

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Mart/ March 2024

Volume/Cilt 8, Issue/Sayı 1

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç. Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Ali Gökhan GÖLÇEK-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University
Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Turkish Language Editors/Türkçe Dil Editörü

Dr. Öğretim Üyesi Ceren OĞUZ KABADAYI-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(1)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Özhan DEMİRKOL-Çukurova Üniversitesi

Secretary/Sekreter

L. Gizem Eren

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda Dört Sayı / Four-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: Mart/March 2024

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Dizin / Index

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor,
Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMOS IF,
OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRJI, ACARINDEX,
Index Copernicus

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name Makale Türü, Makale Adı	Author(s) Yazar(lar)	Pages Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi Sınırdaki Karbon Düzenlemesi ve Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücü <i>Carbon Regulation at the Border and Turkey's Global Competitiveness in Selected Sectors</i>	Zeynep Aktaş Çimen	1-17
Research Article/Araştırma Makalesi Seçilmiş Makroekonomik Faktörler ve COVID-19'un OECD Ülkelerinde Genç İşsizliği Üzerine Etkileri <i>The Effects of the Selected Macroeconomic Factors and COVID-19 on Youth Unemployment in OECD Countries</i>	Yasemin Ari Kovancı	18-36
Research Article/Araştırma Makalesi Doğrudan Yabancı Yatırımın Çevresel Kirlilik Üzerine Etkisi: Kirlilik Cenneti Hipotezinin Türkiye için Yeniden Değerlendirilmesi <i>The Impact of Foreign Direct Investment on Environmental Degradation: Revisiting The Pollution Heaven Hypothesis for Türkiye</i>	Neslihan Ursavaş	37-51
Research Article/Araştırma Makalesi BİST-100 Fiyat Hareketlerindeki Yumuşak Geçiş Sürecinin Fourier KPSS Durağanlık Analizi ile Sınanması <i>Testing the Smooth Transition Process in BIST-100 Price Movements using Fourier KPSS Stationarity Analysis</i>	Gönül Yüce Akıncı Merter Akıncı Ömer Yılmaz	52-66
Research Article/Araştırma Makalesi The Impact of International Conflicts on the Cryptocurrency Market: The Case of Israel-Palestine Conflict <i>Uluslararası Çatışmaların Kripto Para Piyasası Üzerindeki Etkisi: İsrail-Filistin Çatışması Örneği</i>	Zeliha Can Ergün	67-76

Research Article/Araştırma Makalesi Merkez Bankası Kredibilitesi ve Makroekonomik Performans -Türkiye'den Kanıtlar- <i>Central Bank Credibility and Macroeconomic Performance - Evidence from Turkey -</i>	Mehmet Öbekcan Serdar Varlık	77-95
Research Article/Araştırma Makalesi Vergi Uyuşmazlıklarının Çözümünde Spesifik Bir İnceleme: Edirne Vergi Mahkemesi <i>A Specific Review In Resolution Of Tax Disputes: Edirne Tax Court</i>	Fatih Çavdar	96-108
Research Article/Araştırma Makalesi Contribution of Corporate Profits to Inflation in Türkiye after Covid-19 <i>Covid-19 Sonrası Türkiye'de Şirket Kârlarının Enflasyona Katkısı</i>	Osman Berke Duvan	109-125
Research Article/Araştırma Makalesi AB'ye Üyelik Müzakerelerinde Tarımda Küçük Üreticiliğin Tasfiyesi <i>The Liquidation of Small Producers in Agriculture in EU Accession Negotiations</i>	Akif Dincer Bahadır Aydın	126-148
Review Article/Derleme Makale Participatory Budgeting in Public Sphere, Governance, Transparency and Participation <i>Kamu Alanında Katılımcı Bütçeleme, Yönetişim, Şeffaflık ve Katılım</i>	Birsen Nacar Nihat Falay	149-159
Research Article/Araştırma Makalesi Time Series Analysis of Long-Term Stock Performance of Airlines: The Case of Turkish Airlines <i>Havayolu Sektöründe Uzun Dönem Hisse Senedi Performansının Zaman Serisi Analizi: Türk Hava Yolları Örneği</i>	Ahmet Akusta	160-173

<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>İşletmelerin Finansal Başarısızlık Riskine Sermaye Yapısının Etkisi: KOBİ Sanayi Endeksi</p> <p><i>The Effect of Capital Structure on Financial Failure Risk of Businesses: SME Industry Index</i></p>	<p>Pınar Avcı</p>	<p>174-188</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Smith ve Hume: Klasik Ekolde İki Köşe Taşı-Betimsel Bir Karşılaştırma Denemesi</p> <p><i>Smith And Hume: Two Cornerstones Of The Classical School: A Descriptive Comparison</i></p>	<p>Hülya Özizer</p>	<p>189-200</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Devlet, Toplum ve Aydınlar: 100. Yılda Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik Üzerine Bir Değerlendirme</p> <p><i>State, Society and Intellectuals: An Evaluation of the Republic and Republicanism in its 100th Anniversary</i></p>	<p>Deniz Yıldırım Evren Haspolat</p>	<p>201-225</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Mobil Uygulamalardan Gelen Reklam Bildirimlerine Yönelik Tutumlarının Çevrimiçi Anlık Satın Alma Eğilimine Etkisi</p> <p><i>The Effect Of Attitudes Towards Advertising Notifications Of Mobile Applications On Online Impulse Buying Tendency</i></p>	<p>Süleyman Çelik Oya Eru Ruziye Cop</p>	<p>226-242</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Comparison Of G-7 Countries' Macroeconomic Performance with SD and MABAC Methods</p> <p><i>G-7 Ülkelerinin Makroekonomik Performanslarının SD ve MABAC Yöntemleri ile Karşılaştırılması</i></p>	<p>Yasemin Telli Üçler</p>	<p>243-255</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Yenilenebilir Enerjinin Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği</p> <p><i>The Impact of Renewable Energy On Ecological Footprint: The Case Of Turkey</i></p>	<p>Elif Koçak</p>	<p>256-265</p>

Research Article/Araştırma Makalesi

Çorum Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin E-Muhasebe Uygulamaları ile İlgili Tutumları

Attitudes of Çorum Accounting Professionals Regarding E-Accounting Practices

Ela Hiçyorulmaz
Habib Akdoğan

266-276

Sınırdaki Karbon Düzenlemesi ve Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücü

Zeynep AKTAŞ ÇİMEN¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, zaktas@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0959-5314

Öz: Avrupa ve Dünya için iklim değişikliği ve çevresel kirlilik, varoluşsal bir tehdit olarak algılanmaktadır. Avrupa Birliği (AB), bu sorunların üstesinden gelebilmek ve sürdürülebilir bir kalkınma için 11 Aralık 2019 tarihinde, Avrupa Yeşil Mutabakatını açıklamıştır. Bu düzenlemeler ile AB, Türkiye'nin de içlerinde olduğu, ithalat yaptığı ülkelerden sürdürülebilirlik koşullarına uyumu aramaktadır. Mutabakat kapsamında sınırda karbon düzenlemesi, uluslararası ticareti etkileyecek en önemli hususlardan birisidir. İhracatının yaklaşık yarısını AB'ye gerçekleştiren Türkiye'nin ihracatta rekabetçi olabilmesi için bu mutabakata uyumu büyük önem arz etmektedir. Bu uyum, aynı zamanda küresel ticarete entegrasyonu ve uluslararası yatırımların yönelmesi açısından kritik önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (RCA) ve Görelî İhracat Avantajı (RXA) Endeks katsayıları ile sınırda karbon düzenlemesi kapsamında ilk aşamada yer alan demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik sektörlerinde Türkiye'nin rekabet gücünü ortaya koymaktır. Çalışma, 2005-2022 yılları arasında kapsamaktadır. Veriler, Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanı tarafından sunulan Armonize Sistem (Harmonized System-HS) sınıflandırmasından elde edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye'nin, çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe orta, alüminyum sektöründe zayıf rekabet avantajına, elektrik ve gübre sektörlerinde ise rekabet dezavantajına sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sınırdaki Karbon Düzenlemesi, Rekabet Gücü, RCA, RXA
Jel Kodları: F1, F12, F18

Carbon Regulation at the Border and Turkey's Global Competitiveness in Selected Sectors

Abstract: Climate change and environmental pollution are perceived as an existential threat for Europe and the world. On December 11, 2019, the European Union (EU) announced the European Green Deal to overcome these problems and achieve sustainable development. With these regulations, the EU seeks compliance with sustainability requirements from the countries it imports from, including Turkey. Carbon regulation at the border is one of the most important issues that will affect international trade. For Turkey, which exports about half of its exports to the EU, compliance with this agreement is of great importance for Turkey to be competitive in exports. This harmonization is also critical in terms of its integration in global trade and attracting international investments. The aim of this study is to reveal Turkey's competitiveness in the iron and steel, aluminum, cement, fertilizer and electricity sectors, which are in the first phase of the border carbon arrangement, using the Revealed Comparative Advantage (RCA) and Relative Export Advantage (RXA) Index coefficients. The study covers the period between 2005 and 2022. The data are obtained from the Harmonized System (HS) classification provided by the International Trade Center Trade Map database. According to the results of the study, Turkey has a strong competitive advantage in the cement sector, a moderate competitive advantage in the iron and steel sector, a weak competitive advantage in the aluminum sector, and a competitive disadvantage in the electricity and fertilizer sectors.

Atf: Aktaş Çimen, Z. (2024). Sınırdaki Karbon Düzenlemesi ve Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücü, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 1-17.
<https://doi.org/10.30586/1418545>

Geliş Tarihi: 20.10.2023
Kabul Tarihi: 02.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Carbon Regulation at the Border, Competitiveness, RCA, RXA
Jel Codes: F1, F12, F18

1. Giriş

Dünya ekonomisi son yıllarda Rusya-Ukrayna savaşı, jeopolitik alandaki sorunlar, küresel etkiye sahip COVID-19 salgını ve iklim değişikliğinin etkileri dâhil olmak üzere, birbiriyle ilişkili ve birbirini tetikleyen birçok krizle karşı karşıya kalmıştır. İklim değişikliği, 21. yüzyılın küresel gündemini oluşturmakta olup iklim değişikliği ile mücadele politikaları öne çıkmaktadır.

İklim değişikliği yeryüzünün ısınmasından kaynaklanmaktadır. Yeryüzünün ısınmasında ise atmosferde biriken sera gazı miktarındaki artış etkili olmaktadır. Sera gazı emisyonu 1990 yılında dünyada 22,76 milyar ton, AB’de 3,87 milyar ton ve Türkiye’de 0,15 milyar ton iken, 2021 yılında dünyada 37,12 milyar tona, Türkiye’de 0,45 milyar tona çıkarken, AB’de 2,79 milyar tona gerilemiştir (Our World Data, 2023). Dünya sera gazı emisyonu artışında üretim ve küresel ticaretteki artışların etkisi söz konusu olup bu artışların da iklim değişikliklerine yol açtığı bilinmektedir. İklim değişikliğinin ticaret politikaları ile bağlantılı olması nedeniyle de ülkeler, küresel ticarete rekabetçi ve avantajlı olabilmek için iklim değişikliği politika değişikliklerini dikkatle takip etmekte ve gerekli önlemleri almaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle küresel iklim değişikliği ile mücadele kapsamında AB’nin uygulamaya koyduğu Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM), sanayileşme ve kalkınma yolunda ilerleyen Türkiye’nin küresel ticaretteki rekabet gücü üzerinde etkileri olacağı kaçınılmazdır. SKDM, karbon kaçağı problemi için bir çözüm önerisidir (Yeldan ve diğerleri, 2020). SKDM’nin temel hedefi, seçilmiş sektörlerde ithalat fiyatının eşyanın karbon içeriğini dikkate alarak belirlemektir (Türkiye İhracatçılar Meclisi [TİM], 2022, s.141).

AB-27, dünyanın en büyük karbon fiyatlandırma sistemi olan Emisyon Ticaret Sistemi (ETS)’ne sahiptir. Emisyon fiyatlandırması, sanayide karbonsuzlaşmayı teşvik etmektedir. Ancak bu fiyatlandırma sistemi aynı zamanda AB-27 şirketlerinin üretimlerini yurtdışına taşımalarına yol açarak karbon kaçağı riskinin de artmasına neden olmaktadır. AB-27, karbon kaçağı sorununu çözmek için 2026 yılından itibaren ithalatçılarının haftalık AB karbon fiyatına eşdeğer sertifikalar satın almasını gerektiren yeni bir karbon sınır ayarlama mekanizması uygulamaya koyacaktır. İlk aşamada da karbon kaçağı riskinin daha yüksek olduğu çimento, demir-çelik, alüminyum, gübre ve elektrik sektörlerindeki ithalatına uygulanması planlanmaktadır. Daha sonra AB, 17 Mayıs 2022 tarihinde kimyasallar grubundan hidrojeni de ekleyerek ürün listesini genişletmiştir (Morgado Simões, 2023, ss.1-7).

İklim değişikliği ve giderek artan sıcaklıklar son 50 yılda doğal afetlerde orantısız bir artışa yol açtığı gibi özellikle az gelişmiş ülkeleri de orantısız bir şekilde etkilemektedir. İklim değişikliğinin olası etkileri öncelikle sıcaklığın artmasına bağlı buzulların erimesiyle deniz suyu seviyesindeki yükselmeler, doğal afetlerdeki artışlar, başta tarımsal üretim olmak üzere mal ve hizmet arzında yaşanan yetersizlikler ve lojistik sorunları olarak sıralanmaktadır. Bu değişiklikler ülkelerin en çok mal ve hizmet arzıyla birlikte dış ticaretlerini etkilemektedir (Çağatay, 2022, s.292). Trade Map (2023), 2022 yılı verilerine göre seçilen sektörlerde Türkiye’nin dünyaya yaptığı toplam ihracatta AB-27’in payı elektrik sektöründe %76,94, gübre sektöründe %48,76, demir-çelik sektöründe %38,26, çimento sektöründe %17,50 ve alüminyum sektöründe %9,23’tür. Türkiye’nin tüm sektörlerini kapsayan toplam ihracatında ise AB-27’in payı 2005 yılında %49,49’dan 2022 yılında %41,40’a gerilemiştir (Trade Map, 2023). Türkiye’nin AB-27’ye ihracatı her ne kadar azalma eğilimi gösterse de AB-27 pazarı, Türkiye için hala önemli bir ihracat kapısı olarak görünmektedir. Bu nedenle AB’nin yaptığı SKDM karşısında Türkiye’nin karşılaşacağı muhtemel tehditlerin boyutunu anlamak ve ortaya çıkabilecek fırsatları değerlendirmek açısından bu çalışma önem taşımaktadır.

Ülkelerin belirli ürün gruplarındaki/sektördeki ihracat rekabet güçleri dinamikdir yani her dönemde değişimler meydana gelmektedir. Bu durum, küresel pazarda belirlenen sektörlerdeki ürünler için pazar payını korumak ve pazarda hâkimiyeti ele geçirmek için rekabetin devam ettiğini göstermektedir. Bu nedenle bu araştırma, AB’nin SKDM kapsamında ilk aşamada yer alan demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve

elektrik sektörlerinde Türkiye'nin rekabet gücünü RCA¹ ve RXA Endeksleri ile ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Türkiye'nin demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik sektörlerinde ihracat rekabet gücünün ne olduğu ise temel araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Bu endeks sonuçları, AB'nin SKDM kapsamında belirlenen sektörlerde orta ve uzun vadede Türkiye'nin rekabetçi olabilmesi ve rekabet gücünü arttırmaya yönelik politikalar oluşturulabilmesi açısından önemlidir. Literatürde Türkiye'nin küresel rekabet gücünü inceleyen çalışmalar olmakla birlikte AB'nin SKDM kapsamında öncelikli sektörlerde rekabet gücünü belirlemeye yönelik çalışmalar henüz yeterince yapılmamış olup yapılan bu çalışmanın, literatürdeki eksikliği gidereceği düşünülmektedir.

Çalışmanın giriş kısmında konunun önemine değinilmiş, ikinci bölümde ise ilkim değişikliği ile ilgili yapılan düzenlemelere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde literatür taraması ve dördüncü bölümde dünya, Türkiye ve AB-27'in 2005-2022 dönemi ihracatının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Beşinci bölümde seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin dünyaya ve AB-27'ye ihracatı ele alınmıştır. Altıncı bölümde araştırma veri ve yönteminden bahsedilmiştir. Yedinci bölümde ise endekslerle elde edilen araştırma bulgularına yer verilmiş ve sonuç kısmında politika önerilerinde bulunulmuştur.

2. İklim Değişikliği ile İlgili Düzenlemeler

Çağımızın en büyük sorunlarından birisi olan iklim değişikliği, küresel bir sorundur. Bu küresel sorunun çözümünün de küresel tedbirlerle önlenebilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu kapsamda iklim değişikliği ile ilgili ilk çalışmalar, 1985 tarihinde kabul edilen Ozon Tabakasının Korunmasına İlişkin Viyana Sözleşmesi ve 1987 yılında kabul edilen Ozon Tabakasını İncelten Maddelere İlişkin Montreal Protokolü'dür (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023a). Şimdiki ve gelecek nesiller için küresel iklimin korunması amacıyla 1992 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) imzalanmıştır (United Nations, 1992). 1997'de kabul edilen Kyoto Protokolü ise, onay sürecinin karmaşıklığı nedeniyle 2005'te yürürlüğe girmiştir. Kyoto Protokolü, yalnızca gelişmiş ülkeleri bağlamakta; sanayileşmiş ülkelerin sera gazı emisyonlarını sınırlandırma ve azaltma yönünde politika ve önlemler benimsemeleri ve periyodik olarak rapor vermelerini talep etmektedir. Kyoto Protokolü Ek B'de ise 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri koymaktadır (United Nations Climate Change, 2023a). Kyoto Protokolü sonrası BM tarafından 2009 yılında imzalanan Kopenhag Anlaşması ile de iklim değişikliği ile mücadelede ortak fakat farklı sorumluluklar ilkesi doğrultusunda güçlü bir siyasi irade ortaya konmuştur. Sözleşmenin nihai amacı atmosferdeki sera gazı yoğunluğunu tehlikeyi önleyecek seviyede tutmaya çalışmak ve sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmektir. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik ve sosyal kalkınma ile birlikte yoksulluğun ortadan kaldırılması öncelikli olup bu noktada düşük emisyonlu bir kalkınma stratejisinin benimsenmesi sürdürülebilir bir kalkınma için temel oluşturmaktadır (United Nations Framework Convention on Climate Change-Conference of the Parties, 2009, ss.5-6).

AB, dünyanın mevcut şekliyle devam etmesi durumunda küresel ısınmanın bilim camiası tarafından öngörülen tehlikeli sınırlarına (sanayi öncesi sıcaklığın 2°C üzerine) ulaşmasını önlemeye çalışmakta ve kapsamlı bir anlaşma için sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkelere baskı yapmaktadır. Bilimsel veriler, küresel emisyonları bu sıcaklık tavanına uyacak bir yörüngeye oturtmanın acil olduğunu göstermektedir. Bu nedenle sanayileşmiş ülkelerin sera gazı emisyonlarını 2020 yılına kadar 1990 seviyelerinin %25-40 altına indirmeleri gerektiğini, gelişmekte olan ülkelerin ise hızlı emisyon artışlarını 2020 yılında öngörülen olağan iş seviyelerinin yaklaşık %15-30 altında sınırlamaları gerektiğini göstermektedir. Küresel emisyonların 2020'den önce zirve yapması ve ardından 2050'ye kadar 1990 seviyelerinin en az %50'si oranında azaltılması gerekmektedir (European Commission, 2009).

¹ Karşılaştırmalı üstünlük kavramı, ekonomik teorinin temel taşı olup basit ama güçlü bir kavramdır (Danna-Buitrago ve Stellan, 2022, ss.478-479).

Kopenhag Anlaşması sonrası 12 Aralık 2015 tarihinde imzalanan Paris Anlaşması, iklim değişikliğine ilişkin yasal ve bağlayıcı bir "uluslararası anlaşma" olup 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın amacı "küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 2°C altında tutmak" ve "sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 1,5°C üzerinde sınırlamak" için çaba sarf etmektir. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra düşük karbonlu çözümler pazarları hareketlendirmiştir. Giderek daha fazla ülke, bölge, şehir ve firma karbon nötr hedefleri belirlemektedir. Çünkü sıfır karbonlu çözümler, emisyonların %25'ini temsil eden ekonomik sektörleri de rekabetçi hale getirmektedir. 2030 yılına kadar sıfır karbonlu çözümler, küresel emisyonların %70'inden fazlasını temsil eden sektörlerde rekabet üstünlüğü sağlayacaktır (United Nations Climate Change, 2023b).

Paris Anlaşması doğrultusunda AB, 2050 yılına kadar iklim açısından nötr bir AB hedefine ulaşmak istemektedir. Bu kapsamda, Avrupa Yeşil Anlaşması'nda açıklandığı üzere Avrupa Komisyonu, sera gazı emisyonlarının 1990 yılı seviyelerine kıyasla en az %55 oranında azaltılmasına yönelik 2030 yılı için yeni bir AB hedefi önermektedir. Bu hedef Avrupa Konseyi tarafından onaylanmış ve BMİDÇS'ne iletilerek uluslararası bağlayıcılığı sağlanmıştır. Ortak yasa koyucularla mutabık kalınan Avrupa İklim Yasası², AB'nin iklim nötrlüğü hedefini yasal olarak bağlayıcı hale getirmiştir. Avrupa İklim Yasası doğrultusunda bu sera gazı emisyon azaltımlarını sağlamak için Komisyon, özellikle iklim, enerji, ulaştırma ve vergilendirme alanlarındaki sektörel mevzuatın gözden geçirilmesini kapsayan bir "55'e Uyum Paketi (Fit for 55)"³ kapsamında Temmuz 2021'e kadar ilgili tüm politika araçlarını gözden geçirmeyi önermektedir. Avrupa Yeşil Anlaşması'nda duyurulan SKDM, bu paketin bir parçasıdır ve Paris Anlaşması doğrultusunda 2050 yılına kadar iklim-nötr bir AB hedefine ulaşmak istemektedir (European Commission, 2021). Türkiye, 12 Aralık 2015 tarihinde kabul ettiği Paris Anlaşmasını, 6 Ekim 2021 tarihinde onaylamıştır (T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023).

AB, iklim değişikliği ile mücadele kapsamında kendi iklim hedefini yükseltmektedir. Ancak AB üyesi olmayan birçok ülkede daha az katı iklim politikalarının uygulandığı sürece, "karbon kaçağı" olarak adlandırılan bir risk söz konusu olmaya devam edecektir. Karbon kaçağı, AB merkezli şirketlerin karbon yoğun üretimlerini AB'ye göre daha az katı iklim politikalarının uygulandığı ülkelere, yurt dışına taşıması veya AB ürünlerinin yerini daha karbon yoğun ithalatlara bırakması durumunda ortaya çıkmaktadır. AB'nin SKDM, AB'ye giren karbon yoğun malların üretimi sırasında salınan karbona adil bir fiyat koymak ve AB dışı ülkelerde daha temiz endüstriyel üretimi teşvik etmek için dönüm noktası niteliği taşımaktadır. SKDM yönetmeliği, 16 Mayıs 2023 tarihinde AB Resmi Gazetesinde yayınlanmıştır. Aşamalı geçişin uygun görüldüğü SKDM, 1 Ekim 2023 itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Bu geçiş döneminin amacı, tüm paydaşlar (yetkililer, üreticiler ve ithalatçılar) için bir pilot ve öğrenme dönemi olarak hizmet etmektir (European Commission, 2023). SKDM kapsamında seçilen sektörlerde AB'ye en çok ihracat yapan ülkeler Rusya, Çin, Türkiye, Ukrayna, İngiltere, Güney Kore, Hindistan, Brezilya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Mısır'dır (TİM, 2022, s.144).

3. Literatür

Literatürde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yöntemini kullanarak Türkiye'nin belli sektörlerde ihracatının küresel rekabet gücünü ölçmeye yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak SKDM'nin Türkiye'nin ihracatına muhtemel etkileri üzerine yapılan az sayıda çalışma bulunmasına karşın SKDM kapsamında seçilen sektörlerle ilişkin küresel rekabet gücünü belirlemek amacıyla yapılan bir çalışmaya henüz

² Avrupa İklim Yasası, 9 Temmuz 2021 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmış ve 29 Temmuz 2021 tarihinde yürürlüğe girmiştir (European Union, 2021).

³ 55'e Uyum Paketi, AB'nin net sera gazı emisyonlarını 2030 yılına kadar en az %55 oranında azaltma hedefini ifade eder. AB politikalarının, Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen iklim hedefleriyle uyumlu olmasını sağlamak amacıyla AB mevzuatını gözden geçirip güncellemeye ve yeni girişimleri hayata geçirmeye yönelik bir dizi önerilerinden oluşur (European Council, 2023).

rastlanmamıştır. Bu çalışma Türkiye'nin seçilmiş sektörlerde küresel rekabet edebilirliğini değerlendirme bakımından literatürdeki bu boşluğu doldurmayı niyetinde olma özelliği taşımaktadır. Literatüre katkı sağlamak amacıyla Türkiye'nin seçilmiş sektörlerde ihracat rekabet gücünün ve karşılaştırmalı üstünlüklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Jaffe ve diğerleri (1995), çevresel düzenlemeler ile rekabet gücü arasındaki bağlantıyı değerlendirmektedirler. Ancak çevresel düzenlemelerin inovasyonu teşvik ettiği ve rekabetçiliği artırdığı yönündeki hipotezi destekleyen sistematik kanıtlar ortaya koyamamaktadırlar. Rekabet gücü kaybının ihracatı azaltıcı, ithalatı artırıcı ve özellikle kirliliğin yoğun olduğu sektörlerde üretimin ABD'den diğer ülkelere doğru uzun vadeli hareketine neden olduğunu düşünmektedirler.

Reinaud (2008), iddialı iklim politikalarının sektörlerin göreceli rekabet gücünü etkilediğini ve düşük karbonlu üretimin küresel ekonomide yeni bir rekabet ortamı yaratacağını vurgulamaktadır.

Çeştepe ve Tunçel (2018), Türkiye'nin demir-çelik sektörü küresel rekabet gücünü 2007-2016 dönemi için belirlemek istemiştir. RCA, Nispi Ticaret Avantajı ve Açıklanmış Rekabet Üstünlüğü Endekslerinin kullanıldığı çalışmada Türkiye demir-çelik sektörünün, katma değeri yüksek ürünlerin üretiminde kullanılan yassı mamuller grubunda rekabet gücünün düşük, buna karşılık katma değeri düşük uzun mamuller grubunda ise rekabet gücünün yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yalçın ve Bakan (2021), 2005-2018 döneminde Türkiye'nin rekabet gücünü belirlemek istemiş, RCA yöntemi ile yaptığı analizinde 2005-2018 yılları arasında Türkiye'nin ihraç ettiği 97 üründen 42'sinde rekabet avantajının olduğunu ortaya koymuştur. Bu 42 ürün grubu içinde üçüncü sırada tuz, kükürt; topraklar ve taş, sıvama malzemeleri, kireç ve çimento yer almaktadır.

Keen ve diğerleri (2021), SKDM'nin mantığını, tasarımını ve etkilerini değerlendirmekte ve ülkeler arasında karbon fiyatlandırmasındaki büyük farklılıkların, rekabetçilik ve emisyon kaçağı ile ilgili endişeleri arttırdığını ifade etmektedirler. Ayrıca bu endişelere rağmen SKDM'nin etkili bir uluslararası karbon fiyatı tabanı için bir adım olabileceğini düşünmektedirler.

Duan ve diğerleri (2021), uluslararası ticaret ve çevre düzenlemeleri arasındaki ilişkiyi, genel denge modeli ve kirlilik sığnağı hipotezleri ile nicel olarak incelemektedirler. Çalışmanın bulgusu, ticaretin çevre üzerindeki etkilerinin karmaşık olmakla birlikte ticaret maliyetlerinin çevre düzenlemelerinin net belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır.

İmer Ertunga ve Seyhun (2022), SKDM kapsamında olumsuz etkilenebilecek ürünleri ve Türkiye'nin AB'ye ihracatını Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Avrupa İstatistik Ofisi ve Birleşmiş Milletler Comtrade veri tabanlarını kullanarak incelemektedir. Çalışma sonucunda SKDM kapsamında olumsuz etkilenecek ürün gruplarının 2021 yılı verilerine göre Türkiye'nin toplam ihracatında %5,1 ve AB-28'e ihracatında ise %10,8 paya sahip olduğunu ortaya koymuşlardır.

Yılmaz ve Karabiber (2022), 1995-2019 dönemini kapsayan çalışmalarında Türkiye'de ihracatın, doğrudan yabancı yatırımlar ve gayri safi yurtiçi hasılanın çevre kirliliğine etkisini incelemişlerdir. Kirli sektörler olarak ifade ettikleri demir-çelik, kimyasallar, metalik olmayan mineraller, demir dışı metaller ve kâğıt sektörlerinde Türkiye'nin ihracat rekabet gücünü RCA Endeksi ile analiz etmişler ve Türkiye'nin demir-çelik, kâğıt ve metalik olmayan mineraller sektöründe rekabet avantajına sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca çalışmada ARDL sınır testi ile 1974-2019 dönemi için Türkiye ihracatında, doğrudan yabancı yatırımlar, gayri safi yurtiçi hâsıla ve karbondioksit emisyonu arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için ise Toda-Yamamoto nedensellik testi uygulamışlardır. İhracatın, karbondioksit emisyonlarını arttırıcı bir etkisi olduğu bulgusuna ulaşılırken doğrudan yabancı yatırımlar ile karbondioksit emisyonları arasında güçlü bir bağlantı ve nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Rossetto (2023), 2012-2021 dönemi için ABD ve AB'nin çelik sektörlerindeki eğilimlerini çevresel düzenlemelerin varlığının firmalarda inovasyonu teşvik ettiğini belirten Porter Hipotezi ile test etmektedir. Rossetto, bu ülkelerde önerilen sınır karbon önlemlerinin yalnızca uluslararası ticaret kurallarıyla değil, aynı zamanda çevresel bütünlük taşıyan BMİDÇS kriterleriyle tutarlılığını araştırmaktadır. Çalışma, AB'nin incelenen dönem boyunca ihracatçı konumundan net çelik ithalatçısı konumuna geçtiğini ve ABD'nin 2012-2021 döneminde nispeten istikrarlı bir ithalatçı konumunda kaldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, hem AB hem de ABD'nin SKDM ilişkin potansiyel endişelerinin yalnızca uluslararası ticaretle sınırlı olmadığı ifade edilmektedir.

Tur ve Alkan (2023), Türkiye'nin dış ticaretteki rekabet gücünü yeşil kalkınma bakış açısıyla ve Ekonomik Kompleksite Atlası⁴ yazınındaki yakınlık (density) göstergesi kullanılarak yapmış olduğu değerlendirmede, RCA analizi sonuçlarına göre Türkiye'nin ihracatını gerçekleştirdiği 1218 kalem ürün içinde sadece %5'inin koyu yeşil ürünlerden oluştuğunu ortaya koymuşlardır.

Koç ve Kaynak (2023), SKDM'nın Türkiye'nin AB-27 ile dış ticareti üzerine olası etkisini Girdi-Çıktı analizi yöntemiyle araştırmışlardır. Çalışma sonucunda Türkiye'nin AB-27'ye ihracatının olası karbon maliyetinin (karbon fiyatının 2022 yılı düzeyine göre) yaklaşık 3,3 milyar Euro olacağını hesaplanmış ve ihracat gelir kayıplarının en fazla olacağı sektörleri sırasıyla çimento, elektrik, diğer mineralli ürünler, tarım ve demir-çelik sektörleri olarak sıralamışlardır.

Chen (2023), SKDM'nın Çin imalat endüstrisi üzerindeki etkisini hesaplanabilir Genel Denge modeli ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonucu, karbon tarifelerinin AB'ye yapılacak ihracatta Çin ihraç mallarının fiyatlarını düşüreceğini ve Çin'in reel GSYH 'sının yanı sıra 18 sektörünün fosil enerji karbon emisyon yoğunluğunu hafifçe azaltacağını ortaya koymaktadır.

Lin ve Zhao (2024), ticaret engellerinin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini panel veri analiz yöntemiyle incelemekte ve çıkar grubunun gücünün ticaret engelleri üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca büyük karbon yoğun endüstrilere sahip ülkeler açısından açık ticaret sınırlarının ve düşük ticari korumaların iç rekabeti arttırabileceğini, hatta endüstrileri yok edebileceğini ortaya koymaktadır.

4. İhracatta 2005-2022 Dönemine Genel Bir Bakış: Dünya, Türkiye ve AB-27

Küresel ekonomideki gelişmelerle birlikte dünya ticareti daha da serbestleşmiş ve dünya ticaret hacmi artmıştır. Tablo 1'de, dünya, Türkiye ve Türkiye'nin AB-27'ye ihracatının seyri ile birlikte dünya ihracatında Türkiye'nin payı ve Türkiye'nin ihracatında AB-27'nin payının gelişimi sunulmaktadır. Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanından elde edilen ihracata ilişkin değerler "x1000" Amerikan Doları şeklinde verilmektedir.

Tablo 1'e göre Türkiye'nin dünya ihracatındaki payı, 2005'te %0,71'ten 2010 yılında %0,75'e çıkmıştır. 2015 yılında dünya ihracatından %0,88 pay alan Türkiye, 2021 yılında ilk kez dünya ihracatından %1'in üzerinde pay almış ve bu artış 2022 yılında da devam ettirmiştir. İncelenen 2005-2022 döneminde Türkiye'nin dünya ihracatındaki payı küçük dalgalanmalarla birlikte artış eğilimi gösterse de oldukça düşük kalmaktadır. Türkiye'nin dünya ihracatındaki payının 2019-2022 yılları arasında istikrarlı bir artış eğilimi içinde olması dikkat çekicidir. Ancak bu artışta Aralık 2019'da ortaya çıkan ve küresel etkiye sahip olan COVID-19 salgını nedeniyle uygulanan yasaklar ve getirilen kısıtlamalar nedeniyle dünya ticaretinde görülen yavaşlamanın etkili olduğu düşünülmektedir.

⁴ Ülkelerin rekabet gücünün olduğu ürünlere ilişkin renk ölçeklendirme atlasıdır.

Tablo 1. Dünya ve Türkiye İhracatının Genel Görünümü ile Türkiye İhracatında AB-27'nin Görünümü (2005-2022)

Yıllar	Dünya İhracatı	Türkiye İhracatı	Dünya İhracatında Türkiye'nin Payı (%)	Türkiye'nin AB-27'ye İhracatı	Türkiye İhracatında AB-27'nin Payı (%)
2005	10356150264	73476408	0,71	36365807	49,49
2006	11978635352	85534462	0,71	42207983	49,35
2007	13811402686	107271750	0,78	53052090	49,46
2008	16007113055	132027196	0,82	56622859	42,89
2009	12392119779	102142613	0,82	42060426	41,18
2010	15098994265	113883219	0,75	46675548	40,99
2011	18141401304	134906869	0,74	55463511	41,11
2012	18399916743	152461737	0,83	51714775	33,92
2013	18858694469	161480915	0,86	59419456	36,80
2014	18862720756	166504862	0,88	63384612	38,07
2015	16416919480	143844066	0,88	54454877	37,86
2016	15923091279	142606247	0,90	57592180	40,39
2017	17562644182	156992940	0,89	65406085	41,66
2018	19327913341	167923862	0,87	74081303	44,12
2019	18748620037	180870841	0,96	78048751	43,15
2020	17499876321	169657940	0,97	70896437	41,79
2021	22138761100	225264314	1,02	94333033	41,88
2022	24487201641	254171899	1,04	105239374	41,40

Kaynak: Trade Map, 2023.

5. Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin Dünyaya ve AB-27'ye İhracatı

Türkiye, 2022 yılı verilerine göre dünya ihracatında %1 civarında bir paya sahipken toplam ihracatının %41,40'ını AB-27 pazarına yapmaktadır (Trade Map, 2023). 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması, ilkim değişikliği rejiminin çerçevesini oluşturmada ve 2050 yılına kadar iklim açısından nötr bir AB hedefine ulaşılacak istenmektedir. Küresel iklim eylem planında öncü rol oynayan AB, kendi içinde sera gazı emisyonlarını ciddi oranda azaltmayı başarmış olsa da yaptığı ithalat nedeniyle sera gazı emisyonları artmaktadır. SKDM, AB'nin 2030 yılına kadar net sera gazı emisyonlarını en az %55 azaltma hedefini ifade eden fit for 55, yasama paketinin bir parçasıdır (European Union, 2023). SKDM, AB'nin karbon kaçağı riskini önleyecek bir iklim tedbiridir.

Türkiye, iklim değişikliği ile mücadele kapsamında 2004 yılında BMİDÇS'ni onaylamış ve sözleşme çerçevesinde çalışmalarını sürdürmüştür (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023b). BMİDÇS kapsamında 11 Aralık 1997 tarihinde imzalanan Kyoto Protokolü daha somut hedefler içermektedir. 16 Şubat 2005 tarihinde yürürlüğe giren Kyoto Protokolü'ne taraf olan ülke sayısı 192'dir. Kyoto Protokolü Ek B'de 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri koymaktadır (United Nations Climate Change, 2023a). Türkiye, Kyoto Protokolü'ne 26 Ağustos 2009 tarihinde taraf olmuştur. 12 Aralık 2015 tarihinde imzalanan Paris Anlaşması, 4 Kasım 2016'da yürürlüğe girmiştir (United Nations Climate Change, 2023b). Paris Anlaşması Yasal olarak bağlayıcılığı olan ilk küresel iklim değişikliği anlaşmasıdır. Anlaşmanın uygulanmasında gelişmiş ülkeler mutlak emisyon azaltım hedeflerini üstlenerek öncülük ederken gelişmekte olan ülkelerin emisyon azaltımı faaliyetlerini arttırmaya devam etmesi beklenmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023b). Türkiye, 12 Aralık 2015 tarihinde kabul ettiği Paris Anlaşmasını, 6 Ekim 2021 tarihinde onaylamıştır (T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023).

Kyoto Protokolü'nün somut hedefler içermesi ve Protokolü Ek B'de 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri ortaya koyması nedeniyle çalışma 2005-2022 yılları arasında kapsamaktadır. Karbon emisyonu yüksek sektörler ve alt sektörler Ek 1'de yer almaktadır. Karbon kaçağı yüksek olan sektörler içine 17 Mayıs 2022 tarihinde eklenen hidrojen, 2005-2022 dönemini kapsayan çalışmada Türkiye'nin AB-27'ye ihracatında (2022 yılı hariç) yer almaması ve dünya ihracatında ise yok denecek kadar az olması nedeniyle yer verilmemiştir.

Tablo 2’de, seçilmiş sektörlerde Türkiye’nin dünyaya ve AB-27’ye ihracatının görünümü verilmektedir. Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanından elde edilen ihracata ilişkin değerler “x1000” Amerikan Doları şeklinde verilmektedir.

Tablo 2. Seçilmiş Sektörlerde Türkiye’nin Dünyaya ve AB-27’ye İhracatının Görünümü

		2005	2010	2015	2019	2020	2021	2022
Çimento	Dünya	535881	1135960	554624	935218	1227113	1382170	1698782
	AB-27	197601	156324	65637	118263	161018	234733	297275
	% ¹	36,87	13,76	11,83	12,6455	13,12	16,98	17,50
Elektrik	Dünya	103444	181138	73852	104425	81804	248355	293267
	AB-27	0	0	40292	103274	68919	172034	225653
	%	0	0	54,56	98,90	84,25	69,27	76,94
Gübre	Dünya	47739	193785	220330	343998	367312	536474	1053542
	AB-27	20245	89400	136318	93961	93119	157652	513714
	%	42,41	46,13	61,87	27,31	25,35	29,39	48,76
D-Ç ²	Dünya	6702602	12014380	10367480	14574183	13099342	22895327	22111979
	AB-27	2050343	2188520	2262459	5352422	4681374	9150442	8459146
	%	30,59	18,22	21,82	36,73	35,74	39,97	38,26
Alüm. ³	Dünya	826357	1837874	2215961	2909923	2841776	4876062	6447931
	AB-27	32678	137171	66608	113276	32563	359242	595099
	%	3,95	7,46	3,01	3,89	1,15	7,37	9,23

¹ Türkiye’nin dünyaya yaptığı ihracatta AB-27’in payı

² D-Ç: Demir-Çelik

³ Alüm.: Alüminyum

Kaynak: Trade Map, 2023.

Tablo 2, incelendiğinde 2005-2022 dönemi demir-çelik sektöründe, Türkiye’nin dünyaya ve AB-27’ye ihracatında ciddi bir artış görülmektedir. Türkiye’nin demir-çelik sektöründe dünyaya yaptığı ihracatta AB-27’nin, küçük dalgalanmalar göstermekle birlikte oldukça istikrarlı bir paya sahip olduğu izlenmektedir. Çimento sektöründe ise Türkiye’nin hem dünyaya hem de AB-27’ye yaptığı ihracat, 2005-2015 döneminde azalırken 2015 sonrası dönemde istikrarlı bir artış sergilemektedir. Türkiye’nin dünya çimento ihracatında AB-27’nin payı 2015 yılında %11,83’ten 2022 yılında %17,50’ye çıkarak zirve yapmıştır. 2005-2022 döneminde Türkiye’nin gübre sektöründe dünyaya yaptığı ihracat ciddi ve istikrarlı bir artış sergilemektedir. Türkiye’nin AB-27’ye gübre ihracatı ise 2005-2015 döneminde düzenli olarak artış gösterirken 2015-2020 döneminde düşüş sergilemektedir. Ancak gübre sektöründe Türkiye’nin toplam ihracatında AB-27’nin payı 2021 yılında %29,39’a ve 2022 yılında %48,76’ya çıkarak ciddi bir artış yapmıştır. Türkiye’nin alüminyum sektörü dünya ihracatı 2005-2022 döneminde (2019 yılı hariç) düzenli olarak artarken AB-27’ye ihracatı 2005-2020 döneminde iniş çıkışlı bir seyir izlemektedir. Ancak Türkiye’nin dünya alüminyum ihracatında AB-27’in payı son iki yılda ciddi artış göstermiş ve Türkiye’nin dünyaya yaptığı ihracatta AB-27, 2021 yılında %7,37 ve 2022 yılında %9,23 pay almıştır. Elektrik sektörü ihracatında Türkiye, kısmen istikrarsız bir görünüm sergilemekle birlikte COVID-19 sonrası dönemde Türkiye’nin dünya elektrik ihracatı artmıştır. Türkiye’nin seçili sektörler içinde hem dünyaya hem de AB-27’ye ihracatının değer olarak en az olduğu sektör, elektrik sektörüdür. Ancak Türkiye’nin elektrik sektörü ihracatında AB-27, en büyük pazar olarak görünmektedir. Türkiye’nin dünyaya yaptığı elektrik ihracatında AB-27’in payı 2015-2022 döneminde dalgalanma gösterse de 2015 yılında %54,56 olan AB-27 payı, 2022 yılında %76,94’e çıkmıştır.

Söz konusu sektörlerdeki bu artışlar Türkiye ekonomisi için son derece olumlu gelişmeler olmakla birlikte SKDM kapsamında karbon emisyonu azaltımını sağlayıcı uygulamalara hızlı geçiş yapılamaması durumunda Türkiye’nin seçili sektörlerde ihracat rekabet gücü azalacaktır. SKDM’den kaynaklanan rekabet gücü kayıpları ise ihracat gelirlerinde azalmaya neden olacaktır. Türkiye ihracatında yaşanacak bir gerileme

üretimini olumsuz etkileyerek ekonomik büyüme hızının düşmesine ve istihdamın azalmasına yol açabilir.

6. Veri ve Yöntem

6.1. Veri

Çalışmada ikincil veriler kullanılmıştır. Kyoto Protokolü'nün somut hedefler içermesi ve Protokolü Ek B'de 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri ortaya koyması nedeniyle çalışma 2005-2022 yılları arasını kapsamaktadır.

2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması sonrası karbon emisyonunu azaltılmaya yönelik bağlayıcı kararların alınmaya başlanması nedeniyle verilerin analiz sonuçları 2015 öncesi ve sonrası karşılaştırmalı olarak verilmektedir. 2005-2022 yıllarına ait veriler Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanı tarafından sunulan HS sınıflandırmasından elde edilmiştir. İhracat rekabet gücünü ortaya koymak için kullanılan RCA ve RXA Endeks katsayıları ile SKDM kapsamında ilk aşamada yer alan demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik sektörlerinde Türkiye'nin rekabet gücünü belirlenmektedir.

6.2. Yöntem

Bu çalışmada, SKDM kapsamında öncelikli sektörlerde uluslararası rekabet gücü eğilimleri incelenmekte, analizler açıklanmış rekabet avantajı olarak adlandırılan bir kavrama ve iki küresel rekabet gücü ölçütüne dayandırılmaktadır. Çalışmada literatürde ticaret sonrası verilerle rekabet gücünü ölçmeye yönelik sıklıkla kullanılan Balassa (1965)'nin RCA ve Vollrath'ın 1991 yılında geliştirdiği üç indeksten birisi olan RXA kullanılmaktadır.

6.2.1. RCA Endeksi

Yarım yüzyıl önce Balassa (1965)'nin, ticaret verilerini kullanarak geliştirdiği RCA kavramı, çok sayıda raporda ve akademik yayında kullanılmıştır. Literatürün büyük bir kısmında küresel ticaret, açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerin analizine dayandırılmaktadır (Torok ve Jamboru, 2016, s.471). Uluslararası ihracatta uzmanlaşma bağlamında RCA, bazı sektörlerde güçlü odaklanıldığını bazılarında ise daha az odaklanıldığını gösteren göreceli bir ölçüdür (Laurson, 2015, s.100). RCA Endeksi, bir ürün ya da ürün grubunun diğer ülkelere göre karşılaştırmalı üstünlüğünü belirlemek için kullanılabilen bir yöntemdir (Yoga Prasada ve Dhamira, 2021, s.2; Esterhuizen ve Van Rooyen, 2001, s.5). Başka bir ifadeyle küresel ekonomide bir ülkenin bir ürünündeki (sektördeki) göreceli avantaj veya dezavantajını hesaplamak için kullanılmaktadır (Startiene ve Remeikiene, 2014). RCA endeksi Balassa (1965) tarafından aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır (ss.99-123);

$$RCA = \frac{X_{kt}^j / X_t^j}{X_{kt}^w / X_t^w} \quad (1)$$

Burada, X ihracatı, j belirli bir ülkeyi, k bir ürünü (sektörü), w dünyayı ve t zamanı temsil etmektedir. Ayrıca,

X_{kt}^j , j ülkesinin t döneminde k malı (sektörü) ihracatını,

X_t^j , j ülkesinin t döneminde toplam ihracatını,

X_{kt}^w , t döneminde k malı (sektörü) toplam dünya ihracatını,

X_t^w , t döneminde dünya toplam ihracatını göstermektedir.

RCA değeri, sıfır ile artı sonsuz ($0 \leq RCA \leq +\infty$) arasında değer almakta ve dört farklı kategoride gruplandırılmaktadır (Torok ve Jambor, 2016, s.472):

1. Grup, ($0 < RCA \leq 1$), karşılaştırmalı üstünlük yok,
2. Grup ($1 < RCA \leq 2$), zayıf düzeyde karşılaştırmalı üstünlük,
3. Grup ($2 < RCA \leq 4$), orta düzeyde karşılaştırmalı üstünlük ve

4. Grup (4<RCA), güçlü karşılaştırmalı üstünlük olduğunu göstermektedir.

Balassa Endeksi, tarım politikalarının farklı etkilerini dikkate almadığı ve asimetric değerler sergilediği için eleştirilmektedir. Uygulanan farklı hükümet müdahaleleri ve getirilen ticaret kısıtlamaları nedeniyle ülkelerin ticareti bozulabilmektedir. Balassa Endeksi, özellikle büyük bir ülke söz konusu olduğunda ve ithalatın göz ardı edilmesi; toplam ihracat içerisinde yüksek paya sahip olan ürünlerin (sektörlerin) var olduğu durumlarda da çifte hesaplama hatasına neden olup yanıltıcı sonuçlar verebileceği için eleştirilmektedir (Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017, s.428). Vollrath (1991), Balassa Endeksinin dezavantajlarını ortadan kaldırmak için RCA'nın üç farklı versiyonunu ortaya koymuştur. Bunlardan birisi de RXA Endeksidir.

6.2.2. RXA Endeksi

RXA, görelî ihracat avantajını tanımlar ve küresel ekonomide bir ülkenin belirli mallarda (sektörlerde) görelî avantaja sahip olup olmadığını ortaya koymaktadır (Vollrath, 1991, ss.275-276). RXA Endeksi, belli bir ülkenin dünya pazarındaki bazı ürünlerinin (sektörlerinin) ihracat oranı ile bu ülkenin dünya pazarındaki diğer tüm ürünlerinin ihracat oranı arasındaki ilişki olarak tanımlanmaktadır (Hambalková, 2006, s.390). Bu endeksin özelliği dünya toplamını, her zaman incelenen ülke dışındaki tüm ülkelerin toplamı olarak almasıdır. Böylece hem pay hem de payda da ülke ve malların (sektörlerin) tekrar sayılması önlenmektedir. Bu nokta, özellikle bir ülkenin küresel ticarete oldukça önemli olduğu durumda ve/veya dikkate alınan ürünün (sektörün), toplam ticarete payının büyük olması durumunda önemli olmaktadır. Bu durumda, çift sayım yapılması, yanlış endeks değerleri önlenerek ihracat rekabet gücünün daha gerçekçi hesaplanabilmesi mümkün olmaktadır. Bu şekilde Vollrath'ın RXA Endeks değerleri RCA Endeksi değerinden daha yüksek çıkacaktır (Erkan, 2017, s.73). RXA Endeksi, denklem (2)'de gösterilmektedir (Frohberg ve Hartmann, 1997, s.7):

$$RXA = \frac{X_{kt}^j / X_{-kt}^j}{X_{kt}^{-j} / X_{-kt}^{-j}} \quad (2)$$

Burada,

X_{kt}^j , 'j' ülkesinin 't' döneminde 'k' malı (sektörü) ihracatını,

X_{-kt}^j , 'j' ülkesinin 't' döneminde 'k' malı (sektörü) hariç toplam ihracatını,

X_{kt}^{-j} , 't' döneminde 'X_{kt}^j' hariç 'k' malı (sektörü) toplam dünya ihracatını,

X_{-kt}^{-j} , 't' döneminde 'X_{kt}^j' hariç ve 'X_{-kt}^j' hariç dünya toplam ihracatını ifade etmektedir (Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017, s.428).

RXA Endeksinin değerleri 1'den büyük (RXA>1) ise ülke değerlendirilen ürün (sektör) kategorisinde rekabet avantajına sahip görünürken, 1'den küçük (RXA<1) değerlerde rekabette dezavantajlı olduğunu ve 1'e eşit (RXA=1) olduğunda ise ihracat rekabet gücünde denge olduğunu gösterir (Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017, s.429).

7. Bulgular ve Tartışma

Analizlerde SKDM kapsamında seçilmiş ürün gruplarının ihracatında RCA ve RXA katsayıları, "uygun ortalama"⁵ değerleri esas alınarak hesaplanmıştır. Sonraki aşamada ise "değişim katsayısı" vasıtasıyla belirlenen ürün gruplarının ortalama RCA ve RXA değerlerinin dağılımı yani dönem ortalaması etrafındaki oynaklığı belirlenmiştir. Değişim katsayısının büyüklüğü ortalama sapmanın büyük olduğunu göstermektedir. Rekabet avantajına sahip olan bir ürünün değişim katsayısı değerinin düşük olması (kritik değer 15), rekabetinin istikrarlı olduğunu göstermektedir (Erkan, 2017, ss.70-71; Erkan ve Batbaylı, 2017, s.41).

⁵ Uygun ortalama, bir serideki en yüksek ve en düşük değerlerin çıkarılmasını ve kalan değerlerin aritmetik ortalamasının alınmasını ifade eder (Statistics, 2023).

Tablo 3, SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin RCA Endeks değerlerine göre rekabet gücü gösterilmektedir. Üstünlük Derecesi, uygun ortalama RCA değerlerine göre ilgili sektörün küresel ticarete rekabet gücünün durumunu göstermektedir.

Tablo 3. Seçilmiş Sektörlerde RCA Endeks Değerleri

Sektörler	2005-2014 Ortalaması	2015-2022 Ortalaması	Uygun Ortalama	Değişim Katsayısı	Üstünlük Derecesi
Çimento	8,20	7,08	7,60	31,77	Güçlü Üstünlük
Elektrik	0,48	0,28	0,39	48,49	Dezavantaj
Gübre	0,42	0,63	0,51	34,18	Dezavantaj
Demir-Çelik	2,76	2,53	2,65	10,70	OD ¹ Üstünlük
Alüminyum	1,61	1,95	1,74	17,85	Zayıf Üstünlük

¹ OD: Orta Derece

RCA Endeks sonuçlarına göre Türkiye, AB'nin SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerin dış ticaretinde, küresel ekonomide 2005-2022 döneminde çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe ise orta derece rekabet üstünlüğüne sahip olduğu görülmektedir. Demir-çelik sektörünün değişim katsayısının 10,70 olması Türkiye'nin dünya demir-çelik sektörü ihracatının oldukça istikrarlı olduğunu göstermektedir. Ancak hem çimento hem de demir-çelik sektörlerinin 2015-2022 dönemi ortalama değerleri, 2005-2014 dönemine göre azalış göstermektedir. Bu azalışlar ise, çimento ve demir-çelik sektörlerinin rekabet gücü kayıplarına işaret etmektedir. Chase ve Pinkert'a göre ETS kapsamındaki endüstriyel sera gazı emisyonlarının %47'sini demir-çelik (%22,8), çimento (%17), gübre (%5) ve alüminyum (%2) sektörleri oluşturmaktadır (2021, s.6). Endüstriyel sera gazı emisyonlarının %39,8'inin demir-çelik ve çimento sektörlerinden kaynaklandığı göz önüne alınacak olursa SKDM kapsamında bu sektörlerin rekabet gücü kaybı yaşamaması ve küresel ekonomide rekabetçi olabilmesi için karbon emisyonunu azaltıcı inovatif üretim teknolojilerine geçiş yapılması aciliyet arz ediyor görülmektedir. 2015-2022 döneminde gübre ve alüminyum sektörlerinde rekabet gücü artışları izlenmektedir. Bu artışlar SKDM kapsamında gübre ve alüminyum sektörlerinin karbon emisyonunu azaltıcı üretim teknolojilerine geçiş yaparak dünya ticaretinde rekabet edebilirliklerini arttırmalarını olumlu etkileyebilir. Türkiye gübre üretiminde karbon emisyonu düşük, inovatif üretim teknolojilerine geçiş yapılabilirse ihracatta rekabet avantajına sahip olabilir.

Tablo 4'te, SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin 2005-2022 döneminde RXA Endeks değerleri verilmektedir.

Tablo 4. Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin RXA Endeks Değerleri

Sektörler	2005-2014 Ortalama	2015-2022 Ortalama	Uygun Ortalama	Değişim Katsayısı	Üstünlük Derecesi
Çimento	8,82	7,63	8,17	34,31	Güçlü Üstünlük
Elektrik	0,48	0,28	0,38	48,70	Dezavantaj
Gübre	0,41	0,63	0,50	34,35	Dezavantaj
Demir-Çelik	3,01	2,72	2,87	12,49	OD ¹ Üstünlük
Alüminyum	1,62	1,99	1,77	18,56	Zayıf Üstünlük

¹ OD: Orta Derece

RXA Endeksi sonuçlarına göre Türkiye, 2005-2022 döneminde seçilmiş sektörlerden çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe ise orta derece rekabet gücüne sahip görülmektedir. Demir-çelik sektörünün değişim katsayısının "12,49" olması, dünya ihracatının kısmen de olsa daha istikrarlı olduğunu göstermektedir. Ancak SKDM kapsamında yüksek karbon emisyonuna sahip sektörlerin başında gelen demir-çelik sektörü, Türkiye'nin AB-27'ye ihracatında da ilk sırada yer almaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin önemli bir ihracat pazarı olan AB-27 pazarında demir-çelik sektöründe rekabet gücünü kaybetmemesi ve daha rekabetçi olabilmesi için AB'nin karbon kaçağı

sorununu çözmek için 2026 yılında uygulamaya koyacağı SKDM uyum sağlaması ivedilik arz etmektedir. Alüminyum sektöründe rekabet gücü zayıf görünen Türkiye'nin 2015-2022 dönemi "ortalama değeri", 2005-2014 dönemine göre artış göstermektedir. Bu artış, alüminyum sektöründe Türkiye'nin rekabet edebilirliğinin arttığı anlamına gelmektedir. Ayrıca Türkiye'nin elektrik ve gübre sektörlerinde rekabette dezavantajlı olması, ilgili sektörlerde rekabet gücünün olmadığını gösterir. Türkiye'nin gübre sektöründe 2005-2014 dönemi ortalama değerinin 2015-2022 dönemine göre artış göstermesi, Türkiye'nin gübre sektöründe rekabet gücünün arttığını göstermektedir. Elektrik sektöründe ise Türkiye'nin 2015-2022 dönemi "ortalama değerinin" 2005-2014 dönemine göre gerilemesi, Türkiye'nin elektrik sektörü rekabet gücünün azaldığı anlamına gelmektedir.

Bugün hükümetler tarafından AR-GE çalışmalarına verilecek destekler, düşük karbonlu üretime geçişte büyük önem taşımaktadır. AB'ye, Türkiye'nin finansman mekanizmaları ve projelere erişim sağlaması için girişimlerde bulunmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023). Türkiye, AB'den aldığı teknoloji ve finansman desteğini, karbon emisyonu yüksek olan sektörlerde iklimle uyumlu teknolojilerin geliştirilmesi için inovasyona yönelerek rekabetçiliğini arttırabilir.

8. Sonuç

Son yirmi yılda dünya ticaretinde yaşanan artışlar üretim artışlarına yol açmıştır. Artan üretimle birlikte küresel ısınmaya neden olan karbon emisyon oranları, artmaya başlamıştır. Karbon emisyonu artışlarını önlemek ve sıfır karbon hedefine yönelik politik girişimlerdeki artışlar, araştırmacıları bu durumun uluslararası ticarete olası etkilerini araştırmaya yöneltmiştir.

Üretim artışıyla birlikte artan karbon emisyonlarının yarattığı iklim değişikliği ile mücadele kapsamında 1992 yılında BMİDÇS ile atılan ilk adım, daha somut adımlar içeren 2005 yılında imzalan Kyoto Protokolü ile devam etmiştir. Kyoto Protokolü, yalnızca gelişmiş ülkeleri bağlamakta olup iklim değişikliğine ilişkin yasal ve bağlayıcı bir "uluslararası anlaşma" olan Paris Anlaşması, 4 Kasım 2016 yürürlüğe girmiştir. AB'nin karbon vergi sistemi, sanayide karbonsuzlaşmayı teşvik etmekle birlikte AB-27 şirketlerinin üretimlerini yurtdışına taşımalarına yol açarak karbon kaçağı riskinin de artmasına yol açmaktadır. SKDM, AB'nin ithal ettiği karbon emisyonu yüksek malların üretiminde ortaya çıkan karbona adil bir fiyat koyma ve AB dışında yapılan karbonsuz sanayi üretimini teşvik edici bir özellik taşımaktadır. SKDM, karbon kaçağı problemi için bir çözüm önerisi olup temel hedefi, ilk aşamada karbon emisyonu yüksek olan demir-çelik, çimento, gübre, alüminyum ve elektrik sektörlerindeki belirli malların AB-27'ye ithalat fiyatının, eşyanın karbon içeriğini dikkate alarak belirleme esasına dayanmaktadır. AB'nin SKDM uygulamasının diğer ülkelere olan potansiyel etkileri ise henüz tam olarak bilinmemektedir.

SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerde 2005-2022 dönemi Türkiye'nin küresel ekonomide ihracat rekabet gücü, RCA ve RXA Endeksleri kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe orta, alüminyum sektöründe zayıf rekabet gücüne sahip görünmekte olup elektrik ve gübre sektörlerinde ise rekabette dezavantajlı olduğu ortaya konmaktadır. Trade Map 2022 yılı verilerine göre ihracatının %41'40'unu AB-27'ye yapan Türkiye'nin, seçili sektörlerde dünyaya yaptığı ihracatta AB-27'in payı elektrik sektöründe %76,94, gübre sektöründe %48,76, demir-çelik sektöründe %38,26, çimento sektöründe %17,50 ve alüminyum sektöründe %9,23'tür. Türkiye'nin söz konusu sektörlerde SKDM'na hızlı uyumu, AB-27 pazarında rekabet gücü kaybını önleyici olacaktır. Ayrıca 2021 yılı itibarıyla BMİDÇS'nin 191 üyesinin Paris anlaşmasına taraf olması Türkiye'nin SKDM'na uyumu, küresel ticarete entegrasyonu ve uluslararası yatırımların yönelmesi açısından kritik önem taşımaktadır. Bu nedenle Türkiye, ETS kurulmasına yönelik devam etmekte olan hazırlık sürecini hızlandırmalı ve ekonomik dönüşümü başlatmalıdır. Ayrıca Türkiye, daha aktif bir iklim politikası izleyerek ve ekonomik yapıyı daha iklim dostu bir yapıya doğru dönüştürerek riskleri fırsata dönüştürülebileceğini göstermelidir. Hükümet

özellikle seçilmiş sektörlerde sıfır karbon üretim teknolojilerinin geliştirilmesi için gerekli AR-GE desteklerini hızlı bir şekilde vermelidir. Firmaların seçilmiş sektörlerde inovasyon ve teknolojiye yatırımlarının desteklenmesi önemlidir. Bu gelişmelerde başarılı olunursa ekonomik kayıplar azalacaktır. Türkiye'nin aktif bir iklim politikasına geçişi, AB-27'in iklim finansmanı fırsatlarına erişmesine yardımcı olacak ve seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin iklim dostu dönüşümünü kolaylaştıracaktır.

Ayrıca yeşil teknolojilere yatırım yapan ve sürdürülebilirliğe önem veren firmalar, tüketici tercihlerini karşılayarak ve yüksek kaliteli ürünler sunarak bir avantaj elde edebilirler ve daha yüksek fiyat dışı rekabet gücüne sahip olabilirler. Dolayısıyla, iklim değişikliği politikaları bir ülkenin fiyat rekabetçiliğine zarar verebilirken, firmaları gelecekteki piyasalarda talep edilecek değerlere uyum sağlamaya teşvik ederek ekonominin ekolojik dönüşümüne katkı sağlayabileceği gibi ekonomiyi uzun vadede daha rekabetçi hale getirebilir.

Kaynakça

- Antalya Ticaret ve Sanayi Odası (2023). Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) Uygulama Tüzüğü Çevirisi ve Webinarlar. *Gayriresmî Tercüme*. <https://www.atso.org.tr/tr/duyurular/duyurular/mevzuat/sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi-skdm-uygula>, (Erişim Tarihi: 25.10.2023).
- Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99-123.
- Çağatay, B. (2022). Türkiye'nin Dış Ticaret ve İklim Değişikliği Politikaları: SWOT Analizi Yöntemi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 290-322.
- Chase, P.; Pinkert, R. (2021). The EU's Triangular Dilemma on Climate and Trade. German Marshall Fund, Policy Brief, 9.
- Chen, G. (2023). Impact of Carbon Border Adjustment Mechanism on China's Manufacturing Sector: A dynamic Recursive CGE Model Based on an Evolutionary Game. *Journal of Environmental Management*, 347, 119029.
- Çeştepe, H.; Tunçel, A. (2018). Türkiye Demir Çelik Sektörünün Uluslararası Rekabet Gücü Analizi. *Journal of Turkish Studies*, 13(15), 113-129.
- Danna-Buitrago, J.P.; Stellan, R. (2022). A New Class of Revealed Comparative Advantage Indexes. *Open Economies Review*, 33(3), 477-503.
- Duan, Y.; Ji, T.; Lu, Y.; Wang, S. (2021). Environmental Regulations and International Trade: A Quantitative Economic Analysis of World Pollution Emissions. *Journal of Public Economics*, 203, 1-37.
- Erkan, B. (2017). Türkiye'nin İhracatında Uzmanlaşma ve Rekabet Edebilirlik Düzeyi: Avrupa Birliği Piyasası-Küresel Piyasalar Karşılaştırmalı Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 68-88.
- Erkan, B.; Batbaylı, Ş. (2017). Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) Üyesi Ülkelerin Küresel Rekabet Pazarlarındaki Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(Özel Sayı), 31-49.
- European Commission (2023). Carbon Border Adjustment Mechanism. https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- European Commission (2021). Regulation of the European Parliament and of the Council. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0564>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- European Commission (2009). The Copenhagen climate agreement: EU positions and state of play. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_09_445, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- European Council (2023). Fit for 55. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-a-green-transition/#what>, (Erişim Tarihi: 18.09.2023).
- European Union (2023). Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023. *Official Journal of European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj>, (Erişim Tarihi: 26.11.2023).
- European Union (2021). Regulation (EU) 2021/1119 of the the European Parliament and of the Council of 30 June 2021. *Official Journal of the European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R1119>, (Erişim Tarihi: 25.10.2023).
- Esterhuizen, D.; Van Rooyen, C.J. (2001). Creating a Chain Reaction: The Competitiveness of the Agricultural Input Industry in South Africa. Department of Agricultural Economics. Africa (No. 1737-2016-140379), ss. 1-10.

- Frohberg, K.; Hartmann, M. (1997). Comparing Measures of Competitiveness. Discussion paper, No: 2, ss. 1-19.
- Hambalková, M. (2006). The Factors of Competitiveness and the Quantification of Their Impact on the Export Efficiency of Grape and Wine in the Slovak Republic. *Agricultural Economics*, 52(8), 389-394.
- İmer Ertunga, E.; Seyhun, Ö.K. (2022). Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması ve Türkiye'nin İhracatına Olası Etkileri. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 1-13.
- Jaffe, A.B.; Peterson, S.R.; Portney, P.R.; Stavins, R.N. (1995). Environmental Regulation and the Competitiveness of U.S. Manufacturing: What Does the Evidence Tell Us?. *Journal of Economic Literature*, 33(1), 132-163.
- Koç, B.E.; Kaynak, S. (2023). Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizmasının Türkiye - AB-27 Dış Ticaret İlişkisi Üzerine Olası Etkisi. *Verimlilik Dergisi*, 57(2), 273-288.
- Keen, M.; Parry, I.W.H.; Roaf, J. (2021). Border Carbon Adjustments: Rationale, Design and Impact. IMF Working Paper, No. 2021/239.
- Laursen, L. (2015). Revealed Comparative Advantage and the Alternatives as Measures of International Specialization. *Eurasian Business Review*, 5(1), 99-115.
- Lin, B.; Zhao, H. (2024). Asymmetric Trade Barriers and CO2 Emissions in Carbon-Intensive Industry. *Journal of Environmental Management*, 349, 119547.
- Morgado Simões, H.A. (2023). EU Carbon Border Adjustment Mechanism Implications for Climate and Competitiveness. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698889/EPRS_BRI\(2022\)698889_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698889/EPRS_BRI(2022)698889_EN.pdf), (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- Our World Data (2023). Annual CO₂ emissions. https://ourworldindata.org/grapher/annual-co2-emissions-per-country?country=~OWID_WRL, (Erişim Tarihi: 30.09.2023).
- Reinaud, J. (2008). Issues behind Competitiveness and Carbon Leakage: Focus on Heavy Industry. IEA Information Paper. Paris: OECD and International Energy Agency.
- Rossetto, D. (2023). The Long-Term Feasibility of Border Carbon Mechanisms: An Analysis of Measures Proposed in the European Union and the United States and the Steel Production Sector. *Sustainable Horizons*, 6, 1-8.
- Sarıoğan, K.; Kösekahyaoglu, L. (2017). Ticaret Sonrası Verilerle Rekabet Gücünün Ölçülmesinde Kullanılan İndeksler Üzerine Bir Literatür Taraması. *The Journal of Academic Social Science*, (7), 424-444.
- Startiene, G.; Remeikiene, R. (2014). Evaluation of Revealed Comparative Advantage of Lithuanian Industry in Global Markets. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 110, 428-438.
- Statistics (2023). Glossary. <https://www.statistics.com/glossary/trimmed-mean/>, (Erişim Tarihi: 29.09.2023).
- T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023). Paris Anlaşması. <https://iklim.gov.tr/paris-anlasmasi-i-34>, (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2023a). Viyana Sözleşmesi ve Montreal Protokolü. <https://www.mfa.gov.tr/viyana-sozlesmesi-ve-montreal-protokolu.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2023b). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) ve Kyoto Protokolü. https://www.mfa.gov.tr/united-nations-framework-convention-on-climate-change-_unfccc_-and-the-kyoto-protocol.en.mfa, (Erişim Tarihi: 26.11.2023).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2023). Genel Bilgi. <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/genel-bilgi>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (2022). İhracat 2022 Raporu. https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/TIM%20I%CC%87hracat%20Raporu%202022.pdf, (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- Torok, A.; Jambor, A. (2016). Determinants of the Revealed Comparative Advantages: The Case of the European Ham Trade. *Agricultural Economics*, 62(10), 471-482.
- Tur, F.; Alkan, B. (2023). *Rekabetin Rengi Yeşil, Yeni Yeşil Düzen ve Kompleksite Atlası*, TSKB Ekonomik Araştırmalar: İstanbul; 2023, ss. 1-20.
- Trade Map. (2023). https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c792%7c%7c%7c42%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1, (Erişim Tarihi: 03.09.2023).
- United Nations (1992). United Nations Framework Convention on Climate Change. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>, (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- United Nations Climate Change (2023a). What is the Kyoto Protocol?. https://unfccc.int/kyoto_protocol, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

United Nations Climate Change (2023b). The Paris Agreement. What is the Paris Agreement?. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

United Nations Framework Convention on Climate Change-Conference of the Parties (2009). Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009. <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CC%20copenhagen.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

Vollrath, T.L. (1991). A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage. *Weltwirtschaftliches Archive*, 127(2), 265-280.

Yalçın, T.; Bakan, S. (2021). Türkiye'nin Rekabet Gücünün Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Yöntemiyle Analizi (2005-2018 Dönemi). *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 98-114.

Yeldan, E.; Aşıcı, A.A.; Acar, S. (2020). Ekonomi Göstergeleri Merceğinden Yeni İklim Rejimi. TÜSİAD Raporu.

Yılmaz, M.; Karabiber, B. (2022). Türkiye'de İhracat, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ekonomik Büyüme ve Karbon Emisyonu İlişkisi. *Business and Economics Research Journal*, 13(2), 199-220.

Yoga Prasada, I.; Dhamira, A. (2021). The Competitiveness of Natural Rubber by Exporting Countries in the Global Market. E3S Web of Conferences, Indonesia (5-9 Nisan 2021).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Zeynep AKTAŞ ÇİMEN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Zeynep AKTAŞ ÇİMEN (100%)

EKLER

Ek 1. Sera Gazı Emisyon Salımı Yüksek Olduğu Kabul Edilen Sektör ve Alt Sektörler

Çimento	
CN ¹ Kodu	Sera Gazı
2507 00 80 – Diğer kaolinli killer	Karbondioksit
2523 10 00 – Çimento klinkerleri	Karbondioksit
2523 21 00 – Beyaz Portland çimentosu, suni olarak renklendirilmiş olsun olmasın	Karbondioksit
2523 29 00 – Diğer Portland çimentosu	Karbondioksit
2523 30 00 – Alüminli çimento	Karbondioksit
2523 90 00 – Diğer hidrolik çimentolar	Karbondioksit
Elektrik	
2716 00 00 – Elektrik enerjisi	Karbondioksit
Gübreler	
2808 00 00 – Nitrik asit; sülfonitrik asitler Karbondioksit ve azot oksit	Karbondioksit ve azot oksit
2814 – Susuz (saf) amonyak veya amonyağın sulu çözeltileri	Karbondioksit
2834 21 00 – Potasyum nitratları	Karbondioksit ve azot oksit
3102 – Azotlu mineral veya kimyasal gübreler	Karbondioksit ve azot oksit
3105 – Bitki besin maddeleri olan azot, fosfor ve potasyumun ikisini veya üçünü içeren mineral veya kimyasal gübreler; diğer gübreler; bu bölümdeki malların tablet veya benzeri şekillerde veya brüt ağırlığı 10 kg'ı geçmeyen ambalajlarda olanları Aşağıdakiler hariç: 3105 60 00 – Bitki besin maddeleri olan fosfor ve potasyumun ikisini de içeren mineral veya kimyasal gübreler	Karbondioksit ve azot oksit
Demir ve çelik	
72 – Demir ve çelik Aşağıdakiler hariç: 7202 2 – Ferro-silisyum 7202 30 00 – Ferro-siliko-manganez 7202 50 00 – Ferro-siliko-krom 7202 70 00 – Ferro-molibden 7202 80 00 – Ferro-tungsten ve ferro-silikotungsten 7202 91 00 – Ferro-titanyum ve ferro-silikotitanyum 7202 92 00 – Ferro-vanadyum 7202 93 00 – Ferro-niobyum 7202 99 – Diğer: 7202 99 10 – Ferro-fosfor 7202 99 30 – Ferro-siliko-magnezyum 7202 99 80 – Diğer 7204 – Demirli atık ve hurda; hurda külçeler ve çeliğin yeniden eritilmesi	Karbondioksit
2601 12 00 – Aglomere edilmiş demir cevherleri ve zenginleştirilmiş demir cevherleri, kavrulmuş demir piritleri hariç	Karbondioksit
7301 – Demir veya çelikten palplanşlar, delinmiş, zımbalanmış veya birleştirilmiş parçalardan yapılmış olsun veya olmasın; demir veya çelikten kaynak yapılmış profiller, şekiller ve kısımlar	Karbondioksit
7302 – Demir veya çelikten demiryolu ve tramvay hattı inşaat malzemesi; raylar, kontrraylar ve dişli raylar, makas dilleri, kruvazman ve makaslar, gergi çubukları ve diğer geçiş parçaları dişli raylar, traversler (ekartman çubukları), cebire bulonları, ray yatakları, sabo kaması, taban plakaları (altlıklar), ray kısaçları, kaideler, bağlantılar ve rayların birleştirilmesi veya sabitleştirilmesi için özel olarak imal edilmiş diğer parçalar	Karbondioksit
7303 00 – Dökme demir ince ve kalın borular ve içi boş profiller	Karbondioksit
7304 – Demir (dökme demir hariç) veya çelikten ince ve kalın borular ve içi boş profiller (dikişsiz)	Karbondioksit
7305 – Demir veya çelikten, dış çapı 406,4 mm'yi geçen dairesel kesitli diğer ince ve kalın borular (örneğin, kaynaklı, perçinli veya benzeri şekillerde kapatılmış)	Karbondioksit
7306 – Demir veya çelikten diğer ince ve kalın borular ve içi boş profiller (örneğin açık dikiş veya kaynaklı, perçinli veya benzeri şekillerde kapatılmış)	Karbondioksit
7307 – Demir veya çelikten boru bağlantı parçaları (örneğin, rakorlar, dirsekler ve manşonlar)	Karbondioksit
7308 – Demir veya çelikten inşaat (94.06 pozisyonundaki prefabrik yapılar hariç) ve inşaat aksamı (örneğin, köprüler ve köprü aksamı, kilimli kapılar, kuleler, kafes direkler, çatılar, çatı çerçeveleri, kapılar ve pencereler ile bunların çerçeveleri ve kapı eşikleri, panjurlar, korkuluklar, parmaklıklar ve sütunlar); inşaatta kullanılmak üzere hazırlanmış demir veya çelikten saclar, çubuklar, profiller, şekiller, kesitler, ince borular ve benzerleri	Karbondioksit
7309 00 – Demir veya çelikten hacmi 300 litreyi geçen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın, mekanik veya termik tertibatı bulunmayan her türlü malzeme (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) için depolar, sarnıçlar, küvler ve benzeri kaplar	Karbondioksit
7310 – Demir veya çelikten hacmi 300 litreyi geçmeyen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın mekanik veya termik tertibatı bulunmayan her türlü malzeme (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) için variller, bidonlar ve benzeri kaplar	Karbondioksit
7311 00 – Demir veya çelikten sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz için kaplar	Karbondioksit

7318 – Demir veya çelikten vidalar, civatalar, vida somunları, trifon vidalar, çengelli vidalar, perçinler, çiviler, çatalı pimler, rondelalar (yaylanmayı sağlayıcı rondelalar dâhil) ve benzeri eşyalar	Karbon dioksit
7326 – Demir veya çelikten diğer eşyalar	Karbon dioksit
Alüminyum	
7601 – İşlenmemiş alüminyum	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7603 – Alüminyum tozları ve ince pullar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7604 – Alüminyum çubuklar, rotlar ve profiller	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7605 – Alüminyum teller	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7606 – Alüminyum saclar, levhalar, şeritler (kalınlığı 0,2 mm'yi geçenler)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7607 – Kalınlığı (mesnedi hariç) 0,2 mm'yi geçmeyen alüminyum folyo (kâğıt, karton, plastik veya benzeri malzemeler üzerine basılmış veya yapıştırılmış olsun ya da olmasın)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7608 – Alüminyumdan ince ve kalın borular	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7609 00 00 – Alüminyum ince boru veya boru bağlantı parçaları (örneğin, kaplinler, dirsekler, manşonlar)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7610 – Alüminyum inşaat (9406 pozisyonundaki prefabrik inşaatlar hariç) ve inşaat aksamı (örneğin, köprüler ve köprü aksamı, kuleler, kafes direkler, çatılar, çatı çerçeveleri, kapılar ve pencereler ile bunların çerçeveleri ile kapı eşikleri, korkuluklar, parmaklıklar ve sütunlar) inşaatla kullanılmak üzere hazırlanmış alüminyum saclar, çubuklar, profiller, ince borular ve benzerleri)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7611 00 00 – Her türlü malzeme için (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) hacmi 300 litreyi geçen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın mekanik veya termik tertibatı bulunmayan alüminyum depolar, sarnıçlar, küvler ve benzeri kaplar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7612 – Her türlü malzeme için (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) hacmi 300 litreyi geçmeyen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın, mekanik ya da termik tertibatı bulunmayan alüminyum depolar, fiçiler, variller, bidonlar ve benzeri kaplar (tüp şeklinde sert veya esnek kaplar dâhil)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7613 00 00 – Sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz için alüminyum kaplar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7614 – Alüminyumdan demetlenmiş teller, kablolar, örme halatlar ve benzerleri (elektrik için izole edilmemiş olanlar):	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7616 – Alüminyumdan diğer eşyalar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
Kimyasallar	
2804 10 00 – Hidrojen	Karbon dioksit

¹ CN: Combined Nomenclature-Kombine Nomanklatür. Kombine Nomanklatür kodları (CN codes=HS codes + 2).

Kaynak: Antalya Ticaret ve Sanayi Odası, 2023, ss.52-60; İmer Ertunga ve Seyhun, 2022, s.2.

Seçilmiş Makroekonomik Faktörler ve COVID-19'un OECD Ülkelerinde Genç İşsizliği Üzerine Etkileri

Yasemin ARI KOVANCI¹

¹ Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü,
yaseminari@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2730-6216

Öz: İşsizlik, geçmişte olduğu gibi içinde yaşadığımız süreçte de gerek ekonomik, gerekse sosyal yönden gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun hemen hemen tüm toplumların en önemli sorunlarından birini oluşturmaktadır. İşsizlik sorunu ekonomik, toplumsal, siyasi ve psikolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu sorundan en fazla etkilenen kesimler arasında ise gençler yer almaktadır. 2020 yılında hızla tüm dünyaya yayılan COVID-19 pandemisi ile birlikte genç işsizliği sorunu çok daha ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu çalışmada, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık gibi seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19'un OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerindeki etkilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında 2000-2021 yılları arasındaki dönem incelenmiş olup, panel veri analizi yönteminden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular, incelenen dönemde ekonomik büyüme ve ticari açıklıktaki artışın genç işsizlik oranını azalttığını, enflasyondaki artışın ise genç işsizlik oranını artırdığını göstermiştir. Ayrıca, COVID-19 pandemisinin genç işsizlik oranında bir artışa neden olduğunu ortaya koymuştur. Araştırma sonucunda ulaşılan bu bulgular ışığında çeşitli politika önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Genç İşsizliği, COVID-19, Panel Veri Analizi

Jel Kodları: C33, E24, J21

The Effects of the Selected Macroeconomic Factors and COVID-19 on Youth Unemployment in OECD Countries

Abstract: Unemployment constitutes one of the most important problems of almost all societies, regardless of the level of development both economic and social, in the period in which we live just like in the past. The unemployment problem creates significant negative consequences in economic, social, political and psychological terms. Among the parts who have been mostly affected by this problem, there is the young. Along with the COVID-19 pandemic having rapidly spread all over the world in 2020, the problem of youth unemployment has reached much more serious dimensions. In this study, it has been aimed to examine the effects of the selected macroeconomic factors such as economic growth, inflation, direct foreign investment and trade openness, and of COVID-19 on youth unemployment in OECD countries. Within the scope of the study, the period between 2000 and 2021 has been analysed and the panel data analysis method has been used. The obtained data have shown that the increase in the economic growth and in trade openness decreased the rate of youth unemployment but the rise in inflation increased the rate of youth unemployment in the examined period. Also, it has revealed that COVID-19 pandemic caused an increase in youth unemployment rate. Various policy recommendations were made in the light of these findings as a result of the research.

Keywords: Youth Unemployment, COVID-19, Panel Data Analysis

Jel Codes: C33, E24, J21

Atıf: Kovancı Arı Y. (2024). Seçilmiş Makroekonomik Faktörler ve COVID-19'un OECD Ülkelerinde Genç İşsizliği Üzerine Etkileri, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 18-36.
<https://doi.org/10.30586/1382337>

Geliş Tarihi: 27.10.2023

Kabul Tarihi: 02.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

İşsizlik, günümüzde dünyanın hemen her ülkesinde çözüm bekleyen önemli küresel sorunların başında gelmektedir. Bir ülkedeki işsizlik, işgücü potansiyelinin tam olarak kullanılmaması anlamına gelirken, üretimi, ekonomik büyüme ve kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir. İşsizlik, ekonomik açıdan yarattığı çok sayıda ciddi olumsuz sonucun yanı sıra, toplumsal ve siyasi bakımdan da önemli sorunları beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, ekonomik gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun birçok ülkede işsizliğin önlenmesine yönelik çeşitli politikalar geliştirilmektedir. Bu bağlamda, işsizlik sorunuyla mücadelede izlenecek politikaların belirlenmesinde söz konusu sorunun ortaya çıkmasına etki eden faktörlerin tespit edilmesi son derece önem taşımaktadır.

İşsizlikten en fazla etkilenen kesimler arasında ise gençler yer almaktadır. Gerçekten, son yıllarda dünyada 15-24 yaş arasındaki genç işsizlerin sayısı 69 milyona varmaktadır. 2022 yılında dünya genelinde yaklaşık %14 olan genç işsizlik oranı, genel işsizlik oranının iki katından fazladır. Bununla birlikte, tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisinin işgücü piyasası açısından büyük zorlukları beraberinde getirdiği ve gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde işsizliğin özellikle de genç işsizliğinin daha da artmasına yol açtığı görülmektedir. Pandemi nedeniyle ortaya çıkan kriz ve gençler arasındaki işsizliğin yüksek oranlara varışı birçok ülke gibi OECD'ye üye ülkelerin de karşı karşıya kaldığı ciddi sorunlar arasında yer almaktadır. Pandemi sonrası toparlanma sürecinde de OECD'ye üye bazı ülkelerde genç işsizlik oranları halen pandemi öncesi düzeylerden daha yüksek olmaya devam etmekle birlikte, gençler ve yetişkinlerin işsizlik oranları arasında önemli bir fark bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklik gibi seçilmiş makroekonomik faktörlerin yanı sıra, COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkilerini incelemektir. Bu bağlamda, çalışma OECD üyesi 36 ülkeye ait 2000-2021 yılları arasındaki verilerden yararlanılarak ve panel veri analizi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Literatürde, pandeminin genel işsizlik üzerindeki etkisini araştıran nispeten fazla sayıda çalışma olmasına karşın, genç işsizliği üzerine etkisi ile ilgili gerek teorik gerekse ampirik çalışmaların sınırlı sayıda olduğu dikkate alındığında bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, öncelikle genç işsizliği ele alınarak COVID-19 pandemisinin dünyada ve OECD ülkelerinde genç işsizliğine etkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Daha sonra, çalışma kapsamında seçilmiş makroekonomik faktörler ve COVID-19 ile genç işsizlik arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarla ilgili literatür özetine yer verilmiştir. Ardından, araştırmanın veri seti, model ve yöntemine ilişkin açıklamada bulunularak elde edilen bulgular üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

2. Genç İşsizliği ve COVID-19 Pandemisinin Dünyada ve OECD Ülkelerinde Genç İşsizliğine Etkisi

Gençliğin tanımı çeşitli faktörlere bağlı olarak ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir (ILO, 2011, s. 5; O'Higgins, 1997, s. 63). Her ne kadar gençlik kavramının evrensel olarak kabul edilen bir tanımı olmasa da pek çok uluslararası kuruluş gençliği; insan yaşamının bir evresi, çocukluk ile yetişkinlik arasındaki geçiş süreci olarak ifade etmekte ve belli bir yaş grubuna indirgemektedir (Murat & Şahin, 2011, s. 4). Çoğu ülke ve uluslararası kuruluş tarafından 15-24 yaş aralığında bulunan nüfus genç olarak kabul edilmekte olup, bu yaş aralığındaki nüfusta görülen işsizlik genç işsizliği olarak ifade edilmektedir (O'Higgins, 1997, s. 63; Choudhry, Marelli & Signorelli, 2012a, s. 2; Hasan & Sasana, 2020, s. 6688).

Günümüzde gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda gençler arasında işsizlik yaygındır (Rokhim, Novianti & Anggraeni, 2023, s. 76; Kang, 2021, ss. 111-112). Genç işsizliğin yüksek olmasının birçok nedenini sıralamak mümkündür. Toplam talep yetersizliği, ekonomik durgunluk ve krizler, demografik faktörler, gençlere

yönelik istihdam politikaları, eğitim politikalarının yetersizliği, beceri uyumsuzluğu nedeniyle okuldan çalışma yaşamına geçiş sürecinin zorluğu, ücret düzeyi, işgücü piyasasının gereksinimlerine uygun nitelikteki işgücünün yetersizliği, gençlerin çalışmaya ilişkin tutum ve davranışları, işverenlerin yetişkin ve tecrübeli işçilere öncelik tanınması sıklıkla genç işsizliğine ilişkin arz ve talep yanlı nedenler arasında yer almaktadır (Ekin, 1980, ss. 40-43; O'Higgins, 1997, s. 68; Gündoğan, 1999, ss. 68-70; Murat & Şahin, 2011, ss. 19-33; Tomić, 2018, s. 381).

Genç işsizliğin beliren özellikleri arasında yetişkinler arasındaki işsizlikten önemli ölçüde daha yüksek olması bulunmaktadır. Bu durum, gençlerin işgücü piyasasında güvencesiz gruplar arasında yer almasında etkili olmaktadır (ILO, 2011, s. 9). İşgücü piyasasında daha dezavantajlı durumda olan gençlerin (ILO, 2023, s. 12) işsiz kalma olasılığı yetişkinlerle kıyaslandığında neredeyse üç kat daha fazladır (ILO, 2023, s. 38). Gençler arasındaki işsizliğin yetişkinlerdeki işsizlikten daha yüksek olması çeşitli nedenlerden kaynaklanabilmektedir. Yetişkin çalışanlara göre gençlerin daha önce bir iş tecrübelerinin olmaması; eğitimlerini tamamlayamamış durumda olabilmeleri, iş arama sürecinde kişisel bağlantılarının genellikle daha az olması gibi faktörler genç işsizliğini olumsuz yönde etkilemektedir (Tomić, 2018, s. 381).

Genç işsizliği sorunu birçok nedene dayanmakla birlikte gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan ciddi olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. İşsiz kalan bir genç, kendisi ve ailesi açısından gelir kaybına uğrarken, toplumun en dinamik kesimini oluşturan gençlerin istihdam edilememesi ülke ekonomisi bakımından da üretim kaybının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte, işsizlik sigortasının yaygın biçimde uygulandığı ülkelerde, genç işsiz sayısının artış göstermesi, ülke ekonomisine ve kamu maliyesine büyük ölçüde ek yük getirmektedir. Ayrıca, genç işsizliğin ülke ekonomileri açısından yarattığı önemli sonuçlardan biri vergi tabanının daralmasıdır. Gençler arasındaki işsizlik oranının yüksek olarak gerçekleştiği ülkelerde vergilerden elde edilecek gelir de benzer biçimde azalmaktadır. Devletin en önemli gelir kaynakları arasında yer alan vergilerin azalması kamu maliyesini olumsuz etkilemektedir. Genç işsizliğin gerek en önemli nedenlerinden gerekse sonuçlarından biri de kayıt dışı istihdamdır. Gençler arasında işsizliğin yaygın olduğu ülkelerdeki genel eğilim, bu gençlerin kayıt dışı istihdama yöneldikleri ve dolayısıyla da düşük ücretle ve iş güvencesinden yoksun çalıştıkları yönündedir. Ayrıca, genç işsizliğin yarattığı olumsuz sonuçlar arasında sosyal güvenlik gelirlerinde önemli ölçüde kayıpların ortaya çıkması, gelir dağılımının bozulması, eğitim ve öğretime yapılan yatırımların etkinliğinin azalması, nitelikli gençlerin ülkelerini terk etmelerine bağlı olarak ülkelerin ekonomik büyüme potansiyelinin azalması da yer almaktadır. Genç işsizliği, bu tür ciddi ekonomik sonuçların yanında, gençlerin kendilerini toplumdan soyutlamaları, yabancılaşmaları, politik marjinalleşme eğilimi içerisine girmeleri veya istenmeyen davranış kalıplarına sahip olup suç eğilimlerinin artması gibi oldukça önemli sosyal sorunlar da doğurmaktadır. Ayrıca, işsizlik genç bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Murat & Şahin, 2011, ss. 35-43; Tomić, 2018, s. 381).

Genç işgücü piyasasının ekonomik dalgalanmalara karşı duyarlılığı oldukça fazladır (OECD, 2021, s. 54). 2008-2009 küresel finans krizini takip eden dönemde ve COVID-19 pandemisinin yarattığı kriz sırasında görüldüğü gibi, gençler ekonomik gerileme dönemlerinde çok daha kırılgan hale gelirler ve uzun yıllar boyunca istihdam ve gelir kaybı gibi risklerle karşı karşıya kalabilirler. Bu durum, çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Öncelikle, gençler yeni iş arayanların önemli bir bölümünü oluşturmakta, nitekim 15-24 yaş aralığı çoğu insanın ilk defa işgücü piyasasına katıldığı dönem olmaktadır. Mal veya hizmetlerine olan talepte ani bir düşüş ile karşılaşan işverenler, işe yeni işçi alımında bir seçim yapmaları gerektiğinde, genellikle bu yaş grubundaki iş arayanların işe alımını sınırlama veya durdurma eğilimi göstermekte ve gençler iş arayanların sınırlı sayıdaki iş için rekabet etmesi nedeniyle daha tecrübeli işçilere kıyasla dezavantajlı durumda olmaktadır (Verick, 2023, s. 422). Bununla birlikte, işverenler işten çıkarmalarda tercih yapmak durumunda kaldıkları takdirde, gençler bu tercihte daha öncelikli grup

olmaktadırlar. Çünkü, işveren açısından genç işçileri işten çıkarmanın fırsat maliyeti yetişkinlere kıyasla daha düşüktür. Gençlerin tecrübesiz olmaları ve genellikle kendilerine yapılmış olan eğitim yatırımlarının düşük olması bu konuda önemli bir role sahiptir. Ayrıca, işverenlerin genellikle benimsediği işe son giren ilk çıkar yaklaşımı çalışma yaşamına yeni katılmaları ve sıklıkla iş değiştirmelerine bağlı olarak gençlerin aleyhine olmaktadır. İşten çıkarma tazminatının işçinin hizmet süresiyle orantılı olması, genç bireylerin işten çıkarmalarda öncelikli sıralarda olmalarına sebep olmaktadır (Gündoğan, 1999, s. 69).

2020 yılında hızla tüm dünyaya yayılan COVID-19 pandemisi benzeri olmayan küresel bir sağlık krizine yol açmıştır. Pandemi, ekonomi ve toplumlar üzerinde derin bir etkiye sahip olmuştur. Mart 2020'de, pandemi nedeniyle ortaya çıkan krizin boyutu küresel ekonomiyi ciddi bir durgunluğa sürüklemiştir. Hastalığın bulaşmasını engellemeye yönelik uygulanan sıkı önlemler derin ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Virüsün yayılması ilk önce bir arz şoku olarak kendini göstermiş olup, gelirin azalmasına ve artan belirsizliğin tüketim ve yatırımı azaltmasına bağlı olarak kısa sürede talebe yayılmıştır (OECD, 2021, ss. 18-22).

COVID-19 pandemisinin yol açtığı krizden özellikle gençler olumsuz etkilenmişlerdir (OECD, 2021, s. 54). Pandeminin doğurduğu ekonomik ve sosyal sonuçların en büyük mağdurlarını oluşturan gençlerin çalışma yaşamları boyunca bu sonuçlardan zarar görme riskleri bulunmaktadır. Uzun dönemli zorlukların yanı sıra, pandeminin yarattığı kriz dünyanın dört bir yanındaki gençler üzerinde genel olarak üç şekilde etkili olmuştur. Bunlar; (i) gelecek yıllara ilişkin olarak olası istihdam fırsatlarının azalmasına ve ücretlerin düşmesine yol açabilecek olan eğitim ve öğretimin kesintiye uğraması; (ii) mevcut iş kayıplarına ve işyerlerinin kapanmasına bağlı olarak istihdam ve ücretlerin azalması; (iii) iş bulmanın, (yeniden) işgücü piyasasına girmenin ve daha iyi işlere sahip olmanın önünde daha büyük engellerin ortaya çıkmasıdır (ILO, 2020, s. 2-6).

ILO verilerine göre, pandemi nedeniyle ortaya çıkan krizden önce bile yaklaşık 68 milyon genç işsiz de dahil olmak üzere neredeyse 267 milyondan daha fazla genç ne eğitimde ne istihdamda yer almaktaydı. Kriz başladığında dünyada genç işçilerin yaklaşık %77'si (bir diğer deyişle 328 milyon genç), yetişkin işçilerin ise yaklaşık %60'ı kayıt dışı istihdam edilmekteydi. Dünya genelinde yaklaşık 178 milyon genç işçi, bir başka deyişle tüm dünyada istihdam edilen her on gençten dördü, pandemiden önemli ölçüde zarar gören sektörlerde çalışmaktaydı (ILO, 2020, s. 2). Diğer etkenlerin yanı sıra, pandemiden kaynaklanan krizden özellikle gençlerin olumsuz etkilenmelerinde konaklama ve gıda dışı perakende gibi karantina ve sosyal mesafe önlemlerinden en çok etkilenen sektörlerde yoğun olarak istihdam edilmeleri önemli bir rol oynamıştır (OECD, 2021, s. 54). Pandeminin yıkıcı etkilerinden en fazla zarar gören gruplardan biri olan gençler (OECD, 2022, s. 47) arasında işsizlik oranları aniden yükselmiştir (ILO, 2020, s. 10; OECD, 2021, s. 54). Pandemi öncesinde de gençler arasındaki işsizlik oranları diğer yaş gruplarına göre daha yüksek olmakla birlikte (Liang, Rozelle & Yi, 2022, s. 2), 15-24 yaş grubundaki işsizlik oranı 2019 yılında %13.5 iken, bu oran 2020 ve 2021 yıllarında sırasıyla %15.2 ve %15.6'ya yükselmiştir. Bir başka deyişle, dünyada 15-24 yaş arasındaki genç işsizlerin sayısı 2019-2021 yılları arasında 7.9 milyon kişi artış göstermiştir (ILO, 2022, s. 42). 2022 yılında ise, küresel genç işsizlik oranı yaklaşık %14 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, 2022 yılında dünyada 15-24 yaş grubunda yer alan 69 milyon genç bir iş aramış, ancak bulamamıştır. Genç işsizlik oranları, Çin dışındaki yüksek gelirli ve üst-orta gelirli ülkelerde düşmüş olsa da dünyada halen COVID-19 pandemisinden önceki düzeylerden daha yüksektir. Ayrıca dünyada genç işsizliğin 2022 ile 2023 yılları arasında yaklaşık bir milyon kişi artacağı tahmin edilmektedir (ILO, 2023, ss. 38-39).

Bununla birlikte, genç işsizlik oranının genel işsizlik oranı ile karşılaştırılması genç işsizlik sorununun ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. 2022 yılında dünya genelinde yaklaşık %14 olan genç işsizlik oranı, genel işsizlik oranının iki katından fazladır. Genç işsizler dünyadaki toplam işsizlerin yaklaşık üçte birini (%33.6) oluşturmaktadır (ILO, 2023, ss. 38-39). Küresel ölçekte işsiz sayısı 2020 yılında 235 milyon

kişi iken önemli ölçüde azalarak 2022 yılında 205 milyon kişi olmuştur. Ancak, yine de COVID-19 pandemisinin ortaya çıkmasından önceki, bir başka deyişle 2019'un sonunda görülen işsizlik düzeyinin oldukça üzerindedir. Küresel işsiz sayısının yaklaşık 3 milyon kişi artarak 2023 yılında 208 milyon kişiye yükseleceği öngörülmektedir (ILO, 2023, s. 14).

COVID-19 pandemisinin yarattığı krizin OECD ülkeleri genelinde de işgücü piyasası üzerindeki etkisi derin olmuştur. Nisan 2020'de, pandeminin başlamasının hemen ardından, OECD'de işsizlik oranı önemli ölçüde artarak son on yılda görülen en yüksek işsizlik oranına (%8.8) yükselmiştir. İşsizlikteki bu ani yükselişte büyük ölçüde COVID-19 nedeniyle işyerlerinin kapatıldığı ve çalışanların hastalıktan korunmalarına yönelik çeşitli kısıtlama önlemlerinin alındığı, işten çıkarmalar ile işsizlik rakamlarının ciddi bir şekilde yükseldiği ABD, Kanada gibi ülkelerdeki artış etkili olmuştur. Nitekim, ABD'de işsizlerin sayısı sadece bir ayda yaklaşık 16 milyon kişi artarak Nisan 2020'de 23 milyon kişiye çıkmıştır (OECD, 2021, ss. 21-24). Pandeminin yarattığı krizin olumsuz sonuçlarından en fazla etkilenen kesimler ise süreç içerisinde değişmiştir. Ancak, düşük ücretli çalışanlar ve düşük eğitim düzeyine sahip olanların yanı sıra, gençlerin de dahil olduğu bazı gruplar sürekli olarak krizin yıkıcı etkilerine maruz kalmışlardır. Bu gruplar, gerek çalışma saatlerinin azalmasına bağlı olarak, gerekse işsizlik sorunundan önemli ölçüde etkilenmeleri nedeniyle daha fazla zarara uğramışlardır (OECD, 2021, s. 21; OECD, 2022, s. 44). COVID-19 pandemisi ve pandemi kısıtlamalarının yükünün büyük bir bölümünü üstlenen gençler (OECD, 2021, 54) açısından bakıldığında, OECD'de gençlerin çalışma saatlerinde %26'dan daha fazla bir oranda azalma meydana gelmiştir. Bu oran, çalışabilecek yaşta olanlar ve ileri yaş grubundaki çalışanların çalışma saatlerinde görülen azalmanın (%15) neredeyse iki katına yakındır (OECD, 2022, s. 44). Bununla birlikte, pandeminin başlangıcında OECD'de 15-24 yaş grubundaki işsizlik oranı ani bir şekilde yükselmiştir. Bu yaş grubundaki işsizlik oranı Şubat 2020'de %11.5 iken, sadece iki ayda %19'a artış göstermiştir. Söz konusu artış 25 yaş ve üzerindeki yaş grubunda olanların işsizlik oranlarında görülen artış oranının iki katından fazla gerçekleşmiştir. Bu ani dalgalanmalarda geçici olarak işten çıkarmalara (temporary layoffs) yönelik düzenlemelerin yapıldığı ülkelerdeki büyük değişiklikler etkili olmuştur. Gerçekten, ABD, Kanada gibi ülkelerde genç işsizlik oranları Nisan 2020'de %27'nin üzerine çıkmıştır (OECD, 2021, s. 54).

Yıllar itibariyle incelendiğinde, OECD'de genç işsizlik oranı 2019 yılında %11.9 iken, 2020 yılında %15.2'ye yükselmiştir. Bu oran, 2021 yılında %12.8'e düşmüştür. OECD'de genç işsizlik oranı 2022 yılında pandemi öncesi düzeye (%10.9) gerilemiş olsa da halen 25 yaş ve üzerindeki yaş grubunda olanların işsizlik oranının iki katından fazladır. Bununla birlikte, pandemi sonrası toparlanma süreci OECD ülkeleri arasında önemli ölçüde farklılık göstermektedir. OECD'ye üye bazı ülkelerde genç işsizlik oranları 2022 yılında da halen pandemi öncesi düzeylerden de daha yüksek olmayı sürdürmektedir. Bu ülkeler arasında Belçika (%16.3), Kolombiya (%21.9), Çek Cumhuriyeti (%7.2), Danimarka (%10.5), Estonya (%18.6), İsrail (%6.9), Japonya (%4.3), Letonya (%15.2), Litvanya (%12.0), Lüksemburg (%17.6), Polonya (%10.8), Portekiz (%19.0), Slovak Cumhuriyeti (%19.9), Slovenya (%10.2) ve İsveç (%21.7) yer almaktadır (OECD; <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=STLABOUR#>, (Erişim Tarihi: 06.02.2023).

3. Literatür

İşsizlik ve genç işsizliği sorunu uzun yıllardan beri birçok araştırmaya konu olmuştur. Literatürde gençler arasında işsizliğin yaygın ve yüksek oranlarda olmasının nedenleri ile ilgili çok yönlü görüşler bulunmaktadır. Söz konusu döneme ve gözlenen ülke grubuna bağlı olarak genç işsizliğin belirleyicileri farklılıklar göstermektedir. Genç işsizliğini açıklamada en yaygın makroekonomik faktörler arasında ise ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklığın yer aldığı görülmektedir. Bu çalışma kapsamında da ilgili literatür ışığında söz konusu faktörler seçilmiş olup, literatür incelemesi bölümünde ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım,

ticari açıklık ve COVID-19'un genç işsizliği üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalara yer verilmiştir.

İşsizlik oranındaki değişikliklerin en önemli açıklayıcı değişkeni ekonomik büyümedir (Choudhry vd., 2012a, s. 5). Ekonomik büyüme, ülkelerin ekonomik gelişme düzeylerinin izlenmesinde önemli bir makroekonomik değişkendir. Ekonomik büyüme ve istihdam arasındaki ilişki ilk olarak 1962 yılında Arthur Okun tarafından ortaya atılmıştır. Okun Yasası, ekonomik büyüme ve istihdam arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu veya ekonomik büyüme ve işsizlik oranı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu tanımlamaktadır (Meyer, 2017, s. 179). Buna göre, yüksek büyüme oranları işsizliği azaltmaktadır (Mkombe vd., 2021, s. 872; Siddiqa, 2021, s. 22).

Farklı ülkeler için ekonomik büyüme ile genç işsizlik oranları arasındaki ilişkiyi Okun Yasası çerçevesinde inceleyen ve ekonomik büyümenin genç işsizliğinin temel belirleyicilerinden biri olduğunu savunan çok sayıda çalışma (Choudhry vd. (2012a); Ebaidalla (2016); Bruno vd. (2017); Bayrak ve Tatli (2018); Hasan ve Sasana (2020); Kang (2021)) bulunmaktadır. Bununla birlikte, ekonomik büyüme ve genç işsizliği arasındaki ilişki ülkeler arasında ve farklı örneklem dönemleri için değişiklik göstermektedir (Choudhry vd., 2012a, 5). Bayrak ve Tatli (2018) tarafından 2000-2015 yılları arasında 31 OECD ülkesinde genç işsizliğini etkileyen çeşitli faktörlerin panel veri analizi yöntemi kullanılarak araştırıldığı çalışmanın sonucunda ekonomik büyümenin genç işsizliği ile negatif yönlü bir ilişkisi olduğu bulgusu elde edilmiştir. Ali ve Almula-Dhanoon (2021), Irak, Cezayir, Libya, Sudan, Tunus, Suriye, Ürdün, Fas, Lübnan ve Mısır olmak üzere seçili 10 Arap ülkesinde 1990-2019 yılları için panel verileri ve çoklu doğrusal regresyon yöntemini kullanarak çeşitli değişkenlerin genç işsizlik oranı üzerindeki etkilerini araştırmışlar ve ekonomik büyümenin Arap ülkelerindeki genç işsizlik oranı üzerine anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Ihensekhien ve Aisien (2019) tarafından Sahra altı Afrika'daki üst orta gelir grubundaki ülkelerde 1991-2017 dönemi için ekonomik büyüme ile genç işsizliği arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgular, GSYİH büyüme oranı ve genç işsizlik oranı değişkenleri arasında uzun vadeli ve pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ve incelenen ülkeler için Okun Yasası'nın geçerli olmadığını göstermiştir.

İşsizliği etkileyen temel makroekonomik faktörlerden biri de enflasyondur (Bruno, Choudhry Tanveer, Marelli & Signorelli, 2017, s. 3374; Ali & Almula-Dhanoon, 2021, s. 2; Siddiqa, 2021, s. 22). Enflasyon ile işsizlik birbiriyle karmaşık bir şekilde bağlantılı olan ekonomik kavramlar olup, söz konusu kavramlar arasındaki ilişki çok sayıda iktisatçı ve politika yapıcı tarafından uzun yıllardır açıklanmaya çalışılmıştır. Enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki genellikle Phillips eğrisi ile tanımlanmaktadır (Yelwa, David & Awe, 2015, s. 103). Phillips eğrisi, enflasyon ile işsizlik arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır (Michael & Geetha, 2020, s. 189; Ali & Almula-Dhanoon, 2021, s. 3).

Enflasyon, genç işsizliğini etkileyen temel makroekonomik faktörlerden biri olarak literatürde çok sayıda çalışmada (Choudhry vd. (2012b); Bruno vd. (2017); Bayrak ve Tatli (2018); Hasan ve Sasana (2020); Michael ve Geetha (2020); Ali ve Almula-Dhanoon (2021) gibi) ele alınmıştır. Enflasyon ile genç işsizliği arasında ters yönlü bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılan çok sayıda çalışma olmakla birlikte, enflasyonun genç işsizliği üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğu veya istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olmadığı sonucu elde edilen çalışmalar da bulunmaktadır. Bruno vd. (2017), 1981-2009 döneminde OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine finansal krizlerin etkilerini panel veri analizi yöntemi ile inceledikleri çalışmalarında makroekonomik değişkenlerden biri olarak kullandıkları enflasyon oranının, genç işsizlik oranı üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönde bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Ali ve Almula-Dhanoon (2021), 1990-2019 yılları arasında çeşitli makro ekonomik değişkenlerin Arap ülkelerinde genç işsizlik oranı üzerindeki etkilerini araştırdıkları çalışmalarında, enflasyon oranı ile genç işsizlik oranı arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Enflasyonun, ekonomik performansı ve buna bağlı olarak istihdamı olumsuz etkileyen ekonomik istikrarsızlığı yansıttığını ve bu nedenle de gençler

arasında işsizlik oranının önemli ölçüde artmasına neden olduğunu vurgulamışlardır. Liotti (2020), 2001-2016 yılları arasında İtalya'da hem genel işsizlik, hem de genç işsizliği üzerinde ekonomik krizlerin etkisini; işgücü piyasası reformlarının ekonomik krizlerin genç işsizliği üzerindeki olumsuz etkisini azaltıp azaltmadığını veya güçlendirip güçlendirmedini; hangi ekonomik ve kurumsal değişkenlerin genç işsizliği sorununun azaltılmasına katkıda bulunduğunu gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) modeli kullanarak incelediği çalışmada kontrol değişkenlerinden biri olarak enflasyon oranını kullanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, enflasyon oranı ile hem genel işsizlik hem de genç işsizlik oranı arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermiştir.

Ülkelerin ekonomik kalkınmasında itici faktörlerden biri olan doğrudan yabancı yatırımlar (Zulfa Azhar, 2023, s. 129), ev sahibi ülkelerde istihdam üzerinde doğrudan ve dolaylı etkilere sahiptir (Kukaj, Nimani & Usaj, 2022, ss. 293-294). Doğrudan yabancı yatırımlar gerçekleştirildiği ülkede yeni işler yaratılmasına katkı sağlayabileceği için genel işsizliği ve genç işsizliği azaltıcı etkide bulunabilir (Zulfa Azhar, 2023, s. 129; Hasan & Sasana, 2020, s. 6688). Doğrudan yabancı yatırımların genç işsizliği üzerindeki etkisinin birçok çalışmada (Choudhry vd. (2012b); Hasan ve Sasana (2020); Güvenoğlu ve Bayır (2020); Mkombe vd. (2021); Tanaya ve Suyanto (2023); Rokhim vd. (2023)) ele alındığı görülmektedir. Literatürde, doğrudan yabancı yatırımlar ile genç işsizliği arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki olduğunu gösteren çalışmaların yanı sıra, doğrudan yabancı yatırımların genç işsizliği üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilen çalışmalar da bulunmaktadır (Mkombe vd., 2021, s. 866). Tanaya ve Suyanto (2023), 1991-2019 yılları arasında Endonezya'da doğrudan yabancı yatırımlar ile genç işsizliği arasındaki ilişkiyi Panel ARDL yöntemiyle araştırdıkları çalışmalarında elde ettikleri bulgulara dayanarak doğrudan yabancı yatırımların Endonezya'da genç işsizliğini kısa dönemde artırmayacağını, buna karşın uzun dönemde önemli ölçüde azaltacağını ortaya koymuşlardır. Mkombe vd. (2021), 1994-2017 yılları arasında Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC) bölgesinde doğrudan yabancı yatırımların genç işsizliği üzerindeki etkisini panel veri analizini kullanarak inceledikleri çalışmalarının sonucunda, doğrudan yabancı yatırımların SADC bölgesindeki genç işsizliğini azaltmada önemli bir etkiye sahip olmadığı bulgusuna ulaşmışlardır.

İşsizliği etkileyen diğer önemli makroekonomik faktörler arasında ticari açıklık yer almaktadır (Choudhry vd., 2012a, s. 5). Ticari açıklık, yabancı firmalar arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesini teşvik eder. Böylelikle ülkeler için rekabet gücünü artırmaya yönelik yabancı sermaye girişi sağlar, üretimin artmasını beraberinde getirir ve yeni istihdam fırsatları yaratır (Wen, Misiran, Sapiri, Supadi & Yusof, 2022, s. 533). Ticari serbestleşmenin işsizlik üzerindeki etkisine ilişkin mevcut çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Dış ticaretteki artışın daha yüksek veya daha düşük işsizlik oranlarına neden olup olmadığına ilişkin olarak bir uzlaşmaya varılamamıştır (Awad, 2019, s. 255). Ticari açıklığın işsizlik üzerindeki etkisini açıklayan temel paradigma sırasıyla teknolojik farklılıkları ve faktör donanımlarını esas alan David Ricardo ve Heckscher-Ohlin'in karşılaştırmalı üstünlükler teorilerine kadar dayandırılabilir. Ticari açıklık, sözü geçen karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde işsizliği çeşitli biçimlerde etkilemektedir. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre ticari açıklık işsizlik oranını düşürmekte iken, Heckscher-Ohlin'in karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre ise ticari açıklık sermaye-yoğun üretim yapısına sahip bir ülkede işsizliği artırırken emek-yoğun üretim yapısına sahip bir ülkede işsizliği azaltmaktadır (Ali, Yusop, Kaliappan, Chin & Meo, 2022, s. 1109; Ali, Yusop, Kaliappan & Chin, 2020, s. 683).

Ticari açıklık gerek teorik, gerekse ampirik çalışmalarda (Choudhry vd. (2012b); Zribi vd. (2014); Ebaidalla (2015); Ebaidalla (2016); Awad (2019); Hasan ve Sasana (2020); Güvenoğlu ve Bayır (2020); Liu vd. (2022)) genç işsizliğinin belirleyicilerinden biri olarak sıklıkla tartışılmaktadır. Literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı ticari açıklığın genç işsizliğini azaltıcı etkisini işaret etmekle birlikte, ticari açıklık ile genç işsizliği arasında bir ilişki bulunmadığı veya aralarındaki ilişkinin yönünün pozitif olduğu sonucuna ulaşan

çalışmalar da bulunmaktadır. Liu vd. (2022), İslam İş birliği Teşkilatı (OIC)'na üye ülkelerin 1991-2018 yıllarına ait verileriyle ticari açıklık, kamu harcamaları ve kurumsal performansın işsizlik ve genç işsizliği üzerine etkisini çözümledikleri çalışmada, ticari açıklık ve genç işsizliği arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Ebaidalla (2015) tarafından 1995-2012 yıllarında bilgi ve iletişim teknolojilerinin seçili Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkisinin dinamik panel veri modeli ile incelendiği çalışmada kontrol değişkeni olarak analize dahil edilen ticari açıklığın genç işsizliği üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ebaidalla (2016) tarafından İslam İş birliği Teşkilatı (OIC) üye ülkelerinin 1993-2012 yılları arasına ait verileri kullanılarak genç işsizliğinin belirleyicilerinin panel veri analizi yöntemiyle araştırıldığı çalışmadan elde edilen bulgular, ticari açıklığın incelenen ülkelerde genç işsizliği üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.

COVID-19 pandemisi, 2020 yılında küresel işgücü piyasalarını ciddi bir biçimde etkilemiş ve pek çok ülkede istihdamın önemli ölçüde daralmasını beraberinde getirmiştir (Liang vd., 2022, s. 1). Gençler, başta iş bulmada karşılaştıkları güçlüklerin artması, istihdam ve gelir kayıpları, eğitim ve öğretimin kesintiye uğraması olmak üzere çeşitli nedenlerle pandeminin yarattığı krizden orantısız bir şekilde etkilenmişlerdir (ILO, 2020, s. 2). Pandemiden kaynaklanan kriz nedeniyle özellikle genç işgücü büyük zorluklarla karşı karşıya kalmış, daha yüksek ve daha kalıcı bir bedel ödemiştir. Pandemi sırasında gençler arasındaki işsizlik sorunu ciddi boyutlara ulaşmıştır (Rokhim vd., 2023, s. 76; OECD, 2022, s. 44; OECD, 2021, s. 21). Pandeminin işsizlik üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik yapılan çalışmaların sayısı artmaktadır. Literatürdeki çalışmaların önemli bir bölümünün pandeminin genel işsizlik üzerindeki etkisini çözümlediği, pandemi ile genç işsizliği arasındaki ilişkinin ise sınırlı sayıda çalışmada incelendiği ifade edilebilir. Çalışmanın bu kısmında, öncelikle pandeminin genel işsizlik üzerindeki etkisini çözümleyen çalışmalara değinilmiş, ardından pandemi ile genç işsizliği arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalara yer verilmiştir.

Kılınç (2021), COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde işsizlik oranları üzerine etkisini 2020 Mart-2021 Mart dönemindeki verileri kullanarak panel veri analizi yöntemi ile incelemiştir. Elde edilen bulgular, pandeminin işsizlik oranları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu; OECD ülkelerinde COVID-19'a bağlı olarak yaşamını kaybedenlerin sayısı arttıkça işsizlik oranlarının arttığını göstermiştir. Lai vd. (2021), Japonya, Güney Kore, Malezya, Singapur ve Hong Kong gibi gelişmiş Asya ülkeleri ile Pakistan, Çin, Hindistan, Bangladeş ve Endonezya gibi gelişmekte olan Asya ülkelerinde COVID-19 pandemisinin işsizlik oranları üzerine etkisini araştırmışlardır. Tahmin sonuçları, önümüzdeki yıllarda, gelişmekte olan Asya ülkelerindeki işsizlik oranının gelişmiş Asya ülkelerine kıyasla üç kat daha fazla olacağını ve bu ülkelerde COVID-19'un yarattığı etkileri azaltmanın gelişmiş Asya ülkelerine göre iki kat daha fazla zaman alacağını göstermiştir. Syafril vd. (2022), 2018-2021 döneminde ekonomik büyüme ve enflasyonun yanı sıra, kukla değişken olarak COVID-19'un Endonezya'da işsizlik üzerine etkisini panel veri regresyon analizi yöntemiyle incelemiştir. Araştırmanın sonuçları, COVID-19 pandemisinin etkisini dikkate almak için modele dahil edilen COVID-19 kukla değişkeninin işsizlik üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkisi olduğunu göstermiştir. Su vd. (2022), Fransa, Almanya, İtalya, İspanya ve İngiltere gibi seçilmiş Avrupa ülkelerinde COVID-19 pandemisinin işsizlik üzerindeki etkisini Aralık 2019-Aralık 2020 dönemine ait aylık verileri kullanarak incelemiştir. COVID-19 vaka ve ölüm sayıları ile işsizlik oranı arasındaki nedensellik ilişkisini araştırdıkları Fourier nedensellik testi sonuçlarına göre, COVID-19 vakalarının Almanya, İtalya ve İngiltere'de işsizlik oranındaki artışın en önemli belirleyicilerinden biri olduğunu; COVID-19'a bağlı ölümlerin İtalya ve İngiltere'de işsizliğe neden olduğunu tespit etmişlerdir. Zulfa Azhar (2023) tarafından seçili Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinde 2000-2021 döneminde doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme, uluslararası ticaret ve COVID-19 pandemisinin işsizlik oranları üzerindeki etkisi panel veri analizi yöntemiyle

incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, COVID-19 pandemisi ile işsizlik oranları arasında pozitif ancak istatistiki olarak anlamlı olmayan bir ilişki bulunduğunu, buna göre, pandemi öncesi dönem ile pandemi döneminde işsizlik oranları açısından istatistiki olarak anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir.

Montenovo vd. (2020), Şubat 2020-Mayıs 2020 dönemine ait verileri kullanarak pandeminin ABD’de yarattığı istihdam kayıplarına ilişkin gerçekleştirdikleri araştırmanın sonucunda, hem önceki ekonomik durgunluk dönemleri ile karşılaştırıldığında, hem de genel olarak ilgili dönemde genç işçiler arasındaki işsizlik oranlarının çok yüksek olduğunu ve yaşla birlikte işsizlik oranlarının azaldığını ortaya koymuşlardır. Katris (2021) tarafından COVID-19’un Yunanistan’da genel işsizliğin yanı sıra, kadın ve genç işsizlik üzerindeki etkileri diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırmalı olarak vektör otoregresyon (VAR) modeli ile Kasım 2019-Ocak 2021 dönemindeki verilerden yararlanılarak sorgulanmıştır. Ayrıca, genel işsizlik ile kıyaslandığında kadın ve genç işsizliğin COVID-19’dan daha ciddi bir biçimde etkilenip etkilenmediği araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, genel, kadın ve genç işsizliğin pandemiden pozitif yönde etkilenmesi öngörülmekle birlikte, gençlerin işsizlikten daha fazla etkilenmesinin beklendiği ortaya konulmuştur. Zielinski (2022), COVID-19 pandemisinin işsizlikte ani bir artışa yol açan beklenmedik ve derin bir durgunluğa neden olduğunu vurguladığı çalışmasında, 2018-2021 yılları arasında Vişegrad ülkelerinin (Çekya, Macaristan, Polonya ve Slovakya) işgücü piyasalarındaki değişiklikleri araştırmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular, işgücü piyasasında en güvencesiz gruplar arasında yer alan gençlerin, 55-64 yaş grubundaki bireylerin ve düşük eğitim düzeyine sahip olan işgücünün işsizlikten daha fazla etkilendiğini göstermiştir. Singh ve Lee (2023) tarafından 1982-2020 yılları arasında ekonomik büyüme, enflasyon gibi makroekonomik göstergelerin yanı sıra, ekonomik krizin Malezya’da genç işsizliği üzerindeki etkilerinin gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) modeli kullanılarak incelendiği çalışmadan elde edilen bulgular, COVID-19 pandemisi ile genç işsizlik oranı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Rokhim vd. (2023), 2015-2021 döneminde Endonezya’da genç işsizlik üzerinde yatırımlar, ekonomik büyüme, enflasyon, genç nüfus, işgücüne katılım oranı gibi faktörlerin yanı sıra, COVID-19 pandemiden kaynaklanan ekonomik krizin etkisini panel veri regresyon analizi kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgular, COVID-19 pandemisinin etkisini dikkate almak için modele dahil edilen ekonomik kriz kukla değişkeninin Endonezya’da genç işsizliği üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Buna göre, COVID-19 pandemisinin Endonezya’da genç işsizlik oranında bir artışa yol açtığını belirtmişlerdir.

4. Yöntem, Veri Seti ve Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle araştırma kapsamında kullanılan yöntem, veri seti ve oluşturulan model açıklanmış, ardından araştırma ile elde edilen bulgular ortaya konularak değerlendirilmiştir.

4.1. Yöntem

Bu çalışmada, seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19’un OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerindeki etkileri panel veri analizi yöntemi ile araştırılmıştır. Analizde öncelikli olarak yatay kesit bağımlılığın (birimler arası korelasyonun) varlığı test edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığın varlığı, çalışmada kullanılan panel veri setinde yatay kesit boyutu (N) zaman boyutundan (T) büyük olduğu için, $N > T$ olduğu durumda kullanılması önerilen Pesaran (2004) CD testi ile Pesaran vd. (2008) Sapması Düzeltilmiş LM testi (Bias-Adjusted LM test) kullanılarak incelenmiştir.

Durağan olmayan panel veri modelleriyle çalışıldığında sahte regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden, panel verilerde her bir birim için zaman boyutu arttığında tahmin aşamasına geçilmeden durağanlığın test edilmesi, serinin birim kök içerip içermediğinin araştırılması önem taşımaktadır. Panel verilerle çalışılırken serilerin

durağanlığını sınamak için kullanılan panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığın olup olması durumuna göre birinci ve ikinci nesil panel birim kök testleri olarak sınıflandırılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020b, ss. 4-53). Çalışmada yatay kesit bağımlılığın olup olmadığının test edilmesi amacıyla uygulanan testlere ait bulgular ışığında, serilerin durağanlığını sınamak için ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) CIPS birim kök testi kullanılmıştır.

Seriler düzeyde durağan değil ve eşbütünleşik ise, bu seriler arasında uzun dönemde bir denge ilişkisi söz konusu olabilmekte ve bu ilişkinin varlığı panel eşbütünleşme testleri kullanılarak test edilmektedir. Panel eşbütünleşme testleri, kalıntı temelli veya hata düzeltme modeli temelli türetilmiş olup, her iki durumda da tahmin edilen modelden elde edilen kalıntılar arasında yatay kesit bağımlılığın olup olmamasına bağlı olarak birinci ve ikinci nesil panel eşbütünleşme testleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020b, ss. 5-190). Bu nedenle, çalışmada panel eşbütünleşme testine geçmeden önce eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığın olup olmadığı incelenmiş ve yatay kesit bağımlılığın varlığı tespit edildiği için ardından Westerlund (2008) tarafından geliştirilen ikinci nesil panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır.

Panel eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığına kanaat getirilmişse açıklayıcı değişkenlere ait uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesi gerekir (Yerdelen Tatoğlu, 2020b, ss. 189-210). Bu bağlamda, araştırma kapsamında oluşturulan modelin uzun dönem katsayılarını elde etmek için bir panel regresyon modeli tahmincisine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu aşamada ilk olarak örnek seçim süreciyle ilişkili olan panel veri modeline karar verilmiş, ardından panel veri modellerine özgü olan gözlenemeyen birim ve/veya zaman etkileri araştırılmış ve böylelikle modelin tek yönlü mü yoksa iki yönlü mü olduğu tespit edilmiştir. Uygun panel veri modeli ile ilgili olarak genellikle örnek çekimi birim sayısı büyük olan bir popülasyondan tesadüfi olarak gerçekleşirse tesadüfi etkiler modeli; belirli bir örneklem üzerinde duruluyor ise sabit etkiler modeli daha uygun olabilmektedir. Yatay kesit boyutu örneğin bir grup (N sayıda) OECD ülkesi veya bölge, eyalet vb. gibi oluşuyorsa bu durumda çıkarsama gözlenen belirli (N sayıda) ülke, firma veya eyalete bağlı olmakta, bir başka deyişle çıkarım incelenen grubun davranışlarıyla sınırlanmaktadır. Bu durumda sabit etkiler modeli vasıtasıyla uygun bir belirtim yapılabilir (Baltagi, 2005, s. 12; Yerdelen Tatoğlu, 2020a, ss. 171-176). Araştırma kapsamında OECD ülkelerine odaklanıldığı ve yapılacak olan çıkarımlar da OECD ülkelerini kapsayıcı nitelik taşıdığı için sabit etkiler modelinden yararlanılmıştır.

Sabit etkiler modelinin tek yönlü birim/zaman etkiler modeli mi yoksa iki yönlü birim ve zaman etkiler modeli mi olup olmadığını belirleyebilmek amacıyla F testine başvurulabilmektedir. Bu test, ANOVA F testi olarak bilinmekte olup Moulton ve Randolph (1989) tarafından önerilmiştir (Baltagi, 2005, ss. 77-78; Yerdelen Tatoğlu, 2020a, ss. 177-182). Çalışmada yapılan F testi sonucunda hem birim, hem de zaman etkilerinin olduğu anlaşılmış olup, ardından tahminciler arasında seçim yapmak amacıyla Hausman (1978) testi kullanılmıştır.

Panel veri modellerinde değişen varyans, otokorelasyon veya yatay kesit bağımlılık sorunları göz ardı edilerek tahmin yapılması, parametre varyanslarının ve dolayısıyla standart hataların sapmalı olmasına yol açacağı için etkinliği engellemektedir. Böylece, t istatistikleri ile güven aralıkları da doğruluğunu yitirmektedir. Bu yüzden, panel veri modellerinde bu temel varsayımlardan sapmaların varlığı test edilmeli ve bu sorunlardan en az birinin olması halinde parametre tahminlerine dokunmadan standart hatalar düzeltilmeli (dirençli standart hatalar kullanılmalı) veya uygun yöntemlerle tahmin yapılmalıdır (Güriş, Çağlayan Akay & Güriş, 2017, s. 185; Yerdelen Tatoğlu, 2020a, ss. 227-303). Bu çalışmada, tahmin edilen sabit etkiler modelinde değişen varyansın varlığını test etmek için Değiştirilmiş Wald testi (Greene, 2000); otokorelasyonun varlığını test etmek için Bhargava vd. (1982)'nin Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu (1999)'nun Yerel En İyi Değişmez (LBI) testi; son olarak yatay kesit bağımlılığın varlığını sınamak için ise Pesaran (2004) CD testi kullanılmıştır. Uygulanan testler sonucunda ise tahmin edilen modelde

otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı sorunlarının var olduğu görülmüştür. Bu nedenle, çalışmada bu sorunların varlığında dirençli standart hatalar üretebilen Driscoll-Kraay (1998) tahmincisinden yararlanılmıştır.

4.2. Veri Seti ve Model

Seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkilerinin araştırıldığı bu çalışmada, Lüksemburg dışındaki OECD üyesi 36 ülkenin 2000-2021 dönemine ait yıllık verileri kullanılmıştır. İncelenen ülkeler ve dönem konusunda erişilebilir durumda olan veriler belirleyici olmuştur. Çalışmada oluşturulan modelde kullanılan değişkenlere ilişkin bilgilere Tablo 1’de yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin doğal logaritmaları (e tabanına göre logaritmaları) alınmıştır.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Genel Bilgiler

Değişkenler	Kısaltma	Açıklama	Veri Kaynağı
Genç İşsizlik Oranı	Gİ	15-24 yaş arası işsizlerin toplam işgücü içindeki payı	Dünya Bankası
Gayrisafi Yurt İçi Hasıla	GSYİH	2015 baz yılı ABD doları cinsinden sabit fiyatlarla, GSYİH	Dünya Bankası
Enflasyon	ENF	Tüketici fiyat endeksi	Dünya Bankası
Doğrudan Yabancı Yatırım	DYY	Doğrudan yabancı yatırımlar (%GSYİH)	Dünya Bankası
Ticari Açıklık	ACK	İthalat ve ihracat toplamı/GSYİH	Dünya Bankası
COVID-19	COVID-19	Dummy (kukla) değişken	Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmada, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık gibi seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19’un genç işsizliği üzerindeki etkilerini tahmin etmek için oluşturulan model aşağıda Eşitlik (1) ile gösterilmiştir. Tahmin edilen model Choudhry vd. (2012b), Hasan ve Sasana (2020), Syafril vd. (2022) ve Rokhim vd. (2023) tarafından yapılan çalışmalar esas alınarak oluşturulmuştur.

$$\ln G_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln GSYIH_{it} + \beta_2 \ln ENF_{it} + \beta_3 \ln DYY_{it} + \beta_4 \ln ACK_{it} + \beta_5 \text{COVID} - 19_{it} + u_{it}$$

$$i=1,2,\dots,10 \quad t=1,2,\dots,10$$

(1)

Eşitlik (1)’de tanımlanan modelde “Gİ” bağımlı değişken olan genç işsizlik oranını göstermekte iken, “GSYİH”, “ENF”, “DYY”, “ACK” ve “COVID-19” sırasıyla bağımsız değişkenler olan gayrisafi yurt içi hasıla, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık ve COVID-19 pandemisini temsil etmektedir. Modelde COVID-19 kukla değişkeni pandemi döneminin genç işsizliği üzerinde etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu kukla değişken, eğer yıl 2020 ve 2021 ise 1, değilse 0 değerini almaktadır. Analizin yapılmasında Stata 16 ve Gauss 6 programlarından yararlanılmıştır.

4.3. Ampirik Bulgular

Çalışmanın bu kısmında, öncelikle araştırma kapsamında ele alınan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiş olup, ardından sırasıyla panel veri analizinden elde edilen bulgular sunulmuştur. Tablo 2’de, analizde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler gösterilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem (N×T/36×22)	Ortalama	Medyan	Standart Sapma	En Küçük Değer	En Büyük Değer
lnGİ	792	2.69531	2.695265	0.5066853	1.273685	4.06325
lnGSYİH	792	26.65888	26.60419	1.553975	23.19641	30.65288
lnENF	792	4.589751	4.606414	0.1894579	3.02504	5.751957
lnDYY	792	0.9512751	0.9866631	1.197265	-6.523731	4.69158
lnACK	792	-0.2802168	-0.3363743	0.4903926	-1.553338	0.9706062

Tablo 2’de, toplam gözlem sayısı, aritmetik ortalama, medyan, standart sapma, en küçük ve en büyük değer gibi özet bilgiler bulunmaktadır. Analizde kullanılan bağımlı değişken incelendiğinde, lnGİ değişkenine ait minimum ve maksimum değerler %1.27 ve %4.06 olarak gerçekleşirken, ortalama değer %2.69 olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız değişkenler incelendiğinde, standart sapması en yüksek olan değişkenin lnGSYİH iken, en düşük standart sapmaya sahip olan değişkenin ise lnENF olduğu görülmektedir.

Paneli oluşturan yatay kesitler arasında bir bağımlılığın olup olmadığını test etmek amacıyla Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi ve Pesaran vd. (2008) tarafından önerilen Sapması Düzeltilmiş LM testi kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Değişkenler İçin Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Değişkenler	CD Test İstatistiği	Olasılık	Sapması Düzeltilmiş LM Test İstatistiği	Olasılık
lnGİ	21.28***	0.000	257.243***	0.000
lnGSYİH	94.18***	0.000	259.052***	0.000
lnENF	111.06***	0.000	263.609***	0.000
lnDYY	14.22***	0.000	241.685***	0.000
lnACK	86.02***	0.000	241.214***	0.000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla uygulanan her iki testin de temel hipotezinde yatay kesit bağımlılık olmadığı ifade edilmektedir. Tablo 3’te gösterilen yatay kesit bağımlılığı testlerinin sonuçlarına göre, incelenen tüm değişkenler için ilgili temel hipotez reddedilmekte ve yatay kesit bağımlılık sorunu olduğu anlaşılmaktadır.

Yatay kesit bağımlılığın varlığı tespit edildiği için serilerin durağanlığı yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) CIPS birim kök testi kullanılarak araştırılmış ve elde edilen bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Pesaran CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler (Düzy)	CIPS İstatistiği Sabitli	CIPS İstatistiği Sabit&Trendli
lnGİ	-2.109	-2.353
lnGSYİH	-1.377	-1.774
lnENF	-1.489	-2.403
lnDYY	-3.713***	-3.933***
lnACK	-1.691	-1.817
Değişkenler (Birinci Farklar)	CIPS İstatistiği Sabitli	CIPS İstatistiği Sabit&Trendli
ΔlnGİ	-3.871***	-4.006***
ΔlnGSYİH	-3.219***	-3.400***
ΔlnENF	-3.126***	-3.237***
ΔlnACK	-3.884***	-4.143***

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4’teki CIPS panel birim kök testi sonuçları incelendiğinde, lnDYY serisinin hem sabitli, hem de sabitli-trendli modelde düzeyde durağan olduğu, bir başka deyişle I(0)

olduğu görülmektedir. Hem sabitli, hem de sabitli-trendli modelde düzeyde birim kök içeren $\ln GI$, $\ln GSYİH$, $\ln ENF$ ve $\ln ACK$ serilerinin ise, birinci farkları alındığında durağan hale geldiği, bir başka deyişle $I(1)$ sürecine tabi oldukları görülmektedir.

Düzeyde durağan olmayan ($I(1)$) değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı söz konusu olabildiği için panel eşbütünlüşme testleri yardımıyla uzun dönem ilişkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Bunun için öncelikle eşbütünlüşme denkleminde yatay kesit bağımlılığın varlığı Pesaran vd. (2008) Sapması Düzeltilmiş LM testi kullanılarak test edilmiş ve elde edilen sonuçlara Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Eşbütünlüşme Denklemi İçin Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Sapması Düzeltilmiş LM Test İstatistiği	Olasılık
32.833***	0.000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5'te gösterilen sonuçlara göre, olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu için eşbütünlüşme denkleminde yatay kesit bağımlılığın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu durumda, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını test etmek için ikinci nesil panel eşbütünlüşme testi uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmada, Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-Hausman (Durbin-H) panel eşbütünlüşme testi kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı dikkate alan bu test, bağımlı değişkenin $I(I)$ olması koşulu ile bağımsız değişkenlerin $I(0)$ ve/veya $I(I)$ olması durumunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının araştırılmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca, Durbin-H testiyle eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı hem grup, hem de panel boyutunda sınanmaktadır. Söz konusu test için sıfır hipotezi "eşbütünlüşme ilişkisi yoktur" şeklindeyken, alternatif hipotezi ise "eşbütünlüşme ilişkisi vardır" olarak ifade edilmektedir. Hipotezlerin reddedilmesi ya da kabul edilmesine, elde edilen test istatistiğinin normal dağılım tablosu kritik değerleri ile karşılaştırılması sonucunda karar verilmektedir (Westerlund, 2008, ss. 193-218). Elde edilen test istatistiğinin 1.645'ten büyük olması durumunda H_0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmekte ve seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin varlığına karar verilmektedir. Tablo 6'da Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-H panel eşbütünlüşme testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Durbin-H Panel Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

Durbin-H Panel İstatistiği	Durbin-H Olasılık (Panel İstatistiği)	Durbin-H Grup İstatistiği	Durbin-H Olasılık (Grup İstatistiği)
3.489***	0.000	4.496***	0.000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6'ya göre, Durbin-H testine ait hesaplanan istatistikler ve normal dağılım tablosundaki kritik değerlerin karşılaştırılması sonucunda ülke gruplarında ve panelin genelinde eşbütünlüşme ilişkisinin olmadığını belirten temel hipotez reddedilmiştir. Buna göre, modelde yer alan değişkenler ($\ln GI$, $\ln GSYİH$, $\ln ENF$, $\ln DYY$, $\ln ACK$) arasında uzun dönemli eşbütünlüşme ilişkisi mevcuttur.

Bu bağlamda, Eşitlik (1)'de tanıtılan modelin uzun dönem katsayılarını elde etmek için bir panel regresyon modeli tahmincisinin seçilmesi gerekmektedir. Bu aşamada ilk olarak örnek seçim süreciyle ilişkili olan panel veri modeline karar verilmiş, ardından panel veri modellerine özgü olan gözlenemeyen birim ve/veya zaman etkileri araştırılmış ve böylelikle modelin tek yönlü mü yoksa iki yönlü mü olduğu tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında OECD ülkelerine odaklanıldığı ve yapılacak olan çıkarımlar da OECD ülkelerini kapsayıcı nitelik taşıdığı için sabit etkiler modelinden yararlanılmıştır. Birim ve zaman etkilerinin varlığını test etmek amacıyla uygulanan F testinin sonuçları ise Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Birim ve Zaman Etkileri Belirlemeye Yönelik F Testi Sonuçları

Birim Etkileri (F İstatistiği)	Zaman Etkileri (F İstatistiği)
62.33***(0.0000)	2.66***(0.0001)

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 7’de yer alan F testi sonuçlarına göre, birim etkilerin olmadığını belirten temel hipotez ve zaman etkilerinin olmadığını belirten temel hipotez reddedilmiştir. Esasen bu testle birim ve/veya zaman etkilerinin olmadığı klasik modelin geçerliliği birim ve/veya zaman etkilerinin olduğu sabit etkiler modeline karşı sınanmaktadır. Dolayısıyla, modelde hem birim etkilerin, hem de zaman etkilerinin var olduğu anlaşılmakta, birim ve zaman etkilerini dikkate alan iki yönlü sabit etkiler modelinin uygun olduğu görülmektedir.

Hausman (1978) testi, panel veri modellerinde tahminciler arasında tercih yapmak amacıyla kullanılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020a, s. 195). İki yönlü sabit etkiler modelini tahminleyebilmek amacıyla hangi tahmincinin (sabit etkiler tahmincisi veya tesadüfi etkiler tahmincisi) seçilmesi gerektiği Hausman (1978) testiyle araştırılmış ve elde edilen bulgulara Tablo 8’de yer verilmiştir.

Tablo 8. Hausman Testi Sonuçları

χ^2 İstatistiği	Olasılık
108.83***	0.0001

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 8’de sunulan Hausman (1978) testi sonuçlarına göre, katsayılar arasındaki farkın sistematik olmadığını ifade eden temel hipotez reddedilmiştir. Bu durumda, tesadüfi etkiler tahmincisinin tutarsız olduğuna ve sabit etkiler tahmincisinin tutarlı ve etkin olduğuna karar verilmiştir.

Tablo 7 ve Tablo 8’de yer alan bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Eşitlik (1)’de tanımlanan denklemin katsayı (parametre) tahminlerinin sabit etkiler tahmincisi vasıtasıyla iki yönlü sabit etkiler modelinden elde edilmesinin mümkün olduğu görülmektedir. Ancak, tahmin edilen sabit etkiler modelinin katsayı tahminlerinin güvenilirliği ve etkinliği açısından değişen varyans, yatay kesit bağımlılık ve otokorelasyon sorunlarını içerip içermediğinin test edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, tahmin edilen sabit etkiler modelinde değişen varyansın varlığını test etmek için Değiştirilmiş Wald testi; yatay kesit bağımlılığın varlığını sınamak için Pesaran (2004) CD testi ve son olarak otokorelasyonun varlığını test etmek için ise Bhargava vd. (1982)’nin Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu (1999)’nun Yerel En İyi Değişmez (LBI) testi kullanılmış ve uygulanan testlerin sonuçlarına Tablo 9’un tanı testleri bölümünde yer verilmiştir. Değiştirilmiş Wald testinin temel hipotezinde değişen varyans sorunu olmadığı; Pesaran CD testinin temel hipotezinde modelde yatay kesit bağımlılık olmadığı ifade edilmektedir. Bhargava vd. (1982)’nin Durbin-Watson testi ile Baltagi-Wu (1999)’nun LBI test istatistiklerinin “2”den küçük olması ise modelde otokorelasyonun varlığına işaret etmektedir. Tablo 9’daki sonuçlara göre, modelde değişen varyans, yatay kesit bağımlılık ve otokorelasyon sorunlarının var olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzden, sabit etkiler modelinde değişen varyans, yatay kesit bağımlılığı ve otokorelasyon sorunlarının varlığında dirençli standart hatalar üretebilen Driscoll-Kraay (1998) tahmincisinden yararlanılmış ve Driscoll-Kraay standart hatalarını içeren sabit etkiler modelinin sonuçlarına Tablo 9’da yer verilmiştir.

Tablo 9. Sabit Etkiler Modelinin Sonuçları

Bağımlı Değişken: lnGİ				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Driscoll-Kraay Dirençli Standart Hatalar	t İstatistiği	Olasılık
lnGSYİH	-1.427549***	0.2957347	-4.83	0.0000
lnENF	0.6252133***	0.1031783	6.06	0.0000
lnDYY	-0.0036965	0.0126569	-0.29	0.7730
lnACK	-0.3419192***	0.1106592	-3.09	0.0060
COVID-19	0.4496914***	0.0674606	6.67	0.0000
Sabit Terim	37.45952***	7.477824	5.01	0.0000
Model Bilgileri				
F İst.	187.82***			
Olasılık (F)	0.0000			
Sabit Etkiler Modelinde Tanı Testleri				
<i>Heteroskedastisite Testi</i>			İstatistik	Olasılık
Değiştirilmiş Wald Testi/Ki-Kare İstatistiği			2023.41***	0.0000
<i>Birimler Arası Korelasyon Testi</i>			İstatistik	Olasılık
Pesaran (2004) CD Testi/CD İst.			-2.929***	0.0034
<i>Otokorelasyon Testi</i>			İstatistik	Olasılık
Mod. Bhargava vd. Durbin-Watson Testi			0.3162	-
Baltagi-Wu (1999) LBI Testi			0.4643	-

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 9'a göre modele ait tahmin sonuçları incelendiğinde, F istatistiği sonuçlarına göre modelin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Tahmin sonuçlarına göre, lnGSYİH, lnENF, lnACK ve COVID-19 değişkenlerine ait katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır. Ekonomik büyüme ve ticari açıklıktaki artışın genç işsizliği azaltıcı etkide bulunduğu, enflasyonun ise genç işsizliği artırıcı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, COVID-19 pandemisinin genç işsizlik üzerinde etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla modele dahil edilen COVID-19 kukla değişkeni ile genç işsizlik oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bu bulguya göre, COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde genç işsizlik oranında bir artışa neden olduğu sonucu elde edilmektedir. Tahmin sonuçlarına göre, doğrudan yabancı yatırımların ise genç işsizlik oranı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

5. Sonuç

Genç işsizliği, ekonomik gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun neredeyse tüm toplumların en önemli sorunlarından biri olarak varlığını sürdürmekte ve diğer sosyo-ekonomik sorunları derinleştiren bir etki yaratmaktadır. Bununla birlikte, 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisinin yarattığı krize koşut olarak gençler arasında daha da ciddi boyutlara ulaşan işsizliğin etkisinin krizden çok daha uzun bir süre görülmeye devam etmesi muhtemeldir. Bu nedenle, genç işsizliği sorunu ile mücadeleye yönelik doğru politikaların oluşturulması ve uygulamaya konulması bakımından genç işsizliğinin nedenlerinin tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklık gibi seçili makroekonomik faktörlerin yanı sıra, COVID-19'un OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkileri 2000-2021 yılları arasındaki veriler kullanılarak panel veri analiziyle araştırılmıştır. Elde edilen bulgular, çalışmada oluşturulan modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Ayrıca, ekonomik büyüme ve ticari açıklığın genç işsizlik oranı üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğunu, enflasyonun ise genç işsizlik oranı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Literatürde, ekonomik büyüme ile genç işsizlik

oranları arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılan çok sayıda çalışma arasında Ebaidalla (2016), Bayrak ve Tatlı (2018), Hasan ve Sasana (2020) yer almaktadır. Ticari açıklığın genç işsizliğini azalttığı yönünde elde edilen bulgu Choudhry vd. (2012b), Liu vd. (2022) çalışmalarında elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Ali ve Almula-Dhanoon (2021)'nin araştırma bulguları da enflasyonun genç işsizliği üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, araştırma kapsamında incelenen dönemde doğrudan yabancı yatırımlardaki artışın genç işsizlik oranı üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Ulaşılan bu bulgu, Mkombe vd. (2021) çalışmasıyla tutarlılık göstermektedir. Ayrıca, COVID-19 pandemisinin genç işsizliği üzerinde etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla modele dahil edilen COVID-19 kukla değişkeni ile genç işsizlik oranı arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu bulgusu elde edilmiştir. Bu bulguya göre, pandemi OECD ülkelerinde genç işsizlik oranında bir artışa neden olmuştur. Elde edilen bu bulgu, Katris (2021), Rokhim vd. (2023) tarafından yapılan çalışmaları desteklemektedir. Ampirik olarak ulaşılan bu bulgu aynı zamanda beklenen sonuçla da uyumludur. Gerçekten, COVID-19 pandemisi küresel bir sağlık krizine yol açmanın yanı sıra, önemli ekonomik ve sosyal maliyetleri beraberinde getirmiştir. Pandeminin olumsuz sonuçlarından en çok etkilenen kesimler arasında yer alan gençler arasında işsizlik oranları neredeyse tüm OECD ülkelerinde önemli ölçüde artış göstermiştir.

Çalışmada ulaşılan bulgular çerçevesinde gençler arasındaki işsizliği önlemeye yönelik çeşitli politika önerilerinde bulunmak mümkündür. Elde edilen bulgular, OECD ülkelerinin ekonomik büyüme ve ticari açıklık düzeylerinin artırılmasının genç işsizliği ile mücadelede etkili bir politika aracı olarak kullanılabileceğini işaret etmektedir. Fiyat istikrarının sağlanması ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ile gençler için yeni iş fırsatlarının yaratılmasını olanaklı kılmanın yanında, genç işgücüne yaratılan yeni işlerin gerektirdiği nitelik ve becerilerin yeterli düzeyde kazandırılmasına yönelik aktif istihdam politikaları önem arz etmektedir. Ayrıca, analiz sonuçlarından elde edilen bulgular ile birlikte pandemi sonrası süreçteki gelişmeler izlendiğinde, pandeminin yol açtığı krize koşut olarak daha da yükselen genç işsizlik oranının OECD genelinde 2022 yılında gerilemesi esasen krizler karşısında hükümetler tarafından alınan önlemlerin önemine dikkat çekmektedir. Nitekim, OECD ülkeleri tarafından pandeminin ortaya çıkardığı sorunlar karşısında gençleri korumaya ve desteklemeye yönelik çeşitli önlemlerin uygulamaya konulduğu görülmektedir. Bu önlemler arasında gençlerin istihdamını teşvik etmek için işe alım sübvansiyonları verilmesi, gençlere yönelik kamu istihdam hizmetlerinin güçlendirilmesi, gençlik stratejilerinin oluşturulması, iş başında öğrenme fırsatlarının ve çıraklık eğitiminin desteklenmesi ve gençlere yönelik acil ve ek gelir desteğinin sağlanması yer almaktadır. Ancak, pandemi sonrası toparlanma süreci bakımından OECD'ye üye ülkeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Genç işsizlik oranları bazı OECD ülkelerinde halen pandemi öncesi düzeylerden de yüksek olmayı sürdürmektedir. Dolayısıyla, krizin genç işgücüne yönelik olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla alınan önlemlerin artırılması ve kapsam bakımından OECD ülkeleri geneline yaygınlaştırılması önem arz etmektedir. Aksi takdirde, pandeminin yol açtığı kriz ile birlikte daha da ağırlaşan genç işsizliği sorununun olumsuz yansımalarının çok daha uzun bir süre görülmesi muhtemeldir.

Son olarak, bu çalışma kapsamında her ne kadar genç işsizliği üzerinde seçili makroekonomik faktörlerin ve pandeminin etkisi çözümlenmeye çalışılsa da genç işsizliğini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu faktörlerin de dikkate alındığı gelecekteki araştırmalar gençlerin işgücü piyasasındaki durumunun iyileştirilmesinde önemli çıkarımlarda bulunulmasını sağlayabilecektir.

Kaynakça

- Ali, M.S. & Almula-Dhanoon, M.D.Y. (2021). Determinants of youth unemployment in arab countries. *Tikrit Journal of Administration and Economics Sciences*, 17(54), 416-429.
- Ali, S., Yusop, Z., Kaliappan, S. R. & Chin, L. (2020). Trade-induced unemployment in labor-abundant and capital-abundant oic countries: asymmetric evidence from quantile-on-quantile regression. *International Economic Journal*, 34(4), 682-702.
- Ali, S., Yusop, Z., Kaliappan, S. R., Chin, L. & Meo, M. S. (2022). Impact of trade openness, human capital, public expenditure and institutional performance on unemployment: evidence from oic countries. *International Journal of Manpower*, 43(5), 1108-1125.
- Awad, A. (2019). Economic globalisation and youth unemployment-evidence from african countries. *International Economic Journal*, 33(2), 252-269.
- Baltagi, B. H. & Wu, P. X. (1999). Unequally spaced panel data regressions with ar(1) disturbances. *Econometric Theory*, 15(6), 814-823.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data*. Third Edition, England: John Wiley and Sons.
- Bayrak, R. & Tatli, H. (2018). The determinants of youth unemployment: a panel data analysis of oecd countries. *The European Journal of Comparative Economics*, 15(2), 231-248.
- Bhargava, A., Franzini, L. & Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549.
- Bruno, G.S.F., Choudhry Tanveer, M., Marelli, E. & Signorelli, M. (2017). The short-and long-run impacts of financial crises on youth unemployment in oecd countries. *Applied Economics*, 49(34), 3372-3394.
- Choudhry, M., Marelli, E. & Signorelli, M. (2012a). Key determinants of youth unemployment in oecd countries. 3 Ocak 2023 tarihinde <https://www.semanticscholar.org/paper/Key-Determinants-of-Youth-Unemployment-in-OECD-Choudhry-Marelli/e848ae3c3c206ee6a6d03c7961e6daae39285916> adresinden erişildi.
- Choudhry, M. T., Marelli, E. & Signorelli, M. (2012b). Youth unemployment rate and impact of financial crises. *International Journal of Manpower*, 33(1), 76-95.
- Driscoll, J. C. & Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.
- Ebaidalla, E. M. (2015). *Do icts reduce youth unemployment in mena countries?*. Working Paper No. 964. Giza: Economic Research Forum.
- Ebaidalla, E. M. (2016). Determinants of youth unemployment in oic member states: a dynamic panel data analysis. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 37(2), 81-102.
- Ekin, N. (1980). Gençlerin işsizlik sorunu. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (18), 39-50.
- Greene, W. (2000). *Econometric analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gündoğan, N. (1999). Genç işsizliği ve avrupa birliği'ne üye ülkelerde uygulanan genç istihdam politikaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54(1), 63-79.
- Güriş, S., Çağlayan Akay, E. & Güriş, B. (2017). *EViews ile temel ekonometri*. 3. Basım, İstanbul: Der Yayınları.
- Güvenoğlu, H. & Bayır, M. (2020). Genç işsizliği etkileyen faktörlere ilişkin ampirik bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2),19-36.
- Hasan, Z. & Sasana, H. (2020). Determinants of youth unemployment rate in asean. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(3), 6687-6691.
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271.
- Ihensekhien, O.A & Aisien, L.N. (2019). Growth-youth unemployment nexus in upper-middle-income countries in sub saharan africa. *Turkish Economic Review*, 6(1), 62-76.
- ILO. (2011). *Tackling youth employment challenges: an overview of possible actions and policy considerations*. Turin: International Training Centre of the ILO.
- ILO. (2020). *ILO monitor: COVID-19 and the world of work. Fourth edition updated estimates and analysis*. Geneva: International Labour Office.
- ILO. (2022). *Global employment trends for youth 2022: investing in transforming futures for young people*. Geneva: International Labour Office.

- ILO. (2023). *World employment and social outlook: trends 2023*. Geneva: International Labour Office.
- Kang, Y. D. (2021). Determinants of youth unemployment: empirical analysis of oecd and eu member countries. *Journal of Economic Development*, 46(3), 111-133.
- Katris, C. (2021). *Unemployment and covid-19 impact in greece: a vector autoregression (var) data analysis*. 17 Ocak 2023 tarihinde <https://www.mdpi.com/2673-4591/5/1/41> adresinden erişildi.
- Kılınç, E. C. (2021). Covid-19 salgını ve işsizlik oranları ilişkisi: oecd ülkeleri örneği. *KAÜİİBFD*, 12(24), 922-945.
- Kukaj, H., Nimani, A. & Usaj, V. (2022). Foreign direct investment, economic growth, and unemployment: evidence from developing countries. *Journal of Governance and Regulation*, 11(2), 293-300.
- Lai, H., Khan, Y. A., Thaljaoui, A., Chamam, W. & Abbas, S. Z. (2021). COVID-19 pandemic and unemployment rate: a hybrid unemployment rate prediction approach for developed and developing countries of asia. 13 Şubat 2023 tarihinde <https://link.springer.com/article/10.1007/s00500-021-05871-6> adresinden erişildi.
- Liang, X., Rozelle, S. & Yi, H. (2022). The impact of covid-19 on employment and income of vocational graduates in china: evidence from surveys in january and july 2020. *China Economic Review*, 75, 1-21.
- Liotti, G. (2020). Labour market flexibility, economic crisis and youth unemployment in italy. *Structural Change and Economic Dynamics*, 54, 150-162.
- Liu, Z., Ngo, T. Q., Saydaliev, H. B., He, H. & Ali, S. (2022). How do trade openness, public expenditure and institutional performance affect unemployment in oic countries? evidence from the dce approach. *Economic Systems*, 46(4), 1-15.
- Meyer, D. F. (2017). An analysis of the short and long-run effects of economic growth on employment in south africa. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 9(1), 177-193.
- Michael, E. & Geetha, C. (2020). Macroeconomic factors that affecting youth unemployment in malaysia. *Malaysian Journal of Business and Economics*, 7(2), 181-181.
- Mkombe, D., Tufa, A. H., Alene, A. D., Manda, J., Feleke, S., Abdoulaye, T. & Manyong, V. (2021). The effects of foreign direct investment on youth unemployment in the southern african development community. *Development Southern Africa*, 38(6), 863-878.
- Montenovo, L., Jiang, X., Lozano-Rojas, F., Schmutte, I.M., Simon, K.I., Weinberg, B. A. & Wing, C. (2020). *Determinants of disparities in covid-19 job losses*. Working Paper No. 27132. Cambridge: NBER Publications.
- Moulton, B. R. & Randolph, W. C. (1989). Alternative tests of the error components model. *Econometrica*, 57(3), 685-693.
- Murat, S. & Şahin, L. (2011). Nedenleri ve sonuçları bakımından gençler arasında yaygınlaşan işsizlik. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, (44), 1-48.
- O'Higgins, N. (1997). The challenge of youth unemployment. *International Social Security Review*, 50(4), 63-93.
- OECD. (2021). *OECD employment outlook 2021: navigating the covid-19 crisis and recovery*. Paris: OECD Publishing. 8 Ocak 2023 tarihinde https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2021_5a700c4b-en#page4 adresinden erişildi.
- OECD. (2022). *OECD employment outlook 2022: building back more inclusive labour markets*. Paris: OECD Publishing. 11 Eylül 2023 tarihinde https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2022_1bb305a6-en#page2 adresinden erişildi.
- OECD. 6 Şubat 2023 tarihinde <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=STLABOUR#> adresinden erişildi.
- Pesaran, M.H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. IZA Discussion Paper No. 1240. Bonn: IZA Institute of Labor Economics.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted lm test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Rokhim, F., Novianti, T. & Anggraeni, L. (2023). The effect of investment on youth unemployment rate in indonesia. *International Journal of Scientific Research & Engineering Trends*, 9(1), 76-84.
- Siddiqa, A. (2021). Determinants of unemployment in selected developing countries: a panel data analysis. *Journal of Economic Impact*, 3(1), 19-26.
- Singh, N.B. & Lee, Y. (2023). An analysis of factors affecting malaysia's youth unemployment rate. *International Journal of Management, Finance and Accounting*, 4(1), 68-86.

- Su, C. W., Dai, K., Ullah, S. & Andlib, Z. (2022). Covid-19 pandemic and unemployment dynamics in european economies. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 35(1), 1752-1764.
- Syafri, S.S., Nikensari, S. I. & Zahra, S.F. (2022). The effect of economic growth, inflation, and pandemic covid-19 as control variable on unemployment in indonesia 2018-2021. *International Journal of Current Economics & Business Ventures*, 2(1), 73-83.
- Tanaya, O. & Suyanto (2023). Investigating the role of foreign direct investment on youth unemployment rate in indonesia. *Binus Business Review*, 14(2), 121-131.
- Tomić, I. (2018). What drives youth unemployment in europe? economic vs non-economic determinants. *International Labour Review*, 157(3), 379-408.
- Verick, S. S. (2023). The challenge of youth employment: new findings and approaches. *The Indian Journal of Labour Economics*, 66(2), 421-437.
- Wen, L.L., Misiran, M., Sapiri, H., Supadi, S.S. & Yusof, Z.M. (2022). Quantitative assessment of unemployment among youths in malaysia. *Malaysian Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 18(5), 530-540.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-233.
- Yelwa, M., David, O.O.K. & Awe, E. O. (2015). Analysis of the relationship between inflation, unemployment and economic growth in nigeria: 1987-2012. *Applied Economics and Finance*, 2(3), 102-109.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020a). *Panel veri ekonometrisi stata uygulamalı*. Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020b). *Panel zaman serileri analizi stata uygulamalı*. 3. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Zielinski, M. (2022). The effect of the covid-19 pandemic on the labor markets of the visegrad countries. *Sustainability*, 14(12), 1-20.
- Zribi, T.E.G., Temmi, H. & Zrelli, N. (2014). Can labor market flexibility affect unemployment? a panel data analysis. *Journal of Human Resources Management and Labor Studies*, 2(1), 17-40.
- Zulfa Azhar, N. (2023). The impact of foreign direct investment, economic growth, trade, and covid-19 on unemployment: evidences from mena. *Muslim Business and Economics Review*, 2(1), 125-141.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yasemin ARI KOVANCI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yasemin ARI KOVANCI (100%)

Doğrudan Yabancı Yatırımın Çevresel Kirlilik Üzerine Etkisi: Kirlilik Cenneti Hipotezinin Türkiye için Yeniden Değerlendirilmesi

Neslihan URSAVAŞ¹

¹ Araş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, neslihan.karakoc@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9922-9662

Öz: Bu çalışmanın amacı Türkiye’de doğrudan yabancı yatırım (DYY) ve kişi başına GSYİH’nin çevresel kirlilik üzerine etkisini test etmektir. Literatürde pek çok çalışma gelişmekte olan ülkelerde DYY’lerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerine odaklanırken; bazı çalışmalar da DYY’lerin çevresel kaliteyi artırmada önemli bir rolünün olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada 1970-2018 dönemine ait veriler kullanılarak Kirlilik Cenneti Hipotezi (KCH) ve Çevresel Kuznets Hipotezi (ÇKH) çerçevesinde gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (ARDL) uygulanmaktadır. Çalışmada çevre kirliliğini ölçmek için ekolojik ayak izi (EF) endeksi kullanılmaktadır. Elde edilen bulgulara göre Türkiye’de DYY’deki artış EF’yi artırmaktadır. Bunun yanında kişi başına GSYİH ile EF arasında ters U şeklinde bir ilişki gözlenmektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye’de GSYİH arttıkça EF artmaktadır. GSYİH belli bir düzeye ulaştıktan sonra GSYİH’deki artış EF’yi azaltmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de Kirlilik Cenneti Hipotezi ve Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi geçerlidir. Çalışmada elde edilen diğer bir sonuca göre kentleşmedeki artış EF’yi negatif etkilemektedir. Elde edilen bulgulardan yola çıkarak Türkiye’de çevre dostu DYY’lerin teşvik edilmesi çevre kirliliğinin azaltılmasında etkili olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kirlilik cenneti hipotezi, Çevresel Kuznets eğrisi, DYY, GSYİH, ARDL modeli
JEL Kodları: O11, O44, P45, C22

The Impact of Foreign Direct Investment on Environmental Degradation: Revisiting The Pollution Heaven Hypothesis for Türkiye

Atıf: Ursavaş N. (2024). Doğrudan Yabancı Yatırımın Çevresel Kirlilik Üzerine Etkisi: Kirlilik Cenneti Hipotezinin Türkiye için Yeniden Değerlendirilmesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 37-51. <https://doi.org/10.30586/1403506>

Geliş Tarihi: 11.12.2023
Kabul Tarihi: 06.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The aim of this study is to test the effect of Foreign Direct Investment (FDI) and GDP per capita on environmental pollution in Turkey. While many studies in the literature focus on the negative effects of FDI on the environment in developing countries; some studies also argue that FDI has an important role in improving environmental quality. In this context, in this study, using data from the period 1970-2018, the Distributed Lag Autoregressive Model (ARDL) model is applied within the framework of the Pollution Haven Hypothesis (PHH) and the Environmental Kuznets Hypothesis (EKH). In the study, the ecological footprint (EF) index is used to measure environmental degradation. According to the findings, an increase in FDI increases the EF in Turkey. Besides, there is an inverted U-shaped relationship between GDPs per capita and the EF. In other words, an increase in GDP increases EF. When GDP reaches a certain level, the increase in GDP decreases EF. According to the results, the Pollution Haven Hypothesis and the Environmental Kuznets Hypothesis are valid in Turkey. Other findings reveal that an increase in urbanization affects the EF negatively. Based on the findings, encouraging environmentally friendly FDI in Turkey will be effective in reducing environmental pollution.

Keywords: Pollution heaven hypothesis, environmental Kuznets curve, FDI, GDP, ARDL model
Jel Codes: O11, O44, P45, C22

1. Giriş

Uluslararası ticaret ve çevre ilişkisi 1970'li yıllardan bu yana tartışılmakla birlikte 1990'lı yıllarda Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED), Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasının Uruguay Raundu ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi kuruluşlar ile ticaretin serbestleşmesi ile daha da yoğunlaşmıştır (Gill vd., 2018). Ticaretin serbestleşmesi ile artan küreselleşmenin bir parçası olan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), özellikle gelişmekte olan ülkelerde cari açığın finansmanında önemli bir kaynak olmasının yanında, ev sahibi ülkelerde gelir, yatırım ve istihdam üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bunun yanında DYY ile bilgi, teknoloji ve yönetim uygulamaları anavatandan ev sahibi ülkelere transfer edilmekte ve ev sahibi ülkelerin kalkınma sürecine katkı yapmaktadır. DYY'nin ülke ekonomilerine katkılarına rağmen çevre ekonomisinde genişleyen bir teorik ve ampirik literatür, DYY'nin ev sahibi ülkedeki çevresel kalite üzerindeki olumsuz etkilerini de incelemektedir. Başka bir deyişle, DYY'nin olumsuz çevresel etkileri son yıllarda çevre ekonomisi literatüründe araştırma gündeminin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu çalışmalar aynı zamanda DYY'nin çevresel sürdürülebilirliği tehdit edebilecek bazı sorunlara da yol açabileceğini vurgulamaktadır. (Bulut vd., 2022). Diğer yandan, çevre ekonomisi literatüründe DYY girişlerinin çevresel bozulma üzerindeki etkisi son yıllarda Kirlilik Cenneti Hipotezi (KCH) kapsamında tartışılmaktadır.

KCH ilk olarak Copeland ve Taylor (1994) tarafından NAFTA altında Kuzey-Güney ticareti bağlamında ortaya atılmıştır. Bu çalışma bir ülkedeki çevre düzenlemelerinin katılığı ve ticaret kalıpları ile kirlilik düzeyi arasında ilişki kuran ilk çalışmadır. Buna göre NAFTA kapsamında ABD ve Kanada gibi sıkı denetime sahip ülkelerde faaliyette bulunan firmalar, Meksika gibi zayıf çevre standartlarına sahip ülkelerle doğrudan rekabete girmiştir. Ticaretin serbestleşmesiyle kirli mal (dirty good) üreten firmaların katı çevresel düzenlemeler uygulayan zengin ülkelere nispeten zayıf çevresel düzenlemeleri olan gelişmekte olan ülkelere taşınacağını ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle, serbest ticarete gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin kirli endüstrileri için kirlilik cenneti haline geleceklerdir. KCH'ye göre kirli endüstrilerin gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere göçü, mal ticareti ve DYY yoluyla gerçekleşmektedir. Bu olgu, gelişmekte olan ülkelerin düşük kirlilik nedeniyle sahip oldukları karşılaştırmalı maliyet avantajından kaynaklanmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler kirli mallarda uzmanlaşma ve ihraç etme eğilimindeyken, gelişmiş ülkeler uzmanlaşma ve temiz mal ihraç etme eğilimindedir (Gill vd., 2018). KCH, gelişmekte olan ekonomilerde çevre için nispeten daha zayıf düzenlemelerle birlikte daha yüksek sermaye hareketliliğinin kirli endüstrilerdeki çok uluslu şirketleri çekebileceğini ve söz konusu endüstrilerin gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla göç etmesine yol açabileceğini varsaymaktadır (Bulut vd., 2022). Böylece gelişmiş ülkelerdeki sıkı çevre politikasının getirdiği ek maliyetlerden kaçınmak isteyen yatırımcılar yatırımlarını gelişmekte olan ülkelere kanalize ederek bu ülkelerin zayıf çevresel düzenlemelerinden faydalanmaktadır. Böylece, DYY artan ekonomik faaliyetler nedeniyle ekonomik büyüme ve enerji tüketimini artırmaktadır. Dolayısıyla DYY ile transfer edilen çevre dostu olmayan eski teknolojileri kullanan kirlilik yoğun endüstriler gelişmekte olan ülkelere çevre kirliliğini artırmaktadır (Bakırtaş ve Çetin, 2017; Balsobre-Lorente, Gökmenoğlu, Taşpınar ve Cantos, 2019; Çil, 2022; Terzi ve Pata, 2020:94).

KCH'ye göre kirli endüstrilerdeki ekonomik faaliyetlerin DYY öncülüğünde genişlemesi nedeniyle bir ülkenin kirlilik düzeyinin artacağı savunulmaktadır. DYY'nin neden olabileceği çevresel zararlar, uzun vadede DYY'nin büyüme etkisi ile ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin merkezinde ise Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) olarak bilinen çıktı artışı ile kirlilik seviyesi arasında gözlemlenen uzun dönemli ters-U ilişkisi yatmaktadır (Acharyya, 2009). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezine (ÇKH) göre bir ekonominin geliri arttıkça kirlilik düzeyi önce artmakta, daha sonra belirli bir gelir seviyesi aşıldıktan sonra kirlilik düzeyi azalmaya başlamaktadır. Ekonomik gelişim

sürecinin ilk aşamasında tarım sektörünün ve enerjinin kullanımının artmasıyla ekonomik gelişme hızlanırken, aynı zamanda kaynakların tükenme hızı yenilenme hızını aşmakta ve atık üretimi ve kirlilik artmaktadır. Ekonomik gelişmenin ileri aşamalarında çevresel farkındalığın artması, bilgi yoğun endüstrilerin gelişmesi, daha sıkı çevresel düzenlemelerin uygulanması, çevresel harcamaların artması ve ileri teknolojilerin gelişmesi ile çevresel bozulma azalmaya başlamaktadır. Gelir düzeyinin ÇKE'nin dönüm noktasını geçtiği noktada çevresel kaliteyi iyileştirme sürecinin başladığı varsayılmaktadır (Dinda, 2004).

ÇKH'ye göre ekonomik büyüme çevresel kaliteyi üç farklı unsur -ölçek etkisi, teknolojik etki ve kompozisyon etkisi- aracılığıyla etkilemektedir (Grossman ve Krueger, 1991). Ekonomide çıktıyı artırmak daha fazla girdi gerektirmekte ve bu nedenle üretim sürecinde daha fazla doğal kaynak kullanılmaktadır. Daha fazla çıktı aynı zamanda daha fazla atık ve kirlilik anlamına gelmektedir. Bu durum çevre kalitesinin düşmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme ölçek etkisiyle çevre üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır. Bununla birlikte ekonomik büyüme aynı zamanda bir kompozisyon etkisi ile çevre üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Gelir arttıkça ekonomik yapı değişme eğilimi göstermekte ve daha az kirlilik üreten daha temiz faaliyetler giderek artmaktadır. Ekonomik yapı değiştikçe (kırdan kente, tarımsal sektörden sanayiye) çevresel bozulma da artma eğilimi göstermektedir. Ancak daha sonraki aşamalarda ekonomik yapıdaki yapısal değişiklikler (örneğin; enerji yoğun sanayiden hizmet ve bilgi tabanlı teknoloji yoğun sanayiye geçilmesi vb.) ile birlikte çevresel kirlilik düşmeye başlamaktadır. Refah düzeyi arttıkça AR-GE harcamaları artmakta ve bunun sonucunda teknolojik ilerleme sağlanmakta ve eski teknolojilerin yerini, çevre kalitesini artıran, yeni ve daha temiz teknolojiler almaktadır. Bu durum ise ekonomik büyümenin teknik etkisi olarak değerlendirilmektedir (Komen vd., 1997; Dinda, 2004).

Literatürde ortaya atılan teorik yaklaşımlar çerçevesinde bu çalışma Türkiye'de 1970-2018 yılları arasında DYY ve ekonomik büyümenin çevre kirliliği üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de 1970-2018 dönemine ait kişi başı gelir ve doğrudan yabancı yatırım verileri kullanılarak hem ÇKH hem de KCH hipotezi ARDL modeli ile test edilmektedir. Literatürde Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların ve gelirin çevre kirliliği üzerindeki etkisi ile ilgili yapılan çalışmalar genel olarak CO₂ emisyonunu kullanırken; ekolojik ayak izi kullanan çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada çevresel kirliliğin bir göstergesi olarak daha kapsamlı bir değişken olan kişi başı EF kullanılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde literatür incelemesine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde ekonometrik model ve uygulama yer almaktadır. Son bölüm ise sonuç ve tartışma kısmından oluşmaktadır.

2. Literatür

Literatürde birçok çalışma DYY'nin çevresel bozulma üzerindeki etkisini incelemektedir. Bu çalışmalar çevresel bozulma göstergesi olarak CO₂ emisyonu ve EF gibi değişkenler kullanılmaktadır. Bu bağlamda literatürdeki çalışmalar iki grupta incelenebilir. Birinci grupta çevresel bozulma göstergesi olarak CO₂ emisyonu kullanan çalışmalar incelenirken; ikinci grupta ise EF kullanan çalışmalara yer verilmektedir.

Literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde genel olarak DYY'nin çevresel bozulma üzerinde pozitif bir etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır. Bazı çalışmalar ise DYY ile çevresel bozulma arasında nedensellik ilişkilerini test etmekte ve sonuçlar değişmektedir. Örneğin, Hoffman vd. (2005) çalışmasında 1970-1999 dönemi için 112 ülkede DYY'nin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini incelemektedir. Granger nedensellik ilişkisinin test edildiği çalışmada elde edilen bulgular ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Buna göre, düşük gelirli ülkelerde CO₂ DYY'nin nedeni iken, orta gelirli ülkelerde nedensellik tersine dönmektedir. Buna karşılık yüksek gelirli ülkelerde DYY ile CO₂ emisyonu arasında nedensellik ilişkisi gözlenmemektedir. Pao ve Tsai (2011) çalışmasında 1980-2007 dönemi için BRICS ülkelerinde DYY, CO₂

emisyonu, ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi ÇKH çerçevesinde test etmektedir. Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre, DYY- CO₂ emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenirken, ekonomik büyümeden DYY'ye doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Omri vd. (2014), 1990-2014 dönemi için 54 ülkede DYY, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi incelemektedir. Elde edilen bulgulara göre, DYY-CO₂ emisyonu ve DYY-ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensel bir ilişkinin olduğu gözlenmektedir.

Shao vd. (2019) çalışmasında 1982-2014 döneminde MINT ve BRICS ülkelerinde DYY, gelir, enerji tüketimi ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi test etmektedir. VECM modelinin sonuçlarına göre, her iki ülke grubunda da KCH doğrulanmamaktadır. Bununla birlikte MINT ülkelerinde DYY ile CO₂ emisyonu arasında çift yönlü; BRICS ülkelerinde ise DYY ile enerji tüketimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlenmektedir. Terzi ve Pata (2020) çalışmasında 1974-2011 dönemi için Türkiye'de DYY ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto prosedürü ile incelemektedir. Elde edilen bulgulara göre, CO₂ emisyonundan DYY'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu çalışmalardan farklı olarak literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı DYY ile çevresel bozulma arasında pozitif ilişki gözlemektedir. Örneğin; Ren vd. (2014) çalışmasında 2000-2010 dönemi için Çin'de sanayi sektörlerinde DYY ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi test etmektedir. İki aşamalı GMM metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre, DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Bunun yanında ekonomik büyüme ile CO₂ emisyonu arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Şeker vd. (2015) 1974-2010 arasında Türkiye'de DYY, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve çevresel kalite arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ve nedensellik analizi ile test etmektedir. Sınır testi sonuçlarına göre DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Ayrıca, tüm değişkenlerden CO₂ emisyonuna doğru bir nedensellik ilişkisi gözlenmektedir.

Shahbaz vd. (2015), 1975-2012 dönemi için 99 ülkede DYY ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi ÇKH ve KCH çerçevesinde incelemektedir. FMOLS yönetiminden elde edilen bulgular bu ülkelerde ÇKH ve KCH'nin geçerliliğini doğrulamaktadır. Buna karşın, yüksek gelirli ülkelerde DYY çevresel bozulmayı azaltırken, orta gelirli ülkelerde DYY ile CO₂ emisyonu arasında ters U şeklinde bir ilişki gözlenmektedir. Gökmenoğlu ve Taşpınar (2016) Türkiye'de 1970-2010 dönemi için DYY, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi incelemektedir. ARDL ve Toda-Yamamoto yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular uzun dönemde DYY'nin CO₂ emisyonunu artırdığını göstermektedir. Bulgular Türkiye'de ÇKH ve KCH'nin geçerliliğini desteklemektedir. Bunun yanında CO₂ emisyonu ve DYY ile enerji tüketimi ve CO₂ emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu gözlenmektedir.

Abdoul ve Hammami (2017) 17 MENA ülkesi için 1990-2012 dönemine ait verileri kullanarak DYY, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi test etmektedir. VAR modelinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre DYY ile CO₂ emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenirken, DYY'den ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmaktadır. Bakırtaş ve Çetin (2017) çalışmasında MIKTA ülkelerinde 1982-2011 dönemi için ÇKH ve KCH'ni test etmektedir. Panel VAR ve GMM modelinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular KCH'yi doğrularken; ÇKH'yi desteklememektedir. Bununla birlikte DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Sapkota ve Bastola (2017) çalışmasında 1980-2014 dönemi için 14 Latin Amerika ülkesinde DYY, gelir ve çevresel bozulma ilişkisini incelemektedir. OLS metodunun sonuçlarına göre gelir ve DYY CO₂ emisyonu üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Solarin vd. (2017) çalışmasında 1980-2012 döneminde Gana için KCH'yi test etmektedir. RARDL metodunun sonuçlarına göre KCH'nin geçerliliği doğrulanmakta, DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır.

Koçak ve Şarkgüneşi (2018) çalışmasında 1974-2013 dönemi için Türkiye'de DYY ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi ÇKH ve KCH çerçevesinde ele almaktadır. Hatemi-j ve DOLS metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular uzun dönemde DYY ile

CO₂ arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Bunun yanında DYY CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Shahbaz vd. (2018) 1955-2016 arasında Fransa'da DYY, finansla kalkınma, enerji inovasyonu ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Sınır testi metodunun sonuçlarına göre, DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmakta, enerji inovasyonlarındaki artış CO₂ emisyonunu azaltmaktadır. Son olarak finansal kalkınma çevresel kaliteyi artırmaktadır. Adamu vd. (2019) çalışmasında Hindistan için 1983-2014 döneminde ÇKH'yi test etmektedir. DOLS metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin, gelirin ve enerji tüketiminin Hindistan'da çevresel bozulmayı pozitif etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte ÇKH geçerli değildir. Waqih vd. (2019) çalışmasında 1986-2014 dönemi için Güney Asya ülkelerinde KCH'yi test etmektedir. Panel ARDL ve FMOLS metodolojilerinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre, DYY'deki artış çevresel kirliliği artırmaktadır.

To vd. (2019) çalışmasında 1980-2016 dönemi için 25 Asya ülkesinde DYY'nin çevresel bozulma üzerindeki etkisini test etmektedir. FMOLS yönteminin sonuçlarına göre, DYY ile CO₂ emisyonu arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Guzel ve Okumus (2020) çalışmasında 1981-2014 döneminde ASEAN-5 ülkeleri için KCH test edilmektedir. CCEMG ve AMG tahmincilerinin kullanıldığı çalışmada DYY'nin çevresel kirliliği artırdığı gözlenmektedir. Diğer bir ifadeyle ASEAN-5 ülkelerinde Kirlilik Cenneti hipotezi geçerlidir. Karimov (2020) çalışmasında 1970-2014 dönemi için Türkiye'de DYY, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi ÇKH ve KCH çerçevesinde incelemektedir. Granger nedensellik testinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre Türkiye'de ÇKH geçersizken; KCH'nin geçerli olduğu gözlenmektedir. Buna göre DYY çevresel bozulmayı artırmaktadır. Khan ve Öztürk (2020) çalışmasında 17 Asya ülkesinde 1980-2014 dönemi için DYY'nin çevresel bozulma üzerindeki etkisini KCH çerçevesinde araştırmaktadır. FMOLS modelinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre DYY CO₂ emisyonu üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Mert ve Çağlar (2020) çalışmasında 1974-2018 dönemi için Türkiye'de DYY ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi KCH çerçevesinde test etmektedir. Elde edilen bulgulara göre KCH geçerliliği doğrulanmaktadır. Bununla birlikte değişkenler arasında asimetric nedensellik ilişkisi gözlenmektedir. Minh (2020) çalışmasında Vietnam'da 1990-2015 dönemi için DYY ile çevresel bozulma arasındaki ilişki test edilmektedir. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre uzun dönemde DYY CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Bulut vd. (2021) 1970-2016 dönemi için Türkiye'de ÇKH ve KCH'nin geçerliliği test edilmektedir. Elde edilen bulgular her iki hipotezin Türkiye için geçerli olduğunu göstermektedir.

Muhammed vd. (2021) çalışmasında 1991-2018 dönemi için 176 ülkede DYY'nin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini test etmektedir. GMM metodunun kullanıldığı çalışmaya göre gelişmekte olan ülkelerde DYY CO₂ emisyonunu artırırken, gelişmiş ülkelerde azaltmaktadır. Pavlovic vd. (2021) çalışmasında 1998-2019 dönemi için Balkan ülkelerinde DYY ve ekonomik büyümenin çevresel bozulma üzerindeki etkisini ÇKH ve KCH çerçevesinde ele almaktadır. Çalışmanın bulgularına göre KCH doğrulanırken, ÇKH geçerli değildir. Balsalobre-Lorente vd. (2022) çalışmasında 1990-2019 dönemi için PIIGS ülkelerinde ÇKH ve KCH test edilmektedir. DOLS metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre ÇKH doğrulanmaktadır. Bununla birlikte DYY'deki artışın CO₂ emisyonunu artırması PIIGS ülkelerinde KCH'yi de doğrulamaktadır. Çil (2022) çalışmasında Türkiye'de 1970-2020 döneminde DYY'nin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini incelemektedir. Fourier test ve FMOLS metodunun kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Temurlenk ve Lögün (2022) çalışmasında 1974-2017 arasındaki dönemde Türkiye'de KCH'nin geçerliliğini test etmektedir. NARDL yönetiminin kullanıldığı çalışmaya göre KCH; DYY'de meydana gelen pozitif ve negatif şokların CO₂ emisyonu üzerinde etkili olduğu gözlenmektedir.

Bhujabal vd. (2021) ise DYY ile çevresel bozulma arasında negatif ilişki olduğuna yönelik bulgular elde etmektedir. PMG ve Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre 1990-2018 döneminde

ASYA Pasifik ülkelerinde DYY ve bilgi ve iletişim teknolojisi uzun dönemde CO₂ emisyonunu azaltmaktadır.

Yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak bazı çalışmalar DYY ile çevresel bozulma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Örneğin; Phuong ve Tuyen (2018), 1986-2015 dönemi için Vietnam'da DYY, ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemektedir. ARDL sonuçlarına göre, ekonomik büyümenin CO₂ emisyonu üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte DYY ile CO₂ emisyonu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlenmemektedir. Bulut vd. (2022) çalışmasında 1993-2018 döneminde 10 gelişmekte olan ülkede KCH'nin geçerliliğini test etmektedir. CCEMG tahmincisinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin çevresel bozulmayı etkilemediğini dolayısıyla KCH'nin geçersiz olduğunu göstermektedir.

İkinci grupta bulunan çalışmalar ise çevresel gösterge olarak EF kullanmaktadır. Bu çalışmaların yine önemli bir kısmı DYY ile EF arasında pozitif ilişki olduğunu gözlemlemektedir. Örneğin; Balsalobre-Lorente vd. (2019) çalışmasında 1990-2003 döneminde MINT ülkeleri için DYY ve EF arasındaki ilişkiyi incelemektedir. FMOLS ve DOLS metotlarının kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin EF'yi ilk önce artırdığını, belli bir noktaya ulaştıktan sonra azalttığını göstermektedir. Destek ve Okumuş (2019) çalışmasında 1982-2013 dönemi için 10 yeni sanayileşen ülkede KCH'yi test etmektedir. CCEMG tahmincisinin kullanıldığı çalışmanın bulgularına göre DYY ile EF arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır.

Zafar vd. (2019) çalışmasında 1970-2015 yılları arasında ABD eyaletlerinde DYY, beşerî sermaye, enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve EF arasındaki ilişkiyi incelemektedir. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmanın bulgularına göre ekonomik büyüme ve enerji tüketimi EF'yi pozitif olarak etkilerken; DYY ve beşerî sermaye EF'yi azaltmaktadır. Doytch (2020) çalışmasında 1984-2011 dönemi için 117 ülkede DYY ile EF arasındaki ilişkiyi test etmektedir. GMM yönteminin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin yüksek gelirli ülkelerde tüketimle ilgili EF'yi, düşük ve orta gelirli ülkelerde ise üretimle ilgili EF'yi artırdığını göstermektedir. Chowdhury vd. (2021) çalışmasında 2011-2016 döneminde 92 ülke için DYY ile EF arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Elde edilen bulgulara göre DYY'deki artış EF'yi artırmaktadır. Murshed vd. (2021) çalışmasında 1972-2015 dönemi için Bangladeş'te DYY'nin EF üzerindeki etkisini incelemektedir. ARDL yönteminin sonuçlarına göre DYY'deki artış EF'yi artırmaktadır.

Murshed vd. (2022) çalışmasında 1995-2015 dönemi için 6 Güney Asya ülkesinde DYY, ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji tüketimi ve EF arasındaki ilişkiyi test etmektedir. AMG ve CCEM tahmincilerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlar DYY ve ekonomik büyümenin çevresel bozulmayı artırdığını, yenilenebilir enerji tüketiminin ise EF üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Usman vd. (2022) çalışmasında G-7 ülkelerinde 1991-2018 yılları arasında DYY, çevresel bozulma ve sanayileşme arasındaki ilişkiyi test etmektedir. DOLS ve FMOLS yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre DYY, sanayileşme ve fosil enerji tüketimi uzun dönemde çevresel kaliteyi azaltmaktadır.

Udemba (2021) literatürden farklı olarak DYY'nin EF'yi negatif etkilediğini ortaya koymaktadır. Çalışmada 1980-2018 arasında BAE'de DYY ve EF arasındaki ilişki incelenmektedir. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlar DYY'nin EF'yi azalttığını göstermektedir. Solarin ve Al-Mulali (2018) çalışmasında 1982-2013 dönemi için 20 ülkede DYY'nin EF, karbon ayak izi ve CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini incelemektedir. AMG tahmincisinin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlara göre DYY'nin çevresel göstergeler üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Buna karşın GSYİH, enerji tüketimi ve kentleşme çevresel bozulmayı artırmaktadır. Bulut (2021b), Türkiye'de 1970-2016 dönemini ele alan çalışmasında ÇKH ve KCH'yi test etmektedir. ARDL metodunun kullanıldığı çalışmanın bulgularına göre Türkiye için ÇKH geçerli iken; KCH baskın değildir.

DYY-çevre ilişkisine yönelik ampirik literatür incelendiğinde elde edilen bulguların değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Buna göre bazı çalışmalar DYY'nin çevresel bozulmayı artırdığını gösteren bulgular elde ederken; bazı çalışmalar ise söz konusu ilişkinin negatif yönlü olduğunu göstermektedir. Çalışmaların farklı sonuçlar elde etmesinin nedeni, çalışmalarda ele alınan ülkelerin, verilerin, zaman boyutunun ve kullanılan yöntemlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı DYY'nin çevresel kirliliği artırdığı yönünde sonuç elde etmektedir. Bu çalışma ise Türkiye'de hem ÇKH hem de KCH hipotezinin daha kapsamlı bir değişken olan kişi başı EF'yi kullanarak test etmektedir. Bu bağlamda çalışma gelir, DYY ve çevresel bozulma ilişkisini yeniden değerlendirerek literatüre katkı sunmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

3.1. Veri Seti

Çalışmada Türkiye'de KCH ve ÇKH test edilmektedir. Çevresel Kuznets Hipotezi ekonomik performans ile çevresel performans arasında ters U şeklinde bir ilişki önermektedir. KCH ise doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelerde çevresel kirliliği artırdığını iddia etmektedir. Bu bağlamda çalışmada kişi başına GSYİH, doğrudan yabancı yatırım girişlerinin GSYİH içindeki % payı (DYY), sabit sermaye oluşumunun GSYİH içindeki % payı (K), toplam nüfus içindeki kentleşmenin % payı (UP) ve kişi başına ekolojik ayak izi (EF) verileri kullanılmaktadır. Wackernagel ve Rees (1996) tarafından hesaplanan EF çevresel kalitenin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Buna göre, EF bir bireyin, nüfusun veya faaliyetin tükettiği tüm kaynakları üretmek ve absorbe etmek için biyolojik olarak ne kadar verimli toprak ve su alanına ihtiyaç duyduğunu ölçmektedir (Rudolph ve Figge, 2017, S.347).

Çalışmada kullanılan EF verisi Global Footprint Network veri tabanından elde edilirken, diğer tüm veriler Dünya Bankası veri tabanından alınmaktadır. Çalışmada GSYİH ve GSYİH2 değişkenleri logaritmik formda kullanılmaktadır. Tablo 1'de verilere ait tanımlayıcı istatistikler gösterilmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama Değer	Standart Hata	Minimum Değer	Maksimum Değer
EF	49	2.616	0.496	1.792	3.509
K	49	22.633	5.010	13.732	31.003
lnGSYİH	49	8.684	0.366	8.113	9.393
lnGSYİH2	49	75.550	6.399	65.816	88.229
FDI	49	0.792	0.861	0.020	3.624
UP	49	3.226	1.185	2.058	6.202

3.2. Yöntem

Çalışmada ÇKH ve KCH'yi test etmek için Pesaran ve Shin (1995) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) Model kullanılmaktadır. Bu modelin seçilmesinin sebepleri şu şekilde sıralanabilir. i) ARDL modeli değişkenlerin I(0), ve I(1) entegre düzeylerinde kullanılabilir. ii) ARDL sınır testi, zaman serileri için, gecikme sıralarının değiştirilebildiği iyi bir modeldir (Zafar vd., 2019). iii) ARDL yöntemine dayalı tahminler örneklem büyüklüğü ve içsellik bakımından sağlamdır (Harris ve Sollis, 2003). Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki ARDL modeli ile iki aşamada test edilmektedir. İlk olarak değişkenler arasında uzun dönemde bir ilişki olup olmadığı sınır testi ile test edilmektedir. Daha sonra değişkenler arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi var ise modelin kısa ve uzun dönem katsayıları test edilmektedir. Bunun için çalışmada kullanılan kısıtsız hata modeli Denklem (1)'de gösterilmektedir.

$$\Delta EF_t = \beta_0 + \beta_1 EF_{t-1} + \beta_2 DYY_{t-1} + \beta_3 \ln GSY\dot{I}H_{t-1} + \beta_4 \ln GSY\dot{I}H2_{t-1} + \beta_5 K_{t-1} + \beta_6 UP_{t-1} + \sum_{i=1}^a \beta_{7,i} \Delta EF_{t-i} + \sum_{i=0}^b \beta_{8,i} \Delta DYY_{t-i} + \sum_{i=0}^c \beta_{9,i} \Delta \ln GSY\dot{I}H_{t-i} + \sum_{i=0}^d \beta_{10,i} \Delta \ln GSY\dot{I}H2_{t-i} + \sum_{i=0}^e \beta_{11,i} \Delta K_{t-i} + \sum_{i=0}^f \beta_{12,i} \Delta UP_{t-i} + u_t \quad (1)$$

Denklem (1)'de Δ değişkenlerin I(1) formunu, a,b,c,d,e,f gecikme uzunluğunu, β değişkenlerin katsayısını temsil etmektedir. Denklem (1)'de alt ve üst sınır olarak belirlenen F istatistiği $\beta_7, \beta_8, \beta_9, \beta_{10}, \beta_{11}, \beta_{12}$ ile ortak anlamlılıklarını test etmek için hesaplanmaktadır (Özsoy, 2021:356). Hesaplanan F istatistiği Pesaran vd. (2001)'in kritik değerleri ile karşılaştırılmakta ve değişkenler arasında uzun dönemde ilişki olup olmadığına karar verilmektedir. Hesaplanan değer üst kritik değerden büyükse değişkenler arasında uzun dönemli ilişki vardır. Hesaplanan değer alt kritik değerden küçük ise değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.

3.3. Ampirik Bulgular

Çalışmada serilerin durağanlık düzeyleri Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile test edilmektedir. Buna göre, modelde kullanılan değişkenlerin tümü I(1) düzeyinde durağandır. Tablo 2 ve Tablo 3'te birim kök test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 2. Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model		Sabitli-Trendli Model	
	t-İstatistik	p-Değeri	t-İstatistik	p-Değer
EF	-0.567	0.867	-5.387	0.0003***
ΔEF	-11.112	0.0000***	-10.997	0.0000***
K	-1.526	0.512	-2.918	0.166
ΔK	-6.441	0.0000***	-6.373	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H$	0.533	0.986	-1.842	0.668
$\Delta \ln GSY\dot{I}H$	-6.672	0.0000***	-6.721	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H^2$	0.745	0.992	-1.617	0.772
$\Delta \ln GSY\dot{I}H^2$	-6.628	0.0000***	-6.735	0.0000***
DYY	-1.996	0.287	-3.770	0.027
ΔDYY	-6.424	0.0000***	-6.355	0.0000***
UP	-1.769	0.391	-2.693	0.244
ΔUP	-6.010	0.0000***	-6.582	0.0000***

Tablo 3. Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model		Sabitli-Trendli Model	
	t-İstatistik	p-Değer	t-İstatistik	p-Değer
EF	-1.024	0.737	-5.415	0.0003***
ΔEF	-16.955	0.0000***	-17.101	0.0000***
K	-1.515	0.518	-3.085	0.122
ΔK	-6.621	0.0000***	-6.525	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H$	0.582	0.988	-1.926	0.626
$\Delta \ln GSY\dot{I}H$	-6.673	0.0000***	-6.720	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H^2$	0.811	0.993	-1.617	0.772
$\Delta \ln GSY\dot{I}H^2$	-6.630	0.0000***	-6.734	0.0000***
DYY	-1.899	0.330	-2.913	0.168
ΔDYY	-12.412	0.0000***	-12.589	0.0000***
UP	-1.586	0.482	-2.169	0.496
ΔUP	-4.588	0.0005***	-4.533	0.0037**

Not: *** %1, ** %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 2 ve Tablo 3'teki sonuçlar incelendiğinde tüm değişkenlerin birinci derecede durağan yani I(1) olduğu görülmektedir. Çalışmada uygun modelin seçiminden önce optimum gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. En küçük AIC değeri veren

gecikme sayısı optimal gecikme olarak tespit edilmektedir. Maksimum gecikme uzunluğunun 6 olarak alındığı test sonuçlarına göre optimal gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiş ve ARDL (1,1,4,4,4,2) modeli en uygun model olarak belirlenmiştir. Tablo 4'te optimal gecikme uzunluğu test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4. Optimal Gecikme Uzunluğu Test Sonuçları

ARDL (1,1,4,4,4,2) Modeli		
Gecikme Sayısı(p)	AIC	LM Test İstatistiği
1	-2.784812***	2.718683
2	-1.862435	2.352181
3	-1.798511	1.663862
4	-1.825431	1.885695
5	-1.914484	2.382859
6	-1.980163	2.638916

Uygun model seçimi yapıldıktan sonra uzun dönem katsayı tahmininden önce seriler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı test edilmektedir. Sınır testi sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir. Buna göre, hesaplanan F istatistik değeri alt (I(0)) ve üst (I(1)) kritik değerlerden büyük olduğu için değişkenlerin uzun dönemde eş bütünleşik olduğu gözlenmektedir.

Tablo 5. ARDL (1,1,4,4,4,2) Modelinin Sınır Testi Sonuçları

F İstatistiği	k	Kritik Değerler					
		1%		5%		10%	
		I (0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
10.01671	5	3.06	4.15	2.39	3.38	2.08	3

Not: k bağımsız değişken sayısını, I(0) alt kritik değer, I(1) üst kritik değeri ifade etmektedir.

Seriler arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi gözlemlendikten sonra modelin uzun dönem katsayıları tahmin edilmektedir. Tablo 6'da değişkenlerin uzun dönem katsayı tahmin sonuçları gösterilmektedir. Buna göre, uzun dönemde DYY 'nin EF üzerindeki etkisi pozitifdir ve istatistiksel olarak anlamlıdır. $\ln GSYİH$ 'nin EF üzerindeki etkisi uzun dönemde pozitif iken; $\ln GSYİH2$ 'nin etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. K 'nın EF üzerindeki etkisi uzun dönemde pozitif iken; UP 'nin etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır.

Tablo 6. ARDL (1,1,4,4,4,2) Modelinin Uzun Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T-istatistiği	Olasılık
DYY	0.044	0.022	2.029	0.0542*
lnGSYİH	5.596	2.197	2.547	0.0180**
lnGSYİH2	-0.262	0.124	-2.106	0.0463**
K	0.030	0.009	3.386	0.0025***
UP	-0.002	0.017	-0.106	0.916
C	-27.014	9.696	-2.786	0.0105**
EC = EF - (0.0443*FDI + 5.5961*lnGSYİH - 0.2617*lnGSYİH2 - 0.0018*UPG + 0.0301*K - 27.0138)				
R ² =0.993117, Düzelt.R ² =0.986833 F-İstatistiği: 158.0379 (0.0000)				
Tanımlayıcı İstatistikler				
Jarque-Bera Testi: 0.958250 (0.619325)				
Breusch-Pagan-Godfrey LM Testi: 0.676271 (0.8227)				
Breusch-Godfrey LM Testi: 2.352181(0.1197)				
Ramsey-Reset Testi: 0.538571 (0.4708)				

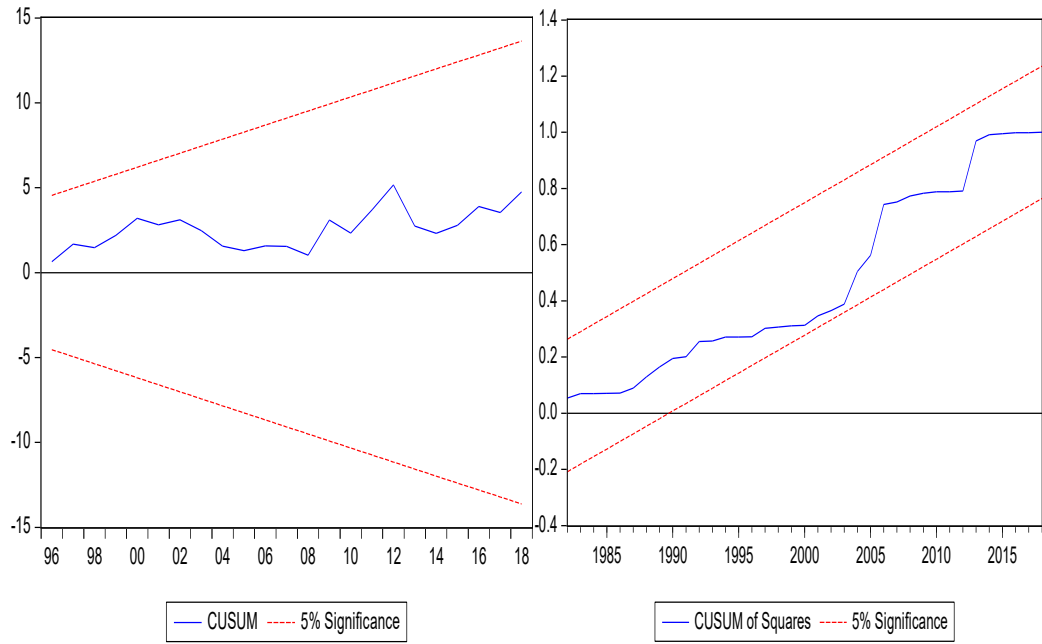
Not: *** %1, ** %5, * %10 düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Model seçimi AIC kriterine göre yapılmaktadır. Parantez içindeki değerler olasılık değerini göstermektedir. Jarque-Bera Testi için hipotezler H₀: Seriler normal dağılıma sahiptir, H₁: Seriler normal dağılıma sahip değildir. Breusch-Pagan-Godfrey LM testi için hipotezler H₀: Değişen varyans sorunu yoktur, H₁: Değişen varyans sorunu vardır. Breusch-Godfrey LM Testi için hipotezler H₀: Otokorelasyon sorunu yoktur, H₁: Otokorelasyon sorunu vardır. Ramsey Reset testi için hipotezler H₀: Modelin fonksiyonel biçimi doğrudur, H₁: Modelin fonksiyonel biçimi yanlıştır (Mike, 2020).

Tablo 7’de kısa dönem tahmin sonuçları gösterilmektedir. Kısa dönem analizlerde uzun dönem modelde elde edilen hata teriminin bir dönem gecikmeli değeri eklenmektedir (Mike, 2020). Hata düzeltme katsayısı olarak ifade edilen EC(-1)’in değerinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenmektedir. Tabloda gösterildiği üzere hata düzeltme katsayısı negatif (-0.829) olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kısa dönemde meydana gelecek herhangi bir beklenmeyen etki 0.82’lik hata düzeltme katsayısı ile giderilmektedir. Kısa dönem ve uzun dönem katsayılar karşılaştırıldığında sadece DYY değişkeninin etkisi farklılaşmaktadır. DYY uzun dönemde EF’yi pozitif etkilerken; kısa dönemde bu etki negatiftir. GSYİH’nın kısa dönemde EF üzerindeki etkisi pozitifken; GSYİH2’nin etkisi negatiftir.

Tablo 7. Kısa Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T-istatistiği	Olasılık
D(DYY)	-0.041452	0.016669	-2.486809	0.0206
D(lnGSYİH)	12.21458	6.763908	1.805846	0.0840
D(lnGSYİH2)	-0.272873	0.354722	-0.769260	0.0796
D(K)	0.023790	0.004547	5.232063	0.0000
D(UPG)	-0.049402	0.028693	1.721743	0.0985
EC(-1)	-0.829757	0.088248	-9.402571	0.0000

Son olarak ARDL modelinde yapısal değişimin varlığını test etmek için CUSUM ve CUSUMQ testleri uygulanmakta ve Şekil 1’de gösterilmektedir. Buna göre çalışmada kullanılan modelin tahmin dönemleri itibarıyla kararlı olduğu gözlenmektedir. Bu durum söz konusu dönemde yapısal kırılmaların olmadığını göstermektedir.

Şekil 1. CUSUM ve CUSUMQ Sonuçları

4. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada Türkiye’de 1970-2018 yılları arasında ÇKH ve KCH’nin geçerli olup olmadığı araştırılmaktadır. Bunun için DYY ve çevresel bozulma arasındaki ilişki ARDL modeli ile test edilmektedir. Elde edilen bulgulara göre DYY uzun dönemde EF’yi pozitif etkilemektedir. Diğer bir ifadeyle DDY’deki artış uzun dönemde çevresel bozulmayı artırmaktadır. Bu sonuç DYY’nin EF üzerindeki etkisini test eden Doytch vd. (2020), (2021), Murshed vd. (2021), Murshed vd. (2022)’nin bulgularıyla örtüşmektedir. Bu bulgudan hareketle KCH’nin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre DYY’deki artışlar ekonomik faaliyeti artırmakta ve ekonomik büyümeyi canlandırmaktadır. Ekonomik faaliyetteki artış daha fazla enerji talebi ve dolayısıyla enerji tüketimine yol açmaktadır. Diğer taraftan gelişmiş ülkelerde sıkı çevre politikalarından kaçınan kirli endüstrilerin Türkiye gibi çevre politikalarının esnek olduğu ülkelerde faaliyetlerini artırması çalışmanın bu sonucunu açıklamaktadır. Kirli endüstrilerin kullandığı çevre dostu olmayan teknolojiler daha fazla çevresel bozulmaya yol açmaktadır.

Çalışmada elde edilen bir diğer sonuca göre kişi başı GSYİH EF’yi pozitif olarak etkilerken; GSYİH’nin etkisi uzun dönemde negatiftir. Bu sonuç Türkiye’de ÇKH’nin geçerli olduğunu göstermektedir. Buna göre ekonomik gelişmenin ilk aşamalarında ekonomik büyüme arttıkça çevresel bozulma artmaktadır. Ancak gelirdeki artış devam ettikçe bu artış ekonomik refahı da beraberinde getirmekte ve çevre kalitesini artırmada etkili olmaktadır. Bu sonuç Türkiye’de ÇKH’yi test eden Ünal ve Aktuğ (2022), Hacımamoğlu (2022), Yurtkuran (2020), Çağlar (2022)’nin sonuçları ile uyumludur.

Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu kentleşmenin EF üzerindeki etkisidir. Türkiye’de kentleşme EF’yi negatif olarak etkilemektedir. Kentleşmenin çevresel bozulma üzerinde sağladığı avantajların önemli bir kısmı yaşam alanlarının yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin; şehirlerde kişi başına elektrik kullanımı kırsal bölgedeki kişi başına elektrik kullanımına göre daha düşüktür. Enerji kullanımında azalma yaratan yoğunlaştırılmış yaşam alanı aynı zamanda doğal çevrenin daha fazla korunmasına da olanak tanımaktadır. Kırsal bölgelerde arazi değerleri nispeten düşük olduğundan özel mülkler daha büyük alanlara dağılmaktadır. Dolayısıyla doğal çevrenin daha büyük bir kısmı zarar görmektedir. Şehirlerde ise mülk değerleri daha yüksek olup alan daha verimli kullanılmaktadır. Bu, kırsal alanlara kıyasla aynı metre karelik arazide daha fazla insanın yaşaması anlamına gelmektedir. Şehirlerin kırsal alanlara göre bir diğer çevresel

avantajı da kişi başına karbon emisyonunun azalmasıdır. Kırsal bölgelerde insanlar gündelik hayatta işe veya başka bir yere gitmek için kendi araçlarını kullanmaktadır. Şehirlerde ise trafik sıkışıklığı nedeniyle kişisel araç kullanımı çok daha az cazip hale gelmektedir. Bu nedenle şehirde yaşayan insanlar gündelik hayatta daha fazla toplu taşımayı tercih etmekte ve bu da daha az CO₂ salınımı ve çevre kirliliği anlamına gelmektedir (Tupy, 2017). Bu bulgu benzer şekilde Fan vd. (2006), Effiong (2016), Gasimli vd. (2019)'un bulgularıyla örtüşmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular göz önüne bulundurulduğunda bazı politikalar önerilebilir. Bunlardan birincisi hükümetin ve politika yapımcıların çevre dostu ve yeni teknoloji kullanan DYY'leri teşvik edecek politikalar geliştirmesi gerekmektedir. İkincisi, Türkiye gelişmekte olan bir ülke olduğundan ekonomik büyüme enerji talebini de artırmaktadır ve buna bağlı olarak çevresel kirlilik de artmaktadır. Dolayısıyla çevresel bozulmanın kontrol edilebilmesi için enerji politikalarının enerji yoğunluğunu azaltıcı ve enerji verimliliğini artırıcı yönde geliştirilmesi gerekmektedir. Üçüncüsü, kömür, petrol, doğalgaz gibi yenilenemeyen enerji kaynak kullanımı zaman içinde azaltılarak daha çok yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması için teşvik ve yatırım politikaları uygulanmalıdır.

Kaynakça

- Abdouli, M. ve Hammami, S. (2017). Investigating the causality links between environmental quality, foreign direct investment and economic growth in MENA countries. *International Business Review*, 26(2), 264-278.
- Adamu, T. M., Haq, I. U. ve Shafiq, M. (2019). Analyzing the impact of energy, export variety, and fdi on environmental degradation in the context of environmental Kuznets curve hypothesis: a case study of India. *Energies*, 12(6), 1076.
- Bakirtas, I. ve Cetin, M. A. (2017) Revisiting the environmental Kuznets curve and pollution haven hypotheses: MIKTA sample. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 18273-18283.
- Balsalobre-Lorente, D., Gokmenoglu, K. K., Taspinar, N. ve Cantos-Cantos, J. M. (2019). An approach to the pollution haven and pollution halo hypotheses in MINT countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 23010-23026.
- Balsalobre-Lorente, D., Ibáñez-Luzón, L., Usman, M. ve Shahbaz, M. (2022). The environmental Kuznets curve, based on the economic complexity, and the pollution haven hypothesis in PIIGS countries. *Renewable Energy*, 185, 1441-1455.
- Bhujabal, P., Sethi, N. ve Padhan, P. C. (2021). ICT, foreign direct investment and environmental pollution in major Asia Pacific countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(31), 42649-42669.
- Bulut, U., Ucler, G. ve Inglesi-Lotz, R. (2021). Does the pollution haven hypothesis prevail in Turkey? Empirical evidence from nonlinear smooth transition models. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 38563-38572.
- Bulut, U. (2021b). Environmental sustainability in Turkey: An environmental Kuznets curve estimation for ecological footprint. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 28(3), 227-237.
- Bulut, U., Ucler, G., Aksoz-Yilmaz, H. ve Basaran, D. N. (2022). Is there a trade-off between financing current account deficits and environmental deterioration in developing countries? an empirical investigation for the validity of the pollution haven hypothesis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(37), 56090-56097.
- Çağlar, A. E. (2022). Türkiye'de çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin araştırılmasında çevresel patentlerin rolü: Genişletilmiş ARDL ile kanıtlar. *Omer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4).
- Chowdhury, M. A. F., Shanto, P. A., Ahmed, A. ve Rumana, R. H. (2021). Does foreign direct investments impair the ecological footprint? new evidence from the panel quantile regression. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 14372-14385.
- Cil, N. (2023). Re-examination of pollution haven hypothesis for Turkey with fourier approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(4), 10024-10036.
- Destek, M. A. ve Okumus, I. (2019). Does pollution haven hypothesis hold in newly industrialized countries? evidence from ecological footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 23689-23695.
- Doitch, N. (2020). The impact of foreign direct investment on the ecological footprints of nations. *Environmental and Sustainability Indicators*, 8, 100085.

- Effiong, E. (2016). Urbanization and environmental quality in Africa. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/73224>
- Fan, Y., Liu, L. C., Wu, G. ve Wei, Y. M. (2006). Analysing impact factors of CO₂ emissions using the STIRPAT model. *Environ. Impact Assess. Rev.*, 26, 377–395.
- Gasimli, O., Haq, I. U., Naradda, G., S. K., Shihadeh, F., Rajapakshe, P. S. K. ve Shafiq, M. (2019). Energy, trade, urbanization and environmental degradation nexus in Sri Lanka: Bounds testing approach. *Energies*, 12(9), 1655.
- Gökmenoğlu, K. ve Taspınar, N. (2016). The relationship between CO₂ emissions, energy consumption, economic growth and fdi: the case of Turkey. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 25(5), 706-723
- Guzel, A. E. ve Okumus, İ. (2020). Revisiting the pollution haven hypothesis in ASEAN-5 countries: new insights from panel data analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 18157-18167.
- Hacımamoğlu, T. (2022). BRICS-T ülkelerinde ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırım ve çevresel kirlilik ilişkisi: çevresel kuznets eğrisi ve kirlilik sığınağı hipotezlerinin ampirik analizi. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1457-1478.
- Harris, R. ve Sollis, R. (2003). applied time series modelling and forecasting. Wiley.
- Hoffmann, R., Lee, C. G., Ramasamy, B. ve Yeung, M. (2005). FDI and pollution: a granger causality test using panel data. *The Journal of the Development Studies Association*, 17(3), 311-317.
- Ünal, H. ve Aktuğ, M. (2022). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezi kapsamında Türkiye’de çevre kalitesinin değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum*, 12(1), 113-136.
- Karimov, M. (2020). An empirical analysis of the relationship among foreign direct investment, gross domestic product, CO₂ emissions, renewable energy contribution in the context of the environmental Kuznets curve and pollution haven hypothesis regarding Turkey. *European Journal of Formal Sciences and Engineering*, 3(2), 23-42.
- Khan, M. A. ve Öztürk, I. (2020). Examining foreign direct investment and environmental pollution linkage in Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 7244-7255.
- Koçak, E. ve Şarküneşi, A. (2018). The impact of foreign direct investment on CO₂ emissions in Turkey: new evidence from cointegration and bootstrap causality analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 790-804.
- Mert, M. ve Çağlar, A. E. (2020). Testing pollution haven and pollution halo hypotheses for Turkey: A new perspective”, *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 32933-32943.
- Mike, F. (2020). Kirlilik sığınağı hipotezi Türkiye için geçerli mi? ARDL sınır testi yaklaşımından bulgular. *Dogus University Journal*, 21(2).
- Minh, N. N. (2020). Foreign direct investment and carbon dioxide emissions: evidence from capital of Vietnam. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(3), 76-83
- Muhammad, B., Khan, M. K., Khan, M. I. ve Khan, S. (2021). Impact of foreign direct investment, natural resources, renewable energy consumption, and economic growth on environmental degradation: evidence from BRICS, developing, developed and global countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 21789-21798.
- Murshed, M., Elheddad, M., Ahmed, R., Bassim, M. and, Than, E. T. (2021). Foreign direct investments, renewable electricity output, and ecological footprints: do financial globalization facilitate renewable energy transition and environmental welfare in Bangladesh?. *Asia-Pacific Financial Markets*, 1-46.
- Murshed, M., Nurmakhanova, M., Al-Tal, R., Mahmood, H., Elheddad, M. ve Ahmed, R. (2022). Can intra-regional trade, renewable energy use, foreign direct investments, and economic growth mitigate ecological footprints in South Asia?. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 17(1), 2038730.
- Nguyen, D. P. ve Tuyen, L. T. M. (2018). The relationship between foreign direct investment, economic growth and environmental pollution in Vietnam: An autoregressive distributed lags approach. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 8(5), 138.
- Omri, A., Nguyen, D. K. ve Rault, C. (2014). Causal interactions between CO₂ emissions, FDI, and economic growth: evidence from dynamic simultaneous-equation models. *Economic Modelling*, 42, 382-389.
- Özsoy, F. (2021). Türkiye’de yolsuzluk ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 353-361.
- Pao, H. T. ve Tsai, C. M. (2011). Multivariate granger causality between CO₂ emissions, energy consumption, fdi and gdp: evidence from a panel of BRIC countries. *Energy*, 36(1), 685-693.
- Pavlović, A., Njegovan, M., Ivanišević, A., Radišić, M., Takači, A., Lošonc, A. ve Kot, S. (2021). The impact of foreign direct investments and economic growth on environmental degradation: the case of the Balkans. *Energies*, 14(3), 566

- Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (1995). *An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration*. Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. and, Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Ren, S., Yuan, B., Ma, X. ve Chen, X. (2014). International trade, FDI and embodied CO₂ emissions: a case study of China's industrial sectors. *China Economic Review*, 28, 123-134.
- Rudolph, A. ve Figge, L. (2017). Determinants of ecological footprints: what is the role of globalization?. *Ecological Indicators*, 81, 348-361.
- Sapkota, P. ve Bastola, U. (2017). Foreign direct investment, income, and environmental pollution in developing countries: panel data analysis of Latin America. *Energy Economics*, 64, 206-212.
- Seker, F., Ertugrul, H. M. ve Cetin, M. (2015). The impact of foreign direct investment on environmental quality: a bounds testing and causality analysis for Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 347-356.
- Shahbaz, M., Nasir, M. A. ve Roubaud, D. (2018). Environmental degradation in France: The effects of fdi, financial development, and energy innovations. *Energy Economics*, 74, 843-857.
- Shahbaz, M., Nasreen, S., Abbas, F. ve Anis, O. (2015). Does foreign direct investment impede environmental quality, in high-, middle-, and low-income countries?. *Energy Economics*, 51, 275-287.
- Shao, Q., Wang, X., Zhou, Q. ve Balogh, L. (2019). Pollution haven hypothesis revisited: a comparison of the BRICS and MINT countries based on VECM approach. *Journal of Cleaner Production*, 227, 724-738.
- Solarin, S. A. ve Al-Mulali, U. (2018). Influence of foreign direct investment on indicators of environmental degradation. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 24845-24859.
- Solarin, S. A., Al-Mulali, U., Musah, I. ve Ozturk, I. (2017). Investigating the pollution haven hypothesis in Ghana: An empirical investigation. *Energy*, 124, 706-719.
- Temurlenk, M. S. ve Lögün, A. (2022). An analysis of the pollution haven hypothesis in the context of Turkey: A nonlinear approach. *Economics and Business Review*, 8(1), 5-23.
- Terzi, H. ve Pata, U. (2020). Is the pollution haven hypothesis (PHH) valid for Turkey?. *Panoeconomicus*, 67(1).
- To, A. H., Ha, D. T. T., Nguyen, H. M. ve Vo, D. H. (2019). The impact of foreign direct investment on environment degradation: evidence from emerging markets in Asia. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(9), 1636.
- Tupy, M. (2017). Urbanization is good for the environment. <https://www.cato.org/blog/urbanization-good-environment>
- Udemba, E. N. (2021). Nexus of ecological footprint and foreign direct investment pattern in carbon neutrality: new insight for United Arab Emirates. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 34367-34385.
- Usman, M., Jahanger, A., Makhdom, M. S. A., Radulescu, M., Balsalobre-Lorente, D. ve Jianu, E. (2022). An empirical investigation of ecological footprint using nuclear energy, industrialization, fossil fuels and foreign direct investment. *Energies*, 15(17), 6442.
- Wang, C. M. ve Jiayu, C. (2019). Analyzing on the impact mechanism of foreign direct investment to energy consumption. *Energy Procedia*, 159, 515-520
- Waqih, M. A. U., Bhutto, N. A., Ghumro, N. H., Kumar, S. ve Salam, M. A. (2019). Rising environmental degradation and impact of foreign direct investment: an empirical evidence from SAARC region. *Journal of Environmental Management*, 243, 472-480.
- Yurtkuran, S. (2020). Türkiye'de çevresel Kuznets eğrisi hipotezi'nin testi: temiz enerji tüketiminin rolü. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 570-589.
- Zafar, M. W., Zaidi, S. A. H., Khan, N. R., Mirza, F. M., Hou, F. ve Kirmani, S. A. A. (2019). The impact of natural resources, human capital, and foreign direct investment on the ecological footprint: the case of the United States. *Resources Policy*, 63, 101428.
- Zarsky, L. (1999). Havens, halos and spaghetti: untangling the evidence about foreign direct investment and the environment. *Foreign direct Investment and the Environment*, 13(8), 47-74.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Neslihan URSAVAŞ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Neslihan URSAVAŞ (100%)

BİST-100 Fiyat Hareketlerindeki Yumuşak Geçiş Sürecinin Fourier KPSS Durağanlık Analizi ile Sınanması

Gönül YÜCE AKINCI¹, Merter AKINCI², Ömer YILMAZ³

¹ Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Ünye/Ordu, gyuce81@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5900-7114

² Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ünye/Ordu, makinci86@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5449-0207

³ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Merkez/Erzurum, omeryilmaz@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2951-8749

Öz: Bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul (BİST-100) fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş sürecinin, fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirliğin ve Etkin Piyasa Hipotezi'nin geçerliliğinin 1986:02-2023:11 dönemi itibarıyla Fourier KPSS durağanlık analizi kullanılarak incelenmesidir. Bu amaç dahilinde öncelikle dikkate alınan değişken ADF, PP ve KPSS gibi geleneksel ve doğrusal durağanlık testlerine tabi tutulmuş ve analiz bulguları BİST-100 değişkeninin seviye değerinde durağan olmadığını, belirli zaman dilimi içerisinde seride meydana gelen şokların süreklilik gösterdiğini ve serinin ortalama değerine yakınsayamadığını göstermiştir. Ardından BİST-100 fiyat hareketlerinin yumuşak geçiş süreci ve piyasanın etkinlik yapısı yapısal kırılmalara izin veren ve doğrusal olmayan durağanlık testi olan FKPSS analizi ile sınanmıştır. FKPSS analiz sonuçları BİST-100 fiyatlarının seviye düzeyinde durağan olduğunu, yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreçleriyle kendini gösterdiğini ve değişkende meydana gelen yapısal şokların uzun dönemli ortalama değerine yakınsama eğiliminde olduğunu, bir diğer ifadeyle BİST-100 fiyat şoklarının kalıcı olmaktan ziyade geçici olduğunu ön plana çıkarmıştır. Bu sonuç, ilgili dönemde piyasanın etkin olmadığını ve zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Etkin Piyasa Hipotezi, Fourier Durağanlık Analizi, Borsa İstanbul

Jel Kodları: C22, C58, G14

Testing the Smooth Transition Process in BIST-100 Price Movements using Fourier KPSS Stationarity Analysis

Abstract: The main objective of this study is to examine the smooth transition process in Borsa İstanbul (BIST-100) price movements, the sustainability of price movements and the validity of the Efficient Market Hypothesis by using Fourier KPSS stationarity analysis for the period 1986:02-2023:11. For this purpose, firstly, the variable considered is subjected to conventional and linear stationarity tests such as ADF, PP and KPSS and the findings of the analyses show that the BIST-100 variable is not stationary at its level value, the shocks occurring in the series within a certain time period are persistent and the series cannot converge to its mean value. Then, the smooth transition process of BIST-100 prices movements and the efficiency structure of the market are tested using FKPSS analysis, which is a non-linear stationarity test that allows structural breaks. The results of the FKPSS analysis reveal that BIST-100 prices are stationary at the level, structural changes are manifested by smooth transition processes and structural shocks in the variable tend to converge to the long-run average value, in other words, BIST-100 price shocks are temporary rather than permanent. This result shows that the market is not efficient in the relevant period and the weak efficient market hypothesis is rejected.

Keywords: Efficient Market Hypothesis, Fourier Stationarity Analysis, Borsa İstanbul

Jel Codes: C22, C58, G14

Atıf: Akıncı Yüce G., Akıncı M. Yılmaz Ö. (2024). BİST-100 Fiyat Hareketlerindeki Yumuşak Geçiş Sürecinin Fourier KPSS Durağanlık Analizi ile Sınanması, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 52-66.
<https://doi.org/10.30586/1415214>

Geliş Tarihi: 05.01.2024

Kabul Tarihi: 06.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

1980'li yıllardan itibaren kapitalizmin nüvesinin değişmesi ve finans-kapitalizmine olan evrim, üretim ve ticaret odaklı piyasa yapılanmasını tersine çevirerek portföy yatırımları, kısa vadeli sıcak para hareketleri ve sermaye işlemleri gibi finansal piyasa hareketlerini ön plana çıkarmıştır. Finansal sisteme kapitalizmin ve daha geniş bir formu olan emperyalizmin eklenmesi, yüksek kâr güdüsüyle hareket eden sermaye işlemlerinin hızını ve mobilitesini artırmış ve finansal piyasalardaki işlem hacmi günümüzde en yüksek seviyelerine ulaşmıştır. Finansal Hizmetler Küresel Piyasa Raporu'na göre (Reportlinker, 2023), global finans hizmetleri 2022 yılında 25,8 milyar dolardan %8,8'lik yıllık bileşik büyüme oranıyla 2023 yılında 28,1 milyar dolara yükselmiş ve bu yükseliş trendinin devam edeceği belirtilerek 2027 yılında toplam büyüklüğün 37,4 milyar dolara ulaşacağı altı çizilmiştir. Finansal hizmet büyüklüğünün artması teknolojiye meydana büyük ilerlemeler paralelinde dijital işlem kapasitesinin yükselmesini de beraberinde getirmiş ve dijital ödemeler pazarındaki toplam işlem değeri 2022 yılında 8,3 trilyon dolardan 2023 yılında 9,4 trilyon dolara erişmiştir. Toplam işlem değerinin %11,8'lik yıllık bileşik büyüme oranıyla 2027 yılına kadar 14,7 trilyon dolara yükselmesi beklenmektedir (Statista, 2023). Dünya Bankası'nın verilerine göre (World Bank, WDI 2023), 2022 yılında dünya Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH)'nin 100,5 trilyon dolar olduğu göz önüne alındığında, finansal işlem hacminin büyüklüğü daha net olarak ortaya çıkmaktadır.

Finansal piyasa hizmetlerinin ve işlem hacimlerinin gittikçe yükselmesi piyasa katılımcılarının da aktif olarak sisteme daha fazla entegre olmasını beraberinde getirmekte ve bu süreç piyasa fiyatlarının istikrarlı seyrini topyekûn etkileyebilmektedir. Sermaye doğası gereği mobilitesi yüksek bir faktör olduğundan dolayı finans piyasalarındaki hızlı değişimler sermayenin ülkelere ani girişine ve çıkışına doğrudan etki edebilmekte ve dolayısıyla fiyat seyri bozulabilmektedir. Bu noktada finans piyasası aktörlerinin yüksek oranlı fiyat hareketlerinden temel beklentileri, fiyat değişimlerinin belirli bir zaman süresi içinde tekrar eski denge düzeyine ulaşp ulaşmayacağı ya da bir diğer ifadeyle piyasanın etkin olup olmayacağıdır. Hiç şüphesiz ki, etkin bir piyasa yapılanması iktisadi ajanların söz konusu piyasada işlem süresi ve hacimlerinin devamlı olarak yükselmesine neden olmakta ve bu süreç spekülasyon hareketlerinin neden olduğu piyasa fiyat oynaklıklarının kısa dönemde geçiciliğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, etkin piyasa yapısına ulaşılmış olması, piyasanın istikrarlı işleyiş seyrine büyük oranda etki etmektedir.

Finansal piyasalarda oluşan fiyat hareketlerinin istikrarlı olup olmadığı ve etkin piyasaların hangi koşullarda oluşacağına ilişkin temel teorik bilgiler ise Fama (1965) tarafından gerçekleştirilen çalışmaya kadar uzanmaktadır. Fama (1965)'nin ön plana çıkardığı Etkin Piyasa Hipotezi'ne göre, borsa fiyatları piyasaya entegre edilen ilave bilgiler sonucunda yeniden belirlenmekte ve böylece fiyatlar tahmin edilemez bir yapı kazanma eğilimine girmektedir. Borsa fiyatlarının öngörülemez olması ise piyasa aktörlerinin normal-üstü bir kazanç elde edemeyeceklerini ve fiyat hareketlerinin istikrar kazanma eğiliminde olabileceğini göstermektedir. Hiç şüphesiz ki, söz konusu bu önermelerin geçerli olması finansal piyasalarda yatırımcı davranışlarının geçmiş ve cari dönem bilgilerinden hareketle gelecek dönemlerde gerçekleştireceği yatırım kararlarının rasyonel beklentiler ışığında kendini gösterdiği ve dolayısıyla iktisadi ajanların yatırım süreçlerinde hata yapmayacakları ön koşul varsayımına dayanmaktadır.

Teorik işleyişten farklı olarak gerçek dünya deneyimleri ise yatırımcı psikolojisine, deneyimlere, sürü davranışlarına, risk iştahına, aşırı kâr elde etme güdüsüne ve sezgilere göre rasyonel beklentilerden sapmaların oluşacağını ve dolayısıyla fiyat volatilitelerinin ortaya çıkacağını göstermektedir. Yatırımcı davranışlarının belirsizliğinden dolayı finansal piyasa fiyat hareketlerindeki değişimleri açıklamak üzere De Bondt ve Thaler (1985) Aşırı Tepki Teorisi'ni geliştirmiştir. Aşırı Tepki Hipotezi, finansal piyasaların yeni bilgilere aşırı tepki verme trendi içine girdiğini ve varlık fiyatlarının bu bilgilere yanıt olarak çok fazla ve hızlı tepki vermesine neden olduğunu öne süren bir teoridir. Bu

hipotezin temeli, yatırımcıların duygusal ve psikolojik önyargılardan hareketle abartılı piyasa işlemlerine yöneldiği fikrine dayanmaktadır. Bu hipoteze göre, yatırımcılar geçmiş dönem piyasa bilgilerini dikkate alarak cari dönemde aşırı iyimser veya aşırı kötümser olabilmekte ve bu durum finans piyasalarının yukarı yönlü ivme kazanmasına veya aşağı yönlü hareket etmesine yol açabilmektedir. Geçmiş dönem bilgilerinden hareketle cari dönem finansal işlem düzeyinde meydana gelen aşırı hareketler ve oynaklıklar, piyasaların etkin işleyişini sekteye uğratabilmekte ve bu bağlamda Aşırı Tepki Hipotezi, Etkin Piyasalar Hipotezi'nin geçerli olmadığı fikri üzerine temellenmektedir.

Aşırı Tepki Hipotezi dört temel mekanizma yardımıyla işlemektedir. Bunlardan ilki olan *Aşırı Fiyat Hareketi* mekanizmasına göre, piyasalara yeni bir bilginin entegre edilmesine bağlı olarak yatırımcılar rasyonel kararlar almak yerine duygusal güdülerıyla finansal işlem hareketine geçebilmekte ve dolayısıyla duygusal güdüler finansal piyasalarda aşırı alım ya da aşırı satımlara yol açarak varlık fiyatlarının volatil bir yapı sergilemesine neden olabilmektedir. İkinci mekanizma olan *Gecikmeli Ayarlama* süreci ise finansal piyasaların aşırı tepkileri düzeltilmesinin belirli bir zaman gecikmesiyle ortaya çıkacağını, fiyatların yeni bilgilere anında uyum sağlayamayacağını, aksine fiyat hareketlerinin bir süre daha aynı yönde hareket etmeye devam edeceğini ve belirli bir süre sonra fiyat hareketlerinin tersine dönme eğiliminde olacağını ortaya koymaktadır. Üçüncü mekanizma *Sonraki Bilgilere Düşük Tepki* verme sürecidir. Bu mekanizmaya göre yatırımcılar ilk aşırı tepkiye neden olan bilgi ile çelişen sonraki finansal bilgilere yetersiz tepki verebilmektedirler. Sonraki bilgilere olan yetersiz tepkiler ise finansal piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaların geçiciliğini geciktirebilmekte ve etkin piyasa özelliği kaybolabilmektedir. Bu durumun temel sebebi ise, anlaşılacağı üzere, finansal piyasa yatırımcılarının mevcut tüm bilgileri eşanlı olarak tam zamanında değerlendirememesinden kaynaklanmaktadır. Sonuncusu ise *Davranışsal Önyargılar* mekanizmasıdır. Bu mekanizmaya göre yatırımcılar aşırı güven ve sürü davranışı gibi belirli davranışsal önyargılar sergilemekte ve dolayısıyla bu güdülere sahip olan yatırımcıların finansal bilgilere verdikleri tepkiler kitlesel ve aşırı harekete yol açabilmektedir. Hiç şüphesiz ki bu süreç, etkin piyasa yapılanmasını sekteye uğratabilmektedir.

Söz konusu teorik tartışmalardan hareketle belirtilebilir ki, bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul (BİST) fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş sürecinin, fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirliğin ve Etkin Piyasa Hipotezi'nin geçerliliğinin 1986:02-2023:11 dönemi itibarıyla Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan Fourier KPSS durağanlık analizi kullanılarak incelenmesidir. Ekonomi ve finans literatüründe Etkin Piyasa Hipotezi'nin çeşitli piyasalarda geçerli olup olmadığı genellikle geleneksel birim kök testleri yardımıyla incelenmiş ve geleneksel yöntemleri kullanan sonuçlar paralelinde politika önerilerinde bulunulmuştur. Buna karşın, Becker vd. (2006) tarafından ekonometri yazınına eklenen geleneksel olmayan Fourier temelli birim kök analizleri ise geleneksel durağanlık testlerinin sıfır hipotezini reddedememe eğilimlerinin önüne geçmiş ve dolayısıyla etkin piyasalara ilişkin net ve anlamlı sonuçların elde edilmesine imkân tanımıştır. Dolayısıyla, söz konusu bu çalışmada Borsa İstanbul'un etkin piyasa özellikleri gösterip göstermediğinin Fourier temelli birim kök testi ile sınanacak olması, literatürde yer alan ve geleneksel durağanlık yöntemlerini bünyesinde barındıran çalışmalara kıyasla daha üstün bir yapı sergileyebilecek ve böylece literatüre ilave bir değer sağlayabilecektir. Söz konusu amaç dahilinde çalışma beş bölümden oluşturulacaktır. Giriş bölümünü takiben çalışmanın ikinci aşamasında literatürde yer alan çalışmalara ait özet bilgiler sunulacak, üçüncü bölümünde ise çalışmanın uygulama kısmına ait olan veri seti ve ekonometrik metodoloji tanıtılacaktır. Uygulama bulgularının aktarılacağı dördüncü bölümün ardından çalışma, genel bir değerlendirmenin yapılacağı beşinci ve son bölüm ile sonlandırılacaktır.

2. Literatür Özeti

Ekonomi ve finans literatürü çeşitli piyasa, sektör ve alt-sektörlerdeki fiyat hareket seyrinin ve bu seyrin yumuşak ya da sert bir geçişle gerçekleşip gerçekleşmediğinin incelendiği çok sayıda teorik ve uygulamalı çalışmaya sahne olmuştur. Teorik çalışmalar genellikle fiyat hareketlerinin nasıl oluştuğunu, zaman bağlı bir süreçte nasıl ivmelendiğini ve Fama (1965)'nin öne sürdüğü etkin piyasa yapının koşullarını incelemeye odaklanmış, uygulamalı çalışmalar ise teorik zeminden güç bularak beklentilerin gerçekleşip gerçekleşmediğini çeşitli ekonometrik yöntemler ile sınımlardır. Fiyat hareketlerinin seyrinin belirlenmesinde ve ilgili piyasanın etkinlik koşullarını sağlayıp sağlamadığının tespitinde uygulamalı çalışmalar genellikle durağanlık testlerine başvurmuş ve bu minvalde doğrusal olan ve doğrusal olmayan birim kök testleri literatürde sıklıkla kullanılan ekonometrik yöntemler olarak ön plana çıkarılmıştır. İfade edilen konu üzerine yapılan ilk dönem çalışmalar genellikle doğrusal olan ADF, PP ve KPSS gibi durağanlık analizlerinden yararlanırken, sonraki çalışmalar çoğunlukla doğrusallık varsayımının gerçekleşmemesine bağlı olarak doğrusal olmayan durağanlık testlerine odaklanmışlardır. Ancak ister doğrusal ister doğrusal olmayan seriler ve dolayısıyla ekonometrik yöntemler ile çalışılın, uygulamalı analizlerin ortak noktası hep benzer olmuştur. Bir diğer ifadeyle, çalışmalarda dikkate alınan serilerin durağan olarak bulunması yani serilerin birim kök içermemesi incelenen serilerin uzun dönemde kendi ortalama değerine yakınsayacağını göstermiş ve durağan serilerin ortaya çıkması durumunda ilgili piyasada kendini gösterecek herhangi bir şok etkisinin geçici olacağı öne sürülmüştür. Dikkate alınan piyasanın etkin olmadığını ve zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini (Karademir ve Evcı, 2020, s. 87; Lean ve Smyth, 2015, s. 1711) gösteren bu bulgu, ilgili piyasanın rassal yürüyüş göstermediğini ve böylece yatırımcıların çeşitli teknik analizler yaparak aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olduğunu göstermektedir. Aksine, dikkate alınan serilerin durağan olarak bulunmaması yani serilerin birim kök içermesi incelenen serilerin uzun dönemde kendi ortalama değerine yakınsamayacağını göstermiş ve durağan olmayan serilerin ortaya çıkması durumunda ilgili piyasada kendini gösterecek herhangi bir şok etkisinin kalıcı olacağı öne sürülmüştür. Uzun dönemli dengeden kalıcı olarak sapılması anlamına gelen böylesi bir süreçte ilgili piyasanın etkin olduğu ve zayıf forma etkin piyasa hipotezinin reddedilemediği vurgulanmıştır. Dolayısıyla, ilgili piyasanın rassal yürüyüş gösterdiği ve böylece yatırımcıların çeşitli teknik analizler sonucunda aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olmadığı ön plana çıkarılmıştır.

Özellikle çeşitli ülke borsalarının fiyat hareketlerinin ve piyasanın etkin olup olmadığının sorgulandığı çalışmalar literatürde sıklıkla karşılaşılan konuların başında gelmektedir. Bu minvalde hazırlanan Tablo 1, literatürde bulunan çeşitli çalışmalara ait özet bilgileri yansıtmaktadır.

Tablo 1. Konuya İlişkin Literatür Özeti

Yazar	Dönem	Örneklem	Yöntem	Sonuç
Taş ve Tokmakçoğlu (2010)	1998:01-2008:12	11 Gelişmekte Olan Ülke Hisse Piyasası	Johansen Eşbütünleşme Testi ve Vektör Hata Düzeltme Model (VECM)	Analiz bulguları, gelişmekte olan ülke hisse piyasaları arasında iki adet eşbütünleşme vektörünün olduğunu göstermiş, ancak hata düzeltme modelinin açıklayıcılık gücünün düşük olması, piyasa etkinliğine karşı kesin bir önermenin yapılamamasına neden olmuştur.
Sewell (2012)	01.01.1928-23.03.2012	Dow Jones Sanayi Endeksi	Lineer Regresyon Analizi (OLS)	Günlük, haftalık, aylık ve yıllık Dow Jones Endüstriyel Ortalama log getirilerinin analizi, birinci dereceden otokorelasyonun tüm zaman dilimleri için küçük ancak pozitif olduğunu, günlük ve haftalık getiriler için otokorelasyonların sıfıra en yakın olduğunu ve dolayısıyla etkin bir piyasa olduğunu ortaya koymuştur. Standart bir çalışma testi, bağımsızlık hipotezinin günlük getiriler için güçlü bir şekilde reddedildiğini, ancak haftalık, aylık ve yıllık getiriler için kabul edildiğini gösterirken, daha sofistike bir çalışma testinin sonuçları günlük, haftalık ve azalan getirilerin etkin bir piyasa ile en az tutarlı olduğunu göstermiştir. Aynı veri setleri üzerinde yeniden ölçeklendirilmiş aralık analizi yapılmış ve piyasa etkinliği ile tutarlı bir sonuç olarak getirilerde uzun hafızanın varlığına dair önemli bir kanıt bulunamamıştır.
Hepsağ ve Yaşar Akçalı (2015)	1970:01-2015:05	G7 ve E7 Ülkeleri Hisse Senedi Piyasası	Asimetrik ve Doğrusal Olmayan Durağanlık Testleri (FKSS)	Bulgular, G-7 ülkelerinden ABD, Fransa, İtalya ve Japonya ülke piyasalarının zayıf formda etkin olduğu ancak Almanya, İngiltere ve Kanada ülke piyasalarının etkin olmadığını göstermiştir. E-7 ülkelerinde ise Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika ve Türkiye ülke piyasalarının zayıf formda etkin, Rusya piyasasının ise zayıf formda etkin olmadığı saptanmıştır. Ayrıca zayıf etkin piyasa olmadığı belirlenen Almanya, İngiltere, Kanada ve Rusya'ya ait hisse senedi piyasalarının pozitif ve negatif şoka aynı şekilde tepki verdiği gözlenmiştir.
Tuna ve Öztürk (2016)	2003:01-2015:09	Borsa İstanbul 4 Endeks	ADF, Lumsdaine-Papell ve Carrion-i-Silvestri Durağanlık Testleri	Analiz bulguları pay senedi piyasasının etkin olduğunu göstermiş ve yatırımcıların rasyonel davrandığını ortaya koymuştur.
Altunöz (2016)	09.07.2006-16.11.2014	Borsa İstanbul Endeksi ve BİST'e Kayıtlı 8 Banka	ADF ve PP Durağanlık Testleri	Bulgular, seçilen serilerin seviye düzeyinde birim köke sahip olduğunu göstermiş ve dolayısıyla Borsa İstanbul'da rassal yürüyüş hipotezinin kendini gösterdiğini ön plana çıkarmıştır.
Yücel (2016)	2000-2015	Borsa İstanbul 22 Endeks	ADF ve PP Durağanlık Testleri	Analiz sonuçları tüm endekslerin rassal yürüyüş hipotezine göre hareket ettiğini ve zayıf formda etkin olduklarını göstermiştir.

Tablo 1. (Devam)

Yazar	Dönem	Örneklem	Yöntem	Sonuç
Campanella vd. (2016)	2012 ve 2013	İtalya, Almanya, İngiltere ve İspanya Borsaları	Lineer Regresyon Analizi (OLS)	Yazarlar, 1.708 imalat ve hizmet işletmesinden oluşan bir örneklem kullanmışları. Elde edilen bulgular, temel analizin anormal getirileri tahmin etmeye yardımcı olduğunu, tahmin modelinin genel ekonomik döngüden çok az etkilendiğini ve Avrupa finans piyasasının etkinlik düzeyinin yarı güçlü tipte olmadığını kanıtlamıştır.
Salisu vd. (2016)	15.04.1988-21.12.2015	19 Ülke Borsası	ADF, PP, Narayan-Liu, Cook ve NLW Durağanlık Testleri	Analiz sonuçları, yapısal kırılmalar, zaman trendi ve koşullu değişen varyansın söz konusu olduğu durumlarda hisse piyasa fiyat hareketlerinin daha etkin sonuçlar ortaya koyduğunu göstermiştir.
Bektur ve Aydın (2019)	30.06.2000-29.12.2017	Borsa İstanbul ve Alt Endeksleri	FKPSS	Analiz bulguları, kullanılan serilerin birim köke sahip olduğunu göstermiştir. Bu sonuç, dikkate alınan piyasalarda zayıf formda etkin piyasa hipotezinin geçerli olduğunu yansıtmıştır.
Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2020)	1997:01-2019:04	Borsa İstanbul 22 Endeks	FADF ve FKSS Durağanlık Testleri	Çalışma sonucunda 13 endeksin zayıf formda etkin ve 9 endeksin ise zayıf formda etkin olmadığı belirlenmiştir.
Karademir ve Evcı (2020)	2008:11-2018:11	Borsa İstanbul ve Alt Endeksleri	ADF, PP ve Lee-Strazicich Durağanlık Testleri	Analiz bulguları, çalışmada dikkate alınan endekslerin %1 önem düzeyinde birim kök içerdiğini ve Borsa İstanbul'un zayıf formda etkin bir piyasa olduğunu göstermiştir.
Altuntaş vd. (2022)	1986:02-2021:10	Borsa İstanbul 6 Endeks	ADF, RALS-ADF, Fourier-ADF ve Fourier KSS Durağanlık Testleri	Analiz sonuçlarına göre XUHIZ endeksi için etkin piyasa hipotezinin geçerli ve XUMAL endeksi için ise geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Geri kalan 4 endeks için yapısal kırılma ve doğrusal olmama durumuna göre farklı bulgulara erişilmiştir.
Küçükkaplan vd. (2023)	1970:02-2022:01	G8 Ülke Borsaları	ADF, RALS-ADF, Fourier-ADF ve Fourier KSS Durağanlık Testleri	Analiz bulguları; Almanya, Japonya ve Fransa borsalarında etkin piyasa hipotezinin geçerliliği yönünde güçlü kanıtların olduğunu göstermiştir.
Karakaya Tutar ve Dalgar (2023)	1970:02-2022:01	G-20 Ülke Borsaları	ADF, RALS-ADF, Fourier-ADF ve Fourier KSS Durağanlık Testleri	Analiz bulguları Almanya, Arjantin, Avustralya, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Japonya ve Suudi Arabistan borsa endekslerinde etkin piyasa hipotezinin geçerli olduğunu, buna karşın Çin borsa endeksinde etkin piyasa hipotezinin geçersiz olduğunu göstermiştir. ABD, Brezilya, Endonezya, Hindistan, İngiltere, İtalya, Kanada, Meksika, Rusya ve Türkiye için ise sonuçların farklılaştığı ortaya konmuştur.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Metodoloji

Bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul (BİST-100) fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş sürecinin ve fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirliğin 1986:02-2023:11 dönemi itibariyle Fourier KPSS durağanlık analizi kullanılarak incelenmesidir. Bu amaç dahilinde

çalışmanın temel değişkeni olarak aylık verilerle BİST-100 fiyat düzeyleri kullanılmıştır. Analizlerde dikkate alınan söz konusu değişkene ait veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'nden elde edilmiştir.

Zaman serisi verileri ile çalışılırken bu verilerde yapısal kırılma süreçlerinin kendini göstermesi kuvvetle muhtemeldir. Yapısal değişikliğe maruz kalan zaman serisi verileri ise, Hepsağ (2022) tarafından da belirtildiği üzere, uygulanan birim kök test sonuçlarını etkilemekte ve böylece yapısal değişimlerin kukla değişkenler kullanılarak tespit edilmesi yapısal kırılmaların da ani olarak kendini göstereceğini ön plana çıkarmaktadır. Yapısal değişim ve kırılmalar bir ekonomik sistemde aniden ortaya çıkmadığından dolayı kukla değişkenler yardımıyla yapısal değişimlerin tespit edilmeye çalışılması iktisadi sistemlerin izleniminin rasyonel biçimde gerçekleştirilemeyeceği anlamına gelebilmektedir. Söz konusu bu ani ve sert yapısal kırılma ve değişimin neden olduğu irrasyonel süreci düzenleyebilmek adına Leybourne vd. (1998) ve Harvey ve Mills (2002) tarafından literatüre kazandırılan birim kök testleri ekonomik sistemlerde kendini gösteren yapısal değişimlerin tedrici ve yumuşak bir biçimde ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Bunun yanı sıra, geleneksel birim kök testleri analizlerde kullanılan değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olmadığından sınandığı sıfır hipotezini reddedememe eğilimini göstermektedirler. Özellikle yumuşak geçişi ve yapısal kırılmaları dikkate alan yeni nesil durağanlık analizleri ise değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olabilecekleri ihtimali üzerinde durmaktadırlar.

İfade edilen olumsuzlukların üstesinden gelebilmek adına Becker vd. (2006) tarafından KPSS birim kök testinin Fourier fonksiyonları kullanılarak geliştirilen durağanlık analizi (FKPSS), yapısal kırılmaların sayısının, biçiminin veya konumunun önem arz etmediği bir yöntem olarak işlemektedir (Hepsağ, 2022, s. 133). Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan FKPSS testi (1) numaralı regresyon kalıbı kullanılarak gösterilebilmektedir: (Becker vd., 2006: 383)

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n b_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t; \quad n < \frac{T}{2} \quad (1)$$

(1) numaralı regresyon eşitliğinde yer alan n , frekans sayısını; k , kısmi frekansı; T , analizin gözlem sayısını, t , deterministik trendi; π , pi sayısını; \sin ve \cos , regresyonda yer alan deterministik trigonometrik terimleri ve ε ise beyaz gürültü hata terimini ifade etmektedir. Becker vd. (2006), sabitli ve sabitli-trendli FKPSS durağanlık regresyon model kalıplarını sırasıyla (2006, s. 385-386),

$$y_t = \alpha + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t \quad (2)$$

$$y_t = \alpha + \beta t + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t \quad (3)$$

olacak şekilde formüle etmişlerdir. (2) ve (3) numaralı regresyon eşitliklerinde yer alan k 'nın 1 ile 5 arasında değerler almasına izin verilerek ilk aşamada regresyon kalıpları En Küçük Kareler (OLS) yöntemi kullanılarak tahmin edilmektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken temel husus, hata kareleri toplamı minimum olan modele ait k değerinin optimum olarak alınması gerektiğidir. Analizlerin ikinci aşamasında ise optimum k sayısına sahip olan modelin hata terimlerine KPSS analizi uygulanmakta ve durağanlığın sağlandığının belirtildiği sıfır hipotezine ($\sigma_u^2 = 0$) karşı durağanlığın sağlanmadığının

ön plana çıkarıldığı alternatif hipotez ($\sigma_u^2 > 0$) test edilmektedir (Hepsağ, 2022, s. 134). Söz konusu hipotez sınamaları için gerekli olan test istatistiği ise (Becker vd., 2006, s. 386),

$$\tau_\mu(k) \text{ veya } \tau_\tau(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}_t(k)^2}{\tilde{\sigma}^2} \quad (4)$$

formülü kullanılarak hesaplanabilmektedir. (4) numaralı eşitlikte yer alan $\tau_\mu(k)$ ve $\tau_\tau(k)$ ifadeleri sırasıyla sabitli ve sabitli-trendli modelin kullanılması sonucunda elde edilecek olan test istatistiğini yansıtmaktadır. (4) numaralı eşitlikte bulunan $\tilde{S}_t(k)^2$ (2) ya da (3) numaralı modellerin optimum k ile çözülmesi sonucunda elde edilecek olan OLS kalıntılarını ve $\tilde{\sigma}^2$ ise parametrik olmayan uzun dönemli varyansı göstermektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, $\tau_\mu(k)$ veya $\tau_\tau(k)$ test istatistiklerinin optimum k frekans sayısının gösterdiği kritik değerlerden küçük olması durumunda serinin durağan olduğunu yansıtan sıfır hipotezi reddedilememektedir. Bunun aksine, $\tau_\mu(k)$ veya $\tau_\tau(k)$ test istatistiklerinin optimum k frekans sayısının gösterdiği kritik değerlerden büyük olması durumunda ise sıfır hipotezi reddedilmekte ve durağanlığın sağlanmadığını gösteren alternatif hipotez kabul edilmektedir.

Analizde kullanılan değişkenin durağan olduğunun saptanmasını takiben (2) ve (3) numaralı regresyon eşitliklerinde yer alan trigonometrik terimlerin (\sin ve \cos) katsayıları olan γ_1 ve γ_2 parametrelerinin istatistiki bakımdan anlamlı olup olmadıklarının sorgulanması gerekmektedir. Kısıtlı modelin sabit terimli durumu için $F_\mu(\hat{k})$ ve sabitli-trendli durumu içinse $F_\tau(\hat{k})$ test istatistikleri hesaplanmaktadır. Bu bağlamda, trigonometrik terimlerin katsayılarının istatistiki bakımdan anlamsız olduğunu ön plana çıkaran sıfır hipotezine ($\gamma_1 = \gamma_2 = 0$) karşı trigonometrik terimlerin katsayılarından en az birinin istatistiki bakımdan anlamlı olduğunun ifade edildiği alternatif hipotez ($\gamma_1 \neq \gamma_2 \neq 0$) sınanmaktadır (Hepsağ, 2022, s. 135). Bu sınamalar gerçekleştirilirken kullanılan test istatistiği (Becker vd., 2006: 391),

$$F_\mu(\hat{k}) \text{ veya } F_\tau(\hat{k}) = \frac{(SSR_0 - SSR_1(k))/2}{SSR_1(k)/(T-q)} \quad (5)$$

formülü kullanılarak hesaplanmaktadır. (5) numaralı eşitlikte yer alan SSR_0 , (2) ve (3) numaralı regresyon eşitliklerinde yer alan, ancak trigonometrik terimlerin bulunmadığı kısıtlı modelin hata kareleri toplamını; $SSR_1(k)$, (2) ve (3) numaralı kısıtsız regresyon modelinin hata kareleri toplamını ve q ise kısıtsız modeldeki regresör sayısını temsil etmektedir. (5) numaralı regresyon eşitliği dikkate alınarak hesaplanan $F_\mu(\hat{k})$ ya da $F_\tau(\hat{k})$ test istatistiğinin, Becker vd. (2006) tarafından elde edilen kritik değerlerden büyük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilmekte ve trigonometrik terimlerin katsayılarından en azından birinin istatistiki bakımdan anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Bu sonuç, Becker vd. (2006) tarafından belirtildiği üzere, dikkate alınan serinin durağan olarak raporlanabileceği anlamına gelmektedir. Aksine,

hesaplanan $F_{\mu}(\hat{k})$ ya da $F_{\tau}(\hat{k})$ test istatistiğinin, Becker vd. (2006) tarafından elde edilen kritik değerlerden küçük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilememekte ve trigonometrik terimlerin katsayılarının istatistiki bakımdan anlamsız olduğu ifade edilebilmektedir. Bu durumda durağanlık sonucu Becker vd. (2006) tarafından önerilen FKPSS testine göre raporlanamamakta ve kullanılması gereken testin geleneksel KPSS durağanlık analizi olduğu belirtilmektedir (Hepsağ, 2022, s. 135-136).

4. Uygulama Bulguları

Bu çalışmada BİST-100 fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş süreci ve fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirlik Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan Fourier KPSS (FKPSS) analizi ile tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle dikkate alınan değişkenin doğrusal durağanlık sınamaları Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testleri ile sınanmış ve ardından söz konusu değişkenin doğrusal olmayan bir yapıya sahip olup olmadığı FKPSS durağanlık testi ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Hiç şüphesiz ki, serilerin durağanlık süreçlerinin irdelenmesi bu serilerin belirli bir zaman aralığında nasıl hareket ettiklerinin görülmesinde ve serilerin ortalama değerlerine yakınsayıp yakınsayamayacaklarının belirlenmesinde büyük bir öneme sahiptir. Genel bir eğilim olarak belirtmek gerekir ki, dikkate alınan serilerin birim kök içermesi durumunda belirli bir zaman diliminde meydana gelen şokların kalıcılığından ve ortalamaya yakınsayamama durumundan bahsedilebilmekte, aksine durağanlığın sağlanması durumunda ise serilerde görülebilen şokların geçiciliği, ortalamaya yakınsama eğilimi içinde olduğu ve yumuşak geçişin kendini göstereceği belirtilebilmektedir.

Bu çalışmada, BİST-100 fiyat hareketlerinin doğrusal ya da doğrusal olmayan bir süreç ile hareket edip etmediği inceleneceğinden dolayı analiz kapsamında dikkate alınan değişkenin lineerlik özelliklerinin öncelikle tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, veri setinin lineerlik özelliklerinin belirlenmesinde BDS Bağımsızlık Testi (BDS Independence Test) kullanılmıştır. Ekonometri literatürüne Broock vd. (1996) tarafından kazandırılan BDS Bağımsızlık Testi, ekonometrik analizlerde kullanılan değişkenlere ait verilerin lineer olup olmadıklarının belirlenebilmesine olanak tanımaktadır. Veri setlerinin bağımsız benzer dağılım özellikleri gösterip göstermediğini inceleyen BDS Bağımsızlık Testi, standart tahmin modellerinin hata terimlerine uygulanmakta ve buradan hareketle de tahminlerin hata kalıntılarının bağımlılık yapısını ve ihmal edilebilen lineer-olmayan kısmının tahminine odaklanmaktadır. Test istatistiklerinin hesaplanmasında zaman serisi verilerini m boyutlu bir vektöre dönüştüren ve böylece m sayılarını belirleyen bu analiz tekniği, $\chi_{N-m}^m = (\chi_{N-m}, \chi_{N-m+1}, \chi_{N-m+2}, \dots, \chi_N)$ şeklindeki dizi vektörünü oluşturmaktadır. Bu dizi vektöründen hareketle BDS test istatistiği,

$$BDS_{\varepsilon,m} = \frac{\sqrt{N [C_{\varepsilon,m} - (C_{\varepsilon,1})^m]}}{\sqrt{V_{\varepsilon,m}}} \sim N(0,1)$$

formülü kullanılarak hesaplanmaktadır (Sezgin-Alp ve Kırkbeşoğlu, 2015, s. 253-254). Elde edilen test istatistiği, dikkate alınan serilerin bağımsız olduğu ve özdeş olarak dağıldığı sıfır hipotezi dikkate alınarak yorumlanmakta ve lineer-olmayan bağımlılık yapısı incelenmektedir. Dolayısıyla alternatif hipotez, lineer-olmayan bir kalıpla bağımlılık ilişkisinin geçerliliğini vurgulamaktadır (Fischer ve Koller, 2001, s. 5). Bu açıklamalar dahilinde hazırlanan Tablo 2, BİST-100 fiyat hareketi için tahmin edilen BDS Bağımsızlık Testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2. Standart EKK BDS Bağımsızlık Test Sonuçları

m	ϵ					
	0.5		0.7		0.9	
	BDS İst.	Prob.	BDS İst.	Prob.	BDS İst.	Prob.
2	0.2334**	0.0000	0.1904**	0.0000	0.0782**	0.0000
3	0.3490**	0.0000	0.3225**	0.0000	0.1433**	0.0000
4	0.4042**	0.0000	0.4145**	0.0000	0.1970**	0.0000
5	0.4292**	0.0000	0.4789**	0.0000	0.2410**	0.0000
6	0.4389**	0.0000	0.5238**	0.0000	0.2767**	0.0000

Not: ** işaretleri ilgili katsayının sırasıyla %1 önem düzeyinde istatistiki bakımdan anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 2’de sunulan BDS Bağımsızlık Testi sonuçları, veri setlerinin bağımsız lineer dağılım özelliği göstermediğini, bir diğer ifadeyle veri setlerinin lineer-olmayan bir bağımlılık ilişkisiyle hareket ettiğini göstermektedir. Bu sonuçlar, BİST-100 fiyat hareketlerinin lineer-olmayan bir yapıda seyir izlediğini yansıtmaktadır.

BİST-100 fiyat hareketlerinin lineer-olmayan bir eğilim ile hareket etmesi, doğrusal olmayan durağanlık testlerinin kullanılması sonucunda fiyat hareketlerinde yumuşak geçişin olup olmadığının sorgulanmasına imkân tanımaktadır. Karşılaştırma yapabilmek amacıyla, dikkate alınan veri setinin doğrusal dağıldığı varsayımından hareket eden ADF, PP ve KPSS analiz bulguları Tablo 3’de ve veri setinin doğrusal dağılmadığı süreçleri baz alan Fourier KPSS (FKPSS) durağanlık analiz bulguları ise Tablo 4’de gösterilmektedir.

Tablo 3. ADF, PP ve KPSS Durağanlık Test Sonuçları

ADF Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Sabitli		Sabitli-Trendli		Sabitli-Trendsiz	
	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark
BİST-100	2.593(17)	0.116(16)	2.438(17)	-0.346(16)	2.616(17)	0.331(16)
Kritik Değerler	*: -2.570	*: -2.570	*: -3.132	*: -3.132	*: -1.616	*: -1.616
	**:-2.867	**:-2.867	**:-3.420	**:-3.420	**:-1.941	**:-1.941
	**:-3.445	**:-3.445	**:-3.979	**:-3.979	**:-2.570	**:-2.570
PP Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Sabitli		Sabitli-Trendli		Sabitli-Trendsiz	
	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark
BİST-100	8.085(82)	-15.186(17)**	8.941(68)	-15.712(24)**	6.981(109)	-14.925(15)**
Kritik Değerler	*: -2.570	*: -2.570	*: -3.132	*: -3.132	*: -1.616	*: -1.616
	**:-2.867	**:-2.867	**:-3.420	**:-3.420	**:-1.941	**:-1.941
	**:-3.445	**:-3.445	**:-3.979	**:-3.979	**:-2.570	**:-2.570
KPSS Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Sabitli		Sabitli-Trendli		Sabitli-Trendsiz	
	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark
BİST-100	1.466(16)	1.036(4)	0.285(16)	0.274(10)	-	-
Kritik Değerler	*: 0.347	*: 0.347	*: 0.119	*: 0.119		
	**:-0.463	**:-0.463	**:-0.146	**:-0.146		
	**:-0.739	**:-0.739	**:-0.216	**:-0.216		

Not: ADF durağanlık testinde parantez içindeki değerler ilgili değişkenin optimum gecikme uzunluğunu yansıtmış ve bu değerler maksimum 17 gecikme uzunluğu üzerinden Schwarz Bilgi Kriteri’ne göre elde edilmiştir. PP ve KPSS durağanlık analizlerinde ise optimum gecikme uzunlukları Bartlett kerneline göre belirlenmiş ve Newey-West bant seçimi kullanılmıştır. *, ** ve *** işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyindeki kritik değerleri göstermektedir.

Tablo 3’de gösterilen doğrusal ADF, PP ve KPSS durağanlık test sonuçları BİST-100 değişkeninin seviye değerinde durağan olmadığını göstermiş ve belirli zaman dilimi içerisinde seride meydana gelen şokların süreklilik gösterdiğini ve serinin ortalama değerine yakınsayamadığını ön plana çıkarmıştır. Daha önce de vurgulandığı üzere, doğrusal durağanlık testleri analizlerde kullanılan değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olmadığının sınındığı sıfır hipotezini reddedememe eğilimi göstermektedirler. Bu bağlamda, Tablo 3’de ulaşılan sonuçlar tam olarak bu özelliği yansıtmaktadır. Dolayısıyla, yumuşak geçişi ve yapısal kırılmaları dikkate alan yeni nesil doğrusal olmayan durağanlık analizleri ise değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olabilecekleri ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Söz konusu ihtimali test etmek üzere hazırlanan Tablo 4, doğrusal olmayan bir süreçle işlenen FKPSS durağanlık test sonuçlarını ve Şekil 1 ile Şekil 2 ise yumuşak geçiş süreçlerini göstermektedir.¹

Tablo 4. FKPSS Durağanlık Test Sonuçları

Sabit Terimli FKPSS Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Kısmi Frekans (k)	Min SSR	$\tau_{\mu}(k)$	Kritik Değerler	$F_{\mu}(\hat{k})$	Kritik Değerler
BİST-100	2	439238918.18	0.620***	%1: 0.661 %5: 0.407 %10: 0.305	63.015***	%1: 6.281 %5: 4.651 %10: 3.935
Sabit Terimli ve Trendli FKPSS Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Kısmi Frekans (k)	Min SSR	$\tau_{\tau}(k)$	Kritik Değerler	$F_{\tau}(\hat{k})$	Kritik Değerler
BİST-100	2	235605957.01	0.085***	%1: 0.196 %5: 0.127 %10: 0.099	98.259***	%1: 6.315 %5: 4.669 %10: 3.928

Not: $\tau_{\mu}(k)$ ve $\tau_{\tau}(k)$ testinde yer alan *** işareti ilgili test istatistiğinin %1 önem düzeyinde durağan olduğunu ve $F_{\mu}(\hat{k})$ ve $F_{\tau}(\hat{k})$ testinde yer alan *** işareti ise trigonometrik terimlerin katsayılarından en az birinin %1 önem düzeyinde istatistiki bakımdan anlamlı olduğunu göstermektedir.

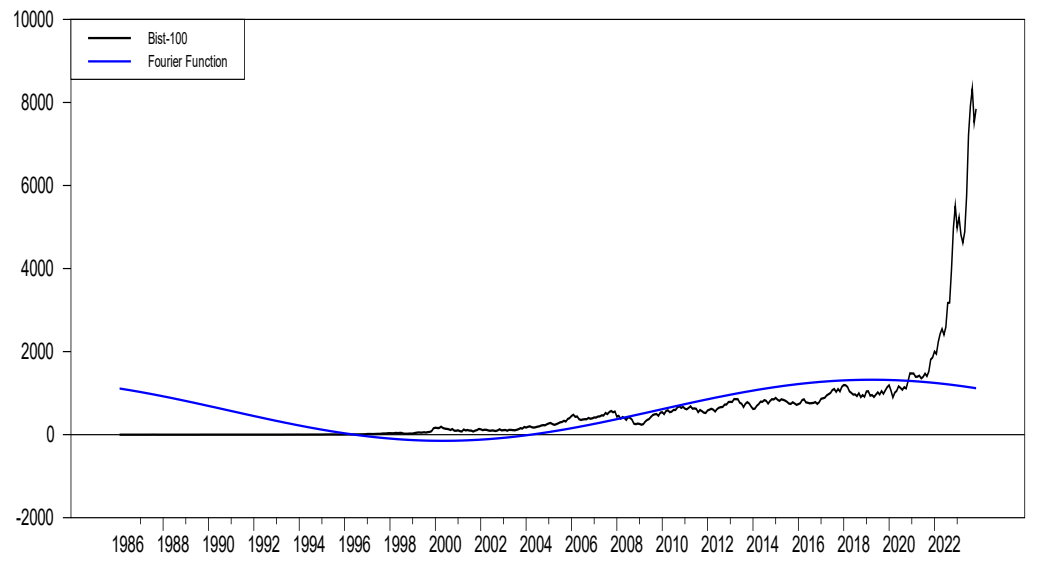
Tablo 4’te sunulan FKPSS analiz bulguları optimum kısmi frekans değerinin 2 olduğu durumda hem sabit terimli hem sabit terim ve trendli durağanlık süreçleri itibarıyla hesaplanan $\tau_{\mu}(k)$ ve $\tau_{\tau}(k)$ test istatistiklerinin (0.620 ve 0.085) %1 önem düzeyindeki kritik değerlerden küçük olduğunu ve dolayısıyla serinin durağan olduğunu yansıtan sıfır hipotezinin reddedilemeyeceğini göstermektedir. Doğrusal durağanlık test sonuçları ile taban tabana zıt olan bu sonuç, geleneksel sonuçların aksine BİST-100 değişkeninin seviye değerinde durağan olduğunu yansıtmaktadır. Hiç şüphesiz ki, söz konusu bu bulgunun geçerli olabilmesi için trigonometrik terimlere ait olan katsayıların en azından birinin istatistiki bakımdan anlamlı olması beklenmektedir. Bu durumun sınanabilmesi için $F_{\mu}(\hat{k})$ ve $F_{\tau}(\hat{k})$ test istatistikleri hesaplanmıştır. Analiz sonuçları $F_{\mu}(\hat{k})$ ve $F_{\tau}(\hat{k})$ test istatistiklerinin (63.015 ve 98.259) %1 önem düzeyindeki kritik değerlerden büyük olduğunu, sıfır hipotezinin reddedildiğini ve trigonometrik terimlerin katsayılarından en azından birinin istatistiki bakımdan anlamlı olduğunu göstermiştir.

Genel olarak belirtmek gerekirse, geleneksel durağanlık analizlerine kıyasla daha güçlü sonuçlar üretebilen FKPSS durağanlık test bulguları BİST-100 fiyatlarının seviye düzeyinde durağan olduğunu, yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreçleriyle kendini

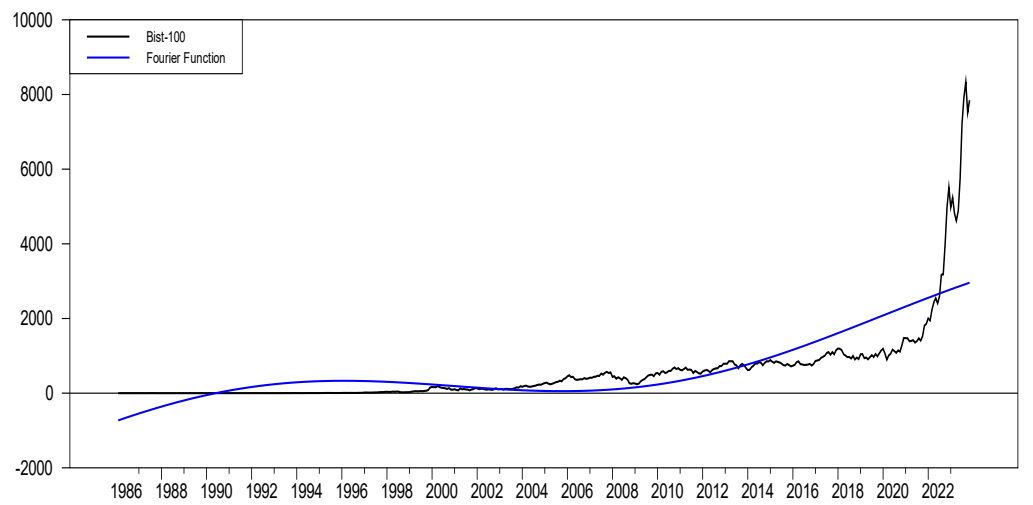
¹ ADF, PP ve KPSS testleri EViews 12 ve FKPSS testi ise WinRATS Pro 8.1 paket programı kullanılarak işlenmiştir. FKPSS testinin çözülmesinde gerekli olan WinRATS kodlarını tarafımıza ulaştırdığından dolayı İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Aycan HEPSAĞ’a teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

gösterdiğini ve değişkende meydana gelen yapısal şokların uzun dönemli ortalama değerine yakınsama eğiliminde olduğunu, bir diğer ifadeyle BİST-100 fiyat şoklarının kalıcı olmaktan ziyade geçici olduğunu ön plana çıkarmıştır. Bu sonuç, ilgili dönemde piyasanın etkin olmadığını ve zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Rassal yürüyüş sürecinin ortaya çıkmadığını öne süren bu bulgu, yatırımcıların çeşitli teknik analizler yaparak aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olduğunu yansıtmaktadır.

BİST-100 değişkeninde meydana gelen yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreciyle işlediği Şekil 1 ve Şekil 2 yardımıyla izlenebilmektedir. Şekil 1’de sabit terimli ve Şekil 2’de ise sabit terimli-trendli FKPSS yumuşak geçiş süreçleri ortaya konmuş ve her iki süreç itibariyle tek bir yapısal değişimin ortaya çıktığı ve bu yapısal değişimlerin de STAR mekanizmasıyla kendini gösterdiği ortaya konmuştur.

Şekil 1. Sabit Terimli FKPSS Test Sonuçlarına Göre Yumuşak Geçiş Süreci

Şekil 2. Sabit Terimli ve Trendli FKPSS Test Sonuçlarına Göre Yumuşak Geçiş Süreci

5. Sonuç

Bu çalışmada, BİST-100 fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş süreci, fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirlik ve Etkin Piyasa Hipotezi'nin geçerliliği 1986:02-2023:11

dönemi itibariyle Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan Fourier KPSS durağanlık analizi incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak dikkate alınan değişkenin doğrusallık özelliği incelenmiş ve BİST-100 fiyatlarının doğrusal olarak hareket etmediği ve dolayısıyla serinin doğrusal olmayan bir süreç takip ettiği gözlenmiştir. İkinci olarak, karşılaştırma yapabilmek amacıyla, dikkate alınan veri setinin doğrusal dağıldığı varsayımından hareket eden ADF, PP ve KPSS durağanlık analizleri işletilmiş ve her üç analiz için de incelenen serinin seviye düzeyinde durağan olmadığı, bir diğer deyişle birim köke sahip olduğu görülmüştür. Buradan hareketle, piyasanın etkinliğini ölçebilmek ve fiyat hareketlerinin yumuşak geçişe sahip olup olmadığını belirleyebilmek adına doğrusal olmayan serilere uygulanan ve yapısal kırılmaları bünyesinde barındıran Fourier KPSS analizi uygulanmıştır. Analiz bulguları, incelenen serinin seviye düzeyinde durağan olduğunu, yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreçleriyle kendini gösterdiğini ve değişimde meydana gelen yapısal şokların uzun dönemli ortalama değerine yakınsama eğiliminde olduğunu, bir diğer ifadeyle BİST-100 fiyat şoklarının kalıcı olmaktan ziyade geçici olduğunu ön plana çıkarmıştır. Geleneksel durağanlık testleri ile taban tabana zıt olan bu sonuç, ilgili dönemde piyasanın etkin olmadığını, zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini, rassal yürüyüş sürecinin ortaya çıkmadığını ve böylece yatırımcıların bu piyasada aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olduğunu göstermiştir.

Hiç şüphesiz ki, hangi piyasada işlem yaparsa yapsın, yatırımcıların amacı kâr elde etmek ve ana amacı ise kârını maksimize etmektir. Kâr maksimizasyonunun sağlanması, bir taraftan piyasalardaki sermaye birikimini hızlandırmakta diğer taraftan da sermayenin optimum dağılımına öncülük etmektedir. Ancak bu unsurların kendini gösterebilmesi için her şeyden önce ilgili piyasanın etkin bir piyasa olması gerekmekte ve ilgili piyasa fiyatlarının yatırımcılara gelecek ile ilgili karar alma sürecinde önderlik etmesi beklenmektedir. Bu çalışma özelinde belirtmek gerekirse, finansal pazarın en işlek durağı olan borsalar ve hisse senedi piyasalarının yatırımcılara önderlik etmesi ve sermaye birikim ve dağılımında optimaliteyi sağlaması için etkinlik özellikleri göstermesi oldukça başat bir hususu yansıtmaktadır. Pazarın likit ihtiyacının sağlanmasında, cari ve uzun dönemde yatırımların hızlanmasında, sermaye birikiminin derinleşmesinde, bilgi ve işlem maliyetleri ile fiyat volatilitésinin düşmesinde ve böylece iktisadi büyümenin teşvik edilmesinde büyük bir öneme sahip olan finansal piyasa etkinliği ve dolayısıyla fiyatların sürdürülebilirliği, tüm yatırımcıların cazibe merkezi olabilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, dikkate alınan dönem içinde ve uygulanan analizler kapsamında Borsa İstanbul'un etkin piyasa yapısı göstermemesi, yapılan yatırımlar sonucunda aşırı kârların ve aşırı zararların oluşmasına neden olabilmekte, işlem maliyetleri artabilmekte, borsanın volatil ve istikrarsız bir yapıya sürüklenmesi beklenebilmekte ve fiyat hareketlerinin gözlemlenebilmesi olanaksız hale gelebilmektedir. Yatırımcıları uzun dönemde piyasadaki uzaklaştırabilecek olan böylesi bir yapılanma, alternatif yatırım araçlarına olan eğilimi arttırabilecek ve böylece alternatif yatırım araç fiyatlarının ve bunlara ait volatilitelerin yükselmesine sebebiyet verebilecektir. Makroekonomik perspektif açısından bakıldığında fiyatlama davranışlarının bozulmasına ve sermaye birikiminin daralmasına neden olabilecek bu trend, tüm iktisadi faaliyetlerde etkinlik kaybına ve piyasaların spekülâtif bir yapı kazanmasına yol açabilecektir. Dolayısıyla, başta finansal piyasalar olmak üzere çeşitli yatırım kararlarının alınabileceği tüm piyasalarda etkinliğin sağlanması optimum makroekonomik piyasa yapılanması ve sürdürülebilirliği için büyük bir öneme sahiptir.

Kaynakça

Altunöz, U. (2016). Borsa İstanbul'da Zayıf Formda Etkin Piyasa Hipotezinin Testi: Bankacılık Sektörü Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 1619-1625.

- Altuntaş, M., Kılıç, E., Pazarıcı, Ş. ve Umut, A. (2022). Borsa İstanbul Alt Endekslerinde Etkin Piyasa Hipotezinin Test Edilmesi: Fourier Kırılmalı ve Doğrusal Olmayan Birim Kök Testlerinden Kanıtlar. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 169-185.
- Becker, R., Enders, W. and Lee, J. (2006). A Stationarity Test in the Presence of an Unknown Number of Smooth Breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Broock, W. A., Scheinkman, J. A., Dechert, W. D. and Lebaron, B. (1996). A Test for Independence Based on the Correlation Dimension. *Econometric Review*, 15(3), 197-235.
- Campanella, F., Mustilli, M. and Di Angelo, E. (2016). Efficient Market Hypothesis and Fundamental Analysis: An Empirical Test in the European Securities Market. *Review of Economics & Finance*, 6, 27-42.
- De Bondt, W. F. M. and Thaler, R. (1985). Does the Stock Market Overreact? *The Journal of Finance*, 40(3), 793-805.
- Eyüboğlu, K. ve Eyüboğlu, S. (2020). Borsa İstanbul Sektör Endekslerinin Etkinliğinin Fourier Birim Kök Testleri İle Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 29, 23-44.
- Fama, E. F. (1965). Random Walks in Stock Market Prices. *Financial Analysts Journal*, 21(5), 55-59.
- Fischer, M. M. and Koller, W. (2001). Testing for Non-Linear Dependence in Univariate Time Series: An Empirical Investigation of the Austrian Unemployment Rate. *41st Congress of the European Regional Science Association*, 29 August-1 September, Zagreb-Croatia.
- Harvey, D. I. and Mills, T. C. (2002). Unit Roots and Double Smooth Transitions. *Journal of Applied Statistics*, 29(5), 675-683.
- Hepsağ, A. ve Yaşar Akçalı, B. (2015). Zayıf Formda Piyasa Etkinliğinin Asimetrik Doğrusal Olmayan Birim Kök Testi ile Analizi: G-7 ve E-7 Ülkeleri Örneği. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 9(2), 73-90.
- Hepsağ, A. (2022). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizlerinde Güncel Yöntemler (WinRATS Uygulamalı)*. İstanbul: DER Yayınevi.
- Karademir, F. ve Evcı, S. (2020). Borsa İstanbul'da Zayıf Formda Piyasa Etkinliğinin Test Edilmesi: Sektörel Çerçeve Bir Analiz. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 82-100.
- Karakaya-Tutar, N. ve Dalgar, H. (2023). Etkin Piyasa Hipotezinin İncelenmesi: G-20 Ülkelerinden Kanıtlar. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(62), 2542-2551.
- Küçükkaplan, İ., Kılıç, E., Pazarıcı, Ş. ve Kar, A. (2023). G-8 Ülkelerinde Etkin Piyasa Hipotezinin Test Edilmesi: Fourier Kırılmalı Birim Kök Testlerinden Yeni Kanıtlar. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 1-18.
- Lean, H. H. and Smyth, R. (2015). Testing for Weak-Form Efficiency of Crude Palm Oil Spot and Future Markets: New Evidence from a GARCH Unit Root Test with Multiple Structural Breaks. *Applied Economics*, 47(16), 1710-1721.
- Leybourne, S., Newbold, P. and Vougas, D. (1998). Unit Roots and Smooth Transitions. *Journal of Time Series Analysis*, 19(1), 83-97.
- Reportlinker (2023). Worldwide Monetary Systems Overview: Projections for 2023. Erişim adresi: <https://www.reportlinker.com/p06277918/Financial-Services-Global-Market-Report.html>
- Salisu, A. A., Ndako, U. B., Oloko, T. F. and Akanni, L. O. (2016). Unit Root Modeling for Trending Stock Market Series. *Borsa İstanbul Review*, 16(2), 82-91.
- Sewell, M. (2012). The Efficient Market Hypothesis: Empirical Evidence. *International Journal of Statistics and Probability*, 1(2), 164-178.
- Sezgin-Alp, Ö. ve Kırkbeşoğlu, E. (2015). Sigorta Endeksi Getirisinin Doğrusal Olmayan Yapısı. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(13), 245-260.
- Statista (2023). Digital Payments – Worldwide. Erişim adresi: <https://www.statista.com/outlook/dmo/fintech/digital-payments/worldwide>
- Taş, O. ve Tokmakçoğlu, K. (2010). Efficient Market Hypothesis and Comovement among Emerging Markets. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 286-301.
- Tuna, G. ve Öztürk, M. (2016). Piyasa Etkinliğinin Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri ile İncelenmesi: Türkiye Pay Senedi Piyasası Uygulaması. *Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR16 Özel Sayısı*, 548-559.
- World Bank (2023). World Development Indicators. Erişim adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
- Yücel, Ö. (2016). Finansal Piyasa Etkinliği: Borsa İstanbul Üzerine Bir Uygulama. *International Review of Economics and Management*, 4(3), 107-123.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Merter AKINCI (%50), Gönül YÜCE AKINCI (%30), Ömer YILMAZ (%20)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Merter AKINCI (50%), Gönül YÜCE AKINCI (30%), Ömer YILMAZ (20%)

The Impact of International Conflicts on the Cryptocurrency Market: The Case of Israel–Palestine Conflict

Zeliha CAN ERGÜN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi, zeliha.can@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3357-9859

Abstract: In the financial markets, international conflicts have a crucial influence. The ongoing conflict between Israel and Palestine is one of them, which poses hazards to international politics and the economy. This study is the first to examine the potential influence of the Israel-Palestine conflict on the cryptocurrency market. To this end, the event study methodology is used for the period 01.03.2023 – 17.10.2023, and the top ten cryptocurrencies are chosen for analysis based on their market capitalization. The results show that although the Israel-Palestine conflict affected certain cryptocurrencies (including BTC, TRX, SOL, and ETH), it had no statistically significant effect on the market. Furthermore, most of the effect was statistically positive, which may be an indication that the cryptocurrency market is considered a safe-haven. Moreover, the abnormal returns were generally recorded in the days before the event, which may suggest that the event had been anticipated by some cryptocurrencies. These findings could help investors and financial specialists diversify their portfolios and develop hedging strategies by considering the cryptocurrency market as an alternative investing instrument in these kinds of unpredictable times.

Keywords: War, Political Uncertainties, Event Study, Bitcoin, CCI30, Cryptocurrencies, Financial Markets.

Jel Codes : G14, G15, G19.

Uluslararası Çatışmaların Kripto Para Piyasası Üzerindeki Etkisi: İsrail-Filistin Çatışması Örneği

Öz: Finansal piyasalarda, uluslararası çatışmalar önemli bir etkiye sahiptir. İsrail ve Filistin arasında devam eden çatışma, uluslararası politika ve ekonomi için tehlike arz eden çatışmalardan biridir. Bu çalışma, İsrail-Filistin çatışmasının kripto para piyasası üzerindeki potansiyel etkisini inceleyen ilk çalışmadır. Bu amaçla, 01.03.2023 - 17.10.2023 dönemi için olay çalışması metodolojisi kullanılmış ve analizler için piyasa değerlerine göre ilk on kripto para birimi seçilmiştir. Sonuçlar, İsrail-Filistin çatışmasının belirli kripto para birimlerini (BTC, TRX, SOL ve ETH) etkilemesine rağmen, bir bütün olarak piyasa üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığını göstermektedir. Dahası, etkinin çoğunluğunun istatistiksel olarak pozitif olduğu bulunmuştur ve bu sonuç kripto para piyasasının güvenli bir liman olarak görüldüğünün göstergesi olabilir. Ayrıca, anormal getiriler genel olarak çatışmanın gözlemlenmediği olaydan önceki günlerde görülmüştür; bu da olayın bazı kripto para birimleri tarafından öngörüldüğünü düşündürülebilir. Bu bulgular, yatırımcıların ve finans uzmanlarının portföylerini çeşitlendirmelerine ve kripto para piyasasını bu tür öngörülemeyen zamanlarda alternatif bir yatırım aracı olarak görerek riskten korunma stratejileri geliştirmelerine yardımcı olabilir.

Atıf: Ergün Can Z. (2024). The Impact of International Conflicts on the Cryptocurrency Market: The Case of Israel–Palestine Conflict *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 67-76. <https://doi.org/10.30586/1401735>

Geliş Tarihi: 07.12.2023

Kabul Tarihi: 09.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Savaş, Politik Belirsizlikler, Olay Çalışması, Bitcoin, CCI30, Kripto Paralar, Finansal Piyasalar.

Jel Kodları: G14, G15, G19.

1. Introduction

The financial markets are harmed by worldwide incidents such as wars, pandemics, terrorist attacks, economic downturns, natural disasters, and political turmoil. During these challenging circumstances, investors tend to become more risk-averse and depressed which heightens the level of uncertainty and vulnerability in the financial markets (Kamal et al., 2023; Kumari et al., 2023). Therefore, many investors seek alternative investment tools that could serve as a safe-haven for them. Cryptocurrencies are one of those alternative investments and many researchers proved that they are considered a safe-haven during political uncertainties (i.e., Yen and Cheng, 2020; Colon et al., 2021; Umar et al., 2021; Kevser, 2022), terrorist attacks (i.e., Almaqableh et al., 2022), wars (i.e., Kayral et al., 2023; Oosterlinck et al., 2023), and COVID-19 pandemic (i.e., Corbet et al., 2020; Rubbaniy et al., 2021; Chen et al., 2022; Frikha et al., 2023).

Previously, while plenty of studies employed the event study methodology to assess the impact of particular events (like pandemics, terrorist attacks, good and bad news, etc.) on the cryptocurrency market, very few of them considered the impact of wars (Arouri et al., 2022; Theiri et al., 2023; Daskalakis and Daglis, 2023; Diaconășu et al., 2023). The conflict between Israel and Palestine is the most recent war and puts numerous nations in danger in the economic, political, and geopolitical areas. This conflict dates back to 1947, but it reached new heights after Hamas attacked Israel on October 7 and Israel formally declared war on October 8¹.

The effect of the current Israel and Palestine conflict on financial markets has not been examined yet, and this study aims to investigate how this recent crisis has affected the returns of cryptocurrencies. The cryptocurrency market is particularly important because it serves as a crucial means of money exchange for the Hamas group; in 2019 they encouraged their supporters to adopt cryptocurrencies for fundraising (Harryarsana, 2022; Akcaci and Gok, 2023). Moreover, as abovementioned, the market may be perceived as a safe-haven during these kinds of risky periods. To this end, the event study methodology is employed for the period 01.03.2023 – 17.10.2023. Based on their market capitalization, the top ten cryptocurrencies are considered for the analyses, and as a benchmark index, Cryptocurrency Index 30 (CCI30) is preferred. This is one of the first studies to clarify the potential consequences of the ongoing global conflict and provide insights into whether the market is still seen as a safe-haven.

In the remaining parts of the study, first, the related literature will be summarized. Second, data and methodology will be defined. Third, the empirical results will be clarified. Finally, the study will be concluded with a discussion of the findings, their policy implications, and suggestions for future research.

2. Literature Background

The effect of wars on stock markets has been discussed by researchers for decades. For instance, Choudhry (2010) and Hudson and Urquhart (2015) examined the effect of World War II on the Dow Jones Industrial Index and the British stock market, respectively, and revealed adverse effects on stock returns. Recently, the Russia-Ukrainian war is one of the current issues that has been the focus of investigations. One of these studies was conducted by Abbasi et al. (2022) in the G7 countries and they concluded that the conflict had a major impact on the stock market indices of Japan, the UK, Germany, Canada, and Italy. Additionally, Yousaf et al. (2022) examined six stock markets together with the G20 countries and demonstrated that the war negatively affected the European and Asian stock markets. Moreover, few studies analyzed the effect on various European markets, and they commonly demonstrated a negative effect (Ahmed et al., 2022; Mojanoski and Bucevska, 2022; Kumari et al., 2023). Overall, investigations have demonstrated that countries closer to the war region and more economically dependent on the sides will be

¹ Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/OXAN-DB282522/full/html>; and <https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/israel-and-palestine> (Accessed on 30.11.2023).

more severely affected by the conflict (Sun and Zhang, 2022; Sun et al., 2022; Kumari et al., 2023).

Furthermore, the cryptocurrency market is susceptible to geopolitical crises; but, as noted by Alexakis et al. (2024), trading activity in the market tends to increase during these difficult times compared to the stock market. To this end, the effect of the Russia-Ukrainian conflict has been examined also for the cryptocurrency market. The majority of these studies focused on the safe-haven property of cryptocurrencies, and they analyzed whether it was valid during that conflict. According to Mohamad (2022), there is evidence that investors favored safe-haven assets over rubles. In the commodity and cryptocurrency markets, herd behavior was observed, and the assets with the most price movements were Brent and Bitcoin (Mohamad, 2022). Moreover, Frikha et al. (2023) investigated how the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukraine war affected commodities, the US and Chinese stock markets, and the four main cryptocurrencies: Bitcoin, Ethereum, BNB, and Ripple. Both gold and cryptocurrencies were determined to be safe-haven assets during the pandemic, but only gold was found to be a safe-haven asset during the conflict. Similarly, the findings of Kayral et al. (2023) suggested that gold and Bitcoin were safe-haven assets during the periods of the pandemic and the Russia-Ukraine conflict. The results of Oosterlinck et al. (2023) also demonstrated that although gold was regarded as a safe-haven during the war, Bitcoin had a higher capacity for asset diversification than gold. In contrast, Ustaoglu (2023) suggested that gold provided a better hedge than Bitcoin.

The remaining studies examined the effect of war on different features of cryptocurrencies (such as returns, volatility, volume, etc.) by using various econometric models. Fernandes et al. (2022) examined the informational efficiency of the top ten cryptocurrencies during the conflict by employing entropy methodology. Their findings suggested that the efficiency during the crisis depends on the market capitalization of the coins (i.e., the ones with greater capitalization had lower efficiency during the war). Appiah-Otoo (2023) used a generalized method of moments (GMM) to investigate the effect of conflict on Bitcoin trading volume and revealed that the impact was stronger during the post-invasion time.

Besides, few studies have employed event study methods to examine the impact of war. Arouri et al. (2022) estimated the abnormal returns of the top ten cryptocurrencies during the Russia-Ukraine war. Their research revealed that all other cryptocurrencies, except Binance coin, had negative returns; on the other hand, Binance coin had positive returns. Theiri et al. (2023) examined the liquidity levels of Bitcoin and Ethereum throughout the war and found that they rose during the first two days leading up to the event and then fell back to where it was before the event. Daskalakis and Daglis (2023) considered Bitcoin prices and volatility during the conflict and revealed that the volume of Bitcoin was more impacted by the conflict than the price. Lastly, Diaconășu et al. (2023) analyzed the effect of war on commodity, stock, and cryptocurrency markets. In terms of the cryptocurrency market, cumulative abnormal returns of Bitcoin were found not to be statistically significant.

3. Data and Methodology

The ten largest cryptocurrencies by market capitalization have been selected to represent the entire market. The list of the cryptocurrencies with their full name, codes, and market capitalization is shown in Table 1. As of 01.12.2023, the top ten cryptocurrencies were Bitcoin, Ethereum, Tether USDt, Binance, XRP Ledger, Solana, USD Coin, Cardano, Dogecoin, and TRON. The entire global market capitalization is currently \$1.44 trillion, of which over 52% is comprised of Bitcoin alone². Daily closing prices of each cryptocurrency are retrieved from www.investing.com.

² Retrieved from <https://coinmarketcap.com/> (Accessed on 1.12.2023).

Table 1. List of Cryptocurrencies

#	Full Name	Codes	Market Capitalization (\$)
1	Bitcoin	BTC	756,020,936,523
2	Ethereum	ETH	252,587,206,184
3	Tether USDt	USDt	89,356,223,159
4	Binance	BNB	34,817,500,187
5	XRP Ledger	XRP	33,041,455,442
6	Solana	SOL	25,993,251,752
7	USD Coin	USDC	24,547,825,851
8	Cardano	ADA	13,444,742,002
9	Dogecoin	DOGE	13,444,742,002
10	TRON	TRX	9,196,791,635

Note: This table shows the ten largest cryptocurrencies based on their market capitalization as of 01.12.2023. The data was retrieved from the coinmarketcap.com website.

To calculate the expected returns of each cryptocurrency, a benchmark index has to be identified which will represent the entire market. Following Tomic (2020), the Crypto Currency Index 30 (CCI30) is preferred as a benchmark. CCI30 was created on 01.01.2017, and it determines the overall increase, and daily, and long-term trends in the market by tracking the 30 biggest cryptocurrencies by market capitalization. Daily values of the CCI30 index are retrieved from <https://cci30.com/>. All the data covers the period from 01.03.2023 to 17.10.2023.

After all the required data has been collected, the logarithmic returns of each cryptocurrency and CCI30 index are calculated with the following equation:

$$R_{i,t} = \ln \left(\frac{P_{i,t}}{P_{i,t-1}} \right) \quad (1)$$

In equation (1), $R_{i,t}$ represents the logarithmic return of cryptocurrency i on day t , $P_{i,t}$ is the closing price of cryptocurrency i on day t , and $P_{i,t-1}$ is the closing price of cryptocurrency i on the previous day.

In this study, the event study approach is used to calculate the impact of the Israel-Palestine conflict. First, the day of the event is determined as 07.10.2023, the day of the Hamas attack on Israel. Second, the event and the estimation periods have to be specified. The event window is the period that is considered to assess the effects of an event. According to Peterson (1989), it could last anywhere from 21 to 121 days; usually, it is set for a short period (Brooks, 2014). Therefore, with a total of 21 days, the event window is defined as 10 days before the event day (referred to as the anticipation period) and 10 days following the event day (referred to as the adjustment period). The estimation period, on the other hand, is utilized to compute the abnormal returns and is the time frame that comes before the event. In this study, the estimation period of the daily dataset is set at 210 days before the event window, following Peterson's (1989) suggestion that it should be between 100 and 300 days.

In the third step, the expected returns of each cryptocurrency have to be estimated. Equation (2) is used to determine the expected returns for each cryptocurrency using the OLS market model, which was proposed by Brown and Warner (1985).

$$ER_{i,t} = \alpha_i + \beta_i R_{m,t} \quad (2)$$

In equation (2), $ER_{i,t}$ denotes the expected return of cryptocurrency i on day t ; and $R_{m,t}$ is the market index (CCI30) return on day t . The intercept and slope, denoted as α_i and β_i , respectively, are calculated by regressing the daily cryptocurrency returns throughout the estimation period (-10, -210) against the market returns.

After determining the expected returns, the abnormal returns of each cryptocurrency are computed with equation (3) by deducting the return subject to an event from the expected return that is not (Kothari and Warner, 2007).

$$AR_{i,t} = R_{i,t} - ER_{i,t} \quad (3)$$

Abnormal returns (ARs) show the instant reaction of investors and they could vary over time (Brooks, 2014). As a result, using ARs to observe the general market patterns is challenging. Therefore, cumulative abnormal returns (CARs) are computed to identify the cumulative market reactions prior to and following the event day. CARs demonstrate the market's resilience over the selected timeframes (Mojanoski and Bucevska, 2022). By summing up the daily ARs for the period (p, q) and using the following equation, the CARs are computed for each cryptocurrency for the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0), and total event window (-10, +10):

$$CAR_{i,p-q} = \sum_{t=p}^q AR_{i,t} \quad (4)$$

Next, the common response of cryptocurrencies to the Israel-Palestine conflict is examined by utilizing the following formula to determine the average abnormal returns (AARs) for each day:

$$AAR_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N AR_{i,t} \quad (5)$$

In equation (5), the AARs are computed for each day by dividing the ARs of each cryptocurrency by the total number of cryptocurrencies (N=10).

To decide whether the abnormal returns for all cryptocurrencies during the aggregated period are statistically significant, the last step involves calculating the cumulative average abnormal returns, or CAARs. Previously computed AARs are added together to determine the CAARs over the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0), and total event window (-10, +10). The statistical significance of the results is assessed by using t statistics and Microsoft Office Excel is used for all calculations.

4. Empirical Results

First, the descriptive statistics of the dataset are evaluated in Table 2. Throughout the selected period, there are a total of 231 observations for each cryptocurrency. XRP has been found to have both the highest and lowest returns among all cryptocurrencies. By comparing their standard deviations, it is also demonstrated that XRP has the greatest value, indicating its volatile nature. Conversely, having the lowest standard deviation among cryptocurrencies, USDt is the least volatile.

Table 2. Descriptive Statistics

Name	Mean	Max	Min	Std. Dev.	Obs.
BTC	0.000889	0.092003	-0.075561	0.021832	231
ETH	-0.000108	0.071532	-0.082918	0.022602	231
USDt	8.66E-07	0.003482	-0.002884	0.000472	231
BNB	-0.001533	0.072677	-0.096261	0.021075	231
XRP	0.001154	0.548163	-0.150665	0.048443	231
USDC	-8.66E-07	0.024672	-0.034876	0.002930	231
SOL	0.000388	0.169502	-0.107611	0.037921	231
ADA	-0.001542	0.209627	-0.090985	0.030626	231
DOGE	-0.001358	0.195026	-0.117443	0.031368	231
TRX	0.001080	0.100407	-0.114779	0.022177	231

Second, the abnormal returns (ARs) for each cryptocurrency are calculated and the results are shown in Table 3. Except for BTC, ETH, SOL, and XRP, on most days during

the event window, cryptocurrencies do not have significant abnormal returns. The results show that BTC experienced a positive abnormal return on the ninth day following the event, ETH had a negative abnormal return on the fifth day before the event, SOL realized positive abnormal returns both in the pre-event (sixth and seventh days) and post-event days (ninth day), and TRX experienced a positive abnormal return on the fourth day before the event. Overall, except for ETH, the cryptocurrencies reacted positively to the event, and it seems the effect of the event was not long-lasting.

Table 3. Abnormal Returns of Cryptocurrencies

Day	BTC	ETH	USDt	BNB	XRP	USDC	SOL	ADA	DOGE	TRX
t-10	0.0010 [0.094]	-0.0015 [-0.182]	-0.0002 [-0.387]	-0.0046 [-0.336]	-0.0131 [-0.344]	0.0002 [0.071]	-0.0003 [-0.011]	-0.0072 [-0.450]	-0.0051 [-0.234]	0.0050 [0.288]
t-09	0.0011 [0.111]	0.0088 [1.053]	0.0007 [1.345]	-0.0038 [-0.279]	-0.0194 [-0.508]	-0.0011 [-0.345]	0.0081 [0.359]	-0.0126 [-0.794]	-0.0105 [-0.482]	-0.0031 [-0.177]
t-08	-0.0082 [-0.799]	0.0052 [0.624]	-0.0001 [-0.186]	-0.0004 [-0.026]	0.0161 [0.423]	-0.0002 [-0.056]	0.0113 [0.502]	-0.0011 [-0.067]	0.0074 [0.340]	0.0235 [1.352]
t-07	-0.0028 [-0.274]	-0.0026 [-0.306]	0.0002 [0.434]	-0.0052 [-0.377]	-0.0217 [-0.569]	-0.0003 [-0.094]	0.0463 [2.066]**	0.0142 [0.892]	-0.0047 [-0.216]	-0.0099 [-0.569]
t-06	0.0095 [0.922]	0.0076 [0.903]	0.0001 [0.131]	-0.0050 [-0.366]	-0.0036 [-0.754]	-0.0002 [-0.075]	0.0709 [3.164]***	0.0100 [0.626]	-0.0137 [-0.627]	-0.0040 [-0.232]
t-05	0.0047 [0.452]	-0.0174 [-2.066]**	-0.0001 [-0.103]	0.0049 [0.356]	0.0134 [0.351]	0.0000 [0.010]	0.0127 [0.567]	0.0070 [0.439]	0.0098 [0.447]	-0.0143 [-0.823]
t-04	-0.0039 [-0.378]	-0.0041 [-0.483]	-0.0003 [-0.611]	-0.0039 [-0.284]	0.0485 [1.271]	0.0002 [0.061]	0.0105 [0.467]	0.0083 [0.525]	-0.0095 [-0.434]	0.0369 [2.122]**
t-03	0.0111 [1.077]	-0.0075 [-0.891]	0.0002 [0.421]	-0.0010 [-0.072]	-0.0155 [-0.407]	0.0000 [-0.010]	-0.0216 [-0.964]	-0.0080 [-0.503]	0.0011 [0.051]	-0.0238 [-1.366]
t-02	-0.0046 [-0.447]	-0.0112 [-1.331]	-0.0002 [-0.455]	-0.0018 [-0.128]	-0.0036 [-0.093]	0.0001 [0.029]	-0.0048 [-0.213]	0.0196 [1.230]	0.0033 [0.150]	-0.0015 [-0.085]
t-01	0.0036 [0.353]	0.0050 [0.592]	0.0005 [1.100]	0.0017 [0.127]	-0.0213 [-0.558]	-0.0007 [-0.228]	0.0131 [0.584]	-0.0017 [-0.106]	-0.0083 [-0.380]	-0.0233 [-1.341]
0	0.0033 [0.324]	-0.0040 [-0.477]	0.0000 [-0.012]	-0.0009 [-0.064]	-0.0036 [-0.095]	0.0001 [0.019]	-0.0023 [-0.103]	-0.0166 [-1.043]	0.0061 [0.278]	0.0111 [0.637]
t+01	0.0011 [0.108]	0.0029 [0.347]	0.0000 [-0.012]	0.0001 [0.004]	-0.0039 [-0.102]	0.0001 [0.019]	0.0020 [0.091]	-0.0029 [-0.184]	-0.0025 [-0.114]	-0.0001 [-0.004]
t+02	0.0113 [1.097]	-0.0069 [-0.826]	-0.0001 [-0.113]	-0.0045 [-0.328]	0.0099 [0.260]	0.0008 [0.253]	-0.0118 [-0.526]	0.0152 [0.958]	-0.0063 [-0.287]	-0.0043 [-0.244]
t+03	-0.0042 [-0.408]	-0.0041 [-0.487]	-0.0003 [-0.629]	0.0175 [1.277]	-0.0082 [-0.214]	0.0002 [0.053]	0.0058 [0.261]	-0.0025 [-0.154]	0.0123 [0.564]	0.0025 [0.145]
t+04	-0.0116 [-1.123]	0.0082 [0.976]	-0.0002 [-0.446]	-0.0007 [-0.051]	-0.0031 [-0.081]	0.0006 [0.182]	0.0092 [0.412]	0.0084 [0.528]	0.0006 [0.027]	0.0027 [0.156]
t+05	0.0040 [0.391]	-0.0078 [-0.933]	0.0001 [0.165]	0.0030 [0.221]	0.0013 [0.033]	0.0003 [0.089]	-0.0186 [-0.832]	0.0060 [0.379]	0.0018 [0.082]	-0.0086 [-0.497]
t+06	-0.0043 [-0.414]	0.0000 [0.002]	-0.0001 [-0.167]	-0.0013 [-0.097]	-0.0095 [-0.250]	-0.0004 [-0.115]	0.0142 [0.634]	-0.0095 [-0.598]	0.0007 [0.031]	0.0015 [0.084]
t+07	-0.0040 [-0.392]	-0.0015 [-0.173]	0.0003 [0.633]	0.0020 [0.143]	-0.0036 [-0.095]	-0.0003 [-0.086]	0.0028 [0.126]	0.0024 [0.148]	0.0222 [1.017]	-0.0088 [-0.503]
t+08	0.0056 [0.547]	-0.0038 [-0.457]	0.0000 [0.028]	0.0126 [0.917]	-0.0083 [-0.217]	-0.0001 [-0.035]	-0.0108 [-0.482]	-0.0043 [-0.270]	-0.0141 [-0.644]	0.0145 [0.834]
t+09	0.0225 [2.181]**	-0.0009 [-0.104]	0.0003 [0.535]	0.0030 [0.221]	-0.0229 [-0.600]	-0.0008 [-0.263]	0.0504 [2.251]**	-0.0179 [-1.128]	-0.0179 [-0.820]	0.0053 [0.307]
t+10	0.0058 [0.564]	-0.0108 [-1.290]	-0.0002 [-0.456]	-0.0047 [-0.342]	0.0021 [0.055]	0.0001 [0.031]	0.0155 [0.693]	-0.0035 [-0.220]	-0.0026 [-0.119]	0.0035 [0.199]

Note: The first column shows the event days, the “0” indicates the event day. The values in the parentheses are the t-statistics. *, **, *** denote the significance level of p-values at %10, %5 and %1, respectively. The numbers in bold highlight the statistical significance.

Since it is difficult to evaluate overall patterns with the individual abnormal returns, in the third step, the cumulative market reactions (CARs) of each cryptocurrency are evaluated for the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0) and total event window (-10, +10), and the results are presented in Table 4. According to the results except SOL, none of the cryptocurrencies experienced statistically significant cumulative abnormal returns in any period. Only the Solana coin had statistically significant CARs during the anticipation and total periods, and the returns were positively impacted by the event.

Table 4. Cumulative Abnormal Returns of Cryptocurrencies

Codes	Anticipation Period (-10, 0)	Event Day (0,0)	Adjustment Period (0, +10)	Total Period (-10, +10)
BTC	0.0114 [0.3513]	0.0033 [0.3239]	0.0263 [0.8066]	0.0410 [0.8698]
ETH	-0.0175 [-0.6597]	-0.0040 [-0.4767]	-0.0247 [-0.9316]	-0.0463 [-1.2021]
USDt	8.22E-04 [5.34E-01]	-5.73E-06 [-1.18E-02]	-2.24E-04 [-1.46E-01]	5.92E-04 [2.65E-01]
BNB	-0.0190 [-0.4376]	-0.0009 [-0.0644]	0.0270 [0.6211]	0.0071 [0.1125]
XRP	-0.0453 [-0.3758]	-0.0036 [-0.0952]	-0.0461 [-0.3827]	-0.0951 [-0.5442]
USDC	-1.9E-03 [-2.0E-01]	5.7E-05 [1.9E-02]	3.9E-04 [4.1E-02]	-1.5E-03 [-1.1E-01]
SOL	0.1461 [2.0624]**	-0.0023 [-0.1028]	0.0589 [0.8309]	0.2027 [1.9741]**
ADA	0.0285 [0.5666]	-0.0166 [-1.0428]	-0.0086 [-0.1710]	0.0033 [0.0455]
DOGE	-0.0303 [-0.4386]	0.0061 [0.2783]	-0.0058 [-0.0834]	-0.0300 [-0.2995]
TRX	-0.0145 [-0.2630]	0.0111 [0.6373]	0.0083 [0.1504]	0.0049 [0.0614]

Note: The values in the parentheses are the t-statistics. *, **, *** denote the significance level of p-values at %10, %5 and %1, respectively. The numbers in bold highlight the statistical significance.

In the next step, the average abnormal returns (AARs) for each day, including the top ten cryptocurrencies, are computed to depict the entire reaction of the cryptocurrency market to an event. The results are shown in Table 5 and the market seems not affected by the event. There is a statistically significant and positive abnormal return only on the fourth day prior to the event. Since the results of the AARs are unable to capture the performance of the aggregate cryptocurrency market for a specific period, the cumulative average abnormal returns, or CAARs, are computed for the anticipation, adjustment, total periods, and event day at the final stage. The results are presented in Table 6 and none of them are statistically significant. In conclusion, the Israel-Palestine conflict has an impact on specific cryptocurrencies, but overall market performance appears to be unaffected.

Table 5. Average Abnormal Returns of the Cryptocurrency Market

	Day	AARs	t-test
Anticipation Period (pre-event)	t-10	-0.0026	-0.5533
	t-09	-0.0032	-0.6831
	t-08	0.0054	1.1519
	t-07	0.0013	0.2898
	t-06	0.0046	0.9927
	t-05	0.0021	0.4442
	t-04	0.0083	1.7764*
	t-03	-0.0065	-1.3945
	t-02	-0.0005	-0.1001
	t-01	-0.0031	-0.6724
	0	-0.0007	-0.1469
Adjustment Period (post-event)	t+01	-0.0003	-0.0694
	t+02	0.0003	0.0733
	t+03	0.0019	0.4117
	t+04	0.0014	0.3034
	t+05	-0.0019	-0.4006
	t+06	-0.0009	-0.1870
	t+07	0.0012	0.2482
	t+08	-0.0009	-0.1857
	t+09	0.0021	0.4536
	t+10	0.0005	0.1104

Note: The "0" indicates the event day. *, **, *** denote the significance level of p-values at %10, %5 and %1, respectively. The numbers in bold highlight the statistical significance.

Table 6. Cumulative Average Abnormal Returns of the Cryptocurrency Market

Statistics	Anticipation Period (-10, 0)	Event Day (0,0)	Adjustment Period (0, +10)	Total Period (-10, +10)
CAAR	0.0058	-0.0007	0.0035	0.0087
t-stats	0.3958	-0.1469	0.2397	0.4065

Note: *, **, *** denote the significance level of p-values at %1, %5 and %10, respectively.

5. Conclusion

The international conflicts have a crucial role in the financial markets. The ongoing conflict between Israel and Palestine is one of them and creates political, economic, and geopolitical risks globally. This study aims to examine the potential effects of the Israel-Palestine conflict on the cryptocurrency market. To measure the impact, an event study methodology was employed throughout the period 01.03.2023 to 17.10.2023. The date of Hamas's attack on Israel, 7 October 2023, was designated as the event date. The top ten cryptocurrencies based on their market capitalization are used for the analyses and Cryptocurrency Index 30 (CCI30) is considered as a benchmark index. As of 01.12.2023, the top ten cryptocurrencies were Bitcoin, Ethereum, Tether USDt, Binance, XRP Ledger, Solana, USD Coin, Cardano, Dogecoin, and TRON.

To calculate the abnormal returns (ARs) and average abnormal returns (AARs) for each day, as well as the cumulative abnormal returns (CARs) and cumulative average abnormal returns (CAARs) for the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0), and total event window (-10, +10), the logarithmic returns of each cryptocurrency were first determined. The analysis of abnormal returns (ARs) for each cryptocurrency reveals that ETH experienced a negative AR on the fifth day before the event, SOL realized positive ARs on both the pre-and post-event days, while BTC and TRX showed positive ARs on the pre-event day. Hence, Ethereum was the only coin that was affected negatively by the conflict. The results of the cumulative abnormal returns (CARs) for the specified periods showed that only SOL had positive abnormal returns that were statistically significant over the pre-event and total periods. When the entire market reactions were evaluated with AARs and CAARs, it was observed that there was a statistically significant and positive abnormal return only on the fourth day before the event, and the CAARs were not found to be statistically significant for any of the periods.

To sum up, while the Israel-Palestine crisis had an impact on some individual cryptocurrencies (such as BTC, TRX, SOL, and ETH), its overall market impact was not statistically significant. Additionally, the majority of the individual effects were positive, which may be an indication of the cryptocurrency market's safe-haven characteristic as revealed by earlier research (Yen and Cheng, 2020; Corbet et al., 2020; Rubbaniy et al., 2021; Almaqableh et al., 2022; Oosterlinck et al., 2023). Consequently, this result may provide great insight for investors and financial analysts by perceiving cryptocurrencies as an alternative investment tool in these turbulent periods and using the findings to diversify their portfolios and create hedging strategies. However, to reach more precise conclusions, more comprehensive studies have to be conducted by including all other turbulent events (such as the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukrainian war) and particularly examining the safe-haven properties of the market in these periods in future analyses. Moreover, the abnormal returns were typically seen in the days before the event, when the conflict was unobserved, which may suggest that the event had been anticipated by some cryptocurrencies. Although it needs further investigation, this result may be explained by the fact that the Hamas group uses the cryptocurrency market as a major means of money exchange (Harryarsana, 2022; Akcaci and Gok, 2023). Since the war is still ongoing and increases its severity every day, future research may also employ similar research for longer periods and different financial markets.

References

- Abbassi, W., Kumari, V., & Pandey, D. K. (2022). What makes firms vulnerable to the Russia–Ukraine Crisis?. *The Journal of Risk Finance*, 24(1), 24-39.
- Ahmed, S., Hasan, M. M., & Kamal, M. R. (2022). Russia–Ukraine crisis: The effects on the European stock market. *European Financial Management*, 1-41.
- Akcaci, T., & Gok, A. (2023). Terörizmin Finansmanı ve Kripto Paralar. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 32-46.
- Alexakis, C., Anselmi, G., & Petrella, G. (2024). Flight to cryptos: Evidence on the use of cryptocurrencies in times of geopolitical tensions. *International Review of Economics & Finance*, 89, 498-523.
- Almaqableh, L., Reddy, K., Pereira, V., Ramiah, V., Wallace, D., & Veron, J. F. (2022). An investigative study of links between terrorist attacks and cryptocurrency markets. *Journal of Business Research*, 147, 177-188.
- Appiah-Otoo, I. (2023). The Impact of the Russia-Ukraine War on the Cryptocurrency Market. *Asian Economics Letters*, 4(1), 1-5.
- Arouri, M., Ayed, S., & Barguelli, A. (2022). *War and Cryptocurrency markets: An Empirical Investigation*. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=4116377>
- Brooks, C. (2014). *Introductory Econometrics for Finance*. Cambridge University Press.
- Brown, S. J. & Warner, J. B. (1985). Using daily stock returns: The case of event studies. *Journal of Financial Economics*, 14(1), 3-31.
- Chen, M., Qin, C., & Zhang, X. (2022). Cryptocurrency price discrepancies under uncertainty: evidence from COVID-19 and lockdown nexus. *Journal of International Money and Finance*, 124, 1-19.
- Choudhry, T. (2010). World War II events and the Dow Jones industrial index. *Journal of Banking & Finance*, 34(5), 1022-1031.
- Colon, F., Kim, C., Kim, H., & Kim, W. (2021). The effect of political and economic uncertainty on the cryptocurrency market. *Finance Research Letters*, 39, 1-7.
- Corbet, S., Larkin, C., & Lucey, B. (2020). The contagion effects of the COVID-19 pandemic: Evidence from gold and cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 35, 1-7.
- Daskalakis, N., & Daglis, T. (2023). The Russian War in Ukraine and its Effect in the Bitcoin Market. *International Journal of Economics & Business Administration*, 11(1), 3-16.
- Diaconășu, D. E., Mehdian, S. M., & Stoica, O. (2023). The reaction of financial markets to Russia's invasion of Ukraine: evidence from gold, oil, bitcoin, and major stock markets. *Applied Economics Letters*, 30(19), 2792-2796.
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Fernandes, L. H., de Araujo, F. H. A., Silva, J. W., Sobrinho, K. E., & Tabak, B. M. (2022). *Un (punishment) of Russia-Ukraine war in the top ten digital currencies*. Authorea Preprints. <https://www.authorea.com/doi/full/10.22541/au.166846329.92068390>
- Frikha, W., Brahim, M., Jeribi, A., & Lahiani, A. (2023). COVID-19, Russia-Ukraine war and interconnectedness between stock and crypto markets: a wavelet-based analysis. *Journal of Business Analytics*, 6(4), 255-275.
- Harryarsana, I. G. K. B. (2022). A Comparison of Regulation of Bitcoin as Crypto (Digital) Currency. *UNTAG Law Review*, 6(2), 1-11.
- Hudson, R., & Urquhart, A. (2015). War and stock markets: The effect of World War Two on the British stock market. *International Review of Financial Analysis*, 40, 166-177.
- Kamal, M. R., Ahmed, S., & Hasan, M. M. (2023). The impact of the Russia-Ukraine crisis on the stock market: Evidence from Australia. *Pacific-Basin Finance Journal*, 79, 1-27.
- Kayral, I. E., Jeribi, A., & Loukil, S. (2023). Are Bitcoin and Gold a Safe Haven during COVID-19 and the 2022 Russia–Ukraine War?. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(4), 1-22.
- Kevser, M. (2023). Bitcoin as an Alternative Financial Asset Class: Relations Between Geopolitical Risk, Global Economic Political Uncertainty, and Energy Consumption. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 9(2), 117-131.
- Kumari, V., Kumar, G., & Pandey, D. K. (2023). Are the European Union stock markets vulnerable to the Russia–Ukraine war?. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 37, 1-13.
- Kothari, S. P. & Warner, J. B. (2007). Econometrics of event studies. In *Handbook of empirical corporate finance* (pp. 3-36), Elsevier.
- Mohamad, A. (2022). Safe flight to which haven when Russia invades Ukraine? A 48-hour story. *Economics Letters*, 216, 1-7.

- Mojanoski, G. & Bucevska, V. (2022). Event study on the reaction of the Balkan stock markets to the conflict between Russia and Ukraine. *Croatian Review of Economic, Business and Social Statistics*, 8(2), 18-27.
- Oosterlinck, K., Reyns, A., & Szafarz, A. (2023). Gold, bitcoin, and portfolio diversification: Lessons from the Ukrainian war. *Resources Policy*, 83, 1-5.
- Peterson, P. P. (1989). Event studies: A review of issues and methodology. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 28(3), 36-66.
- Rubbiani, G., Polyzos, S., Rizvi, S. K. A., & Tessema, A. (2021). COVID-19, Lockdowns and herding towards a cryptocurrency market-specific implied volatility index. *Economics Letters*, 207, 1-6.
- Sun, M. & Zhang, C. (2022). Comprehensive analysis of global stock market reactions to the Russia-Ukraine war. *Applied Economics Letters*, 30(18), 1-8.
- Sun, M., Song, H., & Zhang, C. (2022). *The effects of 2022 Russian invasion of Ukraine on global stock markets: An event study approach*. SSRN. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4051987>
- Theiri, S., Nekhili, R., & Sultan, J. (2023). Cryptocurrency liquidity during the Russia-Ukraine war: the case of Bitcoin and Ethereum. *The Journal of Risk Finance*, 24(1), 59-71.
- Tomic, N. (2020). Measuring the effects of Bitcoin forks on selected cryptocurrencies using event study methodology. *Industrija*, 48(2), 21-36.
- Umar, M., Su, C. W., Rizvi, S. K. A., & Shao, X. F. (2021). Bitcoin: A safe haven asset and a winner amid political and economic uncertainties in the US?. *Technological Forecasting and Social Change*, 167, 1-13.
- Ustaoglu, E. (2023). Diversification, hedge, and safe-haven properties of gold and bitcoin with portfolio implications during the Russia-Ukraine war. *Resources Policy*, 84, 1-11.
- Yen, K. C., & Cheng, H. P. (2020). *US Partisan Conflict and Cryptocurrency Market*. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=3578271>
- Yousaf, I., Patel, R. & Yarovaya, L. (2022). The reaction of G20+ stock markets to the Russia-Ukraine conflict "black-swan" event: Evidence from event study approach. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 35, 100723.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Zeliha CAN ERGÜN (%100),

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Zeliha CAN ERGÜN (100%)

Merkez Bankası Kredibilitesi ve Makroekonomik Performans -Türkiye'den Kanıtlar-

Mehmet ÖBEKCAN¹, Serdar VARLIK²

¹ Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, mehmetobekcan@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5713-2811

² Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, serdarvarlik@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4712-3193

Öz: Merkez bankası kredibilitesi, merkez bankalarının beklenti yönetiminin başarısını açıklamaktadır. Merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi, para politikası uygulamalarının başarısını yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) kredibilite gelişmelerinin Türkiye'nin makroekonomik performansı üzerindeki etkileri Ocak 2008 - Ağustos 2023 dönemi için Bayesian Vektör Otoregresyon (BVAR) modeli kullanılarak incelenmektedir. BVAR modelinden elde edilen kanıtlar, ülke risk priminin, döviz kurunun değişim oranının, reel faiz oranındaki değişimin, çıktı boşluğunun ve enflasyon boşluğunun merkez bankası kredibilitesindeki bir birim pozitif şoka azalarak tepki verdiğini göstermektedir. Dolayısıyla, merkez bankası kredibilitesindeki artış ülkeye yönelik risk algısını azaltmakta, döviz kuru ve faiz oranlarında istikrar sağlamakta, çıktı ve enflasyonu sırasıyla potansiyel ve hedeflenen seviyelerine yaklaştırmaktadır. Bu noktadan hareketle, TCMB'nin kredibilitesinin geliştirilmesinin Türkiye'nin makroekonomik performansını olumlu yönde etkilediği, makroekonomik istikrara katkı sağladığı ve TCMB'nin optimal politika uygulamalarını desteklediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası Kredibilitesi, Makroekonomik Performans, BVAR

Jel Kodları: E50, E52, E58

Central Bank Credibility and Macroeconomic Performance - Evidence from Turkey -

Abstract: Central bank credibility explains the success of central banks' expectations management. The effect of central bank credibility on macroeconomic performance reflects the success of monetary policy implementations. In this study, the effects of the credibility developments of the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) on the Turkey's macroeconomic performance are examined by using the Bayesian Vector Autoregression (BVAR) model for the period of January 2008 – August 2023. The evidence obtained from the BVAR model suggest that the sovereign risk premium, the rate of change of exchange rate, the change in real interest rate, output gap and inflation gap respond to a one-unit positive shock in central bank credibility by decreasing. Therefore, increase in central bank credibility reduces the risk perception towards the country, provides the stability in exchange rate and interest rate, and brings output and inflation closer to their potential and targeted levels, respectively. From this point of view, it is concluded that improving the credibility of the CBRT has a positive impact on Turkey's macroeconomic performance, contributes to macroeconomic stability and supports the CBRT's optimal policy implementations.

Keywords: Central Bank Credibility, Macroeconomic Performance, BVAR

Jel Codes: E50, E52, E58

Atıf: Varlık S., Öbekcan M. (2024). Merkez Bankası Kredibilitesi ve Makroekonomik Performans Türkiye'den Kanıtlar, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 77-95. <https://doi.org/10.30586/1411319>

Geliş Tarihi: 28.12.2023
Kabul Tarihi: 09.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Enflasyon hedeflemesi stratejisinde özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankalarının enflasyon hedefleri ile uyumlu olan bir patika içinde yönetilmesi, para politikasının başarısını belirleyen önemli bir ölçüt olarak kabul

edilmektedir (Bernanke vd., 1999; Bofinger vd., 2001; Woodford, 2004; Gürkaynak vd., 2007; Çiçek ve Akar, 2014). Para politikasının başarısı, merkez bankalarının beklenti yönetiminin başarılı olmasına bağlıdır. Merkez bankalarının enflasyonun kontrol edilmesi ya da düşük tutulması konusunda verdikleri taahhütlerin iktisadi karar birimleri tarafından güvenilir bulunması, beklenti yönetimini olumlu yönde etkilemektedir (Borio ve White, 2004; Freedman ve Laxton, 2009; Svensson, 2011).

Merkez bankalarının beklenti yönetiminin başarısı, merkez bankası kredibilitesi kavramı ile ölçülmektedir. Çünkü merkez bankası kredibilitesi, özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük enflasyon beklentilerinin oluşumu açısından kritik öneme sahiptir (Tanuvidjaja ve Choy, 2006). Merkez bankası kredibilitesi özel iktisadi karar birimlerinin merkez bankalarının enflasyon hedeflerine ulaşabilme yeteneklerine, bu konudaki kararlılıklarına, aldıkları kararların tutarlılığına (Blinder, 1999; Perrier ve Amano, 2000; Minella vd., 2003; Montes, 2009; De Mendonça ve Tiberto, 2017) ve para politikalarına duyulan güveni göstermekte (Brunner, 1983; Cukierman, 1986) ve böylece özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük enflasyon beklentilerinin merkez bankalarının enflasyon hedefleri doğrultusunda yönetilebilme başarısını açıklamaktadır (Drazen ve Masson, 1994; Demertzis vd., 2012; Bordo ve Siklos, 2015; Lee ve Kim, 2019; Potter ve Smets, 2019).¹

Merkez bankası kredibilitesinin tanımlanmasına yönelik bu çerçeve, özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük orta-uzun vadeli enflasyon beklentileri ile merkez bankalarının enflasyon hedefleri arasındaki farkı açıklayan beklenti -kredibilite- boşluğu (expectation -credibility- gap) kavramı ile örtüşmektedir (Agénor ve Taylor, 1992; Blinder, 2000; Bomfim ve Rudebusch, 2000; Svensson, 2000; 2011; Demertzis vd., 2010; Bordo ve Siklos, 2014). Dolayısıyla merkez bankası kredibilitesi kavramı tanımlanırken, özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük enflasyon beklentilerinin dikkate alındığı görülmektedir. Enflasyon beklentilerinin oluşumu, merkez bankalarının açıkladıkları enflasyon hedeflerini gerçekleştirmek için yaptıkları taahhütlerin güvenilirliğine bağlıdır. Bu noktada merkez bankası kredibilitesi, ekonomide meydana gelen bir şokun ardından enflasyon beklentilerinin enflasyon hedeflerine ne kadar yaklaştığına bakılarak değerlendirilmektedir. Şokun ardından enflasyon beklentileri merkez bankasının enflasyon hedefine ne kadar yaklaşıyorsa, yani şokun ardından beklenti boşluğu azalıyorsa, merkez bankasının kredibilitesi o kadar yükselmektedir (Çiçek ve Akar, 2014).

İktisat yazınında merkez bankası kredibilitesinin ölçümüne odaklanan çalışmalar, beklenti -kredibilite- boşluğunu kullanmaktadırlar. Leveuge vd. (2018) bu çalışmaları iki grupta sınıflandırmaktadır. Birinci grupta yer alan çalışmalar Bomfim ve Rudebusch (2000)'un metodolojisi çerçevesinde enflasyon beklentilerinin tahmin edilmesine dayanmaktadır (örneğin; Demertzis vd., 2009). Bu çalışmalarda özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankalarının enflasyon hedeflerine yakınsaması, enflasyon hedeflerine verilen ağırlığın büyüklüğüne bağlı olmaktadır. İkinci grupta yer alan çalışmalardan Łyziak vd. (2007) merkez bankası kredibilitesini etkilediği düşünülen merkez bankası bağımsızlığı, şeffaflığı, hesap verebilirliği ve kamu borcu gibi değişkenler için oluşturdukları alt endeksleri, belirli ağırlıklarla çarpıp ardından toplayarak bir merkez bankası kredibilite endeksi elde etmektedirler. Cecchetti ve Krause (2002), Siscú (2002), De Mendonça (2007) ve De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009) ve Varlık ve Dağlaroğlu (2021) ise merkez bankası kredibilitesini, merkez bankalarının beklenti anketlerine dayanan endeksler geliştirerek ölçmektedirler. Beklenti -kredibilite- boşluğunu dikkate alarak geliştirilen bu endeksler, merkez bankası kredibilitesi için nicel kredibilite düzeyini göstermektedir.

Merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi, para politikası uygulamalarının başarısını yansıtmaktadır. Literatürde merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini inceleyen çok sayıda

¹ Merkez bankası kredibilitesinin nitel bir kavram olması nedeni ile (Łyziak vd., 2007), iktisat yazınında merkez bankası kredibilitesinin genel olarak kabul edilen tek bir tanımının yapılamadığı bilinmektedir (Blinder, 2000; Bordo ve Siklos, 2017).

ampirik çalışma vardır. Bu çalışmaların bulguları incelendiğinde, merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin makroekonomik performansı olumlu yönde etkilediği görülmektedir.

Merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde merkez bankalarının enflasyon oranını kontrol edebilme gücü artmaktadır. Cukierman (1986), Agénor (2001), Bernanke (2004), Yuxiang ve Chen (2010), Montes vd. (2016), De Mendonça (2018), Aguir (2018), Kurihara (2019) ve Güler (2021) merkez bankası kredibilitésindeki artışın enflasyon beklentilerine istikrar kazandırdığı ve böylece enflasyonun kontrol edilmesine yardımcı olduğu bulgularına ulaşmışlardır. De Mendonça ve Tostes (2015), Carrière-Swallow vd. (2016), De Mendonça ve Tiberto (2017) ve Kabundi ve Mlachila (2019) bu sürecin döviz kuru kanalından geliştiğini göstermişlerdir. Buna göre merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olması, döviz kuruna istikrar kazandırarak döviz kurundan enflasyona geçiş etkisini zayıflatmakta ve böylece dezenflasyonist bulguları desteklemektedir.

Merkez bankası kredibilitésindeki artış, döviz kuru ve faiz oranı oynaklıklarını azaltmaktadır (Akosah vd., 2017). Merkez bankası kredibilitésini artarken kur piyasasında istikrar sağlanmaktadır. Bunun sonucunda merkez bankasının dalgalanma korkusu (fear of floating) azalmakta (Montes ve Ferreira, 2020) ya da kur piyasasına yapılan doğrudan müdahaleler enflasyon hedeflemesi stratejisine zarar vermemektedir (Adler vd., 2019). Krušković (2022), De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009; 2012), Montes ve Bastos (2014) ve Levieuge vd. (2018) merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesi sonucunda kısa vadeli faiz oranlarının oynaklığının azaldığını gösterirlerken, Spyromitros ve Tuysuz (2012) ve Park (2022) ise uzun vadeli faiz oranı oynaklığının düştüğünü göstermişlerdir.

Yüksek düzeyde kredibiliteye sahip olan merkez bankaları politika faiz oranında daha az değişiklik yaparak enflasyon hedeflerine ulaşmakta ve/veya enflasyonu kontrol etmektedirler. Merkez bankası kredibilitésinin yüksek olduğu ekonomilerde enflasyon ve çıktı oynaklıkları azalmakta ve politika faiz oranının oynaklığı ile enflasyon ve çıktı boşlukları arasındaki ödünleşme (trade-off) ilişkisi hafiflemektedir (Svensson, 2000; Tronzano, 2005). Blinder (2000) ve Montes ve Curi (2016) merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde enflasyonun kontrol edilebilmesi için politika faiz oranında daha az değişiklik yapılmasının yeterli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Cecchetti ve Krause (2002), Montes (2013) ve Bichal (2022) yüksek kredibilite koşullarında enflasyon ve çıktı düzeyinde meydana gelen oynaklıkların azaldığını göstermişlerdir. Bu bulgular merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde para politikasının etkinliğinin arttığını vurgulayan Yellen (2006), Potter ve Smets (2019) ve Montes ve Bastos (2014)'un bulguları ile örtüşmekte ve ayrıca merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde ücret ve fiyat yapışkanlıklarına rağmen, dezenflasyonist para politikalarının maliyetlerinin azaldığını ortaya koymaktadır (Ball, 1992; Fuhrer, 1994; Debelle ve Fischer, 1994; Fuhrer ve Moore, 1995; Posen, 1998). Tanuwidjaja ve Choy (2006) ve De Mendonça (2018) yüksek kredibilite koşulları altında enflasyonun merkez bankasının hedeflediği düzeye yaklaştırılma süresinin kısaldığı ve dezenflasyonist programların maliyetlerinin azaldığı sonucuna ulaşmışlardır.

Merkez bankası kredibilitésini artarken ekonomide pozitif bir geri besleme süreci gerçekleşmektedir. De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2012), Montes (2013) ve De Mendonça ve Lima (2011), merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin ekonomideki belirsizlikleri azaltarak özel sektörün yatırım harcamalarının artmasına ve dolaylı olarak istihdam düzeyinin yükselmesine neden olduğunu belirtmişlerdir. Tatiwa vd. (2018) merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olmasının işsizlikle enflasyon arasındaki ödünleşme ilişkisini ortadan kaldırdığını açıklamışlardır. Papadamou vd. (2014) ve Chansrinoyom vd. (2020) ise yüksek kredibilitésinin ekonomik aktiviteyi pozitif yönde etkilediğini gösteren bulgular sunmuşlardır. Bu bulgular, enflasyonist olmayan bir ekonomik büyüme için, merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesi mali değişkenleri olumlu yönde etkilemektedir. De Mendonça ve Da Silva (2009) merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin daraltıcı para politikasının kamu borcu üzerindeki “hoş olmayan” etkilerini ortadan kaldırmak için güçlü bir araç işlevine sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte merkez bankası kredibilitésini iyileştirmenin ülke risk primini azalttığına (bkz. Ciro ve De Mendonça, 2016) ve mali kredibiliteyi olumlu etkilediğine (Montes vd., 2019) dair bulgular da mevcuttur.

Literatürde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın (TCMB) kredibilitésinin ölçülmesini ve makroekonomik değişkenlere olan etkilerinin incelenmesini konu alan az sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Merkez bankası kredibilitésinin ölçümüne odaklanan çalışmalarda, TCMB’nin enflasyon hedeflerinin ve önceki dönemlerde gerçekleşen enflasyon oranlarının enflasyon beklentileri veya kredibilite boşluğu üzerindeki etkileri incelenerek TCMB’nin kredibiliteye sahip olup olmadığı değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda kredibilite düzeyi hakkında nicel bir sayı elde edilmemekte, sadece belirli bir dönem için TCMB’nin kredibiliteye sahip olup olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. TCMB’nin kredibilitésine ilişkin farklı dönemlere ait bulgular, kredibilite kaybı olduğunu (Başkaya vd., 2008; Çiçek ve Akar, 2014), kredibilitenin zaman içinde arttığını (Başkaya vd., 2010; Çiçek vd., 2011; Başkaya vd., 2012), kredibilitenin zaman ufkuna bağlı olarak değiştüğünü (Bulut, 2018) ve kredibilitenin zaman içinde azaldığını (Çakmaklı ve Demiralp, 2020) göstermiştir. Bunun yanı sıra Bulut (2020) TCMB’nin kredi boşluğunun rassal yürüyüş davranışı içinde olduğunu ve incelenen dönemde TCMB’nin kredibilite kaybı yaşadığı sonucuna ulaşmıştır. Söz konusu çalışmalardan farklı olarak endeksleme yöntemi çerçevesinde alternatif bir merkez bankası kredibilite endeksi geliştiren Varlık ve Dağlaroğlu (2021), TCMB’nin kredibilitésinin zaman içinde hızla azaldığını göstermişlerdir. Merkez bankası kredibilitésinin makroekonomik etkilerine odaklanan çalışmalardan Doğan ve Bozdemir (2014), TCMB’nin kredibilitésinin faiz oranlarındaki değişkenliğe olan etkisini inceledikleri çalışmalarında, merkez bankası kredibilitésindeki artışın faiz oranlarındaki değişkenliği azalttığını bulmuşlardır. Varlık ve Berument (2019), TCMB’nin kredibilitésinin yüksek olduğu ve ülke risk priminin düşük olduğu durumlarda, küresel finansal şoklar karşısında para politikasının enflasyon oranını kontrol edebilme yeteneğinin arttığını açıklamışlardır. Gayaker vd. (2021), TCMB’nin kredibilite boşluğundaki artışın döviz kurundan enflasyona geçiş etkisini artırdığını ortaya koymuşlardır. Varlık ve Varlık (2021), TCMB’nin kredibilitésindeki artışın enflasyon oranını düşürdüğü bulgusuna ulaşırlarken, Varlık ve Öbekcan (2023) ise TCMB’nin kredibilitésindeki artışın Türkiye’nin ülke risk primini düşürdüğünü göstermişlerdir.

Bu çalışmada yukarıda incelenen önceki çalışmalardan farklı olarak, TCMB’nin kredibilite gelişmelerinin makroekonomik performans üzerindeki etkileri Ocak 2008 – Ağustos 2023 dönemi için aylık veriler kullanılarak incelenmektedir. Türkiye ekonomisi, TCMB’nin kredibilite gelişmeleri açısından adeta bir laboratuvar özelliği göstermektedir. Bunun nedeni TCMB’nin enflasyon beklentilerini çıplamak konusunda yeterli başarıyı gösterememesi ile açıklanmaktadır. Dolayısıyla TCMB’nin kredibilite gelişmelerinin Türkiye’nin makroekonomik performansı üzerindeki etkilerinin incelenmesi, Türkiye ekonomisinde makroekonomik istikrarın sağlanması için TCMB’nin kredibilitésinin geliştirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu yönde gerçekleştirilen çaba, alternatif politika önermelerine zemin hazırlayacaktır. Çalışmanın özgün katkısı, TCMB’nin kredibilitésinin Türkiye’nin makroekonomik performansını nasıl etkilediğini daha geniş bir veri setini kullanarak inceleyen ilk çalışma olmasıdır.

Çalışmada Litterman (1980; 1986a; 1986b) tarafından geliştirilen Bayesian Vector Autoregression (BVAR) yöntemi kullanılmaktadır. BVAR modelinin kullanılmasının nedenleri: BVAR modelinin çoklu doğrusal bağıntı sorununa neden olmaksızın çok sayıda değişken ve az sayıda serbestlik derecesiyle çalışmaya olanak sağlaması, aşırı parametreleşme sorununu değişkenlerin katsayılar üzerindeki etkilerini azaltarak gidermesi ve birim kök içeren değişkenlerin bulunduğu modellerde yansız katsayı

tahminlerinin yapılabilmesine olanak sağlamasıdır. Çalışmada kullanılan veri setinin yapısı dikkate alındığında, BVAR modelinin bu çalışmanın amacını test etmek için uygun olduğu söylenebilir.

Elde edilen bulgular merkez bankası kredibilitesindeki artışın sırasıyla ülke risk primini, döviz kurunun değişim oranını, reel faiz oranının değişimini, çıktı boşluğunu ve enflasyon boşluğunu düşürdüğünü göstermektedir. Buna göre, merkez bankası kredibilitesindeki artışın ülkeye yönelik risk algısını azaltarak makroekonomik istikrar ortamının iyileşmesine katkıda bulunduğu sonucuna varılmaktadır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde çalışmada kullanılan BVAR modeli açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti tanıtılmaktadır. Dördüncü bölümde çalışmada elde edilen bulgular sunulmaktadır. Sonuç bölümünde ise çalışma özetlenmektedir.

2. Yöntem

BVAR modeli, kısıtsız VAR modelinin aksine, çoklu doğrusal bağıntı sorununa neden olmaksızın çok sayıda değişken ve az sayıda serbestlik derecesiyle çalışmaya olanak sağlamaktadır. Kısıtsız VAR modelinde her bir değişkenin cari dönemde ve geçmiş dönemlerde gerçekleşen değerleri yer aldığı için, tahmin edilen katsayılar gözlem sayısından daha fazla olmakta ve bu nedenle katsayıların yanlış ve/veya anlamsız olan ilişkileri göstermeleri ile sonuçlanan aşırı parametreleşme sorunu ortaya çıkabilmektedir. Aşırı parametreleşme sorunu ise serbestlik derecesinde kayıplara neden olmakta ve modelin tahmin gücünü düşürmektedir. Bu noktada kısıtlı VAR modeli, kısıtsız VAR modelinde ortaya çıkan aşırı parametreleşme sorununu, araştırmacıların önsel ekonomik bilgileri (priors) çerçevesinde kullandıkları kısıtlar ile aşmaya çalışmaktadır. Ne var ki; kısıtlı VAR modeli, aşırı parametreleşme sorununu tamamen önleyememekte ve araştırmacıların önsel ekonomik bilgilerine olması gerekenden daha fazla yer vermektedir. BVAR yöntemi ise, araştırmacıların sadece iktisat teorisine ait önsel ekonomik bilgilerini dikkate almamakta, bunun yanı sıra, veri setinin yapısına ilişkin istatistiksel bilginin kullanımına da yer vermektedir. Dolayısıyla BVAR modelinde, aşırı parametreleşme sorununu gidermek için modeldeki katsayıları azaltmak yerine, değişkenlerin katsayılar üzerindeki etkileri azaltılmaktadır. Bununla birlikte BVAR modeli, birim kök içeren değişkenlerin bulunduğu modellerde yansız katsayı tahminlerinin yapılabilmesine olanak sağlamaktadır (Bessler ve Kling, 1986; Todd, 1990; Spencer 1993; Uhlig, 2005; Migliardo, 2010).

$VAR(p)$ modeli olarak ifade edilen sonlu p dereceden kısıtsız bir VAR modeli (1) numaralı eşitlikte gösterilmektedir.

$$y_t = a_0 + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \epsilon_t, \quad \epsilon_t \sim N(0, \Sigma), \quad (1)$$

burada y_t , $M \times 1$ boyutlu içsel değişkenler vektörüdür. a_0 , $M \times 1$ boyutlu kesişme vektörüdür. $A_j (j = 1, \dots, p)$, $M \times M$ boyutlu katsayılar vektörüdür. ϵ_t , sıfır ortalama ve varyans-kovaryans (VCOV) matrisi Σ ile dışsal Gauss şoklarının $M \times 1$ vektörünü göstermektedir. Tahmin edilecek katsayıların sayısı; $M + M^2 p$ 'dir. Katsayıların sayısı, modele dahil edilen değişkenlerin sayısı ile ikinci dereceden ve gecikme sırasına göre doğrusal olarak artmaktadır. Bu tür bir aşırı parametreleşme sorunu, özellikle büyük boyutlu modeller için, örnek dışı tahmin ve yapısal çıkarım yapmak açısından yanlış sonuçlara neden olabilmektedir.

BVAR yaklaşımı kısıtsız VAR modelindeki bu durumu, bilgilendirici eşlenik önseller (priors) olarak adlandırılan ek yapı uygulanmasına olanak tanıyarak ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Bu sayede BVAR yaklaşımı büyük boyutlu modellerin tahmin edilebilmesine olanak sağlamaktadır (Doan vd., 1984; Bańbura vd., 2010). Modele eklenen önseller, model parametrelerini basit bir karşılaştırmaya doğru zorlayarak tahmin hatasını azaltmakta ve örnek dışı tahmin doğruluğunu artırmaktadırlar (Koop, 2013).

BVAR yaklaşımında önsel seçimin doğru bir şekilde gerçekleştirilmesi oldukça önemlidir. Litterman (1980) çalışmasında, ön-örneklem üzerinden örneklem dışı tahmin performansını en üst düzeye çıkaracak şekilde önsel hiper parametreler belirlemiştir. Del Negro ve Schorfheide (2004), marjinal olasılığı maksimuma çıkararak değerleri önsel olarak tercih etmişlerdir. Bańbura vd. (2010), örneklem içi uyumu karar kriteri olarak kullanmışlardır. Villani (2009), ekonomi teorisinin büyük boyutlu modeller için önsel belirlemede yeterli olmadığı noktasından hareket ederek durağan durumu önsel olarak kabul etmiştir. Giannone vd. (2015) ise önsel belirleme süreci için geliştirdikleri hiyerarşik yaklaşımda, önsel hiper parametrelerin tahmin edilecek ek parametreler olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Farklı bir ifade ile hiyerarşik yaklaşımda, önsel hiper parametrelere kendi hiper önsellerinin atanması sağlanmaktadır. Bu çalışmada önselleri belirlemek için Giannone vd. (2015)'nin hiyerarşik yaklaşımı kullanılmaktadır.

Önsellerin belirlenmesinde kullanılan hiyerarşik yaklaşım, Bayes Yasası çerçevesinde (2) ve (3) numaralı eşitliklerde gösterilmektedir.

$$p(\gamma|y) \propto p(y|\theta, \gamma)p(\theta|\gamma)p(\gamma), \quad (2)$$

$$p(y|\gamma) = \int p(y|\theta, \gamma)p(\theta|\gamma)d\theta, \quad (3)$$

burada $y = (y_{p+1}, \dots, y_T)^T$. θ , VAR modelinin parametreler vektörüdür. γ , hiper parametreler kümesini göstermektedir. (2) numaralı eşitliğin ilk kısmı $[p(\gamma|y)]$, (3) numaralı eşitlikteki θ parametrelerine göre marjinalleştirilmiştir. Marjinal olasılık (ML) olarak da adlandırılan $[p(y|\gamma)]$, hiper parametrelerin bir fonksiyonu olarak veri yoğunluğunu açıklamaktadır. Veri yoğunluğu, θ parametrelerine göre marjinaldir ve γ hiper parametrelerine bağlıdır. ML, hiper parametre seçimi için bir karar kriteri olarak kullanılabilir; maksimizasyon ampirik bir Bayes yöntemini oluşturmaktadır. Hiyerarşik yaklaşımda ML, arka hiper parametre alanının tamamını keşfetmek için kullanılmakta ve onları çevreleyen belirsizliği kabul etmektedir. Teorik olarak temellendirilmiş bu yaklaşım sağlam bir çıkarımda bulunma olanağı sağlamakta ve etkili bir şekilde uygulanabilmektedir (Giannone vd., 2015).

Giannone vd. (2015) hiyerarşik yaklaşımda üç spesifik önsel kullanılmaktadır. Bunlar; Minnesota (Litterman) önseli yöntemi, Doan vd. (1984) ve Bańbura vd. (2010) tarafından önerilen önsel katsayıların toplamı yöntemi ve Sims ve Zha (1998) tarafından geliştirilen kukla-ilk-gözlem öncelik yöntemidir (tek birim kök önseli) (Sims ve Zha 1998).

Minnesota önseli, tüm değişkenlerin rastgele yürüyüş süreçlerini takip ettiği hipotezine dayanmaktadır. Bu spesifikasyon genellikle makroekonomik zaman serisi tahminlerinde iyi bir performans göstermekte ve doğruluğu değerlendirmek için bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. Minnesota önseli (4) ve (5) numaralı eşitliklerde gösterilen momentler ile karakterize edilmektedir.

$$\mathbb{E}[(A_s)_{ij}|\Sigma] = \begin{cases} 1 & \text{eğer } i = j \text{ ve } s = 1, \\ 0 & \text{aksi takdirde.} \end{cases} \quad (4)$$

$$\text{cov}[(A_s)_{ij}, (A_r)_{kl}|\Sigma] = \begin{cases} \lambda^2 \frac{1}{s^a} \frac{\Sigma_{ik}}{\psi_j/(d-M-1)} & \text{eğer } l = j \text{ ve } r = s \text{ ve} \\ 0 & \text{aksi takdirde} \end{cases} \quad (5)$$

λ , tüm varyansların ve kovaryansların ölçeğini kontrol eden ve önselin genel sıklığını etkin bir şekilde belirleyen anahtar hiper parametredir. Dolayısıyla λ , önselin ve verinin göreceli önemini tartmaktadır. $\lambda \rightarrow 0$ için önsel, verilerdeki her türlü bilgiden daha önemli olmaktadır. $\lambda \rightarrow \infty$ olduğunda, sonsal dağılım örneklem bilgisini yansıtmaktadır. Artan gecikme sırası ile varyans küçülme derecesini yöneten α , daha uzak gözlemler için küçülme derecesini kontrol etmektedir. Farklı bir ifade ile α , uzak gözlemlerin etkisini etkili bir şekilde daraltmaktadır. Son olarak, Ψ 'nin j 'inci değişkeni

olan ψ_j , bağımlı değişken dışındaki değişkenlerin gecikmeleri üzerindeki önselin standart sapmasını kontrol etmektedir.

Minnesota önseline ilişkin iyileştirmeler, genellikle ilk gözlemlere ilişkin VAR modellerinin tahmin koşullandırmasının belirttiği deterministik bileşenin önemini azaltmaya çalışan ek önseller olarak uygulanmaktadır (Giannone vd., 2015). Bu deterministik bileşen, başlangıç koşulları ve tahmin edilen VAR katsayıları dikkate alınarak gelecekteki gözlemlerin beklentisi şeklinde tanımlanmaktadır. Doan vd. (1984) tarafından geliştirilen önsel katsayıların toplamı, buna örnek gösterilebilir. Bu önsel, zaman serisinin başlangıcında değişiklik olmayan bir tahminin optimal olduğu fikrini önermekte ve veri matrisinin üzerine kukla gözlemler eklenerek uygulanmaktadır. Kukla gözlemler (6) ve (7) numaralı eşitliklerde gösterilmektedir.

$$y_{M \times M}^+ = \text{diag} \left(\frac{\bar{y}}{\mu} \right), \quad (6)$$

$$x_{M \times (1+Mp)}^+ = [0, y^+, \dots, y^+], \quad (7)$$

burada \bar{y} , ilk p üzerindeki ortalamaların $M \times 1$ boyutlu vektörüdür. Anahtar hiper parametre μ , varyansı ve dolayısıyla önselin sıklığını kontrol etmektedir. $\mu \rightarrow \infty$ için önsel etkisiz hale gelirken, $\mu \rightarrow 0$ için model, değişken sayısı kadar birim kök içeren ve eş bütünleşmenin olmadığı bir forma dönüşmektedir.

Sonuncu önsel Sims (1993) ve Sims ve Zha (1998) tarafından geliştirilen, veride eş bütünleşme ilişkisine olanak tanıyan tek birim kök önselidir. Önsel, değişkenleri ya koşulsuz ortalamalarına doğru ya da en az bir birim kökün varlığına doğru itmektedir. Bu yöntemde kukla gözlemler (8) ve (9) numaralı eşitliklerde gösterilmektedir.

$$y_{1 \times M}^{++} = \frac{\bar{y}^T}{\delta}, \quad (8)$$

$$x_{1 \times (1+Mp)}^{++} = \left[\frac{1}{\delta}, y^{tt}, \dots, y^{tt} \right], \quad (9)$$

burada \bar{y} , yukarıdaki gibi tanımlanmaktadır. Benzer şekilde, δ anahtar hiper parametredir. $\delta \rightarrow \infty$ olduğunda önsel herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Buna karşın $\delta \rightarrow 0$ ise tüm değişkenler koşulsuz ortalamalarında olmaya zorlanmaktadır. Katsayıların toplamı ve tek birim kök önselleri, VAR modellerinin düzey tahmininde yaygın olarak kullanılmakta ve önsel seçiminde hiyerarşik yaklaşıma uygunluk göstermektedir.

3. Veri Seti

Çalışmada TCMB'nin kredibilitesinde meydana gelen bir pozitif şoka makroekonomik performans değişkenlerinin nasıl tepki verdiği incelenmektedir. Çalışma Ocak 2008 – Ağustos 2023 dönemini kapsamaktadır. Çalışmada aylık veriler kullanılmaktadır. Dönem aralığı veri setinin uygunluğu dikkate alınarak seçilmiştir.

Tepki tanımlamasında Cholesky ayrıştırması kullanıldığı için sonuçlar değişkenlerin model içindeki sıralamasına duyarlılık göstermektedir. Buna göre tahmin edilen BVAR Modelinde TCMB'nin kredibilite endeksine ($CI_{V\&D}$) bir birim şok verilmekte ve bu şoka sırasıyla logaritmik olarak ifade edilen ülke risk priminin [$\text{Log}(CDS)$], döviz kurunun değişim oranının (dFX), reel faiz oranının değişiminin (dr), çıktı boşluğu oranının (y_{gap}) ve enflasyon boşluğu oranının (π_{gap}) verdikleri tepkiler sunulmaktadır. Veri setine ait bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Veri Seti

Değişkenler	Dönüştürme	Kaynak
Merkez bankası kredibilitesi	$CI_{V\&D}$ -Level-	EVDS
Ülke risk primi	$Log(CDS)$	Thomson Reuters Data Stream
Döviz kuru	$dFX = Log(FX)_t - Log(FX)_{t-1}$	EVDS
Reel faiz oranı	$dr = r_t - r_{t-1}$	T.C. Hazine Bakanlığı
Çıktı boşluğu oranı	$y_{gap} = \frac{Log(PI)_{seas} - \pi trend}{\pi}$	EVDS
Enflasyon boşluğu oranı	$\pi_{gap} = \pi_t - \pi_{target}$	EVDS

Merkez bankası kredibilitesi için Varlık ve Dağlaroğlu (2021)'nin geliştirdikleri merkez bankası kredibilite endeksi kullanılmıştır ($CI_{V\&D}$). Endeksin hesaplanmasında kullanılan yöntem (10) numaralı eşitlikte yer almaktadır.

$$CI_{V\&D} = \begin{cases} 1 & ; & \pi^T = E(\pi) = \pi^F < \%10 \\ 1 & ; & \pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < \%10 \\ 1 & ; & \pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < \%10 \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F} & ; & \pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < \%10 \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T} & ; & \%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T \\ 0 & ; & E(\pi) \geq \%10 \vee E(\pi) \leq \%0 \end{cases} \quad (10)$$

(10) numaralı eşitlikte yer alan $[E(\pi)]$ özel kesimin 12 ay sonrası için medyan enflasyon beklentisini göstermektedir. π^T , merkez bankasının ilgili yıl için belirlediği enflasyon hedefidir π^F , merkez bankasının yılın ilk enflasyon raporunda kamuoyuna açıkladığı yılsonu enflasyon tahminidir. Ekonominin karşılaşılabileceği deflasyonist süreçleri tanımlamak için bir eşik değer olarak enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığının alt sınırı kullanılmaktadır. Enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığının alt sınırı π_{min}^T ile gösterilmektedir.

$CI_{V\&D}$ değerleri 0 ile 1 arasında değişmektedir. Endeksin 1 değerini alması tam kredibilite durumunu, 0 değerini alması kredibilitenin olmadığını ve 0 ile 1 arasında değişmesi eksik kredibilite durumunu göstermektedir. $CI_{V\&D}$ endeksinde tam kredibilite için üç farklı koşul tanımlanmaktadır. Bunlar; $\pi^T = E(\pi) = \pi^F < \%10$, $\pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < \%10$ ve/veya $\pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < \%10$ 'dır. Dolayısıyla enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefine ve/veya enflasyon tahminine tam olarak çıpılanması ya da bunların arasında gerçekleşmesi tam kredibilite değeri ile puanlanmaktadır. Endeksin 0 ile 1 arasında değiştiği eksik kredibilite durumu için iki farklı koşul tanımlanmaktadır. Birincisi; $\pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < \%10$ ise, merkez bankası kredibilite endeksi $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F}\right)$ formülü ile hesaplanmaktadır. Buna göre enflasyon beklentileri merkez bankasının enflasyon tahminine yaklaşırsa merkez bankasının kredibilitesi yükselmektedir. İkincisi; $\%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T$ ise, merkez bankası kredibilite endeksi $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T}\right)$ formülü ile hesaplanmakta ve ekonomideki deflasyonist eğilimleri açıklamaktadır. Son olarak, tam kredibilite kaybı iki farklı koşulla gösterilmektedir: $E(\pi) \geq \%10$ veya $E(\pi) \leq \%0$. Merkez bankası tam kredibilite kaybı ile karşılaşıncaya endeks 0 değerini almaktadır.

Literatürde daha önce Cecchetti ve Krause (2002), Siscú (2002), De Mendonça (2007) ve De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009) tarafından geliştirilen merkez bankası kredibilite endekslerinden farklı olarak, Varlık ve Dağlaroğlu (2021) tarafından geliştirilen kredibilite endeksinde, enflasyon oranı için seçilen $\%10$ eşik değeri gelişmekte olan ülke merkez bankalarının kredibilite düzeylerinin değerlendirilmesine daha fazla uygunluk göstermektedir. Bununla birlikte endeks, kredibilite gelişmelerini alternatif koşulları dikkate alarak formüle etmesi nedeniyle daha dinamik bir biçimde hareket etmekte ve bu

sayede TCMB'nin kredibilite gelişmelerini dönemsel olarak daha iyi yansıtmaktadır (Varlık ve Öbekcan, 2023: 133-136). Çalışmada $CI_{V\&D}$ düzey olarak kullanılmaktadır. $CI_{V\&D}$ 'nin hesaplanmasında kullanılan 12 ay sonrası için medyan enflasyon beklentisi verisi TCMB'nin Elektronik Veri Dağıtım Sistemindeki (EVDS) Piyasa Katılımcıları Anketi Tanımsal İstatistikleri veri grubundan elde edilmiştir.

Ülke risk primi için Türkiye'nin beş yıllık CDS primi (Credit Default Swap) kullanılmaktadır. Çalışmada CDS değişkeninin logaritmik olarak kullanılmasına karar verilmiştir [$\text{Log}(CDS)$]. CDS primi, Thomson Reuters Data Stream veri tabanından elde edilmiştir.

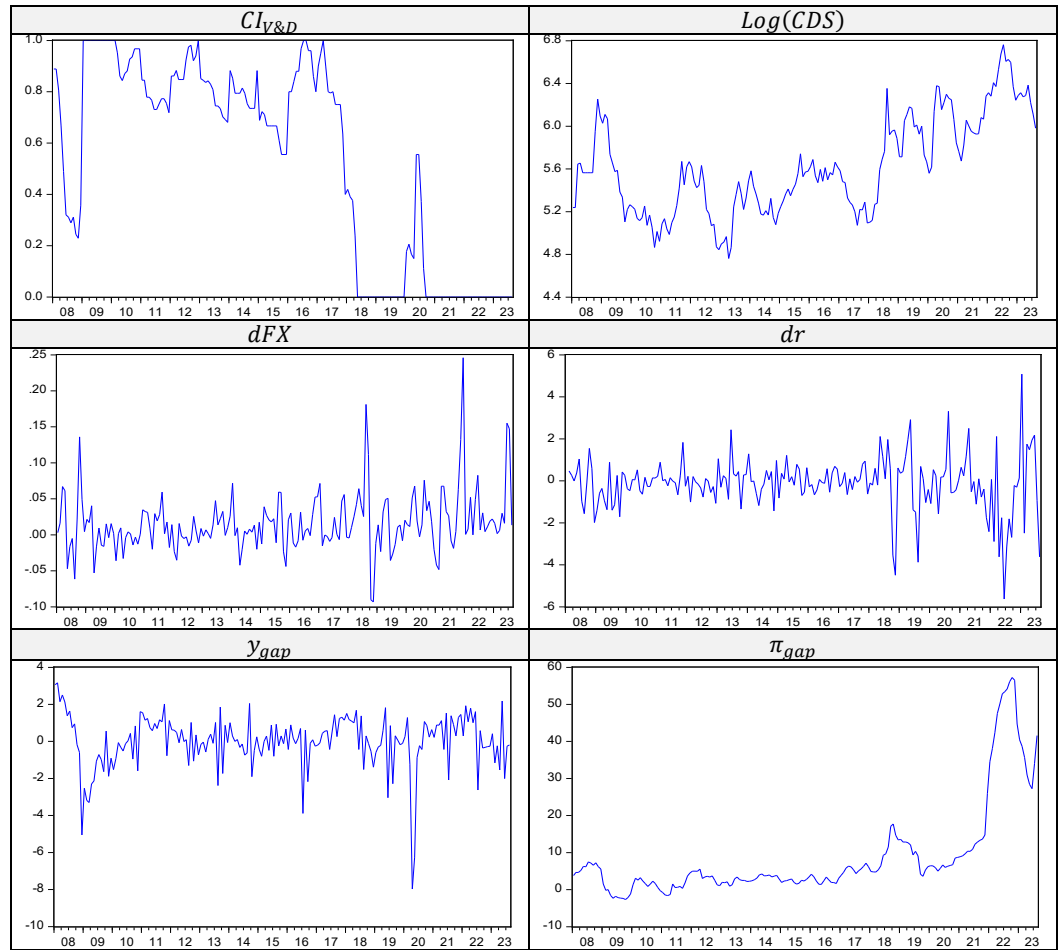
Döviz kuru değişkeni için, sepet döviz kurunun değişim oranı kullanılmaktadır. Sepet döviz kuru USD/TRY ve EUR/TRY döviz satış kurlarının eşit ağırlıklandırılması ile oluşturulmakta ve ardından sepet kurun logaritmik birinci farkı alınmaktadır [$dFX = \text{Log}(FX)_t - \text{Log}(FX)_{t-1}$]. Döviz kuru değişkenleri EVDS veri tabanından elde edilmiştir.

Reel faiz oranı hesaplanırken $r = \left[\left(\frac{1+i_{DIBS}}{1+\pi_{t+12}} \right) - 1 \right] * 100$ formülü kullanılmaktadır. Burada i_{DIBS} , sabit maliyetli DİBS'lerin aylık ortalama nominal bileşik faiz oranıdır. π_{t+12} ise 12 ay sonrası için beklenen yıllık enflasyon oranının medyan değerini göstermektedir. i_{DIBS} serisi T.C. Hazine Bakanlığı veri tabanından, π_{t+12} serisi ise EVDS Piyasa Katılımcıları Anketi Tanımsal İstatistiklerinden elde edilmiştir. Çalışmada reel faiz oranı değişkeninin değişimi kullanılmaktadır [$dr = r_t - r_{t-1}$].

Çıktı boşluğu oranı $\left[y_{gap} = \left(\frac{\text{Log}(IP)_{seas} - IP_{trend}}{IP_{trend}} \right) \right]$ formülü kullanılarak hesaplanmaktadır. Burada, $\text{Log}(IP)_{seas}$ logaritması alınmış ve Census X-13 yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmış sanayi üretim endeksidir. Bu seri Hodrick-Prescott filtresinden geçirilerek ilgili değişkenin trendini gösteren IP_{trend} serisi hesaplanmaktadır. Sanayi üretim endeksi EVDS veri tabanından elde edilmiştir.

Enflasyon boşluğu değişkeni [$\pi_{gap} = \pi_t - \pi_{target}$] formülü ile hesaplanmaktadır. Burada π_t , gerçekleşen enflasyon oranıdır. π_t , logaritmik TÜFE endeksinin 12 aylık farkı alınarak hesaplanmaktadır. TÜFE endeksi EVDS veri tabanından elde edilmiştir. π_{target} ise TCMB'nin ilgili yıla ait yıllık enflasyon hedefini göstermektedir. Söz konusu değişkene TCMB'nin yıllık Para ve Kur Politikası raporlarından ulaşılmıştır. Çalışmada dönüştürme işlemi yapılan veri setinin zaman serisi Şekil 1'de gösterilmektedir.

Çalışmada BVAR yöntemi uygulanmadan önce değişkenlerin durağanlığı sınanmaktadır. Dönüştürme işlemi uygulanmış değişkenlerin Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testlerinin sonuçları Tablo 2'de sunulmaktadır. Birim kök testi bulguları incelendiğinde, dFX , dr ve y_{gap} değişkenleri için, birim kök olduğuna dair boş hipotez reddedilmekte ve değişkenlerinin düzeyde durağan olduğu bulgusuna ulaşılmıştır [I(0)]. $CI_{V\&D}$, $\text{Log}(CDS)$ ve π_{gap} değişkenleri için yapılan birim kök testlerinde, birim kök olduğuna dair boş hipotez reddedilememiştir. Bu değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları [I(1)], ancak birinci farkları alındığında durağan oldukları görülmektedir.

Şekil 1. Veri Setinin Zaman Serisi

VAR analizinin modeldeki parametrelerin tahmini için değil, değişkenlerin aralarındaki ilişkilerin yönünün belirlenmesi için yapıldığını savunan Sims (1980), Tiao ve Box (1981), Tiao ve Tsay (1983), Cooley ve Leroy (1985), Litterman (1986) ve Doan (1992; 2010), durağan olmayan serilerin farkları alınarak durağan hale getirilmelerinin bilgi kaybına neden olacağını belirterek, modelin değişkenleri arasında bir eşbütünlük ilişkisi varsa, durağan olmayan serilerin birinci farklarının alınmasına gerek duyulmadan VAR analizinin yapılabileceğini öne sürmektedirler. Uhlig (2005) BVAR modelinin yapısının bu görüşe uygunluk gösterdiğini belirtmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada $CI_{V\&D}$, $Log(CDS)$ ve π_{gap} değişkenlerinin düzeyde durağan olmayan şekilde kullanılmalarına karar verilmiştir. Öte yandan modelin değişkenleri arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı, durağan olmayan serilerin birinci farklarının alınmasını gerektirmeden BVAR analizinin yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin aynı dereceden durağan olmamaları ve I(2) özelliği göstermemeleri nedeniyle, değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığı ARDL sınır testi ile incelenmiştir. ARDL sınır testi bulguları Tablo 3'te sunulmaktadır. Modelde F-istatistiği için AIC bilgi kriterine göre otomatik olarak seçilen uygun gecikme uzunlukları: $CI_{V\&D}$ için 1, $Log(CDS)$ için 2, dFX için 0, dr için 1, y_{gap} için 3 ve son olarak π_{gap} için 0'dır [ARDL(1, 2, 0, 1, 3, 0)]. Hesaplanan F-istatistiği 7.6446 bulunmuştur. F-istatistiğinin, %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için üst sınır kritik değerlerden daha büyük olması nedeniyle değişkenler arasında eş bütünlük ilişkisinin olmadığını ileri süren boş hipotez reddedilmekte ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 2. Birim kök testleri

Değişkenler		ADF		PP	
		Sabit	Trend & Sabit	Sabit	Trend & Sabit
$CI_{V\&D}$	Düzye	-1.4595 (0.5520)	-2.8762 (0.1727)	-1.4877 (0.5378)	-2.6141 (0.2746)
	Birinci Fark	-8.3647*** (0.000)	-8.3634*** (0.000)	-11.0488*** (0.000)	-11.0191*** (0.000)
$Log(CDS)$	Düzye	-2.2109 (0.2032)	-2.9032 (0.1639)	-2.2803 (0.1794)	-2.9032 (0.1639)
	Birinci Fark	-12.9677*** (0.0000)	-12.9319*** (0.0000)	-12.9496*** (0.0000)	-12.9115*** (0.0000)
dFX	Düzye	-9.8420*** (0.0000)	-10.4604*** (0.0000)	-9.0551*** (0.0000)	-9.2456*** (0.0000)
	Birinci Fark	----	----	----	----
dr	Düzye	-7.3436*** (0.0000)	-7.3469*** (0.0000)	-11.0777*** (0.0000)	-11.0756*** (0.0000)
	Birinci Fark	----	----	----	----
y_{gap}	Düzye	-5.8192*** (0.0000)	-5.8165*** (0.0000)	-10.4890*** (0.0000)	-10.4541*** (0.0000)
	Birinci Fark	----	----	----	----
π_{gap}	Düzye	3.1806 (1.0000)	1.8728 (1.0000)	-0.8058 (0.8148)	-1.9889 (0.6032)
	Birinci Fark	-3.0253** (0.0345)	-3.6921** (0.0255)	-6.8889*** (0.0000)	-6.9930*** (0.0000)

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Parantez içindeki değerler olasılıkları göstermektedir. Birim kök testlerinde Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmaktadır. ADF Testinde maksimum gecikme uzunluğu otomatik olarak belirlenmektedir. PP Testinde Barlett Kernel Metodu kullanılmaktadır. Bandwidth Genişliği Newey-West yöntemi ile belirlenmektedir.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi

F-istatistiği	k	Anlamlılık Düzeyi (%)	I(0)	I(1)
7.6446	5	1	3.06	4.15
		5	2.39	3.38
		10	2.08	3.00

Not: k, modelin bağımsız değişken sayısını göstermektedir.

4. Ampirik Bulgular

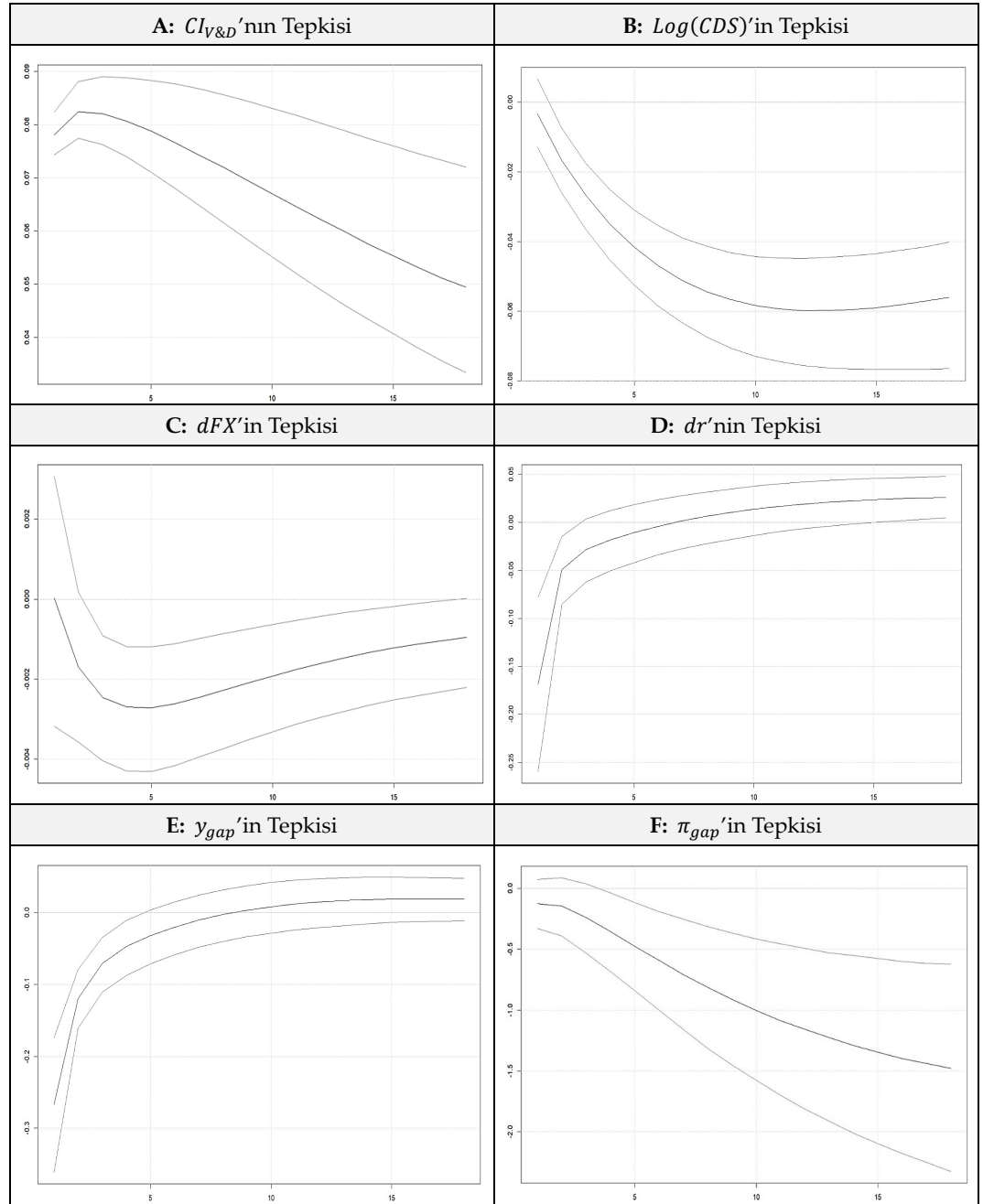
BVAR modelini tahmin etmek için öncelikle modelin uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Modelin uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine (SC) göre 1 olarak belirlenmiştir. Merkez bankası kredibilitesinin tamamen kayb olduğu dönemlerde endeks 0 değerini almaktadır. Sıfır değerlerinin yer aldığı veri setinin bulunduğu zaman serisi tahminlerinde, 0 değeri tahmin bulgularını etkileyebilmektedir. Bu durumu kontrol edebilmek için merkez bankasının kredibilitesinin olmadığı dönemlerde 1 değeri alan ve diğer dönemlerde (eksik ve tam kredibilite dönemlerinde) 0 değeri alan bir kukla değişken tanımlanarak dışsal değişken olarak kullanılmıştır.

Çalışmada VAR katsayılarının dağılımı için Giannone vd. (2015)'in geliştirdiği önseller kullanılmıştır. Belirlenen hiper parametre değerleri $\lambda = 1.64$, $\alpha = 65.98$ ve $\Psi = 0.004$ ' dir.

Merkez bankası kredibilitesi şoklarının tanımlanmasında Cholesky ayrıştırması kullanılmaktadır. Bu nedenle modelde değişkenlerin sıralaması önemlidir. Tüm değişkenler kendisinden önce gelen değişkenlerden eş zamanlı olarak etkilenmekte, fakat kendisinden sonra gelen değişkenlerden eş zamanlı olarak etkilenmemekte ve ayrıca tüm

değişkenler birbirlerini gecikme ile etkilemektedirler. Buna göre çalışmada kullanılan değişkenlerin sıralaması şöyledir: TCMB'nin kredibilite endeksi ($CI_{V\&D}$), logaritmik olarak ifade edilen ülke risk primi [$Log(CDS)$], döviz kurunun değişim oranı (dFX), reel faiz oranının değişimi (dr), çıktı boşluğu oranı (y_{gap}) ve enflasyon boşluğu oranıdır (π_{gap}). Dolayısıyla örneğin $CI_{V\&D}$ değişkeni $Log(CDS)$, dFX , dr , y_{gap} ve π_{gap} değişkenlerini eşzamanlı olarak etkilemekte, ancak bu değişkenlerden eş zamanlı olarak etkilenmemektedir. Benzer şekilde $Log(CDS)$ değişkeni $CI_{V\&D}$ değişkeninden eşzamanlı olarak etkilenirken, kendisinden sonra gelen değişkenleri eş zamanlı olarak etkilemektedir. Bununla birlikte tüm değişkenler birbirlerini gecikmeli olarak etkilemektedirler.

Merkez bankası kredibilitesi değişkeninin hata terimlerinde meydana gelen şokun diğer değişkenler üzerindeki etkisi Şekil 2'de gösterilmektedir. Panel A, $CI_{V\&D}$ 'ya verilen bir birim şokun kendisini nasıl etkilediğini raporlamaktadır. Bu etki tüm dönemler için pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Panel B'de $CI_{V\&D}$ değişkeninde meydana gelen bir birim pozitif şoka $Log(CDS)$ değişkeninin azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepkinin ikinci dönemden sonra istatistiksel olarak anlamlı bulunması, kredibilite artışlarının Türkiye'ye yönelik risk algısını azalttığı yönünde değerlendirilmektedir. Panel C'de $CI_{V\&D}$ değişkeninde meydana gelen bir birim pozitif şoka dFX değişkeninin azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepkinin üçüncü ve on yedinci dönemler arasında istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Bu bulgu merkez bankası kredibilitesindeki artışların döviz kurunun değişim oranını azalttığını, farklı bir ifade ile kur piyasasındaki dalgalanmaları azalttığını ortaya koymaktadır. Panel D'de, $CI_{V\&D}$ 'da meydana gelen bir birim pozitif şok karşısında dr değişkeninin ilk yedi dönem azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepki, ilk üç dönem istatistiksel olarak anlamlı bulunmaktadır. Ayrıca dr değişkeninin verdiği tepkinin yedinci dönemden sonra artış yönünde olduğu, ancak bu tepkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı bulgusu elde edilmektedir. Merkez bankası kredibilitesindeki artışa reel faiz oranında meydana gelen değişimin azalarak tepki vermesi, kredibilite artışlarının faiz oranındaki değişimi azalttığı, yani faiz oranında meydana gelen dalgalanmaları azalttığı şeklinde yorumlanmaktadır. Panel E, $CI_{V\&D}$ 'ya bir birim pozitif şok verildiğinde y_{gap} 'in etki tepkilerini raporlamaktadır. $CI_{V\&D}$ değişkeninde meydana gelen bir birim pozitif şoka y_{gap} değişkeninin ilk dokuz dönem azalarak tepki verdiği ve bu tepkinin ilk beş dönem istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Ayrıca dokuzuncu dönemden sonra artış şeklinde verilen tepkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Bu bulgu, merkez bankası kredibilitesindeki artışların çıktıyı potansiyel düzeyine yaklaştırarak büyümeye istikrar kazandırdığı şeklinde yorumlanmaktadır. Panel F'de π_{gap} değişkeninin $CI_{V\&D}$ 'da meydana gelen bir birim pozitif şoka azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepkinin dördüncü dönemden sonra istatistiksel olarak anlamlı bulunması, merkez bankası kredibilitesindeki artışların merkez bankasına enflasyonu çıplamak konusunda başarı sağladığını ortaya koymaktadır. Merkez bankaları için optimal politikanın kendi kayıp fonksiyonunda yer alan çıktı ve enflasyon boşluklarını minimize etmek olduğu düşünüldüğünde, çıktı ve enflasyon açığının merkez bankası kredibilitesindeki artışa azalarak verdiği tepki, merkez bankası kredibilitesindeki artışın optimal politika uygulamalarına ve enflasyonist olmayan bir ekonomik büyüme sürecine katkı vereceği yönünde değerlendirilmektedir.

Şekil 2. Makroekonomik değişkenlerin merkez bankası kredibilitesi şokuna tepkileri

Not: Düz siyah çizgiler 18 aylık dönem için etki tepkileri gösterirken, gri çizgiler ise etki-tepkiler için bir standart sapma güven aralıklarını göstermektedir.

5. Sonuç

Merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi, para politikası uygulamalarının başarısını yansıtmaktadır. Merkez bankası kredibilitesinin geliştirilmesi merkez bankasının enflasyon oranını kontrol edebilme gücünü artırmakta, döviz kurunun ve faiz oranının oynaklıklarını azaltmakta, enflasyon ve çıktı oynaklıklarını azaltmakta, politika faiz oranının oynaklığı ile enflasyon ve çıktı boşlukları arasındaki ödünlüşme ilişkisini hafifletmekte, yatırım ortamının gelişmesine katkı sağlamakta ve mali değişkenleri olumlu yönde etkilemektedir.

Bu çalışmada TCMB'nin kredibilite gelişmelerinin Türkiye'nin makroekonomik performansı üzerindeki etkileri Ocak 2008 – Ağustos 2023 dönemi için aylık veriler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada Litterman (1980; 1986a; 1986b) tarafından

geliştirilen Bayesian Vector Autoregression (BVAR) yöntemi kullanılarak TCMB'nin kredibilitesinde meydana gelen bir birim pozitif şoka makroekonomik performans değişkenlerinin nasıl tepki verdiği gösterilmiştir.

BVAR modelinden elde edilen etki-tepki bulguları merkez bankası kredibilitesinde meydana gelen bir birim pozitif şoka ülke risk priminin, döviz kurunun değişim oranının, reel faiz oranının değişiminin, çıktı boşluğunun ve enflasyon boşluğunun azalarak tepki verdiklerini göstermektedir. Merkez bankası kredibilitesinde meydana gelen artış karşısında bu değişkenlerin azalarak verdiği tepki ülke risk primi için ikinci dönemden sonra, döviz kurunun değişim oranı için üçüncü ve on yedinci dönemler arasında, reel faiz oranındaki değişim için ilk üç dönem, çıktığı boşluğu için ilk beş dönem ve enflasyon boşluğu için dördüncü dönemden sonra istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgular, merkez bankası kredibilitesindeki artışların ülkeye yönelik risk algısını azaltarak sırasıyla döviz kurunda ve faiz oranında meydana gelen dalgalanmaları azalttığı, çıktıyı potansiyel düzeyine yaklaştırarak ekonomik büyümeye istikrar kazandırdığı ve enflasyonun merkez bankasının enflasyon hedefleri doğrultusunda kontrol edilmesini sağladığı şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla merkez bankası kredibilitesindeki artışlara çıktı ve enflasyon boşluklarının azalarak tepki vermeleri, kredibilite artışlarının merkez bankasının optimal politika uygulamalarını desteklediğini ve enflasyonist olmayan bir ekonomik büyüme süreci için merkez bankası kredibilitesinin geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları Cecchetti ve Krause (2002), Montes (2013), Papadamou vd. (2014), Chansrinoyom vd. (2020) ve Bicchil (2022)'in bulguları ile örtüşmektedir.

Elde edilen bulgular bir arada değerlendirildiğinde, TCMB'nin kredibilitesinin geliştirilmesinin Türkiye'nin makroekonomik performansını olumlu yönde etkilediği, makroekonomik istikrara katkı sağladığı ve TCMB'nin optimal politika uygulamalarını desteklediği sonucuna ulaşılmaktadır. Buradan hareketle merkez bankası kredibilitesini geliştirmek için alternatif politikalar ve / veya politika tasarımları önerilebilir. Örneğin Varlık ve Öbekcan (2023) merkez bankası kredibilitesini geliştirmek için, merkez bankası başkanlarının ve para politikası kurulu üyelerinin görev süreleri tamamlanmadan görevden alınmalarını zorlaştıran hukuksal çerçevenin oluşturulmasını, enflasyon hedeflerinin beklentileri çıpalama işlevi sağlayacak şekilde belirlenmesini, yani inandırıcılığı olan gerçekçi bir oranın hedeflenmesini ve merkez bankasının sözlü yönlendirme politikalarının merkez bankası kredibilitesini artıracak şekilde uygulanmasını, yani iletişim politikasının tutarsız olmayacak bir şekilde yapılmasını önermektedirler.

Kaynakça

- Adler, G., Lama, R., & Medina, J. P. (2019). Foreign exchange intervention and inflation targeting: The role of credibility. *Journal of Economic Dynamics & Control*, 106, 103716, 1-20. <https://doi.org/10.1016/j.jedc.2019.07.002>
- Agénor, P., & Taylor, M. P. (1992). Testing for credibility effects. *Staff Papers - International Monetary Fund*, 39(3), 545-571. <https://doi.org/10.2307/3867473>
- Agénor, P.R. (2001). Monetary policy under flexible exchange rates: An introduction to inflation targeting. *Central Bank of Chile Working Papers*, No.124.
- Aguir, A. (2018). Central bank credibility, independence, and monetary policy. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 7(3), 91-110. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2018-0025>
- Akosah, N.K., Acquaye, I., & Loloh, F. W. (2017). Monetary policy credibility and macro-dynamics: Evidence from Ghana. *Applied Economic Letters*, 24(21), 1567-1574. <https://doi.org/10.1080/13504851.2017.1332739>
- Ball, L. (1995). Disinflation with imperfect credibility. *Journal of Monetary Economics*, 35(1), 5-23. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(94\)01166-8](https://doi.org/10.1016/0304-3932(94)01166-8)

- Bañbura, M., Giannone, D., & Reichlin, L. (2010). Large Bayesian vector auto regressions. *Journal of Applied Econometrics (Chichester, England)*, 25(1), 71-92. <https://doi.org/10.1002/jae.1137>
- Başkaya, S., Kara, H., & Mutluer, D. (2008). Expectations, communication and monetary policy in Turkey. *CBRT Working Paper*, 08/01.
- Başkaya, Y. S., Gülşen, E., & Kara, A. H. (2012). Inflation expectations and central bank communication in turkey. *Central Bank Review*, 12(2), 1-10.
- Başkaya, Y. S., Gülşen, E., & Orak, M. (2008). Hedef revizyonu öncesi ve sonrasında enflasyon beklentileri. *TCMB Ekonomi Notları*, 10(01).
- Bernanke, B. (1999). *Inflation targeting: Lessons from the international experience*. Princeton University Press.
- Bernanke, B. S. (2005). What have we learned since October 1979? *Review - Federal Reserve Bank of St. Louis*, 87(2), 277-282.
- Bessler, D. A., & Kling, J. L. (1986). Forecasting vector autoregressions with Bayesian priors. *American Journal of Agricultural Economics*, 60(1), 144-151.
- Bicchal, M. (2022). Central bank credibility and its effect on stabilization. *Economic Analysis and Policy*, 76, 73-94. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2022.07.006>
- Blinder, A. S. (2000). Central-bank credibility: Why do we care? how do we build it? *The American Economic Review*, 90(5), 1421-1431. <https://doi.org/10.1257/aer.90.5.1421>
- Bofinger, P. (2001). *Monetary policy: Goals, institutions, strategies, and instruments*. Oxford University Press.
- Bomfim, A. N., & Rudebusch, G. D. (2000). Opportunistic and deliberate disinflation under imperfect credibility. *Journal of Money, Credit and Banking*, 32(4), 707-721. <https://doi.org/10.2307/2601179>
- Bordo, M. D., & Siklos, P. L. (2015). *Central bank credibility: An historical and quantitative exploration*. Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w20824>
- Bordo, M. D., & Siklos, P. L. (2017). Central bank credibility before and after the crisis. *Open Economies Review*, 28(1), 19-45. <https://doi.org/10.1007/s11079-016-9411-2>
- Bordo, M., & Siklos, P. (2014). *Central bank credibility, reputation and inflation targeting in historical perspective*. Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w20693>
- Borio, C., & White, W. (2004). Whither monetary and financial Stability? The implications of evolving policy regimes. *BIS Working Papers*, 147.
- Brunner, K. (1983). Has monetarism failed? *The Cato Journal*, 3(1), 23-23.
- Bulut, U. (2018). Inflation expectations in turkey: Determinants and roles in missing inflation targets. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 7(3), 73-90. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2018-0024>
- Bulut, U. (2020). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Kredibilite Problemi: Ampirik Bir İnceleme. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 5(2), 1-15.
- Çakmaklı, C., & Demiralp, S. (2020). A dynamic evaluation of central bank credibility. *Koç University-TÜSİAD Economic Research Forum, Working Paper*, No: 2015 October 2020.
- Calderón, C., Duncan, R., & Schmidt-Hebbel, K. (2004). Institutions and cyclical properties of macroeconomic policies. *Banco Central de Chile*. Vol. 285.
- Carriere-Swallow, M. Y., Gruss, B., Magud, M. N. E., & Valencia, M. F. (2016). Monetary policy credibility and exchange rate pass-through. *International Monetary Fund Working Paper*, No. 240.
- Cecchetti, S. G., & Krause, S. (2002). Central bank structure, policy efficiency, and macroeconomic performance: exploring empirical relationships. *Review-Federal Reserve Bank of Saint Louis*, 84(4), 47-60.
- Chansrinoyom, T., Epstein, M. N. P., & Nalban, V. (2020). The Monetary Policy Credibility Channel and the Amplification Effects in a Semi-structural Model, *International Monetary Fund Working Paper*, No. 201.
- Çiçek, S., & Akar, C. (2014). Do inflation expectations converge toward inflation target or actual inflation? evidence from expectation gap persistence. *Central Bank Review*, 14(1), 15-21.
- Çiçek, S., Akar, C., & Yücel, E. (2011). Türkiye'de enflasyon beklentilerinin çapalanması ve güvenilirlik. *İktisat İşletme ve Finans*, 26(304), 37-55. <https://doi.org/10.3848/iif.2011.304.3044>
- Cooley, T. F., & LeRoy, S. F. (1985). Atheoretical macroeconometrics: A critique. *Journal of Monetary Economics*, 16(3), 283-308.

- Cukierman, A. (1986). Central bank behavior and credibility: some recent theoretical developments. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 68(5), 5-17.
- De Mendonça, H. (2007). Towards credibility from inflation targeting: The Brazilian experience. *Applied Economics*, 39(20), 2599-2615. <https://doi.org/10.1080/00036840600707324>
- De Mendonça, H. F. (2018). Credibility and inflation expectations: What we can tell from seven emerging economies? *Journal of Policy Modeling*, 40(6), 1165-1181. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2018.06.001>
- De Mendonça, H. F., & da Silva, R. T. (2009). Fiscal effect from inflation targeting: The Brazilian experience. *Applied Economics*, 41(7), 885-897. <https://doi.org/10.1080/00036840701721398>
- De Mendonça, H. F., & e Souza, Gustavo José de Guimarães. (2009). Inflation targeting credibility and reputation: The consequences for the interest rate. *Economic Modelling*, 26(6), 1228-1238. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2009.05.010>
- De Mendonça, H. F., & Lima, Thiago Ramalho Vasco da Silva. (2011). Macroeconomic determinants of investment under inflation targeting: Empirical evidence from the Brazilian economy. *Latin American Business Review*, 12(1), 25-38. <https://doi.org/10.1080/10978526.2011.565697>
- De Mendonça, H. F., & Lima, Thiago Ramalho Vasco da Silva. (2011). Macroeconomic determinants of investment under inflation targeting: Empirical evidence from the Brazilian economy. *Latin American Business Review*, 12(1), 25-38. <https://doi.org/10.1080/10978526.2011.565697>
- De Mendonça, H. F., & Souza, Gustavo Jose De Guimaraes E. (2012). Is inflation targeting a good remedy to control inflation? *Journal of Development Economics*, 98(2), 178-191. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2011.06.011>
- De Mendonça, H. F., & Tiberto, B. P. (2017). Effect of credibility and exchange rate pass-through on inflation: An assessment for developing countries. *International Review of Economics & Finance*, 50, 196-244. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2017.03.027>
- De Mendonça, H. F., & Tostes, F. S. (2015). The effect of monetary and fiscal credibility on exchange rate pass-through in an emerging economy. *Open Economies Review*, 26(4), 787-816. <https://doi.org/10.1007/s11079-014-9339-3>
- DeBelle, G., & Fischer, S. (1994). How independent should a central bank be? In *Conference Series* (Vol. 38, pp. 195-225). Federal Reserve Bank of Boston.
- Del Negro, M., & Schorfheide, F. (2004). Priors from general equilibrium models for VARs. *International Economic Review*, 45(2), 643-673.
- Demertzis M., Marcellino, M., & Viegli, N. (2010). Anchors for Inflation Expectations. *Economics Working Papers* ECO2010/10, European University Institute
- Demertzis, M., Marcellino, M., & Viegli, N. (2012). A credibility proxy: Tracking US monetary developments. *The B.E. Journal of Macroeconomics*, 12(1), 1-36. <https://doi.org/10.1515/1935-1690.2442>
- Demertzis, M., Marcellino, M., Arcellino, M., & Viegli, N. (2009). Anchors for inflation expectations. *De Nederlandsche Bank Working Paper*, No.229.
- Doan, T. (1992). RATS User's Manual III. Evanston, Estima
- Doan, T. A. (2010). Practical issues with state-space models with mixed stationary and non-stationary dynamics. Technical Paper, 1, 0-23. <https://www.estima.com/articles/TP2010-1 State Space Mixed Dynamics.pdf>
- Doan, T., Litterman, R. B., & Sims, C. A. (1983). Forecasting and conditional projection using realistic prior distributions. Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w1202>
- Doğan, M. K., & Bozdemir, G. (2014). The effects of credibility on interest rates in Turkey. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 7(14), 71-90.
- Drazen, A., & Masson P.R. (1994). Credibility of policies versus credibility of policy makers. *Quarterly Journal of Economics*, 109, 735-754.
- Ferreira, R. T., Goes, C. R. C., & Arruda, E. F. (2018). Central bank credibility and inflation dynamics in Brazil. *The Empirical Economics Letters*, 17(2), 235-242.
- Fuhrer, J. C. (1994). Goals, guidelines, and constraints facing monetary policymakers: an overview. *New England Economic Review*, 3-16.
- Fuhrer, J., & Moore, G. (1995). Inflation persistence. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(1), 127-159. <https://doi.org/10.2307/2118513>
- Galvis Ciro, J. C., & de Mendonça, H. F. (2016). Inflation targeting credibility and sovereign risk: Evidence from Colombia. *Applied Economics Letters*, 23(14), 984-990. <https://doi.org/10.1080/13504851.2015.1125425>

- Gayaker, S., Ağaslan, E., Alkan, B., & Çiçek, S. (2021). The deterioration in credibility, destabilization of exchange rate and the rise in exchange rate pass-through in Turkey. *International Review of Economics & Finance*, 76, 571-587. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2021.07.004>
- Giannone, D., Lenza, M., & Primiceri, G. E. (2015). Prior selection for vector autoregressions. *The Review of Economics and Statistics*, 97(2), 436-451. https://doi.org/10.1162/REST_a_00483
- Güler, A. (2021). Does monetary policy credibility help in anchoring inflation expectations? Evidence from six inflation targeting emerging economies. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 10(1), 93-111. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2021-0005>
- Gürkaynak, R. S., Sack, B. P., & Swanson, E. T. (2007). Market-based measures of monetary policy expectations. *Journal of Business & Economic Statistics*, 25(2), 201-212. <https://doi.org/10.1198/073500106000000387>
- Kabundi, A., & Mlachila, M. (2019). The role of monetary policy credibility in explaining the decline in exchange rate pass-through in south Africa. *Economic Modelling*, 79, 173-185. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.10.010>
- Koop, G. M. (2013). Forecasting with medium and large Bayesian VARS. *Journal of Applied Econometrics*, 28(2), 177-203. <https://doi.org/10.1002/jae.1270>
- Krušković, B. D. (2022). Central bank intervention in the inflation targeting. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 11(1), 67-85. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2022-0003>
- Kurihara, Y. (2019). Does central bank credibility effectively influence the economy? A recent Japanese case. *Journal of International Business and Economics*, 7(1), 11-17.
- Lee, S., & Kim, Y. M. (2019). Inflation expectation, monetary policy credibility, and exchange rates. *Finance Research Letters*, 31. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2018.12.006>
- Levieuge, G., Lucotte, Y., & Ringuedé, S. (2018). Central bank credibility and the expectations channel: Evidence based on a new credibility index. *Review of World Economics*, 154(3), 493-535. <https://doi.org/10.1007/s10290-018-0308-6>
- Litterman, R. B. (1980). A Bayesian procedure for forecasting with vector autoregressions. *MIT Working Paper*.
- Litterman, R. B. (1986a). A statistical approach to economic forecasting. *Journal of Business & Economic Statistics*, 4(1), 1-4 <https://doi.org/10.2307/1391378>
- Litterman, R. B. (1986b). Forecasting with Bayesian vector autoregressions-five years of experience. *Journal of Business & Economic Statistics*, 4(1), 25-38. <https://doi.org/10.1080/07350015.1986.10509491>
- Łyziak, T., Mackiewicz, J., & Stanisławska, E. (2007). Central bank transparency and credibility: The case of Poland, 1998–2004. *European Journal of Political Economy*, 23(1), 67-87. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2006.05.004>
- Migliardo, C. (2010). Monetary policy transmission in Italy: A BVAR analysis with sign restriction. *Czech Economic Review*, 4(02), 139-167.
- Minella, A., de Freitas, P. S., Goldfajn, I., & Muinhos, M. K. (2003). Inflation targeting in Brazil: Constructing credibility under exchange rate volatility. *Journal of International Money and Finance*, 22(7), 1015-1040. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2003.09.008>
- Montes, G. C. (2009). Reputation, credibility and monetary policy effectiveness. *Estudos Econômicos (São Paulo)*, 39, 673-698.
- Montes, G. C. (2013). Credibility and monetary transmission channels under inflation targeting: An econometric analysis from a developing country. *Economic Modelling*, 30, 670-684. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.09.035>
- Montes, G. C., & Cesar Albuquerque Bastos, J. (2014). Effects of reputation and credibility on monetary policy: Theory and evidence for Brazil. *Journal of Economic Studies (Bradford)*, 41(3), 387-404. <https://doi.org/10.1108/JES-11-2012-0158>
- Montes, G. C., & Curi, A. (2015). The importance of credibility for the conduct of monetary policy and inflation control: theoretical model and empirical analysis for Brazil under inflation targeting. *Planejamento e Políticas Públicas*, (46).
- Montes, G. C., & Ferreira, C. F. (2020). Does monetary policy credibility mitigate the fear of floating? *Economic Modelling*, 84, 76-87. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2019.03.010>
- Montes, G. C., Oliveira, L. V., Curi, A., & Nicolay, R. T. F. (2016). Effects of transparency, monetary policy signaling and clarity of central bank communication on disagreement about inflation expectations. *Applied Economics*, 48(7), 590-607. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1083091>
- Montes, G., Oliveira, A. J. D., & Nicolay, R. (2019). Empirical evidence on the relation between fiscal credibility and central bank credibility: The Brazilian case. *Estudos Econômicos (São Paulo)*, 49, 105-129.
- Ötker, I., & Freedman, C. (2009). Country experiences with the introduction and implementation of inflation targeting, *IMF Working Papers*, 2009(161). <https://doi.org/10.5089/9781451873085.001.A001>

- Park, K. (2022). The excess sensitivity of long-term interest rates and central bank credibility. *Economic Modelling*, 106, 105708. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2021.105708>
- Perrier, P., & Amano, R. (2000). Credibility and monetary policy. *Bank of Canada Review*, 11.
- Posen, A. (1998). Central bank independence and disinflationary credibility: A missing link? *Oxford Economic Papers*, 50(3), 335-359. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a028650>
- Potter, S. M. & Smets, F. (2019). Unconventional monetary policy tools: A cross-country analysis. *BIS CGFS Papers*, No.63.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica*, 48(1), 1-48. <https://doi.org/10.2307/1912017>
- Sims, C. A. (1993). A nine-variable probabilistic macroeconomic forecasting model. In *Business cycles, indicators, and forecasting* (pp. 179-212). University of Chicago Press.
- Sims, C. A., & Zha, T. (1998). Bayesian methods for dynamic multivariate models. *International Economic Review (Philadelphia)*, 39(4), 949-968. <https://doi.org/10.2307/2527347>
- Siscú, J. (2002). Inflation expectations in an inflation-targeting regime: A preliminary analysis of the Brazilian case. *Applied Economics*, 6(4), 703-711.
- Spencer, D. E. (1993). Developing a Bayesian vector autoregression forecasting model. *International Journal of Forecasting*, 9(3), 407-421.
- Spyromitros, E., & Tuysuz, S. (2008). Do monetary policy transparency, independence and credibility enhance macro-financial stability?. Available at SSRN 1309737.
- Stephanos, P., Sidiropoulos, M., & Spyromitros, E. (2014). Determinants of central bank credibility and macroeconomic performance: Evidence from eastern European and Latin American countries. *Eastern European Economics*, 52(4), 5-31. <https://doi.org/10.2753/EEE0012-8775520401>
- Svensson, L. E. (2000). *How should monetary policy be conducted in an era of price stability?* Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w7516>
- Svensson, L. E. (2010). Inflation targeting. In *Handbook of monetary economics* (Vol. 3, pp. 1237-1302). Elsevier.
- Tanuwidjaja, E., & Choy, K. M. (2006). Central bank credibility and monetary policy in Indonesia. *Journal of Policy Modeling*, 28(9), 1011-1022. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2006.05.003>
- Tiao, G. C., & Box, G. E. (1981). Modeling multiple time series with applications. *Journal of the American Statistical Association*, 76(376), 802-816.
- Tiao, G. C., & Tsay, R. S. (1983). Multiple time series modeling and extended sample cross-correlations. *Journal of Business & Economic Statistics*, 1(1), 43-56. <https://doi.org/10.1080/07350015.1983.10509323>
- Todd, R. M. (1990). Improving economic forecasting with Bayesian vector autoregression. *Modelling Economic Series*, 214-34.
- Tronzano, M. (2005). Inflation targeting and credibility: A note on the recent empirical literature. *Economia Internazionale/International Economics*, 58(4), 489-506.
- Uhlig, H. (2005). What are the effects of monetary policy on output? Results from an agnostic identification procedure. *Journal of Monetary Economics*, 52(2), 381-419.
- Varlık, N., & Varlık, S. (2021). Merkez bankası kredibilitesinin enflasyon oranı üzerindeki asimetrik etkisi-Türkiye örneği. *Journal of Management and Economics Research*, 19(2), 299-319.
- Varlık, S., & Berument, H. (2019). *Küresel Finansal Çevrimler Ülke Risk Primi ve Merkez Bankası Kredibilitesi - Türkiye Örneği*, Edt. Hasan Türe ve Erkan Ağaslan, Türkiye'nin Güncel İktisadi Sorunları, Gazi Kitabevi. Ankara.
- Varlık, S., & Daglaroglu, T. (2021). Merkez bankası kredibilitesinin ölçümüne alternatif bir yöntem arayışı-Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Örneği. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 21(2), 256-270.
- Varlık, S., & Öbekcan, M. (2023). Ülke risk priminin belirleyicisi olarak merkez bankası kredibilitesi: Türkiye'den kanıtlar. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 8(2), 128-155.
- Villani, M. (2009). Steady-state priors for vector autoregressions. *Journal of Applied Econometrics (Chichester, England)*, 24(4), 630-650. <https://doi.org/10.1002/jae.1065>
- Woodford, M. (2004). Inflation targeting and optimal monetary policy. *Review - Federal Reserve Bank of St. Louis*, 86(4), 15-50.
- Yellen, J. L. (2006). Enhancing fed credibility. *Business Economics (Cleveland, Ohio)*, 41(2), 7-13. <https://doi.org/10.2145/20060201>

Yuxiang, K., & Chen, Z. (2010). Monetary policy credibility and inflationary expectation. *Journal of Economic Psychology*, 31(4), 487-497. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2010.03.012>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Mehmet ÖBEKCAN (%50), Serdar VARLIK (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mehmet ÖBEKCAN (%50), Serdar VARLIK (%50)

Vergi Uyuşmazlıklarının Çözümünde Spesifik Bir İnceleme: Edirne Vergi Mahkemesi

Fatih ÇAVDAR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, fatihcavdar@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4915-4599

Öz: Verginin tarafları arasında ortaya çıkan uyuşmazlıkların temel nedeni, genel anlamda idare ile mükelleflerin/sorumluların farklı tutum, düşünce ve davranışlara sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Vergi alacaklısı konumunda bulunan devlet, daha fazla vergi geliri elde ederek, daha fazla ve kaliteli kamu hizmeti sunma amacını taşırken, verginin borçlusu konumunda bulunan mükellefler/sorumlular daha az veya hiç vergi ödememe isteğine sahiptirler. Verginin tarafları arasındaki bu farklılıklar, vergi uyuşmazlıklarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ülkemizde, ortaya çıkan vergi uyuşmazlıkları, ya idari aşamada ya da yargı aşamasında çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Çalışma kapsamında, vergi uyuşmazlıklarının idari ve yargı aşamasında ki çözüm yollarına kısaca değinildikten sonra vergi uyuşmazlıklarının Vergi Mahkemelerindeki durumu, Türkiye geneli ve Edirne ili özelinde incelenmiştir. Bu bağlamda, ülke genelinde, yargı organları üzerindeki iş yükünün fazla olduğu ve ortaya çıkan vergi uyuşmazlıklarının öncelikli olarak idari aşamadaki çözüm yolları ile ortadan kaldırılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi Uyuşmazlıkları, Edirne, Vergi Mahkemeleri

Jel Kodları: H20, H29, K34

A Specific Review In Resolution Of Tax Disputes: Edirne Tax Court

Atıf: Çavdar, F. (2024). Vergi Uyuşmazlıklarının Çözümünde Spesifik Bir İnceleme: Edirne Vergi Mahkemesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 96-108. <https://doi.org/10.30586/1405723>

Geliş Tarihi: 16.12.2024

Kabul Tarihi: 09.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The main reason for the disputes that arise between the parties to the tax is that the administration and the taxpayers/responsible people have different attitudes, thoughts and behaviors in general. While the state, which is a tax creditor, aims to provide more and higher quality public services by obtaining more tax revenue, taxpayers/responsible people, who are tax debtors, aim to minimize or avoid paying taxes. These differences between the parties of the tax lead to tax disputes. In our country, tax disputes are tried to be resolved either at the administrative stage or the judicial stage. Within the scope of this study, the resolutions of tax disputes at the administrative and judicial stages are briefly mentioned and the situation of tax disputes in the Tax Courts is examined in Turkey in general and in Edirne province specifically. In this context, it has been concluded that the workload on the judicial bodies throughout the country is high and that the tax disputes should be resolved primarily through resolutions at the administrative stage.

Keywords: Tax Disputes, Edirne, Tax Court

Jel Codes: H20, H29, K34

1. Giriş

Devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birisi vergilerdir. Vergiyi, devletin kamu gereksinimlerini karşılamak amacıyla egemenlik gücünü kullanarak, gerçek ve tüzel kişilerden karşılıksız ve kanunlara dayalı olarak aldığı ekonomik değerler şeklinde tanımlayabiliriz. Bu bağlamda, verginin alacaklısı konumunda bulunan devlet, daha fazla

hizmet sunabilmek amacıyla toplayabileceği vergileri artırmaya çalışırken, verginin borçlusu konumunda bulunan averti mükellefleri/sorumluları ise adaha az vergi ödeyerek harcanabilir gelirlerini artırmak amacındadırlar. Vergilendirme sürecinde idare ile mükellefler arasında fikir ayrılıkları yaşanması ise kaçınılmazdır. İşte bu noktada, taraflar arasında ortaya çıkan çatışmalar, vergi uyuşmazlıklarına sebep olabilmektedir.

Vergi uyuşmazlıkları, verginin tarafları olan idare ile mükellefler/sorumlular arasında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlıklar şeklinde tanımlanabilir. Söz konusu uyuşmazlıklar, bazen vergi aslı veya cezalarıyla ilgili olabilirken, bazen de farklı vergilendirme konularından kaynaklanabilmektedir. Verginin tarafları arasındaki bu uyuşmazlıkları ortadan kaldırmak için iki seçenek bulunmaktadır. Bu seçeneklerden birincisi, vergi hatalarının düzeltilmesi, cezalarda indirim, uzlaşma ve Kamu Denetçiliği Kurumuna başvuru gibi idari aşamadaki çözüm yollarıdır. İkinci seçenek ise uyuşmazlıkların yargı aşamasında çözüme kavuşturulmasıdır.

Bu çalışmada, öncelikle vergi uyuşmazlıkları konusunda genel bilgilere değinilerek, vergi uyuşmazlıklarının idari ve yargı aşamasındaki çözüm yolları ele alınmıştır. Ardından ise T.C. Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan Adli İstatistikler dikkate alınarak Edirne Vergi Mahkemesinde 2014-2021 yılları arasındaki dosya sayıları, vergisel uyuşmazlık türleri, mahkeme tarafından verilen kararlar vb. kriterler incelenerek vergi uyuşmazlıklarının çözümünde yargı aşamasına başvurulmasının neden ve sonuçları değerlendirilmiştir. Ayrıca ülke genelinde 2021 yılında, açılan ve karar bağlanan en yüksek dava sayılarına sahip sekiz ildeki Vergi Mahkemelerinin durumu incelenmiştir.

2. Vergi Uyuşmazlığı Kavramı

Günlük konuşma ve yazı dilinde anlaşmazlığı ifade eden uyuşmazlık sözcüğünün hukuk dilindeki karşılığı da farklı değildir. Genel tanımlama ile uyuşmazlık, karşılıklı bir konu üzerinde farklı görüşlere sahip olunması nedeniyle düşülen anlaşmazlığı ifade etmektedir (Yarımcıoğlu ve Kütükçü, 2014, s.3). Diğer bir ifadeyle, uyuşmazlık, herhangi bir konu üzerinde, tarafların sahip oldukları farklı düşünce ve görüşler sebebiyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar olarak da ifade edilebilir.

Vergi uyuşmazlığı ise vergi idaresi ile mükellef, sorumlu, iştirakçi veya ceza muhatabı gibi taraflar arasında vergilendirme ilişkisi dolayısıyla ortaya çıkan anlaşmazlıklardır. Bu anlaşmazlık, kimi zaman mükellefin kişisel vergi borcunun varlığı ve tutarı üzerinde kimi zaman ise mükellefin maddi ya da şekli yükümlülüklerini getirmemesinden ya da eksik bir şekilde yerine getirmesinden dolayı uygulanan idari müeyyidenin türü ve miktarı üzerinde olmaktadır. Vergi uyuşmazlığının temelinde mükellef ile vergi idaresi arasındaki “anlayış farkı” ya da “görüş ayrılığı” yatmaktadır (Yüce, 2019, s.81). Kısacası, vergi uyuşmazlıkları mükellef ile vergi idaresi arasında ortaya çıkan ve vergilendirme süreci ile ilgili olan anlaşmazlıklardır.

Vergilendirme süreci; tarh, tebliğ, tahakkukave tahsil aşamalarından oluşmaktadır. Bu süreçte, mükelleflerine de yükümlülükleri bulunmasına karşılık, vergilendirme ve buna bağlı takip işlemleri esasen vergi idaresi tarafından yürütülmektedir. Vergi idaresi, kamu gücüne dayanan tek taraflı işlemlerle vergi kanunlarını re’sen uygulamaktadır. Vergi idaresi ile kişiler arasında, vergi kanunlarının uygulanması nedeniyle uyuşmazlıklar çıkabilmektedir. Vergi Usul Kanunu (VUK)’un 3. maddesinde yer aldığı üzere, vergilendirmenin gerçek mahiyeti esas olduğundan vergi idaresi tarafından ikmalen, re’sen ve idarece tarhiyatlar yapılabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu tarhiyatlara karşı idari ya da yargısal yollara başvurmak suretiyle uyuşmazlık çıkaran taraf, genellikle vergi mükellefleri veya sorumluları olmaktadır (Batur, 2020, s.204-205).

3. Vergi Uyuşmazlıklarının Çözüm Yolları

Vergi uyuşmazlıklarında idare ile mükellef/sorumlu/ceza muhatabı olmak üzere iki taraf bulunmaktadır. Söz konusu taraflar arasında ortaya çıkan vergi uyuşmazlıklarının çözümlenmesi ya idari aşamada gerçekleşir ya da yargı aşamasında uyuşmazlık konusu

ortadan kalkar. Uyuşmazlık çıkaran taraf, doğrudan uyuşmazlığı yargı aşamasına taşıyabilir ya da idari yollardan çözüm arayışını seçebilir.

Vergi hukukumuzda, vergilendirmeye ilişkin ortaya çıkan uyuşmazlıkların verginin tarafları arasında barışçıl yollarla çözümüne büyük önem verilmektedir. İşte vergi uyuşmazlıklarını hukuki uyuşmazlık haline getirip yargı yoluna gidilmeden taraflar arasında çözüme kavuşturulmasına vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yolları denir. Vergi uyuşmazlıklarının idariaşamada çözümlenememesi ya da bu yollara başvurulmadan doğrudan dava açma yoluna gidilmesi haline ise vergi uyuşmazlıklarının yargı aşamasında çözümayolları adı verilmektedir (Yüce, 2019, s.82).

3.1 İdari Aşamada (Barışçıl) Çözüm Yolları

Ekonomide yaşanan gelişmeler, vergi mevzuatının sık sık değişmesi, vergi çeşitliliğinin artması vb. sebepler, gerek vergi mükellefleri gerekse de vergi idaresi tarafından gerçekleştirilen işlemlerde hataların artmasına ve dolayısıyla uyuşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. VUK'a göre, idari aşamada uygulanan çözüm yolları genela bütçeye giren vergi, resim ve harçlar ile il özel idarelerine ve belediyelere ait vergi, resim, harç ve bunlara ait cezaları kapsamaktadır.

Vergi uyuşmazlıklarının yargı önüne getirilmeksizin idare ile mükellefa arasında çözüme kavuşturulması idari aşamada çözüm yolları veya diğer bir ifadeyle, barışçıl çözüm yolları olarak adlandırılmaktadır. Konuyla ilgili olarak VUK'ta kullanılan çözüm yollarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Vergi Hatalarının Düzeltilmesi (VUK, md. 116-126),
- Vergi Cezalarında Yapılan Hatalar (VUK, md. 375),
- Cezalarda İndirim (VUK, md. 376),
- Pişmanlık ve Islah (VUK, md. 371),
- Uzlaşma (VUK, Ek md. 1-12),
- İzaha Davet (VUK, md. 370),
- Kanun Yolundan Vazgeçme (VUK, md. 379).

Taraflar arasında vergi uyuşmazlık konuları, çoğunlukla varlığı iddia edilen vergi hatalarından kaynaklanmakla birlikte herhangi bir vergi hatası gerekçe gösterilmeksizin vergi mükelleflerinin vergi aslına veya vergi cezalarına karşı itirazları şeklinde de oluşabilmektedir (Yoruldu, 2020, s.9). VUK'un 116. maddesinde Vergi Hatası, "Vergiye müteallik hesaplarda veya vergilendirmede yapılan hatalar yüzünden haksız yere fazla veya eksik vergi istenmesi veya alınmasıdır." şeklinde tanımlanmıştır. Vergi hataları, VUK'un 117. maddesinde hesap hataları ve VUK'un 118. maddesinde vergilendirme hataları olmak üzere iki grup halinde düzenlenmiştir. Hesap hataları; matrah hataları, vergi miktarında hatalar ve verginin mükerrer olması şeklinde üç türdür. Vergilendirme hataları ise; mükellefin şahsında hata, mükellefiyette hata, mevzuda hata ve vergilendirme veya muafiyet döneminde hata olmak üzere dörde ayrılmaktadır (Çavdar, 2021, s.178-179). Ayrıca vergi cezalarında yapılan hatalarda VUK'un 375. maddesi gereği vergi hataları için belirlenen usul ve şartlara göre düzeltilmektedir.

Vergi uyuşmazlıklarının idari aşamadaki çözüm yolları arasında yer alan Cezalarda İndirim Müessesesi, VUK'nun 376. maddesinde düzenlenmiştir. Söz konusu maddede; "Mükellef veya vergi sorumlusu; 1. İkmalen, re'sen veya idarece tarh edilen vergiyi veya vergi farkını ve vergi ziyayı, usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezalarının yarısını ihbarnamelerin tebliğ tarihinden itibaren otuz gün içinde ilgili vergi dairesine başvurarak vadesinde veya 6183 sayılı Kanunda belirtilen türden teminat göstererek vadenin bitmesinden itibaren üç ay içinde ödeyeceğini bildirirse kesilen cezanın yarısı,

2. Uzlaşmanın vaki olması durumunda, üzerinde uzlaşılacak vergiyi veya vergi farkını ve vergi ziyayı cezasının %75'ini, bu Kanunun ek 8 inci maddesinin birinci fıkrasının (1) numaralı bendinde yer alan ödeme süreleri içinde öderse üzerinde uzlaşılacak cezanın %25'i, indirilir. " ifadesine yer verilerek, bu yola başvuran mükelleflerin belirli şartların yerine getirilmesi halinde ödeyecekleri cezalarda büyük ölçüde indirimine gidildiği belirtilmektedir.

İdari aşamadaki çözüm yollarından bir diğeri de Pişmanlık ve Islah Müessesesi'dir. VUK'un 371. maddesine göre, Emlak Vergisi hariç olmak üzere beyana dayanan vergilerde; vergi ziyayı cezasını gerektiren fiilleri işleyen mükelleflerle, bunların işlenişine iştirak eden diğerk kişilerin kanuna aykırı hareketlerini ilgili makamlara kendiliğinden dilekçe ile haber vermesi hâlinde, haklarında, kanunda belirtilen şartların varlığı halinde, vergi ziyayı cezası kesilmeyeceği hüküm altına alınmıştır.

Uzlaşma müessesesi, vergi idaresi ile mükellef arasında ortaya çıkan uyuşmazlığı yargı yoluna başvurmadan karşılıklı görüşmelerle anlaşarak bir sonuca bağlamayı ifade etmektedir (Öz ve Bozdoğan, 2019, s.332). VUK'un Ek 1 ile Ek 12. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Tarhiyat öncesi uzlaşma ve tarhiyat sonrası uzlaşma olmak üzere iki farklı uzlaşma türüne yer verilmiştir.

İzaha Davet, VUK'un 370. maddesinde, *"vergi incelemesine başlanılmadan veya takdir komisyonuna sevk edilmeden önce verginin ziyaya uğradığına dalalet eden emareler bulunduğu dair yetkili merciler tarafından yapılmış ön tespitler hakkında tespit tarihine kadar ihbarda bulunulmamış olması kaydıyla mükellefler izaha davet edilebilir."* şeklinde ifade edilmiştir. Bu bağlamda, izaha daveti, vergi ziyasına sebep olan mükelleflerin belirli konular dahilinde haklarında cezai müeyyideler uygulanmadan önce kendilerini açıklama fırsatı verilmesi şeklinde tanımlanabilir.

Vergi uyuşmazlıklarının idari aşamadaki çözüm yollarından bir diğeri ise Kanun Yolundan Vazgeçme (KYV)'dir. VUK'un 379. maddesine göre, vergi/ceza ihbarnamesine karşı süresinde açılan davalarda, vergi mahkemesince verilen istinaf yolu açık kararlara ile bölge idare mahkemesince verilen temyiz yolu açık kararlar (Danıştayınabozma kararı üzerine verilen kararlar hariç) KVY kapsamındadır. Kısacası, 517 Sıra No'lu VUK Genel Tebliğine göre, KVY, vergi/ceza ihbarnamesine karşı süresinde açılan davalarda mükelleflerin, istinaf veya temyiz başvuru süresi içerisinde kanun yolundan vazgeçmeleri hâlinde, İdarece de ihtilaflar sürdürülmeyecek, verilen yargı kararının niteliğine göre vergi ve/veya cezalar indirimli olarak tahakkuk edecektir. Bu şekilde tahakkuk eden vergilerin ve/veya cezaların vergiye ilişkin gecikme faiziyle süresinde ödenmesi hâlinde ayrıca indirim uygulanacaktır.

KVY'yi öncelikle idari veya yargısal çözüm yolları bakımında değerlendirmekte yarar vardır. KVY, kanun yoluna (istinaf ve temyiz) başvurusu aşamasında olup henüz kesinleşmemiş bir mahkeme kararı sonrasında idari başvuruya ihtiyaç gösterir şekilde düzenlenmiştir. Yargı kararının süreçte yer alması zorunluluğu nedeniyle müessese yargısal yola yakın görülebilir. Ne var ki yargı kararı kesin olmadığından uyuşmazlığı sonlandırmaktan uzaktır. Fakat KVY ile yargının kesin olmayan kararı üzerine idari başvuruda bulunarak uyuşmazlığı sonlandırmak mümkün hale getirilmiştir (Şenyüz, 2020, s.1168).

Ayrıca 6328 Sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu kapsamında Kamu Denetçiliği (Ombudsman) Kurumu (KDK) ile 2577 Sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu (İYUK) kapsamında Üst Makama Başvuru vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yolları arasında yer almaktadır.

KDK, şikâyet üzerine veya re'sen harekete geçerek, idarenin eylemleri, işlemleri ve davranışları üzerinde hukuka aykırılık ve yerindelik denetimi yapmaya ve hukuka aykırı bulduğu veya yerinde bulmadığı işlemlerin geri alınması, kaldırılması veya bu işlemlerden veya eylemlerden doğan zararın giderilmesi ve yurttaşlara yönelik uygunsuz davranışların düzeltilmesi için idare nezdinde girişimlerde bulunmaya ve hukuken bağlayıcı nitelikte olmayan kararlar almaya yetkili olan bağımsız bir devlet organıdır (Erhürman, 2020, s.160).

Vergilendirme işlemi idari bir işlem olduğundan genel anlamda uyuşmazlık konusu yapılan ikmalen, re'sen ve idarece verginin tarh edilmesi ve usulsüzlük, özel usulsüzlük ve vergi ziyasının kesilmesi de idari bir işlemdir. Anayasa'nın 74. Maddesi hükmü gereğince, "Kamu Denetçiliği Kurumu idarenin işleyişiyle ilgili şikayetleri inceler". İdarenin işleyişi, idari işlem ve eylem şeklinde gerçekleşeceğinden KDK, esasen idari işlem ve eylemler sonucu haksız uygulamalara maruz kalan kişilerin şikâyetlerini

inceleyecektir. Bu durumda, vergi uyuşmazlıkları da kural olarak KDK'nın görev kapsamına girmektedir (Yüce, 2019, s.106).

Vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yollarından bir diğeri de İYUK 11. maddesinde düzenlenen Üst Makama Başvuru'dur. Madde hükmüne göre, *"İlgililer tarafından idari dava açılmadan önce, idari işlemin kaldırılması, geri alınması, değiştirilmesi veya yeni bir işlem yapılması üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdan, idari dava açma süresi içinde istenebilir. Bu başvurma, işlemeye başlamış olan idari dava açma süresini durdurur. Otuz gün içinde bir cevap verilmezse istek reddedilmiş sayılır. İsteğin reddedilmesi veya reddedilmiş sayılması halinde dava açma süresi yeniden işlemeye başlar ve başvurma tarihine kadar geçmiş süre de hesaba katılır."* denilerek, üst makama başvuru yolu usul ve işleyişi düzenlenmiştir.

Sonuç itibarıyla, uyuşmazlıkların yargı yoluna gidilmeden idari aşamada çözülmesi, hem mükellefler/sorumlular hem de vergi idaresi tarafından bazı avantajlara sahiptir. Mükellefler/Sorumlular açısından; yargı yolunda harcanacak zaman kaybı, yargılama giderleri, dava süresince artacak olan gecikme faizi gibi durumlar idari çözüm yolları aşamasında ortadan kalkmaktadır. Ayrıca uzlaşma, vergi hatalarının düzeltilmesi, pişmanlık ve ıslah, cezalarda indirim müessesesi gibi idari çözüm yollarını kullanarak ödeyecekleri vergi/cezalardan indirim imkanı sağlamaktadırlar. Vergi idaresi açısından ise vergi/cezaların dava konusu edilmeden idari aşamada çözülmesinin, kamu alacağının hızlı bir şekilde tahsil edilmesi, idarenin yargılama giderlerinin, avukatlık ücretlerinin ve iş yükünün azalması ile zaman ve işgücü kaybına uğramaması gibi olumlu yanları bulunmaktadır.

3.2. Yargı Aşamasında Çözüm Yolları

Mükellefler ile vergi idaresi arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların idari yollarla çözümlenmesi her zaman mümkün olamadığından, anlaşmazlığın taraflar dışında bir mercii tarafından çözümlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu anlamda, hukuk devletinin unsurlarından olan "idarenin her türlü eylem ve işlemlerinin yargı denetimine tabi olması" şeklinde ifade edilen anayasal ilke gereği yargı mekanizması öngörülmüştür (Batur, 2020: 205).

Genel olarak, genel bütçeye, il özel idareleri, belediye ve köylere ait vergi, resim ve harçlarla benzeri mali yükümlülükler ve bunlara ilişkin zam ve cezalar ile tarifeler dolayısıyla ortaya çıkan uyuşmazlıklar vergi davasının kapsamını oluşturmaktadır. Bunun yanında, kamu alacağının tahsiline ilişkin uygulamalar da vergi davalarının konusunu oluşturabilir (Yardımcıoğlu ve Kütükçü, 2014, s.12-13).

Vergi yargısı organları, bakmakla sorumlu oldukları dava türleri ve inceleme konuları gibi sebeplerle birbirlerinden farklı görevlere ve özelliklere sahiptirler (Özdemir ve Arslaner, 2017, s.321). Fakat bazı durumlarda vergi uyuşmazlıklarında yargısal çözüm yolu olan dava açma yolu uyuşmazlığa konu olan unsurun çeşidine göre farklı mercilerde görülmektedir. Şöyle ki genel olarak vergi uyuşmazlığına neden olan unsur neticesinde idari yargı mahkemelerine dava açılacağı gibi hürriyeti bağlayıcı cezaların hükmolunduğu bazı durumlarda adli yargı mahkemelerine dava açılabilir. Ayrıca ülkemizde bazı özellikli durumlarda doğrudan Anayasa Mahkemesi'ne ve Danıştay'a dava açılacağı gibi bazı vergi davaları da Uyuşmazlık Mahkemesi'nin görev alanine girmektedir (Yeğen, 2019, s.133). Ülkemizde, vergi yargısı organları; ilk derece mahkemesi olarak Vergi Mahkemeleri, ikinci derece mahkemesi olarak Bölge İdare Mahkemeleri ve üst derece mahkemesi olarak da Danıştay olarak görevlendirilmiştir.

3.2.1. Vergi Yargısı Sistemindeki Yargı Organları

Vergi yargısı organları kavramı, yargı sürecinde görev alan ilk, ikinci ve üst derece mahkemelerini belirtmektedir (Özdemir ve Arslaner, 2017: 327). Türkiye'de vergi yargısı organlarının örgütlenmesi, 1982 yılında kabul edilen 2575 Sayılı Danıştay aKanunu (DK), 2576 Sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun ve 2577 Sayılı İdari Yargılama UsulüaKanunu (İYUK) çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Kısacası, bu üç mahkeme vergi yargısı görevini yerine getirmektedir.

3.2.1.1. Vergi Mahkemeleri

Vergi Mahkemeleri; Danıştay tarafından ilk derece mahkemesi olarak bakılan davalar dışında ki tüm vergi uyuşmazlıklarında ilk derece mahkemesi olarak görev yapmaktadır. 2576 Sayılı Kanun'un 6. maddesine göre, Vergi Mahkemeleri: genel bütçeye, il özel idareleri, belediye ve köylere ait vergi, resim ve harçlar ile benzeri mali yükümlülükler ve bunların zam ve cezaları ile tarifelere ilişkin davalar, bu konularda 6183 Sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanunun uygulanmasına ilişkin davalar ile diğer kanunlarla verilen işleri çözüme kavuşturmakla görevlidir.

3.2.1.2. Bölge İdare Mahkemeleri

Vergi yargısında itiraz merci olarak görev yapan Bölge İdare Mahkemelerinin ilk derece mahkemesi olarak herhangi bir yargılama görevi bulunmamaktadır. Bu nedenle, doğrudan Bölge İdare Mahkemelerine dava açılması mümkün değildir.

2576 Sayılı Kanun'un 3/A maddesine göre; Bölge İdare Mahkemeleri; İstinaf başvurularına incelemek, yargı çevresindeki idare ve vergi mahkemeleri arasında ortaya çıkan görev ve yetki uyuşmazlıklarını kesin karara bağlamak ve diğer kanunlarla verilen işleri yerine getirmekle görevlidir.

3.2.1.3. Danıştay

Danıştay, 2575 Sayılı Kanun'un 1. maddesine göre, "*Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile görevlendirilmiş Yüksek İdare Mahkemesi, danışma ve inceleme merciidir.*" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, Danıştay'ın vergi yargısı alanında en üst düzey yargı organı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Anayasa'nın 155. maddesinde "*Danıştay, idari mahkemelerce verilen ve kanunun başka bir idari yargı merciine bırakmadığı karar ve hükümlerin son inceleme merciidir. Kanunla gösterilen belli davalara da ilk ve son derece mahkemesi olarak bakar.*" hükmüne yer verilmiştir.

DK'nın 1., 23. ve 24. maddelerini göz önünde bulundurduğumuzda, Danıştay'ın dokuzu dava, biri idari daire olmak üzere on daireden oluştuğunu söyleyebiliriz (DK. md: 13). Ayrıca Danıştay'ın (DK. md:23-24);

- İdare Mahkemeleri ile vergi mahkemelerinden verilen kararlar ve ilk derece mahkemesi olarak Danıştay'da görülen davalarla ilgili kararlara karşı temyiz istemlerini inceler ve karara bağlamak,
- Temyiz mercii olarak hukuka aykırılıkların denetimini gerçekleştirmek,
- Bu kanunda yazılı idari davaları ilk ve son derece mahkemesi olarak karara bağlamak,
- Kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında görüş bildirmek,
- Bu Kanunla ve diğer kanunlarla verilen görevleri yapmak.
- İlk derece mahkemesi olarak bazı davalarda görev yapmak şeklinde görevleri bulunmaktadır.

4. Edirne İli Örneği

Vergi kanunlarının uygulanması aşamasında ortaya çıkan bazı uyuşmazlıklar, idari aşamada çözüme kavuşturulabilirken, bazıları da kesin olarak çözüme kavuşturulan yargı aşamasına taşınabilmektedir. Türkiye'de vergi uyuşmazlıklarının yargı aşamasında çözüme ulaştırılması; Vergi Mahkemeleri, Bölge İdare Mahkemeleri ile Danıştay tarafından gerçekleştirilmektedir. Konumuz itibarıyla Vergi Mahkemeleri, ilk derece mahkemesi olarak genel görevli yargı mercii şeklinde görev yapmaktadır.

Ülkemizde, Bölge İdare Mahkemeleri; Adana, Ankara, Bursa, Erzurum, Gaziantep, İstanbul, İzmir, Konya ve Samsun olmak üzere dokuz bölgeye ayrılarak faaliyetlerini yürütmektedir. Edirne İdare ve Vergi Mahkemesi ise İstanbul Bölge İdare Mahkemesi mühlakati olarak görev yapmaktadır. Ayrıca İstanbul Bölge İdare Mahkemesi kapsamında Edirne haricinde, Tekirdağ ve Kocaeli illeri de yer almaktadır. Tablo 1'de Edirne İdare ve Vergi Mahkemeleri ile ilgili genel bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 1. Edirne İdare ve Vergi Mahkemeleri

MAHKEMELER	BİLGİ İŞLEM BÜROSU
1 Adet İdare Mahkemesi	Bilgi İşlem Bürosu Yoktur
1 Adet Vergi Mahkemesi	Faaliyetler İdare Mahkemesi Tarafından Yürütülmektedir
YAZI İŞLERİ MÜDÜRLÜĞÜ	
1 İdare Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü	
1 Vergi Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü	
1 İdari İşler Müdürlüğü	
ÖN BÜRO	
Vezne ve Ön Büro	

Kaynak: İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s.7.

Tablo 1'e göre, Edirne'de faaliyet gösteren bir adet İdare Mahkemesi ile bir adet Vergi Mahkemesi bulunmaktadır. Yine benzer şekilde, bir adet İdare Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü, bir adet Vergi Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü ile bir adet İdari İşler Müdürlüğü görev yapmaktadır. Ayrıca Edirne İdare ve Vergi Mahkemeleri'nde Bilgi İşlem Bürosu bulunmayıp, bu işler İdare Mahkemesi tarafından yürütülmektedir.

Tablo 2. Türkiye Geneli Vergi Mahkemeleri Dava Sayıları (2014-2021 Yılları)

Gelen											
Yıllar	Geçen Yııldan Devreden	Yıl İçinde Açılan	Bozularak Gelen	Toplam	D (*)	Yıl İçinde Çıkan	D (*)	Bir Sonraki Yıla Devreden	Temizleme Oranı (**)	Çıkan Dosyaların Gelen Dosyalara Oranı (%)	Ortalama Görülme Süresi, Gün
2014	47.382	96.036	5.240	148.658	100	102.128	100	46.530	100,8	68,7	166
2015	46.531	98.667	5.476	150.674	101	108.242	106	42.432	103,9	71,8	151
2016	42.432	104.410	5.729	152.571	103	110.519	108	42.052	100,3	72,4	138
2017	42.053	95.749	5.345	143.147	96	94.112	92	49.035	93,1	65,7	168
2018	49.034	90.973	7.483	147.490	99	116.042	114	31.448	117,9	78,7	132
2019	31.447	101.804	7.698	140.949	95	101.411	99	39.538	92,6	71,9	121
2020	39.542	128.063	5.927	173.532	117	117.809	115	55.723	87,9	67,9	136
2021	55.723	130.482	5.961	192.166	129	136.249	133	55.917	99,9	70,9	147

(*): Dosya sayısı değişimi (Baz yılı 2014=100).

(**): Temizleme oranı= (Referans yıl içinde çıkan dosya sayısı/(Referans yıl içinde açılan dosya sayısı + Referans yıl içinde bozularak gelen dosya sayısı))*100.

Not: Devirlerde oluşan tutarsızlıklar, UYAPa sistemindeki veria güncellemelerinden ve kapatılan birimlerdeki tüm dosyalarına aktarıldıkları birimlerde yıl içinde yeni açılan dosya olarak işlem görmesinden kaynaklanmaktadır

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2021 Yılı Adli İstatistikler, 2022, s.267.

Tablo 2’de, 2014-2021 yılları arasında Türkiye genelinde Vergi Mahkemelerinde görülen dava sayılarına yer verilmiştir. Dava sayılarına baktığımızda, dalgalı bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, en fazla dava dosyası, 192.166 adet ile 2021 yılında gelmişken, yıl içinde çıkan, diğer bir ifadeyle, karara bağlanan en fazla dava dosyası 136.249 adet ile yine 2021 yılında gerçekleşmiştir. 2014 yılında gelen dosyaların % 68,7’si karara bağlanırken, bu oran, 2021 yılında % 70,9 olarak gerçekleşmiştir. Karara bağlanan dava sayısı ise en fazla % 78,7 ile 2018 yılında gerçekleşmiştir. 2014-2021 yılları aralığında, karara bağlanma oranları düzenli bir artış göstermeyip, dalgalı bir seyir izlemiştir.

Türkiye genelinde, Vergi Mahkemelerine gelen davaların ortalama görülme süresi açısından net bir zaman vermek mümkün olmamakla beraber, ortalama görülme süresi en az dört ay ile 2019 yılında gerçekleşmiştir. Davaların ortalama görülme süresi genel olarak dalgalı bir seyir izlemiştir. 2018 ve sonrası yıllara baktığımızda, ortalama görülme sürelerinde artışlar yaşanmıştır. Bu ise bu yıllar açısından gelen dosya sayısının artışından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, vergi mahkemelerinin iş yükünün arttığını söylemek mümkündür.

Tablo 3. Edirne Vergi Mahkemesi Dava Sayıları (2014-2021 Yılları)

Yıllar	Gelen Dosya	Yıl İçinde Çıkan	Bir Sonraki Yıla Devreden	Ortalama Görülme Süresi, Gün
2014	1.017	772	245	142
2015	1.099	828	271	110
2016	1.282	860	422	133
2017	2.641	2.092	549	101
2018	687	566	121	124
2019	921	637	284	101
2020	1.112	898	214	104
2021	898	718	180	101

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2014-2021 Yılı Adli İstatistiklerinden tarafımızca hazırlanmıştır.

Tabloda, 2014-2021 yılları arasında Edirne Vergi Mahkemesine gelen ve çıkan dosya sayılarına yer verilmiştir. Bu bağlamda, 2014-2017 yılları arasında dava sayılarında artış göstermiş, 2018 yılında ise dava sayılarında gözle görülür bir düşüş yaşandığı, 2014-2021 yılları arasında dava sayılarında dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2018 yılında dava sayılarında yaşanan ani düşüşün sebebi ise halk arasında vergi affı olarak adlandırılan 7143 Sayılı Vergi ve Diğer Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun’un 11.05.2018 tarihinde yürürlüğe girmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, dava sayılarında ki dalgalı seyir Türkiye geneli ile benzer olduğu görülmektedir.

Tablo 4. İl Bazında Vergi Mahkemeleri Dosya Sayısı (2021)

İller	Geçen Yıldan Devreden	Yıl İçinde Açılan	Bozularak Gelen	Toplam	Yıl İçinde Çıkan	Bir Sonraki Yıla Devreden	Temizleme Oranı (*)	Çıkan Dosyaların Gelen Dosyalara Oranı (%)	Ortalama Görülme Süresi, Gün	Türkiye Ortalaması (%)
Adana	1.599	3.567	265	5.431	4.382	1.049	114,4	80,7	116	2,83
Ankara	6.954	18.532	956	26.442	16.188	10.254	83,1	61,2	174	13,76
Antalya	1.596	2.326	209	4.131	3.402	729	134,2	82,4	141	2,15
Bursa	2.498	4.998	112	7.608	5.779	1.829	113,1	76	143	3,96
Edirne	214	655	29	898	718	180	105	80	101	0,47
İstanbul	21.931	49.302	2.431	73.664	49.003	24.661	94,7	66,5	167	38,33
İzmir	2.747	6.609	328	9.684	7.009	2.675	101	72,4	140	5,04
Mersin	2.314	3.730	151	6.195	4.517	1.678	116,4	72,9	171	3,22
Türkiye	55.723	130.482	5.961	192.166	136.249	55.917	99,9	70,9	147	
Edirne Ortalaması (%)	0,38	0,50	0,49	0,47	0,53	0,32				

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2021 Yılı Adli İstatistikler, 2022, s.270.

İş yoğunluğu ve en fazla gelen dava dosyası sayılarına göre sekiz il ile Edirne'nin karşılaştırıldığı Tablo 4'e baktığımızda, Türkiye'de Vergi Mahkemelerine gelen davaların % 38, 33'ü İstanbul Vergi Mahkemelerinde, % 13,76'sının ise Ankara Vergi Mahkemelerinde bakıldığı görülmektedir. Edirne'ye baktığımızda ise % 0,47 ile ortalamanın çok altında olduğunu söylemek mümkündür. Bu oranın, Edirne'nin sosyo-ekonomik yapısını göz önünde bulundurduğumuzda normal olduğunu söylemek mümkündür. Durumu temizlenme oranı açısından değerlendirdiğimizde, Edirne % 105 ile Türkiye ortalamasının üzerinde yer almaktadır.

Tablo 5. Türkiye Geneli ile Edirne'ye Gelen Vergi Mahkemeleri Dosya Sayısı (2022)

	Edirne	Türkiye	Ortalama (%)
2021 Yılından Devreden	180	55.573	0,32
2022 Yılı Gelen	663	130.482	0,51
Toplam Gelen	869	186.055	0,47
2022 Yılı Toplam Çıkan (Karara Bağlanan)	692	136.209	0,51
Temizleme Oranı (%)	79,63	73,21	

Kaynak: İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s.77.

Tablo 5'te 2022 yılı Edirne ve Türkiye genelinde Vergi Mahkemelerinde açılan ve karara bağlanan dava sayılarına yer verilmiştir. 2022 yılı itibarıyla, Edirne'de toplam 869 dava açılırken, Türkiye genelinde 186.055 adet dava açılmıştır. Diğer bir ifadeyle, Edirne'de Vergi Mahkemelerine açılan dava sayısı Türkiye ortalamasının % 0,47'sine denk gelmektedir. Buna karşılık, Edirne'de 692, Türkiye genelinde ise 136.209 adet karara bağlanan dosya bulunmaktadır. Bu ise Türkiye ortalamasının % 0,51'ine isabet etmektedir. Tabloyu temizleme oranı açısından değerlendirdiğimizde, Edirne'de 2022 yılında görülen davaların % 79,63'ü, Türkiye genelinde ise % 73,21'nin sonuçlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Edirne'de temizleme oranının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 6. Türkiye Geneli ile Edirne Vergi Mahkemelerine Açılan Dava Türleri (2021)

Dava Türü	Türkiye	%	Edirne	%
Katma Değer Vergisi	22.887	11,9	172	19,15
Düzeltilme İşlemlerinin Reddinden Doğan İşler	15.576	8,1	5	0,56
Vergi Cezaları	13.714	7,1	124	13,81
Gelir Vergisi	11.274	5,9	345	38,42
Arsaa ve Arazilerin m² Birime Değerlerine İlişkin İşlemler	5.972	3,1	4	0,45
Kurumlar Vergisi	4.505	2,3	118	13,14
Harçlar	3.354	1,7	21	2,34
Damga Vergisi	2.948	1,5	43	4,79
Özel Tüketim Vergisi	2.851	1,5	31	3,45
Motorlu Taşıtlar Vergisi	310	0,2	7	0,78
Tam Yargı Davaları	226	0,1	4	0,45
Veraset ve İntikal Vergisi	162	0,1	3	0,33
Vergi Barışı ya da Affına İlişkine İşler	132	0,1	21	2,34
Diğer	108.255	56,3	-	-
Toplam	192.166	-	898	-

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2021 Yılı Adli İstatistikler, 2022, s.270 ile UYAP ortamında elde edilen verilerden faydalanarak tarafımıza hazırlanmıştır

Tablo 6'da, Türkiye geneli ile Edirne'de Vergi Mahkemelerine türlerine göre açılan dava sayılarına yer verilmiştir. 2021 yılı itibarıyla, Türkiye geneli açısından açılan dava sayıları göz önünde bulundurulduğunda, % 11,9 ile ilk sırada Katma Değer Vergisi, % 8,1 ile ikinci sırada düzeltme işlemlerinin reddinden doğan işler ve % 7,1 ile vergi cezalarına karşı açılan davaların yer aldığı görülmektedir. Durumu, Edirne açısından değerlendirdiğimizde ise % 38,42 ile birinci sırada Gelir Vergisi, % 19,15 ile ikinci sırada Katma Değer Vergisi ve üçüncü sırada ise % 1,81 ile vergi cezalarına karşı açılan davalar gelmektedir.

Yine Tablo 6'ya göre, Türkiye genelinde, Vergi Mahkemelerine açılan davalar % 11,9 ile en fazla Katma Değer Vergisine yöneliktir. Edirne'de ise % 38,42 ile Gelir Vergisine yönelik davalar açılmıştır. Edirne'nin sosyo-ekonomik yapısını göz önünde bulundurduğumuzda, Gelir Vergisine yönelik olarak açılan dava sayısının diğer dava türlerine göre yüksek olması normaldir.

Tablo 7. Edirne Vergi Mahkemesi Dava Türlerine Göre Davaların Bitirilme Süreleri Ortalaması (2021)

Dava Türü	Ortalama Bitirilme Süresi (Gün)
Damga Vergisi	70
Haciz	80
Ödeme Emri	90
Katma Değer Vergisi	105
Kod Listesi (Özel Esaslar)	105
Vergi Ziyası Cezası	111
Gelir Vergisi	113
Gümrük Vergisi	128
Özel Tüketim Vergisi	136
Özel Usulsüzlük	140

Kaynak: İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s.44.

Tablo 7'de, Edirne Vergi Mahkemelerine gelen dava türlerine göre ortalama davaların bitirilme sürelerine yer verilmiştir. Dava türleri itibarıyla, Edirne'de ortalama

olarak, 2,5 aydan başlayıp, 5 aya kadar süren davalar bulunmaktadır. Tablo 4 ile birlikte değerlendirdiğimizde, Türkiye geneli davaların ortalama bitirilme süresi 147 gün iken, Edirne’de en fazla ortalama 140 günde davaların sonuçlandırıldığı görülmektedir. Bu açıdan, Edirne’de davaların ortalama bitirilme süresinin, Türkiye geneli davaların ortalama bitirilme süresinin altında olduğunu söyleyebiliriz. Ancak 2021 yılı itibarıyla, Edirne’de toplam 898 dava açılırken, Türkiye genelinde 192.166 adet dava dosyası bulunmaktadır. Bu anlamda, Edirne’nin sosyo-ekonomik yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükünün ortalamasının oldukça altında olduğu görülmektedir. Kısacası, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükünün azlığı, doğal olarak, davaların ortalama bitirilme süresine yansımaktadır.

5. Sonuç

Vergi mükellefleri/sorumluları ile vergi idaresi arasında vergilendirme ilişkisi ile ilgili olarak zaman zaman bazı sorunların yaşanması kaçınılmazdır. İşte, verginin tarafları arasında vergi kanunlarının uygulanmasından kaynaklanan çatışma veya anlaşmazlık haline vergi uyuşmazlığı adı verilmektedir. Vergi uyuşmazlığı, vergi idaresi ile mükelleflerin/sorumluların sergiledikleri farklı görüş, tutum ve davranışlar sebebiyle ortaya çıkmaktadır.

Vergilendirme sürecinde ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözüme kavuşturulmasında mükelleflerin/sorumluların başvurabileceği; vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yolları ve yargı aşamasında çözüm yolları olmak üzere iki yöntem bulunmaktadır. Mükellefler/sorumlular bu iki yöntemden birisini seçme konusunda serbesttirler. Mükelleflerin/sorumluların, vergi uyuşmazlıklarını idari aşamada değil de, yargı aşamasında çözüme ulaştırmayı istemesi halinde, öncelikle başvurulacak olan vergi yargısı organı Vergi Mahkemeleridir.

Türkiye’de genel anlamda, vergi uyuşmazlıklarının artmasına sebep olan çeşitli nedenler bulunmaktadır. Bu bağlamda, emsal kararların dikkate alınmaması, vergi idaresine karşı olan güvensizlik ve idari aşamadaki çözüm yollarının etkin olarak kullanılmaması gibi vergi idaresinden kaynaklanan nedenler; vergi bilincinin yeterince gelişmemesi ve mükellef sayısında yaşanan artışlar gibi vergi mükelleflerinden kaynaklanan nedenler ile davaların uzun sürmesi, sık aralıklarla vergi aflarının çıkarılması ve vergi mevzuatın karışık olması gibi farklı nedenleri olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışma kapsamında; Edirne Vergi Mahkemesinde 2014-2015 yılları arasında açılan ve karara bağlanan dava sayıları, dava türleri ve ortalama bitirilme süresi gibi verilerden hareketle, Türkiye geneli ile Edirne ili özelinde değerlendirmeler yapılarak, vergi uyuşmazlıklarının çözümüne yönelik öneriler sunulmaya çalışılmıştır. Durumu, dava sayıları açısından değerlendirdiğimizde, Edirne Vergi Mahkemesine açılan dava sayılarının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Türkiye geneline baktığımızda ise yine benzer bir durumun olduğunu söylemek mümkündür. Dava sayılarında ki dalgalı seyrin, Edirne ve Türkiye geneli açısından farklı sebepleri olmakla birlikte, genel anlamda sık aralıklarla çıkan vergi afları, her yıl artış gösteren mükellef sayıları ve idari çözüm yollarının etkin olarak kullanılmaması gibi ortak sebepleri de bulunmaktadır.

Edirne Vergi Mahkemelerine yönelik olarak tespit edilen diğer bir husus ise en fazla davanın Gelir Vergisi ve Katma Değer Vergisine yönelik olarak açılmış olmasıdır. Türkiye geneli açısından baktığımızda, ilk sırada Katma Değer Vergisi’nin, ikinci sırada da düzeltme işlemlerinin reddinden doğan işlemlere karşı dava açıldığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye geneli ile Edirne ili özelinde açılan dava sayılarına baktığımızda, Edirne’nin ortalamanın çok altında olduğunu söyleyebiliriz. Benzer şekilde, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükü de Türkiye ortalamasının altındadır. Bu anlamda, Edirne’nin sosyo-ekonomik yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, çıkan bu sonuçların normal olduğunu söylemek mümkündür.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Edirne ilinde açılan dava sayısı Türkiye’de açılan dava sayısının % 0,47’sine karşılık gelmektedir. Karara bağlanan, diğer bir ifadeyle, sonuçlanan dava sayısı ise Edirne’de % 79,63 iken, Türkiye genelinde % 73,21 olarak

gerçekleşmektedir. Bu oranın, Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Buna karşılık, Edirne’de açılan dava sayılarını göz önünde bulundurduğumuzda, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükünün ortalamasının altında olduğunu ve bu bağlamda, ortalama bitirilme oranlarının seçilen iller ile Türkiye genelinin altında gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Kısacası, Edirne Vergi Mahkemesine, 2014-2021 yılları arasında açılan dava türlerine göre gelen dosyalara baktığımızda, ağırlıklı olarak Gelir Vergisi ile Katma Değer Vergisine yönelik açılan dava sayısının yüksek olduğu görülmektedir.

Sonuç itibarıyla, her yıl dava sayılarının ve vergi mahkemelerinin iş yükünün artış göstermesi gibi sebeplerle ortaya çıkan vergi uyuşmazlıklarının; ilk olarak idare ve mükelleften kaynaklanan sorunların önlenerek vergi uyuşmazlıklarının ortaya çıkmaması, ardından ise alınan önlemlere rağmen ortaya çıkan uyuşmazlıkların idari aşamada çözüm yolları ile çözüme kavuşturulması ve son aşamada yargı yoluna gidilmesine yönelik düzenlemeler yapılması gerektiğini söyleyebiliriz. Uyuşmazlıkların idari aşamada çözüme kavuşturulması, vergi mahkemelerinin iş yükünün azalmasını sağlayarak, mahkemelerin diğer davalara daha fazla zaman ayırabilmesine imkan verecektir. Bu ise idare ile mükellefler/sorumlular arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkileyecektir. Bununla birlikte, vergi uyuşmazlıklarının türüne göre, hangi işlemlerin dava konusu yapılıp yapılmayacağı belirlenerek, vergi mahkemelerinin iş yükü hafifletilebilir.

Ayrıca ülkemizdeki mevcut durum itibarıyla, çok sayıda vergi kanunu olması ve bu mevzuatın karışık, detaylı ve okuyanlar tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi söz konusu uyuşmazlıkların artmasına sebep olmaktadır. Uyuşmazlıkların azaltılması için vergi kanunlarının anlaşılır ve sade bir dil ile yazılması gerekmektedir. Benzer şekilde, vergilendirme işlemlerini etkileyen yönetmelik, tebliğ gibi alt mevzuatın da ele alınarak, vergi kanunlarının uygulanmasında alt mevzuattan kaynaklı sorunların ortadan kaldırılması uyuşmazlıkların azalmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü (2022). 2021 Yılı Adli İstatistikler, Erişim adresi: <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/310520221416422021H%C4%B0ZMETE%C3%96ZELK%C4%B0TAP.pdf>.
- Batur, Ö. (2020). Vergi Uyuşmazlıklarında Kanun Yolundan Vazgeçme Müessesesi. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 43, 203-217.
- Çavdar, F. (2021). *Vergi İncelemelerinde Mükelleflerin Hak ve Ödevleri*, Gazi Kitabevi: Ankara.
- Erhürman, T. (2020). Türkiye İçin Nasıl Bir Ombudsman Formülü ?. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 49(4), 155-180.
- İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri (2023). 2022 Yılı Faaliyet Raporu, Erişim adresi: <https://rayp.adalet.gov.tr/resimler/26/dosya/2022-istanbul-bolge-idare-mahkemesi-baskanligi-faaliyet-raporu30-03-20234-32-pm.pdf>.
- Öz, E. ve Bozdoğan, K. (2019). Ülke Örneklerinden Karşılaştırmalarla Türk Uzlaşma Müessesesine Öneriler. *Maliye Dergisi*, 177, 330-353.
- Özdemir, T. ve Arslaner, H. (2017). Vergi Uyuşmazlıklarının Yargı Aşamasında Çözüm Sürecinde Etkinlik Sorunu; Aydın İli Özelinde Bir Çalışma. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 322-334.
- Şenyüz, D. (2020). Uyuşmazlık Çözüm Yolu Olarak Kanun Yolundan Vazgeçme ve Benzer Müesseselerle Karşılaştırılması. *16(185)*, 1165 - 1198.
- Yardımcıoğlu, M. ve Kütükçü, M. (2014). Vergi Uyuşmazlıklarında İdari Ve Adli Çözüm Yolları, Kahramanmaraş Vergi Dairesi Başkanlığında Örnek Çalışma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11, 2-26.
- Yeğen, B. (2019). Vergi Uyuşmazlıklarının İdari ve Adli Yargı Kapsamında Çözüm Süreçleri ve Önerileri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 131-141.
- Yoruldu, M. (2020). Vergi Uyuşmazlıklarının Çözümünde Vergi Mahkemelerinin Rolünün Değerlendirilmesi. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, 5(5), 7-13.
- Yüce, M. (2019). *Vergi Yargılama Hukuku*, Ekin Yayınevi: Bursa.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Fatih ÇAVDAR (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Fatih ÇAVDAR (100%)

Contribution of Corporate Profits to Inflation in Türkiye after Covid-19

Osman Berke DUVAN¹

¹ Ph.D., Başkent University, obduvan@baskent.edu.tr, bduvan@gmail.com ORCID: 0000-0002-3711-8454

Abstract: In the wake of the Covid-19 pandemic, there was a major cost of living crisis in the world while corporate profits reached historical records. Terms such as “sellers’ inflation”, “greedflation” have become increasingly popular all over the world. The debates were not limited to academic circles, but international organizations and political decision-makers also participated in the discussions on “corporate profits and inflation”. While Türkiye is experiencing the highest inflation in 2022 in her late history, she remained disconnected with those discussions until very recently. This study sheds light on the developments in inflation and unit profits during the pandemic period in Türkiye by using the GDP deflator decomposition method. This study will be the first attempt in Türkiye in terms of the methodology used. The findings show that the highest contribution to inflation in Türkiye during the pandemic period arose from the increase in unit profits. In this framework, it is seen that the sectors that contribute the most to inflation are the manufacturing industry, transportation, and the trade sectors. Although the GDP deflator decomposition method does not provide information on the causality between inflation and unit profits, the findings suggest that the corporate sector in Türkiye cannot be labeled as a victim of the inflation wave during the pandemic, but rather the gaining from the process. The share of income received by the corporate sector in the pandemic reached an all-time high, while the percentage share received by the employee fell to historic lows.

Keywords: Covid-19, Sellers’ Inflation, Corporate Profits, Unit Profit, Unit Labor Cost

Jel Codes: D3, E3, E6

Covid-19 Sonrası Türkiye’de Şirket Kârlarının Enflasyona Katkısı

Öz: Covid-19 pandemisinin ardından dünyada büyük bir yaşam maliyeti krizi yaşanırken, şirket kârları da rekorlar kırmıştır. Tüm dünyada “satıcıların enflasyonu”, “fırsatçıflasyon” gibi kelimeler giderek popüler hale gelmiştir. Tartışmalar sadece akademik çevrelerle sınırlı kalmamış, uluslararası kuruluşlar ve politik karar alıcılar da “şirket kârları ve enflasyon” tartışmalarına katılmıştır. Türkiye, 2022’de yakın tarihinin en yüksek enflasyonunu yaşarken, çok yakın zamana kadar, söz konusu tartışmalara uzak kalmıştır. Bu çalışma GSYH deflatör ayrıştırma yöntemini kullanarak, Türkiye’de pandemi döneminde yaşanan enflasyonla birim kârdaki gelişmelere ışık tutmaya çalışmıştır. Çalışma kullandığı yöntem itibarıyla Türkiye’de ilk deneme olacaktır. Elde edilen bulgular pandemi döneminde Türkiye’de gerçekleşen enflasyona en yüksek katkının birim kâr artışından geldiğini göstermektedir. Yine bu çerçevede yurtiçi enflasyona en çok katkı veren sektörlerin, imalat sanayi, ulaştırma ve ticaret sektörleri olduğu tespit edilmiştir. GSYH deflatör ayrıştırma yöntemi enflasyonla birim kâr arasında nedensellik ilişkisi hakkında bilgi vermemekle beraber, bulgular Türkiye’de şirketler kesiminin pandemide yaşanan enflasyon dalgasının mağduru olmadığını, aksine süreçten kârlı çıktığını göstermektedir. Şirketler kesiminin pandemide gelirden aldığı pay tüm zamanların en yüksek seviyesine çıkarken, çalışanların aldığı pay tarihi düşük seviyelere gerilemiştir.

Atf: Duvan O. B. (2024). Contribution of Corporate Profits to Inflation in Türkiye after Covid-19, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 109-125. <https://doi.org/10.30586/1418545>

Geliş Tarihi: 12.01.2024

Kabul Tarihi: 16.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Satıcıların Enflasyonu, Şirket Kârları, Birim Kâr, Birim İşgücü Maliyeti

Jel Kodları: D3, E3, E6

1. Introduction

Following the Covid-19 pandemic and Russian-Ukraine war, the whole world suffered an immense wave of inflation. Global inflation, which averaged 3.5 percent before the pandemic (2017-2019), jumped to 11.6 percent in mid-2022, that is the highest inflation the world has recorded during the second millennium (IMF, 2023, pp.4-5). After the pandemic spike in inflation to historically high levels have attracted the attention of both researchers and policy-makers, and efforts to understand the dynamics behind the rise in global inflation have increased.

Covid-19 drove all economies to uncharted waters. The world's first reaction to the pandemic was naturally the lockdown. The lockdown measures primarily affected global trade in goods and services; while supply chains were disrupted, global transport and logistics costs increased rapidly (Carrière-Swallow et al., 2023, p.1).

Although world manufacturing industry production and trade in goods started to recover in the second half of 2020, Russia's invasion of Ukraine in the first months of 2021 triggered new shocks in global energy and food markets. Demand-stimulating loose fiscal and monetary policies implemented since the first days of the pandemic, combined with supply bottlenecks, the whole world faced a major cost of living crisis (IMF, 2022).

In the aftermath of the pandemic, fluctuations in demand, supply bottlenecks, volatility in commodity prices and movements in interest rates were intertwined, while demand-pull and cost-push price developments were experienced together in the global economy. These intricate simultaneous shocks have also influenced analyses aimed at understanding all these processes. While some of the analyses emphasize demand-pull factors (Furman, 2022; Freund, 2022), others focus on cost-push factors (Carrière-Swallow et al., 2023; Di Giovanni et al., 2022). Some studies have decomposed those different dynamics and attempted to grasp the major determinants of the rise in inflation which dynamic is more determining factor in the rise of inflation (Ha et al., 2023, Firat and Hao, 2023, Binici et al., 2022).

In addition to the macroeconomic dynamics behind the global inflation, efforts to understand the role of microeconomic dynamics have also recently increased. Did the corporate sector try to increase its market power by changing the pricing behavior in response to the pandemic? If there has been such an endeavor, which sectors have taken the lead to this end in particular?

In fact, the increase in the market power of companies is not a newly learned issue. Since the 1980s, it is known that market concentration has increased in developed economies, especially in the USA, and the profit margins of companies have also increased (Loecker et al., 2020, p. 562; Akcigit et al., 2021, p. 5; Eeckhout, 2022, p. 4).

The spike in corporate profits during the pandemic period has made this issue more visible, drawing the attention of not only the researchers but also of the policymakers. As a matter of fact, in early 2022, the Financial Services Committee of the US House of Representatives held a special session titled "The Inflation Equation: Corporate Profiteering, Supply Chain Bottlenecks, COVID-19" and questioned the issue.¹ Again, European Central Bank (ECB) President Lagarde (2023) did not hold back from criticism, pointing out that *"two-thirds of the inflation in the euro area in 2022 is due to the increase in the unit profitability of companies, while the contribution of unit profitability to inflation in the previous 20 years was around one-third"*. The International Monetary Fund (IMF) conducted a study confirming Lagarde and found that the contribution of profits to inflation in the Euro Area in 2022 was 45 percent (Hansen et al., 2023, p. 12). The issue gained popularity all over the world, as the public perception regarding that companies in the developed economies have turned the pandemic into an opportunity came forefront and create terms such as sellers' inflation, greedflation in the economics jargon.²

¹ <https://www.congress.gov/event/117th-congress/house-event/114484/text> Accessed: 23.12.2023

² "Graaiflatie", the Dutch equivalent of "greedflation", was chosen as the word of the year 2023 in a vote held in the Netherlands. <https://www.dutchnews.nl/2023/12/graaiflatie-is-overwhelming-winner-of-word-of-the-year-contest/> Accessed: 22.12.2023

The increase in corporate profits is important not only from the perspective of inflation but also from the point of view of the functional income distribution. One of the indirect indicators of the increase in corporate profits is the increase in the share of gross operating surplus in national income. Following the pandemic, the share of the operating surplus increased in many economies (OECD, 2023, p. 29). In a sense, whether market forces increase or not, this points out that the corporate sector has weathered the difficulties of the pandemic more easily than the employee (Hansen et al. 2023, p. 5).

Inflation in Türkiye, on similar grounds, started to increase with the initial shock of the pandemic. Consumer inflation, which was around 12 percent at the end of 2019, rose to 17.5 percent in mid-2021. Towards the last months of 2021, the monetary policy stance changed in Türkiye: As the policy rate gradually eased, the Turkish Lira started depreciating rapidly. While inflation expectations deteriorated, the upward trend in inflation accelerated. As a matter of fact, consumer inflation reached 36 percent at the end of 2021 and peaked at 85.5 percent in October 2022. As was pointed out before the year 2022 was marked as a year of record-breaking inflation in the world. By the end of 2022, inflation increased by 2.6 percentage points globally and by 3 percentage points in developing and emerging economies, reaching 8.9 and 10.1 percent, respectively. By the end of 2022, consumer inflation in Türkiye had increased by 28 percentage points to 64 percent, a marked divergence from the world and the peer group economies.³

In the aftermath of the pandemic, when the Turkish economy experienced a succession of demand-pull and cost-push shocks from domestic and international sources, a number of questions arise: Did the corporate sector absorb these shocks, or did it pass them on to other economic units? How much have profits and labor costs contributed to inflation in Türkiye? How has the profitability of the corporate sector in Türkiye changed compared to the pre-pandemic period?

The number of studies seeking answers to these and similar questions in Türkiye is still limited. This study aims to support the efforts to find answers to those questions and attempts to expand the discussion ground for further studies.

The sections of the study are as follows: First, the developments in the economic literature and the findings of the studies in the aftermath of the pandemic will be summarized. Then, the data set and the methodology used in the study will be introduced. After sharing the findings, the study will be concluded with a general assessment and conclusion section.

2. Literature Review

In the aftermath of the pandemic, discussions on the possibility that the extraordinary increase in corporate profits could be one of the causes of inflation started with a short op-ed published in a newspaper in the UK, in which the author shared her observations and thoughts (Weber, 2021). Weber (2021) has pointed out that the inflation in the U.S. economy could be caused by increases in the profit margins of real sector companies and proposed "strategic price controls" to control inflation, just like in World War II. The debates have largely been started and stemmed from this proposal.⁴

Predictions that the market concentration already observed in advanced economies may increase further with the pandemic have started to enter the IMF's discussion notes in the first months of 2021 (Akcigit et al., 2021). However, increasing corporate profits and

³ Türkiye's inflation data are taken from TURKSTAT Consumer Price Indices Newsletter. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Kasim-2023-49661> Accessed: 21.12.2023

World inflation data are taken from IMF World Economic Outlook Database October 2023 Version. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/October/weo-report?a=1&c=001,110,163,119,123,200,903,&s=PCPIEPCH,&sy=2019&ey=2023&ssm=0&scsm=1&sc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=,&br=1> Accessed: 21.12.2023

⁴ For an overview of how the debate on this issue developed, see: <https://www.newyorker.com/news/persons-of-interest/what-if-were-thinking-about-inflation-all-wrong> Accessed: 23.12.2023

their possible links to the inflation did not attract attention until 2022, within the economics literature.

In 2022, as corporate profits in advanced economies set new records, efforts to understand the issue accelerated (Menezes and Quiggin, 2022; Hayes and Jung, 2022, Bivens, 2022). In late 2022, the relationship between corporate profits and inflation attracted the attention of international organizations as well (IMF, 2022, p. 30).

By 2023 the number of studies has increased even further (Glover et al., 2023; Hansen et al., 2023; Arce et al., 2023; Jung and Hayes, 2023; Weber and Wasner, 2023) and the issue made its appearance on the agenda of nearly all the international organizations (OECD, 2023; BIS, 2023; European Commission, 2023).

While market concentration and the market power in the corporate sector have recorded gradual increase since 1980, no major problems had been faced in ensuring price stability. The simultaneous jumps in corporate profits and inflation in the aftermath of the pandemic have brought with them the need to understand the dynamics behind. In this framework, the literature seems to have adopted two different narratives in explaining the relationship between increasing corporate profits and spiking inflation.

First narrative advocated, despite increased production costs due to the supply bottlenecks, disintegrating supply chains following the pandemic, the rapid global recovery and the rapid activation of the pent-up demand in the pandemic with the effect of financial support packages allowed the corporate sector to maintain, and in some cases even increase, profit margins, leading to a jump in inflation (Jung and Hayes, 2023; Arce et al., 2023).

The swift post-pandemic economic recovery and the subsequent high inflation have been surprised both to international organizations and to the whole world (IMF, 2022, p.5). The rapid recovery in demand in this period and the possibility of a change in consumers' demand elasticity due to the fiscal support packages announced in the pandemic may have allowed the corporate sector to maintain or even increase their profit margins. Another explanation it could be the rising inflationary expectations due to the combination of post-pandemic supply bottlenecks and buoyant demand masking the efforts of the corporate sector to increase profit margins (Jung and Hayes, 2023, p. 13).

In advanced economies, already increasing market concentration in the corporate sector combined with strong demand is likely to hike the power of corporations to set prices. As a matter of fact, theoretical findings after the pandemic suggest that firms with high price influencing power may have the ability to increase the price impact of demand shocks (Menezes and Quiggin, 2022, p. 7).

Although attempts to connecting corporate profitability to buoyant demand and changing consumer behavior in the explanation of inflation seem plausible, there are also other views in the literature. Glover et al. (2023, pp.29-33) find that the profit margins of real sector companies in the US economy increased as of 2021, but the profit margins declined in the first half of 2022, despite the increase in inflation. In the same study, it was concluded that although the prices of durable consumer goods increased significantly due to changing consumer preferences and increasing demand after the pandemic, there was no significant increase in the profit margins of the manufacturing industry, which includes durable goods sector, compared to other sectors. Glover et al. (2023, p. 30) therefore conclude that it would not be correct to attribute the increase in firms' profit margins solely to strong demand and that firms may have adopted such a pricing strategy in 2021, to smooth price increases they expect in the future.

An alternative narrative for explaining the simultaneous jump in corporate profits and inflation was developed by Weber and Wasner (2023). The narrative rested on the question of is it possible that the supply bottlenecks in the pandemic have led firms in certain sectors of systemic importance to adopt a common understanding of price increases, with normally competitive companies behaving like monopolists? Weber and Wasner (2023) have been thinking that this is possible, but some certain steps are needed for spreading price increases to whole economy. In this framework, in the first stage, due

to a supply shock in sectors of systemic importance (e.g. energy), price increases start with the emergence of an impulse to increase prices in all companies. As the increase in costs spreads to other sectors (propagation -amplification), price increases accelerate and then the conflict phase begins. That is, the struggle of the labor force to compensate for real wage losses and consequently return of firms to the first and second stages (Weber and Wasner, 2023, p. 187).

During the pandemic, with Russia's invasion of Ukraine, the companies whose profit margins and profitability increased the most were largely those operating in the energy and mining sectors. In this context, another possibility that cannot be disregarded, in the face of an unexpected supply shock, the inability of companies to increase their production capacity at the same pace may lead to higher prices and windfall profits in these sectors (Hayes and Jung, 2022).

In the literature, it is possible to summarize the general narrative and conceptual framework to explain the increase in corporate profits after the pandemic and its relationship with inflation in this way. The data and methods used in empirical studies on the relationship between corporate profits and inflation can also be categorized in two different groups.

In this framework, the first group of studies consists of analyses that attempt to measure the contribution of unit profits and unit labor costs to domestic inflation by using the income method of GDP and the GDP deflator decomposition method (Arce et al., 2023; OECD, 2023; BIS, 2023; European Commission, 2023).

The second group includes analyses that try to estimate the change in firms' profit margins pre and post the pandemic period using firm-level data (Hayes and Jung, 2022; IMF, 2022; Glover et al., 2023).

According to the findings of the first group of studies, for many economies in the post pandemic period, the contribution of unit profits to domestic inflation was higher than the contribution of unit labor costs (OECD, 2023, p.28, ONS, 2023, p.15). The results also indicate that this is an important distinction from the oil crises of the 1970s and the wave of inflation following. While the contribution of unit labor costs to domestic inflation was higher during the inflation wave of the 1970s, the contribution of unit profits to inflation increased during the pandemic (OECD, 2023, p.27, Hansen et al., 2023, p.9).

Most of the studies in the second group indicate that profit margins in real sector companies increased during the pandemic (Weber and Wasner, 2023, p.184; Hayes and Jung, 2022, pp.5-7). A different assessment on this issue belongs to the IMF. In its analysis for advanced economies, IMF (2022, pp.30-31) concluded that although there was a historical upward trend in corporate profit margins before the pandemic, there was no widespread increase in profit margins and even decline in some economies in the 2020-2021 period. The IMF attributed this to the possibility that the corporate sector, which has already entered the pandemic with high profit margins, would absorb some of the increase in costs.

Efforts to analyze the relationship between corporate profits and inflation in the wake of the pandemic have revealed two major challenges, one practical and the other one theoretical, that researchers are to overcome.

The practical problem that researchers face with is related to data constraints and how to measure corporate profitability most accurately. Indeed, ECB President Lagarde underlined this problem and acknowledged that *"we don't have as much and as good data on profit as we do on wages"* (cited in Weber, 2023).

Another problem that researchers had to face with after the pandemic was the lack of knowledge in the economics discipline itself. It was revealed that a possible "profit-price spiral" and the mechanisms of its formation had not been studied much in the economic literature before the pandemic. The literature has mostly analyzed the cost-push inflation dynamics within the framework of the "wage-price spiral". In this framework, it is a well-known and well-studied mechanism in the literature that the desire of employees to increase their real wages in the face of a supply shock can trigger a cost-push inflation

by initiating a wage-price spiral (Blanchard, 1986, p.543). Indeed, in the early stages of the recovery from the pandemic, the rapid activation of pent-up demand, labor market bottlenecks, and the resulting wage increases were a matter of concern that could lead to a wage-price spiral (Boissay et al, 2022).

Developments up to 2023 did not justify this concern. After the pandemic, labor's share of national income declined, while corporate profitability and share of income increased. However, this does not mean that the wage-price spiral will not come into play in the period ahead. Indeed, while Weber and Wasner (2023, p.187) consider the triggering of a wage-price spiral unlikely for the US economy, given the weakened position of labor organizations, Arce et al. (2023) do not exclude this possibility for Europe.

In conclusion, the discussions and preliminary findings following the pandemic provide evidence that firms may pass on cost increases to consumers and even contribute to inflation by increasing profit margins due to extraordinary supply and demand shocks. However, in the aftermath of the pandemic, it has become clear that there is a significant knowledge gap in this regard. As a matter of fact, it is observed that efforts to fill the gaps in the literature by creating a new research agenda are accelerating (Jung and Hayes, 2023).

In Türkiye, the number of analyses investigating the relationship between corporate profits and inflation in the aftermath of the pandemic is extremely limited as of the time of this study. An exceptional study in this framework was conducted by Yeldan et al. (2023). According to the study analyzing the development of sectoral profit margins and producer prices, the profit margins for the Turkish economy increased from 14 percent in 2015 to 21 percent in 2021. In the same period, the profit margins in the industrial sector increased from 12 percent to 19 percent. According to the findings of the analysis, sectoral profit margins increase over time and move in tandem with producer inflation. The same study also analyzed the course of sectoral profits in the value added. It was concluded that the share of profits in the value added in all non-agricultural sectors in Türkiye increased from 47 percent to 62 percent in the 2015-2021 period (Yeldan et al., 2023, pp.21-22). This study, which covers the first two years of the pandemic period, could not make an assessment for 2022 due to data limitations.

Preliminary findings indicate that sectoral profit margins increased in Türkiye in the first two years of the pandemic. However, more studies are needed on this issue. This study is one of the limited number of attempts to understand the relationship between corporate profits and inflation in Türkiye with different data and methods. This will be a first attempt in terms of the method it uses.

3. Methodology and Data

The "GDP deflator decomposition method", which is frequently preferred by the economics literature and international organizations, is used in this study. GDP is the sum of the value of all goods and services created by the productive units in an economy because of their economic activities in a given period, minus the sum of inputs used in the production of these goods and services. From an income perspective, it consists of wage and salary income earned by the productive units in the economy during the production process, business profits and various tax burdens collected by the state (TURKSTAT, 2022, pp.4-5).

Knowing the incomes of employees and enterprises involved in production allows researchers to examine changes in "unit labor cost" and "unit profit" indicators. In this framework, GDP in terms of income can be expressed as follows:

$$GDP = \text{Gross Value Added} + \text{Net Taxes on Product and Production (NT)} \quad (1)$$

$$GDP = \text{Compensation of Employees (W)} + \text{Gross Operating Surplus (P)} + \text{NT} \quad (2)$$

Using equation (2), the GDP deflator can be expressed as the sum of "unit labor cost", "unit profit" and "unit net taxes" as follows:

$$GDP/GDP^{Real} = \text{GDP deflator} = W/GDP^{Real} + P/GDP^{Real} + NT/GDP^{Real} \quad (3)$$

$$GDP \text{ deflator} = \text{Unit Labor Cost} + \text{Unit Profit} + \text{Unit Net Taxes} \quad (4)$$

In equation (1), “net taxes on products and production” are the sum of taxes paid on the production, delivery and transfer of goods and services and import duties payable when goods and services are delivered by non-resident units to resident units, subtracted subsidies.

In equation (2), “compensation of employees” comprise wages and salaries paid to employees in cash or in kind and social security contributions paid by employers on behalf of employees. In the same equation, the size of “gross operating surplus” is calculated by deducting payments to labor force and taxes on production from gross value added and adding subsidies. It refers to the share of capital in the value added (TURKSTAT, 2022, p.9). The reason why the operating surplus taken in gross terms is that consumption of fixed capital is not deducted.

As can be seen from equation (3), the implied price deflator used in GDP calculations is GDP at current prices divided by real GDP. Consequently, based on equation (4), the GDP deflator is the sum of the incomes received by factors of production for one unit of real GDP.

In this case:

“Unit labor cost” is the wage and salary received by employees for one unit of real GDP,

“Unit profit” refers to the profits received by enterprises for one unit of real GDP,

“Unit net tax” represents the net tax revenues received by the government for one unit of real GDP.

The GDP price deflator, by definition, shows changes in the prices of domestically produced goods and services and reflects “domestic inflation” in its broadest form.⁵ In this respect, it differs from the consumer price index, which only measures the change in the prices of goods and services subject to consumption in the market.

The deflator decomposition method is an accounting exercise using GDP data, which is the most important data in the national accounts system of countries. However, this method does not provide information on the causality between corporate profits and inflation (Hansen et al. 2023, p. 7). In other words, based on the deflator decomposition method, it is not possible to say that “inflation increased due to the increases in labor costs and/or profits”. Indeed, contributions to domestic inflation do not necessarily imply that inflation is high because labor costs and/or profits have increased, as any change in labor and capital income might be reflecting a response to higher inflation, especially in cases of external shocks (ONS, 2023, pp. 2- 4). Again, an increase in the contribution of firms’ unit profitability to inflation does not necessarily imply an increase in firms’ profit margins (Colonna et al., 2023, p.10; Hansen et al., 2023, p. 13).⁶

Nevertheless, the deflator decomposition method provides very important information for understanding the change in the contribution of factor income to domestic inflation or for interpreting the effects of inflation on these factor incomes. Moreover, as a result of these exercises, it is extremely important to know who bears the burden of inflation in a pandemic in order to guide future policies.

In this study, TURKSTAT’s “independent annual GDP data” are used. There are two separate reasons behind this. Unlike quarterly estimates, independent annual GDP is calculated based on finalized data. The second and more important reason is that factor incomes, disaggregated by economic activity, are presented only in annual independent GDP data. This sectoral disaggregation is important for the analysis of this study. Thus, only after identifying the factor that contributes the most to domestic inflation, it was possible to analyze the developments in its sectoral breakdown. For the independent annual

⁵ Therefore, for ease of expression, the increase in the GDP deflator will be referred to as “domestic inflation” in the following sections of the study.

⁶ The usual approach to profitability in economics is to add a certain profit margin to marginal cost (MC). Assuming that firms set a fixed profit margin (μ), the price faced by the consumer, $P = (1 + \mu)MC$. “Unit profit (Δ)” can also be expressed as the difference between the price of the product and MC. $\Delta = P - MC \Rightarrow \Delta = (1 + \mu)MC - MC$ and $\Delta = \mu \cdot MC$. In this case, even if the firm’s profit margin does not change, “unit profit” may increase due to the increase in MC. For a more detailed analysis on this issue (Colonna et al., 2023)

GDP, the first observation year is 1998 and the last observation year is 2022. 2022 is a period of significant increase in corporate profitability in Türkiye as in the rest of the world.⁷

4. Results of the Study

Viewing the relative developments in unit profit and labor cost in Türkiye since 1998, it seems likely to divide the current series into three sub-periods. The first one is the 1998-2008 period when unit profit and unit labor cost moved largely in line. The second sub-period is the 2009-2016 period, during which the unit labor cost increased relatively faster. The third sub-period is 2017-2022, when the relative position of unit profit advanced compared to that of the unit labor cost (see Figure 1). When the analysis focuses on the more recent period, the following the year 2017, the breakout moments in unit profit and unit labor cost series with the Covid-19 pandemic is much more easily detected (See Figure 2).

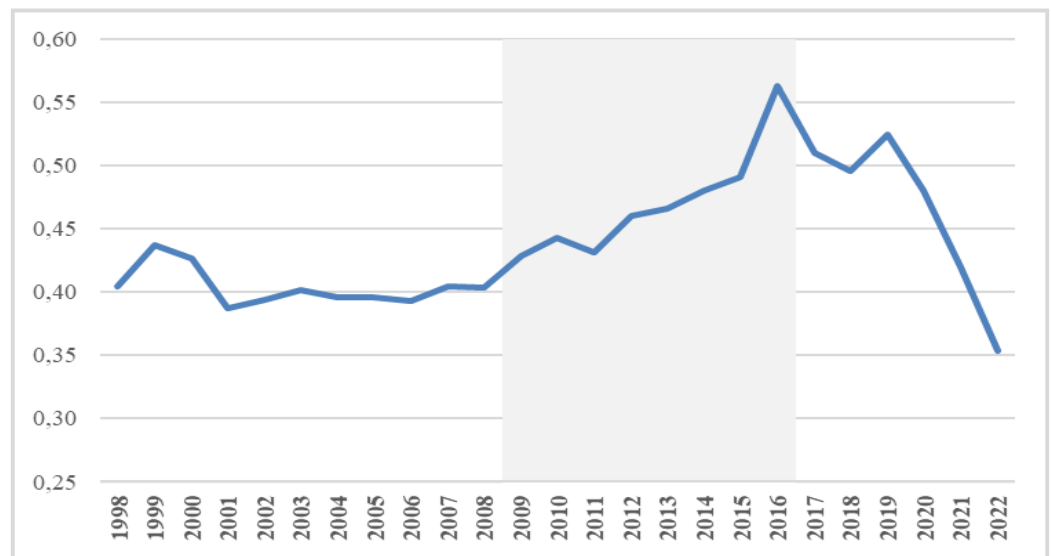

Figure 1. Ratio of Unit Labor Cost to Unit Profit

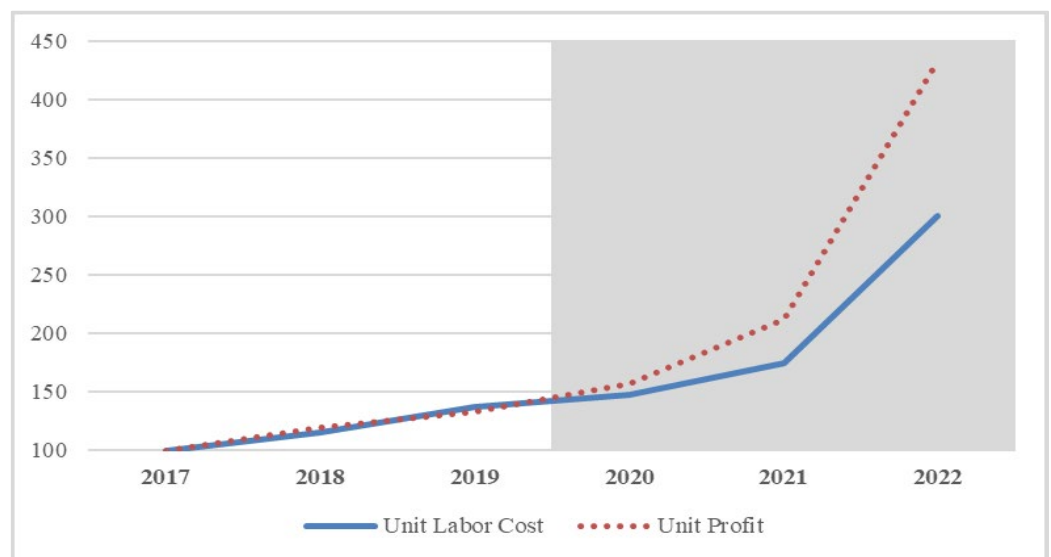

Figure 2. Unit Labor Cost and Unit Profit (2017=100)

⁷ For example, the number of profit-generating manufacturing institutions in the ISO 500 according to "profit and loss before tax" increased from 405 to 442 in 2022. This is the highest number of profit-generating institutions after 2007 (ISO-500, 2023, p.78)

During the Covid-19 pandemic and the period that followed (2020-2022), “domestic inflation” in Türkiye averaged 47 percent. The contribution to this inflation rate from the unit profits increase is estimated to be around 33 percentage points. In other words, 70 percent of the average domestic inflation during the pandemic period was constituted by the increase in unit profits. In the 1999-2009 and 2010-2019 periods, the contribution of unit profits to average domestic inflation were 62 percent and 56 percent, respectively (See Figure 3).

The record for domestic inflation was set in 2022 by 96 percent. The 67 percentage points (or 69 percent) of the record inflation rate set in 2022 could be again attributed to the increase in unit profits. The findings show that the largest contribution to inflation during the pandemic period stemmed from the increase in unit profits. This is broadly consistent with the results obtained for the other economies (OECD, 2023; European Commission, 2023).

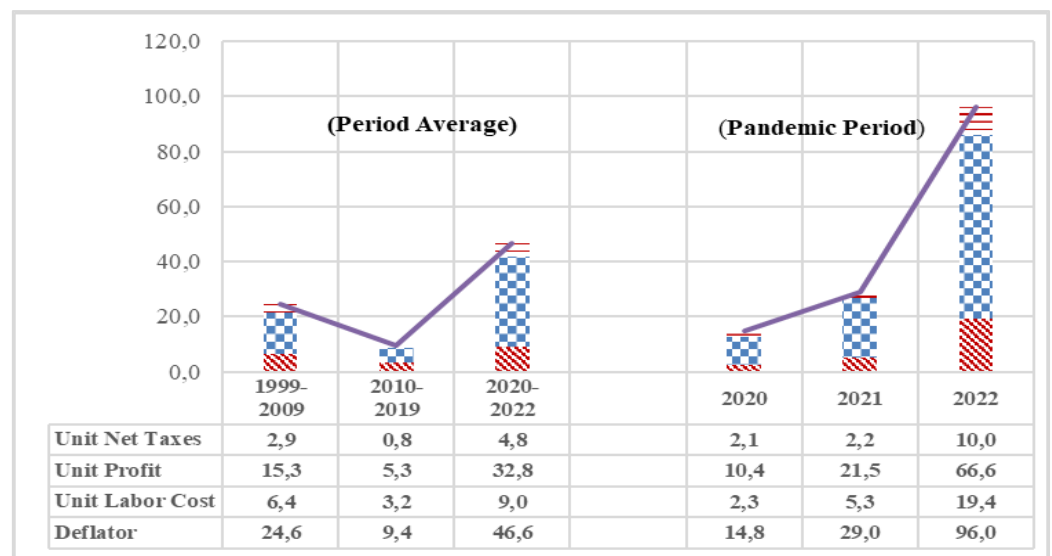

Figure 3. Contributions to Domestic Inflation (% points)

The rise in unit labor costs contributed 26 percent and 34 percent to average domestic inflation in the 1999-2009 and 2010-2019 periods, respectively. In the 2020-2022 period, its contribution to inflation declined to 20 percent. In 2022, the contribution from unit labor costs to domestic inflation increased relatively but remained low compared to the contribution of unit profits to inflation.

During the pandemic period, the contribution to inflation from unit net taxes was not changed significantly compared to past performances. The contribution of this component to domestic inflation in the 2020-2022 period hovering around 10 percent level.

The results of the analysis show that the largest contribution to domestic price formation during the pandemic period came from the increase in firms’ unit profits. In this case, it is important to learn which sector or sectors stand out in the contribution to domestic inflation.

In order to shed light on this issue, the contribution of unit profit increases in economic activity branches to domestic inflation is also analyzed. In this framework, the contribution of sectors’ unit profits to domestic inflation in the past period (2010-2019) is compared with their contribution during the pandemic. In the pandemic period, the sectors that contributed the most to domestic inflation with the increase in unit profitability were “manufacturing industry”, “transportation-storage” and “wholesale-retail trade” (See Table 1 and Figure 4). Unit profit increases in these three sectors contributed over 40 percent to domestic inflation during the pandemic.

Table 1. Contribution of Sectoral Unit Profits to Inflation (% points) (*)

	2010- 2019	2020-2022	2020	2021	2022
Domestic inflation	9.4	46.6	14.8	29.0	96.0
Total	5.3	32.8	10.4	21.5	66.6
A_ Agriculture, forestry and fishing	0.4	2.9	1.2	0.5	7.1
B_ Mining and quarrying	0.1	0.6	0.2	0.5	1.1
C_ Manufacturing	1.3	9.4	3.2	8.3	16.7
D_ Electricity, gas, steam and air conditioning supply	0.1	1.0	0.3	0.3	2.4
E_ Water supply, sewerage, waste management and remediation act.	0.1	0.3	0.0	0.3	0.6
F_ Construction	0.5	1.7	0.6	0.9	3.5
G_ Wholesale and retail trade	0.8	5.3	1.5	3.6	10.8
H_ Transport, storage	0.5	4.5	0.9	3.3	9.3
I_ Accommodation and food service activities	0.2	1.0	-0.6	1.0	2.5
J_ Information and communication	0.2	0.8	0.5	0.6	1.3
K_ Financial and insurance activities	0.1	1.3	1.0	-0.2	2.9
L_ Real estate activities	0.3	1.0	0.6	0.1	2.2
M_ Professional, scientific and technical activities	0.1	0.6	0.2	0.4	1.2
N_ Administrative and support service activities	0.2	0.7	-0.2	0.5	1.7
O_ Public administration and defense; compulsory social security	0.1	0.4	0.2	0.2	0.9
P_ Education	0.1	0.3	0.2	0.1	0.6
Q_ Human health and social work activities	0.0	0.4	0.2	0.3	0.6
R_ Arts, entertainment and recreation	0.1	0.6	0.4	0.5	0.9
S_ Other service activities	0.0	0.2	0.0	0.2	0.3

Note: The sum of sectoral contributions may differ due to rounding of figures.

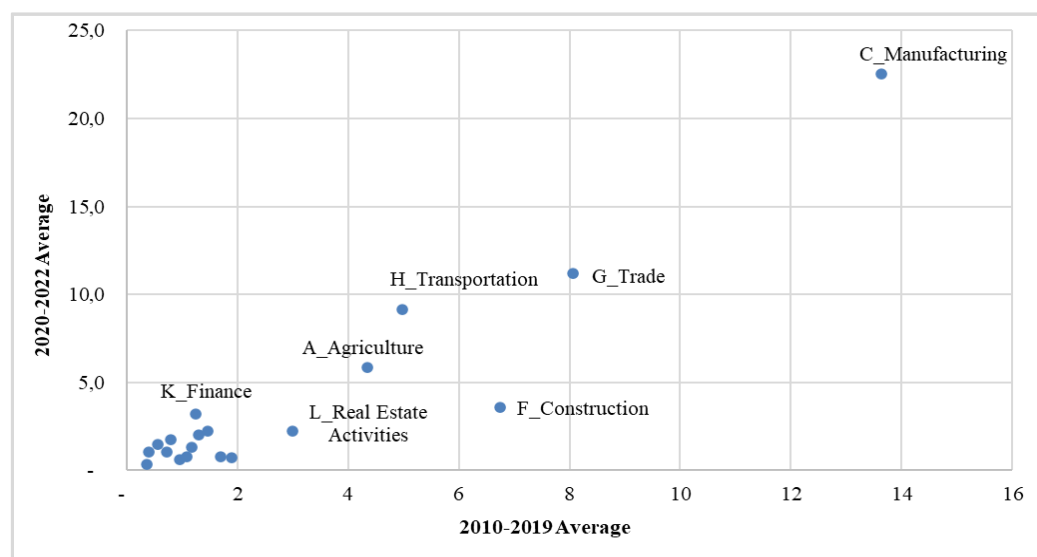

Figure 4. Contribution of Sectoral Unit Profits to Domestic Inflation (As Percentage Contribution)

The results of the study show that the highest increase in unit profits during the pandemic turned out to be in the “electricity, gas, steam and air conditioning” sector (see Table 2). Compared to the 2010-2019 period, although the contribution of this sector to domestic inflation increased, its impact on inflation remained limited compared to other sectors due to its low weight in gross operating surplus. The same is true for the “mining and quarrying” sector. The unit profit of these two sectors contributed 3.4 percent to domestic inflation during the pandemic. On the other hand, the contribution of the unit profit of the finance and insurance sector to inflation during the pandemic was 3.2 percent.

Unit profits of all sectors increased by 222 percent during the pandemic period. In the same period, “cumulative domestic inflation” amounted to 190 percent (See Table 2). In this period, the increase in unit profitability of 10 sectors exceeded domestic inflation. As indicated, the sector with the highest increase in unit profits between 2019-2022 was “electricity, gas, steam and air conditioning supply.” This sector was followed by “manufacturing industry”, “mining and quarrying” and “arts, entertainment and

recreation.” In Türkiye, the sectors whose profits increased the most during the pandemic period were largely in line with other economies (Hansen et al., 2023, p.8; European Commission, 2023, p.30).

Table 2. Unit Profits in Economic Activities (2019=100) (*)

	2020	2021	2022
Total	119	158	322
A_ Agriculture, forestry and fishing	121	129	294
B_ Mining and quarrying	126	192	393
C_ Manufacturing	127	202	398
D_ Electricity, gas, steam and air conditioning supply	124	152	406
E_ Water supply, sewerage, waste management and remediation act.	105	151	278
F_ Construction	117	144	288
G_ Wholesale and retail trade	119	168	362
H_ Transport, storage	115	169	368
I_ Accommodation and food service activities	70	128	322
J_ Information and communication	126	162	260
K_ Financial and insurance activities	153	142	348
L_ Real estate activities	111	111	161
M_ Professional, scientific and technical activities	116	144	276
N_ Administrative and support service activities	89	123	259
O_ Public administration and defense; compulsory social security	118	140	268
P_ Education	116	128	206
Q_ Human health and social work activities	128	183	308
R_ Arts, entertainment and recreation	145	220	376
S_ Other service activities	101	140	245
For info:			
GDP Deflator (2019=100)	115	148	290

Note: Indices for "unit profits" calculated by dividing sectoral profits by real gross value added

In Türkiye, it is noteworthy that in the first years of the pandemic, the economic activities with higher unit profitability were to be found predominantly in the service sector. As a matter of fact, in 2020, when the pandemic started, “financial and insurance activities” was the sector reflecting the fastest increase in unit profits. While domestic inflation was 15 percent in 2020, the unit profit of the finance sector increased by 53 percent. This sector was followed by “arts, entertainment and recreation” and “human health and social work activities” in terms of unit profitability.

In 2021, the second year of the pandemic, the highest unit profitability increase was in the “accommodation and food services” sector due to the easing of restrictions and the low base effect. Other sectors that increased their unit profits the most in 2021 were “manufacturing industry”, “mining and quarrying” and “arts, entertainment and recreation.”

2022 is an extraordinary year in terms of company profitability in Türkiye, as in the rest of the world. The increase in unit profits exceeded 100 percent in 9 out of 19 sectors reported in the GDP. In 2022, the sector with the highest increase in unit profit was the “electricity, gas, steam and air conditioning” sector with 168 percent. This sector was

followed by “accommodation and food services”, “financial and insurance activities” and “agriculture, forestry and fishing.” In 2022, the increase in the unit profitability of the “manufacturing industry” was 97 percent, just above domestic inflation.

Considering those findings, it is observed that different sectors stand out in the increase in unit profitability in different phases of the pandemic. Another noteworthy finding is that the sectoral spread in unit profitability declined throughout the pandemic period. In other words, the number of sectors that were able to beat domestic inflation by increasing unit profitability gradually decreased throughout the pandemic. As a matter of fact, while the number of sectors whose unit profit growth lagged inflation was 5 in 2020; 8 sectors in 2021 and 9 sectors in 2022 could not make it to beat domestic inflation rate.

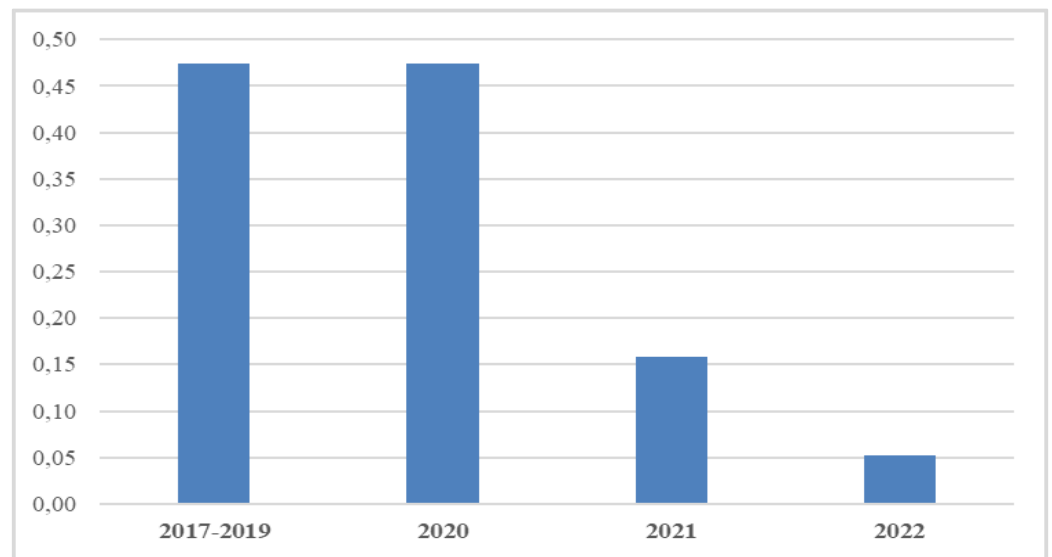

Figure 5. Unit Profit Propagation Index⁸

Another way to understand the evolution of corporate profitability is to examine the corporate profits as a share of GDP. During the pandemic period, the income share of corporates was 64 percent, exceeding past averages, while the share of income received by employees was 27 percent (See Figure 6).

In 2022, the last observation year, gross operating surplus which represents corporate profits, was 67 percent of GDP, the highest share recorded in the current series since 1998. Again, the share of the employee in GDP declined to 24 percent in 2022. This is also the lowest share recorded for the employee in the current series.

A similar picture was observed in the ISO-500 companies, which constitute as Türkiye’s largest industrial enterprises. While the share of large industrial enterprises in net value added marked a record achievement in 2022, the share of the employee fell to the lowest in the series (Duvan, 2023, p.412).

⁸ Unit profit propagation index: (Number of Sectors Beating Inflation - Number of Sectors Not Beating Inflation) / Number of All Sectors

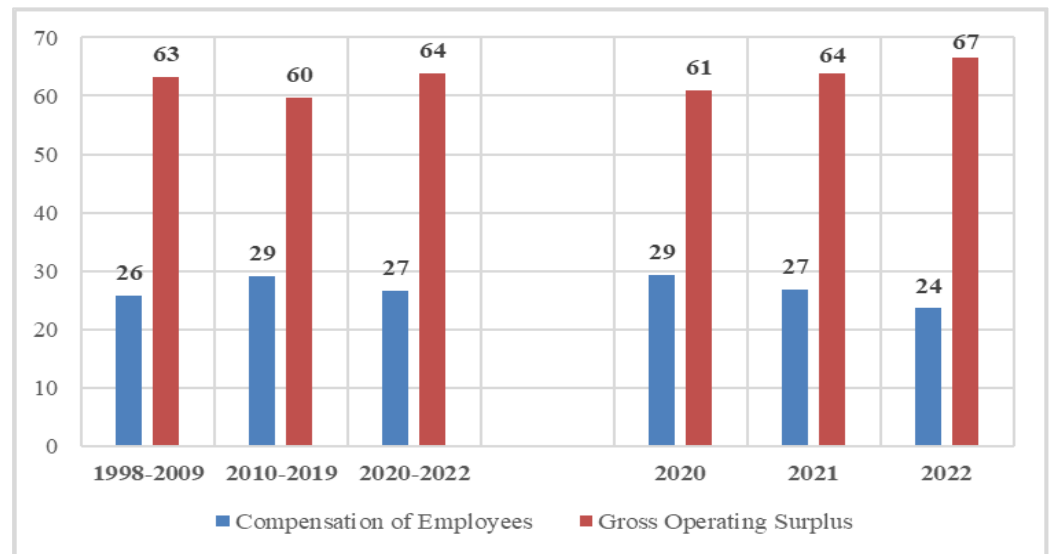

Figure 6. Compensation of Employees and Gross Operating Surplus (% of GDP)

In this framework, GDP, and ISO-500 data show that the corporate sector in Türkiye survived the pandemic more easily than the working class. Thus, the corporate sector increased its share of income during the pandemic. This is also another finding of the study that is in line revealed in the results of other countries.

As mentioned earlier, Türkiye changed its monetary policy stance in late 2021, as advanced economies were preparing for monetary tightening. As the policy rate was gradually cut, the Turkish lira began to depreciate, and inflation expectations deteriorated rapidly. As inflation dynamics had already been disrupted by the pandemic and the Russia-Ukraine crisis, interest rate cuts and the depreciation of the Turkish lira delivered a new series of demand-pull and cost-push shocks to the economy. Indeed, the inflation in 2022 was the highest inflation Türkiye has experienced so far in the new millennium.

All the while, the contribution from unit profits to inflation increased during the pandemic period, compared to the pre-pandemic period. As a matter of fact, while the contribution from unit profits to domestic inflation was 62 percent and 56 percent in the 1999-2009 and 2010-2019 periods, respectively, the effect of this component increased to 70 percent during the pandemic period.

Has the corporate sector in Türkiye sought to increase its market power by hiding behind the cloud of fog created by external and domestic shocks during the pandemic?

As mentioned earlier, the GDP decomposition method does not provide information on the causality between unit profit and inflation. Therefore, based on the findings of this study alone, an interpretation such as “related to the increase in the unit profits of firms, domestic inflation also increased during the pandemic” would not be correct. However, these preliminary findings from GDP data provide encouraging evidence to more detailed studies to understand the changes in the margins of profit for both firm and sector level.

Moreover, based on the available evidence, it seems quite possible to say the following: Even if during the pandemic the corporate sector was not the cause of the inflation, it was certainly not the losing party of the inflationary developments in Türkiye. As it is in the other countries, the corporate sector in Türkiye is the beneficiary part during the pandemic. The preliminary results indicate that the working class constitute the main party feeling the pressure of inflation genuinely in the pandemic.

During the pandemic and the wave of inflation following, the corporate sector’s share of income rose to historic levels, while unit profits increased significantly. However, unit profit growth is not homogeneous across sectors. It was observed that at different stages of the pandemic, different sectors stood out in terms of unit profit growth. In this framework while in the first period of the pandemic, the service sector branches stood out

in the increase in unit profits, energy and mining sectors came to the fore in the last period of the pandemic. During the pandemic period, “manufacturing industry”, “transportation-storage”, “wholesale and retail trade” sectors contributed the most to domestic inflation through unit profit increases. The contribution to domestic inflation from the increase in unit profits of these three sectors exceeded 40 percent.

5. Conclusion

Kindelberger (2007, p.314) described economics as “a toolbox from which the economist must choose the appropriate model or tool for a particular problem”. The Covid-19 pandemic and Russia’s invasion of Ukraine have tested the global economy with new problems and soon exposed the shortcomings in economists’ toolbox. With intertwined supply and demand shocks, corporate profits exploded, and inflation jumped to levels not seen for a long time.

Economists, familiar with the “wage-price” spiral from previous experience, have had difficulty identifying the inflation dynamics while employees’ share of national income declines, real wages fall. Initially it did not come to the minds a “profit-price” spiral. However, the increase in the market power of corporations, which has long been observed in developed economies, together with the surge in corporate profits during the pandemic, has made this possibility visible. Soon economists, politicians, and international organizations placed the issue on their agenda.

The pandemic has been one of the most extraordinary situations, humanity has faced in recent history. As is well known, extraordinary situations call for extraordinary solutions. The pandemic, followed by Russia’s invasion of Ukraine, has forced many advanced economies at the center of the global system to intervene directly in certain strategic sectors. In this period, concepts such as sellers’ inflation and greedflation were at the top of the discussion agenda.

While Türkiye experienced the highest inflation in her recent past in 2022, she remained behind the ongoing global debate related with the issue. It is believed that there are country specific conditions behind the lack of interest in pursuing those discussions in Türkiye. While the monetary policy stance was changed in the last months of 2021, very high inflation rates were experienced in a short period of time in Türkiye. Inflationary expectations deteriorated rapidly, and relative prices shuffled immensely in the economy.

In the aftermath of the pandemic, when the Turkish economy experienced a succession of demand-pull and cost-push shocks from domestic and international sources, did the corporate sector absorb these shocks or did it pass them on to other economic units? How much have profits and labor costs contributed to inflation in Türkiye? How has the profitability of the corporate sector in Türkiye changed compared to the pre-pandemic period?

Answers to these questions have not been sought in the literature until recently. Efforts to find answers have started very recently (Yeldan et al., 2023). Preliminary findings point out to an increase in the profit margins of the corporate sector in Türkiye during the pandemic. However, these findings do not cover the extraordinary developments in 2022.

This study, on the other hand, analyzes the trends in corporate profits and inflation in Türkiye by including 2022, using a method preferred by the literature and international organizations. In this respect, to the best of our knowledge, this is the first attempt in Türkiye. The findings of the study are largely consistent with the results of other countries in the literature.

During the pandemic, the highest contribution to domestic inflation in Türkiye, as in many other economies, came from the increase in unit profits. However, unit profit growth is not homogeneously distributed across all sectors. In certain phases of the pandemic, certain sectors stood out in terms of profit growth. Again, the number of sectors that beat domestic inflation with unit profit growth has gradually decreased over time, and in this context, it has been found that the diffusion of unit profit growth has been low.

The variability in the sectors that stand out in unit profit growth during the pandemic in Türkiye has been attributed to the diversity of shocks experienced in the economy. Again, as in other economies, it was also thought as a possibility that windfall profits that emerged at different stages of the pandemic could be utilized by certain economic sectors.

The weak relative weight of the sectors with the fastest increase in unit profit growth in gross operating surplus limited the contribution of these sectors to domestic inflation. In this framework, sectors such as manufacturing industry, transportation, wholesale and retail trade, which have a significant weight in gross operating surplus, made the highest contribution to domestic inflation during the pandemic period.

According to the evidence, the corporate sector survived the pandemic more easily than the employee and increased its share in the national income. During the pandemic, the income shares of companies broke records, while the income shares of the employee fell to historic lows.

To draw conclusions and pave the way for further analysis following points might be enlisted:

The increase in the market power of companies is crucial not only for sectoral or competition policies but also for macroeconomic stability. It is now accepted by the economic literature and international organizations that in economies with high market concentration, where imperfect competition exists, investment weakens, innovation is disrupted, labor's share of income declines, and the effectiveness of monetary and fiscal policies weakens. (IMF, 2019, p.55; Akcigit et al., 2021, pp.29-31).

Therefore, it is important to have more information on this issue and to intensify the studies on this subject. The pandemic and its aftermath have shown that when it comes to corporate profits, there is not as much and high-quality data as there is on wages. This is a problem not only for Türkiye but for the whole world. Hence, it is important to accelerate domestic and international steps to address this problem.

Although the impact of the pandemic has weakened, the world is going through a conjuncture of increasing climate crises, geostrategic risks, polarization and signs of regional conflict. In the face of possible new supply shocks due to all those risks, it is of utmost importance to clarify the role of the corporate sector in inflation dynamics and to expand and diversify policy options. At this point, the task of the economist should be to learn from experience and quickly fill the gaps in the toolbox. This study on Türkiye is a step that aims to contribute to these debates. However, it pioneers the further studies to explore the matter in-depth.

References

- Akcigit, U., Chen, W., Diez, F.J., Duval, R., Engler, P., Fan, J., Maggi, C., Tavares, M.M., Schwarz, D. Shibata, I. and Villegas-Sanchez, C. (2021). Rising Corporate Market Power: Emerging Policy Issues. *IMF Staff Discussion Note*, 01, 1-34
- Arce, O., Hahn, E. and Koester, G. (2023). How Tit-for-Tat Inflation Can Make Everyone Poorer? *European Central Bank, The ECB Blog*, Access Adress: <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog.230330-00e522ecb5.en.html>
- BIS (2023). Annual Economic Report-June. Basel: Bank of International Settlement, pp.1-118
- Binici, M., Centorrino, S., Cevik, S. and Gwon, G. (2022). Here Comes the Change the Role of Global and Domestic Factors in Post-Pandemic Inflation in Europe. *IMF Working Paper*, 241, 1-42
- Bivens, J. (2022). Corporate Profits Have Contributed Disproportionately to Inflation. How Should Policymakers Respond? *Economic Policy Institute*, Access Adress: Corporate profits have contributed disproportionately to inflation. How should policymakers respond? | Economic Policy Institute (epi.org)
- Blanchard, O.J. (1986). The Wage Price Spiral. *The Quarterly Journal of Economics*, 101(3), 543-566
- Boissay, F., De Fiore, F., Igan, D., Pierres Tejada, A. and Rees, D. (2022). Are Major Advanced Economies on the Verge of a Wage-Price Spiral? *Bank for International Settlements. BIS Bulletin* 53, 1-6

- Carrière-Swallow, Y., Deb, P., Furceri, D., Jiménez, D. and Ostry, J.D. (2023). Shipping Costs and Inflation. *Journal of International Money and Finance*, 130(2023), 102771, 1-36
- Colonna, F., Torrini, R. and Viviano, E. (2023). The profit share and firm mark-up: How to interpret them? *Banca D'Italia, Occasional Papers*, 770, 1-15
- Di Giovanni, J., Kalemli-Özcan, Ş., Silva, A. and Yildirim, M.A. (2022). Global Supply Chain Pressures, International Trade, And Inflation. *NBER Working Paper Series*, 30240, 1-65
- Duvan, O.B. (2023). 1980'lerden Günümüze: Neoliberal Politikalar Altında Türkiye'nin En Büyük 500 Sanayi Kuruluşunda İstihdam, Verimlilik ve Bölüşümün Seyri. *Emek Araştırma Dergisi*, 14(24), 391-422
- Eeckhout, J. (2022). Dominant Firms in the Digital Age. *UBS Center Public Paper*, 12, 1-30
- European Commission (2023). European Economic Forecast. *Institutional Paper*, 200, Luxembourg: Publications Office of the European Union, pp.1-194
- Firat, M. and Hao, O. (2023). Demand vs. Supply Decomposition of Inflation: Cross-Country Evidence with Applications. *IMF Working Paper*, 205, 1-41
- Freund, C. (2022). Soaring Demand Is Driving Double-Digit Import Price Inflation in the United States. *Peterson Institute for International Economics, Policy Brief*, 12, 1-11
- Furman, J. (2022). This Inflation Is Demand-Driven and Persistent, *Project Syndicate*, Access Address: <https://www.project-syndicate.org/commentary/inflation-demand-driven-persistent-by-jason-furman-2022-04>
- Glover, A., Mustre-del-Río, J. and von Ende-Becker, A. (2023). How Much Have Record Corporate Profits Contributed to Recent Inflation? *The Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Review*, 108(1), 23-35
- Ha, J., Kose, M.A., Ohnsorge F. and Yılmazkuday, H. (2023). What Explains Global Inflation. *World Bank Group Policy Research Working Paper*, 10648, 1-54
- Hansen, N.J., Toscani, F. and Zhou, J. (2023). Euro Area Inflation after the Pandemic and Energy Shock: Import Prices, Profits and Wages. *IMF Working Paper*, 131, 1-21
- Hayes, C. and Jung, C. (2022). Prices and Profits After the Pandemic. *IPPR and Common Wealth*, 1-22 Access Address: Prices and profits after the pandemic | IPPR
- IMF (2023). Navigating Global Divergences. *World Economic Outlook, October*. Washington: International Monetary Fund, pp.1-182
- IMF (2022). Countering the Cost-of-Living Crisis. *World Economic Outlook, October*. Washington: International Monetary Fund, pp.1-166
- İSO-500 (2023). Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2022, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, pp.1-215
- Jung, C. and Hayes, C. (2023). Inflation Profits and Market Power: Towards A New Research and Policy Agenda. *IPPR and Common Wealth*, 1-29 Access Address: <https://www.ippr.org/publications/inflation-profits-and-market-power>
- Kindleberger, C.P. (2007). Cınnet, Panik ve Çöküş Mali Krizler Tarihi, 1. Basım; *İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları*
- Lagarde, C. (2023). Breaking the Persistence of Inflation. *Speech at the ECB Forum on Central Banking 2023 on "Macroeconomic stabilization in a volatile inflation environment"* in Sintra, Portugal, Access Address: <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2023/html/ecb.sp230627~b8694e47c8.en.html>
- Loecker, J., Eeckhout, J. and Unger, G. (2020). The Rise of Market Power and the Macroeconomic Implications. *The Quarterly Journal of Economics*, 135 (2), 561-644
- Menezes, F.M. and Quiggin, J. (2022). Market Power Amplifies the Price Effects of Demand Shocks, *UQ School of Economics, Discussion Paper*, 653, 1-8
- OECD (2023). Economic Outlook. Volume 2023 Issue 1, 113, Paris: OECD Publishing, pp.1-250
- ONS (2023). The Role of Labour Costs and Profits in UK Inflation: 2010 to 2023. Office for National Statistics, Access Address: <https://www.ons.gov.uk/economy/grossdomesticproductgdp/articles/theroleoflabourcostsandprofitsinukinflation/2010to2023>
- TURKSTAT (2022). Ulusal Hesaplar Sistemi, Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-12. Yayın no: 4673, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu
- Weber, I.M. (2021). Could strategic price controls help fight inflation? *The Guardian*, Access Address: https://www.theguardian.com/business/commentisfree/2021/dec/29/inflation-price-controls-time-we-use-it?utm_term=Autofeed&CMP=tw_t_gu&utm_medium&utm_source=Twitter#Echobox=1640776964

Weber, I.M., Wasner, E. (2023). Sellers' Inflation, Profits and Conflict: Why can Large Firms Hike Prices in Emergency? *Review of Keynesian Economics*, 11(2), 183-213

Weber, I.M. (2023). Taking Aim at Sellers' Inflation, *Project Syndicate*. Access Adress: <https://www.project-syndicate.org/commentary/sellers-inflation-diagnosis-accepted-but-old-interest-rate-policies-remain-by-isabella-m-weber-2023-07>

Yeldan, E., Köse, A.H. and Boratav, K. (2023). Türkiye'de Derinleşen Yapısal Kriz Eğilimi ve Kâr İtilimli Enflasyonun Dinamikleri. *İktisat ve Toplum*, 158, 8-30

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Osman Berke DUVAN (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Osman Berke DUVAN (100%)

AB'ye Üyelik Müzakerelerinde Tarımda Küçük Üreticiliğin Tasfiyesi

Akif DİNCER¹, Bahadır AYDIN²

¹ Dr; dncrakf@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8541-3351

² Prof. Dr; Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, baha.1961@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1572-3925

Öz: AB'nin gıda yetersizliği yaşadığı bir dönemde oluşturduğu Ortak Tarım Politikası (OTP), üye ülkelerin kendine yeterli bir tarımsal yapı oluşturmasını sağlayarak önemli bir başarı sağlamıştır. Küçük üreticiliğe dayalı bu başarı hikayesi, neoliberal paradigma doğrultusunda yeniden şekillendirilmiş ve tarımda kapitalist temeller üzerine oturtulmuştur. Tarım politikasını küçük üreticiden şirketlere doğru yeniden şekillendiren Topluluk, yeni koşullarda kırsal kalkınma başta olmak üzere çevre, kalite, hayvan ve bitki sağlığı, gıda güvenliği konularında reformlara yönelerek şirketlerin çıkarlarını ön plana almıştır. Topluluğun tarım politikalarındaki bu değişimler, Türkiye'nin tarım politikalarının şekillenmesinde etkili olmuş ve tarımsal yapı büyük ölçüde OTP'ye uyum adı altında dönüştürülmüştür. Ulusal tarım politikalarının terk edilmesiyle benimsenen yeni politikalar, tarımda küçük üreticiliği hedef alarak tarımın şirketleşmesi yönünde baskı oluşturmuştur. 1980'lerde başlayan tarım sektörüne yönelik dayatmacı politikalar, 2005 yılından sonra yasal süreçlerin daha hızlanmasıyla sağlam temellere oturtulmuştur. AB'ye tam üyelik müzakereleri sürecinde tarım ve tohumculuk kanunları ile sözleşmeli üretim mekanizmaları küçük üreticileri tarımdan uzaklaştırmış ve kırsal alanları şirketlerin denetime sokmuştur. Kalan üreticilerin çoğu ise, 2023 yılında yürürlüğe konulan yönetmeliklerle (sözleşmeli üretim, tarımsal üretim planlaması) şirketlerle sözleşmeli üretim yapmaları için zorlanılmakta ya da şirketlere bağımlı hale getirilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışma, AB ile Türkiye tarımındaki dönüşümü ele alarak tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusuna yönelik dayatılan bu mekanizmaların tarımsal yapılar üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikası, Ortak Tarım Politikası, Küçük Üreticilik, Tarımsal Yapılar

Jel Kodları: Q18, N54, Q12, Q19

The Liquidation of Small Producers in Agriculture in EU Accession Negotiations

Abstract: The Common Agricultural Policy, which was established at a time when the EU was experiencing food insufficiency, achieved a significant success by enabling member states to create a self-sufficient agricultural structure. This success story based on small producers has been reshaped in line with the neoliberal paradigm and agriculture has been placed on capitalist foundations. The Community, which reshaped its agricultural policy from small producers to corporations, has prioritized the needs of society by reforming the environment, quality, animal and plant health, food safety and food safety issues by prioritizing rural development in the new conditions. These changes in the agricultural policies of the Community were influential in shaping Turkey's agricultural policies and the agricultural structure was largely transformed under the name of harmonization with the CAP. The new policies adopted with the abandonment of national agricultural policies targeted small producers in agriculture and created pressure for the corporatization of agriculture. The imposing policies towards the agricultural sector, which started in the 1980s, were put on solid foundations with the acceleration of legal processes after 2005. In the process of EU accession negotiations, agricultural and seed laws and contracted production mechanisms have driven small producers away from agriculture and put rural areas under the control of corporations. Most of the remaining producers are forced to engage in contracted production with companies through regulations (contracted production, agricultural production) put into force

Atıf: Dincer A., Aydın B. (2024). AB'ye Üyelik Müzakerelerinde Tarımda Küçük Üreticiliğin Tasfiyesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 126-148. <https://doi.org/10.30586/1381620>

Geliş Tarihi: 26.10.2023

Kabul Tarihi: 20.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

in 2023 or are forced to become dependent on companies. This study examines the transformation in Turkish agriculture with the EU and examines the effects of these mechanisms imposed towards capitalism/corporatization in agriculture on agricultural structures.

Keywords: Agricultural Policy, Common Agricultural Policy, Small Producers, Agricultural Structures.

Jel Codes : Q18, N54, Q12, Q19

1. Giriş

1950'lerden itibaren çiftçilerini destekleyerek kendine yeterli bir tarımsal yapı oluşturan AB, üye ülkelerin ulusal tarım politikasını ortak bir çatı altında toplamıştır. Bu politikanın merkezine oturtulan Ortak Tarım Politikası (OTP), çiftçilere yönelik belirlediği temel mekanizmalarla (tarımsal destekler, sübvansiyonlar, yardımlar) büyük başarı kaydetmiştir. OTP kapsamında küçük üreticiliğin desteklenerek on yıllık kısa bir sürede elde edilen üretim artışları, krize yol açmış ve yeni reform arayışına girilmiştir. AB, yoğun desteklerle elde ettiği ürün fazlalıklarının önüne geçmek için küçük üreticiliği tasfiye edecek yeni bir politika arayışı içine girmiştir. Bir taraftan 1980'lerde başlayan DTÖ kapsamındaki tarım müzakereleri öte yandan ürün fazlalıkları, OTP için yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir. Başka bir deyişle, OTP'de gündeme gelen reform arayışı, iç ve dış dinamiklerin baskıları sonucunda gündeme gelmiş ve tarımda daha liberal bir yapının oluşturulmasına neden olmuştur. Yeni dönemde bu baskılarla hareket eden AB, tarımda küçük üreticileri tasfiye ederek yerine büyük ölçekli "modern" işletmeleri oluşturmaya yönelik yeni bir politika benimsemiştir. Bu politika, Topluluğa üye ve toplulukla adaylık müzakereleri yürüten bütün ülkelere transfer edilmiştir.

Toplulukla tam adaylık müzakereleri yürüten Türkiye, tarım sektörünü 1980'lerde dünya konjonktürüne paralel bir biçimde IMF, DB, DTÖ gibi uluslararası kurumlar ve AB gibi dinamiklerin dayattığı neoliberal politikalarla dönüştürmeye çalışmaktadır. 1980'lerden sonra az gelişmişlere dayatılan politikaların çoğu, gelişmiş ülkelerin/ ulus-ötesi şirketlerin çıkarlarıyla doğrudan örtüşmekteydi. Bu bağlamda AB, Türkiye tarımının dönüşümünde hem OTP'ye uyum sağlanması konusunda bir politika dayatmış hem uluslararası kurumlara taahhüt edilen çerçevenin dışına çıkmaması önerisinde bulunmuştur. Bu çalışma, AB'ye üyelik müzakere sürecinde küçük üreticiliğin hangi mekanizmalarla tasfiye edildiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunun için, AB tarafından oluşturulan OTP'nin Topluluğunun tarımsal yapısına etkileri incelenecektir. İkinci bölümde Türkiye'nin AB ile ilişkileri tarihsel bir bağlamda ele alınarak iki dönemde incelenecektir. Üçüncü bölümde hem AB hem Türkiye'nin tarım sayım verileri ele alınarak incelenecektir. Başka bir deyişle, tarımda kapitalizm /şirketleşme olgusunun küçük üreticiler üzerindeki etkilerine değinilecektir.

2. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Çerçevesinde Tarımsal Yapıların Dönüşümü

İkinci Dünya Savaşı süreci ve sonrasında büyük bir problem haline gelen gıda yetersizlikleri, gelişmiş ülkeleri gıda güvencesini sağlamaya yönelik yeni politikalar üretmeye zorlamıştır. Savaş sürecinde gıda yetersizliklerinin neden olduğu açlığın izlerini bir daha yaşamak istemeyen Almanya, Fransa ve İtalya ile Benelüks ülkeleri (Belçika, Hollanda, Lüksemburg), gıda alanında dışa bağımlılıktan kurtulmak ve gıda güvencesini sağlamak için 1958'de Roma Anlaşmasını imzalayarak Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kurmuştur. Bu ülkeler, tarımda çalışan çoğunluklu nüfusun hayat standartlarını yükseltmek, gelir düzeylerini korumak, çiftçileri piyasa dalgalanmalarından korumak ve üye devletlerin tarım politikalarındaki farklılıkları gidermeyi amaçlamıştır. Pazara yönelik farklılıklar ortak ve tek bir politikayı şart koşmuştur. Örneğin, Almanya gibi, net ithalatçı olan ülkeler, pazarlarını ithalat vergileri ve kotalarla, Fransa gibi tarımda net ihracatçı ülkeler ise, ihracat vergi ve kotaları ile destekleme fiyatları ve ihracat

teşvikleriyle korumaktaydılar (Hekimoğlu ve Altındeğer, 2006, ss. 17- 18; İnan ve diğerleri, 2003, s. 44).

Roma görüşmelerinde oluşturulan Gümrük Birliği (GB), tarım ürünlerinin serbest dolaşımını kapsam dışı bırakmış ve sadece sanayi mallarının serbest dolaşımını kapsamıştır. Bu politika, sanayide üstün olan ülkelerin (Almanya) işine gelirken, nüfusun %25'i tarım sektöründe çalışan Fransa'yı rahatsız ediyordu. Bundan dolayı Fransa tarım ürünlerini serbest dolaşıma almak için oldukça yoğun bir çaba göstermiştir. Uzun süren tartışmaların sonucunda Almanya sanayi ürünlerini, Fransa'da tarım ürünleri serbest dolaşıma dahil etmiştir. Böylece bu iki ülke arasındaki çıkar çatışması, OTP'yi gündeme getirmiştir (İKV, 2004, s. 4). Tarım sektörünün OTP bünyesine alınması için hazırlanan Spaak Raporu, tarım sektörünün yer almadığı bir bütünleşmede ortak pazarın kurulamayacağını vurgulamış ve tarım ürünlerinde ortak bir pazar için üç koşul öne sürmüştür. Birincisi, üye ülkeler arasında kotalar, gümrük vergileri, mevsimlik kısıtlamalar, fiyat belirlemeleri ve ihracat sübvansiyonları gibi ticaret üzerinde etkili mekanizmalar kaldırılmalıdır. İkincisi, üye ülkeler ulusal tarım politikalarından vazgeçmeli ve ortak bir tarım politikası izlemelidir. Üçüncüsü, teknik alanlarda, fiyat düzeylerinde ve tarımsal girdi sanayilerinde maliyet farklılıklarına neden olan uygulamalarda uyum için geçiş dönemi gereklidir (Eraktan ve Ören, 2008, s.1). Roma Anlaşmasında aralarındaki anlaşmazlıkları çözen üye ülkeler, OTP'nin amaçlarını şu şekilde belirlemişlerdir (Bradley ve diğerleri, 2022, s. 6):

- Teknik ilerlemeyi geliştirerek, tarımsal üretimi rasyonel biçimde artırarak ve üretim faktörlerini, özellikle işgücünü, en iyi biçimde kullanarak tarımda verimliliği yükseltmek;
- Tarım kesiminde çalışan çiftçilerin daha iyi bir yaşam düzeyine kavuşmasını sağlamak;
- Tarım piyasasında istikrar sağlamak;
- Tarım ürünlerin arzını güvenceye almak;
- Ürünlerin tüketiciye uygun fiyatla ulaşmasını sağlamak,

Üye ülkeler, kendi aralarındaki vergileri kaldırarak ürünlerin serbest dolaşımı, fiyatların bütün ülkelerde aynı düzeyde tutulması ve üretime dönük destekleri faaliyete geçirerek ortak amaca yönelmişlerdir (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s. 110). Bu ortak amacın gerçekleştirilmesi için OTP, üç temel ilkeye dayandırılmıştır. Bunlardan ilki olan tek pazar ilkesi ile tarım ürünlerinin üye ülkelerde serbest dolaşımı amaçlanmıştır. Ortak bir pazar için ülkeler arasındaki ticaretin gümrük vergileri, kota ve benzeri engellerle kısıtlanamayacağı ve bu engellerin ortadan kaldırılarak aynı tarım ürünlerinde aynı fiyatların uygulanması hedeflenmiştir. İkinci ilke olan topluluk tercihi, ulusal pazarlarda üretilen ürünlere, alış ve satışlarda öncelik verilmesi esasına dayanmaktadır. Yani, tek pazar kurmaya yönelik olan bu ilke, üye ülkelerdeki tarımı, topluluk dışı rekabete karşı korumak ve buna bağlı olarak ihracatı kolaylaştırmak için önlem almaya dayanır. Üçüncüsü ise, ortak mali sorumluluk ilkesidir. Bu ilke, iki şekilde yürütülmektedir. İlki, OTP kapsamında uygulanacak olan tek pazar ve topluluk tercihi ilkeleri çerçevesinde uygulanacak politikaların ortak bir bütçeden ve bütün üyelerden karşılanmasını amaçlamaktadır. İkincisi de OTP kapsamında elde edilen bütün vergi gelirleri Topluluğun ortak geliri olarak kabul edilmektedir (Folmer ve diğerleri, 1995, s. 13). AET, OTP'nin amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik olarak öncelikli olarak ortak piyasa düzenleri (OPD) adı altında temel bir politika oluşturmuştur. Topluluk, tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi ve üreticilerin gelir düzeylerinin azalmasını engellemek için OPD kapsamında yer alan ürünler için her yıl ortak fiyatlar saptamıştır. Fiyatların düşmesi halinde pazara müdahale edilmesi ve ürünün müdahale fiyatından piyasadan çekilmesi, OTP'nin pazar ve fiyat politikasının temelini oluşturmaktadır. Sistem, iç piyasada destek dış rekabete karşı koruma mekanizmalarıyla (ithalatta gümrük vergisi, ihracatta ihracat iadesi yolu) sürdürülmekte; fakat kullanılan koruma mekanizmaları üründen ürüne

farklılık göstermektedir. Pazara müdahale sonrasında oluşan fiyat farkları desteklerle topluluğun bütçesinden karşılanmaktadır (Varol, 2003, s. 110; Bayraç ve Yenilmez, 2005, ss. 111-112). Bu destek mekanizmalarının karşılanması için Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu (FEOGA) oluşturularak çok kapsamlı bir finansman aracı geliştirilmiştir. Topluluğun tarım politikası hedeflerini gerçekleştirmek, uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülükleri yerine getirmek, tarım sektöründe yeniden yapılanmayı sağlama, kurumsal düzenlemeleri organize etmek ile tarım politikalarını tek elden yönetmek ve geri kalmış bölgeleri geliştirme amacı taşıyan FEOGA¹, ülkeler arasındaki tarımsal yapı farklılıklarının giderilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Uzunoğlu ve diğerleri, 2000, s. 74).

Bu dönemde tarımsal destekler "optimum" ölçekli işletmelere ve işletme süreçlerine kaydırılmış ve "yeşil devrim" olarak adlandırılan tarım enstrümanları (makineleşme, tohum, gübre kimyasal girdiler) ile biyo-teknoloji yöntemleri yoğun kullanılmış ve tarımsal arz fiyat destekleme mekanizmaları (arz açığı olan ürünlere yönelik noksanlık ödemeleri) devreye alınmıştır. Topluluk, bu mekanizmalarla hububat, şeker, sığır eti, tereyağı gibi ürünlerde verim ve üretim artışı sağlayarak kendine yeterli bir konuma gelmiştir. Tarım sektörünün piyasa ekonomisiyle bütünleştirilmesinin amaçlandığı bu koşullarda büyük ölçekli işletmelerin (50 hektarın üzerindeki) işlediği alan %20'den %43'e yükselmiştir. Yine 1960-1980 döneminde tarımda çalışan nüfusun toplam çalışanlara oranı %21'den %7,4'e kadar gerilemiştir. Bu dönemde toprak toplulaştırma faaliyetleri, büyük işletmelerin toprakta yoğunlaşmasını sağlamış ve işletme ölçeğini artırmıştır. 1960'da 6 üyeli toplulukta 12 hektar olan işletme ölçeği, 1980'de 9 üyeli toplulukta 17,5'e yükselmiştir (Günaydın, 2010, s.101). Bu politikalarla tarımsal üretim, toplam talebin üzerinde gerçekleşmiş ve bazı ürünlerde tereyağı dağları veya şarap gölleri gibi ifadelerle kullanılan üretim fazlalıkları ortaya çıkmıştır. OTP kapsamındaki desteklerin çoğunu alan büyük ölçekli işletmeler, (OTP yardımlarının %80'i üreticilerin %20'lik kesimine gitmiştir) hem ürün fazlalıklarının oluşmasına hem üretimde yoğun kimyasal girdi kullanımı hem de kırdan kente göçü tetikleyerek çevre sorunlarının artmasına neden olmuştur (Rehber, 2013, s.291). Topluluk, ilk dönemlerinde küçük üreticiliğe yönelik belirlediği politikalarla üretim artışları sağlamıştır. Üretimin desteklerle doğru orantılı artışı, üretim kapasitesinin ve stokların artışı tetikleyerek üretici gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Küçük üreticiliğe yönelik belirlenen bu politikalar, on yıl gibi kısa bir süre sonra kapitalist gelişmenin önündeki en büyük engel olarak görülmeye başlanmış ve hatta tarımdaki küçük üreticilik yapısal bir sorun olarak tanımlanmaya başlanmıştır (Günaydın, 2006, s. 86). Bu yapısal soruna yönelik ilk reform girişimi, 1968 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan "Ortak Tarım Politikası Üzerine Memorandum" yani diğer adıyla Mansholt Planı'dır. Bu plan, tarım sektöründe verimliliğin ve kendine yeterliliğin sağlanması için tarımsal yapıların "modernize" edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır². Avrupa tarımında "yapısal iyileştirme" hareketi olarak yürürlüğe giren Mansholt Planı, OTP kapsamında sağlanan destekleme politikaları ve yüksek fiyatların üretim fazlasına neden olduğunu iddia ederek, beş milyon kadar küçük üreticinin tasfiye edilerek yerine 80-120 hektarlık işletme ölçeğine sahip "modern" tarım işletmelerinin kurulmasını önermekteydi. Küçük üreticilerin güçlü politik dirençleri, planın revize edilmesini sağlamış; fakat küçük üreticiliğin tasfiyesinin önüne geçememiştir (Akder, 2018, s.275). 1972'den itibaren Mansholt Planı kapsamında tarımsal işletmelerin modernizasyonu, çiftçilerin eğitimi, verimli olmayan çiftçilerin erken emekli edilmesi ve kırsal kalkınma gibi konulara öncelik verilmiştir (Bradley ve diğerleri, 2022, ss. 9-10).

1 Bu kuruluş, Garanti ve Yön Verme Bölümü şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Garanti bölümü, ortak piyasa düzenlemeleri içindeki harcamaları finanse etmekte ve asgari fiyat garantilerini ve ihracat sübvansiyonlarını desteklemektedir. Destekleme giderleri, üretici yardımları, belirli ürünlerin piyasadan çekilmesi ve üretimlerinin azaltılması için yapılan yardımları, depolama yardımlarını karşılar. Yön Verme Bölümü, tarım işletmelerinin yapılarını geliştirme, tarımsal alt yapıyı iyileştirme, tarımsal ürünlerin dönüşümünü ve pazarlama koşullarını iyileştirmeyi amaçlamaktadır (Uzunoğlu vd, 2000, s.74).

2 https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/eu-pioneers/sicco-mansholt_en, 17/09/2023 tarihinde erişim sağlandı.

1973 yılında ilk genişleme dalgası (İngiltere, İrlanda ve Danimarka topluluğa dahil olur) sonrasında sosyo-ekonomik koşullar bakımından görece daha az gelişen İrlanda'ya önemli oranda yapılan destek aktarımı yapılmıştır. Bununla birlikte 1974 yılında ortaya çıkan petrol krizi, ülkelerin ödemeler dengesini ve satın alma gücünü etkilemiş ve topluluğun tarımsal ürün ihracatını azaltarak stoklarını da artmıştır (Günaydın, 2005, s. 156). Topluluk, ilk dönemlerinde uyguladığı politikalar sayesinde 1980'lerde uluslararası tarım piyasalarında ABD ve diğer tarım ihracatçısı ülkelerin rakibi konumuna yükselmiştir. Yüksek fiyatlar sonucu artan üretim ve ihracat sübvansiyonlarının AB bütçesini zorlamaya başlaması ve GATT-Uruguay Görüşmelerinde OTP'ye yöneltilen eleştiriler, OTP'de reform yapılması yönünde baskıya neden olmuştur. GATT görüşmeleri, OTP'nin tarıma yönelik koruyucu mekanizmalar (tarım ürünleri ithalatında koruyucu, ihracatta destekleyici) ile tarımsal üretim ve dış ticaret gibi konular üzerinde şekillenmiştir. Özellikle ABD ve CAIRNS gurubu ülkeler, AB'nin uyguladığı bu politikaların dünya ticareti, fiyatlar üzerinde olumsuz etki yaptığını ve AB'nin ana amacının dünya pazarlarını ele geçirmek olduğunu ısrarla dile getirmişlerdir. Bu sorunun çözümünün ancak OTP'nin kaldırılmasıyla mümkün olacağı vurgulanmıştır. Başka bir deyişle, Uruguay görüşmelerinin ana gündemi OTP olmuş ve bu görüşmelerde AB, ABD ve CAIRNS ülkeleri etkili olmuştur (Eraktan ve Ören, 2008, s. 2; Şahinöz, 2014, s. 421). Bu baskıların hafifletilmesi için FEOGA kapsamında süt ürünlerine kota uygulaması ve süt ürünlerine ortak sorumluluk vergisi konularak üretim fazlalığının mali yükü, üreticiye yüklenilmiştir. Ayrıca üretim fazlası ürünlere maksimum üretim eşikleri getirilerek üretim artışları baskılanmıştır (Baş, 2004, s.10). Bu baskılara yönelik atılan en önemli düzenleme ise, 1988 reformudur. Üretim ve stok artışlarının önüne geçmeyi amaçlayan bu reform paketi, tarımsal harcamaların azaltmaya yönelik üç temel politika belirlemiştir. Birincisi, en az beş yıl içinde ekilen arazilerin %20'sini ekmeyen üreticilere hektar başına ödeme yapılması, ikincisi, üretim açığı olan ürünleri üreten üreticilerin desteklenmesi ve üçüncüsü de 55 yaş ve üzerindeki çiftçilere yönelik emeklilik imkânının sağlanmasıdır (Folmer, ve diğerleri, 1995, s. 25).

1990'lı yıllarda dıştaki gelişmelerin yanı sıra çevre bilincinin gelişmesi ve giderek baskı unsuru haline gelmesi, OTP'de yeni bir reformu gündeme getirerek AB'nin tüm politikalarının çevre koruma ile bütünleştirilmesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda 1992 yılında uygulamaya konulan Mac Sharry reformları, OTP'nin işleyişinden kaynaklı problemler, dünya ticaretindeki gelişmeler ve çevre sorununa yönelik kaygıları da dikkate alarak, piyasa ve fiyat mekanizmalarında önemli değişiklikler yapmayı öngörmüştür (Baş, 2004, s. 12). Mac Sharry reformu, OTP'nin, yerine kırsal kalkınmayı da içeren daha geniş bir tarım politikasına (CARPE-Common Agricultural and Rural Policy for Europe) ihtiyaç olduğunun altını çizer. Bu reform, toplulukta üretim fazlalığı bulunan ve temel ürün niteliğindeki sektörlerde müdahale fiyatlarının düşürülmesi ve ürüne yönelik desteklemelerden doğrudan gelir desteğine geçişi (Övgün, 2010, ss. 94-95) ve tarımın bütçedeki payını azaltmayı amaçlamıştır. Üç yıllık bir dönem içinde Birlik içinde müdahale fiyatlarını %29 oranında indirilmesi öngörülmüş; çiftçilerin fiyat indirimlerinden doğan kayıpları hektar başına doğrudan yardımlarla karşılanmıştır (Gürlük ve Turan, 2013, s. 69). Topluluk, zorunlu koruma alanları olarak ayrılan ve boş bırakılan araziler için hektar başına ödeme yapmıştır. Bu kapsamda başvuran çiftçilere ekilebilir alanın %10'u üzerinden "zorunlu alan koruması" (set aside) uygulamasına gitmiştir. Paralı-nadas olarak adlandırılan bu yöntem, üretimi belli bir sınırı aşan (92 ton) işletmelere uygulandı. Aslında MacSharry Reformu ve GATT Uruguay Turları sonunda imzalanan DTÖ'nün Tarım Anlaşması, yeni reformlara gereksinim yaratmış, yeni anlayıştaki reform süreci devam etmiştir. AB, bu reformlarla GATT Uruguay Turu görüşmelerine hazırlık yapmış ve elini güçlendirmiştir (Akder, 2018, s. 281). 2000'lerde OTP'ye yönelik yeni bir reform çabasına gidilmiştir. 1995 ve 2004 yılında adaylık statüsü kazanan Merkezi Doğu Avrupa Ülkelerinin ekonomilerinde tarımın payının yüksek olması ve tarımsal yapılarındaki farklılıklar, deli dana ve şap gibi hayvan hastalıklarının yol açtığı krizler, reformun yapılmasının en önemli nedenleri arasındadır. Bu dönemde

özellikle hayvan hastalıklarının gündemde olması, gıda güvenliği ve tüketici hakları gibi konuları ön plana çıkarmıştır (Baş, 2004, s. 14). Bu koşullarda gündeme gelen ve tarım politikalarındaki dönüşümü simgeleyen Gündem 2000 reformu, topluluğa katılacak yeni ülkeler ile AB'ye üye ülkeler arasında merkez-çevre ilişkisini yansıtacak bir çerçevede ele alınır. Yeni dönemdeki OTP reformu, merkeze yeni üye ülkelere katkı sağlamak işlevinden sıyrılıp birliğe katılacak ülkelere daha fazla politika daha az para ödeme yapılmasını öngörmüştür. Bu doğrultuda Topluk içi ve dışı piyasalarda rekabet gücünün artırılması amaçlanırken tarımsal fiyatlar düşürülmüş, ortaya çıkan üretici gelirlerindeki kayıplar, daha çok üretimden bağımsız doğrudan yardımlarla telafi edilmesi amaçlanmıştır. Piyasa düzeninin temel taşları tarım sektörüne hâkim olmuş ve devlet destekleriyle ayakta duran işletmeler, bu desteklerin kaldırılmasıyla tasfiye sürecine girmiştir (Günaydın, 2010, ss. 115-116). Bu bağlamda uygulanmaya başlanan Gündem 2000 reformu, Kırsal Kalkınma Politikasının oluşturulmasıyla kabul edilmiştir. Reform kapsamında oluşturulan OTP iki sütuna ayrılmıştır. Birinci sütun, çiftçilere yapılan doğrudan ödemeler ve piyasaya yönelik tedbirleri içerirken; ikinci sütun, kırsal kalkınma politikasına ilişkindir. Kırsal kalkınma harcamaları da giderek artış göstermiştir. Bu reform başta kırsal alanı teşvik eden ve çevreyi daha fazla ön plana alan bir anlayışa sahiptir (Lefebvre, ve diğerleri, 2015, s. 2099). Görüldüğü üzere yeni tarım politikaları, tarımdan çok sosyal denge ve çevre konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çünkü AB'de dünyaca tanınmış şehirlerin nüfusunun yarısı kırsalda yaşamakta ve bu da kırsalın önemini daha da öne çıkarmaktadır (Eraktan, 2006, s. 56).

OTP'de yapılan en önemli reformlardan biri de AB tarım Bakanları Konseyi önerisiyle gündeme gelen 2003 reformudur. Bu reform uygulaması, tek çiftlik ödemesi, çapraz uyum ve modülasyon gibi yeni mekanizmaları devreye koyarak önlem almaya çalışmaktadır (Grant, 2009, s. 28). Reform, üreticilere tek ödeme planı doğrultusunda ödeme yapmayı, çevre, gıda güvenliği, genç çiftçilerin desteklenmesi, orman önlemleri, Natura 2000 uygulamaları, hayvan sağlığı ve refahında bir dizi standartlara uyma zorunluluğu getirmiştir. Başka bir deyişle, çapraz uyum artık bir zorunluluk olarak ele alınmakta ve ödemelerden faydalanmanın koşulu haline getirilmektedir (Günaydın, 2005, ss. 161-162). 2003 Reformun temelini oluşturan bir diğer önlem ise, OTP'nin ikinci ayağı olan kırsal kalkınmanın güçlendirilmesidir. Kırsal kalkınmanın güçlendirilmesi için dinamik modülasyon mekanizması yöntemi benimsenmiştir. Bu yöntemle piyasa desteklerinden (OTP'nin birinci ayağı) kırsal kalkınmaya (ikinci ayağa) para aktararak, daha fazla fon elde edilmesi amaçlanmıştır. Kırsal kalkınma kapsamında bu fonların kullanılacağı önlemler genişletilmiştir. Gıda güvenliği, gıda kalitesi, çevresel amaçlar ve hayvan refahı konularına çapraz uyumun yanı sıra, çiftçilerin gönüllü programlara katılmalarının teşvik edilmesi gibi önemli konularda önlemler alınmıştır (Varol, 2003, s. 116). Bu reformla destekleme sisteminde değişikliğe giderek, üreticileri piyasa mekanizmasına iten AB, tek ödeme planı ile büyük toprak sahiplerine fazla, küçük üreticilere daha az kaynak aktarmaktadır. OTP, bu mekanizmalarla büyük üreticilerin daha irileşmesini küçük üreticilerin de üretimden kopuşunu Mansholt Planından beridir sürdürmektedir (Aysu, 2006, s. 76).

1992 ve 2003 reformları ile tarım ürünlerinin desteklendiği bir sistemden tarım üreticilerinin desteklendiği bir sisteme geçiş, tarıma verilen desteklerin azaltılmaya çalışılması, tarım ürün fiyatlarının piyasaya duyarlılığının artırılması, bu duyarlılığı azaltan destek araçlarından vazgeçmek gibi uygulamaları yürürlüğe koyarak reformların sorgulanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda 2010 yılından itibaren yapılan müzakereler sonucunda 2013 yılı yeni bir reform yapılmıştır. 2014-2020 reformu olarak da bilinen 2013 reformu, bugünün Ortak Tarım Politikası olarak nitelendirilebilir. Bugünkü Ortak Tarım Politikasındaki desteklenme politikaları, aşağıdaki sorunlara çözüm bulmayı amaçlamaktadır (Akder, 2018, ss. 284-285):

- Ekonomik boyut: gıda güvenliği hatta “küreselleşme”, düşen verimlilik, fiyat dalgalanması, yüksek girdi maliyetlerinin yarattığı baskı ve gıda zincirinde durumu zayıflayan tarım üreticisi desteklemesi.
- Çevre boyutu: kaynak verimliliği toprak ve su kalitesi, doğal yaşam üzerindeki tehdit, biyolojik çeşitlilik gibi sorunlar.
- Bölgesel (territorial) sorunlar: kırsal alanların işgücü ve işyeri kaybı. Bütün bu sorunlar üç uzun dönemli hedef olarak da ifade edilebilir. Gıda üretimi, doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi ve iklim değişikliğine uyum ve dengeli bölgesel gelişme.

2013 Reformu, tarımda rekabetçiliğin teşvik edilmesi, sürdürülebilir çiftçiliği ve inovasyonu teşvik etmek, mali yardımları tarım arazilerinin verimli kullanımına yönlendirmek, iklim değişikliği, istihdam yaratmak gibi hedefleri sıralayarak, çiftçileri piyasa ile bütünleştirmeyi amaçlamıştır (<https://agriculture.ec.europa.eu/>, 10/08/2023 tarihinde erişim sağlandı). Ortak Tarım Politikasının değişim yönü, üreticileri mümkün olduğunca piyasanın yönlendiriciliğinde tutmak, üreticilerin bir güvenlik bandı içinde çalışmalarını sağlamak, çiftlikleri daha “modernize etmek” kamu yararı odaklı çalışmak, iklim değişikliği gibi birçok soruna hazırlı olmak, uluslararası düzlemdeki değişimlerle rekabete hazırlamaktır (Günaydın, 2010, s. 130).

3. Ortak Tarım Politikasının Türkiye Tarımının Yapılandırılmasına Yönelik Etkileri

Türkiye tarımındaki değişimin yönünü tayin eden faktörler, dışsal çevreyle doğrudan bağlantılı bir şekilde ilerlemiştir. Dışsal çevre olarak ifade edilen IMF, DB, DTÖ uluslararası kurumlar ile AB gibi ekonomik entegrasyonlar, Türkiye’deki tarım politikalarının temel belirleyicisi konumundadır. Bu kurumlar tarafından Türkiye’ye dayatılan destek ve politika seçenekleri, tarımı ulusal politikalarından sıyrıp bütünüyle uluslararası kurumların ve şirketlerin çıkarlarına yönelik yeniden yapılandırmıştır. Başka bir deyişle, tarım politikaları içsel nedenlerden ziyade dışsal nedenlerle dönüşüme uğramıştır. Gökmen ve Ateş’in (2005, s. 176) vurguladığı gibi, Türkiye’de tarımsal alanda yaşanan çoğu dönüşüm, ulusal politika önceliklerinden çok, ağırlıklı olarak dünya politikalarını yönlendiren ulus-ötesi şirketler ve onların politika araçlarını oluşturan DB, IMF, DTÖ gibi uluslararası kurumlar ve AB gibi ekonomik entegrasyonların yönlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye tarımının dönüşümde etkili olan AB ile ilişkilerin tarımın nasıl bir dönüşüme uğrattığı da önem kazanmaktadır.

3.1. Türkiye Tarımının Dönüşümde AB’ye Üyelik Sürecinin Etkileri: 1963-2000 Dönemi

Türkiye tarım politikalarının en önemli belirleyicisi olan AB ile ilişkilerin ve ortaklığın temeli, 12 Eylül 1963’te imzalanan ve 1 Ocak 1964’te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile atılmıştır. Bu ilişkiler, Katma Protokol ve değişik tarihlerde kabul edilen Ortaklık Konseyi Kararlarına dayandırılarak sürdürülmüştür. Tarıma ilişkin en önemli Ortaklık Konseyi Kararları 1/80, 1/90 ve 1/98 kararlardır. AB ile müzakere süreci, taraflar arasında tavizler koparan belirli bir al-ver süreci değildir. AB’nin uzun yıllar boyunca kendi içerisinde değişim geçirerek bugüne gelmiş bir OTP’si vardır. Bunun da kendi kurumları ve kuralları vardır. Türkiye’den istenen de OTP’ye uyumdur. Bu uyumun sağlanması da belirli bir sürece yayılmış durumdadır (Acar ve Aytüre, 2014: ss. 171, 200). 1964 yılında yürürlüğe giren Ankara anlaşması esas olarak Topluluk ile Türkiye arasında tam bütünleşmeyi sağlayacak gümrük birliğinin hazırlık, geçiş ve nihai dönem olmak üzere üç aşamada tam üyeliğin gerçekleşmesini öngörmüştür (Rehber, 2013, s. 296). Anlaşma, tarım sektörünü de kapsama alan bir gümrük birliğinin ve Türkiye’nin OTP’ye uyumu konusunda iki tarafa da ilişkin bazı yükümlülükler getirmiştir. Anlaşmanın 10. maddesinde Gümrük Birliği, mal alışverişlerinin tümünü kapsayan ifadesi ve 11. maddesinde ortaklık rejimi, OTP’yi göz önünde bulunduran özel usullere göre tarım ve

tarım ürünleri alışverişini kapsadığı hükmüyle ortaklık ana çerçevesine göndermede bulunmuştur (Günaydın, 2010, s. 47). Türkiye, Anlaşma öncesinde çeşitli ülkelere karşı çetin bir mücadele yürütür. Örneğin, İtalya, gümrük indirimine karşı çıkar ve Türkiye'nin kendi piyasalarını elinden alacağından endişelidir. Fransa ile fındık konusunda anlaşamaz. Bütün bu konularda uzlaşma sağlanırken bir de Topluluğun Türkiye'ye sağlayacağı tütün kontenjanı ABD'yi rahatsız eder. Amerika, 1962 yılının başında anlaşmanın sağlanmasına kadar tek taraflı bir anlaşma yapıldığını, Türk tütününe sağlanan avantajın Amerikan tütünü etkileyeceğini ileri sürer (Aysu, 2006, ss. 116-117). 1963-1973 hazırlık döneminde AB, Türkiye tarımında önemli ihracat paylarına sahip dört ürün (tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık) ithalatı için Türkiye'ye kota dâhilinde gümrük vergisi indirimini şeklinde tercihli bir rejim sağlamıştır. 1967 yılından itibaren bazı narenciye ürünleri, deniz ve iç su ürünleri ile şarap için belirli kontenjanlar sağlanarak gümrüksüz veya düşük gümrük vergisi tavizleri tanınmıştır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, s.21). Türkiye, hazırlık döneminde herhangi bir yükümlülüğe katlanmamış hatta topluluk tarafından kredi desteği verilmiştir (Gürlük ve Turan, 2013, s. 43)³. Türkiye, hazırlık döneminde kendisine tanınan kontenjanların hiçbirini (fındık hariç) dolduramamıştır. Tütün ve kuru üzümde tarife kontenjanlarının doldurulamamasının nedeni, Fransa ve İtalya'nın Yunanistan lehine tanıdığı tercihler olmuştur. Hazırlık döneminde ihracatının neredeyse yarısını Almanya ile yapan Türkiye, önemli bir pazar payı elde etmiştir. Bu ihracatın büyük bir bölümünün tütün, pamuk ve kuru meyveyi kapsıyor olması, Türkiye ile topluluk arasında bağımlı bir ilişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Uygulanan tarife kontenjanı sistemi, Türkiye'nin topluluk içindeki ihracatında ürün ihtisaslaşma derecesini geliştirmiştir. Buna karşın topluluk içinde Batı Almanya ile ihracat payının yüksekliği de kendi içerisinde riskleri barındırmıştır. Örneğin, bu dönemde Batı Almanya'da ihraç edilen üründe beslenme alışkanlıklarının değişmesi ya da ufak bir değişimi, Türkiye'nin ihracat gelirlerinde büyük bir değişime neden olabilirdi (Kazgan, 1970, ss. 83-85).

Hazırlık döneminin sonlanmasıyla 1973-1995 arasında Geçiş dönemine geçilmiştir. Bu dönemdeki düzenlemeler, 23 Kasım 1970'te imzalanan 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren Katma Protokol ile belirlenmiştir. Bu protokol ile tarım sektörü, Gümrük Birliği dışında bırakılmış; fakat tercihli rejim uygulamasına devam kararı alınmıştır ve Türkiye'nin geçiş döneminin sonuna kadar Türk tarımının, OTP'ye uyumun sağlanmasına yönelik önlemleri alması öngörülmüştür (Acar ve Aytüre, 2014, ss. 199-200). Protokol'ün 4. Bölümde yer alan 32-35. maddesinde tarım sektörüne yer verilmiştir. 22 yıllık dönemde Türkiye, Topluluk ile arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımı için gerekli tedbirleri almak ve tarım politikalarını OTP uyumlu hale getirmekle yükümlüdür. Bu dönemin sonunda Türkiye'den beklenen tarım politikalarını OTP göre düzenlemek ve tarım ürünlerinin serbest dolaşımına yönelik gerekli düzenlemeleri gerçekleştirmektir (AB Başkanlığı, 2023). Ayrıca protokolün 6 sayılı ekinde tarım ürünlerine yönelik gümrük vergilerinde indirim ve tarife kontenjanı belirlenmiştir. Bazı yaş sebze ve meyve ile hazır gıda maddelerinde %50, kuru üzüm ve ham tütünde %100, portakalda %60 gümrük vergisi indirim yapılmış, incir ve diğer bazı ürünlerde gümrük vergilerinin üç yıl içinde tümüyle kaldırılması kararlaştırılmıştır (Günaydın, 2010, s. 49). Türkiye'ye getirilen yükümlülükler, 30 Haziran 1980 tarihindeki Ortaklık Konseyinde tekrar edilmiş, Türkiye'nin tarımı ve tarım politikasını topluluk tarımına ve tarım politikasına uydurması ve bunun için gerekli çalışmalara hemen başlanması kararına varılmıştır (Eraktan, 2005, s.48). Ortaklık Konseyi'nin 1 Temmuz 1980'de yaptığı toplantıda uygulanan tercihli rejimin genişletilmesi ve Türkiye'den ithal edilecek tarım ürünlerine uygulanan sabit gümrük vergilerinin 1987'den itibaren kaldırılmasını kararlaştırılmıştır. Buna göre, %2'nin altında gümrük vergisi uygulanan ürünlerde 1981'den itibaren vergilerin kaldırılması diğer ürünlerde, gümrük vergilerinin dört aşamada ve 1987

³ Alt yapı ve sanayi projelerinin finansmanını sağlamak amacıyla toplam 175 Milyon ECU yardım yapılmıştır. Türkiye bu yardımı Keban ve Boğaz Köprüsü projelerinde kullanmıştır (Gürlük ve Turan, 2013, s. 44).

yılında tamamen sıfırlanması istenmiştir (Aysu, 2006, s.126). Topluluk gümrük vergilerinde gerekli indirimlere gitmiş; fakat bunların yerine koyduğu anti-damping vergiler ve miktar sınırları gibi kısıtlamalar getirmiştir. Böylece Türkiye'nin Katma Protokol çerçevesinde AB'den elde ettiği tavizler zamanla aşınmaya neden olmuştur (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, ss. 21-22).

1980'lere kadar Türkiye tarım sektörünü OTP'ye uyumu konusunda sınırlı bir şekilde şekillendirmiş ve tarımdaki alt yapı sorunlarını halen çözememiştir. 1980'lerden sonra Türkiye ekonomisinin şekillenmesinde yeni dinamiklerin ve farklı koşulların hâkim olduğu yeni bir dönem başlamıştır. 1980 darbesi sonrasında uluslararası kurumlar (IMF, DB) tarafından dayatılan iş bölümü çerçevesinde kalkınma stratejini değiştiren Türkiye, 24 Ocak Kararlarıyla neoliberal politikaları uygulamaya başlamıştır. Yeni süreç, özelleştirme, işçi ücretlerinin baskılanması, sosyal devlet desteklerinin azaltılması, sermaye dolaşımının önündeki bütün engellerin kaldırılması gibi tarımda kapitalist mekanizmalar üzerinden şekillenmiştir (Arı, 2006, s. 64). Başka bir deyişle, uluslararası kurumlar tarafından "istikrar paketi" olarak dayatılan 24 Ocak Kararları, içerdiği yapısal dönüşüm programı nedeniyle kapitalist sisteminin globalleşme sürecine eklenme modelidir (Minibaş, 2006, s. 113). Türkiye, bu dönemden sonra uluslararası kurumların direktifleri doğrultusunda kapitalist sistemle bütünleşecek ve tarımda kapitalizm/şirketleşmenin sağlanmasına yönelik kararlar almaya başlayacaktır. Dincer ve Aydın'ın (2023)'de ifade ettiği gibi, Türkiye'nin tarımda kapitalizm/şirketleşmenin sağlanmasına yönelik benimsediği politika, tarımda küçük üreticiliğin tasfiye edilerek, "modern" büyük ölçekli tarım işletmelerinin kurulması olmuştur.

1980 darbesiyle Türkiye ile ilişkilerini donduran Topluluk, 1986 yılından sonra yeniden normalleşme sürecini başlatmış; fakat Türkiye'nin gündeme getirdiği tam üyelik müzakerelerini reddetmiştir. Topluluk gerek siyasal gerek ekonomik gerekçelerle Türkiye'nin tam üyeliğe halen hazır olmadığını ifade etmişse de 1995 yılındaki toplantısında, 1996 yılından itibaren 1/95 Sayılı Karar ile Katma Protokol'ün geçiş dönemini sonlandırarak Türkiye ile gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi kararı almıştır. Katma Protokol süresinde Türkiye tarımı, OTP'ye uyum sağlayamadığından tarım ürünleri gümrük birliğinin dışında bırakılmış sadece işlenmiş tarım ürünleri gümrük birliğine dahil edilmiştir. Ortaklık Konseyi, tarafların tarım alanında birbirlerine tanıdıkları tavizleri genişletmiş ve bazı ürünler için (domates salçası, fındık vs) yeni düzenlemeler getirmiştir (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, s. 22). 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, Gümrük Birliğinin tarım ürünlerine yaygınlaştırılmasının Türkiye'nin tarım politikalarını OTP'ye uydurulduğunun belirlenmesinden sonra gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Başka bir deyişle, Gümrük Birliğinin tarım ürünlerine yaygınlaştırılmasının temeli, Türkiye'nin AB ile aynı tarım politikaları uygulaması koşuluna bağlanmıştır. Bunun nedeni ise, tarım ürünlerinin serbest dolaşımının neden olacağı ticaret sapmalarında korunmak ve ciddi önlemlerle korunan AB tarımında tavizlere yer verilmeme kaygısıdır (Eraktan, 2005, s. 48). Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkiler, 1/95 sayılı karar sonrası yeni bir ivme kazanmıştır. 1999 yılındaki Helsinki toplantısında diğer aday ülkelerle aynı kriterleri baz alarak Türkiye'nin Birliğe adaylık başvurusunu kabul etmiştir. Topluluk, bu süreçten sonra Türkiye'ye izlemesi gereken yol haritasını Katılım Ortaklığı Belgesi ve ilerleme raporları ile ortaya koymuş ve Türkiye'de bu belgelere cevap olarak kendi üzerine düşen görev ve sorumluluğunu taahhüt ettiği iki ayrı Ulusal Program yayınlamıştır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, s.23). AB tarafından hazırlanan 1998 tarihindeki ilerleme raporu, tarımsal verimliliğin düşük olmasının tarımsal mekanizasyon düzeyinin düşüklüğü ve geçimlik üretim yapan küçük üreticiliğin yaygınlığına bağlayarak tarımsal yapıdaki uyum problemini ön plana çıkarmış ve çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Rapora göre, Türkiye'deki mevcut tarımsal yapı, topluluk tarımının rekabeti karşısında dayanamaz. Tarımda teknolojik düzey artsa bile tasfiye edilen küçük üreticileri/işgücünü massedecek bir sanayi sektörü bulunmadığından, bu durum ekonomi için büyük bir sorun haline gelecektir (Avrupa Birliği Komisyonu, 1998, s. 18). 1999 yılı ilerleme raporunda ise, Türkiye'deki enflasyonist

baskıların temel nedenleri, tarımsal destek amaçlı kamu harcamalarının ve kamu sektöründe ücretlerin hızlı büyümesi ve enflasyonist beklentiler olduğu vurgulanmıştır. Türkiye’de tarım sektöründe yüksek destek ve koruma politikası devam etmekte ve bazı sektörlerde (alkollü içecekler, tütün, tahıllar, çay, şeker, kırmızı et) devlet faaliyetleri yoğunluktadır (Avrupa Birliği Komisyonu, 1999, s. 32). Komisyon raporları, ekonomik verimliliğin sağlanabilmesi ve enflasyonist baskıların önüne geçebilmek için, tarımsal KİT özelleştirilmelerini, tarımsal sübvansiyonların azaltılması, tarıma yönelik fiyat desteğinden vazgeçilmesi, fiyatların serbest piyasada belirleyici olması ve tarımsal ürünlerde serbest dolaşımın sağlanabilmesi için Türkiye’nin OTP’yi benimsemesi gerektiğini tavsiye etmektedir (Övgün, 2010, s. 97). AB tarafından yayınlanan raporların çoğunda IMF, DB, DTÖ tarafından dayatılan politikaların devamlılığını ısrarla vurgulamaktadır. Tarımda verimliliğin düşük olması, küçük üreticiliğe ve ekonomik durgunluk, sosyal devlet uygulamalarının (destekleme, sübvansiyon, koruma önlemleri) yaygınlığına bağlanarak Türkiye ekonomisindeki kapitalist dönüşümün devamlılığı üzerinde durulmaktadır. Bu görüşler, 1980’lerin başında 24 Ocak Kararları ile 5 Nisan Kararlarının devamlılığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Türkiye tarımında kapitalizm/şirketleşme olgusu, 24 Ocak Kararlarıyla gündeme gelmiş ve 5 Nisan Kararlarıyla yeni aşamaya geçmiştir. 24 Ocak Kararları, IMF, DB tarafından dayatılan programlarla ekonomiyi/tarımı bir bütün şekilde liberalleştirmenin ana çerçevesini şekillendirirken, 5 Nisan Kararları, IMF, DB, DTÖ tarafından eksik bırakılan tarımsal KİT özelleştirmelerinin yapılmasını sağlayarak sosyal devlet uygulamalarını tasfiye etmeyi başarmıştır. Hükümet, uluslararası kurumların dayattığı bu politikalarla tarımdaki dönüşümü, politika metinlerine yansıtarak sınıfsal tercihini de göstermiştir. Örneğin VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, destekleme politikalarının üretici gelirlerinde istikrar yaratmadığını, dünya fiyatları üzerinde oluşan fiyatlamaların bazı ekim alanlarının genişlemesine ve üretim fazlası yarattığını dile getirerek tarım politikalarındaki ilk değişikliği de gündeme getirmiştir. VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı ise, tarım politikalarının DTÖ Tarım Anlaşmasının öngördüğü yükümlülükler ile OTP’ye uyumlaştırma ve uluslararası ticaretteki gelişmeler doğrultusunda belirleneceğinin altını çizmiştir (DPT, 1995, s. 57; DPT, 2000, s. 133). Ulusal tarım politikalarından taviz vererek uluslararası kurumların dayattığı ve ulusal/ulus-ötesi şirketlerin çıkarlarını yansıtan politikaları uygulayacağını beyan eden hükümet, kendi çiftçisinin yerine şirketleri tercih etmiştir. Bu belgeler, 1980’lerden sonra Türkiye tarımında dönüşümün sınıfsal tercihini yansıtan önemli politika metinleridir.

1990’ların sonlarında başlayan IMF serüveni, Yakın İzleme Anlaşması ve Stand-by Anlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Hükümetler, bu politikaların devamında 2001 yılında Dünya Bankası ile imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) kapsamında verilen Niyet Mektupları ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) ile uluslararası kurumların dayattığı politikaları kabul ederek, Türkiye tarımında kapitalistleşme/şirketleşme olgusunu daha da sağlam temeller üzerinde oturtmuşlardır (Dincer, 2023, ss. 1564-1565). 1994’te Uruguay Turunda tarım anlaşmasını imzalayarak tarımda desteklerin kaldırılacağını taahhüt eden Türkiye, bu tavrını IMF ile ilişkilerinde sürdürmüş ve IMF’ye taahhüt edilen çerçevede DB ile imzalanan Tarımda Reform Programı ile üretime yönelik destekleme sisteminden vazgeçmiş ve üretimden bağımsız doğrudan gelir desteği (DGD) sistemine geçmiş ve arz fazlası ürünler için Alternatif Ürün Projesi başlatmıştır. Hükümet, bu proje kapsamında arz fazlası olarak ifade edilen çay, fındık, şeker pancarı, tütün gibi stratejik ürünlerin stoklarını eritmek için alım yapmayacağını beyan etmiş ve bu ürünlerin ekim alanlarını daraltmak için çiftçileri üretim açığı bulunan ürünlere yönlendirmiştir (TRUP, 2001; Maliye ve Hazine Bakanlığı, 1999). Hükümet, rekabet edilebilir sektörlerde üretim yapılması, tarımda istihdam edilen nüfusun azaltılması, doğrudan gelir desteği politikalarına geçilmesi ve küçük üreticiler tasfiye edilerek yerine modern büyük ölçekli tarım işletmeleri ya da sözleşmeli çiftçilik modeli uygulamaya koyarak tarım politikalarında köklü yapısal değişimi amaçlamıştır (Minibaş, 2006, s. 13). 2000’li yıllarda piyasaya açılma süreci, Güçlü Ekonomiye Geçiş

Programı sürdürülmüştür. Bu program doğrultusunda politika yürüten hükümet, Tütün ve Şeker Kanunlarını yürürlüğe koyarak, ulusal/ulus-ötesi şirketlerin çıkarlarını ön plana atmıştır. Bu kanunlarla ihtiyaç fazlası üretimin sonlandırılacağını, fiyatların piyasa koşullarında belirleneceğini ve son olarak da tütün üretiminin sözleşmeyle yapılacağını vurgulamıştır. Bu kanunlar sonrasında küçük üreticilik piyasa koşullarına maruz bırakılmış ve çoğu tütün ve şeker küçük üreticisi tasfiye olmuştur (Dincer, 2023, s. 1566). 2000'lerden itibaren yayınlanan AB ilerleme raporları, IMF, DB ve DTÖ dayattığı politikaların sürdürülmesi gerektiğini ısrarla vurgulamış ve 2001 yılında yayınlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nde (KOB) AB'nin beklentilerini içeren kısa vadeli hedeflerini şu şekilde sıralamıştır (Avrupa Komisyonu, 2001):

- Toprak kayıt sistemi, hayvan belirleme sistemi, bitki sertifikası sistemi geliştirilmesi ve tarım piyasalarının izlenmesi için, idari yapıların iyileştirilmesi ya da tarım istatistiklerinin geliştirilmesi ve çevresel, yapısal ve kırsal gelişme önlemlerinin uygulanması gibi tarım ve kırsal politikadaki müktesebatın tamamlaması.
- Hayvan ve bitki hastalıkları ile mücadele için mevzuatın uyumlaştırılması birinci önceliği oluşturacak şekilde, Topluluğun hayvan ve bitki sağlığı mevzuatı için uygun bir uyum stratejisinin kurulması ve laboratuvar testleri, teftiş düzenlemeleri ve kurumları başta olmak üzere uygulama kapasitesinin yükseltilmesi hususu üzerinde durulmaktadır.

Orta vadeli hedef ve beklentiler kısmında, özelleştirme sürecinin tamamlanması ve tarım reformunun sürdürülmesi, tarım ve kırsal kalkınma politikalarında müktesebat hazırlıklarının tamamlanması ve gıda işleme kurumlarının (et, süt ürünleri işleme tesisleri) AB hijyen ve kamu sağlığı standartlarına ulaşmak için modernize edilmesi ve daha ileri test ve teşhis ünitelerinin teşkil edilmesi gibi konular ön plana çıkmaktadır. 2003 yılında yayınlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nde (KOB), 2001 yılı KOB'daki genel belirtilen hususlara ek olarak, IMF, DB gibi uluslararası kurumların yapısal reform olarak dayattığı politikaların ve tütün ve şeker sektöründe piyasanın serbestleştirilmesine devam edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca tarım sektöründe yapılması istenen temel başlıklar şunlardır:

- Entegre İdare Kontrol Sisteminin kilit unsurlarından olan hayvan kimlik sisteminin oluşturulmasının tamamlanması, arazi-parcel tanımlama sistemleri gibi diğer unsurlar için hazırlık çalışmalarının başlatılması,
- AT kırsal kalkınma politikasının ve ormancılık stratejisine giriş için bir stratejinin belirlenmesi,
- Hayvan sağlığına ilişkin çerçeve bir kanun ve müktesebat ile uyumlu ikincil mevzuatın çıkartılması gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Türkiye KOB kapsamında talep edilen konularla ilgili 2001 ve 2003 yılında Ulusal Program hazırlayarak bu taleplere karşılık vermeye çalışmıştır. 2001 yılında Ulusal Programda Çiftçi Kayıt Sistemi ve Tapu Kadastro Sistemi, Çiftlik Muhasebe Veri Ağının geliştirilmesi ve tarımsal veri tabanını kullanan Tarım Bilgi Sisteminin kurulmasına yönelik olarak çalışmaları hızlandırılacağını taahhüt etmiştir. Hayvan sağlığı alanında mücadeleye ilişkin AB uygulamalarının üstlenilmesi ve Topluluğun veterinerlik mevzuatına uyum sağlanması ve salgın hayvan hastalıklarıyla mücadelede AB uygulamalarının üstlenilmesi gerektiği vurgulanmıştır. 2003 Ulusal Programında, Avrupa Birliği mevzuatına uyum sağlamak için 4631 sayılı Hayvan Islahı Kanunu, 4634 sayılı Şeker Kanunu ile pancar üretiminde sözleşmeli sisteme, şeker üretiminde de kota sistemine geçilmiştir. 2003 yılı katılım öncesi ekonomik programda, tarım alanında başlatılan reformlar ve ekonomik istikrarın sağlanması ile birlikte, OTP'ye uyumu mümkün kılacak diğer tarımsal programlar belirlenerek uygulanacağı vurgulanmaktadır. Övgün'e göre (2010, s.100), ulusal programda vurgulanan önemli başlıklardan biri de

kırsal kalkınmaya ilişkindir. Programda, Türkiye'nin kırsal kalkınmada herhangi somut bir politikasının bulunmadığı, OTP'nin kırsal kalkınmayı önemsemesi nedeniyle izlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Yani, kırsal kalkınma değişen tarım politikasına uygun olarak AB kriterlerine göre tanımlanmakta ve politika da AB'den adeta kopya edilmektedir. 2003 yılı katılım öncesi program, AB ve uluslararası sistemler de dikkate alınarak yeni bir Tarım Kanununun çıkarılacağını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra ürün türlerinin korunması adı altında Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunması Hakkında Kanun Tasarısı Taslağı'nın da meclise sunulduğu belirtilmektedir.

3.2. Türkiye'nin Tam Üyelik Müzakere Sürecinde (2005 ve sonrası) Tarımda Dönüşümün Mekanizmaları

Türkiye tarımındaki dönüşüm iki dönem itibariyle oldukça yoğun bir şekilde ilerlemiştir. İlk dönem (1980-2000) IMF, DB DTÖ gibi uluslararası kurumlar, ikinci dönem (2005 ve sonrası) AB'nin OTP kapsamında dayatılan politikalar neticesinde kapitalizm/şirketleşme olgusu hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Özellikle 3 Ekim 2005 yılında resmi başlatılan AB tam üyelik müzakere süreciyle gündeme gelen politikalar/meکانizmaların çoğunluğu tarımı dönüştürmeye yönelik olmuştur. 2005 yılında tam üyelik müzakere sürecinde Türkiye tarımındaki kapitalistleşme, teknik bir söylem görünümünde "AB müktesebatına uyum" üzerinden yeni politik mekanizmalarla ilerlemiştir. Tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusuna yönelik dayatılan ve kırsal alanın dönüşümünü hızlandıran yeni mekanizmalar şu şekilde sıralanabilir:

- Tarımda istihdam düzeyinin AB standartlarına göre azaltılması,
- Tarımda şirketleşme yönünde atılan adımlar,
- Yabancı sermaye yatırımlarının kuralsız bir çerçeveye oturtulması,
- Kamusal alanının ve doğal kaynakların piyasalaştırılması ve özel mülkiyete konu edilmesi (Günaydın, 2005, s. 171),
- Destekleme politikalarının IMF ve DB isteklerine göre AB müktesebatıyla uyumlu bir biçimde yeniden revize edilmesi,
- Tarımsal üretim alanlarının kapitalistleşme doğrultusunda toplulaştırılması,
- Tarım sigortaları, lisanslı depoculuk ve sözleşmeli tarım,
- Ulus-ötesi şirketlerin tarımsal verileri izlemesine olanak veren bilgi ağı,
- Tohum ve tarım kanunları.

Hükümet 2005 yılından sonra üyelik müzakereleri kapsamında tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusunu sağlamlaştırmak ya da ulusal/ulus-ötesi şirketlerin tarımda yerleşmesinin alt yapısını ardı ardına yürürlüğe koyduğu çeşitli kanunlarla sağlamaya çalışmıştır. Aşağıdaki Tablo1'de hükümetin AB müktesebatını göz önünde bulundurarak yürürlüğe koyduğu kanunları göstermektedir.

Tablo 1. AB üyelik müzakereleri kapsamında tarımda şirketleşmenin yasal çerçevesi

Kanun	Kanunun Kabul Tarihi
5042 Sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahatçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun	08/01/2004
5184 Sayılı Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği Kanununda Değişiklik Yapılması İlişkin Tasarı	07/04/2004
5200 Sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu	29/06/2004
5216 Sayılı Büyükşehir Belediyeleri Kanunu	10/07/2004
5262 Sayılı Organik Tarım Kanunu	01/12/2004
5530 Sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu	10/02/2005
5403 Sayılı Toprak Koruma ve Arazi Koruma Kanunu	03/03/2005
5363 Sayılı Tarım Sigortaları Kanunu	14/06/2005
5488 Sayılı Tarım Kanunu	18/04/2006
5553 Sayılı Tohumculuk Kanunu	31/10/2006
5977 Sayılı Biyogüvenlik Kanunu	18/03/2010
5957 Sayılı Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun	26/03/2010
6769 Sayılı Sinai Mülkiyet Kanunu	10/01/2017
7442 Orman Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapmasına Dair Kanunu	23/3/2023
Tarımsal Üretimin Planlaması Hakkında Yönetmelik	14/09/2023
Sözleşmeli Üretimin Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmelik	15/09/2023

Türkiye tarımında kapitalizm/şirketleşme olgusu, “verimlilik ve ölçek fetişizmi” üzerinden dile getirilmiş ve çoğu politika metinlerine yansıtılmıştır. Bu dönemde tarım politikaları, üretimde verimliliğin sağlanması, tarım-sanayi sektörlerinin entegrasyonu, tarımsal üretim ve arz güvenliği, tarım-sanayi entegrasyonunu gerçekleştirmek için tarımsal işletmelerin ölçek büyüklüklerinde yeniden yapılanma, tarımsal desteklemelerinin verimlilik esasına göre yeniden şekillendirilmesi gibi yeni mekanizmalarla tanımlanmıştır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2013, s. 88). Tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusunun sağlanması için ısrarla dayatılan “verimlilik ve ölçek fetişizmi”ne yönelik politikalar için tarım mevzuatı hızla değiştirilmiştir. Çoğu AB sürecinin zorlamasıyla gündeme gelen değişiklikler, küçük üreticiliği tasfiye eden, girdi ve çıktı piyasalarının kontrolünü piyasaya bırakarak kamuyu devreden çıkaran, tarıma yönelik kamu harcamalarını kısan neoliberal bir içerik barındırmaktadır (Günaydın, 2010, s. 194). Bu doğrultuda hareket eden Hükümet, 2006 yılında Tarım Strateji Belgesini (2006-2010) hazırlayarak, 5488 sayılı Tarım Kanununun hazırlıklarını yapmış ve AB’ye taahhüt ettiği çerçeveye bağlı kaldığını göstermiştir. Tarım Strateji Belgesinde piyasa mekanizmasını bozmayacak destekleme sistemi araçlarını uygulayacağını dile getirmiş yeni destekleme araçlarını AB mevzuatına göre yeniden tanımlamıştır.⁴

AB üyelik müzakereleri sonrasında belirlenen yeni politikalar, sermayenin taleplerini içerecek şekilde uygulanmaya konulmuş ve devletin tarım sektörüne yönelik müdahaleci rolü neredeyse hiç kalmamıştır. Tarım sektörüne yönelik kaynak aktarım mekanizmaları (girdi, sübvansiyon, kredi) ortadan kalmış yerine sermayenin istediği biçimde tarım-gıda sanayi bütünleşmesini sağlayan alanlara kaydırılmıştır. Bu doğrultuda kırsal alanlar, tarım-gıda sektörlerinin sanayile entegrasyonu sağlayacak biçimde metalaşma süreçlerine dahil edilmiştir. Metalaşma süreçlerinin derinleşmesi için sermayenin isteği doğrultusunda yürütülen toplulaştırma faaliyetleri, tarım sigortacılığı, lisanslı depoculuk, verimliliğin sağlanması için sulama alanları, iyi tarım uygulamaları, organik tarım gibi faaliyet alanlarına kaynaklar aktarılmış ve sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması için de havza bazlı destekleme sistemine geçilerek sanayinin ihtiyaç duyduğu tarımsal ürünlerin üretimi teşvik edilmiştir (Değirmenci, 2021). Tarımda verimliliğin sağlanması, büyük ölçekli işletmelerin kurulması ve dağınık arazilerin toplulaştırılması hedeflenmiştir. Örneğin; Dokuzuncu kalkınma planında, üretimde rekabet gücünü ve yüksek üretim değeri bulunan ürünlerin üretimini artırmak için sulama yatırımları ön plana çıkarılmış ve arazi parçalılığı sorunu ise, arazi toplulaştırması ile çözüleceği ifade edilmiştir. 2002 yılından sonra arazi toplulaştırma faaliyetleri sermayenin ve AB uyum kriterlerinin sağlanması açısından hızlanmıştır. Toplulaştırma faaliyetlerinin hızlandırılması için de 2005 yılında 5403 sayılı “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu”⁵ yürürlüğe girmiştir. Bu doğrultuda toplulaştırma yapılacak alan 14 milyon hektar olarak tespit edilmiş ve 2019 yılına kadar 3,6 milyon hektar arazi toplulaştırması yapılmıştır. 2023 yılının sonuna kadar toplulaştırılacak arazi büyüklüğü 8,5 milyon hektarlık alana çıkarılması hedeflenmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019b, s. 21; Tarım Orman Bakanlığı 2019a, s. 13).

Tarım Kanunundan önce 2004 yılında 5042 sayılı “İslahatçı Haklarının Korunması” kanunu⁶ çıkarılmış ve tohumda fikri mülkiyetlerin yerleştirilmesi bakımından önemli bir adım atılmıştır (Özkaya, 2015, s.357). 2006 yılında 5488 sayılı Tarım Kanunu’nu yürürlüğe koyan hükümet, AB’ye üyelik müzakerelerindeki taahhüt ettiği politikalara uygun bir biçimde hareket ettiğini göstermiştir. Bu kanunla, tarım politikalarının konuları ve amaçları, tarımsal destekleme politikalarının ilke ve öncelikleri, desteklemelerin hangi programlar ile yapılacağı belirlenmiştir. Hükümet, AB’nin taleplerini de dikkate alarak hazırladığı bu kanunla, tarım sektörünü bütünlüklü bir yapı içerisinde ele aldığını ifade etmiştir (YPK, 2006, ss. 81-82). Kanun, tarımsal üretimin iç ve dış talebe uygun bir biçimde

⁴ Doğrudan Gelir Desteği Ödemeleri, Fark Ödemeleri, Telafi Edici Ödemeler, Hayvancılık Ödemeleri, Tarım Sigortası Ödemeleri, Kırsal kalkınma destekleri, Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri (ÇATAK), Diğer destekleme ödemeleridir.

⁵ 03/05/2005 tarih 5403 sayılı “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu”. Resmî Gazete (sayı: 25880).

⁶ Resmî Gazete 15.01.2004 yılı 25347 sayı.

bir biçimde geliştirilmesi, verimliliğin artırılması, gıda güvenesi ve güvenliği güçlendirilmesi, üretici örgütlerinin geliştirilmesi, tarımsal piyasaların güçlendirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması suretiyle tarım sektöründeki refah düzeyinin yükseltmek gibi tarım sektöründeki faaliyetleri belirli bir kapsam dâhilinde yürütmeyi amaçlamıştır. Bu amaçların gerçekleşmesine yönelik Kanun'un 21. maddesinde "tarımsal destekler için ayrılacak kaynağın Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) %1'inden az olamayacağı" belirtilmiş; fakat ödemeler GSYH'nin %1'ine hiçbir zaman eşit olmamıştır. Kanun kapsamında çiftçiye ödenen destekler, 2006 yılında GSYH'nin %0,6'dan 2021 yılında %0,3'e düşmüştür (SBB, 2022, s. 8). Özden'e göre kanunun yürürlükte olduğu 2006-2022 döneminde çiftçiye 52 milyar dolar daha az bir ödeme yapılmıştır (Özden, 2023). Yine Kanununun 13. maddesi, tarım-gıda sanayi sektörlerinin entegrasyonunu sağlayacak şekilde desteklemelerin havza bazlı modele göre ve sermayenin isteğine uygun sözleşmeli üretim yapılan ürünlere verileceğini örtülü bir biçimde ifade etmektedir. Keyder'e ve Yenal'a göre (2018, s. 203) Hükümet, bu kanunla mali dengeleri gözeterek destek harcamasından tasarruf etmeyi değil, tarımı ve kırsal nüfusu kendi isteği doğrultusunda yönetmeyi arzu ediyordu. Kanundaki yeni politikalar, tarımsal üretimde verimlilik, ürün çeşitliliği, kalite ve rekabet gücünün artırılması amacıyla yönelik olarak belirlenmiştir. Hükümet, bu kanunla çiftçiye gelir aktarma niyetinde olmadığını göstermiş ve hatta çiftçiyi piyasa mekanizmasına uyum sağladığı için ödüllendirmiştir. Başka bir deyişle, yeni politikalar piyasayı merkeze alan amaçlara hizmet etmektedir.

Tarım Kanunu yürürlüğe koyarak tarımsal üretim alanını piyasada rekabete açmayı amaçlayan hükümet, 2006 yılında 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu⁷ da yürürlüğe koyarak tarımda şirketleşmenin alt yapısını sağlam zeminler üzerine oturtmaya çalışmıştır. 2006 yılında 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu ile tohum alanında şirketlerin ülke pazarında hakim olmasının koşulları sağlanmıştır. Kanun, kırsal alanda biyolojik çeşitliliği ve genetik kaynakların fikri mülkiyet kapsamına alınmasını sağlamış ve şirketlerin kırsal alanı daha da metalaştırmasının önünü açmıştır. Kanun, tohum sektöründe şirketlerin isteği doğrultusunda küçük üreticilerin kendi tohumlarını kullanmasının önüne geçmeyi amaç edinmektedir. Bu sektördeki desteklerin çoğu AB kriterlerini sağlayan şirkete verilmektedir. Yine bu kanunda kayıt altına alınacak tohumların yurt içi satışına onay verilmektedir. Küçük üreticiler bu mekanizmalarla şirketlere bağımlı hale getirilmeye çalışılmıştır. AB tam üyelik müzakereleri bağlamında gündeme gelen bu kanun, küçük üreticileri şirketlere bağımlı hale getirmiştir. Kanun ile tohum üretimi izni, sertifikasyonu, ticaret izni, piyasa denetimi gibi devletin üstlenmesi gereken yetkileri şirketlerin egemen olduğu Tohumcular Birliği'ne devredilmiştir. Başka bir deyişle, köylülerin üretiminde en önemli girdilerden biri olan tohum alanı, kamudan alınıp özel sektöre devredilmiştir. Bu bağlamda yasa, tohumun metalaşmasının önünü açarak köylüyü kendi tohumundan uzaklaştırmıştır. Tohum alanında şirketlere tanınan yetkiler bunlarla sınırlı kalmamış ve 2012 yılında çıkarılan Tohumculuk Sertifikasyon İşlemlerinde Yetki Devri Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" ile tohumculuk alanındaki bütün yetkiler şirketlere devredilmiştir. 2019'da "Yerel Çeşitlerin Kayıt Altına Alınması, Üretilmesi ve Pazarlanmasına Dair Yönetmelik" yürürlüğe konulmuş ve köylülerin kendi tohumlarını kullanımı ve tohumlarına erişimi engellenmiştir. Küçük üreticiler, tohumlarını kayıt altına alma masraflarını karşılayamadığından, şirketler tarafından kayıt altına alınmış tohumlara yönlendirilmiştir.

Sermayenin tarımı dönüştürmesinde ve küçük üreticiler üzerinde denetim kurmasını sağlayan en önemli mekanizmalardan biri de sözleşmeli üretim modelidir. Sözleşmeli üretim, 1990'larda yaygın olarak şeker pancarı üretiminde devletin dahil olduğu bir çerçeveden hiçbir yasal dayanağı olmayan tek taraflı, koşullarını hükümetin belirlediği bir modele dönüşmüştür. Şirketlerin tercih ettiği sözleşmeli üretim, kamu kesiminin dışarıda bırakılarak küçük üreticilerle şirketlerin karşı karşıya geldiği bir

7 Resmi Gazete, 08.11.2006 yılı 26340 sayı.

modele evrilmiş durumdadır (Aydın, 2007, s. 91). Türkiye’de sözleşmeli üretim, tarım gıda sektörünün uluslararası nitelik kazanması ve yabancı gıda şirketlerinin piyasaya girmesiyle daha yaygın hale gelmiştir. Özellikle taze sebze-meyve, tohum, organik ürünler, hayvancılık gibi sektörlerde faaliyet gösteren ulusal/ulus-ötesi şirketler ürün kalitesini yükseltme, standardizasyon ve üretim riskini büyük ölçüde üreticiye devretme gibi kaygılarla sözleşmeli üretimi tercih etmektedir (Keyder ve Yenal, 2018, s. 177). Şirketler tarafından bu modelin tercih edilmesinin en önemli nedenlerinden biri de yasal mevzuattın küçük üreticilerin aleyhine tanımlanmasıdır. 1998 yılında 23420 sayılı Resmî Gazete yayımlanan “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ” ile şirketler ile küçük üreticiler arasında başlayan eşitsiz ilişki, 2008 yılında yürürlüğe konulan “Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik” ile devam etmiştir. Tarım Kanununun 13. maddesine dayanılarak hazırlanan bu iki yönetmelik, şirketlere ürünü almama biçiminde tam bir serbesti tanımakta ve üretimin her aşamasını denetleme hakkı vermektedir.

Sözleşmeli üretim, tarım-sanayi entegrasyonu sağlamaya yönelik bir argüman olarak ön plana çıkarılmış ve tarıma dayalı sanayinin hammadde ihtiyacının kesintisiz karşılanması amaçlanmıştır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2016, ss. 148-189). Sözleşmeli üretimin teşviki için tarımsal üretim bölgelerinde havza bazlı model kapsamında sözleşmeli üretim yapan üreticilerin destekleneceği ön plana çıkarılmaktadır. Başka bir deyişle, çiftçilere şirketlerin talep ettiği ürünleri üretmeleri dayatılmaktadır. Şirketler, üretimdeki hiçbir riski üstlenmeksizin, üretimin koşullarını, hangi ürünün hangi nitelik ve miktarda üretilmesi gerektiği gibi üretim süreçlerine dair bütün kararları küçük üreticilere dayatmaktadırlar (Aydın, 2018, s. 276; Ulukan, 2009, s. 260). Görüleceği gibi, tarımda şirketler tarafından yoğun bir şekilde tercih edilen sözleşmeli üretim modeli, tarımsal üretim süreçlerindeki kontrolün şirketlerin lehine düzenlenmesidir. Küçük üreticiler, mülkiyet hakkına sahipken, bu mülkiyetin tasarruf hakkını bu sözleşmelerle kaybetmiştir. Bu sözleşmelerle tarımsal üretimi ilgilendiren bütün kararlar, şirketlerin çıkarlarını maksimize edecek şekilde düzenlenir (Edelman, 2006’ dan aktaran; Bor, 2014, s. 117).

Bu mekanizmalarla tarımı şirketlerin lehine yeniden tanımlayan hükümet, 2023 yılında “Orman Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapmasına Dair Kanunu” hazırlayarak, sermaye lehine yeni düzenlemelere gitmiştir. Kanun, üst üste iki yıl boyunca boş bırakılan arazilerin bakanlıkça kiralanacağı, bakanlığın belirlediği ürünlerde sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılacağı ve desteklerin bu ürünlere verileceğini ifade etmektedir (Madde 3). Kanun, çiftçilerin üreteceği ürünler için izin alma şartı getirmekte ve izin alamayan için de yaptırım uygulamayı amaçlamaktadır. Böylece tarımsal üretim tamamen sözleşmeye bağlanmakta ve üreticinin kendi üretimi hakkındaki tasarruflarını engellemeye çalışmaktadır. Bu kanun, şirketlerin küçük üreticiler üzerindeki denetimini daha da sağlamlaştırmaktadır. Bu yasanın üzerinden çok geçmeden ve bu yasayla bağlantılı iki yönetmelik daha hazırlanarak sözleşmeli üretimin ülke geneline yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Hükümet, 14 Eylül 2023’de “Tarımsal Üretimin Planlaması Hakkında Yönetmelik” ve 15 Eylül 2023’de “Sözleşmeli üretimin Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmeliği” yayımlayarak Tarımsal Üretim Planlaması kapsamında küçük üreticiliği sözleşmeli üretimle şirketlere mahkûm etmenin yeni koşullarını yaratmıştır.

14 Eylül’de yayınlanan yönetmeliğe göre, “Cumhurbaşkanı kararı ile ilan edilen tarım havzaları ve bu havzalardaki ürün desenleri de göz önüne alınarak, tarım havzası veya işletme bazında üretim izinleri verilir” ifadesi ile çiftçinin ekeceği ürün üzerindeki, tasarruf hakkı elinden alınmaktadır. Tarımsal üretim süreçlerindeki öncelikler, AB üyelik müzakere sürecinde sıkça dillendirilen sözleşmeli üretim, organik tarım ve iyi tarım uygulamaları yapılan alanlara verilecektir (madde 13). Yönetmeliğe göre, kurul üyelerinin tamamının bakanlık bürokratlarının temsil ettiği Tarımsal Üretim Planlaması Kurulu oluşturulacaktır. 1990’larda Bakanlığın kırsal kesim ile ilgili bütün birimleri tasfiye edilerek kırsal kesimle bağlantısı neredeyse koparılmıştır. Kırsal kesimden

soyutlanan bu birimler ve üst düzey bürokratlar, yeni yönetmelikle kırsal kesimde üretim yapan çiftçilerin ürettiği ürünler hakkında önemli bir karar alma mercii durumuna getirilmiştir. Tarımsal üretim kararlarını sadece bakanlık bürokratlarına bırakan bu yönetmelik, çiftçileri üretim ile ilgili karar mekanizmalarından tamamen soyutlamıştır. Yönetmelikte en dikkat çeken maddesinde “ormandan tahsis edilen ağaçlandırma alanları ile 5403 sayılı Kanunda belirtilen dikili tarım arazilerinde asgari tarımsal arazi büyüklüğü altında kalan alanlar hariç olmak üzere eğimi yüzde altının altında olan arazilerde yeni meyve bahçesi tesisine izin verilmeyeceği” vurgulanmıştır. Özellikle deprem bölgesinde zeytinlik alanları amaç dışı kullanıma açmak için yasal gerekçeler de oluşturulmuş görünmektedir. Gürsucu’ya göre (2023), bu yönetmelikle, tarım arazilerinde asgari tarımsal arazi büyüklüğü altında kalan alanlarda yapılan üretimler için izin almak dışında arazilerin toplulaştırılması zorunluluk haline getirilecektir. Bu yönetmelikle, Türkiye’de Mansholt Planına benzer bir uygulamayı akla getirmektedir. Avrupa’da 1960’larda gündeme gelen Mansholt Planı’yla tarım topraklarının büyük şirketlerin ellerinde toplanmasına neden olmuş ve küçük üreticiliği neredeyse tamamen tasfiye etmiştir. Aynı süreç bu yönetmelikle uygulamaya alındığı görülmektedir.

15 Eylül 2023’te “Sözleşmeli Üretimin Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmelik”, sözleşmeli üretimde irade serbestisine vurgu yapmakla birlikte salgın hastalıklar, tarım ürünleri ticaretinde yaşanan gelişmeler karşısında arz güvenliğinin sağlanması, tarımsal üretimin iç veya dış talebe uygun olarak ayarlanması veya bitki ve hayvan sağlığının korunması amacıyla, ihtiyaç halinde Bakanlıkça belirlenen ürün veya ürün gruplarının sözleşmeli olarak üretileceğini ifade etmektedir. Yönetmelik, tarımsal üretim sözleşmesine tabi ürünlere veya üretim varlıklarına sigorta yaptırılması zorunluluğu getirerek, sermayenin hâkim konumda olduğu tarım sigortacılığının alanını genişletmektedir. Küçük üreticiler, sürekli artan girdi maliyetlerini karşılayamaz durumdayken ürünlerin sigorta bedellerini nasıl karşılayacakları konusunda netlik bulunmamaktadır. Yönetmelikte göze çarpan diğer bir gelişme, taraflar arasındaki uyumsuzlukların çözümü için arabulucu sistemi devreye girmesidir. Başka bir deyişle Yönetmelik halen şirketlerle küçük üreticiler arasındaki eşitsiz ilişki sürecini ya da bağımlılık ilişkisini tam anlamıyla çözmemiştir. Kamu kesimini dışlayan bu yasal süreçler, sorunlara çözüm getirmeyecektir.

İzleyen bölümde Ortak Tarım Politikası ile AB’ye üyelik müzakereleri kapsamında dayatılan politikaların çiftçiler üzerindeki etkileri tarım sayımları çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır.

4. Tarımsal Göstergeler Üzerinde AB ve Türkiye Tarımsal Yapısının Karşılaştırılması

2000’li yıllardan sonra tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusu, tarım arazilerinin verimliliği ve tarımsal yapıların ölçek küçüklüğü gibi konular üzerinden şekillenmiş ve kapitalist dönüşümün sağlanması hedeflenmiştir. Hükümetin politika metinlerde de ön plana çıkan bu hedefler, tarımsal yapıların ölçek büyüklüğünün AB ortalamasına uygun bir yapıya kavuşturulması için yoğun bir çaba gösterilmiştir. Bu hedefe atıf yapan VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Tarım Özel İhtisas Komisyon Raporuna göre, ülkemizde tarımsal yapının iyileştirilmesinin temel unsuru olarak optimal işletme sayısı tespiti yapılmıştır. Buna göre, işletmelerin asgari geçimlerini sağlayabilmek için belirli büyüklüklere getirilmesi gerekmektedir. İşletme büyüklüğü kuru yapılan alanda 20, sulu tarım alanlarında 10 hektar olmasına vurgu yapılmıştır (DPT, 2000a, s. 7). 2019 Çiftçi kayıt sistemine kayıtlı 14,8 milyon hektarda üretim yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda sulu tarım alanında 397 bin işletme, kuru tarım alanında 527 bin işletme olmak üzere toplam 925 bin tarım işletmesinin olması gerekmektedir. Başka bir deyişle, 14,8 milyon hektar 15-16 hektar ölçekte faaliyet gösteren 925 bin tarım işletmesi, olması gereken optimal tarım işletmesi sayısıdır. Bu tespit, ülkemizdeki koşullarda geçimini sağlayamayan 2,2 milyon çiftçinin yerini 925 bin AB standartlarında olan “modern” büyük tarım işletmesi alacaktır. Bunun anlamı, 2,2 milyon işletmeden 1,3

milyonun tasfiye edilmesi gerektiğidir. Aydın'a göre (2005, s. 11), optimal işletme sayısını gerçekleştirme hedefi, nasıl ve ne uğruna gerçekleştirilecektir.

Bu hedef doğrultusunda Türkiye'de siyasi hükümetin sınıfsal tercihini doğrudan küçük ölçekte çalışan aile işletmelerini tasfiye edip yerine uluslararası kurumların (IMF, DB, DTÖ) ve AB'nin istediği tarımda kapitalizm/şirketleşmenin yerleştirilmesi olduğu görülmektedir. Bu bölümde hem AB hem Türkiye'de tarımsal yapılarındaki değişim ve kapitalist üretim ilişkilerinin dönüşümünü gösteren arazi tasarrufu verileri ele alınarak, tarımdaki dönüşümün küçük üreticiler üzerindeki etkileri gösterilecektir.

Tablo 2. 1960-2020 Döneminde Topluluğun Tarımsal Yapısındaki Değişim

İşletme Ölçeği *1000	EUR6 1960	EUR9 1975	EUR15 1995	EUR27 2020
1-5 ha	3.119,5	2.128,7	4.155	5.785,4
5-10 ha	1.407,4	885,3	960,3	1.121,5
10-20 ha	1.159,5	892,6	782,0	789,0
20-50 ha	659	854,8	848,4	703,1
50 ha ve üzeri	164,1	322,0	585,7	676,1
Toplam	6.509,5	5.083,5	7.370,0	9.067,3
Kullanılan Tarım Alanı (1000 ha)	78.417	87.264	128.497	157.415
İşletme Ölçeği ha	12,04	17,6	17,4	17,36

Kaynak: Communauté Economique Européenne Commission, 1958, European Communities, Report, 1980; 2001; Eurostat; 2023.

OTP'deki değişim yönünü ifade eden en önemli göstergeler tarımsal yapılarındaki değişimdir. OTP'nin başlangıcında gıdada yeterlilik için önem arz eden küçük üreticilik yapılan reformlarla yapısal sorun olarak algılanmış ve yapılan reformlar sonucunda tasfiye edilmiştir. Aşağıdaki tablo2'de OTP'nin başlangıcından günümüze yapılan reformların tarımsal yapıları üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Tablo 2'ye göre, 1960-1975 döneminde AET'nin ilk kurucu 6 üyesinde toplam işletme sayısı, 6.508 bin iken 9 üyeli toplulukta işletme sayısı 5.083 bine düşmüştür. İlk genişlemenin ardından yaklaşık 1,5 milyon küçük ölçekteki işletme (10 hektar altında) tasfiye olmuştur. Buna karşın, 50 hektar ve üzerinde çalışan işletmelerin sayısı, 500 bin artmıştır. 1960 yılında Toplulukta ortalama işletme ölçeği 12 hektar iken, 2020 yılında 17,36'a çıkmıştır (Tablo2). Ülkeler bazında ortalama işletme ölçeği örneğin Fransa'da 62 hektar, Danimarka'da 76 hektar, Almanya'da 61 hektardır. Tarımsal yapıları Türkiye'ye benzer olan Yunanistan'da 7, Polonya'da 10 hektar ve İtalya'da 11 hektardır (Eurostat, 2023). Avrupa'daki büyük ölçekli işletmelerin toprakta yoğunlaşmasının en önemli nedenlerinden biri de toprak toplulaştırılmasıdır. Topluluğun ilk kurucu üyesi Fransa, 1945-1980 döneminde, Kırsal Yerleşim ve Arazi Düzenleme Kurumları (SAFER) aracılığıyla toplam 11 milyon hektarlık araziye toplulaştırmıştır. Bu alan toplam işlenen alanın %64'üne eşittir (Tekelioğlu, 1994, s. 103). Fransa toplulaştırma faaliyetleri sonucunda 1955'te 22 hektar olan işletme ölçeğini 1985'te 70 hektara çıkarmıştır. Başka bir deyişle, bu faaliyetler sonucunda küçük ve orta ölçekli işletmeler tasfiye edilerek tarımsal yapı radikal bir dönüşüme uğramıştır (Aksoy, 1970, s. 291).

Tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişiminde kullanılan en önemli göstergelerden biri de arazi tasarruf biçimleridir. AB'de 1994-2016 döneminde kendi arazilerini işleten işletmelerin oranı %58,2 iken %48,8'ye düşmüş, kira ve ortaklık ve diğer biçimlerde tutulan arazinin oranı %41,7'den %51,2'e yükselmiştir (Tablo3). AB'de toprağın miras yoluyla parçalanmasına izin verilmediği gibi, miras kalan topraklar kiraya verilmektedir (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s. 100). Örneğin Fransa'da miras kanunu toprağın mirasçılara zorunlu devrini öngörmekle birlikte, genellikle mirasçılar, tarımsal üretim ile ilgilenmediklerinde paylarını çiftlikle uğraşan mirasçıya ya satarlar ya da kiralamayı tercih ederler. Diğer mirasçılarının payını satın alan çiftçi devlet tarafından desteklenir. Eğer mirasçılar paylarını satma niyetinde değilse, o zaman mirasçılar arasında Tarım Arazileri Grubu (Groupement Foncier Agricole) şeklinde bir aile şirketi

kurulur ve araziler çiftçilik yapan mirasçıya uzun süreli kiralanır (Latruffe and Mouel, 2006, s.10). Danimarka ve Almanya’da tarım arazileri bir varise bırakılmak (kira ya da satış) şeklinde işletilir (Kalkınma Bakanlığı, 2014, s. 34).

Tablo 3. AB 12, AB 15 ve AB 27’ye göre Arazi Tasarruf Biçimleri (% dağılımı)

Arazi Tasarruf Biçimi	AB12 (1994)	AB15 (2004)	AB27 (2016)
Mülk Arazi	58,2	58,9	%48,8
Kira ile işletilen Arazi	40,1	39,4	%44,3
Ortakçılık ve Diğer Biçimde İşletilen Arazi	1,6	1,7	%6,9
Toplam	100	100	100

Kaynak: (Eurostat, 2023).

Türkiye, AB’ye üyelik müzakereleri sürecinde AB’nin “optimal” işletme sayısını yakalamaya yönelik birçok mekanizmayı devreye sokarak bu hedefini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Türkiye’nin 1980’lerden itibaren tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusunun gerçekleştirilmesi için temel hedef olarak belirlediği strateji, küçük üreticiliği tasfiye etmek üzerine kurgulanmıştır. Aşağıda Türkiye tarımında kapitalizm/şirketleşme olgusunun tespitine yönelik Tablo 4’e bakıldığında küçük üreticiliğin tasfiye edildiği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4. Genel Tarım Sayımları (1991-2001) ile 2019 Çiftçi Kayıt Sistemine Göre Toplam Çiftçi Sayısı ve Kullanılan Arazi Büyüklüğü

İşletme Ölçeği (ha)*1000	1991		2001		2019	
	İşletme sayısı	Kullanılan Arazi	İşletme sayısı	Kullanılan Arazi	İşletme sayısı	Kullanılan Arazi
5'den	2.660	51.890	1.959	39.344	1.464	28.137
5-10	713	46.751	560	38.127	411	29.164
10-20	383	49.217	327	43.884	245	34.001
20-50	174	46.487	154	42.076	122	35.979
50 +	37	40.167	22	20.917	22	20.747
Toplam	3.967	234.511	3.022	184.348	2.265	148.029
Ortalama İşletme Büyüklüğü	5,9		6,1		6,5	

Kaynak: DPT, 1991, 2001; ÇKS, 2019

Tablo 4’te 1991-2019 dönemi işletme sayısı ve kullanılan arazi büyüklüğü verileri ele alınarak, 1990’lardan sonra uluslararası kurumlar ve 2000’lerden sonra da AB’ye üyelik müzakere sürecinde dayatılan politikaların tarımsal yapılar üzerindeki etkilerini işletme sayısı ve kullanılan arazi büyüklüğü değişimlerine göre incelenmektedir. 1991-2001 döneminde toplam işletme sayısı, %24 azalarak 3.967 binden 3.022’bine düşmüştür. Aynı dönemde kullanılan arazi büyüklüğü de, %21 azalarak 234.511 bin dekaradan 184.348 bin dekara düşmüştür. 1991-2001 döneminde tasfiye olan işletmelerin %90’ı küçük üreticilere (10 hektar ve altında çalışan) aittir. Toplam tasfiye olan 945 bin işletmenin 854 bini 10 hektar ve altında çalışan işletmelerdir. AB ile üyelik müzakerelerin oldukça sıkı yürütüldüğü 2001-2019 döneminde toplam işletme sayısı %25 azalarak 3.022 binden 2.265 bine; kullanılan arazi büyüklüğü de %20 azalarak 184.348 bin hektardan 148.029 bin hektara inmiştir. Bu dönemde toplam tasfiye olan işletmelerin %85’i 10 hektarın altında çalışan küçük üreticilerdir. Başka bir deyişle, bu dönemde 757 bin tasfiye olan işletmenin 644 bini küçük üreticilerdir (Tablo4). 1991-2019 döneminde işletme sayısındaki oransal düşüşün arazi büyüklüğündeki düşüşten fazla olması ortalama işletme ölçeğini 5,9 hektardan 6,5 hektara çıkmasını sağlamıştır. Ortalama işletme ölçeğindeki bu artış küçük üreticilerin kullandığı arazilerin faaliyet dışına itildiğini göstermektedir.

Tarımında kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimini göstermesi açısından önemli bir ipucu veren arazi tasarruf biçimi verisine göre, Türkiye’de tarımda kiracılık ilişkilerinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu durum tarımda kapitalizmin geliştiğine dair önemli bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Tablo 5. Tarım Sayımları (1991-2001) ile 2019 ÇKS'ye Göre Arazi Tasarruf Şekline Göre İşletme Sayısı ve Ekilen Arazi Büyüklüğünün Oransal Dağılımı.

Tasarruf Şekli (%)	1991		2001		2016	
	A	B (dekar)	A	B (dekar)	A	B (dekar)
Yalnız Kendi Arazisini İşletenler	92,6	89,3	85,1	71,4	79,5	59,9
Kendi Arazisi Yanında Dışarıdan Arazi Tutanlar+ Kirayla Tutulan Arazi	7,0	10,4	14,3	27,9	20,1	39,6
Ortakçılık ve Diğer Biçimde İşletilen Arazi	00,4	0,3	00,6	0,7	0,4	0,5
Toplam	100	100	100	100	100	100

Kaynak: DPT; 1991, 2001, TÜİK, 2016

Tablo 5'e göre, 1991-2016 döneminde kendi arazisini işleten işletmelerin oranı %92,6'dan %79,5'e kullandıkları arazi büyüklüğünün oranı, %89,3'ten %59,9'a düşmüştür. Buna karşılık, kiracılık ilişkilerine giren işletmelerin oranı ve kullandıkları arazi büyüklüğü de giderek artmıştır. 1991-2016 döneminde kiracılık ilişkilerine giren işletmelerin oranı %7'den %20,1'e kullandıkları arazi büyüklüğü %10,4'ten %39,6'a yükselmiştir (Tablo5). Kiracılık ilişkilerinde yaşanan bu gelişmeler, Türkiye'nin uluslararası iş bölümüne emek yoğun ürün üretiminde eklenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Büyük ölçekli işletmeler, daha ucuz iş gücüyle sebze ve meyve gibi talebi artan ve daha fazla gelir getiren ürünlere yönelmeleri kiracılık ilişkilerinin artmasında önemli rol oynamaktadır (Teoman ve Tartıcı, 2012, ss. 167-168). Bütün bu veriler AB ile karşılaştırıldığında Türkiye tarımında dönüşüm, AB'deki dönüşüme paralel bir şekilde ilerlemektedir. AB tarım sektörünü kapitalist bir doğrultuda dönüştürürken içsel değişimlerini dikkate alarak gerekli önlemler almaya çalışmıştır. AB tarımında tasfiye ettiği çiftçilerine emeklilik koşullarını oluşturarak daha genç çiftçiler için gerekli bir alt yapı sunarken, Türkiye tarımında tasfiye olan çiftçiler için herhangi bir önlem alınmamıştır. Dışsal dinamiklerce belirlenen tarım politikaları, küçük üreticiler tarımdan koparmış ve tarım sektöründe devam etmeleri için de herhangi bir destek programı da sunmamıştır.

5. Sonuç

AB'nin ilk genişleme sonrasındaki tarım sayımlarına bakıldığında küçük üreticiliğin tasfiye edildiği görülmektedir. 1960-1975 döneminde 100 dekarın küçük ölçekte çalışan toplam 1,5 milyon küçük üretici tasfiye edilirken, 200 dekarın fazla çalışan üretici sayısı, 354 bin artmıştır. 6 üyeli topluluğun ortalama işletme ölçüğü 1960'larda 12 hektar iken 2020'de 17 hektara yükselmiştir. OTP bağlamında tarımsal yapı genel olarak değerlendirildiğinde AB'de küçük üreticiliğin tasfiye edildiği ve büyük işletmelerin toprakta yoğunlaştığı bir yapı görünümü ortaya çıkmıştır.

1963 yılında başlayan AB'ye üyelik müzakere süreçlerinin tarihi serüveninde Türkiye'nin en önemli taahhüdü tarım sektörünün OTP'ye uyumu konusunda olmuştur. Bu uyumun sağlanması için çeşitli yasal mekanizmaları devreye koyan hükümet, tarımsal yapıları büyük ölçüde dönüştürmüştür. Bu mekanizmaların küçük üreticiler üzerindeki etkilerine bakıldığında 1991-2019 döneminde 8,6 milyon azalan üretim alanının 4,1 milyonu 100 dekarın altında üretim yapan küçük üreticilere aittir. Aynı şekilde toplam tasfiye olan 1,7 milyon üreticinin 1,5 milyonu yine 100 dekarın altında çalışan küçük üreticilere aittir.

AB'ye üyeliği göz önünde bulundurarak yürürlüğe konulan Tarım Kanunu, Tohumculuk Kanunu, sözleşmeli üretim gibi çeşitli mekanizmalar, çoğu küçük üreticiliği tasfiye etmiş, kalan üreticiler de şirketlere bağımlı hale getirmiştir. Özellikle 2023 yılında çıkarılan Kanun ve yönetmelikler (Orman Kanunu'nda Değişiklik, sözleşmeli üretim, tarımsal üretim planlaması) kalan çoğu küçük üreticiliği şirketlere bağımlı hale getirmenin yeni dayanaklarını oluşturmuştur.

Türkiye tarımında bu politikaların uygulanmaya devam edilmesi halinde küçük üreticiliğin giderek daha da tasfiye olacağı görülmektedir. Bunun durdurulması için,

hükümet, küçük üreticilerin üretimde devamlılığını sağlayacak tarımsal üretim planlamasını bir an önce devreye koymalıdır. Bu doğrultuda, küçük üreticiliğin tasfiye edilmesi yerine kooperatif örgütlenmelerinin önü açılarak ortalama ölçek büyüklüğüne gidilmesi ya da aynı kooperatifler öncülüğünde toprak toplulaştırması yapması gerekmektedir. Mevcut sözleşmeli üretim yönetmeliğinden vazgeçip, kamunun da dahil olduğu ve küçük üreticilerin lehine tanımlanan yeni bir sözleşme modeline geçmelidir. Tarımsal üretim planlarını uluslararası kurumlara taahhüt ettiği ölçüde değil, küçük üreticilerin birlikte hareket edeceği toplulaştırma faaliyeti ve üretim planlamasıyla birlikte ele alacağı yeni bir paradigmaya ihtiyacı vardır. Başka bir deyişle tarımsal üretim planlarını küçük üreticiler başta olmak üzere bütün çiftçilerin yararına belirlemeli ve uluslararası kurumların dayattığı politikalardan vazgeçmelidir. AB tarımıyla rekabet edebilmek için küçük üreticiliğe yönelik üretimi teşvik edici çeşitli destekleri (kredi, girdi, sübvansiyon, alım garantili ödemeler) sağlayarak küçük üreticiliği tarımsal yapının temeline oturtmalıdır.

Kaynakça

- AB Başkanlığı. (2023). Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi. (https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html. 20/09/2023 tarihinde erişim sağlandı).
- Acar, M.; Aytüre, S. (2014). *Dünyada ve Türkiye’de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği*. Bursa: Ekin Yayınevi
- Acar, M.; Bulut, E. (2011). AB Ortak Tarım Politikası Reformları Işığında Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları: Eleştirel Bir Yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 1-23. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/25901/273021>
- Aksoy, S. (1970). *Tarım Hukuku*. Ankara: Ankara Basım ve cilt evi.
- Arı, F.A. (2006). Türkiye’de Tarımın Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunlar, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 9, 61-81,
- Avrupa Komisyonu. (1998). Türkiye’nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyonun 1998 Düzenli Raporu.
- Avrupa Komisyonu. (1999). Türkiye’nin Katılım Yönünde İlerlemesine İlişkin Komisyonun 1999 Düzenli Raporu.
- Aydın, B. (2005). *Ölçek Büyüklüğü, Toprak Parçalılığı ve Arazinin Tasarruf Şekline Göre Tarımsal İşletmelerin Analizi*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Aydın, B. (2007). Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli. *Ekonomik Yaklaşım*, 18(65), 91- 105.
- Aydın, Z. (2018). *Çağdaş Tarım Sorunu*. İmge Kitabevi Yayınları. Ankara
- Aysu, A. (2006). *Avrupa Birliği ve Tarım*. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Baş E. (2004). *Avrupa Birliğinde Ortak Tarım Politikası Alanında 2003 ve 2004 Yıllarında Gerçekleştirilen Reformların Genişleme Süreci ve Türkiye’nin Adaylığı Göz Önüne Alınarak İncelenmesi*. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. Uzmanlık Tezi. Ankara
- Bayraç, N, Yenilmez F. (2005). Tarım Sektörünün Yapısal Analizi ve Avrupa Ortak Tarım Politikası. AB’ye Uyum Sürecinde Türkiye Tarımı İçinde. İ. Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir- Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, 91-130.
- Bor, Ö. (2014). Yeni Tarım Düzeni. Aysu A, Kayaoğlu S (der) . *Köylülükten sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme* içinde s: 82-122 Epos Yayınları. Ankara.
- Bredly, D., Christodoulou M.; Nganga, J.; Russ, A.; Bracken, J. (2022). The common agricultural policy at 60: A growing role and influence for the European Parliament. Brussel- European Union 2022. <http://www.europarl.europa.eu/thinktank> (DOI: 10.2861/004146).
- Commission European (2001). The Agricultural Situation in the European Union 1999 Report. Brussel- Lüksemburg. 2001
- Commission of the European Communities. (1979). The Agricultural Situation in the Community 1979 Repor Brussel- Lüksemburg. 1980.
- Communaute Economique Européenne Commission. (1958). La situation de l’agriculture dans la Communauté. établi à l’intention des membres de l’Assemblée Parlementaire Européenne
- Değirmenci, S. (2019). *Türkiye’de Tarım Kapitalistleşirken Talepler ve Yasalar*. İstanbul. SAV

- DİE. (1980). *Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hane Halkı) Araştırması Sonuçları*. Ankara: DPT Matbaası
- DİE. (1991). *Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hane Halkı) Araştırma Sonuçları*. Ankara: DİE
- DİE. (2001). *Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hane Halkı) Araştırma Sonuçları*. Ankara
- Dincer, A. (2023). Tarım Sayımları Çerçevesinde Tarım İşletmeleri ve Kullanılan Arazi Büyüklüğündeki Değişim ve Bu Değişimin Bölgesel Yansımaları. *Fiscaeconomia*, 7(2), 1557-1590. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1251809>
- Dincer, A, & Aydın, B. (2023). Cumhuriyetin 100. Yılında Tarımda Kapitalist Üretim İlişkilerinin Dönüşümü. *Fiscaeconomia*, 7(Özel Sayı), 65-93. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1342634>.
- DPT (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*. Ankara: DPT Yayınları
- DPT (2000a). *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı. Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: DPT Yayınları.
- DPT. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. Ankara: DPT.
- Eraktan, G. (2005). "Avrupa Birliği'ne Uyum sürecinde Türk Tarımı". AB'ye Uyum Sürecinde Türkiye Tarımı İçinde. İ. Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir-Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, (3), 43-60.
- Eraktan, G. (2006). Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasında Değişim Doğrultuları Ve Türkiye İçin Önemi. *Ankara Avrupa Çal ışmaları Dergisi*, 5(2) , 47-67.
- Eraktan G ve Ören N. (2008). AB Ortak Tarım Politikası, Reform Süreci ve Türkiye'ye Etkileri. https://archive.org/stream/AvrupaBirlii/AbleOrtakTarim_djvu.txt adresinden 08/09/2023 tarihinde erişim sağlandı.
- EuroStat. (2023). 1990, 2000 ve 2016 dönemlerine göre, AB Ülkelerinde İşletme Sayıları, Ekilen Arazi Büyüklüğü. (<https://https://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/databaseec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/databas> 25/09/2023 tarihinde erişim sağlandı.
- EuroStat (2023). AB 12 ve AB 15'e göre Arazi Tasarruf Biçimleri. (https://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_ff6jID0oti4U&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view; 27. 09 2023 tarihinde erişim sağlandı.
- EuroStat (2023). AB 27'ye göre Arazi Tasarruf Biçimleri. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EF_MP_TENURE__custom_7697140/default/table?lang=en 27. 09 2023 tarihinde erişim sağlandı.)
- Folmer, C, Keyzer, M,A, Merbis, M,D, Stolwijk, H,J,J, Veenendaal, P,J,J. (1995). *The Common Agriculture Policy Beyond The Macsharry Reform*. Elsevier Science B.V.
- Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (2016). *2015 Faaliyet Raporu*. Ankara: T.C Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Gökmen S ve Ateş Ö. (2005). AB Sürecinde Türkiye'de Tahıl Üretimi ve Politikaları. AB'ye Uyum Sürecinde Türkiye Tarımı İçinde. . Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir- Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, 3, 175-198.
- Grant, W. (2009). Policy Instruments in the Common Agricultural Policy. *West European Politics*, Vol. 33, Iss. 1, pp. 22-38 which is available online at: <http://dx.doi.org/10.1080/01402380903354049>
- Günaydın, G. (2010). *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm, Politika Transferleri Süreci/ AB ve Türkiye*. Ankara: Tan Yayınevi.
- Günaydın, G. (2006). *Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye Kırsal ve Tarımsal Politikalar*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara, 2006.
- Günaydın G. (2005). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarım Sektörü: Belgelerin İzinde Bir Analiz. İ. Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir-Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, 147-174.
- Gürlük S, Turan, Ö. (2013). *Avrupa Birliği Ve Türkiye (Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası)*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.Bursa.
- Gürsucu, Y. (2023). Tarımda kölelik düzeninin yönetmeliği yayımlandı. (<https://yeniyasamgazetesi5.com/tarimda-kolelik-duzeninin-yonetmeliği-yayinlandi/> 10.10.2023 tarihinde erişim sağlandı)
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (1999). IMF-Niyet Mektubu-Türkiye. (<https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/11/IMF--yap%C4%B1lan-Stand-By-D%C3%BCzenlemesine-%C4%B0li%C5%9Fkin-09.12.1999-Tarihli-Niyet-Mektubu.pdf>, 27.04.2023 tarihinde erişim sağlandı.
- Hekimoğlu, B. ve Altındeğer, M. (2006). AB Ortak Tarım Politikaları ve DTÖ Kararları Bunların Ülke ve Bölge Tarımına Etkileri. Samsun Valiliği İl Tarım Müdürlüğü Raporu. Samsun.

- İnan, H.; Gaytancıoğlu, O.; Erbay, R.; Yılmaz F. (2003). *Gelişmiş Ülkelerde Tarım Piyasalarının Organizasyonu*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası. Yayın no: 2003-53.
- Özden F. (2023). Deprem sonrası kır ve tarımın ekonomi politiği. <https://www.youtube.com/watch?v=BCA-R-p830U> 05.09.2023 tarihinde erişim sağlandı.)
- Özkaya, T. (2015). Tohumda Tekelleşme ve Etkileri. N. Oral(der). içinde, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politiği 1923-2013* (s. 351-368). Ankara: Notabene & ZMO.
- Övgün B. (2010). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika Transferi Açısından Tarım Sorunu. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9(1), 91-109
- İKV. (2004) Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası, İst.: İktisadi Kalkınma Vakfı.
- Kalkınma Bakanlığı. (2007). *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- Kalkınma Bakanlığı .(2014). *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)*. *Tarım Arazilerinin Sürdürülebilir Kullanımı Çalışma Grubu Raporu*. Ankara. T.C Kalkınma Bakanlığı.
- Kazgan G. (1970). *100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye*. Gerçek Yayın evi. İstanbul
- Keyder, Ç, Yenal Z. (2018). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar Ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Latruffe,L, Mouël C. (2006). Review of policies affecting farmland mobility in France. [Research Report] JADE#38191, Organisation for Economic Cooperation and Development. 2006, 22 p. fihal02283460f.
- Lefebvre, M, Espinosa, M, Paloma, S. G. Paracchini, M, Piorr, A, Zasada I. (2015). Agricultural landscapes as multi-scale public good and the role of the Common Agricultural Policy. *Journal of Environmental Planning and Management*, 58(12), 2088-2112. ff10.1080/09640568.2014.891975ff. fihal-01416131v2
- Minibaş T. (2006). Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye Tarımı. *İnönü Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 107-117,
- Rehber E. (2013). *Tarım ekonomisi*.Ekin Basım ve Dağıtım. Bursa
- Şahinöz, Ahmet. (2014), Küresel Ekonomiden Küresel Tarım Politikalarına Uluslararası Aktörler: IMF, DB, DTÖ. Aysu A, Kayaoğlu S (der). *Köylülükten sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme* içinde s: 411-454. Ankara. Epos Yayınları.
- Tekelioğlu, Y. (1994). Türkiye ve Avrupa Topluluğunda Tarımsal Yapılar, Dönüşüm Eğilimleri ve Politikalar. *Tarımsal Yapı "Dönüşüm ve Strateji Arayışları (98-105)*. Ankara: Ziraat Bankası Kültür Yayınları.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) Verileri.
- T.C Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı. (2009). Türkiye-AB Tarım İlişkilerinde Dönüm Noktaları (1964–2009). Ankara.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2003). T.C. 2003 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı, Ankara, 2003
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). T.C. 2001 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı, Ankara, 2001
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). 2001 Yılı AB Müktesebatının Üstlenmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2003).2003 Yılı AB Müktesebatının Üstlenmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı.
- TCMB .(2001). *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*. Ankara: Merkez Bankası.
- Teoman, Ö. ve Tartıcı, N.B. (2012). Türkiye Tarımında Sözleşmeli Üreticilik Kapitalist Dönüşümde Bir Halka Olabilir mi? *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, 2012, s. 163-184.
- Ulukan, U. (2009). *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Uzunoğlu, S.; Alkin. K.; Gürlesel, F.; Civelek, U. (2000). *Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma. Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası. Yayın no: 2000-52
- Resmi Gazete. (Sayı: 24461). 12/07/2001 tarih ve 2001/2707 karar sayılı "Tarım Reformu Uygulama Projesi Faaliyetlerinin Finansmanı için Dünya Bankasından sağlanan 600 Milyon ABD Doları Tutarındaki Krediyeye İlişkin İkraza anlaşması ile Ek Mektupların Onaylanması Hakkında Karar"
- Resmi Gazete.(sayı: 32309). 14/09/2023 "Tarımsal Üretim Planlaması Hakkında Yönetmelik".
- Resmi Gazete. (sayı: 32310). 15/09/2023 "Sözleşmeli Üretim Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmelik".
- Resmi Gazete. (sayı: 26858). 28/04/2008 "Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik".
- Varol, S. (2003). Düünden Bugüne Ortak Tarım Politikası ve AB Tarımının Yönetim Yapısı. TMMOB Ziraat Odası (der). AB Genişleme Sürecinde Türkiye, "Tarımsal ve Kırsal Politikalar" Sempozyumu. Ankara: Kozan Ofset.

5488 sayılı Tarım Kanunu.(18/04/2006). Resmi Gazete (sayı: 26149).

5553 sayılı Tohumculuk Kanunu. (31/10/2006). Resmi Gazete(sayı: 26340).

7442 sayılı Orman Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapmasına Dair Kanun. (23/03/2023). Resmî Gazete (sayı:32154)

5403 sayılı "Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu" (03/05/2005). Resmi Gazete (sayı: 25880).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Akif DİNCER (%70), Bahadır AYDIN (%30)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Akif DİNCER (70%), Bahadır AYDIN (30%)

Participatory Budgeting in Public Sphere, Governance, Transparency and Participation

Birsen NACAR¹, Nihat FALAY²

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, nacarbirsen@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9019-9372

² Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü (Emekli Öğretim Üyesi), nacar7birsen@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7981-8857

Abstract: Today's modern cities have many vital problems. Participatory budgeting (PB) plays an important role in solving these problems by ensuring the effective development of democracy. Participatory budgeting, which incorporates democratic elements such as ensuring citizen participation in budget decision-making, increasing accountability and transparency, attempts to solve the problems of the city by increasing communication between citizens and representatives at the local level and creating an organized society. In this way, it can be used as a tool to promote different types of sustainability in the political, economic and social spheres, from creating an organized society that will enable segments of the city with limited opportunities to become effective in the budget process, to social justice, from environmental problems to providing basic health services, clean water and wastewater systems, schools and kindergartens and living spaces for the poor, from the provision of better quality public services to the efficient use of resources due to accurately identified public services, and from corruption, bribery and nepotism to the solution of administrative failures. This study aims to present the concept, emergence, functioning and outcomes of participatory budgeting.

Keywords: Participatory Budgeting, Transparency, Governance, Local Government

Jel Codes : H61, H72, H83

Kamu Alanında Katılımcı Bütçeleme, Yönetişim, Şeffaflık ve Katılım

Öz: Günümüzün modern kentlerinin pek çok yaşamsal sorunu bulunmaktadır. Katılımcı bütçeleme, demokrasinin etkin bir şekilde gelişmesini sağlayarak bu sorunların çözümünde önemli bir rol oynamaktadır. Bütçe kararlarına vatandaş katılımının sağlanması, hesap verebilirliğin ve şeffaflığın artırılması gibi demokratik unsurları bünyesinde barındıran katılımcı bütçeleme, vatandaşlar ve yerel düzeydeki temsilciler arasındaki iletişimi artırarak ve örgütlü bir toplum yaratarak kentin sorunlarını çözmeye çalışır. Bu sayede kentin kısıtlı imkânlarla sahip kesimlerinin bütçe sürecinde etkin olmasını sağlayacak örgütlü bir toplum yaratılmasından sosyal adalete, çevre sorunlarından temel sağlık hizmetlerinin, temiz su ve atık su sistemlerinin, okul ve kreşlerin ve yoksullar için yaşam alanlarının sağlanmasına, daha kaliteli kamu hizmetlerinin sunulmasından doğru tespit edilmiş kamu hizmetleri sayesinde kaynakların verimli kullanılmasına, yolsuzluk, rüşvet ve kayırmacılıktan idari başarısızlıkların çözümüne kadar siyasi, ekonomik ve sosyal alanda farklı sürdürülebilirlik türlerini teşvik etmek için bir araç olarak kullanılabilir. Bu çalışma, katılımcı bütçeleme kavramını, ortaya çıkışını, işleyişini ve sonuçlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Atıf: Nacar B., Falay, N. (2024). Participatory Budgeting in Public Sphere, Governance, Transparency and Participation, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 149-159.
<https://doi.org/10.30586/1431542>

Geliş Tarihi: 04.02.2024
Kabul Tarihi: 07.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Katılımcı Bütçeleme, Şeffaflık, Yönetişim, Yerel Yönetimler

Jel Kodları: H61, H72, H83

1. Relationship Between State and Civil Society

Democratization has been discussed as a process of creating a relationship between the state and civil society. In this respect theoretical approaches have been outlining for described in this relationship:

1. "The first approach is related to liberal theory. In this approach "civil society is referred to as a self-regulated sphere, autonomous from the state. The state is viewed as to secure private autonomy" (Diamond, 1994, s.5)" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024).

2. "The second approach is associated with the republican tradition. Based on the citizens gather in a public space to discuss common problems and collectively find solutions. Civil society is viewed as constructing the state via the results of collective discussions by its citizens (Arendt, 1998). Therefore, in this approach citizenship is central concept focusing on social innovation in the sense of lessons in democracy" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024).

3. "The third approach is the model of public sphere by Habermas. Referring to the bourgeois public sphere which counterbalanced the public sphere controlled by the royal court. It elaborates on the importance of the consensus created through political action within non-state spaces (Habermas, 1990) and in this model, civil society is formed by actors who gain influence in the public sphere" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024).

4. "The fourth approach is related to critical state theory in a Gramscian way of looking at the problem. Gramsci was aware that domination is not only based on consensus, but on coercion as well. His concept of society transformation as a power strategy to overcome capitalist domination. For him, the state and civil society together form an expanded state. Civil society is the political realm encompassing the state apparatus, and different interests struggle for their goals and proposes to counter the hegemony of the existing ruling powers (Gramsci, 1971, s.129)" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024). In these rivalries and clashes, social movements play a decisive role in these conflicts.

2. History of Participatory Budgeting

"Participatory budgeting programs are parts of a larger effort in Brazil to extend existing democracy. Brazil continued to be dominated by traditional patronage practices, social exclusion, and corruption, but numerous governments, NGO's social movements and political parties have turned these ideas and rules associated with participatory budgeting to improve and enrich Brazil's democracy" (Wampler, 2000, s.2). One of the reasons why participatory budgeting is transferable to other local units is that clientelism and social exclusion are everyday realities in many parts of the developing countries.

In fact, in Porto Alegre neighborhood movements emerged in the 1970s. "Residents of poorer districts rebelled against the government's lack of interest in acting for their benefit. Their primary demand was for urban infrastructure and services as well as for the autonomy of habitants" (Novy and Leubolt, 2005, s.2026). They organized their demands using actions such as roadblocks. By these roadblocks, they linked their material demands to the question of civic rights, in this way they embedded their problems in a larger context. These initiatives were mobilized in the course of the protests of the military dictatorship. Demanded democratization called in the distribution priorities of public budgets do favour socially marginalized groups (Abers, 2000).

"Participatory budgeting began in 1989 in the municipality of Porto Alegre. This city has more than 1 million inhabitants and is wealthy by Brazilian standards. In 1988 the Workers' Party won the mayoral election" (Wampler, 2007, ss.23-24). This party's companied was based on "democratic participation" and "the inversion of spending priorities" in which public resources were spent in middle-and upper-class. Participatory budgeting was intended to help poorer citizens and neighborhoods, on the contrary. So, the aim was intended to help these poorer citizens receive larger shares of public spending: During the first years the administration experimented with different

mechanisms to tackle financial constraints and provide citizens with a direct role in the government's activities, and they invert to social spending priorities of previous administrations.

In 1989 and 1990 fewer than one thousand citizens participated in the participatory budgeting process. In 1992 the number of participants had jumped to nearly eight thousand citizens. After the Workers' Party was selected in 1992, with participation increased to more than twenty thousand people a year, then participation grew as citizens realized that participatory budgeting was an important decision-making process (Wampler, 2007, ss.23-24).

"When the Workers' Party assumed to office of the mayor in Porto Alegre in 1989, they encountered a bankrupt municipality and a disorganized bureaucracy. During the first two years of their administration, the government experimented with different mechanisms to tackle the financial constraints, to provide citizens with a direct role in the activities of government and to invert the social spending priorities of previous administration. Participatory budgeting was born through this experimental process" (Wampler, 2007, ss.23-24). After winning the 1992 election the program took on a life of its own with participation increasing per year. Participation grew as citizens realized that participatory budgeting was now an important decision-making venue. There is wide variation in success while other administrations are financially constrained, so they are made to implement new public works.

In Porto Alegre the mayor's office is responsible for initiating participatory budgeting bill, for this reason the municipal government organizes a series of public meetings by local unit. Additional information is distributed to the public in the form of a "quality of life index" which provides measures of basic indicators of well-being. The meetings include broad representation. In these meeting city executives, administrators, representatives of community entities such as youth and health clubs and interested inhabitant of the local units (Fung and Wright, 2001, s.13).

"The first meeting included a discussion of how previous budget was spent and this Meeting was attended by citizen-delegates. A second set of local meetings, citizen-delegates reported their findings from neighborhood meetings. The mayor's office also incorporated the proposals in its proposed budget. Throughout the process the municipal government worked as a partner with the Budgeting Council" (Fung and Wright, 2001, s.13).

Before the implementation of participatory budgeting, Porto Alegre's Union of Neighborhood Association produced a report demanding participation in formulating the budget. That report described eight municipalities in which participatory budgeting had been attempted in the past Workers' Party published discussions of various forms of participatory governance. At least two other political parties on the left implemented very similar participation programs at roughly the same time as the Workers' Party.

"Local governments throughout Latin America began using participatory budgeting thereafter especially after 1996. When the United Nations Habitat II Conference in Istanbul recognized Porto Alegre's participatory budgeting as one of the 42 best practices in urban governance. All the early experiences were implemented by parties which opposed the party in power at the national level. Experiments first occurred in Brazil, because this country gave significant spending responsibilities to municipalities and mayoral elections. The twin waves of decentralization and democratizing in the 1980 and 1990s encouraged similar experimentation in Brazil" (Goldfrank, 2007, s.93).

"In Brazil, the budgeting process is initiated generally by the executive branch. But even at the local level the communication channels between citizens and their representatives are weak (Heimans, 2002). In this process the population has limited opportunities to express themselves about the way public money is used" (Zamboni, 2007, s.7). Essentially only a limited number of organized civil society effectively manage to influence the budgeting process.

"Experiences of public participator in local government decisions, the first participatory budgeting experiences did not have a well conceived and structured model based on a solid theoretical background (Navarro, 2001). It was more likely a learning-by-doing process than the implementation of a solid strategy" (Zamboni, 2007, ss.7-8). "Participatory budgeting has been introduced in several different forms. Consequently, participatory budgeting would be unfounded to give a hard-and-fast definition of the term participatory budgeting, since the sociological essence of a procedure can hardly be unambiguously demarcated and differences between Latin America and Europe are enormous" (Brezovar and Stanimirovic, 2022, s.570).

"Participatory budgeting generally refers to an inclusive, deliberative process of incorporating citizen priorities into local government decision making on public investment. Participatory budgeting has been classified as innovation models in urban areas. Lately some positive examples can be found in rural areas. It encompasses environmental protection economic performance and societal welfare simultaneously" (Brezover and Stanimirovic, 2022, s.570). On the other hand, participatory budgeting practices can therefore be used as a tool promoting different types of sustainability.

"The constitutionally guaranteed in some countries democratic institutions do not operate as intended, because politics and the administration are characterized by corruption and clientelism. Specifically at the municipal level, it is common that leading politicians are dependent on the economy and that they purchase votes with money and follow promises. In the Porto Alegre the living standard is above the average of other Brazilian cities. It has provided for a reversal of priorities: Primary health care was set up in the living areas of the poor, the number of schools and nursery schools was extended and in most of the local citizens have access to water supplies and wastewater systems" (Sintomer, et al., 2008, s.166). International scholars and World Bank have Porto Alegre participatory budgeting as an example of best practice regarding local administration.

"A historical analysis of participatory budgeting results in the identification of three basic stages: The first stage, dating from 1989 to 1997 was worked by experimentation. New forms of managing public resources were invented. This first occurred in Porto Alegre and in other few cities. The second stage corresponds to the period from 1997 to 2000. When more than 130 Brazilian municipalities adopted the model with marked variations. The third stage, from 2000 to the current and nowadays, is a stage of expansion outside Brazil, and diversification; numerous Latin American and European cities have adopted existing models" (Cabannes, 2004, s.29). Today, the practice of participatory budgeting is rapidly expanding and taking different models and forms according to each country's own culture of democracy (Sakinç and Bursalioğlu, 2014, s.1).

The examples considered on cities from all three periods (Cabannes, 2004, s.30):

Brazil- Porto Alegre since 1997, and Recife, Belem, Belo Horizonte, Santo Andre, Campinas, Alvarado, Juiz de Fora, Caxias do Sul, Icapui, Mundo Novo

- Mexico- District of Cuauhtemoc
- Argentino- Buenos Aires, Posario
- Uruguay- Montevideo
- Peru- Villa el Salvador, Ilo
- Ecuador- Cuenca, Cotacachi
- Colombia- Puerto Asis
- Spain- Cordoba
- France- Saint Denis, Bobigny
- Germany- Baden, Wurttemberg

3. Administration and Participation in Participatory Budgeting

In the world participatory budgeting is a citizen-oriented administration and it refers to issues and matters as increasing quality of administration, reinforcing accountability mechanisms and ensuring transparency and participation in the provision of public

services quality better. The proving needs to the people for food governance and participation and change of the traditional government style. The demands are for change of management and improvement of the services provision process (Karataş, 2007, s. 84). Citizen participation in government and local budgeting process is a main topic that has received attention. Citizen participation in budgeting is a novel model of governance that brings multiple stakeholders to engage and participate in budgetary decision-making mechanisms (Hong, 2015, s.2).

One reason of participatory budgeting process is the assumption that dialogue between central and local administrators and citizen is a useful mechanism for increasing accountability. Participatory budgeting aligns budgetary decisions with actual citizen priorities and values, and it can feel useful information into budgeting. As a result, citizens in cities with more supportive of local government (Kim and Schachter, 2013, ss.456-457).

As a result, there are many beneficial outcomes of citizen participation in participatory budgeting: 1) Informing decision-making, 2) Educating participants about the budgeting process, 3) Giving support for budget proposals, 4) Influencing decision-making, 5) Enhancing trust and creating a sense of community (Ebdon and Franklin, 2006, s.441; Bilge, 2015, ss.3-4).

4. Key Features of Participatory Budgeting

It is possible to identify the key features of participatory budgeting in two-way planning and two-way design process in requirement questions (Manes-Rossi, et al., 2023, ss.216-17):

First, the introduction of participatory budgeting appears to be partly shining by a political will to increase citizen participation. The second feature is the creation of a separate body to take charge and faster co-production. The third feature is the flow of information, both for soliciting proposals and selecting the ones to be put to a vote. The fourth feature is presented in the organizational arrangements for presentation of proposals. The fifth feature is seen in the deliberation procedure which means all residents of the local citizens take part in the deliberation process. The sixth feature relates to final decisions is in the hands of citizens, thus placing "ideal type of" community funds at local level.

Different experiences of the local units and development of participatory budgeting, three main characteristics of contemporary thinking mobilized (Brun-Martos and Lapsley, 2017, ss.1007-1009):

1. Managerialism versus Democracy: The setting of local units has been at the center of reform of their structures and processes as a part of the worldwide phenomenon of "new public management". Local units are political organizations with elected representatives having responsibility for shaping the policies and direction of these entities while working with city managers to deliver programs for elected members. It has been observed that transparency by a group of scholars advocates greater "participative" democracy rather than "representative" democracy (Young, 1997; Haikio, 2010).

2. Distinguish between programs of Governmentally: Government and technologies of government are how government bodies seek to shape and influence life. In the daily cases, such as city directives education, social care, housing, transport, and infrastructure provide the elements of the local unit. The technologies of government are a disparate set of techniques and practices that are mobilized to deliver on the local governments.

3. Transparency: New public management approach influences can be seen as an antecedent of the present universal preoccupation with transparency in public and local finances. Furthermore, the process of participatory budgeting strikes a chord with a fundamental principle of both democratic accountabilities. Transparency can be used widely via participation in public finance, but without clear meaning and it is hard to assess its impact (Brun-Martos, 2017, s.1009; Zamboni, 2007, s.4-6). The co-management in budgeting and especially based on participatory budgeting is characterized by variability

depending on the relations between the local self-government units and society in every connected country (Filiplak and Dylewski, 2018, s.20).

Participatory budgeting programs were implemented by progressive municipal governments. These governments enjoyed strong bases of support from local inhabitants, social movements, and local unions and NGOs. In this process, a progressive sector of civil society and includes two important demands that emerged from civil society: 1) Transparency and openness through the decentralized and democratization of the state 2) Increased citizen participation in policy-making areas. Participatory budgeting programs are the outgrowth of the 'citizen's demands.

Achieve participation of citizens not only to select new local policies but also to legitimize the government's reform efforts. Higher rates of participation of government and local citizens will help to legitimize a government's policies. On the other hand, participatory budgeting programs have been most successful in municipalities in which their civil society has been organized (Wampler, 2000, s.2). Participatory budgeting programs were initiated by progressive municipal governments via actors, governments, and broader political environment.

In local units available discretionary funding is important a participatory budgeting as it increases the likelihood that citizens can directly select policy outcomes, because governments must have the resources to initiate public works selected by the local participants, while participatory budgeting programs address the overall financial health of the municipality, the basic focus remains discretionary spending. Thus, through appropriate communication models to be established between public administrators and citizens, it will be ensured that local people decide how to use a certain budget size in the distribution of public resources and that the opinions of the public are considered in decision-making processes (Sakinç and Bursalioglu, 2014, s.2; Özen and Dikici, 2016, s.14).

Participatory budgeting programs also focus on taxes and the financial health of local units must be discussed at great length, and the meeting focuses on the types and amounts of taxes collected by the central and local governments. This leads to more generalized discussions of who pays taxes, and this also generated discussion about how central and local governments must work together to develop creative solutions to increase the number of resources. This also emerges are one key objective for governments to implement participatory budgeting fiscal and financial strapped municipalities (Wampler, 2000, ss.6-7). Of course, basically participatory budget is a system that will enable citizens to have a say at least in the cities they live in, at least with the taxes they pay. Contrary to the old understanding of public administration, which has become cumbersome, citizens are no longer excluded from the administration, but are involved in the administration both individually and collectively (Zarph, 2022, s.1070).

5. Participants in Participatory Budgeting Process

"Participation" is the key factor and the keyword in the participatory budgeting process. The literature on participation includes citizen participation occurs when citizens and their representative interact to provide feedback to central and especially local governments. At the policy formulation as the implementation stage of governance there are four interrelated arguments that support the rise of the public participation on fiscal decision (Moynihan, 2007, ss.55-58):

The first one is the postmodern argument that includes an understanding of the dynamics of individuals about their government makes it likely that citizens will seek to involves themselves in public incomes and expenditures decisions through discussion (Fox and Miller, 1996). Second, checks the disillusionment with bureaucracy which checks administrative power has spurred interest in participatory process, because the hierarchical-bureaucratic model has been attacked by various riches as lacking responsiveness and this power and organizations have proved unable to create and inclusive relationship with citizens (Zajac and Bruhn, 1999). In place of "representative bureaucracy" it advocates of participation support the development of "strong

democracy" by interested citizen participation (Barber, 1986). The search for democratic ideal thirdly is a more achieved approach that shows greater concern for participation which produces benefits for citizens and offers them to fulfil the "democratic wishes" to influence on the governing process (Morone, 1998). This ideal is closely associated with the fulfilment of citizens rights. Fourthly, in developing countries the need for participation is very real object that participation fosters good governance, promotes governance, increases social justice helps individuals become better citizens (Putnam, 1993).

In focusing on budgeting process, citizen input is generally viewed to reduce the level of citizen distrust in government and to educate people about government activities. Citizens in cities with more participation are less cynical about local government (Berman, 1997). However, participation is made difficult by barriers such as lack of knowledge, public perception that their opinions are unwanted, and citizen apathy and lack of time. Overall scholars have concluded that participation is beneficial when it occurs early in the budgeting process and when it is two-way communication rather than simply one-way information sharing (Frisby and Bowman, 1996).

Different kinds of participatory processes have been used in government budgeting are available. Each method has strengths as well as weaknesses. Research may be representative, and consistent usage over time reveals trends in opinions. Public meetings have been used in a deliberative may provide two-way communication on budgeting problems, but attendance is often low and may not represent the local community, and participants may have insufficient knowledge for effective input (Ebdon, 2003, ss.173-176; Roberts, 1997, ss.124-132). On the other hand, studies have found a "discontinuity" between citizen demand and willingness to pay taxes. In addition, willingness to pay is related to an individual's perception of government performance (Glaser and Hildreth, 1999, s.48-67).

As a result participation efforts to be elective if they include the these characteristics: Participants are representative of the broader community, participation is open to a large number of participants, input on citizen incomes and expenditures are early in the budgeting process, participation includes two-way communication between citizens and officials, citizen output is considered by decision-makers, and input reveals preferences of citizens (Ebdon, 2003; Ebdon and Franklin, 2004, ss.34-36).

6. Correlations and Stages of Conducive to Participatory Budgeting

Four factors are a combination of participatory budgeting. These are strong mayors' support, civil society's willing and able to contribute to ongoing local policy debates, a generally supportive political environment, and the financial resources to fund the projects selected by citizens (Wampler, 2007, 24). It means there are several dimensions of participatory budgeting process, like a financial budgetary dimension, considering both contribution of popular and local government, physical or territorial dimension and regulatory that is legal dimension (Cabannes, 2004, ss.33-34).

In a normative and analytical approach to participatory budgeting, most of the scholars agree that political will, sufficient resources, and political decentralization are necessary for successful participatory budgeting. Other conditions cited can be helpful such as political will, sufficient resources, political decentralization, social capital, bureaucratic competence, small size to courage collective action, legal foundation. All these normative and analytical approaches include the following factors: deliberation, accessible rules and information, centralized supervision, focus on immediate versus long-term planning, informal versus formal structure (Goldfrank, 2007, ss.98-99).

The stages of the participatory budgeting procedure are preparation of the financial factors, the "zero stage" development of the procedure rules, the education and information campaign, the development phase, the proposal submission phase, the verification phase which includes expenditures and incomes, the discussion phase, the selection of them, the supervision of implementation phase and evaluation of the process.

Firstly, the next step in "stage zero" was to decide whether the resources of the civic budget should be divided into smaller portions of expenditures and incomes distributed among different areas of local unit. It must be decided to set an upper limit for the projects submitted for implementation or not (Binda and Niedziela, 2021, ss.289-291). According to the procedure, the stages that come after "stage zero" include submission of proposals by residents. The next stage of is the verification of the submitted proposals. The execution of this phase must be similar on all communes. The next stage also, is the selections of projects for funding execution.

The final stage of the procedure is the execution and implementation of the winning projects. The projects must be chosen by vote had to be included in budget resolution for a given year in all examined communities. The list of selected projects transferred to the mayor as a recommendation of implementation in the budget year (Binda and Niedziela, 2021, ss.291-292).

7. The Results of Participatory Budgeting and Policy Implications

The results of participatory budgeting programs vary widely: To examine the significant policy implications, it is necessary to take into consideration the three central tenets of participatory budgeting such as public learning and promoting active citizenship, social justice and administrative reform: Participation appears to rise more quickly when the government commits support and resources to participatory budgeting, because citizens realize that there is a direct connection between the time they dedicate to participatory budgeting and changes in policy outcomes. In classical and traditionally excluded citizens the opportunity of voice their demands in a formal sphere. The legitimation of their demands and rights in participatory budgeting to raise issues in public areas are important steps forward in breaking and down existing / presence of social hierarchies.

The public resources allocated through the participatory budgeting programs tend to be implemented in low-income areas and citizens. It guarantees that poorer regions receive more resources than better-off neighbors via "the quality-of-life index". Participatory budgeting helps distribute wealth to poorer areas of municipalities, and it allows the poorest members of local unit to decide how to spend resources in their community. Another way in which participatory budgeting programs promote social justice is through the development of "thematic decision-making" bodies. Governments that are dedicated to spending more resources in poorer citizens implement participatory budgeting expanded to include projects that would attract the middle class. It means that traditional policy organizers can no longer rely on clientelism but to mobilize and deliberate in new ways and resources. Participatory budgeting programs act as "citizenship school" and citizenship education. Meetings provide governments and well-informed activists the opportunity to discuss matters to the budget, government authority and responsibilities, taxation, expenditure, and social, political, and civil rights. Social justice is also can be achieved using more efficient and community-oriented policies. Less corruption fostered by transparent processes helps ensure that public will be used effectively, and takes process affects poor and low-income citizens. These decisions and votes result in specter change in their communities via the opportunity to make decisions that shape their lives of fellow citizens and empower process for low-income and previously excluded citizens.

In participatory budgeting implementing new decision-making process also requires changes to the bureaucracy that implementation confirms to the new criteria. In successful participatory budgeting officials are personals appointed by the administration of each district. These officials act as intermediaries between local citizens and technical staff. In this approach technical information becomes part of the public discussions. So clear, rational, and systematic rules for the implementation of projects can be established. In establishment of clear rules, provided all interested citizens, government officials, bureaucrats and businesspeople, public forms will be translated into actual works and

expenditure outputs. Governments that are invented in participatory budgeting will also reform their administrative units (Wampler, 2007, ss.49-53).

8. Conclusion

The topic of participatory budgeting has its antecedents in South America (Porto Alegre) as part of a political challenge to the establishment (Zamboni, 2007; Goldfrank, 2007). This challenge to established practice which had the intention of enhancing transparency, participation and democratic accountability is spreading internationally with different interpretations and practices shaped by different institutions, social and political consequences (Ebdon. and Franklin, 2004; Binda and Niedziela, 2021; Filiplak and Dylewski, 2018; Brun-Martos and Lapsley, 2017; Patsias, Latendresse and Bherer, 2013; Ahmad and Weiser, 2006; Fölscher, 2007)

In some cases, the official position on participatory budgeting has been rather limited, being restricted to the recommendation of pilot studies. However, there was also evidence of citizen path, but where citizens connected with the idea, these initiatives enhanced both democratic accountability and transparency in public finance. The expectation that citizen would act on the funds, allocated to them was realized in pilot studies via social programs, expenditures, and services in pilot studies. There is evidence of local citizens achieving high level of transparency, not only giving access to budgetary information but also understanding it.

Participatory budgeting has the potential to become a mediating instrument between city managers and the electorate and representatives, by forging a bridge across the worlds of management and democratic accountability. This may also lead to a development, especially in the context of contemporary governance, which produces a "horizontality" in the relations between the central government and local governments/units.

References

- Abers, R. N. (2000). *Inventing Local Democracy: Grassroots Politics in Brazil*, Lynne Rienner Publication: Colorado.
- Ahmad, R.; Weiser, E. T. (2006). *Fostering Public Participation in Budget Making (Case Studies from Indonesia, the Marshall Islands and Pakistan)*, Philippines Asian Development Bank and The Asian Foundation.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*, The University of Chicago Press: Chicago and London.
- Barber, B. (1986). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, University of California Press: Berkeley.
- Berman, E. M. (1997). Dealing With Cynical Citizens, *Public Administration Review*, 57(2), 105-112.
- Bilge, S. (2015). A New Approach in Public Budgeting: Citizens' Budget, *Journal of International Education and Leadership*, 5(1), 1-17.
- Binda, J.; Niedziela, S. (2021). The Participatory Budgets Implementation on The Example of Selected Municipalities. *Ekonomika Regiona (Economy of Region)*, 17(1), 288-300.
- Brezovar, N.; Stanimirovic, T. (2022). Sustainability Aspects of Participatory Budgeting at Municipal Level in Slovenia, *Public Sector Economics*, Institute of Public Finance, 46(4), 569-589.
- Brun-Martos, M. I.; Lapsley, I. (2017). Democracy, Governmentality, and Transparency: Participatory Budgeting in Action, *Public Management Review*, 19(7), 1000-1021.
- Cabannes, Y. (2004). Participatory budgeting: A Significant Contribution to Participatory Democracy, *Environment and Urbanization*, 16(1), 27-46.
- Diamond, L. (1994). Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation, *Journal of Democracy*, 5(3), 4-17.
- Ebdon, C.; Franklin, A. L. (2003). Citizen Participation in The Budget Process: Exit, Voice and Loyalty, *Encyclopaedia of Public Administration and Public Policy*, 173-176.
- Ebdon, C.; Franklin, A. L. (2004). Searching For a Role for Citizens in The Budget Process, *Public Budgeting and Finance*, 32-49.
- Ebdon, C.; Franklin, A. L. (2006). Citizen Participation in Budgeting Theory, *Public Administration Review*, 66(3), 437-447.

- Filiplak, B. Z.; Dylewski, M. (2018). A Real or A Marginal Trend in Participatory Budgets in Local Governments, *Financial Internet Quarterly*, 14(4), 12-21.
- Fox, C. J.; Miller, H. T. (1996). *Postmodern Public Administration: Toward Discourse*, Sage Publications: New York.
- Fölscher, A. (2007). Participatory budgeting in Central and Eastern Europe, *Participatory Budgeting*, in, Ed., Anwar Shah, The World Bank, Washington, D. C., ss. 127-157.
- Frisby M.; Bowman, M. (1996). What We Have Here Is a Failure to Communicate, *Public Management*, 78(2), February.
- Fung, A.; Wright, E. O. (2001). Deepening Democracy: Innovation in Empowered Participatory Governance, *Politics and Society*, 29(1), 5 - 41.
- Glaser M. A.; Hildreth, W. B. (1999). Service Delivery Satisfaction and Willingness to Pay Taxes, Citizen Recognition of Local Government Performance. *Republic Productivity and Management Review*, 23(1), 48-67.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*, Ed. H. Quentin, and G. Nowell Smith, London, Lawrence, and Wishart. <https://ia600506.us.archive.org/19/items/AntonioGramsciSelectionsFromThePrisonNotebooks/Antonio-Gramsci-Selections-from-the-Prison-Notebooks.pdf>
- Goldfrank, B. (2007). Lessons from Latin America's Experience with Participatory Budgeting, *Participatory Budgeting*, in, Ed., Anwar Shah, The World Bank, Washington, D. C., ss. 91-126.
- Habermas, J. (1990). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, The MIT Press: Cambridge.
- Haikio, L. (2010). The Diversity of Citizenship and Democracy in Local Public Management Reform, *Public Management Review*, 12(3), 363-364.
- Heimans, J. (2002). Strengthening Participation in Public Expenditure Management: Policy Recommendations for Key Stakeholders, Paris, OECD Development Centre Policy Briefs 22, OECD Publishing.
- Hong, S. (2015). Citizen Participation in Budgeting: A Trade-off Between Knowledge and Inclusiveness? *Public Administration Review*, 75(4), 572-582.
- Karataş, H. (2007). Kamu Yönetiminde Yeni Bir Anlayış, *Bütçe Dünyası*, 24, 83-94.
- Kim, S.; Schachter, H. L. (2013). Citizen Participation in The Budget Process and Local Government Accountability: Case Studies of Organizational Learning from The United States and South Korea, *Public Performance and Management Review*, 36(3), 456-471.
- Manes-Rossi, Brusca, I.; Orelli, R. L.; Lorson, P. C.; Hausteine, E. (2023). Features And Drivers of Citizen Participation: Insights from Participatory Budgeting in Three European Cities, *Public Management Review*, 25(2), 201-223.
- Morone, J. A. (1998). *The Democratic Wish*, Yale University Press: New Haven.
- Moynihan, D. P. (2007). Citizen Participation in Budgeting: Prospects for Developing Countries, The world Bank: Washington, D. C. ss. 55-90.
- Navarro, Z. (2001). Decentralization, Participation and Social Control of Public Resources: 'Participatory Budgeting' in Porto Alegre (Brazil), *Development*, 41(3), 68-71.
- Novy A.; Leubolt, B. (2005). Participatory Budgeting in Porto Alegre: Social Innovation and The Dialectical Relationship of State and Civil Society, *Urban Studies*, 42(11), 2023-2036.
- Özen, A.; Dikici, U. (2016). Katılımcı Bütçeleme ve Çeşitli Ülke Uygulamaları, *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 1(1), 11-31.
- Patsias, C.; Latendresse, A.; Bherer, L. (2013). Participatory Democracy, Decentralization, and Local Governance: The Montreal Participatory Budget in The Light Of 'Empowered Participatory Governance', *International Journal of Urban Regional Research*, 37(6), 2214-30.
- Putnam, R. D.; Leonardi, R.; Nonetti, R. Y. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press: Princeton NJ.
- Roberts, N. (1997). Public Deliberation: An Alternative Approach to Crafting Policy and Setting Direction, *Public Administration Review*, 57(2), 124-132.
- Sakınç, S.; Bursalıoğlu, S. A. (2014). Bütçelemede Demokratik Bir Değişim: Katılımcı Bütçeleme, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, May/Mayıs, 1-10.
- Sintomer, Y.; Röcke, A.; Herzberg, C. (2008). Participatory Budgeting in Europe: Potentials and Limitations of Participatory Budgeting, *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(1), 164-178.

Wampler, B. (2000). A Guide to Participatory Budgeting, <https://internationalbudget.org/wp-content/uploads/A-Guide-to-Participatory-Budgeting.pdf>, 02.03. 2024.

Wampler, B. (2007). A Guide to Participatory Budgeting, *Participatory Budgeting* in, Ed., Anwar Shah, The World Bank, Washington, D. C., ss. 21-54.

Young, S. C. (1997). Local Agenda 21: The Renewal of Local Democracy, *Political Quarterly*, 68, 138-147.

Zajac, G.; Bruhn, G. (1999). The Moral Context of Participation in Planned Organizational Change and Learning, *Administration and Society*, 30(6), 706-733.

Zamboni, Y. (2007). Participatory Budgeting and Local Governance: An Evidence-Based Evaluation of Participatory Budgeting Experiences in Brazil, *Participatory Budgeting and Local Governance*, Working Papers, May 28.

Zarplı, S. A. (2022). Kamu Bütçelemesinde Yeni Bir Yaklaşım Olarak Katılımcı Bütçeleme: Türkiye’de Belediyelere Yönelik Bir Araştırma, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(43), 1069-1088.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Birsen NACAR (%50), Nihat FALAY (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Birsen NACAR (50%), Nihat FALAY (50%)

Time Series Analysis of Long-Term Stock Performance of Airlines: The Case of Turkish Airlines

Ahmet AKUSTA¹

¹ Öğretim Görevlisi, Konya Teknik Üniversitesi; ahmetakusta@hotmail.com, ORCID:0000-0002-5160-3210

Abstract: This study presents a time series analysis of the long-term stock performance of airlines, with a focus on Turkish Airlines (THY). Stock-related variables were obtained from the Istanbul Stock Exchange, and other variables were obtained from the Turkish Statistical Institute. The research investigates various economic factors that may influence THY's stock prices over an extended period. Specifically, the study examines the relationship between global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, exchange rates, and THY stock prices. The analysis employs the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, a versatile technique capable of estimating both short-term and long-term relationships between variables. The findings of this research reveal significant and statistically meaningful connections between these economic variables and THY's stock prices. Notably, the study highlights the impact of global energy prices and other economic factors on the long-term stock performance of Turkish Airlines. These results provide valuable insights for investors and analysts seeking to understand and forecast THY's stock price movements.

Keywords: Long-Term Stock Performance, Time Series Analysis, Turkish Airlines, ARDL Approach

Jel Codes: C32, C51, F21

Havayolu Sektöründe Uzun Dönem Hisse Senedi Performansının Zaman Serisi Analizi: Türk Hava Yolları Örneği

Öz: Bu çalışma, Türkiye'de havacılık sektöründe öncü olan Türk Hava Yolları (THY)'nin uzun vadeli borsa performansına ilişkin bir zaman serisi analizi sunmaktadır. Hisse ile ilgili değişkenler İstanbul Borsası'ndan alınmış ve diğer değişkenler Türkiye İstatistik Kurumu'ndan elde edilmiştir. Araştırma, uzun bir dönem boyunca THY'nin hisse senedi fiyatlarını etkileyebilecek çeşitli ekonomik faktörleri incelemektedir. Özellikle, çalışma global enerji fiyatları, enflasyon, BIST100 endeksi, altın fiyatları, döviz kurları ve THY hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi inceler. Analiz, değişkenler arasındaki hem kısa vadeli hem de uzun vadeli ilişkileri tahmin edebilen çok yönlü bir teknik olan Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) yaklaşımını kullanmaktadır. Bu araştırmanın bulguları, bu ekonomik değişkenler ve THY'nin hisse senedi fiyatları arasında anlamlı ve istatistiksel olarak önemli bağlantılar ortaya koymaktadır. Özellikle, çalışma, global enerji fiyatlarının ve diğer ekonomik faktörlerin Türk Hava Yolları'nın uzun vadeli borsa performansı üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Bu sonuçlar, THY'nin hisse senedi fiyat hareketlerini anlamak ve tahmin etmek isteyen yatırımcılar ve analistler için değerli bilgiler sağlamaktadır.

Atıf: Akusta, A. (2024). Time Series Analysis of Long-Term Stock Performance of Airlines: The Case of Turkish Airlines. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 160-173.
<https://doi.org/10.30586/1419904>

Geliş Tarihi: 15.01.2024
Kabul Tarihi: 10.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Uzun Vadeli Hisse Senedi Performansı, Zaman Serisi Analizi, Türk Hava Yolları, ARDL Yaklaşımı

Jel Kodları: C32, C51, F21

1. Introduction

The aviation industry is pivotal in the global economy, serving as a cornerstone for economic development, international trade, and tourism. Aviation companies' financial performance and investment attractiveness significantly impact the financial markets,

highlighting the necessity of detailed analyses of airline stock performances. This study focuses on the long-term stock performance of Turkish Airlines (THY), a leading player in the aviation sector, drawing data from the Istanbul Stock Exchange and the Turkish Statistical Institute. The objective is to examine the relationship between economic factors, such as global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates, and their influence on THY's stock prices over an extended period.

Despite the considerable amount of research conducted in the field of aviation finance, there exists a notable gap in comprehensively understanding how specific economic variables impact the stock performance of airlines, particularly over an extended period. This study seeks to bridge this gap by employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, a robust method capable of elucidating short-term and long-term relationships between these variables (Pesaran et al., 2001). By focusing on Turkish Airlines, this research aims to contribute to the existing literature on aviation finance and offer practical insights for investors and market analysts.

The aviation sector's contribution to economic growth and its influence on the financial markets underscore the importance of understanding the factors that drive the stock prices of aviation companies. The survival and growth of aviation businesses are contingent upon their ability to attract investments and manage operational costs effectively, making analyzing their stock performance a subject of considerable interest (Sadvakasova et al., 2022). The problem addressed in this study is the identification and quantification of the impact of selected economic factors on THY's stock performance. This analysis is particularly pertinent given the current market volatility and changing economic conditions, which have significant implications for the performance of aviation stocks.

The aviation industry's strategic importance and susceptibility to various internal and external factors necessitate a comprehensive understanding of the elements influencing stock values. This understanding aids investors in making informed decisions (Tse, 2001) and enables companies to enhance their market value and attractiveness to investors (Branch, 1983). Moreover, accurate predictions of stock prices are essential for managing investment risks (Tokmak, 2022) and effective portfolio management (Ekawarti, 2018). Additionally, insights into the factors affecting stock prices offer a deeper understanding of market behavior and momentum (Safdar, 2020). Therefore, this study contributes significantly to the knowledge of how the aviation industry is influenced by general economic conditions, energy prices, regulatory changes, and other relevant factors, providing valuable information for investors, analysts, and the business community.

The research employs a time series analysis to evaluate the impact of critical factors such as oil prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates on the stock performance of THY. The expected outcomes of this analysis are to provide statistically reliable and significant insights into how these economic variables interact with and influence THY's stock prices. These results are anticipated to assist investors and analysts in better understanding the price movements of THY stocks and in forming more accurate predictions for future trends.

2. Literature Review

In this section, various studies examining the stock performance of the airline industry are summarized based on previous research. Below, the main findings and methods of each study are provided:

Eyüboğlu & Eyüboğlu (2016) examined the influence of oil prices on airline stocks from 2009 to 2014. Using the Engle-Granger cointegration method, they addressed a long-term relation between oil prices and the share prices of major airlines, highlighting the significant monthly adjustment rates in response to deviations.

Wood & Gokhale (2017) investigated the stock performance of U.S. airline companies during the 2008 Great Recession. The study found that airline stocks exhibited similar movements to the overall stock market during this period, indicating a correlation.

Yashodha et al. (2017) examined the financial risk exposures of airline companies such as Cathay Pacific Airways and China Airlines. Using cointegration techniques and vector error correction models, the study analyzed dynamic and long-term connections between share prices and financial risks. The findings provide insights into interest rates, exchange rates' impact, and fuel price risks.

Özcan (2019) studied the impact of regulatory events related to emission trading in the European airline industry on stock markets. The research analyzed the financial market responses to official announcements. The results demonstrate the impact of rules on how the stock market performs.

Kızıl (2019) compared the financial performance of cement companies listed on the Taş and Toprak indices of Borsa Istanbul (BIST) with their corresponding stock market performance during the years 2015-2017. The financial performance metrics were converted into a single score using the TOPSIS method, which was then compared with the market performance indicator PD/DD value across the years. The analysis revealed a significant relationship between financial and market performance in 2015 and 2017, whereas no such relationship was observed in 2016.

Barrows (2019) evaluated the stock performance of the low-cost aviation sector in the European Union. The study examined the stock performance of seven low-cost airlines over four years and compared their performance to the European stock market. The findings identified airlines like Jet2, WizzAir, and Ryanair as having superior stock performance.

Şener & Şener (2019) explored financial market fluctuations using Monte Carlo Simulations, comparing Turkish and American stock markets. Their study provided insights into the impacts of USD exchange rate fluctuations on the Turkish stock market, offering a unique perspective for investors.

Alici and Sevil (2020) analyzed internal financial factors affecting airline companies' stocks. Using panel data analysis, they discovered that overall assets positively impacted share prices, whereas the system's leverage had adverse effects. The study also discovered a bidirectional causal relationship between total assets and stock prices and a one-way relationship between beta values and stock prices.

Çınaroğlu & Avci (2020) predicted Turkish Airlines' stock values using various Artificial Neural Network (ANN) models. They identified the most successful ANN model by comparing predicted values with actual stock prices, emphasizing the close match between the fundamental and predicted values.

Atems & Yimga (2021) quantified the response of U.S. airline stocks to COVID-19 shocks. The authors analyzed the relationship between COVID-19 shocks, variable costs, air travel, revenues, profitability, and U.S. airline stock prices. The findings suggested that the decline in air travel, which resulted in lower revenues and profitability, caused airline stocks to react negatively to COVID-19 shocks.

Yürük (2021) utilized artificial neural networks to predict Turkish Airlines' stock prices, employing time series analysis and considering five influential variables. The study achieved a Mean Absolute Percentage Error (MAPE) of 2.18, 2.28, and 2.46 for training, testing, and validation sets, respectively, and a high Correlation Coefficient (CORR) of 0.99, indicating the model's robustness.

Deb (2021) analyzed the volatility of stocks of three major airline companies during the COVID-19 pandemic and used internet search data. The study aimed to understand the impact of lockdown policies and internet search data on stock price movements in the aviation industry.

Huang (2021) evaluated the airlines' financial results in the Asia-Pacific area. The study found that airline companies consistently outperform stock returns when efficiently

utilizing financial resources. This underscores the importance of managing capital structure and enhancing financial stability in the aviation industry.

Jashan (2022) aimed to assess the importance of technical analysis in rationalizing investment decisions in shares on the Abu Dhabi Stock Exchange. Using a descriptive analytical approach, 90 investors were surveyed through a questionnaire, and data analysis was conducted using SPSS. The findings showed unanimous agreement among participants regarding the significance of technical analysis and the role of technical analysts in guiding investment decisions. Additionally, the study identified the primary economic sectors favored by investors based on technical indicators. Based on these results, the research provided recommendations and proposals for investors and stakeholders in the financial market.

Horobet et al. (2022) looked into the impact of oil price volatility on airline stock returns. The study used panel ARDL models and PMG estimators to examine the risks associated with oil prices and aviation stock prices having a long-term equilibrium relationship, financial market volatility, exchange rates, inflation, and maturity risk from 2007 to 2020. The research found that oil price risk significantly negatively impacted airline stock prices and indicated exposure to U.S. dollar exchange rate risk.

Nguyen et al. (2022) examined the effects of the COVID-19 pandemic on airline firms from Asia, Australia, Germany, and the United States. The results indicated a significant negative effect of the COVID-19 outbreak on aviation sector firm stock returns, highlighting the industry's sensitivity to global crises.

Cao (2022) studied the COVID-19 pandemic's effects on the share prices of the Chinese aviation industry. The author focused on small and medium-sized airline companies and found that the stock market of the Chinese aviation industry was adversely affected by the COVID-19 outbreak.

Li & Ling (2023) examined the factors influencing the airline stock market. The authors analyzed the impact of internal financial aspects, exchange rate depreciation, and international oil price changes on the airline stock market. The results suggest that these factors negatively affect the short-term performance of the airline stock market.

İlkçar (2023) applied machine learning for Turkish Airlines' stock prediction, using methods like FNN, LSTM, and GRU. Despite market volatility, the models showed a high success rate of 97% for FNN and 99% for LSTM and GRU, demonstrating machine learning's efficacy in sequential data prediction.

Elma (2023) performance of wholesale firms listed on Borsa Istanbul during periods of heightened uncertainty caused by the pandemic. By employing multi-criteria decision-making analysis (MCDA) methods such as TOPSIS and ELECTRE III, the research evaluated the companies based on six different criteria, weighted using the CRITIC method. Over the course of eight intense pandemic periods, the study found that both TOPSIS and ELECTRE III consistently identified the same top-performing firms for six of the periods examined. This suggests that these MCDA methods can serve as reliable decision support systems for financial stakeholders navigating uncertain market conditions.

Asadi et al. (2023) investigated the link between aviation stock returns and oil prices at various intervals. Using an autoregressive moving average model, the study analyzed the relationship between petroleum and airline stock produced daily, weekly, and monthly. Findings indicated a negative relationship between daily oil and airline share prices, supporting an economy-based channel. In contrast, a positive relationship was observed weekly, consistent with the market inertia channel. The research highlighted the dominance of the economy-based channel from short to long term and the greater sensitivity of low-cost airlines to petroleum price changes.

Ismayil & Demir (2023) aimed to analyze the correlation between Twitter activity and the share prices of two airline companies listed on the Istanbul Stock Exchange (BIST). The study categorized Twitter posts and examined the relationships between stock performance and these categories. The results indicated a positive relationship between

posts and stock performance, especially for relevant posts. The study also suggested that business intelligence solutions developed to monitor Twitter activity could enhance efficiency.

Felix et al. (2023) investigated the impact of various futures hedging instruments on the stock returns of Asia-Pacific airline companies concerning oil price risk. The study found that gold futures contracts were more effective hedging instruments than oil and VIX futures contracts and that oil price risk negatively impacted airline stock returns.

Choi & Choi (2023) aimed to present a model using LSTM (Long Short-Term Memory) for forecasting airline stock prices by incorporating economic and technical information. The study developed a model using oil price data to predict airline stock prices and evaluated its success rate. The primary focus of the presented study is a comprehensive analysis of the long-term stock performance of Turkish Airlines (THY), emphasizing its relationship with various economic factors such as global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates. In contrast, the literature showcases a myriad of studies investigating the impact of various factors on airline stock performance, with several of them touching upon the influence of oil prices and other economic determinants. Despite these overlaps, no prior research in the literature encapsulates all the variables that the current study of THY considers.

In terms of methodology, the study stands out by employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, which estimates both short-term and long-term relationships between variables. The literature presents various methodologies, from the Engle-Granger cointegration method to machine learning methods like LSTM and GRU. Notably, only one study by Horobet et al. (2022) mentioned using a panel ARDL model, suggesting that while the ARDL approach is common, it is less frequently applied to airline stock performance.

The geographical and company-specific focus is another distinguishing factor. The study zeroes in on Turkish Airlines, offering a concentrated perspective compared to many literature studies that either address multiple airlines or provide a broader view of airline stocks in general. While a few studies in the literature also spotlight Turkish Airlines, their focal areas, and methodologies diverge from the current research.

The presented study significantly broadens the understanding of THY's stock performance by examining various economic factors. This comprehensive approach provides deeper insights compared to most individual studies from the literature, addressing a clear knowledge gap. Furthermore, the study's emphasis on Turkish Airlines, its methodological choices, and the application of the ARDL approach contribute uniquely to the existing body of knowledge. The study's particular stress on global energy prices concerning THY's stock performance also offers fresh insights, setting it apart in the broader context of airline stock research, especially concerning the Turkish market.

3. Methodology of Research

3.1 Model and Data Set

In this study, the long-term effects on the stock prices of Turkish Airlines Inc., operating in the aviation sector on Borsa Istanbul (BIST), are investigated. The basic model created for the 11/2011-07/2023 period is outlined below.

$$THY(M-D) = f(\text{BrentCrudeOil}, \text{BIST100Index}, \text{GoldPrice}, \text{USDEXchangeRate}, \text{Inflation})$$

In the study, the Turkish Airlines Inc. stock price is related to the variables of Brent Crude Oil Price, BIST100 Index, Ounce of Gold Price, USD Exchange Rate, and Inflation. Descriptive statistics for these variables are presented in the table below.

Table 1. Descriptive statistics

Variable	Abbr.	#of Observ.	Mean.	Med.	Max.	Min.	Std.D.	Source
Turkish Airlines Share Price (\$)	THY	121	2,94	2,62	8,73	1,09	1,52	investing.com
Brent Petrol Price (\$)	BRENT	121	69,95	66,03	122,84	22,74	22,86	investing.com
Brent Oil Price (\$)	BIST100	121	23860	24253	38949	13406	7351	investing.com
Gold ONS Price (\$)	ONS	121	1461	1322	1990	1061	280	investing.com
U.S. Dollar / Turkish Lira exchange rate	USDTRY	121	6,80	4,88	26,84	1,92	5,66	investing.com
Inflation	INF	121	3,15	2,60	15,08	0,99	2,1	TÜİK

Note: The natural logarithm of all variables used in the study.

$$THY(M-D)=\beta_0+\beta_1BrentPetrol+\beta_2BIST100+\beta_3ONSGold+\beta_4USDTRYExchangeRate+\beta_5Inflation+\varepsilon$$

THY(M-D) is the dependent variable we want to analyze in this equation. We are examining the relationship between THY's stock value and economic factors.

β_0 is the constant term of the model or represents the intercept. In other words, it represents the expected value of THY when all other independent variables are zero.

β_1 , β_2 , β_3 , β_4 , β_5 are the estimated coefficients during regression analysis. Each represents the effect of the respective independent variable (Brent Crude Oil, BIST100, Ounce of Gold, USD Exchange Rate, Inflation) on the THY stock value. The positive or negative signs indicate the direction of this effect.

BrentPetrol, BIST100, ONSAltin, USDTRY Exchange Rate, and Inflation are independent variables representing economic factors that could influence the THY stock value in our analysis.

ε is the error term of the model. It represents the difference between the actual THY stock value and the value predicted by the model. Ideally, this error term should be close to zero, indicating how well the model explains the data.

This equation represents a multiple regression model used to explain the dependence of THY's stock value on specific economic variables. This model can be used to analyze THY's stock value changes and understand the economic factors behind these changes.

3.2 Econometric Method

A unit root analysis is a fundamental tool in time series analysis to determine the stationarity of a time series. The Dickey-Fuller and Phillips-Perron tests are commonly used unit root tests (Kagalwala, 2022; Ozigbo & Ewubare, 2019). These tests are determined to see if a series contains a unit root and provide information about the stationarity of a series.

The Phillips-Perron test is an enhanced version of the Dickey-Fuller test (Ozigbo & Ewubare, 2019). Some Dickey-Fuller test drawbacks, like serial correlation and heteroskedasticity in mistakes, are addressed by the Phillips-Perron test. The test statistic is comparable to the Dickey-Fuller test but uses a different covariance matrix estimator. Non-parametric tests like the Phillips-Perron test can handle data with diverse distributions.

The series of variables in the study models were subjected to unit root tests using ADF and P.P. to ascertain their stationarity levels early in the investigation. The table below displays the estimated unit root models with constant terms and constant terms with trends. Considering the findings of the ADF and P.P. Unit Root tests, all variables except for INF had unit roots at the level, which indicated non-stationarity, and they all became stationary when the first difference was calculated. I(0) was discovered to be the INF variable.

Table 2. ADF unit root test results

Variable	Level		First Difference	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
THY	-0.154	0.236	-5.259***	-5.633***
BRENT	-2.406	-2.406	-8.8869***	-8.995***
BIST100	-2.265	-2.044	-9.7989***	-9.811***
ONS	-0.547	-2.645	-11.781***	-11.781***
USDTRY	4.642	2.358	-8.339***	-9.213***
INF	-4.527***	-5.719***	-11.4959***	-11.451***

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

Monte Carlo experiments have demonstrated that the Phillips-Perron test is more sensitive to model misspecification than the Dickey-Fuller test (Schwert, 1989). This suggests that the Phillips-Perron test may be more suitable in cases where the underlying model does not specify well.

Table 3. P.P. Unit Root Test Results

Variable	Level		First Difference	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
THY	0.506	0.152	-10.765***	-11.198***
BRENT	-2.063	-2.036	-8.896***	-8.927***
BIST100	-2.210	-2.107	-10.167***	-10.599***
ONS	-0.409	-2.645	-11.772***	-11.901***
USDTRY	5.211	2.812	-8.323***	-9.183***
INF	-4.248***	-5.719***	-18.581***	-19.206***

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

An Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds test analysis was performed after the unit root tests to see whether there was cointegration among the time series data. The relationship between stationary series with various lags can be examined using the ARDL bounds test. This approach makes it possible to examine interactions and long-term connections between the motions of the series across time. The tables below present the findings of this analysis.

Economic time series data often exhibit non-stationary processes (Johansen & Juselius, 1990). Consequently, the issue of false regression can arise when there are non-stationary time series. n (Granger & Newbold, 1974). Whether the variables utilized in the analysis are I(0) or I(1), the ARDL limits test approach is still applicable. (Pesaran et al., 2001; cited by Pamuk & Bektaş, 2014)

The ARDL Bounds Test, also known as the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Bounds Test, is used to determine the presence of a long-term relationship between economic variables (Doğaner, 2022). This method is popular in econometrics and analyzes cointegration, representing a relationship between non-stationary variables over the long term (Swaray, 2022).

Unlike other tests, such as the Engle-Granger and Johansen cointegration techniques, the ARDL Bounds Test does not require variables to be stationary, which is one of its advantages (Tanrıverdi & Öztürk, 2023). The ARDL model can be applied even when variables are integrated at different levels (Yılmaz et al., 2017). The ARDL approach is also suitable for small sample sizes and provides unbiased estimates (Tala & Hlongwane, 2023).

In the ARDL Bounds Test, cointegration is detected by estimating a distributed lag autoregressive model and doing a bounds test. In order to ascertain whether there is a long-term link between the variables, the limits test compares the estimated coefficients of lagged variables with particular critical values (Doğaner, 2022). Depending on whether

the calculated coefficients are statistically significant and within the bounds, it indicates the presence of cointegration and a long-term relationship (Alemu, 2020).

The ARDL Bounds Test has been widely applied in various research areas. For instance, it has been used to analyze the link between employment and R&D spending in Turkey (Doğaner, 2022), to investigate the impact of climate change on maize production in Mali (Maïga et al., 2021), to test the J-Curve hypothesis for the Turkish economy (Yılmaz et al., 2017), to analyze the link between the use of renewable energy and economic expansion (Can & Korkmaz, 2019), to explore the relationship between Turkey's financial sector expansion, external debt, and use of renewable energy (Jabari et al., 2022), to examine the direct effects of changes in oil prices on foreign direct investment flows in South Africa (Tala & Hlongwane, 2023), to investigate Economic Growth, Financial Development and Trade Openness in Türkiye (Karataş & Ergül, 2023).

Before proceeding to the boundary test, specific specification tests for the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model were conducted. Serial correlation L.M. test, Histogram-normality test, Heteroskedasticity test, and Ramsey RESET test were employed to determine the presence of autocorrelation, changing variances, specification errors, and normality distribution issues within the model. Additionally, CUSUM and CUSUM of Squares Tests were conducted to examine structural breaks. Furthermore, structural breaks were considered while conducting the analysis, and relevant dummy variables were added for the respective periods. The results of these tests confirmed the absence of specification errors in the model, and the outcomes of these tests are presented in Table 5.

Table 4. ARDL Boundary Test Results

Model	Optimum Lag Length	F-Stat.	Critical Value %5		Critical Value %1	
			I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
F(THY _(M-D) BRENT, BIST100, ONS, USDTRY, INF)	(9, 4, 8, 5, 2, 0)	4.308***	2.39	3.38	3.06	4.15

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

The above table provides the calculated F-statistic and the critical values at the 5% and 1% levels of statistical significance to test the fundamental hypothesis that there is no cointegration. According to the results, the calculated F-test statistic is above the critical values for all three models, leading to the rejection of the null hypothesis of no cointegration. As the ARDL bounds test results prove that the dependent variable and the variables have a long-term relationship, the long-term coefficients were estimated in the third and final stages of the analysis. The long-term forecast results are presented in the table below.

ARDL (Autoregressive Distributed Lag) model is widely used in analyzing the long-term relationship between variables. It is advantageous to integrate the essential variables into the first row (I(1)) (Pesaran & Shin, 1999). The ARDL model incorporates both short-run dynamics and long-run equilibrium relationships, making it suitable for studying the impact of various factors on economic events over time.

Table 5. ARDL Long-Term Forecast Results

Dependent Variable: THY (M-D)	Long-Term Coefficients
Explanatory Variables	
BRENT	0.320***
BIST100	0.817***
ONS	-1.337***
USDTRY	0.401***
INF	0.373***
C	0.097***
ECT(-1)	0.11***
Diagnostic tests	P value
χ^2 (No autocorrelation)	0,71
χ^2 (Constant Variance)	0,46
χ^2 (Normality)	0,55
χ^2 (Functional form)	0,40
CUSUM	Stable
CUSUMSQ	Stable

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

According to the results presented in Table 5, the error correction coefficient of the ARDL model is found to be negative and statistically significant. This implies that the effects of any shocks that may occur will dissipate in the long run. The findings of this study also indicate the presence of a long-term relationship among the variables and that in the event of any disequilibrium, this equilibrium will be restored. Furthermore, the error correction coefficients in the table suggest that approximately 11% of the deviations occurring between the short and long terms will be corrected in the subsequent period.

Furthermore, the diagnostic tests conducted on the model's results reveal that the estimated F-statistics and slope coefficients are concordant. This suggests that the models can generate statistically precise and reliable forecasts. The error terms exhibit normal distribution, no autocorrelation, and constant variance. The functional form of the models is correctly specified, and the estimated parameters remain stable. These findings affirm the model's appropriateness in terms of reliability and practical usability.

3.3 Analysis Results

The analysis results of this study have identified the effects of critical factors affecting stock performance in the aviation sector, including oil prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates.

Unit root tests, Bounds Tests, and ARDL long-term forecast results concretely demonstrate the effects of these factors on aviation stock prices. Oil prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates play a significant role in the stock prices of the aviation sector.

When focusing on the long-term coefficients, the effects of various economic variables on THY stock prices become apparent. A 1% increase in Brent crude oil prices is found to increase THY stock prices by 0.32%, indicating that oil prices positively and significantly impact THY stock prices.

Similarly, a 1% increase in the BIST100 index increases THY stock prices by 0.817%, indicating that the BIST100 index has a positive and statistically significant effect on THY stocks. On the other hand, a 1% increase in gold prices decreases THY stock prices by 1.337%, indicating that gold prices have a negative and statistically significant impact on THY stocks.

A 1% increase in the USD/TRY exchange rate is found to increase THY stock prices by 0.401%, indicating that exchange rate changes positively affect THY stocks, and this effect is statistically significant.

Finally, a 1% increase in the inflation rate is found to increase THY stock prices by 0.373%, indicating that inflation positively affects THY stocks, which is statistically significant.

All these results demonstrate that the effects of economic variables on THY stock prices are statistically reliable and significant. This analysis can assist investors and analysts in better understanding changes in THY stock prices and provide an important reference point for predicting future price movements.

4. Discussion

In the literature, many studies support the relationship between oil prices and airline stock prices. Some argue that oil prices have a negative impact on airline stock prices. Kathiravan et al. (2019) suggest that fluctuations in crude oil prices could affect airline costs and consequently influence stock prices. The depreciation of the local currency or an increase in international oil prices will negatively affect the airline stock market in the short term (Li & Ling, 2023).

The Cash Flow Hypothesis anticipates an unfavorable correlation between oil prices and stock performance when applied to the airline sector. This theory is supported by the fundamental idea that oil functions as a crucial input for various industries. Consequently, any upsurge in oil prices is projected to elevate operational expenses, leading to a decrease in forthcoming cash flows, profits, and dividends, affecting stock prices and returns (Horobet et al., 2022).

As opposed to that, Kristjanpoller & Concha (2016) examined the effect of fuel prices associated with 56 airlines on stock returns. The results show a positive relationship, meaning that an increase follows an increase in fuel prices in airline stock prices. The evidence supports that this increase is due to market inertia.

Market inertia fundamentally represents the tendency of organizations to maintain their existing structures and practices, making it difficult for them to quickly adapt to new conditions, even when faced with evolving market dynamics (Dooley, 2017).

During a bull market, most asset prices (especially stocks) rise, and the theory that rising oil costs will be a better economic growth signal is supported (Kristjanpoller & Concha, 2016).

Similarly, a study by Arouri & Rault (2012) suggested that oil prices positively affected stock prices in countries other than Saudi Arabia. Sarwar & Hussan (2016) addressed that there is a positive and significant relationship between oil and stocks. Chen & Lv (2015) also claim a positive and excessive dependence relationship between stock returns and crude oil prices.

This study confirmed a positive relationship between oil prices and THY stock prices. This positive relationship is due to increased and increasingly sticky inflation in recent years, as rising oil prices tend to drive up production costs for companies like THY, leading to higher prices for their goods and services, ultimately boosting their revenue and stock prices.

The analysis results indicate that THY stock prices positively correlate with foreign exchange, inflation, and BIST100. Similar studies in the literature also confirm this relationship. Rao & Maguluri (2022) examined the causal correlation between macroeconomic indicators and stock prices in the Indian stock market. Like previous studies in India and China, they found that inflation positively affected stock prices. Mumo (2017) investigated the effects of macroeconomic fluctuations on stock prices and found that exchange rates and interest rates had a positive relationship. It concluded that the impact of inflation exceeded potential gains from money supply in the long run. Wood & Gokhale (2017) confirmed a positive relationship between general stock market returns and airline stock returns.

5. Conclusion

In the realm of stock market research, particularly within the context of long-term stock performance in the airline industry, with a specific focus on Turkish Airlines (THY), this study has made significant contributions. By employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, which can estimate both short-term and long-term relationships between variables, this research underscores the versatility and effectiveness of this methodology in comprehending the intricate dynamics of stock performance. While the ARDL approach is not entirely novel, its application in the context of airline stock performance is relatively infrequent (Horobet et al., 2022).

This research has addressed a notable gap in the existing literature on long-term stock performance. Prior studies have indeed examined various factors influencing airline stock performance, including the impact of oil prices and other economic determinants. However, none of these studies seem to encompass all the variables considered in the current investigation of Turkish Airlines (THY). This research bridges this gap by offering a comprehensive analysis of THY's stock performance, considering multiple economic variables such as global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates. This holistic approach provides deeper insights into the determinants of stock performance and significantly enriches the broader knowledge base in the field of aviation finance.

Furthermore, the practical implications of these findings in the analysis of airline stock markets are substantial. The results of this study reveal statistically meaningful connections between crucial economic variables and THY's stock prices. These insights hold paramount importance for investors and analysts looking to understand and predict THY's stock price movements. In a volatile market and evolving economic conditions, accurate stock price predictions are essential for effective investment risk management (Tokmak, 2022) and portfolio management (Ekawarti, 2018). Additionally, these findings provide actionable guidance for market participants, enabling them to make informed decisions in the dynamic aviation sector.

Moreover, this research highlights the applications of time series analysis in the airline industry. Concentrating on Turkish Airlines as a specific case study offers a more focused perspective than broader studies encompassing multiple airlines or providing a more generalized view of airline stocks. The unique emphasis on THY, the methodological choices, and the ARDL approach application add a distinct dimension to the existing body of knowledge. This research is particularly relevant in the Turkish market and the specific dynamics of the aviation industry, setting it apart within the broader landscape of airline stock research.

In conclusion, the implications of the analysis of Turkish Airlines' stock performance extend beyond the boundaries of this specific case study. The findings indicate that oil prices positively influence THY stock prices, while gold prices exert a negative impact. Additionally, the BIST100 index and exchange rate changes positively affect THY stocks, and inflation is positively related to THY stock prices. These findings underscore the importance of considering economic factors such as global energy prices when analyzing airline stock performance, aligning with previous research suggesting a link between oil prices and airline stock prices (Kathiravan et al., 2019) and providing valuable insights for investors and analysts interested in the aviation sector.

For future research endeavors, expanding the geographical and company-specific focus is recommended. While this research concentrated on Turkish Airlines, exploring multiple airlines or different regional contexts could offer a more comprehensive understanding of the factors influencing stock prices in the airline industry.

Given the dynamic nature of financial markets and economic conditions, longitudinal studies tracking the evolution of relationships between economic variables and airline stock performance over time could provide valuable insights. This would enable researchers to assess the stability and consistency of these relationships under varying market conditions.

References

- Alemu, K. (2020). The Relationship Between Population Growth and Economic Growth in Ethiopia. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 11(15).
- Alici, A., & Sevil, G. (2020). Analysis of Internal Financial Factors Affecting Stock Price in Airline Businesses. *The Journal of International Scientific Researches*.
- Arouri, M. E. H., & Rault, C. (2012). Oil Prices And Stock Markets In Gcc Countries: Empirical Evidence From Panel Analysis. *International Journal of Finance & Economics*, 17(3).
- Asadi, M., Pham, S. D., Nguyen, T. T. T., Do, H. X., & Brooks, R. (2023). The nexus between oil and airline stock returns: Does time frequency matter? *Energy Economics*, 117, 106444.
- Atems, B., & Yimga, J. (2021). Quantifying the Impact of the COVID-19 Pandemic on U.S. Airline Stock Prices. *Journal of Air Transport Management*.
- Barrows, S. J. (2019). Assessing the Stock Market Performances of Eu Low-Cost Airlines. *International Journal of Economics and Financial Issues*.
- Branch, B. S. (1983). Linking Corporate Stock Price Performance to Strategy Formulation. *Journal of Business Strategy*.
- Can, H., & Korkmaz, Ö. (2019). The Relationship Between Renewable Energy Consumption and Economic Growth. *International Journal of Energy Sector Management*.
- Cao, H. (2022). *The Impact of COVID-19 on Chinese Airlines' Stock Market*. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-052-7_88
- Chawla, V., & Shweta. (2017). Nexus Between Stock Market Returns and Economic Variables: Evidence. *Mudra Journal of Finance and Accounting*.
- Chen, Q., & Lv, X. (2015). The extreme-value dependence between the crude oil price and Chinese stock markets. *International Review of Economics & Finance*, 39, 121–132.
- Choi, J. W., & Choi, Y. (n.d.). A Study of Prediction of Airline Stock Price through Oil Price with Long Short-Term Memory Model. *IJACSA International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 14(5).
- Çinaroğlu, E., & Avci, T. (2020). THY Hisse Senedi Değerinin Yapay Sinir Ağları İle Tahmini. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 1–19.
- Deb, S. (2021). Analyzing Airlines Stock Price Volatility During COVID-19 Pandemic Through Internet Search Data. *International Journal of Finance & Economics*.
- Doğaner, A. (2022). The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation With the ARDL Analysis. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*.
- Dooley, K. (2017). Routines, Rigidity and Real Estate: Organisational Innovations in the Workplace. *Sustainability*.
- Ekawarti, Y. (2018). Analisis Pengaruh Beta Saham Perbankanterhadap Harga Saham Perbankan (Studi Pada Perusahaan Sektor Perbankan Di Bursa Efek Indonesia Periode 2010-2013). *Jurnal Ilmiah Ekonomi Global Masa Kini*.
- Elma, O. E. (2023). Prioritizing wholesale companies based on their financial performance: A multi-criteria decision analysis (MCDA) approach. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 1-14.
- Eyüboğlu, K., & Eyüboğlu, S. (2016). Brent Petrol Fiyatının Havayolu Şirketlerinin Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi. *Journal*, 20(1), 39–53.
- Felix, S. B., Tuyon, J., Matahir, H., & Ghazali, M. F. (2023). Hedging the Oil Price Risk Factor on Airline Stock Returns in the Asia-Pacific: A Test of Effective Hedging Instruments. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 17(2),
- Ghorbel, A., Frikha, W., & Manzli, Y. S. (2022). Testing for Asymmetric Non-Linear Short- And Long-Run Relationships Between Crypto-Currencies and Stock Markets. *Eurasian Economic Review*.
- Granger, C. W. J., & Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111–120.
- Hamzah, H., Valeriani, D., & Yusufany, A. (2021). Pengaruh Variabel Makro Ekonomi Terhadap Indeks Harga Saham LQ-45 Di Bursa Efek Indonesia. *Sorot*.
- Horobet, A., Zlatea, M. L. E., Belascu, L., & Dumitrescu, D. (2022). Oil Price Volatility and Airlines' Stock Returns: Evidence From the Global Aviation Industry. *Journal of Business Economics and Management*.

- Huang, C. (2021). Assessing the Financial Performance of Airlines in the Asia-Pacific Region. *Investment Management and Financial Innovations*.
- İlkçar, M. (2023). Prediction Turkish Airlines BIST Stock Price Through Deep Artificial Neural Network Considering Transaction Volume and Seasonal Values. *Journal of Information Technologies*, 16(1), 43–53.
- Ismayil, J., & Demir, O. (2023). Relationship between Twitter activity and stock performance: evidence from Turkish airline industry. *Foresight*, 25(5), 701–715.
- Jabari, M. S., Aga, M., & Samour, A. (2022). Financial Sector Development, External Debt, and Turkey's Renewable Energy Consumption. *Plos One*.
- Jashan, A. A. A. (2022). Technical analysis as a tool to rationalize investment decision in equities: an application study on the Abu Dhabi Stock Exchange. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 22-33.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation And Inference On Cointegration — With Applications To The Demand For Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169–210.
- Kagalwala, A. (2022). Kpsstest: A Command That Implements the Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, and Shin Test With Sample-Specific Critical Values and Reports P-Values. *The Stata Journal Promoting Communications on Statistics and Stata*.
- Karataş, A. R., & Ergül, M. (2023). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme ve Ticari Açıklık: Genişletilmiş ARDL ile Kanıtlar. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 222-236.
- Kızıllı, E. (2019). Borsada İşlem Gören Şirketlerin Finansal Performansları İle Borsa Performansları Arasındaki İlişki: BİST Taş, Toprak Endeksindeki Çimento Firmaları Üzerine Bir Uygulama. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 51-67.
- Li, S., & Ling, J. (2023). Process of the Study on the Influencing Factors of Airlines Stock Market. *BCP Business & Management*.
- Maïga, A., Bathily, M., Bamba, A., Mouleye, I. S., & Nimaga, M. S. (2021). Analysis of the Effects of Climate Change on Maize Production in Mali. *Asian Research Journal of Agriculture*.
- Mumo, M. P. (2017). Effects of Macroeconomic Volatility on Stock Prices in Kenya: A Cointegration Evidence From the Nairobi Securities Exchange (NSE). *International Journal of Economics and Finance*. <https://doi.org/10.5539/ijef.v9n2p1>
- Nguyen, H. X., Phan, T. T. N., & Ngo, V. N. (2022). The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Performance and Risk Profile of Airline Stocks. *Contemporary Economics*.
- Özcan, İ. Ç. (2019). Stock Market Reactions to Regulatory Events on Emission Trading: Evidence From the European Airline Industry. *Business and Management Studies an International Journal*.
- Ozigbo, J., & Ewubare, D. (2019). Exploring the Nexus Between Foreign Aid and Human Capital Development in Nigeria. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 10(7), 39–51.
- Pamuk, M., & Bektaş, H. (2014). Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Journal*, 2(2), 77–90.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An Autoregressive Distributed-Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century*, 371–413.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Rao, K. P. V., & Maguluri, K. J. (2022). Causal Analysis of Stock Prices and Macroeconomic Variables: Evidence From Indian Stock Market. *Asian Economic and Financial Review*.
- Sadvakasova, K. G., Nurgazina, A. M., Nurmagambetova, A. Z., & Kassenova, G. E. (2022). Core Principles of Financing and Investment Attractiveness of Aviation Companies. *Bulletin of Turan University*.
- Safdar, I. (2020). Decoupling Stock Price Momentum From Accounting Fundamentals. *Pacific Accounting Review*.
- Sarwar, S., & Hussan, W. (2016). Oil Prices and Asian Emerging Stock Markets: Pakistan and Bangladesh. *European Journal of Economic Studies*, 16(2).
- Schwert, G. W. (1989). Tests for Unit Roots: A Monte Carlo Investigation. *Journal of Business and Economic Statistics*.
- Şener, C., & Şener, U. (2019). Monte Carlo Simülasyonu İle Hisse Senedi Fiyat Tahminleri. *Journal*, 7(2), 294–306.
- Swaray, S. (2022). Stability of the Money Demand Function Revisited: Evidence From Sierra Leone. *International Journal of Economics Finance and Management Sciences*.

- Tala, L., & Hlongwane, T. M. (2023). How Oil Price Changes Affect Foreign Direct Investment Inflows in South Africa? An ARDL Approach. *International Journal of Economics and Financial Issues*.
- Tanriverdi, H., & Öztürk, S. (2023). ARDL Analysis for the Effects of R&D Expenditures on Economic Growth: The Case of Turkey Between 2001-2016. *Fiscaoeconomia*.
- Tokmak, M. (2022). Uzun-Kısa Süreli Bellek Ağı Kullanarak Hisse Senedi Fiyatı Tahmini. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*.
- Tse, R. (2001). Impact of Property Prices on Stock Prices in Hong Kong. *Review of Pacific Basin Financial Markets and Policies*.
- Wood, R. L., & Gokhale, J. (2017). U.S. Airline Stock Market Performance and Change in Investor Behaviour Over the Great Recession of 2008. *International Journal of Economics and Accounting*.
- Yashodha, Y., Hamid, B. A., & Habibullah, M. S. (2017). Financial Risk Exposures of the Airlines Industry: Evidence From Cathay Pacific Airways and China Airlines. *International Journal of Business and Society*.
- Yılmaz, S., Özaytürk, İ., & Oransay, G. (2017). Testing the Hypothesis of J Curve for Turkish Economy. *Chinese Business Review*.
- Yürük, M. F. (2021). Yapay Sinir Ağları ile Hisse Senedi Fiyat Tahmin Modeli: Türk Hava Yolları Uygulaması. *Journal of Aviation*, 5(2), 282–289.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ahmet AKUSTA (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ahmet AKUSTA (100%)

İşletmelerin Finansal Başarısızlık Riskine Sermaye Yapısının Etkisi: KOBİ Sanayi Endeksi

Pınar AVCI¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Marmara Ereğlisi Meslek Yüksekokulu, ORCID ID: 0000-0001-9480-8016, pavci@nku.edu.tr

Öz: Günümüzde bir firma sağlıklı finansal yapıya sahip ise o firma faaliyetlerinin başarılı olduğu, zayıf bir finansal yapıya sahip ise de o firmanın hayatta kalmasında tehdit olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada amaç, 2013-2021 dönemindeki işletmelerin finansal başarısızlıklarını tahmin ederek işletmelerin sermaye yapısına ilişkin kararların finansal başarısızlığa olan etkisini incelemektir. Çalışma örnekleminde, Borsa İstanbul (BIST) KOBİ Sanayi endeksinde yer alan 29 firmanın verileri kullanılmakta ve bu başarısızlık riski Altman-Z skoru ve Springate-S Skoru yöntemi ile ölçülmektedir. Sonrasında verilere panel veri analiz yöntemi uygulanmaktadır. Ampirik bulgulara göre, değişkenlerin I(0) düzeyinde durağan olduğu saptanmaktadır. Modellerde otokorelasyon ve değişen varyans sorunları giderilerek sabit etkiler yöntemiyle bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişki tahmin edilmektedir. Tahmin bulgularına göre, firmaların düzeyi, borç oranı, borç vadesi ve öz kaynak oranı arttıkça firmaların finansal başarısızlık düzeyi arttığı görülmektedir. İşletme büyüdükçe ve performansı iyileştikçe bu firmaların finansal başarısızlıktan uzaklaştığı görülmektedir. Sonuç olarak, bu bulgular yatırımcılar ve yöneticiler için önemli tavsiyeler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal başarısızlık, sermaye yapısı, borç oranı, Altman-Z skoru, Springate-S

Jel Kodları: G32, G33, L25

The Effect of Capital Structure on Financial Failure Risk of Businesses: SME Industry Index

Abstract: Today, if a company has a strong financial structure, it is seen that the activities of that company are successful, and if it has a weak financial structure, there is a threat to the survival of the company. Therefore, the aim of study is to predict the financial failures of businesses over the period of 2013-2021 and to examine the effect of the capital structure decisions on financial failure of businesses. The sampling of the study includes the data of 29 listed companies in the BIST SME Industry index and this financial failure risk is measured with the Altman-Z score and Springate-S score method. Afterwards, panel data analysis is performed. According to the empirical findings, it is determined that the variables are stationary at the I(0) level. The models are estimated with the fixed effects by eliminating autocorrelation and heteroscedasticity problem. According to the findings, as the debt ratio, debt maturity and equity ratio of firm increase, the level of financial failure of these firms increases. As the business grows and its performance improves, it appears to move away from financial failure. In conclusion, these findings offer important advice for investors and managers.

Keywords: Financial failure, capital structure, debt ratio, Altman-Z score, Springate-S Score

Jel Codes: G32,G33, L25

Atıf: Avcı, P. (2024). İşletmelerin Finansal Başarısızlık Riskine Sermaye Yapısının Etkisi: KOBİ Sanayi Endeksi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 174-188. <https://doi.org/10.30586/1422016>

Geliş Tarihi: 18.01.2024
Kabul Tarihi: 10.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Birçok araştırmacı ve uzman firmaların finansal başarısızlık veya sıkıntı risklerinin değerlendirilmesi ile endişelenmektedir. Başarısızlık durumları bir firmanın varlığını etkilemekte, kredilerin kısmen veya tamamen kaybedilmesi durumunda bankacılık

kurumlarına çok yüksek bir maliyet yüklemekte ve diğer alacaklılar için büyük bir risk oluşturmaktadır. Yaygın bir şekilde belirtilen başarısızlık terimi, iflasa yol açan finansal sorunlar nedeniyle firmanın çökmesine neden olan durumlar olarak ifade edilmektedir (Jabeur, 2017, s. 197). Aynı zamanda, finansal başarısızlık şirketteki yükümlülüklerin varlıkları aştığı bir durumdur ve genellikle yetersiz sermaye kullanımı, yeterli nakit bulundurmama, kaynakların uygun şekilde kullanılmaması, tüm faaliyetlerde verimsiz yönetim uygulanması, satışların düşmesi ve olumsuz piyasa durumunun oluşmasıdır. Aktif değerindeki azalmayla birlikte yükümlülüklerde orantısız bir artışa neden olan kronik kayıpların oluşması ve şirketin üçüncü kişilere karşı olan yükümlülüklerini yerine getirememesi durumu da firmalarda finansal başarısızlık olarak belirtilmektedir. Böylece bir firma sağlıklı bir finansal yapıya sahip ise o firma faaliyetlerinin başarılı olduğunu, firmanın zayıf bir finansal yapıya sahip olması da o firmanın hayatta kalmasının tehdit altında olduğunu göstermekte ve bu da ticari başarısızlık olarak tanımlanmaktadır. Firmaların borç yükü artarken kurumsal kârlılıkları azaldığı ve gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomilerin ortak sorunu olan kurumsal başarısızlık olduğu tespit edilmektedir (Panigrahi, 2019, s. 65).

Bu bağlamda, firmaların finansal başarısızlığını tahmin etmek birçok ilgili kuruluş olan alacaklılar, hissedarlar ve çalışanlar için önemli bir görevdir (Liang ve diğerleri, 2016, s. 561). İşletme içi ve işletme dışı çeşitli unsurlardan oluşan bu tahmin modelleri 1930'lu yıllara dayanmakta ve bu tahmin modelleri firmaların finansal yapılarının ne kadar güçlü ve ne kadar riskli olduğunu tespit etmede fayda sağlamaktadır (Güçlü, 2021, s. 3670).

Diğer taraftan, 1960'ların sonlarında Altman (1968) tarafından geliştirilen çok değişkenli finansal başarısızlık tahmin etme model teknikleri finans, bankacılık ve kredi riski araştırmacıları arasında dünya çapında yayılmakta ve bu modelleri bankacılar, yatırımcılar, varlık yöneticileri, derecelendirme kuruluşları ve sıkıntılı firmalar uygulamaktadır. Bu tahmin model teknikleri varlık yöneticileri ve yatırımcıların, portföyleri için uygun şirketleri seçmelerine yardımcı olmakta ve derecelendirme kuruluşları, kurumların ve menkul kıymet ihraçlarının riskini değerlendirmekte ve temerrüdü tahmin etmede önemli bir araçtır. En popüler finansal başarısızlık sıkıntı ve iflas tahmin model teknikleri; (1) çoklu diskriminant analizi, (2) logit modelleri, (3) sınır ağları, (4) koşullu iddialar ve (5) tek değişkenli analiz'dir (Altman ve diğerleri, 2017, s. 2). Diskriminant analiz yöntemleri ise Altman Z-Skor modeli, Springate S-Skor modeli, Fulmer H-Skor modeli, Zmijewski J-Skor modeli ve Canada Skoru modeli gibi tekniklerinden oluşmaktadır (Ege ve diğerleri, 2017, s. 120). Bu çalışmada, firmaların finansal başarısızlık riski olasılığı Altman Z-Skor modeli ve Springate S-Skor modeli aracılığıyla tahmin edilmektedir.

Dünyada ve Türkiye' deki literatürde sadece firmaların finansal başarısızlık riskini tahmin etme modelleri ve bu modellerin karşılaştırılması üzerinde durulmamıştır. Aynı zamanda, firma başarısızlık riskinin hangi değişkenler tarafından etkilendiği Opler ve Titman (1995), Pompe ve Bilderbeek (2005), Terzi (2011), Elitaş ve diğerleri (2017), Ninh ve diğerleri (2018) ve Ji ve diğerleri (2022) tarafından araştırılmaktadır. Örneğin; dünyada Opler ve Titman (1995), finansal başarısızlığın firmanın sahip olduğu borçtan kaynaklı olduğunu saptamaktadır. Pompe ve Bilderbeek (2005) tarafından da finansal başarısızlık, kredi kuruluşlarının ve tedarikçilerin belirli bir firmaya uygulanan esnekliğe bağlı olduğu belirtilmektedir. Çünkü araştırmacılar ekonominin zayıf dönemlerinde birçok sorun yaşayan firmalara uygulanan katı kredi kurallarının, firmanın iflasına neden olduğunu saptamaktadır. Türkiye' de yapılan çalışmalarda; Terzi (2011), ülke ekonomisinin yanı sıra firma yönetiminin de finansal başarısızlığa yol açan en önemli unsur olduğunu işaret etmektedir. Akpınar ve Akpınar (2017), imalat işletmelerin entelektüel sermayesinin ve İslamoğlu ve Çankaya (2018), elektrik endeksindeki firmaların Tobin's Q ve fiyat-kazanç oranı ve satışların logaritmasının firmaların finansal başarısızlık riskini etkilediğini tespit etmektedir. Çöllü ve diğerleri (2020), dokuma, giyim eşyası ve deri sektöründeki firmaların finansal başarısızlığının öz sermaye kârlılığı, likidite oranları, duran varlıkların öz sermayeye oranı ve ticari alacakların aktiflere oranı tarafından etkilendiğini elde

etmektedir. Sayın (2022), BİST imalat sektörü firmalarının finansal başarısızlığını sermaye yapısının etkilediğini saptamaktadır. Böylece dünyada ve Türkiye’de yapılan bazı çalışmalardan yola çıkarak, bir firmanın finansal başarısızlığını varlık verimliliği, kârlılık ve piyasa değerleri gibi performans göstergeler ve makroekonomik göstergeler tarafından etkilediğini görmekteyiz. Ayrıca bu göstergeler arasında sermaye yapısı ile ilgili verdiği kararların da firmanın iflasına neden olabileceği de Nishihara ve Shibata (2021) tarafından belirtilmektedir. Bir işletmedeki en önemli kararlardan biri sermaye yapısının nasıl tasarlanacağıdır. Bu anahtar soruyu açıklamak için, Modigliani ve Miller (1958) tarafından sermaye yapısı kararlarını açıklayan takas teorisi, hiyerarşi teorisi ve vekâlet teorisi gibi alternatif teoriler geliştirilmiştir. Modigliani ve Miller’in (1958) teorisine göre, optimal sermaye yapısı yani borcun öz sermayeye oranı firmanın değerini ve yönetimin ve hissedarların çıkarlarını etkilemediği ama etkin yatırım kararlarının hissedar değerini etkilediği belirtilmektedir. Aynı zamanda, finansal kararlar için kaynak bağımlılığı teorisi ve yönetim teorisi ileri sürülmektedir. Bu nedenle, iflas olasılığı vekâlet teorisi merceğinden incelenmekte ve vekalet teorisine göre sermaye yapısı, yöneticiler ve hissedarlar arasındaki çıkar çatışmalarından kaynaklanan vekalet maliyetleri tarafından belirlenmektedir. Borç, yöneticilerin serbest nakit akışının ihtiyari kullanımını azaltarak, yöneticilerin fırsatçı davranışlarının kontrol edilmesini sağlamaktadır. Ancak, daha yüksek borç seviyelerinin daha büyük bir iflas riski anlamına geldiği García and Herrero (2021) tarafından belirtilmektedir. Diğer taraftan, işletmeler borcu yani kaldıracı artırdıkça, belirli bir nakit girişi dağılımı için sabit faiz ve anapara ödemelerini karşılayamama olasılığı artmakta ve temerrüt meydana gelirse, firma belirli maliyetlere (iflas maliyetleri) katlanmaktadır. Artan borç finansmanı ile birlikte beklenen iflas maliyetleri de arttığı için işletmeler borçlardan kaynaklanan artan vergi kalkanını dengeleyebilecek borç kullanması gereği ödünleşme teorisi ile anlatılmaktadır (Scherr, 1988, s. 147-148). Coşkun ve Sayılğan (2008), işletmelerin sıkıntı/başarısızlık maliyetlerinin tahmin edilmesi için ödünleşme teorisinin de önem kazandığını vurgulamaktadır.

Dolayısıyla yukarıda yapılan değerlendirmeler ışığında, bu çalışmanın amacı, işletmelerin finansal başarısızlığını tahmin ederek bu işletmelerin sahip olduğu sermaye yapısının finansal başarısızlık riskini etkileyip etkilemediğini araştırmaktır. Çalışmada, 2013-2021 döneminde KOBİ sanayi endeksinde faaliyet gösteren 29 firmanın yıllık verileri toplanmakta ve analiz edilmektedir. KOBİ (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler) sanayi endeksindeki firmalar pek çalışılmadığından ve bu durumun çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayırdığı görülmektedir. Bu durum, çalışmadaki örneklemi belirlemede önemli bir unsurdur. Aynı zamanda, Adalessossi (2015) çalışmasında da belirtildiği üzere; KOBİ’nin basit yapılı olmasından dolayı değişen ekonomik koşullara hızlı bir şekilde yanıt verebilmekte, yerel müşterilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmekte, bazı durumlarda büyük ve güçlü şirketlere dönüşebilmektedir. Ayrıca KOBİ’lerin büyük şirketlerden farklı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, 2022 yılı verilerine göre, KOBİ’ler Türkiye’deki tüm işletmelerin %99,7’sini, toplam istihdamın %70,6’sını, toplam cironun %42,5’ini, toplam ihracatın %31,6’sını ve toplam ithalatın da %15,4’ünü elde etmektedir (Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri, 2022). Sayılan tüm bu nedenler, çalışmada KOBİ sanayi endeksinde işlem göre firmaların temel alınması gerektiğini işaret etmektedir. Ayrıca Turaboğlu ve diğerleri (2017) Türkiye BIST 100 endeksi için, Citterio ve King (2023) İngiltere ve Avrupa Birliği 28 üyesinin ticari bankaları için ve Sadaa ve diğerlerinin (2023) Irak bankaları için yaptıkları çalışmalar göz önünde bulundurularak, bu çalışmanın modelleri oluşturulmakta ve panel veri analiz yöntemi ile test edilmektedir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölüm, konuyla ilgili dünyada ve Türkiye’deki literatürü inceleyerek özetlemektedir. Üçüncü bölüm, çalışmanın modelini, verileri ve analiz yönteminden bahsetmektedir. Dördüncü bölümde, çalışmanın ampirik bulguları yorumlanmakta, literatürdeki önceki çalışma bulguları ile karşılaştırılmakta ve tartışılmaktadır. Son bölümde ise çalışma sonuçlarını özetlenmektedir.

2. Literatür Taraması

Geçmişten günümüze birçok araştırmacı, firmanın finansal başarısızlık ve iflas risk olasılığının tahmin edilmesi konusu ile finansal başarısızlık ve iflas riski olasılığının belirleyicilerini tespit etmeye ilgi duymakta ve bu konuda birçok çalışma yapmaktadır. Adalessossi (2015), 2013 yılında Batı Afrika Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören 34 firmanın kredi riskini değerlendirmek veya iflasını tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada, 8 işletmenin iflastan korunduğu, 15 işletmenin iflas etme olasılığının yüksek olduğu ve 11 işletmenin ise iflas tehlikesi ile güvenli bölge arasında kaldığı tespit edilmektedir. Güçlü (2021), Altman-Z ve Springate modellerini kullanarak Katılım 50 endeksindeki 14 firmanın finansal sıkıntı olasılığını tahmin etmektedir. 2016-2020 döneminde Teknosa İç ve Dış Ticaret A.Ş. firmasının finansal sıkıntı riski taşıdığını ve Ford Otomotiv Sanayi A.Ş. firmasının da finansal sıkıntıda olmadığını göstermektedir. Benzer bir şekilde, Altman-Z skor modeli uygulayan Erol Fidan (2021), 2017-2019 döneminde tekstil sektöründe faaliyet gösteren 22 firmanın finansal açıdan sıkıntılı olup olmadığını incelemektedir. Bulgular 2017 yılında 22 firmadan ikisinin, 2018 ve 2019 yılında beşinin riskli olmadığını işaret etmektedir.

Tinoco ve Wilson (2013), 1980-2011 döneminde borsada işlem gören şirketlerin finansal riskini ve iflas riskini açıklamak için muhasebe, piyasa bazlı ve makroekonomik verileri incelemektedir. Sinir ağı kullanılarak ve Altman'ın (1968) orijinal Z-puanı hesaplayarak muhasebe verilerinin, borsa bilgilerinin ve makroekonomik ortamdaki değişikliklerin şirketlerin finansal sıkıntısını ve iflas riskini etkilediğini ortaya çıkarmaktadır. Şirketlerin finansal kaldıraç oranı arttıkça finansal sıkıntısı artarken, likiditesi ve performansı arttıkça firmaların finansal sıkıntısının azalabileceği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, Bauer ve Agarwal (2014), 1979-2009 döneminde İngiltere'de borsada işlem gören firmaların düşük kârlılık, daha düşük geçmiş yıl hisse senedi getirileri, daha yüksek oynaklık ve daha küçük piyasa değeri ile yüksek iflas riskine girdiğini elde etmektedir. Amendola ve diğerleri (2015), 2004-2009 döneminde İtalya inşaat sektöründeki firmaların finansal sıkıntı durumları üzerine mikro ekonomik faktörlerin ve firma özel faktörlerin etkisini araştırmaktadır. Firmaların yaşı, yasal şekli ve büyüklüğü gibi bazı firmalara özgü özelliklerin tasfiye edilme, aktif olmama ve iflas etme olasılığı üzerinde etkili olduğunu ve kârlılık oranlarının da iflas etme olasılığı üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

BİST Sanayi Endeksi'nde faaliyet gösteren 112 firmanın finansal sıkıntı riski ile sahiplik yapısı arasındaki ilişkiyi inceleyen Elitaş ve diğerleri (2017), firmaların 2009-2015 dönem arasındaki verilerini kullanmaktadır. Sermaye yapısı yoğunlaşmasının, kurumsal yatırımcı sahipliğinin, halka açıklık oranının ve borç düzeyinin artması firmaların finansal sıkıntı yaşamasını arttırmaktadır. Aynı zamanda, firmaların büyümesi, onları finansal sıkıntıdan veya başarısızlıktan uzaklaştırmakta olduğu görülmektedir. 2003-2016 döneminde Vietnam'daki borsada işlem göre firmaların başarısızlık ve finansal sıkıntı olasılığını, Ninh ve diğerleri (2018) tahmin ederek bu başarısızlık ve finansal sıkıntı olasılığını etkileyen faktörleri araştırmaktadır. Bulgular muhasebe, piyasa ve makroekonomik değişkenlerin örneklem dönemindeki Vietnam firmalarının finansal sıkıntı olasılığını etkilediğini göstermektedir. Ayrıca Fredrick ve Osazemen (2018), 2010-2016 döneminde Nijerya'da borsada işlem göre 58 imalat firmasının finansal sıkıntısı üzerine sermaye yapısının etkisini incelemektedir. Araştırmacılar PCSE tahmincisini kullanarak sermaye yapısının kurumsal finansal sıkıntıyı negatif bir şekilde etkileyeceğini elde ederken firmanın yaşı, kârlılığı ve sabit varlıklarının da pozitif yönde etkileyeceğini elde etmektedir.

2014-2018 döneminde BIST taş ve toprak sektöründe faaliyet gösteren firmaların finansal başarısızlık risk olasılığını irdelemek için, Akyüz (2020) Altman-Z Skoru, Springate ve Fulmer modellerini kullanmaktadır. Ampirik bulgular, bu firmaların enflasyon ortamlarından daha fazla etkilendiğini ve kriz sonuçları da bu firmaları riskli

hale getirdiğini göstermektedir. Diğer taraftan, Nishihara ve Shibata (2021) firmaların stratejik sermaye yapısı seçimlerinin firmaların eş zamanlı iflasına neden olduğunu elde etmekte ve bu mekanizmanın kurumsal ağlardaki kurumsal mali politikalar için iflas zincirlerine neden olacağını ampirik bulgular ile açıklamaktadır.

Geleneksel havayolu işletmelerin finansal başarısızlığını etkileyen faktörleri araştıran Alıcı (2021), 2009-2019 döneminde havayolu işletmelerin yakıt ve işçilik maliyetlerini azaltırsa finansal sıkıntıdan veya başarısızlıktan uzaklaşacağını ortaya çıkarmaktadır. García ve Herrero (2021), 2002-2019 döneminde Avrupa firmalarının yönetim kurulundaki cinsiyet çeşitliliğinin firmaların sermaye yapısını (kaldıraç, borç maliyeti ve borç vadesi) ve iflas olasılığını nasıl etkilediğini incelemektedir. Araştırmacılar, yönetim kurulu cinsiyet çeşitliliğinin, firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı tarafından iflas olasılığı azalttığını gösterirken firmanın borç düzeyinin iflas olasılığını arttırdığını saptamaktadır. 2012-2018 döneminde Çin'deki borsada işlem gören firmaların iflas riski üzerine dijital finansmanın etkisi olup olmadığını araştıran Ji ve diğerleri (2022), dijital finansmanı gelişmiş olan firmaların iflas olasılığından uzaklaştığını bulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, araştırmada dijital finans, firmalar hakkında ek bilgi sağlayarak ve borç veren kurumlar ile firmalar arasındaki bilgi asimetrisini azaltarak firmaların bilgi şeffaflığını iyileştirebileceği, finansal kaldıraçların ve temerrüt riskinin azaltılabileceği savunulmaktadır. Benzer bir şekilde, Uğur ve diğerleri (2022), 1992-2014 döneminde 13.896 firmanın disiplin etkisi vekâlet maliyeti etkisine ağır bastığında kaldıraç veya rekabetin finansal sıkıntı olasılığını azaltıcı bir etkiye sahip olduğunu ve vekâlet maliyeti etkisi disiplin etkisine üstün geldiğinde arttırıcı etkiye sahip olduğunu elde etmektedir. 2015-2020 döneminde, BİST imalat sanayi firmasının sermaye yapısı ile finansal başarısızlığı arasındaki bağlantıyı araştıran Sayın (2022), çoklu regresyon yöntemini kullanmaktadır. Firmaların kısa vadeli, uzun vadeli ve toplam borç düzeyinin artması finansal başarısızlık düzeyini arttırmaktadır.

2016-2020 döneminde ABD'de NASDAQ borsasında işlem göre 394 firmanın çevresel, sosyal ve yönetsel (ÇSY) performansı ve iflas olasılığı arasındaki bağlantıyı Habib (2023) araştırmaktadır. En küçük kareler yapısal eşitlik modelleme (Partial Least Squares Structural Equation Modeling-PLS-SEM) algoritmasıyla ve ek analizler yaparak firmaların riskini azaltan ve piyasa imajı yapan ÇSY performansının, finansal sıkıntı yaşama olasılığını olumsuz yönde etkilemekte olduğu elde edilmektedir. Ding ve diğerleri de (2023) Çin'de kazanç finansal göstergelerin COVID-19 öncesi dönemde ve toplam finansal kaldıraçın da COVID-19 sonrası dönemde finansal sıkıntıda en önemli faktör olduğunu elde etmektedir. Aynı zamanda, Cui ve Wang (2023), 2012- 2021 döneminde A grubu borsada işlem gören şirketlerin dijital dönüşümü ile finansal sıkıntısı arasındaki ilişkiyi inceleyerek dijital dönüşümün finansal sıkıntıyı hafifletmede yararlı olduğunu ve ekonomik politika belirsizliğinin artmasının da finansal sıkıntıyı hafifletmek için işletmelerin dijital dönüşümü teşvik ettiğini ortaya çıkarmaktadır.

İşletmelerin finansal başarısızlığını etkileyen birçok faktörden borç oranı işletmenin iflasına neden olabilir. Dolayısıyla, firmaların sermaye yapısı ile ilgili verdiği kararların firmaların finansal başarısızlığını etkilediği görülmektedir. Bu çalışmanın amacı da, BİST KOBİ Sanayi endeksinde işlem gören firmaların finansal sıkıntı veya başarısızlık riski olasılığı tahmin edilerek, sermaye yapısı ile ilgili vereceği kararların, firmaların finansal sıkıntı veya başarısızlık riski olasılığına etkisini incelemektir. Literatürde, Türkiye'deki KOBİ sanayi işletmelerinin pek incelenmediği saptanmaktadır. Bu durum literatürde eksiklik oluşturmakta ve bu eksiklik çalışmanın amacını ve örneklemini belirlemede önemli motivasyon kaynağı oluşturmaktadır.

3. Metodoloji

3.1 Veri ve model

Çalışmanın amacı işletmelerin sermaye yapısına ilişkin kararlarının finansal başarısızlığa olan etkisini incelemektir. Çalışmada, BIST KOBİ Sanayi endeksinde yer alan 29 firmanın 2013-2021 dönemindeki verileri kullanılarak panel veri analizi yapılmaktadır.

Çalışmada öncelikle, firmaların finansal başarısızlık risk olasılığı Altman-Z skoru ve Springate-S Skoru ile ölçülmektedir. Altman (1968) tarafından önerilen Altman-Z skoru çalışmada seçilen firmaların başarısızlık veya iflas riskini ölçmek için kullanılmaktadır. Bir firma 2,99 veya daha yüksek bir Altman-Z skoru değerine sahip ise bu durum firmanın hem güvende olduğunu hem de finansal sıkıntı ve iflas olasılığının çok düşük olduğunu ifade etmektedir. Eğer bir firmanın Altman-Z skoru değeri 1,81'den düşük ise finansal sıkıntı ve iflas olasılığının yüksek olduğunu belirtmektedir. Eğer bir firmanın Altman-Z skoru değeri 1,81 ve 2,99 arasında ise o firmanın hayatta kalması için önlem almadığı surette iflas etme riski altına gireceğini işaret etmektedir. Altman-Z skoru formülü ve modeldeki değişkenler, aşağıdaki gibi gösterilmekte ve açıklanmaktadır (Altman, 1968, s. 594, 605);

$$Z \text{ Skoru} = 1.2 * X1 + 1.4 * X2 + 3.3 * X3 + 0.6 * X4 + 1.0 * X5$$

X1 = Net Çalışma Sermayesi/Toplam Varlıklar,

X2 = Geçmiş Yıllar Karları/Toplam Varlıklar,

X3 = Faiz ve Vergi Öncesi Karlar/Toplam Varlıklar,

X4 = Hisse senetlerin Piyasa Değeri/Toplam Borcun Defter Değeri,

X5= Net Satışlar/ Toplam Varlıklar

Bu çalışmada, finansal başarısızlık riskinin ölçülmesinde kullanılan diğer bir yöntem ise Springate-S Skoru modelidir ve Altman modeli ile benzer olan bu yöntem 1978 yılında Gordon L.V Springate tarafından ileri sürülmektedir. Springate-S skoru formülü ve modeldeki değişkenler aşağıdaki gibi gösterilmekte ve açıklanmaktadır (Dizgil, 2018, s. 257; Akyüz, 2020, s. 44);

$$S \text{ Skoru} = 1,03 * X1 + 3,07 * X2 + 0,66 * X3 + 0,4 * X4$$

X1 = Çalışma Sermayesi/ Toplam Varlıklar

X2 = Faiz Vergi Öncesi Kar/ Toplam Varlıklar

X3 = Faiz Vergi Öncesi Kar/ Kısa Vadeli Borçlar

X4 = Satışlar/ Toplam Varlıklar

Bir firmanın Springate-S değeri 0,862'den küçük ise o firmanın başarısız olduğu, Boritz ve diğerleri (2007), Dizgil (2018) ve Akyüz (2020) tarafından ifade edilmektedir.

Çalışmada firmaların başarısızlık olasılıkları hesaplandıktan sonra, Turaboğlu ve diğerlerinin (2017) Türkiye BIST 100 endeksi, Citterio ve King'in (2023) İngiltere ve Avrupa Birliği 28 üyesindeki ticari bankalar ve Sadaa ve diğerlerinin (2023) Irak bankaları için yaptıkları çalışma modelleri temel alınarak analiz edilecek regresyon modelleri aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır.

$$Zscore_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 STLTA_{it} + \gamma_2 TDTA_{it} + \gamma_3 \ln TA_{it} + \gamma_4 \ln TA_{it} + \gamma_5 ROA_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$Sscore_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 STLTA_{it} + \gamma_2 TDTA_{it} + \gamma_3 \ln TA_{it} + \gamma_4 \ln TA_{it} + \gamma_5 ROA_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modellerdeki değişkenlerin sembolleri, formülleri, açıklamaları ve referansları Tablo 1'de yer almaktadır. Kamu Aydınlatma Platformunda yayınlanan mali tablolardan firmaların yıllık verileri toplanmakta ve analiz edilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlerin sembolleri, formülleri, açıklamaları ve referansları

Değişken	Semboller	Formüller ve Açıklamalar	Referans
Bağımlı Değişken	Zscore	Altman-Z skoru= $1.2 \cdot X1 + 1.4 \cdot X2 + 3.3 \cdot X3 + 0.6 \cdot X4 + 1.0 \cdot X5$	Boritz ve diğerleri, 2007, s. 143; Panigrahi, 2019, s. 68
	Sscore	Springate-S Skoru = $1,03 \cdot X1 + 3,07 \cdot X2 + 0,66 \cdot X3 + 0,4 \cdot X4$	Boritz ve diğerleri, 2007, s. 146; Turaboğlu ve diğerleri, 2017, s. 250;
Bağımsız Değişken	STLTD	Borç Vadesi: Kısa vadeli yükümlülüklerin toplam varlıklara oranı	Muigai, 2016, s. 55; Turaboğlu ve diğerleri, 2017, s. 250; Barakalı & Öndeş, 2021, s. 303
	TDTA	Borç oranı/Finansal kaldıraç: Borcun toplam defter değeri/Toplam varlıklar	García & Herrero, 2021, s. 595; Citterio & King, 2023, s. 3
Açıklayıcı Değişken	EQTA	Öz kaynak oranı: Öz kaynakların toplam defter değeri/ Toplam varlıklar	Muigai, 2016, s. 55; Şeker, 2022, s. 75
	lnTA	Firma büyüklüğü: Toplam varlıkların logaritması	Sadaa ve diğerleri, 2023, s. 6; García & Herrero, 2021, s. 595
	ROA	Varlık getiri oranı: Net kar/ Toplam varlıklar	Sadaa ve diğerleri, 2023, s. 6; García & Herrero, 2021, s. 595

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

3.2 Yöntem

Öncelikle, çalışmadaki değişkenlerin durağanlık özelliklerini sınamak için panel birim kök testleri uygulanmaktadır. Çünkü durağan olmayan bir serinin bir veya daha fazla durağan olmayan zaman serisi üzerinde doğabilecek sahte regresyon probleminden kaçınmak için, durağan olmayan zaman serilerini durağan hale getirmek gerekmektedir (Gujarati, 2004, s. 820). Panel birim kök testlerinden en yaygın kullanılan ve ortak panel birim kök testi olan Levin, Lin, Chu (2002) tarafından geliştirilen Levin, Lin, Chu (LLC) testi ve tekil panel birim kök testleri olan Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) tarafından geliştirilen Fisher tabanlı Phillips-Perron (PP) testi uygulanmaktadır. Bu birim kök testlerin hipotezleri; H0: Seri durağan değildir (Birim kök içerir) ve alternatif hipotezi olan H1: Seri durağandır (Birim kök içermez) şeklindedir.

Panel veri setleri için sabit etkiler modeli, tesadüfi etkiler modeli ve havuzlanmış model arasından hangisinin daha uygun olduğunu belirleyebilmek için Chow (1984) F, Breuch-Pagan LM (1980), Honda (1985) ve Hausman (1978) testleri uygulanmakta ve bu testlere göre karar verilmektedir. F-testi ile havuzlanmış mı yoksa sabit etkiler modeli mi uygun olup olmadığı saptanmakta, Breuch-Pagan LM ve Honda test istatistikleri ile havuzlanmış model mi yoksa tesadüfi etkiler mi uygun olup olmadığı belirlenmektedir. Hausman testi ise, tesadüfi etkiler model mi yoksa sabit etkiler modeli mi uygun olup olmadığını belirlemek için uygulanmaktadır.

Uygun modeller belirlendikten sonra, modelde değişen varyans ve otokorelasyon varsayımları sınanmaktadır. Otokorelasyon, hata terimleri arasında ilişki olup olmadığını yani zaman serisi verilerinde veya yatay verilerde sıralanmış gözlem serilerinin üyeleri arasındaki korelasyon olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, klasik model, herhangi bir gözleme ilişkin bozulma teriminin, başka herhangi bir gözleme ilişkin bozulma teriminden etkilenmediğini varsaymaktadır. Sıfır hipotezi otokorelasyon olmadığını ifade etmektedir. Modeldeki otokorelasyon sorununu çözmek için AR(1) birinci dereceden otoregresif şeması olarak bilinen AR(1) süreci işletilmekte ve bu otoregresif, hata teriminin kendi üzerine bir periyod gecikmeli değeri olarak yorumlanmaktadır (Gujarati, 2004, s. 450-451; Reed & Ye, 2011, s. 989). Çalışmadaki modellerde otokorelasyon varlığının sınanmasında Baltagi ve Li (1991) LM testi ve Bhargava ve diğerleri (1982)

tarafından önerilen Durbin-Watson testi uygulanmaktadır (Topaloğlu, 2018, s. 28). Durbin Watson değeri 2'ye yakın olmalıdır. Aynı zamanda, değişen varyans da, sabit varyans olarak ifade edilmekte ve sabit varyansın bozulma varsayımı ise değişen varyans sorununu işaret etmektedir. Sıfır hipotezi değişen varyans yoktur. Değişen varyans sorununu çözmek için White Period panel standart hataları düzelten tahminci kullanılmaktadır (Gujarati, 2004, s. 414-420; Reed & Ye, 2011, s. 989). Değişen varyansı sınamak için Breusch-Pagan-Godfrey Heteroscedasticity LM testi uygulanmaktadır (Topaloğlu, 2018, s. 28).

Çalışmanın son sürecinde, Beck-Katz (1995) tarafından geliştirilen dirençli tahminci, değişen varyans ve otokorelasyon varlığına karşı ve $T < N$ durumunda uygulanmaktadır (Elitaş ve diğerleri, 2017, s. 796). Modellerdeki otokorelasyon ve değişen varyans sorunları giderilerek (Gujarati, 2004, s. 414-450) finansal başarısızlık ile bağımsız değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığı irdelenmektedir. Eğer bu değişkenler arasında ilişki varsa, bu ilişkinin yönü tahmin edilmektedir.

4. Bulgular ve Tartışma

Değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ve korelasyon matrisinin bulguları Tablo 2'de yer almaktadır. Finansal başarısızlık göstergeleri olan Altman-Z skoru ve Springate-S skoru değişkenlerinin tanımlayıcı istatistiklerini incelediğimizde ortalama değerleri sırasıyla 5,662 ve 0,976'dır. Altman-Z skoru değerine göre 1,81'den ve Springate-S skoru değerine göre de 0,862'den küçük olan değerler firmaların finansal başarısız olduğunu ifade etmekte ama çalışma bulgularına göre, örneklem kapsamında seçilen firmaların ortalama olarak finansal başarısızlıktan uzak olduğunu işaret etmektedir. Aynı zamanda, Altman-Z skorunun minimum değeri -3,705 ve maksimum değeri ise 156,461 olduğu elde edilmektedir. Springate-S skoru değişkeninin maksimum ve minimum değerleri sırasıyla 20,331 ve -5,566 olduğu görülmektedir. Diğer taraftan firmaların sermaye yapısı ile ilgili borç vadesi, borç oranı ve öz kaynak oranı değişkenlerinin ortalama değerleri sırasıyla 0,324, 0,456 ve 0,546'dır. Maksimum değerleri de sırasıyla 1,168, 1,228 ve 0,982 iken minimum değerleri de 0,010, 0,017 ve 0,112'dir.

Değişkenlerin korelasyon matrisini incelediğimizde; firmaların Altman-Z skoru ve Springate-S skoru değerleri ile borç vadesi ve borç oranı arasında negatif bir korelasyon bulunurken öz kaynak oranı ile de pozitif bir korelasyon olduğu elde edilmektedir. Ayrıca firmaların Altman-Z skoru ile öz kaynak oranı arasında ve Springate-S skoru ile öz kaynak kârlılığı arasında en yüksek korelasyon tespit edilirken Altman-Z skoru ve Springate-S skoru ile firma büyüklüğü arasında ise en düşük korelasyon tespit edilmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon

Değişkenler	Z skoru	S skoru	STLTA	TDTA	EQTA	LnTA	ROA
Ortalama	5,662	0,976	0,324	0,456	0,546	17,903	0,030
Medyan	2,017	0,737	0,317	0,467	0,532	17,901	0,014
Mak.	156,461	20,311	1,168	1,228	0,982	20,823	0,995
Min.	-3,705	-5,566	0,010	0,017	0,112	15,095	-0,931
Standart Sap.	13,339	1,790	0,181	0,226	0,216	0,982	0,147
Çarpıklık	7,152	5,544	0,577	0,196	0,065	-0,063	0,473
Basıklık	70,189	57,597	4,286	2,700	1,963	3,582	17,179
Gözlem	261	261	261	261	261	261	261
	Z skoru	S skoru	STLTA	TDTA	EQTA	LnTA	ROA
Z skoru	1,000						
S skoru	0,178	1,000					
STLTA	-0,273	-0,233	1,000				
TDTA	-0,336	-0,259	0,855	1,000			
EQTA	0,339	0,255	-0,839	-0,987	1,000		
LnTA	-0,052	0,107	0,019	-0,039	0,057	1,000	
ROA	0,115	0,612	-0,263	-0,360	0,354	0,347	1,000

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Panel veri analizini gerçekleştirebilmek için öncelikle, Levin, Lin, Chu (LLC) ve Phillips-Perron (PP) testleri uygulanarak serilerin durağan olup olmadığı ya da birim kök içerip içermediği belirlenmekte ve bulgular Tablo 3'te özetlenmektedir. LLC testi sonuçları incelendiğinde Altman-Z skoru, Springate-S skoru, STLTA, TDTA, EQTA, lnTA ve ROA değişkenlerin sabitli ve trend'li modellerde olasılık değerleri %5'ten küçük olduğu için sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu da bize, Altman-Z skoru, Springate-S skoru, borç vadesi, borçluluk oranı, öz kaynak oranı, firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı değişkenlerinin I(0) düzeyinde yani düzey değerinde durağan olduğunu işaret etmektedir. Aynı zamanda, bu bulgular PP birim kök testi sonuçları tarafından da desteklenmektedir.

Tablo 3. Birim kök Testi sonuçları

Değişkenler	Levin, Lin & Chu	Philips-Perron Fisher	Sonuç
	Sabit ve Trend	Sabit ve Trend	
Z score	-25,371***	187,133***	I(0)
S score	-26,772***	163,593***	I(0)
STLTA	-37,143***	228,054***	I(0)
TDTA	-11,859***	164,588***	I(0)
EQTA	-11,015***	164,560***	I(0)
lnTA	-66,263***	90,378***	I(0)
ROA	-12,900***	190,564***	I(0)

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Modellerden sabit etkiler modeli mi, tesadüfi etkiler modeli mi yoksa havuzlanmış model mi uygun olduğunu yani bu modeller arasından hangisinin daha uygun olduğunu belirleyebilmek için Chow (1984) F, Breuch-Pagan LM (1980), Honda (1985) ve Hausman (1978) testleri uygulanmaktadır. Panel modellerin seçim bulguları Tablo 4'te özetlenmektedir. F testi bulgularına göre, Model 1 ve Model 2 için sıfır hipotezi reddedilerek sabit etkiler modeli uygundur. Breuch-Pagan LM ve Honda testi bulgularına göre, Model 1 için sıfır hipotezi reddedilerek tesadüfi etkiler modeli uygun olduğu belirlenirken Model 2 için sıfır hipotezi kabul edilerek havuzlanmış modelin uygun olduğunu işaret etmektedir. Aynı zamanda, Hausman testi bulgularını incelediğimizde, Model 1 için sıfır hipotezi reddedilerek sabit etkiler modeli uygundur ve Model 2 için sıfır hipotezi kabul edilerek tesadüfi etkiler modeli uygun olduğu görülmektedir. Dolayısıyla elde edilen bu bulgular doğrultusunda, bu çalışmadaki hem Model 1 için hem de Model 2 için sabit etkiler modelinin uygun olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. Panel model seçimi

Test	Model	Model 1		Model 2	
		Hipotezler	istatistik	p-değeri	istatistik
F-sabit grup	Ho: Kesit etkisi var iken zaman etkisi yoktur.	4,204***	0,000	1,620**	0,030
F-sabit zaman	Ho: Zaman etkisi var iken kesit etkisi yoktur.	3,089***	0,002	1,075	0,381
F-sabit iki yönlü	Ho: Kesit ve zaman etkileri yoktur.	4,655***	0,000	1,548**	0,031
LM-tesadüfi grup	Ho: Kesit etkisi varken zaman etkileri yoktur.	33,112***	0,000	1,609	0,204
LM- tesadüfi zaman	Ho: Zaman etkisi var iken kesit etkisi yoktur.	23,913***	0,000	0,001	0,978
LM- tesadüfi iki yönlü	Ho: Kesit ve zaman etkileri yoktur.	57,026***	0,000	1,610	0,204
Honda-tesadüfi grup	Ho: Kesit etkisi var iken zaman etkisi yoktur.	5,754***	0,000	1,268	0,102
Honda-tesadüfi zaman	Ho: Zaman etkisi var iken kesit etkisi yoktur.	4,890***	0,000	0,026	0,489
Honda-tesadüfi iki yönlü	Ho: Kesit ve zaman etkileri yoktur.	5,322***	0,000	0,647	0,258
	Hausman	35,167***	0,000	11,953**	0,035
	Belirlenen Model	Sabit Etkiler Modeli		Sabit Etkiler Modeli	

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Panel veride otokorelasyon ve/ veya değişen varyans sorunlarının olması durumunda yapılan analiz de, sapmalara ve tutarsızlıklara yol açmaktadır (Özaydın & Yeşilkaya, 2020, s. 175). Dolayısıyla, panel modellerin seçim testinden sonra, iki model için esas alınan sabit etkiler modelinin değişen varyans ve otokorelasyon varsayımları Breusch-Pagan-Godfrey Heteroscedasticity LM testi, Baltagi ve Li (1991) LM testi ve Durbin-Watson testi ile sınanmakta ve değişen varyans ve otokorelasyon varsayımlarının bulguları Tablo 5'te sunulmaktadır. Sabit etkiler modeli temel alınarak hesaplanan değişen varyans ve otokorelasyon test olasılık değerleri incelendiğinde; bu değerlerin anlamlılık düzeyinde olduğu saptanmakta ve değişen varyans ve otokorelasyon için sıfır hipotezleri reddedildiği görülmektedir. Bu da bize, modellerde değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Durbin-Watson değerinin 2 civarında olmaması da modellerde otokorelasyon sorunlarının varlığını işaret etmektedir.

Tablo 5. Değişen Varyans ve otokorelasyon testi sonuçları

Modeller	Model 1		Model 2	
Değişen Varyans	istatistik	p-değeri	istatistik	p-değeri
Breusch-Pagan-Godfrey LMh_fixed	1006,626***	0,000	2230,609***	0,000
H0: Değişen Varyans yoktur H1: Değişen Varyans vardır				
Otokorelasyon				
Baltagi ve Li (1991) LMP-stat	12,946***	0,000	3,638*	0,056
H0: Otokorelasyon yoktur H1: Otokorelasyon vardır				
Durbin-Watson	0,994		1,107	
H0: Otokorelasyon yoktur H1: Otokorelasyon vardır				

Not: *** %1 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Bu bağlamda, sabit etkiler modellerinde otokorelasyon sorunlarını çözebilmek için AR(1) süreci işletilmekte (Gujarati, 2004, s. 450-451) ve değişen varyans sorunlarını da çözüm üretmek için White Period panel standart hataları düzelten tahminci uygulanmaktadır (Özaydın & Yeşilkaya, 2020, s. 176). Böylece Model 1 ve Model 2'deki bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı ve ilişki varsa da bu ilişkinin yönü tahmin edilmektedir. Tahmin sonuçları Tablo 6'da özetlenmektedir.

Model 1'in tahmin sonuçlarını incelediğimizde, F istatistiğinin olasılık değeri modelin bir bütün olarak anlamlılığını ifade etmekte ve olasılık değeri % 1 istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu da bize, kurulan modelin bütün olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Altman-Z skorundaki değişimin yaklaşık % 84 (R-kare)'ünü modeldeki bağımsız ve kontrol değişkenlerin açıkladığı görülmektedir. Bulgulara göre, borç vadesinin katsayı negatif ve % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Borç vadesinde %1'lik artış firmanın Altman-Z skoru değerini 2,134 azaltmaktadır. Böylece, firmaların Altman-Z skoru değeri 1,81'den düşük olduğunda finansal sıkıntı ve iflas olasılığını gösterdiği için borç vadeleri arttıkça finansal başarısızlığı da arttıracığı görülmektedir. Bu da bize, artan borç finansmanı ile birlikte beklenen finansal başarısızlık maliyetlerinin arttırdığını ve işletmelerin borç oranı artan vergi kalkanını dengeleyemediğini ifade etmektedir. Aynı zamanda Ding ve diğerleri (2023) çalışmasında da belirttiği üzere, yüksek faiz ödemesi, bir şirketin borç yükünü arttırabilir ve dolayısıyla iflas riskini arttırabilir, borç oranındaki artış, yüksek nakit akışı oynaklığına neden olabilir ve kârlılık üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir. Çalışmanın bu bulgusu, 2010-2015 döneminde BİST 100 endeksi için inceleme yapan Turaboğlu ve diğerlerinin (2017)

bulguları ile paralellik göstermektedir. Aynı zamanda, literatürdeki önceki çalışmalardan Opler ve Titman (1994) tarafından da bu bulgular onaylanmaktadır.

Borç oranı katsayısı negatif ve % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bulgulara göre, borç oranı % 1'lik arttığında Altman-Z skoru da 7,026 azalmaktadır. Bu da bize firmanın borçluluk düzeyi arttıkça finansal başarısızlık olasılığının da artacağını göstermektedir. Ninh ve diğerlerinin (2018), 2003-2016 döneminde Vietnam firmaları için ve García ve Herrero'nun (2021), 2002-2019 döneminde Avrupa firmaları için elde ettiği bulgular, çalışmanın bu bulgusunu desteklemektedir. Diğer taraftan, bulgular %1 anlamlılık düzeyinde öz kaynak oranı ile Altman-Z skoru negatif korelasyon içinde olduğunu göstermektedir. Öz kaynak oranında % 1'lik artış Altman-Z skorunu 6,249 azaltmaktadır. Çalışmanın bu bulgusu, Muigai (2016) tarafından elde edilen bulgular ile paralellik göstermektedir.

Diğer taraftan, firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı değişkenlerinin katsayısı pozitif ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Firma büyüklüğünde ve varlık getiri oranında % 1'lik artış firmanın Altman-Z skorunu arttırmaktadır. Bu da bize firma büyüdükçe ve getiri oranı arttıkça finansal başarısızlık riskinden uzaklaştığını göstermektedir. Çalışmanın bu bulguları, Sadaa ve diğerlerinin (2023) Irak bankaları için elde ettiği bulgular ile benzerlik göstermektedir.

Ayrıca Tablo 6'da yer alan Model 2'nin bulgularını incelediğimizde; Model 2'nin F istatistiğinin olasılık değeri % 1 istatistiksel olarak anlamlı ve bu modelin bütün olarak anlamlı olduğu saptanmaktadır. Springate-S skorundaki değişimin yaklaşık % 95 (R-kare)'ünü modeldeki bağımsız ve kontrol değişkenleri açıkladığı görülmektedir. Aynı zamanda, Model 2'nin bulguları Model 1'in bulguları ile paralellik gösterdiğini de söyleyebiliriz. Bulgulara göre, Springate-S skoru ile borç vadesi, borçluluk oranı ve öz kaynak oranı arasında % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir negatif ilişki bulunmaktadır. Firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı da Springate-S skorunu pozitif yönde etkilemektedir. Bu da bize, firmaların borç vadesi, borçluluk oranı ve öz kaynak oranı arttıkça firmanın başarısızlığa yaklaştığını ama firma büyüdükçe ve iyi bir performansa sahip oldukça başarısızlıktan uzaklaştığını işaret etmektedir. Çalışmanın bu bulguları, Turaboğlu ve diğerleri (2017) tarafından desteklenmektedir.

Tablo 6. Tahmin sonuçları

Modeller	Enküçük Kareler Yöntemi			
	White period standard errors & covariance (d.f. corrected)			
	Model 1(Altman-Z skoru)		Model 2(Springate-S skoru)	
	Katsayı	p-değeri	Katsayı	p-değeri
STLTA	-2,134**	0,000	-0,943**	0,000
TDTA	-7,029**	0,000	-1,013**	0,010
EQTA	-6,249**	0,000	-1,400**	0,001
lnTA	0,779**	0,000	0,087**	0,030
ROA	2,304**	0,000	5,333**	0,000
C	-0,169	0,934	0,802	0,364
AR(1)	0,408**	0,000	0,127**	0,050
R-kare	0,837		0,946	
Düzeltilmiş R-kare	0,809		0,937	
Regresyon S.E.	11,125		1,421	
F-istatistik	29,188		103,119	
Olasılık (F-istatistik)	0,000**		0,000**	
Durbin-Watson İstatistik	2,031		1,874	

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

5. Sonuç

Günümüzde birçok araştırmacının ve uzmanın temel endişesi firmanın finansal başarısızlık riskinin değerlendirilmesi ve riski etkileyen faktörlerin tespit edilmesidir. Firmalarda başarısızlık durumları, bir firmanın varlığını etkilemekte ve bankalara yüksek maliyetler yüklemektedir. Bu çalışmada amaç, işletmelerin finansal başarısızlıklarını tahmin ederek işletmelerin sermaye yapısına ilişkin kararların finansal başarısızlığa olan etkisini incelemektir. BIST KOBİ Sanayi endeksinde yer alan 29 firmanın 2013-2021 dönemindeki verileri kullanılarak öncelikle firmaların başarısızlık riski, Altman (1968) tarafından geliştirilen Altman-Z skoru ve 1978 yılında Gordon L.V Springate tarafından önerilen Springate-S Skoru ile ölçülmektedir. Sonraki aşamada, panel veri analiz kapsamında değişkenlerin durağanlık özellikleri sınanmakta ve finansal başarısızlık skorları ile bağımsız değişkenler arasında ilişkinin anlamlılığı, yönü ve derecesi tahminciler tarafından tahmin edilmektedir.

Ampirik bulgulara göre, bulguların $I(0)$ düzeyinde durağan olduğu elde edilmektedir. Modeller, sabit etkiler modeli ile tahmin edilmekte ve otokorelasyon ve değişen varyans sorunları giderilmektedir. Aynı zamanda firmaların başarısızlık düzeyi, borç oranı vadesi ve öz kaynak oranı arttıkça firmaların başarısızlık düzeyi artmaktadır. İşletme büyüdükçe ve performansı iyileştikçe başarısızlıktan uzaklaştığı görülmektedir.

Elde edilen çalışma bulguları, yatırımcılar ve yöneticiler için önemli tavsiyeler sunmaktadır. Çalışmanın bulguları Boritz ve diğerlerinin (2007) çalışmasında da belirttiği üzere, iş dünyasındaki kullanıcılar için önemli olan finansal başarısızlık ve iflas riski tahmini yapmasına yardım olarak finansal kurumlar için kredi temerrüt riskini değerlendirmede; yatırımcılar için potansiyel veya mevcut yatırım kararlarını değerlendirmede; alacaklılar için bir şirketle işlem yapıp yapmayacağını belirlemede; ve denetçiler için müşteri riskini ve süreklilik varsayımının uygunluğunun belirlemede rehberlik etmektedir. Aynı zamanda, bulgular firma yöneticilerinin mali sıkıntı ve iflas durumlarını hafifletmesi için şirketlerin sermaye yapılarını nasıl yapılandıracakları konusunda rehberlik etmekte ve yatırımcıların zorlukla kazandıkları servetlerini kaybetmelerini önleyecek ve sermaye piyasalarına olan güveni yeniden tesis edecek uygun düzenleyici mekanizmaların kurulmasını da tavsiye etmektedir (Muigai, 2016).

Aynı zamanda, çalışmanın bazı kısıtları bulunmakta ve bu kısıtlar gelecek çalışmalar için bazı öneriler sunmaktadır. Birincisi, bu çalışmada KOBİ sanayi endeksindeki firmalar ve bu firmaların 2013-2021 dönemi incelenmektedir. Gelecek çalışmalarda, hem daha fazla sektör (teknoloji, bilişim, gıda gibi sektörler) ele alınabilir hem de dönem aralığı genişletilebilir. İkincisi, bu çalışmada White Period panel standart hataları düzelten tahminci ile tahmin yapılmakta ama gelecek çalışmalarda farklı dirençli tahminciler kullanılabilir. Üçüncüsü, bu çalışmada Altman-Z skoru ve Springate-S skoru ile finansal başarısızlık ölçülmekte ama gelecek çalışmalarda Fulmer ve Ohlson O-Skor gibi farklı finansal başarısızlık tahmin yöntemleri uygulanarak başarısızlık ölçülebilir. Son olarak, bu çalışmada, sermaye yapısı ve borçluluk oranları gibi bağımsız değişkenler ele alınarak başarısızlık olasılığını etkileyen faktörler test edilmekte ama gelecek çalışmalarda kârlılık oranları, piyasa oranları, makroekonomik unsurlar (enflasyon oranı, faiz oranı gibi) ele alınarak da başarısızlık olasılığını etkileyen unsurlar tahmin edilebilir.

Kaynakça

- Adalessossi, K. (2015). Prediction of corporate bankruptcy: evidence from west African's SMEs. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 2(3), 331-352.
- Akpınar, O.; Akpınar, G. (2017). Finansal başarısızlık riskinin belirleyicileri: Borsa İstanbul'da bir uygulama. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9 (4), 932-951.
- Akyüz, F. (2020). Taş ve Toprağa dayalı sektörde faaliyet gösteren şirketlerin finansal başarısızlık risklerinin tahmin edilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 40-51.

- Alıcı, A. (2021). Havayolu işletmelerinde finansal başarısızlık riskinin belirleyicileri. *International Journal of Aeronautics and Astronautics*, 2(2), 28-40.
- Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609.
- Altman, E. I.; Iwanicz-Drozdowska, M.; Laitinen, E. K.; Suvas, A. (2017). Financial distress prediction in an international context: A review and empirical analysis of Altman's Z-score model. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 28(2), 131-171.
- Amendola, A.; Restaino, M.; Sensini, L. (2015). An analysis of the determinants of financial distress in Italy: A competing risks approach. *International Review of Economics & Finance*, 37, 33-41.
- Baltagi, B.; Li, Q. (1991). A joint test for serial correlation and random individual effects. *Statistics and Probability Letters*, 11, 277-280.
- Barakalı, O. C.; Öndeş, T. (2021). İşletmelerin borç yapılarının aktif kârlılıkları üzerine etkisi: Borsa İstanbul'da bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 295-312.
- Bauer, J.; Agarwal, V. (2014). Are hazard models superior to traditional bankruptcy prediction approaches? A comprehensive test. *Journal of Banking & Finance*, 40, 432-442.
- Beck, N.; Katz, J. (1995). What to do (and not do) with time-series cross-section data. *Am Polit Sci Rev*, 89, 634-647.
- Bhargava, A.; Franzini, L.; Narendranathan, W. (1982). Serial Correlation and the Fixed Effects Model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549.
- Boritz, J. E.; Kennedy, D. B.; Sun, J. (2007). Predicting Business Failures in Canada. *Accounting Perspectives/Perspectives Comptables*, 141-165.
- Breusch, T.; Pagan, A. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics, *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Choi, I. (2001). Unit Root Tests for Panel Data. *J. Int. Money and Finance*, 20, 249-272.
- Chow, G. C. (1984). Random and changing coefficient models. *Handbook of Econometrics*, 2(21), 1213-1245.
- Citterio, A.; King, T. (2023). The role of Environmental, Social, and Governance (ESG) in predicting bank financial distress. *Finance Research Letters*, 51, 1-7.
- Cui, L.; Wang, Y. (2023). Can corporate digital transformation alleviate financial distress?. *Finance Research Letters*, 55, 1-7.
- Coşkun, E.; Sayılğan, G. (2008). Finansal sıkıntının dolaylı maliyetleri: İMKB'de işlem gören şirketlerde bir uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 45-66.
- Çöllü, D. A.; Akgün, L.; Eydurhan, E. (2020). Karar ağacı algoritmalarıyla finansal başarısızlık tahmini: Dokuma, giyim eşyası ve deri sektörü uygulaması. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 225-246.
- Ding, S.; Cui, T.; Bellotti, A. G.; Abedin, M. Z.; Lucey, B. (2023). The role of feature importance in predicting corporate financial distress in pre and post COVID periods: Evidence from China. *International Review of Financial Analysis*, 90, 1-9.
- Dizgil, E. (2018). BİST Ticaret Endeksinde yer alan şirketlerin Springate finansal başarısızlık modeli ile incelenmesi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 248-267.
- Ege, I.; Topaloglu, E. E.; Erkol, A. Y. (2017). Fulmer modeline dayalı finansal başarısızlık ile finansal performans ilişkisi: İmalat sanayi üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 74, 119-132.
- Elitaş, B. L.; Doğan, M.; Kevser, M. (2017). Finansal sıkıntı ve sahiplik yapısı arasındaki ilişki: Borsa İstanbul üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 787-804.
- Erol Fidan, M. (2021). BİST'te işlem gören tekstil, giyim eşyası ve deri sektörü işletmelerinin Altman-Z Skor yöntemi ile finansal başarısızlık tahmini. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 1945-1969.
- Fredrick, I.; Osazemen, E. C. (2018). Capital structure and corporate financial distress of manufacturing firms in Nigeria. *Journal of Accounting and Taxation*, 10(7), 78-84.
- García, C. J.; Herrero, B. (2021). Female directors, capital structure, and financial distress. *Journal of Business Research*, 136, 592-601.
- Gujarati, D.N. (2004). *Basic Econometrics*. McGraw-Hill.
- Güçlü, F. (2021). İslami hisse senedi piyasalarında finansal sıkıntı riskinin Altman-Z ve Springate modelleri ile incelenmesi: Katılım 50 endeksi örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 3667-3684. <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/66167/1002058>

- Habib, A. M. (2023). Do business strategies and environmental, social, and governance (ESG) performance mitigate the likelihood of financial distress? A multiple mediation model. *Heliyon*, 9(7), 1-14.
- Hausman, J. (1978). Specification Tests in Econometrics. *Econometrica*, 46, 1251-1271
- Honda, Y. (1985). Testing the Error Components Model with Non-Normal Disturbances, *Review of Economic Studies*, 52, 681-690.
- İslamoğlu, M.; Çankaya, S. (2018). Finansal başarının tahmininde finansal başarısızlık modellerinin kullanılması: BİST XELKT endeksine dahil firmalar üzerine bir uygulama. *Maliye ve Finans Yazıları*, 110, 111-134.
- Jabeur, S. B. (2017). Bankruptcy prediction using partial least squares logistic regression. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 36, 197-202.
- Ji, Y., Shi, L.; Zhang, S. (2022). Digital finance and corporate bankruptcy risk: Evidence from China. *Pacific-Basin Finance Journal*, 72, 1-21.
- Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri (2022). Erişim Tarihi <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/9057/kucuk-ve-orta-buyuklukteki-girisim-istatistikleri-2022>
- Levin, A., Lin, C.; Chu, C. S. J. (2002). Unit Root Tests İn Panel Data: Asymptotic And Finite-Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.
- Liang, D.; Lu, C. C.; Tsai, C. F.; Shih, G. A. (2016). Financial ratios and corporate governance indicators in bankruptcy prediction: A comprehensive study. *European Journal of Operational Research*, 252(2), 561-572.
- Maddala, G.S.; Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 631-652.
- Modigliani, F.; Miller, M. (1958). The Cost of Capital, Corporation Finance and Theory of Investment. *The American Economic Review*, 3(53), 261-297.
- Muigai, R. G. (2016). Effect of capital structure on financial distress of non-financial companies listed in Nairobi securities Exchange. (Dissertation of Doctor of Philosophy). Finance Science of Jomo Kenyatta University of Agriculture and Technology.
- Ninh, B. P. V.; Do Thanh, T.; Hong, D. V. (2018). Financial distress and bankruptcy prediction: An appropriate model for listed firms in Vietnam. *Economic Systems*, 42(4), 616-624.
- Nishihara, M.; Shibata, T. (2021). Optimal capital structure and simultaneous bankruptcy of firms in corporate networks. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 133, 104264.
- Opler, T. I. M. C.; Titman, S. (1994). Financial distress and corporate performance. *J. Financ.* XLIX, 1015-1040. <http://dx.doi.org/10.2307/2329214>.
- Özaydın, M. M.; Yeşilkaya, F. (2020). Sosyal yardım istihdam ilişkisinin belirlenmesi: refah rejimleri için bir panel veri analizi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(46), 161-196.
- Panigrahi, C. M. A. (2019). Validity of Altman's 'z' score model in predicting financial distress of pharmaceutical companies. *NMIMS Journal of Economics and Public Policy*, 4(1), 65-73.
- Pompe, P. P.; Bilderbeek, J. (2005). Bankruptcy prediction: The influence of the year prior to failure selected for model building and the effects in a period of economic decline. *Intelligent Systems in Accounting, Finance & Management: International Journal*, 13(2), 95-112.
- Reed, W. R.; Ye, H. (2011) Which panel data estimator should use?, *Applied Economics*, 43(8), 985-1000. <https://doi.org/10.1080/00036840802600087>
- Sadaa, A. M.; Ganesan, Y.; Yet, C. E.; Alkhezaleh, Q.; Alnoor, A. (2023). Corporate governance as antecedents and financial distress as a consequence of credit risk. Evidence from Iraqi banks. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 9(2), 100051.
- Sayın, H. C. (2022). Sermaye yapısı kararları ve finansal başarısızlık ilişkisi: BİST imalat sektörü firmaları üzerine ampirik bir inceleme. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 134-161.
- Scherr, F. C. (1988). The Bankruptcy Cost Puzzle. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 147-179.
- Şeker, K. (2022). Banka dışı mali kuruluşlarda sermaye yapısı ile kârlılık arasındaki ilişkinin panel veri yöntemi ile analizi. *Turkish Business Journal*, 3(6), 65-86.
- Terzi, S. (2011). Finansal rasyolar yardımıyla finansal başarısızlık tahmini: Gıda sektöründe ampirik bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 1-18.
- Tinoco, M. H.; Wilson, N. (2013). Financial distress and bankruptcy prediction among listed companies using accounting, market and macroeconomic variables. *International Review of Financial analysis*, 30, 394-419.

Topaloğlu, E. E. (2018). Bankalarda finansal kırılganlığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1), 15-38.

Turaboglu, T. T.; Erkol, A. Y.; Topaloglu, E. E. (2017). Finansal Başarısızlık ve Sermaye Yapısı Kararları: BIST 100 Endeksindeki Firmalar Üzerine Bir Uygulama. *Business & Economics Research Journal*, 8(2).

Ugur, M.; Solomon, E.; Zeynalov, A. (2022). Leverage, competition and financial distress hazard: Implications for capital structure in the presence of agency costs. *Economic Modelling*, 108, 1-18.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Pinar AVCI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Pinar AVCI (100%)

Smith ve Hume: Klasik Ekolde İki Köşe Taşı-Betimsel Bir Karşılaştırma Denemesi

Hülya ÖZİZER¹

¹ Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, hulyaderya11@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1953-2459

Öz: Klasik iktisat ekolünde Smith ve Hume temel yapı taşları niteliğindedir. Eserleri ve eserlerinin izdüşümlerinden türetilen iktisadi ve sosyal düzen modelleri günümüze kadar ulaşmakta; üzerine hala çalışmalar üretilmektedir. Her ne kadar aynı ekole mensup olsalar dahi tarihsel-felsefik referansları, sosyal-antropolojik dayanakları, birey-toplum ve piyasa-devlet ilişkilerine ilişkin bakış açıları önemli farklar içerebildiği gibi modellerinin merkezine insanı yerleştirme ve bireysel faydaya atfettikleri önem açısından da önemli benzerlikler içermektedir. Bu çalışmada, Smith'in Stoacı ve Hume'nin sofist-epikürist doğası; antropolojik dayanakları, model tasarımlarına ilişkin ön koşullar, birey toplum ve piyasa devlet ilişkilerine bakış açıları ve düzen konumlandırmasına ilişkin farklılıkları betimlenmiştir. İktisat yazınında Smith'e haksız yere "bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler" mottosunun merkezinde yer verildiği görülmektedir. 1776 yılında yayımlanan "Wohlstand der Nationen" (WON) adlı eserinde, devletin görünmez eline yüklediği bir dizi görev de Smith'e ilişkin hatalı nitelemenin açık göstergesi niteliğindedir. Hume'un politik yönelimine ilişkin genel tutum onun, klasik liberalizmin temsilcilerinden biri olduğu yönündedir. Bununla birlikte Hume'u muhafazakâr, liberal-muhafazakâr, muhafazakâr-rasyonalist ve faydacı bir düşünür olarak nitelendirenler veya bu nitelendirmelerin tamamının Hume'da kısmen karşılık bulduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Bu çalışma betimsel olarak bu ayrıştırmaya katkı sağlama amacı taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Smith, Hume, Görünmez el, Sosyal kurum.

Jel Kodları: B10, B12, B15.

Smith And Hume: Two Cornerstones Of The Classical School: A Descriptive Comparison

Abstract: Smith and Hume are the pillars of the classical school of economics. The economic and social order models derived from their works and projections of these works have survived to the present day, and studies are still being carried out on them. Even though they belong to the same school, their historical-philosophical references, their social-anthropological grounds, and their perspectives on individual-society and market-state relations may contain significant differences. Still, they also have important similarities in terms of placing the individual at the center of their models and the importance they attribute to individual benefit. In this study, Smith's Stoic and Hume's sophist-epicurean nature, their anthropological grounds, the preconditions related to their model designs, their perspectives on individual-society and market-state relations, and their differences regarding the positioning of the order are described. In the economic literature, Smith is unfairly placed at the center of the "let them do and let them pass" motto. In his 1776 work "The Wealth of Nations" (WON), the series of duties he attributed to the invisible hand of the state is clear evidence of the inaccurate characterization of Smith. The general attitude towards Hume's political approach is that he was one of the representatives of classical liberalism. However, some characterize Hume as a conservative, liberal-conservative, conservative-rationalist, and utilitarian thinker or argue that all of these characterizations partially coincide with Hume. This study aims to contribute to this distinction descriptively.

Keywords: Smith, Hume, Invisible hand, Social institution.

Jel Codes: B10, B12, B15.

Atıf: Özizer H. (2024). Smith ve Hume: Klasik Ekolde İki Köşe Taşı-Betimsel Bir Karşılaştırma Denemesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 189-200. <https://doi.org/10.30586/1437737>

Geliş Tarihi: 15.02.2024

Kabul Tarihi: 13.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Adam Smith (1723-1790) klasik ekolün kurucusu olarak kabul edilmektedir. Klasik ekol, esas itibarla piyasa ekonomisinin kendiliğinden dengeleyiciliğini, rekabet ekonomisindeki fiyat mekanizmasını ve arz – talep arasındaki uyumu keşfetmiştir. Bireysel çıkar ve toplumsal yarar arasındaki bu görülmez otomasyon, piyasa ekonomisi tarafından kurulmakta ve sürdürülmektedir. Klasik okul özelinde Smith ve Hume'nin yeri ve katkıları yadsınamaz. Bu iki iktisatçının çağlar ötesine uzanan bir etkinlik alanı söz konusudur.

Bu çalışma klasik iktisadın temel taşı niteliğindeki iki büyük iktisatçının; temel referansları, tarihsel başlangıç durakları, sosyal-antropolojik yaklaşım farklılıkları, birey ve toplum temelinde referans değerleri ile birey-toplum ve devlet-ekonomi ilişkilerinin düzenlenmesi bağlamında benzeşme ve ayrışmalarına panoramik bir bakış hedeflemekte ve odağın sapmaması için Smith ve Hume'nin temel eserlerinin çerçevesi ile sınırlı kalınmaktadır.

İktisat yazınında Smith'in "*bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler*" mottosunun takipçisi olarak haksız yere nitelendirildiği görülmektedir. Smith dönemi itibariyle bir Manchester liberali değildi; sonradan da bu kategoriye istemsiz dâhil edilmesi de mümkün olmamaktadır. 1776 yılında yayımlanan "*Whlstand der Nationen*" (Ulusların Zenginliği) adlı eserinde, devletin görünmez eline yüklediği bir dizi görev de Smith'e ilişkin hatalı nitelemenin açık göstergesi niteliğindedir.

Haksız itham ve yanlış konumlandırmalardan Smith gibi Hume da payını almıştır. "*Son Britanyalı ampirikçi olan*" Hume'nin çoğu zaman sadece bilgilenme teorisiyle özdeşleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda her iki yazarın temel eserini anlamak için, öncelikle felsefik-tarihsel ve dogma-tarihsel bir sınıflandırmaya gitmek gerekmektedir. Smith ve Hume'nin eserlerini 18 yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan sanayileşme olgusu bağlamında ele almak gerekmektedir. Klasik ekonomi olarak adlandırılan ekonomik liberal fikirlerin ortaya çıkmasını, doğal olarak bu dönüşüm çağı sağlamış olmaktadır. Endüstriyel devrim ve teknolojinin zaferi, sadece ekonomi öğretisinin içeriğini bütünüyle değiştirmemektedir. Aynı zamanda çok farklı çağın doğmasına neden olmaktadır. Bu dönüşüm tam olarak anlaşılmadığı için, ekonominin Adam Smith'le başladığı düşünülmektedir.

2. Felsefik Referansları: Stoacı Smith&Yeni Epikürist Hume

İktisadi ekoller her ne kadar sosyo-ekonomik koşullar tarafından belirlense de temel referans-esin kaynakları çağlar öncesine dayanabilmektedir. Nasıl son kırk yıla kadar iki kutuplu dünyanın geçmişteki izlerini Aristo ve Platon'da bulabiliyorsak, Smith ile Hume'nin de referanslarını Eski Yunan ve Roma'da bulmamız şaşırtıcı olmayacaktır.

Batı düşünsel tarihinde düzen fikri, ilk defa Pythagoras ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Politik ve toplumsal somut bir uyarlamayı ise, ilk defa İyonyalı felsefeci Heraklitos'da görmekteyiz. Heraklitos bu anlamda, dünyayı yöneten bir tanrısal düşünceden bahsetmektedir. Heraklit'in bu kozmopolit öğretisi Stoa tarafından devralınarak ve felsefik sistemin temeli yapılmıştır. Stoacılar özellikle politik alan için ilk "*bırakınız yapsınlar –bırakınız geçsinler*" talebini ortaya koyan felsefe okulu olarak nitelendirilebilir. Stoacı öğretisi eski helenistik- Roma öğretisi üzerinde çok etkili olmakta ve bu şekilde doğrudan Hristiyanlık kültürüne eklenmektedir. Bunda kuşkusuz Hristiyanlık ve Roma'nın evrensellik iddiası da etkili olmuştur. Rönesans'ta Justus Lipsius (1547-1606) stoacı öğretiyi ve Pierre Gassendi (1592-1655) Epikür felsefesini yeniden keşfetmiştir. Stoacılık bundan sonra da pek çok kez Hristiyan teolojisine tesir etmiştir. Bunun en güzel örneği herhalde Leibnitz'in "*önceden belirlenmiş düzenidir.*" Tanrısal düzen en son olarak fizyokratların görünmez doğal dolaşımında kendine yer bulmaktadır. Aynı şekilde Adam Smith de "*Etik Duygular Teorisi*" (Theorie der ethischen

Gefühle) adlı eserinde, stoacılar tarafından çok şey devraldığını göstermektedir.¹ A. Rüstow Smith'teki stoacılık izleri ile ilgili olarak; "Esasında uzun zamandır aynı yönde hareket ettiği için, fizyokratlarla olan teması onun üzerinde çok etkili olmaktadır. Her ne kadar özellikle ekonomi teorilerinde önemli bir farklılık olsa bile ve Smith tarafından benimsenmiş fizyokrat düşüncesi her yerde uygulamaya alınmamış olsa bile, yine de metafizik ve teoloji alanında Smith'in neo-stoacı düşünceleri, fizyokratlar tarafından güçlendirilmektedir." (Rüstow,1960:15) ifadesine yer vermektedir. Stoacılar dünyayı; bir bütün olarak yapılandırılmış, vazgeçilmez kanunlarla düzenlenmiş ve insanın dâhil olduğu büyük bir plan olarak görmektedirler. Bu bağlamda her insan strüktüre uygun davranma imkânına sahiptir.

Epiküros (M.Ö. 341-271) öğretisi, İyonya tabiat felsefesine dayanmaktadır ve batıl inanç, irrasyonelizm, şüpheli inkârcılıktan kurtulmayı hedeflemektedir. Bu noktada özellikle tanrısal eylemlerle gerçekleştirilmeye çalışılan aydınlatma faaliyetleri reddedilmektedir. Epikür'e göre tüm algılamalar gerçektir, çünkü aksi durumda geriye sadece şüphelilik kalır ki, bu da bereketli değildir. Epikürlerin ampirizmini, özellikle algılamaları akliselinden ayırmak istemelerinden anlamakta; bununla birlikte en geç Kant'la birlikte teoriden arınmış gözlemin olmadığını bilebilmekteyiz. Epiküristler, tıpkı Aristo ve Plato gibi, nasıl ahlaklı davranılacağıyla ilgilenmemekte, onlar için sadece mutluluk önemli ve insan sadece mutluluk peşinde koşmaktadır. Bu çok ahlaklı olmayan ve dine düşman bakış açısı, o dönemde epiküristleri oldukça dezavantajlı konuma düşürmektedir ki, radikal yeni epikürist olan Mandeville de aynı sorunları yaşamaktadır.² Sonuçta stoacıların, henüz Hristiyanlık dogmalarından tam arınmamış bir dünyada daha etkin olmaları, şaşırtıcı olmamalıdır.

Hume'un politik yönelimine ilişkin genel tutum onun, klasik liberalizmin temsilcilerinden biri olduğu yönündedir. Bununla birlikte Hume'u muhafazakâr, liberal-muhafazakâr, muhafazakâr-rasyonalist ve faydacı bir düşünür olarak nitelendirenler veya bu nitelendirmelerin tamamının Hume'da kısmen karşılık bulduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır (Yayla, 2002). On sekizinci yüzyılda aydınlanmayı temsil eden iki ana akım, rasyonalistler ve sentimentalistlerdir. Adaletin kökenine ilişkin tartışmalarda rasyonalist ve sözleşmeci yaklaşımlar ile olan ayrımında Hume adalet kuramının temelini empirist bir yönelimle duyguları yerleştirmişti (Türkan ve Aşkın, 2013, s. 26).

Hume'dan çok önce Antik Grek dünyasında ilk defa Sofistler, bilgi edinme etkinliğinde duyularımızın merkezi bir öneme sahip olduğunu söyleyerek deneyim karşısında aklın gücünü değerden düşürmüşlerdir. Söz konusu aktarım kanalı, antik dünyada Epiküros ve Orta çağ'da nominalistler üzerinden geçerek; başını Hobbes, Locke ve Hume'un çektiği aydınlanmanın empirist düşünürlerinin "gerçek bilginin duyum ve deneyim aracılığıyla elde edilebileceği" argümanında gerçek anlam ve ifadesini bulmuştur (Türkan ve Aşkın, 2013: 26). Bilgi edinme etkinliğinde akıl yerine duyuları önceleyen Hume, kendisinden önce gelen Sofist-Epikürist argümanların izinden yürüyerek akıl karşısında duygulara öncelik vermiştir.

Tüm bu harmonik sistemlerin amacı, insanı kaderiyle barışmaya zorlamak ve kaçınılmaz olanı rahatça kabul etmeyi sağlamaktır. Stoacıların temel ilkesi, herkesin doğal davranması ve düzenin bunun sonunda tesis edilmesine dayanmaktadır. Ama bu düşünce dini teizm veya deizm düzlemine yansıtıldığı zaman, ortaya problemler çıkmaktadır. Heraklit bile dünya planında var olan sapmaların, salt sübjektif insani yorum hatalarına dayandırmaya meyillidir. Sonuçta insan, tanrısal ve bu yüzden kompleks olan düzeni anlamaya muktedir değildir. Fakat burada esas soru, tabiat kelimesinden kimin ne anladığı olmaktadır. Heraklit, Stoa ve daha sonra Comte, St. Simon bu normu tabiat kanunlarında görmektedir. Hume ve Smith ise bu normun

¹ Eski stoacılar, bizim her olayı, yaratanın planlamış olduğu zorunlu bir planın parçası olarak görmemiz gerektiğini düşünüyordu, çünkü sonuçta her şey yaratan tarafından belirleniyor ve gerçekleştirilen her eylem düzenin tesisi ve insanın mutluluğuna yönelikti.

² Mandeville'i yorumlayanlar tek taraflı olarak onun eserinin sadece "arı fabeli" bölümüyle ilgilenmiştir ve bunun ardından gelen açıklamaları görmezden gelmişlerdir. Oysa berrak bir araştırma, Mandeville'in kurumların gerekliliğine inandığını gösterir.

insan tabiatında gizli olduğunu düşünür ki, bu şekilde bireysel ve dinamik hale gelmektedir.³

3. Teorilerinin Ön Koşulları

Bir düşün insanının, insana bakışına ve toplumsal yaşama ilişkin tezlerini analiz edebilmek için, yaşadığı, şekillendiği ve/veya şekillendirdiği sosyal yapıyı iyi okumak gerekmektedir.

3.1. Hume'nin Antropolojisi

Hume dindar ve Kalvinci yetiştirilmiş olmasına rağmen, kendisini bunu benimsememekte ve stoacı ideali benimsemektedir. Hume dine düşmandır; bilgilenme teorisi ve ampirik motifli şüpheciliğine baktığımızda, bu çok da şaşırtıcı olmamaktadır. Bu tutumu ona büyük zararlar vermektedir.⁴ Fakat Hume tıpkı Popper gibi "*istenmeyen neticeleri beraberinde getirirse de hakiki rasyonalitenin bütünselliğini*" benimsemektedir (Popper,1958:203).Hume antropolojisinde ve toplum teorisinde özellikle kilisenin doğal olmayan öğretilerine karşı çıkmakta ve aynı zamanda rasyonalist tandansları da eleştirmektedir. Buna rağmen Hobbes ve Hutcheson ile Shaftesbury'nin teorilerini sentezlemeyi başarabilmektedir.⁵

Hume'nin *eudämonistische* manevi teorisi, sübjektif temellere dayandığı için meşruluk problemi yaşamamaktadır. Burada değerlendirme kriteri nihayetinde insanın içindedir. Hume'nin teorisi mono-kozal olduğu için, dini temelli bir teoriden daha ilginçtir: "*Eğer hoşunuza giden şey ahlakiyse, o zaman bunun etik değerlendirmesi yapıldığında, dini kökenli bir teoriye göre avantajlı olduğu görülür, çünkü sonuçta maneviyatı ve ahlaki aynı motiflerle açıklar. Hume'ye göre, insan ahlaki davranır, çünkü bu şekilde hoşlandığı işleri yapmaktadır.*"⁶ (Streminger, 1995: 87).

Hume'nin eserinde antropolojiyle toplum teorisi kesin bir şekilde birbirinden ayrılmamaktadır. Çünkü toplum teorisi bir insan resmine dayanmak zorundadır, aksi takdirde metafiziksel temellere kaymaktadır. Hume için "*insan tabiatı*" fikri ön plandadır, fakat bugünkü gibi bireysel etik ve sosyal etik ayrımı yoktur. Hume ahlakçılığın merkezi önemine dikkat çekmekle birlikte bunu dini akliselime dayandırmayı kabul etmemektedir.

Hume'nin bilgilenme teorisine göre böylesi bir akliselim çıkarımı, ancak kesin değişmez bir maneviyatın varlığı altında olabilmektedir. Hume'ye göre akliselim yerine, manevi hükümlerde bulunmak için ahlaki bir hisse ihtiyaç vardır (Hume,2004: 212). Sonuçta "*ahlak, bir değerlendirmenin ötesinde, daha ziyade hissedilen bir olgudur.*"⁷ Nereden sorusunaysa, başka bir soruyla karşılık vermektedir: "*Bu izlenimler hangi türdendir ve bizim üzerimizde hangi şekilde etkili olurlar?*" (Hume, 2004, s. 212). Hume bu soruyu tam epikürcü bir edayla yanıtlamaktadır: "*Bizim ahlaki ve ahlaksızlık olarak ayırt ettiklerimiz, esasında arzu ve arzusuzluktan başka bir şey değildir*" (Hume, 2004, s. 212). Hume, manevi kavramları sekülerleştirerek teolog ve rasyonalistlerin önsel ve statik olan kavramının yerine, zamana dayalı bir kavram kullanmakta ve bunun meşrulaştırılmasını daima toplum içinde yaşayan bireylere bırakmaktadır. Bu şekilde köken aynı zamanda meşruiyet zemini oluşturmaktadır. Hume'nin insan tasvirini üç temel seküler ilkeden hareket ederek tespit etmek mümkündür:

- Doğal erdemler
- Yapay erdemler
- Manevi dil kullanımı

³ Bu sorunun yanıtlanması, toplumsal teori ve bunun sosyoloji içerisindeki yeri için belirleyici niteliktedir. Burada kolektivist-rasyonalist ile bireysel-evrimsel toplumsal teori arasındaki fark billurlaşmıştır.

⁴ Arkadaşı A. Smith sadece o kilise tarafından kabul görmediği için Glasgow'da öğretim üyesi olabildi.

⁵ Hobbeci "doğal ortamda" insanın egoist tabiatı nedeniyle, herkes birbiriyle çatışma halindedir. İnsan rasyonel bir varlık olduğu için, düzeni tesis etme işi devlete kalır. Devletin sanal düzeniyse nihayetinde insanın vahşi tabiatını dizginler.

⁶ (Streminger, 1995:87). Burada "hoşlanma" kelimesi günümüz anlamıyla değerlendirilmemelidir, metnin orijinali yoktur.

⁷ Burada *sentiment* kelimesi İngilizceden his olarak çevrilmiştir, ama daha çok bazı davranışlarda bulunma eğilimine işaret eder. (Kullenkamp 1985).

Doğal erdemler antropolojiye; yapay erdemler toplum teorisine yönelik iken manevi dil kullanımı her ikisinde karşılık bulmaktadır. Aynı zamanda doğal erdemler ve manevi dil kullanımı, insan doğası ile ilgiliyken yapay erdemler bireylerin karşılıklı iletişimlerinin “doğal sonucu” olarak karşımıza çıkmaktadır ve açıkça toplumsallaşma derecesine bağlı olmaktadır.⁸

3.1.1. Doğal Erdemler

Bu erdemler Hume için doğaldır, çünkü belirli bir kökene dayanmamaktadırlar. Hume sadakat, rahatlık, anlayış ve özellikle “sempati”yi bu erdemler arasında saymaktadır.⁹ Sempati burada, diğerlerinin içinde buldukları duruma-konuma katılmak istencidir. Bununla birlikte bu dilek ve diğer erdemler duygusal alanla sınırlı kalmaktadır. Sonuçta ahlaklı varlık olan insan ve onun erdemleri, sadece aile ve arkadaş çevresiyle sınırlı kalmakta ve Shaftesbury ile Hutcheson’un iddia ettiği gibi ilerisine geçmemektedir.

3.1.2. Yapay Erdemler

Hume’nin toplum teorisinde yapay erdemler ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Hume şu sözleri sarf etmektedir: “Burada iki sorunun yanıtını inceleyeceğiz. İlk olarak hukuk düzeninin normlarının insan sanatıyla nasıl tespit edildiğini araştıracağız. Diğeriyse bizi yöneten nedenler araştırılacak, yani bu normların oluşumunda etkili olan ahlaklı sıfatlar ele alınacaktır” (Hume, 2004, s.227). İlk soru motife, ikincisiyse meşruluğa yöneliktir. Ama önce ilk soruya bakalım: “Tabiat dünya üzerinde yaşayan hiçbir hayvana zalim davranmamakta, sadece insana zalimlik yapmaktadır. İnsanın sayısız ihtiyacına karşın, bunları tatmin edecek çok az sayıda vasita sunulmaktadır. İnsan sadece toplumsallaşarak bu noksanlıklarını giderebilmekte, hatta üstün duruma geçebilmektedir.” (Hume, 2004, s. 227). Sonuçta motif olarak, ancak toplumsallaşma sonucu noksanlıkların giderilebildiğini görebilmekteyiz. Hobbes ve onun egemenlik antlaşmasında belirgin bir analogi görülmektedir ki, sebeplerin negatif yerine pozitif olması bu durumu değiştirmemektedir. Hume için rasyonalist bakış açısı yeterince net değildir.

3.1.3. Manevi Dil Kullanımı

Kapsamlı olarak düşünüldüğünde, sadece ahlaklı dil kullanan bir kişi, ahlaklı düşünebilmektedir. Yapay erdemler bir faydanın tasavvuru doğrultusunda oluşurken, manevi dil kullanımı bunun hükmünü vermektedir.

“Eğer kişi düşmanını veya karşıtını, rakip olarak tanımlıyorsa, o zaman kendi özel durumu itibarıyla duygularını ve kendi saygınlığını dillendiren bir ifade kullanmakta; nefret veya çürümüşlük gibi ifadeler kullanıyorsa, o zaman başka bir dil kullanmakta ve kendisini dinleyen kişilerin onun bu ifadesine katılmasını beklemektedir. Dolayısıyla bu noktada kendi özel durumu, diğerlerinin durumuyla örtüşmelidir. Ayrıca insan tabiatının genel bir prensibini betimlemeli ve herkes için uygun görünen bir tutum belirlemelidir. Eğer bu insanın toplum için zararlı nitelikler taşıdığını belirtirse, o zaman insanlık prensibine değinmiş olur ve herkesin kısmen de olsa ilgili olduğu bir bahsi açmış olmaktadır” (Hume, 2003, s. 200). Genelden özele indikçe her sedülde Hume’nin betimlemesi kristalize olmaktadır. “Düşmanımızın iyi nitelikleri bizi üzmemekte, ama yine de bizim saygımızı kazanabilmektedirler. Bir karakter sadece ve sadece bizim çıkarlarımız ve ilgi alanımıza temas etmediği takdirde, bizim onu ahlaklı ve ahlaksız olarak tanımlama yetimiz doğmaktadır. Tabi ki duygular ve çıkarlar kolaylıkla karıştırılabilir ve birbirinin devamı olarak görülebilmektedir. Ama bununla birlikte bir düşmanı kötü olarak tanımlamadığımız durumlar çok nadirdir. Sonuçta karakter sahibi ve hüküm kabiliyeti olan bir kişi bu tür yanlışlara düşmemektedir” (Hume,2004:214). Ancak manevi dil kullanımının oluşturduğu bu mesafe sayesinde, inter-sübjektif geçerli etik hükümler vermek mümkün olmaktadır. Manevi dil kullanımı sayesinde, söz konusu durum kendi çıkarımız çerçevesinde değerlendirilmektedir. Sübjektif hükümler vardır, ama manevi dil

⁸ Hume için “doğal sonuç” bir otomatiklik içermez. Hume için bir toplum her an ilerleyebilir veya gerileyebilir.

⁹ Burada sempati kelimesi, günümüzdeki empati kelimesi anlamındadır.

kullanımıyla inter-sübjektif hükümler verilebilmektedir. Gerçi bu hükümler objektif değildir, ama zamana ve mekâna bağlıdır. Sonuçta Hume için tanrısal bir hukuk yoktur.

3.2. Smith'in Antropolojisi

Smith'in temel duruşu, özellikle Kant'ın manevi değerler tanımıyla karşılaştırıldığında belirginleşmektedir. Kant'a göre bir davranış manevi anlamda, eğer görev bilinci doğrultusunda iyiliğe işaret ediyorsa iyidir, eğilimler doğrultusunda değildir. Smith'in bundan daha yüksek ve metafiziksel niteliği olan bir ahlak kavramı yoktur. Smith'e göre, bir kişi olabildiğince içsel güdülerini takip ediyorsa ve bu konuda kendi kendine sadıksa, manevi anlamda iyidir.

Smith, ahlakı doğal dürtülerden ayırmayarak hem Hobbes'in antropolojik "*homo homini lupus*" anlayışına hem de Kalvinist Hristiyanlığa¹⁰ karşıt doğal ahlaki dürtüler dayanan bir insan resmi çizmektedir. Bu dürtüler esas itibarla şunlardır:

- Sempati
- Aç alma hissi
- Sevilme isteği ve bu sevgiyi hak etme duygusu

3.2.1. Sempati

Smith sempati olarak bizim her türlü eyleme yönelik anlayışımızı tanımlamaktadır. Bunun bir tezatlık veya rahatsızlık oluşturmadığı açıkça görülmektedir. "*İnsan ne kadar egoist olursa olsun, yine de tabiatında başkalarının kaderine dâhil olma isteği, bunlardan mutlu olma isteği vardır, üstelik bunu hiçbir çıkar sağlamadan sadece buna tanık olmanın keyfiliğiyle yapmaktadır*" (Smith, 2010, s.1).

İnsanlar, kendilerini diğer insanların yerine koyma konusunda doğal bir ihtiyaç içindedir. Sempati sonuçta, varsayma dayalı bir rol oyununda, koşullara uygun bir katılımdır. Olumsuz hislere karşı sempati daha düşüktür, örneğin nefret gibi. Buna karşın cesaret, insanlık, yardım severlik gibi olumlu hislere yönelik sempati daha yüksektir. "*Asla kendi doğal konumumuzdan uzaklaşmadıkça ve kendimize belirli bir mesafeden bakmadıkça, kendi algımızı ve davranış nedenlerimizi göremeyiz. Ama bunu sadece ve sadece, kendimizi başkalarının gözüyle görmeye çalışmaktan başka bir yolla yapamayız. Hükümde bulunurken, mutlaka diğerlerinin vermiş olduğu hükümleri gözetmekteyiz. Sonuçta biz davranışımızı, yabancı birinin yapacağı gibi kontrol etmeye çalışmaktayız*" (Smith, 2010, s.167). Doğal dürtüler bu süreç üzerinden denetlenmektedir. Smith burada kişinin çıkarını ön plana çıkartmak istememektedir. Sempati isteği, bu bağlamda insani davranışın önemli bir temel taşı oluşturmaktadır.

3.2.2. Aç Alma Hissi

Smith, benzer şekilde insanları birbirinden uzaklaştıran ve toplumun dağılmasına yol açan duygular olarak "*kızgınlık*", "*nefret*" ve "*aç alma*"dan bahsetmektedir. Bu duygular, yalnızca insanın ruh halini nitelememekte aynı zamanda insanın tutum ve davranışlarını da betimlemektedir.

Aç alma isteği, insan davranışının ikinci önemli temel taşıdır. Sempati her ne kadar inter-sübjektif anlayışı güçlendirse de egoist dürtüleri baskılayamamaktadır. *Vergeltungsgefühl* (misilleme hissi) her insanda olan bir güdüdür ve insanı kötülüğe kötülükle karşılık vermeye zorlamaktadır. Ama bu güdü, eğer kişinin kendisi haksızlık yaptıysa, diğer insanlara yönelik olamaz. Çünkü bu şekilde ortaya vicdan meselesi çıkmaktadır. Sonuç itibarıyla "*aç alma hissi*", adalet ve erdem üzerine kurulmaktadır.

Bu bakımdan "*duygu*"lar kişinin yalnızca iç dünyasında oluşan bir duygusal deneyim olarak değil, fakat aynı zamanda "*gözlemci*" tarafından izlenebilen bir davranış ya da tutum olarak da düşünülmelidir. Smith'in ahlak kuramında "*davranış*", "*duygu*"yu izlemektedir. Bu bakımdan düşünürün ahlak kuramında ahlaki yargılamaya konu olan

¹⁰ Kalvinist Hristiyanlık insan tabiatının bozulmuş ve çürümüş olduğunu varsayar ve bunun sadece tanrının merhametiyle kurtulabileceğini düşünür.

unsurlar yalnızca duygular değil, fakat aynı zamanda bunların sonucu olan “davranış”lardır (Büyük, 2007, s.7).

3.2.3. Sevilme İsteği

Son doğal dürtü, sevilen kişi olma isteğidir. Smith’e göre bu hedefe sadece kendimize tarafsız gözle bakabildiğimiz ölçüde ulaşabilmekteyiz. Tarafsızlık ise, kendimizi bağımsız bir üçüncü kişinin konumunda gördüğümüz zaman gerçekleşmektedir.

Smith, Ahlaki Duygular Kuramı’nda, insanın kendi duygu ve davranışları hakkında vardığı ahlaki yargıların kaynağını analiz etmekte ve diğer insanları yargılarken takınılan tutumların kişinin kendi kendini yargılama sürecinde de geçerli olduğunu ifade etmekte ve kendi duygu ve davranışlarının ahlaki açıdan uygunluğuna onay verebilmek için, kendisini diğer insanların yerine koymaktadır (Smith, 2010, s.186).

Smith, insanın kendi davranışlarını diğer insanların gözünden izleme yeteneğinden bahsederken, gerçek gözlemci dışında farklı nitelikte bir başka gözlemcinin varlığını da ortaya koymuş olmaktadır. Smith’in ideal ya da tarafsız olarak nitelendirdiği bu gözlemci: “Akıl, prensip, bilinç, kalbin sakini, içerideki adam, davranışımızın büyük yargıç ve hakemidir. Ne zaman başkalarının mutluluğunu etkileyecek şekilde davranacak olsak, en cüretkâr tutkularımızı şaşkına çevirebilen bir sesle, bize kalabalığın [içinde] yalnızca birisi olduğumuzu (...) hatırlatır.” (Büyük, 2007, s. 22).

Smith’e göre “iyi kabul edilen”, tarafsız üçüncü kişi tarafından tanımlanmaktadır. Dolayısıyla burada söz konusu olan ne Kant’ın “saf akliselimi” ne de tanrısal bir kanundur. İyi olan burada bir ölçüde bir değişime tabi ve sadece bireysel bir temele sahiptir. Smith’in tarafsız gözlemcisi, aynı zamanda kendi çıkarına uygun olmadığı halde olayları “iyi” olarak değerlendirebilmektedir.

4. Birey ve Toplum

Felsefik ve sosyal-antropolojik olarak farklı temellerden beslenen iki düşünürün birey-toplum ve piyasa-devlet ilişkilerine ilişkin tasarımlarının da farklılaşması kaçınılmaz olmaktadır.

4.1. Bir Görev Olarak “Uyum”

Sosyal teorik bilgilenmeye göre, büyük gruplardaki davranış niyetleri ve davranış sonuçları birbirleriyle uyumlu olmak zorunda değildir. Burada Smith’in eseri önem kazanmaktadır, çünkü Smith, bireysel davranışların spesifik toplumsal izdüşümlerini, piyasa ekonomisi içinde analiz etmektedir (Schumpeter, 1954, s. 142). Bununla birlikte Hume’nin duygusal yakın alan – uzak alan ayrışımı unutulmamalıdır. Hume bu noktada tamamlayıcı bir fonksiyon üstlenmekte ve toplumsal önem addeden fenomenleri tanımlamaktadır.

Smith “*Wohlstand der Nationen*” adlı eserinde özellikle merkantilistlerin dogmalarını ayrıntılı şekilde incelemektedir. Çünkü tanrı tarafından koyulmuş olan düzen, burada bir tezatlık içerir ve çözülemez niteliktedir ki, bu yüzden ortaya pek çok yorum çıkmaktadır. Zira eğer bu düzen tanrının isteğiye ve tabiata uygunsaydı, o zaman sapmalar nasıl açıklanacaktır? Doğal düzeni savunan fizyokratlar, burada Smith’in tam karşısında yer almaktadır. Fizyokratlar için “pozitif düzen” zamana bağlı ve geçici olan düzendir, “doğal düzene” giden yolda ara bir istasyon niteliğindedir. Ama bu ara istasyonlar, ancak devletin “doğum desteğiyle” aşılabilir niteliktedir. Uyum bu şekilde verilmiş durumdadır ve burada sadece ortaya çıkarılmalıdır (Smith, 2009, s.312).

Yeni stoacı olan Smith için durum farklı görünmektedir. Uyum ancak doğal davranışla oluşabilir ve bunun için büyük devlet müdahalelerine ihtiyaç duymamaktadır. Her küçük doğal davranış, bütünün oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu stoacı formül Smith’de “görünmez el”e dönüşmektedir. Smith epikürist olmadığı için, eserinde din ve tanrısal uyum bir rol oynamaktadır.

4.2. Hume'de Yapay Erdemler

Hume etkin bir hukuk düzenini toplumsal birliktelik için zorunlu görmektedir. Bu kurallar olmadan, toplum içinde düzen olamamaktadır. Bu noktada özellikle bu hukuk kurallarının oluşması ve uygulanması önemlidir. Ona göre bu sadece *"insanın doğasından"* ve insanların birlikte yaşaması için gerekli olan ortam düşüncesinden elde edilebilmektedir (Vanberg, 1975, s. 17). İşte bu noktada Hume'nin yapay erdemlerinin ele alınması gerekmektedir. Doğal erdemlerden farklı olarak, yapay erdemler doğuştan gelmemekte ve süreç içinde oluşmaktadır. Yapay erdemlerin oluşması için normlar ve kurumlar duygusal uzak alan olmak üzere iki neden vardır.

1. Kaynakların kıtlığı (Ekonominin temel sorunsalı)
2. Doğal erdemlerin sınırlı etkinlik alanı. Bundan dolayı duygusal uzak alan kurallarla düzenlenmek zorunda kalınmıştır.

Hume, kıt kaynaklar ve bunun sonucu olan özel mülkiyet çıkarımına büyük önem addetmektedir: *"Eğer tabiat tüm ihtiyaç ve dileklerimiz karşılayabiliyor olsaydı, hukuk oluşumuna gerek kalmazdı. Ayrıca bu durumda şu anda insanlar arasında süregelen mülkiyet zorunluluğu da olmazdı"* (Hume,2004:238). Hume bu bölümün hemen ardından duygusal yakın ve uzak alan arasındaki farkı vurgulamaktadır. Yakın alan karı-koca ve arkadaşlar arasındadır. Uzak alandaysa aktörlerin bireysel çıkarları ağır basmaktadır. Dolayısıyla insanlar öncelikli olarak çıkarları doğrultusunda davranmaktadır. Bununla birlikte bu çıkarlar, sonuçta hukuk kuralları uygulamalarıyla sınırlandırılır. Bununla birlikte insan var olan normlara karşı çıkmak için doğal bir eğilim içindedir. Üstelik bu eğilim, kötü örneklerin oluşmasıyla birlikte güçlenmektedir. Fakat insan sonuçta bu psikolojik oluşumları anlayabilme yetisine sahiptir ki, Hume'yi anti-rasyonalist ve hisçi olarak göstermenin absürtlüğü de burada yatmaktadır. İnsan bu sorunları aşabilmek için, özgür iradesiyle kurallara uyma basiretini göstermektedir. Peki ama bu *"zorunluluk"* nasıl oluşmakta ve söz konusu *"zaman önceliği"* bağlamında nasıl formüle edilebilmektedir? *"tabiatımızda belirgin bir değişiklik yapmak mümkün olmadığı için, o zaman var olan durumumuzu, hukuk normları içinde çıkarımıza uygun hale getirmeye çalışmalı, buna uyulmadığı takdirdeyse, çıkarımızın zedelendiğini bilmeliyiz"* (Hume,2004: 286). Sonuçta kurallar çerçevesi duygusal uzak alan için belirleyicidir ve Hume'ye göre yurttaşlık esasının temeli, söz konusu kurallara uymaya çalışan ve olabildiğince nötr olan kişilerde yatmaktadır. Bu kişiler özellikle *"şu anki konumları itibarıyla toplum içinde mutlu olan kişilerdir"*. Hume, liberalizm içindeki hukuk – devlet felsefesinin kurucusudur ve bunu özellikle kişisel özgürlüğe dayandırmaktadır. Bu yüzden erklerin ayrılması düşüncesi Hume'de çok ön planda değildir.¹¹

Buchanan ise Hume'de *"koruyucu devlet"* fikrinin yanında *"prodüktif devlet"* ifadesinin de bulunduğunu belirtmektedir. *"Hukuk düzeninin korunması bir hükümet için sadece var oluş meselesi değildir"* (Hume, 2004: 287). Devlet sonuçta genel refah konusunda aktif bir rol üstlenmelidir. Hume bu noktada *"kamusal yarar"* için kurallar çerçevesinin önemine vurgu yapmaktadır. Hume, belirgin bir şekilde yakın alan ve uzak alan arasında bir ayrıma gitmektedir. Yakın alanda, kişisel yaptırım potansiyeli yeterlidir. Anonim toplumdaki yaptırım potansiyeli ise normlar ve hukuk düzeni üzerinden tesis edilmektedir. Bu ikinci basamak özellikle Smith'de ayrıntı bir şekilde işlenmiştir. Burada küçük gruplar ve iş bölümüne dayalı bir toplum arasındaki kökensel fark ortaya konmaktadır.

Kurumların oluşmasının nedeni kıt kaynaklar ve doğal erdemlerin yeterince etkin olmamalarıdır. Bireyler için birlikte yaşam kurumlar üzerinden daha uygundur. Hume sosyal kurumların oluşumunu fonksiyonel olmaktan ziyade, aktöre dayalı olduğunu açıklarken, esasında metodolojik bireysellik mantığında hareket etmektedir. Hayek (Hayek,1994:237) bu noktada Hume'un gerçekte Darwin'den önce evrim kavramını

¹¹ Montesquieu eseri olan "De l'esprit des lois", Hume'nin eserinden 8 yıl sonra yayımlanmıştır.

oluşturduğunu ileri sürmektedir. Çünkü bu kurumlar zaman içinde büyümüş ve gelişmiştir.

4.3. Smith'in Optimal Devlet Faaliyeti Üzerine Düşünceleri

Smith'e göre, ahlaklı ve bilge bir insan, her zaman toplumsal çıkarı kendi çıkarının önünde görmektedir. Smith bu insanların azınlıkta olduğunun; endüstrileşmeyle birlikte toplum içinde büyük dönüşümler olduğunun ve artan işgücüyle birlikte, yakın alan ilişkilerinin dışında bir dizi anonim ilişkilerin ortaya çıktığının farkındadır (Rosenberg,1981:1). Smith, küçük gruplarda (örneğin göçebe çobanlarda) devletin kurumsallığına ihtiyaç olmadığını belirtmektedir. Ayrıca ona göre aile birlikteliği, ancak devlet yeterince güvence sunduğu zaman gevsemeye başlamaktadır. Duygusal yakın alanda, yukarıda Hume'ye özgülünen erdemler Smith için de geçerlidir. Uzak alandaysa devlet kanun yaptırımıyla uyumlu bir birlikte yaşamı oluşturmaktadır. Her ne kadar manevi davranışları vurgulamış ve bireysel çıkar üzerinden yapılan mono-kozal davranış yorumlarını reddetse de toplumun altürüstlük dışında var olması mümkün değildir (Fabel,1950: 319).

"Hukuk devletinin" en önemli görevi güvenlik ve adalettir. Smith bununla birlikte devletin görünen eline daha fazla görev yüklemektedir. Fakat buna geçmeden önce Smith'in "*istasyon (evre) teorisine*" değinmeliyiz.¹² Bizim bugün avcı ve toplayıcı olarak tarif ettiğimiz toplumlarda, insanlar yabani hayvan ve meyveleri yiyerek hayatta kalmaktadır. Ama artan nüfus yüzünden bundan vazgeçmek zorundadırlar ve gıda maddeleri depolanmaya başlamaktadırlar. Smith'e göre bu maddelerin fazla dayanıklı olmaması, çoban-toplulukların doğmasına neden olmaktadır. Ama bu da beslenmek için yeterli olmayınca, toprak işlenmeye başlamaktadır. Artık tarım evresi başlamıştır. Bu üçüncü evrede iş bölümü gelişmekte ve takas ekonomisinin daha kompleks formları ortaya çıkmaktadır. Burada tüccar sınıfı ortaya çıkıyor ki, iş bölümü olmayan bir toplumda bu mümkün olamazdı. İş bölümü geliştikçe ortaya yeni üretim teknikleri çıkmaktadır. Piyasa süreçleri üzerinden ki, bunlar merkezi olmasa da fiyatlar üzerinden idare edilmekte ve yoğun bir ticaret hacmi oluşmaktadır. Bu durum özel mülkiyetten ziyade, iş bölümünün getirdiği bir kazançtır. Makinelerin kullanımıyla birlikte endüstri toplumu doğmaktadır. Smith'e göre iş bölümü derecesi, bütünüyle piyasanın büyüklüğüne bağlıdır.

Smith için bu (dört) evre teorisi oldukça inandırıcıdır, çünkü en doğal ve bu yüzden en iyi gelişim olanağını sağlamaktadır¹³ Öncelikle temel ihtiyaçlar karşılanmaktadır, daha az önemli olan ihtiyaçlar ancak bundan sonra gelmektedir (Smith,2009, s.314). Smith "*Das natürliche Wachstum des Wohlstandes*" (Zenginliğin Doğal Büyümesi) isimli üçüncü kitabının ilk bölümünde, bu tezinin neden ampirik olarak ispatlanamadığını irdelemekte ve bunu eski miras hukuku gibi konulara bağlamaktadır. Piyasa mekanizmaları, her ne kadar insan müdahalesi olsa da uzun vadede doğal ve pozitif bir ekonomik gelişim sürecini beraberinde getirmektedir. Ama Keynes'le birlikte "*In the long run we are all dead*" mantığını krizler ile içselleştirdiğimiz için, Smith'in bu noktada ortaya sürdüğü somut devlet görevlerine değinmemiz gerekmektedir.

Smith'de piyasa sürecinin görünmez el tarafından koordine edildiği ve bunun devlet tarafından düzenlenmediği bilinmekte ve bu "*spontane süreçlerin*" çerçeve kurallarının önemi ortaya çıkmaktadır (Rosenberg, 1981, s.23). Smith'in devlete yüklediği kurallar, iş bölümüne dayalı piyasa ekonomisinin merkezi kurumlarının oluşturdukları negatif etkiler göz önüne tutularak şekillenmiştir. Smith piyasanın başarısızlığının, yani piyasa süreçlerinin negatif sonuçlarının bilincindedir ve bunları devlet müdahalesi veya kurallar aracılığıyla önlemek istemektedir.

¹² (Streminger , 1995, s. 164) bu noktada Fransız aydınlanmacı Turgot'un çok benzer düşüncelere sahip olduğunu belirtiyor. Bununla birlikte Smith bunlara dayanmıyor ve Mandeville'in düşüncelerini benimliyor.

¹³ Tabiat kavramının iki anlamı kullanımının uzun bir geleneği vardır: tabiat 18. Yüzyılın pek çok bilim adamında olduğu gibi Smith içinde var olan bir bilgilenme seviyesi ve gerçekleştirilmesi gereken bir idealdir. Tabiat kavramının bu ikili kullanımı Plato, Aristo, stoacılar, Romalılar ve ortaçağ hukukunda da görülür. – (Streminger 1995, s.166).

İskoç manevi felsefesinde “*spontane düzen*” kavramı önemli bir yer tutmaktadır, ama bu spontane düzen içinde oldukça “*belirleyici bir sınırnın*” çizilmiş olduğu unutulmamalıdır. Başlangıç seviyesinde “*kişisel çıkar*” toplum için yeterli iken, belirli bir kompleks yapıya ulaştıktan sonra toplum farklı bir düzlemde manevi değerler üretmelidir ki, bu artık kişisel çıkarlarla mümkün olamamaktadır. Sosyal etik sonuçta, oyun kuralları ve oyun hamleleri vasıtasıyla ortaya çıkan sonuçlardan sorumludur. Smith Wohlstand der Nationen’de devlete geniş yer ayırmaktadır, ama bunlar daha ziyade uygun vergi ve kontrol mekanizmalarına değinmek içindir. Smith’e göre devletin görevleri, artan ekonomik gelişimle beraber artmaktadır. Ama bunun devletin ekonomi içindeki payının da arttığı anlamına mı geldiği, bilinmemektedir.¹⁴

Smith’te Devlet bunun dışında iki noktada daha incelenir: *piyasa ekonomisini destekleyici fonksiyon üstlenmesi ve negatif sonuçları bir sistem üzerinden kanalize etmesi*. Smith aslında burada asimetrik enformasyon sonucu ortaya çıkan “*moral-hazard*” problemine değinir. Smith burada negatif teşviklerin yerine pozitif teşvik ikame etmeyi önermektedir. Devletin ilk görevinin piyasa ekonomisini desteklemek olduğunu, kamusal mallar problemine dayandırmaktadır. Henüz net kavramlar kullanmamış olsa da alt yapı tedbirleri konusundaki açıklamaları oldukça berraktır. Smith kamusal mallar ifadesiyle (adalet ve güvenliğin yanında) “*yollar, köprüler, kanallar ve limanları gibi*” altyapıyı kastetmektedir (Smith, 2009, s.646). Smith’e göre bu yatırımlar “*devletin kaynaklarını kullanmadan*” oluşturulabilir. Bir diğer önemli noktaysa, merkantilizmde sıkça rastlana “*ayrıcılıkların*” kaldırılmasıdır. Devlet toplumsal amaçları takip etmekle yükümlüdür ve Devletin aksiyom çerçevesi önce bilimsel yolla tespit edildikten sonra yürürlüğe girecektir.

“*Smith için en korkunç öngörülerden biri, nefret uyandırmış olan tüccar ve fabrikatörlerin, tüketicilerin zararına olabilecek şekilde politikacılarla anlaşmaları olasılığıdır*”. (Smith,2009:660) Bu bahtsız birliktelik, genel görevlerle vazifelendirilmemiş devletin varlığında, tekrardan bir merkantilist durumun ortaya çıkmasına yol açardı.

Büyüyen pazarlar ve iş bölümü bununla birlikte negatif etki de yaratır ve bu devlet için ikinci bir sorun anlamına gelir. “*Devletin görünen eli, görünmeyen elini desteklemelidir, çünkü bu durumda piyasa mekanizmaları farklı bireysel çıkarlar doğrultusunda pozitif bir bütün oluşturmazlar*” (Streminger 1995, s.178). Bu durum Smith’de özellikle işçiler bağlamında hissedilir. Her ne kadar Smith maaş pazarlıklarına devletin karışmaması gerektiğini savunurken, devletin yine de fakir ve zayıfların lehine tavır alması gerektiğini düşünüyor. (Streminger, 1995, s.179). O dönemde endüstrileşmeyle birlikte ortaya paradoksal olarak eğitim sorununu ortaya çıkarmıştır. Halkın büyük bölümü sadece yaptığı işle ilgileniyordu. Smith’in tespitleri bu noktada Marks’ı hatırlatmaktadır: “*Artan iş bölümüyle birlikte halkın büyük bölümü yaptığı işle geçinmeye başladı ve bu insanların akliselimini de şekillendirdi. Bütün gün basit el işi yapan biri, zihinsel faaliyete ihtiyaç duymamaktadır ve zaman içinde bunu kullanmayı unutmaktadır. Sonuçta bir varlığın olabildiği ölçüde dar kafalı ve tek düze biri olup çıkıyor*” (Smith, 2009, s.662).

İş bölümü ve uzmanlaşma, bu şekilde eğitim sorununu ortaya çıkarmış ve Smith bunu kesin olarak devletin vazifesi olarak tanımlamıştır. Smith burada basit insanların asla varlıklı insanlar kadar eğitilemeyeceğini belirtir, ama “*yazma-okuma-hesaplama gibi temel eğitimi*” almaları gerektiğini vurgular. Ona göre “*devlet küçük bir harcamayla bu eğitimi verebilir, hatta halkı bunu zorlayabilir*” (Smith, 2009, s. 665). Smith devletin bunun için fakir çocuklar için ücretsiz okul açması gerektiğini savunmaktadır.

Smith, genel ekonomik düsturlardan kaçınır ve sosyal bilimlerde her daim gerçek olan ifadelerden uzak durur. Smith’e göre devlet harcamaları, ödeme gücüne ulaşabilmek amacıyla artan oranlı vergilendirmeye karşılmalıdır. Ona göre zenginlerin özel mülkiyet, kamusal güvenlik ve adalet gibi kurumların yaşamasında daha fazla çıkarları bulunmaktadır.

¹⁴ Streminger ve Müller bu noktada “devlet oranı” kelimesini okudukları iddia eder, ama esasında böyle bir ifade yoktur. Devlet harcamaları bu durumda mantıklı olarak zaten yükselir.

5. Sonuç Yerine

Görünmez elin özgülendiği Smith ticaret düzeni ile ticaret boyutunu birbirinden ayırmıştır ki, görünmez el burada aracı (mediator) olarak işlev görmektedir. Bununla birlikte görünmez el hatasız değildir, çünkü bir toplumun resmi ve gayri resmi kurallarıyla idare edilir. Yakın duygusal alanda gayri resmi kurallar (doğal erdemler) etkindir. “Devletsiz toplumlardaysa” gayri resmi özel yaptırım ve gayri resmi kolektif yaptırım mevcuttur. Burada devletin zorlayıcı aparatıyla uygulanan resmi kurallar yoktur. Kompleks ve iş bölümü olan toplumlarda resmi kurallar önemli bir rol oynar. Hume ve Smith kurallarla toplumu koordine edebileceklerini keşfetmişlerdir. Bu ise resmi ve gayri resmi kural olarak ikiye ayırmışlardır. Hayek için hak, yasal düzenlemeden eskidir. Smith için hak, en önemli devlet fonksiyonudur.

Çerçeve kurallar merkezi önemdedir, ama olabildiğince oyun alanı bırakmalıdır. Burada söz konusu olan koşullu özgürleştirmedir.

Merkezi olmayan bireysel davranış – ve oluşum alanlarının zorunluluğu anlaşılmıştır. Sosyal etik değerler ve bununla bağlantılı olan enformasyon, motivasyon ve kontrol avantajları, devlet faaliyetlerinin teorik olarak meşrulaştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Hume ve Smith’de özel olarak ele alınmayan metodoloji daha sonra *metodolojik bireysellik* ve *homo economicus* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte homo oeconomicus’un tek boyutluluğu göz önünde tutulduğunda, Hume ve Smith’in şaşkırtıcı bir şekilde insanı çok daha kapsamlı araştırdıkları ve özellikle bireysel faydaya fazlasıyla yer verdikleri görülmektedir.

Herhangi bir toplumsal teorinin temeli, esas itibarla sadece muadil bir insan resmi sunabilir. Özellikle kendi anti-bireysel insan resminde başarısızlığa uğrayan Marksist öğretide bunu görmek mümkündür.

Kaynakça

- Büyük, T. (2007). *Ahlak ve Hukuk Felsefesi Temelinde Adam Smith’in Ekonomi Kuramı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Eren, A. A. (2010). Adam Smith’in Ticarete ve Merkantilist Politikalara Yaklaşımı: Yeni Bir Adam Smith Sorunu Mu?. *Politik İktisat ve Adam Smith* (Ed. H. Kapucu, M. Aydın, İ. Şiriner, F. Morady, Ü. Çetin). Yön Yayıncılık
- Farbel, K. (1950). Einiges über Schachaufgaben Eine Einführung in der Problemschach. De Gruyter.
- Hayek, A. F. (1994). *Der Weg zur Knechtschaft*. Olzog ein Imprint der Lau.
- Hume, D. (2003). *Eine Untersuchung über die Prinzipien der Moral*, Übersetzer Manfred.
- Hume, D. (2004). *Ein Traktat über die menschliche Natur* (Buch 1-3): Band 1: Über den Verstand. Band 2: Über die Affekte. Band 3: Über die Moral, Theodor Lipps, Wolfgang Sohst, Xenomoi Verlag.
- Kulenkampffs, H. J. (1985). *Höchstvergnügliche Anekdotensammlung*. Verlag: Bertelsmann, Gütersloh, Waddewarden Wangerland, NDS, Deutschland.
- Popper, K. (1958). *Logik der Forschung* Herausgegeben: Keuth. Herbert, Akademie Verlag.
- Rosenberg, A. (1981). *Verborgene Worte Jesu*, Verlag: Herde.
- Rostow, W. W. (1960). *Stadien wirtsch. Wachstums*, Göttingen.
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of Economic Analysis*, Routledge.
- Smith, A. (2009). *Der Wohlstand der Nationen: Untersuchung über das Wesen und des Volkswohlstandes* Übersetzer Max Stirner. Anaconda Verlag.
- Smith, A. (2010). *Theorie der ethischen Gefühle: Mit e. Bibliographie v. Günter Gawlick* (Philosophische Bibliothek).
- Streminger, G. (1995). *David Hume: Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand*, Ferdinand Schöningh.

Türkan, M. ve Aşkın, Z. (2013). David Hume'un Siyaset Felsefesinin Epistemolojik ve Etik İçerimleri. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 3(2), 25-51.

Vanberg, V. (1975). *Die Zwei Soziologien: Individualismus Und Kollektivismus in Der Sozialtheorie (Die Einheit Der Gesellschaftswissenschaften)*, Mohr.

Yayla, A. (2002). *Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hülya ÖZİZER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Hülya ÖZİZER (100%)

Devlet, Toplum ve Aydınlar: 100. Yılda Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik Üzerine Bir Değerlendirme

Deniz YILDIRIM¹, Evren HASPOLAT²

¹ Doç. Dr., Siyaset Bilimci, Bağımsız Araştırmacı; yildirimdeniz1979@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2576-3170

² Doç. Dr., Siyaset Bilimci, Bağımsız Araştırmacı; evrenhaspolat@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4999-7457

Öz: Türkiye’de son yıllarda Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik olgusunun teorik ve pratik açıdan irdelenmesine odaklanan geniş bir literatür oluşmaya başlamıştır. Uluslararası teorinin ve deneyimlerin de etkisiyle genişleyen bu literatür, Türkiye’nin tarihsel Cumhuriyet atılımının özgünlüğü, eleştirisi ya da eleştirel sahiplenilmesi çerçevesi içinde yeniden anlamlandırılarak somut siyasal yaşama ve buradaki tartışmalara da etki etmeye başlamıştır. Bu tartışmaların yakın tarih içindeki siyasal gelişmeler doğrultusunda topluma, devlete ve aydınlara nasıl yansıdığını anlamak için, önemli dönüm noktalarındaki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına karşılaştırmalı olarak bakmak faydalı bir yöntem olabilir. Bu yaklaşım çerçevesinde makale, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. yılı olan 2023’te devlet, toplum ve aydınlar katında Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik olgularının güncel durumunu Gramsci’nin “bütüncül devlet” yaklaşımı çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu doğrultuda çalışma öncelikle, Cumhuriyet’in 75. Yıl kutlamaları ile 100. Yıl kutlamaları arasındaki farklar üzerinden politik toplum, sivil toplum ve aydınlar düzeyindeki değişimin izlerini sürmekte ve devamında da hem devlet hem de toplum katında yaşanan bu değişmelerin olası siyasal ve düşünsel gelişmelere etkisini yine Cumhuriyetçilik olgusunun geleceği bakımından tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Cumhuriyetçilik, Bütüncül Devlet, Aydınlar, Hegemonya.

Jel Kodları: D72, D74, N40

State, Society and Intellectuals: An Evaluation of the Republic and Republicanism in its 100th Anniversary

Abstract: In recent years in Turkey, a large literature has started to emerge focusing on the theoretical and practical analyses of the Republic and Republicanism. This literature, which has also expanded with the influence of international theory and experiences, has begun to have an impact on concrete political life and the debates therein by being reinterpreted within the framework of the originality, criticism or critical appropriation of Turkey's historical Republican breakthrough. In order to understand how these debates are reflected on society, the state and intellectuals in line with the political developments in recent history, it may be a useful method to look comparatively at the Republic Day celebrations at important turning points. Within this approach, the article evaluates the current state of the Republic and Republicanism at the level of the state, society and intellectuals in 2023, the centennial of the founding of the Republic of Turkey, from the perspective of Gramsci's "integral state" approach. In this respect, the study first traces the changes at the level of political society, civil society and intellectuals by focusing on the differences between the celebrations of the 75th anniversary of the Republic and the celebrations of the 100th anniversary, and then discusses the impact of these changes at both the state and society levels on possible political and intellectual developments in terms of the future of the phenomenon of Republicanism.

Keywords: Republic, Republicanism, Internal State, Intellectuals, Hegemony.

Jel Codes: D72, D74, N40

Atıf: Yıldırım D., Haspolat E. (2024). Devlet, Toplum ve Aydınlar: 100. Yılda Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik Üzerine Bir Değerlendirme, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 201-225. <https://doi.org/10.30586/1424427>

Geliş Tarihi: 23.01.2024

Kabul Tarihi: 13.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

29 Ekim 1923'te kuruluşu ilan edilen Cumhuriyet'in 2023 yılında 100. yaşını tamamlamasına tanıklık ediyoruz. Cumhuriyeti Türkiye'nin tarihsel çağdaşlaşma sürecinin içinde devrimsel bir kopuş olarak görüp değerlendirmenin, hakkını bu haliyle teslim ederken bugün gelinen noktada, 100. Yılda genel tablonun özelliklerini ve yaşanan değişimi de devlet, toplum ve aydınlar katındaki kutlama/algılanma pratiklerine bakarak kavramaya çalışmanın mümkün olduğunu düşünüyoruz.

Kuşkusuz ki burada öncelikle iki temel teorik ve pratik olguya hem evrensel hem de yerel dinamiklerin eklemlenişi bağlamında açıklık gerektirmek gerekmektedir. Bu anlamda Cumhuriyet, 29 Ekim 1923'te ilan edilmiş olsa da özellikle egemenliğin İstanbul'dan ve saraydan Anadolu'ya ve halkın kendi olanaklarıyla kurtuluşu vurgusu eşliğinde adım adım halka doğru aktarılması süreci, Kurtuluş Savaşı'nın askeri örgütlenme süreciyle birleşmiştir (Gawrych, 1988; 2016). Bu anlamda zor ile rıza, askeri ile politik momentler kurucu dinamikler içinde kaynaşmış ve bu çerçevede de işgalden Kurtuluş ile yeni devletin halk egemenliği ekseninde örgütlenişine işaret eden Kuruluş momentleri iç içe geçmiştir (Tanör, 1999; 2007). Böyle bir durum bize, ister istemez, Cumhuriyet'in kuruluş sürecini ve ilerleyen yıllardaki gelişmeleri İtalyan Marksist düşünür ve siyasetçi Antonio Gramsci'nin "bütüncül devlet" yaklaşımı aracılığıyla okumak gerektiğini söylemektedir.¹

Tablo böyle olunca, 29 Ekim 1923'ün, Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde yürütülen Kurtuluş Savaşı'nda egemenliğin halka geçişinin kritik dönemeçlerinde içkin olduğunu, önce yerel ve sonra ulusal kongrelerde ve ardından da Meclis Hükümeti sistemi eşliğinde Ankara'da açılan Meclis'te alınan kararların buna dönük adımlar olduğunu, 1921 Anayasası'nda egemenliğin halka ait olduğunun vurgulanmasının ve yine 1922'de saltanatın kaldırılmasının, yeni devletin bir cumhuriyet şeklinde örgütlenişine dair göstergeler olarak görülebileceğini söylemek mümkündür (benzer bir açıklama için bkz. Tanör, 1999). Bu durumda 29 Ekim 1923, aslında Kurtuluş Savaşı boyunca halk egemenliği ilkesine dayanarak, işgale ve İstanbul merkezli rejime karşı meşruluğunu bu ilkedeki ve buna dayalı inşa edilen kurumlardan alarak ilerleyen Milli Kurtuluşçu iradenin savaş boyunca gerçekleştirdiği büyük siyasal dönüşüme bütünsel olarak adını verme ihtiyacının sonucudur, ürünüdür. Bu bakış doğrultusunda, Cumhuriyet'in devrimsel dönüşümünün ilk aşamalarının siyasal açıdan egemenliğin saray ve saltanat merkezlerinden halka doğru aktarılmasıyla ilişkili ve bu çerçevede de yürütme/tek kişi rejimi karşısında yasama/meclis ağırlıklı bir siyasal dizilişle bağlantılı olduğunu saptamak gereklidir. Bu durum, Cumhuriyet'in 100. Yılı bağlamında genel tabloyu ve dönüşümü anlamak adına da akılda tutulmalıdır.

Diğer yandan bu geriye dönük aşamalı gelişmelerin bütünlüğü içinde, Cumhuriyet'i sadece Kurtuluş Savaşı'nın olağanüstü koşullarında adım adım ilerleyen siyasal kuruluş/yeni devletin örgütlenmesi süreci olarak okumak da Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik adını verdiğimiz pratiğin Türkiye özgül koşullarında anlaşılması adına yeterli değildir. Türkiye'de Cumhuriyet Devrimi süreci, salt ilan edilmesinden önceki gelişmelerle, kurucu momentlerdeki değişimlerle sınırlı olmadığı gibi; sadece siyasal bir iktidar kaynağı/kullanımı değişikliği ile de sınırlı değildir. Bu anlamıyla Cumhuriyet'i devlet başkanının bu göreve veraset dışındaki bir başka yöntemle gelmesi, dolayısıyla monarşinin tam tersi olması üzerinden tanımlayan "dar anlamda cumhuriyet" sınıflandırmasının², Türkiye'deki pratiği anlamaya yetmeyeceğini, meselenin salt bu ölçütle sınırlandırılmasının, 100. Yılda, devlet başkanının seçimle işbaşına geldiği koşullarda, cumhuriyetin yaşadığı büyük dönüşümü kavrama yolunda yöntemsel olarak eksik bir zemin yaratacağını belirtmek isteriz. Cumhuriyet'in devrimsel sürecinin salt ilanından önce egemenliği aşama aşama halka ve ağırlık merkezini de Meclis'e kaydıran kurucu siyasal gelişmelerle sınırlı olmadığı, Cumhuriyet'in siyasal devrimlerinin

¹ Gramsci'nin bu yaklaşımının ayrıntısına ilerleyen sayfalarda değineceğiz.

² "Dar anlamda cumhuriyet" olgusunu açıklayan ve tartışan metinler için bkz. Gözler, 1999; 2017: 92.

kuruluşun ilanının ardından devam eden “çağdaşlaşma” devrimleriyle toplumsal ve kültürel alanda da bütünlükle sürdürüldüğü açıktır. Bu doğrultuda, “Cumhuriyet birbirinin ayrılmaz parçaları olan üç aşamadaki devrimlerle inşa edilir” saptamasını yapan Metinsoy (2023: 20), birbirini izleyen ilk iki aşama olarak “Anayasal Cumhuriyet” ve “Toplumsal ve Kültürel Cumhuriyet”i saymaktadır. Biz de bu çalışmada Türkiye’nin özgül koşulları içinde Cumhuriyet Devrimi pratiğinin aynı zamanda gerçekleşmeye ve zamana yayılsa da, ağırlıkla bu iki kritik siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçlerinin bütünlüğü içinde kavranması gerektiğini düşünmekteyiz. Özellikle 1924 yılı ile hız kazanıp eğitim, kültür, bilimsel ve laik eğitim, kadınların toplumsal ve siyasal yaşama katılmasının önünü açan laiklik ve çağdaşlaşma devrimlerinin de Cumhuriyet’i Türkiye tarihselliğinde Cumhuriyet yapan toplam devrimler olarak görülmesi gerektiği açıktır.³ Durum böyle olunca Cumhuriyet’i, Gramsci’nin zor ile rıza, politik toplum ile sivil toplum momentlerinin birlikteliği üzerinden tarif ettiği şekilde bir “bütüncül devlet” dönüşümü olarak okumak ve 100. Yıldaki tabloyu da yine bu “bütüncül devlet”in unsurları aracılığıyla, kutlamalar üzerinden değerlendirmek mümkündür.

Bu çerçevede, buraya kadar ifade ettiğimiz tezler üzerinden, 100. Yıl kutlamalarına devlet, toplum ve ideolojik hegemonya mücadele ve üretim sürecinin belirgin unsuru olan aydınlar katındaki yaklaşımlara bakarak bir 100. Yıl tablosu çıkarmak arayışında olduğumuzu ifade etmek isteriz. Bu değerlendirme için, özetle, Cumhuriyet’i salt 29 Ekim 1923 tarihiyle sınırlı bir ilan etme pratiği olarak ele almak yerine, öncesindeki Kurtuluş Savaşı boyunca adım adım egemenliği halka aktaran dönüşümlerde kendisini açığa vuran bir inşa etme pratiği olarak gördüğümüzü, 29 Ekim 1923’te koşulların uygun hale gelişiyle bu dönüşümün anayasal olarak adının konulduğunu belirttik. Bunun dışında, özellikle son 200 yıldır çağdaşlaşma ile değişime direnme zıtlığının çağdaşlaşma tarafının bu hedefi Cumhuriyet’in ilanından sonraki radikal program aracılığıyla toplumsal ve kültürel yaşama yansıtmaya çalıştığını, dolayısıyla “Cumhuriyet kuşakları” yaratmaya yöneldiğini ifade ettik. Bu nedenle de Cumhuriyet’i, “dar anlamda”, monarşinin karşıtı, devlet başkanının göreve gelme biçimi üzerinden ele alıp ölçen yaklaşımlar yerine, 1923’te sembolleşen Cumhuriyet kavramlaştırmasını, öncesi ve sonrasıyla gerçekleşen siyasal ve toplumsal/kültürel alandaki devrimlerin toplamı olarak ele aldığımızı tekrar belirtmek isteriz. Buna ilave olarak da Kurtuluş Savaşı’nda başlayan askeri kurtuluş ile siyasi kuruluş diyalektiğinin, bugünü de Gramsciyen bir yaklaşımla “bütüncül devlet” kuramlaştırması ile ele almamız açısından önemli bir olanak yarattığını ifade ediyoruz. Tekrarlamak pahasına da olsa bu teorik ve yöntemsel formülasyonların, 100. Yıl kutlamalarına nasıl ve niye anlam atfettiğimizi görünür kılacağını, bu kutlamalardaki devlet, toplum ve aydınlar katında beliren reflekslerin tarihsel olarak, gelinen noktada, nasıl bir dönüşüm sürecinin yaşandığını anlamaya da katkı sunacağını düşünüyoruz.

Kutlamalar konusunda devletle toplum pratiklerinin ve yine politik toplum ile sivil toplum arasındaki dolayımı sağlayan, hegemonya ve karşı hegemonya üretimi süreçlerinde büyük bir rol üstlenen aydınlar katında beliren pratiklerin ve teorik üretimlerin çözümlenmesine geçmeden önce, kısaca Gramsci’nin “bütüncül devlet” yaklaşımını açmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

2. Gramsci’de “Bütüncül Devlet”

İtalyan komünist hareketinin önderlerinden Gramsci, Mussolini faşizmi tarafından hapsedildiği dönemde Marksist teori açısından birçok açılıma ve tartışmaya kapı aralayan fikirlerini geliştirmiş ve defterleri ölümünden yıllar sonra basılabilmıştır.⁴ Bir bölümü *Hapishane Defterleri* adıyla yayımlanan bu defterlerde Gramsci, sınıf egemenliğinin inşa

³ Biz burada 1923’ün ya da geniş anlamıyla Cumhuriyet Devrimi’nin eksiklerinin, yanlışlarının eleştirel değerlendirmesinden çok; bugün, yani 100. Yılda, farklı toplumsal kesimlerin yeni yeni ya da yeniden önemini keşfettiği “kazanımlar” bağlamında bir tarihsel hat/hatırlatma çizgisi oluşturuyoruz. Yöntemsel açıdan eksiklerin veya yanlışların eleştirel değerlendirmesinin yapılmasının gerektiği ise açıktır; zira Cumhuriyetçilik çizgisi tarihsel olarak bu eksik ve yanlışları büyütmeseydi ya da keşfedip çözme yolunu seçseydi, 100. Yılda siyasal ve toplumsal güç dengeleri bugünkü gibi olmazdı. Ölçümüz büyük oranda pratiğin kendisidir.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Fiori, 1989.

edilişi bağlamında iki tarza işaret etmektedir: İlki, baskının/zor gücünün öne çıktığı tahakküm iken, diğeri de rıza unsurunun ön planda olduğu hegemonya momentidir. Jessop'un da belirttiği gibi tahakküm momenti, "halk kitlelerini belirli bir üretim tarzının talepleri ile uyumlu ve itaatkâr hale getirmek için baskıcı bir aygıtın kullanımını gerektirir" (Jessop, 2008, s. 77).

Hegemonya momenti ise, ikna ve onay mekanizmalarının daha belirleyici hâle geldiği koşullara işaret etmektedir. Yine de önemle vurgulamak gerekir ki hegemonya momenti, tek başına rıza unsuruna dayalı olmaktan çok, 'zorla donatılmış rıza' ya 'zorun gölgesinde rıza' olarak belirmektedir. Gramsci'nin ifadesiyle, "hegemonyanın 'normal' tatbiki, 'zor'un 'rıza'nın önüne geçmediği, 'zor' ile 'rıza'nın birbirini karşılıklı olarak dengeleyip birleştiği koşullarla tanımlanır" (Gramsci, 1971, s. 80).⁵

Defterler'de farklı dönemlerde ve çözümlemelerde devlet olgusunu yer yer politik zor ile, yer yer hegemonya ve rıza momentinin önceliği etrafında açıklayan Gramsci'nin, devleti bu ikisinin bütünlüğü, zor ve rıza momentlerinin ve bunların örgütlenip yaygınlaştırıldığı politik toplum ile sivil toplumun birlikteliği içinde çözümlediği ve bu genişletilmiş devlet tanımı çerçevesinde de "bütüncül devlet" adlandırmasını geliştirdiği bilinmektedir.

Belirttiğimiz üzere Gramsci'nin hegemonya kuramı, sivil toplumda rızanın inşasına vurgu yaptığı kadar, onun devlete ilişkin kavrayışını anlamak için de önemli bir uğraktır. Gramsci'nin politik toplumla sivil toplum arasındaki birliğe vurgu yapacak biçimde geliştirdiği integral (bütüncül) devlet anlayışı, klasik burjuva kamu-özel ayrımını sınıfsal işlevlerin birliği üzerinden aşma yolunu izler. Öyle ki Gramsci'de 'bütüncül devlet' kavramlaştırması siyasetin liberal yorumlarına içkin kuvvetler ayrılığı yaklaşımını aşmak adına geliştirilmiştir (Morton, 2007, s. 89). Dolayısıyla Gramsci bütüncül devlet anlayışı sayesinde, "biçimsel nitelikteki 'kamu' ile 'özel' arasındaki gerçek ilişkiyi göstermektedir. Bu, O'nu, soyut siyaset ve hukuk anlayışını yıkmaya götürür" (Hall vd., 1985, s. 8).

Yetiş'in de belirttiği üzere Gramsci, "Devleti, son derece çarpıcı bir biçimde, üstyapının iki temel bileşeni arasında bir 'denge' olarak kuramsallaştırmayı önerirken, kendi sorunsalındaki etik ya da entegral devlet kavramını geliştirmeye başlar" ve daha önce ayırttığı politik toplum ile sivil toplum uğraklarını yeniden birleştirerek, "entegral devleti, zorlama ve rızanın eşzamanlı bir sentezi olarak anlamlandırır"; böylece Gramsci, "entegral devlet kavramını kullanarak, devleti sadece hükümet aygıtıyla sınırlandıran yaklaşımların ötesine geçmeyi hedefler" (Yetiş, 2009, s. 142).

Yukarıda da değindiğimiz üzere Gramsci'nin bütüncül devlet kavramlaştırması, diktatörlük ve hegemonya ya da zor ile rıza momentlerinin birleşimi anlamına gelmekte ve hegemonyanın zor aygıtına yaslanmadan ayakta durabileceği yönündeki yanılısımayı da aşmayı hedeflemektedir. Bu bakımdan Gramsci'de bütüncül devletin "baskıcı iktidarla silahlanmış hegemonya" (Bocock, 1986, s. 28) durumuna işaret ettiği görülmektedir.⁶ Belki de tam bu nedenle, Gramsci'ye göre hegemonya kavramı, sadece bu gücü kullanan sınıfla değil, aynı zamanda bu gücün kullanımında izlenen yöntemle de tanımlanmaktadır (Fontana, 2001, s. 32).

3. 75. Yıl Kutlamaları: 'Bütüncül Devlet'te Aktörler ve Dengeler

Devrimle kurulmuş ya da olağanüstü koşullarda ortaya çıkmış hemen her devlet, öncelikle kendisini yakın geçmişten kopuş olarak sunar, tarihi kendisiyle ve kendi pratikleriyle başlatarak ilerletir. Milli bayramlar bunun en açık örnekleri arasında yer alır, bu çerçevede işlevselleşir. Diğer yandan, yeni devletler kendilerini yeni bir tarih anlatısı eşliğinde, Hobsbawm'in ifadesiyle "geleneğin icadı" yoluyla, seçici şekilde bir tarihsel devamlılık içine yerleştirmek, kökleştirmek de isterler (Hobsbawm, 2005). Bu bakımdan

⁵ Benzer bir tartışmanın bir edebiyat eseri aracılığıyla yürütüldüğü örnek için Bkz. Yıldırım ve Haspolat, 2023.

⁶ Bununla birlikte Gramsci'nin *Defterler*'de devlete ilişkin üç farklı yaklaşım geliştirdiği de görülmektedir. Bunun için bkz. Bocock, 1986, s. 28-30. Buna göre *Defterler*'de devlet, ilk yaklaşımda sivil toplumun zıddıdır, ikincisinde sivil toplumu da kapsamaktadır, üçüncüsünde ise sivil toplumla aynıdır (Bkz., Anderson, 1988, s. 28).

her köklenme arayışı, aynı zamanda seçici bir biçimde tarihin belirli bir döneminin dışarıda bırakılmasını, belirli dönemlerinin ise "icat" edilerek günün koşullarına, günün hizmetine uyarlanmasını getirir. Cumhuriyet Devrimi bu açıdan bakıldığında, Osmanlı'nın saltanat, hilafet ve dinselleşmiş toplumsal örgütlenmelerinden bir kopuş olarak kendisini sunmuş; bu kopuş, beraberinde, özellikle Türk Tarih Kurumu'nun öncülüğünde, Osmanlı ve yer yer İslam öncesi Türk tarihine dönük tezleri, bu tarihsellik içinde icat edilen geleneği sahiplenip yaygınlaştırma amacına yönelmiştir (Bkz. Copeaux, 2006).

Daha önce de belirttiğimiz üzere milli bayramlar, özellikle Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan cumhuriyetler ve milli devletler açısından bir "sıfır noktası" yaratma, buradan başlayan değişimi hatırlatma, yurttaşları bunun etrafında düzenli olarak kutlamalarla seferber etme ve bir bakıma bir "millet inşa etme" arayışında önemli bir yere sahiptir (Bkz. B. Anderson, 1993). Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından gerçekleştirilen 10. Yıl kutlamaları da bu önem doğrultusunda gerçekleştirilmiş, bu sayede hem genç Cumhuriyet'in başardıkları ilan edilmiş hem de yurttaşlar yeni hedefler için milli bayram aracılığıyla seferber edilmeye çalışılmıştır.⁷

Özellikle belirli dönemeçlerin ilerleyen yıllarda daha da önem kazandığı görülmektedir. Bu anlamda 50. Yıl Kutlamaları özel bir dönüm noktası olmuş; ardından, 1998 yılındaki 75. Yıl kutlamaları da "politik toplum" ve "sivil toplum" denkleminde, bütüncül devletin öncelikler dizilişinde yeni bir aşamayı temsil etmiştir. Burada, AKP iktidarının ilerleyen bölümlerde ele alacağımız 4 taktik etrafında ördüğü tarih ve gelenek anlatısını 100. Yıl kutlamaları aracılığıyla sınamadan önce, karşılaştırmalı bir bakışı bize sağlayacağını düşündüğümüz için, 75. Yıl kutlamalarından özel olarak söz etmek gerekmektedir.

4. 75. Yıl Kutlamaları: 'Bütüncül Devlet'te Yeni Diziliş

Bilindiği üzere 1990'lı yıllar, Gramsciyen anlamda geleneksel aktörlerin yönetme krizine girdiği, yerleşik siyasal partilerle yurttaşlar arasındaki temsil krizinin derinleşip pekiştiği; ekonomik krizlerle siyasal istikrarsızlıkların iç içe geçtiği, terörün/şiddetin yükselişte olduğu, mafya-derin devlet ilişkileri çerçevesinde gücün yasal kullanımının sınırlarının yurttaşın demokratik katılım alanını daraltacak şekilde meşru zeminin dışına kaymaya başladığı (Susurluk Skandalı) bir dönemdir.⁸

Söz konusu dönem aynı zamanda özellikle ilerici toplumsal ve siyasal aktörlerin 12 Eylül darbesinin yasakları, baskılarının da etkisiyle ve 12 Eylül öncesinden taşınan kendi öznel bölünmelerinin/dağınıklıklarının da katkısıyla, bu kriz ortamında, halkın giderek yoksullaşan kentli emekçi tabakalarıyla ilişkilene kanallarının iyiden iyiye kapandığı ve bu boşlukta, Siyasal İslamcı hareketin bu boşluğa hamle yaptığı, bu hamleyi de, bölünmüş siyasal atmosferden yararlanarak, İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde, 1994 yılında gerçekleştirilen yerel seçimlerde belediyeleri kazanarak taçlandığı dönemdir. İlerleyen süreçte ise, Siyasal İslamcılık bir koalisyon hükümeti aracılığıyla başbakanlık konumuna erişmiş (Necmettin Erbakan) ve ardından da 28 Şubat 1997'de MGK'da alınan kararlarla, iktidar değişikliğinin önü "postmodern" olarak adlandırılan bir askeri müdahale ile açılmıştır. İşte tam da bu konjonktürde, 1998 yılında gerçekleştirilen 75. Yıl kutlamalarındaki özgünlük, 28 Şubat sonrasında devletin politik zor gücünün yeniden öne çıktığı momentte, sivil toplum içinde ve aracılığıyla, günün Cumhuriyetçilik anlayışını halk arasında popüler kılmaya dönük arayışlarla da bağlantılı değerlendirilmelidir. Bu bakımdan 1998 kutlamaları, "Cumhuriyet'in sonbaharı" diye adlandırabileceğimiz bir aşamada, politik toplum ile sivil toplum bütünlüğünü Cumhuriyetçi bir zeminde, ağırlıklı olarak da dönemin ruhuna uygun olarak laiklik ekseninde inşa etmeye çalışan, fakat bu girişim ekseninde de toplumun farklı

⁷ 10. Yıl kutlamaları için bkz. Sınmaz-Sönmez, 2004; Bolat, 2023; Tozoğlu vd., 2022; Öztürkmen, 2001.

⁸ Dönemin özellikleri ve AKP öncesindeki 1991-2002 sürecini Gramsciyen organik kriz kuramlaştırması üzerinden ele alan bir çalışma için bkz. Yıldırım, 2010.

kesimlerindeki heyecan kaybını devlet iktidarının temsilcileri eliyle ilan eden bir niteliğe bürünmüştür.

Nitekim bu dönemde, 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in inisiyatifiyle, 75. Yıl kutlamaları sivil toplum alanının öncülüğünde bir organizasyon planlamasına devredilmiş ve Tarih Vakfı aracılığıyla, Yiğit Gülöksüz'ün koordinasyonunda 75. Yıl etkinlikleri farklı alanlarda, sivil toplum aracılığıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Dönemin gazetelerini taradığımızda da görülmektedir ki bu durum, politik toplumun farklı aktörleri ve temsilcileri arasında tartışmalara da yol açmıştır. Örneğin, Milliyet gazetesinde yer alan "75. Yıl Savaşları" başlıklı habere göre, "Bakanlar Kurulu'nda özel olarak dinlenen Yiğit Gülöksüz'ün başkanı olduğu vakfa, komitenin genel bütçesi olan 10 milyon dolar kadar" para verilmiş; "bakanlar arasında da 'Devlet dinlenmiyor, devlete cimrilik ediliyor' tartışmalarına neden olan hatta Devlet Bakanı Güneş Taner'in, 'Bir kutlama için bu kadar para harcamaya ne gerek var. Onun yerine hastane yaparım,' şeklindeki açıklamasının ardından, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in talimatı ile Gülöksüz'ün vakfına İş Bankası'ndan 8 milyon dolar, Başbakanlık Tanıtma Fonu'ndan da 2 milyon dolar para aktarıldığı öğrenilmiştir" (Milliyet, 15.04.1998).

Nitekim ilgili haberin ertesi günü, kutlamaların sivil toplum aracılığıyla organize edilmesinden sorumlu Proje Koordinatörü Yiğit Gülöksüz basına yaptığı açıklamayla, iktidar bloğu içinde kutlamaların yönü ve öncüsü (politik toplum mu sivil toplum mu) bakımından beliren çatlak ve tartışmaları görünür kılacak şekilde şunları söylemiştir: "Toplam bütçesi 8 milyon dolar olan yedi proje geçtiğimiz sene içinde önce Sayın Cumhurbaşkanı'nın başkanlık ettiği 75. Yıl Eşgüdüm ve Danışma Kurulu'na sunuldu. Bakanlar Kurulu tarafından komitenin 75. Yıl bütçesinde tasarruf yapılması kararı ile Tarih Vakfı'na projeler için sağlanması beklenen 6 milyon dolarlık destek de 2 milyon dolara düşürüldü" (Milliyet, 16.04.1998).

Yürütme içinde özellikle Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu'nun bir bölümü arasında beliren bu taktik ayrılıkta, devlet başkanı sıfatıyla, diğer bir ifadeyle politik toplumun başı olarak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, sivil toplumla birleşen, bu birliği yeniden inşa eden bir "bütüncül devlet" programını temsil ettiğini ve bu çerçevede de sözkonusu programın Cumhuriyet'in 75. Yıl kutlamalarını organik krizden çıkmaya dönük bir meşrulaştırma ve soğurma hedefiyle taktik olarak araçsallaştırdığını ifade etmek mümkün. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Demirel'in kutlamaların sivil toplum tarafından gerçekleştirilmesi konusunda niye ısrar ettiğiyile ilgili kendisine yönelen eleştiri ve sorulara verdiği, basına da yansıyan açıklamalarının bu noktada önemli olduğunu düşünüyoruz.⁹ Kutlamaların bir görev gibi gerçekleştirip "yapalım bitsin" anlayışıyla, deyim yerindeyse ruhsuz bir atmosferde geçmesini istemediğini ima eden Demirel, "... keşke bitmeseydi dedirtmek lazım" dedikten sonra, eklemektedir: "Türkiye'nin sıkıntısı heyecandır. Biz heyecandan uzaklaştık. Hiçbir şeyden heyecan duymazsak müşteriğimiz kaybolur. Halk kutlamalara katılmadıkça, yavaş yavaş rejimle arasındaki mesafeyi açıyor gibi intibalar var. 3-4 yıldır bizdeki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına bakıyorum. Resmî geçit geçiyor ama yanında halk yok. Asker, polis gurur verici ama onlar her an hazır. Ben halk istiyorum" (Hürriyet, 10.07.1998).

Açıklamadan da görüleceği ve Gramsci'nin bütüncül devlet kavramlaştırmasından hatırlanacağı üzere, siyasal toplumla sivil toplumu eklemleyerek, genişletilmiş anlamda "devlet" haline gelmek, bu temsili ve gerçek iktidarın "organik krizi" halkla/sivil toplumla bütünlüşerek ve bu arada daralan hegemonya koşullarında aşağıdan meşruiyet üretmek aşmak arayışının işaretleri bu açıklamaya içkindir.

Diğer yandan 75. Yıl kutlamalarına damga vuran bu yeni durum aynı zamanda resmî Cumhuriyet Bayramı etkinliklerinin dışında bir sivil alanın, yurttaşın kamusal alanı genişleten bir katılımçılıkla içinde daha fazla yer almaya başladığı bir "aşağıdan"

⁹ Çalışmamızın Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını Gramsci'nin politik toplum ile sivil toplumun birlikteliği üzerinden, devlete dair algıları genişleten teorik perspektifine uygun şekilde, Türkiye'de son 25 yıldaki devlet-toplum ilişkilerindeki dönüşümü anlamak adına merkeze alan değerlendirme yöntemi açısından da bu açıklamanın bir karşılaştırma unsuru olarak önemli olduğunu düşünüyoruz.

Cumhuriyetçilik ve bayram kutlaması dinamiğinin oluşum sürecine de etki etmiştir. Kuşkusuz ki bu kamusal alan henüz yukarıdan aşağıya sınırlandırılmış ve sembolleri yine politik toplumun zoru ile belirlenen bir içerikte; dolayısıyla politik toplum ile uyumlu bir “bütüncül devlet” pratiği içindedir. Ancak bu denklemin 100. Yılda ciddi ölçüde değişmiş olduğunu yine kutlamalar ve “bütüncül devlet” teorisi aracılığıyla görünür kılmaya çalışacağımızdan, bu kısmı biraz daha açmakta fayda görüyoruz. Belirttiğimiz üzere 75. Yıl kutlamaları aracılığıyla politik toplum olarak devletin siyasal aygıtlarının, yükselen Siyasal İslamcılık karşısında Cumhuriyet’in kitle temelini, kitleliliğini görünür kılmak gibi somut bir amacı bulunmaktadır. Demirel’de temsil olunan “bütüncül devlet” aklının, yukarıda aktardığımız üzere, kutlamaların zayıf olmasının “halkın rejimle arasının açıldığı” yönünde bir izlenim yaratmasından, dolayısıyla da 28 Şubat 1997 kararları sonrası oluşan yeni siyasal tablonun kitle tabanından yoksun olduğu izleniminin belirmesinden endişe duyduğu açıktır. Nitekim Özyürek’in de aktardığı üzere (2007, s. 176-177), “Orduyla yakın işbirliği içinde çalışan laik gruplar ve hükümet, 75. Yıl kutlamalarının halkın cumhuriyet yurttaşlığı bilincini yükselteceğini, halkı cumhuriyetin ideallerine bağlayacağını ve İslamcılara halkın laik ideolojiyi özgür iradeleriyle desteklediklerini göstereceğini umut ediyorlardı”.

75. yıl kutlamalarını ertesi yıl gerçekleştirilen Osmanlı Devleti’nin 700. Kuruluş yılı etkinlikleriyle karşılaştırmalı olarak ele alan Fransız araştırmacı Monceau’nun da belirttiği gibi (2002, s. 509), özellikle Tarih Vakfı, Kültür Girişimi gibi önemli aktörlerin yanında, “aralarında Atatürkçü Düşünce Derneği ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği’nin de bulunduğu önde gelen Kemalist STK’lar” da bir platform çatısı altında bir araya gelmiş ve birçok ortak etkinlik düzenlemiştir. Yine Monceau’nun aktarımına göre, 1998’de 75. Yıl kutlamaları çerçevesinde yaklaşık 4500 etkinlik organize edilmiştir (2002, s. 510). Kaldı ki bu 75. Yılda hızla gerçekleşmiş bir örgütlenme sonucu değildi. 1990’lı yıllarda, özellikle krizli ve bu kriz derinleştikçe de Siyasal İslamcı hareketin bu organik krizlerin (siyasal yönetme krizlerinin, geleneksel partilerin temsil krizlerinin, istikrarsız koalisyonların, terör ve şiddet dalgasının, mafya-derin devlet ittifakına dayalı olarak meşruluk krizinin, alternatifsizlik krizinin ve ekonomik krizlerin birbirini beslediği) yarattığı çatlaklarda kendisine alan açması sonucunda, özellikle Cumhuriyet’i koruma görevini kiteselleştirme adına sivil toplum alanında açılan ve çeşitlenen örgütlenmelerin artışına tanıklık edilmekteydi. Bu ortamda 1990’lı yıllar çok sayıda Kemalist sivil toplum kuruluşunun kurulmasına, yayılmasına ve gelişmesine tanık oldu ve yine Necmi Erdoğan’ın yerinde ifadesiyle (2002a, s. 235), “resmi otoriter Kemalizme sivil Kemalist bir ‘sağduyu’ eşlik etti”. Başını Atatürkçü Düşünce Derneği ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği’nin çektiği bu oluşumlar geniş bir liste oluşturmaktaydı. Fakat önemli olan nokta; kitlesele Cumhuriyetçi tabanın özellikle siyasal partilerde yaşadığı temsil krizinin ya da memnuniyetsizliğin neticesi olarak bu sivil toplum kuruluşları, yeni bir örgütlenme kültürü ve yukarıdan aşağıya rejimin korunacağı düşüncesine de kısmi bir mesafe yaratarak, kitleleri yeniden kazanmak için halkçı kampanyalar örgütlenme/düzenleme kapısını da açmaktaydı.¹⁰

Bu tablo, sivil toplumda beliren Kemalist örgütlenmelerin politik toplumdaki Siyasal İslam karşıtı aygıtlarla yine bir “bütüncül devlet” pratiği içinde birleşerek hareket ettiği gerçeğini değiştirmese de rejimin sadece politik toplum eliyle ve zor yoluyla korunmasının olanaksız olduğunu, ilgili kurumların da bunu yapmakta başarısız kaldığını saptayan önsel bir pratik olarak da okunabilir ve bu anlamda önemli bir dönüşümün işareti olarak görülmelidir. Bu durum, siyasal partilere ve sivil-askeri bürokrasiye aktarılan/devredilen Cumhuriyet’i koruma ve kollama göreviyle ilgili ilksel hayal kırıklıklarının ve bu anlamda kendisi hareketsiz bırakılan Cumhuriyetçi kitleler açısından da Cumhuriyet için halkçı bir örgütlenme, dayanışma, yardım ve eğitim seferberliği vermek gerektiği yönündeki okumaların ürünüdür bir yandan da. Bu nedenle bu sivil toplum kuruluşlarını değerlendirir/dikkate alırken, sadece kurumsal varlıklarını

¹⁰ Bütün bu “halka doğru” yönelen dayanışma, eğitim kampanyalarının dökümü için bkz. Erdoğan, 2002a, s. 238.

değil, sahip oldukları şube ve üye sayılarındaki hızlı artışı, etkinliklerinin yayılımını da birlikte düşünmek; salt tabela hareketleri olarak kalmadıklarının altını yine de çizmek gerekir. Kaldı ki, özellikle Susurluk olayı ve insan hakları ihlalleri gibi temaları işleyerek demokratik talepleri kendine eklemeye çalışan çok daha geniş bir neo-Kemalizm örgütlenmesi de yine bu dönemde söz konusudur (Erdoğan, 2002b, s. 588).

Bütün bu nedenler birlikte düşünüldüğünde, kutlamaların sivil toplum aracılığıyla/öncülüğünde ve politik toplumun desteğiyle gerçekleştirildiği bu tablo, tek başına politik toplumun sivil toplum aracılığıyla 28 Şubat 1997 sonrasında ortaya çıkan yeni iktidar dizilişini popülerleştirme arayışı olarak belirse de, somut durum böylesine tek taraflı bir pratik ve sonuç üretmemiştir. Zira politik toplumun bu meşruiyet üretme arayışı doğrultusunda sivil topluma ihtiyacının farkında olan Siyasal İslam karşıtı, laik yurttaş örgütlenmelerinin bu sayede kamusal alanda görünürlüklerini arttırma ve kitle tabanlarını genişletme yoluna yöneldiklerini, faaliyet alanlarını genişletmek için politik toplumun kendilerine duyduğu ihtiyaç itirafı oranında da bu zemini bir fırsat olarak değerlendirdiklerini söylemek mümkündür.

Monceau'nun da belirttiği üzere, bu kutlamalardaki yeni durum vesilesiyle, "sivil toplum bir yandan devletin bazı kusurlarını ifşa ederken, diğer yandan, stratejik sebeplerden ve derin inançlardan dolayı, devletle aynı hedefleri güdüyor"du (2002, s. 543). Gerçekten de devletle sivil toplum arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olarak görülmesi gereken 75. Yıl kutlamaları aracılığıyla, bütüncül devletin her iki kanadının da kendi alanını genişletmek adına bu birlikteliğe yöneldiğini söylemek de olasıdır. Zira bu işbirliğinde, "herkes kendisi için bir yarar, hatta avantaj bulmaktadır" (Monceau, 2002, s. 542). Nitekim, özellikle temel aktör olarak belirlenen Tarih Vakfı ve onun etrafında toplanmış aydınlar açısından bakıldığında da, bu işbirliği sayesinde aydın hareketi, "artık daha az sayıda olan bir entelektüel elite değil, 65 milyon Türk 'vatandaşına' hitap etmesinden dolayı, alışık olduğundan çok daha geniş bir kamusal topluluk önünde yeni bir görünürlük kazanıyor. Entelektüel ve politika, elit tabaka ve halk gibi, daha önce uzlaşabilir görünmeyen alanları, hayranlık uyandırıcı bir şekilde birleştirerek meşruiyetini pekiştiriyor"du (Monceau, 2002, s. 543).

Ancak bu saptama, Cumhuriyetçi aydınların halkla ilişki kanallarını genişletme, görünürlüklerini ve seslerinin/sözlerinin daha geniş bir alana yayılmasını sağlama adına kutlamaların sağladığı olanağı "kamusal aydın sorumluluğu" olgusundan bağımsız ve özel/özel beklentiye indirgenmiş şekilde kullandığı yönünde bir bakış açısına indirgenmeye müsait olduğu için kısmen eksiktir, tarihsel olarak Türkiye'nin modernleşme sürecinde aydınların üstlendikleri öncü işlevleri de önemsizleştiren bir zemindedir. Zira kutlamaların Siyasal İslamcı yükseliş karşısında sivil toplum, aydınlar ve halk katılımıyla gerçekleştirilmesi yolundaki proje, dönemin Tarih Vakfı Başkanı İlhan Tekeli tarafından 1996 yılında geliştirilmiş ve devlet yöneticilerine sunulmuştur. Etkinliklerin gerçekleştirilmesinden bir yıl sonra, Tekeli'nin Özyürek'e verdiği mülakatta söylediği sözler, aydın inisiyatifinin hem 28 Şubat 1997 öncesinde geliştiğini hem de sivil alandan bir yurttaş Cumhuriyetçiliği eliyle Siyasal İslamcı yükselişe karşı ses vermeyi amaçladığını kanıtlar niteliktedir. Özyürek bu görüşmeyi şöyle aktarır (2007, s. 182): "Tarih Vakfı'nın yenilikçi bir kutlama önermesinin nedenlerini sorduğumda, vakfın üyelerinin bu planı 1996'da İslamcı Refah Partisi ile muhafazakar Doğru Yol Partisi'nin koalisyon hükümeti sırasında düşündüklerini söylemişti. 'Türk aydınları olarak cumhuriyete karşı bir sorumluluğumuz olduğunu hissettik ve dini yükseliş karşısında bir şeyler yapmak istedik.' Cumhuriyet kutlamalarının halkın katılımıyla yapılmasının insanları İslamcılara karşı görüşlerini dile getirmeye cesaretlendireceğini umuyorlardı".

Dolayısıyla bu tabloda, politik toplum ile sivil toplum arasında Cumhuriyetçilik ekseninde gelişen "bütüncül devlet" pratiği, düşünüldüğü ya da görüldüğü kadar iç çelişkilerden bağımsız ya da birinin doğrudan diğerine tahakkümüne dayanan nitelikte değildir. Burada daha çok, karşılıklı bir işbölümü kadar, birbirlerine duydukları ihtiyaç temelinde, kısmi tavizlerle kazanımlar elde etmeye çalışan Cumhuriyetçilik bloğu içinde bir otoriterlik-demokrasi mücadelesi de tüm sınırlarına ve sınırlılıklarına rağmen

yürümektedir. Tam da bu nedenle, 90'larda "Kemalist otoritarizm ile demokratik katılım, tahakküm ile hegemonya, resmi dünya ile sivil toplum arasındaki kararsızlık neo-Kemalist tahayyüle damgasını vurur" (Erdoğan, 2002b, s. 588).

Bütün bu genel resme bakıldığında, 75. Yılda Cumhuriyet kutlamalarının politik toplum ile sivil toplumun, zorlama gücü ile rıza/ikna momentinin kaynaşması doğrultusunda, "bütüncül devlet" in daha önceki salt politik topluma ya da yukarıdan aşağıya resmi kutlamalara dayanan çerçevesinde dengenin, yeni bir meşruiyet kanalı açmak adına politik toplumun sivil toplum ile kutlamaların organizasyonu sürecinin önderliğini paylaşması sonucunda (elbette bütün sivil toplumla değil, laik örgütlenmelerle) önemli bir değişiklik geçirdiğini saptamak önemlidir. Bu noktada hem sivil toplumun hem de aydınların bu süreci "resmi" Cumhuriyetçilik dışında yeni, daha kamusal bir Cumhuriyetçilik damarını keşfetme, buraya seslenme, buradan görünürleşme yolunda görüp değerlendirdikleri de elbette söylenebilir. Fakat henüz bu damar emekleme aşamasında olduğu gibi, Cumhuriyetçilik karşıtı yeni bir hegemonya projesinin gelişeceği ilerleyen yıllarda, toplumun farklı kesimlerinin bu kamusal damardan dışlanmasının ve aşağıdan gelişen bu yeni Cumhuriyetçi kitle hareketinin daha kapsayıcı ve yeni bir toplumsal sözleşme ile Cumhuriyet'e nefes aldırma yolları aramamasının, yine bu kapsamda da, Cumhuriyet'in laik, aydınlanmacı birikiminin işçi sınıfı/emeğiyle geçinen halk kesimleriyle buluşmasını sağlayacak yeni bir ekonomik, sosyal program etrafında politik alternatif yaratamamasının 100. Yıldaki tabloyu yaratacağından habersiz olduğu ya da böyle bir politik dönüşüm okumasından yoksun olduğu ifade edilebilir. Kuşkusuz bu biraz da, her ne kadar sivil toplum, yurttaş inisiyatifleri yavaş yavaş Cumhuriyetçi bir kamusal kutlama kampanyasına dahil edilse bile, rejimin korunmasıyla ilgili olarak Cumhuriyetçi kitlelerin ve aydınların rejimin korunmasında genelde politik topluma, özelde de onun 75. Yıldaki ayrıcalıklı zorlama aygıtı olarak Ordu'ya ve yüksek yargıya atfettikleri anlam ve işlevin devam etmesiyle de ilişkili görünebilir.¹¹

Görüldüğü üzere 1990'ların ikinci yarısında gerçekleştirilen 75. Yıl kutlamaları, Siyasal İslam'ın iktidara yürüdüğü koşullarda, politik toplum ile sivil toplumun Cumhuriyetçilik temelinde kaynaştığı ve yer yer ayrıştığı, aydınların ise taban inisiyatifleri geliştirerek bu bütüncül devlet formasyonu içinde "rıza" momentini öne çıkarmaya çalıştıkları bir yeni dönemin işaretidir. Aşağıdan, sivil toplum örgütlenmeleri ve aydınlar aracılığıyla gelişen bu Cumhuriyetçi damar için bu dönemde rejimin ağırlıklı muhafaza ve tarif ilkesinin laiklik merkezli olduğu, Cumhuriyet'in daha çok laiklik ilkesi temelinde anlamlandırıldığı görülmektedir.¹² Özetle 75. Yıl kutlama organizasyonunun da gösterdiği üzere, politik toplum içinde çatlak ve çelişkiler belirse de politik toplumun bir kanadı ile sivil toplumun bir kanadı, aydınlar, siyasetçiler ve bürokrasi aracılığıyla Cumhuriyetçi bir "iktidar bloğu" ve "bütüncül devlet için birlikte tutum almayı sürdürmüştür.

Bütün bu genel arka plan ve tarihsel değerlendirmeyi dikkate alarak 1998 yılında gerçekleştirilen 75. Yıl kutlamalarından 2023'e, yani 100. Yıl kutlamalarına uzanmak, bu kutlamalar arasındaki farklara bakarak, aktörlerin ve iktidarın ağırlık merkezlerinin,

¹¹ Bu noktada, Cumhuriyetçi kitlelerin politik toplum ile sivil toplum arasındaki bütünlüğün ayrılmaya geçtiğini, iktidarın gerçek anlamda el değiştirdiğini anlamalarını sağlayan olayın 2012'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül dönemindeki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında kitlenin Ulus'tan Anıtkabir'e yürüyüşünün zor gücüyle, barikat ve biber gazı marifetiyle engellenmeye çalışılması ve kitlelerin barikatları kaldırıp Anıtkabir'e ulaşması olduğunu düşünüyoruz. Bu barikat yıkma birikiminin 2013'te Gezi Direnişi sırasında Cumhuriyetçi kitlelere devrettiği bir irade olduğu gibi, Gezi'nin de daha kapsayıcı, aşağıdan, sivil ve demokratik bir Cumhuriyetçi yenilenme adına biriktirdiği ve kendisinden sonraki kuşaklara devrettiği mirasla da bütünleşip geliştiğini düşünüyoruz. Bu açıdan, Cumhuriyetçilere dönük zor gücünün, Silivri mahkemeleri eliyle yürütülen tasfiye operasyonlarının ve bunun yarattığı geri çekilme/korku dalgasının 2012-2013 sürecinde kırıldığını, bu nedenle bu iki yılın da Cumhuriyetçi kitlelerin sivil, taban hareketleriyle buluşmasında bir başka önemli devreyi temsil ettiğini söyleyebiliriz. 2007 yılında gerçekleşen Cumhuriyet Mitingleri bu kitlesel tabanı görünür kılsa da, hem sosyolojik ve siyasal olarak daha homojen bir kitleye seslenerek hem de hala kısmen de olsa politik toplum ile sivil toplumun "bütüncül devlet" yaklaşımı içinde gelişmeye yönelmiş ve ardından da politik toplumun bu kanadının operasyonel davalarla tasfiye edilmesi süreci gelmişti. Bu anlamda 2007'den 2012-2013 sürecine Cumhuriyetçi hareketin dönüşümü ayrı bir inceleme konusu olmalıdır.

¹² 90'lı yıllarda birçok laik aydına yönelen suikastler ve katliamlar da dikkate alındığında bu oldukça normaldir.

baskıcı aygıtlarla ideolojik aygıtların geçirdiği dönüşümün, sivil toplum ve aydınlar katında yaşanan değişimlerin etkisini de dikkate alarak, bu faktörler üzerinden, “bütüncül devlet”in 25 yıllık dönüşümünü tartışmak sanıyoruz ki artık mümkündür.

5. 100. Yıl Kutlamaları: AKP ve Cumhuriyetçilik Karşısındaki 4 Taktiği

100. yıl pratiği içinden bakıldığında, 2002 yılından bu yana ülkeyi yöneten ve 2017’de gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleriyle birlikte, 1909’da Meclis’i saray ve yürütme karşısında ağırlıklı hale getiren yasama merkezli geleneği yürütme, yürütmede de tek kişi (Cumhurbaşkanı) lehine köklü şekilde değiştiren Adalet ve Kalkınma Partisi’nin¹³ (bundan sonra AKP) yeni bir rejim ve devlet örgütlenmesini aşama aşama gerçekleştirirken tarihe daha önceki inşa faaliyeti örneklerinde de görüleceği üzere bir “dışlama” ve “geleneğin icadı” pratiği/diyalektiği ile işlevsel bir anlam yüklediğini, bu anlamda siyasal sembolizm konusunda da epey gelişkin bir stratejik akılla hareket ettiğini belirterek başlamalıyız. Bu durumu, özellikle 2023 yılına atfedilen anlamda (iktidarın yıllardır sembolik bir anlam yükleyerek öne çıkardığı 2023 Hedefleri vurgusu), yine iktidarın 2023 seçim kampanyası sürecinde popüler siyasal alanda görünür kılmaya çalıştığı “Türkiye Yüzyılı” propaganda adlandırmasında ya da daha önce Cumhuriyet’le başlayan sürecin bir “parantez”, tarihsel olarak bir kesinti dönemi olarak kodlanması örneğinde de görüldüğü üzere¹⁴ öncelikle Cumhuriyet tarihinin dışlanmasında farklı şekillerde görmek mümkündür.

Buradan bakıldığında, AKP iktidarının taktiksel ilk dönemlerini dışarıda bırakırsak ve bu iktidarı yeni bir rejimi siyasal/toplumsal düzeyde inşa faaliyetine giriştiği 2010’lu yılların özellikle ikinci kısmından itibaren ele alırsak, Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik olgusuna reel politik düzeyde 4 taktik aracılığıyla yanıt üretildiğini görmekteyiz. Özellikle 2023’te gerçekleşen Cumhuriyet’in 100. Yılı kutlamalarında, genelde yürütmede, özelde ise Saray merkezli olarak kümelenen yeni politik toplumun reflekslerinin bu genel tavırla uyumlu ve somut bir örnek olarak değerlendirilebileceğini ve yine 75. Yıl kutlamalarından 100. Yıl kutlamalarına gelindiğinde, devlet-toplum ve aydınlar bakımından yaşanan 25 yıllık dönüşümün bu sayede daha iyi kavranabileceğini düşünmekteyiz.

AKP döneminde genel olarak Cumhuriyet Devrimi’ne ve tarihine yaklaşım söz konusu olduğunda, ilk olarak Cumhuriyet’in siyasal ve toplumsal anlamda getirdiği devrimlerin “restorasyon”cu bir biçimde dışlanması/unutturulması ve etkisiz kılınması taktiği öne çıkmaktadır.¹⁵ Bundan geriye kalan boşlukta, içeriğinden ve anlamından soyutlanmış bir Cumhuriyetçilik söyleminin iktidarın güncel ihtiyaçları içine soğurulması; üçüncü olarak, tarihin/tarihsel atılımların çoğu zaman Cumhuriyet tarihini dışlayacak bir milat yaratma, “kurucu iktidar” tezini temellendirme adına AKP iktidarı ile başlatılması ve son olarak da geleneğin özellikle Osmanlı İmparatorluğu üzerinden bir devamlılık ilişkisi içinde yeniden icadı taktiği devreye sokulmaktadır.¹⁶ Burada da son derece uzun ve inişli çıkışlı bir tarihe sahip olan Osmanlı İmparatorluğu’nun bütününe ya da örneğin tüm sultanların sahiplenilmediğini; ağırlıklı olarak, imparatorluğun çözülme devrinde bu çözülme gücü yeniden tek başına kendinde/sarayda toplayarak (İstibdat) ve dağılmanın önüne İslamcılık siyasetiyle geçmeye çalışarak hükmeden Sultan İkinci Abdülhamit ile ve giderek de son padişah Vahdettin’le bir devamlılık içinde tarihsel

¹³ Bu değişim sürecinin toplam değerlendirmesi için ve inşa edilen yeni rejimle ilgili olarak bkz. Yıldırım, Saray Rejimi.

¹⁴ “Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, yeni bir kırılma dönemi yaşandığını belirterek, ‘Son yüz yıl kapatılması gereken bir parantezdir. Osmanlı’dan sonra başlayan ayrışma bir parantezdir. Tarih coğrafi sınırlara isyan ediyordu ve biz bu parantezi mevcut sınırlara saygı göstererek kapatacağız’ dedi” (Karagül, 2013).

¹⁵ Cumhuriyet karşıtı, imparatorlukları yeniden canlanma düşlerine sığınan restorasyoncu eğilimlerle faşizm arasındaki ilişkinin tarihsel değerlendirmesi ve örnekleri için bkz. Neocleous, 2014.

¹⁶ Belirtmek gerekir ki bu taktikler sırayla/ardışık ilerlemeye de, diğer üç taktik açısından ilk taktik baş zemin olarak işlevselleşmektedir. Bunun dışındaki üç taktik, güncel siyasal tabloya ve güç ilişkilerinin yönüne göre ya eşzamanlı ya da birinin diğeri karşısında daha fazla öne çıkışıyla belirmektedir. Yine de, geçmişte Dışişleri Bakanı olarak Ahmet Davutoğlu’nun yaptığı “parantez” açıklamasında beliren tekil taktiğe yeni dönemin iktidar tasarımının sıkışmadığının, bu 4 taktik aracılığıyla ve özellikle de soğurma yöntemiyle, yenilenmiş ittifaklar arasında çatlaklar yaratmadan ilerlemeye çalışıldığının altını ayrıca çizmek gerekir.

politik anlatı icat ve inşa edildiğini görmekteyiz.¹⁷ Bu devamlılık anlatısının sadece siyasal alanda ve siyasal aktörler/politik toplum eliyle inşa edilmediğini, popüler ideolojik aygıtlar aracılığıyla da kitleselleştirilmeye çalışıldığını belirtmekte yarar var.¹⁸ Bu açıdan AKP iktidarının siyasal, toplumsal ve ideolojik dönüştürme hedefinin de “bütüncül devlet” anlayışı çerçevesinde, politik toplum içindeki güç konumlanması ve politik toplumun içindeki bütünlüğün sivil topluma nüfuz etme arayışı bağlamında anlaşılması gerektiği açıktır.

Bu genel değerlendirmenin ardından, 100. Yıl kutlamalarını merkeze alarak hem iktidarın “tarih tezi”ni Cumhuriyet’le ilişkisi üzerinden sınavabilir hem de Gramsci’nin bütüncül devlet yaklaşımı çerçevesinde, politik toplumdaki bu değişimin sivil toplum ve aydınlar katında nasıl yansıdığını tartışabiliriz. Bu aşamada önce, “politik toplum” olarak devlet iktidarı, özellikle zorlama gücü etrafında inşa edilen pratiklerle rıza/ikna süreçleri için inşa edilen mekanizmaların iktidarın yeni tarih anlatısı etrafında nasıl seferber edildiğini 29 Ekim 2023 üzerinden, yukarıdaki 4 taktiği alt başlık ve ölçü kabul ederek tartışmak gerektiğini düşünüyoruz.

5. 1. Taktik 1: Politik Toplum Eliyle Önemsizleştirme ve Etkisizleştirme

Bu taktikler arasında ilk öne çıkan ve diğer taktikler için olmazsa olmaz bir zemin olarak işleyen, Cumhuriyet’i ve Cumhuriyet Devrimi’ni özü/gerçek anlamı bakımından önemsizleştirmek ve kutlamaları devletin yenilenmiş siyasal yapısına ve iktidarın/aygıtların hiyerarşik dizilişine uygun olarak “politik toplum” katına sıkıştırıp sivil toplumla buluşmaktan uzak tutarak bir resmiyet ve sembolizm içinde öncelikle etkisizleştirmektir. İdeolojik aygıtlar eliyle soğurma taktiği, ancak bu zemin sağlandıktan sonra devreye girmektedir. Belirttiğimiz üzere bu yöntem, diğer üç taktiğin uygulanması sürecinin hem zeminini oluşturur hem de bu taktiklerle yer yer bütünlüştür.

Bilindiği gibi dünyanın farklı ülkelerinde Cumhuriyet’in ilanının 100. Yılıyla ilgili olarak etkinlikler çok geniş bir zeminde planlanmakta ve örgütlenmektedir.¹⁹ Buna karşın, Demirel’in de kutlama sürecinde gözlemleyip köşesinde ifade ettiği üzere (2023a); “Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. yıl kutlamaları, başka ülkelerdeki benzerlerinden farklı bir içerik ve coşku düzeyinde gerçekleştiriliyor. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın imzasıyla 2020 yılında yayımlanan genelgeye dayanarak 26 Ağustos 2022’de başlatılan ve ‘en kapsamlı organizasyon’ olacağı üç yıl önce ilan edilen cumhuriyetin 100. yıl kutlamaları, beklenenden sönük ve farklı bir içerikle sürdürülüyordu”.

Bu noktada, özellikle belirtilmesi gereken nokta, kutlama etkinliklerinin yeni hiyerarşik güç dizilişinde ayrıcalıklı merkezi yürütme, yürütmede de tek kişi olan politik toplum tarafından resmileştirilmesinin ve yeniden askeri bir sembolizmle güvenlikleştirilmesinin yanında (Boğaz’da donanma geçit töreni vb.), politik toplumun sivil toplum ya da kitle seferberliği konusunda Cumhuriyetçi kitle seferberliğinin karşısına önsel bir alternatif koymayı tercih etmesidir. Nitekim “halk egemenliği” açısından sembolik bir gün olarak Cumhuriyet Bayramı’nda İstanbul’da, Vahdettin Köşkü’nde, Boğaz’daki askeri geçit aracılığıyla görünürleşen Cumhurbaşkanı Erdoğan, kitle seferberliği açısından Cumhuriyet’in 100. Yıldönümünün bir gün öncesinde,

¹⁷ İktidarın bu geçmiş referanslı güncel siyasal sembolizmini özellikle İkinci Abdülhamit dönemiyle karşılaştırmak için, Osmanlı döneminde siyasal sembolizmin ve meşruluk kanallarının inşası konusunda son derece yararlı çalışmaları olan Deringil’e (2007a ve 2007b) başvurulabilir. Özellikle gücün yürütme/saray merkezli olarak toplandığı mutlakiyetçi dönemlerde, merasimlerin de bu teklük çerçevesinde hükümdarın şahsında tekelleştiği görülmektedir. Karateke’nin (2004) Osmanlı Devleti’nin anayasal monarşi ile mutlak monarşi mücadelesi arasında salındığı son yüz yılında merasimleri merkeze alarak yaptığı şu değerlendirmenin bu nedenle güncel ve önemli olduğunu düşünüyoruz: “Hükümdar mutlaklığı oranında merasimlerin odak noktasındadır, rolü haşmetli görünmektir. Hükümdarın gücü kısıtlandığı zaman, yani meşruti bir yönetim biçiminde, iktidarın diğer ortakları tarafından merasimlerde tek odak noktası olmaktan çıkarılır...”

¹⁸ Sözkonusu popüler ideolojik aygıtlar ve özellikle diziler aracılığıyla yaygınlaştırılan bu propaganda, Cumhuriyetçi etik-politik anlam dünyasının karşısına bir başka ve büyük tarih anlatısı koyar ve “mağdur” edilmiş, geriletmiş, “hançerlenmiş” Türkiye’nin yeniden ayağa kalkması için geçmişindeki görkemli, emperyal günleri hatırlaması gerektiği mesajı da genel olarak politik toplumun zor gücü/savaş kapasitesi etrafında sunulur. Bu popüler ideolojik aygıtlar eliyle, dizilerle yaygınlaştırılan Osmanlıcı ideolojiyi detaylı tartışan çalışmalar için bkz. Çevik, 2019, 2020; Uzer, 2020; Karakaya, 2020.

¹⁹ Böyle bir döküm için bkz. Demirel, 2023a.

kapatılan Atatürk Havalimanı'nda "Büyük Filistin Mitingi" düzenlemiş ve ertesi gün iktidarın ideolojik aygıtları olarak işleyen gazeteler de elbette ağırlıklı bu gündemi ağırlıklı kapsayarak manşetlerini inşa etmiştir.²⁰ Kuşkusuz ki Filistin'le ve Gazze halkıyla dayanışma gösterilmesi önemlidir ve bunun toplumun farklı siyasal kesimleri açısından da büyük oranda birleştirici bir yanının olduğu açıktır. Fakat burada kritik olan ölçü, 75. Yıl kutlamalarıyla aradaki sembolik farkı da görünür kılacak şekilde, kitle seferberliğinin, sivil toplumla politik toplumun yeni rejimdeki "bütüncül devlet" kaynaşmasının artık Siyasal İslamcı bir dayanışma temelinde inşa edilmesidir. 25 yıllık dönüşümün anlaşılması açısından bu örneğin oldukça önemli olduğunu düşünüyoruz. Aynı "bütüncül devlet" kaynaşmasının bir gün sonraki 100. Yıl kutlamalarına yansımaması, kutlamaların iktidardan ve devletten bağımsızlaşarak yurttaş inisiyatifleriyle gelişmesi, bu 25 yıllık dönüşümün önemli yapı taşları arasındadır.

Kuşkusuz ki önemsizleştirme ve etkisizleştirme taktiği bu örneklerle sınırlı değildir. 100. Yılda "politik toplum"un ayrıcalıklı merkezinin yürütmede, yürütmede de saray etrafında toplandığı yeni güç dizilişi dikkate alındığında, burada ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı tarafından üstlenilip yürütülecek faaliyetlerle ilgili de bir sönümlenmenin söz konusu olduğunu görmek mümkündür. Yine Demirel'in yerinde saptamasıyla ifade edersek, "Üç yıl öncesine dayanan iddialı bir genelgeye ve çok sayıda resmi hazırlık haberine rağmen benzerlerinden ve beklenenden farklı bir biçimde yapılan kutlamalara "Yüzyılın işini 20 yıla sığdırdık" sloganı damgasını vurdu. "Türkiye Yüzyılı" vurgusu ve parti seçim programını andıran detaylar bakanlıkların ve diğer kurumların bir örnek kutlama mesajlarına yansdı. 28 Ekim'e denk getirilen 'Büyük Filistin Mitingi' ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 100 gemiyle resmigeçit yapan donanmayı Vahdettin Köşkü'nden selamlaması bu fotoğrafı daha da netleştirdi" (Demirel, 2023b).

Böyle bir ortamda dikkat çekici gelişme, 100. Yıl kutlamalarının uluslararası bir protokolden ve törensellikten de uzak tutulmasıydı. Gazeteci Murat Yetkin'in aktardığı üzere, "Erdoğan, 28 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı seçildiğinde iki-üç gün içinde dünya liderlerine davet çıkararak Beştepe'de yaptığı uluslararası kutlamayı Cumhuriyetimizin 100. Yılı için yapmadı. Gazze'de Filistin halkına İsrail hükümetince reva görülen zulmün davetin iptal gerekçesi olmadığını açıkladı Cumhurbaşkanlığı. Doğruydum, çünkü Hamas'ın İsrail'e saldırısı öncesinde yapılmış bir planlama yoktu ki iptal edilmiş olsun (Yetkin, 2023a).²¹

İdeolojik aygıtlar ve propaganda süreçleri açısından bakıldığında da, politik toplumun resmi yaklaşımının bu önemsizleştirme ve etkisizleştirme süreçlerine katkı verdiklerini söylemek mümkün. Örneğin TRT'nin 100. Yıl özel etkinliklerinin "Gazze'deki insanlık dramı" nedeniyle ileri bir tarihe ertelenmesi (Şani, 2023) ya da Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından hazırlanan yüzüncü yıl temalı internet sitesinde Mustafa Kemal Atatürk'ün izlerinin geri plana alınmasını da bu çerçevede değerlendirebileceğimizi düşünüyoruz.²²

Kuşkusuz bu noktada, özellikle siyasal iktidarın yeni devlet tasarımı içinde rıza ve ikna süreçlerinin merkezileştirilerek yürütülmesi açısından iktidar dizilişinin merkezine yerleştirdiği ideolojik aygıtların başında gelen İletişim Başkanlığı'nun,

²⁰ 29 Ekim 2023'te yayınlanan gazetelerin manşetleri arasında bir karşılaştırma yapmak için bkz. <https://www.gazeteoku.com/gazeteler?date=2023-10-29>

²¹ Gazeteci Barçın Yinanç da Cumhuriyet'in 100. Yılı kutlamalarıyla ilgili olarak yabancı elçiliklere de bir davet gitmediğini ve bunun şaşkınlık yarattığı bilgisini şu satırlarla aktarıyordu: "İktidar unutmak istese de 29 Ekim'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılının kutlanacağını yabancılar bile idrakinde. İhtimal bu aralar, çok da özel bir coşkuyla kutlanmayacağını ayırdına varmışlardır. Aylar öncesinden, ola ki, devlet başkanı düzeyinde bir davet olur diye yoklamaya başlamışlardı. Cumhurbaşkanlığı yemin töreni için davet edilen dünya liderlerinin, Cumhuriyet'in 100. yıldönümü için davet edilmemesi "eloğlunu" bile şaşırttı... Ama sanırım bizim kadar onlar da mevcut iktidarın 1923 ile 2003 arasında neden basit bir parantez olarak gördüklerini, sırf Cumhuriyetin İkinci Yüzyılı ifadesini kullanmamak için niye Türkiye yüzyılı diye bir slogan çıkarttıklarını, Cumhuriyet'in 100 yıllık birikimini neden bu kadar hiçe saydıklarını anlamakta, algılamakta zorlanıyorlar" (Yinanç, 2023).

²² Gazeteci Murat Yetkin "Şimdi de Atatürk'süz Cumhuriyet mi?" sorusu altında şu bilgiyi veriyor örneğin: "İletişim Başkanlığının hazırladığı ve kaçınılmaz olarak haberdar olduğunu bilmediğim yuzuncuyil.gov.tr internet sitesinde yer alan video ve posterlerle kutlamaktan çok adeta anıyor hükümetimiz Cumhuriyet'in 100. Yıldönümünü. Poster ve videoların ortak teması "100 yılın işini 20 yıla sığdırdık" sloganı; AK Parti iktidarı dönemi propagandası saymak da mümkün. Başkanlıkça hazırlanan 9 posterden yalnızca 1 tanesinde Atatürk'ü görebilirsiniz. O da "mazide" kalmış bir mesaj eşliğinde; Atatürk mazi, yeni geçmiş iken Erdoğan âti, yani gelecek" (Yetkin, 2023b).

Cumhurbaşkanı'nın görevlendirmesiyle "bütün devlet kurum ve kuruluşlarının 100. Yılla ilgili çalışmalarının koordinasyonu" görevini üstlendiğini de belirtmekte yarar bulunmaktadır.²³ Durum böyle olunca, ikinci taktiği ele almak mümkündür; yani ideolojik ve politik rıza örgütlenme süreçleri marifetiyle, propaganda aygıtlarının genelleşmiş/birleşik kampanyaları eliyle Cumhuriyet'i ve Cumhuriyetçiliği günün koşullarına, iktidarın söylem ve ihtiyaçlarına göre soğurma taktiğini.

5. 2. Taktik 2: Doğrudan Zıtlasma Yerine Soğurma

Belirttiğimiz üzere iktidarın Cumhuriyet tarihi ve mirasıyla ilişkilendirilen devreye aldığı ikinci taktik soğurma taktiğidir ve bu hem bir sahiplenme görüntüsü/yanılsaması oluşmasına rıza üretmekte hem de politik toplum içinde gerek zor aygıtlarıyla ve gerekse partileriyle kurulan ittifak ilişkilerinin çatlamasının da önüne geçmektedir. Soğurma taktiğini bu çerçevede, geniş anlamda Cumhuriyet'le doğrudan karşıtlasma yerine, ilk aşamada giderek önemsizleştirilen içeriğin, iktidarın kendi siyasal program ve projesi, tarih anlatısı temelinde yeniden inşa edilmesi ve bu yolla yeniden sunulması olarak özetleyebiliriz. Bu durum hemen her konuda karşımıza çıksa da, 100. Yıl kutlamaları aracılığıyla karşılaştırmalı bir bakış geliştirmeye çalıştığımız bu makale özelinde, örnekleri yine bu bağlamda seçerek daraltmayı tercih ettiğimizi belirtmek isteriz.

Kutlamalarla ilgili olarak, iktidarın kendi hedef ve söylemi etrafında yeni bir resmi anlatı inşa ettiğinin en büyük kanıtlarından birisi, kuşkusuz ki 100. Yıla damga vuran "Türkiye Yüzyılı" propaganda sloganıdır. Bu açıdan iktidar, özellikle 2015 sonrasında hızlanarak inşa ettiği ve yürütme merkezli olarak tekleştirdiği yeni siyasal güç dizilişinde etrafında toplayıp dönüştürdüğü aygıtlar ve siyasal aktörlerle "milliyetçilik" temelinde bir ittifak ilişkisi geliştirmiş ve bunu da seçmen kitleleriyle kendisi arasındaki ilişkide giderek daha önemli bir ideolojik çizgi olarak öne çıkarmıştır. Bu bir yandan, iktidarın siyasal projesinin karşıtlarının "yerli ve milli" olmamakla, "gayrimilli" olmakla, "terörle yan yana durmakla", "dış güçlerin uzantısı" olmakla itham edilerek karalanması ve muhalifliğin kriminalleştirilmesi/şeytanlaştırılması hedefine hizmet ettiği gibi²⁴, diğer yandan bu milliyetçi ittifakın aygıt ve aktörlerinin doğrudan çatlamasına izin vermeyecek şekilde, Cumhuriyet tarihiyle ilgili sembolik momentlerin doğrudan karşıya alınmamasını, sembolik olarak bu momentlerin iktidarın siyasal hedefleri ve propagandası içinde soğurulmasını da dayatmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında hem Türkiye Yüzyılı vurgularının hem de 21 yıllık AKP iktidarının icraatlarının merkeze alındığı bir 100. Yıl kutlama kampanyasının, doğrudan bir "iptal ya da yok sayma" yerine bir tür "kendine mal etme (temellük)" olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Demirel'in saptamasına katılıyoruz (bkz. Demirel, 2023a).

Öte yandan bu soğurmanın, özellikle 2023 yılı boyunca askeri-endüstriyel kompleksin gelişimi temelinde ilerlediğini, buna uygun olarak da kutlamaların Donanma'ya ait 100 geminin ve yine savaş uçaklarının geçişiyle birlikte inşa edildiğini de hatırlatmakta yarar var. Böyle bir tablo, iktidarının ilk dönemlerindeki "liberal hegemonya" stratejisi temelinde başat siyasal zıtlığı "askeri-bürokratik vesayet" ile "demokrasi güçleri" arasında göstererek hem etrafında buna uygun ittifak aktörleri toparlayan hem de buna dayanarak "sivilleşme" adımları atmayı hedefleyen AKP'nin²⁵

²³ "Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığının, Cumhuriyet'in 100. yılına özel 2 yıldır gerçekleştirdiği bir dizi çalışmanın mimarının Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan olduğunu belirten İletişim Başkanı Altun, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bütün devlet kurum ve kuruluşlarının 100. yılla ilgili çalışmalarının koordinasyonunu İletişim Başkanlığına verdiğini, bunların yuzuncuyil.gov.tr adresinden incelenebileceğini söyledi. İletişim Başkanı Altun, İletişim Başkanlığı bünyesindeki proje takip sistemiyle 56 kurumun katkısını alarak yurt sathında ve bütün yurt dışı temsilciliklerde toplamda 100. yılla ilgili 24 binin üzerinde proje gerçekleştirildiğini aktardı (Bkz. İletişim Başkanlığı, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/iletisim-baskani-altun-televizyon-programinda-sorulari-yanitladi>).

²⁴ AKP'nin İslami milliyetçiliği, iktidar stratejisi çerçevesinde Kemalizm'le dış politika üzerinden/aracılığıyla ve daha çok Osmanlı geçmişe gönderme temelinde bir zıtlık içine girer ve dolayısıyla dış politikayı iç politika açısından da araçlaştırır. Fakat dış politikanın iç politikaya dönük olarak araçlaştırılmasını tamamlayan bir diğer faktör, iktidarın siyasal projesine dönük eleştiri ya da itirazların "Büyük Türkiye" anlatısının karşısında duran "Üst Akıl" ile ilişkilendirilmesi, özetle ya dış kaynaklı olmakla ya da "dış güçler"e hizmet etmekle suçlanmasıdır. Bu meselenin farklı boyutlarını ele alan bir çalışma için bkz. Karaosmanoğlu, 2021.

²⁵ Bu stratejiyi AKP'nin "neoliberal popülist" yaklaşımı içinde anlamlandıran bir çalışma için bkz. Yıldırım, 2009.

özellikle 2017 Anayasa değişiklikleri sonrasında belirgin biçimde milliyetçi hegemonya stratejisine dayanarak güvenlikleştirilmiş bir devlet biçimini ve savunma endüstrisinin gelişimi üzerinden de buna uygun kitle seferberliği/meşruiyeti üretme arayışlarına yöneldiğini düşündüğümüzde, güncel siyasal koşullarla devamlılık içinde ve uyumlu görünüyor. Bu durum modernizmi teknolojiyle, teknolojik gelişimle, özellikle askeri-endüstriyel alan aracılığıyla eklemeyerek yorumlayan ve sınırlayan karakteri nedeniyle “reaksiyoner modernizm”in güncel bir versiyonu olarak da görülebilir.²⁶

Gerek 2022 yılındaki 29 Ekim kutlamalarında politik toplumun hükümet aygıtı katına “yerli otomobil” TOGG’un sembolizminin damga vurmasını ve ilk üretimin banttan indirilmesinin 99. Yıl kutlamalarına yetiştirilmesi çabalarını²⁷ ve gerekse 100. Yıl geneline yayılan ve birçok şehirde gerçekleştirilen Teknofest etkinliklerini²⁸ kitleselleştirme ve 100. Yılla sembolik bir etkileşimi/sahiplenmeyi bu temelde gerçekleştirme arayışını yukarıda andığımız çerçevede değerlendirebileceğimiz gibi²⁹, özellikle savunma endüstrisinin gelişimini sergileyecek bir resmi kutlama kampanyasının Boğaz’da gerçekleştirilmesi gibi örnekler de bu tabloyu tamamlıyor.³⁰

28 Şubat 1997 sonrasında askeri zor aygıtının belirleyiciliğinin yeniden arttığı bir ortamda, politik toplumun sivil toplumu 75. Yıl kutlamalarına katma, sivil toplum öncülüğünde bu kutlamaları örgütleme arayışının bu bakımdan bir “bütüncül devlet” teorisi aracılığıyla birlikte düşünülmesi gerektiğini önceki bölümlerde ifade etmiştik. Burada ise, politik toplumun iktidar/hükümet kanadının öncülüğünde, ağırlıklı olarak da Yürütme/Cumhurbaşkanlığı etrafında yeni bir güçler dizilişine tabi olduğunu, Ordu başta olmak üzere zor aygıtlarının nihai belirleyiciliğinin yerini olumlu bir gelişme olarak sivil siyasi iktidar kanadının aldığını, ancak bu yer değiştirmenin, ideolojik ve siyasal rıza üretimi bakımından, 75. Yılın sivil-kamusal alanı kutlamalara katma arayışına göre, güvenlikleştirilmiş/zor aygıtlarının gücü etrafında bir rıza üretimini Cumhuriyet’in 100. Yılıyla ilgili resmi kutlamaların merkezine koyması bakımından bir ölçüde devamlılık ilişkisi geliştirdiğini not etmek gerekiyor. Tam da bu nedenle, Güvenç’in yeni yayınlanan bir derleme çalışmaya atıfla geliştirdiği şu saptamasına katılmak mümkün (Güvenç, 2023): “...sivil-asker ilişkilerinde demokratikleşme ve milli güvenlik devletinin zayıflamasını beklerken, karşımızda baştan aşağı yenilenmiş, sivilleşmiş ama demokratikleşmemiş bir milli güvenlik devleti bulduk”.³¹

Bu tablonun bütüncül devlet teorisi açısından politik toplum içindeki güç dizilişindeki yer değiştirmeleri görünür kılmak yanında bir de Cumhuriyet’in getirdiği siyasal ve toplumsal devrimlerin toplamıyla doğrudan irtibat kurmayan, daha ziyade Kurtuluş Savaşı ve bağımsızlık mücadelesiyle bir “soğurma” ilişkisi içinde anlam irtibatı arayan bir ideolojik rıza üretimi içerdiğini, Cumhuriyetçilik olgusunun içeriğini bu ekseninde daraltıp yeniden tanımlayarak iktidarın “Türkiye Yüzyılı” söylemi içinde bu daraltılmış tanımdan yararlanan propaganda işleyişinin yine “soğurma” taktiği temelinde sürdürüldüğünü ifade etmek mümkün. Dolayısıyla, 100. Yıl kutlamaları vesilesiyle de “lider” ile “ordu/donanma” arasında/üzerinden bir sembolik siyasetin inşa edilmesi, Yabancı’nın Türkiye’de giderek lider

²⁶ “Reaksiyoner Modernizm” kavramı ve bu kavramın özellikle faşizmin yükselişindeki etkisi için bkz. Herf, 1981, Neocleous, 2014. Teknolojiyle muhafazakar/İslamcı sosyal/siyasal taban/aktörler arasındaki ilişkiyi daha somut tartışan bir başka çalışma için bkz. Mollaer, 2016.

²⁷ “Türkiye’nin ilk yerli otomobili olan Togg, bugün banttan indi. Togg’un üretim tesisi bugün Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından açıldı. “60 yıllık hayal gerçek oldu” ifadelerine yer veren Cumhurbaşkanı Erdoğan, “Türkiye Yüzyılı’nın ilk eseri Togg’dur. TOGG Avrupa’nın yollarına düştüğü zaman Avrupa tutuşacak, ‘Çılgın Türklere geliyor’ diyecekler ifadelerini kullandı” (Yenişafak, 29.10.2023).

²⁸ “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye’nin en büyük teknoloji festivali TEKNOFEST’te yaptığı konuşmada, bu yıl TEKNOFEST’in Cumhuriyet’in 100. Yılı anısına üç şehirde yapıldığını belirtti” (AK Bülten, 2023, s. 46).

²⁹ Özellikle savunma endüstrisinin gelişimi ve buna dayalı olarak yeni iktidar blokunun şekillenme sürecini ele alan bir çalışma için bkz, Madra & Yılmaz, 2019. Bu gelişimin Türkiye’nin özellikle bölgesel güç ilişkilerindeki rolüne etkisini tartışan daha güncel bir çalışma için ayrıca bkz. Soyaltın-Colella & Demiryol, 2023.

³⁰ “Cumhuriyet’in 100. yılı dolayısıyla Milli Savunma Bakanlığına bağlı 100 gemi, İstanbul Boğazı’nda geçiş törenine saat 17.00’da başladı. TCG Anadolu’nun da içinde olduğu firkateynler, ada sınıfı korvetler, mayın avlama gemileri, karakol gemileri, amfibi gemiler, hücum botları, denizaltılar ve yardımcı sınıf gemiler olmak üzere 100 gemi Boğaz’dan geçiş yaptı. Geçiş sırasında TCG Anadolu olmak üzere tüm mürettebat, Vahdettin Köşkü’nde bulunan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ı selamladı” (TRT Haber, 29.10.2023).

³¹ AKP iktidarı döneminde Milli Güvenlik Devleti anlayışının geçirdiği dönüşümü geçmiş dönemlerle karşılaştırmalı olarak ele alan yeni bir çalışma için bkz. Kaygusuz ve Özkan, 2023.

merkezli siyasetin ortaya çıkışına ve siyasetin kutsallaştırılması eğilimine vurgu yaptığı bir çalışmada da vurguladığı şekilde, demokratik katılımın yerini performans siyasetinin, gösterilmiş bir siyasal sahnenin aldığı saptamasıyla da uyumlu görülebilir (Bkz, Yabancı, 2020). Bu açıdan halk egemenliğinin 100. Yıldönümü kutlamalarına halkın aktif bir özne olmaktan öte, politik toplumun sivil ve askeri aygıtları arasında gerçekleşen bir performansın seyircisi olarak katılmalarının kurgulanmasının da, son yıllarda demokratik katılım kanallarının giderek daraltılmasına dair genel tablodan bağımsız olmadığını ifade etmek gerekir.

Yine de politik toplumun bu resmileşmiş soğurma taktiğinin özellikle milliyetçi siyasal hissiyatlara seslenerek, Siyasal İslamcı tabanı aşacak şekilde bir rıza üretme kapasitesine sahip olduğunu belirtmekte yarar var. Bu bir yandan da, özellikle askeri-endüstriyel kompleksin gelişimine yapılan atıflarda/vurgulardaki sıklık bakımından da bir başka devamlılık çizgisini, yani tarihsel olarak Türk Sağ'ının "ağır sanayi" ile "kalkınma" arasında kurduğu bağın biçim değiştirerek ve kendisini bu devamlılık çizgisi içinde gerçekleştirdiğini görünür kılarak ilerlediğini belirginleştiriyor. Bu açıdan resmi kutlamaların sembolizminin geleneksel Türk sağının referanslarıyla bütünleşen yanını da belirtmek gerekiyor.³²

Tam da bu noktada, iktidarın Cumhuriyet tarihiyle ilgili zemini Mustafa Kemal Atatürk'ün görünürlüğünden/merkeziliğinden ve tarihsel rolünü devrimci eserinin yapıtaşlarından soyutlayarak, kendi tarih anlatısı içinde soğurmasının ve yeniden anlamlandırmasının uzantısı olarak üçüncü taktiğin devreye girdiği saptamasını yapabiliriz. 100. Yıl kutlamalarında iktidar kanadının propaganda ve organizasyon yaklaşımı dikkate alındığında, bir yandan 21 yıllık AKP iktidarının "icraat"ini (Cumhuriyet'in 100 yıllık tarihi içinde olumlulukları neredeyse AKP dönemi ile sınırlayan bir geçmiş anlatısı) ve diğer yandan "Türkiye Yüzyılı" perspektifiyle geleceği temsil etme iddiasını, tarihsel olarak Cumhuriyet Devrimi'yle bir devamlılık ilişkisinden ziyade, yeni bir tarih anlatısı oluşturma, iktidarın kurucu momentini bir "milat" olarak yeniden inşa etme ve buna dayalı olarak da geçmişte, AKP öncesinde başarılı şeyleri yok sayma ya da önemsizleştirme, tarihi neredeyse AKP ile başlatma arayışında öne çıkarmasıyla tamamlıyor. Bu nedenle şimdi kısaca bu üçüncü taktiğin değerlendirmesini yine 100. Yıl kutlamalarını merkeze alarak yapabiliriz.

5. 3. Taktik 3: Yeni "Kurucu" Vasfı Görünür Kılma (Yeni Bir Milat İnşası)

Her yeni devlet ve düzen inşası sırasında iktidarların kendi tarih anlatılarını inşa ettiklerini başta da belirtmiştik. Özellikle AKP'nin önce "Yeni Türkiye" ve ardından da 100. Yıl kapsamında, seçim süreciyle birlikte devreye soktuğu "Türkiye Yüzyılı" sloganlarının da bu anlamda yeni bir başlangıç çizgisi çekmeyi hedeflediğini, tarihi ve geleneği bir yandan yeniden inşa ve icat ederken, diğer yandan da tarihin belirli dönemlerini unutturma ve hafızasızlaştırma yoluyla kendisini bir başlangıç noktası olarak belirginleştirmeyi arzuladığını söyleyebiliriz. Bu üçüncü taktik, ikinci taktikte ifade ettiğimiz soğurmanın yerine, örtülü ya da yer yer açık şekilde, Cumhuriyet tarihini neredeyse görünmezleştirir, yapılan işleri yok sayar ya da geçmişte yapılmış işleri de kendi icraat listesi içine ekleyip neredeyse her olumlu gelişmenin AKP iktidarıyla gerçekleştirildiği yönünde bir mesajı işler.

AKP iktidarından önce yapılmış kimi havalimanlarının ya da üniversitelerin AKP ile açıldığını vurgulamaya/bunun üzerinden propaganda yapmaya ya da güncel bir örnekte görüleceği üzere, AKP'den önce Türkiye'de traktör üretilmediğini iddia etmeye kadar varan³³ bu yaklaşımın uç verisi, büyük oranda AKP öncesi tarihi "eski Türkiye" ve AKP ile başlayan yeni, kurucu dönemi de "Yeni Türkiye" olarak ayırıp sınıflandırmanın/tanımlamanın uzantısıdır. Bu söylemsel taktik, bir yandan eğitim, medya ve diğer ideolojik aygıtlar aracılığıyla geniş anlamda Cumhuriyet Devrimi sahnesine tarihsizleştirme ve hafızasızlaştırma perdesi germe, bu perde üzerinde yeni bir tarih/gelenek anlatısı icat etme ve diğer yandan da bu yeni tarih anlatısının bugünün ve

³² Türk sağının ağır sanayi ve kalkınma arayışını tarihsel olarak tartışan bu yönde bir çalışma için bkz. Turan, 2012.

³³ "AKP'li Usta: 2002'den önce Türkiye'de Traktör Üretimi Yoktu" (Kısa Dalga, 2023).

yarının siyasal ihtiyaçlarına göre yeniden inşası sayesinde, “eski Türkiye” olarak kodlanan toplam Cumhuriyet birikimi karşısında, maddi/somut icraatler söylemi aracılığıyla geniş bir toplumsal destek/rıza bloğu inşa etme yolunda hegemonik de bir işleve sahip görünmektedir.

Nitekim 100. Yıl kutlamaları kapsamında oluşturulan resmi internet sitesinin ağırlık noktasının AKP'nin 21 yıllık icraat listesi olması, sloganların AKP'nin seçim sloganı olarak geliştirdiği “Türkiye Yüzyılı” eksenli seçilmesi de, Cumhuriyetçiliğin soğurulmasıyla her şeyin ağırlıklı başlangıç noktası olarak AKP'nin iktidara gelişinin görülmesi taktiği arasında çok daha iç içe bir ilişki olduğu kanaatini pekiştirmektedir.³⁴

5. 4. Taktik 4: Cumhuriyet Öncesiyle Seçmecî Bir Devamlılık İlişkisi Geliştirme

AKP'nin kendi etrafında hegemonik bir blok inşa etmek için geliştirdiği stratejileri tarihsel olarak iki döneme ayırabiliriz. İlk dönemde, “askeri-bürokratik vesayet”in geriletilmesi, Cumhuriyet'in antidemokratik yanlarından/yönlerinden dolayı mağdur olmuş sosyal ve siyasal kesimlerin özgürlük/adalet beklentilerinin giderilmesi gibi bir taktik etrafında genişletici, “liberal” bir hegemonya stratejisi izlenmiş ve karşıt unsurların etkisizleştirilmesi ya da bir bölümünün rızasının kazanılması da bu stratejinin açtığı zeminde gerçekleştirilmişti. İkinci dönemde ise, yerleşme/kurumlaşma ve buna uygun bir siyasal sistem aracılığıyla ilerlemek adına bu kez ağırlıklı olarak 7 Haziran 2015 seçimleri sonrasında başlayarak ve giderek pekişerek, “milliyetçi” bir hegemonya stratejisi izlendi ve bu sürüyor. Dolayısıyla hem siyasal aktörlerin hem devlet aygıtlarının hem de toplumun milliyetçi duygularını harekete geçiren, oraya seslenen ve giderek yürütmede tekelleşen hiyerarşik diziliş etrafında rıza üreten bir stratejinin devam ettiğini gözlemlemek mümkündür.

Diğer yandan bu güncel strateji içinde, tarihle ilişkilendirilen ve tarihi yeniden icat edip siyasal olarak günün ihtiyaçları doğrultusunda işlevselleştirirken öne çıkarılan taktikler arasında şimdi ele alacağımız 4. Taktik, belki de bu milliyetçi hegemonya stratejisinin en çelişkili unsuru olarak belirdi. Zira milli devletin kuruluş süreciyle iç içe geçmiş, bu süreci hızlandırmış Cumhuriyet Devrimi'yle başlayan sürecin bir “parantez”, bir tür tarihsel kesinti olarak kodlanmasının, yer yer popüler anlatılar aracılığıyla yaygınlaştırılmasının önü açıldığı ölçüde “Lozan Anlaşması'nda Türkiye'nin bağımsızlığını, büyümesini engelleyen gizli maddelerin olduğu, bunların 2023'te sona ereceği” yönündeki mitleştirilmelerin de etkisiyle³⁵, saltanatın/hilafetin kaldırılmasını ve Cumhuriyet'in ilan edilmesini dış kaynaklı, “Büyük Türkiye”nin önünü kesmek için giydirilmiş dar elbise, dayatma olarak gören komplocu bakış açısı, resmi olarak çok ifade edilmese bile, popüler ideolojik aygıtlar ve aktörler aracılığıyla kiteselleştirilmeye çalışıldı, çalışılıyor.

Böyle olunca, AKP'nin özellikle son yıllarda “2023”ü simgeleştirip “Yeni Türkiye” söylemiyle iç içe geçmiş bir milat olarak kurgulama eğilimi³⁶, milliyetçi hegemonya stratejisinin salt Siyasal İslamcı bir içerikle Cumhuriyet dönemiyle karşıtlaşmasını da olanaksız kılıyor. Bu durum ise, milliyetçiliği emperyal bir devrin restorasyonu yönündeki özelemlerle yeniden yapılandırıp ideolojik aygıtlar aracılığıyla topluma yeniden sunulmasını da beraberinde getiriyor.³⁷ Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun,

³⁴ Bu yönde benzer bir gözlem için bkz. Demirer, 2023a. “Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın imzasıyla 2020 yılında yayımlanan genelgeye dayanarak 26 Ağustos 2022'de başlatılan ve ‘en kapsamlı organizasyon’ olacağı üç yıl önce ilan edilen cumhuriyetin 100. yıl kutlamaları, beklenenden sönük ve farklı bir içerikle sürdürülüyor. İletişim Başkanlığı tarafından hazırlanan ve yuzuncuyil.gov.tr sayfasında yer alan videonun başlığı sürecin özeti gibi: “Yüzyılın İşini 20 Yıla Sığdırdık.”

³⁵ KONDA Araştırma Şirketi'nin sonuçlarını Kasım 2018'de “Popülist Tutum, Negatif Kimliklenme ve Komploculuk” başlıklı raporla paylaştığı araştırmanın sonuçları bu açıdan önemli bir göstere. Araştırmaya göre, Türkiye'de her 100 kişiden 48'i “Lozan'ın 2023'te biteceğine inanıyor.” Bu oran, AKP seçmenleri arasında yüzde 62, MHP seçmenlerindeyse yüzde 57 (KONDA, 2018, s. 49). Kuşkusuz ki bu algının yaygınlaştırılmasında İslamcı ideolojik aygıtların rolü de büyük. İslamcı basından bu yönde örnekler aktaran bir çalışma için bkz. Palabiyik, 2017.

³⁶ “Yeni Türkiye” kavramının Kemalist tarih ve siyaset tezi karşısındaki konumunu tartışan bir makale için bkz. Christofis, 2018.

³⁷ AKP'nin ulus inşası ve milliyetçilik olgularında Kemalizm'e alternatif bir anlatı geliştirmesinde bu Osmanlıcı göndermelerin ve buna dayalı dış politika stratejisinin belirleyici bir rolü var. Bu yönde bir saptamayı derinleştiren önemli bir çalışma için bkz. Saraçoğlu & Demirkol, 2015. Ayrıca AKP'nin Kemalizm ile mücadelesinde dış politikayı Osmanlıcı temelde araçsallaştırmasına dair daha güncel bir tartışma için, Ege, 2022.

imparatorluk devrinin bir referans noktası olarak öne çıkarıldığı, popüler kılınmaya çalışıldığı uzun süredir bilinen bir gerçek. Kuşkusuz ki bu noktada, tarihsel olarak özellikle Batı Avrupa’da 19. ve 20. Yüzyılda cumhuriyetlere karşı gelişen restorasyoncu eğilimin seçmeci bir yanının olduğunu da belirtmek gerek.³⁸ Bu seçmecilik neticesinde, özellikle siyasal sembolizmin mimariden siyasal örgütlenmeye, popüler dizilerden eğitim alanına kadar uzanan ve kendisini bu kez bir “milat” olarak değil, bir “devamlılık” ilişkisi içinde Osmanlı’nın belirli bir dönemiyle, padişahıyla ya da ideolojik hegemonya stratejisiyle bütünlük içinde gösterirken, Cumhuriyet tarihini de bu vesileyle, araya girmiş bir kesinti olarak kodlayan bakış açısı hem politik toplum hem de bununla ilişki içindeki ideolojik aygıtlar eliyle uzun süredir işleniyor.³⁹ Bu seçici tavrın, ağırlıklı olarak Sultan II. Abdülhamit ile ve onun sarayda merkezleşmiş baskıcı yönetim modeliyle ve devleti bir arada tutmak için geliştirdiği İslamcı siyasetiyle kendisini daha fazla ilişkili gördüğü⁴⁰, son zamanlarda bu listeye son padişah Vahdettin’in de eklendiği söylenebilir.

Bu noktada 100. Yıl kutlamalarında da bu devamlılığı seçici bir şekilde sunmaya dönük bir siyasal sembolizmin iktidar tarafından geliştirildiğini ifade etmek mümkün. Özellikle 1990’lı yıllardan bu yana, Siyasal İslamcı belediyeler eliyle, İstanbul’un fethini kutlamaya dönük etkinliklerin bir alternatif olarak daha fazla sahiplenilmesi örneğinde de olduğu üzere⁴¹, İstanbul, Ankara merkezli Cumhuriyet’in mekânsal örgütlenmesi karşısında, Siyasal İslamcı belediyelerin öne çıkardığı, İmparatorluk geçmişi etrafında bir sembolik anlam atfederek simgeleştirdiği bir şehir olarak siyasal sembolizm haritasında giderek merkezleşmeye başlamıştı. Bu noktada, Cumhuriyet’in 100. Yıl kutlamasıyla ilgili resmi etkinlik programının merkezini İstanbul olarak seçilmesinin siyasal sembolizm ve “tarihsel devamlılık” ilişkisi açısından anlamlı olduğu düşünülebilir.

Diğer yandan, geçmiş yıllardaki kutlamalarda zaman zaman tercih edilen Dolmabahçe Sarayı yerine, Cumhurbaşkanı’nun geçit törenini selamlamak için Vahdettin Köşkü’nde oluşturulan çalışma ofisini seçmesinin de yine 100. Yıl kutlamaları çerçevesinde siyasal sembolizm yüklü bir tercih olarak görüldüğünü ifade etmek mümkündür.⁴²

6. Yeni “Bütüncül Devlet”in Kapsadıkları ve Dışladıkları

Bütün bu seçici sahiplenme ve siyasal sembolizm sahnesi üzerinden bakıldığında, AKP’nin Cumhuriyet’in 100. Yıl kutlama etkinlikleriyle ilgili tercihlerinin, diğer zamanlarda tarihle ilişkili olarak geliştirdiği ve siyasal sürecin ihtiyaçlarına göre birini öne çıkardığı ya da aynı anda devreye soktuğu 4 taktiksel tercihle bir uyum içinde olduğu söylenebilir. Geride kalan bölümde, bu taktikleri, 100. Yıl kutlamaları aracılığıyla daha berrak ve görünür duruma getirmeye çalıştık. Diğer yandan burada, “bütüncül devlet” kavramlaştırması çerçevesinde, özellikle politik toplum kanadında gerçekleşen değişimleri, hiyerarşik dizilişte meydana gelen dönüşümleri ve bunun ideolojik rıza üretme süreçleriyle nasıl eklenildiğini ele aldık. Bu sayede, 75. Yıl kutlamaları vesilesiyle geliştirdiğimiz çözümleme çerçevesiyle 100. Yıl kutlamalarına gelindiğinde “bütüncül devlet” yapısı içinde gerçekleşen değişimlerin karşılaştırmalı olarak daha iyi anlaşılabilirliği açıktır.

Osmanlıcı bir nostalji ve restorasyon ideolojisiyle günün koşulları ve ihtiyaçlarına göre seçmeci temelde ilişkilenen siyasal iktidarın, İslamcılık ile milliyetçilik arasında inşa ettiği hegemonik bütüncül çerçevesinde bir 100. Yıl kutlama stratejisi geliştirdiği, yok saymak yerine soğurmak üzerine kurulu bir taktikle, süreci doğrudan zıtlık ya da 2012’de

³⁸ Özellikle faşizmin yükselişi sürecinde cumhuriyet karşıtı emperyal restorasyoncu ideolojilerin rolüyle ilgili olarak bkz. Neocleous, 2014.

³⁹ Bu yönde epey gelişkin bir literatür oluştu. Bkz. Tokdoğan, 2020; Wastnidge, 2019; Uzer, 2018.

⁴⁰ II. Abdülhamit devrinde simgesel siyasetin nasıl icat ve inşa edildiğini anlamak ve bu çerçevede günümüzdeki simgesel siyasetin ideolojik ve törensel/performansa dayalı yönleri arasındaki benzerlik ve farkları kavramak için özellikle bkz. Deringil, 2007a; Deringil, 2007b. Deringil’in (2007b) İktidarın Sembolleri ve İdeoloji –II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) başlıklı çalışmasında yer alan “Padişahım Çok Yaşal! Abdülhamid Döneminde Sembolizm ve İktidar” adlı makalesini özellikle öneriyoruz.

⁴¹ Bora, 1995; Çınar, 2001; Çolak, 2006.

⁴² Bkz. Demirel, 2023b, Yetkin, 2023a.

olduğu gibi sivil yurttaş inisiyatiflerini zor yoluyla engelleme/kutuplaştırma hattına doğru daraltmadan, kendi söylemi ve eylemi içinde anlamlandırarak ilerlediği açıktır. Kuşkusuz bu taktiksel tercihte, geride kalan 11 yılda, siyasal iktidarın etki alanını genişletip kendi etrafında bir hiyerarşik siyasal diziliş yaratmasının ve dolayısıyla karşıt unsurları pasifleştirmesinin payı ve yine bugün etrafındaki ittifak aktörleriyle uyumlu, çatlak yaratmayacak bir yönetme stratejisini sürdürme arayışının etkisi de yadsınamaz.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, 2023'te 100. Yıl kutlamalarında politik toplum bu durumdayken, özellikle iktidarın giderek kendi projesi etrafında şekillendirmeyi ve kendi denetimine almayı/tekelleştirmeyi başardığı ideolojik aygıtlar, rıza aygıtlarının örgütlendiği sivil toplum alanı da bu tabloyu bütünleştirmiş görünmektedir. Özellikle 90'lı yıllardan, 75. Yıl kutlamalarından farklı olarak, Atatürkçü, Kemalist, Cumhuriyetçi sivil toplum kuruluşlarının etki alanlarının giderek daraldığı bu ortamda, bu boşlukta iktidar eliyle inşa edilen yeni, İslamlaştırma siyasetiyle uyumlu bir sivil toplumun serpilmeye başladığı açıktır.⁴³ Kaldı ki bağımsız sivil toplumun, sokağın ve kamusal alanın özellikle önce Gezi'den ve ardından da 2016'dan sonra OHAL ilanı ile birlikte kriminalize edilmesinin ve çoğunlukla barışçıl/anayasal toplantı ve gösterilerin yasaklanmasının/bastırılmasının da etkisiyle, toplumsal örgütlenmelerin, hak talep eden sendikaların ya da emekçi örgütlenmelerinin, sivil toplum kuruluşlarının büyük oranda geri çekildiklerini de unutmamak gerekir.⁴⁴ Bu anlamda, bu geri çekilme ve sokağın baskılanması sürecinde yurttaşların gönüllü, kendiliğinden örgütlenme temelinde, anma/kutlama gibi önemli günlerin sağladığı meşru çatlaklardan yararlanarak kutlamalara katılması, Anıtkabir'e akın etmesi, yine de geri çekilmeyen Cumhuriyetçi damara dair not edilmesi gereken önemli bir göstergedir.⁴⁵

Bu önemli dönüşüm, politik toplum alanından giderek dışlanan, sivil toplum alanında da örgütsüz kalan geniş, dağınık Cumhuriyetçi kitlelerin yine de bu rıza mekanizmasının ideolojik taarruzu karşısında, unutulmuş/unutturulan Cumhuriyet Devrimi'nin sembolü ve öncüsü olarak Atatürk'e, Ankara'da Anıtkabir'e koşmasının ve Cumhuriyet'in 100. Yılında Anıtkabir'e, kalabalık nedeniyle içeriye giremeyen topluluklara rağmen ziyaretçi rekorunun kırılması, bu anlamda "bütüncül devlet" çerçevesinde tablonun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayabilecek bir veridir.⁴⁶ Bu olguyu tamamlayacak şekilde, özellikle sivil, aşağıdan, gönüllü yurttaş katılımına dayanan 100. Yıl kutlama inisiyatiflerinin ülke genelinde, yer yer belediyelerin de katkısıyla açığa çıkması, daha önceki yıllardaki resmi, soğuk kutlama törenlerine göre Cumhuriyetçi damarın ve simgelerin kamusal alandaki varlığının farklı toplum kesimleri eliyle daha fazla görünürleştirilmesi ve sahiplenilmesi de, 100. Yıl kutlamalarıyla başlamayan ama 100. Yılda doruğuna çıkan bir gelişme eğilimi olarak not edilmelidir.

Diğer yandan, kendisini yeni "bütüncül devlet" mimarisinden dışlanmış hisseden Cumhuriyetçi kitle birikiminin bu dışlanmışlığı aynı zamanda eseri, ismi ve devrimleriyle birlikte bugün doğrudan yaşayan Mustafa Kemal Atatürk'ün kabrini ziyaret ederek mekânsal ve simgesel olarak görünürleştirilmesi, 100. Yılda Cumhuriyetçiler açısından daha da belirginleşen bir özdeşleşmenin sonucu olarak da değerlendirilebilir. Yeni "bütüncül devlet" in dışına düşen kitleler açısından, 75. Yıla göre bir diğer farklılaşma siyasal temsil ilişkilerindeki değişimle de bağlantılı görülebilir. Zira özellikle milli bayramlarda ya da 10 Kasım'larda kendiliğinden, gönüllü akan, aşağıdan ve kamusal kanallardan görünür hale gelen bu Cumhuriyetçi damarın "muhalif" siyasal aktörler

⁴³ AKP döneminde siyasal iktidar/politik toplum eliyle sivil toplumun iktidarın siyasal ve ideolojik gündemiyle uyumlu olarak nasıl dönüştürüldüğünü tartışan makaleler için bkz. Yabancı, 2019, 2021 ve 2022.

⁴⁴ Bu konuda bkz. Kahvecioğlu ve Patan, 2021; Arslanalp ve Erkmen 2020, 2022.

⁴⁵ Buradaki güçlü damarın, Metin Özüğurlu'nun Gezi'den sonra altını çizdiği "folk Kemalizm" saptamasıyla uyumlu ve devamı niteliğinde olduğunu düşünüyoruz: "Bu topraklarda seküler hakikat rejimine ve halk egemenliğine ait kod ve sembollerin tamamına yakınında, Atatürk ve Ulusal Bayrak imgelemi vardır. Toplum indindeki bu yaygın dünya görüşünü "folk-Kemalizm" terimi ile adlandırabiliriz. Folk Kemalizm; Aydınlanmacı ve modernleşmeci akımların bu topraklardaki yaygın gerçekleşme biçimidir" (Göztepe, 2013).

⁴⁶ 100. Yıl kapsamında Anıtkabir'de ziyaretçi rekoru kırıldı. Milli Savunma Bakanlığı'nın açıklaması şöyleydi: "29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Anıtkabir'e akın eden ve yeni ziyaretçi rekorunu kıran 1 milyon 182 bin 425 ziyaretçimiz ile yoğun kalabalıktan dolayı ziyaret gerçekleştiremeyen tüm halkımıza şükranlarımızı sunuyoruz" (Milliyet, 30.10.2023).

tarafından da aynı oranda sahiplenildiğini düşünmek için vakit elbette erkendir. Özellikle ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi'nin 100. Yıl kutlamaları sürecinde kendi alternatif siyasal ve sosyal söylemini görünür kılmak ve kurucu parti olarak daha etkin bir rol üstlenmek yerine 4-5 Kasım 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Kurultay gündemine hapsolarak geçirmesi⁴⁷, bunun dışında, her ne kadar Cumhuriyetçi birikimle utangaç bir biçimde de olsa ilişkilenemeye başlamış sol, sosyalist hareketlerin de⁴⁸ bu temsil krizini giderecek, yeni bir toplumsal sözleşme, dışlanmış emekçi kesimlerin ve kimliklerin de kendilerini içinde güçlü bir aidiyetle bulabilecekleri yeni bir Cumhuriyetçi siyaset hattı önermekte emekleme aşamasında olmaları, 75. Yıla göre not edilmesi gereken önemli değişimler arasındadır.

100. yıl kutlamalarının devlet ve toplum katında açığa vurduğu değişimlerden bir başkası ise, genişleyen ve çeşitlenen Cumhuriyetçi tabanda, Türkiye'nin son 20 yılında yaşanan gelişmelerin de etkisiyle, ana zıtlık eksenini 75. Yıl konjonktüründen farklı olarak laik-dindar kutuplaşmasının ötesine geçip "toplum kazanımlar"ın keşfine doğru genişlemiş; kendisini dışlanmış hisseden kesimlerin Atatürk'e duydukları saygı/özlem, özellikle gençlik içinde daha da yaygınlaşma eğilimi göstermiştir. Kuşkusuz bütün bu gelişmelerde, az önce de altını çizdiğimiz üzere, tartışmaların ekseninin laiklik-dindarlık zıtlığının ötesine geçmesi, yeni sosyal ve siyasal barışma dinamikleri içinde büyüyen genç kuşaklar için bu zıtlığın, eski kuşaklar için taşıdığı anlamı aynı oranda taşıması da etkilidir. Bu nedenle yeni dönem, Cumhuriyetçiliğin yönetsel iktidar bloğundan dışlanması, devletin otoriter temelde ve yeniden saray sembolizmi etrafında yürütme gücünün ağırlığı altında örgütlenmesi ve buna karşı farklı siyasi partilerin, sosyolojik tabanların demokratik bir gelecek özlemi içinde yüzlerini birbirlerine daha fazla dönmek zorunda olmaları gibi olgulardan bağımsız okunamaz. Dolayısıyla 100. Yılda cumhuriyetçi hat, artık yeni düzeni koruma ve karşıtlarını dışlama eğilimlerinin bizzat iktidar tarafından uygulandığı koşullarda, kurma ve kapsayıcı olma vasıflarıyla birlikte politikleşmek adına önemli bir avantaja da sahiptir.

Ancak bu çizginin yukarıda sözünü ettiğimiz bir ilerici siyasal alternatif hattının demokratik ve cumhuriyetçi temelde inşa edilememesi durumunda, İslamcı milliyetçilik yerine yer yer yine aşırı sağ unsurları da içinde barındıracak şekilde seküler bir milliyetçilik ve onun siyasal biçimleri tarafından soğurulması/buraya sıkışması gibi bir risk bulunduğu da açıktır.⁴⁹

7. Genel Değerlendirme

Makalenin başında da ifade ettiğimiz üzere, 100. Yıl kutlamalarını, 75. Yıl kutlamalarıyla da karşılaştırmalı biçimde ele alarak, özellikle devlet, toplum ve aydınlar katında Cumhuriyet ile Cumhuriyet karşıtı dinamiklerin rolünü, değişimini tartışmayı amaçladık. Bu noktada politik toplum ile sivil toplum arasındaki bağlantıda önemli bir rol üstlenen ve tarihsel çağdaşlaşma dinamikleri açısından da Türkiye özelinde öncü bir konumda olan aydınların üretimlerine ve perspektiflerine de kısaca odaklanmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Gramsciye "bütüncül devlet" ve hegemonya tasarımı içinde, bu bütünlüğü organik düzeyde sağlayan; hegemonya ve karşı hegemonya örgütlenmesinde, sınıfların/kitlelerin dar ekonomik-korporatif çıkarlarının ötesinde,

⁴⁷ Sanıyoruz CHP'nin genel ve merkezi yönde böyle bir hamle yapmamasından doğan boşluğu, daha ziyade CHP'nin yıllar sonra Siyasal İslamcı yerel iktidarlardan devraldığı büyükşehir belediyeleri tarafından organize edilen kutlamalar doldurmuştur. Her ne kadar 100. Yıl ve günün koşullarına göre politik anlam ve dönüştürücülük vasfı zayıf olsa da bu etkinlikler aracılığıyla kitlelerin kutlamalara katılması ve kutlamaların popülerleşmesi mümkün olmuştur. 75. Yıl kutlamalarına göre bir önemli fark da buradadır. 1994'te İstanbul, Ankara gibi büyükşehir belediyelerini kazanan Refah Partisi/Siyasal İslam geleneğinin 75. Yıl kutlamaları karşısında daha geride davrandığı açıktır. Bugün, yani 100. Yıl kutlamalarında ise merkezi iktidar düzeyinde kutlamaların yönü, dozu ve içeriği değişip gerilerken, yerel iktidarlardan bakımdan gelişmeler tersi istikamette, olumlu seyretmiştir denilebilir.

⁴⁸ Sosyalist parti ve hareketlerin Cumhuriyet'in ilanının 100. Yılı vesilesiyle yaptıkları açıklamaların tümü için bkz. "Sosyalistlerden Cumhuriyet'in 100. Yılı Açıklamaları", (Sendikaorg, 29.10.2023).

⁴⁹ "Seküler milliyetçilik" ve siyasal temsiliyle ilgili benzer bir tartışma için bkz. Yaşlı, 2023.

genelleşmiş bir etik-politik çerçeve önerip geliştiren aydınların⁵⁰ 100. Yıl kutlamaları ya da 100. Yıl siyasal konjonktürü karşısındaki eğilimini nasıl yorumlayabiliriz?

Kuşkusuz ki geleneksel aydınlar açısından büyük bir nitel değişimden söz etmek olası değildir. Özellikle geleneksel Kemalist aydınlar açısından 100. Yıl, günün orijinal koşul ve dengelerine dayalı bir siyaset hattını geçmişin dersleri, artıları ve eksileri aracılığıyla toplumsallaştırma ve bugünün hizmetine sunmaktan yine uzaktır. Ağırlıkla “nostaljik” bir Kemalizm anlatısı içine hapsolan bu yaklaşımın eksikliği, rejimin yeni niteliğine ve “bütüncül devlet” içindeki büyük altüst oluşa göre güncellenmiş bir Cumhuriyetçi politika ve strateji önerisi geliştirmekten uzak şekilde “geleneğin icadı” içine sıkışmasıdır. Fakat yine de, Cumhuriyet’in tarihsel çağdaşlaşma kazanımlarının hedefte olduğu, gün gün aşındırıldığı ya da iktidarın tarih tezi temelinde ideolojik aygıtlarca sürekli yıpratıldığı günün koşullarında, hakikatin bilgisinde ısrar etmenin ve bu bilgiyle yalanı/yanlışı göğüslemek adına gösterdikleri direncin kendisinin de son derece önemli olduğunu, bunun da karşıt politik bir tavır olarak ve ideolojik hegemonya mücadelesi içinde görülmesi gerektiğini ifade etmemiz zorunludur. Ancak bunu yaparken, 75. Yılda sorumluluk alarak, Cumhuriyet için aydınların bir cesaret ve öncülük göstererek kutlamaları örgütlemek adına Tarih Vakfı ve diğer örgütlenmeler eliyle öne çıkışlarında gördüğümüz kamusal ve pratiğe dönük/somut örgütleyicilik niteliklerinin geride kalan 25 yılın sonunda oldukça gerilediğinin de altını çizmek gereklidir.

Diğer yandan, son 20 yılda yetişen veya dönüşen ya da yeni ulusal ve küresel koşullar içinde bilinci şekillenen “organik aydın” tabakası için de benzer saptamaları yapabiliriz. Yine de, özellikle iktidarın düşünsel ve siyasal hegemonya sahasının dışında görebileceğimiz popüler yayınevlerinin bastığı Cumhuriyet’in 100. Yılı’nı merkeze alan kitaplar, bağımsız düşünce merkezlerinde gerçekleştirilen etkinlikler, yazarları ya da konuşmacıları çerçevesinde ele alındığında, gerek 50. ve gerekse 75. Yıl kutlamalarındaki tabloya göre yeni bir durumla karşı karşıya olduğumuzu söylemek mümkündür. Cumhuriyet’in 50. Yılı vesilesiyle yapılan tüm yayın ve etkinlikleri derleyen bir çalışma vesilesiyle de gördüğümüz üzere, 50. Yılda Cumhuriyet üzerine düşünsel üretimin merkezinde Kemalizm fikriyatı, bu düşünce dairesi içinden gelip yüzünü solun ve sağın farklı konumlarına doğru genişletmiş aydınların çalışmaları vardır (Bkz. Şenalp, 1975). 75. Yılda da bunu, çalışmada Necmi Erdoğan’a atıfla ifade ettiğimiz üzere, demokrasiyle otoritarizm arasındaki talepler ve gerilimler zemininde salınan bir Neo-Kemalizm düşüncesinin tamamladığı görülür. Her ne kadar 1990’lı yıllar, Cumhuriyet’in kurucu siyasal sözleşmesinden kendisini dışlanmış hisseden muhafazakar, Kürt, sosyalist, liberal farklı kesimlerin Demokratik Cumhuriyet ya da İkinci Cumhuriyet tasarım ve adlandırmalarının da görünürleştiği, bu anlamda Cumhuriyetçilik tartışmasının hem teorik hem de politik pratik açısından çeşitlendiği yıllar olsa da, tartışmaların eleştirel ve özeleştirel bir derinlik içinde, Cumhuriyetçi geçmişin mirasını eleştirel bir süzgeç eşliğinde sahiplenerek kurucu bir içerikle genişletmeye yönelme bağlamında henüz oldukça geridedir. Dolayısıyla Cumhuriyetçilik üzerine sahiplenici teorik ya da politik pratik üretim doğal olarak ağırlıkla Kemalizm ve neo-Kemalizm dairesi içindedir.

Ancak bu eğilimin korumacı, var olan haliyle Cumhuriyet’i muhafaza etme hedefinin ötesine geçen; sözünü ettiğimiz türde, geçmişin mirasını eleştirel/özeleştirel temelde sahiplenip Cumhuriyet Devrimi mirasıyla, kazanımlarıyla bütünleşerek genişleme yollarını arayan bir üçüncü hattın yokluğunda, İkinci Cumhuriyetçilik adı verilen diğer eğilimin “değişim” vurgusunun bugün ne denli demokratik bir değişimin önünü açtığı da, Fazilet Partisi kapatıldıktan sonra “geleneğeçiler”e karşı “değişimciler/yenilikçiler” olarak AKP’yi örgütleyen kadroların ilk dönemlerinde izledikleri “liberal hegemonya” stratejisi içinde bu söylemden ve liberal aydınlarından Siyasal İslamcı etki alanlarını bugünkü güce ulaşacak şekilde pekiştirmek adına nasıl

⁵⁰ Gramsci’de aydınların rolü için bkz. Yetiş, 2002; ayrıca Türkiye’de Osmanlı’nın son döneminden bu yana aydınların değişim süreçlerinin örgütlenmesindeki öncü rolünün açıklaması ve tanıklığı için bkz. Troçki, 2017: 3-7.

yararlandıkları da ortadadır.⁵¹ Dolayısıyla, 2000'li yıllarda AKP'nin hegemonik söylem alanı içinde yer bulan ve bu alanın genişletilmesinde ideolojik bir işlev üstlenmiş olan İkinci Cumhuriyetçi/liberal konumun, 1923 Cumhuriyeti'nin politik toplum üstyapısını değiştirmekle ülkenin demokratikleşeceğini iddia eden, bu politik toplum yapısındaki "vesayetçi" hiyerarşik dizilişin ortadan kaldırılmasını isteyen, dolayısıyla iktidar bloğundan dışlanan her kesimin Cumhuriyetin demokratikleşmesine katkı sunacağına odaklanan düşüncesi, 2023, yani 100. Yıl tablosu üzerinden okunduğunda, hayatın ve pratiğin gerçekleri tarafından çürütülmüştür. Bu anlamıyla 90'ların İkinci Cumhuriyetçilik pratiğinin, "merkez-çevre", "ceberrut devlet" ve "dışında kalanlar" üzerinden Osmanlı ve Türkiye çözümlemesi yapan dikotomisinin aşındığı, ancak bugünkü tablo içinde, devlet katında geriletilen Cumhuriyet ve 100. Yılda, kuruluş koşullarına göre, toplum katında daha da genişlemiş fakat politik ve sivil açıdan örgütsüz, dağınık Cumhuriyetçilik denkleminde, dikotomiye toplumsal sınıflar arasında ve aracılığıyla inşa edecek yeni bir hat eksikliğinin de, eski pratiklerin boşalttığı alanda açıkça görünür olduğu yeniden ve ısrarla belirtilmelidir. "Kimsesizlerin kimsesi" olarak Cumhuriyet'in bugünkü "politik" kimsesizliği sorunu, bu açıdan üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir.

Aydınlar katında çözümlemeye devam ettiğimizde ise, bugün, yani 100. Yılda, geride kalan AKP'li yılların ve yeni "bütüncül devlet" tasarımının gerçekliğinin ya da bu tasarımdan dışlanmanın etkisiyle, Kemalist geleneksel aydınların düşünsel üretimlerinin/eser sayılarının nicel olarak daha zayıfladığı; yine de 50. ve 75. Yıldaki Kemalist ya da Neo-Kemalist Cumhuriyetçi düşünsel ve pratik üretimlerin bugüne de yansıdığı; buna karşın, özellikle Cumhuriyet'in muhasebesini, eleştirel tartışmasını yapan ve çoğunlukla derleme kitap ya da dergi olarak yayınlanan eserlerde, doğrudan Kemalist düşünce dairesi içinden gelmeyen, liberal ya da sol/sosyalist kesimlerin de yeni bir Cumhuriyetçilik teorisi ve tartışmasıyla ilişkilenebileceği ifade edilebilir.⁵² Bunun artık İkinci Cumhuriyetçilik ve onun dikotomik okumasıyla da ilişkili olmaması elbette önemlidir. Kuşkusuz bu arayışların programatik ve politik doğrultu kazanarak somut bir pratiğe dönüşmesinin önünde engeller mevcut olmakla birlikte, kazanımların önemini kısmen keşfeden eleştirel sahiplenici yeni eğilimi de 100. Yıl vesilesiyle pozitif biçimde not etmek gerektiğini düşünüyoruz. Fakat yeni organik aydınlar katında Cumhuriyet'e ve Cumhuriyetçiliğe yönelik bu sahiplenici okuma hamlelerinin, tıpkı sosyalist parti ve hareketlerde gözlemlediğimiz gibi yavaş ve çekingen kaldığını ya da müdahalelerin gönüllü, örgütsüz, dağınık ve kitlesel Cumhuriyetçi taban ile buluşmayı sağlayacak ve emekçi toplumsal katmanlarla birleşecek bir siyaset, strateji, program önermekte henüz yetersiz seyrettiğini, bu emekleme aşamasında kitle ile aydınlar arasındaki ilişkide Cumhuriyetçi öncülüğün hangi kesimde olduğuyla ilgili bir tartışmaya net yanıt üretmenin zor olduğunu da ifade etmek isteriz.

Bu makalede, 100. Yıl kutlamaları üzerinden hem "bütüncül devlet"e hem de bu alandan dışlanmış toplumsal kesimlere bakarak Cumhuriyet'in ve Cumhuriyetçi tutumun genel/güncel durumunu çözümlemeye çalıştık. Sonuç olarak, 100. Yılda politik toplumun/devlet aygıtlarının ve yürütme (saray) merkezli iktidarın⁵³ Cumhuriyetçilik ile negatif ilişkisinin yanında (4 taktik ve bir ana strateji), yine 100. Yıl kutlamaları bağlamında, yukarıda ifade ettiğimiz nüve halindeki kimi yenilik ve olumluluklara rağmen, iktidar bloğundan dışlanmış siyasal partilerin, sivil toplum (Gramsciyen anlamda) ve aydın katmanlarının yenilenmiş bir Cumhuriyetçi hegemonya projesi örgütlenme aşamasında henüz yetersiz olduğunu düşünüyoruz, bu boşlukta bağımsız yurttaş inisiyatiflerinin, örneğin Anıtkabir ziyaretleriyle belirginleşen kitlesel/gönüllü ve sosyolojik olarak da geçmiş yıllara göre giderek çeşitlenen bir Cumhuriyetçi tabanın ise genişlemeye ve gençlik içinde de kökleşmeye devam ettiği izlenimini taşıyoruz. Sivil ve

⁵¹ İkinci Cumhuriyetçiliğin özellikle AKP döneminde Siyasal İslamcı hegemonya alanının genişlemesine "liberal" tezlerle katkı sunuşunun geri planı için bkz. Yıldırım ve Haspolat, 2016.

⁵² Bir örnek olarak bkz. Saç, 2023.

⁵³ Cumhuriyet Devrimi'nin toplam programından Saray Rejimi'ne geçişin analizi için bkz, Yıldırım, 2017.

politik açıdan örgütsüz ve çoğunlukla organik bir hegemonya projesinin örgütlenmesinde öncüleştirecek aydınlardan mahrum kalan Cumhuriyetçi milyonların tüm bu değişen koşullara rağmen aşağıdan yukarıya direnci, Mustafa Kemal Atatürk'te simgeleşen Cumhuriyet Devrimi'ni sahiplenen gönüllü iradesi ise, karşımızda büyük bir somut gerçeklik ve genişletilmeye başlanacak taban çekirdeği olarak durmayı sürdürüyor. Bütün mesele, 100. Yılda Cumhuriyetçiliğin günün yeni koşullarına göre kendisini nasıl bir siyaset, strateji ve program ile güncelleyeceği; hangi tarihsel ders ve miraslar üzerinde özeleştiril bir şekillenme içine gireceği; genişletici bir yeni toplumsal sözleşme ile kapsayıcılığın nasıl belirleneceği ve iktisadi/sosyal dinamikler bakımından hangi toplumsal sınıflarla ilişkilenecek yoluyla ikinci yüzyılın koşulları içinde etkin bir politik güç haline dönüşeceği sorularında düşümleniyor.

Kaynakça

- AK Bülten (2023). AK Parti İstanbul İl Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı Teşkilat İçi Haftalık Bülteni, 4-11 Eylül 2023, 696.
- AKP'li Usta: 2002'den önce Türkiye'de Traktör Üretimi Yoktu, *Kısa Dalga*, 16.12.2023, https://kisadalga.net/haber/detay/akpli-usta-2002den-once-turkiyede-traktor-uretimi-yoktu_88883
- Arslanalp, M.; Erkmen, T. D. (2020). Repression without Exception: A Study of Protest Bans during Turkey's State of Emergency (2016-2018), *South European Society and Politics*, 25(1), 99-125.
- Arslanalp, M.; Erkmen, T. D. (2022). Yurttaşlar Protesto Hakkını ve Yasaklarını 372 Nasıl Değerlendiriyor? İstanbul'da Yurttaş Tavırları Üzerine Bir Anket Çalışmasının Söyledikleri, *Mülkiye Dergisi*, 46(2), 372-406.
- Anderson, B. (1993). *Hayali Cemaatler -Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması-*. İstanbul: Metis Yayınları. Çev. İskender Savaşır.
- Anderson, P. (1988). *Gramsci Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*. İstanbul: Alan Yayınları. Çev. Tarık Günersel.
- Bocock, R. (1986). *Hegemony*. London: Tavistock Publications.
- Bolat, İ. B. (2023). 1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 284-206.
- Bora, T. (1995). Fatih'in İstanbul'u, *Birikim*, 76, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-76-agustos-1995/2274/fatih-in-istanbul-u/2765>
- Christofis, N. (2018). The AKP's "Yeni Türkiye": Challenging the Kemalist Narrative?. *Mediterranean Quarterly*, 29(3), 11-32.
- Copeaux, E. (2006). *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. İstanbul: İletişim Yayınları. Çev. Ali Berktaş.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kullandığı Seri Üretim İlk TOGG Banattan İndi: 'Çılgın Türkler Geliyor' Diyeceler, *Yeni Şafak Gazetesi*, 29.10.2022, <https://www.yenisafak.com/gundem/cumhurbaskani-recep-tayyip-erdoganin-yerli-otomobil-toggun-gemlik-fabrikasi-resmi-acilis-toreni-konusmasi-29-ekim-2022-son-dakika-canli-3867209>
- Cumhuriyetin 75. Yılına Tantanalı Tören İstiyorum, *Hürriyet Gazetesi*, 10.08.1998, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhuriyetin-75-yilina-tantanali-toren-istiyorurum-39028096>
- Çevik, S. B. (2019). Turkish Historical Television Series: Public Broadcasting of Neo-Ottoman Illusions, *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(2), 227-242.
- Çevik, S. B. (2020). The Empire Strikes Back: Propagating AKP's Ottoman Empire Narrative on Turkish Television, *Middle East Critique*, 29(2), 177-197.
- Çınar, A. (2001). National History as a Contested Site: The Conquest of Istanbul and Islamist Negotiations of the Nation, *Comparative Studies in Society and History*, 43(2), 364-391.
- Çolak, Y. (2006). Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey, *Middle Eastern Studies*, 42(4), 587-602.
- Demirer, Y. (2023a). 100. Yıl Kutlamaları ya da Dönüştürerek Sahiplenmek, *Evrensel Gazetesi*, 28.10.2023, <https://www.evrensel.net/yazi/93808/100-yil-kutlamalari-ya-da-donusturerek-sahiplenmek>
- Demirer, Y. (2023b). Kıran Kırana Bir Mücadelenin Eşiğinde, *Evrensel Gazetesi*, 04.11.2023, <https://www.evrensel.net/yazi/93845/kiran-kirana-bir-mucadelenin-esiginde>
- Deringil, S. (2007a). *Simgeden Millete -II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Deringil, S. (2007b). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji -II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: YKY. Çev. Gül Çağalı Güven.
- Ege, A. (2022). Foreign Policy as A Means of The AKP's Struggle with Kemalism in Relation to Domestic Variables. *Turkish Studies*, 23(4), 554-575.
- Erdoğan, N. (2002a). Kalpaksız Kuvvacılar: Kemalist Sivil Toplum Kuruluşları. *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 235-263.
- Erdoğan, N. (2002b). Neo-Kemalizm, Organik Bunalım ve Hegemonya, *Kemalizm* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 584-591.
- Fiori, G. (1989). *Bir Devrimcinin Yaşamı: A. Gramsci*. İstanbul: V Yayınları. Çev. Kudret Emiroğlu.
- Fontana, B. (2001). The Concept of Caesarism in Gramsci. *From Bonapartism to Fascism: Studies in the History and Theory of Dictatorship* içinde Ed. Peter Baehr. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gawrych, G. W. (1988). Kemal Atatürk's Politico-Military Strategy in the Turkish War of Independence, 1919-1922: From Guerrilla Warfare to the Decisive Battle. *Journal of Strategic Studies*, 11(3), 318-341.
- Gawrych, G. W. (2016). *Genç Atatürk*. İstanbul: Doğan Kitap. Çev. G. Çağalı Güven.
- Gazete Manşetleri. *Gazete Oku İnternet Sitesi*, 29.10.2023, <https://www.gazeteoku.com/gazeteler?date=2023-10-29>
- Gramsci, A. (1971). *Prison Notebooks*. New York: International Press. Trans. and Ed. Q. Hoare ve G. Nowell Smith.
- Gözler, K. (2017). *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş*. Bursa: Ekin Nasım Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (1999). Hukuk Açısından Monarşi ve Cumhuriyet Kavramlarının Tanımı Sorunu, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 54(1), 51-62.
- Güvenç, S. (2023). Yeni Milli Güvenlik Devletinin Denizaşırı Boyutu, *Medyascope İnternet Sitesi*, 10.12.2023, <https://medyascope.tv/2023/12/10/serhat-guven-yazdi-yeni-milli-guvenlik-devletinin-denizasiri-boyutu/>
- Hall, S.; Lumley, B; McLennan, G. (1985). *Siyaset ve İdeoloji 'Gramsci'*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları. Çev. Sadun Emrealp.
- Herf, J. (1981). Reactionary Modernism: Some Ideological Origins of the Primacy of Politics in the Third Reich. *Theory and Society*, 10(6), 805-832.
- Hobsbawm, E. (2006). Geleneği İcat Etmek. *Geleneğin İcadı* içinde. Der. Eric Hobsbawm ve Terence Ranger. İstanbul: Agora, 1-18.
- İletişim Başkanı Altun, TRT 1'de Yayınlanan 'Enine Boyuna' Programına Katıldı, *İletişim Başkanlığı*, 29.10.2023, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/iletisim-baskani-altun-televizyon-programinda-sorulari-yanitladi>
- Jessop, B. (2008). *Devlet Teorisi -Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak-*. Ankara: Epos Yayınları. Çev. Ahmet Özcan.
- Kahvecioğlu, A.; Patan, S. (2021). Embattled Ballots, Quiet Streets: Competitive Authoritarianism and Dampening Anti-Government Protests in Turkey. *South European Society and Politics*, 26(4), 489-515.
- Karagül, İ. (2013). Yüzyıllık Parantezi Kapatacağız. *Yeni Şafak Gazetesi*, 28.02.2013, <https://www.yenisafak.com/yazidizileri/yuzyillik-parantezi-kapatacagiz-494795>
- Karakaya, Y. (2020). The Conquest of Hearts: The Central Role of Ottoman Nostalgia within Contemporary Turkish Populism. *American Journal of Cultural Sociology*, 8, 125-157.
- Karaosmanoğlu, K. (2021). The Discourse of *Üst Akıl*: A Search For Hegemony In The Turkish Media. *Southeast European and Black Sea Studies*, 21(1), 77-99.
- Karateke, H. T. (2004). Padişahım Çok Yaşa! -Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler-. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kaygusuz, Ö.; Özkan, B. (2023). Devletin Güvenliği Adına -Türkiye'de Milli Güvenlik. İstanbul: İletişim.
- KONDA, KONDA Barometresi: Popülist Tutum, Negatif Kimliklenme ve Komploculuk Kasım 2018. <https://konda.com.tr/uploads/tr1811-barometre92-populist-tutum-ve-komploculuk-fd42c35926ed872aadd055b0bc73accad73b2946c169b16af129b4b874660d9c.pdf>
- Madra, Y. M.; Yılmaz, S. (2019). Turkey's Decline into (Civil) War Economy: From Neoliberal Populism to Corporate Nationalism. *The South Atlantic Quarterly*, 118(1), 41-59.
- Metinsoy, M. (2023). İlanından İnşasına 100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti. *Toplumsal Tarih*, 358, 12-22.
- Mollaer, F. (2016). *Tekno Muhafazakarlığın Eleştirisi -Politik Denemeler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Monceau, N. (2002). Cumhuriyet'in 75. Yıldönümü ve Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü: Geçmişin ve Bugünün Modernliğini Kutlamak. Çev. Seda Serdar. *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 505-547.

- Morton, A. D. (2007). *Unravelling Gramsci -Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*. London: Pluto Press.
- Neocleous, M. (2014). *Faşizm*. Ankara: NotaBene Yayınları. Çev. Doğan Barış Kılıç.
- Öztürkmen, A. (2001). Celebrating National Holidays in Turkey: History and Memory. *New Perspectives on Turkey*, 25, 47-75.
- Özüğurlu, M. (2013). Metin Özüğurlu, Gezi Direnişi'ni Değerlendirdi: Devrime Hasret Kalmış İnsanlık ve Siyasetini Arayan Halk Sınıfları..., *Sendikaorg Sitesi*, 28.06.2013, <https://sendika.org/2013/06/metin-ozugurlu-gezi-direnisini-degerlendirdi-devrime-hasret-halkmis-insanlik-ve-siyasetini-arayan-halk-siniflari-124470>
- Özyürek, E. (2007). *Modernlik Nostaljisi -Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Palabıyık, M. S. (2017). Politicization of Recent Turkish History: (Ab)Use of History as a Political Discourse in Turkey. *Turkish Studies*, 19(2), 240-263.
- Saç, S. (2023). *Cumhuriyetçilik ve Cumhuriyetler -Düşünceyi Derinleştirmek, Pratiği Sorgulamak*. Der. Selman Saç. Ankara: Nika Yayınevi.
- Saraçoğlu, C.; Demirkol, Ö. (2015). Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey Under the AKP Rule: Geography, History and National Identity, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42 (3), 301-319.
- Sınmaz Sönmez, C. (2004). Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları ve 26 Ekim 1933 Tarihli Genel Af Yasası. *Atatürk Yolu*, 9 (33), 89-101.
- Sosyalistlerden Cumhuriyet'in 100. Yılı Açıklamaları, *Sendikaorg Sitesi*, 29.10.2023, <https://sendika.org/2023/10/sosyalistlerden-cumhuriyetin-100-yili-aciklamalari-695373>
- Soyaltın Colella, D; Demiryol, T. (2023). Unusual Middle Power Activism And Regime Survival: Turkey's Drone Warfare And Its Regime-Boosting Effects. *Third World Quarterly*, 44(4), 724-743.
- Şani, A. E. (2023). TRT'nin 100. Yıl Etkinlikleri İleri Bir Tarihe Ertelendi. *Anadolu Ajansı*, 16.10.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/trtnin-100-yil-ozel-etkinlikleri-ileri-bir-tarihe-ertelendi/3021355>
- Şenalp, L. (1975). *Cumhuriyetimizin 50. Yılı Bibliyografyası ve Ellinci Ellinci Yılla İlgili Çalışmalar*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Tanör, B. (1999). *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: YKY.
- Tanör, B. (2007). *Kurtuluş Kuruluş*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Tokdoğan, N. (2020). *Yeni Osmanlılık -Hınc, Nostalji, Narsizm-*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tozoğlu, A.E.; Kaymaz, E; Sezen, Ö. S. (2022). Ankara'da Millî Bayram Kutlamaları: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kamusalığın Performatif Biçimleri. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 203-228.
- Troçki, L. (2007). *Balkan Savaşları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Çev. Tansel Güney.
- Turan, Ö. (2014). Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayii: Türk Sağı ve Kalkınma. *Türk Sağı -Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri-*. Der. Kerestecioğlu, İ. Ö.; Öztan, G. G. İstanbul: İletişim Yayınları, 459-505.
- Türk Donanmasının 100 Gemisi Erdoğan'ı Selamladı, *TRT Haber*, 29.10.2023, <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turk-donanmasinin-100-gemisi-cumhurbaskani-erdogani-selamladi-808028.html>
- Uzer, U. (2018). Glorification of the Past as a Political Tool: Ottoman History in Contemporary Turkish Politics. *The Journal of the Middle East and Africa*, 9(4), 339-357.
- Uzer, U. (2020). Conservative Narrative: Contemporary Neo-Ottomanist Approaches in Turkish Politics. *Middle East Critique*, 29(3), 275-290.
- Vatandaşlar Ata'sına Koştı! Anıtkabir'de Ziyaretçi Rekoru Kıırıldı. *Milliyet Gazetesi*, 30.10.2023, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/vatandaslar-atasina-kostu-anitkabirde-ziyaretci-rekoru-kirildi-7027434>
- Wastnidge, E. (2019). Imperial Grandeur and Selective Memory: Reassessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics. *Middle East Critique*, 28(1), 7-28.
- Yabancı, B. (2019). Turkey's Tamed Civil Society: Containment and Appropriation Under a Competitive Authoritarian Regime. *Journal of Civil Society*, 15(4), 285-306.
- Yabancı, B. (2020). Fuzzy Borders Between Populism and Sacralized Politics: Mission, Leader, Community and Performance in 'New' Turkey. *Politics, Religion & Ideology*, 21(1), 92-112.
- Yabancı, B. (2021). Work for the Nation, Obey the State, Praise the Ummah: Turkey's Government-oriented Youth Organizations in Cultivating a New Nation. *Ethnopolitics*, 20(4), 467-499.

- Yabancı, B. (2022). Civil Society and Latent Mobilisation Under Authoritarian Neoliberal Governance. *Authoritarian Neoliberalism and Resistance in Turkey* içinde. Der. Borsuk, İ.; Dinç, P.; Kavak, S.; Sayan, P. Singapore: Palgrave Macmillan, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-16-4213-5_10.
- Yaşlı, F. (2023). 'Hudut Namustur': Seküler-Popülist Milliyetçiliğin İzinde. *Fiscaoeconomia*, 7(3), 2636-2671.
- Yetiş, M. (2002). Gramsci ve Aydınlar. *Mülkiye Dergisi*, 26(236), 217-245.
- Yetiş, M. (2009). Gramsci ve Devletin İki Görünümü. *Mülkiye*, XXXIII, 264, 129-153.
- Yetkin, M. (2023a). Parmağını Kaldıran Bir Kız Çocuğudur Cumhuriyet: 100. Yaşı Kutlu Olsun. *Yetkin Report*, 29.10.2023, <https://yetkinreport.com/2023/10/29/parmagini-kaldiran-bir-kiz-cocugudur-cumhuriyet-100-yasi-kutlu-olsun/>
- Yetkin, M. (2023b). Cumhurbaşkanı Cumhuriyetin 100. Yaşını Bir Kuru Mesajla Mı Anacak?. *Yetkin Report*, 22.10.2023, <https://yetkinreport.com/2023/10/22/cumhurbaskani-cumhuriyetin-100-yilini-bir-kuru-mesajla-mi-anacak/>
75. Yıl Savaşları. *Milliyet Gazetesi*, 15.04.1998, <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/75-yil-savaslari-5359402>
75. Yıl İçin Önemli Adımlar. *Milliyet Gazetesi*, 16.04.1998, <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/75-yil-icin-onemli-adimlar-5359317>
- Yıldırım, D. (2009). AKP ve Neoliberal Popülizm. *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde. Der. Uzgel, İ.; Duru, B. Ankara: Phoenix Yayınevi, 66-107.
- Yıldırım, D. (2010). *2001 Krizi Sonrasında Bir Hegemonya Projesi Olarak AKP'nin Doğuşu*, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, D. (2017). *Saray Rejimi*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Yıldırım, D.; Haspolat, E. (2016). İkinci Cumhuriyetçilik: 'Sol' Özalizm'in Türkiye Tahayyülü. *Türkiye'de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)*. Der. Haspolat, E.; Yıldırım, D. Ankara: Siyasal Kitabevi, 143-170.
- Yıldırım, D.; Haspolat, E. (2023). Deli İbrahim Divanı Işığında Hegemonyanın Kuruluşu ve Karşı Hegemonya Olanakları. *MSY Dergi*, 18(39), 124-165.
- Yinanç, B. (2023). Yabancı Büyükelçilerde Cumhuriyet'in 100. Yılı Şaşkınlığı. *T24 Haber Sitesi*, 17.10.2023, <https://t24.com.tr/yazarlar/barcin-yinanc/yabanci-buyukelcilerde-cumhuriyet-in-100-yili-saskinligi,41882>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Deniz YILDIRIM (%50), Evren HASPOLAT (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Deniz YILDIRIM (50%), Evren HASPOLAT (50%)

Mobil Uygulamalardan Gelen Reklam Bildirimlerine Yönelik Tutumlarının Çevrimiçi Anlık Satın Alma Eğilimine Etkisi*

Süleyman ÇELİK¹, Oya ERU², Ruziye COP³

¹Dr. Öğr. Üyesi., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerede UBFA, Pazarlama Bölümü, suleymancelik@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2064-5872

²Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerede UBFA, Pazarlama Bölümü, oyaeru@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6678-0156

³Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ruziyecop@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2053-2157

Öz: Günümüzde akıllı telefonlar günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Özellikle dijital yerliler olarak nitelendirilen Z kuşağına mensup bireyler akıllı telefonlarıyla diğer kuşaklara göre çok daha fazla vakit geçirmektedirler. Bu nedenle akıllı telefonlar, işletmelerin Z kuşağı tüketicilere ulaşması ve onlarla etkileşim kurması için cazip bir araç haline gelmiştir. Bu noktada akıllı telefonlarda kullanılabilen mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimlerine yönelik tutumların çevrimiçi anlık satın alma eğilimleri üzerindeki etkisinin ortaya çıkarılması önemlidir. Çünkü, akıllı telefonlar üzerinden gönderilen reklam bildirimlerine yönelik tutumların tüketicileri anlık satın almaya teşvik edip etmediğinin incelenmesi, işletmeler açısından akıllı telefonların doğru bir tutundurma aracı olarak hizmet etmesine olanak sağlayacaktır. Bu çalışmanın amacı, Z kuşağı tüketicilerinin mobil alışveriş uygulamalarının reklam bildirimlerine yönelik tutumlarının çevrimiçi anlık satın alma eğilimine etkisini incelemektir. Bu çalışma, akıllı telefonlarında en az bir mobil alışveriş uygulaması bulunan tüketicilerden toplanan Z kuşağına mensup 269 anket verisine dayanmaktadır. Elde edilen bu veriler SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici, eğlendirici, güvenilir, teşvik edici ve kişiselleştirilmiş olması durumunda tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimleri üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Öte yandan mobil uygulama reklam bildirimleri rahatsız edici olduğunda tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini de negatif yönde etkilemektedir. Araştırmanın bulguları, pazarlamacılara Z kuşağını hedef alan mobil uygulama reklamcılığının önemini anlama konusunda rehberlik sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mobil uygulama, uygulama içi reklam bildirimleri, anlık satın alma

Jel Kodları: M30, M31, M37

The Effect Of Attitudes Towards Advertising Notifications Of Mobile Applications On Online Impulse Buying Tendency

Abstract: Today, smartphones have become an indispensable part of daily life. Especially, individuals belonging to Generation Z, described as digital natives, spend much more time on their smartphones than other generations. Therefore, smartphones have become an attractive tool for businesses to reach and engage with Generation Z consumers. At this point, it is important to research the effect of these attitudes on online impulse buying tendencies. Because, examining whether attitudes towards advertising notifications sent via smartphones encourage consumers to make impulse purchases will enable smartphones to serve as an accurate promotion tool for businesses. The purpose of this research is to examine the effect of Turkish consumers' among Z generations attitudes towards advertising notifications of mobile shopping applications on online impulse buying tendency. This study is based on survey data collected from 269 Generation Z consumers who

Atf: Çelik S., Eru O., Cop, R. (2024). Mobil Uygulamalardan Gelen Reklam Bildirimlerine Yönelik Tutumlarının Çevrimiçi Anlık Satın Alma Eğilimine Etkisi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 226-242. <https://doi.org/10.30586/1438206>

Geliş Tarihi: 16.02.2024
Kabul Tarihi: 13.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma için etik onay, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 30.12.2021 tarih ve 2021/12 sayılı olarak alınmıştır.

have at least one mobile shopping app on their smartphones. These obtained data were analyzed using SPSS program. The findings indicate that when mobile application advertising notifications are informative, entertaining, credible, incentivised, personalised, they have a positive effect on consumers' online impulse buying tendencies. On the other hand, when mobile application advertising notifications are disruptive, they have a negative effect on consumers' online impulse buying tendencies. Findings of the study provides guidance for marketers to understand the importance of mobile app advertising targeted on Z generation.

Keywords: Mobile applications, in-app advertising notifications, impulse buying

Jel Codes: M30, M31, M37

1. Giriş

İletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte internet günlük yaşamımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Akıllı telefonlar aracılığıyla internetin sürekli kullanımı, tüketicilere erişmek arzusunda olan işletmeler için interneti cazip bir tutundurma aracı yapmıştır. İşletmeler internet ortamında tüketiciler ile etkileşimli bir iletişim kurmaktadır. İnternetin mobil hale gelmesi ve akıllı telefon kullanım oranlarının gün geçtikçe artması, mobil uygulama kavramını gündeme getirmektedir. Mobil uygulamaların genellikle ücretsiz ve kolay bir biçimde indirilebilmesi, mobil uygulamaları kullanıcılar için işletmelere ulaşmada kullanımı hızlı ve interaktif araçlara dönüştürmüştür. Mobil uygulamalar ile tüketicilere ulaşmak isteyen işletmeler tüketicilere mobil uygulamalar aracılığı ile gönderilen reklam bildirimlerini kullanmaktadır. Günümüzde işletmeler, mobil uygulamaları sayesinde, kullanıcılara çok daha reklam bildirimini iletebilmekte ve daha kuvvetli bir bağ kurabilme imkanına kavuşabilmektedir. Bu nedenle, mobil uygulamalar üzerinden işletmelerin reklam faaliyetlerinde bulunması işletmelerin başarısı için oldukça kritik bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle doğrudan internet çağına ortasında doğmuş Z kuşağı tüketicilerinin akıllı telefonları oldukça aşına olması ve geleneksel TV'ye ise daha az önem vermesi nedeniyle, mobil uygulama reklam bildirimleri konusu Z kuşağı açısından daha da kritik bir hale gelmektedir.

Diğer taraftan, tüketiciler her zaman planlı hareket ederek alışveriş yapmamaktadır. Kimi zaman düşünmeden anlık olarak satın alma eğilimi de gerçekleştirmektedirler. İnternet, kullanıcıların anlık satın alma davranışında bulunmalarını etkileyen bir faktördür. Özellikle işletmeler tarafından hazırlanan "son bir adet ürün", "sınırlı saatler" gibi kampanya mesajları, tüketicilerin anlık satın alma faaliyetini gerçekleştirme olasılığını artırmaktadır. İnternetin mobil hale gelmesi, mobil cihazların giderek günlük hayatın vazgeçilmezi haline gelmesi ve tüketicilerin mobil cihazlarını günün her anında yanlarında taşımaları, işletmelerin mobil telefonlara gönderdiği uygulama içi reklamlarla bu anlık satın alma durumunun gerçekleşmesini daha olanaklı hale getirebilmektedir. Bu noktada, mobil uygulama reklam bildirimleri ya da diğer adıyla uygulama içi reklamlar (in-app advertisement)'a yönelik tutumları araştırmak, bu tutumların çevrimiçi anlık satın alma niyeti üzerindeki etkisini ortaya koymak önem arz etmektedir. Şöyle ki, mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimlerinin etkinliğinin ölçülmesi, dijital pazarlama iletişimi çabaları açısından işletmelere fayda sağlayacaktır (Ünal ve diğerleri, 2011). Literatürde, SMS/MMS şeklinde mobil reklamların ve internet reklamlarının tüketiciler üzerinde etkisine bakılmış olsa da (Ünal ve diğerleri, 2011; Almosaw, 2014; Huq ve diğerleri, 2015) mobil uygulama içi reklamların etkisi üzerinde araştırmalar sınırlıdır. Nitekim, Jebarajakirthy ve diğerleri (2021) mobil uygulama içi reklamcılığın birçok avantajının olmasına rağmen bu alandaki literatürün sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Bu çalışma da Z kuşağı tüketicileri açısından hem mobil uygulama reklam bildirimlerinin etkisinin incelenmesi, hem de bu etkinin anlık satın alma eğilimine açısından incelenmesi çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Buradan yola çıkıldığında bu çalışmanın

amacı, mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutumların Z kuşağı tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerine olan etkisini araştırmaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Mobil Uygulama Reklam Bildirimleri

İnternetin mobil hale gelmesi ve mobil telefon kullanıcılarının çok büyük bir kısmının akıllı telefonlara sahip olması, işletmelerin mobil web siteleri dışında yeni bir iletişim aracını kullanmasını tetiklemiştir. Bu araç, mobil uygulamalardır. Hemen hemen her konuda geliştirilen mobil uygulamalar, işletmelerin tüketiciler ile olan ilişkisini daha da interaktif hale getirmiştir. İşletmelerin mobil uygulamalar aracılığı ile gönderdiği reklam bildirimleri bir çeşit internet reklamı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu çalışmada, literatürde internet reklamlarına yönelik tutumları ölçmek için belirlenen değişkenler, mobil uygulama bildirimleri ile tüketicilerin akıllı telefonlarına gelen reklamlara yönelik tutumları ölçmeye uyarlanacaktır.

Mobil uygulamalar, iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve internetin mobil hale gelmesi ile birlikte, üreticilerin, perakendecilerin ve tüketicilerin çevrimiçi pazarda bir araya gelmesini destekleyen araçlardır. Bu durum aşağıda belirtilen istatistikler ile de desteklenmektedir.

We Are Social (2023) tarafından hazırlanan global internet verileri raporuna göre, dünya genelinde internet kullanıcısı sayısı 5,16 milyar kişiye ulaşmıştır. Bu sayı neredeyse dünya nüfusunun %64,4'ünü ifade etmektedir. Dünya çapında internette geçirilen süre yaklaşık 7 saate ulaşmıştır. Yine Dünya nüfusunun (8,01 milyar), %68'i, mobil cihaz sahibidir. Bu kişilerin %92,3'ü internete mobil cihazlar aracılığı ile ulaşmaktadır. İnternete mobil cihazları aracılığı ile ulaşan kişiler, mobil cihazları başında günde 4 saatten fazla zaman geçirmektedir. Geçen yıllara oranla, web trafiğinin mobil cihazlar aracılığı ile gerçekleşmesi de artarak büyümektedir.

Yukarıda da açıklandığı gibi, mobil uygulamaların sıklıkla kullanılmaya başlanması, mobil uygulamalar aracılığı ile gönderilecek reklam bildirimlerini işletmeler için son derece cazip bir tutundurma aracı haline getirmiştir. Çeşitli kaynaklarda mobil uygulama reklam bildirimleri, uygulama içi reklamlar olarak da (in-app advertisement) adlandırılmaktadır. Bu çalışmada, uygulama içi reklamlar, mobil uygulama reklam bildirimleri olarak ifade edilecektir.

Tutundurma faaliyetleri, işletmelerin pazarlama faaliyetlerinde önemli bir kısmı oluşturmaktadır. Bu durum, dijital ortamda faaliyet gösteren işletme ve markalar için de geçerliliğini korumaktadır. İşletmelerin internet üzerinden gerçekleştirdiği tutundurma çabalarının bir kısmı, mobil uygulamalar aracılığı ile gerçekleşmektedir. Mobil uygulamaları akıllı cihazlarına yükleyen tüketiciler, bu uygulamalardan gelen bildirimler aracılığı ile indirimlerden, kampanyalardan ya da çeşitli fırsatlardan yararlanma imkanına kavuşmaktadır. Mobil uygulamalar temelde, internetin mobil hale gelmesi ile ortaya çıkan, pazarlama faaliyetlerinin internet aracılığı ile dijital olarak ve mobil cihazlar aracılığı ile gerçekleştirilmesi ile ifade edilen mobil pazarlamaya dayanmaktadır ve mobil pazarlama uygulamalarının önemli bir kısmı ise mobil reklamlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, mobil uygulama bildirimleri ile tüketicilere ulaşmanın temeli, mobil reklamlar olarak düşünülebilir. Mobil reklamlar, işletmelerin/markaların göndermek istedikleri reklam mesajlarını mobil cihazlar aracılığı ile tüketicilere iletmesidir.

Mobil uygulamalar akıllı telefonların en önemli unsurlarından birisi haline gelmiştir ve çok geniş bir kullanıcı kitlesine sahiptir. Dolayısıyla, mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimlerinin tüketiciler açısından değerlendirilmesi, farklı beklenti ve istekleri olan tüketicilerin bu istek ve beklentileri dikkate alınarak geliştirilecek pazarlama iletişimi çabalarının geleceği açısından oldukça önemlidir. Mobil uygulamalardan gelen

reklam bildirimlerinin etkinliğinin ölçülmesi, dijital pazarlama iletişimi çabaları açısından işletmelere fayda sağlayacaktır (Ünal ve diğerleri, 2011).

İşletmeler, yeni ürünleri tanıtmak için, kampanyalar hakkında bilgi vermek için ve reklam bildirimlerini iletmek için mobil uygulamaları kullanırken, tüketiciler ise ürünleri incelemek, araştırmak, diğer kullanıcıların yorumlarını okumak, ürünleri satın almak ve sipariş takibi yapmak gibi faaliyetler için mobil uygulamaları kullanmaktadır (Barnes ve Scornavacca, 2004; Scharl ve diğerleri, 2005; Godin, 2001; Bauer ve diğerleri, 2005; Yang, 2010; Magrath ve McCormick, 2013; Pantano ve Priporas, 2016: 548; Natarajan ve diğerleri, 2018). Mobil uygulamalar aracılığı ile tüketicilere ulaşmayı hedefleyen işletmeler/markalar iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde iletmek istedikleri reklam bildirimleri için 360 derece sanal turlar, zenginleştirilmiş gerçeklik teknolojileri, kişiye özel kampanya ve ödüller, markayı hatırlatan sesli bildirimler gibi araçlardan yararlanmaktadır (Morgan, 2019). Mobil uygulama reklam bildirimlerinin kişiselleştirilebilir olması, her an her yerde ulaşılabilir olması, işletmeler ile tüketicilerin interaktif bir iletişim kurabilmesi, esnek olması, çevrimdışı da kullanılabilmesi ve hedef kitleye uygun reklam mesajları gönderebilir olması nedeniyle işletmeler ve tüketiciler tarafından giderek daha fazla tercih edilmeye başlanmıştır.

Pazarlama yöneticileri, reklam verenler ve reklamcılar için kişilerin reklamlara maruz kaldıklarında sergileyecekleri davranış ve tutumlar son derece önemlidir. Literatürde bu konu ile ilgili yapılan çalışmalarda, kişilerin reklamlara yönelik tutumlarının reklama maruz kalma, reklama dikkat etme ve reklama tepki vermeyi etkilediği belirtilmektedir. Dolayısıyla, mobil reklam uygulamalarında kullanılan reklam bildirimlerinin de etkili olabilmesi için kişilerin mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutumları da son derece önemli olacaktır. Literatürde bu konu ile ilgili çok fazla bir çalışma bulunmasa da yapılan çalışmaların bir kısmında mobil uygulama reklam bildirimleri kullanışlı, kişiselleştirilmiş, ilgi çekici olmaları nedeniyle kişileri rahatsız etmezken (Bhave ve diğerleri, 2013), Raines (2013) tarafından yapılan araştırmanın sonuçlarına göre mobil uygulama reklam bildirimleri rahatsız edici bulunmuştur.

Sigurdson ve diğerleri (2018), mobil uygulama reklam bildirimleri ile ilgili yaptığı çalışmada kavramsal bir model geliştirmiş ve tüketicilerin mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutum, niyet ve davranışları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Modelde katılımcıların mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik inançları faktörü eğlence, bilgi verici olma, güvenilirlik, kişiselleştirme ve rahatsız etme boyutlarından oluşturulmuştur (Saadeghvaziri ve Hosseini, 2011; Xu, 2006; Liu ve diğerleri, 2012; Sundar ve Limperos, 2013; Tsang ve diğerleri, 2004). Çalışma sonuçlarına göre, mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik olumlu tutumların, reklam bildirimlerinin tıklanmasına, reklamlara ilgi göstermeye ve reklamların tıklanması üzerinde pozitif bir etkiye yol açtığı ifade edilmiştir. Reklam verenler eğlenceli içerikler ürettiğinde, kişilerin mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutumları pozitif yönde etkilenmektedir. Bellman ve diğerleri (2011), de mobil uygulama reklam bildirimlerinin diğer dijital reklam türlerine göre, tüketicileri daha çok etkilediğini ve ilginlik yarattığını ifade etmiştir. Kişiler, mobil uygulamaları kendi istekleri ile mobil cihazlarına indirdiği için, bu uygulamalardan gelen reklam bildirimlerini ilgi çekici ve faydalı bulmaktadır. Tüketiciler, mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimleri ile daha fazla deneyim elde etmekte ve mobil cihazlarına önem verdikleri için, dikkat düzeyleri de en üst seviyede olmaktadır. Dolayısıyla, mobil uygulamalar, günümüzde işletmeler/markalar tarafından bütünleşik pazarlama çabalarının bir aracı olarak görülmektedir ve bu uygulamalar aracılığı ile gönderilecek reklam bildirimleri ile tüketicilerin ilginliği artırılmaya çalışılmaktadır. Tüketiciler, hangi mobil uygulamadan gelen reklam bildirimini daha fazla kişiselleştirilmiş ile ve tüketiciler hangi mobil uygulama reklam bildirimine daha fazla ilgi gösterirse, o uygulamanın sahibi işletmenin/markanın sunduğu ürünleri düzenli satın alma olasılıkları artmaktadır (Hutton ve Rodnick, 2009; Kim ve diğerleri, 2013; Ström ve diğerleri, 2014; Wang ve diğerleri, 2015; Viswanathan ve diğerleri, 2017).

2.2. Çevrimiçi Anlık Satın Alma

Anlık satın alma ile ilgili kapsamlı araştırmalar 1950'li yılların başında başlamış ve araştırmacılar tüketicilerin mağazaya girdikten sonra yaptıkları satın alma davranışlarını incelemiştir. Anlık satın alma ile ilgili çalışmalar, DuPont Consumer Buying Habits ve Point-of-Purchase Advertising Institute tarafından desteklenen çalışmalar ile 50'li yıllarda ivme kazanmıştır (Rook, 1987, s. 190). "Anlık satın alma" kavramının pazarlama literatüründe ilk olarak 1950 yılında Clover tarafından ortaya konulduğu bilinmektedir. Clover, çalışmasında anlık satın alma ile mağaza ortamı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu dönemde DuPont, Point-of-Purchase Advertising Institute ve Clover tarafından yapılan çalışmalarda anlık satın alma, plansız satın alma davranışı olarak tanımlanmıştır (Ünsalan, 2016, s. 575). Stern (1962) de anlık satın almanın plansız satın alma ile eş anlamlı olduğunu belirtmiş ve anlık satın almayı bir kişinin önceden planlamadan yapmış olduğu satın alma işlemi olarak tanımlamıştır. Rook'a (1987) göre anlık satın alma tüketicinin, aniden, sık sık güçlü olan ve kalıcı bir dürtü ile hemen bir şeyler alma isteği duymasıdır. Beatty ve Ferrell (1998) ise anlık satın almayı, belirli bir ürün ya da ihtiyacı gidermek için önceden planlanmış, bir alışveriş amacı olmaksızın yapılan ani ve acil satın alma işlemleri olarak tanımlamaktadır. Rook ve Gardner (1993) ise, anlık satın almayı ani karar verme ve ürünün acil edinimi eğilimini içeren plansız satın alma davranışı olarak tanımlamaktadır.

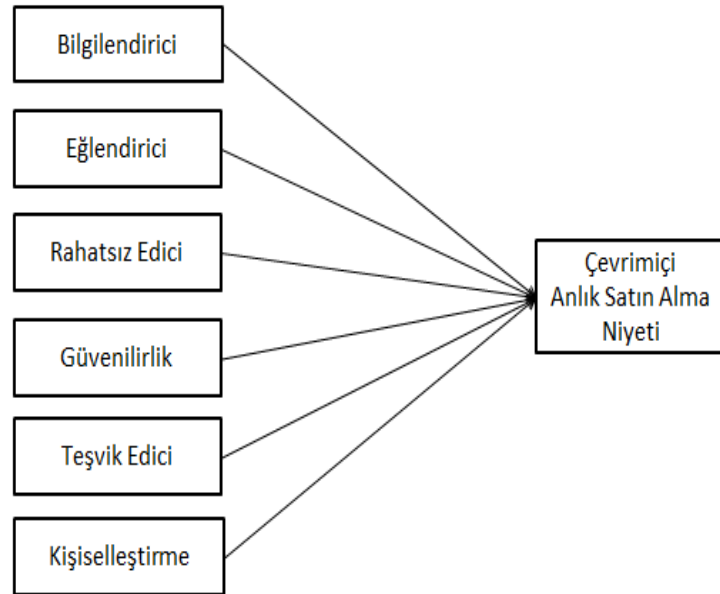
Anlık satın alma ile ilgili yapılan çalışmalarda farklı unsurların anlık satın alma eğilimini etkilediği yönünde sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bu unsurlar; düşük fiyat, ürünün marjinal faydası, kitlesel dağıtım, self servis, kitlesel reklam, dikkat çeken mağaza görüntüsü, kısa ürün yaşam eğrisi, küçük ebatlar, hafiflik, tüketicinin kişilik özellikleri mağaza düzeni, iç dekorasyon, kredi kartına sahip olma, gelir ve indirimler, yaş, ruh hali, cinsiyet, kültür ve alışveriş keyfi olarak sıralanabilir (Stern, 1962; Dittmar ve diğerleri, 1995; Wood, 1998; Beatty ve Ferrell, 1998; Cinjarevic, 2010, s. 172; Beatty ve Ferrell, 1998; Bong, 2010; Samarin ve Moniri, 2012; Kacen ve Lee, 2002).

Son yıllarda internetin ticari faaliyetlere dahil olması ile yaşanan dijital dönüşüm ile birlikte, anlık satın alma faaliyetlerinin dijital olarak da gerçekleşmeye başladığı görülmektedir. Madhavaram ve Laverie (2004), internet ortamındaki resimlerin, banner reklamların, internet reklamlarındaki ekstra indirimlerin ve özel tekliflerin anlık satın almayı tetikleyen faktörler olarak belirlemişlerdir. Phau ve Lo (2004) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarına göre, moda öncüleri yüksek seviyelerde online anlık satın alma davranışı göstermektedir. Sun ve Wu (2011) ise, bireylerin internette geçirdikleri vakit ile anlık satın alma arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Davis ve Sajtos (2009), ise tüketicilerin telefonuna gelen kısa mesajlar (sms) ile anlık satın alma arasındaki ilişkiyi incelemiş ve mobil hizmetlerin satın almayı tetiklediği sonucuna ulaşmıştır. Burgess ve diğerleri (2014) eğlence amaçlı alışverişin anlık satın almayı etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Bir websitenin kullanışlı ve eğlenceli olduğunu düşünen tüketicilerin anlık satın alma eğilimi daha fazladır (Verhagen ve Dolen, 2011; Parboteeah ve diğerleri, 2009; Ling ve Yazdanifard, 2015, s. 27). Arslan (2016) yapmış olduğu çalışmada sanal mağaza atmosferi unsurlarının anlık satın almaya olan etkisini incelemiştir. Sanal mağaza atmosferi unsurlarından sırasıyla ürünlerin sunumu, sanal mağaza çalışanlarına ulaşım kolaylığı, sanal mağazanın düzeni ve giriş sayfası, sanal mağazada kullanılan renkler ve çalan müzikler anlık satın almayı önemli derecede etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Chih ve diğerleri (2012) bireysel iç faktörlerin online anlık satın almaya olan etkisini incelemiş, hedonik tüketim ihtiyaçları, anlık satın alma eğilimi, pozitif duyguların online anlık satın almayı önemli derecede pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Batı ve Atıcı (2010) internetin anlık satın almayı kolaylaştırdığını, ruh hali, duygular ve hedonik tüketimin online anlık satın almayı etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Floh ve Madlberger (2013) ise yaptığı çalışmasında online anlık satın alma davranışı ile sanal atmosferik işaretlerden ikisi olan tasarım ve gezinti arasında önemli derecede pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Lin ve Chuan (2013) işletmelerin web sitelerinde yer alan bilgilerin kalitesinin, tüketici ile

etkileşimli olmanın tüketicilerin algılanan güvenini artırdığını ve anlık satın almayı pozitif bir şekilde etkilediğini ifade etmektedir.

3. Araştırma Modeli ve Hipotezleri

Literatürde mobil uygulama reklam bildirimleri ile ilgili sınırlı sayıda çalışma olması, mobil uygulama reklam bildirimlerinin etkisini araştırmayı önemli hale getirmektedir. Mobil uygulama reklam bildirimleri teorik olarak mobil reklamlara dolayısıyla internet reklamlarına dayanmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın teorik temeli, Tsang ve diğerleri'nin (2004) mobil reklamlara yönelik yaptığı çalışmaya dayanmaktadır. Tsang ve diğerleri'ne (2004) göre, mobil reklamlara yönelik tutumu etkileyen değişkenler; bilgilendiricilik, eğlendiricilik, rahatsız edicilik ve güvenilirlik olarak sıralanmış ve bu değişkenler Ducoffe (1996) ile Bracket ve Carr (2001) çalışmalarından yola çıkılarak önerdikleri modele dahil edilmiştir. Tsang ve diğerleri (2004) ayrıca izin ve teşvik etme değişkenlerini de modele dahil ederek, tüketicilerin mobil reklamlara yönelik tutumları modelini ortaya koymuşlardır. Literatürde, kişiselleştirmenin de özellikle mobil reklamlarda tüketicilerin satın alma kararını pozitif yönde etkilediği ile ilgili sonuçlara ulaşılmıştır (Milne ve Gordon, 1993; Robins, 2003; Xu, 2006). Buradan yola çıkılarak araştırma modeline kişiselleştirme faktörü de dahil edilmiştir. Araştırmanın grafiksel modeli ve modelde yer alan değişkenlere bağlı hipotezler aşağıdaki gibidir. Modelde yer alan değişkenler mobil reklama yönelik tutum değişkenleri olup, bu çalışmada mobil uygulama içi reklam bildirimlerine uyarlanmıştır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

3.1. Bilgilendirici

Bilgilendirici olma, reklamların en önemli özelliklerinden birisini temsil etmektedir ve reklam mesajının içerdiği bilgi düzeyini temsil etmektedir (Nelson, 1974; Aaker ve Norris, 1982; Rotzoll ve diğerleri, 1989; Shaheen ve diğerleri, 2017; Aydın ve Karamehmet, 2017; Atar ve İspir, 2019). Mobil uygulamalardan gelecek olan reklamların bilgi içeriği, bu bilginin kalitesi, kolay erişilebilir olması, iletildiği zaman, ilgililiği, güncelliği ve doğruluğu, tüketicilerin anlık satın alma niyetini etkilemektedir. Tüketiciler, ilgi alanlarına giren mobil uygulamalardan gelen bilgilendirici reklam bildirimlerini faydalı bulmakta ve bu durum da satın alma niyetlerini etkilemektedir. Mobil uygulamalardan bilgilendirici gelen reklam bildirimleri, kullanıcı tarafından teyit edilebilir, dolayısıyla, tüketicinin satın alma niyetini olumlu yönde etkiler (Ducoffe, 1995;

Nasco ve Bruner 2008; Chowdhury ve diğerleri, 2006; Lee ve Hsieh, 2009; Scharl ve diğerleri, 2005; Park ve Salvendy, 2012; Almosawi, 2014; Sharif, 2017; Hasim ve diğerleri, 2018; Bhutto ve Talib, 2018). Literatürde yapılan yukarıdaki çalışmalardan yola çıkıldığında, çalışmanın ilk hipotezi aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

H1: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.2. Eğlendirici

Reklam mesajı ile ilgili içeriklerin eğlenceli olması, tüketicilerin eğlenme, zevk, hayal kurma ve duygusal salverme hislerini harekete geçirmektedir. Reklamın mobil cihaz ve uygulamalar aracılığı ile bildirilmesi, tüketiciler açısından eğlendirici bir unsur olarak kabul edilmektedir. Eğlence içerikli reklamlar, tüketicilerin tutumları açısından son derece önemli unsurlardan birisidir buradan yola çıkıldığında, tüketicilerin mobil uygulama reklam bildirimlerini eğlenceli bulmalarının satın alma niyetlerini olumlu etkilediği ifade edilebilir (Atar ve İspir, 2019; Shavitt ve diğerleri, 1998; Bauer ve diğerleri, 2006; Ducoffe, 1995; McQuail, 2005; Xu, 2006; Okazaki, 2004; Raines, 2013; Al Khasawneh ve Shuhaiber, 2013; Okoe ve Boateng, 2015; Gao ve Zang, 2016; Sigurdsson ve diğerleri, 2018; Liu ve diğerleri, 2012). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın ikinci hipotezi aşağıdaki gibidir:

H2: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin eğlendirici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.3. Rahatsız Edici

Tüketicilere iletilen reklam mesajlarının içeriği, tüketiciler tarafından rahatsız edici olarak algılanabilmektedir. Kimi zaman, tüketiciler, talep etmedikleri ya da takip etmedikleri işletmeler/markalar tarafından gönderilen alakasız reklam mesajlarına aşırı maruz kaldıklarında da reklamları rahatsız edici olarak algılayabilmektedir. Reklamlar iletilirken kullanılan kimi teknik de tüketiciler tarafından rahatsız edici bulunabilmektedir. Tüketiciler, reklam mesajından rahatsız olduklarında ise, reklama karşı negatif bir tutum geliştirmekte ve bu durum da satın alma kararlarını olumsuz yönde etkilemektedir (Sigurdsson ve diğerleri, 2018, s. 699; Gao ve diğerleri, 2009; Ducoffe, 1995; Liu ve diğerleri, 2012; Xu, 2006; Altuna ve Konuk, 2009; Raines, 2013). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın üçüncü hipotezi, aşağıdaki gibi belirtilmiştir:

H3: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin rahatsız edici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini negatif yönde etkilemektedir.

3.4. Güvenilirlik

Güvenilirlik, tüketicilerin maruz kaldıkları reklam içeriğinin doğruluğuna ve inandırıcılığına yönelik algıları olarak ifade edilebilir. Tüketicilerin, satın alma niyetlerini etkileyen unsurlardan birisi olarak tanımlanır. Tüketiciler, inanmadıkları reklam mesajlarını dikkate almamaktadır (MacKenzie ve Lutz, 1989; Sigurdsson ve diğerleri, 2018; Moore ve Rodgers, 2005; Tsang ve diğerleri, 2004; Gao ve Zang, 2016; Yang ve diğerleri, 2013; Chowdhury ve diğerleri, 2006; Ünal ve diğerleri, 2011; Geçti ve Gümüş, 2013). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın dördüncü hipotezi, aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

H4: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin güvenilir olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.5. Kişiselleştirme

Reklam mesajlarının kişiselleştirilmiş olması, daha odaklı ve az sayıda reklam mesajı gönderilmesini sağladığı için, hem tüketicilerin maruz kaldıkları reklam mesajından rahatsız olmalarını azaltmakta hem de reklamın bilgilendirici, güvenilir ve eğlenceli algılanmasını artırmaktadır. Reklam mesajının kişiselleştirilmesi ayrıca doğru hedef kitleye (demografik özelliklerine göre, lokasyona göre, satın alma alışkanlıklarına göre vb.) doğru mesajın iletilmesini de sağlamaktadır. Ayrıca günümüzde tüketiciler, mobil uygulama içeriklerini kendi ilgi alanlarına göre tasarlanmasını talep etmektedir.

Dolayısıyla, reklamların kişiselleştirilmesi, reklam içeriğinde yer alan ürünlerin satın alınma olasılıklarını da artırmaktadır. Bu durum, iletilecek reklam mesajını mobil uygulamalar aracılığı ile bildirildiğinde de geçerliliğini korumaktadır. Bu durumun en önemli nedeni, mobil uygulamaların tamamen kişisel tercihler doğrultusunda mobil cihazlara indirilmesinden ileri gelmektedir. Tüketicilere sunulan kişiselleştirilmiş reklam içerikleri, tüketicilerin ilgi düzeyini artırmakta ve reklama yönelik olumlu tutumlar sergilemelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla, kişiselleştirmenin, tüketicilerin satın alma niyetini etkilediği ifade edilebilir (DeZoysa, 2002; Kim ve Han, 2014; Tsang ve diğerleri, 2004; Robins, 2003; Milne ve Gordon 1993; De Keyzer ve diğerleri, 2015: 126; Aydın, 2018; Kim ve Huh 2017, s. 101 Ünal ve diğerleri, 2011). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın beşinci hipotezi aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

H5: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin kişiselleştirilmiş olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.6. Teşvik Edici Olma

Tüketiciler, kendilerine sunulan çeşitli teşviklerden etkilenme eğilimindedir. Dolayısıyla reklamlar aracılığı ile tüketicilere iletilen teşvikler, tüketicilerin satın alma niyetlerini etkilemektedir. Reklamlar ile iletilen mesajların içeriği, tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerini karşılıyorsa, tüketiciler reklam ile kendilerine sunulan tekliflerin faydalı olduğuna inanıyorsa, bu durumdan olumlu bir biçimde etkilenmektedir. Dolayısıyla, reklamlar aracılığı ile tüketicilere sunulan indirimler, kuponlar, hediyeler, ödüller, öncelik, statü gibi teşvikler, tüketicilerin satın alma niyetini etkilemektedir (Kim ve Han, 2014; Hoffman ve Novak, 1996; Varnalı ve diğerleri, 2012). Özellikle, halihazırda kendi tercihleri doğrultusunda kullandıkları mobil cihazlara indirdikleri işletmelerin/markaların mobil uygulamalarından gelen teşvik içerikli reklam bildirimlerinin de tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini etkilemesi beklenmektedir. Dolayısıyla, çalışmanın altıncı hipotezi aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

H6: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin teşvik edici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

4. Yöntem

Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden tanımlayıcı araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırma modeli ve modele bağlı olarak oluşturulan hipotezlerin testi için katılımcılara mobil reklamlara yönelik tutumları standardize edilmiş ve yapılandırılmış bir şekilde sorulmuştur (Kavak, 2017). Bu doğrultuda veri toplama tekniği olarak anket yöntemi kullanılmıştır.

4.1. Anket Tasarımı

Bu çalışmada anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırma kapsamında incelenen değişkenlere ilişkin ifadeler yer verilmiştir. Bu doğrultuda, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, eğlendirici olması, rahatsız edici olmasına ilişkin ifadeler Ducoffe'nin (1995) çalışmasından; güvenilirliğine ilişkin ifadeler Liu ve diğerleri'nin (2012) çalışmasından, teşvik edici olmasına ilişkin ifadeler Martins ve diğerleri'nin (2019) çalışmasından ve kişiselleştirilmiş olmasına ilişkin ifadeler ise Xu'nun (2006) çalışmasından alınmıştır. Çevrimiçi anlık satın alma eğilimine ilişkin ifadeler ise Rook ve Fisher'ın (1995) çalışmasından alınmıştır. Toplamda 5'li Likert Tipi'nde 27 soruya yer verilmiştir. Anketin ikinci kısmında ise, cinsiyet, günlük mobil uygulamada vakit geçirme süresi, en sık kullanılan mobil alışveriş uygulaması soruları sorulmuştur. Ayrıca, katılımcılara anket öncesinde akıllı telefona ve telefonunda en az bir mobil alışveriş uygulaması sahip olup olmadığı kontrol soruları sorulmuştur.

4.2. Örneklem

Çalışmanın evreni, Bolu ilinde yaşayan, akıllı telefon sahibi ve akıllı telefonlarında en az bir tane mobil alışveriş uygulaması bulunan Z kuşağı tüketicilerden oluşturmaktadır. Çalışmada Z kuşağının seçilmesinin sebebi, Z kuşağının üyelerinin (genel anlamda 1995'ten 2010'a kadar doğanlar) gerçek anlamda dijital yerliler olarak nitelendirilmesidir (Karabulut, 2015). Bu kuşağın üyeleri yaşamları boyunca internete, sosyal ağlara ve mobil sistemlere maruz kalmışlardır (Francis ve Hoefel, 2018). Z kuşağı mensupları, teknolojiyi ve dijital cihazları yoğun bir şekilde kullanmakta, sosyal medya ve mobil uygulamalar aracılığıyla güçlü bir etkileşim kurmaktadır (Mehra ve diğerleri, 2021). Araştırmada tesadüfi olmayan örnekleme yönteminden kolayda örnekleme yöntemiyle Bolu'da yaşayan Z kuşağı mensubu kişilere toplam yüzüze 350 anket formu dağıtılmış, eksik cevaplama ve manipülasyon kontrolleri neticesinde nihai 269 kullanışlı anket formu değerlendirmeye alınmıştır. Anket çalışmasının yürütülebilmesi amacıyla Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 30.12.2021 tarihinde (Protokol No: 2021/494) izin alınmıştır.

5. Bulgular

5.1. Katılımcılara İlişkin Bulgular

Ankete katılan Z kuşağı 269 kişiden 135'i kadın, 134'ü ise erkektir. Katılımcıların büyük çoğunluğu akıllı telefonlarını günde 1-3 saat arasında kullanmaktadır. Ankete katılanların akıllı telefonlarında yer alan ve en sık kullandıkları mobil uygulamalar ise sırasıyla Trendyol, Hepsiburada ve Amazon'dur. Katılımcılara ait ilişkin bu bilgiler Tablo 1'de detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyet, Akıllı Telefon ve Mobil Uygulama Kullanımı

Cinsiyet	n	%
Kadın	135	50,2
Erkek	134	49,8
Günlük Akıllı Telefon Kullanım Sıklığı	n	%
1 saatten az	37	13,8
1-3 saat	114	42,4
4-6 saat	73	27,1
7 saat ve üzeri	45	16,7
En Sık Kullandığınız Mobil Alışveriş Uygulaması	n	%
Trendyol	82	30,5
Hepsiburada	75	27,9
Amazon	60	22,3
Diğer (n11, Yemek Sepeti, Getir, Dolap, Boyner, Morhipo, Migros Sanal Market)	52	19,3

5.2. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenirlilik ve Geçerlilik Sonuçları

Çalışmada ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliklerini test etmeden önce verilerin normal dağılıma uygun olup olmadığı incelenmiştir. Normal dağılım için çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmıştır. Değerlerin -2 ile +2 arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu değerler normal dağılım için kabul edilebilir sınırlar içinde yer almaktadır (Garson, 2008: 18-19). Bu nedenle, verilerin normal dağılım gösterdiği varsayılmıştır. Çalışmada

kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliklerini kontrol etmek amacıyla keşfedici faktör analizi ve Cronbach's Alfa güvenilirlik analizi yapılmıştır. Tablo 2'de ölçeklerin faktör yükleri, açıklanan varyansları ve Cronbach's Alfa güvenilirlik katsayıları verilmiştir. Tablo 2'de yer alan güvenilirlik katsayılarına bakıldığında tüm faktörlerin Cronbach's Alfa katsayılarının 0,70'in üzerinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle, ölçeklerin yüksek düzeyde bir güvenilirliğe sahip olduğu ifade edilebilir. Ölçeklerin faktör yükleri incelendiğinde, anlık satın alma ölçeğinde yer alan AN7 kodlu ifadenin faktör yükünün 0,38 olduğu görülmektedir. İfadeye ilişkin yükün 0,50'nin altında olmasından dolayı bu ifade ileriki analizlerden çıkartılmıştır. Diğer faktörlere ilişkin ifadelerin ise 0,50'nin üzerinde yük aldığı ve uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Ölçekteki İfadelere Ait Faktör Yükleri, Açıklanan Varyansları ve Güvenilirlik Katsayısı Sonuçları

FAKTÖRLER VE İFADELER	Faktör Yükü	Açıklanan Varyans	Cronbach's Alfa
Bilgilendirici		0,653	0,73
BİL1- Mobil uygulama reklam bildirimleri, gerçek zamanlı/zamanında bilgi sağlar.	0,84		
BİL2- Mobil uygulama reklam bildirimleri, ürünler ile alakalı bilgi sağlar.	0,68		
BİL3- Mobil uygulama reklam bildirimleri, insanlara ihtiyaç duyduklarında ürün hakkında bilgi verir.	0,87		
Eğlendirici		0,904	0,94
EGL1- Mobil uygulama reklam bildirimleri eğlendiricidir.	0,93		
EGL2- Mobil uygulama reklam bildirimleri zevklidir.	0,97		
EGL3- Mobil uygulama reklam bildirimleri memnuniyet vericidir.	0,93		
Rahatsız Edici		0,558	
RAH1- Mobil uygulama reklam bildirimleri rahatsız edicidir.	0,80		
RAH2- Mobil uygulama reklam bildirimleri, insanların zekasıyla alay eder.	0,69		
RAH3- Çok fazla mobil uygulama reklam bildirimi vardır.	0,73		
Güvenilirlik		0,775	0,84
GÜV1- Mobil uygulama reklam bildirimleri ikna edicidir.	0,93		
GÜV2- Mobil uygulama reklam bildirimleri inandırıcıdır.	0,94		
GÜV3- Mobil uygulama reklam bildirimleri güvenilirdir.	0,74		
Teşvik Edici		0,798	0,87
TE1- Ödüller (Fırsatlar) sunan mobil uygulama reklam bildirimleri almaktan memnunum.	0,94		
TE2- Ödüller (Fırsatlar) sunan mobil uygulama reklam bildirimleri almak için harekete geçerim.	0,89		
TE3- Teşvik (mükafat) almak için mobil uygulama reklam bildirimlerine yanıt veriyorum.	0,84		
Kişiselleştirme		0,759	0,84
KİS1- Mobil uygulama bildirimlerinin bana kişiselleştirilmiş mesaj gönderdiğini hissediyorum.	0,87		
KİS2- Mobil uygulama bildirimlerinin benim kullanımına göre kişiselleştirildiğini hissediyorum.	0,86		
KİS3- Mobil uygulama bildirimlerinde içerikler kişiselleştirilir.	0,84		
Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti		0,585	0,89
AN1- Sık sık anlık olarak bir şeyler satın alırım.	0,83		
AN2- "Harekete geç " ifadesi, bir şeyleri satın alma tarzımı tanımlar.	0,80		
AN3- Sık sık düşünmeksizin bir şeyler satın alırım.	0,89		
AN4- "Gördüğünü satın al" ifadesi, beni tanımlar.	0,91		
AN5- "Şimdi satın al, sonra düşün" ifadesi, beni tanımlar.	0,72		
AN6- Bazen durup dururken bir şeyler satın almaktan hoşlanırım.	0,61		
AN7- O an kendimi nasıl hissediyorsam ona göre bir şeyler satın alırım.	0,38		
AN8- Satın alımlarımın büyük bir kısmını dikkatle planlarım.	0,52		
AN9- Bazen satın aldıklarım konusunda bir parça umursamaz olurum.	0,72		

5.3. Regresyon Analizi ve Hipotezlerin Testi

Araştırma kapsamında oluşturulan hipotezleri test etmek amacıyla çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Bu doğrultuda, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, eğlendirici olması, rahatsız edici olması, güvenilir olması, teşvik edici olması ve kişiselleştirilmiş olmasının çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik regresyon modeli kurulmuştur. Regresyon analizi sonucunda, altı bağımsız değişkenin bağımlı değişken olan çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerindeki varyansın %66,7'sini ($R^2=0,66,7$) açıkladığı görülmektedir. Anova analizinin bulgularına göre de regresyon modeli ($F=87,422$; $p<0,01$) anlamlıdır.

Araştırmanın regresyon analizi sonuçlarına göre, mobil reklam bildirimlerinin bilgilendirici olmasının ($\beta=0,123$; $p=0,003$), eğlendirici olmasının ($\beta=0,160$; $p=0,005$), güvenilir olmasının ($\beta=0,329$; $p=0,000$), teşvik edici olmasının ($\beta=0,195$; $p=0,000$) ve kişiselleştirilmiş olmasının ($\beta=0,120$; $p=0,008$) çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır. Diğer taraftan, mobil reklam bildirimlerinin rahatsız edici olmasının ($\beta= -0,138$; $p=0,001$) çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, hipotezleri test etmek için kurulan çoklu regresyon modeli bulgularına göre araştırmanın tüm hipotezleri kabul edilmiştir. Regresyon analizi ve hipotez sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Regresyon Analizi ve Hipotez Testi Sonuçları

Değişkenler	β Katsayısı	t değeri	p değeri	Hipotez testi
H1: Bilgilendirici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	0,123	3,024	0,003	Desteklendi
H2: Eğlendirici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	0,160	2,809	0,005	Desteklendi
H3: Rahatsız Edici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	- 0,138	- 3,275	0,001	Desteklendi
H5: Güvenilirlik → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	0,329	5,978	0,000	Desteklendi
H6: Teşvik Edici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma	0, 216	3,864	0,000	Desteklendi
H7: Kişiselleştirme → Çevrimiçi Anlık Satın Alma	0,113	2,665	0,008	Desteklendi

6. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, eğlendirici olması, rahatsız edici olması, güvenilir olması, teşvik edici olması ve kişiselleştirilmiş olmasının çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerindeki etkisi Z kuşağına mensup bireyler üzerinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar, Mobil alışveriş uygulamalarından gelen reklam bildirimlerinin bilgilendirici, eğlendirici, güvenilir, teşvik edici (ödül/mükafat vermesi) ve kişiselleştirilmiş olması Z kuşağına mensup tüketicilerde çevrimiçi anlık satın alma niyetlerini tetiklemektedir. Diğer taraftan, reklam bildirimlerinin rahatsız edici olarak algılanması bu niyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sonuçlar literatürde mobil reklamlar ile ilgili yapılmış çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir. Xu (2006) mobil reklamların eğlenceli, güvenilir ve kişiselleştirilmiş olmasının tüketicilerin mobil reklamlara yönelik tutumlarını pozitif olarak etkilediğini ortaya koymuştur. Huq ve diğerleri (2015) mobile reklamların eğlenceli, bilgilendirici, güvenilir ve teşvik edici olmasının tüketici reklamlara yönelik tutumu üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Boon ve diğerleri (2018) ise mobil reklamların güvenilir ve bilgilendirici olması ile birlikte, bu reklamların kişiselleştirilmiş olmasının tüketicilerin mobil reklamcılığa yönelik tutumunu önemli ölçüde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Raines (2013) mobil uygulama içi reklamlara yönelik yaptığı çalışmada, reklam bildirimlerinin eğlenceli, güvenilir olmasının reklamlara yönelik tutumlarda pozitif etkiye, rahatsız edici olmasının ise negatif etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre çevrimiçi anlık satın almaya en kuvvetli katkıda bulunan ilk iki bağımsız değişkenler sırasıyla güvenilirlik ve teşvik

ediciliktir. Martins ve diğerleri (2019) benzer şekilde çalışmalarında akıllı telefon reklamlarının güvenilir olmasının en güçlü etkiye sahip olduğu ortaya koymuşlardır. Le ve Nguyen (2014) ise çalışmasında mobile reklamlara yönelik olumlu tutumların oluşmasında mobil reklamların güvenilirliğinin en kuvvetli katkısı sağladığını bulgulamıştır. Hem mobil uygulama içi reklam bildirimleri hem de anlık satın alma eğilimi açısından literatürde sınırlı sayıda çalışma mevcuttur. Bu kapsam içerisinde değerlendirilebilecek çalışmalara bakıldığında, Aslam ve diğerleri, (2021) anlık satın alma eğilimine olan etkisini incelediği çalışmasında, kişiselleştirilmiş sosyal medya reklamlarının anlık satın almayı pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Lee ve diğerleri (2022) ise, mobil uygulama reklam bildirimlerinin eğlenceli olmasının çevrimiçi anlık satın alma eğilimini etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Bu çalışmada elde edilen bulgular Z kuşağı tüketicileri açısından mobil uygulama reklam bildirimlerinin çevrimiçi anlık satın alma niyeti oluşturmadaki önemini ortaya koymaktadır. Dijital yerliler olarak hayatlarının büyük bölümünde internete ve akıllı telefonlara maruz kalan ve geleneksel TV servislerini kullanmayan Z kuşağı tüketicilerini yönelik reklam faaliyetlerinde mobil uygulamalar üzerinden ağırlık verilmesi gerektiği görülmüştür. Özellikle markalar tarafından anlık satın almayı tetikleyebilecek şekilde mobil uygulama bildirimlerinin gönderilmesinde oluşturulan içeriğin güvenilir olmasına dikkat edilmelidir. Doğru bilgiler içermeyen ve güvenilirliği düşük olarak algılanan bildirimlerin tüketicilerde satın alma niyeti oluşmasını sağlamamakta ve işletmeler açısından gönderilen bildirimleri boşa gitmesine neden olmaktadır. Diğer taraftan, çalışma bulgularına göre, gönderilen bildirimlerin ödülleri ve mükafatlar sunarak teşvikler sağlaması tüketicilerin anlık satın alma eğilimlerini pozitif olarak katkı sunmaktadır. İşletmeler bildirimlerinde eğer tüketicilerin satın alması durumunda indirim olacağı, kuponlar tanımlanacağı şeklinde fırsatlar sunuyorsa bunları gönderecekleri bildirimlerde belirtmeleri yarar sağlayabilir. Bir diğer husus ise, rahatsız ediciliğin tüketicilerin anlık satın almalarını negatif yönde etkilediğidir. İşletmeler sürekli olarak aynı tüketiciye gün içerisinde bildirimler göndermekten kaçınmalıdırlar. Bunun yerine daha düzenli aralıklarla onları rahatsız etmeden bildirimler göndermesi daha yerinde bir uygulama olacaktır. İşletmeler gönderecekleri bildirimlerin eğlendirici ve bilgilendirici olmasına da dikkat etmelidirler. Son olarak dijitalleşme sayesinde tüketicilerin nelerden hoşlandığı neleri tercih ettiği ya da hangi ürüne ihtiyacı olduğu tespit edilebilmektedir. Bu durum tüketicilere yönelik kişiselleştirilmiş mobil reklam bildirimlerinin gönderilmesi olarak vermektedir. İşletmeler gerçek zaman optimizasyon ile kişiselleştirilmiş reklamlar bildirimleri ile Z kuşağı tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik doğru mal ve hizmet teklifleri sunabilirler.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmada da birtakım kısıtlar söz konusudur. Öncelikle çalışmanın bulguları ankette sorulan sorular ve katılımcıların cevapları ile kısıtlıdır. Bir diğer kısıt ise örneklem kısıtlıdır. Gelecek araştırmalarda daha geniş örneklemlemler ile çalışmalar gerçekleştirilebilir. Ayrıca çalışma Bolu ilinde Z kuşağı tüketici üzerinde yapılmıştır. Gelecek araştırmalara yol göstermesi açısından farklı illerde veya Türkiye genelinde çalışmalar yapılabileceği gibi, bu çalışmanın aksine X, Y ve Z kuşakları da çalışmaları dahil edilerek kuşaklar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya koyulabilir. Bu farklılıkların ve benzerliklerini ortaya koyulması ile işletmelerin mobil uygulamaya falan bildirim stratejileri oluşturması sağlanabilir.

Kaynakça

- Aaker, D. A.; Norris, D. (1982). Characteristics of TV commercials perceived as informative. *Journal of Advertising Research*.
- Almossawi, M. (2014). Effectiveness of SMS advertising (A Study of Young Customers in Bahrain). *Global Journal of Management and Business Research*, 14(4), 57-71.

- Al Khasawneh, M.; Shuhaiber, A. (2013). A comprehensive model of factors influencing consumer attitude towards and acceptance of SMS advertising: an empirical investigation in Jordan. *International Journal of Sales & Marketing Management Research and Development*, 3(2), 1-22.
- Altuna, O. K.; Konuk, F. A. (2009). Understanding consumer attitudes toward mobile advertising and its impact on consumers behavioral intentions: a crossmarket comparison of united states and Turkish consumers. *International Journal of Mobile Marketing*, 4(2).
- Arslan, B. (2016). Sanal mağaza atmosferi unsurlarının anlık satın almaya etkisi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 117-136.
- Aslam, H., Rashid, M.; Chaudhary, N. (2021). Impact of personalized social media advertising on online impulse buying behavior. *SEISENSE Business Review*, 1(3), 12-25.
- Atar, G. M.; İspir, N. B. (2019). Geleneksel ve sosyal medyada reklama yönelik tutum ve reklam değeri arasındaki ilişkinin karşılaştırılması. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 31, 305-322.
- Aydın, G. (2018). Role of personalization in shaping attitudes towards social media ads. *International Journal of E-Business Research*, 14(3), 54-76.
- Aydin, G.; Karamehmet, B. (2017). A comparative study on attitudes towards SMS advertising and mobile application advertising. *International Journal of Mobile Communications*, 15(5), 514-536.
- Barnes, S. J.; Scornavacca, E. (2004). Mobile marketing: the role of permission and acceptance. *International Journal of Mobile Communications*, 2(2), 128-139.
- Barutçu, S.; Göl, M. Ö. (2009). Mobil reklamlar ve mobil reklam araçlarına yönelik tutumlar. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2, 24-41.
- Batı, U.; Atici, B. (2010). Impulse purchasing behaviors of the Turkish consumers in websites as a dynamic consumer model: technology products example. *International Journal of Advanced Corporate Learning* 3(4) 6-12.
- Bauer, H. H., Falk, T.; Hammerschmidt, M. (2006). eTransQual: a transaction process-based approach for capturing service quality in online shopping. *Journal of Business Research*, 59, 866-875.
- Beatty, S. E.; Ferrell, M. E. (1998). Impulse buying: modeling its precursors. *Journal of Retailing*, 74(2), 169-191.
- Becan, C. (2021). Covid-19 pandemi döneminde dijital tüketim alanı olarak yeni nesil alışveriş platformlarına yönelik motivasyon faktörleri üzerine bir saha araştırması. *İNİF E- Dergi*, 6(1), 53-78.
- Bellman, S.; Potter, R. F.; Treleven-Hassard, S.; Robinson, J. A.; Varan, D. (2011). The Effectiveness of Branded Mobile Phone Apps. *Journal of interactive Marketing*, 25(4), 191-200.
- Bhave, K.; Jain, V.; Roy, S. (2013). Understanding the orientation of gen Y toward mobile applications and in-app advertising in India. *International Journal of Mobile Marketing*, 8(1), 62-74.
- Bhutto, S.; Talib, N. (2018). Antecedents and consequences of consumer's attitude towards mobile advertising in Pakistan. *UW Journal of Management Sciences*, 2(1), 45-61.
- Bong, S. (2010). The influence of impulse buying toward consumer store loyalty at hypermarket in Jakarta. *Business and Entrepreneurial Review*, 10(1), 25-44.
- Boon, L. K.; Fern, Y. S.; Lee, C. L. (2018). Mobile advertising: An insight of consumers' attitude. MAG Conference in Business Marketing and Tourism at Citadines Uplands Kuching (22-25 June)
- Burgess, B.; Yaoyuneyong, G.; Gibbs, S. (2014). Gender, self-construal and impulse buying behaviour of young Thai consumers. *Asian Journal of Business Research*, 4(1), 1-15.
- Cheung, R. C. T. (2006). Case study of a successful internet advertising strategy in hong kong: a portal for teenagers. *Marketing Intelligence & Planning*, 24(4), 393-405.
- Chih, W.; Wu, C.; Li, H. (2012). The Antecedents of consumer online buying impulsiveness on a travel website: individual internal factor perspectives. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 29(5), 430-443.
- Chowdhury, H. K.; Parvin, N.; Weitenberner, C.; Becker, M. (2006). Consumer attitude toward mobile advertising in an emerging market: an empirical study. *International Journal of Mobile Marketing*, 1(2), 33-41.
- Chopdar, P. K.; Korfiatis, N.; Sivakumar, V. J.; Lytras, M. D. (2018). Mobile shopping apps adoption and perceived risks: A cross-country perspective utilizing the unified theory of acceptance and use of technology. *Computers in Human Behavior*, 86, 109-128.

- Copeland, P. E. (2016). An investigation about the small business adoption of mobile commerce (Doctoral dissertation, Capella University).
- Davis, R.; Sajtos, L. (2009). Anytime, anywhere: measuring the ubiquitous consumer's impulse purchase behavior. *International Journal of Mobile Marketing*, 4(1), 15-22.
- De Keyzer, F.; Dens, N.; De Pelsmacker, P. (2015). Is this for me? how consumers respond to personalized advertising on social network sites. *Journal of Interactive Advertising*, 15(2), 124-134.
- DeZoysa, S. (2002). Mobile advertising needs to get personal. *Telecommunications International*, 36(2), 8.
- Dittmar, H.; Beattie, J.; Friese, S. (1995). Gender identity and material symbols: objects and decision considerations in impulse purchases. *Journal of Economic Psychology*, 16, 491-511.
- Ducoffe, R. H. (1995). How consumers assess the value of advertising. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 17(1), 1-18.
- Ducoffe, R.H. (1996). Advertising value and advertising on the web. *Journal of Advertising Research*, 36, 21-35.
- Floh, A.; Madlberger, M. (2013). The role of atmospheric cues in online impulse-buying behavior. *Electronic Commerce Research and Application*, 12(6), 425-439.
- Francis, T.; Hoefel, F. (2018). The influence of Gen Z—the first generation of true digital natives—is expanding, Erişim Adresi: <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/true-gen-generation-z-and-its-implications-for-companies#>
- Gao, Q.; Rau, P. L. P.; Salvendy, G. (2009). Perception of interactivity: affects of four key variables in mobile advertising. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 25(6), 479-505.
- Gao, S.; Zang, Z. (2016). An empirical examination of users' adoption of mobile advertising in China. *Information Development*, 32(2), 203-215.
- Garson, D.G. (2008). *Testing statistical assumptions*. North Carolina State University, Statistical Associates Publishing, Blue Book Series.
- Geçti, F.; Gümüş, N. (2013). Examining the attitudes towards mobile advertising messages: a field research on Turkish consumers. *China-USA Business Review*, 12(2), 204-210.
- Godin, S. (2001). *Permission marketing*. FinanzBuch-Verlag, Munich.
- Hasim, M. A.; Shamsudin, M. F.; Ali, A. M.; Shabi, S. (2018). The relationship between sales promotions and online impulse buying in Malaysia. *Opcion*, 34(16), 295-308.
- Hoffman, D. L.; Novak, T. P. (1996). Marketing in hypermedia computer-mediated environments: conceptual foundations. *Journal of Marketing*, 60(3), 50-68.
- Huq, S. M.; Alam, S. S.; Nekomahmud, M.; Aktar, M. S.; Alam, S. S. (2015). Customer's attitude towards mobile advertising in Bangladesh. *International Journal of Business and Economics Research*, 4(6), 281-292.
- Hutton, G.; Rodnick, S. (2009). Smartphone opens up new opportunities for smart marketing. *Admap*, 44(11), 22-24.
- Jebarajakirthy, C.; Maseeh, H. I.; Morshed, Z.; Shankar, A.; Arli, D.; Pentecost, R. (2021). Mobile advertising: a systematic literature review and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(6), 1258-1291.
- Kacen, J. J.; Lee, J. A. (2002). The Influence of culture on consumer impulsive buying behavior. *Journal of Consumer Psychology*, 12(2), 163-176.
- Kavak, B. (2017). *Pazarlama ve Pazar Araştırması*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Karabulut, B. (2015). Bilgi toplumu çağında dijital yerliler, göçmenler ve melezler. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 11-23.
- Kemp S. (2023). The Digital 2023 Global Overview Report. Erişim Adresi: <https://wearesocial.com/wp-content/uploads/2023/03/Digital-2023-Global-Overview-Report.pdf>
- Kim, E.; Lin, J. S.; Sung, Y. (2013). To app or not to app: engaging consumers via branded mobile apps. *Journal of Interactive Advertising*, 13(1), 53-65.
- Kim, H.; Huh, J. (2017). Perceived relevance and privacy concern regarding online behavioral advertising (oba) and their role in consumer responses. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 38(1), 92-105.
- Kim, Y. J.; Han, J. (2014). Why smartphone advertising attracts customers: a model of web advertising, flow, and personalization. *Computers in Human Behavior*, 33, 256-269.

- Le, T. D.; Nguyen, B. T. H. (2014). Attitudes toward mobile advertising: A study of mobile web display and mobile app display advertising. *Asian Academy of Management Journal*, 19(2), 87.
- Lee, C. C.; Hsieh, M. C. (2009). The influence of mobile self-efficacy on attitude towards mobile advertising. International Conference on New Trends in Information and Service Science. Beijing, China, 30June-2July, 2009.
- Lee, Y. Y.; Gan, C. L.; Liew, T. W. (2022). The impacts of mobile wallet app characteristics on online impulse buying: a moderated mediation model. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1-15.
- Lin, J.; Chuan, C. H. (2013). A study on youth online impulsive purchase: the relationship between individual difference, shopping environment, emotion response and purchase. *Journal of Creative Communications*, 8(2-3), 209-229.
- Ling, L. P.; Yazdanifard, R. (2015). What internal and external factors influence impulsive buying behavior in online shopping?. *Global Journal of Management and Business Research: E-marketing*, 15(5), 24-32.
- Liu, C. L. E.; Sinkovics, R. R.; Pezderka, N.; Haghirian, P. (2012). Determinants of consumer perceptions toward mobile advertising—a comparison between Japan and Austria. *Journal of Interactive Marketing*, 26(1), 21-32.
- MacKenzie, S. B.; Lutz, R. J. (1989). An Empirical examination of the structural antecedents of attitude toward the ad in an advertising pretesting context. *Journal of Marketing*, 53(2), 48-65.
- Madhavaram, S. R.; Laverie, D. A. (2004). Exploring impulse purchasing on the internet. in NA - Advances in Consumer Research 31, eds. Barbara E. Kahn and Mary Frances Luce, Valdosta, GA: Association for Consumer Research, 59-66.
- Magrath, V.; McCormick, H. (2013). Marketing design elements of mobile fashion retail apps. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 17(1), 115-134.
- Martins, J.; Costa, C.; Oliveira, T.; Gonçalves, R.; Branco, F. (2019). How smartphone advertising influences consumers' purchase intention. *Journal of Business Research*, 94, 378-387.
- McQuail, D. (2005). *McQuail's Mass Communication Theory*. 5th Edition. London: Sage Publications.
- Mehra, A.; Paul, J.; Kaurav, R. P. S. (2021). Determinants of mobile apps adoption among young adults: theoretical extension and analysis. *Journal of Marketing Communications*, 27(5), 481-509.
- Milne, G. R.; Gordon, M. E. (1993). Direct mail privacy-efficiency trade-offs within an implied social contract framework. *Journal of Public Policy & Marketing*, 12(2), 206-215.
- Morgan, B. (2019). 20 Fresh examples of customer experience innovation. Forbes, Erişim Adresi: <https://www.forbes.com/sites/blakemorgan/2019/10/21/20-fresh-examplesofcustomerexperience-innovation/#5e332057c41c>.
- Moore, J. J.; Rodgers, S. L. (2005). An examination of advertising credibility and skepticism in five different media using the persuasion knowledge model. In American Academy of Advertising Conference Proceedings, American Academy of Advertising, Houston, TX.
- Nasco, S. A.; Bruner, G. C. (2008). Comparing consumer responses to advertising and non-advertising mobile communications. *Psychology & Marketing*, 25(8), 821-837.
- Natarajan, T.; Balasubramanian, S. A.; Kasilingam, D. L. (2018). The moderating role of device type and age of users on the intention to use mobile shopping applications. *Technology in Society*, 53, 79-90.
- Nelson, P. (1974). Advertising as information. *Journal of political economy*, 82(4), 729-754.
- Okoe, A.; Boateng, H. (2015). Consumer attitudes toward and intentions to accept mobile advertising. *Management Science Letters*, 5(9), 833-842.
- Okazaki, S. (2004). How do Japanese consumers perceive wireless ads? a multivariate analysis. *International Journal of Advertising*, 23(4), 429-454.
- Pantano, E.; Priporas, C. V. (2016). The Effect of mobile retailing on consumers' purchasing experiences: a dynamic perspective. *Computers in Human Behaviour*, 61, 548-555.
- Parboteeah, D. V.; Valacich, J. S.; Wells, J. D. (2009). The influence of website characteristics on a consumer's urge to buy impulsively. *Information systems research*, 20(1), 60-78.
- Park, T.; Salvendy, G. (2012). Emotional factors in advertising via mobile phones. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 28(9), 597-612.
- Păvăloaia, V. D. (2013). Methodology approaches regarding classic versus mobile enterprise application development. *Informatica Economica*, 17(2).

- Phau, I.; Lo, C. (2004). Profiling fashion innovators: a study of self-concept, impulse buying and internet purchase intent. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 8(4), 399-411.
- Raines, C. (2013). In-app mobile advertising: investigating consumer attitudes towards pull-based mobile advertising amongst young adults in the UK. *Journal of Promotional Communications*, 1(1), 215-148.
- Robins, F. (2003). The marketing of 3G. *Marketing Intelligence & Planning*, 21(6), 370-378.
- Rook, D. W. (1987). The buying impulse. *The Journal of Consumer Research*, 14(2), 189-199.
- Rook, D. W.; Fisher, R. J. (1995). Normative influences on impulsive buying behavior. *Journal of Consumer Research*, 22(3), 305-313.
- Rook, D. W.; Gardner, M. P. (1993). In the mood: impulse buying's affective antecedents. *Research in Consumer Behavior*, 6(7), 1-28.
- Rotzoll, K. B.; Haefner, J. E.; Hall, S. R. (1996). *Advertising in contemporary society: perspectives toward understanding*. University of Illinois Press, USA.
- Saadeghvaziri, F.; Hosseini, H. K. (2011). Mobile advertising: an investigation of factors creating positive attitude in Iranian customers. *African Journal of Business Management*, 5(2), 394.
- Samarin, T. H.; Moniri, M. (2012). Investigating factors influencing impulsive buying: consumer and nondurable goods case. *International Journal of Management Perspective*, 1(3), 91-105.
- Scharl, A.; Dickinger, A.; Murphy, J. (2005). Diffusion and success factors of mobile marketing. *Electronic Commerce Research and Applications*, 4(2), 159-173.
- Sharif, K. (2017). Determinants of young consumers' attitude towards mobile advertising in a technologically and a socially dynamic market. *International Journal of Electronic Marketing and Retailing*, 8(1), 21-44.
- Shaheen, M.; Lodhi, R. N.; Mahmood, Z.; Abid, H. (2017). Factors influencing consumers' attitude, intention and behavior towards short message service-based mobile advertising in Pakistan. *IJUP Journal of Brand Management*, 14(1), 24.
- Shavitt, S.; Lowrey, P.; Haefner, J. (1998). Public attitudes toward advertising: more favorable than you might think. *Journal of Advertising Research*, 38(4), 7-22.
- Sigurdsson, V.; Menon, R. V.; Hallgrímsson, A. G.; Larsen, N. M.; Fagerstrøm, A. (2018). Factors affecting attitudes and behavioral intentions toward in-app mobile advertisements. *Journal of Promotion Management*, 24(5), 694-714.
- Stern, H. (1962). The Significance of impulse buying today. *Journal of Marketing*, 26(2), 59-62.
- Ström, R.; Vendel, M.; Bredican, J. (2014). Mobile marketing: a literature review on its value for consumers and retailers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(6), 1001-1012.
- Sun, T.; Wu, G. (2011). Trait predictors of online impulsive buying tendency: a hierarchical approach. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(3), 337-346.
- Sundar, S. S.; Limperos, A. M. (2013). Uses and gratifications 2.0: new gratifications for new media. *Journal Of Broadcasting & Electronic Media*, 57(4), 504-525.
- Tsang, M. M.; Ho, S. C.; Liang, T. P. (2004). Consumer attitudes toward mobile advertising: an empirical study. *International Journal of Electronic Commerce*, 8(3), 65-78.
- Turp Gölbaşı, B. (2019). Mobil uygulamaların alışveriş amacıyla kullanılması sürecinde müşteri tatmini, bireysel yenilikçilik, algılanan kullanım kolaylığı ve fiyat duyarlılığı arasındaki ilişkilerin incelenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul.
- Ünal, S.; Erciş, A.; Keser, E. (2011). Attitudes towards mobile advertising—a research to determine the differences between the attitudes of youth and adults. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 24, 361-377.
- Ünsalan, M. (2016). Stimulating factors of impulse buying behavior: a literature review. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 572-593.
- Varnalı, K.; Yılmaz, C.; Toker, A. (2012). Predictors of attitudinal and behavioral outcomes in mobile advertising: a field experiment. *Electronic Commerce Research and Applications*, 11(6), 570-581.
- Verhagen, T.; Dolen, W. van (2011). The Influence of online store beliefs on consumer online impulse buying: a model and empirical application. *Information & Management*, 48(8), 320 – 327.
- Viswanathan, V.; Hollebeek, L. D.; Malthouse, E. C.; Maslowska, E.; Jung Kim, S.; Xie, W. (2017). The dynamics of consumer engagement with mobile technologies. *Service Science*, 9(1), 36-49.

- Wang, R. J. H.; Malthouse, E. C.; Krishnamurthi, L. (2015). On the go: how mobile shopping affects customer purchase behavior. *Journal of Retailing*, 91(2), 217-234.
- Wood, M. (1998). Socio-economic status, delay of gratification, and impulse buying. *Journal of Economic Psychology*, 19, 295-320.
- Xu, D. J. (2006). The influence of personalization in affecting consumer attitudes toward mobile advertising in China. *Journal of Computer Information Systems*, 47(2), 9-19.
- Yang, B.; Kim, Y.; Yoo, C. (2013). The integrated mobile advertising model: the effects of technology-and emotion-based evaluations. *Journal of Business Research*, 66(9), 1345-1352.
- Yang, K. (2010). Determinants of US consumer mobile shopping services adoption: implications for designing mobile shopping services. *Journal of Consumer Marketing*, 27(3), 262-270.
- Yeşildağ, G. (2016). Mobil pazarlama uygulamalarının pazarlama performansı ve müşteri memnuniyetine etkisi: Seyahat acentaları üzerine bir araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yu, C. S. (2012). Factors Affecting Individuals to Adopt Mobile Banking: Empirical Evidence from The UTAUT Model. *Journal of Electronic Commerce Research*, 13(2), 104-121.
- Yun, N. R. (2013). *Early adopters' perception of iPhone mobile commerce applications*. Doctoral dissertation, Purdue University, Indiana.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur .

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 30.12.2021 tarih ve 2021/12 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Süleyman Çelik (%33), Oya Eru (%33), Ruziye Cop (%33),

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Bolu Abant İzzet Baysal University Human Research Ethical Committee no 2021/12 dated 31.12.2021 was obtained for this study.

Author Contributions: Süleyman Çelik (33%), Oya Eru (33%), Ruziye Cop (33%)

Comparison Of G-7 Countries' Macroeconomic Performance with SD and MABAC Methods

Yasemin TELLİ ÜÇLER¹

¹ Dr.Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, yetliucler@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7695-2003

Abstract: Countries determine their economic policies according to macroeconomic performance criteria. Macroeconomic performance criteria provide basic information on the level of development of countries. A reduction in unemployment, price stability and a balanced budget are important for achieving economic growth and competitiveness. The aim of this study is to analyse the macroeconomic performance of the G7 (Germany, the United States, the United Kingdom, Italy, France, Japan and Canada), a union of the seven countries with the highest level of development in the world, between 2018 and 2022. In the study, macroeconomic criteria (unemployment, inflation, external balance, and growth), which are called "magic diamonds" by OECD (Organization for Economic Cooperation and Development), were applied using SD (Standard Deviation) and MABAC (Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison) methods. According to the results of the SD method, the inflation criterion has the greatest impact on macroeconomic performance in 2018 and 2019, the unemployment criterion in 2020 and 2022, and the growth criterion in 2021. According to the results of the MABAC method, Germany had the highest macroeconomic performance in 2020, and Japan had the highest macroeconomic performance in the other analyzed years.

Keywords: Macroeconomic Performance, MCDM, SD, MABAC, G7

Jel Codes: O11, C52, 057

G-7 Ülkelerinin Makroekonomik Performanslarının SD ve MABAC Yöntemleri ile Karşılaştırılması

Öz: Ülkeler ekonomi politikalarını makroekonomik performans kriterlerine göre belirlemektedirler. Makroekonomik performans kriterleri ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile ilgili temel bilgiler sunmaktadır. İşsizliğin azalması, fiyat istikrarının ve bütçe dengesinin oluşturulması ekonomik büyümenin ve rekabetin gerçekleşmesi açısından önem ifade etmektedir. Bu çalışmanın amacı, dünyada gelişmişlik seviyesi en yüksek olan yedi ülkenin oluşturduğu bir birlik olan G7 (Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, İtalya, Fransa, Japonya ve Kanada) 'nin 2018-2022 yılları arasındaki makroekonomik performanslarını incelemektir. Çalışmada OECD (Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü) tarafından "sihirli elmas" olarak adlandırılan (işsizlik, enflasyon, dış denge ve büyüme) makroekonomik kriterler ÇKKV (Çok kriterli karar verme) yöntemlerinden olan SD (Standart Sapma) ve MABAC (Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison) yöntemleri kullanılarak uygulanmıştır. SD yönteminin sonuçlarına göre; enflasyon kriterinin 2018 ve 2019 yıllarında, işsizlik kriterinin 2020 ve 2022 yıllarında, büyüme kriterinin ise 2021 yılında makroekonomik performans üzerinde en büyük etkiye sahip olduğu görülmüştür. İlgili ülkeler arasında 2020 yılında en yüksek makroekonomik performansa sahip olan ülkenin Almanya, diğer incelenen yıllar arasında ise Japonya olduğu MABAC yönteminin sonuçlarına göre tespit edilmiştir.

Atf: Telli Üçler Y. (2024). Comparison Of G-7 Countries' Macroeconomic Performance with SD and MABAC Methods. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 243-255. <https://doi.org/10.30586/1411404>

Geliş Tarihi: 28.12.2023
Kabul Tarihi: 14.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Makroekonomik Performans, ÇKKV, SD, MABAC, G7
Jel Kodları: O11, C52, 057

1. Introduction

A stable macroeconomic performance is not only important for the overall balance of a country but also an opportunity to increase its productivity and competitiveness (Veličković and Stanojević, 2022, p.587). Economies that lack productivity and competitiveness may experience both socio-economic and socio-cultural problems. Within the economic policies implemented by countries to realize economic development, there are many basic objectives, especially to increase production, minimize unemployment by expanding employment, observe the budget balance with public expenditures, and ensure the current balance (Arsić, 202, p.676). The indicator that countries use their financial, human, and physical capital efficiently and sustainably is determined by macroeconomic performance measurements (Belke, 2020, p.121).

Countries that demonstrate that they have successfully carried out their economic development aim to come to the forefront against their competitors. In order to improve their economic performance, countries need to have information about their past and current economic situation as well as the past and current economic situation of the countries they compete with. On the other hand, the macroeconomic performance of countries provides information to investors. The ability of countries to attract foreign investors and have a say in financial markets may vary according to their macroeconomic performance, as well as their level of development, underground and aboveground natural resources, technology, qualified workforce, foreign trade volumes, and growth capacity (Belhoula et al., 2023, p.2; Eyüboğlu, 2017, p.332; Apan and Tiyek, 2023, p.46). In this context, macroeconomic performance is related to the extent to which countries achieve their goals. The development of a country is mostly measured by real GDP (Gross Domestic Product). Therefore, national economies aim to achieve a high real GDP rate (Veličković and Stanojević, 2022, p.587). A single variable is insufficient to measure a country's macroeconomic performance as a whole. Therefore, several different criteria are used to evaluate the macroeconomic performance of countries. These criteria should be explained by units that are completely independent of each other and should not have any interrelationship with each other on the variables (Al and Demirel, 2022, s.205). To comprehensively understand macroeconomic performance, countries may need to assess their economic welfare on four criteria. The criteria of "unemployment, inflation, external balance, and growth," which OECD (1987) calls the "magic diamond," are used to compare the macroeconomic performance of a country among different countries over a certain period (Yazgan, 2022, p.79). In this context, when evaluating the economic growth rate and the inflation rate, it is observed that economic efficiency decreases in the case of high inflation and its volatility. It is observed that investing in low inflation leads to economic growth and increased economic productivity in economies. According to inflation rates, countries tend towards technology transfer, competitive advantage, and economies of scale in trade through economic growth. The volume of trade is analysed in terms of tariff and non-tariff barriers. It also shows the pattern of trade, which reflects both non-tariff barriers and economic growth. It is known that economic growth can be realised at low levels in an environment with high unemployment. The existence of an inverse relationship between economic growth and unemployment is supported by Okun's law (Veličković and Stanojević, 2022, p.592). The current account deficit is caused by the increase in demand resulting from economic growth. Therefore, the increase in economic growth together with the increase in GDP leads to an increase in demand, and the increase in demand leads to an increase in imports, thus causing current account deficits. Another perspective is that capital accumulation and technological progress in developing countries are associated with higher development potential. The existence of economic integration can lead to high current account deficits (Duman, 2017; p.13).

The economic performance of countries can be compared using a number of methods. According to the findings of these comparative studies, their economic levels in certain periods are evaluated; mathematical methods can be made according to many criteria depending on the economic performance of countries (Zlaugotne, 2020, p.454).

Multi-criteria decision-making (MCDM) methods are frequently used in such comparisons and have the ability to rank, select, and rank alternatives using the results. They are widely used in economic benchmarking and decision making where many alternatives and criteria are involved (Karahan et al., 2021, p.585; Gupta et al., 2021, p.274).

This study aims to evaluate the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022. SD and MABAC methods, which are among the MCDM methods, were used. The study determines the macroeconomic performance criteria as "unemployment, inflation, external balance, and growth" criteria, which the OECD characterizes as the "magic diamond." Although many studies are in the literature to measure the macroeconomic performance of G7 countries, SD and MABAC methods are not available. Therefore, it aims to make a significant contribution to the literature with the model created to analyze the macroeconomic performance of G7 countries. The study consists of five sections: introduction, literature review, methodology, application and conclusion.

2. Literature Review

Şekiller eklendikten sonra stiller bölümünden PEK_5.2 stili seçilmelidir. Şekillerin başlıkları şekillerin altında yer almalıdır ve PEK_5.1 stili seçilmelidir.

In the literature, there are many studies in which different models are applied to evaluate the macroeconomic performance of countries. A summary of the methodology and results of some recent studies is presented below:

Dovern and Weisser (2011) conducted a survey to analyze the accuracy, objectivity, and efficiency of macroeconomic forecasts for the period covering 1991-2005. The survey results for G7 countries and four different macroeconomic variables show large differences between countries and macroeconomic variables. While respondents were more positive about the GDP values, the same was not true for the other variables.

Neanidis and Savva (2013) evaluate the causal relationships between real and nominal macroeconomic uncertainty on inflation and output growth. Strong non-linear relationships were identified with the help of the bivariate EGARCH-M (Exponential GARCH-in-Mean) model for G7 countries between 1957 and 2009. Uncertainty in production and growth rates supported the destruction theory. It is found that growth rates decrease with the effect of high inflation. It is observed that real uncertainties have different effects on average inflation during inflationary periods, while the effect of nominal uncertainty is positive.

The relationship between macroeconomic performance and institutional change in OECD countries is analysed by Welsch and Kühling (2016). First, they analysed the impact of national income, unemployment and inflation on SWB (subjective well-being) in thirty OECD countries. The values found were used to construct a macroeconomic performance index for SWB. This index was applied between 1990 and 2009. Macroeconomic performance improved across the OECD and in most countries. OECD performance is positively associated with institutional change towards greater trade openness and better institutional quality. Both increased trade openness and improved institutional quality are associated with economic and political integration. International integration is found to enhance SWB by improving the national macroeconomic performance of OECD countries.

Giannellis and Koukouritakis (2019) investigated whether the gold price is affected by domestic and external macroeconomic performance, as reflected in exchange rate movements, using annual data for G7 countries between 1980 and 2016. They used cointegration techniques to analyse the impact of the effective exchange rate and interest rates on the gold price. To capture the non-linear dependence between the gold price and macroeconomic variables, a two-regime panel smooth transition regression model with a monotonic transition function was applied. The results show that investors tend to invest in gold as the misalignment rate of the real effective exchange rate increases. When the

interest rate increase is high, investors are less willing to sell gold for higher-yielding assets. Gold is the only way to hedge financial risk.

Belke (2020) analyzed the macroeconomic performance of G7 countries between 2010-2018. Real GDP per capita, foreign trade, current account balance, economic growth, budget balance, inflation rate public debt, unemployment rate, investment rate, and were used as performance evaluation criteria. In the study, the CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) method was first used to determine which criteria have the highest importance weights by years. Then, the MAIRCA (Multi Atributive Ideal-Real Comparative Analysis) method was applied to rank the macroeconomic performance of the countries. The results show that Germany has the highest macroeconomic performance among the countries analyzed, while Italy has the lowest.

Predicting the long-run relationship between G7 stock prices and macroeconomic variables over the last 40 years, Humpe and McMillan (2020) conducted a panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) analysis. While a positive long-run relationship was found between stock prices, industrial production and consumer prices, a negative relationship was found with the 10-year real interest rate.

In the study conducted by Uludağ and Ümit (2020), the macroeconomic performances and value-added production performances of Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Turkey between 2008 and 2016 were analyzed using DEMATEL (Decision Making Trial and Evaluation Laboratory Model) and COPRAS (Complex Proportional Assessment) methods. It is concluded that Kazakhstan, Azerbaijan, and Uzbekistan cannot use their income efficiently, while Turkmenistan and Turkey use their income from non-production activities more efficiently.

Karahan et al. (2021) used the Prometheus method, one of the MCDM methods, to analyse 10 EU countries, including Turkey, using five basic economic criteria. The data used in the study was obtained from the OECD database of 2018. Luxembourg has a more dominant and partial priority compared to other countries according to the partial results of Prometheus I. In the Prometheus II ranking, Luxembourg's weight is positive while Slovakia's is negative. Luxembourg is in the first place among the countries with the highest net value of Phi.

Koşaroğlu (2021) analyzed the macroeconomic performance of E7 countries for the years 2010-2019. The study using ENTROPI and ARAS (Additive Ratio Assessment) methods determined that the current account deficit is the most effective criterion for macroeconomic performance. The country with the best economic performance is China.

Tekinay (2021) analyzed the economic performance of G7 countries and Turkey in the second quarter of 2019 and the second quarter of 2020 regarding the COVID-19 pandemic based on selected economic indicators. The study used the TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solutions) method. In the study analyzed according to the current account balance/GDP ratio, inflation rate, unemployment rate, and GDP economic indicators, Japan exhibited the highest performance in the 2nd quarter of 2019 and Germany in the 2nd quarter of 2020. It is concluded that Turkey is the worst-performing country in terms of inflation and unemployment rates in both quarters.

Arsic (2022) analysed the macroeconomic performance of European and Central Asian economies as a function of the adoption of inflation targeting. The study was applied to 26 countries and covered the periods 1997-2019 and 2008-2019. Dynamic panel modelling and propensity score matching analysis was carried out. The results show that the adoption of the target was efficient at reducing the rate, the volatility and the volatility of GDP. It is concluded that inflation targeting has an impact on the macroeconomic performance of developing countries.

In the study by Bai et al. (2022), it is observed that three different criteria are examined by considering a hierarchical downsizing approach for multi-country VAR models. In the study, real GDP growth, CPI inflation, and short-term interest rate variables between 1973 and 2019 for G7 countries are considered. It analyzes how GDP growth affects CPI (Consumer Price Index inflation) and short-term interest rate forecasting performance.

Hierarchical contraction is found to be much more useful in forecasting CPI inflation, especially when applied with the Horseshoe prior. As a production outcome, GDP growth and interest rates achieve the best density forecasting performance. The forecasting accuracy of multi-country models is generally higher than that of single-country models.

Veličković and Stanojević (2022) analyzed the countries in the process of transition from the productivity-oriented development phase of the EU to the innovation-oriented development phase between 1995 and 2016. The analysis of the macroeconomic performance of EU countries based on "magic diamond" indicators concluded that the relationship between the individual indicators of Greece, Portugal, Spain, Cyprus, Malta, and Slovenia contributed to economic growth.

In the study conducted by Yazgan (2022) for the BRICS-T countries, an analysis was conducted for the period 2017-2021, taking into account the macroeconomic performance criteria described by the OECD as the "magic diamond". In the study using the SD and MABAC methods, the criterion with the greatest impact on macroeconomic performance is growth. It was observed that India is the highest country in terms of macroeconomic performance in 2017-2018 and 2021. On the other hand, it has been observed that Turkey's macroeconomic performance between 2017, 2020 and 2021 is at a medium level.

Apan and Tiyek (2023) aimed to evaluate Turkey's macroeconomic performance for the 2008-2021 period using the CRITIC and MABAC approaches. The study was conducted by considering Turkey's macroeconomic performance, economic growth, investment rate, export rate, import rate, current account balance rate, unemployment rate, inflation rate, and interest rate. The export rate criterion was found to be the most important criterion. With the increase in exports, a balanced exchange rate policy is expected to be established, and the foreign trade deficit will be closed.

In the study conducted by Arsu et al. (2023) with CRITIC and COPRAS methods, the economic advantages between BRICS (Brazil, Russia, India, China and South Africa) and MINT (Mexico, Indonesia, Nigeria, and Turkey) countries were measured using their macroeconomic indicators. The study was conducted according to three different scenarios using macroeconomic performance and human development level data. Then, macroeconomic performance and human development level data were evaluated separately. According to the results of the CRITIC method, the most important factors in the first and third scenarios are defined as economic growth, unemployment rate, and inflation rate, respectively. In scenario 2, the most important factors were found to be years of schooling, life expectancy at birth, and GNP per capita. When the results of the COPRAS method are analyzed, China, Russia, and Indonesia are found to be the most important factors in scenarios 1 and 3, respectively. According to Scenario 2, Russia, Turkey, and Mexico are the most successful countries.

Belhoula et al. (2023) examine the effect of macroeconomic indicators, microstructural factors, uncertainty indices, investor sentiment and global shocks on the dynamic efficiency of G7 stock markets by considering data from G7 countries between 2005 and 2022. A non-Bayesian generalised least squares time-varying model and a time-varying adjusted market efficiency method are applied. We find a strong relationship between stock market efficiency and oil prices. A heterogeneous panel causality test shows unidirectional evidence for all stock market efficiency factors except the consumer confidence index variable. Between time-varying market efficiency and interest rates, exchange rates, market volatility and economic growth, significant bidirectional causality was found.

The CRITIC and MABAC methodologies were analysed using data on macroeconomic variables of OECD countries between 2015 and 2021 in the study by Kahreman (2023). In the study, a performance comparison was made using GDP per capita, the total share of exports and imports in the volume of foreign trade and GDP, net exports, the unemployment rate, inflation and the exchange rate as the criteria for assessing performance. According to the results of the CRITIC method, it can be seen that the GDP is the most effective criterion for the evaluation of economic performance. The

three countries with the best economic performance are Luxembourg, Ireland and Germany according to the results of the MABAC method.

3. Methodology

This study aims to determine the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022 using SD and MABAC methods. For this purpose, in this section of the study, the SD and MABAC methods used among the MCDM methods are explained in detail.

3.1. SD (Standard Deviation) Method

The method developed by Diakoulaki et al. in 1995 is an objective weighting method that considers how much the series deviates from their mean (Diakoulaki, 1995, p. 764). In this method, which is similar to the entropy method, low importance weight is given to criteria with similar values, and high importance weight is given to criteria with distant values. In addition, the disadvantage of the method is eliminated by performing normalization for criteria belonging to different units. The application steps of the method are summarized as follows (Diakoulaki, 1995, p. 764-765; Uludağ and Doğan, 2021, p. 409-411).

Step 1: In this step, the decision matrix consisting of the criteria and alternatives related to the decision problem is obtained from Equation (1).

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Step 2: Normalization is performed to standardize the criteria for different units in the decision matrix. Here, Equation (2) is used for benefit-oriented criteria, and Equation (3) for cost-oriented criteria.

$$X_{ij}^* = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

$$X_{ij}^* = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

Step 3: In the last step of the method, the standard deviation (σ_j) of each criterion is calculated using Equation (4), and the weight values (w_j) of these criteria are calculated using Equation (5).

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}{m}}; j = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

$$W_j = \frac{\sigma_j}{\sum_{j=1}^n \sigma_j}; j = 1, 2, \dots, m \quad (5)$$

3.2. MABAC (Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison) Method

The MABAC method developed by Pamučar and Čirović in 2015 is a method that evaluates the alternatives with the distances of the criteria functions of the alternatives to

the boundary proximity area. The application steps of this method are as follows (Pamučar and Ćirović, 2015, pp.3016-3028; Ayçin and Çakın, 2019, pp.9-12):

Step 1: The decision matrix, which consists of the criteria and alternatives in the decision problem, is created with the help of Equation (6).

$$X = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \dots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (6)$$

Step 2: Based on Equation (7), normalization is performed to standardize the criteria for different units in the matrix. In this process, Equation (8) is used for benefit-oriented criteria and Equation (9) for cost-oriented criteria.

$$N = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \dots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} n_{11} & n_{12} & \dots & n_{1n} \\ n_{21} & n_{22} & \dots & n_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ n_{m1} & n_{m2} & \dots & n_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (7)$$

$$n_{ij} = \frac{x_{ij} - x_i^-}{x_i^+ - x_i^-} \quad (8)$$

$$n_{ij} = \frac{x_i^- - x_{ij}}{x_i^- - x_i^+} \quad (9)$$

Step 3: In this step, the weight values of the criteria are included in the calculation using Equation (10).

$$v_{ij} = w_i \cdot (n_{ij} + 1) \quad (10)$$

Step 4: Based on Equation (11), boundary proximity area values (g_i) for the criteria are determined. Calculating this value for each criterion, the boundary proximity area matrix (G) is obtained with the help of Equation (12).

$$g_i = \left(\prod_{j=1}^m v_{ij} \right)^{\frac{1}{m}} \quad (11)$$

$$G = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ [g_1 & g_2 & \dots & g_n] \end{matrix} \quad (12)$$

Step 5: In this step, the Q matrix is obtained by calculating the distances of the values in the decision matrix from the boundary proximity area based on Equation (13). The values in the matrix (q_{ji}) are obtained as illustrated in Equation (14).

$$Q = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \dots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} q_{11} & q_{12} & \dots & q_{1n} \\ q_{21} & q_{22} & \dots & q_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ q_{m1} & q_{m2} & \dots & q_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (13)$$

$$Q = V - G = \begin{bmatrix} v_{11} - g_1 & v_{12} - g_2 & \dots & v_{1n} - g_n \\ v_{21} - g_1 & v_{22} - g_2 & \dots & v_{2n} - g_n \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ v_{m1} - g_1 & v_{m1} - g_2 & \dots & v_{mn} - g_n \end{bmatrix} \tag{14}$$

Step 6: In this step, the status of each decision alternative is determined based on Equation (15) according to the values of (q_{ij}).

$$A_i \in \begin{cases} G^+ \text{ eğer } q_{ij} > 0 \\ G \text{ eğer } q_{ij} = 0 \\ G^- \text{ eğer } q_{ij} < 0 \end{cases} \tag{15}$$

For each of the decision alternatives to be the best alternative, a large proportion of the values of the criteria must be in the upper proximity range (G^+).

- $q_{ij} > 0$ indicates the closeness of alternative A_i to the ideal alternative;
- $q_{ij} < 0$ indicates the closeness of A_i to the negative-ideal alternative.

Step 7: In the last step of the method, the criterion functions of each of the alternatives are calculated based on Equation (16). After the calculation, it is concluded that the alternative with the highest value is the best.

$$S_i = \sum_{j=1}^n q_{ij}, \quad j = 1, 2, \dots, n, \quad i = 1, 2, \dots, m \tag{16}$$

4. Application

In this study, the macroeconomic performances of G7 countries between 2018 and 2022 are evaluated by using SD and MABAC methods in an integrated manner. First, the weights of the criteria that the OECD characterizes as "magic diamonds" are calculated using the SD method; then, the macroeconomic performances of the seven countries are ranked using the MABAC method. Information on the criteria used in the study is given in Table 1.

Table 1. Information on the criteria used in the study

Criterion	Criterion Code	Criterion Focus
Unemployment	C ₁	Cost
Inflation	C ₂	Cost
Growth	C ₃	Benefit
External Balance	C ₄	Benefit

In the first part of the application, a decision matrix containing data on the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022 was constructed using the SD method, and this information is presented in Table 2. Since the study covers multiple periods, only the findings for 2018 are presented as an example in the tables in this section.

Table 2. Decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	3.208	1.730	0.981	8.010
USA	3.900	2.440	2.945	-2.130
United Kingdom	4.100	2.300	1.705	-3.930
Italy	10.600	1.140	0.926	2.590
France	9.025	1.850	1.865	-0.720
Japan	2.442	0.990	0.643	3.510
Canada	5.842	2.270	2.777	-2.380

In the second step of the method, the benefit-oriented criteria based on Equation (2) and the cost-oriented criteria based on Equation (3) were normalized, and the new matrix is presented in table 3.

Table 3. Normalized decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.906	0.490	0.147	1.000
USA	0.821	0.000	1.000	0.151
United Kingdom	0.797	0.097	0.461	0.000
Italy	0.000	0.897	0.123	0.546
France	0.193	0.407	0.531	0.269
Japan	1.000	1.000	0.000	0.623
Canada	0.583	0.117	0.927	0.130

In the last step of the method, the standard deviation (σ_j) for each criterion and the weight values (w_j) of these criteria were calculated based on Equation (4) and Equation (5), and the values obtained are shown in the table below.

Table 4. σ_j and w_j values of criteria (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
σ_j	0.380	0.396	0.395	0.352
w_j	0.249	0.260	0.260	0.231

As seen in Table 4, for 2018, according to the results of the SD method, the two criteria that have the highest impact on macroeconomic performance are inflation and growth.

According to the results of the SD method, the weight values (w_j) of the criteria on the basis of the years analyzed are summarized in Table 5.

Table 5. w_j values of the criteria

	2018	2019	2020	2021	2022
C ₁	0.249	0.256	0.263	0.263	0.267
C ₂	0.260	0.266	0.244	0.225	0.244
C ₃	0.260	0.234	0.238	0.282	0.247
C ₄	0.231	0.244	0.255	0.230	0.241

Based on the table above, when the weights of the criteria considered in terms of the analyzed years are analyzed, the inflation criterion has the highest impact on macroeconomic performance in 2018 and 2019, the unemployment criterion in 2020 and 2022, and finally, in 2021.

In the second part of the application, the macroeconomic performance of G7 countries is evaluated using the MABAC method. In the first step of the method, based on the decision matrix, benefit-side criteria are normalized using Equation (8), and cost-side criteria are normalized using Equation (9) and presented in the table below.

Table 6. Normalized decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.906	0.490	0.147	1.000
USA	0.821	0.000	1.000	0.151
United Kingdom	0.797	0.097	0.461	0.000
Italy	0.000	0.897	0.123	0.546
France	0.193	0.407	0.531	0.269
Japan	1.000	1.000	0.000	0.623
Canada	0.583	0.117	0.927	0.130

In the second step, the weighted normalized decision matrix was obtained by including the criteria weights shown in Table 3 in the calculation with the SD method with the help of Equation (10), and the values are summarized in the table below.

Table 7. Weighted normalized decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.475	0.387	-0.321	0.658
USA	0.454	0.260	-0.559	0.379
United Kingdom	0.448	0.285	-0.408	0.329
Italy	0.249	0.493	-0.314	0.509
France	0.298	0.366	-0.428	0.418
Japan	0.499	0.520	-0.279	0.534
Canada	0.395	0.290	-0.539	0.372

Then, based on the weighted normalized decision matrix, the border proximity area values (g_i) were calculated with the help of Equation (11), and the border proximity area matrix developed with these values and the distance matrix (q_{ij}) of each country to the border proximity area are presented in Tables 8 and 9.

Table 8. g_i Values of the criteria (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
g_i	0.392	0.360	-0.394	0.445

Table 9. q_{ij} Values of the countries (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.084	0.027	0.074	0.213
USA	0.063	-0.100	-0.165	-0.066
United Kingdom	0.056	-0.075	-0.014	-0.116
Italy	-0.142	0.133	0.080	0.064
France	-0.094	0.006	-0.034	-0.028
Japan	0.107	0.160	0.115	0.089
Canada	0.003	-0.069	-0.144	-0.073

In the final stage of the MABAC method, using the values in Table 8, the criterion functions of the countries are calculated using Equation (16), and these values and the ranking of the countries based on their macroeconomic performance are summarized in the table below.

Table 10. Ranking of countries based on MABAC method results (2018)

	S_i	Ranking
Germany	0.398	2
USA	-0.269	6
United Kingdom	-0.149	4
Italy	0.135	3
France	-0.149	5
Japan	0.471	1
Canada	-0.284	7

As seen in Table 10, the three countries with the highest macroeconomic performance in 2018 are Japan, Germany, and Italy, respectively.

Based on the results of the MABAC method, the ranking of countries based on the years analyzed is summarized in Table 11.

Table 11. Ranking of countries by macroeconomic performance

	2018	2019	2020	2021	2022
Germany	2	2	1	2	2
USA	6	5	3	7	4
United Kingdom	4	6	7	4	6
Italy	3	3	5	6	7
France	5	4	6	5	5
Japan	1	1	2	1	1
Canada	7	7	4	3	3

5. Conclusion

In this study, SD and MABAC methods are integrated to evaluate the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022. In the study, the criteria affecting macroeconomic performance are determined as "unemployment, inflation, external balance, and growth" criteria, which the OECD characterizes as the "magic diamond."

In the study, the SD method, which is one of the objective criteria weighting methods, was used to determine the criterion weights of each criterion. The results of this method indicate that the inflation criterion has the highest impact on macroeconomic performance in 2018 and 2019, the unemployment criterion in 2020 and 2022, and finally, the growth criterion in 2021. In 2018 and 2019, G7 countries also struggled with inflation. The significant increase in food and energy prices, the change in consumer behavior worldwide, the economic crisis in 2018, the effects of which are still felt today, and the delays in the global supply chain are reflected as the effects of inflation. In 2020 and 2022, unemployment affected the G7 countries as it did the whole world. The COVID-19 pandemic, which spread worldwide from Wuhan, China, forced countries to take a series of measures to control the disease. Measures such as social isolation, curfews, closure of workplaces, and travel barriers have affected all interrelated sectors and caused an increase in unemployment. In 2021, it was observed that economic growth in G7 countries was at the highest level compared to the relevant years. After 2018, the rise in stimulus policies in the economies of G7 countries, the rapid and effective implementation of vaccination in the fight against the pandemic, the lifting of bans, and the resumption of the recovery in demand led to an increase in economic growth.

After weighing the criteria considered in the study, the MABAC method was used to rank the countries according to their macroeconomic performance. Based on the analysis results of this method, it was observed that Japan had the highest macroeconomic performance in 2018, 2019, 2021, and 2022. It was determined that the same country ranked 2nd in 2020 in terms of macroeconomic performance. Japan, especially after the Second World War, has sought to develop its manufacturing industry. It tried to revitalize the economy with reforms aimed at making it competitive. Production in the steel sector has accelerated the economy by increasing automotive, automotive parts, and electronics production. In particular, Honda, Nissan, and Denso companies in the automotive sector and Hitachi, Sony, and Panasonic brands in the electronics sector have gained an important place on the world platform. Over the years, Japan has become one of the fastest-growing economies in the world with its cheap labor force and low-cost mass production. By focusing on heavy industry, it has become one of the developed countries. The reason why Japan's macroeconomic performance has been the highest among the related countries in almost all years is the country's current account surplus for years. Although imports have slightly outpaced exports in recent years, Japan's economic success has led to a large accumulation of foreign reserves and foreign assets, making it one of the largest creditor countries. Strong in areas such as electronics and advanced engineering, Japan also has well-developed high-tech manufacturing and service sectors.

Following Japan, Germany has shown the highest macroeconomic performance. Germany is among the countries with the highest R&D expenditures in the world. The amount the country spends on R&D reaches 3 percent of GDP. High savings in the public and private sectors, efficient domestic investments in terms of periods, and long-term

industrial strategy are known as the reasons for the current account surplus of the German economy. Germany's most important sector is advanced engineering. Robotics, automation, machine vision software, and artificial intelligence are prominent sub-sectors in this sector, which aims for full automation. Germany is the world's leading steel, machinery, automobiles, electronics, and chemicals producer. Public finance in Germany is highly disciplined and has a strong stance. Even during the COVID-19 crisis, this provided ample financial space to deal with the economic devastation in the country. Germany continued to maintain its position in the world in macroeconomic performance criteria.

Since there is no literature review on the integrated use of SD and MABAC methods in evaluating the macroeconomic performance of G7 countries, this study is expected to contribute to the literature in this respect. The selection of four criteria in the application and the inclusion of only G7 countries constitute the limitations of this study. In future studies, different MCDM methods, criteria, and countries and cities can be used to evaluate macroeconomic performances, and the issue can be investigated in depth.

References

- Al, İ.; Demirel, S. K. (2022). Türkiye'nin Makroekonomik Performansının TOPSIS Yöntemiyle Değerlendirilmesi: 2002-2019 Dönemi, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 202-222.
- Apan, M.; Tiyek, R. (2023). Makroekonomik Performans ve Entegre CRITIC Tabanlı MABAC Karar Verme Yaklaşımı: Türkiye Ekonomisinin 2008-2021 Dönem Verisinden Kanıtlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(100. Yıl Özel Sayısı), 44-65.
- Arsić, M.; Mladenović, Z.; Nojković, A. (2022). Macroeconomic Performance of Inflation Targeting in European and Asian Emerging Economies, *Journal of Policy Modeling*, 44(3), 675-700.
- Arsu, T. (2022). Assessment of Macroeconomic Performances and Human Development Levels of BRICS and MINT Countries Using CRITIC and COPRAS Methods, *Pacific Business Review (International)*, 14(10), 1-19.
- Ayçin, E.; Çakın, E. (2019). Ülkelerin İnovasyon Performanslarının Ölçümünde Entropi ve MABAC Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Bütünleşik Olarak Kullanılması, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 19 (2), 326-351.
- Bai, Y., Carriero, A.; Clark, T. E.; Marcellino, M. (2022). Macroeconomic Forecasting in A Multi-Country Context, *Journal of Applied Econometrics*, 37(6), 1230-1255.
- Belhoula, M. M.; Mensi, W.; Naoui, K. (2023). Impacts of Investor's Sentiment, Uncertainty Indexes, and Macroeconomic Factors on The Dynamic Efficiency of G7 Stock Markets, *Quality & Quantity*, 1-32.
- Belke, M. (2020). CRITIC ve MAIRCA Yöntemleriyle G7 Ülkelerinin Makroekonomik Performansının Değerlendirilmesi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Özel ek), 120-139.
- Diakoulaki, D.; Mavrotas, G.; Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method, *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Dovern, J.; Weisser, J. (2011). Accuracy, unbiasedness, and efficiency of professional macroeconomic forecasts: An empirical comparison for the G7, *International Journal of Forecasting*, 27(2), 452-465.
- Duman, Y. K. (2017). Türkiye'de Cari İşlemler Dengesi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, *Sakarya İktisat Dergisi*, 6(4), 12-28.
- Eyüboğlu, K. (2017). Türk Dünyasında Yer Alan Ülkelerin Makro Performanslarının Karşılaştırılması, *Bilgi*, 83, 331-350.
- Giannellis, N.; Koukouritakis, M. (2019). Gold Price and Exchange Rates: A Panel Smooth Transition Regression Model for the G7 Countries, *The North American Journal of Economics and Finance*, 49, 27-46.
- Gupta, D.; Parikh, A.; Datta, T. K. (2021). A Multi-Criteria Decision-Making Approach to Rank the Sectoral Stock Indices of National Stock Exchange of India Based on their Performances, *National Accounting Review*, 3(3), 272-292.
- Humpe, A.; McMillan, D. G. (2020). Macroeconomic Variables and Long-Term Stock Market Performance: A Panel ARDL Cointegration Approach for G7 Countries, *Cogent Economics & Finance*, 8(1), 1816257.
- Kahreman, Y. (2023). OECD Ülkelerinin Ekonomik Performanslarının CRITIC-MABAC Yöntemi ile Ölçülmesi, *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 96-122.

Karahan, M.; Çetintaş, F., Karahan, M. S. (2021). Turkey and Some EU Countries' Economic Performance Analysis with Multi-Criteria Decision-Making Methods: Promethee GAIA Application in, *Digital Conversion on the Way to Industry 4.0* içinde, Ed., Durakbasa N. M. and Gençyılmaz M. G., Springer, Newyork, pp. 584-597.

Koşaroğlu, Ş. M. (2021). E7 Ülkelerinin Makroekonomik Performanslarının ENTROPİ ve ARAS Yöntemleriyle Karşılaştırılması, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 68, 203-221.

Neanidis, K. C.; Savva, C. S. (2013). Macroeconomic Uncertainty, Inflation, and Growth: Regime-Dependent Effects in The G7, *Journal of Macroeconomics*, 35, 81-92.

Pamučar, D.; Ćirović, G. (2015). The Selection of Transport and Handling Resources in Logistics Centers Using Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison (MABAC), *Expert Systems with Applications*, 42(6), 3016-3028.

Tekinay, O. N. (2022). Covid-19 Salgın Dönemi G7 Ülkeleri ve Türkiye'nin Ekonomik Performans Sıralaması ve Karşılaştırılması, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 1-25.

Uludağ, A. S.; Ümit, A. Ö. (2020). Türk Dünyası Ülkelerinin Katma Değerli Üretim ve Makroekonomik Performanslarının DEMATEL ve COPRAS Yöntemleriyle Analizi, *Sosyoekonomi*, 28(45), 139-164.

Uludağ, A.S.; Doğan, H. (2021). *Üretim Yönetiminde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri: Literatür, Teori ve Uygulama*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Veličković, G.; Stanojević, J. (2022). "Magic Diamond" in a Macroeconomic Performance: An Empirical Assessment of Selected EU Countries. *Economic Alternatives*, 4, 587-605.

Welsch, H.; Kühling, J. (2016). Macroeconomic Performance and Institutional Change: Evidence from Subjective Well-Being Data, *Journal of Applied Economics*, 19(2), 193-217.

Yazgan, A. E. (2022). Bütünleşik SD ve MABAC Yöntemleri ile BRICS-T Ülkelerinin Makro Ekonomik Performanslarının İncelenmesi. *Ekonomik Büyüme Alanında Güncel Çalışmalar* içinde. Ed. Üçler Telli, Y., Eğitim Yayınevi: Konya, pp.79-91.

Zlaugotne, B.; Zihare, L.; Balode, L.; Kalnbalkite, A.; Khabdullin, A.; Blumberga, D. (2020). Multi-criteria Decision Analysis Methods Comparison., *Environmental and Climate Technologies*, 24(1), 454-471.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yasemin Telli Üçler(%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yasemin Telli Üçler (100%)

Yenilenebilir Enerjinin Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği

Elif KOÇAK¹

¹ Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF, esevimlioglu@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-2662-6565

Öz: Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme hedeflerini gerçekleştirebilmek adına özellikle maliyet ve ulaşılabilirlik açısından daha avantajlı olan yenilenemeyen enerji kaynaklarını tercih ettiği bilinmektedir. Ekonomik büyümenin itici güçleri arasında yer alan söz konusu bu enerji kaynakları bir yandan ülkeleri büyüme hedeflerine ulaştırırken; diğer yandan çevresel bozulmaya neden olarak ekolojik ayak izini artırmakta ve gezegenin biyolojik taşıma kapasitesinin azalmasına neden olarak küresel ısınmanın tetikleyicisi konumunda yer almaktadır. Dolayısıyla bu tip kirletici kaynaklar yerine karbon nötr olan yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması çevre kalitesinin artırılabilmesi ve ekolojik ayak izinin azaltılarak küresel ısınmanın önüne geçilebilmesi adına hayati önem arz etmektedir. Aynı zamanda yenilenemeyen enerji kaynaklarının belirli bir ömrünün olması, buna karşın yenilenebilir enerji kaynaklarının tükenme ihtimalinin bulunmaması enerji sürdürülebilirliği açısından da son derece önemlidir. Bu çalışmanın amacı, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu doğrultuda gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye için 2000-2020 gözlem aralığı baz alınmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki ise ARDL sınır testi ve Toda Yamamoto nedensellik testi ile araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı ekolojik ayak izini azaltırken; gezegenin biyolojik taşıma kapasitesini artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Ayak İzi, Çevresel Teknoloji, Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme, Yenilenebilir Enerji

Jel Kodları: B23, C1, C22

The Impact of Renewable Energy On Ecological Footprint: The Case Of Turkey

Abstract: It is known that developing countries prefer non-renewable energy sources, which are more advantageous, especially in terms of cost and accessibility, in order to achieve their economic growth targets. While these energy resources, which are among the driving forces of economic growth, enable countries to achieve their growth targets, on the other hand, they increase the ecological footprint by causing environmental degradation and are the trigger of global warming by reducing the biological carrying capacity of the planet. Therefore, the use of carbon-neutral renewable energy sources instead of such polluting sources is of vital importance in order to increase environmental quality and prevent global warming by reducing the ecological footprint. At the same time, it is extremely important for energy sustainability that non-renewable energy resources have a certain lifespan, but there is no possibility of exhaustion of renewable energy resources. The aim of this study is to investigate the effect of using renewable energy resources on the ecological footprint. In this regard, the 2000-2020 observation interval was taken as a basis for Turkey, which is among the developing countries. The relationship between the variables was investigated with the ARDL bounds test and the Toda Yamamoto causality test. According to the results obtained, the use of renewable energy sources reduces the ecological footprint and increases the biological capacity of the planet.

Atf: Koçak, E. (2024).

Yenilenebilir Enerjinin Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 256-265.

<https://doi.org/10.30586/1411258>

Geliş Tarihi: 28.12.2023

Kabul Tarihi: 18.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Ecological Footprint, Environmental Technology, Economic Growth, Financial Development, Renewable Energy

Jel Codes: B23, C1, C22

1. Giriş

Son yıllarda gelişmekte olan ekonomiler olağanüstü bir büyüme yaşayarak küresel ekonominin adeta güç merkezi haline gelmiştir. Ekonomik büyüme yoksulluğun azaltılmasında ve refah seviyesinin artırılmasında büyük önem arz etmektedir. Ancak söz konusu ekonomik büyüme doğal çevrenin korunması hususunda bazı sorunlara yol açabilmektedir (Raza vd., 2023.) Özellikle gelişmekte olan ülkeler büyümenin zararlı çevresel etkilerinden ziyade, esas olarak yüksek büyüme oranlarıyla ilgilenmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu ülkelerde fosil yakıt kullanımı yaygın olarak görülebilmektedir. Sanayileşme hızının artmasıyla birlikte fosil yakıt tüketiminde de artış meydana gelmiştir. Fosil yakıt kullanımı çevresel bozulmaya neden olarak toprak, su ve havanın çevresel atıkları absorbe etme yeteneğini azaltmaktadır. Dolayısıyla söz konusu enerji kaynaklarının gezegenin biyolojik taşıma kapasitesi üzerinde doğrudan olumsuz etkilerinin mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Dünyanın bu taşıma kapasitesine "ekolojik ayak izi" adı verilmektedir.

Genel olarak ekolojik ayak izi, "bir ekonomideki katılımcıların tükettikleri tüm kaynakları üretmek ve ürettikleri tüm atıklarını sürekli olarak mevcut teknolojiyi kullanarak absorbe etmek için talep ettikleri toplam arazi ve su alanı" şeklinde tanımlanmaktadır (Sharif vd., 2020). 2018 yılı itibarıyla kişi başına düşen dünya ortalama ekolojik ayak izi 2.75 küresel hektara ulaşmıştır. Dünyanın ortalama biyolojik taşıma kapasitesi ise 1.63 küresel hektardır. Dolayısıyla dünyada 1.1 küresel hektar (kha) oranında ekolojik açık bulunmaktadır. Gezegenin biyolojik taşıma kapasitesinden daha küçük bir ayak izi, insanlığın uzun vadede hayatta kalabilmesi için kritik bir eşiktir. Ayrıca eğer bir ülke kendi ekolojik ayak izini absorbe edemiyorsa bu ülke ekolojik açığı olduğu için ekolojik borçlu olarak nitelendirilmektedir (Sahoo ve Sethi, 2021).

Gelişmekte olan ülkelerin 2040 yılına kadar dünya enerji tüketiminin %65'ini oluşturması beklenmektedir (EIA, 2013). Dolayısıyla söz konusu bu enerji tüketimi kirlitici fosil yakıtlarla gerçekleştirildiği takdirde, zaten açık olan biyolojik taşıma kapasitesi daha da yüksek hektarlara ulaşarak geri döndürülemez boyutlara ulaşacaktır. Dolayısıyla yenilenemeyen enerji kaynaklarından (NRES) ziyade çevre dostu yenilenebilir enerji kaynaklarına (RES) geçilmesi hayati önem arz etmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, hidroelektrik enerji, biyokütle enerjisi ve jeotermal enerji gibi insan zaman ölçeğinde doğal olarak yenilenen karbon nötr doğal kaynaklardır (Ellabban vd., 2014). RES'ler tükenme ihtimali olmamasından ötürü enerji sürdürülebilirliği açısından da son derece avantajlı konumda yer almaktadır (Khatami ve Goharian, 2022).

Bir ülkenin ekolojik ayak izini azaltmak çeşitli yollarla gerçekleştirilebilir ancak etkili yollardan biri yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş yapmaktır. Dolayısıyla politika oluşturma açısından yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izinin bir belirleyicisi olarak dikkate alınması ve böylece çevresel sürdürülebilirliğinin test edilmesi önem arz etmektedir. Çevre kirliliğinin ekolojik sistem üzerinde çok boyutlu etkilerinin olmasından ötürü çevresel bozulma için kullanılan temsili değişkenler de aynı ölçüde farklılık göstermektedir. Söz konusu temsili değişkenlerden en sık kullanılanı ise karbon emisyonudur. Ancak bu çalışmada karbon emisyonunun yanı sıra hava, ekili arazi, balıkçılık, orman, toprak, otlak alanları gibi daha kapsamlı göstergeleri barındıran ve ekosistemin taşıma kapasitesi kavramına dayanan ekolojik ayak izi göstergesi tercih edilmiştir. Ülke olarak Türkiye'nin seçilmesinin nedeni ise Türkiye'de 2000 yılında kişi başına düşen ekolojik ayak izi 2.97 kha iken, 2020 yılında %8.75 oranında artarak 3.23 kha'ya yükselmesidir. Bu veriler ışığında Türkiye'nin ekolojik ayak izi oranının dünya ortalamasının üzerinde seyrettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Türkiye için RES'lerin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerinin araştırılması ve ilgili literatürün genişletilmesi adına önem taşımaktadır.

Çalışmanın literatüre sağlaması beklenen muhtemel katkılar şu şekildedir: i) Çevresel bozulma göstergesi olarak sadece hava kirliliğini baz alan CO₂ emisyonu kullanmak yerine; içerisinde hava, ekili arazi, balıkçılık, orman, toprak ve otlak alanları

gibi ölçütleri barındıran ekolojik ayak izi göstergesi kullanılmıştır. Böylece çevre kirliliğinin etkileri çok boyutlu ele alınarak çok daha kapsamlı araştırma sonuçları elde edilebilmektedir. ii) Finansallaşma göstergesi olarak çalışmalarda genellikle özel krediler ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise özel krediler yerine bir çok alt endeksi bünyesinde barındıran finansal gelişme kullanılmıştır. iii) Çalışmada iki değişkenli model kullanmak yerine ampirik modelin sağlamlığını artırabilmek için reel gelir, çevresel teknoloji ve finansal gelişme gibi önemli kontrol değişkenleri de modele dahil edilerek söz konusu bu değişkenlerin de ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. iv) Teknoloji değişkeni genel teknoloji olmayıp çevre ile ilgili teknolojileri kapsamaktadır. Böylece çevresel teknolojilerin ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri doğrudan araştırılabilmektedir. v) Bu çalışma sonucunda RES'lerin yaygınlaştırılmasına yönelik politika kılavuzu sunularak çalışmanın ekolojik ayak izinin azaltılmasına yardımcı olması beklenmektedir.

Çalışmanın bir sonraki aşaması olan ikinci bölümünde literatür özetine değinilmiştir. Üçüncü bölümde model, veri seti ve yöntem tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde ampirik analiz gerçekleştirilerek analiz sonuçları yorumlanmıştır. Son olarak ise elde edilen bulgular değerlendirilerek politika önerilerinde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Yenilenebilir enerji ile çevresel bozulma arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmalar incelendiğinde ağırlıklı olarak RES'lerin çevresel bozulmayı azalttığına dair sonuçların elde edildiği görülsede, heterojen sonuçların mevcut olduğu görülmektedir. Aşağıda bu çalışmalara yer verilecektir.

Chiu ve Chang (2009), 30 OECD ülkesi için 1996-2005 dönem aralığında PTR modelini kullanarak gerçekleştirmiş oldukları araştırmaya göre, 30 OECD ülkesinin yenilenebilir enerji arzının, kullanılan toplam enerji arzının %8,39'unu oluşturması gerekmektedir. Söz konusu bu çalışmada yenilenebilir enerji arzı ancak bu seviyeye ulaştığında çevresel bozulmaya yönelik bir etki gözlemlenebileceği ifade edilmiştir.

Apergis vd. (2010), 19 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeden oluşan bir grup için 1984-2007 gözlem aralığında panel hata düzeltme modeli ve Panel Granger nedensellik testi kullanarak ampirik bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen sonuçlar nükleer enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu ve yenilenebilir enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Panel Granger nedensellik testi sonuçları kısa vadede nükleer enerji tüketiminin çevresel bozulmanın azaltılmasında etkili olduğunu; yenilenebilir enerji tüketiminin ise çevresel bozulmanın azaltılmasında etkili olmadığını göstermektedir. Bunun nedeninin ise aralıklı arz sorunları ile baş edebilmek için yeterli depolama teknolojisinin bulunmaması ve bunun sonucunda elektrik üreticilerinin pik yük talebini karşılamak amacıyla kirlitici enerji kaynaklarını kullanmak zorunda kalmaları olabileceği ifade edilmiştir.

Al-Mulali vd. (2015), Vietnam için 1981-2011 aralığını kapsayan dönemde ARDL metodunu kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kalitesi üzerinde hiçbir etkisi olmadığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte belli bir eşğin altındaki yenilenebilir enerjinin çevresel bozulmaya yol açtığı ifade edilmiştir.

Al-Mulali vd. (2016), Kenya için 1980-2012 aralığını kapsayan dönemde ARDL metodu kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında RES'lerin çevresel kaliteyi artırdığı; NRES'lerin ve kentleşmenin ise çevresel bozulmayı artırdığını bildirmişlerdir.

Souza vd. (2018), 5 MERCOSUR ülkesi için 1990-2014 periyodunu baz alarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında OLS regresyon yöntemi kullanılmış olup; yenilenebilir enerji, yenilenemeyen enerji, reel gelir ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre çevresel bozulmanın azaltılmasında yenilenebilir enerjinin etkili olduğu saptanmıştır.

Cai vd. (2018), G7 ekonomilerinde 1965-2015 periyodu için Bootstrap ARDL yaklaşımını kullanarak yenilenebilir enerji kullanımı ile çevresel bozulma arasındaki

ilişkiyi incelemişlerdir. Almanya için temiz enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Bekhet ve Othman (2018), Malezya için 1971-2015 periyodunda FMOLS-DOLS tahminlerini kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında sürdürülebilir kalkınmaya yönelik RES'in çevre kalitesi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Sonuçlar RES ile çevresel bozulma arasında ters N şeklinde bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Bu bulgu, yenilenebilir enerjinin Malezya'daki çevresel bozulmayı azalttığı anlamına gelmektedir.

Jin ve Kim (2018), 30 ülke için 1990'dan 2014'e kadar olan dönemde FMOLS-DOLS tahminlerini kullanarak RES ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştıran bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Söz konusu çalışmanın sonuçlarına göre RES'lerin çevresel bozulmayı azaltıcı etkisi saptanırken; nükleer enerjinin çevresel bozulmaya neden olduğunu tespit etmişlerdir.

Bekun vd., (2019), 16 AB ülkesi için 1996-2014 gözlem aralığını baz alan dönemde MG-ARDL yöntemini kullanarak yenilenebilir enerji kaynakları (RES) ve yenilenemeyen enerji kaynakları (NRES) ile çevresel bozulma arasındaki bağlantıyı araştırmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre NRES'lerin çevresel bozulmayı artırdığını, RES'lerin ise azalttığını ifade etmişlerdir.

Acheampong vd. (2019), 46 Sahra Altı Afrika ülkesi örneğinde 1980-2015 aralığını kapsayan dönem için Fixed ve Random Effect tahminlerini kullanarak RES'lerin çevre üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre RES'ler ve doğrudan yabancı yatırımlar çevresel bozulmayı azaltmaya yardımcı olurken; nüfus artışı ve finansallaşma çevresel bozulmanın artmasına neden olmaktadır.

Cheng vd. (2019), OECD ülkeleri için 2000'den 2013'e kadar olan dönemde OLS metodunu kullanarak ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ampirik sonuçlar, EKC hipotezinin yenilenebilir enerji tüketimi ve çevresel bozulma ile doğrulandığını ortaya koymuştur.

Charfeddine ve Kahia (2019), MENA bölgesindeki 1980'den 2015'e kadar olan dönem için VAR tekniğini kullanarak yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel bozulma üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bulgular yenilenebilir enerjinin çevre kalitesi üzerindeki etkisinin oldukça düşük seviyede kaldığını ortaya koymuştur.

Chandio vd. (2020), Pakistan örneğinde 1997'den 2017'ye kadar olan dönem aralığı için FMOLS-DOLS ve ARDL metodlarını kullanarak elektrik tüketimi, doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bulgular yenilenebilir enerjinin çevre kirliliğini azaltmada ve de doğrudan yabancı yatırım çekmede daha başarılı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Destek ve Sinha (2020), OECD ekonomileri için 1980'den 2014'e kadar olan dönemde Mean Group (MG), FMOLS-MG ve DOLS-MG tekniklerini kullanarak ticaret, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sonuçlara göre yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel kaliteyi artırdığı ve ekolojik ayak izini azalttığı saptanmıştır. Ayrıca yenilenemeyen enerji kullanımının çevre kalitesinin bozulmasında etkili olduğu vurgulanmıştır.

Wolde-rufael ve Weldemeskel (2020), BRICTS ülkeleri için 1993-2014 gözlem aralığında PMG-ARDL metodlarını kullanarak RES ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştıran bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre RES çevresel bozulmayı azaltmaktadır.

Başka bir incelemede Koengkan ve Fuinhas (2020), MERCOSUR ülkeleri açısından 1980'den 2014'e kadar olan dönemde panel vektör otoregresyonu kullanarak yenilenebilir enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Sonuçlar, yenilenebilir enerji ve fosil yakıtların tüketimi arasında bir ikame edilebilirlik etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla çalışmada bu ülkelerdeki çevresel hasarın hafifletilmesinde yenilenebilir enerji reformlarının etkili olduğu ifade edilmiştir.

3. Model, Veri ve Yöntem

Yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada Türkiye için 2000-2020 dönem aralığı baz alınmıştır. Ampirik modele küresel hektar cinsinden kişi başına düşen ekolojik ayak izi, yenilenebilir enerji tüketiminin toplam enerji tüketimi içerisindeki yüzdelik payı, finansal gelişme endeksi, kişi başına düşen GSYİH ve çevre ile ilgili teknolojiler (toplam değeri) değişkenleri dahil edilmiştir. Çevre ile ilgili teknolojiler "stats.OECD" veri tabanından, ekolojik ayak izi "Global Footprint Network" veri tabanından, finansal gelişme endeksi "IMF" veri tabanından, GSYİH ve yenilenebilir enerji "World Development Indicators" veri tabanından elde edilmiş olup; oluşturulan ampirik model aşağıdaki gibidir:

$$EF_t = \beta_0 + \beta_1 \ln RE_t + \beta_2 \ln GDP_t + \beta_3 \ln FD_t + \beta_4 \ln TEC_t + \mu_t \quad (1)$$

1 numaralı denklemde yer alan EF, global hektar cinsinden ekolojik ayak izini; GDP, 2015 sabit fiyatları ile dolar cinsinden kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılayı; RE, yenilenebilir enerji kaynakları tüketimini; FD, finansal gelişme endeksini; TEC çevre ile ilgili teknolojileri ve μ_t hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca tüm değişkenler logaritmik formda kullanılmıştır. Çalışmada serilerin durağanlık durumu ADF birim kök testi ile araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin araştırılması için ARDL sınır testi kullanılmıştır. Kısa ve uzun dönem katsayı tahmini ARDL katsayı tahmincisi ile yapılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise Toda-Yamamoto nedensellik testi ile araştırılmıştır.

4. Ampirik Analiz

Yenilenebilir enerji kaynaklarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada ilk olarak serilerin durağanlık durumu araştırılmıştır. Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen ADF birim kök testi sonuçları, Tablo 1'de gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları ancak birinci fark değerlerinde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 1. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit		Sabit ve Trend	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
lnEF	-0.9427	0.7525	-2.9995	0.1564
lnRE	-1.9991	0.2847	-2.1366	0.4961
lnGDP	-0.3992	0.8916	-3.0049	0.1562
lnFD	-2.4155	0.1508	-2.3254	0.8358
lnTEC	-1.4263	0.5488	-1.4236	0.8213
dlnEF	-8.1186	0.0000***	-3.7044	0.0505*
dlnRE	-4.6300	0.0021***	-5.3908	0.0022***
dlnGDP	-4.5004	0.0025***	-4.5063	0.0105**
dlnFD	-7.9642	0.0000***	-8.6860	0.0000***
dlnTEC	-3.7853	0.0110***	-3.8756	0.0346**

Not: (***),(**),(*) sırasıyla %1,%5,%10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Serilerin durağanlık durumları tespit edildikten sonraki aşamada seriler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığının araştırılması gerekmektedir. Ancak bunun öncesinde ARDL modeli için uygun gecikme uzunluğunun seçilmesi gerekmektedir. Tablo 2'de yer alan LR (sequential modified LR test statistic), FPE (final prediction error) ardışık modifiye edilmiş LR test istatistiği ve SC (Schwarz information criterion) bilgi kriterlerine göre gecikme uzunluğunun 1 olarak seçilmesine karar verilmiştir.

Tablo 2. ARDL Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	66.93119	NA	1.02e-09	-6.519073	-6.270537	-6.477011
1	133.7180	91.39240*	1.40e-1*	-10.91768	-9.426460*	-10.66531
2	161.3837	23.29750	2.14e-11	-11.19829*	-8.464386	-10.73560*

Not: (*) optimal gecikme değerlerini ifade etmektedir.

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığının araştırılması için ARDL sınır testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 3'te aktarılmıştır. Sonuçlar incelendiğinde f-istatistiğinin tüm kritik değerlerin üzerinde olduğu ve dolayısıyla seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu saptanmıştır.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi Sonuçları

Model	Gecikme Uzunlukları	f-istatistiği
$EF_t = f(RE_t, GDP_t, FD_t, TEC_t)$	(1, 1, 1, 0, 0)	8.79
Kritik Değerler	(I0)	(II)
%10	2.27	3.08
%5	2.57	3.49
%1	3.59	4.48

Not: (**), (**), (*) sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin geçerliliği bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerinin araştırılmasına olanak tanımaktadır. Ancak söz konusu bu etkilerin araştırılmadan önce kurulan modelin teşhis testleri ile güvenilirliğinin test edilmesi gerekmektedir. Tablo 4'te yer alan teşhis testlerine göre; ARCH testi ile değişen varyans sorununun olmadığı, JB testi ile hata teriminin normal dağılım koşulunu sağladığı, Breusch-Godfrey (LM) testi otokorelasyon sorunun olmadığı, Ramsey-Reset testi modelde doğru fonksiyonel formun kullanıldığı, CUSUM ve CUSUMQ testleri parametrelerin istikrarlı olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. ARDL Kısa ve Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: EF	Katsayı	Olasılık
Kısa Dönem		
GDP	0.9086	0.0000***
FD	0.3999	0.0005***
RE	-0.1505	0.0054***
TEC	-0.0010	0.6809
CointEq(-1)	-0.9255	0.0000***
Uzun Dönem		
GDP	0.3456	0.0005***
FD	0.4231	0.0194**
RE	-0.3107	0.0050***
TEC	-0.0038	0.1976
Varsayım Testleri		
ARCH	0.0577	0.9441
JB	3.9114	0.1414
LM	1.9296	0.1956
RAMSEY	0.0669	0.8006
CUSUM	İstikrarlı	İstikrarlı
CUSUMQ	İstikrarlı	İstikrarlı

Not: (**), (**), (*) sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Kısa ve uzun dönem katsayı tahmin sonuçları birbirinden farklı olabilmektedir. Ancak asıl etkileşimin uzun dönemde gerçekleşmesinden ötürü en doğru bulguları uzun

dönem katsayı tahmin sonuçları vermektedir. Tablo 4'te yer alan ARDL kısa ve uzun dönem katsayı tahmin sonuçlarına göre reel gelir artışının her iki dönemde de ekolojik ayak izini artırdığı saptanmıştır. Buna göre, reel gelirden meydana gelen %1'lik bir artış ekolojik ayak izini kısa vadede %0.90 oranında artırmaktadır. Uzun vadede ise reel gelirdeki %1'lik bir artış ekolojik ayak izini %0.34 oranında artırmaktadır. Bu bulgu, yeni sanayileşen ülkelerden biri olan Türkiye'de gerçekleşen ekonomik büyüme faaliyetlerinin doğal kaynak kullanımını hızlandırmakta olduğunu işaret etmektedir. Bu durum ise ekolojik ayak izini artırırken; gezegenin biyolojik taşıma kapasitesini azaltmaktadır. Finansal gelişmenin de benzer şekilde hem kısa vadede hem de uzun vadede ekolojik ayak izini artırdığı tespit edilmiştir. Finansal genişlemedeki %1'lik bir artış kısa vadede ekolojik ayak izini %0.39 oranında artırmaktadır. Uzun vadede ise finansallaşmadaki %1'lik bir artış ekolojik ayak izini %0.42 artırmaktadır. Bu sonuç hane halklarının krediye erişimlerinin kolaylaştığını ve enerji yoğun ürünleri satın aldıklarını işaret etmektedir. Fosil yakıtların tüketilme nedenlerinden biri de enerji üretimi için kullanılmasıdır. Dolayısıyla enerji yoğun ürünlerin kullanılması karbon ayak izini artırdığı gibi ekolojik ayak izini de artırmaktadır. Çalışmanın ana odağını oluşturan RES'lerin ise hem kısa dönem hem de uzun dönem de beklenildiği üzere ekolojik ayak izini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Kısa vadede RES'lerde meydana gelen %1'lik bir artışın ekolojik ayak izini %0.15 oranında azalttığı saptanmıştır. Uzun vadede ise RES'lerdeki %1'lik bir artış ekolojik ayak izini %0.31 oranında azaltmaktadır. Analiz sonucunda sürdürülebilir enerji kaynakları kullanımının çevresel bozulmaya yol açmadığını hatta çevresel bozulmayı azalttığı anlaşılmaktadır. Böylece söz konusu temiz enerji kaynakları bir yandan ekolojik ayak izini azaltırken; diğer yandan gezegenin biyolojik taşıma kapasitesini de artırmaktadır. Söz konusu bu bulgu, Destek ve Sinha (2020); Sahoo ve Sethi (2021); Ansari vd., (2021); Sharma vd.,(2021) çalışmalarıyla tutarlıdır. Çevresel teknolojilerin ise her iki dönemde de ekolojik ayak izine anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Çevre teknolojilerinin katsayısının negatif ancak istatistiksel olarak anlamsız olması, söz konusu bu teknolojilerin henüz yeterli seviyeye ulaşmadığı anlamına gelmektedir. Bu sonuç çevresel teknolojilerin çevresel bozulmayı azaltmasının ancak belirli bir eşik üzerinde olmasıyla mümkün olabileceğini göstermektedir. Son olarak, beklenildiği üzere hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Tablo 5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi	Wald İstatistiği	Olasılık	Nedensellik
FD→EF	4.692786	0.0303**	VAR
GDP→EF	4.330596	0.0374**	VAR
RE→EF	0.515850	0.4726	YOK
TEC→EF	0.295770	0.5865	YOK
EF→FD	0.128143	0.7204	YOK
GDP→FD	0.313354	0.5756	YOK
RE→FD	0.719080	0.3964	YOK
TEC→FD	0.831489	0.3618	YOK
EF→GDP	0.284522	0.5938	YOK
FD→GDP	0.921958	0.3370	YOK
RE→GDP	1.431057	0.2316	YOK
TEC→GDP	0.309137	0.5782	YOK
EF→RE	0.435801	0.5092	YOK
FD→RE	3.140362	0.0764*	VAR
GDP→RE	0.153837	0.6949	YOK
TEC→RE	0.814410	0.3668	YOK
EF→TEC	0.850182	0.3565	YOK
FD→TEC	0.315985	0.5740	YOK
GDP→TEC	3.869732	0.0492**	VAR
RE→TEC	0.238755	0.6251	YOK

Not: (**),(**),(*) sırasıyla %1,%5,%10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Toda Yamamoto nedensellik testi serilerin hangi düzeyde entegre olduklarına bakılmaksızın daima düzey değerleri kullanılarak standart vektör otoregresif (VAR) modeli üzerinden kurulmaktadır. VAR modelinin gecikme uzunluğuna (k) maximum entegrasyon derecesi (d_{max}) eklenmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995). LR (sequential modified LR test statistic), FPE (final prediction error) ardışık modifiye edilmiş LR test istatistiği ve SC (Schwarz information criterion) kriterlerine göre gecikme uzunluğunun 1 olarak seçilmesine karar verilmiştir. Serilerin tamamı I(1) oldukları için maximum entegrasyon derecesi ($d_{max}=1$) olarak belirlenmiştir. Daha sonra VAR modelindeki uygun gecikme uzunluklarına (Lag (k)=1) maximum bütünleşme derecesi (Lag (k+ d_{max})=1+1) eklenerek ilgili sonuçlar elde edilmiştir. Söz konusu testin hipotezleri aşağıdaki gibidir (Yılancı ve Özcan, 2010):

$$y_t = y_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{1i} y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} x_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

$$X_t = X_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{2i} y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} x_{t-1} + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

Denklem (2) için; $H_0 : \beta_{1i} = 0$ hipotezi, X değişkeni Y değişkeninin granger nedeni değildir.

Denklem (3) için; $H_1 : \beta_{1i} \neq 0$ hipotezi, X değişkeni Y değişkeninin granger nedenidir.

Nedensellik testleri katsayı tahmin sonuçlarını güçlendirmek için uygulanmaktadır. Tablo 5'te yer alan Toda Yamamoto nedensellik test sonuçlarına göre finansal gelişmeden ekolojik ayak izine tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır. Reel gelir artışından ekolojik ayak izine tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu iki bulgu da kısa ve uzun dönem katsayı tahmin sonuçları ile tutarlıdır. Finansal genişlemeden RES'lere tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu raporlanmıştır. Reel gelirden çevresel teknolojilere nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. RES'ten ekolojik ayak izine herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Söz konusu bu bulgu çalışmanın kısa ve uzun dönem bulgularını desteklemektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada gelişmekte olan ve yeni sanayileşen ülkeler arasında yer alan Türkiye için 2000-2020 yılları arası baz alınarak yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre, GDP'deki artış ekolojik ayak izini artırmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler enerji yoğun sektörlerle ekonomik büyüme faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Ekonomik büyüme faaliyetlerinin fosil yakıtlarla gerçekleştirilmesi ise çevresel bozulmaya yol açmaktadır. Özellikle yeni sanayileşen ülkelerde RES'lere yeterli yatırım yapılmadığı takdirde hem maliyet avantajından dolayı hem de erişilebilirliğinin görece daha kolay olmasından dolayı, bünyesinde yüksek karbon barındıran NRES kullanımının artmasına yol açtığı bilinmektedir.

Finansal genişlemenin de hem kısa vadede hem de uzun vadede ekolojik ayak izini artırdığı saptanmıştır. Bu bulgu, hem hane halklarının hem de sermaye sahiplerinin enerji yoğun ürünlere yöneldiği anlamını taşımaktadır.

Çalışmanın ana odak noktasını oluşturan RES'lerin ise ekolojik ayak izini azalttığı tespit edilmiştir. RES'lerin hem üretimi hem de tüketimi esnasında karbon emisyonu salınımına neden olmaması sayesinde gezegenin biyolojik taşıma kapasitesinin artmasına yardımcı olmaktadır. Bu bulgu, Destek ve Sinha (2020); Sahoo ve Sethi (2021); Ansari vd., (2021); Sharma vd., (2021) çalışmalarıyla uyum göstermektedir.

Çevresel teknolojilerin ise katsayısı negatif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu bulgu, çevresel teknolojilerin ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda söz konusu bulgu çevresel teknolojilerin ekolojik ayak izini azaltabilmesi için belirli bir eşiğe ulaşması gerektiği anlamını taşımaktadır.

Elde edilen tüm bulgular genel olarak değerlendirildiğinde ekonomik büyüme faaliyetlerinin NRES yerine RES ile yapılması önerilmektedir. Bunun için RES'lere yeterli yatırımlar yapılarak NRES kullanımının önüne geçilmesi sağlanmalıdır. Kirlenici faaliyetlerde bulunanlar için gerekli cezai tedbirler uygulanmalıdır. Çevresel teknolojilerin belirli bir eşiğin üzerine çıkabilmesi için hem Ar-Ge çalışmaları hem de söz konusu teknolojilerin yaygınlaştırılması gerekli finansal desteklerle sağlanmalıdır. Sürdürülebilir enerjiler üretim ve tüketim faaliyetlerine entegre edilerek doğal kaynakların tüketilme hızı yavaşlatılmalıdır. Ayrıca hane halklarının enerji tasarruflu ürünlere yönelmeleri için gerekli teşviklerin sağlanması önerilmektedir.

Kaynakça

- Acheampong, A. O., Adams, S., & Boateng, E. (2019). Do globalization and renewable energy contribute to carbon emissions mitigation in Sub-Saharan Africa?. *Science of the Total Environment*, 677, 436-446.
- Al-Mulali, U., Saboori, B., & Ozturk, I. (2015). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis in Vietnam. *Energy policy*, 76, 123-131.
- Al-Mulali, U., Solarin, S. A., & Ozturk, I. (2016). Investigating the presence of the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis in Kenya: an autoregressive distributed lag (ARDL) approach. *Natural Hazards*, 80, 1729-1747.
- Ansari, M. A., Haider, S., & Masood, T. (2021). Do renewable energy and globalization enhance ecological footprint: an analysis of top renewable energy countries?. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 6719-6732.
- Apergis, N., Payne, J. E., Menyah, K., & Wolde-Rufael, Y. (2010). On the causal dynamics between emissions, nuclear energy, renewable energy, and economic growth. *Ecological Economics*, 69(11), 2255-2260.
- Bekhet, H. A., & Othman, N. S. (2018). The role of renewable energy to validate dynamic interaction between CO2 emissions and GDP toward sustainable development in Malaysia. *Energy economics*, 72, 47-61.
- Bekun, F. V., Alola, A. A., & Sarkodie, S. A. (2019). Toward a sustainable environment: Nexus between CO2 emissions, resource rent, renewable and nonrenewable energy in 16-EU countries. *Science of the total Environment*, 657, 1023-1029.
- Cai, Y., Sam, C. Y., & Chang, T. (2018). Nexus between clean energy consumption, economic growth and CO2 emissions. *Journal of cleaner production*, 182, 1001-1011.
- Chandio, A. A., Jiang, Y., Ahmad, F., Akram, W., Ali, S., & Rauf, A. (2020). Investigating the long-run interaction between electricity consumption, foreign investment, and economic progress in Pakistan: evidence from VECM approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 25664-25674.
- Charfeddine, L., & Kahia, M. (2019). Impact of renewable energy consumption and financial development on CO2 emissions and economic growth in the MENA region: a panel vector autoregressive (PVAR) analysis. *Renewable energy*, 139, 198-213.
- Cheng, C., Ren, X., & Wang, Z. (2019). The impact of renewable energy and innovation on carbon emission: An empirical analysis for OECD countries. *Energy Procedia*, 158, 3506-3512.
- Chiu, C. L., & Chang, T. H. (2009). What proportion of renewable energy supplies is needed to initially mitigate CO2 emissions in OECD member countries?. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 13(6-7), 1669-1674.
- de Souza, E. S., Freire, F. D. S., & Pires, J. (2018). Determinants of CO 2 emissions in the MERCOSUR: the role of economic growth, and renewable and non-renewable energy. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 20769-20781.
- Destek, M. A., & Sinha, A. (2020). Renewable, non-renewable energy consumption, economic growth, trade openness and ecological footprint: Evidence from organisation for economic Co-operation and development countries. *Journal of cleaner production*, 242, 118537.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.

Ellabban, O., Abu-Rub, H., & Blaabjerg, F. (2014). Renewable energy resources: Current status, future prospects and their enabling technology. *Renewable and sustainable energy reviews*, 39, 748-764.

Energy information Administration (2013) future world energy demand driven by trends in developing countries. Retrieved from <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=14011>

Jin, T., & Kim, J. (2018). What is better for mitigating carbon emissions–Renewable energy or nuclear energy? A panel data analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 91, 464-471.

Khatami, F., & Goharian, E. (2022). Beyond Profitable Shifts to Green Energies, towards Energy Sustainability. *Sustainability*, 14(8), 4506.

Koengkan, M., & Fuinhas, J. A. (2020). Exploring the effect of the renewable energy transition on CO2 emissions of Latin American & Caribbean countries. *International Journal of Sustainable Energy*, 39(6), 515-538.

Raza, A., Habib, Y., & Hashmi, S. H. (2023). Impact of technological innovation and renewable energy on ecological footprint in G20 countries: The moderating role of institutional quality. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(42), 95376-95393.

Sahoo, M., & Sethi, N. (2021). The intermittent effects of renewable energy on ecological footprint: evidence from developing countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(40), 56401-56417.

Sharif, A., Baris-Tuzemen, O., Uzuner, G., Ozturk, I., & Sinha, A. (2020). Revisiting the role of renewable and non-renewable energy consumption on Turkey's ecological footprint: Evidence from Quantile ARDL approach. *Sustainable cities and society*, 57, 102138.

Sharma, R., Sinha, A., & Kautish, P. (2021). Does renewable energy consumption reduce ecological footprint? Evidence from eight developing countries of Asia. *Journal of Cleaner Production*, 285, 124867.

Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.

Wolde-Rufael, Y., & Weldemeskel, E. M. (2020). Environmental policy stringency, renewable energy consumption and CO2 emissions: Panel cointegration analysis for BRIICTS countries. *International Journal of Green Energy*, 17(10), 568-582.

Yılançı, V., & Özcan, B. (2010). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için savunma harcamaları ile GSMH arasındaki ilişkinin analizi. *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 21-33.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Elif KOÇAK (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Elif KOÇAK (100%)

Çorum Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin E-Muhasebe Uygulamaları ile İlgili Tutumları*

Ela HİÇYORULMAZ¹, Habib AKDOĞAN²

¹ Doç. Dr. Hitit Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü; elahicyorulmaz@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7442-4138

² Prof. Dr. Ufuk Üniversitesi, İİBF, habibakdogan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3639-5310

Öz: Hayatımıza teknolojinin girmesiyle birlikte yepyeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Özellikle de teknolojinin hızlı ve sürekli değişimi birçok alanda değişikliklere gidilmesine neden olmaktadır. Muhasebe meslek mensuplarının token taşı kullanarak yaptığı hesaplamalardan elektronik işlemlerin gerçekleştiği bir döneme gelinmiştir. Artık tüm işlemler elektronik olarak yapılabilmektedir. Hatta muhasebe alanında e-muhasebe uygulamalarının kullanımı yasa ile zorunlu kılınmıştır. İşlemlerin elektronik olarak gerçekleşmesi; zaman, maliyet, kullanım kolaylığı, bilgiye hızlı erişim, denetim gibi noktalarda avantaj sağlamaktadır. Ancak muhasebe meslek mensuplarının bu teknolojik yenilikleri yakından takip ederek uygulaması bir zorunluluk haline gelmiştir. E-fatura, e-defter, e-imza, e-beyanname, e-dönüşüm gibi uygulamaların kurulumu ve kullanımı konusunda yaşanan sorunların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Yeni muhasebe yazılımları ve uygulamaları hakkında muhasebe meslek mensuplarının görüşlerinin alınması programları kullanan kişiler olmaları nedeniyle önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmada serbest muhasebeci mali müşavirlerin e-muhasebe uygulamaları konusundaki tutumları araştırılmıştır. Çalışma Çorum il merkezinde bulunan muhasebe meslek mensuplarına anket tekniği ile uygulanmıştır. Anketler Temmuz 2023- Aralık 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Anket formundan elde edilen veriler SPSS-21 programı ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre serbest muhasebeci mali müşavirlerin yaş ve mükellef sayıları ile e-uygulama alt boyutlarında anlamlı ilişki tespit edilmemiştir. Yaş ve mesleki deneyimlerinde ise sadece e-uygulamaların takibi ve görüşler boyutunda anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Bu anlamlı farklılıklar Tukey analizi test edilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise serbest muhasebeci mali müşavirlerin demografik özellikleri ile e-muhasebe uygulamalarına karşı tutumları arasında ilişki bulunmamaktadır sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: E-Muhasebe, E-Uygulamalar, E-dönüşüm, Elektronik işlemler, Muhasebe Meslek Mensubu
Jel Kodları: M41, M40, O14

Atıf: Hiçyorulmaz E., Akdoğan H. (2024). Çorum Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin E-Muhasebe Uygulamaları ile İlgili Tutumları, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 266-276.
<https://doi.org/10.30586/1433908>

Geliş Tarihi: 08.02.2024
Kabul Tarihi: 22.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Attitudes of Çorum Accounting Professionals Regarding E-Accounting Practices

Abstract: It can be said that a brand-new era has begun with the introduction of technology into our lives. In particular, the rapid and continuous change of technology causes changes in many areas. We have come to a period in which electronic transactions are made from calculations made by accounting professionals using token stones. All transactions can now be performed electronically. In fact, the use of e-accounting applications in the field of accounting has been made mandatory. Transactions are carried out electronically. It provides advantages in terms of time, cost, ease of use, quick access to information, and control. However, accounting professionals must closely follow and apply these technological innovations. Problems encountered in the installation and use of applications such as e-invoice, e-ledger, e-signature, e-declaration and e-transformation need to be eliminated. Obtaining the perspectives of accounting professionals about new accounting software and applications is important because they are the people who use the programs. In this study, the attitudes of accountants' professionals toward e-accounting applications were investigated in the study. The research was

* Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Etik Kurulu'ndan 03.07.2023 tarih ve 2023/214 sayılı olarak alınmıştır.

applied to accounting professionals in Çorum city center using the survey technique. The surveys were conducted between July 2023 and December 2023. The data obtained from the survey form were analyzed using the SPSS-21 program. According to the analysis results, no significant relationship was detected between the age and number of taxpayers of independent accountants and financial advisors and e-application sub-dimensions. A significant relationship was found between age and professional experience only in terms of following e-applications and opinions. These significant differences were tested by Tukey analysis. When evaluated in general, it was concluded that there is no relationship between the demographic characteristics of independent accountants and financial advisors and their attitudes towards e-accounting applications.

Keywords: E-Accounting, E-Applications, E-Transformation, Electronic Transactions, Accounting Professionals.

Jel Codes: M41, M40, O14

1. Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojileri sürekli gelişmeye devam etmektedir. Bu gelişim sırasında ortaya birçok değişiklik çıkmaktadır. Bu teknolojileri kullananlar açısından kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz etkiler yaşanmaktadır. Ancak olumsuz etkileri en az düzeye indirgeyerek bu teknolojileri her geçen gün daha fazla kullanmaya çalışmaktayız. Elektronik işlemler olarak adlandırılan e-işlemler işletmelerin ve bireylerin gündelik hayatlarında yer almaktadır. Örneğin e-Devlet ile bireyler devlet tarafından verilen tüm hizmetlere kolaylıkla ulaşırken, e-uygulamalar ile işletmeler faturalama, arşiv, tahsilat, dekont, sigorta, muhasebe gibi işlemleri elektronik olarak gerçekleştirmektedir. İşletmelerin elektronik işlemlere dönüşümünde en çok muhasebe departmanlarının etkilendiği söylenebilir (Bayraktar ve Yıldırım, 2017, s.96).

Muhasebe departmanlarının kullanmış oldukları elektronik muhasebe işlemleri sayesinde zaman ve maliyet avantajı elde edilmekte, muhasebe meslek mensuplarının verimliliği artmaktadır. Temel görevlerinden birisi olarak kabul edilen kayıt tutma tekniği yerine analiz ve yorum yapma yönleri gelişmiştir (Deniz ve Güngör Taç, 2020, s.623). Elektronik uygulamaların kullanıcıları olan muhasebe meslek mensuplarının görüşleri işlemlerin sorunsuz bir şekilde ilerlemesi için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada öncelikle elektronik muhasebe işlemleri konusuna değinilmiştir. Daha sonra muhasebe meslek mensuplarının elektronik muhasebe işlemleri konusundaki görüşlerini veya tutumlarını ele alan çalışmalar literatür taraması olarak sunulmuştur. Çalışmanın araştırma bölümünde ise Çorum il merkezinde faaliyetlerine devam eden serbest muhasebeci mali müşavirlerin (SMMM) elektronik muhasebe işlemleri (e-muhasebe) konusundaki tutumları araştırılmıştır. Ankete bir yeminli mali müşavir katıldığı için çalışmada SMMM olarak genelleme yapılmıştır. Araştırmada anket tekniği uygulanmış ve anketten elde edilen bulgularda SMMM'lerin elektronik muhasebe uygulamaları konusundaki görüşleri ile demografik özellikleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde yapılan araştırma hakkında bilgilerle yer verilmiş ve konu ile ilgili öneriler sunulmuştur.

2. Elektronik Muhasebe İşlemleri

Çok sayıda kayıt işlemleri yapan, birçok defter ve belgeyi düzenleyerek arşivleyen muhasebe meslek mensuplarının kâğıt tüketimi yerine elektronik işlemleri tercih etmesi verimlilik, maliyet ve zaman avantajı sağlamaktadır. Bu gelişen teknolojinin de usul ve esaslar ile desteklenmesi gerekmektedir. 19 Ekim 2019 tarihinde yayımlanan ve 01.01.2020 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği (VUK) 509'da elektronik kayıt kavramı tanımlanmıştır. Bu tanıma göre elektronik kayıt "elektronik ortamda tutulan ve elektronik defter ve belgeleri oluşturan, elektronik yöntemlerle erişimi ve işlenmesi mümkün olan en küçük bilgi ögesidir". Ayrıca aynı tebliğde muhasebe işlemlerinde kullanılan elektronik araçlar; e-fatura, e-arşiv fatura, e-irsaliye, e-serbest

melek makbuzu, e-müstahsil makbuz, e-gider pusulası, e-bilet uygulaması, e-sigorta komisyon gider belgesi, e-sigorta poliçe, e-döviz alım satım belgesi, e-dekont uygulaması şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB, 2024) internet sayfasında yer alan e-işlemler; e-beyanname, e-fatura, e-defter, e-tebligat, defter beyan sistemi, dijital vergi dairesidir (VUK GT 509).

Muhasebe meslek mensupları teknolojik gelişmelerden ve dijital işlemlerden en çok etkilenen meslekler içerisinde ilk sıralarda yer almaktadır (Onan, 2023, s.1). Bu nedenle muhasebe meslek mensuplarının yeni elektronik işlemlere uyum sağlaması için farklı yetenekler geliştirmesi gerekmektedir (Akdoğan ve Akdoğan, 2018, s.5). Muhasebe meslek mensuplarının elektronik işlemleri kullanma sürecinde ortaya çıkan sorunların ya da bu uygulamalar hakkındaki görüşlerin araştırılarak daha etkin kullanımının sağlanması gerekmektedir.

3. Literatür Taraması

Türkiye’de 2003-2004 yılı eylem planında yer alarak uygulanmaya başlanan e-dönüşüm süreci ile literatürde e-muhasebe uygulamaları konusunda muhasebe meslek mensuplarının görüşlerine yönelik araştırmalar yer almıştır. Farklı illerde çeşitli yöntemlerle (anket, mülakat gibi) yapılan araştırmalardan önemli olanlardan bazıları tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 1. E-Muhasebe Uygulamasına Yönelik Literatür Taraması

Yazarlar	
Kavcı ve Ercan (2022)	Yapılan çalışmada Gaziantep’te faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-uygulama konusundaki görüşleri araştırılmıştır. Araştırmada anket tekniği uygulanmış olup, araştırma sonucunda e-uygulama konusundaki görüşlerin pozitif yönde olduğu belirlenmiştir.
Tuğay ve Güler (2021)	İsparta il merkezinde çalışmalarına devam eden muhasebe meslek mensuplarının elektronik uygulamalar hakkındaki görüşleri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda e- muhasebe uygulamalarının Türkiye’de uygulanması gerektiği ancak alt yapı yetersizliği ve uygulamalar ile ilgili bilgi eksikliği nedeniyle hazır olunmadığı belirtilmiştir.
Uluslan ve Bozkurt (2021)	Çalışmalarında Yozgat’ta faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-fatura ve e-defter uygulamaları konusundaki görüşlerini mesleki unvan ve mesleki deneyimleri açısından araştırmışlardır. Muhasebe meslek mensuplarının e-uygulamaları bazen yararlı buldukları, Hazine ve Maliye Bakanlığı’nun uygulamaları konusunda kararsız kaldıkları ancak e-uygulamaları güncel bir şekilde takip ettikleri ve çeşitli önerilerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Pusmaz ve Özulucan (2021)	Kayseri ve Niğde’de faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okur yazırlık düzeylerinin araştırıldığı çalışmada tarama modeli kullanılmıştır. Araştırma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe konusunda okuryazarlık ve bilinç düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Deniz ve Güngör Tanç (2020)	Hatay ilinde faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşüm süreci ile ilgili görüşleri çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada anket yöntemi uygulanmış olup, muhasebe meslek mensuplarının alt yapıyı yetersiz buldukları ve mükelleflerin dijital muhasebe ile ilgili bilgi düzeylerinin yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Apalı (2020)	Bursa’da faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşümden memnuniyet düzeylerinin araştırıldığı çalışmada anket tekniği uygulanmıştır. Araştırma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının demografik özellikleri ile e-dönüşüm süreci hakkındaki memnuniyet düzeyleri arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir.
Karasioğlu ve Garip (2019)	Karaman’da faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşüm sürecindeki sorunlarını araştırmışlardır. Araştırmada anket tekniği uygulanmıştır. Analiz sonucunda ise en büyük sorunun nitelikli eleman sayısının az olması olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle konu ile ilgili eğitimlerin sürekli olarak verilmesi önerilmiştir.
Elçin vd. (2018)	Çalışmada, Türkiye’deki muhasebe meslek mensuplarının e-uygulamalara geçiş sürecindeki görüşleri araştırılmıştır. Araştırmada anket ve mülakat yöntemleri uygulanmıştır. Yapılan araştırma sonucunda alt yapı eksikliğinin giderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca uzun vadede bu uygulamalara geçiş yapılması ve konu ile ilgili eğitimlerin verilmesi sonucuna ulaşılmıştır.
Gönen ve Solak (2017)	Muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşüm sürecindeki sorunlarını çalışmalarında ele almıştır. Çalışma İzmir’de faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarına anket tekniği uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, alt yapı sorunlarının bulunduğu, hizmet maliyetlerinde ve iş yükünde bir artışın olacağı ifade edilmiştir.
Bayraktar ve Yıldırım (2017)	Muhasebe meslek mensuplarının e-belge uygulamalarını kullanma ve kabullenme düzeylerinin araştırıldığı çalışma Karabük’te yapılmıştır. Çalışma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının e- belge uygulamalarını orta düzeyde kabullendikleri ve %54,10 oranında e-fatura ve e-belge kullandıkları tespit edilmiştir.

4. Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin E-Muhasebe Uygulamalarına Yönelik Tutumunun Araştırılması

Çalışmanın bu bölümünde; araştırmanın amacı, yöntemi ve kapsamı, hipotezleri ile araştırmada elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

4.1 Araştırmanın Amacı Yöntemi ve Kapsamı

Bu çalışmanın amacı, Çorum serbest muhasebeci mali müşavirlerin E-Muhasebe uygulamalarına yönelik tutumlarının ölçülmesidir.

Araştırmada birincil veri toplama tekniklerinden anket yöntemi kullanılmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, mesleki unvan, mesleki deneyim, mükellef sayısı olmak üzere toplam 6 ifade bulunmaktadır. İkinci bölümde kullanılan ölçek Bozkurt'un (2020) çalışmasında kullandığı 24 ifadeden oluşan ve 5'li likert tipi soru formatı ile hazırlanan ifadeleri içermektedir. Ölçekte 3 alt boyut bulunmaktadır. Bunlar; e-muhasebe uygulamalarının faydalılığı (1-12. Sorular), Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın e- muhasebe uygulamalarının değerlendirilmesi (13-20. Sorular) ve muhasebe meslek mensuplarının e-muhasebe uygulamalarını takip durumları (21. Soru) ile bu konudaki görüşleridir (22-24. Sorular). Anketler; anket çalışmaları, dosya ve görüntü kayıtları gibi retrospektif arşiv taramaları kapsamındaki online anket (Google Forms) çalışması yöntemi ile elde edilmiştir ve 1 Temmuz – 31 Aralık 2023 tarihleri arasında Çorum SMMM Odasına kayıtlı il merkezinde bulunan ve aktif çalışan muhasebe mensuplarına uygulanmıştır. Uygulanan anket için gerekli etik kurul izni Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 2023-214 başvuru numarası ile 03/07/2023 tarihinde alınmıştır.

Çorum SMMM Odasına kayıtlı ve il merkezinde çalışan 209 kişi bulunmaktadır. Tolerans gösterilebilecek örnekleme hacmine göre 209 kişilik bir evrenden %95 güven düzeyinde 135,487 kişilik örneklem alınması yeterli görülmektedir (Bayram, 2012, s.17). Araştırma örneklemini minimum 135 kişi olarak belirlenmiş ve 135 anket ile analizler tamamlanmıştır. Araştırmada veri analizleri SPSS 21 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. İstatistiki anlamlılık düzeyi için % 95 güven düzeyi ($p < 0.05$) kabul edilmiştir.

4.2 Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmada 3 ana hipotez ve her bir ana hipoteze ait 4 alt hipotez bulunmaktadır. Bu hipotezler aşağıda yer almaktadır.

H1. SMMM'lerin demografik özellikleri ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1a. SMMM'lerin cinsiyetleri ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1b. SMMM'lerin yaşları ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1c. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1d. SMMM'lerin mükellef sayıları ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2. SMMM'lerin demografik özellikleri ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2a. SMMM'lerin cinsiyetleri ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2b. SMMM'lerin yaşları ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2c. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2d. SMMM'lerin mükellef sayıları ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₃. SMMM'lerin demografik özellikleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3a}. SMMM'lerin cinsiyetleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3b}. SMMM'lerin yaşları ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3c}. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3d}. SMMM'lerin mükellef sayıları ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

4.3 Araştırmanın Güvenilirliği

Cronbach Alfa testi uygulanarak araştırmanın güvenilirliği test edilmiştir. Analiz sonucu aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. Araştırmanın Güvenilirlik Sonuçları

Boyutlar	Alfa Katsayısı	Madde Sayısı
Genel	0,955	24
Uygulamaların Faydalılığı	0,922	12
Uygulamaların Değerlendirilmesi	0,880	8
Uygulamaların Takibi ve Görüşler	0,933	4

Ölçeğin genel içsel tutarlılığını gösteren güvenilirlik katsayısı 0,955'tir. Uygulamaların faydalılığı alt boyutunda bu katsayı 0,922, uygulamaların değerlendirilmesi alt boyutunda 0,880 ve uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda 0,933 olarak bulunmuştur. Cronbach Alfa değerlerinin 0,70'ten büyük olması nedeniyle ölçeğin güvenilir olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle analizlere devam edilmiştir.

4.4 Araştırmada Elde Edilen Bulgular

Bu bölümde öncelikle muhasebe meslek mensuplarının demografik özelliklerine yer verilmiştir. Tablo 3'te bu bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3. Muhasebe Meslek Mensuplarının Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		N	%
Cinsiyet	Kadın	29	21,5
	Erkek	106	78,5
Yaş	20-29	6	4,4
	30-39	25	18,5
	40-49	42	31,1
	50-59	40	29,6
	60 ve üzeri	22	16,3
Eğitim Düzeyi	Lise	0	0
	Ön Lisans	0	0
	Lisans	131	97,0
Mesleki Unvan	Lisansüstü	4	3,0
	SM	1	0,7
	SMMM	134	99,3
Mesleki Deneyim	YM	0	0
	1-5 yıl	22	16,3
	6-10 yıl	14	10,4
	11-15 yıl	23	17,0
	16-20 yıl	20	14,8
Mükellef Sayısı	21 yıl ve üzeri	56	41,5
	1-25	48	35,6
	26-50	33	24,4
	51-100	45	33,3
	101 ve üzeri	9	6,7

Tablo 3'te yer alan bilgilere göre; ankete katılan SMMM'lerin %21,5'i kadın, %78,5'i erkektir. Yaş dağılımlarına bakıldığında; %29,6 ile 50-59 yaş aralığı ile %31,1 ile 40-49 yaş

aralığında yoğunluğun olduğu görülmektedir. SMMM'lerin % 97,0'si lisans mezunu olup, % 99,3'ü SMMM unvanına sahiptir. Mesleki deneyimleri incelendiğinde en yüksek oranın %41,5 ile 21 yıl ve üzerinde, en düşük oran ise %10,4 ile 6-10 yıl aralığında ortaya çıkmıştır. Mükellef sayıları açısından ise, 101 ve üzerinde mükellefi olan SMMM'lerin oranı %6,7 ile en düşük, 1 ile 25 arasında mükellefi olan SMMM'lerin oranı %35,6 ile en yüksek olarak tespit edilmiştir.

SMMM'lerin ankette yer alan ifadelere vermiş oldukları yanıtların sayıları, yüzdeleri, ortalamaları ve standart sapmaları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. İfadelere Verilen Yanıtların Yüzdeleri ve Ortalamaları

İfadeler ve Katılım Dereceleri	1		2		3		4		5		X	SS
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
1.E-Uygulamalar kullanılması ile kırtasiye kullanım maliyeti azalmaktadır.	25	18,5	33	24,4	9	6,7	45	33,3	23	17,0	3,06	1,418
2.E-Uygulamalar ile arşivleme ve saklama maliyeti azalmaktadır.	28	20,7	24	17,8	13	9,6	46	34,1	24	17,8	3,10	1,437
3.E-Uygulamalar ile daha fazla işi kısa sürede gerçekleştirerek zaman tasarrufu sağlanmakta ve dolayısıyla daha az personel ile çalışma imkânı sunulmaktadır.	22	16,3	28	20,7	22	16,3	38	28,1	25	18,5	3,12	1,372
4.E-Uygulamalar ile istenilen bilgiye kolay ve hızlı erişim sağlanmaktadır.	12	8,9	12	8,9	7	5,2	60	44,4	44	32,6	3,83	1,231
5.E-Uygulamaların kullanımı ile borç tahsilat süresi kısalmaktadır.	19	14,1	41	30,4	37	27,4	29	21,5	9	6,7	2,76	1,141
6.E-Uygulamalar aracılığı ile yapılan işlemler minimum hata ile gerçekleştirilmektedir.	9	6,7	24	17,8	19	14,1	63	46,7	20	14,8	3,45	1,144
7.E-Uygulamaların kullanımı ile muhasebe hileleri en aza indirgenmektedir.	7	5,2	22	16,3	31	23,0	56	41,5	19	14,1	3,43	1,083
8.E-Uygulamalar sayesinde daha güvenilir veriler elde edilmektedir.	8	5,9	10	7,4	19	14,1	64	47,4	34	25,2	3,79	1,089
9.E-Uygulamalar ile ispatlama gücü artmaktadır.	6	4,4	18	13,3	19	14,1	59	43,7	33	24,4	3,70	1,114
10.E-Uygulamalar ile daha kolay ve hızlı bir şekilde vergi denetimi gerçekleştirilmektedir.	11	8,1	7	5,2	15	11,1	70	51,9	32	23,7	3,78	1,117
11.E-Uygulamalar ile vergi kaçakçılığında azalma olmaktadır.	11	8,1	21	15,6	27	20,0	54	40,0	22	16,3	3,41	1,174
12. E-Uygulamalar GİB gözetiminde olduğu için kullanıcılar, ticari ve kişisel bilgilerin güvende olduğunu düşünmektedir.	12	8,9	16	11,9	27	20,0	64	47,4	16	11,9	3,41	1,122
13.E-Uygulama sistemlerinin öğrenilmesi kolaydır.	12	8,9	19	14,1	16	11,9	65	48,1	23	17,0	3,50	1,190
14.E-Uygulama sistemlerinin kullanılması kolaydır.	12	8,9	19	14,1	18	13,3	65	48,1	21	15,6	3,47	1,177
15.E-Uygulamaların kullanımı sırasında sıklıkla sistemden kaynaklanansorunlarla karşılaşmaktadır.	21	15,6	11	8,1	10	7,4	48	35,6	45	33,3	3,63	1,148
16. E-Uygulamaların kullanımı konusunda GİB tarafından yapılan bilgilendirmeler yeterlidir.	26	19,3	36	26,7	32	23,7	32	23,7	9	6,7	2,72	1,213
17.E-Uygulamalar, şimdiye kadarki süreçte başarı ile uygulanmaktadır.	22	16,3	20	14,8	36	26,7	52	38,5	5	3,7	2,99	1,159
18.E-Uygulamalara geçilmesi yerinde bir uygulamadır.	9	6,7	9	6,7	15	11,1	58	43,0	44	32,6	3,88	1,140
19.E-Uygulamalar genel olarak memnuniyet vericidir.	16	11,9	15	11,1	18	13,3	65	48,1	21	15,6	3,44	1,226
20.E-Uygulamaların kullanımı zorunlu olmasa dahi kullanmak isterim.	11	8,1	10	7,4	11	8,1	66	48,9	37	27,4	3,80	1,164
21.E-Uygulamalarla ilgili gelişmeleri yakından takip ediyorum.	9	6,7	11	8,1	5	3,7	63	46,7	47	34,8	3,95	1,148
22.E-Uygulamalarla ilgili gelişmelerin devam etmesi ve bunun muhasebeuygulamalarının tamamına yansıtılması gerekir.	13	9,6	6	4,4	9	6,7	54	40,0	53	39,3	3,95	1,230
23.E-Uygulamaların kullanılması için eğitim alınması gereklidir.	11	8,1	10	7,4	13	9,6	68	50,4	33	24,4	3,76	1,149
24.E-Uygulamalardan faydalanan kişi sayısının artması için devlet tarafından teşvik projelerinin düzenlenmesi gereklidir.	10	7,4	12	8,9	10	7,4	52	38,5	51	37,8	3,90	1,215
Toplam	135	100	135	100	135	100	135	100	135	100		

1= Kesinlikle Katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3= Kararsızım, 4= Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum

Tablo 4'te yer alan sonuçlar incelendiğinde; e-muhasebe uygulamaları hakkında GİB'in yapmış olduğu bilgilendirmelerin yetersiz olduğu (2,72), bu uygulamaların şu ana kadar başarılı bir şekilde uygulanmadığı (2,76) ve borç tahsilat süresini kısaltmadığı (2,99) yönünde görüş bildirmişlerdir. Diğer ifadelerde ise kararsız kalmışlardır (3-4).

Çok sayıda değişkenin birbiriyle olan ilişkiyi ve madde boyutlarını ortaya koymak amacıyla yapılan açımlayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır (Tuğay ve Kılıç, 2017, s.769).

Tablo 5. Faktör Analizi Sonuçları

İfadeler	Faktörler		
	1	2	3
1	0,640		
2	0,499		
3	0,527		
4	0,638		
5	0,417		
6	0,769		
7	0,883		
8	0,922		
9	0,884		
10	0,880		
11		0,631	
12		0,585	
13		0,736	
14		0,659	
15		0,578	
16		0,644	
17		0,782	
18		0,690	
19		0,744	
20		0,724	
21			0,698
22			0,675
23			0,608
24			0,455
Açıklanan Varyans Yüzdesi	50,936	8,766	7,425

N=135; KMO= 0,879
Bartlett's Sph. Ki Kare= 3256,813; p=0,000
Toplam açıklanan varyans= 67,128

Ölçekte 3 faktör belirlenmiştir. Birinci faktör açıklanan toplam varyansın %50,936'sını oluşturmaktadır. İkinci faktör açıklanan toplam varyansın %8,766'sını oluşturmaktadır. Üçüncü faktör ise toplam varyansın %7,425'ini açıklamaktadır. Toplamda açıklanan varyans %67,128'dir.

Tablo 6'da veri setinin normal dağılım, basıklık ve çarpıklık test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Normal Dağılım, Basıklık, Çarpıklık Test Sonuçları

Boyutlar	Kurtosis	Skewness
E-Uygulamaların Faydalılığı	0,629	-0,800
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	0,200	-0,835
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	1,480	-1,446

Kurtosis ve Skewness değerlerinin -1,5 ile +1,5 arasında olması sosyal bilimler alanında grupların normal dağılım gösterdiğini ifade eder (Tabachnick ve Fidell, 2013). Bu nedenle veri setinin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir.

Cinsiyet değişkeni dikkate alınarak yapılan bağımsız örneklem T testi sonucu Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Örneklem T-Testi

	Cinsiyet	N	X̄	SS	t	p
E-Uygulamaların Faydalılığı	Kadın	29	3,4684	0,84116	0,443	0,476
	Erkek	106	3,3860	0,89873		
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Kadın	29	3,5819	0,90341	1,017	0,667
	Erkek	106	3,3880	0,91139		
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Kadın	29	3,9741	0,98049	0,476	0,220
	Erkek	106	3,8656	1,11653		

Yapılan analiz sonucuna göre cinsiyet değişkeni ile alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır (>0,05). Kadın ve erkek SMMM'lerin e-uygulamaların faydalılığı, değerlendirilmesi, takibi ve görüşleri arasında bir fark tespit edilmemiştir. Bu sonuçlar kapsamında araştırmamızın hipotezlerinden H_{1a}, H_{2a} ve H_{3a} desteklenmemiştir.

Tablo 8’de yaş değişkenine göre Anova testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 8. Yaş Değişkenine Göre Anova Testi Sonuçları

		N	X̄	SS	F	p	Post-Hoc	
E-Uygulamaların Faydalılığı	Yaş	20-29	6	3,9444	1,02289	1,134	0,344	-
		30-39	25	3,1933	1,07360			
		40-49	42	3,4663	0,71190			
		50-59	40	3,4604	0,87053			
		60 ve üzeri	22	3,2727	0,92624			
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Yaş	20-29	6	3,8542	0,98240	1,329	0,263	-
		30-39	25	3,2000	1,06311			
		40-49	42	3,3958	0,75553			
		50-59	40	3,6219	0,80736			
		60 ve üzeri	22	3,2898	1,10827			
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Yaş	20-29	6	4,2500	1,11803	2,800	0,029	50-59 ve 60 üzeri
		30-39	25	3,7700	1,38617			
		40-49	42	3,8810	0,97098			
		50-59	40	4,2250	0,74636			
		60 ve üzeri	22	3,3295	1,24973			

Tablo 8’de yer alan bilgilere göre yaş ile e- uygulamaların faydalılığı ve e- uygulamaların değerlendirilmesi alt boyutlarında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu nedenle H_{1b} ile H_{2b} hipotezleri desteklenmemiştir. E-uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda ise anlamlı ilişki tespit edilmiştir. H_{3b} hipotezi desteklenmektedir. E-uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda gruplar arasındaki ilişkinin tespit edilebilmesi için Post-Hoc çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey analizi uygulanmıştır. Bu analiz sonucunda 50-59 yaş aralığı ($\bar{x}=4,2250$, $ss=0,74636$) ile 60 yaş ve üzeri ($\bar{x}=3,3295$, $ss=1,24973$) SMMM’ler arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. 50-59 yaş aralığındaki SMMM’lerin 60 yaş ve üzerindeki SMMM’lere göre e-uygulamaların takibini daha fazla yaptığı ve konu ile ilgili daha fazla görüşünün olduğu söylenebilir.

Tablo 9’da mesleki deneyim değişkenine göre Anova testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 9. Mesleki Deneyim Değişkenine Göre Anova Testi Sonuçları

		N	X̄	SS	F	p	Post-Hoc	
E-Uygulamaların Faydalılığı	Mesleki Deneyim	1-5	22	3,4886	0,98275	0,459	0,766	-
		6-10	14	3,5536	0,64018			
		11-15	23	3,2065	1,05675			
		16-20	20	3,3542	1,08245			
		21 ve üzeri	56	3,4315	0,74926			
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Mesleki Deneyim	1-5	22	3,5341	1,0265	1,482	0,211	-
		6-10	14	3,1964	0,90765			
		11-15	23	3,1467	0,94196			
		16-20	20	3,3125	1,05483			
		21 ve üzeri	56	3,6049	0,76973			
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Mesleki Deneyim	1-5	22	4,0227	1,10170	3,255	0,014	11-15 ve 21 yıl üzeri
		6-10	14	4,2321	1,14968			
		11-15	23	3,2500	1,22474			
		16-20	20	3,6875	1,26926			
		21 ve üzeri	56	4,0848	0,82473			

Yukarıda yer alan sonuçlar incelendiğinde e-uygulamaların faydalılığı ve e-uygulamaların değerlendirilmesi alt boyutlarında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bu sonuçlar kapsamında araştırmanın hipotezlerinden H_{1c} ve H_{2c} desteklenmemektedir. Ancak e-uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

ve H_{3c} hipotezi desteklenmektedir. Gruplar arası ilişkinin tespit edilmesi için yine Tukey analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonucuna göre 11-15 yıl arasında ($\bar{x}=3,2500$, $ss=1,22474$) mesleki deneyime sahip SMMM'ler ile 21 yıl ve 21 yıldan uzun süre ($\bar{x}=4,0848$, $ss=0,82473$) mesleki deneyime sahip SMMM'ler arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. 21 yıl ve üzerinde mesleki deneyime sahip olan SMMM'lerin 11-15 yıl aralığında mesleki deneyime sahip olan SMMM'lere göre daha fazla e-uygulamalar konusunda görüşünün olduğu ve konu takibi yaptığı söylenebilir.

Tablo 10'da mükellef sayısı değişkenine göre Anova testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 10. Mükellef Sayısı Değişkenine Göre Anova Testi Sonuçları

			N	X	SS	F	p	Post-Hoc
E-Uygulamaların Faydalılığı	Mükellef Sayısı	1-25	48	3,4358	0,91420	0,702	0,553	-
		26-50	33	3,5556	0,77886			
		51-100	45	3,2963	0,95157			
		101 ve üzeri	9	3,2130	0,75704			
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Mükellef Sayısı	1-25	48	3,3906	0,91480	0,298	0,827	-
		26-50	33	3,5076	0,73616			
		51-100	45	3,4583	1,03043			
		101 ve üzeri	9	3,2083	0,92068			
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Mükellef Sayısı	1-25	48	3,9063	1,14463	0,203	0,894	-
		26-50	33	3,9545	0,90669			
		51-100	45	3,7944	1,18620			
		101 ve üzeri	9	4,0278	0,97183			

Tabloda yer alan sonuçlara göre mükellef sayısı ile alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Bu nedenle H_{1d} , H_{2a} ve H_{3a} hipotezleri desteklenmemektedir. SMMM'lerin mükellef sayıları e-uygulamaların faydalılığı, değerlendirilmesi, takibi ve konu ile ilgili görüş sunmalarında bir etken değildir.

Hipotezler genel olarak değerlendirildiğinde ana hipotezler H_1 , H_2 ve H_3 desteklenmemektedir.

5. Sonuç

Dünyada muhasebe mesleğinin yaklaşık beş bin yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Ancak o tarihlerde muhasebe mesleğinin daha çok kaydetme fonksiyonu ön plana çıkmıştır. Kayıt işlemleri ise kil tabletlere ya da deri üzerine yazılarak yapılmıştır. Son yüzyıla girdiğimizde muhasebe alanında çok hızlı değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bunun somut örneğini 1929 dünya ekonomik krizinden sonra daha çok görmeye başladık. Artık muhasebenin bir kayıtlama fonksiyonundan çok analiz ve yoruma doğru evrildiğini görmekteyiz. Türkiye'de muhasebe mesleği 1989 yılında yasal bir statüye kavuşmuştur. 1992 yılında çıkartılıp, 1994 yılında yürürlüğe giren Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği ile tek düzen hesap planı uygulanmaya başlanmıştır. Ancak yine de meslek mensupları muhasebe işlemlerini elle yapmak durumunda kalmışlardır. Yani mürekkepli kalem ve noter onaylı defterler kullanılmıştır. İki binli yıllara geldiğimizde küreselleşmenin dünya genelinde her şeyi değiştirmeye başladığı bir dönemi, daha hızlı bir şekilde yaşamaya başlarken muhasebe bilgi sisteminin bunun dışında kalması beklenemezdi ve öyle de oldu. Artık meslek mensupları işlemlerini bilgisayar ortamında ve muhasebe yazılımlarını da kullanarak yapmaya başladı.

Serbest muhasebeci mali müşavirler, yeminli mali müşavirler ve denetçiler bilişim teknolojilerinde kullanılan gelişmeleri yakından takip ederek iş yaşamlarına entegre etmektedir. Elektronik işlemlerin hızlı bir şekilde iş hayatına girmesi nedeniyle ortaya çıkan sorunlar eğitim, uygulama ve gerekli usul ve esasların yayınlanması ile giderilmeye çalışılmaktadır. Ancak kullanıcıların elektronik işlemler ile ilgili tutum ve görüşleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olunması gerekmektedir.

Bu çalışma serbest muhasebeci mali müşavirlerin e-muhasebe uygulamaları konusundaki tutumlarını ölçmek amacıyla yapılmıştır. SMMM'lere uygulanan anketten

elde edilen veriler SPSS 21 programında analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda e-uygulamaların faydalılığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı'nun e-uygulamalarının değerlendirilmesi, muhasebe meslek mensuplarının e-uygulamalar ile görüşleri ve e-uygulamalara ilişkin önerileri bağımsız örneklem t testi ve ANOVA testi uygulanarak test edilmiştir. Böylece ölçekte yer alan boyutlar dikkate alınarak oluşturulan hipotezler araştırılmıştır. "H_{3b}. Muhasebe meslek mensuplarının yaşları ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır" hipotezi anlamlı bulunarak kabul edilmiştir. Bu sonucun Elçin vd.'nin çalışmasındaki sistemdeki eksiklikler ve yaş değişkeni arasında anlamlı ilişki bulması ile örtüştüğü söylenebilir. Çünkü çalışmamızın üçüncü boyutunda yer alan ifadelerden, "e-uygulamalarla ilgili gelişmelerin devam etmesi ve bunun muhasebe uygulamalarının tamamına yansıtılması gerekir" ifadesine verilen yanıtların ortalaması 3,95, "e-uygulamaların kullanılması için eğitim alınması gereklidir" ifadesinde 3,76 ve "e-uygulamalardan faydalanan kişi sayısının artması için devlet tarafından teşvik projelerinin düzenlenmesi gereklidir" ifadesinde 3,90'dır. Bu sonuçlar SMMM'lerin sistemde bazı eksikliklerin olduğunu düşündüklerini destekler niteliktedir. Ayrıca "H_{3c}. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır" hipotezi de anlamlı bulunarak kabul edilmiştir. Bu sonuç ise Ulusan ve Bozkurt (2021) tarafından yapılan çalışma ile uyumlu değildir. Araştırmanın diğer hipotezleri anlamlı bulunmadığı için desteklenmemiştir. Benzer sonuçlar Kavcı ve Ercan'ın 2022 yılında yapmış olduğu çalışmada da görülmektedir. Akdoğan ve Süklüm (2019) tarafından yapılan Çorum il merkezinde SMMM'lerin yaratıcı muhasebe algılarına yönelik araştırmalarında da demografik özellikler ile algılarının değişmediği sonucuna ulaşılmıştır. Genel olarak çalışma değerlendirildiğinde SMMM'lerin e-muhasebe uygulaması konusundaki ifadelerde kararsızlık yaşadıkları söylenebilir. Bu nedenle SMMM'lerin görüşlerini dikkate alarak eğitim programlarının hazırlanması ve karşılaştıkları sorunların çözümlenerek daha verimli çalışma ortamının oluşturulması önerilmektedir. Bu çalışma sadece Çorum ilinde gerçekleşmiştir gelecek çalışmalarda farklı iller örnekleme dahil edilebilir.

Kaynakça

- Akdoğan, H., Süklüm, N. (2019). Muhasebe meslek mensuplarının yaratıcı muhasebe algı düzeylerinin tespiti: Çorum ili uygulaması, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 3(2), 219-238. <https://doi.org/10.29216/ueip.582955>
- Akdoğan N., Akdoğan M.U. (2018). Büyük veri bilişim teknolojisindeki gelişmelerin muhasebe uygulamalarına ve muhasebe mesleğine etkisi, *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, (55), 1-14.
- Apalı, A. (2020). E-dönüşümün muhasebe meslek mensuplarında memnuniyet düzeyi: Bursa ili örneği. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 579-596.
- Bayraktar, C., Yıldırım, M. (2017). E- belge sistemleri üzerine davranışsal tutum ve kullanım niyetlerinin incelenmesi: Karabük ili muhasebe meslek mensupları örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (75), 95-114. <https://doi.org/10.25095/mufad.399884>
- Bayram N. (2012). *Veri analizi*, Ankara, Siyasal Kitabevi.
- Bozkurt, E. (2020). Muhasebede e-fatura, e-defter: yozgat'ta faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının e-fatura ve e-defter uygulamalarına karşı tutumları. Yüksek lisans tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi.
- Deniz, F., Güngör Tanç, Ş. (2020). Muhasebe meslek mensuplarının muhasebe uygulamalarındaki e-dönüşüm sürecine ilişkin görüş ve beklentileri: Hatay ili örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(2), 622-636. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.804296>
- Elçin, R., Gerekan, B., Usta, M. (2018). E-fatura, e-defter ve e-arşiv uygulamalarına geçiş sürecinde yaşanan sorunlar: serbest muhasebeci mali müşavirler üzerine bir araştırma, *Mali Çözüm Dergisi*, Mart-Nisan(146), 13-43.
- Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB). (2024). E-işlemler. <https://www.gib.gov.tr/> Erişim Tarihi: 31.01.2024.

- Gönen, S., Solak, B. (2017) Maliye Bakanlığı e-dönüşüm sürecinin muhasebe meslek mensupları açısından değerlendirilmesine ilişkin bir alan araştırması, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ekim, (76), 63-80. <https://doi.org/10.25095/mufad.400219>
- Karasioğlu, F., Garip, O. (2019). E-muhasebe uygulamaları kapsamında güncel sorunlar ve çözüm önerileri: Karaman'da bir araştırma, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 433-446. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.540741>
- Kavcı, T., Ercan, C. (2022). Muhasebe meslek mensuplarının e-muhasebe uygulamalarına ilişkin tutumlarına yönelik bir araştırma. *G.Ü. İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 6(6), 1-16.
- Onan, F. (2023). Muhasebe Mesleğinde yaşanan teknolojik gelişmelerin meslek mensupları ekseninde değerlendirilmesi. Tezsiz Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi.
- Pusmaz, T., Özulucan, A. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin tespiti üzerine Kayseri ve Niğde illerinde bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1431-1452. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.894020>
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.), Boston: Allyn and Bacon.
- Tuğay, O., Güler, A. (2021). Elektronik muhasebe uygulamaları konusunda muhasebe meslek mensuplarının görüşleri: Isparta ilinde bir araştırma, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 14(2), 695-726. <https://doi.org/10.29067/muvu.705569>
- Tuğay, O., M. B. Kılıç. (2017). "Muhasebe meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik tutum ölçeğinin geliştirilmesi: geçerlilik ve güvenilirlik çalışması", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(3), 760-780.
- Uluslan, H., Bozkurt, E. (2021). Yozgat'ta faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının e-fatura ve e-defter uygulamalarına karşı tutumları. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 14(1), 1-44. <https://doi.org/10.29067/muvu.699708>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Etik Kurulu'ndan 03.07.2023 tarih ve 2023/214 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Ela HIÇYORULMAZ (%60), Habib AKDOĞAN (%40)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Hitit University Non-Interventional Research Ethics Board no 2023/214 dated 03.07.2023 was obtained for this study.

Author Contributions: Ela HIÇYORULMAZ (60%), Habib AKDOĞAN (40%).

Sınırdaki Karbon Düzenlemesi ve Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücü

Zeynep AKTAŞ ÇİMEN¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, zaktas@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0959-5314

Öz: Avrupa ve Dünya için iklim değişikliği ve çevresel kirlilik, varoluşsal bir tehdit olarak algılanmaktadır. Avrupa Birliği (AB), bu sorunların üstesinden gelebilmek ve sürdürülebilir bir kalkınma için 11 Aralık 2019 tarihinde, Avrupa Yeşil Mutabakatını açıklamıştır. Bu düzenlemeler ile AB, Türkiye'nin de içlerinde olduğu, ithalat yaptığı ülkelerden sürdürülebilirlik koşullarına uyumu aramaktadır. Mutabakat kapsamında sınırda karbon düzenlemesi, uluslararası ticareti etkileyecek en önemli hususlardan birisidir. İhracatının yaklaşık yarısını AB'ye gerçekleştiren Türkiye'nin ihracatta rekabetçi olabilmesi için bu mutabakata uyumu büyük önem arz etmektedir. Bu uyum, aynı zamanda küresel ticarete entegrasyonu ve uluslararası yatırımların yönelmesi açısından kritik önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (RCA) ve Görelî İhracat Avantajı (RXA) Endeks katsayıları ile sınırda karbon düzenlemesi kapsamında ilk aşamada yer alan demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik sektörlerinde Türkiye'nin rekabet gücünü ortaya koymaktır. Çalışma, 2005-2022 yılları arasında kapsamaktadır. Veriler, Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanı tarafından sunulan Armonize Sistem (Harmonized System-HS) sınıflandırmasından elde edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye'nin, çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe orta, alüminyum sektöründe zayıf rekabet avantajına, elektrik ve gübre sektörlerinde ise rekabet dezavantajına sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sınırdaki Karbon Düzenlemesi, Rekabet Gücü, RCA, RXA
Jel Kodları: F1, F12, F18

Carbon Regulation at the Border and Turkey's Global Competitiveness in Selected Sectors

Abstract: Climate change and environmental pollution are perceived as an existential threat for Europe and the world. On December 11, 2019, the European Union (EU) announced the European Green Deal to overcome these problems and achieve sustainable development. With these regulations, the EU seeks compliance with sustainability requirements from the countries it imports from, including Turkey. Carbon regulation at the border is one of the most important issues that will affect international trade. For Turkey, which exports about half of its exports to the EU, compliance with this agreement is of great importance for Turkey to be competitive in exports. This harmonization is also critical in terms of its integration in global trade and attracting international investments. The aim of this study is to reveal Turkey's competitiveness in the iron and steel, aluminum, cement, fertilizer and electricity sectors, which are in the first phase of the border carbon arrangement, using the Revealed Comparative Advantage (RCA) and Relative Export Advantage (RXA) Index coefficients. The study covers the period between 2005 and 2022. The data are obtained from the Harmonized System (HS) classification provided by the International Trade Center Trade Map database. According to the results of the study, Turkey has a strong competitive advantage in the cement sector, a moderate competitive advantage in the iron and steel sector, a weak competitive advantage in the aluminum sector, and a competitive disadvantage in the electricity and fertilizer sectors.

Atıf: Aktaş Çimen, Z. (2024). Sınırdaki Karbon Düzenlemesi ve Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücü, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 1-17.
<https://doi.org/10.30586/1378742>

Geliş Tarihi: 20.10.2023
Kabul Tarihi: 02.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Carbon Regulation at the Border, Competitiveness, RCA, RXA
Jel Codes: F1, F12, F18

1. Giriş

Dünya ekonomisi son yıllarda Rusya-Ukrayna savaşı, jeopolitik alandaki sorunlar, küresel etkiye sahip COVID-19 salgını ve iklim değişikliğinin etkileri dâhil olmak üzere, birbiriyle ilişkili ve birbirini tetikleyen birçok krizle karşı karşıya kalmıştır. İklim değişikliği, 21. yüzyılın küresel gündemini oluşturmakta olup iklim değişikliği ile mücadele politikaları öne çıkmaktadır.

İklim değişikliği yeryüzünün ısınmasından kaynaklanmaktadır. Yeryüzünün ısınmasında ise atmosferde biriken sera gazı miktarındaki artış etkili olmaktadır. Sera gazı emisyonu 1990 yılında dünyada 22,76 milyar ton, AB’de 3,87 milyar ton ve Türkiye’de 0,15 milyar ton iken, 2021 yılında dünyada 37,12 milyar tona, Türkiye’de 0,45 milyar tona çıkarken, AB’de 2,79 milyar tona gerilemiştir (Our World Data, 2023). Dünya sera gazı emisyonu artışında üretim ve küresel ticaretteki artışların etkisi söz konusu olup bu artışların da iklim değişikliklerine yol açtığı bilinmektedir. İklim değişikliğinin ticaret politikaları ile bağlantılı olması nedeniyle de ülkeler, küresel ticarete rekabetçi ve avantajlı olabilmek için iklim değişikliği politika değişikliklerini dikkatle takip etmekte ve gerekli önlemleri almaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle küresel iklim değişikliği ile mücadele kapsamında AB’nin uygulamaya koyduğu Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM), sanayileşme ve kalkınma yolunda ilerleyen Türkiye’nin küresel ticaretteki rekabet gücü üzerinde etkileri olacağı kaçınılmazdır. SKDM, karbon kaçağı problemi için bir çözüm önerisidir (Yeldan ve diğerleri, 2020). SKDM’nin temel hedefi, seçilmiş sektörlerde ithalat fiyatının eşyanın karbon içeriğini dikkate alarak belirlemektir (Türkiye İhracatçılar Meclisi [TİM], 2022, s.141).

AB-27, dünyanın en büyük karbon fiyatlandırma sistemi olan Emisyon Ticaret Sistemi (ETS)’ne sahiptir. Emisyon fiyatlandırması, sanayide karbonsuzlaşmayı teşvik etmektedir. Ancak bu fiyatlandırma sistemi aynı zamanda AB-27 şirketlerinin üretimlerini yurtdışına taşımalarına yol açarak karbon kaçağı riskinin de artmasına neden olmaktadır. AB-27, karbon kaçağı sorununu çözmek için 2026 yılından itibaren ithalatçılarının haftalık AB karbon fiyatına eşdeğer sertifikalar satın almasını gerektiren yeni bir karbon sınır ayarlama mekanizması uygulamaya koyacaktır. İlk aşamada da karbon kaçağı riskinin daha yüksek olduğu çimento, demir-çelik, alüminyum, gübre ve elektrik sektörlerindeki ithalatına uygulanması planlanmaktadır. Daha sonra AB, 17 Mayıs 2022 tarihinde kimyasallar grubundan hidrojeni de ekleyerek ürün listesini genişletmiştir (Morgado Simões, 2023, ss.1-7).

İklim değişikliği ve giderek artan sıcaklıklar son 50 yılda doğal afetlerde orantısız bir artışa yol açtığı gibi özellikle az gelişmiş ülkeleri de orantısız bir şekilde etkilemektedir. İklim değişikliğinin olası etkileri öncelikle sıcaklığın artmasına bağlı buzulların erimesiyle deniz suyu seviyesindeki yükselmeler, doğal afetlerdeki artışlar, başta tarımsal üretim olmak üzere mal ve hizmet arzında yaşanan yetersizlikler ve lojistik sorunları olarak sıralanmaktadır. Bu değişiklikler ülkelerin en çok mal ve hizmet arzıyla birlikte dış ticaretlerini etkilemektedir (Çağatay, 2022, s.292). Trade Map (2023), 2022 yılı verilerine göre seçilen sektörlerde Türkiye’nin dünyaya yaptığı toplam ihracatta AB-27’in payı elektrik sektöründe %76,94, gübre sektöründe %48,76, demir-çelik sektöründe %38,26, çimento sektöründe %17,50 ve alüminyum sektöründe %9,23’tür. Türkiye’nin tüm sektörlerini kapsayan toplam ihracatında ise AB-27’in payı 2005 yılında %49,49’dan 2022 yılında %41,40’a gerilemiştir (Trade Map, 2023). Türkiye’nin AB-27’ye ihracatı her ne kadar azalma eğilimi gösterse de AB-27 pazarı, Türkiye için hala önemli bir ihracat kapısı olarak görünmektedir. Bu nedenle AB’nin yaptığı SKDM karşısında Türkiye’nin karşılaşacağı muhtemel tehditlerin boyutunu anlamak ve ortaya çıkabilecek fırsatları değerlendirmek açısından bu çalışma önem taşımaktadır.

Ülkelerin belirli ürün gruplarındaki/sektördeki ihracat rekabet güçleri dinamikdir yani her dönemde değişimler meydana gelmektedir. Bu durum, küresel pazarda belirlenen sektörlerdeki ürünler için pazar payını korumak ve pazarda hâkimiyeti ele geçirmek için rekabetin devam ettiğini göstermektedir. Bu nedenle bu araştırma, AB’nin SKDM kapsamında ilk aşamada yer alan demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve

elektrik sektörlerinde Türkiye'nin rekabet gücünü RCA¹ ve RXA Endeksleri ile ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Türkiye'nin demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik sektörlerinde ihracat rekabet gücünün ne olduğu ise temel araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Bu endeks sonuçları, AB'nin SKDM kapsamında belirlenen sektörlerde orta ve uzun vadede Türkiye'nin rekabetçi olabilmesi ve rekabet gücünü arttırmaya yönelik politikalar oluşturulabilmesi açısından önemlidir. Literatürde Türkiye'nin küresel rekabet gücünü inceleyen çalışmalar olmakla birlikte AB'nin SKDM kapsamında öncelikli sektörlerde rekabet gücünü belirlemeye yönelik çalışmalar henüz yeterince yapılmamış olup yapılan bu çalışmanın, literatürdeki eksikliği gidereceği düşünülmektedir.

Çalışmanın giriş kısmında konunun önemine değinilmiş, ikinci bölümde ise ilkim değişikliği ile ilgili yapılan düzenlemelere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde literatür taraması ve dördüncü bölümde dünya, Türkiye ve AB-27'in 2005-2022 dönemi ihracatının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Beşinci bölümde seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin dünyaya ve AB-27'ye ihracatı ele alınmıştır. Altıncı bölümde araştırma veri ve yönteminden bahsedilmiştir. Yedinci bölümde ise endekslerle elde edilen araştırma bulgularına yer verilmiş ve sonuç kısmında politika önerilerinde bulunulmuştur.

2. İklim Değişikliği ile İlgili Düzenlemeler

Çağımızın en büyük sorunlarından birisi olan iklim değişikliği, küresel bir sorundur. Bu küresel sorunun çözümünün de küresel tedbirlerle önlenebilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu kapsamda iklim değişikliği ile ilgili ilk çalışmalar, 1985 tarihinde kabul edilen Ozon Tabakasının Korunmasına İlişkin Viyana Sözleşmesi ve 1987 yılında kabul edilen Ozon Tabakasını İncelten Maddelere İlişkin Montreal Protokolü'dür (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023a). Şimdiki ve gelecek nesiller için küresel iklimin korunması amacıyla 1992 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) imzalanmıştır (United Nations, 1992). 1997'de kabul edilen Kyoto Protokolü ise, onay sürecinin karmaşıklığı nedeniyle 2005'te yürürlüğe girmiştir. Kyoto Protokolü, yalnızca gelişmiş ülkeleri bağlamakta; sanayileşmiş ülkelerin sera gazı emisyonlarını sınırlandırma ve azaltma yönünde politika ve önlemler benimsemeleri ve periyodik olarak rapor vermelerini talep etmektedir. Kyoto Protokolü Ek B'de ise 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri koymaktadır (United Nations Climate Change, 2023a). Kyoto Protokolü sonrası BM tarafından 2009 yılında imzalanan Kopenhag Anlaşması ile de iklim değişikliği ile mücadelede ortak fakat farklı sorumluluklar ilkesi doğrultusunda güçlü bir siyasi irade ortaya konmuştur. Sözleşmenin nihai amacı atmosferdeki sera gazı yoğunluğunu tehlikeyi önleyecek seviyede tutmaya çalışmak ve sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmektir. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik ve sosyal kalkınma ile birlikte yoksulluğun ortadan kaldırılması öncelikli olup bu noktada düşük emisyonlu bir kalkınma stratejisinin benimsenmesi sürdürülebilir bir kalkınma için temel oluşturmaktadır (United Nations Framework Convention on Climate Change-Conference of the Parties, 2009, ss.5-6).

AB, dünyanın mevcut şekliyle devam etmesi durumunda küresel ısınmanın bilim camiası tarafından öngörülen tehlikeli sınırlarına (sanayi öncesi sıcaklığın 2°C üzerine) ulaşmasını önlemeye çalışmakta ve kapsamlı bir anlaşma için sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkelere baskı yapmaktadır. Bilimsel veriler, küresel emisyonları bu sıcaklık tavanına uyacak bir yörüngeye oturtmanın acil olduğunu göstermektedir. Bu nedenle sanayileşmiş ülkelerin sera gazı emisyonlarını 2020 yılına kadar 1990 seviyelerinin %25-40 altına indirmeleri gerektiğini, gelişmekte olan ülkelerin ise hızlı emisyon artışlarını 2020 yılında öngörülen olağan iş seviyelerinin yaklaşık %15-30 altında sınırlamaları gerektiğini göstermektedir. Küresel emisyonların 2020'den önce zirve yapması ve ardından 2050'ye kadar 1990 seviyelerinin en az %50'si oranında azaltılması gerekmektedir (European Commission, 2009).

¹ Karşılaştırmalı üstünlük kavramı, ekonomik teorinin temel taşı olup basit ama güçlü bir kavramdır (Danna-Buitrago ve Stellian, 2022, ss.478-479).

Kopenhag Anlaşması sonrası 12 Aralık 2015 tarihinde imzalanan Paris Anlaşması, iklim değişikliğine ilişkin yasal ve bağlayıcı bir "uluslararası anlaşma" olup 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın amacı "küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 2°C altında tutmak" ve "sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 1,5°C üzerinde sınırlamak" için çaba sarf etmektir. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra düşük karbonlu çözümler pazarları hareketlendirmiştir. Giderek daha fazla ülke, bölge, şehir ve firma karbon nötr hedefleri belirlemektedir. Çünkü sıfır karbonlu çözümler, emisyonların %25'ini temsil eden ekonomik sektörleri de rekabetçi hale getirmektedir. 2030 yılına kadar sıfır karbonlu çözümler, küresel emisyonların %70'inden fazlasını temsil eden sektörlerde rekabet üstünlüğü sağlayacaktır (United Nations Climate Change, 2023b).

Paris Anlaşması doğrultusunda AB, 2050 yılına kadar iklim açısından nötr bir AB hedefine ulaşmak istemektedir. Bu kapsamda, Avrupa Yeşil Anlaşması'nda açıklandığı üzere Avrupa Komisyonu, sera gazı emisyonlarının 1990 yılı seviyelerine kıyasla en az %55 oranında azaltılmasına yönelik 2030 yılı için yeni bir AB hedefi önermektedir. Bu hedef Avrupa Konseyi tarafından onaylanmış ve BMİDÇS'ne iletilerek uluslararası bağlayıcılığı sağlanmıştır. Ortak yasa koyucularla mutabık kalınan Avrupa İklim Yasası², AB'nin iklim nötrlüğü hedefini yasal olarak bağlayıcı hale getirmiştir. Avrupa İklim Yasası doğrultusunda bu sera gazı emisyon azaltımlarını sağlamak için Komisyon, özellikle iklim, enerji, ulaştırma ve vergilendirme alanlarındaki sektörel mevzuatın gözden geçirilmesini kapsayan bir "55'e Uyum Paketi (Fit for 55)"³ kapsamında Temmuz 2021'e kadar ilgili tüm politika araçlarını gözden geçirmeyi önermektedir. Avrupa Yeşil Anlaşması'nda duyurulan SKDM, bu paketin bir parçasıdır ve Paris Anlaşması doğrultusunda 2050 yılına kadar iklim-nötr bir AB hedefine ulaşmak istemektedir (European Commission, 2021). Türkiye, 12 Aralık 2015 tarihinde kabul ettiği Paris Anlaşmasını, 6 Ekim 2021 tarihinde onaylamıştır (T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023).

AB, iklim değişikliği ile mücadele kapsamında kendi iklim hedefini yükseltmektedir. Ancak AB üyesi olmayan birçok ülkede daha az katı iklim politikalarının uygulandığı sürece, "karbon kaçağı" olarak adlandırılan bir risk söz konusu olmaya devam edecektir. Karbon kaçağı, AB merkezli şirketlerin karbon yoğun üretimlerini AB'ye göre daha az katı iklim politikalarının uygulandığı ülkelere, yurt dışına taşıması veya AB ürünlerinin yerini daha karbon yoğun ithalatlara bırakması durumunda ortaya çıkmaktadır. AB'nin SKDM, AB'ye giren karbon yoğun malların üretimi sırasında salınan karbona adil bir fiyat koymak ve AB dışı ülkelerde daha temiz endüstriyel üretimi teşvik etmek için dönüm noktası niteliği taşımaktadır. SKDM yönetmeliği, 16 Mayıs 2023 tarihinde AB Resmi Gazetesinde yayınlanmıştır. Aşamalı geçişin uygun görüldüğü SKDM, 1 Ekim 2023 itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Bu geçiş döneminin amacı, tüm paydaşlar (yetkililer, üreticiler ve ithalatçılar) için bir pilot ve öğrenme dönemi olarak hizmet etmektir (European Commission, 2023). SKDM kapsamında seçilen sektörlerde AB'ye en çok ihracat yapan ülkeler Rusya, Çin, Türkiye, Ukrayna, İngiltere, Güney Kore, Hindistan, Brezilya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Mısır'dır (TİM, 2022, s.144).

3. Literatür

Literatürde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yöntemini kullanarak Türkiye'nin belli sektörlerde ihracatının küresel rekabet gücünü ölçmeye yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak SKDM'nin Türkiye'nin ihracatına muhtemel etkileri üzerine yapılan az sayıda çalışma bulunmasına karşın SKDM kapsamında seçilen sektörlerle ilişkin küresel rekabet gücünü belirlemek amacıyla yapılan bir çalışmaya henüz

² Avrupa İklim Yasası, 9 Temmuz 2021 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmış ve 29 Temmuz 2021 tarihinde yürürlüğe girmiştir (European Union, 2021).

³ 55'e Uyum Paketi, AB'nin net sera gazı emisyonlarını 2030 yılına kadar en az %55 oranında azaltma hedefini ifade eder. AB politikalarının, Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen iklim hedefleriyle uyumlu olmasını sağlamak amacıyla AB mevzuatını gözden geçirip güncellemeye ve yeni girişimleri hayata geçirmeye yönelik bir dizi önerilerinden oluşur (European Council, 2023).

rastlanmamıştır. Bu çalışma Türkiye'nin seçilmiş sektörlerde küresel rekabet edebilirliğini değerlendirme bakımından literatürdeki bu boşluğu doldurmayı niyetinde olma özelliği taşımaktadır. Literatüre katkı sağlamak amacıyla Türkiye'nin seçilmiş sektörlerde ihracat rekabet gücünün ve karşılaştırmalı üstünlüklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Jaffe ve diğerleri (1995), çevresel düzenlemeler ile rekabet gücü arasındaki bağlantıyı değerlendirmektedirler. Ancak çevresel düzenlemelerin inovasyonu teşvik ettiği ve rekabetçiliği artırdığı yönündeki hipotezi destekleyen sistematik kanıtlar ortaya koyamamaktadırlar. Rekabet gücü kaybının ihracatı azaltıcı, ithalatı artırıcı ve özellikle kirliliğin yoğun olduğu sektörlerde üretimin ABD'den diğer ülkelere doğru uzun vadeli hareketine neden olduğunu düşünmektedirler.

Reinaud (2008), iddialı iklim politikalarının sektörlerin göreceli rekabet gücünü etkilediğini ve düşük karbonlu üretimin küresel ekonomide yeni bir rekabet ortamı yaratacağını vurgulamaktadır.

Çeştepe ve Tunçel (2018), Türkiye'nin demir-çelik sektörü küresel rekabet gücünü 2007-2016 dönemi için belirlemek istemiştir. RCA, Nispi Ticaret Avantajı ve Açıklanmış Rekabet Üstünlüğü Endekslerinin kullanıldığı çalışmada Türkiye demir-çelik sektörünün, katma değeri yüksek ürünlerin üretiminde kullanılan yassı mamuller grubunda rekabet gücünün düşük, buna karşılık katma değeri düşük uzun mamuller grubunda ise rekabet gücünün yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yalçın ve Bakan (2021), 2005-2018 döneminde Türkiye'nin rekabet gücünü belirlemek istemiş, RCA yöntemi ile yaptığı analizinde 2005-2018 yılları arasında Türkiye'nin ihraç ettiği 97 üründen 42'sinde rekabet avantajının olduğunu ortaya koymuştur. Bu 42 ürün grubu içinde üçüncü sırada tuz, kükürt; topraklar ve taş, sıvama malzemeleri, kireç ve çimento yer almaktadır.

Keen ve diğerleri (2021), SKDM'nin mantığını, tasarımını ve etkilerini değerlendirmekte ve ülkeler arasında karbon fiyatlandırmasındaki büyük farklılıkların, rekabetçilik ve emisyon kaçağı ile ilgili endişeleri arttırdığını ifade etmektedirler. Ayrıca bu endişelere rağmen SKDM'nin etkili bir uluslararası karbon fiyatı tabanı için bir adım olabileceğini düşünmektedirler.

Duan ve diğerleri (2021), uluslararası ticaret ve çevre düzenlemeleri arasındaki ilişkiyi, genel denge modeli ve kirlilik sığnağı hipotezleri ile nicel olarak incelemektedirler. Çalışmanın bulgusu, ticaretin çevre üzerindeki etkilerinin karmaşık olmakla birlikte ticaret maliyetlerinin çevre düzenlemelerinin net belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır.

İmer Ertunga ve Seyhun (2022), SKDM kapsamında olumsuz etkilenebilecek ürünleri ve Türkiye'nin AB'ye ihracatını Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Avrupa İstatistik Ofisi ve Birleşmiş Milletler Comtrade veri tabanlarını kullanarak incelemektedir. Çalışma sonucunda SKDM kapsamında olumsuz etkilenecek ürün gruplarının 2021 yılı verilerine göre Türkiye'nin toplam ihracatında %5,1 ve AB-28'e ihracatında ise %10,8 paya sahip olduğunu ortaya koymuşlardır.

Yılmaz ve Karabiber (2022), 1995-2019 dönemini kapsayan çalışmalarında Türkiye'de ihracatın, doğrudan yabancı yatırımlar ve gayri safi yurtiçi hasılanın çevre kirliliğine etkisini incelemişlerdir. Kirli sektörler olarak ifade ettikleri demir-çelik, kimyasallar, metalik olmayan mineraller, demir dışı metaller ve kâğıt sektörlerinde Türkiye'nin ihracat rekabet gücünü RCA Endeksi ile analiz etmişler ve Türkiye'nin demir-çelik, kâğıt ve metalik olmayan mineraller sektöründe rekabet avantajına sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca çalışmada ARDL sınır testi ile 1974-2019 dönemi için Türkiye ihracatında, doğrudan yabancı yatırımlar, gayri safi yurtiçi hâsıla ve karbondioksit emisyonu arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için ise Toda-Yamamoto nedensellik testi uygulamışlardır. İhracatın, karbondioksit emisyonlarını arttırıcı bir etkisi olduğu bulgusuna ulaşılırken doğrudan yabancı yatırımlar ile karbondioksit emisyonları arasında güçlü bir bağlantı ve nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Rossetto (2023), 2012-2021 dönemi için ABD ve AB'nin çelik sektörlerindeki eğilimlerini çevresel düzenlemelerin varlığının firmalarda inovasyonu teşvik ettiğini belirten Porter Hipotezi ile test etmektedir. Rossetto, bu ülkelerde önerilen sınır karbon önlemlerinin yalnızca uluslararası ticaret kurallarıyla değil, aynı zamanda çevresel bütünlük taşıyan BMİDÇS kriterleriyle tutarlılığını araştırmaktadır. Çalışma, AB'nin incelenen dönem boyunca ihracatçı konumundan net çelik ithalatçısı konumuna geçtiğini ve ABD'nin 2012-2021 döneminde nispeten istikrarlı bir ithalatçı konumunda kaldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, hem AB hem de ABD'nin SKDM ilişkin potansiyel endişelerinin yalnızca uluslararası ticaretle sınırlı olmadığı ifade edilmektedir.

Tur ve Alkan (2023), Türkiye'nin dış ticaretteki rekabet gücünü yeşil kalkınma bakış açısıyla ve Ekonomik Kompleksite Atlası⁴ yazınındaki yakınlık (density) göstergesi kullanılarak yapmış olduğu değerlendirmede, RCA analizi sonuçlarına göre Türkiye'nin ihracatını gerçekleştirdiği 1218 kalem ürün içinde sadece %5'inin koyu yeşil ürünlerden oluştuğunu ortaya koymuşlardır.

Koç ve Kaynak (2023), SKDM'nın Türkiye'nin AB-27 ile dış ticareti üzerine olası etkisini Girdi-Çıktı analizi yöntemiyle araştırmışlardır. Çalışma sonucunda Türkiye'nin AB-27'ye ihracatının olası karbon maliyetinin (karbon fiyatının 2022 yılı düzeyine göre) yaklaşık 3,3 milyar Euro olacağını hesaplanmış ve ihracat gelir kayıplarının en fazla olacağı sektörleri sırasıyla çimento, elektrik, diğer mineralli ürünler, tarım ve demir-çelik sektörleri olarak sıralamışlardır.

Chen (2023), SKDM'nın Çin imalat endüstrisi üzerindeki etkisini hesaplanabilir Genel Denge modeli ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonucu, karbon tarifelerinin AB'ye yapılacak ihracatta Çin ihraç mallarının fiyatlarını düşüreceğini ve Çin'in reel GSYH 'sının yanı sıra 18 sektörünün fosil enerji karbon emisyon yoğunluğunu hafifçe azaltacağını ortaya koymaktadır.

Lin ve Zhao (2024), ticaret engellerinin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini panel veri analiz yöntemiyle incelemekte ve çıkar grubunun gücünün ticaret engelleri üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca büyük karbon yoğun endüstrilere sahip ülkeler açısından açık ticaret sınırlarının ve düşük ticari korumaların iç rekabeti arttırabileceğini, hatta endüstrileri yok edebileceğini ortaya koymaktadır.

4. İhracatta 2005-2022 Dönemine Genel Bir Bakış: Dünya, Türkiye ve AB-27

Küresel ekonomideki gelişmelerle birlikte dünya ticareti daha da serbestleşmiş ve dünya ticaret hacmi artmıştır. Tablo 1'de, dünya, Türkiye ve Türkiye'nin AB-27'ye ihracatının seyri ile birlikte dünya ihracatında Türkiye'nin payı ve Türkiye'nin ihracatında AB-27'nin payının gelişimi sunulmaktadır. Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanından elde edilen ihracata ilişkin değerler "x1000" Amerikan Doları şeklinde verilmektedir.

Tablo 1'e göre Türkiye'nin dünya ihracatındaki payı, 2005'te %0,71'ten 2010 yılında %0,75'e çıkmıştır. 2015 yılında dünya ihracatından %0,88 pay alan Türkiye, 2021 yılında ilk kez dünya ihracatından %1'in üzerinde pay almış ve bu artış 2022 yılında da devam ettirmiştir. İncelenen 2005-2022 döneminde Türkiye'nin dünya ihracatındaki payı küçük dalgalanmalarla birlikte artış eğilimi gösterse de oldukça düşük kalmaktadır. Türkiye'nin dünya ihracatındaki payının 2019-2022 yılları arasında istikrarlı bir artış eğilimi içinde olması dikkat çekicidir. Ancak bu artışta Aralık 2019'da ortaya çıkan ve küresel etkiye sahip olan COVID-19 salgını nedeniyle uygulanan yasaklar ve getirilen kısıtlamalar nedeniyle dünya ticaretinde görülen yavaşlamanın etkili olduğu düşünülmektedir.

⁴ Ülkelerin rekabet gücünün olduğu ürünlere ilişkin renk ölçeklendirme atlasıdır.

Tablo 1. Dünya ve Türkiye İhracatının Genel Görünümü ile Türkiye İhracatında AB-27'nin Görünümü (2005-2022)

Yıllar	Dünya İhracatı	Türkiye İhracatı	Dünya İhracatında Türkiye'nin Payı (%)	Türkiye'nin AB-27'ye İhracatı	Türkiye İhracatında AB-27'nin Payı (%)
2005	10356150264	73476408	0,71	36365807	49,49
2006	11978635352	85534462	0,71	42207983	49,35
2007	13811402686	107271750	0,78	53052090	49,46
2008	16007113055	132027196	0,82	56622859	42,89
2009	12392119779	102142613	0,82	42060426	41,18
2010	15098994265	113883219	0,75	46675548	40,99
2011	18141401304	134906869	0,74	55463511	41,11
2012	18399916743	152461737	0,83	51714775	33,92
2013	18858694469	161480915	0,86	59419456	36,80
2014	18862720756	166504862	0,88	63384612	38,07
2015	16416919480	143844066	0,88	54454877	37,86
2016	15923091279	142606247	0,90	57592180	40,39
2017	17562644182	156992940	0,89	65406085	41,66
2018	19327913341	167923862	0,87	74081303	44,12
2019	18748620037	180870841	0,96	78048751	43,15
2020	17499876321	169657940	0,97	70896437	41,79
2021	22138761100	225264314	1,02	94333033	41,88
2022	24487201641	254171899	1,04	105239374	41,40

Kaynak: Trade Map, 2023.

5. Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin Dünyaya ve AB-27'ye İhracatı

Türkiye, 2022 yılı verilerine göre dünya ihracatında %1 civarında bir paya sahipken toplam ihracatının %41,40'ını AB-27 pazarına yapmaktadır (Trade Map, 2023). 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması, ilkim değişikliği rejiminin çerçevesini oluşturmakta ve 2050 yılına kadar iklim açısından nötr bir AB hedefine ulaşılacak istenmektedir. Küresel iklim eylem planında öncü rol oynayan AB, kendi içinde sera gazı emisyonlarını ciddi oranda azaltmayı başarmış olsa da yaptığı ithalat nedeniyle sera gazı emisyonları artmaktadır. SKDM, AB'nin 2030 yılına kadar net sera gazı emisyonlarını en az %55 azaltma hedefini ifade eden fit for 55, yasama paketinin bir parçasıdır (European Union, 2023). SKDM, AB'nin karbon kaçağı riskini önleyecek bir iklim tedbiridir.

Türkiye, iklim değişikliği ile mücadele kapsamında 2004 yılında BMİDÇS'ni onaylamış ve sözleşme çerçevesinde çalışmalarını sürdürmüştür (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023b). BMİDÇS kapsamında 11 Aralık 1997 tarihinde imzalanan Kyoto Protokolü daha somut hedefler içermektedir. 16 Şubat 2005 tarihinde yürürlüğe giren Kyoto Protokolü'ne taraf olan ülke sayısı 192'dir. Kyoto Protokolü Ek B'de 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri koymaktadır (United Nations Climate Change, 2023a). Türkiye, Kyoto Protokolü'ne 26 Ağustos 2009 tarihinde taraf olmuştur. 12 Aralık 2015 tarihinde imzalanan Paris Anlaşması, 4 Kasım 2016'da yürürlüğe girmiştir (United Nations Climate Change, 2023b). Paris Anlaşması Yasal olarak bağlayıcılığı olan ilk küresel iklim değişikliği anlaşmasıdır. Anlaşmanın uygulanmasında gelişmiş ülkeler mutlak emisyon azaltım hedeflerini üstlenerek öncülük ederken gelişmekte olan ülkelerin emisyon azaltımı faaliyetlerini arttırmaya devam etmesi beklenmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023b). Türkiye, 12 Aralık 2015 tarihinde kabul ettiği Paris Anlaşmasını, 6 Ekim 2021 tarihinde onaylamıştır (T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023).

Kyoto Protokolü'nün somut hedefler içermesi ve Protokolü Ek B'de 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri ortaya koyması nedeniyle çalışma 2005-2022 yılları arasında kapsamaktadır. Karbon emisyonu yüksek sektörler ve alt sektörler Ek 1'de yer almaktadır. Karbon kaçağı yüksek olan sektörler içine 17 Mayıs 2022 tarihinde eklenen hidrojen, 2005-2022 dönemini kapsayan çalışmada Türkiye'nin AB-27'ye ihracatında (2022 yılı hariç) yer almaması ve dünya ihracatında ise yok denecek kadar az olması nedeniyle yer verilmemiştir.

Tablo 2’de, seçilmiş sektörlerde Türkiye’nin dünyaya ve AB-27’ye ihracatının görünümü verilmektedir. Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanından elde edilen ihracata ilişkin değerler “x1000” Amerikan Doları şeklinde verilmektedir.

Tablo 2. Seçilmiş Sektörlerde Türkiye’nin Dünyaya ve AB-27’ye İhracatının Görünümü

		2005	2010	2015	2019	2020	2021	2022
Çimento	Dünya	535881	1135960	554624	935218	1227113	1382170	1698782
	AB-27	197601	156324	65637	118263	161018	234733	297275
	% ¹	36,87	13,76	11,83	12,6455	13,12	16,98	17,50
Elektrik	Dünya	103444	181138	73852	104425	81804	248355	293267
	AB-27	0	0	40292	103274	68919	172034	225653
	%	0	0	54,56	98,90	84,25	69,27	76,94
Gübre	Dünya	47739	193785	220330	343998	367312	536474	1053542
	AB-27	20245	89400	136318	93961	93119	157652	513714
	%	42,41	46,13	61,87	27,31	25,35	29,39	48,76
D-Ç ²	Dünya	6702602	12014380	10367480	14574183	13099342	22895327	22111979
	AB-27	2050343	2188520	2262459	5352422	4681374	9150442	8459146
	%	30,59	18,22	21,82	36,73	35,74	39,97	38,26
Alüm. ³	Dünya	826357	1837874	2215961	2909923	2841776	4876062	6447931
	AB-27	32678	137171	66608	113276	32563	359242	595099
	%	3,95	7,46	3,01	3,89	1,15	7,37	9,23

¹ Türkiye’nin dünyaya yaptığı ihracatta AB-27’in payı

² D-Ç: Demir-Çelik

³ Alüm.: Alüminyum

Kaynak: Trade Map, 2023.

Tablo 2, incelendiğinde 2005-2022 dönemi demir-çelik sektöründe, Türkiye’nin dünyaya ve AB-27’ye ihracatında ciddi bir artış görülmektedir. Türkiye’nin demir-çelik sektöründe dünyaya yaptığı ihracatta AB-27’nin, küçük dalgalanmalar göstermekle birlikte oldukça istikrarlı bir paya sahip olduğu izlenmektedir. Çimento sektöründe ise Türkiye’nin hem dünyaya hem de AB-27’ye yaptığı ihracat, 2005-2015 döneminde azalırken 2015 sonrası dönemde istikrarlı bir artış sergilemektedir. Türkiye’nin dünya çimento ihracatında AB-27’nin payı 2015 yılında %11,83’ten 2022 yılında %17,50’ye çıkarak zirve yapmıştır. 2005-2022 döneminde Türkiye’nin gübre sektöründe dünyaya yaptığı ihracat ciddi ve istikrarlı bir artış sergilemektedir. Türkiye’nin AB-27’ye gübre ihracatı ise 2005-2015 döneminde düzenli olarak artış gösterirken 2015-2020 döneminde düşüş sergilemektedir. Ancak gübre sektöründe Türkiye’nin toplam ihracatında AB-27’nin payı 2021 yılında %29,39’a ve 2022 yılında %48,76’ya çıkarak ciddi bir artış yapmıştır. Türkiye’nin alüminyum sektörü dünya ihracatı 2005-2022 döneminde (2019 yılı hariç) düzenli olarak artarken AB-27’ye ihracatı 2005-2020 döneminde iniş çıkışlı bir seyir izlemektedir. Ancak Türkiye’nin dünya alüminyum ihracatında AB-27’in payı son iki yılda ciddi artış göstermiş ve Türkiye’nin dünyaya yaptığı ihracatta AB-27, 2021 yılında %7,37 ve 2022 yılında %9,23 pay almıştır. Elektrik sektörü ihracatında Türkiye, kısmen istikrarsız bir görünüm sergilemekle birlikte COVID-19 sonrası dönemde Türkiye’nin dünya elektrik ihracatı artmıştır. Türkiye’nin seçili sektörler içinde hem dünyaya hem de AB-27’ye ihracatının değer olarak en az olduğu sektör, elektrik sektörüdür. Ancak Türkiye’nin elektrik sektörü ihracatında AB-27, en büyük pazar olarak görünmektedir. Türkiye’nin dünyaya yaptığı elektrik ihracatında AB-27’in payı 2015-2022 döneminde dalgalanma gösterse de 2015 yılında %54,56 olan AB-27 payı, 2022 yılında %76,94’e çıkmıştır.

Söz konusu sektörlerdeki bu artışlar Türkiye ekonomisi için son derece olumlu gelişmeler olmakla birlikte SKDM kapsamında karbon emisyonu azaltımını sağlayıcı uygulamalara hızlı geçiş yapılamaması durumunda Türkiye’nin seçili sektörlerde ihracat rekabet gücü azalacaktır. SKDM’den kaynaklanan rekabet gücü kayıpları ise ihracat gelirlerinde azalmaya neden olacaktır. Türkiye ihracatında yaşanacak bir gerileme

üretimini olumsuz etkileyerek ekonomik büyüme hızının düşmesine ve istihdamın azalmasına yol açabilir.

6. Veri ve Yöntem

6.1. Veri

Çalışmada ikincil veriler kullanılmıştır. Kyoto Protokolü'nün somut hedefler içermesi ve Protokolü Ek B'de 37 sanayileşmiş ülke ve geçiş ekonomisi ile AB için bağlayıcı emisyon azaltma hedefleri ortaya koyması nedeniyle çalışma 2005-2022 yılları arasını kapsamaktadır.

2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması sonrası karbon emisyonunu azaltılmaya yönelik bağlayıcı kararların alınmaya başlanması nedeniyle verilerin analiz sonuçları 2015 öncesi ve sonrası karşılaştırmalı olarak verilmektedir. 2005-2022 yıllarına ait veriler Uluslararası Ticaret Merkezi Trade Map veri tabanı tarafından sunulan HS sınıflandırmasından elde edilmiştir. İhracat rekabet gücünü ortaya koymak için kullanılan RCA ve RXA Endeks katsayıları ile SKDM kapsamında ilk aşamada yer alan demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik sektörlerinde Türkiye'nin rekabet gücünü belirlenmektedir.

6.2. Yöntem

Bu çalışmada, SKDM kapsamında öncelikli sektörlerde uluslararası rekabet gücü eğilimleri incelenmekte, analizler açıklanmış rekabet avantajı olarak adlandırılan bir kavrama ve iki küresel rekabet gücü ölçütüne dayandırılmaktadır. Çalışmada literatürde ticaret sonrası verilerle rekabet gücünü ölçmeye yönelik sıklıkla kullanılan Balassa (1965)'nin RCA ve Vollrath'ın 1991 yılında geliştirdiği üç indeksten birisi olan RXA kullanılmaktadır.

6.2.1. RCA Endeksi

Yarım yüzyıl önce Balassa (1965)'nin, ticaret verilerini kullanarak geliştirdiği RCA kavramı, çok sayıda raporda ve akademik yayında kullanılmıştır. Literatürün büyük bir kısmında küresel ticaret, açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerin analizine dayandırılmaktadır (Torok ve Jamboru, 2016, s.471). Uluslararası ihracatta uzmanlaşma bağlamında RCA, bazı sektörlerde güçlü odaklanıldığını bazılarında ise daha az odaklanıldığını gösteren göreceli bir ölçüdür (Laurson, 2015, s.100). RCA Endeksi, bir ürün ya da ürün grubunun diğer ülkelere göre karşılaştırmalı üstünlüğünü belirlemek için kullanılabilen bir yöntemdir (Yoga Prasada ve Dhamira, 2021, s.2; Esterhuizen ve Van Rooyen, 2001, s.5). Başka bir ifadeyle küresel ekonomide bir ülkenin bir ürünündeki (sektördeki) göreceli avantaj veya dezavantajını hesaplamak için kullanılmaktadır (Startiene ve Remeikiene, 2014). RCA endeksi Balassa (1965) tarafından aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır (ss.99-123);

$$RCA = \frac{X_{kt}^j / X_t^j}{X_{kt}^w / X_t^w} \quad (1)$$

Burada, X ihracatı, j belirli bir ülkeyi, k bir ürünü (sektörü), w dünyayı ve t zamanı temsil etmektedir. Ayrıca,

X_{kt}^j , j ülkesinin t döneminde k malı (sektörü) ihracatını,

X_t^j , j ülkesinin t döneminde toplam ihracatını,

X_{kt}^w , t döneminde k malı (sektörü) toplam dünya ihracatını,

X_t^w , t döneminde dünya toplam ihracatını göstermektedir.

RCA değeri, sıfır ile artı sonsuz ($0 \leq RCA \leq +\infty$) arasında değer almakta ve dört farklı kategoride gruplandırılmaktadır (Torok ve Jambor, 2016, s.472):

1. Grup, ($0 < RCA \leq 1$), karşılaştırmalı üstünlük yok,
2. Grup ($1 < RCA \leq 2$), zayıf düzeyde karşılaştırmalı üstünlük,
3. Grup ($2 < RCA \leq 4$), orta düzeyde karşılaştırmalı üstünlük ve

4. Grup (4<RCA), güçlü karşılaştırmalı üstünlük olduğunu göstermektedir.

Balassa Endeksi, tarım politikalarının farklı etkilerini dikkate almadığı ve asimetric değerler sergilediği için eleştirilmektedir. Uygulanan farklı hükümet müdahaleleri ve getirilen ticaret kısıtlamaları nedeniyle ülkelerin ticareti bozulabilmektedir. Balassa Endeksi, özellikle büyük bir ülke söz konusu olduğunda ve ithalatın göz ardı edilmesi; toplam ihracat içerisinde yüksek paya sahip olan ürünlerin (sektörlerin) var olduğu durumlarda da çifte hesaplama hatasına neden olup yanıltıcı sonuçlar verebileceği için eleştirilmektedir (Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017, s.428). Vollrath (1991), Balassa Endeksinin dezavantajlarını ortadan kaldırmak için RCA'nın üç farklı versiyonunu ortaya koymuştur. Bunlardan birisi de RXA Endeksidir.

6.2.2. RXA Endeksi

RXA, görelî ihracat avantajını tanımlar ve küresel ekonomide bir ülkenin belirli mallarda (sektörlerde) görelî avantaja sahip olup olmadığını ortaya koymaktadır (Vollrath, 1991, ss.275-276). RXA Endeksi, belli bir ülkenin dünya pazarındaki bazı ürünlerinin (sektörlerinin) ihracat oranı ile bu ülkenin dünya pazarındaki diğer tüm ürünlerinin ihracat oranı arasındaki ilişki olarak tanımlanmaktadır (Hambalková, 2006, s.390). Bu endeksin özelliği dünya toplamını, her zaman incelenen ülke dışındaki tüm ülkelerin toplamı olarak almasıdır. Böylece hem pay hem de payda da ülke ve malların (sektörlerin) tekrar sayılması önlenmektedir. Bu nokta, özellikle bir ülkenin küresel ticarete oldukça önemli olduğu durumda ve/veya dikkate alınan ürünün (sektörün), toplam ticarete payının büyük olması durumunda önemli olmaktadır. Bu durumda, çift sayım yapılması, yanlış endeks değerleri önlenerek ihracat rekabet gücünün daha gerçekçi hesaplanabilmesi mümkün olmaktadır. Bu şekilde Vollrath'ın RXA Endeks değerleri RCA Endeksi değerinden daha yüksek çıkacaktır (Erkan, 2017, s.73). RXA Endeksi, denklem (2)'de gösterilmektedir (Frohberg ve Hartmann, 1997, s.7):

$$RXA = \frac{X_{kt}^j / X_{-kt}^j}{X_{kt}^j / X_{-kt}^j} \quad (2)$$

Burada,

X_{kt}^j , 'j' ülkesinin 't' döneminde 'k' malı (sektörü) ihracatını,

X_{-kt}^j , 'j' ülkesinin 't' döneminde 'k' malı (sektörü) hariç toplam ihracatını,

X_{kt}^j , 't' döneminde ' X_{kt}^j ' hariç 'k' malı (sektörü) toplam dünya ihracatını,

X_{-kt}^j , 't' döneminde ' X_{kt}^j ' hariç ve ' X_{-kt}^j ' hariç dünya toplam ihracatını ifade

etmektedir (Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017, s.428).

RXA Endeksinin değerleri 1'den büyük ($RXA > 1$) ise ülke değerlendirilen ürün (sektör) kategorisinde rekabet avantajına sahip görünürken, 1'den küçük ($RXA < 1$) değerlerde rekabette dezavantajlı olduğunu ve 1'e eşit ($RXA = 1$) olduğunda ise ihracat rekabet gücünde denge olduğunu gösterir (Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017, s.429).

7. Bulgular ve Tartışma

Analizlerde SKDM kapsamında seçilmiş ürün gruplarının ihracatında RCA ve RXA katsayıları, "uygun ortalama"⁵ değerleri esas alınarak hesaplanmıştır. Sonraki aşamada ise "değişim katsayısı" vasıtasıyla belirlenen ürün gruplarının ortalama RCA ve RXA değerlerinin dağılımı yani dönem ortalaması etrafındaki oynaklığı belirlenmiştir. Değişim katsayısının büyüklüğü ortalama sapmanın büyük olduğunu göstermektedir. Rekabet avantajına sahip olan bir ürünün değişim katsayısı değerinin düşük olması (kritik değer 15), rekabetinin istikrarlı olduğunu göstermektedir (Erkan, 2017, ss.70-71; Erkan ve Batbaylı, 2017, s.41).

⁵ Uygun ortalama, bir serideki en yüksek ve en düşük değerlerin çıkarılmasını ve kalan değerlerin aritmetik ortalamasının alınmasını ifade eder (Statistics, 2023).

Tablo 3, SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin RCA Endeks değerlerine göre rekabet gücü gösterilmektedir. Üstünlük Derecesi, uygun ortalama RCA değerlerine göre ilgili sektörün küresel ticarete rekabet gücünün durumunu göstermektedir.

Tablo 3. Seçilmiş Sektörlerde RCA Endeks Değerleri

Sektörler	2005-2014 Ortalaması	2015-2022 Ortalaması	Uygun Ortalama	Değişim Katsayısı	Üstünlük Derecesi
Çimento	8,20	7,08	7,60	31,77	Güçlü Üstünlük
Elektrik	0,48	0,28	0,39	48,49	Dezavantaj
Gübre	0,42	0,63	0,51	34,18	Dezavantaj
Demir-Çelik	2,76	2,53	2,65	10,70	OD ¹ Üstünlük
Alüminyum	1,61	1,95	1,74	17,85	Zayıf Üstünlük

¹ OD: Orta Derece

RCA Endeks sonuçlarına göre Türkiye, AB'nin SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerin dış ticaretinde, küresel ekonomide 2005-2022 döneminde çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe ise orta derece rekabet üstünlüğüne sahip olduğu görülmektedir. Demir-çelik sektörünün değişim katsayısının 10,70 olması Türkiye'nin dünya demir-çelik sektörü ihracatının oldukça istikrarlı olduğunu göstermektedir. Ancak hem çimento hem de demir-çelik sektörlerinin 2015-2022 dönemi ortalama değerleri, 2005-2014 dönemine göre azalış göstermektedir. Bu azalışlar ise, çimento ve demir-çelik sektörlerinin rekabet gücü kayıplarına işaret etmektedir. Chase ve Pinkert'a göre ETS kapsamındaki endüstriyel sera gazı emisyonlarının %47'sini demir-çelik (%22,8), çimento (%17), gübre (%5) ve alüminyum (%2) sektörleri oluşturmaktadır (2021, s.6). Endüstriyel sera gazı emisyonlarının %39,8'inin demir-çelik ve çimento sektörlerinden kaynaklandığı göz önüne alınacak olursa SKDM kapsamında bu sektörlerin rekabet gücü kaybı yaşamaması ve küresel ekonomide rekabetçi olabilmesi için karbon emisyonunu azaltıcı inovatif üretim teknolojilerine geçiş yapılması aciliyet arz ediyor görülmektedir. 2015-2022 döneminde gübre ve alüminyum sektörlerinde rekabet gücü artışları izlenmektedir. Bu artışlar SKDM kapsamında gübre ve alüminyum sektörlerinin karbon emisyonunu azaltıcı üretim teknolojilerine geçiş yaparak dünya ticaretinde rekabet edebilirliklerini arttırmalarını olumlu etkileyebilir. Türkiye gübre üretiminde karbon emisyonu düşük, inovatif üretim teknolojilerine geçiş yapılabilirse ihracatta rekabet avantajına sahip olabilir.

Tablo 4'te, SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin 2005-2022 döneminde RXA Endeks değerleri verilmektedir.

Tablo 4. Seçilmiş Sektörlerde Türkiye'nin RXA Endeks Değerleri

Sektörler	2005-2014 Ortalama	2015-2022 Ortalama	Uygun Ortalama	Değişim Katsayısı	Üstünlük Derecesi
Çimento	8,82	7,63	8,17	34,31	Güçlü Üstünlük
Elektrik	0,48	0,28	0,38	48,70	Dezavantaj
Gübre	0,41	0,63	0,50	34,35	Dezavantaj
Demir-Çelik	3,01	2,72	2,87	12,49	OD ¹ Üstünlük
Alüminyum	1,62	1,99	1,77	18,56	Zayıf Üstünlük

¹ OD: Orta Derece

RXA Endeksi sonuçlarına göre Türkiye, 2005-2022 döneminde seçilmiş sektörlerden çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe ise orta derece rekabet gücüne sahip görülmektedir. Demir-çelik sektörünün değişim katsayısının "12,49" olması, dünya ihracatının kısmen de olsa daha istikrarlı olduğunu göstermektedir. Ancak SKDM kapsamında yüksek karbon emisyonuna sahip sektörlerin başında gelen demir-çelik sektörü, Türkiye'nin AB-27'ye ihracatında da ilk sırada yer almaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin önemli bir ihracat pazarı olan AB-27 pazarında demir-çelik sektöründe rekabet gücünü kaybetmemesi ve daha rekabetçi olabilmesi için AB'nin karbon kaçağı

sorununu çözmek için 2026 yılında uygulamaya koyacağı SKDM uyum sağlaması ivedilik arz etmektedir. Alüminyum sektöründe rekabet gücü zayıf görünen Türkiye'nin 2015-2022 dönemi "ortalama değeri", 2005-2014 dönemine göre artış göstermektedir. Bu artış, alüminyum sektöründe Türkiye'nin rekabet edebilirliğinin arttığı anlamına gelmektedir. Ayrıca Türkiye'nin elektrik ve gübre sektörlerinde rekabette dezavantajlı olması, ilgili sektörlerde rekabet gücünün olmadığını gösterir. Türkiye'nin gübre sektöründe 2005-2014 dönemi ortalama değerinin 2015-2022 dönemine göre artış göstermesi, Türkiye'nin gübre sektöründe rekabet gücünün arttığını göstermektedir. Elektrik sektöründe ise Türkiye'nin 2015-2022 dönemi "ortalama değerinin" 2005-2014 dönemine göre gerilemesi, Türkiye'nin elektrik sektörü rekabet gücünün azaldığı anlamına gelmektedir.

Bugün hükümetler tarafından AR-GE çalışmalarına verilecek destekler, düşük karbonlu üretime geçişte büyük önem taşımaktadır. AB'ye, Türkiye'nin finansman mekanizmaları ve projelere erişim sağlaması için girişimlerde bulunmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023). Türkiye, AB'den aldığı teknoloji ve finansman desteğini, karbon emisyonu yüksek olan sektörlerde iklimle uyumlu teknolojilerin geliştirilmesi için inovasyona yönelerek rekabetçiliğini arttırabilir.

8. Sonuç

Son yirmi yılda dünya ticaretinde yaşanan artışlar üretim artışlarına yol açmıştır. Artan üretimle birlikte küresel ısınmaya neden olan karbon emisyon oranları, artmaya başlamıştır. Karbon emisyonu artışlarını önlemek ve sıfır karbon hedefine yönelik politik girişimlerdeki artışlar, araştırmacıları bu durumun uluslararası ticarete olası etkilerini araştırmaya yöneltmiştir.

Üretim artışıyla birlikte artan karbon emisyonlarının yarattığı iklim değişikliği ile mücadele kapsamında 1992 yılında BMİDÇS ile atılan ilk adım, daha somut adımlar içeren 2005 yılında imzalan Kyoto Protokolü ile devam etmiştir. Kyoto Protokolü, yalnızca gelişmiş ülkeleri bağlamakta olup iklim değişikliğine ilişkin yasal ve bağlayıcı bir "uluslararası anlaşma" olan Paris Anlaşması, 4 Kasım 2016 yürürlüğe girmiştir. AB'nin karbon vergi sistemi, sanayide karbonsuzlaşmayı teşvik etmekle birlikte AB-27 şirketlerinin üretimlerini yurtdışına taşımalarına yol açarak karbon kaçağı riskinin de artmasına yol açmaktadır. SKDM, AB'nin ithal ettiği karbon emisyonu yüksek malların üretiminde ortaya çıkan karbona adil bir fiyat koyma ve AB dışında yapılan karbonsuz sanayi üretimini teşvik edici bir özellik taşımaktadır. SKDM, karbon kaçağı problemi için bir çözüm önerisi olup temel hedefi, ilk aşamada karbon emisyonu yüksek olan demir-çelik, çimento, gübre, alüminyum ve elektrik sektörlerindeki belirli malların AB-27'ye ithalat fiyatının, eşyanın karbon içeriğini dikkate alarak belirleme esasına dayanmaktadır. AB'nin SKDM uygulamasının diğer ülkelere olan potansiyel etkileri ise henüz tam olarak bilinmemektedir.

SKDM kapsamında seçilmiş sektörlerde 2005-2022 dönemi Türkiye'nin küresel ekonomide ihracat rekabet gücü, RCA ve RXA Endeksleri kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye çimento sektöründe güçlü, demir-çelik sektöründe orta, alüminyum sektöründe zayıf rekabet gücüne sahip görünmekte olup elektrik ve gübre sektörlerinde ise rekabette dezavantajlı olduğu ortaya konmaktadır. Trade Map 2022 yılı verilerine göre ihracatının %41'40'unu AB-27'ye yapan Türkiye'nin, seçili sektörlerde dünyaya yaptığı ihracatta AB-27'in payı elektrik sektöründe %76,94, gübre sektöründe %48,76, demir-çelik sektöründe %38,26, çimento sektöründe %17,50 ve alüminyum sektöründe %9,23'tür. Türkiye'nin söz konusu sektörlerde SKDM'na hızlı uyumu, AB-27 pazarında rekabet gücü kaybını önleyici olacaktır. Ayrıca 2021 yılı itibarıyla BMİDÇS'nin 191 üyesinin Paris anlaşmasına taraf olması Türkiye'nin SKDM'na uyumu, küresel ticarete entegrasyonu ve uluslararası yatırımların yönelmesi açısından kritik önem taşımaktadır. Bu nedenle Türkiye, ETS kurulmasına yönelik devam etmekte olan hazırlık sürecini hızlandırmalı ve ekonomik dönüşümü başlatmalıdır. Ayrıca Türkiye, daha aktif bir iklim politikası izleyerek ve ekonomik yapıyı daha iklim dostu bir yapıya doğru dönüştürerek riskleri fırsata dönüştürülebileceğini göstermelidir. Hükümet

özellikle seçilmiş sektörlerde sıfır karbon üretim teknolojilerinin geliştirilmesi için gerekli AR-GE desteklerini hızlı bir şekilde vermelidir. Firmaların seçilmiş sektörlerde inovasyon ve teknolojiye yatırımlarının desteklenmesi önemlidir. Bu gelişmelerde başarılı olunursa ekonomik kayıplar azalacaktır. Türkiye'nin aktif bir iklim politikasına geçişi, AB-27'in iklim finansmanı fırsatlarına erişmesine yardımcı olacak ve seçilmiş sektörlerde Türkiye'nin iklim dostu dönüşümünü kolaylaştıracaktır.

Ayrıca yeşil teknolojilere yatırım yapan ve sürdürülebilirliğe önem veren firmalar, tüketici tercihlerini karşılayarak ve yüksek kaliteli ürünler sunarak bir avantaj elde edebilirler ve daha yüksek fiyat dışı rekabet gücüne sahip olabilirler. Dolayısıyla, iklim değişikliği politikaları bir ülkenin fiyat rekabetçiliğine zarar verebilirken, firmaları gelecekteki piyasalarda talep edilecek değerlere uyum sağlamaya teşvik ederek ekonominin ekolojik dönüşümüne katkı sağlayabileceği gibi ekonomiyi uzun vadede daha rekabetçi hale getirebilir.

Kaynakça

- Antalya Ticaret ve Sanayi Odası (2023). Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) Uygulama Tüzüğü Çevirisi ve Webinarlar. *Gayriresmî Tercüme*. <https://www.atso.org.tr/tr/duyurular/duyurular/mevzuat/sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi-skdm-uygula>, (Erişim Tarihi: 25.10.2023).
- Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99-123.
- Çağatay, B. (2022). Türkiye'nin Dış Ticaret ve İklim Değişikliği Politikaları: SWOT Analizi Yöntemi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 290-322.
- Chase, P.; Pinkert, R. (2021). The EU's Triangular Dilemma on Climate and Trade. German Marshall Fund, Policy Brief, 9.
- Chen, G. (2023). Impact of Carbon Border Adjustment Mechanism on China's Manufacturing Sector: A dynamic Recursive CGE Model Based on an Evolutionary Game. *Journal of Environmental Management*, 347, 119029.
- Çeştepe, H.; Tunçel, A. (2018). Türkiye Demir Çelik Sektörünün Uluslararası Rekabet Gücü Analizi. *Journal of Turkish Studies*, 13(15), 113-129.
- Danna-Buitrago, J.P.; Stellan, R. (2022). A New Class of Revealed Comparative Advantage Indexes. *Open Economies Review*, 33(3), 477-503.
- Duan, Y.; Ji, T.; Lu, Y.; Wang, S. (2021). Environmental Regulations and International Trade: A Quantitative Economic Analysis of World Pollution Emissions. *Journal of Public Economics*, 203, 1-37.
- Erkan, B. (2017). Türkiye'nin İhracatında Uzmanlaşma ve Rekabet Edebilirlik Düzeyi: Avrupa Birliği Piyasası-Küresel Piyasalar Karşılaştırmalı Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 68-88.
- Erkan, B.; Batbaylı, Ş. (2017). Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) Üyesi Ülkelerin Küresel Rekabet Pazarlarındaki Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(Özel Sayı), 31-49.
- European Commission (2023). Carbon Border Adjustment Mechanism. https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- European Commission (2021). Regulation of the European Parliament and of the Council. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0564>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- European Commission (2009). The Copenhagen climate agreement: EU positions and state of play. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_09_445, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- European Council (2023). Fit for 55. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-a-green-transition/#what>, (Erişim Tarihi: 18.09.2023).
- European Union (2023). Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023. *Official Journal of European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj>, (Erişim Tarihi: 26.11.2023).
- European Union (2021). Regulation (EU) 2021/1119 of the the European Parliament and of the Council of 30 June 2021. *Official Journal of the European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R1119>, (Erişim Tarihi: 25.10.2023).
- Esterhuizen, D.; Van Rooyen, C.J. (2001). Creating a Chain Reaction: The Competitiveness of the Agricultural Input Industry in South Africa. Department of Agricultural Economics. Africa (No. 1737-2016-140379), ss. 1-10.

- Frohberg, K.; Hartmann, M. (1997). Comparing Measures of Competitiveness. Discussion paper, No: 2, ss. 1-19.
- Hambalková, M. (2006). The Factors of Competitiveness and the Quantification of Their Impact on the Export Efficiency of Grape and Wine in the Slovak Republic. *Agricultural Economics*, 52(8), 389-394.
- İmer Ertunga, E.; Seyhun, Ö.K. (2022). Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması ve Türkiye'nin İhracatına Olası Etkileri. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 1-13.
- Jaffe, A.B.; Peterson, S.R.; Portney, P.R.; Stavins, R.N. (1995). Environmental Regulation and the Competitiveness of U.S. Manufacturing: What Does the Evidence Tell Us?. *Journal of Economic Literature*, 33(1), 132-163.
- Koç, B.E.; Kaynak, S. (2023). Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizmasının Türkiye - AB-27 Dış Ticaret İlişkisi Üzerine Olası Etkisi. *Verimlilik Dergisi*, 57(2), 273-288.
- Keen, M.; Parry, I.W.H.; Roaf, J. (2021). Border Carbon Adjustments: Rationale, Design and Impact. IMF Working Paper, No. 2021/239.
- Laursen, L. (2015). Revealed Comparative Advantage and the Alternatives as Measures of International Specialization. *Eurasian Business Review*, 5(1), 99-115.
- Lin, B.; Zhao, H. (2024). Asymmetric Trade Barriers and CO2 Emissions in Carbon-Intensive Industry. *Journal of Environmental Management*, 349, 119547.
- Morgado Simões, H.A. (2023). EU Carbon Border Adjustment Mechanism Implications for Climate and Competitiveness. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698889/EPRS_BRI\(2022\)698889_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698889/EPRS_BRI(2022)698889_EN.pdf), (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- Our World Data (2023). Annual CO₂ emissions. https://ourworldindata.org/grapher/annual-co2-emissions-per-country?country=~OWID_WRL, (Erişim Tarihi: 30.09.2023).
- Reinaud, J. (2008). Issues behind Competitiveness and Carbon Leakage: Focus on Heavy Industry. IEA Information Paper. Paris: OECD and International Energy Agency.
- Rossetto, D. (2023). The Long-Term Feasibility of Border Carbon Mechanisms: An Analysis of Measures Proposed in the European Union and the United States and the Steel Production Sector. *Sustainable Horizons*, 6, 1-8.
- Sarıoğan, K.; Kösekahyaoglu, L. (2017). Ticaret Sonrası Verilerle Rekabet Gücünün Ölçülmesinde Kullanılan İndeksler Üzerine Bir Literatür Taraması. *The Journal of Academic Social Science*, (7), 424-444.
- Startiene, G.; Remeikiene, R. (2014). Evaluation of Revealed Comparative Advantage of Lithuanian Industry in Global Markets. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 110, 428-438.
- Statistics (2023). Glossary. <https://www.statistics.com/glossary/trimmed-mean/>, (Erişim Tarihi: 29.09.2023).
- T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023). Paris Anlaşması. <https://iklim.gov.tr/paris-anlasmasi-i-34>, (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2023a). Viyana Sözleşmesi ve Montreal Protokolü. <https://www.mfa.gov.tr/viyana-sozlesmesi-ve-montreal-protokolu.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2023b). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) ve Kyoto Protokolü. https://www.mfa.gov.tr/united-nations-framework-convention-on-climate-change-_unfccc_-and-the-kyoto-protocol.en.mfa, (Erişim Tarihi: 26.11.2023).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2023). Genel Bilgi. <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/genel-bilgi>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (2022). İhracat 2022 Raporu. https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/TIM%20I%CC%87hracat%20Raporu%202022.pdf, (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- Torok, A.; Jambor, A. (2016). Determinants of the Revealed Comparative Advantages: The Case of the European Ham Trade. *Agricultural Economics*, 62(10), 471-482.
- Tur, F.; Alkan, B. (2023). *Rekabetin Rengi Yeşil, Yeni Yeşil Düzen ve Kompleksite Atlası*, TSKB Ekonomik Araştırmalar: İstanbul; 2023, ss. 1-20.
- Trade Map. (2023). https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c792%7c%7c%7c42%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1, (Erişim Tarihi: 03.09.2023).
- United Nations (1992). United Nations Framework Convention on Climate Change. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>, (Erişim Tarihi: 19.09.2023).
- United Nations Climate Change (2023a). What is the Kyoto Protocol?. https://unfccc.int/kyoto_protocol, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

United Nations Climate Change (2023b). The Paris Agreement. What is the Paris Agreement?. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

United Nations Framework Convention on Climate Change-Conference of the Parties (2009). Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009. <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CC%20copenhagen.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

Vollrath, T.L. (1991). A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage. *Weltwirtschaftliches Archive*, 127(2), 265-280.

Yalçın, T.; Bakan, S. (2021). Türkiye'nin Rekabet Gücünün Açıklanmış Karşılaştırılabilir Üstünlükler Yöntemiyle Analizi (2005-2018 Dönemi). *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 98-114.

Yeldan, E.; Aşıcı, A.A.; Acar, S. (2020). Ekonomi Göstergeleri Merceğinden Yeni İklim Rejimi. TÜSİAD Raporu.

Yılmaz, M.; Karabiber, B. (2022). Türkiye'de İhracat, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ekonomik Büyüme ve Karbon Emisyonu İlişkisi. *Business and Economics Research Journal*, 13(2), 199-220.

Yoga Prasada, I.; Dhamira, A. (2021). The Competitiveness of Natural Rubber by Exporting Countries in the Global Market. E3S Web of Conferences, Indonesia (5-9 Nisan 2021).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Zeynep AKTAş ÇİMEN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Zeynep AKTAş ÇİMEN (100%)

EKLER

Ek 1. Sera Gazı Emisyon Salımı Yüksek Olduğu Kabul Edilen Sektör ve Alt Sektörler

Çimento	
CN ¹ Kodu	Sera Gazı
2507 00 80 – Diğer kaolinli killeri	Karbondioksit
2523 10 00 – Çimento klinkerleri	Karbondioksit
2523 21 00 – Beyaz Portland çimentosu, suni olarak renklendirilmiş olsun olmasın	Karbondioksit
2523 29 00 – Diğer Portland çimentosu	Karbondioksit
2523 30 00 – Alüminli çimento	Karbondioksit
2523 90 00 – Diğer hidrolik çimentolar	Karbondioksit
Elektrik	
2716 00 00 – Elektrik enerjisi	Karbondioksit
Gübreler	
2808 00 00 – Nitrik asit; sülfonitrik asitler Karbondioksit ve azot oksit	Karbondioksit ve azot oksit
2814 – Susuz (saf) amonyak veya amonyağın sulu çözeltileri	Karbondioksit
2834 21 00 – Potasyum nitratları	Karbondioksit ve azot oksit
3102 – Azotlu mineral veya kimyasal gübreler	Karbondioksit ve azot oksit
3105 – Bitki besin maddeleri olan azot, fosfor ve potasyumun ikisini veya üçünü içeren mineral veya kimyasal gübreler; diğer gübreler; bu bölümdeki malların tablet veya benzeri şekillerde veya brüt ağırlığı 10 kg'ı geçmeyen ambalajlarda olanları Aşağıdakiler hariç: 3105 60 00 – Bitki besin maddeleri olan fosfor ve potasyumun ikisini de içeren mineral veya kimyasal gübreler	Karbondioksit ve azot oksit
Demir ve çelik	
72 – Demir ve çelik Aşağıdakiler hariç: 7202 2 – Ferro-silisyum 7202 30 00 – Ferro-siliko-manganez 7202 50 00 – Ferro-siliko-krom 7202 70 00 – Ferro-molibden 7202 80 00 – Ferro-tungsten ve ferro-silikotungsten 7202 91 00 – Ferro-titanyum ve ferro-silikotitanyum 7202 92 00 – Ferro-vanadyum 7202 93 00 – Ferro-niobyum 7202 99 – Diğer: 7202 99 10 – Ferro-fosfor 7202 99 30 – Ferro-siliko-magnezyum 7202 99 80 – Diğer 7204 – Demirli atık ve hurda; hurda külçeler ve çeliğin yeniden eritilmesi	Karbondioksit
2601 12 00 – Aglomere edilmiş demir cevherleri ve zenginleştirilmiş demir cevherleri, kavrulmuş demir piritleri hariç	Karbondioksit
7301 – Demir veya çelikten palplanşlar, delinmiş, zımbalanmış veya birleştirilmiş parçalardan yapılmış olsun veya olmasın; demir veya çelikten kaynak yapılmış profiller, şekiller ve kısımlar	Karbondioksit
7302 – Demir veya çelikten demiryolu ve tramvay hattı inşaat malzemesi; raylar, kontrraylar ve dişli raylar, makas dilleri, kruvazman ve makaslar, gergi çubukları ve diğer geçiş parçaları dişli raylar, traversler (ekartman çubukları), cebire bulonları, ray yatakları, sabo kaması, taban plakaları (altlıklar), ray kısaçları, kaideler, bağlantılar ve rayların birleştirilmesi veya sabitleştirilmesi için özel olarak imal edilmiş diğer parçalar	Karbondioksit
7303 00 – Dökme demir ince ve kalın borular ve içi boş profiller	Karbondioksit
7304 – Demir (dökme demir hariç) veya çelikten ince ve kalın borular ve içi boş profiller (dikişsiz)	Karbondioksit
7305 – Demir veya çelikten, dış çapı 406,4 mm'yi geçen dairesel kesitli diğer ince ve kalın borular (örneğin, kaynaklı, perçinli veya benzeri şekillerde kapatılmış)	Karbondioksit
7306 – Demir veya çelikten diğer ince ve kalın borular ve içi boş profiller (örneğin açık dikiş veya kaynaklı, perçinli veya benzeri şekillerde kapatılmış)	Karbondioksit
7307 – Demir veya çelikten boru bağlantı parçaları (örneğin, rakorlar, dirsekler ve manşonlar)	Karbondioksit
7308 – Demir veya çelikten inşaat (94.06 pozisyonundaki prefabrik yapılar hariç) ve inşaat aksamı (örneğin, köprüler ve köprü aksamı, kilitli kapılar, kuleler, kafes direkler, çatılar, çatı çerçeveleri, kapılar ve pencereler ile bunların çerçeveleri ve kapı eşikleri, panjurlar, korkuluklar, parmaklıklar ve sütunlar); inşaatta kullanılmak üzere hazırlanmış demir veya çelikten saclar, çubuklar, profiller, şekiller, kesitler, ince borular ve benzerleri	Karbondioksit
7309 00 – Demir veya çelikten hacmi 300 litreyi geçen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın, mekanik veya termik tertibatı bulunmayan her türlü malzeme (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) için depolar, sarnıçlar, küvler ve benzeri kaplar	Karbondioksit
7310 – Demir veya çelikten hacmi 300 litreyi geçmeyen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın mekanik veya termik tertibatı bulunmayan her türlü malzeme (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) için variller, bidonlar ve benzeri kaplar	Karbondioksit
7311 00 – Demir veya çelikten sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz için kaplar	Karbondioksit

7318 – Demir veya çelikten vidalar, civatalar, vida somunları, trifon vidalar, çengelli vidalar, perçinler, çiviler, çatalı pimler, rondelalar (yaylanmayı sağlayıcı rondelalar dâhil) ve benzeri eşyalar	Karbon dioksit
7326 – Demir veya çelikten diğer eşyalar	Karbon dioksit
Alüminyum	
7601 – İşlenmemiş alüminyum	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7603 – Alüminyum tozları ve ince pullar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7604 – Alüminyum çubuklar, rotlar ve profiller	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7605 – Alüminyum teller	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7606 – Alüminyum saclar, levhalar, şeritler (kalınlığı 0,2 mm'yi geçenler)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7607 – Kalınlığı (mesnedi hariç) 0,2 mm'yi geçmeyen alüminyum folyo (kâğıt, karton, plastik veya benzeri malzemeler üzerine basılmış veya yapıştırılmış olsun ya da olmasın)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7608 – Alüminyumdan ince ve kalın borular	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7609 00 00 – Alüminyum ince boru veya boru bağlantı parçaları (örneğin, kaplinler, dirsekler, manşonlar)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7610 – Alüminyum inşaat (9406 pozisyonundaki prefabrik inşaatlar hariç) ve inşaat aksamı (örneğin, köprüler ve köprü aksamı, kuleler, kafes direkler, çatılar, çatı çerçeveleri, kapılar ve pencereler ile bunların çerçeveleri ile kapı eşikleri, korkuluklar, parmaklıklar ve sütunlar) inşaatla kullanılmak üzere hazırlanmış alüminyum saclar, çubuklar, profiller, ince borular ve benzerleri)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7611 00 00 – Her türlü malzeme için (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) hacmi 300 litreyi geçen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın mekanik veya termik tertibatı bulunmayan alüminyum depolar, sarnıçlar, küvler ve benzeri kaplar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7612 – Her türlü malzeme için (sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz hariç) hacmi 300 litreyi geçmeyen ve iç yüzeyleri kaplanmış veya ısı yalıtımlı olsun ya da olmasın mekanik ya da termik tertibatı bulunmayan alüminyum depolar, fiçiler, variller, bidonlar ve benzeri kaplar (tüp şeklinde sert veya esnek kaplar dâhil)	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7613 00 00 – Sıkıştırılmış veya sıvılaştırılmış gaz için alüminyum kaplar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7614 – Alüminyumdan demetlenmiş teller, kablolar, örme halatlar ve benzerleri (elektrik için izole edilmemiş olanlar):	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
7616 – Alüminyumdan diğer eşyalar	Karbon dioksit ve perflorokarbonlar
Kimyasallar	
2804 10 00 – Hidrojen	Karbon dioksit

¹ CN: Combined Nomenclature-Kombine Nomanklatür. Kombine Nomanklatür kodları (CN codes=HS codes + 2).

Kaynak: Antalya Ticaret ve Sanayi Odası, 2023, ss.52-60; İmer Ertunga ve Seyhun, 2022, s.2.

Seçilmiş Makroekonomik Faktörler ve COVID-19'un OECD Ülkelerinde Genç İşsizliği Üzerine Etkileri

Yasemin ARI KOVANCI¹

¹ Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü,
yaseminari@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2730-6216

Öz: İşsizlik, geçmişte olduğu gibi içinde yaşadığımız süreçte de gerek ekonomik, gerekse sosyal yönden gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun hemen hemen tüm toplumların en önemli sorunlarından birini oluşturmaktadır. İşsizlik sorunu ekonomik, toplumsal, siyasi ve psikolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu sorundan en fazla etkilenen kesimler arasında ise gençler yer almaktadır. 2020 yılında hızla tüm dünyaya yayılan COVID-19 pandemisi ile birlikte genç işsizliği sorunu çok daha ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu çalışmada, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık gibi seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19'un OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerindeki etkilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında 2000-2021 yılları arasındaki dönem incelenmiş olup, panel veri analizi yönteminden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular, incelenen dönemde ekonomik büyüme ve ticari açıklıktaki artışın genç işsizlik oranını azalttığını, enflasyondaki artışın ise genç işsizlik oranını artırdığını göstermiştir. Ayrıca, COVID-19 pandemisinin genç işsizlik oranında bir artışa neden olduğunu ortaya koymuştur. Araştırma sonucunda ulaşılan bu bulgular ışığında çeşitli politika önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Genç İşsizliği, COVID-19, Panel Veri Analizi

Jel Kodları: C33, E24, J21

The Effects of the Selected Macroeconomic Factors and COVID-19 on Youth Unemployment in OECD Countries

Abstract: Unemployment constitutes one of the most important problems of almost all societies, regardless of the level of development both economic and social, in the period in which we live just like in the past. The unemployment problem creates significant negative consequences in economic, social, political and psychological terms. Among the parts who have been mostly affected by this problem, there is the young. Along with the COVID-19 pandemic having rapidly spread all over the world in 2020, the problem of youth unemployment has reached much more serious dimensions. In this study, it has been aimed to examine the effects of the selected macroeconomic factors such as economic growth, inflation, direct foreign investment and trade openness, and of COVID-19 on youth unemployment in OECD countries. Within the scope of the study, the period between 2000 and 2021 has been analysed and the panel data analysis method has been used. The obtained data have shown that the increase in the economic growth and in trade openness decreased the rate of youth unemployment but the rise in inflation increased the rate of youth unemployment in the examined period. Also, it has revealed that COVID-19 pandemic caused an increase in youth unemployment rate. Various policy recommendations were made in the light of these findings as a result of the research.

Keywords: Youth Unemployment, COVID-19, Panel Data Analysis

Jel Codes: C33, E24, J21

Atıf: Arı Kovancı, Y. (2024). Seçilmiş Makroekonomik Faktörler ve COVID-19'un OECD Ülkelerinde Genç İşsizliği Üzerine Etkileri, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 18-36.
<https://doi.org/10.30586/1382337>

Geliş Tarihi: 27.10.2023

Kabul Tarihi: 02.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

İşsizlik, günümüzde dünyanın hemen her ülkesinde çözüm bekleyen önemli küresel sorunların başında gelmektedir. Bir ülkedeki işsizlik, işgücü potansiyelinin tam olarak kullanılmaması anlamına gelirken, üretimi, ekonomik büyüme ve kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir. İşsizlik, ekonomik açıdan yarattığı çok sayıda ciddi olumsuz sonucun yanı sıra, toplumsal ve siyasi bakımdan da önemli sorunları beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, ekonomik gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun birçok ülkede işsizliğin önlenmesine yönelik çeşitli politikalar geliştirilmektedir. Bu bağlamda, işsizlik sorunuyla mücadelede izlenecek politikaların belirlenmesinde söz konusu sorunun ortaya çıkmasına etki eden faktörlerin tespit edilmesi son derece önem taşımaktadır.

İşsizlikten en fazla etkilenen kesimler arasında ise gençler yer almaktadır. Gerçekten, son yıllarda dünyada 15-24 yaş arasındaki genç işsizlerin sayısı 69 milyona varmaktadır. 2022 yılında dünya genelinde yaklaşık %14 olan genç işsizlik oranı, genel işsizlik oranının iki katından fazladır. Bununla birlikte, tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisinin işgücü piyasası açısından büyük zorlukları beraberinde getirdiği ve gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde işsizliğin özellikle de genç işsizliğinin daha da artmasına yol açtığı görülmektedir. Pandemi nedeniyle ortaya çıkan kriz ve gençler arasındaki işsizliğin yüksek oranlara varışı birçok ülke gibi OECD'ye üye ülkelerin de karşı karşıya kaldığı ciddi sorunlar arasında yer almaktadır. Pandemi sonrası toparlanma sürecinde de OECD'ye üye bazı ülkelerde genç işsizlik oranları halen pandemi öncesi düzeylerden daha yüksek olmaya devam etmekle birlikte, gençler ve yetişkinlerin işsizlik oranları arasında önemli bir fark bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklik gibi seçilmiş makroekonomik faktörlerin yanı sıra, COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkilerini incelemektir. Bu bağlamda, çalışma OECD üyesi 36 ülkeye ait 2000-2021 yılları arasındaki verilerden yararlanılarak ve panel veri analizi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Literatürde, pandemiyin genel işsizlik üzerindeki etkisini araştıran nispeten fazla sayıda çalışma olmasına karşın, genç işsizliği üzerine etkisi ile ilgili gerek teorik gerekse ampirik çalışmaların sınırlı sayıda olduğu dikkate alındığında bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, öncelikle genç işsizliği ele alınarak COVID-19 pandemisinin dünyada ve OECD ülkelerinde genç işsizliğine etkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Daha sonra, çalışma kapsamında seçilmiş makroekonomik faktörler ve COVID-19 ile genç işsizlik arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarla ilgili literatür özetine yer verilmiştir. Ardından, araştırmanın veri seti, model ve yöntemine ilişkin açıklamada bulunularak elde edilen bulgular üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

2. Genç İşsizliği ve COVID-19 Pandemisinin Dünyada ve OECD Ülkelerinde Genç İşsizliğine Etkisi

Gençliğin tanımı çeşitli faktörlere bağlı olarak ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir (ILO, 2011, s. 5; O'Higgins, 1997, s. 63). Her ne kadar gençlik kavramının evrensel olarak kabul edilen bir tanımı olmasa da pek çok uluslararası kuruluş gençliği; insan yaşamının bir evresi, çocukluk ile yetişkinlik arasındaki geçiş süreci olarak ifade etmekte ve belli bir yaş grubuna indirgemektedir (Murat & Şahin, 2011, s. 4). Çoğu ülke ve uluslararası kuruluş tarafından 15-24 yaş aralığında bulunan nüfus genç olarak kabul edilmekte olup, bu yaş aralığındaki nüfusta görülen işsizlik genç işsizliği olarak ifade edilmektedir (O'Higgins, 1997, s. 63; Choudhry, Marelli & Signorelli, 2012a, s. 2; Hasan & Sasana, 2020, s. 6688).

Günümüzde gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda gençler arasında işsizlik yaygındır (Rokhim, Novianti & Anggraeni, 2023, s. 76; Kang, 2021, ss. 111-112). Genç işsizliğin yüksek olmasının birçok nedenini sıralamak mümkündür. Toplam talep yetersizliği, ekonomik durgunluk ve krizler, demografik faktörler, gençlere

yönelik istihdam politikaları, eğitim politikalarının yetersizliği, beceri uyumsuzluğu nedeniyle okuldan çalışma yaşamına geçiş sürecinin zorluğu, ücret düzeyi, işgücü piyasasının gereksinimlerine uygun nitelikteki işgücünün yetersizliği, gençlerin çalışmaya ilişkin tutum ve davranışları, işverenlerin yetişkin ve tecrübeli işçilere öncelik tanınması sıklıkla genç işsizliğine ilişkin arz ve talep yanlı nedenler arasında yer almaktadır (Ekin, 1980, ss. 40-43; O'Higgins, 1997, s. 68; Gündoğan, 1999, ss. 68-70; Murat & Şahin, 2011, ss. 19-33; Tomić, 2018, s. 381).

Genç işsizliğin beliren özellikleri arasında yetişkinler arasındaki işsizlikten önemli ölçüde daha yüksek olması bulunmaktadır. Bu durum, gençlerin işgücü piyasasında güvencesiz gruplar arasında yer almasında etkili olmaktadır (ILO, 2011, s. 9). İşgücü piyasasında daha dezavantajlı durumda olan gençlerin (ILO, 2023, s. 12) işsiz kalma olasılığı yetişkinlerle kıyaslandığında neredeyse üç kat daha fazladır (ILO, 2023, s. 38). Gençler arasındaki işsizliğin yetişkinlerdeki işsizlikten daha yüksek olması çeşitli nedenlerden kaynaklanabilmektedir. Yetişkin çalışanlara göre gençlerin daha önce bir iş tecrübelerinin olmaması; eğitimlerini tamamlayamamış durumda olabilmeleri, iş arama sürecinde kişisel bağlantılarının genellikle daha az olması gibi faktörler genç işsizliğini olumsuz yönde etkilemektedir (Tomić, 2018, s. 381).

Genç işsizliği sorunu birçok nedene dayanmakla birlikte gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan ciddi olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. İşsiz kalan bir genç, kendisi ve ailesi açısından gelir kaybına uğrarken, toplumun en dinamik kesimini oluşturan gençlerin istihdam edilememesi ülke ekonomisi bakımından da üretim kaybının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte, işsizlik sigortasının yaygın biçimde uygulandığı ülkelerde, genç işsiz sayısının artış göstermesi, ülke ekonomisine ve kamu maliyesine büyük ölçüde ek yük getirmektedir. Ayrıca, genç işsizliğin ülke ekonomileri açısından yarattığı önemli sonuçlardan biri vergi tabanının daralmasıdır. Gençler arasındaki işsizlik oranının yüksek olarak gerçekleştiği ülkelerde vergilerden elde edilecek gelir de benzer biçimde azalmaktadır. Devletin en önemli gelir kaynakları arasında yer alan vergilerin azalması kamu maliyesini olumsuz etkilemektedir. Genç işsizliğin gerek en önemli nedenlerinden gerekse sonuçlarından biri de kayıt dışı istihdamdır. Gençler arasında işsizliğin yaygın olduğu ülkelerdeki genel eğilim, bu gençlerin kayıt dışı istihdama yöneldikleri ve dolayısıyla da düşük ücretle ve iş güvencesinden yoksun çalıştıkları yönündedir. Ayrıca, genç işsizliğin yarattığı olumsuz sonuçlar arasında sosyal güvenlik gelirlerinde önemli ölçüde kayıpların ortaya çıkması, gelir dağılımının bozulması, eğitim ve öğretime yapılan yatırımların etkinliğinin azalması, nitelikli gençlerin ülkelerini terk etmelerine bağlı olarak ülkelerin ekonomik büyüme potansiyelinin azalması da yer almaktadır. Genç işsizliği, bu tür ciddi ekonomik sonuçların yanında, gençlerin kendilerini toplumdan soyutlamaları, yabancılaşmaları, politik marjinalleşme eğilimi içerisine girmeleri veya istenmeyen davranış kalıplarına sahip olup suç eğilimlerinin artması gibi oldukça önemli sosyal sorunlar da doğurmaktadır. Ayrıca, işsizlik genç bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Murat & Şahin, 2011, ss. 35-43; Tomić, 2018, s. 381).

Genç işgücü piyasasının ekonomik dalgalanmalara karşı duyarlılığı oldukça fazladır (OECD, 2021, s. 54). 2008-2009 küresel finans krizini takip eden dönemde ve COVID-19 pandemisinin yarattığı kriz sırasında görüldüğü gibi, gençler ekonomik gerileme dönemlerinde çok daha kırılgan hale gelirler ve uzun yıllar boyunca istihdam ve gelir kaybı gibi risklerle karşı karşıya kalabilirler. Bu durum, çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Öncelikle, gençler yeni iş arayanların önemli bir bölümünü oluşturmakta, nitekim 15-24 yaş aralığı çoğu insanın ilk defa işgücü piyasasına katıldığı dönem olmaktadır. Mal veya hizmetlerine olan talepte ani bir düşüş ile karşılaşan işverenler, işe yeni işçi alımında bir seçim yapmaları gerektiğinde, genellikle bu yaş grubundaki iş arayanların işe alımını sınırlama veya durdurma eğilimi göstermekte ve gençler iş arayanların sınırlı sayıdaki iş için rekabet etmesi nedeniyle daha tecrübeli işçilere kıyasla dezavantajlı durumda olmaktadır (Verick, 2023, s. 422). Bununla birlikte, işverenler işten çıkarmalarda tercih yapmak durumunda kaldıkları takdirde, gençler bu tercihte daha öncelikli grup

olmaktadırlar. Çünkü, işveren açısından genç işçileri işten çıkarmanın fırsat maliyeti yetişkinlere kıyasla daha düşüktür. Gençlerin tecrübesiz olmaları ve genellikle kendilerine yapılmış olan eğitim yatırımlarının düşük olması bu konuda önemli bir role sahiptir. Ayrıca, işverenlerin genellikle benimsediği işe son giren ilk çıkar yaklaşımı çalışma yaşamına yeni katılmaları ve sıklıkla iş değiştirmelerine bağlı olarak gençlerin aleyhine olmaktadır. İşten çıkarma tazminatının işçinin hizmet süresiyle orantılı olması, genç bireylerin işten çıkarmalarda öncelikli sıralarda olmalarına sebep olmaktadır (Gündoğan, 1999, s. 69).

2020 yılında hızla tüm dünyaya yayılan COVID-19 pandemisi benzeri olmayan küresel bir sağlık krizine yol açmıştır. Pandemi, ekonomi ve toplumlar üzerinde derin bir etkiye sahip olmuştur. Mart 2020'de, pandemi nedeniyle ortaya çıkan krizin boyutu küresel ekonomiyi ciddi bir durgunluğa sürüklemiştir. Hastalığın bulaşmasını engellemeye yönelik uygulanan sıkı önlemler derin ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Virüsün yayılması ilk önce bir arz şoku olarak kendini göstermiş olup, gelirin azalmasına ve artan belirsizliğin tüketim ve yatırımı azaltmasına bağlı olarak kısa sürede talebe yayılmıştır (OECD, 2021, ss. 18-22).

COVID-19 pandemisinin yol açtığı krizden özellikle gençler olumsuz etkilenmişlerdir (OECD, 2021, s. 54). Pandeminin doğurduğu ekonomik ve sosyal sonuçların en büyük mağdurlarını oluşturan gençlerin çalışma yaşamları boyunca bu sonuçlardan zarar görme riskleri bulunmaktadır. Uzun dönemli zorlukların yanı sıra, pandeminin yarattığı kriz dünyanın dört bir yanındaki gençler üzerinde genel olarak üç şekilde etkili olmuştur. Bunlar; (i) gelecek yıllara ilişkin olarak olası istihdam fırsatlarının azalmasına ve ücretlerin düşmesine yol açabilecek olan eğitim ve öğretimin kesintiye uğraması; (ii) mevcut iş kayıplarına ve işyerlerinin kapanmasına bağlı olarak istihdam ve ücretlerin azalması; (iii) iş bulmanın, (yeniden) işgücü piyasasına girmenin ve daha iyi işlere sahip olmanın önünde daha büyük engellerin ortaya çıkmasıdır (ILO, 2020, s. 2-6).

ILO verilerine göre, pandemi nedeniyle ortaya çıkan krizden önce bile yaklaşık 68 milyon genç işsiz de dahil olmak üzere neredeyse 267 milyondan daha fazla genç ne eğitimde ne istihdamda yer almaktaydı. Kriz başladığında dünyada genç işçilerin yaklaşık %77'si (bir diğer deyişle 328 milyon genç), yetişkin işçilerin ise yaklaşık %60'ı kayıt dışı istihdam edilmekteydi. Dünya genelinde yaklaşık 178 milyon genç işçi, bir başka deyişle tüm dünyada istihdam edilen her on gençten dördü, pandemiden önemli ölçüde zarar gören sektörlerde çalışmaktaydı (ILO, 2020, s. 2). Diğer etkenlerin yanı sıra, pandemiden kaynaklanan krizden özellikle gençlerin olumsuz etkilenmelerinde konaklama ve gıda dışı perakende gibi karantina ve sosyal mesafe önlemlerinden en çok etkilenen sektörlerde yoğun olarak istihdam edilmeleri önemli bir rol oynamıştır (OECD, 2021, s. 54). Pandeminin yıkıcı etkilerinden en fazla zarar gören gruplardan biri olan gençler (OECD, 2022, s. 47) arasında işsizlik oranları aniden yükselmiştir (ILO, 2020, s. 10; OECD, 2021, s. 54). Pandemi öncesinde de gençler arasındaki işsizlik oranları diğer yaş gruplarına göre daha yüksek olmakla birlikte (Liang, Rozelle & Yi, 2022, s. 2), 15-24 yaş grubundaki işsizlik oranı 2019 yılında %13.5 iken, bu oran 2020 ve 2021 yıllarında sırasıyla %15.2 ve %15.6'ya yükselmiştir. Bir başka deyişle, dünyada 15-24 yaş arasındaki genç işsizlerin sayısı 2019-2021 yılları arasında 7.9 milyon kişi artış göstermiştir (ILO, 2022, s. 42). 2022 yılında ise, küresel genç işsizlik oranı yaklaşık %14 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, 2022 yılında dünyada 15-24 yaş grubunda yer alan 69 milyon genç bir iş aramış, ancak bulamamıştır. Genç işsizlik oranları, Çin dışındaki yüksek gelirli ve üst-orta gelirli ülkelerde düşmüş olsa da dünyada halen COVID-19 pandemisinden önceki düzeylerden daha yüksektir. Ayrıca dünyada genç işsizliğin 2022 ile 2023 yılları arasında yaklaşık bir milyon kişi artacağı tahmin edilmektedir (ILO, 2023, ss. 38-39).

Bununla birlikte, genç işsizlik oranının genel işsizlik oranı ile karşılaştırılması genç işsizlik sorununun ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. 2022 yılında dünya genelinde yaklaşık %14 olan genç işsizlik oranı, genel işsizlik oranının iki katından fazladır. Genç işsizler dünyadaki toplam işsizlerin yaklaşık üçte birini (%33.6) oluşturmaktadır (ILO, 2023, ss. 38-39). Küresel ölçekte işsiz sayısı 2020 yılında 235 milyon

kişi iken önemli ölçüde azalarak 2022 yılında 205 milyon kişi olmuştur. Ancak, yine de COVID-19 pandemisinin ortaya çıkmasından önceki, bir başka deyişle 2019'un sonunda görülen işsizlik düzeyinin oldukça üzerindedir. Küresel işsiz sayısının yaklaşık 3 milyon kişi artarak 2023 yılında 208 milyon kişiye yükseleceği öngörülmektedir (ILO, 2023, s. 14).

COVID-19 pandemisinin yarattığı krizin OECD ülkeleri genelinde de işgücü piyasası üzerindeki etkisi derin olmuştur. Nisan 2020'de, pandeminin başlamasının hemen ardından, OECD'de işsizlik oranı önemli ölçüde artarak son on yılda görülen en yüksek işsizlik oranına (%8.8) yükselmiştir. İşsizlikteki bu ani yükselişte büyük ölçüde COVID-19 nedeniyle işyerlerinin kapatıldığı ve çalışanların hastalıktan korunmalarına yönelik çeşitli kısıtlama önlemlerinin alındığı, işten çıkarmalar ile işsizlik rakamlarının ciddi bir şekilde yükseldiği ABD, Kanada gibi ülkelerdeki artış etkili olmuştur. Nitekim, ABD'de işsizlerin sayısı sadece bir ayda yaklaşık 16 milyon kişi artarak Nisan 2020'de 23 milyon kişiye çıkmıştır (OECD, 2021, ss. 21-24). Pandeminin yarattığı krizin olumsuz sonuçlarından en fazla etkilenen kesimler ise süreç içerisinde değişmiştir. Ancak, düşük ücretli çalışanlar ve düşük eğitim düzeyine sahip olanların yanı sıra, gençlerin de dahil olduğu bazı gruplar sürekli olarak krizin yıkıcı etkilerine maruz kalmışlardır. Bu gruplar, gerek çalışma saatlerinin azalmasına bağlı olarak, gerekse işsizlik sorunundan önemli ölçüde etkilenmeleri nedeniyle daha fazla zarara uğramışlardır (OECD, 2021, s. 21; OECD, 2022, s. 44). COVID-19 pandemisi ve pandemi kısıtlamalarının yükünün büyük bir bölümünü üstlenen gençler (OECD, 2021, 54) açısından bakıldığında, OECD'de gençlerin çalışma saatlerinde %26'dan daha fazla bir oranda azalma meydana gelmiştir. Bu oran, çalışabilecek yaşta olanlar ve ileri yaş grubundaki çalışanların çalışma saatlerinde görülen azalmanın (%15) neredeyse iki katına yakındır (OECD, 2022, s. 44). Bununla birlikte, pandeminin başlangıcında OECD'de 15-24 yaş grubundaki işsizlik oranı ani bir şekilde yükselmiştir. Bu yaş grubundaki işsizlik oranı Şubat 2020'de %11.5 iken, sadece iki ayda %19'a artış göstermiştir. Söz konusu artış 25 yaş ve üzerindeki yaş grubunda olanların işsizlik oranlarında görülen artış oranının iki katından fazla gerçekleşmiştir. Bu ani dalgalanmalarda geçici olarak işten çıkarmalara (temporary layoffs) yönelik düzenlemelerin yapıldığı ülkelerdeki büyük değişiklikler etkili olmuştur. Gerçekten, ABD, Kanada gibi ülkelerde genç işsizlik oranları Nisan 2020'de %27'nin üzerine çıkmıştır (OECD, 2021, s. 54).

Yıllar itibariyle incelendiğinde, OECD'de genç işsizlik oranı 2019 yılında %11.9 iken, 2020 yılında %15.2'ye yükselmiştir. Bu oran, 2021 yılında %12.8'e düşmüştür. OECD'de genç işsizlik oranı 2022 yılında pandemi öncesi düzeye (%10.9) gerilemiş olsa da halen 25 yaş ve üzerindeki yaş grubunda olanların işsizlik oranının iki katından fazladır. Bununla birlikte, pandemi sonrası toparlanma süreci OECD ülkeleri arasında önemli ölçüde farklılık göstermektedir. OECD'ye üye bazı ülkelerde genç işsizlik oranları 2022 yılında da halen pandemi öncesi düzeylerden de daha yüksek olmayı sürdürmektedir. Bu ülkeler arasında Belçika (%16.3), Kolombiya (%21.9), Çek Cumhuriyeti (%7.2), Danimarka (%10.5), Estonya (%18.6), İsrail (%6.9), Japonya (%4.3), Letonya (%15.2), Litvanya (%12.0), Lüksemburg (%17.6), Polonya (%10.8), Portekiz (%19.0), Slovak Cumhuriyeti (%19.9), Slovenya (%10.2) ve İsveç (%21.7) yer almaktadır (OECD; <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=STLABOUR#>, (Erişim Tarihi: 06.02.2023).

3. Literatür

İşsizlik ve genç işsizliği sorunu uzun yıllardan beri birçok araştırmaya konu olmuştur. Literatürde gençler arasında işsizliğin yaygın ve yüksek oranlarda olmasının nedenleri ile ilgili çok yönlü görüşler bulunmaktadır. Söz konusu döneme ve gözlenen ülke grubuna bağlı olarak genç işsizliğin belirleyicileri farklılıklar göstermektedir. Genç işsizliğini açıklamada en yaygın makroekonomik faktörler arasında ise ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklığın yer aldığı görülmektedir. Bu çalışma kapsamında da ilgili literatür ışığında söz konusu faktörler seçilmiş olup, literatür incelemesi bölümünde ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım,

ticari açıklık ve COVID-19'un genç işsizliği üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalara yer verilmiştir.

İşsizlik oranındaki değişikliklerin en önemli açıklayıcı değişkeni ekonomik büyümedir (Choudhry vd., 2012a, s. 5). Ekonomik büyüme, ülkelerin ekonomik gelişme düzeylerinin izlenmesinde önemli bir makroekonomik değişkendir. Ekonomik büyüme ve istihdam arasındaki ilişki ilk olarak 1962 yılında Arthur Okun tarafından ortaya atılmıştır. Okun Yasası, ekonomik büyüme ve istihdam arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu veya ekonomik büyüme ve işsizlik oranı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu tanımlamaktadır (Meyer, 2017, s. 179). Buna göre, yüksek büyüme oranları işsizliği azaltmaktadır (Mkombe vd., 2021, s. 872; Siddiqa, 2021, s. 22).

Farklı ülkeler için ekonomik büyüme ile genç işsizlik oranları arasındaki ilişkiyi Okun Yasası çerçevesinde inceleyen ve ekonomik büyümenin genç işsizliğinin temel belirleyicilerinden biri olduğunu savunan çok sayıda çalışma (Choudhry vd. (2012a); Ebaidalla (2016); Bruno vd. (2017); Bayrak ve Tatli (2018); Hasan ve Sasana (2020); Kang (2021)) bulunmaktadır. Bununla birlikte, ekonomik büyüme ve genç işsizliği arasındaki ilişki ülkeler arasında ve farklı örneklem dönemleri için değişiklik göstermektedir (Choudhry vd., 2012a, 5). Bayrak ve Tatli (2018) tarafından 2000-2015 yılları arasında 31 OECD ülkesinde genç işsizliğini etkileyen çeşitli faktörlerin panel veri analizi yöntemi kullanılarak araştırıldığı çalışmanın sonucunda ekonomik büyümenin genç işsizliği ile negatif yönlü bir ilişkisi olduğu bulgusu elde edilmiştir. Ali ve Almula-Dhanoon (2021), Irak, Cezayir, Libya, Sudan, Tunus, Suriye, Ürdün, Fas, Lübnan ve Mısır olmak üzere seçili 10 Arap ülkesinde 1990-2019 yılları için panel verileri ve çoklu doğrusal regresyon yöntemini kullanarak çeşitli değişkenlerin genç işsizlik oranı üzerindeki etkilerini araştırmışlar ve ekonomik büyümenin Arap ülkelerindeki genç işsizlik oranı üzerine anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Ihensekhien ve Aisien (2019) tarafından Sahra altı Afrika'daki üst orta gelir grubundaki ülkelerde 1991-2017 dönemi için ekonomik büyüme ile genç işsizliği arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgular, GSYİH büyüme oranı ve genç işsizlik oranı değişkenleri arasında uzun vadeli ve pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ve incelenen ülkeler için Okun Yasası'nın geçerli olmadığını göstermiştir.

İşsizliği etkileyen temel makroekonomik faktörlerden biri de enflasyondur (Bruno, Choudhry Tanveer, Marelli & Signorelli, 2017, s. 3374; Ali & Almula-Dhanoon, 2021, s. 2; Siddiqa, 2021, s. 22). Enflasyon ile işsizlik birbiriyle karmaşık bir şekilde bağlantılı olan ekonomik kavramlar olup, söz konusu kavramlar arasındaki ilişki çok sayıda iktisatçı ve politika yapıcı tarafından uzun yıllardır açıklanmaya çalışılmıştır. Enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki genellikle Phillips eğrisi ile tanımlanmaktadır (Yelwa, David & Awe, 2015, s. 103). Phillips eğrisi, enflasyon ile işsizlik arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır (Michael & Geetha, 2020, s. 189; Ali & Almula-Dhanoon, 2021, s. 3).

Enflasyon, genç işsizliğini etkileyen temel makroekonomik faktörlerden biri olarak literatürde çok sayıda çalışmada (Choudhry vd. (2012b); Bruno vd. (2017); Bayrak ve Tatli (2018); Hasan ve Sasana (2020); Michael ve Geetha (2020); Ali ve Almula-Dhanoon (2021) gibi) ele alınmıştır. Enflasyon ile genç işsizliği arasında ters yönlü bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılan çok sayıda çalışma olmakla birlikte, enflasyonun genç işsizliği üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğu veya istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olmadığı sonucu elde edilen çalışmalar da bulunmaktadır. Bruno vd. (2017), 1981-2009 döneminde OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine finansal krizlerin etkilerini panel veri analizi yöntemi ile inceledikleri çalışmalarında makroekonomik değişkenlerden biri olarak kullandıkları enflasyon oranının, genç işsizlik oranı üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönde bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Ali ve Almula-Dhanoon (2021), 1990-2019 yılları arasında çeşitli makro ekonomik değişkenlerin Arap ülkelerinde genç işsizlik oranı üzerindeki etkilerini araştırdıkları çalışmalarında, enflasyon oranı ile genç işsizlik oranı arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Enflasyonun, ekonomik performansı ve buna bağlı olarak istihdamı olumsuz etkileyen ekonomik istikrarsızlığı yansıttığını ve bu nedenle de gençler

arasında işsizlik oranının önemli ölçüde artmasına neden olduğunu vurgulamışlardır. Liotti (2020), 2001-2016 yılları arasında İtalya'da hem genel işsizlik, hem de genç işsizliği üzerinde ekonomik krizlerin etkisini; işgücü piyasası reformlarının ekonomik krizlerin genç işsizliği üzerindeki olumsuz etkisini azaltıp azaltmadığını veya güçlendirip güçlendirmedini; hangi ekonomik ve kurumsal değişkenlerin genç işsizliği sorununun azaltılmasına katkıda bulunduğunu gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) modeli kullanarak incelediği çalışmada kontrol değişkenlerinden biri olarak enflasyon oranını kullanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, enflasyon oranı ile hem genel işsizlik hem de genç işsizlik oranı arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermiştir.

Ülkelerin ekonomik kalkınmasında itici faktörlerden biri olan doğrudan yabancı yatırımlar (Zulfa Azhar, 2023, s. 129), ev sahibi ülkelerde istihdam üzerinde doğrudan ve dolaylı etkilere sahiptir (Kukaj, Nimani & Usaj, 2022, ss. 293-294). Doğrudan yabancı yatırımlar gerçekleştirildiği ülkede yeni işler yaratılmasına katkı sağlayabileceği için genel işsizliği ve genç işsizliği azaltıcı etkide bulunabilir (Zulfa Azhar, 2023, s. 129; Hasan & Sasana, 2020, s. 6688). Doğrudan yabancı yatırımların genç işsizliği üzerindeki etkisinin birçok çalışmada (Choudhry vd. (2012b); Hasan ve Sasana (2020); Güvenoğlu ve Bayır (2020); Mkombe vd. (2021); Tanaya ve Suyanto (2023); Rokhim vd. (2023)) ele alındığı görülmektedir. Literatürde, doğrudan yabancı yatırımlar ile genç işsizliği arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki olduğunu gösteren çalışmaların yanı sıra, doğrudan yabancı yatırımların genç işsizliği üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilen çalışmalar da bulunmaktadır (Mkombe vd., 2021, s. 866). Tanaya ve Suyanto (2023), 1991-2019 yılları arasında Endonezya'da doğrudan yabancı yatırımlar ile genç işsizliği arasındaki ilişkiyi Panel ARDL yöntemiyle araştırdıkları çalışmalarında elde ettikleri bulgulara dayanarak doğrudan yabancı yatırımların Endonezya'da genç işsizliğini kısa dönemde artırmayacağını, buna karşın uzun dönemde önemli ölçüde azaltacağını ortaya koymuşlardır. Mkombe vd. (2021), 1994-2017 yılları arasında Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC) bölgesinde doğrudan yabancı yatırımların genç işsizliği üzerindeki etkisini panel veri analizini kullanarak inceledikleri çalışmalarının sonucunda, doğrudan yabancı yatırımların SADC bölgesindeki genç işsizliğini azaltmada önemli bir etkiye sahip olmadığı bulgusuna ulaşmışlardır.

İşsizliği etkileyen diğer önemli makroekonomik faktörler arasında ticari açıklık yer almaktadır (Choudhry vd., 2012a, s. 5). Ticari açıklık, yabancı firmalar arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesini teşvik eder. Böylelikle ülkeler için rekabet gücünü artırmaya yönelik yabancı sermaye girişi sağlar, üretimin artmasını beraberinde getirir ve yeni istihdam fırsatları yaratır (Wen, Misiran, Sapiri, Supadi & Yusof, 2022, s. 533). Ticari serbestleşmenin işsizlik üzerindeki etkisine ilişkin mevcut çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Dış ticaretteki artışın daha yüksek veya daha düşük işsizlik oranlarına neden olup olmadığına ilişkin olarak bir uzlaşmaya varılamamıştır (Awad, 2019, s. 255). Ticari açıklığın işsizlik üzerindeki etkisini açıklayan temel paradigma sırasıyla teknolojik farklılıkları ve faktör donanımlarını esas alan David Ricardo ve Heckscher-Ohlin'in karşılaştırmalı üstünlükler teorilerine kadar dayandırılabilir. Ticari açıklık, sözü geçen karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde işsizliği çeşitli biçimlerde etkilemektedir. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre ticari açıklık işsizlik oranını düşürmekte iken, Heckscher-Ohlin'in karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre ise ticari açıklık sermaye-yoğun üretim yapısına sahip bir ülkede işsizliği artırırken emek-yoğun üretim yapısına sahip bir ülkede işsizliği azaltmaktadır (Ali, Yusop, Kaliappan, Chin & Meo, 2022, s. 1109; Ali, Yusop, Kaliappan & Chin, 2020, s. 683).

Ticari açıklık gerek teorik, gerekse ampirik çalışmalarda (Choudhry vd. (2012b); Zribi vd. (2014); Ebaidalla (2015); Ebaidalla (2016); Awad (2019); Hasan ve Sasana (2020); Güvenoğlu ve Bayır (2020); Liu vd. (2022)) genç işsizliğinin belirleyicilerinden biri olarak sıklıkla tartışılmaktadır. Literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı ticari açıklığın genç işsizliğini azaltıcı etkisini işaret etmekle birlikte, ticari açıklık ile genç işsizliği arasında bir ilişki bulunmadığı veya aralarındaki ilişkinin yönünün pozitif olduğu sonucuna ulaşan

çalışmalar da bulunmaktadır. Liu vd. (2022), İslam İş birliği Teşkilatı (OIC)'na üye ülkelerin 1991-2018 yıllarına ait verileriyle ticari açıklık, kamu harcamaları ve kurumsal performansın işsizlik ve genç işsizliği üzerine etkisini çözümledikleri çalışmada, ticari açıklık ve genç işsizliği arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Ebaidalla (2015) tarafından 1995-2012 yıllarında bilgi ve iletişim teknolojilerinin seçili Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkisinin dinamik panel veri modeli ile incelendiği çalışmada kontrol değişkeni olarak analize dahil edilen ticari açıklığın genç işsizliği üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ebaidalla (2016) tarafından İslam İş birliği Teşkilatı (OIC) üye ülkelerinin 1993-2012 yılları arasına ait verileri kullanılarak genç işsizliğinin belirleyicilerinin panel veri analizi yöntemiyle araştırıldığı çalışmadan elde edilen bulgular, ticari açıklığın incelenen ülkelerde genç işsizliği üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.

COVID-19 pandemisi, 2020 yılında küresel işgücü piyasalarını ciddi bir biçimde etkilemiş ve pek çok ülkede istihdamın önemli ölçüde daralmasını beraberinde getirmiştir (Liang vd., 2022, s. 1). Gençler, başta iş bulmada karşılaştıkları güçlüklerin artması, istihdam ve gelir kayıpları, eğitim ve öğretimin kesintiye uğraması olmak üzere çeşitli nedenlerle pandeminin yarattığı krizden orantısız bir şekilde etkilenmişlerdir (ILO, 2020, s. 2). Pandemiden kaynaklanan kriz nedeniyle özellikle genç işgücü büyük zorluklarla karşı karşıya kalmış, daha yüksek ve daha kalıcı bir bedel ödemiştir. Pandemi sırasında gençler arasındaki işsizlik sorunu ciddi boyutlara ulaşmıştır (Rokhim vd., 2023, s. 76; OECD, 2022, s. 44; OECD, 2021, s. 21). Pandeminin işsizlik üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik yapılan çalışmaların sayısı artmaktadır. Literatürdeki çalışmaların önemli bir bölümünün pandeminin genel işsizlik üzerindeki etkisini çözümlediği, pandemi ile genç işsizliği arasındaki ilişkinin ise sınırlı sayıda çalışmada incelendiği ifade edilebilir. Çalışmanın bu kısmında, öncelikle pandeminin genel işsizlik üzerindeki etkisini çözümleyen çalışmalara değinilmiş, ardından pandemi ile genç işsizliği arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalara yer verilmiştir.

Kılınç (2021), COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde işsizlik oranları üzerine etkisini 2020 Mart-2021 Mart dönemindeki verileri kullanarak panel veri analizi yöntemi ile incelemiştir. Elde edilen bulgular, pandeminin işsizlik oranları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu; OECD ülkelerinde COVID-19'a bağlı olarak yaşamını kaybedenlerin sayısı arttıkça işsizlik oranlarının arttığını göstermiştir. Lai vd. (2021), Japonya, Güney Kore, Malezya, Singapur ve Hong Kong gibi gelişmiş Asya ülkeleri ile Pakistan, Çin, Hindistan, Bangladeş ve Endonezya gibi gelişmekte olan Asya ülkelerinde COVID-19 pandemisinin işsizlik oranları üzerine etkisini araştırmışlardır. Tahmin sonuçları, önümüzdeki yıllarda, gelişmekte olan Asya ülkelerindeki işsizlik oranının gelişmiş Asya ülkelerine kıyasla üç kat daha fazla olacağını ve bu ülkelerde COVID-19'un yarattığı etkileri azaltmanın gelişmiş Asya ülkelerine göre iki kat daha fazla zaman alacağını göstermiştir. Syafril vd. (2022), 2018-2021 döneminde ekonomik büyüme ve enflasyonun yanı sıra, kukla değişken olarak COVID-19'un Endonezya'da işsizlik üzerine etkisini panel veri regresyon analizi yöntemiyle incelemiştir. Araştırmanın sonuçları, COVID-19 pandemisinin etkisini dikkate almak için modele dahil edilen COVID-19 kukla değişkeninin işsizlik üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkisi olduğunu göstermiştir. Su vd. (2022), Fransa, Almanya, İtalya, İspanya ve İngiltere gibi seçilmiş Avrupa ülkelerinde COVID-19 pandemisinin işsizlik üzerindeki etkisini Aralık 2019-Aralık 2020 dönemine ait aylık verileri kullanarak incelemiştir. COVID-19 vaka ve ölüm sayıları ile işsizlik oranı arasındaki nedensellik ilişkisini araştırdıkları Fourier nedensellik testi sonuçlarına göre, COVID-19 vakalarının Almanya, İtalya ve İngiltere'de işsizlik oranındaki artışın en önemli belirleyicilerinden biri olduğunu; COVID-19'a bağlı ölümlerin İtalya ve İngiltere'de işsizliğe neden olduğunu tespit etmişlerdir. Zulfa Azhar (2023) tarafından seçili Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinde 2000-2021 döneminde doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme, uluslararası ticaret ve COVID-19 pandemisinin işsizlik oranları üzerindeki etkisi panel veri analizi yöntemiyle

incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, COVID-19 pandemisi ile işsizlik oranları arasında pozitif ancak istatistiki olarak anlamlı olmayan bir ilişki bulunduğunu, buna göre, pandemi öncesi dönem ile pandemi döneminde işsizlik oranları açısından istatistiki olarak anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir.

Montenovo vd. (2020), Şubat 2020-Mayıs 2020 dönemine ait verileri kullanarak pandeminin ABD’de yarattığı istihdam kayıplarına ilişkin gerçekleştirdikleri araştırmanın sonucunda, hem önceki ekonomik durgunluk dönemleri ile karşılaştırıldığında, hem de genel olarak ilgili dönemde genç işçiler arasındaki işsizlik oranlarının çok yüksek olduğunu ve yaşla birlikte işsizlik oranlarının azaldığını ortaya koymuşlardır. Katris (2021) tarafından COVID-19’un Yunanistan’da genel işsizliğin yanı sıra, kadın ve genç işsizlik üzerindeki etkileri diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırmalı olarak vektör otoregresyon (VAR) modeli ile Kasım 2019-Ocak 2021 dönemindeki verilerden yararlanılarak sorgulanmıştır. Ayrıca, genel işsizlik ile kıyaslandığında kadın ve genç işsizliğin COVID-19’dan daha ciddi bir biçimde etkilenip etkilenmediği araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, genel, kadın ve genç işsizliğin pandemiden pozitif yönde etkilenmesi öngörülmekle birlikte, gençlerin işsizlikten daha fazla etkilenmesinin beklendiği ortaya konulmuştur. Zielinski (2022), COVID-19 pandemisinin işsizlikte ani bir artışa yol açan beklenmedik ve derin bir durgunluğa neden olduğunu vurguladığı çalışmada, 2018-2021 yılları arasında Vişegrad ülkelerinin (Çekya, Macaristan, Polonya ve Slovakya) işgücü piyasalarındaki değişiklikleri araştırmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular, işgücü piyasasında en güvencesiz gruplar arasında yer alan gençlerin, 55-64 yaş grubundaki bireylerin ve düşük eğitim düzeyine sahip olan işgücünün işsizlikten daha fazla etkilendiğini göstermiştir. Singh ve Lee (2023) tarafından 1982-2020 yılları arasında ekonomik büyüme, enflasyon gibi makroekonomik göstergelerin yanı sıra, ekonomik krizin Malezya’da genç işsizliği üzerindeki etkilerinin gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) modeli kullanılarak incelendiği çalışmadan elde edilen bulgular, COVID-19 pandemisi ile genç işsizlik oranı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Rokhim vd. (2023), 2015-2021 döneminde Endonezya’da genç işsizlik üzerinde yatırımlar, ekonomik büyüme, enflasyon, genç nüfus, işgücüne katılım oranı gibi faktörlerin yanı sıra, COVID-19 pandemisinden kaynaklanan ekonomik krizin etkisini panel veri regresyon analizi kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgular, COVID-19 pandemisinin etkisini dikkate almak için modele dahil edilen ekonomik kriz kukla değişkeninin Endonezya’da genç işsizliği üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Buna göre, COVID-19 pandemisinin Endonezya’da genç işsizlik oranında bir artışa yol açtığını belirtmişlerdir.

4. Yöntem, Veri Seti ve Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle araştırma kapsamında kullanılan yöntem, veri seti ve oluşturulan model açıklanmış, ardından araştırma ile elde edilen bulgular ortaya konularak değerlendirilmiştir.

4.1. Yöntem

Bu çalışmada, seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19’un OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerindeki etkileri panel veri analizi yöntemi ile araştırılmıştır. Analizde öncelikli olarak yatay kesit bağımlılığın (birimler arası korelasyonun) varlığı test edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığın varlığı, çalışmada kullanılan panel veri setinde yatay kesit boyutu (N) zaman boyutundan (T) büyük olduğu için, $N > T$ olduğu durumda kullanılması önerilen Pesaran (2004) CD testi ile Pesaran vd. (2008) Sapması Düzeltmiş LM testi (Bias-Adjusted LM test) kullanılarak incelenmiştir.

Durağan olmayan panel veri modelleriyle çalışıldığında sahte regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden, panel verilerde her bir birim için zaman boyutu arttığında tahmin aşamasına geçilmeden durağanlığın test edilmesi, serinin birim kök içerip içermediğinin araştırılması önem taşımaktadır. Panel verilerle çalışılırken serilerin

durağanlığını sınamak için kullanılan panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığın olup olması durumuna göre birinci ve ikinci nesil panel birim kök testleri olarak sınıflandırılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020b, ss. 4-53). Çalışmada yatay kesit bağımlılığın olup olmadığının test edilmesi amacıyla uygulanan testlere ait bulgular ışığında, serilerin durağanlığını sınamak için ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) CIPS birim kök testi kullanılmıştır.

Seriler düzeyde durağan değil ve eşbütünleşik ise, bu seriler arasında uzun dönemde bir denge ilişkisi söz konusu olabilmekte ve bu ilişkinin varlığı panel eşbütünleşme testleri kullanılarak test edilmektedir. Panel eşbütünleşme testleri, kalıntı temelli veya hata düzeltme modeli temelli türetilmiş olup, her iki durumda da tahmin edilen modelden elde edilen kalıntılar arasında yatay kesit bağımlılığın olup olmamasına bağlı olarak birinci ve ikinci nesil panel eşbütünleşme testleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020b, ss. 5-190). Bu nedenle, çalışmada panel eşbütünleşme testine geçmeden önce eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığın olup olmadığı incelenmiş ve yatay kesit bağımlılığın varlığı tespit edildiği için ardından Westerlund (2008) tarafından geliştirilen ikinci nesil panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır.

Panel eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığına kanaat getirilmişse açıklayıcı değişkenlere ait uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesi gerekir (Yerdelen Tatoğlu, 2020b, ss. 189-210). Bu bağlamda, araştırma kapsamında oluşturulan modelin uzun dönem katsayılarını elde etmek için bir panel regresyon modeli tahmincisine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu aşamada ilk olarak örnek seçim süreciyle ilişkili olan panel veri modeline karar verilmiş, ardından panel veri modellerine özgü olan gözlenemeyen birim ve/veya zaman etkileri araştırılmış ve böylelikle modelin tek yönlü mü yoksa iki yönlü mü olduğu tespit edilmiştir. Uygun panel veri modeli ile ilgili olarak genellikle örnek çekimi birim sayısı büyük olan bir popülasyondan tesadüfi olarak gerçekleşirse tesadüfi etkiler modeli; belirli bir örneklem üzerinde duruluyor ise sabit etkiler modeli daha uygun olabilmektedir. Yatay kesit boyutu örneğin bir grup (N sayıda) OECD ülkesi veya bölge, eyalet vb. gibi oluşuyorsa bu durumda çıkarsama gözlenen belirli (N sayıda) ülke, firma veya eyalete bağlı olmakta, bir başka deyişle çıkarım incelenen grubun davranışlarıyla sınırlanmaktadır. Bu durumda sabit etkiler modeli vasıtasıyla uygun bir belirtim yapılabilir (Baltagi, 2005, s. 12; Yerdelen Tatoğlu, 2020a, ss. 171-176). Araştırma kapsamında OECD ülkelerine odaklanıldığı ve yapılacak olan çıkarımlar da OECD ülkelerini kapsayıcı nitelik taşıdığı için sabit etkiler modelinden yararlanılmıştır.

Sabit etkiler modelinin tek yönlü birim/zaman etkiler modeli mi yoksa iki yönlü birim ve zaman etkiler modeli mi olup olmadığını belirleyebilmek amacıyla F testine başvurulabilmektedir. Bu test, ANOVA F testi olarak bilinmekte olup Moulton ve Randolph (1989) tarafından önerilmiştir (Baltagi, 2005, ss. 77-78; Yerdelen Tatoğlu, 2020a, ss. 177-182). Çalışmada yapılan F testi sonucunda hem birim, hem de zaman etkilerinin olduğu anlaşılmış olup, ardından tahminciler arasında seçim yapmak amacıyla Hausman (1978) testi kullanılmıştır.

Panel veri modellerinde değişen varyans, otokorelasyon veya yatay kesit bağımlılık sorunları göz ardı edilerek tahmin yapılması, parametre varyanslarının ve dolayısıyla standart hataların sapmalı olmasına yol açacağı için etkinliği engellemektedir. Böylece, t istatistikleri ile güven aralıkları da doğruluğunu yitirmektedir. Bu yüzden, panel veri modellerinde bu temel varsayımlardan sapmaların varlığı test edilmeli ve bu sorunlardan en az birinin olması halinde parametre tahminlerine dokunmadan standart hatalar düzeltilmeli (dirençli standart hatalar kullanılmalı) veya uygun yöntemlerle tahmin yapılmalıdır (Güriş, Çağlayan Akay & Güriş, 2017, s. 185; Yerdelen Tatoğlu, 2020a, ss. 227-303). Bu çalışmada, tahmin edilen sabit etkiler modelinde değişen varyansın varlığını test etmek için Değiştirilmiş Wald testi (Greene, 2000); otokorelasyonun varlığını test etmek için Bhargava vd. (1982)'nin Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu (1999)'nun Yerel En İyi Değişmez (LBI) testi; son olarak yatay kesit bağımlılığın varlığını sınamak için ise Pesaran (2004) CD testi kullanılmıştır. Uygulanan testler sonucunda ise tahmin edilen modelde

otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı sorunlarının var olduğu görülmüştür. Bu nedenle, çalışmada bu sorunların varlığında dirençli standart hatalar üretebilen Driscoll-Kraay (1998) tahmincisinden yararlanılmıştır.

4.2. Veri Seti ve Model

Seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkilerinin araştırıldığı bu çalışmada, Lüksemburg dışındaki OECD üyesi 36 ülkenin 2000-2021 dönemine ait yıllık verileri kullanılmıştır. İncelenen ülkeler ve dönem konusunda erişilebilir durumda olan veriler belirleyici olmuştur. Çalışmada oluşturulan modelde kullanılan değişkenlere ilişkin bilgilere Tablo 1’de yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin doğal logaritmaları (e tabanına göre logaritmaları) alınmıştır.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Genel Bilgiler

Değişkenler	Kısaltma	Açıklama	Veri Kaynağı
Genç İşsizlik Oranı	Gİ	15-24 yaş arası işsizlerin toplam işgücü içindeki payı	Dünya Bankası
Gayrisafi Yurt İçi Hasıla	GSYİH	2015 baz yılı ABD doları cinsinden sabit fiyatlarla, GSYİH	Dünya Bankası
Enflasyon	ENF	Tüketici fiyat endeksi	Dünya Bankası
Doğrudan Yabancı Yatırım	DYY	Doğrudan yabancı yatırımlar (%GSYİH)	Dünya Bankası
Ticari Açıklık	ACK	İthalat ve ihracat toplamı/GSYİH	Dünya Bankası
COVID-19	COVID-19	Dummy (kukla) değişken	Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmada, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık gibi seçilmiş makroekonomik faktörlerin ve COVID-19’un genç işsizliği üzerindeki etkilerini tahmin etmek için oluşturulan model aşağıda Eşitlik (1) ile gösterilmiştir. Tahmin edilen model Choudhry vd. (2012b), Hasan ve Sasana (2020), Syafril vd. (2022) ve Rokhim vd. (2023) tarafından yapılan çalışmalar esas alınarak oluşturulmuştur.

$$\ln G_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln GSYIH_{it} + \beta_2 \ln ENF_{it} + \beta_3 \ln DYY_{it} + \beta_4 \ln ACK_{it} + \beta_5 \text{COVID} - 19_{it} + u_{it}$$

$$i=1,2,\dots,10 \quad t=1,2,\dots,10$$

(1)

Eşitlik (1)’de tanımlanan modelde “Gİ” bağımlı değişken olan genç işsizlik oranını göstermekte iken, “GSYİH”, “ENF”, “DYY”, “ACK” ve “COVID-19” sırasıyla bağımsız değişkenler olan gayrisafi yurt içi hasıla, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık ve COVID-19 pandemisini temsil etmektedir. Modelde COVID-19 kukla değişkeni pandemi döneminin genç işsizliği üzerinde etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu kukla değişken, eğer yıl 2020 ve 2021 ise 1, değilse 0 değerini almaktadır. Analizin yapılmasında Stata 16 ve Gauss 6 programlarından yararlanılmıştır.

4.3. Ampirik Bulgular

Çalışmanın bu kısmında, öncelikle araştırma kapsamında ele alınan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiş olup, ardından sırasıyla panel veri analizinden elde edilen bulgular sunulmuştur. Tablo 2’de, analizde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler gösterilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem (N×T/36×22)	Ortalama	Medyan	Standart Sapma	En Küçük Değer	En Büyük Değer
lnGİ	792	2.69531	2.695265	0.5066853	1.273685	4.06325
lnGSYİH	792	26.65888	26.60419	1.553975	23.19641	30.65288
lnENF	792	4.589751	4.606414	0.1894579	3.02504	5.751957
lnDYY	792	0.9512751	0.9866631	1.197265	-6.523731	4.69158
lnACK	792	-0.2802168	-0.3363743	0.4903926	-1.553338	0.9706062

Tablo 2’de, toplam gözlem sayısı, aritmetik ortalama, medyan, standart sapma, en küçük ve en büyük değer gibi özet bilgiler bulunmaktadır. Analizde kullanılan bağımlı değişken incelendiğinde, lnGİ değişkenine ait minimum ve maksimum değerler %1.27 ve %4.06 olarak gerçekleşirken, ortalama değer %2.69 olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız değişkenler incelendiğinde, standart sapması en yüksek olan değişkenin lnGSYİH iken, en düşük standart sapmaya sahip olan değişkenin ise lnENF olduğu görülmektedir.

Paneli oluşturan yatay kesitler arasında bir bağımlılığın olup olmadığını test etmek amacıyla Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi ve Pesaran vd. (2008) tarafından önerilen Sapması Düzeltilmiş LM testi kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Değişkenler İçin Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Değişkenler	CD Test İstatistiği	Olasılık	Sapması Düzeltilmiş LM Test İstatistiği	Olasılık
lnGİ	21.28***	0.000	257.243***	0.000
lnGSYİH	94.18***	0.000	259.052***	0.000
lnENF	111.06***	0.000	263.609***	0.000
lnDYY	14.22***	0.000	241.685***	0.000
lnACK	86.02***	0.000	241.214***	0.000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla uygulanan her iki testin de temel hipotezinde yatay kesit bağımlılık olmadığı ifade edilmektedir. Tablo 3’te gösterilen yatay kesit bağımlılığı testlerinin sonuçlarına göre, incelenen tüm değişkenler için ilgili temel hipotez reddedilmekte ve yatay kesit bağımlılık sorunu olduğu anlaşılmaktadır.

Yatay kesit bağımlılığın varlığı tespit edildiği için serilerin durağanlığı yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) CIPS birim kök testi kullanılarak araştırılmış ve elde edilen bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Pesaran CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler (Düzy)	CIPS İstatistiği Sabitli	CIPS İstatistiği Sabit&Trendli
lnGİ	-2.109	-2.353
lnGSYİH	-1.377	-1.774
lnENF	-1.489	-2.403
lnDYY	-3.713***	-3.933***
lnACK	-1.691	-1.817
Değişkenler (Birinci Farklar)	CIPS İstatistiği Sabitli	CIPS İstatistiği Sabit&Trendli
ΔlnGİ	-3.871***	-4.006***
ΔlnGSYİH	-3.219***	-3.400***
ΔlnENF	-3.126***	-3.237***
ΔlnACK	-3.884***	-4.143***

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4’teki CIPS panel birim kök testi sonuçları incelendiğinde, lnDYY serisinin hem sabitli, hem de sabitli-trendli modelde düzeyde durağan olduğu, bir başka deyişle I(0)

olduğu görülmektedir. Hem sabitli, hem de sabitli-trendli modelde düzeyde birim kök içeren $\ln GI$, $\ln GSYİH$, $\ln ENF$ ve $\ln ACK$ serilerinin ise, birinci farkları alındığında durağan hale geldiği, bir başka deyişle $I(1)$ sürecine tabi oldukları görülmektedir.

Düzeyde durağan olmayan ($I(1)$) değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı söz konusu olabildiği için panel eşbütünleşme testleri yardımıyla uzun dönem ilişkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Bunun için öncelikle eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığın varlığı Pesaran vd. (2008) Sapması Düzeltilmiş LM testi kullanılarak test edilmiş ve elde edilen sonuçlara Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Eşbütünleşme Denklemi İçin Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Sapması Düzeltilmiş LM Test İstatistiği	Olasılık
32.833***	0.000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5'te gösterilen sonuçlara göre, olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu için eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu durumda, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını test etmek için ikinci nesil panel eşbütünleşme testi uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmada, Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-Hausman (Durbin-H) panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı dikkate alan bu test, bağımlı değişkenin $I(I)$ olması koşulu ile bağımsız değişkenlerin $I(0)$ ve/veya $I(I)$ olması durumunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının araştırılmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca, Durbin-H testiyle eşbütünleşme ilişkisinin varlığı hem grup, hem de panel boyutunda sınanmaktadır. Söz konusu test için sıfır hipotezi "eşbütünleşme ilişkisi yoktur" şeklindeyken, alternatif hipotezi ise "eşbütünleşme ilişkisi vardır" olarak ifade edilmektedir. Hipotezlerin reddedilmesi ya da kabul edilmesine, elde edilen test istatistiğinin normal dağılım tablosu kritik değerleri ile karşılaştırılması sonucunda karar verilmektedir (Westerlund, 2008, ss. 193-218). Elde edilen test istatistiğinin 1.645'ten büyük olması durumunda H_0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmekte ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığına karar verilmektedir. Tablo 6'da Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-H panel eşbütünleşme testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Durbin-H Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Durbin-H Panel İstatistiği	Durbin-H Olasılık (Panel İstatistiği)	Durbin-H Grup İstatistiği	Durbin-H Olasılık (Grup İstatistiği)
3.489***	0.000	4.496***	0.000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6'ya göre, Durbin-H testine ait hesaplanan istatistikler ve normal dağılım tablosundaki kritik değerlerin karşılaştırılması sonucunda ülke gruplarında ve panelin genelinde eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten temel hipotez reddedilmiştir. Buna göre, modelde yer alan değişkenler ($\ln GI$, $\ln GSYİH$, $\ln ENF$, $\ln DYY$, $\ln ACK$) arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur.

Bu bağlamda, Eşitlik (1)'de tanıtılan modelin uzun dönem katsayılarını elde etmek için bir panel regresyon modeli tahmincisinin seçilmesi gerekmektedir. Bu aşamada ilk olarak örnek seçim süreciyle ilişkili olan panel veri modeline karar verilmiş, ardından panel veri modellerine özgü olan gözlenemeyen birim ve/veya zaman etkileri araştırılmış ve böylelikle modelin tek yönlü mü yoksa iki yönlü mü olduğu tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında OECD ülkelerine odaklanıldığı ve yapılacak olan çıkarımlar da OECD ülkelerini kapsayıcı nitelik taşıdığı için sabit etkiler modelinden yararlanılmıştır. Birim ve zaman etkilerinin varlığını test etmek amacıyla uygulanan F testinin sonuçları ise Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Birim ve Zaman Etkileri Belirlemeye Yönelik F Testi Sonuçları

Birim Etkileri (F İstatistiği)	Zaman Etkileri (F İstatistiği)
62.33*** (0.0000)	2.66*** (0.0001)

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 7’de yer alan F testi sonuçlarına göre, birim etkilerin olmadığını belirten temel hipotez ve zaman etkilerinin olmadığını belirten temel hipotez reddedilmiştir. Esasen bu testle birim ve/veya zaman etkilerinin olmadığı klasik modelin geçerliliği birim ve/veya zaman etkilerinin olduğu sabit etkiler modeline karşı sınanmaktadır. Dolayısıyla, modelde hem birim etkilerin, hem de zaman etkilerinin var olduğu anlaşılmakta, birim ve zaman etkilerini dikkate alan iki yönlü sabit etkiler modelinin uygun olduğu görülmektedir.

Hausman (1978) testi, panel veri modellerinde tahminciler arasında tercih yapmak amacıyla kullanılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020a, s. 195). İki yönlü sabit etkiler modelini tahminleyebilmek amacıyla hangi tahmincinin (sabit etkiler tahmincisi veya tesadüfi etkiler tahmincisi) seçilmesi gerektiği Hausman (1978) testiyle araştırılmış ve elde edilen bulgulara Tablo 8’de yer verilmiştir.

Tablo 8. Hausman Testi Sonuçları

χ^2 İstatistiği	Olasılık
108.83***	0.0001

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 8’de sunulan Hausman (1978) testi sonuçlarına göre, katsayılar arasındaki farkın sistematik olmadığını ifade eden temel hipotez reddedilmiştir. Bu durumda, tesadüfi etkiler tahmincisinin tutarsız olduğuna ve sabit etkiler tahmincisinin tutarlı ve etkin olduğuna karar verilmiştir.

Tablo 7 ve Tablo 8’de yer alan bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Eşitlik (1)’de tanımlanan denklemin katsayı (parametre) tahminlerinin sabit etkiler tahmincisi vasıtasıyla iki yönlü sabit etkiler modelinden elde edilmesinin mümkün olduğu görülmektedir. Ancak, tahmin edilen sabit etkiler modelinin katsayı tahminlerinin güvenilirliği ve etkinliği açısından değişen varyans, yatay kesit bağımlılık ve otokorelasyon sorunlarını içerip içermediğinin test edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, tahmin edilen sabit etkiler modelinde değişen varyansın varlığını test etmek için Değiştirilmiş Wald testi; yatay kesit bağımlılığın varlığını sınamak için Pesaran (2004) CD testi ve son olarak otokorelasyonun varlığını test etmek için ise Bhargava vd. (1982)’nin Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu (1999)’nun Yerel En İyi Değişmez (LBI) testi kullanılmış ve uygulanan testlerin sonuçlarına Tablo 9’un tanı testleri bölümünde yer verilmiştir. Değiştirilmiş Wald testinin temel hipotezinde değişen varyans sorunu olmadığı; Pesaran CD testinin temel hipotezinde modelde yatay kesit bağımlılık olmadığı ifade edilmektedir. Bhargava vd. (1982)’nin Durbin-Watson testi ile Baltagi-Wu (1999)’nun LBI test istatistiklerinin “2”den küçük olması ise modelde otokorelasyonun varlığına işaret etmektedir. Tablo 9’daki sonuçlara göre, modelde değişen varyans, yatay kesit bağımlılık ve otokorelasyon sorunlarının var olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzden, sabit etkiler modelinde değişen varyans, yatay kesit bağımlılığı ve otokorelasyon sorunlarının varlığında dirençli standart hatalar üretebilen Driscoll-Kraay (1998) tahmincisinden yararlanılmış ve Driscoll-Kraay standart hatalarını içeren sabit etkiler modelinin sonuçlarına Tablo 9’da yer verilmiştir.

Tablo 9. Sabit Etkiler Modelinin Sonuçları

Bağımlı Değişken: lnGİ				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Driscoll-Kraay Dirençli Standart Hatalar	t İstatistiği	Olasılık
lnGSYİH	-1.427549***	0.2957347	-4.83	0.0000
lnENF	0.6252133***	0.1031783	6.06	0.0000
lnDYY	-0.0036965	0.0126569	-0.29	0.7730
lnACK	-0.3419192***	0.1106592	-3.09	0.0060
COVID-19	0.4496914***	0.0674606	6.67	0.0000
Sabit Terim	37.45952***	7.477824	5.01	0.0000
Model Bilgileri				
F İst.	187.82***			
Olasılık (F)	0.0000			
Sabit Etkiler Modelinde Tanı Testleri				
<i>Heteroskedastisite Testi</i>			İstatistik	Olasılık
Değiştirilmiş Wald Testi/Ki-Kare İstatistiği			2023.41***	0.0000
<i>Birimler Arası Korelasyon Testi</i>			İstatistik	Olasılık
Pesaran (2004) CD Testi/CD İst.			-2.929***	0.0034
<i>Otokorelasyon Testi</i>			İstatistik	Olasılık
Mod. Bhargava vd. Durbin-Watson Testi			0.3162	-
Baltagi-Wu (1999) LBI Testi			0.4643	-

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 9'a göre modele ait tahmin sonuçları incelendiğinde, F istatistiği sonuçlarına göre modelin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Tahmin sonuçlarına göre, lnGSYİH, lnENF, lnACK ve COVID-19 değişkenlerine ait katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır. Ekonomik büyüme ve ticari açıklıktaki artışın genç işsizliği azaltıcı etkide bulunduğu, enflasyonun ise genç işsizliği artırıcı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, COVID-19 pandemisinin genç işsizlik üzerinde etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla modele dahil edilen COVID-19 kukla değişkeni ile genç işsizlik oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bu bulguya göre, COVID-19 pandemisinin OECD ülkelerinde genç işsizlik oranında bir artışa neden olduğu sonucu elde edilmektedir. Tahmin sonuçlarına göre, doğrudan yabancı yatırımların ise genç işsizlik oranı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

5. Sonuç

Genç işsizliği, ekonomik gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun neredeyse tüm toplumların en önemli sorunlarından biri olarak varlığını sürdürmekte ve diğer sosyo-ekonomik sorunları derinleştiren bir etki yaratmaktadır. Bununla birlikte, 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisinin yarattığı krize koşut olarak gençler arasında daha da ciddi boyutlara ulaşan işsizliğin etkisinin krizden çok daha uzun bir süre görülmeye devam etmesi muhtemeldir. Bu nedenle, genç işsizliği sorunu ile mücadeleye yönelik doğru politikaların oluşturulması ve uygulamaya konulması bakımından genç işsizliğin nedenlerinin tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, ekonomik büyüme, enflasyon, doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklık gibi seçili makroekonomik faktörlerin yanı sıra, COVID-19'un OECD ülkelerinde genç işsizliği üzerine etkileri 2000-2021 yılları arasındaki veriler kullanılarak panel veri analiziyle araştırılmıştır. Elde edilen bulgular, çalışmada oluşturulan modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Ayrıca, ekonomik büyüme ve ticari açıklığın genç işsizlik oranı üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğunu, enflasyonun ise genç işsizlik oranı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Literatürde, ekonomik büyüme ile genç işsizlik

oranları arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılan çok sayıda çalışma arasında Ebaidalla (2016), Bayrak ve Tatlı (2018), Hasan ve Sasana (2020) yer almaktadır. Ticari açıklığın genç işsizliğini azalttığı yönünde elde edilen bulgu Choudhry vd. (2012b), Liu vd. (2022) çalışmalarında elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Ali ve Almula-Dhanoon (2021)'nin araştırma bulguları da enflasyonun genç işsizliği üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, araştırma kapsamında incelenen dönemde doğrudan yabancı yatırımlardaki artışın genç işsizlik oranı üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Ulaşılan bu bulgu, Mkombe vd. (2021) çalışmasıyla tutarlılık göstermektedir. Ayrıca, COVID-19 pandemisinin genç işsizliği üzerinde etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla modele dahil edilen COVID-19 kukla değişkeni ile genç işsizlik oranı arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu bulgusu elde edilmiştir. Bu bulguya göre, pandemi OECD ülkelerinde genç işsizlik oranında bir artışa neden olmuştur. Elde edilen bu bulgu, Katris (2021), Rokhim vd. (2023) tarafından yapılan çalışmaları desteklemektedir. Ampirik olarak ulaşılan bu bulgu aynı zamanda beklenen sonuçla da uyumludur. Gerçekten, COVID-19 pandemisi küresel bir sağlık krizine yol açmanın yanı sıra, önemli ekonomik ve sosyal maliyetleri beraberinde getirmiştir. Pandeminin olumsuz sonuçlarından en çok etkilenen kesimler arasında yer alan gençler arasında işsizlik oranları neredeyse tüm OECD ülkelerinde önemli ölçüde artış göstermiştir.

Çalışmada ulaşılan bulgular çerçevesinde gençler arasındaki işsizliği önlemeye yönelik çeşitli politika önerilerinde bulunmak mümkündür. Elde edilen bulgular, OECD ülkelerinin ekonomik büyüme ve ticari açıklık düzeylerinin artırılmasının genç işsizliği ile mücadelede etkili bir politika aracı olarak kullanılabileceğini işaret etmektedir. Fiyat istikrarının sağlanması ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ile gençler için yeni iş fırsatlarının yaratılmasını olanaklı kılmanın yanında, genç işgücüne yaratılan yeni işlerin gerektirdiği nitelik ve becerilerin yeterli düzeyde kazandırılmasına yönelik aktif istihdam politikaları önem arz etmektedir. Ayrıca, analiz sonuçlarından elde edilen bulgular ile birlikte pandemi sonrası süreçteki gelişmeler izlendiğinde, pandeminin yol açtığı krize koşut olarak daha da yükselen genç işsizlik oranının OECD genelinde 2022 yılında gerilemesi esasen krizler karşısında hükümetler tarafından alınan önlemlerin önemine dikkat çekmektedir. Nitekim, OECD ülkeleri tarafından pandeminin ortaya çıkardığı sorunlar karşısında gençleri korumaya ve desteklemeye yönelik çeşitli önlemlerin uygulamaya konulduğu görülmektedir. Bu önlemler arasında gençlerin istihdamını teşvik etmek için işe alım sübvansiyonları verilmesi, gençlere yönelik kamu istihdam hizmetlerinin güçlendirilmesi, gençlik stratejilerinin oluşturulması, iş başında öğrenme fırsatlarının ve çıraklık eğitiminin desteklenmesi ve gençlere yönelik acil ve ek gelir desteğinin sağlanması yer almaktadır. Ancak, pandemi sonrası toparlanma süreci bakımından OECD'ye üye ülkeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Genç işsizlik oranları bazı OECD ülkelerinde halen pandemi öncesi düzeylerden de yüksek olmayı sürdürmektedir. Dolayısıyla, krizin genç işgücüne yönelik olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla alınan önlemlerin artırılması ve kapsam bakımından OECD ülkeleri geneline yaygınlaştırılması önem arz etmektedir. Aksi takdirde, pandeminin yol açtığı kriz ile birlikte daha da ağırlaşan genç işsizliği sorununun olumsuz yansımalarının çok daha uzun bir süre görülmesi muhtemeldir.

Son olarak, bu çalışma kapsamında her ne kadar genç işsizliği üzerinde seçili makroekonomik faktörlerin ve pandeminin etkisi çözümlenmeye çalışılsa da genç işsizliğini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu faktörlerin de dikkate alındığı gelecekteki araştırmalar gençlerin işgücü piyasasındaki durumunun iyileştirilmesinde önemli çıkarımlarda bulunulmasını sağlayabilecektir.

Kaynakça

- Ali, M.S. & Almula-Dhanoon, M.D.Y. (2021). Determinants of youth unemployment in arab countries. *Tikrit Journal of Administration and Economics Sciences*, 17(54), 416-429.
- Ali, S., Yusop, Z., Kaliappan, S. R. & Chin, L. (2020). Trade-induced unemployment in labor-abundant and capital-abundant oic countries: asymmetric evidence from quantile-on-quantile regression. *International Economic Journal*, 34(4), 682-702.
- Ali, S., Yusop, Z., Kaliappan, S. R., Chin, L. & Meo, M. S. (2022). Impact of trade openness, human capital, public expenditure and institutional performance on unemployment: evidence from oic countries. *International Journal of Manpower*, 43(5), 1108-1125.
- Awad, A. (2019). Economic globalisation and youth unemployment-evidence from african countries. *International Economic Journal*, 33(2), 252-269.
- Baltagi, B. H. & Wu, P. X. (1999). Unequally spaced panel data regressions with ar(1) disturbances. *Econometric Theory*, 15(6), 814-823.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data*. Third Edition, England: John Wiley and Sons.
- Bayrak, R. & Tatli, H. (2018). The determinants of youth unemployment: a panel data analysis of oecd countries. *The European Journal of Comparative Economics*, 15(2), 231-248.
- Bhargava, A., Franzini, L. & Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549.
- Bruno, G.S.F., Choudhry Tanveer, M., Marelli, E. & Signorelli, M. (2017). The short-and long-run impacts of financial crises on youth unemployment in oecd countries. *Applied Economics*, 49(34), 3372-3394.
- Choudhry, M., Marelli, E. & Signorelli, M. (2012a). Key determinants of youth unemployment in oecd countries. 3 Ocak 2023 tarihinde <https://www.semanticscholar.org/paper/Key-Determinants-of-Youth-Unemployment-in-OECD-Choudhry-Marelli/e848ae3c3c206ee6a6d03c7961e6daae39285916> adresinden erişildi.
- Choudhry, M. T., Marelli, E. & Signorelli, M. (2012b). Youth unemployment rate and impact of financial crises. *International Journal of Manpower*, 33(1), 76-95.
- Driscoll, J. C. & Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.
- Ebaidalla, E. M. (2015). *Do icts reduce youth unemployment in mena countries?*. Working Paper No. 964. Giza: Economic Research Forum.
- Ebaidalla, E. M. (2016). Determinants of youth unemployment in oic member states: a dynamic panel data analysis. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 37(2), 81-102.
- Ekin, N. (1980). Gençlerin işsizlik sorunu. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (18), 39-50.
- Greene, W. (2000). *Econometric analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gündoğan, N. (1999). Genç işsizliği ve avrupa birliği'ne üye ülkelerde uygulanan genç istihdam politikaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54(1), 63-79.
- Gürüş, S., Çağlayan Akay, E. & Gürüş, B. (2017). *EViews ile temel ekonometri*. 3. Basım, İstanbul: Der Yayınları.
- Güvenoğlu, H. & Bayır, M. (2020). Genç işsizliği etkileyen faktörlere ilişkin ampirik bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2),19-36.
- Hasan, Z. & Sasana, H. (2020). Determinants of youth unemployment rate in asean. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(3), 6687-6691.
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271.
- Ihensekhien, O.A & Aisien, L.N. (2019). Growth-youth unemployment nexus in upper-middle-income countries in sub saharan africa. *Turkish Economic Review*, 6(1), 62-76.
- ILO. (2011). *Tackling youth employment challenges: an overview of possible actions and policy considerations*. Turin: International Training Centre of the ILO.
- ILO. (2020). *ILO monitor: COVID-19 and the world of work. Fourth edition updated estimates and analysis*. Geneva: International Labour Office.
- ILO. (2022). *Global employment trends for youth 2022: investing in transforming futures for young people*. Geneva: International Labour Office.

- ILO. (2023). *World employment and social outlook: trends 2023*. Geneva: International Labour Office.
- Kang, Y. D. (2021). Determinants of youth unemployment: empirical analysis of oecd and eu member countries. *Journal of Economic Development*, 46(3), 111-133.
- Katris, C. (2021). *Unemployment and covid-19 impact in greece: a vector autoregression (var) data analysis*. 17 Ocak 2023 tarihinde <https://www.mdpi.com/2673-4591/5/1/41> adresinden erişildi.
- Kılınç, E. C. (2021). Covid-19 salgını ve işsizlik oranları ilişkisi: oecd ülkeleri örneği. *KAÜİİBFD*, 12(24), 922-945.
- Kukaj, H., Nimani, A. & Usaj, V. (2022). Foreign direct investment, economic growth, and unemployment: evidence from developing countries. *Journal of Governance and Regulation*, 11(2), 293-300.
- Lai, H., Khan, Y. A., Thaljaoui, A., Chamam, W. & Abbas, S. Z. (2021). COVID-19 pandemic and unemployment rate: a hybrid unemployment rate prediction approach for developed and developing countries of asia. 13 Şubat 2023 tarihinde <https://link.springer.com/article/10.1007/s00500-021-05871-6> adresinden erişildi.
- Liang, X., Rozelle, S. & Yi, H. (2022). The impact of covid-19 on employment and income of vocational graduates in china: evidence from surveys in january and july 2020. *China Economic Review*, 75, 1-21.
- Liotti, G. (2020). Labour market flexibility, economic crisis and youth unemployment in italy. *Structural Change and Economic Dynamics*, 54, 150-162.
- Liu, Z., Ngo, T. Q., Saydaliev, H. B., He, H. & Ali, S. (2022). How do trade openness, public expenditure and institutional performance affect unemployment in oic countries? evidence from the dce approach. *Economic Systems*, 46(4), 1-15.
- Meyer, D. F. (2017). An analysis of the short and long-run effects of economic growth on employment in south africa. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 9(1), 177-193.
- Michael, E. & Geetha, C. (2020). Macroeconomic factors that affecting youth unemployment in malaysia. *Malaysian Journal of Business and Economics*, 7(2), 181-181.
- Mkombe, D., Tufa, A. H., Alene, A. D., Manda, J., Feleke, S., Abdoulaye, T. & Manyong, V. (2021). The effects of foreign direct investment on youth unemployment in the southern african development community. *Development Southern Africa*, 38(6), 863-878.
- Montenovo, L., Jiang, X., Lozano-Rojas, F., Schmutte, I.M., Simon, K.I., Weinberg, B. A. & Wing, C. (2020). *Determinants of disparities in covid-19 job losses*. Working Paper No. 27132. Cambridge: NBER Publications.
- Moulton, B. R. & Randolph, W. C. (1989). Alternative tests of the error components model. *Econometrica*, 57(3), 685-693.
- Murat, S. & Şahin, L. (2011). Nedenleri ve sonuçları bakımından gençler arasında yaygınlaşan işsizlik. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, (44), 1-48.
- O'Higgins, N. (1997). The challenge of youth unemployment. *International Social Security Review*, 50(4), 63-93.
- OECD. (2021). *OECD employment outlook 2021: navigating the covid-19 crisis and recovery*. Paris: OECD Publishing. 8 Ocak 2023 tarihinde https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2021_5a700c4b-en#page4 adresinden erişildi.
- OECD. (2022). *OECD employment outlook 2022: building back more inclusive labour markets*. Paris: OECD Publishing. 11 Eylül 2023 tarihinde https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2022_1bb305a6-en#page2 adresinden erişildi.
- OECD. 6 Şubat 2023 tarihinde <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=STLABOUR#> adresinden erişildi.
- Pesaran, M.H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. IZA Discussion Paper No. 1240. Bonn: IZA Institute of Labor Economics.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted lm test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Rokhim, F., Novianti, T. & Anggraeni, L. (2023). The effect of investment on youth unemployment rate in indonesia. *International Journal of Scientific Research & Engineering Trends*, 9(1), 76-84.
- Siddiqa, A. (2021). Determinants of unemployment in selected developing countries: a panel data analysis. *Journal of Economic Impact*, 3(1), 19-26.
- Singh, N.B. & Lee, Y. (2023). An analysis of factors affecting malaysia's youth unemployment rate. *International Journal of Management, Finance and Accounting*, 4(1), 68-86.

- Su, C. W., Dai, K., Ullah, S. & Andlib, Z. (2022). Covid-19 pandemic and unemployment dynamics in european economies. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 35(1), 1752-1764.
- Syafri, S.S., Nikensari, S. I. & Zahra, S.F. (2022). The effect of economic growth, inflation, and pandemic covid-19 as control variable on unemployment in indonesia 2018-2021. *International Journal of Current Economics & Business Ventures*, 2(1), 73-83.
- Tanaya, O. & Suyanto (2023). Investigating the role of foreign direct investment on youth unemployment rate in indonesia. *Binus Business Review*, 14(2), 121-131.
- Tomić, I. (2018). What drives youth unemployment in europe? economic vs non-economic determinants. *International Labour Review*, 157(3), 379-408.
- Verick, S. S. (2023). The challenge of youth employment: new findings and approaches. *The Indian Journal of Labour Economics*, 66(2), 421-437.
- Wen, L.L., Misiran, M., Sapiri, H., Supadi, S.S. & Yusof, Z.M. (2022). Quantitative assessment of unemployment among youths in malaysia. *Malaysian Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 18(5), 530-540.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-233.
- Yelwa, M., David, O.O.K. & Awe, E. O. (2015). Analysis of the relationship between inflation, unemployment and economic growth in nigeria: 1987-2012. *Applied Economics and Finance*, 2(3), 102-109.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020a). *Panel veri ekonometrisi stata uygulamalı*. Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020b). *Panel zaman serileri analizi stata uygulamalı*. 3. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Zielinski, M. (2022). The effect of the covid-19 pandemic on the labor markets of the visegrad countries. *Sustainability*, 14(12), 1-20.
- Zribi, T.E.G., Temmi, H. & Zrelli, N. (2014). Can labor market flexibility affect unemployment? a panel data analysis. *Journal of Human Resources Management and Labor Studies*, 2(1), 17-40.
- Zulfa Azhar, N. (2023). The impact of foreign direct investment, economic growth, trade, and covid-19 on unemployment: evidences from mena. *Muslim Business and Economics Review*, 2(1), 125-141.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yasemin ARI KOVANCI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yasemin ARI KOVANCI (100%)

Doğrudan Yabancı Yatırımın Çevresel Kirlilik Üzerine Etkisi: Kirlilik Cenneti Hipotezinin Türkiye için Yeniden Değerlendirilmesi

Neslihan URSAVAŞ¹

¹ Araş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, neslihan.karakoc@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9922-9662

Öz: Bu çalışmanın amacı Türkiye’de doğrudan yabancı yatırım (DYY) ve kişi başına GSYİH’nin çevresel kirlilik üzerine etkisini test etmektir. Literatürde pek çok çalışma gelişmekte olan ülkelerde DYY’lerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerine odaklanırken; bazı çalışmalar da DYY’lerin çevresel kaliteyi artırmada önemli bir rolünün olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada 1970-2018 dönemine ait veriler kullanılarak Kirlilik Cenneti Hipotezi (KCH) ve Çevresel Kuznets Hipotezi (ÇKH) çerçevesinde gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (ARDL) uygulanmaktadır. Çalışmada çevre kirliliğini ölçmek için ekolojik ayak izi (EF) endeksi kullanılmaktadır. Elde edilen bulgulara göre Türkiye’de DYY’deki artış EF’yi artırmaktadır. Bunun yanında kişi başına GSYİH ile EF arasında ters U şeklinde bir ilişki gözlenmektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye’de GSYİH arttıkça EF artmaktadır. GSYİH belli bir düzeye ulaştıktan sonra GSYİH’deki artış EF’yi azaltmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de Kirlilik Cenneti Hipotezi ve Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi geçerlidir. Çalışmada elde edilen diğer bir sonuca göre kentleşmedeki artış EF’yi negatif etkilemektedir. Elde edilen bulgulardan yola çıkarak Türkiye’de çevre dostu DYY’lerin teşvik edilmesi çevre kirliliğinin azaltılmasında etkili olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kirlilik cenneti hipotezi, Çevresel Kuznets eğrisi, DYY, GSYİH, ARDL modeli
JEL Kodları: O11, O44, P45, C22

The Impact of Foreign Direct Investment on Environmental Degradation: Revisiting The Pollution Heaven Hypothesis for Türkiye

Atıf: Ursavaş N. (2024). Doğrudan Yabancı Yatırımın Çevresel Kirlilik Üzerine Etkisi: Kirlilik Cenneti Hipotezinin Türkiye için Yeniden Değerlendirilmesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 37-51. <https://doi.org/10.30586/1403506>

Geliş Tarihi: 11.12.2023
Kabul Tarihi: 06.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The aim of this study is to test the effect of Foreign Direct Investment (FDI) and GDP per capita on environmental pollution in Turkey. While many studies in the literature focus on the negative effects of FDI on the environment in developing countries; some studies also argue that FDI has an important role in improving environmental quality. In this context, in this study, using data from the period 1970-2018, the Distributed Lag Autoregressive Model (ARDL) model is applied within the framework of the Pollution Haven Hypothesis (PHH) and the Environmental Kuznets Hypothesis (EKH). In the study, the ecological footprint (EF) index is used to measure environmental degradation. According to the findings, an increase in FDI increases the EF in Turkey. Besides, there is an inverted U-shaped relationship between GDPs per capita and the EF. In other words, an increase in GDP increases EF. When GDP reaches a certain level, the increase in GDP decreases EF. According to the results, the Pollution Haven Hypothesis and the Environmental Kuznets Hypothesis are valid in Turkey. Other findings reveal that an increase in urbanization affects the EF negatively. Based on the findings, encouraging environmentally friendly FDI in Turkey will be effective in reducing environmental pollution.

Keywords: Pollution heaven hypothesis, environmental Kuznets curve, FDI, GDP, ARDL model
Jel Codes: O11, O44, P45, C22

1. Giriş

Uluslararası ticaret ve çevre ilişkisi 1970'li yıllardan bu yana tartışılmakla birlikte 1990'lı yıllarda Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED), Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasının Uruguay Raundu ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi kuruluşlar ile ticaretin serbestleşmesi ile daha da yoğunlaşmıştır (Gill vd., 2018). Ticaretin serbestleşmesi ile artan küreselleşmenin bir parçası olan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), özellikle gelişmekte olan ülkelerde cari açığın finansmanında önemli bir kaynak olmasının yanında, ev sahibi ülkelerde gelir, yatırım ve istihdam üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bunun yanında DYY ile bilgi, teknoloji ve yönetim uygulamaları anavatandan ev sahibi ülkelere transfer edilmekte ve ev sahibi ülkelerin kalkınma sürecine katkı yapmaktadır. DYY'nin ülke ekonomilerine katkılarına rağmen çevre ekonomisinde genişleyen bir teorik ve ampirik literatür, DYY'nin ev sahibi ülkedeki çevresel kalite üzerindeki olumsuz etkilerini de incelemektedir. Başka bir deyişle, DYY'nin olumsuz çevresel etkileri son yıllarda çevre ekonomisi literatüründe araştırma gündeminin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu çalışmalar aynı zamanda DYY'nin çevresel sürdürülebilirliği tehdit edebilecek bazı sorunlara da yol açabileceğini vurgulamaktadır. (Bulut vd., 2022). Diğer yandan, çevre ekonomisi literatüründe DYY girişlerinin çevresel bozulma üzerindeki etkisi son yıllarda Kirlilik Cenneti Hipotezi (KCH) kapsamında tartışılmaktadır.

KCH ilk olarak Copeland ve Taylor (1994) tarafından NAFTA altında Kuzey-Güney ticareti bağlamında ortaya atılmıştır. Bu çalışma bir ülkedeki çevre düzenlemelerinin katılığı ve ticaret kalıpları ile kirlilik düzeyi arasında ilişki kuran ilk çalışmadır. Buna göre NAFTA kapsamında ABD ve Kanada gibi sıkı denetime sahip ülkelerde faaliyette bulunan firmalar, Meksika gibi zayıf çevre standartlarına sahip ülkelerle doğrudan rekabete girmiştir. Ticaretin serbestleşmesiyle kirli mal (dirty good) üreten firmaların katı çevresel düzenlemeler uygulayan zengin ülkelere nispeten zayıf çevresel düzenlemeleri olan gelişmekte olan ülkelere taşınacağını ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle, serbest ticarete gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin kirli endüstrileri için kirlilik cenneti haline geleceklerdir. KCH'ye göre kirli endüstrilerin gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere göçü, mal ticareti ve DYY yoluyla gerçekleşmektedir. Bu olgu, gelişmekte olan ülkelerin düşük kirlilik nedeniyle sahip oldukları karşılaştırmalı maliyet avantajından kaynaklanmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler kirli mallarda uzmanlaşma ve ihraç etme eğilimindeyken, gelişmiş ülkeler uzmanlaşma ve temiz mal ihraç etme eğilimindedir (Gill vd., 2018). KCH, gelişmekte olan ekonomilerde çevre için nispeten daha zayıf düzenlemelerle birlikte daha yüksek sermaye hareketliliğinin kirli endüstrilerdeki çok uluslu şirketleri çekebileceğini ve söz konusu endüstrilerin gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla göç etmesine yol açabileceğini varsaymaktadır (Bulut vd., 2022). Böylece gelişmiş ülkelerdeki sıkı çevre politikasının getirdiği ek maliyetlerden kaçınmak isteyen yatırımcılar yatırımlarını gelişmekte olan ülkelere kanalize ederek bu ülkelerin zayıf çevresel düzenlemelerinden faydalanmaktadır. Böylece, DYY artan ekonomik faaliyetler nedeniyle ekonomik büyüme ve enerji tüketimini artırmaktadır. Dolayısıyla DYY ile transfer edilen çevre dostu olmayan eski teknolojileri kullanan kirlilik yoğun endüstriler gelişmekte olan ülkelere çevre kirliliğini artırmaktadır (Bakırtaş ve Çetin, 2017; Balsobre-Lorente, Gökmenoğlu, Taşpınar ve Cantos, 2019; Çil, 2022; Terzi ve Pata, 2020:94).

KCH'ye göre kirli endüstrilerdeki ekonomik faaliyetlerin DYY öncülüğünde genişlemesi nedeniyle bir ülkenin kirlilik düzeyinin artacağı savunulmaktadır. DYY'nin neden olabileceği çevresel zararlar, uzun vadede DYY'nin büyüme etkisi ile ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin merkezinde ise Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) olarak bilinen çıktı artışı ile kirlilik seviyesi arasında gözlemlenen uzun dönemli ters-U ilişkisi yatmaktadır (Acharyya, 2009). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezine (ÇKH) göre bir ekonominin geliri arttıkça kirlilik düzeyi önce artmakta, daha sonra belirli bir gelir seviyesi aşıldıktan sonra kirlilik düzeyi azalmaya başlamaktadır. Ekonomik gelişim

sürecinin ilk aşamasında tarım sektörünün ve enerjinin kullanımının artmasıyla ekonomik gelişme hızlanırken, aynı zamanda kaynakların tükenme hızı yenilenme hızını aşmakta ve atık üretimi ve kirlilik artmaktadır. Ekonomik gelişmenin ileri aşamalarında çevresel farkındalığın artması, bilgi yoğun endüstrilerin gelişmesi, daha sıkı çevresel düzenlemelerin uygulanması, çevresel harcamaların artması ve ileri teknolojilerin gelişmesi ile çevresel bozulma azalmaya başlamaktadır. Gelir düzeyinin ÇKE'nin dönüm noktasını geçtiği noktada çevresel kaliteyi iyileştirme sürecinin başladığı varsayılmaktadır (Dinda, 2004).

ÇKH'ye göre ekonomik büyüme çevresel kaliteyi üç farklı unsur -ölçek etkisi, teknolojik etki ve kompozisyon etkisi- aracılığıyla etkilemektedir (Grossman ve Krueger, 1991). Ekonomide çıktıyı artırmak daha fazla girdi gerektirmekte ve bu nedenle üretim sürecinde daha fazla doğal kaynak kullanılmaktadır. Daha fazla çıktı aynı zamanda daha fazla atık ve kirlilik anlamına gelmektedir. Bu durum çevre kalitesinin düşmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme ölçek etkisiyle çevre üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır. Bununla birlikte ekonomik büyüme aynı zamanda bir kompozisyon etkisi ile çevre üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Gelir arttıkça ekonomik yapı değişme eğilimi göstermekte ve daha az kirlilik üreten daha temiz faaliyetler giderek artmaktadır. Ekonomik yapı değiştikçe (kırdan kente, tarımsal sektörden sanayiye) çevresel bozulma da artma eğilimi göstermektedir. Ancak daha sonraki aşamalarda ekonomik yapıdaki yapısal değişiklikler (örneğin; enerji yoğun sanayiden hizmet ve bilgi tabanlı teknoloji yoğun sanayiye geçilmesi vb.) ile birlikte çevresel kirlilik düşmeye başlamaktadır. Refah düzeyi arttıkça AR-GE harcamaları artmakta ve bunun sonucunda teknolojik ilerleme sağlanmakta ve eski teknolojilerin yerini, çevre kalitesini artıran, yeni ve daha temiz teknolojiler almaktadır. Bu durum ise ekonomik büyümenin teknik etkisi olarak değerlendirilmektedir (Komen vd., 1997; Dinda, 2004).

Literatürde ortaya atılan teorik yaklaşımlar çerçevesinde bu çalışma Türkiye'de 1970-2018 yılları arasında DYY ve ekonomik büyümenin çevre kirliliği üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de 1970-2018 dönemine ait kişi başı gelir ve doğrudan yabancı yatırım verileri kullanılarak hem ÇKH hem de KCH hipotezi ARDL modeli ile test edilmektedir. Literatürde Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların ve gelirin çevre kirliliği üzerindeki etkisi ile ilgili yapılan çalışmalar genel olarak CO₂ emisyonunu kullanırken; ekolojik ayak izi kullanan çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada çevresel kirliliğin bir göstergesi olarak daha kapsamlı bir değişken olan kişi başı EF kullanılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde literatür incelemesine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde ekonometrik model ve uygulama yer almaktadır. Son bölüm ise sonuç ve tartışma kısmından oluşmaktadır.

2. Literatür

Literatürde birçok çalışma DYY'nin çevresel bozulma üzerindeki etkisini incelemektedir. Bu çalışmalar çevresel bozulma göstergesi olarak CO₂ emisyonu ve EF gibi değişkenler kullanılmaktadır. Bu bağlamda literatürdeki çalışmalar iki grupta incelenebilir. Birinci grupta çevresel bozulma göstergesi olarak CO₂ emisyonu kullanan çalışmalar incelenirken; ikinci grupta ise EF kullanan çalışmalara yer verilmektedir.

Literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde genel olarak DYY'nin çevresel bozulma üzerinde pozitif bir etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır. Bazı çalışmalar ise DYY ile çevresel bozulma arasında nedensellik ilişkilerini test etmekte ve sonuçlar değişmektedir. Örneğin, Hoffman vd. (2005) çalışmasında 1970-1999 dönemi için 112 ülkede DYY'nin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini incelemektedir. Granger nedensellik ilişkisinin test edildiği çalışmada elde edilen bulgular ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Buna göre, düşük gelirli ülkelerde CO₂ DYY'nin nedeni iken, orta gelirli ülkelerde nedensellik tersine dönmektedir. Buna karşılık yüksek gelirli ülkelerde DYY ile CO₂ emisyonu arasında nedensellik ilişkisi gözlenmemektedir. Pao ve Tsai (2011) çalışmasında 1980-2007 dönemi için BRICS ülkelerinde DYY, CO₂

emisyonu, ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi ÇKH çerçevesinde test etmektedir. Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre, DYY- CO₂ emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenirken, ekonomik büyümeden DYY'ye doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Omri vd. (2014), 1990-2014 dönemi için 54 ülkede DYY, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi incelemektedir. Elde edilen bulgulara göre, DYY-CO₂ emisyonu ve DYY-ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensel bir ilişkinin olduğu gözlenmektedir.

Shao vd. (2019) çalışmasında 1982-2014 döneminde MINT ve BRICS ülkelerinde DYY, gelir, enerji tüketimi ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi test etmektedir. VECM modelinin sonuçlarına göre, her iki ülke grubunda da KCH doğrulanmamaktadır. Bununla birlikte MINT ülkelerinde DYY ile CO₂ emisyonu arasında çift yönlü; BRICS ülkelerinde ise DYY ile enerji tüketimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlenmektedir. Terzi ve Pata (2020) çalışmasında 1974-2011 dönemi için Türkiye'de DYY ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto prosedürü ile incelemektedir. Elde edilen bulgulara göre, CO₂ emisyonundan DYY'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu çalışmalardan farklı olarak literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı DYY ile çevresel bozulma arasında pozitif ilişki gözlemektedir. Örneğin; Ren vd. (2014) çalışmasında 2000-2010 dönemi için Çin'de sanayi sektörlerinde DYY ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi test etmektedir. İki aşamalı GMM metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre, DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Bunun yanında ekonomik büyüme ile CO₂ emisyonu arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Şeker vd. (2015) 1974-2010 arasında Türkiye'de DYY, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve çevresel kalite arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ve nedensellik analizi ile test etmektedir. Sınır testi sonuçlarına göre DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Ayrıca, tüm değişkenlerden CO₂ emisyonuna doğru bir nedensellik ilişkisi gözlenmektedir.

Shahbaz vd. (2015), 1975-2012 dönemi için 99 ülkede DYY ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi ÇKH ve KCH çerçevesinde incelemektedir. FMOLS yönetiminden elde edilen bulgular bu ülkelerde ÇKH ve KCH'nin geçerliliğini doğrulamaktadır. Buna karşın, yüksek gelirli ülkelerde DYY çevresel bozulmayı azaltırken, orta gelirli ülkelerde DYY ile CO₂ emisyonu arasında ters U şeklinde bir ilişki gözlenmektedir. Gökmenoğlu ve Taşpınar (2016) Türkiye'de 1970-2010 dönemi için DYY, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi incelemektedir. ARDL ve Toda-Yamamoto yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular uzun dönemde DYY'nin CO₂ emisyonunu artırdığını göstermektedir. Bulgular Türkiye'de ÇKH ve KCH'nin geçerliliğini desteklemektedir. Bunun yanında CO₂ emisyonu ve DYY ile enerji tüketimi ve CO₂ emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu gözlenmektedir.

Abdoul ve Hammami (2017) 17 MENA ülkesi için 1990-2012 dönemine ait verileri kullanarak DYY, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi test etmektedir. VAR modelinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre DYY ile CO₂ emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenirken, DYY'den ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmaktadır. Bakırtaş ve Çetin (2017) çalışmasında MIKTA ülkelerinde 1982-2011 dönemi için ÇKH ve KCH'ni test etmektedir. Panel VAR ve GMM modelinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular KCH'yi doğrularken; ÇKH'yi desteklememektedir. Bununla birlikte DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Sapkota ve Bastola (2017) çalışmasında 1980-2014 dönemi için 14 Latin Amerika ülkesinde DYY, gelir ve çevresel bozulma ilişkisini incelemektedir. OLS metodunun sonuçlarına göre gelir ve DYY CO₂ emisyonu üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Solarin vd. (2017) çalışmasında 1980-2012 döneminde Gana için KCH'yi test etmektedir. RARDL metodunun sonuçlarına göre KCH'nin geçerliliği doğrulanmakta, DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır.

Koçak ve Şarkgüneşi (2018) çalışmasında 1974-2013 dönemi için Türkiye'de DYY ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi ÇKH ve KCH çerçevesinde ele almaktadır. Hatemi-j ve DOLS metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular uzun dönemde DYY ile

CO₂ arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Bunun yanında DYY CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Shahbaz vd. (2018) 1955-2016 arasında Fransa'da DYY, finansla kalkınma, enerji inovasyonu ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Sınır testi metodunun sonuçlarına göre, DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmakta, enerji inovasyonlarındaki artış CO₂ emisyonunu azaltmaktadır. Son olarak finansal kalkınma çevresel kaliteyi artırmaktadır. Adamu vd. (2019) çalışmasında Hindistan için 1983-2014 döneminde ÇKH'yi test etmektedir. DOLS metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin, gelirin ve enerji tüketiminin Hindistan'da çevresel bozulmayı pozitif etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte ÇKH geçerli değildir. Waqih vd. (2019) çalışmasında 1986-2014 dönemi için Güney Asya ülkelerinde KCH'yi test etmektedir. Panel ARDL ve FMOLS metodolojilerinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre, DYY'deki artış çevresel kirliliği artırmaktadır.

To vd. (2019) çalışmasında 1980-2016 dönemi için 25 Asya ülkesinde DYY'nin çevresel bozulma üzerindeki etkisini test etmektedir. FMOLS yönteminin sonuçlarına göre, DYY ile CO₂ emisyonu arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Guzel ve Okumus (2020) çalışmasında 1981-2014 döneminde ASEAN-5 ülkeleri için KCH test edilmektedir. CCEMG ve AMG tahmincilerinin kullanıldığı çalışmada DYY'nin çevresel kirliliği artırdığı gözlenmektedir. Diğer bir ifadeyle ASEAN-5 ülkelerinde Kirlilik Cenneti hipotezi geçerlidir. Karimov (2020) çalışmasında 1970-2014 dönemi için Türkiye'de DYY, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi ÇKH ve KCH çerçevesinde incelemektedir. Granger nedensellik testinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre Türkiye'de ÇKH geçersizken; KCH'nin geçerli olduğu gözlenmektedir. Buna göre DYY çevresel bozulmayı artırmaktadır. Khan ve Öztürk (2020) çalışmasında 17 Asya ülkesinde 1980-2014 dönemi için DYY'nin çevresel bozulma üzerindeki etkisini KCH çerçevesinde araştırmaktadır. FMOLS modelinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre DYY CO₂ emisyonu üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Mert ve Çağlar (2020) çalışmasında 1974-2018 dönemi için Türkiye'de DYY ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi KCH çerçevesinde test etmektedir. Elde edilen bulgulara göre KCH geçerliliği doğrulanmaktadır. Bununla birlikte değişkenler arasında asimetrik nedensellik ilişkisi gözlenmektedir. Minh (2020) çalışmasında Vietnam'da 1990-2015 dönemi için DYY ile çevresel bozulma arasındaki ilişki test edilmektedir. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre uzun dönemde DYY CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Bulut vd. (2021) 1970-2016 dönemi için Türkiye'de ÇKH ve KCH'nin geçerliliği test edilmektedir. Elde edilen bulgular her iki hipotezin Türkiye için geçerli olduğunu göstermektedir.

Muhammed vd. (2021) çalışmasında 1991-2018 dönemi için 176 ülkede DYY'nin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini test etmektedir. GMM metodunun kullanıldığı çalışmaya göre gelişmekte olan ülkelerde DYY CO₂ emisyonunu artırırken, gelişmiş ülkelerde azaltmaktadır. Pavlovic vd. (2021) çalışmasında 1998-2019 dönemi için Balkan ülkelerinde DYY ve ekonomik büyümenin çevresel bozulma üzerindeki etkisini ÇKH ve KCH çerçevesinde ele almaktadır. Çalışmanın bulgularına göre KCH doğrulanırken, ÇKH geçerli değildir. Balsalobre-Lorente vd. (2022) çalışmasında 1990-2019 dönemi için PIIGS ülkelerinde ÇKH ve KCH test edilmektedir. DOLS metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre ÇKH doğrulanmaktadır. Bununla birlikte DYY'deki artışın CO₂ emisyonunu artırması PIIGS ülkelerinde KCH'yi de doğrulamaktadır. Çil (2022) çalışmasında Türkiye'de 1970-2020 döneminde DYY'nin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini incelemektedir. Fourier test ve FMOLS metodunun kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre DYY'deki artış CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Temurlenk ve Lögün (2022) çalışmasında 1974-2017 arasındaki dönemde Türkiye'de KCH'nin geçerliliğini test etmektedir. NARDL yönetiminin kullanıldığı çalışmaya göre KCH; DYY'de meydana gelen pozitif ve negatif şokların CO₂ emisyonu üzerinde etkili olduğu gözlenmektedir.

Bhujabal vd. (2021) ise DYY ile çevresel bozulma arasında negatif ilişki olduğuna yönelik bulgular elde etmektedir. PMG ve Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik metodunun kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre 1990-2018 döneminde

ASYA Pasifik ülkelerinde DYY ve bilgi ve iletişim teknolojisi uzun dönemde CO₂ emisyonunu azaltmaktadır.

Yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak bazı çalışmalar DYY ile çevresel bozulma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Örneğin; Phuong ve Tuyen (2018), 1986-2015 dönemi için Vietnam'da DYY, ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemektedir. ARDL sonuçlarına göre, ekonomik büyümenin CO₂ emisyonu üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte DYY ile CO₂ emisyonu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlenmemektedir. Bulut vd. (2022) çalışmasında 1993-2018 döneminde 10 gelişmekte olan ülkede KCH'nin geçerliliğini test etmektedir. CCEMG tahmincisinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin çevresel bozulmayı etkilemediğini dolayısıyla KCH'nin geçersiz olduğunu göstermektedir.

İkinci grupta bulunan çalışmalar ise çevresel gösterge olarak EF kullanmaktadır. Bu çalışmaların yine önemli bir kısmı DYY ile EF arasında pozitif ilişki olduğunu gözlemlemektedir. Örneğin; Balsalobre-Lorente vd. (2019) çalışmasında 1990-2003 döneminde MINT ülkeleri için DYY ve EF arasındaki ilişkiyi incelemektedir. FMOLS ve DOLS metotlarının kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin EF'yi ilk önce artırdığını, belli bir noktaya ulaştıktan sonra azalttığını göstermektedir. Destek ve Okumuş (2019) çalışmasında 1982-2013 dönemi için 10 yeni sanayileşen ülkede KCH'yi test etmektedir. CCEMG tahmincisinin kullanıldığı çalışmanın bulgularına göre DYY ile EF arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır.

Zafar vd. (2019) çalışmasında 1970-2015 yılları arasında ABD eyaletlerinde DYY, beşerî sermaye, enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve EF arasındaki ilişkiyi incelemektedir. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmanın bulgularına göre ekonomik büyüme ve enerji tüketimi EF'yi pozitif olarak etkilerken; DYY ve beşerî sermaye EF'yi azaltmaktadır. Doytch (2020) çalışmasında 1984-2011 dönemi için 117 ülkede DYY ile EF arasındaki ilişkiyi test etmektedir. GMM yönteminin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular DYY'nin yüksek gelirli ülkelerde tüketimle ilgili EF'yi, düşük ve orta gelirli ülkelerde ise üretimle ilgili EF'yi artırdığını göstermektedir. Chowdhury vd. (2021) çalışmasında 2011-2016 döneminde 92 ülke için DYY ile EF arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Elde edilen bulgulara göre DYY'deki artış EF'yi artırmaktadır. Murshed vd. (2021) çalışmasında 1972-2015 dönemi için Bangladeş'te DYY'nin EF üzerindeki etkisini incelemektedir. ARDL yönteminin sonuçlarına göre DYY'deki artış EF'yi artırmaktadır.

Murshed vd. (2022) çalışmasında 1995-2015 dönemi için 6 Güney Asya ülkesinde DYY, ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji tüketimi ve EF arasındaki ilişkiyi test etmektedir. AMG ve CCEM tahmincilerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlar DYY ve ekonomik büyümenin çevresel bozulmayı artırdığını, yenilenebilir enerji tüketiminin ise EF üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Usman vd. (2022) çalışmasında G-7 ülkelerinde 1991-2018 yılları arasında DYY, çevresel bozulma ve sanayileşme arasındaki ilişkiyi test etmektedir. DOLS ve FMOLS yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre DYY, sanayileşme ve fosil enerji tüketimi uzun dönemde çevresel kaliteyi azaltmaktadır.

Udemba (2021) literatürden farklı olarak DYY'nin EF'yi negatif etkilediğini ortaya koymaktadır. Çalışmada 1980-2018 arasında BAE'de DYY ve EF arasındaki ilişki incelenmektedir. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlar DYY'nin EF'yi azalttığını göstermektedir. Solarin ve Al-Mulali (2018) çalışmasında 1982-2013 dönemi için 20 ülkede DYY'nin EF, karbon ayak izi ve CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini incelemektedir. AMG tahmincisinin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlara göre DYY'nin çevresel göstergeler üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Buna karşın GSYİH, enerji tüketimi ve kentleşme çevresel bozulmayı artırmaktadır. Bulut (2021b), Türkiye'de 1970-2016 dönemini ele alan çalışmasında ÇKH ve KCH'yi test etmektedir. ARDL metodunun kullanıldığı çalışmanın bulgularına göre Türkiye için ÇKH geçerli iken; KCH baskın değildir.

DYY-çevre ilişkisine yönelik ampirik literatür incelendiğinde elde edilen bulguların değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Buna göre bazı çalışmalar DYY'nin çevresel bozulmayı artırdığını gösteren bulgular elde ederken; bazı çalışmalar ise söz konusu ilişkinin negatif yönlü olduğunu göstermektedir. Çalışmaların farklı sonuçlar elde etmesinin nedeni, çalışmalarda ele alınan ülkelerin, verilerin, zaman boyutunun ve kullanılan yöntemlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı DYY'nin çevresel kirliliği artırdığı yönünde sonuç elde etmektedir. Bu çalışma ise Türkiye'de hem ÇKH hem de KCH hipotezinin daha kapsamlı bir değişken olan kişi başı EF'yi kullanarak test etmektedir. Bu bağlamda çalışma gelir, DYY ve çevresel bozulma ilişkisini yeniden değerlendirerek literatüre katkı sunmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

3.1. Veri Seti

Çalışmada Türkiye'de KCH ve ÇKH test edilmektedir. Çevresel Kuznets Hipotezi ekonomik performans ile çevresel performans arasında ters U şeklinde bir ilişki önermektedir. KCH ise doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelerde çevresel kirliliği artırdığını iddia etmektedir. Bu bağlamda çalışmada kişi başına GSYİH, doğrudan yabancı yatırım girişlerinin GSYİH içindeki % payı (DYY), sabit sermaye oluşumunun GSYİH içindeki % payı (K), toplam nüfus içindeki kentleşmenin % payı (UP) ve kişi başına ekolojik ayak izi (EF) verileri kullanılmaktadır. Wackernagel ve Rees (1996) tarafından hesaplanan EF çevresel kalitenin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Buna göre, EF bir bireyin, nüfusun veya faaliyetin tükettiği tüm kaynakları üretmek ve absorbe etmek için biyolojik olarak ne kadar verimli toprak ve su alanına ihtiyaç duyduğunu ölçmektedir (Rudolph ve Figge, 2017, S.347).

Çalışmada kullanılan EF verisi Global Footprint Network veri tabanından elde edilirken, diğer tüm veriler Dünya Bankası veri tabanından alınmaktadır. Çalışmada GSYİH ve GSYİH2 değişkenleri logaritmik formda kullanılmaktadır. Tablo 1'de verilere ait tanımlayıcı istatistikler gösterilmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama Değer	Standart Hata	Minimum Değer	Maksimum Değer
EF	49	2.616	0.496	1.792	3.509
K	49	22.633	5.010	13.732	31.003
lnGSYİH	49	8.684	0.366	8.113	9.393
lnGSYİH2	49	75.550	6.399	65.816	88.229
FDI	49	0.792	0.861	0.020	3.624
UP	49	3.226	1.185	2.058	6.202

3.2. Yöntem

Çalışmada ÇKH ve KCH'yi test etmek için Pesaran ve Shin (1995) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) Model kullanılmaktadır. Bu modelin seçilmesinin sebepleri şu şekilde sıralanabilir. i) ARDL modeli değişkenlerin I(0), ve I(1) entegre düzeylerinde kullanılabilir. ii) ARDL sınır testi, zaman serileri için, gecikme sıralarının değiştirilebildiği iyi bir modeldir (Zafar vd., 2019). iii) ARDL yöntemine dayalı tahminler örneklem büyüklüğü ve içsellik bakımından sağlamdır (Harris ve Sollis, 2003). Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki ARDL modeli ile iki aşamada test edilmektedir. İlk olarak değişkenler arasında uzun dönemde bir ilişki olup olmadığı sınır testi ile test edilmektedir. Daha sonra değişkenler arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi var ise modelin kısa ve uzun dönem katsayıları test edilmektedir. Bunun için çalışmada kullanılan kısıtsız hata modeli Denklem (1)'de gösterilmektedir.

$$\Delta EF_t = \beta_0 + \beta_1 EF_{t-1} + \beta_2 DYY_{t-1} + \beta_3 \ln GSY\dot{I}H_{t-1} + \beta_4 \ln GSY\dot{I}H2_{t-1} + \beta_5 K_{t-1} + \beta_6 UP_{t-1} + \sum_{i=1}^a \beta_{7,i} \Delta EF_{t-i} + \sum_{i=0}^b \beta_{8,i} \Delta DYY_{t-i} + \sum_{i=0}^c \beta_{9,i} \Delta \ln GSY\dot{I}H_{t-i} + \sum_{i=0}^d \beta_{10,i} \Delta \ln GSY\dot{I}H2_{t-i} + \sum_{i=0}^e \beta_{11,i} \Delta K_{t-i} + \sum_{i=0}^f \beta_{12,i} \Delta UP_{t-i} + u_t \quad (1)$$

Denklem (1)'de Δ değişkenlerin I(1) formunu, a,b,c,d,e,f gecikme uzunluğunu, β değişkenlerin katsayısını temsil etmektedir. Denklem (1)'de alt ve üst sınır olarak belirlenen F istatistiği $\beta_7, \beta_8, \beta_9, \beta_{10}, \beta_{11}, \beta_{12}$ ile ortak anlamlılıklarını test etmek için hesaplanmaktadır (Özsoy, 2021:356). Hesaplanan F istatistiği Pesaran vd. (2001)'in kritik değerleri ile karşılaştırılmakta ve değişkenler arasında uzun dönemde ilişki olup olmadığına karar verilmektedir. Hesaplanan değer üst kritik değerden büyükse değişkenler arasında uzun dönemli ilişki vardır. Hesaplanan değer alt kritik değerden küçük ise değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.

3.3. Ampirik Bulgular

Çalışmada serilerin durağanlık düzeyleri Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile test edilmektedir. Buna göre, modelde kullanılan değişkenlerin tümü I(1) düzeyinde durağandır. Tablo 2 ve Tablo 3'te birim kök test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 2. Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model		Sabitli-Trendli Model	
	t-İstatistik	p-Değeri	t-İstatistik	p-Değer
EF	-0.567	0.867	-5.387	0.0003***
ΔEF	-11.112	0.0000***	-10.997	0.0000***
K	-1.526	0.512	-2.918	0.166
ΔK	-6.441	0.0000***	-6.373	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H$	0.533	0.986	-1.842	0.668
$\Delta \ln GSY\dot{I}H$	-6.672	0.0000***	-6.721	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H^2$	0.745	0.992	-1.617	0.772
$\Delta \ln GSY\dot{I}H^2$	-6.628	0.0000***	-6.735	0.0000***
DYY	-1.996	0.287	-3.770	0.027
ΔDYY	-6.424	0.0000***	-6.355	0.0000***
UP	-1.769	0.391	-2.693	0.244
ΔUP	-6.010	0.0000***	-6.582	0.0000***

Tablo 3. Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model		Sabitli-Trendli Model	
	t-İstatistik	p-Değer	t-İstatistik	p-Değer
EF	-1.024	0.737	-5.415	0.0003***
ΔEF	-16.955	0.0000***	-17.101	0.0000***
K	-1.515	0.518	-3.085	0.122
ΔK	-6.621	0.0000***	-6.525	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H$	0.582	0.988	-1.926	0.626
$\Delta \ln GSY\dot{I}H$	-6.673	0.0000***	-6.720	0.0000***
$\ln GSY\dot{I}H^2$	0.811	0.993	-1.617	0.772
$\Delta \ln GSY\dot{I}H^2$	-6.630	0.0000***	-6.734	0.0000***
DYY	-1.899	0.330	-2.913	0.168
ΔDYY	-12.412	0.0000***	-12.589	0.0000***
UP	-1.586	0.482	-2.169	0.496
ΔUP	-4.588	0.0005***	-4.533	0.0037**

Not: *** %1, ** %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 2 ve Tablo 3'teki sonuçlar incelendiğinde tüm değişkenlerin birinci derecede durağan yani I(1) olduğu görülmektedir. Çalışmada uygun modelin seçiminden önce optimum gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. En küçük AIC değeri veren

gecikme sayısı optimal gecikme olarak tespit edilmektedir. Maksimum gecikme uzunluğunun 6 olarak alındığı test sonuçlarına göre optimal gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiş ve ARDL (1,1,4,4,4,2) modeli en uygun model olarak belirlenmiştir. Tablo 4'te optimal gecikme uzunluğu test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4. Optimal Gecikme Uzunluğu Test Sonuçları

ARDL (1,1,4,4,4,2) Modeli		
Gecikme Sayısı(p)	AIC	LM Test İstatistiği
1	-2.784812***	2.718683
2	-1.862435	2.352181
3	-1.798511	1.663862
4	-1.825431	1.885695
5	-1.914484	2.382859
6	-1.980163	2.638916

Uygun model seçimi yapıldıktan sonra uzun dönem katsayı tahmininden önce seriler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı test edilmektedir. Sınır testi sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir. Buna göre, hesaplanan F istatistik değeri alt (I(0)) ve üst (I(1)) kritik değerlerden büyük olduğu için değişkenlerin uzun dönemde eş bütünleşik olduğu gözlenmektedir.

Tablo 5. ARDL (1,1,4,4,4,2) Modelinin Sınır Testi Sonuçları

F İstatistiği	k	Kritik Değerler					
		1%		5%		10%	
		I (0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
10.01671	5	3.06	4.15	2.39	3.38	2.08	3

Not: k bağımsız değişken sayısını, I(0) alt kritik değer, I(1) üst kritik değeri ifade etmektedir.

Seriler arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi gözlemlendikten sonra modelin uzun dönem katsayıları tahmin edilmektedir. Tablo 6'da değişkenlerin uzun dönem katsayı tahmin sonuçları gösterilmektedir. Buna göre, uzun dönemde DYY 'nin EF üzerindeki etkisi pozitifdir ve istatistiksel olarak anlamlıdır. $\ln GSYİH$ 'nin EF üzerindeki etkisi uzun dönemde pozitif iken; $\ln GSYİH2$ 'nin etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. K 'nın EF üzerindeki etkisi uzun dönemde pozitif iken; UP 'nin etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır.

Tablo 6. ARDL (1,1,4,4,4,2) Modelinin Uzun Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T-istatistiği	Olasılık
DYY	0.044	0.022	2.029	0.0542*
lnGSYİH	5.596	2.197	2.547	0.0180**
lnGSYİH2	-0.262	0.124	-2.106	0.0463**
K	0.030	0.009	3.386	0.0025***
UP	-0.002	0.017	-0.106	0.916
C	-27.014	9.696	-2.786	0.0105**
EC = EF - (0.0443*FDI + 5.5961*lnGSYİH - 0.2617*lnGSYİH2 - 0.0018*UPG + 0.0301*K - 27.0138)				
R ² =0.993117, Düzelt.R ² =0.986833 F-İstatistiği: 158.0379 (0.0000)				
Tanımlayıcı İstatistikler				
Jarque-Bera Testi: 0.958250 (0.619325)				
Breusch-Pagan-Godfrey LM Testi: 0.676271 (0.8227)				
Breusch-Godfrey LM Testi: 2.352181(0.1197)				
Ramsey-Reset Testi: 0.538571 (0.4708)				

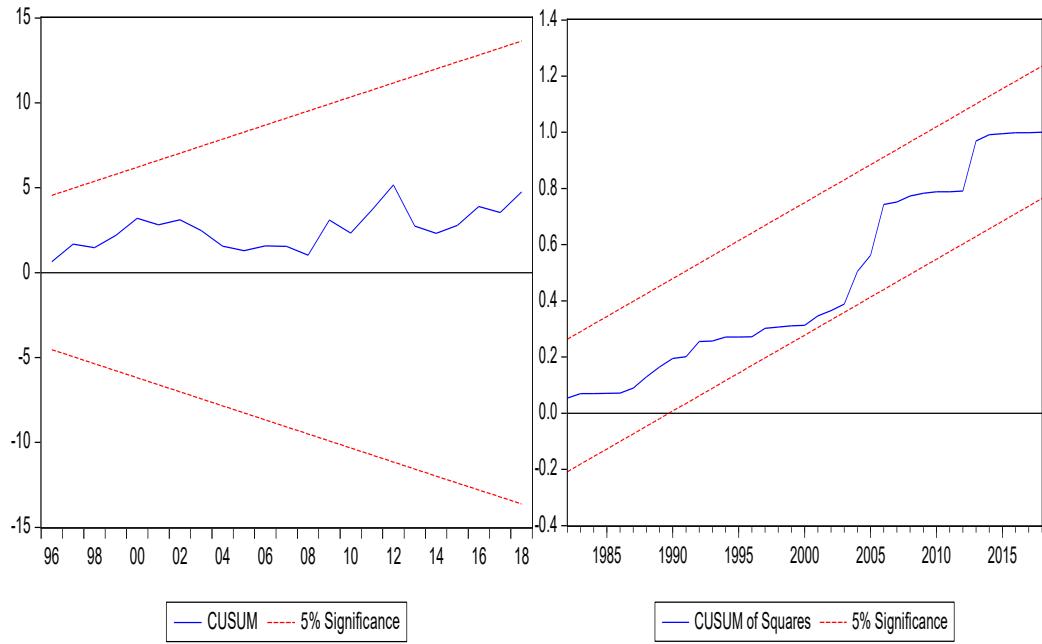
Not: *** %1, ** %5, * %10 düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Model seçimi AIC kriterine göre yapılmaktadır. Parantez içindeki değerler olasılık değerini göstermektedir. Jarque-Bera Testi için hipotezler H₀: Seriler normal dağılıma sahiptir, H₁: Seriler normal dağılıma sahip değildir. Breusch-Pagan-Godfrey LM testi için hipotezler H₀: Değişen varyans sorunu yoktur, H₁: Değişen varyans sorunu vardır. Breusch-Godfrey LM Testi için hipotezler H₀: Otokorelasyon sorunu yoktur, H₁: Otokorelasyon sorunu vardır. Ramsey Reset testi için hipotezler H₀: Modelin fonksiyonel biçimi doğrudur, H₁: Modelin fonksiyonel biçimi yanlıştır (Mike, 2020).

Tablo 7’de kısa dönem tahmin sonuçları gösterilmektedir. Kısa dönem analizlerde uzun dönem modelde elde edilen hata teriminin bir dönem gecikmeli değeri eklenmektedir (Mike, 2020). Hata düzeltme katsayısı olarak ifade edilen EC(-1)’in değerinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenmektedir. Tabloda gösterildiği üzere hata düzeltme katsayısı negatif (-0.829) olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kısa dönemde meydana gelecek herhangi bir beklenmeyen etki 0.82’lik hata düzeltme katsayısı ile giderilmektedir. Kısa dönem ve uzun dönem katsayılar karşılaştırıldığında sadece DYY değişkeninin etkisi farklılaşmaktadır. DYY uzun dönemde EF’yi pozitif etkilerken; kısa dönemde bu etki negatiftir. GSYİH’nın kısa dönemde EF üzerindeki etkisi pozitifken; GSYİH2’nin etkisi negatiftir.

Tablo 7. Kısa Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T-istatistiği	Olasılık
D(DYY)	-0.041452	0.016669	-2.486809	0.0206
D(lnGSYİH)	12.21458	6.763908	1.805846	0.0840
D(lnGSYİH2)	-0.272873	0.354722	-0.769260	0.0796
D(K)	0.023790	0.004547	5.232063	0.0000
D(UPG)	-0.049402	0.028693	1.721743	0.0985
EC(-1)	-0.829757	0.088248	-9.402571	0.0000

Son olarak ARDL modelinde yapısal değişimin varlığını test etmek için CUSUM ve CUSUMQ testleri uygulanmakta ve Şekil 1’de gösterilmektedir. Buna göre çalışmada kullanılan modelin tahmin dönemleri itibarıyla kararlı olduğu gözlenmektedir. Bu durum söz konusu dönemde yapısal kırılmaların olmadığını göstermektedir.

Şekil 1. CUSUM ve CUSUMQ Sonuçları

4. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada Türkiye’de 1970-2018 yılları arasında ÇKH ve KCH’nin geçerli olup olmadığı araştırılmaktadır. Bunun için DYY ve çevresel bozulma arasındaki ilişki ARDL modeli ile test edilmektedir. Elde edilen bulgulara göre DYY uzun dönemde EF’yi pozitif etkilemektedir. Diğer bir ifadeyle DDY’deki artış uzun dönemde çevresel bozulmayı artırmaktadır. Bu sonuç DYY’nin EF üzerindeki etkisini test eden Doytch vd. (2020), (2021), Murshed vd. (2021), Murshed vd. (2022)’nin bulgularıyla örtüşmektedir. Bu bulgudan hareketle KCH’nin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre DYY’deki artışlar ekonomik faaliyeti artırmakta ve ekonomik büyümeyi canlandırmaktadır. Ekonomik faaliyetteki artış daha fazla enerji talebi ve dolayısıyla enerji tüketimine yol açmaktadır. Diğer taraftan gelişmiş ülkelerde sıkı çevre politikalarından kaçınan kirli endüstrilerin Türkiye gibi çevre politikalarının esnek olduğu ülkelerde faaliyetlerini artırması çalışmanın bu sonucunu açıklamaktadır. Kirli endüstrilerin kullandığı çevre dostu olmayan teknolojiler daha fazla çevresel bozulmaya yol açmaktadır.

Çalışmada elde edilen bir diğer sonuca göre kişi başı GSYİH EF’yi pozitif olarak etkilerken; GSYİH’nin etkisi uzun dönemde negatiftir. Bu sonuç Türkiye’de ÇKH’nin geçerli olduğunu göstermektedir. Buna göre ekonomik gelişmenin ilk aşamalarında ekonomik büyüme arttıkça çevresel bozulma artmaktadır. Ancak gelirdeki artış devam ettikçe bu artış ekonomik refahı da beraberinde getirmekte ve çevre kalitesini artırmada etkili olmaktadır. Bu sonuç Türkiye’de ÇKH’yi test eden Ünal ve Aktuğ (2022), Hacımamoğlu (2022), Yurtkuran (2020), Çağlar (2022)’nin sonuçları ile uyumludur.

Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu kentleşmenin EF üzerindeki etkisidir. Türkiye’de kentleşme EF’yi negatif olarak etkilemektedir. Kentleşmenin çevresel bozulma üzerinde sağladığı avantajların önemli bir kısmı yaşam alanlarının yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin; şehirlerde kişi başına elektrik kullanımı kırsal bölgedeki kişi başına elektrik kullanımına göre daha düşüktür. Enerji kullanımında azalma yaratan yoğunlaştırılmış yaşam alanı aynı zamanda doğal çevrenin daha fazla korunmasına da olanak tanımaktadır. Kırsal bölgelerde arazi değerleri nispeten düşük olduğundan özel mülkler daha büyük alanlara dağılmaktadır. Dolayısıyla doğal çevrenin daha büyük bir kısmı zarar görmektedir. Şehirlerde ise mülk değerleri daha yüksek olup alan daha verimli kullanılmaktadır. Bu, kırsal alanlara kıyasla aynı metre karelik arazide daha fazla insanın yaşaması anlamına gelmektedir. Şehirlerin kırsal alanlara göre bir diğer çevresel

avantajı da kişi başına karbon emisyonunun azalmasıdır. Kırsal bölgelerde insanlar gündelik hayatta işe veya başka bir yere gitmek için kendi araçlarını kullanmaktadır. Şehirlerde ise trafik sıkışıklığı nedeniyle kişisel araç kullanımı çok daha az cazip hale gelmektedir. Bu nedenle şehirde yaşayan insanlar gündelik hayatta daha fazla toplu taşımayı tercih etmekte ve bu da daha az CO₂ salınımı ve çevre kirliliği anlamına gelmektedir (Tupy, 2017). Bu bulgu benzer şekilde Fan vd. (2006), Effiong (2016), Gasimli vd. (2019)'un bulgularıyla örtüşmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular göz önüne bulundurulduğunda bazı politikalar önerilebilir. Bunlardan birincisi hükümetin ve politika yapımcıların çevre dostu ve yeni teknoloji kullanan DYY'leri teşvik edecek politikalar geliştirmesi gerekmektedir. İkincisi, Türkiye gelişmekte olan bir ülke olduğundan ekonomik büyüme enerji talebini de artırmaktadır ve buna bağlı olarak çevresel kirlilik de artmaktadır. Dolayısıyla çevresel bozulmanın kontrol edilebilmesi için enerji politikalarının enerji yoğunluğunu azaltıcı ve enerji verimliliğini artırıcı yönde geliştirilmesi gerekmektedir. Üçüncüsü, kömür, petrol, doğalgaz gibi yenilenemeyen enerji kaynak kullanımı zaman içinde azaltılarak daha çok yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması için teşvik ve yatırım politikaları uygulanmalıdır.

Kaynakça

- Abdouli, M. ve Hammami, S. (2017). Investigating the causality links between environmental quality, foreign direct investment and economic growth in MENA countries. *International Business Review*, 26(2), 264-278.
- Adamu, T. M., Haq, I. U. ve Shafiq, M. (2019). Analyzing the impact of energy, export variety, and fdi on environmental degradation in the context of environmental Kuznets curve hypothesis: a case study of India. *Energies*, 12(6), 1076.
- Bakirtas, I. ve Cetin, M. A. (2017) Revisiting the environmental Kuznets curve and pollution haven hypotheses: MIKTA sample. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 18273-18283.
- Balsalobre-Lorente, D., Gokmenoglu, K. K., Taspinar, N. ve Cantos-Cantos, J. M. (2019). An approach to the pollution haven and pollution halo hypotheses in MINT countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 23010-23026.
- Balsalobre-Lorente, D., Ibáñez-Luzón, L., Usman, M. ve Shahbaz, M. (2022). The environmental Kuznets curve, based on the economic complexity, and the pollution haven hypothesis in PIIGS countries. *Renewable Energy*, 185, 1441-1455.
- Bhujabal, P., Sethi, N. ve Padhan, P. C. (2021). ICT, foreign direct investment and environmental pollution in major Asia Pacific countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(31), 42649-42669.
- Bulut, U., Ucler, G. ve Inglesi-Lotz, R. (2021). Does the pollution haven hypothesis prevail in Turkey? Empirical evidence from nonlinear smooth transition models. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 38563-38572.
- Bulut, U. (2021b). Environmental sustainability in Turkey: An environmental Kuznets curve estimation for ecological footprint. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 28(3), 227-237.
- Bulut, U., Ucler, G., Aksoz-Yilmaz, H. ve Basaran, D. N. (2022). Is there a trade-off between financing current account deficits and environmental deterioration in developing countries? an empirical investigation for the validity of the pollution haven hypothesis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(37), 56090-56097.
- Çağlar, A. E. (2022). Türkiye'de çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin araştırılmasında çevresel patentlerin rolü: Genişletilmiş ARDL ile kanıtlar. *Omer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4).
- Chowdhury, M. A. F., Shanto, P. A., Ahmed, A. ve Rumana, R. H. (2021). Does foreign direct investments impair the ecological footprint? new evidence from the panel quantile regression. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 14372-14385.
- Cil, N. (2023). Re-examination of pollution haven hypothesis for Turkey with fourier approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(4), 10024-10036.
- Destek, M. A. ve Okumus, I. (2019). Does pollution haven hypothesis hold in newly industrialized countries? evidence from ecological footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 23689-23695.
- Doitch, N. (2020). The impact of foreign direct investment on the ecological footprints of nations. *Environmental and Sustainability Indicators*, 8, 100085.

- Effiong, E. (2016). Urbanization and environmental quality in Africa. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/73224>
- Fan, Y., Liu, L. C., Wu, G. ve Wei, Y. M. (2006). Analysing impact factors of CO₂ emissions using the STIRPAT model. *Environ. Impact Assess. Rev.*, 26, 377–395.
- Gasimli, O., Haq, I. U., Naradda, G., S. K., Shihadeh, F., Rajapakshe, P. S. K. ve Shafiq, M. (2019). Energy, trade, urbanization and environmental degradation nexus in Sri Lanka: Bounds testing approach. *Energies*, 12(9), 1655.
- Gökmenoğlu, K. ve Taspınar, N. (2016). The relationship between CO₂ emissions, energy consumption, economic growth and fdi: the case of Turkey. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 25(5), 706-723
- Guzel, A. E. ve Okumus, İ. (2020). Revisiting the pollution haven hypothesis in ASEAN-5 countries: new insights from panel data analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 18157-18167.
- Hacımamoğlu, T. (2022). BRICS-T ülkelerinde ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırım ve çevresel kirlilik ilişkisi: çevresel kuznets eğrisi ve kirlilik sığınağı hipotezlerinin ampirik analizi. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1457-1478.
- Harris, R. ve Sollis, R. (2003). applied time series modelling and forecasting. Wiley.
- Hoffmann, R., Lee, C. G., Ramasamy, B. ve Yeung, M. (2005). FDI and pollution: a granger causality test using panel data. *The Journal of the Development Studies Association*, 17(3), 311-317.
- Ünal, H. ve Aktuğ, M. (2022). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezi kapsamında Türkiye’de çevre kalitesinin değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum*, 12(1), 113-136.
- Karimov, M. (2020). An empirical analysis of the relationship among foreign direct investment, gross domestic product, CO₂ emissions, renewable energy contribution in the context of the environmental Kuznets curve and pollution haven hypothesis regarding Turkey. *European Journal of Formal Sciences and Engineering*, 3(2), 23-42.
- Khan, M. A. ve Öztürk, I. (2020). Examining foreign direct investment and environmental pollution linkage in Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 7244-7255.
- Koçak, E. ve Şarküneşi, A. (2018). The impact of foreign direct investment on CO₂ emissions in Turkey: new evidence from cointegration and bootstrap causality analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 790-804.
- Mert, M. ve Çağlar, A. E. (2020). Testing pollution haven and pollution halo hypotheses for Turkey: A new perspective”, *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 32933-32943.
- Mike, F. (2020). Kirlilik sığınağı hipotezi Türkiye için geçerli mi? ARDL sınır testi yaklaşımından bulgular. *Dogus University Journal*, 21(2).
- Minh, N. N. (2020). Foreign direct investment and carbon dioxide emissions: evidence from capital of Vietnam. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(3), 76-83
- Muhammad, B., Khan, M. K., Khan, M. I. ve Khan, S. (2021). Impact of foreign direct investment, natural resources, renewable energy consumption, and economic growth on environmental degradation: evidence from BRICS, developing, developed and global countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 21789-21798.
- Murshed, M., Elheddad, M., Ahmed, R., Bassim, M. and, Than, E. T. (2021). Foreign direct investments, renewable electricity output, and ecological footprints: do financial globalization facilitate renewable energy transition and environmental welfare in Bangladesh?. *Asia-Pacific Financial Markets*, 1-46.
- Murshed, M., Nurmakhanova, M., Al-Tal, R., Mahmood, H., Elheddad, M. ve Ahmed, R. (2022). Can intra-regional trade, renewable energy use, foreign direct investments, and economic growth mitigate ecological footprints in South Asia?. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 17(1), 2038730.
- Nguyen, D. P. ve Tuyen, L. T. M. (2018). The relationship between foreign direct investment, economic growth and environmental pollution in Vietnam: An autoregressive distributed lags approach. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 8(5), 138.
- Omri, A., Nguyen, D. K. ve Rault, C. (2014). Causal interactions between CO₂ emissions, FDI, and economic growth: evidence from dynamic simultaneous-equation models. *Economic Modelling*, 42, 382-389.
- Özsoy, F. (2021). Türkiye’de yolsuzluk ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 353-361.
- Pao, H. T. ve Tsai, C. M. (2011). Multivariate granger causality between CO₂ emissions, energy consumption, fdi and gdp: evidence from a panel of BRIC countries. *Energy*, 36(1), 685-693.
- Pavlović, A., Njegovan, M., Ivanišević, A., Radišić, M., Takači, A., Lošonc, A. ve Kot, S. (2021). The impact of foreign direct investments and economic growth on environmental degradation: the case of the Balkans. *Energies*, 14(3), 566

- Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (1995). *An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration*. Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. and, Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Ren, S., Yuan, B., Ma, X. ve Chen, X. (2014). International trade, FDI and embodied CO₂ emissions: a case study of China's industrial sectors. *China Economic Review*, 28, 123-134.
- Rudolph, A. ve Figge, L. (2017). Determinants of ecological footprints: what is the role of globalization?. *Ecological Indicators*, 81, 348-361.
- Sapkota, P. ve Bastola, U. (2017). Foreign direct investment, income, and environmental pollution in developing countries: panel data analysis of Latin America. *Energy Economics*, 64, 206-212.
- Seker, F., Ertugrul, H. M. ve Cetin, M. (2015). The impact of foreign direct investment on environmental quality: a bounds testing and causality analysis for Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 347-356.
- Shahbaz, M., Nasir, M. A. ve Roubaud, D. (2018). Environmental degradation in France: The effects of fdi, financial development, and energy innovations. *Energy Economics*, 74, 843-857.
- Shahbaz, M., Nasreen, S., Abbas, F. ve Anis, O. (2015). Does foreign direct investment impede environmental quality, in high-, middle-, and low-income countries?. *Energy Economics*, 51, 275-287.
- Shao, Q., Wang, X., Zhou, Q. ve Balogh, L. (2019). Pollution haven hypothesis revisited: a comparison of the BRICS and MINT countries based on VECM approach. *Journal of Cleaner Production*, 227, 724-738.
- Solarin, S. A. ve Al-Mulali, U. (2018). Influence of foreign direct investment on indicators of environmental degradation. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 24845-24859.
- Solarin, S. A., Al-Mulali, U., Musah, I. ve Ozturk, I. (2017). Investigating the pollution haven hypothesis in Ghana: An empirical investigation. *Energy*, 124, 706-719.
- Temurlenk, M. S. ve Lögün, A. (2022). An analysis of the pollution haven hypothesis in the context of Turkey: A nonlinear approach. *Economics and Business Review*, 8(1), 5-23.
- Terzi, H. ve Pata, U. (2020). Is the pollution haven hypothesis (PHH) valid for Turkey?. *Panoeconomicus*, 67(1).
- To, A. H., Ha, D. T. T., Nguyen, H. M. ve Vo, D. H. (2019). The impact of foreign direct investment on environment degradation: evidence from emerging markets in Asia. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(9), 1636.
- Tupy, M. (2017). Urbanization is good for the environment. <https://www.cato.org/blog/urbanization-good-environment>
- Udemba, E. N. (2021). Nexus of ecological footprint and foreign direct investment pattern in carbon neutrality: new insight for United Arab Emirates. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 34367-34385.
- Usman, M., Jahanger, A., Makhdom, M. S. A., Radulescu, M., Balsalobre-Lorente, D. ve Jianu, E. (2022). An empirical investigation of ecological footprint using nuclear energy, industrialization, fossil fuels and foreign direct investment. *Energies*, 15(17), 6442.
- Wang, C. M. ve Jiayu, C. (2019). Analyzing on the impact mechanism of foreign direct investment to energy consumption. *Energy Procedia*, 159, 515-520
- Waqih, M. A. U., Bhutto, N. A., Ghumro, N. H., Kumar, S. ve Salam, M. A. (2019). Rising environmental degradation and impact of foreign direct investment: an empirical evidence from SAARC region. *Journal of Environmental Management*, 243, 472-480.
- Yurtkuran, S. (2020). Türkiye'de çevresel Kuznets eğrisi hipotezi'nin testi: temiz enerji tüketiminin rolü. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 570-589.
- Zafar, M. W., Zaidi, S. A. H., Khan, N. R., Mirza, F. M., Hou, F. ve Kirmani, S. A. A. (2019). The impact of natural resources, human capital, and foreign direct investment on the ecological footprint: the case of the United States. *Resources Policy*, 63, 101428.
- Zarsky, L. (1999). Havens, halos and spaghetti: untangling the evidence about foreign direct investment and the environment. *Foreign direct Investment and the Environment*, 13(8), 47-74.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Neslihan URSAVAŞ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Neslihan URSAVAŞ (100%)

BİST-100 Fiyat Hareketlerindeki Yumuşak Geçiş Sürecinin Fourier KPSS Durağanlık Analizi ile Sınanması

Gönül YÜCE AKINCI¹, Merter AKINCI², Ömer YILMAZ³

¹ Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Ünye/Ordu, gyuce81@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5900-7114

² Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ünye/Ordu, makinci86@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5449-0207

³ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Merkez/Erzurum, omeryilmaz@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2951-8749

Öz: Bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul (BİST-100) fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş sürecinin, fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirliğin ve Etkin Piyasa Hipotezi'nin geçerliliğinin 1986:02-2023:11 dönemi itibarıyla Fourier KPSS durağanlık analizi kullanılarak incelenmesidir. Bu amaç dahilinde öncelikle dikkate alınan değişken ADF, PP ve KPSS gibi geleneksel ve doğrusal durağanlık testlerine tabi tutulmuş ve analiz bulguları BİST-100 değişkeninin seviye değerinde durağan olmadığını, belirli zaman dilimi içerisinde seride meydana gelen şokların süreklilik gösterdiğini ve serinin ortalama değerine yakınsayamadığını göstermiştir. Ardından BİST-100 fiyat hareketlerinin yumuşak geçiş süreci ve piyasanın etkinlik yapısı yapısal kırılmalara izin veren ve doğrusal olmayan durağanlık testi olan FKPSS analizi ile sınanmıştır. FKPSS analiz sonuçları BİST-100 fiyatlarının seviye düzeyinde durağan olduğunu, yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreçleriyle kendini gösterdiğini ve değişkende meydana gelen yapısal şokların uzun dönemli ortalama değerine yakınsama eğiliminde olduğunu, bir diğer ifadeyle BİST-100 fiyat şoklarının kalıcı olmaktan ziyade geçici olduğunu ön plana çıkarmıştır. Bu sonuç, ilgili dönemde piyasanın etkin olmadığını ve zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Etkin Piyasa Hipotezi, Fourier Durağanlık Analizi, Borsa İstanbul

Jel Kodları: C22, C58, G14

Testing the Smooth Transition Process in BIST-100 Price Movements using Fourier KPSS Stationarity Analysis

Abstract: The main objective of this study is to examine the smooth transition process in Borsa İstanbul (BIST-100) price movements, the sustainability of price movements and the validity of the Efficient Market Hypothesis by using Fourier KPSS stationarity analysis for the period 1986:02-2023:11. For this purpose, firstly, the variable considered is subjected to conventional and linear stationarity tests such as ADF, PP and KPSS and the findings of the analyses show that the BIST-100 variable is not stationary at its level value, the shocks occurring in the series within a certain time period are persistent and the series cannot converge to its mean value. Then, the smooth transition process of BIST-100 prices movements and the efficiency structure of the market are tested using FKPSS analysis, which is a non-linear stationarity test that allows structural breaks. The results of the FKPSS analysis reveal that BIST-100 prices are stationary at the level, structural changes are manifested by smooth transition processes and structural shocks in the variable tend to converge to the long-run average value, in other words, BIST-100 price shocks are temporary rather than permanent. This result shows that the market is not efficient in the relevant period and the weak efficient market hypothesis is rejected.

Keywords: Efficient Market Hypothesis, Fourier Stationarity Analysis, Borsa İstanbul

Jel Codes: C22, C58, G14

Atf: Yüce Akıncı G., Akıncı M. Yılmaz Ö. (2024). BİST-100 Fiyat Hareketlerindeki Yumuşak Geçiş Sürecinin Fourier KPSS Durağanlık Analizi ile Sınanması, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 52-66. <https://doi.org/10.30586/1415214>

Geliş Tarihi: 05.01.2024

Kabul Tarihi: 06.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

1980'li yıllardan itibaren kapitalizmin nüvesinin değişmesi ve finans-kapitalizmine olan evrim, üretim ve ticaret odaklı piyasa yapılanmasını tersine çevirerek portföy yatırımları, kısa vadeli sıcak para hareketleri ve sermaye işlemleri gibi finansal piyasa hareketlerini ön plana çıkarmıştır. Finansal sisteme kapitalizmin ve daha geniş bir formu olan emperyalizmin eklenmesi, yüksek kâr güdüsüyle hareket eden sermaye işlemlerinin hızını ve mobilitesini artırmış ve finansal piyasalardaki işlem hacmi günümüzde en yüksek seviyelerine ulaşmıştır. Finansal Hizmetler Küresel Piyasa Raporu'na göre (Reportlinker, 2023), global finans hizmetleri 2022 yılında 25,8 milyar dolardan %8,8'lik yıllık bileşik büyüme oranıyla 2023 yılında 28,1 milyar dolara yükselmiş ve bu yükseliş trendinin devam edeceği belirtilerek 2027 yılında toplam büyüklüğün 37,4 milyar dolara ulaşacağı altı çizilmiştir. Finansal hizmet büyüklüğünün artması teknolojiye meydana büyük ilerlemeler paralelinde dijital işlem kapasitesinin yükselmesini de beraberinde getirmiş ve dijital ödemeler pazarındaki toplam işlem değeri 2022 yılında 8,3 trilyon dolardan 2023 yılında 9,4 trilyon dolara erişmiştir. Toplam işlem değerinin %11,8'lik yıllık bileşik büyüme oranıyla 2027 yılına kadar 14,7 trilyon dolara yükselmesi beklenmektedir (Statista, 2023). Dünya Bankası'nın verilerine göre (World Bank, WDI 2023), 2022 yılında dünya Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH)'nin 100,5 trilyon dolar olduğu göz önüne alındığında, finansal işlem hacminin büyüklüğü daha net olarak ortaya çıkmaktadır.

Finansal piyasa hizmetlerinin ve işlem hacimlerinin gittikçe yükselmesi piyasa katılımcılarının da aktif olarak sisteme daha fazla entegre olmasını beraberinde getirmekte ve bu süreç piyasa fiyatlarının istikrarlı seyrini topyekûn etkileyebilmektedir. Sermaye doğası gereği mobilitesi yüksek bir faktör olduğundan dolayı finans piyasalarındaki hızlı değişimler sermayenin ülkelere ani girişine ve çıkışına doğrudan etki edebilmekte ve dolayısıyla fiyat seyri bozulabilmektedir. Bu noktada finans piyasası aktörlerinin yüksek oranlı fiyat hareketlerinden temel beklentileri, fiyat değişimlerinin belirli bir zaman süresi içinde tekrar eski denge düzeyine ulaşp ulaşmayacağı ya da bir diğer ifadeyle piyasanın etkin olup olmayacağıdır. Hiç şüphesiz ki, etkin bir piyasa yapılanması iktisadi ajanların söz konusu piyasada işlem süresi ve hacimlerinin devamlı olarak yükselmesine neden olmakta ve bu süreç spekülâtif hareketlerin neden olduğu piyasa fiyat oynaklıklarının kısa dönemde geçiciliğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, etkin piyasa yapısına ulaşılmış olması, piyasanın istikrarlı işleyiş seyrine büyük oranda etki etmektedir.

Finansal piyasalarda oluşan fiyat hareketlerinin istikrarlı olup olmadığı ve etkin piyasaların hangi koşullarda oluşacağına ilişkin temel teorik bilgiler ise Fama (1965) tarafından gerçekleştirilen çalışmaya kadar uzanmaktadır. Fama (1965)'nin ön plana çıkardığı Etkin Piyasa Hipotezi'ne göre, borsa fiyatları piyasaya entegre edilen ilave bilgiler sonucunda yeniden belirlenmekte ve böylece fiyatlar tahmin edilemez bir yapı kazanma eğilimine girmektedir. Borsa fiyatlarının öngörülemez olması ise piyasa aktörlerinin normal-üstü bir kazanç elde edemeyeceklerini ve fiyat hareketlerinin istikrar kazanma eğiliminde olabileceğini göstermektedir. Hiç şüphesiz ki, söz konusu bu önermelerin geçerli olması finansal piyasalarda yatırımcı davranışlarının geçmiş ve cari dönem bilgilerinden hareketle gelecek dönemlerde gerçekleştireceği yatırım kararlarının rasyonel beklentiler ışığında kendini gösterdiği ve dolayısıyla iktisadi ajanların yatırım süreçlerinde hata yapmayacakları ön koşul varsayımına dayanmaktadır.

Teorik işleyişten farklı olarak gerçek dünya deneyimleri ise yatırımcı psikolojisine, deneyimlere, sürü davranışlarına, risk iştahına, aşırı kâr elde etme güdüsüne ve sezgilere göre rasyonel beklentilerden sapmaların oluşacağını ve dolayısıyla fiyat volatilitelerinin ortaya çıkacağını göstermektedir. Yatırımcı davranışlarının belirsizliğinden dolayı finansal piyasa fiyat hareketlerindeki değişimleri açıklamak üzere De Bondt ve Thaler (1985) Aşırı Tepki Teorisi'ni geliştirmiştir. Aşırı Tepki Hipotezi, finansal piyasaların yeni bilgilere aşırı tepki verme trendi içine girdiğini ve varlık fiyatlarının bu bilgilere yanıt olarak çok fazla ve hızlı tepki vermesine neden olduğunu öne süren bir teoridir. Bu

hipotezin temeli, yatırımcıların duygusal ve psikolojik önyargılardan hareketle abartılı piyasa işlemlerine yöneldiği fikrine dayanmaktadır. Bu hipoteze göre, yatırımcılar geçmiş dönem piyasa bilgilerini dikkate alarak cari dönemde aşırı iyimser veya aşırı kötümser olabilmekte ve bu durum finans piyasalarının yukarı yönlü ivme kazanmasına veya aşağı yönlü hareket etmesine yol açabilmektedir. Geçmiş dönem bilgilerinden hareketle cari dönem finansal işlem düzeyinde meydana gelen aşırı hareketler ve oynaklıklar, piyasaların etkin işleyişini sekteye uğratabilmekte ve bu bağlamda Aşırı Tepki Hipotezi, Etkin Piyasalar Hipotezi'nin geçerli olmadığı fikri üzerine temellenmektedir.

Aşırı Tepki Hipotezi dört temel mekanizma yardımıyla işlemektedir. Bunlardan ilki olan *Aşırı Fiyat Hareketi* mekanizmasına göre, piyasalara yeni bir bilginin entegre edilmesine bağlı olarak yatırımcılar rasyonel kararlar almak yerine duygusal güdülerıyla finansal işlem hareketine geçebilmekte ve dolayısıyla duygusal güdüler finansal piyasalarda aşırı alım ya da aşırı satımlara yol açarak varlık fiyatlarının volatil bir yapı sergilemesine neden olabilmektedir. İkinci mekanizma olan *Gecikmeli Ayarlama* süreci ise finansal piyasaların aşırı tepkileri düzeltilmesinin belirli bir zaman gecikmesiyle ortaya çıkacağını, fiyatların yeni bilgilere anında uyum sağlayamayacağını, aksine fiyat hareketlerinin bir süre daha aynı yönde hareket etmeye devam edeceğini ve belirli bir süre sonra fiyat hareketlerinin tersine dönme eğiliminde olacağını ortaya koymaktadır. Üçüncü mekanizma *Sonraki Bilgilere Düşük Tepki* verme sürecidir. Bu mekanizmaya göre yatırımcılar ilk aşırı tepkiye neden olan bilgi ile çelişen sonraki finansal bilgilere yetersiz tepki verebilmektedirler. Sonraki bilgilere olan yetersiz tepkiler ise finansal piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaların geçiciliğini geciktirebilmekte ve etkin piyasa özelliği kaybolabilmektedir. Bu durumun temel sebebi ise, anlaşılacağı üzere, finansal piyasa yatırımcılarının mevcut tüm bilgileri eşanlı olarak tam zamanında değerlendirememesinden kaynaklanmaktadır. Sonuncusu ise *Davranışsal Önyargılar* mekanizmasıdır. Bu mekanizmaya göre yatırımcılar aşırı güven ve sürü davranışı gibi belirli davranışsal önyargılar sergilemekte ve dolayısıyla bu güdülere sahip olan yatırımcıların finansal bilgilere verdikleri tepkiler kitlesel ve aşırı harekete yol açabilmektedir. Hiç şüphesiz ki bu süreç, etkin piyasa yapılanmasını sekteye uğratabilmektedir.

Söz konusu teorik tartışmalardan hareketle belirtilebilir ki, bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul (BİST) fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş sürecinin, fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirliğin ve Etkin Piyasa Hipotezi'nin geçerliliğinin 1986:02-2023:11 dönemi itibarıyla Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan Fourier KPSS durağanlık analizi kullanılarak incelenmesidir. Ekonomi ve finans literatüründe Etkin Piyasa Hipotezi'nin çeşitli piyasalarda geçerli olup olmadığı genellikle geleneksel birim kök testleri yardımıyla incelenmiş ve geleneksel yöntemleri kullanan sonuçlar paralelinde politika önerilerinde bulunulmuştur. Buna karşın, Becker vd. (2006) tarafından ekonometri yazınına eklenen geleneksel olmayan Fourier temelli birim kök analizleri ise geleneksel durağanlık testlerinin sıfır hipotezini reddedememe eğilimlerinin önüne geçmiş ve dolayısıyla etkin piyasalara ilişkin net ve anlamlı sonuçların elde edilmesine imkân tanımıştır. Dolayısıyla, söz konusu bu çalışmada Borsa İstanbul'un etkin piyasa özellikleri gösterip göstermediğinin Fourier temelli birim kök testi ile sınanacak olması, literatürde yer alan ve geleneksel durağanlık yöntemlerini bünyesinde barındıran çalışmalara kıyasla daha üstün bir yapı sergileyebilecek ve böylece literatüre ilave bir değer sağlayabilecektir. Söz konusu amaç dahilinde çalışma beş bölümden oluşturulacaktır. Giriş bölümünü takiben çalışmanın ikinci aşamasında literatürde yer alan çalışmalara ait özet bilgiler sunulacak, üçüncü bölümünde ise çalışmanın uygulama kısmına ait olan veri seti ve ekonometrik metodoloji tanıtılacaktır. Uygulama bulgularının aktarılacağı dördüncü bölümün ardından çalışma, genel bir değerlendirmenin yapılacağı beşinci ve son bölüm ile sonlandırılacaktır.

2. Literatür Özeti

Ekonomi ve finans literatürü çeşitli piyasa, sektör ve alt-sektörlerdeki fiyat hareket seyrinin ve bu seyrin yumuşak ya da sert bir geçişle gerçekleşip gerçekleşmediğinin incelendiği çok sayıda teorik ve uygulamalı çalışmaya sahne olmuştur. Teorik çalışmalar genellikle fiyat hareketlerinin nasıl oluştuğunu, zaman bağlı bir süreçte nasıl ivmelendiğini ve Fama (1965)'nin öne sürdüğü etkin piyasa yapının koşullarını incelemeye odaklanmış, uygulamalı çalışmalar ise teorik zeminden güç bularak beklentilerin gerçekleşip gerçekleşmediğini çeşitli ekonometrik yöntemler ile sınımlardır. Fiyat hareketlerinin seyrinin belirlenmesinde ve ilgili piyasanın etkinlik koşullarını sağlayıp sağlamadığının tespitinde uygulamalı çalışmalar genellikle durağanlık testlerine başvurmuş ve bu minvalde doğrusal olan ve doğrusal olmayan birim kök testleri literatürde sıklıkla kullanılan ekonometrik yöntemler olarak ön plana çıkarılmıştır. İfade edilen konu üzerine yapılan ilk dönem çalışmalar genellikle doğrusal olan ADF, PP ve KPSS gibi durağanlık analizlerinden yararlanırken, sonraki çalışmalar çoğunlukla doğrusallık varsayımının gerçekleşmemesine bağlı olarak doğrusal olmayan durağanlık testlerine odaklanmışlardır. Ancak ister doğrusal ister doğrusal olmayan seriler ve dolayısıyla ekonometrik yöntemler ile çalışılın, uygulamalı analizlerin ortak noktası hep benzer olmuştur. Bir diğer ifadeyle, çalışmalarda dikkate alınan serilerin durağan olarak bulunması yani serilerin birim kök içermemesi incelenen serilerin uzun dönemde kendi ortalama değerine yakınsayacağını göstermiş ve durağan serilerin ortaya çıkması durumunda ilgili piyasada kendini gösterecek herhangi bir şok etkisinin geçici olacağı öne sürülmüştür. Dikkate alınan piyasanın etkin olmadığını ve zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini (Karademir ve Evcı, 2020, s. 87; Lean ve Smyth, 2015, s. 1711) gösteren bu bulgu, ilgili piyasanın rassal yürüyüş göstermediğini ve böylece yatırımcıların çeşitli teknik analizler yaparak aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olduğunu göstermektedir. Aksine, dikkate alınan serilerin durağan olarak bulunmaması yani serilerin birim kök içermesi incelenen serilerin uzun dönemde kendi ortalama değerine yakınsamayacağını göstermiş ve durağan olmayan serilerin ortaya çıkması durumunda ilgili piyasada kendini gösterecek herhangi bir şok etkisinin kalıcı olacağı öne sürülmüştür. Uzun dönemli dengeden kalıcı olarak sapılması anlamına gelen böylesi bir süreçte ilgili piyasanın etkin olduğu ve zayıf forma etkin piyasa hipotezinin reddedilemediği vurgulanmıştır. Dolayısıyla, ilgili piyasanın rassal yürüyüş gösterdiği ve böylece yatırımcıların çeşitli teknik analizler sonucunda aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olmadığı ön plana çıkarılmıştır.

Özellikle çeşitli ülke borsalarının fiyat hareketlerinin ve piyasanın etkin olup olmadığının sorgulandığı çalışmalar literatürde sıklıkla karşılaşılan konuların başında gelmektedir. Bu minvalde hazırlanan Tablo 1, literatürde bulunan çeşitli çalışmalara ait özet bilgileri yansıtmaktadır.

Tablo 1. Konuya İlişkin Literatür Özeti

Yazar	Dönem	Örneklem	Yöntem	Sonuç
Taş ve Tokmakçoğlu (2010)	1998:01-2008:12	11 Gelişmekte Olan Ülke Hisse Piyasası	Johansen Eşbütünleşme Testi ve Vektör Hata Düzeltme Model (VECM)	Analiz bulguları, gelişmekte olan ülke hisse piyasaları arasında iki adet eşbütünleşme vektörünün olduğunu göstermiş, ancak hata düzeltme modelinin açıklayıcılık gücünün düşük olması, piyasa etkinliğine karşı kesin bir önermenin yapılamamasına neden olmuştur.
Sewell (2012)	01.01.1928-23.03.2012	Dow Jones Sanayi Endeksi	Lineer Regresyon Analizi (OLS)	Günlük, haftalık, aylık ve yıllık Dow Jones Endüstriyel Ortalama log getirilerinin analizi, birinci dereceden otokorelasyonun tüm zaman dilimleri için küçük ancak pozitif olduğunu, günlük ve haftalık getiriler için otokorelasyonların sıfıra en yakın olduğunu ve dolayısıyla etkin bir piyasa olduğunu ortaya koymuştur. Standart bir çalışma testi, bağımsızlık hipotezinin günlük getiriler için güçlü bir şekilde reddedildiğini, ancak haftalık, aylık ve yıllık getiriler için kabul edildiğini gösterirken, daha sofistike bir çalışma testinin sonuçları günlük, haftalık ve azalan getirilerin etkin bir piyasa ile en az tutarlı olduğunu göstermiştir. Aynı veri setleri üzerinde yeniden ölçeklendirilmiş aralık analizi yapılmış ve piyasa etkinliği ile tutarlı bir sonuç olarak getirilerde uzun hafızanın varlığına dair önemli bir kanıt bulunamamıştır.
Hepsağ ve Yaşar Akçalı (2015)	1970:01-2015:05	G7 ve E7 Ülkeleri Hisse Senedi Piyasası	Asimetrik ve Doğrusal Olmayan Durağanlık Testleri (FKSS)	Bulgular, G-7 ülkelerinden ABD, Fransa, İtalya ve Japonya ülke piyasalarının zayıf formda etkin olduğu ancak Almanya, İngiltere ve Kanada ülke piyasalarının etkin olmadığını göstermiştir. E-7 ülkelerinde ise Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika ve Türkiye ülke piyasalarının zayıf formda etkin, Rusya piyasasının ise zayıf formda etkin olmadığı saptanmıştır. Ayrıca zayıf etkin piyasa olmadığı belirlenen Almanya, İngiltere, Kanada ve Rusya'ya ait hisse senedi piyasalarının pozitif ve negatif şoka aynı şekilde tepki verdiği gözlenmiştir.
Tuna ve Öztürk (2016)	2003:01-2015:09	Borsa İstanbul 4 Endeks	ADF, Lumsdaine-Papell ve Carrion-i-Silvestri Durağanlık Testleri	Analiz bulguları pay senedi piyasasının etkin olduğunu göstermiş ve yatırımcıların rasyonel davrandığını ortaya koymuştur.
Altunöz (2016)	09.07.2006-16.11.2014	Borsa İstanbul Endeksi ve BİST'e Kayıtlı 8 Banka	ADF ve PP Durağanlık Testleri	Bulgular, seçilen serilerin seviye düzeyinde birim köke sahip olduğunu göstermiş ve dolayısıyla Borsa İstanbul'da rassal yürüyüş hipotezinin kendini gösterdiğini ön plana çıkarmıştır.
Yücel (2016)	2000-2015	Borsa İstanbul 22 Endeks	ADF ve PP Durağanlık Testleri	Analiz sonuçları tüm endekslerin rassal yürüyüş hipotezine göre hareket ettiğini ve zayıf formda etkin olduklarını göstermiştir.

Tablo 1. (Devam)

Yazar	Dönem	Örneklem	Yöntem	Sonuç
Campanella vd. (2016)	2012 ve 2013	İtalya, Almanya, İngiltere ve İspanya Borsaları	Lineer Regresyon Analizi (OLS)	Yazarlar, 1.708 imalat ve hizmet işletmesinden oluşan bir örneklem kullanmışları. Elde edilen bulgular, temel analizin anormal getirileri tahmin etmeye yardımcı olduğunu, tahmin modelinin genel ekonomik döngüden çok az etkilendiğini ve Avrupa finans piyasasının etkinlik düzeyinin yarı güçlü tipte olmadığını kanıtlamıştır.
Salisu vd. (2016)	15.04.1988-21.12.2015	19 Ülke Borsası	ADF, PP, Narayan-Liu, Cook ve NLW Durağanlık Testleri	Analiz sonuçları, yapısal kırılmalar, zaman trendi ve koşullu değişen varyansın söz konusu olduğu durumlarda hisse piyasa fiyat hareketlerinin daha etkin sonuçlar ortaya koyduğunu göstermiştir.
Bektur ve Aydın (2019)	30.06.2000-29.12.2017	Borsa İstanbul ve Alt Endeksleri	FKPSS	Analiz bulguları, kullanılan serilerin birim köke sahip olduğunu göstermiştir. Bu sonuç, dikkate alınan piyasalarda zayıf formda etkin piyasa hipotezinin geçerli olduğunu yansıtmıştır.
Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2020)	1997:01-2019:04	Borsa İstanbul 22 Endeks	FADF ve FKSS Durağanlık Testleri	Çalışma sonucunda 13 endeksin zayıf formda etkin ve 9 endeksin ise zayıf formda etkin olmadığı belirlenmiştir.
Karademir ve Evcı (2020)	2008:11-2018:11	Borsa İstanbul ve Alt Endeksleri	ADF, PP ve Lee-Strazicich Durağanlık Testleri	Analiz bulguları, çalışmada dikkate alınan endekslerin %1 önem düzeyinde birim kök içerdiğini ve Borsa İstanbul'un zayıf formda etkin bir piyasa olduğunu göstermiştir.
Altuntaş vd. (2022)	1986:02-2021:10	Borsa İstanbul 6 Endeks	ADF, RALS-ADF, Fourier-ADF ve Fourier KSS Durağanlık Testleri	Analiz sonuçlarına göre XUHIZ endeksi için etkin piyasa hipotezinin geçerli ve XUMAL endeksi için ise geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Geri kalan 4 endeks için yapısal kırılma ve doğrusal olmama durumuna göre farklı bulgulara erişilmiştir.
Küçükkaplan vd. (2023)	1970:02-2022:01	G8 Ülke Borsaları	ADF, RALS-ADF, Fourier-ADF ve Fourier KSS Durağanlık Testleri	Analiz bulguları; Almanya, Japonya ve Fransa borsalarında etkin piyasa hipotezinin geçerliliği yönünde güçlü kanıtların olduğunu göstermiştir.
Karakaya Tutar ve Dalgar (2023)	1970:02-2022:01	G-20 Ülke Borsaları	ADF, RALS-ADF, Fourier-ADF ve Fourier KSS Durağanlık Testleri	Analiz bulguları Almanya, Arjantin, Avustralya, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Japonya ve Suudi Arabistan borsa endekslerinde etkin piyasa hipotezinin geçerli olduğunu, buna karşın Çin borsa endeksinde etkin piyasa hipotezinin geçersiz olduğunu göstermiştir. ABD, Brezilya, Endonezya, Hindistan, İngiltere, İtalya, Kanada, Meksika, Rusya ve Türkiye için ise sonuçların farklılaştığı ortaya konmuştur.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Metodoloji

Bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul (BİST-100) fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş sürecinin ve fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirliğin 1986:02-2023:11 dönemi itibariyle Fourier KPSS durağanlık analizi kullanılarak incelenmesidir. Bu amaç dahilinde

çalışmanın temel değişkeni olarak aylık verilerle BİST-100 fiyat düzeyleri kullanılmıştır. Analizlerde dikkate alınan söz konusu değişkene ait veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'nden elde edilmiştir.

Zaman serisi verileri ile çalışılırken bu verilerde yapısal kırılma süreçlerinin kendini göstermesi kuvvetle muhtemeldir. Yapısal değişikliğe maruz kalan zaman serisi verileri ise, Hepsağ (2022) tarafından da belirtildiği üzere, uygulanan birim kök test sonuçlarını etkilemekte ve böylece yapısal değişimlerin kukla değişkenler kullanılarak tespit edilmesi yapısal kırılmaların da ani olarak kendini göstereceğini ön plana çıkarmaktadır. Yapısal değişim ve kırılmalar bir ekonomik sistemde aniden ortaya çıkmadığından dolayı kukla değişkenler yardımıyla yapısal değişimlerin tespit edilmeye çalışılması iktisadi sistemlerin izleniminin rasyonel biçimde gerçekleştirilemeyeceği anlamına gelebilmektedir. Söz konusu bu ani ve sert yapısal kırılma ve değişimin neden olduğu irrasyonel süreci düzenleyebilmek adına Leybourne vd. (1998) ve Harvey ve Mills (2002) tarafından literatüre kazandırılan birim kök testleri ekonomik sistemlerde kendini gösteren yapısal değişimlerin tedrici ve yumuşak bir biçimde ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Bunun yanı sıra, geleneksel birim kök testleri analizlerde kullanılan değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olmadığından sınandığı sıfır hipotezini reddedememe eğilimini göstermektedirler. Özellikle yumuşak geçişi ve yapısal kırılmaları dikkate alan yeni nesil durağanlık analizleri ise değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olabilecekleri ihtimali üzerinde durmaktadırlar.

İfade edilen olumsuzlukların üstesinden gelebilmek adına Becker vd. (2006) tarafından KPSS birim kök testinin Fourier fonksiyonları kullanılarak geliştirilen durağanlık analizi (FKPSS), yapısal kırılmaların sayısının, biçiminin veya konumunun önem arz etmediği bir yöntem olarak işlemektedir (Hepsağ, 2022, s. 133). Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan FKPSS testi (1) numaralı regresyon kalıbı kullanılarak gösterilebilmektedir: (Becker vd., 2006: 383)

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n b_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t; \quad n < \frac{T}{2} \quad (1)$$

(1) numaralı regresyon eşitliğinde yer alan n , frekans sayısını; k , kısmi frekansı; T , analizin gözlem sayısını, t , deterministik trendi; π , pi sayısını; \sin ve \cos , regresyonda yer alan deterministik trigonometrik terimleri ve ε ise beyaz gürültü hata terimini ifade etmektedir. Becker vd. (2006), sabitli ve sabitli-trendli FKPSS durağanlık regresyon model kalıplarını sırasıyla (2006, s. 385-386),

$$y_t = \alpha + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t \quad (2)$$

$$y_t = \alpha + \beta t + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t \quad (3)$$

olacak şekilde formüle etmişlerdir. (2) ve (3) numaralı regresyon eşitliklerinde yer alan k 'nın 1 ile 5 arasında değerler almasına izin verilerek ilk aşamada regresyon kalıpları En Küçük Kareler (OLS) yöntemi kullanılarak tahmin edilmektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken temel husus, hata kareleri toplamı minimum olan modele ait k değerinin optimum olarak alınması gerektiğidir. Analizlerin ikinci aşamasında ise optimum k sayısına sahip olan modelin hata terimlerine KPSS analizi uygulanmakta ve durağanlığın sağlandığının belirtildiği sıfır hipotezine ($\sigma_u^2 = 0$) karşı durağanlığın sağlanmadığının

ön plana çıkarıldığı alternatif hipotez ($\sigma_u^2 > 0$) test edilmektedir (Hepsağ, 2022, s. 134). Söz konusu hipotez sınamaları için gerekli olan test istatistiği ise (Becker vd., 2006, s. 386),

$$\tau_\mu(k) \text{ veya } \tau_\tau(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}_t(k)^2}{\tilde{\sigma}^2} \quad (4)$$

formülü kullanılarak hesaplanabilmektedir. (4) numaralı eşitlikte yer alan $\tau_\mu(k)$ ve $\tau_\tau(k)$ ifadeleri sırasıyla sabitli ve sabitli-trendli modelin kullanılması sonucunda elde edilecek olan test istatistiğini yansıtmaktadır. (4) numaralı eşitlikte bulunan $\tilde{S}_t(k)^2$ (2) ya da (3) numaralı modellerin optimum k ile çözülmesi sonucunda elde edilecek olan OLS kalıntılarını ve $\tilde{\sigma}^2$ ise parametrik olmayan uzun dönemli varyansı göstermektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, $\tau_\mu(k)$ veya $\tau_\tau(k)$ test istatistiklerinin optimum k frekans sayısının gösterdiği kritik değerlerden küçük olması durumunda serinin durağan olduğunu yansıtan sıfır hipotezi reddedilememektedir. Bunun aksine, $\tau_\mu(k)$ veya $\tau_\tau(k)$ test istatistiklerinin optimum k frekans sayısının gösterdiği kritik değerlerden büyük olması durumunda ise sıfır hipotezi reddedilmekte ve durağanlığın sağlanmadığını gösteren alternatif hipotez kabul edilmektedir.

Analizde kullanılan değişkenin durağan olduğunun saptanmasını takiben (2) ve (3) numaralı regresyon eşitliklerinde yer alan trigonometrik terimlerin (\sin ve \cos) katsayıları olan γ_1 ve γ_2 parametrelerinin istatistiki bakımdan anlamlı olup olmadıklarının sorgulanması gerekmektedir. Kısıtlı modelin sabit terimli durumu için $F_\mu(\hat{k})$ ve sabitli-trendli durumu içinse $F_\tau(\hat{k})$ test istatistikleri hesaplanmaktadır. Bu bağlamda, trigonometrik terimlerin katsayılarının istatistiki bakımdan anlamsız olduğunu ön plana çıkaran sıfır hipotezine ($\gamma_1 = \gamma_2 = 0$) karşı trigonometrik terimlerin katsayılarından en az birinin istatistiki bakımdan anlamlı olduğunun ifade edildiği alternatif hipotez ($\gamma_1 \neq \gamma_2 \neq 0$) sınanmaktadır (Hepsağ, 2022, s. 135). Bu sınamalar gerçekleştirilirken kullanılan test istatistiği (Becker vd., 2006: 391),

$$F_\mu(\hat{k}) \text{ veya } F_\tau(\hat{k}) = \frac{(SSR_0 - SSR_1(k))/2}{SSR_1(k)/(T-q)} \quad (5)$$

formülü kullanılarak hesaplanmaktadır. (5) numaralı eşitlikte yer alan SSR_0 , (2) ve (3) numaralı regresyon eşitliklerinde yer alan, ancak trigonometrik terimlerin bulunmadığı kısıtlı modelin hata kareleri toplamını; $SSR_1(k)$, (2) ve (3) numaralı kısıtsız regresyon modelinin hata kareleri toplamını ve q ise kısıtsız modeldeki regresör sayısını temsil etmektedir. (5) numaralı regresyon eşitliği dikkate alınarak hesaplanan $F_\mu(\hat{k})$ ya da $F_\tau(\hat{k})$ test istatistiğinin, Becker vd. (2006) tarafından elde edilen kritik değerlerden büyük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilmekte ve trigonometrik terimlerin katsayılarından en azından birinin istatistiki bakımdan anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Bu sonuç, Becker vd. (2006) tarafından belirtildiği üzere, dikkate alınan serinin durağan olarak raporlanabileceği anlamına gelmektedir. Aksine,

hesaplanan $F_{\mu}(\hat{k})$ ya da $F_{\tau}(\hat{k})$ test istatistiğinin, Becker vd. (2006) tarafından elde edilen kritik değerlerden küçük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilememekte ve trigonometrik terimlerin katsayılarının istatistiki bakımdan anlamsız olduğu ifade edilebilmektedir. Bu durumda durağanlık sonucu Becker vd. (2006) tarafından önerilen FKPSS testine göre raporlanamamakta ve kullanılması gereken testin geleneksel KPSS durağanlık analizi olduğu belirtilmektedir (Hepsağ, 2022, s. 135-136).

4. Uygulama Bulguları

Bu çalışmada BİST-100 fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş süreci ve fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirlik Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan Fourier KPSS (FKPSS) analizi ile tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle dikkate alınan değişkenin doğrusal durağanlık sınamaları Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testleri ile sınanmış ve ardından söz konusu değişkenin doğrusal olmayan bir yapıya sahip olup olmadığı FKPSS durağanlık testi ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Hiç şüphesiz ki, serilerin durağanlık süreçlerinin irdelenmesi bu serilerin belirli bir zaman aralığında nasıl hareket ettiklerinin görülmesinde ve serilerin ortalama değerlerine yakınsayıp yakınsayamayacaklarının belirlenmesinde büyük bir öneme sahiptir. Genel bir eğilim olarak belirtmek gerekir ki, dikkate alınan serilerin birim kök içermesi durumunda belirli bir zaman diliminde meydana gelen şokların kalıcılığından ve ortalamaya yakınsayamama durumundan bahsedilebilmekte, aksine durağanlığın sağlanması durumunda ise serilerde görülebilen şokların geçiciliği, ortalamaya yakınsama eğilimi içinde olduğu ve yumuşak geçişin kendini göstereceği belirtilebilmektedir.

Bu çalışmada, BİST-100 fiyat hareketlerinin doğrusal ya da doğrusal olmayan bir süreç ile hareket edip etmediği inceleneceğinden dolayı analiz kapsamında dikkate alınan değişkenin lineerlik özelliklerinin öncelikle tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, veri setinin lineerlik özelliklerinin belirlenmesinde BDS Bağımsızlık Testi (BDS Independence Test) kullanılmıştır. Ekonometri literatürüne Broock vd. (1996) tarafından kazandırılan BDS Bağımsızlık Testi, ekonometrik analizlerde kullanılan değişkenlere ait verilerin lineer olup olmadıklarının belirlenebilmesine olanak tanımaktadır. Veri setlerinin bağımsız benzer dağılım özellikleri gösterip göstermediğini inceleyen BDS Bağımsızlık Testi, standart tahmin modellerinin hata terimlerine uygulanmakta ve buradan hareketle de tahminlerin hata kalıntılarının bağımlılık yapısını ve ihmal edilebilen lineer-olmayan kısmının tahminine odaklanmaktadır. Test istatistiklerinin hesaplanmasında zaman serisi verilerini m boyutlu bir vektöre dönüştüren ve böylece m sayılarını belirleyen bu analiz tekniği, $\chi_{N-m}^m = (\chi_{N-m}, \chi_{N-m+1}, \chi_{N-m+2}, \dots, \chi_N)$ şeklindeki dizi vektörünü oluşturmaktadır. Bu dizi vektöründen hareketle BDS test istatistiği,

$$BDS_{\varepsilon,m} = \frac{\sqrt{N [C_{\varepsilon,m} - (C_{\varepsilon,1})^m]}}{\sqrt{V_{\varepsilon,m}}} \sim N(0,1)$$

formülü kullanılarak hesaplanmaktadır (Sezgin-Alp ve Kırkbeşoğlu, 2015, s. 253-254). Elde edilen test istatistiği, dikkate alınan serilerin bağımsız olduğu ve özdeş olarak dağıldığı sıfır hipotezi dikkate alınarak yorumlanmakta ve lineer-olmayan bağımlılık yapısı incelenmektedir. Dolayısıyla alternatif hipotez, lineer-olmayan bir kalıpla bağımlılık ilişkisinin geçerliliğini vurgulamaktadır (Fischer ve Koller, 2001, s. 5). Bu açıklamalar dahilinde hazırlanan Tablo 2, BİST-100 fiyat hareketi için tahmin edilen BDS Bağımsızlık Testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2. Standart EKK BDS Bağımsızlık Test Sonuçları

ϵ						
0.5		0.7			0.9	
m	BDS İst.	Prob.	BDS İst.	Prob.	BDS İst.	Prob.
2	0.2334**	0.0000	0.1904**	0.0000	0.0782**	0.0000
3	0.3490**	0.0000	0.3225**	0.0000	0.1433**	0.0000
4	0.4042**	0.0000	0.4145**	0.0000	0.1970**	0.0000
5	0.4292**	0.0000	0.4789**	0.0000	0.2410**	0.0000
6	0.4389**	0.0000	0.5238**	0.0000	0.2767**	0.0000

Not: ** işaretleri ilgili katsayının sırasıyla %1 önem düzeyinde istatistiki bakımdan anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 2’de sunulan BDS Bağımsızlık Testi sonuçları, veri setlerinin bağımsız lineer dağılım özelliği göstermediğini, bir diğer ifadeyle veri setlerinin lineer-olmayan bir bağımlılık ilişkisiyle hareket ettiğini göstermektedir. Bu sonuçlar, BİST-100 fiyat hareketlerinin lineer-olmayan bir yapıda seyir izlediğini yansıtmaktadır.

BİST-100 fiyat hareketlerinin lineer-olmayan bir eğilim ile hareket etmesi, doğrusal olmayan durağanlık testlerinin kullanılması sonucunda fiyat hareketlerinde yumuşak geçişin olup olmadığını sorgulanmasına imkân tanımaktadır. Karşılaştırma yapabilmek amacıyla, dikkate alınan veri setinin doğrusal dağıldığı varsayımından hareket eden ADF, PP ve KPSS analiz bulguları Tablo 3’de ve veri setinin doğrusal dağılmadığı süreçleri baz alan Fourier KPSS (FKPSS) durağanlık analiz bulguları ise Tablo 4’de gösterilmektedir.

Tablo 3. ADF, PP ve KPSS Durağanlık Test Sonuçları

ADF Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Sabitli		Sabitli-Trendli		Sabitli-Trendsiz	
	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark
BİST-100	2.593(17)	0.116(16)	2.438(17)	-0.346(16)	2.616(17)	0.331(16)
Kritik Değerler	*: -2.570	*: -2.570	*: -3.132	*: -3.132	*: -1.616	*: -1.616
	**:-2.867	**:-2.867	**:-3.420	**:-3.420	**:-1.941	**:-1.941
	**:-3.445	**:-3.445	**:-3.979	**:-3.979	**:-2.570	**:-2.570
PP Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Sabitli		Sabitli-Trendli		Sabitli-Trendsiz	
	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark
BİST-100	8.085(82)	-15.186(17)**	8.941(68)	-15.712(24)**	6.981(109)	-14.925(15)**
Kritik Değerler	*: -2.570	*: -2.570	*: -3.132	*: -3.132	*: -1.616	*: -1.616
	**:-2.867	**:-2.867	**:-3.420	**:-3.420	**:-1.941	**:-1.941
	**:-3.445	**:-3.445	**:-3.979	**:-3.979	**:-2.570	**:-2.570
KPSS Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Sabitli		Sabitli-Trendli		Sabitli-Trendsiz	
	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark
BİST-100	1.466(16)	1.036(4)	0.285(16)	0.274(10)	-	-
Kritik Değerler	*: 0.347	*: 0.347	*: 0.119	*: 0.119		
	**:-0.463	**:-0.463	**:-0.146	**:-0.146		
	**:-0.739	**:-0.739	**:-0.216	**:-0.216		

Not: ADF durağanlık testinde parantez içindeki değerler ilgili değişkenin optimum gecikme uzunluğunu yansıtmış ve bu değerler maksimum 17 gecikme uzunluğu üzerinden Schwarz Bilgi Kriteri’ne göre elde edilmiştir. PP ve KPSS durağanlık analizlerinde ise optimum gecikme uzunlukları Bartlett kerneline göre belirlenmiş ve Newey-West bant seçimi kullanılmıştır. *, ** ve *** işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyindeki kritik değerleri göstermektedir.

Tablo 3’de gösterilen doğrusal ADF, PP ve KPSS durağanlık test sonuçları BİST-100 değişkeninin seviye değerinde durağan olmadığını göstermiş ve belirli zaman dilimi içerisinde seride meydana gelen şokların süreklilik gösterdiğini ve serinin ortalama değerine yakınsayamadığını ön plana çıkarmıştır. Daha önce de vurgulandığı üzere, doğrusal durağanlık testleri analizlerde kullanılan değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olmadığının sınındığı sıfır hipotezini reddedememe eğilimi göstermektedirler. Bu bağlamda, Tablo 3’de ulaşılan sonuçlar tam olarak bu özelliği yansıtmaktadır. Dolayısıyla, yumuşak geçişi ve yapısal kırılmaları dikkate alan yeni nesil doğrusal olmayan durağanlık analizleri ise değişkenlerin seviye düzeyinde durağan olabilecekleri ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Söz konusu ihtimali test etmek üzere hazırlanan Tablo 4, doğrusal olmayan bir süreçle işlenen FKPSS durağanlık test sonuçlarını ve Şekil 1 ile Şekil 2 ise yumuşak geçiş süreçlerini göstermektedir.¹

Tablo 4. FKPSS Durağanlık Test Sonuçları

Sabit Terimli FKPSS Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Kısmi Frekans (k)	Min SSR	$\tau_{\mu}(k)$	Kritik Değerler	$F_{\mu}(\hat{k})$	Kritik Değerler
BİST-100	2	439238918.18	0.620***	%1: 0.661 %5: 0.407 %10: 0.305	63.015***	%1: 6.281 %5: 4.651 %10: 3.935
Sabit Terimli ve Trendli FKPSS Durağanlık Test Sonuçları						
Değişken	Kısmi Frekans (k)	Min SSR	$\tau_{\tau}(k)$	Kritik Değerler	$F_{\tau}(\hat{k})$	Kritik Değerler
BİST-100	2	235605957.01	0.085***	%1: 0.196 %5: 0.127 %10: 0.099	98.259***	%1: 6.315 %5: 4.669 %10: 3.928

Not: $\tau_{\mu}(k)$ ve $\tau_{\tau}(k)$ testinde yer alan *** işareti ilgili test istatistiğinin %1 önem düzeyinde durağan olduğunu ve $F_{\mu}(\hat{k})$ ve $F_{\tau}(\hat{k})$ testinde yer alan *** işareti ise trigonometrik terimlerin katsayılarından en az birinin %1 önem düzeyinde istatistiki bakımdan anlamlı olduğunu göstermektedir.

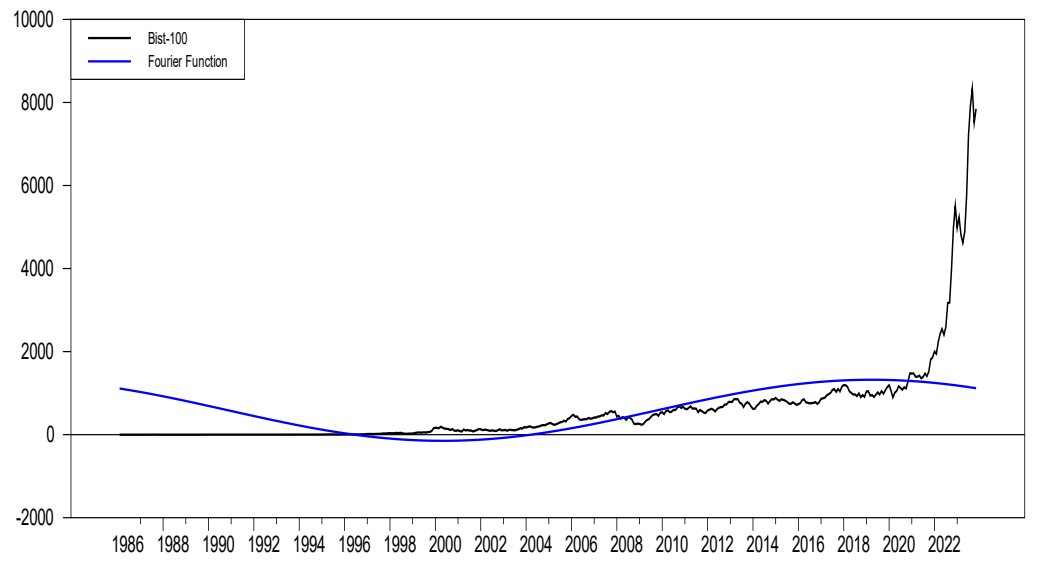
Tablo 4’te sunulan FKPSS analiz bulguları optimum kısmi frekans değerinin 2 olduğu durumda hem sabit terimli hem sabit terim ve trendli durağanlık süreçleri itibarıyla hesaplanan $\tau_{\mu}(k)$ ve $\tau_{\tau}(k)$ test istatistiklerinin (0.620 ve 0.085) %1 önem düzeyindeki kritik değerlerden küçük olduğunu ve dolayısıyla serinin durağan olduğunu yansıtan sıfır hipotezinin reddedilemeyeceğini göstermektedir. Doğrusal durağanlık test sonuçları ile taban tabana zıt olan bu sonuç, geleneksel sonuçların aksine BİST-100 değişkeninin seviye değerinde durağan olduğunu yansıtmaktadır. Hiç şüphesiz ki, söz konusu bu bulgunun geçerli olabilmesi için trigonometrik terimlere ait olan katsayıların en azından birinin istatistiki bakımdan anlamlı olması beklenmektedir. Bu durumun sınanabilmesi için $F_{\mu}(\hat{k})$ ve $F_{\tau}(\hat{k})$ test istatistikleri hesaplanmıştır. Analiz sonuçları $F_{\mu}(\hat{k})$ ve $F_{\tau}(\hat{k})$ test istatistiklerinin (63.015 ve 98.259) %1 önem düzeyindeki kritik değerlerden büyük olduğunu, sıfır hipotezinin reddedildiğini ve trigonometrik terimlerin katsayılarından en azından birinin istatistiki bakımdan anlamlı olduğunu göstermiştir.

Genel olarak belirtmek gerekirse, geleneksel durağanlık analizlerine kıyasla daha güçlü sonuçlar üretebilen FKPSS durağanlık test bulguları BİST-100 fiyatlarının seviye düzeyinde durağan olduğunu, yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreçleriyle kendini

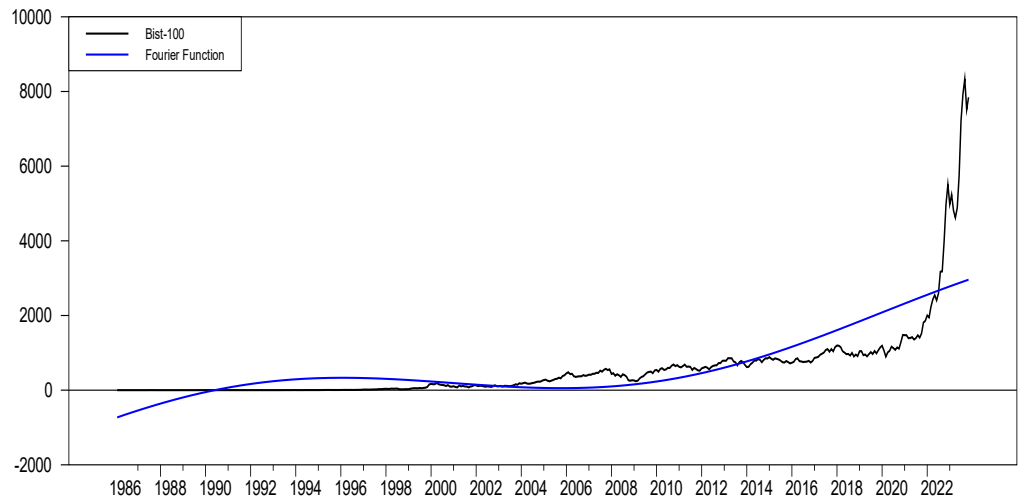
¹ ADF, PP ve KPSS testleri EViews 12 ve FKPSS testi ise WinRATS Pro 8.1 paket programı kullanılarak işlenmiştir. FKPSS testinin çözülmesinde gerekli olan WinRATS kodlarını tarafımıza ulaştırdığından dolayı İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Aycan HEPSAĞ’a teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

gösterdiğini ve değişkende meydana gelen yapısal şokların uzun dönemli ortalama değerine yakınsama eğiliminde olduğunu, bir diğer ifadeyle BİST-100 fiyat şoklarının kalıcı olmaktan ziyade geçici olduğunu ön plana çıkarmıştır. Bu sonuç, ilgili dönemde piyasanın etkin olmadığını ve zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Rassal yürüyüş sürecinin ortaya çıkmadığını öne süren bu bulgu, yatırımcıların çeşitli teknik analizler yaparak aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olduğunu yansıtmaktadır.

BİST-100 değişkeninde meydana gelen yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreciyle işlediği Şekil 1 ve Şekil 2 yardımıyla izlenebilmektedir. Şekil 1’de sabit terimli ve Şekil 2’de ise sabit terimli-trendli FKPSS yumuşak geçiş süreçleri ortaya konmuş ve her iki süreç itibariyle tek bir yapısal değişimin ortaya çıktığı ve bu yapısal değişimlerin de STAR mekanizmasıyla kendini gösterdiği ortaya konmuştur.

Şekil 1. Sabit Terimli FKPSS Test Sonuçlarına Göre Yumuşak Geçiş Süreci

Şekil 2. Sabit Terimli ve Trendli FKPSS Test Sonuçlarına Göre Yumuşak Geçiş Süreci

5. Sonuç

Bu çalışmada, BİST-100 fiyat hareketlerindeki yumuşak geçiş süreci, fiyat hareketlerindeki sürdürülebilirlik ve Etkin Piyasa Hipotezi'nin geçerliliği 1986:02-2023:11

dönemi itibariyle Becker vd. (2006) tarafından literatüre kazandırılan Fourier KPSS durağanlık analizi incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak dikkate alınan değişkenin doğrusallık özelliği incelenmiş ve BİST-100 fiyatlarının doğrusal olarak hareket etmediği ve dolayısıyla serinin doğrusal olmayan bir süreç takip ettiği gözlenmiştir. İkinci olarak, karşılaştırma yapabilmek amacıyla, dikkate alınan veri setinin doğrusal dağıldığı varsayımından hareket eden ADF, PP ve KPSS durağanlık analizleri işletilmiş ve her üç analiz için de incelenen serinin seviye düzeyinde durağan olmadığı, bir diğer deyişle birim köke sahip olduğu görülmüştür. Buradan hareketle, piyasanın etkinliğini ölçebilmek ve fiyat hareketlerinin yumuşak geçişe sahip olup olmadığını belirleyebilmek adına doğrusal olmayan serilere uygulanan ve yapısal kırılmaları bünyesinde barındıran Fourier KPSS analizi uygulanmıştır. Analiz bulguları, incelenen serinin seviye düzeyinde durağan olduğunu, yapısal değişimlerin yumuşak geçiş süreçleriyle kendini gösterdiğini ve değişimde meydana gelen yapısal şokların uzun dönemli ortalama değerine yakınsama eğiliminde olduğunu, bir diğer ifadeyle BİST-100 fiyat şoklarının kalıcı olmaktan ziyade geçici olduğunu ön plana çıkarmıştır. Geleneksel durağanlık testleri ile taban tabana zıt olan bu sonuç, ilgili dönemde piyasanın etkin olmadığını, zayıf formda etkin piyasa hipotezinin reddedildiğini, rassal yürüyüş sürecinin ortaya çıkmadığını ve böylece yatırımcıların bu piyasada aşırı kâr elde etmelerinin mümkün olduğunu göstermiştir.

Hiç şüphesiz ki, hangi piyasada işlem yaparsa yapsın, yatırımcıların amacı kâr elde etmek ve ana amacı ise kârını maksimize etmektir. Kâr maksimizasyonunun sağlanması, bir taraftan piyasalardaki sermaye birikimini hızlandırmakta diğer taraftan da sermayenin optimum dağılımına öncülük etmektedir. Ancak bu unsurların kendini gösterebilmesi için her şeyden önce ilgili piyasanın etkin bir piyasa olması gerekmekte ve ilgili piyasa fiyatlarının yatırımcılara gelecek ile ilgili karar alma sürecinde önderlik etmesi beklenmektedir. Bu çalışma özelinde belirtmek gerekirse, finansal pazarın en işlek durağı olan borsalar ve hisse senedi piyasalarının yatırımcılara önderlik etmesi ve sermaye birikim ve dağılımında optimaliteyi sağlaması için etkinlik özellikleri göstermesi oldukça başat bir hususu yansıtmaktadır. Pazarın likit ihtiyacının sağlanmasında, cari ve uzun dönemde yatırımların hızlanmasında, sermaye birikiminin derinleşmesinde, bilgi ve işlem maliyetleri ile fiyat volatilitésinin düşmesinde ve böylece iktisadi büyümenin teşvik edilmesinde büyük bir öneme sahip olan finansal piyasa etkinliği ve dolayısıyla fiyatların sürdürülebilirliği, tüm yatırımcıların cazibe merkezi olabilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, dikkate alınan dönem içinde ve uygulanan analizler kapsamında Borsa İstanbul'un etkin piyasa yapısı göstermemesi, yapılan yatırımlar sonucunda aşırı kârların ve aşırı zararların oluşmasına neden olabilmekte, işlem maliyetleri artabilmekte, borsanın volatil ve istikrarsız bir yapıya sürüklenmesi beklenebilmekte ve fiyat hareketlerinin gözlemlenebilmesi olanaksız hale gelebilmektedir. Yatırımcıları uzun dönemde piyasadaki uzaklaştırabilecek olan böylesi bir yapılanma, alternatif yatırım araçlarına olan eğilimi arttırabilecek ve böylece alternatif yatırım araç fiyatlarının ve bunlara ait volatilitelerin yükselmesine sebebiyet verebilecektir. Makroekonomik perspektif açısından bakıldığında fiyatlama davranışlarının bozulmasına ve sermaye birikiminin daralmasına neden olabilecek bu trend, tüm iktisadi faaliyetlerde etkinlik kaybına ve piyasaların spekülâtif bir yapı kazanmasına yol açabilecektir. Dolayısıyla, başta finansal piyasalar olmak üzere çeşitli yatırım kararlarının alınabileceği tüm piyasalarda etkinliğin sağlanması optimum makroekonomik piyasa yapılanması ve sürdürülebilirliği için büyük bir öneme sahiptir.

Kaynakça

Altunöz, U. (2016). Borsa İstanbul'da Zayıf Formda Etkin Piyasa Hipotezinin Testi: Bankacılık Sektörü Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 1619-1625.

- Altuntaş, M., Kılıç, E., Pazarıcı, Ş. ve Umut, A. (2022). Borsa İstanbul Alt Endekslerinde Etkin Piyasa Hipotezinin Test Edilmesi: Fourier Kırılmalı ve Doğrusal Olmayan Birim Kök Testlerinden Kanıtlar. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 169-185.
- Becker, R., Enders, W. and Lee, J. (2006). A Stationarity Test in the Presence of an Unknown Number of Smooth Breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Broock, W. A., Scheinkman, J. A., Dechert, W. D. and Lebaron, B. (1996). A Test for Independence Based on the Correlation Dimension. *Econometric Review*, 15(3), 197-235.
- Campanella, F., Mustilli, M. and Di Angelo, E. (2016). Efficient Market Hypothesis and Fundamental Analysis: An Empirical Test in the European Securities Market. *Review of Economics & Finance*, 6, 27-42.
- De Bondt, W. F. M. and Thaler, R. (1985). Does the Stock Market Overreact? *The Journal of Finance*, 40(3), 793-805.
- Eyüboğlu, K. ve Eyüboğlu, S. (2020). Borsa İstanbul Sektör Endekslerinin Etkinliğinin Fourier Birim Kök Testleri İle Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 29, 23-44.
- Fama, E. F. (1965). Random Walks in Stock Market Prices. *Financial Analysts Journal*, 21(5), 55-59.
- Fischer, M. M. and Koller, W. (2001). Testing for Non-Linear Dependence in Univariate Time Series: An Empirical Investigation of the Austrian Unemployment Rate. *41st Congress of the European Regional Science Association*, 29 August-1 September, Zagreb-Croatia.
- Harvey, D. I. and Mills, T. C. (2002). Unit Roots and Double Smooth Transitions. *Journal of Applied Statistics*, 29(5), 675-683.
- Hepsağ, A. ve Yaşar Akçalı, B. (2015). Zayıf Formda Piyasa Etkinliğinin Asimetrik Doğrusal Olmayan Birim Kök Testi ile Analizi: G-7 ve E-7 Ülkeleri Örneği. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 9(2), 73-90.
- Hepsağ, A. (2022). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizlerinde Güncel Yöntemler (WinRATS Uygulamalı)*. İstanbul: DER Yayınevi.
- Karademir, F. ve Evcı, S. (2020). Borsa İstanbul'da Zayıf Formda Piyasa Etkinliğinin Test Edilmesi: Sektörel Çerçeve Bir Analiz. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 82-100.
- Karakaya-Tutar, N. ve Dalgar, H. (2023). Etkin Piyasa Hipotezinin İncelenmesi: G-20 Ülkelerinden Kanıtlar. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(62), 2542-2551.
- Küçükkaplan, İ., Kılıç, E., Pazarıcı, Ş. ve Kar, A. (2023). G-8 Ülkelerinde Etkin Piyasa Hipotezinin Test Edilmesi: Fourier Kırılmalı Birim Kök Testlerinden Yeni Kanıtlar. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 1-18.
- Lean, H. H. and Smyth, R. (2015). Testing for Weak-Form Efficiency of Crude Palm Oil Spot and Future Markets: New Evidence from a GARCH Unit Root Test with Multiple Structural Breaks. *Applied Economics*, 47(16), 1710-1721.
- Leybourne, S., Newbold, P. and Vougas, D. (1998). Unit Roots and Smooth Transitions. *Journal of Time Series Analysis*, 19(1), 83-97.
- Reportlinker (2023). Worldwide Monetary Systems Overview: Projections for 2023. Erişim adresi: <https://www.reportlinker.com/p06277918/Financial-Services-Global-Market-Report.html>
- Salisu, A. A., Ndako, U. B., Oloko, T. F. and Akanni, L. O. (2016). Unit Root Modeling for Trending Stock Market Series. *Borsa İstanbul Review*, 16(2), 82-91.
- Sewell, M. (2012). The Efficient Market Hypothesis: Empirical Evidence. *International Journal of Statistics and Probability*, 1(2), 164-178.
- Sezgin-Alp, Ö. ve Kırkbeşoğlu, E. (2015). Sigorta Endeksi Getirisinin Doğrusal Olmayan Yapısı. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(13), 245-260.
- Statista (2023). Digital Payments – Worldwide. Erişim adresi: <https://www.statista.com/outlook/dmo/fintech/digital-payments/worldwide>
- Taş, O. ve Tokmakçoğlu, K. (2010). Efficient Market Hypothesis and Comovement among Emerging Markets. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 286-301.
- Tuna, G. ve Öztürk, M. (2016). Piyasa Etkinliğinin Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri ile İncelenmesi: Türkiye Pay Senedi Piyasası Uygulaması. *Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR16 Özel Sayısı*, 548-559.
- World Bank (2023). World Development Indicators. Erişim adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
- Yücel, Ö. (2016). Finansal Piyasa Etkinliği: Borsa İstanbul Üzerine Bir Uygulama. *International Review of Economics and Management*, 4(3), 107-123.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Merter AKINCI (%50), Gönül YÜCE AKINCI (%30), Ömer YILMAZ (%20)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Merter AKINCI (50%), Gönül YÜCE AKINCI (30%), Ömer YILMAZ (20%)

The Impact of International Conflicts on the Cryptocurrency Market: The Case of Israel–Palestine Conflict

Zeliha CAN ERGÜN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi, zeliha.can@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3357-9859

Abstract: In the financial markets, international conflicts have a crucial influence. The ongoing conflict between Israel and Palestine is one of them, which poses hazards to international politics and the economy. This study is the first to examine the potential influence of the Israel-Palestine conflict on the cryptocurrency market. To this end, the event study methodology is used for the period 01.03.2023 – 17.10.2023, and the top ten cryptocurrencies are chosen for analysis based on their market capitalization. The results show that although the Israel-Palestine conflict affected certain cryptocurrencies (including BTC, TRX, SOL, and ETH), it had no statistically significant effect on the market. Furthermore, most of the effect was statistically positive, which may be an indication that the cryptocurrency market is considered a safe-haven. Moreover, the abnormal returns were generally recorded in the days before the event, which may suggest that the event had been anticipated by some cryptocurrencies. These findings could help investors and financial specialists diversify their portfolios and develop hedging strategies by considering the cryptocurrency market as an alternative investing instrument in these kinds of unpredictable times.

Keywords: War, Political Uncertainties, Event Study, Bitcoin, CCI30, Cryptocurrencies, Financial Markets.

Jel Codes : G14, G15, G19.

Uluslararası Çatışmaların Kripto Para Piyasası Üzerindeki Etkisi: İsrail-Filistin Çatışması Örneği

Öz: Finansal piyasalarda, uluslararası çatışmalar önemli bir etkiye sahiptir. İsrail ve Filistin arasında devam eden çatışma, uluslararası politika ve ekonomi için tehlike arz eden çatışmalardan biridir. Bu çalışma, İsrail-Filistin çatışmasının kripto para piyasası üzerindeki potansiyel etkisini inceleyen ilk çalışmadır. Bu amaçla, 01.03.2023 - 17.10.2023 dönemi için olay çalışması metodolojisi kullanılmış ve analizler için piyasa değerlerine göre ilk on kripto para birimi seçilmiştir. Sonuçlar, İsrail-Filistin çatışmasının belirli kripto para birimlerini (BTC, TRX, SOL ve ETH) etkilemesine rağmen, bir bütün olarak piyasa üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığını göstermektedir. Dahası, etkinin çoğunluğunun istatistiksel olarak pozitif olduğu bulunmuştur ve bu sonuç kripto para piyasasının güvenli bir liman olarak görüldüğünün göstergesi olabilir. Ayrıca, anormal getiriler genel olarak çatışmanın gözlemlenmediği olaydan önceki günlerde görülmüştür; bu da olayın bazı kripto para birimleri tarafından öngörüldüğünü düşündürülebilir. Bu bulgular, yatırımcıların ve finans uzmanlarının portföylerini çeşitlendirmelerine ve kripto para piyasasını bu tür öngörülemeyen zamanlarda alternatif bir yatırım aracı olarak görerek riskten korunma stratejileri geliştirmelerine yardımcı olabilir.

Atf: Can Ergün Z. (2024). The Impact of International Conflicts on the Cryptocurrency Market: The Case of Israel–Palestine Conflict *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 67-76. <https://doi.org/10.30586/1401735>

Geliş Tarihi: 07.12.2023
Kabul Tarihi: 09.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Savaş, Politik Belirsizlikler, Olay Çalışması, Bitcoin, CCI30, Kripto Paralar, Finansal Piyasalar.

Jel Kodları: G14, G15, G19.

1. Introduction

The financial markets are harmed by worldwide incidents such as wars, pandemics, terrorist attacks, economic downturns, natural disasters, and political turmoil. During these challenging circumstances, investors tend to become more risk-averse and depressed which heightens the level of uncertainty and vulnerability in the financial markets (Kamal et al., 2023; Kumari et al., 2023). Therefore, many investors seek alternative investment tools that could serve as a safe-haven for them. Cryptocurrencies are one of those alternative investments and many researchers proved that they are considered a safe-haven during political uncertainties (i.e., Yen and Cheng, 2020; Colon et al., 2021; Umar et al., 2021; Kevser, 2022), terrorist attacks (i.e., Almaqableh et al., 2022), wars (i.e., Kayral et al., 2023; Oosterlinck et al., 2023), and COVID-19 pandemic (i.e., Corbet et al., 2020; Rubbaniy et al., 2021; Chen et al., 2022; Frikha et al., 2023).

Previously, while plenty of studies employed the event study methodology to assess the impact of particular events (like pandemics, terrorist attacks, good and bad news, etc.) on the cryptocurrency market, very few of them considered the impact of wars (Arouri et al., 2022; Theiri et al., 2023; Daskalakis and Daglis, 2023; Diaconășu et al., 2023). The conflict between Israel and Palestine is the most recent war and puts numerous nations in danger in the economic, political, and geopolitical areas. This conflict dates back to 1947, but it reached new heights after Hamas attacked Israel on October 7 and Israel formally declared war on October 8¹.

The effect of the current Israel and Palestine conflict on financial markets has not been examined yet, and this study aims to investigate how this recent crisis has affected the returns of cryptocurrencies. The cryptocurrency market is particularly important because it serves as a crucial means of money exchange for the Hamas group; in 2019 they encouraged their supporters to adopt cryptocurrencies for fundraising (Harryarsana, 2022; Akcaci and Gok, 2023). Moreover, as abovementioned, the market may be perceived as a safe-haven during these kinds of risky periods. To this end, the event study methodology is employed for the period 01.03.2023 – 17.10.2023. Based on their market capitalization, the top ten cryptocurrencies are considered for the analyses, and as a benchmark index, Cryptocurrency Index 30 (CCI30) is preferred. This is one of the first studies to clarify the potential consequences of the ongoing global conflict and provide insights into whether the market is still seen as a safe-haven.

In the remaining parts of the study, first, the related literature will be summarized. Second, data and methodology will be defined. Third, the empirical results will be clarified. Finally, the study will be concluded with a discussion of the findings, their policy implications, and suggestions for future research.

2. Literature Background

The effect of wars on stock markets has been discussed by researchers for decades. For instance, Choudhry (2010) and Hudson and Urquhart (2015) examined the effect of World War II on the Dow Jones Industrial Index and the British stock market, respectively, and revealed adverse effects on stock returns. Recently, the Russia-Ukrainian war is one of the current issues that has been the focus of investigations. One of these studies was conducted by Abbasi et al. (2022) in the G7 countries and they concluded that the conflict had a major impact on the stock market indices of Japan, the UK, Germany, Canada, and Italy. Additionally, Yousaf et al. (2022) examined six stock markets together with the G20 countries and demonstrated that the war negatively affected the European and Asian stock markets. Moreover, few studies analyzed the effect on various European markets, and they commonly demonstrated a negative effect (Ahmed et al., 2022; Mojanoski and Bucevska, 2022; Kumari et al., 2023). Overall, investigations have demonstrated that countries closer to the war region and more economically dependent on the sides will be

¹ Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/OXAN-DB282522/full/html>; and <https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/israel-and-palestine> (Accessed on 30.11.2023).

more severely affected by the conflict (Sun and Zhang, 2022; Sun et al., 2022; Kumari et al., 2023).

Furthermore, the cryptocurrency market is susceptible to geopolitical crises; but, as noted by Alexakis et al. (2024), trading activity in the market tends to increase during these difficult times compared to the stock market. To this end, the effect of the Russia-Ukrainian conflict has been examined also for the cryptocurrency market. The majority of these studies focused on the safe-haven property of cryptocurrencies, and they analyzed whether it was valid during that conflict. According to Mohamad (2022), there is evidence that investors favored safe-haven assets over rubles. In the commodity and cryptocurrency markets, herd behavior was observed, and the assets with the most price movements were Brent and Bitcoin (Mohamad, 2022). Moreover, Frikha et al. (2023) investigated how the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukraine war affected commodities, the US and Chinese stock markets, and the four main cryptocurrencies: Bitcoin, Ethereum, BNB, and Ripple. Both gold and cryptocurrencies were determined to be safe-haven assets during the pandemic, but only gold was found to be a safe-haven asset during the conflict. Similarly, the findings of Kayral et al. (2023) suggested that gold and Bitcoin were safe-haven assets during the periods of the pandemic and the Russia-Ukraine conflict. The results of Oosterlinck et al. (2023) also demonstrated that although gold was regarded as a safe-haven during the war, Bitcoin had a higher capacity for asset diversification than gold. In contrast, Ustaoglu (2023) suggested that gold provided a better hedge than Bitcoin.

The remaining studies examined the effect of war on different features of cryptocurrencies (such as returns, volatility, volume, etc.) by using various econometric models. Fernandes et al. (2022) examined the informational efficiency of the top ten cryptocurrencies during the conflict by employing entropy methodology. Their findings suggested that the efficiency during the crisis depends on the market capitalization of the coins (i.e., the ones with greater capitalization had lower efficiency during the war). Appiah-Otoo (2023) used a generalized method of moments (GMM) to investigate the effect of conflict on Bitcoin trading volume and revealed that the impact was stronger during the post-invasion time.

Besides, few studies have employed event study methods to examine the impact of war. Arouri et al. (2022) estimated the abnormal returns of the top ten cryptocurrencies during the Russia-Ukraine war. Their research revealed that all other cryptocurrencies, except Binance coin, had negative returns; on the other hand, Binance coin had positive returns. Theiri et al. (2023) examined the liquidity levels of Bitcoin and Ethereum throughout the war and found that they rose during the first two days leading up to the event and then fell back to where it was before the event. Daskalakis and Daglis (2023) considered Bitcoin prices and volatility during the conflict and revealed that the volume of Bitcoin was more impacted by the conflict than the price. Lastly, Diaconășu et al. (2023) analyzed the effect of war on commodity, stock, and cryptocurrency markets. In terms of the cryptocurrency market, cumulative abnormal returns of Bitcoin were found not to be statistically significant.

3. Data and Methodology

The ten largest cryptocurrencies by market capitalization have been selected to represent the entire market. The list of the cryptocurrencies with their full name, codes, and market capitalization is shown in Table 1. As of 01.12.2023, the top ten cryptocurrencies were Bitcoin, Ethereum, Tether USDt, Binance, XRP Ledger, Solana, USD Coin, Cardano, Dogecoin, and TRON. The entire global market capitalization is currently \$1.44 trillion, of which over 52% is comprised of Bitcoin alone². Daily closing prices of each cryptocurrency are retrieved from www.investing.com.

² Retrieved from <https://coinmarketcap.com/> (Accessed on 1.12.2023).

Table 1. List of Cryptocurrencies

#	Full Name	Codes	Market Capitalization (\$)
1	Bitcoin	BTC	756,020,936,523
2	Ethereum	ETH	252,587,206,184
3	Tether USDt	USDt	89,356,223,159
4	Binance	BNB	34,817,500,187
5	XRP Ledger	XRP	33,041,455,442
6	Solana	SOL	25,993,251,752
7	USD Coin	USDC	24,547,825,851
8	Cardano	ADA	13,444,742,002
9	Dogecoin	DOGE	13,444,742,002
10	TRON	TRX	9,196,791,635

Note: This table shows the ten largest cryptocurrencies based on their market capitalization as of 01.12.2023. The data was retrieved from the coinmarketcap.com website.

To calculate the expected returns of each cryptocurrency, a benchmark index has to be identified which will represent the entire market. Following Tomic (2020), the Crypto Currency Index 30 (CCI30) is preferred as a benchmark. CCI30 was created on 01.01.2017, and it determines the overall increase, and daily, and long-term trends in the market by tracking the 30 biggest cryptocurrencies by market capitalization. Daily values of the CCI30 index are retrieved from <https://cci30.com/>. All the data covers the period from 01.03.2023 to 17.10.2023.

After all the required data has been collected, the logarithmic returns of each cryptocurrency and CCI30 index are calculated with the following equation:

$$R_{i,t} = \ln \left(\frac{P_{i,t}}{P_{i,t-1}} \right) \quad (1)$$

In equation (1), $R_{i,t}$ represents the logarithmic return of cryptocurrency i on day t , $P_{i,t}$ is the closing price of cryptocurrency i on day t , and $P_{i,t-1}$ is the closing price of cryptocurrency i on the previous day.

In this study, the event study approach is used to calculate the impact of the Israel-Palestine conflict. First, the day of the event is determined as 07.10.2023, the day of the Hamas attack on Israel. Second, the event and the estimation periods have to be specified. The event window is the period that is considered to assess the effects of an event. According to Peterson (1989), it could last anywhere from 21 to 121 days; usually, it is set for a short period (Brooks, 2014). Therefore, with a total of 21 days, the event window is defined as 10 days before the event day (referred to as the anticipation period) and 10 days following the event day (referred to as the adjustment period). The estimation period, on the other hand, is utilized to compute the abnormal returns and is the time frame that comes before the event. In this study, the estimation period of the daily dataset is set at 210 days before the event window, following Peterson's (1989) suggestion that it should be between 100 and 300 days.

In the third step, the expected returns of each cryptocurrency have to be estimated. Equation (2) is used to determine the expected returns for each cryptocurrency using the OLS market model, which was proposed by Brown and Warner (1985).

$$ER_{i,t} = \alpha_i + \beta_i R_{m,t} \quad (2)$$

In equation (2), $ER_{i,t}$ denotes the expected return of cryptocurrency i on day t ; and $R_{m,t}$ is the market index (CCI30) return on day t . The intercept and slope, denoted as α_i and β_i , respectively, are calculated by regressing the daily cryptocurrency returns throughout the estimation period (-10, -210) against the market returns.

After determining the expected returns, the abnormal returns of each cryptocurrency are computed with equation (3) by deducting the return subject to an event from the expected return that is not (Kothari and Warner, 2007).

$$AR_{i,t} = R_{i,t} - ER_{i,t} \quad (3)$$

Abnormal returns (ARs) show the instant reaction of investors and they could vary over time (Brooks, 2014). As a result, using ARs to observe the general market patterns is challenging. Therefore, cumulative abnormal returns (CARs) are computed to identify the cumulative market reactions prior to and following the event day. CARs demonstrate the market's resilience over the selected timeframes (Mojanoski and Bucevska, 2022). By summing up the daily ARs for the period (p, q) and using the following equation, the CARs are computed for each cryptocurrency for the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0), and total event window (-10, +10):

$$CAR_{i,p-q} = \sum_{t=p}^q AR_{i,t} \quad (4)$$

Next, the common response of cryptocurrencies to the Israel-Palestine conflict is examined by utilizing the following formula to determine the average abnormal returns (AARs) for each day:

$$AAR_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N AR_{i,t} \quad (5)$$

In equation (5), the AARs are computed for each day by dividing the ARs of each cryptocurrency by the total number of cryptocurrencies (N=10).

To decide whether the abnormal returns for all cryptocurrencies during the aggregated period are statistically significant, the last step involves calculating the cumulative average abnormal returns, or CAARs. Previously computed AARs are added together to determine the CAARs over the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0), and total event window (-10, +10). The statistical significance of the results is assessed by using t statistics and Microsoft Office Excel is used for all calculations.

4. Empirical Results

First, the descriptive statistics of the dataset are evaluated in Table 2. Throughout the selected period, there are a total of 231 observations for each cryptocurrency. XRP has been found to have both the highest and lowest returns among all cryptocurrencies. By comparing their standard deviations, it is also demonstrated that XRP has the greatest value, indicating its volatile nature. Conversely, having the lowest standard deviation among cryptocurrencies, USDt is the least volatile.

Table 2. Descriptive Statistics

Name	Mean	Max	Min	Std. Dev.	Obs.
BTC	0.000889	0.092003	-0.075561	0.021832	231
ETH	-0.000108	0.071532	-0.082918	0.022602	231
USDt	8.66E-07	0.003482	-0.002884	0.000472	231
BNB	-0.001533	0.072677	-0.096261	0.021075	231
XRP	0.001154	0.548163	-0.150665	0.048443	231
USDC	-8.66E-07	0.024672	-0.034876	0.002930	231
SOL	0.000388	0.169502	-0.107611	0.037921	231
ADA	-0.001542	0.209627	-0.090985	0.030626	231
DOGE	-0.001358	0.195026	-0.117443	0.031368	231
TRX	0.001080	0.100407	-0.114779	0.022177	231

Second, the abnormal returns (ARs) for each cryptocurrency are calculated and the results are shown in Table 3. Except for BTC, ETH, SOL, and XRP, on most days during

the event window, cryptocurrencies do not have significant abnormal returns. The results show that BTC experienced a positive abnormal return on the ninth day following the event, ETH had a negative abnormal return on the fifth day before the event, SOL realized positive abnormal returns both in the pre-event (sixth and seventh days) and post-event days (ninth day), and TRX experienced a positive abnormal return on the fourth day before the event. Overall, except for ETH, the cryptocurrencies reacted positively to the event, and it seems the effect of the event was not long-lasting.

Table 3. Abnormal Returns of Cryptocurrencies

Day	BTC	ETH	USDt	BNB	XRP	USDC	SOL	ADA	DOGE	TRX
t-10	0.0010 [0.094]	-0.0015 [-0.182]	-0.0002 [-0.387]	-0.0046 [-0.336]	-0.0131 [-0.344]	0.0002 [0.071]	-0.0003 [-0.011]	-0.0072 [-0.450]	-0.0051 [-0.234]	0.0050 [0.288]
t-09	0.0011 [0.111]	0.0088 [1.053]	0.0007 [1.345]	-0.0038 [-0.279]	-0.0194 [-0.508]	-0.0011 [-0.345]	0.0081 [0.359]	-0.0126 [-0.794]	-0.0105 [-0.482]	-0.0031 [-0.177]
t-08	-0.0082 [-0.799]	0.0052 [0.624]	-0.0001 [-0.186]	-0.0004 [-0.026]	0.0161 [0.423]	-0.0002 [-0.056]	0.0113 [0.502]	-0.0011 [-0.067]	0.0074 [0.340]	0.0235 [1.352]
t-07	-0.0028 [-0.274]	-0.0026 [-0.306]	0.0002 [0.434]	-0.0052 [-0.377]	-0.0217 [-0.569]	-0.0003 [-0.094]	0.0463 [2.066]**	0.0142 [0.892]	-0.0047 [-0.216]	-0.0099 [-0.569]
t-06	0.0095 [0.922]	0.0076 [0.903]	0.0001 [0.131]	-0.0050 [-0.366]	-0.0036 [-0.754]	-0.0002 [-0.075]	0.0709 [3.164]***	0.0100 [0.626]	-0.0137 [-0.627]	-0.0040 [-0.232]
t-05	0.0047 [0.452]	-0.0174 [-2.066]**	-0.0001 [-0.103]	0.0049 [0.356]	0.0134 [0.351]	0.0000 [0.010]	0.0127 [0.567]	0.0070 [0.439]	0.0098 [0.447]	-0.0143 [-0.823]
t-04	-0.0039 [-0.378]	-0.0041 [-0.483]	-0.0003 [-0.611]	-0.0039 [-0.284]	0.0485 [1.271]	0.0002 [0.061]	0.0105 [0.467]	0.0083 [0.525]	-0.0095 [-0.434]	0.0369 [2.122]**
t-03	0.0111 [1.077]	-0.0075 [-0.891]	0.0002 [0.421]	-0.0010 [-0.072]	-0.0155 [-0.407]	0.0000 [-0.010]	-0.0216 [-0.964]	-0.0080 [-0.503]	0.0011 [0.051]	-0.0238 [-1.366]
t-02	-0.0046 [-0.447]	-0.0112 [-1.331]	-0.0002 [-0.455]	-0.0018 [-0.128]	-0.0036 [-0.093]	0.0001 [0.029]	-0.0048 [-0.213]	0.0196 [1.230]	0.0033 [0.150]	-0.0015 [-0.085]
t-01	0.0036 [0.353]	0.0050 [0.592]	0.0005 [1.100]	0.0017 [0.127]	-0.0213 [-0.558]	-0.0007 [-0.228]	0.0131 [0.584]	-0.0017 [-0.106]	-0.0083 [-0.380]	-0.0233 [-1.341]
0	0.0033 [0.324]	-0.0040 [-0.477]	0.0000 [-0.012]	-0.0009 [-0.064]	-0.0036 [-0.095]	0.0001 [0.019]	-0.0023 [-0.103]	-0.0166 [-1.043]	0.0061 [0.278]	0.0111 [0.637]
t+01	0.0011 [0.108]	0.0029 [0.347]	0.0000 [-0.012]	0.0001 [0.004]	-0.0039 [-0.102]	0.0001 [0.019]	0.0020 [0.091]	-0.0029 [-0.184]	-0.0025 [-0.114]	-0.0001 [-0.004]
t+02	0.0113 [1.097]	-0.0069 [-0.826]	-0.0001 [-0.113]	-0.0045 [-0.328]	0.0099 [0.260]	0.0008 [0.253]	-0.0118 [-0.526]	0.0152 [0.958]	-0.0063 [-0.287]	-0.0043 [-0.244]
t+03	-0.0042 [-0.408]	-0.0041 [-0.487]	-0.0003 [-0.629]	0.0175 [1.277]	-0.0082 [-0.214]	0.0002 [0.053]	0.0058 [0.261]	-0.0025 [-0.154]	0.0123 [0.564]	0.0025 [0.145]
t+04	-0.0116 [-1.123]	0.0082 [0.976]	-0.0002 [-0.446]	-0.0007 [-0.051]	-0.0031 [-0.081]	0.0006 [0.182]	0.0092 [0.412]	0.0084 [0.528]	0.0006 [0.027]	0.0027 [0.156]
t+05	0.0040 [0.391]	-0.0078 [-0.933]	0.0001 [0.165]	0.0030 [0.221]	0.0013 [0.033]	0.0003 [0.089]	-0.0186 [-0.832]	0.0060 [0.379]	0.0018 [0.082]	-0.0086 [-0.497]
t+06	-0.0043 [-0.414]	0.0000 [0.002]	-0.0001 [-0.167]	-0.0013 [-0.097]	-0.0095 [-0.250]	-0.0004 [-0.115]	0.0142 [0.634]	-0.0095 [-0.598]	0.0007 [0.031]	0.0015 [0.084]
t+07	-0.0040 [-0.392]	-0.0015 [-0.173]	0.0003 [0.633]	0.0020 [0.143]	-0.0036 [-0.095]	-0.0003 [-0.086]	0.0028 [0.126]	0.0024 [0.148]	0.0222 [1.017]	-0.0088 [-0.503]
t+08	0.0056 [0.547]	-0.0038 [-0.457]	0.0000 [0.028]	0.0126 [0.917]	-0.0083 [-0.217]	-0.0001 [-0.035]	-0.0108 [-0.482]	-0.0043 [-0.270]	-0.0141 [-0.644]	0.0145 [0.834]
t+09	0.0225 [2.181]**	-0.0009 [-0.104]	0.0003 [0.535]	0.0030 [0.221]	-0.0229 [-0.600]	-0.0008 [-0.263]	0.0504 [2.251]**	-0.0179 [-1.128]	-0.0179 [-0.820]	0.0053 [0.307]
t+10	0.0058 [0.564]	-0.0108 [-1.290]	-0.0002 [-0.456]	-0.0047 [-0.342]	0.0021 [0.055]	0.0001 [0.031]	0.0155 [0.693]	-0.0035 [-0.220]	-0.0026 [-0.119]	0.0035 [0.199]

Note: The first column shows the event days, the “0” indicates the event day. The values in the parentheses are the t-statistics. *, **, *** denote the significance level of p-values at %10, %5 and %1, respectively. The numbers in bold highlight the statistical significance.

Since it is difficult to evaluate overall patterns with the individual abnormal returns, in the third step, the cumulative market reactions (CARs) of each cryptocurrency are evaluated for the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0) and total event window (-10, +10), and the results are presented in Table 4. According to the results except SOL, none of the cryptocurrencies experienced statistically significant cumulative abnormal returns in any period. Only the Solana coin had statistically significant CARs during the anticipation and total periods, and the returns were positively impacted by the event.

Table 4. Cumulative Abnormal Returns of Cryptocurrencies

Codes	Anticipation Period (-10, 0)	Event Day (0,0)	Adjustment Period (0, +10)	Total Period (-10, +10)
BTC	0.0114 [0.3513]	0.0033 [0.3239]	0.0263 [0.8066]	0.0410 [0.8698]
ETH	-0.0175 [-0.6597]	-0.0040 [-0.4767]	-0.0247 [-0.9316]	-0.0463 [-1.2021]
USDt	8.22E-04 [5.34E-01]	-5.73E-06 [-1.18E-02]	-2.24E-04 [-1.46E-01]	5.92E-04 [2.65E-01]
BNB	-0.0190 [-0.4376]	-0.0009 [-0.0644]	0.0270 [0.6211]	0.0071 [0.1125]
XRP	-0.0453 [-0.3758]	-0.0036 [-0.0952]	-0.0461 [-0.3827]	-0.0951 [-0.5442]
USDC	-1.9E-03 [-2.0E-01]	5.7E-05 [1.9E-02]	3.9E-04 [4.1E-02]	-1.5E-03 [-1.1E-01]
SOL	0.1461 [2.0624]**	-0.0023 [-0.1028]	0.0589 [0.8309]	0.2027 [1.9741]**
ADA	0.0285 [0.5666]	-0.0166 [-1.0428]	-0.0086 [-0.1710]	0.0033 [0.0455]
DOGE	-0.0303 [-0.4386]	0.0061 [0.2783]	-0.0058 [-0.0834]	-0.0300 [-0.2995]
TRX	-0.0145 [-0.2630]	0.0111 [0.6373]	0.0083 [0.1504]	0.0049 [0.0614]

Note: The values in the parentheses are the t-statistics. *, **, *** denote the significance level of p-values at %10, %5 and %1, respectively. The numbers in bold highlight the statistical significance.

In the next step, the average abnormal returns (AARs) for each day, including the top ten cryptocurrencies, are computed to depict the entire reaction of the cryptocurrency market to an event. The results are shown in Table 5 and the market seems not affected by the event. There is a statistically significant and positive abnormal return only on the fourth day prior to the event. Since the results of the AARs are unable to capture the performance of the aggregate cryptocurrency market for a specific period, the cumulative average abnormal returns, or CAARs, are computed for the anticipation, adjustment, total periods, and event day at the final stage. The results are presented in Table 6 and none of them are statistically significant. In conclusion, the Israel-Palestine conflict has an impact on specific cryptocurrencies, but overall market performance appears to be unaffected.

Table 5. Average Abnormal Returns of the Cryptocurrency Market

	Day	AARs	t-test
Anticipation Period (pre-event)	t-10	-0.0026	-0.5533
	t-09	-0.0032	-0.6831
	t-08	0.0054	1.1519
	t-07	0.0013	0.2898
	t-06	0.0046	0.9927
	t-05	0.0021	0.4442
	t-04	0.0083	1.7764*
	t-03	-0.0065	-1.3945
	t-02	-0.0005	-0.1001
	t-01	-0.0031	-0.6724
	0	-0.0007	-0.1469
Adjustment Period (post-event)	t+01	-0.0003	-0.0694
	t+02	0.0003	0.0733
	t+03	0.0019	0.4117
	t+04	0.0014	0.3034
	t+05	-0.0019	-0.4006
	t+06	-0.0009	-0.1870
	t+07	0.0012	0.2482
	t+08	-0.0009	-0.1857
	t+09	0.0021	0.4536
	t+10	0.0005	0.1104

Note: The "0" indicates the event day. *, **, *** denote the significance level of p-values at %10, %5 and %1, respectively. The numbers in bold highlight the statistical significance.

Table 6. Cumulative Average Abnormal Returns of the Cryptocurrency Market

Statistics	Anticipation Period (-10, 0)	Event Day (0,0)	Adjustment Period (0, +10)	Total Period (-10, +10)
CAAR	0.0058	-0.0007	0.0035	0.0087
t-stats	0.3958	-0.1469	0.2397	0.4065

Note: *, **, *** denote the significance level of p-values at %1, %5 and %10, respectively.

5. Conclusion

The international conflicts have a crucial role in the financial markets. The ongoing conflict between Israel and Palestine is one of them and creates political, economic, and geopolitical risks globally. This study aims to examine the potential effects of the Israel-Palestine conflict on the cryptocurrency market. To measure the impact, an event study methodology was employed throughout the period 01.03.2023 to 17.10.2023. The date of Hamas's attack on Israel, 7 October 2023, was designated as the event date. The top ten cryptocurrencies based on their market capitalization are used for the analyses and Cryptocurrency Index 30 (CCI30) is considered as a benchmark index. As of 01.12.2023, the top ten cryptocurrencies were Bitcoin, Ethereum, Tether USDt, Binance, XRP Ledger, Solana, USD Coin, Cardano, Dogecoin, and TRON.

To calculate the abnormal returns (ARs) and average abnormal returns (AARs) for each day, as well as the cumulative abnormal returns (CARs) and cumulative average abnormal returns (CAARs) for the anticipation period (-10, 0), adjustment period (0, +10), event day (0, 0), and total event window (-10, +10), the logarithmic returns of each cryptocurrency were first determined. The analysis of abnormal returns (ARs) for each cryptocurrency reveals that ETH experienced a negative AR on the fifth day before the event, SOL realized positive ARs on both the pre-and post-event days, while BTC and TRX showed positive ARs on the pre-event day. Hence, Ethereum was the only coin that was affected negatively by the conflict. The results of the cumulative abnormal returns (CARs) for the specified periods showed that only SOL had positive abnormal returns that were statistically significant over the pre-event and total periods. When the entire market reactions were evaluated with AARs and CAARs, it was observed that there was a statistically significant and positive abnormal return only on the fourth day before the event, and the CAARs were not found to be statistically significant for any of the periods.

To sum up, while the Israel-Palestine crisis had an impact on some individual cryptocurrencies (such as BTC, TRX, SOL, and ETH), its overall market impact was not statistically significant. Additionally, the majority of the individual effects were positive, which may be an indication of the cryptocurrency market's safe-haven characteristic as revealed by earlier research (Yen and Cheng, 2020; Corbet et al., 2020; Rubbaniy et al., 2021; Almaqableh et al., 2022; Oosterlinck et al., 2023). Consequently, this result may provide great insight for investors and financial analysts by perceiving cryptocurrencies as an alternative investment tool in these turbulent periods and using the findings to diversify their portfolios and create hedging strategies. However, to reach more precise conclusions, more comprehensive studies have to be conducted by including all other turbulent events (such as the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukrainian war) and particularly examining the safe-haven properties of the market in these periods in future analyses. Moreover, the abnormal returns were typically seen in the days before the event, when the conflict was unobserved, which may suggest that the event had been anticipated by some cryptocurrencies. Although it needs further investigation, this result may be explained by the fact that the Hamas group uses the cryptocurrency market as a major means of money exchange (Harryarsana, 2022; Akcaci and Gok, 2023). Since the war is still ongoing and increases its severity every day, future research may also employ similar research for longer periods and different financial markets.

References

- Abbassi, W., Kumari, V., & Pandey, D. K. (2022). What makes firms vulnerable to the Russia–Ukraine Crisis?. *The Journal of Risk Finance*, 24(1), 24-39.
- Ahmed, S., Hasan, M. M., & Kamal, M. R. (2022). Russia–Ukraine crisis: The effects on the European stock market. *European Financial Management*, 1-41.
- Akcaci, T., & Gok, A. (2023). Terörizmin Finansmanı ve Kripto Paralar. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 32-46.
- Alexakis, C., Anselmi, G., & Petrella, G. (2024). Flight to cryptos: Evidence on the use of cryptocurrencies in times of geopolitical tensions. *International Review of Economics & Finance*, 89, 498-523.
- Almaqableh, L., Reddy, K., Pereira, V., Ramiah, V., Wallace, D., & Veron, J. F. (2022). An investigative study of links between terrorist attacks and cryptocurrency markets. *Journal of Business Research*, 147, 177-188.
- Appiah-Otoo, I. (2023). The Impact of the Russia-Ukraine War on the Cryptocurrency Market. *Asian Economics Letters*, 4(1), 1-5.
- Arouri, M., Ayed, S., & Barguelli, A. (2022). *War and Cryptocurrency markets: An Empirical Investigation*. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=4116377>
- Brooks, C. (2014). *Introductory Econometrics for Finance*. Cambridge University Press.
- Brown, S. J. & Warner, J. B. (1985). Using daily stock returns: The case of event studies. *Journal of Financial Economics*, 14(1), 3-31.
- Chen, M., Qin, C., & Zhang, X. (2022). Cryptocurrency price discrepancies under uncertainty: evidence from COVID-19 and lockdown nexus. *Journal of International Money and Finance*, 124, 1-19.
- Choudhry, T. (2010). World War II events and the Dow Jones industrial index. *Journal of Banking & Finance*, 34(5), 1022-1031.
- Colon, F., Kim, C., Kim, H., & Kim, W. (2021). The effect of political and economic uncertainty on the cryptocurrency market. *Finance Research Letters*, 39, 1-7.
- Corbet, S., Larkin, C., & Lucey, B. (2020). The contagion effects of the COVID-19 pandemic: Evidence from gold and cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 35, 1-7.
- Daskalakis, N., & Daglis, T. (2023). The Russian War in Ukraine and its Effect in the Bitcoin Market. *International Journal of Economics & Business Administration*, 11(1), 3-16.
- Diaconășu, D. E., Mehdian, S. M., & Stoica, O. (2023). The reaction of financial markets to Russia's invasion of Ukraine: evidence from gold, oil, bitcoin, and major stock markets. *Applied Economics Letters*, 30(19), 2792-2796.
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Fernandes, L. H., de Araujo, F. H. A., Silva, J. W., Sobrinho, K. E., & Tabak, B. M. (2022). *Un (punishment) of Russia-Ukraine war in the top ten digital currencies*. Authorea Preprints. <https://www.authorea.com/doi/full/10.22541/au.166846329.92068390>
- Frikha, W., Brahim, M., Jeribi, A., & Lahiani, A. (2023). COVID-19, Russia-Ukraine war and interconnectedness between stock and crypto markets: a wavelet-based analysis. *Journal of Business Analytics*, 6(4), 255-275.
- Harryarsana, I. G. K. B. (2022). A Comparison of Regulation of Bitcoin as Crypto (Digital) Currency. *UNTAG Law Review*, 6(2), 1-11.
- Hudson, R., & Urquhart, A. (2015). War and stock markets: The effect of World War Two on the British stock market. *International Review of Financial Analysis*, 40, 166-177.
- Kamal, M. R., Ahmed, S., & Hasan, M. M. (2023). The impact of the Russia-Ukraine crisis on the stock market: Evidence from Australia. *Pacific-Basin Finance Journal*, 79, 1-27.
- Kayral, I. E., Jeribi, A., & Loukil, S. (2023). Are Bitcoin and Gold a Safe Haven during COVID-19 and the 2022 Russia–Ukraine War?. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(4), 1-22.
- Kevser, M. (2023). Bitcoin as an Alternative Financial Asset Class: Relations Between Geopolitical Risk, Global Economic Political Uncertainty, and Energy Consumption. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 9(2), 117-131.
- Kumari, V., Kumar, G, & Pandey, D. K. (2023). Are the European Union stock markets vulnerable to the Russia–Ukraine war?. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 37, 1-13.
- Kothari, S. P. & Warner, J. B. (2007). Econometrics of event studies. In *Handbook of empirical corporate finance* (pp. 3-36), Elsevier.
- Mohamad, A. (2022). Safe flight to which haven when Russia invades Ukraine? A 48-hour story. *Economics Letters*, 216, 1-7.

- Mojanoski, G. & Bucevska, V. (2022). Event study on the reaction of the Balkan stock markets to the conflict between Russia and Ukraine. *Croatian Review of Economic, Business and Social Statistics*, 8(2), 18-27.
- Oosterlinck, K., Reyns, A., & Szafarz, A. (2023). Gold, bitcoin, and portfolio diversification: Lessons from the Ukrainian war. *Resources Policy*, 83, 1-5.
- Peterson, P. P. (1989). Event studies: A review of issues and methodology. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 28(3), 36-66.
- Rubbiani, G., Polyzos, S., Rizvi, S. K. A., & Tessema, A. (2021). COVID-19, Lockdowns and herding towards a cryptocurrency market-specific implied volatility index. *Economics Letters*, 207, 1-6.
- Sun, M. & Zhang, C. (2022). Comprehensive analysis of global stock market reactions to the Russia-Ukraine war. *Applied Economics Letters*, 30(18), 1-8.
- Sun, M., Song, H., & Zhang, C. (2022). *The effects of 2022 Russian invasion of Ukraine on global stock markets: An event study approach*. SSRN. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4051987>
- Theiri, S., Nekhili, R., & Sultan, J. (2023). Cryptocurrency liquidity during the Russia-Ukraine war: the case of Bitcoin and Ethereum. *The Journal of Risk Finance*, 24(1), 59-71.
- Tomic, N. (2020). Measuring the effects of Bitcoin forks on selected cryptocurrencies using event study methodology. *Industrija*, 48(2), 21-36.
- Umar, M., Su, C. W., Rizvi, S. K. A., & Shao, X. F. (2021). Bitcoin: A safe haven asset and a winner amid political and economic uncertainties in the US?. *Technological Forecasting and Social Change*, 167, 1-13.
- Ustaoglu, E. (2023). Diversification, hedge, and safe-haven properties of gold and bitcoin with portfolio implications during the Russia-Ukraine war. *Resources Policy*, 84, 1-11.
- Yen, K. C., & Cheng, H. P. (2020). *US Partisan Conflict and Cryptocurrency Market*. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=3578271>
- Yousaf, I., Patel, R. & Yarovaya, L. (2022). The reaction of G20+ stock markets to the Russia-Ukraine conflict "black-swan" event: Evidence from event study approach. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 35, 100723.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Zeliha CAN ERGÜN (%100),

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Zeliha CAN ERGÜN (100%)

Merkez Bankası Kredibilitesi ve Makroekonomik Performans -Türkiye'den Kanıtlar-

Mehmet ÖBEKCAN¹, Serdar VARLIK²

¹ Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, mehmetobekcan@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5713-2811

² Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, serdarvarlik@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4712-3193

Öz: Merkez bankası kredibilitesi, merkez bankalarının beklenti yönetiminin başarısını açıklamaktadır. Merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi, para politikası uygulamalarının başarısını yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) kredibilite gelişmelerinin Türkiye'nin makroekonomik performansı üzerindeki etkileri Ocak 2008 - Ağustos 2023 dönemi için Bayesian Vektör Otoregresyon (BVAR) modeli kullanılarak incelenmektedir. BVAR modelinden elde edilen kanıtlar, ülke risk priminin, döviz kurunun değişim oranının, reel faiz oranındaki değişimin, çıktı boşluğunun ve enflasyon boşluğunun merkez bankası kredibilitesindeki bir birim pozitif şoka azalarak tepki verdiğini göstermektedir. Dolayısıyla, merkez bankası kredibilitesindeki artış ülkeye yönelik risk algısını azaltmakta, döviz kuru ve faiz oranlarında istikrar sağlamakta, çıktı ve enflasyonu sırasıyla potansiyel ve hedeflenen seviyelerine yaklaştırmaktadır. Bu noktadan hareketle, TCMB'nin kredibilitesinin geliştirilmesinin Türkiye'nin makroekonomik performansını olumlu yönde etkilediği, makroekonomik istikrara katkı sağladığı ve TCMB'nin optimal politika uygulamalarını desteklediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası Kredibilitesi, Makroekonomik Performans, BVAR

Jel Kodları: E50, E52, E58

Central Bank Credibility and Macroeconomic Performance - Evidence from Turkey -

Abstract: Central bank credibility explains the success of central banks' expectations management. The effect of central bank credibility on macroeconomic performance reflects the success of monetary policy implementations. In this study, the effects of the credibility developments of the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) on the Turkey's macroeconomic performance are examined by using the Bayesian Vector Autoregression (BVAR) model for the period of January 2008 – August 2023. The evidence obtained from the BVAR model suggest that the sovereign risk premium, the rate of change of exchange rate, the change in real interest rate, output gap and inflation gap respond to a one-unit positive shock in central bank credibility by decreasing. Therefore, increase in central bank credibility reduces the risk perception towards the country, provides the stability in exchange rate and interest rate, and brings output and inflation closer to their potential and targeted levels, respectively. From this point of view, it is concluded that improving the credibility of the CBRT has a positive impact on Turkey's macroeconomic performance, contributes to macroeconomic stability and supports the CBRT's optimal policy implementations.

Keywords: Central Bank Credibility, Macroeconomic Performance, BVAR

Jel Codes: E50, E52, E58

Atıf: Varlık S., Öbekcan M. (2024). Merkez Bankası Kredibilitesi ve Makroekonomik Performans Türkiye'den Kanıtlar, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 77-95. <https://doi.org/10.30586/1411319>

Geliş Tarihi: 28.12.2023
Kabul Tarihi: 09.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Enflasyon hedeflemesi stratejisinde özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankalarının enflasyon hedefleri ile uyumlu olan bir patika içinde yönetilmesi, para politikasının başarısını belirleyen önemli bir ölçüt olarak kabul

edilmektedir (Bernanke vd., 1999; Bofinger vd., 2001; Woodford, 2004; Gürkaynak vd., 2007; Çiçek ve Akar, 2014). Para politikasının başarısı, merkez bankalarının beklenti yönetiminin başarılı olmasına bağlıdır. Merkez bankalarının enflasyonun kontrol edilmesi ya da düşük tutulması konusunda verdikleri taahhütlerin iktisadi karar birimleri tarafından güvenilir bulunması, beklenti yönetimini olumlu yönde etkilemektedir (Borio ve White, 2004; Freedman ve Laxton, 2009; Svensson, 2011).

Merkez bankalarının beklenti yönetiminin başarısı, merkez bankası kredibilitesi kavramı ile ölçülmektedir. Çünkü merkez bankası kredibilitesi, özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük enflasyon beklentilerinin oluşumu açısından kritik öneme sahiptir (Tanuvidjaja ve Choy, 2006). Merkez bankası kredibilitesi özel iktisadi karar birimlerinin merkez bankalarının enflasyon hedeflerine ulaşabilme yeteneklerine, bu konudaki kararlılıklarına, aldıkları kararların tutarlılığına (Blinder, 1999; Perrier ve Amano, 2000; Minella vd., 2003; Montes, 2009; De Mendonça ve Tiberto, 2017) ve para politikalarına duyulan güveni göstermekte (Brunner, 1983; Cukierman, 1986) ve böylece özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük enflasyon beklentilerinin merkez bankalarının enflasyon hedefleri doğrultusunda yönetilebilme başarısını açıklamaktadır (Drazen ve Masson, 1994; Demertzis vd., 2012; Bordo ve Siklos, 2015; Lee ve Kim, 2019; Potter ve Smets, 2019).¹

Merkez bankası kredibilitesinin tanımlanmasına yönelik bu çerçeve, özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük orta-uzun vadeli enflasyon beklentileri ile merkez bankalarının enflasyon hedefleri arasındaki farkı açıklayan beklenti -kredibilite- boşluğu (expectation -credibility- gap) kavramı ile örtüşmektedir (Agénor ve Taylor, 1992; Blinder, 2000; Bomfim ve Rudebusch, 2000; Svensson, 2000; 2011; Demertzis vd., 2010; Bordo ve Siklos, 2014). Dolayısıyla merkez bankası kredibilitesi kavramı tanımlanırken, özel iktisadi karar birimlerinin ileriye dönük enflasyon beklentilerinin dikkate alındığı görülmektedir. Enflasyon beklentilerinin oluşumu, merkez bankalarının açıkladıkları enflasyon hedeflerini gerçekleştirmek için yaptıkları taahhütlerin güvenilirliğine bağlıdır. Bu noktada merkez bankası kredibilitesi, ekonomide meydana gelen bir şokun ardından enflasyon beklentilerinin enflasyon hedeflerine ne kadar yaklaştığına bakılarak değerlendirilmektedir. Şokun ardından enflasyon beklentileri merkez bankasının enflasyon hedefine ne kadar yaklaşıyorsa, yani şokun ardından beklenti boşluğu azalıyorsa, merkez bankasının kredibilitesi o kadar yükselmektedir (Çiçek ve Akar, 2014).

İktisat yazınında merkez bankası kredibilitesinin ölçümüne odaklanan çalışmalar, beklenti -kredibilite- boşluğunu kullanmaktadırlar. Leveuge vd. (2018) bu çalışmaları iki grupta sınıflandırmaktadır. Birinci grupta yer alan çalışmalar Bomfim ve Rudebusch (2000)'un metodolojisi çerçevesinde enflasyon beklentilerinin tahmin edilmesine dayanmaktadır (örneğin; Demertzis vd., 2009). Bu çalışmalarda özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankalarının enflasyon hedeflerine yakınsaması, enflasyon hedeflerine verilen ağırlığın büyüklüğüne bağlı olmaktadır. İkinci grupta yer alan çalışmalardan Łyziak vd. (2007) merkez bankası kredibilitesini etkilediği düşünülen merkez bankası bağımsızlığı, şeffaflığı, hesap verebilirliği ve kamu borcu gibi değişkenler için oluşturdukları alt endeksleri, belirli ağırlıklarla çarpıp ardından toplayarak bir merkez bankası kredibilite endeksi elde etmektedirler. Cecchetti ve Krause (2002), Siscú (2002), De Mendonça (2007) ve De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009) ve Varlık ve Dağlaroğlu (2021) ise merkez bankası kredibilitesini, merkez bankalarının beklenti anketlerine dayanan endeksler geliştirerek ölçmektedirler. Beklenti -kredibilite- boşluğunu dikkate alarak geliştirilen bu endeksler, merkez bankası kredibilitesi için nicel kredibilite düzeyini göstermektedir.

Merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi, para politikası uygulamalarının başarısını yansıtmaktadır. Literatürde merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini inceleyen çok sayıda

¹ Merkez bankası kredibilitesinin nitel bir kavram olması nedeni ile (Łyziak vd., 2007), iktisat yazınında merkez bankası kredibilitesinin genel olarak kabul edilen tek bir tanımının yapılamadığı bilinmektedir (Blinder, 2000; Bordo ve Siklos, 2017).

ampirik çalışma vardır. Bu çalışmaların bulguları incelendiğinde, merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin makroekonomik performansı olumlu yönde etkilediği görülmektedir.

Merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde merkez bankalarının enflasyon oranını kontrol edebilme gücü artmaktadır. Cukierman (1986), Agénor (2001), Bernanke (2004), Yuxiang ve Chen (2010), Montes vd. (2016), De Mendonça (2018), Aguir (2018), Kurihara (2019) ve Güler (2021) merkez bankası kredibilitésindeki artışın enflasyon beklentilerine istikrar kazandırdığı ve böylece enflasyonun kontrol edilmesine yardımcı olduğu bulgularına ulaşmışlardır. De Mendonça ve Tostes (2015), Carrière-Swallow vd. (2016), De Mendonça ve Tiberto (2017) ve Kabundi ve Mlachila (2019) bu sürecin döviz kuru kanalından geliştiğini göstermişlerdir. Buna göre merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olması, döviz kuruna istikrar kazandırarak döviz kurundan enflasyona geçiş etkisini zayıflatmakta ve böylece dezenflasyonist bulguları desteklemektedir.

Merkez bankası kredibilitésindeki artış, döviz kuru ve faiz oranı oynaklıklarını azaltmaktadır (Akosah vd., 2017). Merkez bankası kredibilitésini artarken kur piyasasında istikrar sağlanmaktadır. Bunun sonucunda merkez bankasının dalgalanma korkusu (fear of floating) azalmakta (Montes ve Ferreira, 2020) ya da kur piyasasına yapılan doğrudan müdahaleler enflasyon hedeflemesi stratejisine zarar vermemektedir (Adler vd., 2019). Krušković (2022), De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009; 2012), Montes ve Bastos (2014) ve Levieuge vd. (2018) merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesi sonucunda kısa vadeli faiz oranlarının oynaklığının azaldığını gösterirlerken, Spyromitros ve Tuysuz (2012) ve Park (2022) ise uzun vadeli faiz oranı oynaklığının düştüğünü göstermişlerdir.

Yüksek düzeyde kredibiliteye sahip olan merkez bankaları politika faiz oranında daha az değişiklik yaparak enflasyon hedeflerine ulaşmakta ve/veya enflasyonu kontrol etmektedirler. Merkez bankası kredibilitésinin yüksek olduğu ekonomilerde enflasyon ve çıktı oynaklıkları azalmakta ve politika faiz oranının oynaklığı ile enflasyon ve çıktı boşlukları arasındaki ödünleşme (trade-off) ilişkisi hafiflemektedir (Svensson, 2000; Tronzano, 2005). Blinder (2000) ve Montes ve Curi (2016) merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde enflasyonun kontrol edilebilmesi için politika faiz oranında daha az değişiklik yapılmasının yeterli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Cecchetti ve Krause (2002), Montes (2013) ve Bichal (2022) yüksek kredibilite koşullarında enflasyon ve çıktı düzeyinde meydana gelen oynaklıkların azaldığını göstermişlerdir. Bu bulgular merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde para politikasının etkinliğinin arttığını vurgulayan Yellen (2006), Potter ve Smets (2019) ve Montes ve Bastos (2014)'un bulguları ile örtüşmekte ve ayrıca merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olduğu ekonomilerde ücret ve fiyat yapışkanlıklarına rağmen, dezenflasyonist para politikalarının maliyetlerinin azaldığını ortaya koymaktadır (Ball, 1992; Fuhrer, 1994; Debelle ve Fischer, 1994; Fuhrer ve Moore, 1995; Posen, 1998). Tanuwidjaja ve Choy (2006) ve De Mendonça (2018) yüksek kredibilite koşulları altında enflasyonun merkez bankasının hedeflediği düzeye yaklaştırılma süresinin kısaldığı ve dezenflasyonist programların maliyetlerinin azaldığı sonucuna ulaşmışlardır.

Merkez bankası kredibilitésini artarken ekonomide pozitif bir geri besleme süreci gerçekleşmektedir. De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2012), Montes (2013) ve De Mendonça ve Lima (2011), merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin ekonomideki belirsizlikleri azaltarak özel sektörün yatırım harcamalarının artmasına ve dolaylı olarak istihdam düzeyinin yükselmesine neden olduğunu belirtmişlerdir. Tatiwa vd. (2018) merkez bankası kredibilitésinin yüksek düzeyde olmasının işsizlikle enflasyon arasındaki ödünleşme ilişkisini ortadan kaldırdığını açıklamışlardır. Papadamou vd. (2014) ve Chansrinoyom vd. (2020) ise yüksek kredibilitésinin ekonomik aktiviteyi pozitif yönde etkilediğini gösteren bulgular sunmuşlardır. Bu bulgular, enflasyonist olmayan bir ekonomik büyüme için, merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesi mali değişkenleri olumlu yönde etkilemektedir. De Mendonça ve Da Silva (2009) merkez bankası kredibilitésinin geliştirilmesinin daraltıcı para politikasının kamu borcu üzerindeki “hoş olmayan” etkilerini ortadan kaldırmak için güçlü bir araç işlevine sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte merkez bankası kredibilitésini iyileştirmenin ülke risk primini azalttığına (bkz. Ciro ve De Mendonça, 2016) ve mali kredibiliteyi olumlu etkilediğine (Montes vd., 2019) dair bulgular da mevcuttur.

Literatürde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) kredibilitésinin ölçülmesini ve makroekonomik değişkenlere olan etkilerinin incelenmesini konu alan az sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Merkez bankası kredibilitésinin ölçümüne odaklanan çalışmalarda, TCMB'nin enflasyon hedeflerinin ve önceki dönemlerde gerçekleşen enflasyon oranlarının enflasyon beklentileri veya kredibilite boşluğu üzerindeki etkileri incelenerek TCMB'nin kredibiliteye sahip olup olmadığı değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda kredibilite düzeyi hakkında nicel bir sayı elde edilmemekte, sadece belirli bir dönem için TCMB'nin kredibiliteye sahip olup olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. TCMB'nin kredibilitésine ilişkin farklı dönemlere ait bulgular, kredibilite kaybı olduğunu (Başkaya vd., 2008; Çiçek ve Akar, 2014), kredibilitenin zaman içinde arttığını (Başkaya vd., 2010; Çiçek vd., 2011; Başkaya vd., 2012), kredibilitenin zaman ufkuna bağlı olarak değiştirdiğini (Bulut, 2018) ve kredibilitenin zaman içinde azaldığını (Çakmaklı ve Demiralp, 2020) göstermiştir. Bunun yanı sıra Bulut (2020) TCMB'nin kredi boşluğunun rassal yürüyüş davranışı içinde olduğu ve incelenen dönemde TCMB'nin kredibilite kaybı yaşadığı sonucuna ulaşmıştır. Söz konusu çalışmalardan farklı olarak endeksleme yöntemi çerçevesinde alternatif bir merkez bankası kredibilite endeksi geliştiren Varlık ve Dağlaroğlu (2021), TCMB'nin kredibilitésinin zaman içinde hızla azaldığını göstermişlerdir. Merkez bankası kredibilitésinin makroekonomik etkilerine odaklanan çalışmalardan Doğan ve Bozdemir (2014), TCMB'nin kredibilitésinin faiz oranlarındaki değişkenliğe olan etkisini inceledikleri çalışmalarında, merkez bankası kredibilitésindeki artışın faiz oranlarındaki değişkenliği azalttığını bulmuşlardır. Varlık ve Berument (2019), TCMB'nin kredibilitésinin yüksek olduğu ve ülke risk priminin düşük olduğu durumlarda, küresel finansal şoklar karşısında para politikasının enflasyon oranını kontrol edebilme yeteneğinin arttığını açıklamışlardır. Gayaker vd. (2021), TCMB'nin kredibilite boşluğundaki artışın döviz kurundan enflasyona geçiş etkisini artırdığını ortaya koymuşlardır. Varlık ve Varlık (2021), TCMB'nin kredibilitésindeki artışın enflasyon oranını düşürdüğü bulgusuna ulaşırlarken, Varlık ve Öbekcan (2023) ise TCMB'nin kredibilitésindeki artışın Türkiye'nin ülke risk primini düşürdüğünü göstermişlerdir.

Bu çalışmada yukarıda incelenen önceki çalışmalardan farklı olarak, TCMB'nin kredibilite gelişmelerinin makroekonomik performans üzerindeki etkileri Ocak 2008 – Ağustos 2023 dönemi için aylık veriler kullanılarak incelenmektedir. Türkiye ekonomisi, TCMB'nin kredibilite gelişmeleri açısından adeta bir laboratuvar özelliği göstermektedir. Bunun nedeni TCMB'nin enflasyon beklentilerini çıplamak konusunda yeterli başarıyı gösterememesi ile açıklanmaktadır. Dolayısıyla TCMB'nin kredibilite gelişmelerinin Türkiye'nin makroekonomik performansı üzerindeki etkilerinin incelenmesi, Türkiye ekonomisinde makroekonomik istikrarın sağlanması için TCMB'nin kredibilitésinin geliştirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu yönde gerçekleştirilen çaba, alternatif politika önermelerine zemin hazırlayacaktır. Çalışmanın özgün katkısı, TCMB'nin kredibilitésinin Türkiye'nin makroekonomik performansını nasıl etkilediğini daha geniş bir veri setini kullanarak inceleyen ilk çalışma olmasıdır.

Çalışmada Litterman (1980; 1986a; 1986b) tarafından geliştirilen Bayesian Vector Autoregression (BVAR) yöntemi kullanılmaktadır. BVAR modelinin kullanılmasının nedenleri: BVAR modelinin çoklu doğrusal bağıntı sorununa neden olmaksızın çok sayıda değişken ve az sayıda serbestlik derecesiyle çalışmaya olanak sağlaması, aşırı parametreleşme sorununu değişkenlerin katsayılar üzerindeki etkilerini azaltarak gidermesi ve birim kök içeren değişkenlerin bulunduğu modellerde yansız katsayı

tahminlerinin yapılabilmesine olanak sağlamasıdır. Çalışmada kullanılan veri setinin yapısı dikkate alındığında, BVAR modelinin bu çalışmanın amacını test etmek için uygun olduğu söylenebilir.

Elde edilen bulgular merkez bankası kredibilitesindeki artışın sırasıyla ülke risk primini, döviz kurunun değişim oranını, reel faiz oranının değişimini, çıktı boşluğunu ve enflasyon boşluğunu düşürdüğünü göstermektedir. Buna göre, merkez bankası kredibilitesindeki artışın ülkeye yönelik risk algısını azaltarak makroekonomik istikrar ortamının iyileşmesine katkıda bulunduğu sonucuna varılmaktadır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde çalışmada kullanılan BVAR modeli açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti tanıtılmaktadır. Dördüncü bölümde çalışmada elde edilen bulgular sunulmaktadır. Sonuç bölümünde ise çalışma özetlenmektedir.

2. Yöntem

BVAR modeli, kısıtsız VAR modelinin aksine, çoklu doğrusal bağıntı sorununa neden olmaksızın çok sayıda değişken ve az sayıda serbestlik derecesiyle çalışmaya olanak sağlamaktadır. Kısıtsız VAR modelinde her bir değişkenin cari dönemde ve geçmiş dönemlerde gerçekleşen değerleri yer aldığı için, tahmin edilen katsayılar gözlem sayısından daha fazla olmakta ve bu nedenle katsayıların yanlış ve/veya anlamsız olan ilişkileri göstermeleri ile sonuçlanan aşırı parametreleşme sorunu ortaya çıkabilmektedir. Aşırı parametreleşme sorunu ise serbestlik derecesinde kayıplara neden olmakta ve modelin tahmin gücünü düşürmektedir. Bu noktada kısıtlı VAR modeli, kısıtsız VAR modelinde ortaya çıkan aşırı parametreleşme sorununu, araştırmacıların önsel ekonomik bilgileri (priors) çerçevesinde kullandıkları kısıtlar ile aşmaya çalışmaktadır. Ne var ki; kısıtlı VAR modeli, aşırı parametreleşme sorununu tamamen önleyememekte ve araştırmacıların önsel ekonomik bilgilerine olması gerekenden daha fazla yer vermektedir. BVAR yöntemi ise, araştırmacıların sadece iktisat teorisine ait önsel ekonomik bilgilerini dikkate almamakta, bunun yanı sıra, veri setinin yapısına ilişkin istatistiksel bilginin kullanımına da yer vermektedir. Dolayısıyla BVAR modelinde, aşırı parametreleşme sorununu gidermek için modeldeki katsayıları azaltmak yerine, değişkenlerin katsayılar üzerindeki etkileri azaltılmaktadır. Bununla birlikte BVAR modeli, birim kök içeren değişkenlerin bulunduğu modellerde yansız katsayı tahminlerinin yapılabilmesine olanak sağlamaktadır (Bessler ve Kling, 1986; Todd, 1990; Spencer 1993; Uhlig, 2005; Migliardo, 2010).

$VAR(p)$ modeli olarak ifade edilen sonlu p dereceden kısıtsız bir VAR modeli (1) numaralı eşitlikte gösterilmektedir.

$$y_t = a_0 + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \epsilon_t, \quad \epsilon_t \sim N(0, \Sigma), \quad (1)$$

burada y_t , $M \times 1$ boyutlu içsel değişkenler vektörüdür. a_0 , $M \times 1$ boyutlu kesişme vektörüdür. $A_j (j = 1, \dots, p)$, $M \times M$ boyutlu katsayılar vektörüdür. ϵ_t , sıfır ortalama ve varyans-kovaryans (VCOV) matrisi Σ ile dışsal Gauss şoklarının $M \times 1$ vektörünü göstermektedir. Tahmin edilecek katsayıların sayısı; $M + M^2 p$ 'dir. Katsayıların sayısı, modele dahil edilen değişkenlerin sayısı ile ikinci dereceden ve gecikme sırasına göre doğrusal olarak artmaktadır. Bu tür bir aşırı parametreleşme sorunu, özellikle büyük boyutlu modeller için, örnek dışı tahmin ve yapısal çıkarım yapmak açısından yanlış sonuçlara neden olabilmektedir.

BVAR yaklaşımı kısıtsız VAR modelindeki bu durumu, bilgilendirici eşlenik önseller (priors) olarak adlandırılan ek yapı uygulanmasına olanak tanıyarak ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Bu sayede BVAR yaklaşımı büyük boyutlu modellerin tahmin edilebilmesine olanak sağlamaktadır (Doan vd., 1984; Bańbura vd., 2010). Modele eklenen önseller, model parametrelerini basit bir karşılaştırmaya doğru zorlayarak tahmin hatasını azaltmakta ve örnek dışı tahmin doğruluğunu artırmaktadırlar (Koop, 2013).

BVAR yaklaşımında önsel seçimin doğru bir şekilde gerçekleştirilmesi oldukça önemlidir. Litterman (1980) çalışmasında, ön-örneklem üzerinden örneklem dışı tahmin performansını en üst düzeye çıkaracak şekilde önsel hiper parametreler belirlemiştir. Del Negro ve Schorfheide (2004), marjinal olasılığı maksimuma çıkararak değerleri önsel olarak tercih etmişlerdir. Bańbura vd. (2010), örneklem içi uyumu karar kriteri olarak kullanmışlardır. Villani (2009), ekonomi teorisinin büyük boyutlu modeller için önsel belirlemede yeterli olmadığı noktasından hareket ederek durağan durumu önsel olarak kabul etmiştir. Giannone vd. (2015) ise önsel belirleme süreci için geliştirdikleri hiyerarşik yaklaşımda, önsel hiper parametrelerin tahmin edilecek ek parametreler olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Farklı bir ifade ile hiyerarşik yaklaşımda, önsel hiper parametrelere kendi hiper önsellerinin atanması sağlanmaktadır. Bu çalışmada önselleri belirlemek için Giannone vd. (2015)'nin hiyerarşik yaklaşımı kullanılmaktadır.

Önsellerin belirlenmesinde kullanılan hiyerarşik yaklaşım, Bayes Yasası çerçevesinde (2) ve (3) numaralı eşitliklerde gösterilmektedir.

$$p(\gamma|y) \propto p(y|\theta, \gamma)p(\theta|\gamma)p(\gamma), \quad (2)$$

$$p(y|\gamma) = \int p(y|\theta, \gamma)p(\theta|\gamma)d\theta, \quad (3)$$

burada $y = (y_{p+1}, \dots, y_T)^T$. θ , VAR modelinin parametreler vektörüdür. γ , hiper parametreler kümesini göstermektedir. (2) numaralı eşitliğin ilk kısmı $[p(\gamma|y)]$, (3) numaralı eşitlikteki θ parametrelerine göre marjinalleştirilmiştir. Marjinal olasılık (ML) olarak da adlandırılan $[p(y|\gamma)]$, hiper parametrelerin bir fonksiyonu olarak veri yoğunluğunu açıklamaktadır. Veri yoğunluğu, θ parametrelerine göre marjinaldir ve γ hiper parametrelerine bağlıdır. ML, hiper parametre seçimi için bir karar kriteri olarak kullanılabilir; maksimizasyon ampirik bir Bayes yöntemini oluşturmaktadır. Hiyerarşik yaklaşımda ML, arka hiper parametre alanının tamamını keşfetmek için kullanılmakta ve onları çevreleyen belirsizliği kabul etmektedir. Teorik olarak temellendirilmiş bu yaklaşım sağlam bir çıkarımda bulunma olanağı sağlamakta ve etkili bir şekilde uygulanabilmektedir (Giannone vd., 2015).

Giannone vd. (2015) hiyerarşik yaklaşımda üç spesifik önsel kullanılmaktadır. Bunlar; Minnesota (Litterman) önseli yöntemi, Doan vd. (1984) ve Bańbura vd. (2010) tarafından önerilen önsel katsayıların toplamı yöntemi ve Sims ve Zha (1998) tarafından geliştirilen kukla-ilk-gözlem öncelik yöntemidir (tek birim kök önseli) (Sims ve Zha 1998).

Minnesota önseli, tüm değişkenlerin rastgele yürüyüş süreçlerini takip ettiği hipotezine dayanmaktadır. Bu spesifikasyon genellikle makroekonomik zaman serisi tahminlerinde iyi bir performans göstermekte ve doğruluğu değerlendirmek için bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. Minnesota önseli (4) ve (5) numaralı eşitliklerde gösterilen momentler ile karakterize edilmektedir.

$$\mathbb{E}[(A_s)_{ij}|\Sigma] = \begin{cases} 1 & \text{eğer } i = j \text{ ve } s = 1, \\ 0 & \text{aksi takdirde.} \end{cases} \quad (4)$$

$$\text{cov}[(A_s)_{ij}, (A_r)_{kl}|\Sigma] = \begin{cases} \lambda^2 \frac{1}{s^a} \frac{\Sigma_{ik}}{\psi_j/(d-M-1)} & \text{eğer } l = j \text{ ve } r = s \text{ ve} \\ 0 & \text{aksi takdirde} \end{cases} \quad (5)$$

λ , tüm varyansların ve kovaryansların ölçeğini kontrol eden ve önselin genel sıklığını etkin bir şekilde belirleyen anahtar hiper parametredir. Dolayısıyla λ , önselin ve verinin göreceli önemini tartmaktadır. $\lambda \rightarrow 0$ için önsel, verilerdeki her türlü bilgiden daha önemli olmaktadır. $\lambda \rightarrow \infty$ olduğunda, sonsal dağılım örneklem bilgisini yansıtmaktadır. Artan gecikme sırası ile varyans küçülme derecesini yöneten α , daha uzak gözlemler için küçülme derecesini kontrol etmektedir. Farklı bir ifade ile α , uzak gözlemlerin etkisini etkili bir şekilde daraltmaktadır. Son olarak, Ψ 'nin j 'inci değişkeni

olan ψ_j , bağımlı değişken dışındaki değişkenlerin gecikmeleri üzerindeki önselin standart sapmasını kontrol etmektedir.

Minnesota önseline ilişkin iyileştirmeler, genellikle ilk gözlemlere ilişkin VAR modellerinin tahmin koşullandırmasının belirttiği deterministik bileşenin önemini azaltmaya çalışan ek önseller olarak uygulanmaktadır (Giannone vd., 2015). Bu deterministik bileşen, başlangıç koşulları ve tahmin edilen VAR katsayıları dikkate alınarak gelecekteki gözlemlerin beklentisi şeklinde tanımlanmaktadır. Doan vd. (1984) tarafından geliştirilen önsel katsayıların toplamı, buna örnek gösterilebilir. Bu önsel, zaman serisinin başlangıcında değişiklik olmayan bir tahminin optimal olduğu fikrini önermekte ve veri matrisinin üzerine kukla gözlemler eklenerek uygulanmaktadır. Kukla gözlemler (6) ve (7) numaralı eşitliklerde gösterilmektedir.

$$y_{M \times M}^+ = \text{diag} \left(\frac{\bar{y}}{\mu} \right), \quad (6)$$

$$x_{M \times (1+Mp)}^+ = [0, y^+, \dots, y^+], \quad (7)$$

burada \bar{y} , ilk p üzerindeki ortalamaların $M \times 1$ boyutlu vektörüdür. Anahtar hiper parametre μ , varyansı ve dolayısıyla önselin sıklığını kontrol etmektedir. $\mu \rightarrow \infty$ için önsel etkisiz hale gelirken, $\mu \rightarrow 0$ için model, değişken sayısı kadar birim kök içeren ve eş bütünleşmenin olmadığı bir forma dönüşmektedir.

Sonuncu önsel Sims (1993) ve Sims ve Zha (1998) tarafından geliştirilen, veride eş bütünleşme ilişkisine olanak tanıyan tek birim kök önselidir. Önsel, değişkenleri ya koşulsuz ortalamalarına doğru ya da en az bir birim kökün varlığına doğru itmektedir. Bu yöntemde kukla gözlemler (8) ve (9) numaralı eşitliklerde gösterilmektedir.

$$y_{1 \times M}^{++} = \frac{\bar{y}^T}{\delta}, \quad (8)$$

$$x_{1 \times (1+Mp)}^{++} = \left[\frac{1}{\delta}, y^{tt}, \dots, y^{tt} \right], \quad (9)$$

burada \bar{y} , yukarıdaki gibi tanımlanmaktadır. Benzer şekilde, δ anahtar hiper parametredir. $\delta \rightarrow \infty$ olduğunda önsel herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Buna karşın $\delta \rightarrow 0$ ise tüm değişkenler koşulsuz ortalamalarında olmaya zorlanmaktadır. Katsayıların toplamı ve tek birim kök önselleri, VAR modellerinin düzey tahmininde yaygın olarak kullanılmakta ve önsel seçiminde hiyerarşik yaklaşıma uygunluk göstermektedir.

3. Veri Seti

Çalışmada TCMB'nin kredibilitesinde meydana gelen bir pozitif şoka makroekonomik performans değişkenlerinin nasıl tepki verdiği incelenmektedir. Çalışma Ocak 2008 – Ağustos 2023 dönemini kapsamaktadır. Çalışmada aylık veriler kullanılmaktadır. Dönem aralığı veri setinin uygunluğu dikkate alınarak seçilmiştir.

Tepki tanımlamasında Cholesky ayrıştırması kullanıldığı için sonuçlar değişkenlerin model içindeki sıralamasına duyarlılık göstermektedir. Buna göre tahmin edilen BVAR Modelinde TCMB'nin kredibilite endeksine ($CI_{V\&D}$) bir birim şok verilmekte ve bu şoka sırasıyla logaritmik olarak ifade edilen ülke risk priminin [$\text{Log}(CDS)$], döviz kurunun değişim oranının (dFX), reel faiz oranının değişiminin (dr), çıktı boşluğu oranının (y_{gap}) ve enflasyon boşluğu oranının (π_{gap}) verdikleri tepkiler sunulmaktadır. Veri setine ait bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Veri Seti

Değişkenler	Dönüştürme	Kaynak
Merkez bankası kredibilitesi	$CI_{V\&D}$ -Level-	EVDS
Ülke risk primi	$Log(CDS)$	Thomson Reuters Data Stream
Döviz kuru	$dFX = Log(FX)_t - Log(FX)_{t-1}$	EVDS
Reel faiz oranı	$dr = r_t - r_{t-1}$	T.C. Hazine Bakanlığı
Çıktı boşluğu oranı	$y_{gap} = \frac{Log(CI)_{seas} - trend}{ID}$	EVDS
Enflasyon boşluğu oranı	$\pi_{gap} = \pi_t - \pi_{target}$	EVDS

Merkez bankası kredibilitesi için Varlık ve Dağlaroğlu (2021)'nin geliştirdikleri merkez bankası kredibilite endeksi kullanılmıştır ($CI_{V\&D}$). Endeksin hesaplanmasında kullanılan yöntem (10) numaralı eşitlikte yer almaktadır.

$$CI_{V\&D} = \begin{cases} 1 & ; & \pi^T = E(\pi) = \pi^F < \%10 \\ 1 & ; & \pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < \%10 \\ 1 & ; & \pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < \%10 \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F} & ; & \pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < \%10 \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T} & ; & \%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T \\ 0 & ; & E(\pi) \geq \%10 \vee E(\pi) \leq \%0 \end{cases} \quad (10)$$

(10) numaralı eşitlikte yer alan $[E(\pi)]$ özel kesimin 12 ay sonrası için medyan enflasyon beklentisini göstermektedir. π^T , merkez bankasının ilgili yıl için belirlediği enflasyon hedefidir π^F , merkez bankasının yılın ilk enflasyon raporunda kamuoyuna açıkladığı yılsonu enflasyon tahminidir. Ekonominin karşılaşılabileceği deflasyonist süreçleri tanımlamak için bir eşik değer olarak enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığının alt sınırı kullanılmaktadır. Enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığının alt sınırı π_{min}^T ile gösterilmektedir.

$CI_{V\&D}$ değerleri 0 ile 1 arasında değişmektedir. Endeksin 1 değerini alması tam kredibilite durumunu, 0 değerini alması kredibilitenin olmadığını ve 0 ile 1 arasında değişmesi eksik kredibilite durumunu göstermektedir. $CI_{V\&D}$ endeksinde tam kredibilite için üç farklı koşul tanımlanmaktadır. Bunlar; $\pi^T = E(\pi) = \pi^F < \%10$, $\pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < \%10$ ve/veya $\pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < \%10$ 'dır. Dolayısıyla enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefine ve/veya enflasyon tahminine tam olarak çıpılanması ya da bunların arasında gerçekleşmesi tam kredibilite değeri ile puanlanmaktadır. Endeksin 0 ile 1 arasında değiştiği eksik kredibilite durumu için iki farklı koşul tanımlanmaktadır. Birincisi; $\pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < \%10$ ise, merkez bankası kredibilite endeksi $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F}\right)$ formülü ile hesaplanmaktadır. Buna göre enflasyon beklentileri merkez bankasının enflasyon tahminine yaklaşırsa merkez bankasının kredibilitesi yükselmektedir. İkincisi; $\%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T$ ise, merkez bankası kredibilite endeksi $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T}\right)$ formülü ile hesaplanmakta ve ekonomideki deflasyonist eğilimleri açıklamaktadır. Son olarak, tam kredibilite kaybı iki farklı koşulla gösterilmektedir: $E(\pi) \geq \%10$ veya $E(\pi) \leq \%0$. Merkez bankası tam kredibilite kaybı ile karşılaşıncaya endeks 0 değerini almaktadır.

Literatürde daha önce Cecchetti ve Krause (2002), Siscú (2002), De Mendonça (2007) ve De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009) tarafından geliştirilen merkez bankası kredibilite endekslerinden farklı olarak, Varlık ve Dağlaroğlu (2021) tarafından geliştirilen kredibilite endeksinde, enflasyon oranı için seçilen $\%10$ eşik değeri gelişmekte olan ülke merkez bankalarının kredibilite düzeylerinin değerlendirilmesine daha fazla uygunluk göstermektedir. Bununla birlikte endeks, kredibilite gelişmelerini alternatif koşulları dikkate alarak formüle etmesi nedeniyle daha dinamik bir biçimde hareket etmekte ve bu

sayede TCMB'nin kredibilite gelişmelerini dönemsel olarak daha iyi yansıtmaktadır (Varlık ve Öbekcan, 2023: 133-136). Çalışmada $CI_{V\&D}$ düzey olarak kullanılmaktadır. $CI_{V\&D}$ 'nin hesaplanmasında kullanılan 12 ay sonrası için medyan enflasyon beklentisi verisi TCMB'nin Elektronik Veri Dağıtım Sistemindeki (EVDS) Piyasa Katılımcıları Anketi Tanımsal İstatistikleri veri grubundan elde edilmiştir.

Ülke risk primi için Türkiye'nin beş yıllık CDS primi (Credit Default Swap) kullanılmaktadır. Çalışmada CDS değişkeninin logaritmik olarak kullanılmasına karar verilmiştir [$\text{Log}(CDS)$]. CDS primi, Thomson Reuters Data Stream veri tabanından elde edilmiştir.

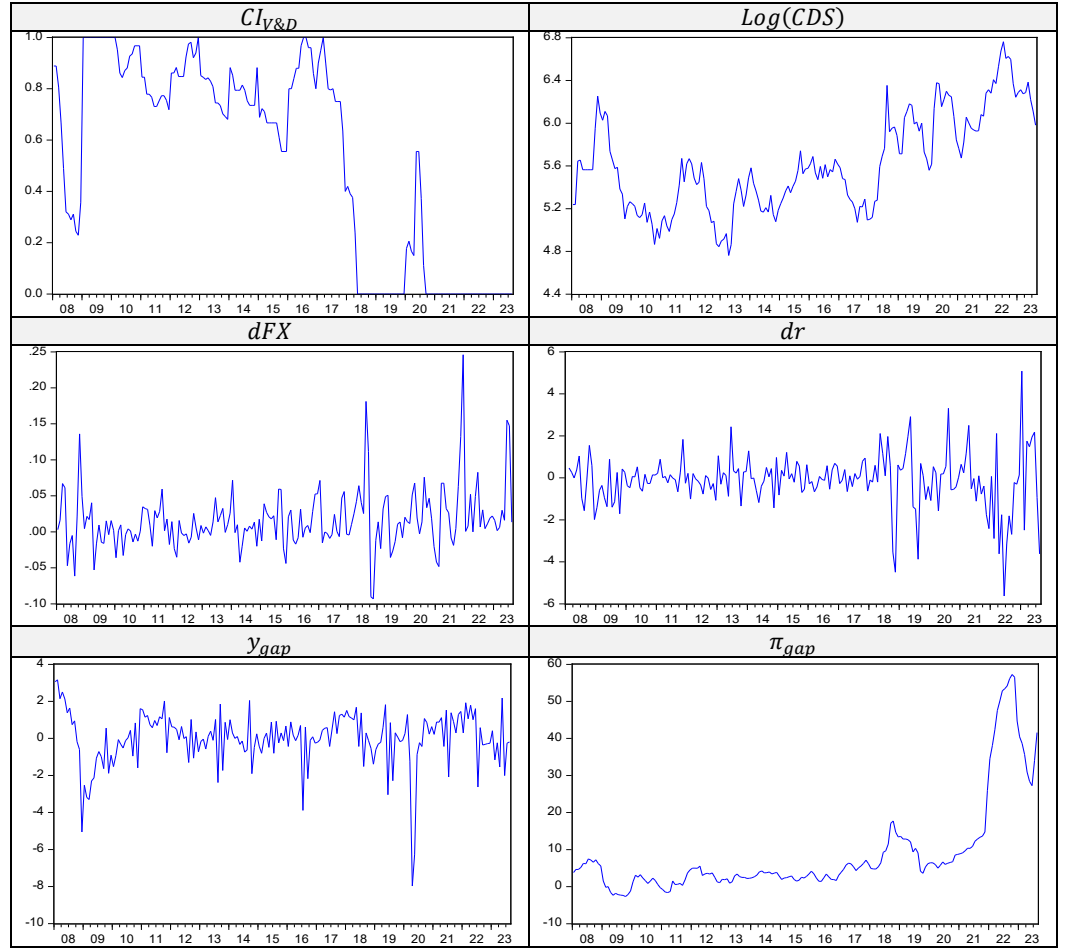
Döviz kuru değişkeni için, sepet döviz kurunun değişim oranı kullanılmaktadır. Sepet döviz kuru USD/TRY ve EUR/TRY döviz satış kurlarının eşit ağırlıklandırılması ile oluşturulmakta ve ardından sepet kurun logaritmik birinci farkı alınmaktadır [$dFX = \text{Log}(FX)_t - \text{Log}(FX)_{t-1}$]. Döviz kuru değişkenleri EVDS veri tabanından elde edilmiştir.

Reel faiz oranı hesaplanırken $r = \left[\left(\frac{1+i_{DIBS}}{1+\pi_{t+12}} \right) - 1 \right] * 100$ formülü kullanılmaktadır. Burada i_{DIBS} , sabit maliyetli DİBS'lerin aylık ortalama nominal bileşik faiz oranıdır. π_{t+12} ise 12 ay sonrası için beklenen yıllık enflasyon oranının medyan değerini göstermektedir. i_{DIBS} serisi T.C. Hazine Bakanlığı veri tabanından, π_{t+12} serisi ise EVDS Piyasa Katılımcıları Anketi Tanımsal İstatistiklerinden elde edilmiştir. Çalışmada reel faiz oranı değişkeninin değişimi kullanılmaktadır [$dr = r_t - r_{t-1}$].

Çıktı boşluğu oranı $\left[y_{gap} = \left(\frac{\text{Log}(IP)_{seas} - IP_{trend}}{IP_{trend}} \right) \right]$ formülü kullanılarak hesaplanmaktadır. Burada, $\text{Log}(IP)_{seas}$ logaritması alınmış ve Census X-13 yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmış sanayi üretim endeksidir. Bu seri Hodrick-Prescott filtresinden geçirilerek ilgili değişkenin trendini gösteren IP_{trend} serisi hesaplanmaktadır. Sanayi üretim endeksi EVDS veri tabanından elde edilmiştir.

Enflasyon boşluğu değişkeni [$\pi_{gap} = \pi_t - \pi_{target}$] formülü ile hesaplanmaktadır. Burada π_t , gerçekleşen enflasyon oranıdır. π_t , logaritmik TÜFE endeksinin 12 aylık farkı alınarak hesaplanmaktadır. TÜFE endeksi EVDS veri tabanından elde edilmiştir. π_{target} ise TCMB'nin ilgili yıla ait yıllık enflasyon hedefini göstermektedir. Söz konusu değişkene TCMB'nin yıllık Para ve Kur Politikası raporlarından ulaşılmıştır. Çalışmada dönüştürme işlemi yapılan veri setinin zaman serisi Şekil 1'de gösterilmektedir.

Çalışmada BVAR yöntemi uygulanmadan önce değişkenlerin durağanlığı sınanmaktadır. Dönüştürme işlemi uygulanmış değişkenlerin Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testlerinin sonuçları Tablo 2'de sunulmaktadır. Birim kök testi bulguları incelendiğinde, dFX , dr ve y_{gap} değişkenleri için, birim kök olduğuna dair boş hipotez reddedilmekte ve değişkenlerinin düzeyde durağan olduğu bulgusuna ulaşılmıştır [I(0)]. $CI_{V\&D}$, $\text{Log}(CDS)$ ve π_{gap} değişkenleri için yapılan birim kök testlerinde, birim kök olduğuna dair boş hipotez reddedilememiştir. Bu değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları [I(1)], ancak birinci farkları alındığında durağan oldukları görülmektedir.

Şekil 1. Veri Setinin Zaman Serisi

VAR analizinin modeldeki parametrelerin tahmini için değil, değişkenlerin aralarındaki ilişkilerin yönünün belirlenmesi için yapıldığını savunan Sims (1980), Tiao ve Box (1981), Tiao ve Tsay (1983), Cooley ve Leroy (1985), Litterman (1986) ve Doan (1992; 2010), durağan olmayan serilerin farkları alınarak durağan hale getirilmelerinin bilgi kaybına neden olacağını belirterek, modelin değişkenleri arasında bir eşbütünlük ilişkisi varsa, durağan olmayan serilerin birinci farklarının alınmasına gerek duyulmadan VAR analizinin yapılabileceğini öne sürmektedirler. Uhlig (2005) BVAR modelinin yapısının bu görüşe uygunluk gösterdiğini belirtmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada $CI_{V\&D}$, $Log(CDS)$ ve π_{gap} değişkenlerinin düzeyde durağan olmayan şekilde kullanılmalarına karar verilmiştir. Öte yandan modelin değişkenleri arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı, durağan olmayan serilerin birinci farklarının alınmasını gerektirmeden BVAR analizinin yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin aynı dereceden durağan olmamaları ve I(2) özelliği göstermemeleri nedeniyle, değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığı ARDL sınır testi ile incelenmiştir. ARDL sınır testi bulguları Tablo 3'te sunulmaktadır. Modelde F-istatistiği için AIC bilgi kriterine göre otomatik olarak seçilen uygun gecikme uzunlukları: $CI_{V\&D}$ için 1, $Log(CDS)$ için 2, dFX için 0, dr için 1, y_{gap} için 3 ve son olarak π_{gap} için 0'dır [ARDL(1, 2, 0, 1, 3, 0)]. Hesaplanan F-istatistiği 7.6446 bulunmuştur. F-istatistiğinin, %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için üst sınır kritik değerlerden daha büyük olması nedeniyle değişkenler arasında eş bütünlük ilişkisinin olmadığını ileri süren boş hipotez reddedilmekte ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 2. Birim kök testleri

Değişkenler		ADF		PP	
		Sabit	Trend & Sabit	Sabit	Trend & Sabit
$CI_{V\&D}$	Düzyey	-1.4595 (0.5520)	-2.8762 (0.1727)	-1.4877 (0.5378)	-2.6141 (0.2746)
	Birinci Fark	-8.3647*** (0.000)	-8.3634*** (0.000)	-11.0488*** (0.000)	-11.0191*** (0.000)
$Log(CDS)$	Düzyey	-2.2109 (0.2032)	-2.9032 (0.1639)	-2.2803 (0.1794)	-2.9032 (0.1639)
	Birinci Fark	-12.9677*** (0.0000)	-12.9319*** (0.0000)	-12.9496*** (0.0000)	-12.9115*** (0.0000)
dFX	Düzyey	-9.8420*** (0.0000)	-10.4604*** (0.0000)	-9.0551*** (0.0000)	-9.2456*** (0.0000)
	Birinci Fark	----	----	----	----
dr	Düzyey	-7.3436*** (0.0000)	-7.3469*** (0.0000)	-11.0777*** (0.0000)	-11.0756*** (0.0000)
	Birinci Fark	----	----	----	----
y_{gap}	Düzyey	-5.8192*** (0.0000)	-5.8165*** (0.0000)	-10.4890*** (0.0000)	-10.4541*** (0.0000)
	Birinci Fark	----	----	----	----
π_{gap}	Düzyey	3.1806 (1.0000)	1.8728 (1.0000)	-0.8058 (0.8148)	-1.9889 (0.6032)
	Birinci Fark	-3.0253** (0.0345)	-3.6921** (0.0255)	-6.8889*** (0.0000)	-6.9930*** (0.0000)

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Parantez içindeki değerler olasılıkları göstermektedir. Birim kök testlerinde Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmaktadır. ADF Testinde maksimum gecikme uzunluğu otomatik olarak belirlenmektedir. PP Testinde Barlett Kernel Metodu kullanılmaktadır. Bandwidth Genişliği Newey-West yöntemi ile belirlenmektedir.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi

F-istatistiği	k	Anlamlılık Düzeyi (%)	I(0)	I(1)
7.6446	5	1	3.06	4.15
		5	2.39	3.38
		10	2.08	3.00

Not: k, modelin bağımsız değişken sayısını göstermektedir.

4. Ampirik Bulgular

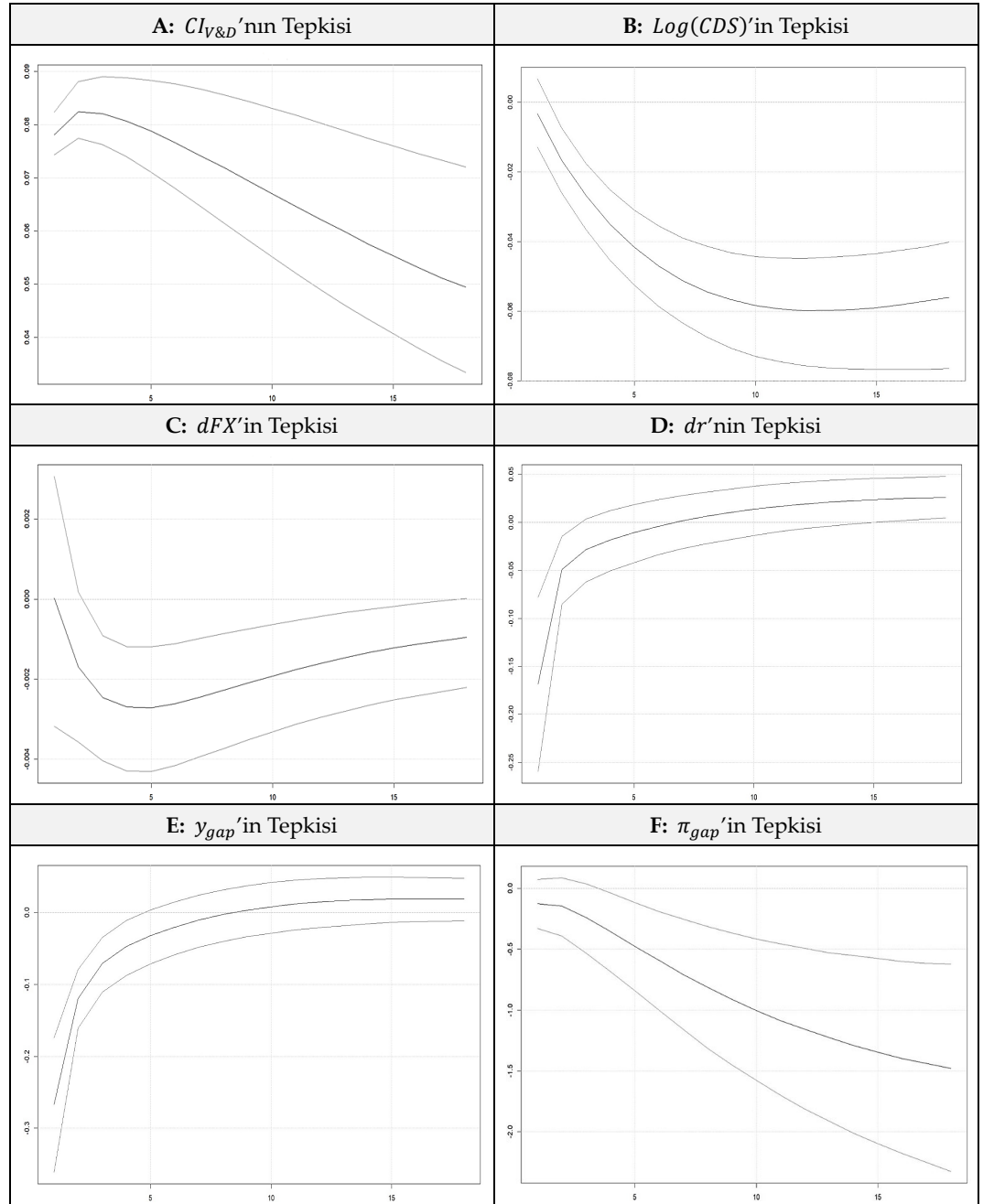
BVAR modelini tahmin etmek için öncelikle modelin uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Modelin uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine (SC) göre 1 olarak belirlenmiştir. Merkez bankası kredibilitesinin tamamen kayb olduğu dönemlerde endeks 0 değerini almaktadır. Sıfır değerlerinin yer aldığı veri setinin bulunduğu zaman serisi tahminlerinde, 0 değeri tahmin bulgularını etkileyebilmektedir. Bu durumu kontrol edebilmek için merkez bankasının kredibilitesinin olmadığı dönemlerde 1 değeri alan ve diğer dönemlerde (eksik ve tam kredibilite dönemlerinde) 0 değeri alan bir kukla değişken tanımlanarak dışsal değişken olarak kullanılmıştır.

Çalışmada VAR katsayılarının dağılımı için Giannone vd. (2015)'in geliştirdiği önseller kullanılmıştır. Belirlenen hiper parametre değerleri $\lambda = 1.64$, $\alpha = 65.98$ ve $\Psi = 0.004$ ' dir.

Merkez bankası kredibilitesi şoklarının tanımlanmasında Cholesky ayrıştırması kullanılmaktadır. Bu nedenle modelde değişkenlerin sıralaması önemlidir. Tüm değişkenler kendisinden önce gelen değişkenlerden eş zamanlı olarak etkilenmekte, fakat kendisinden sonra gelen değişkenlerden eş zamanlı olarak etkilenmemekte ve ayrıca tüm

değişkenler birbirlerini gecikme ile etkilemektedirler. Buna göre çalışmada kullanılan değişkenlerin sıralaması şöyledir: TCMB'nin kredibilite endeksi ($CI_{V\&D}$), logaritmik olarak ifade edilen ülke risk primi [$Log(CDS)$], döviz kurunun değişim oranı (dFX), reel faiz oranının değişimi (dr), çıktı boşluğu oranı (y_{gap}) ve enflasyon boşluğu oranıdır (π_{gap}). Dolayısıyla örneğin $CI_{V\&D}$ değişkeni $Log(CDS)$, dFX , dr , y_{gap} ve π_{gap} değişkenlerini eşzamanlı olarak etkilemekte, ancak bu değişkenlerden eş zamanlı olarak etkilenmemektedir. Benzer şekilde $Log(CDS)$ değişkeni $CI_{V\&D}$ değişkeninden eşzamanlı olarak etkilenirken, kendisinden sonra gelen değişkenleri eş zamanlı olarak etkilemektedir. Bununla birlikte tüm değişkenler birbirlerini gecikmeli olarak etkilemektedirler.

Merkez bankası kredibilitesi değişkeninin hata terimlerinde meydana gelen şokun diğer değişkenler üzerindeki etkisi Şekil 2'de gösterilmektedir. Panel A, $CI_{V\&D}$ 'ya verilen bir birim şokun kendisini nasıl etkilediğini raporlamaktadır. Bu etki tüm dönemler için pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Panel B'de $CI_{V\&D}$ değişkeninde meydana gelen bir birim pozitif şoka $Log(CDS)$ değişkeninin azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepkinin ikinci dönemden sonra istatistiksel olarak anlamlı bulunması, kredibilite artışlarının Türkiye'ye yönelik risk algısını azalttığı yönünde değerlendirilmektedir. Panel C'de $CI_{V\&D}$ değişkeninde meydana gelen bir birim pozitif şoka dFX değişkeninin azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepkinin üçüncü ve on yedinci dönemler arasında istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Bu bulgu merkez bankası kredibilitesindeki artışların döviz kurunun değişim oranını azalttığını, farklı bir ifade ile kur piyasasındaki dalgalanmaları azalttığını ortaya koymaktadır. Panel D'de, $CI_{V\&D}$ 'da meydana gelen bir birim pozitif şok karşısında dr değişkeninin ilk yedi dönem azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepki, ilk üç dönem istatistiksel olarak anlamlı bulunmaktadır. Ayrıca dr değişkeninin verdiği tepkinin yedinci dönemden sonra artış yönünde olduğu, ancak bu tepkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı bulgusu elde edilmektedir. Merkez bankası kredibilitesindeki artışa reel faiz oranında meydana gelen değişimin azalarak tepki vermesi, kredibilite artışlarının faiz oranındaki değişimi azalttığı, yani faiz oranında meydana gelen dalgalanmaları azalttığı şeklinde yorumlanmaktadır. Panel E, $CI_{V\&D}$ 'ya bir birim pozitif şok verildiğinde y_{gap} 'in etki tepkilerini raporlamaktadır. $CI_{V\&D}$ değişkeninde meydana gelen bir birim pozitif şoka y_{gap} değişkeninin ilk dokuz dönem azalarak tepki verdiği ve bu tepkinin ilk beş dönem istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Ayrıca dokuzuncu dönemden sonra artış şeklinde verilen tepkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Bu bulgu, merkez bankası kredibilitesindeki artışların çıktıyı potansiyel düzeyine yaklaştırarak büyümeye istikrar kazandırdığı şeklinde yorumlanmaktadır. Panel F'de π_{gap} değişkeninin $CI_{V\&D}$ 'da meydana gelen bir birim pozitif şoka azalarak tepki verdiği görülmektedir. Bu tepkinin dördüncü dönemden sonra istatistiksel olarak anlamlı bulunması, merkez bankası kredibilitesindeki artışların merkez bankasına enflasyonu çıplamak konusunda başarı sağladığını ortaya koymaktadır. Merkez bankaları için optimal politikanın kendi kayıp fonksiyonunda yer alan çıktı ve enflasyon boşluklarını minimize etmek olduğu düşünüldüğünde, çıktı ve enflasyon açığının merkez bankası kredibilitesindeki artışa azalarak verdiği tepki, merkez bankası kredibilitesindeki artışın optimal politika uygulamalarına ve enflasyonist olmayan bir ekonomik büyüme sürecine katkı vereceği yönünde değerlendirilmektedir.

Şekil 2. Makroekonomik değişkenlerin merkez bankası kredibilitesi şokuna tepkileri

Not: Düz siyah çizgiler 18 aylık dönem için etki tepkileri gösterirken, gri çizgiler ise etki-tepkiler için bir standart sapma güven aralıklarını göstermektedir.

5. Sonuç

Merkez bankası kredibilitesinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi, para politikası uygulamalarının başarısını yansıtmaktadır. Merkez bankası kredibilitesinin geliştirilmesi merkez bankasının enflasyon oranını kontrol edebilme gücünü artırmakta, döviz kurunun ve faiz oranının oynaklıklarını azaltmakta, enflasyon ve çıktı oynaklıklarını azaltmakta, politika faiz oranının oynaklığı ile enflasyon ve çıktı boşlukları arasındaki ödünlüşme ilişkisini hafifletmekte, yatırım ortamının gelişmesine katkı sağlamakta ve mali değişkenleri olumlu yönde etkilemektedir.

Bu çalışmada TCMB'nin kredibilite gelişmelerinin Türkiye'nin makroekonomik performansı üzerindeki etkileri Ocak 2008 – Ağustos 2023 dönemi için aylık veriler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada Litterman (1980; 1986a; 1986b) tarafından

geliştirilen Bayesian Vector Autoregression (BVAR) yöntemi kullanılarak TCMB'nin kredibilitesinde meydana gelen bir birim pozitif şoka makroekonomik performans değişkenlerinin nasıl tepki verdiği gösterilmiştir.

BVAR modelinden elde edilen etki-tepki bulguları merkez bankası kredibilitesinde meydana gelen bir birim pozitif şoka ülke risk priminin, döviz kurunun değişim oranının, reel faiz oranının değişiminin, çıktı boşluğunun ve enflasyon boşluğunun azalarak tepki verdiklerini göstermektedir. Merkez bankası kredibilitesinde meydana gelen artış karşısında bu değişkenlerin azalarak verdiği tepki ülke risk primi için ikinci dönemden sonra, döviz kurunun değişim oranı için üçüncü ve on yedinci dönemler arasında, reel faiz oranındaki değişim için ilk üç dönem, çıktığı boşluğu için ilk beş dönem ve enflasyon boşluğu için dördüncü dönemden sonra istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgular, merkez bankası kredibilitesindeki artışların ülkeye yönelik risk algısını azaltarak sırasıyla döviz kurunda ve faiz oranında meydana gelen dalgalanmaları azalttığı, çıktıyı potansiyel düzeyine yaklaştırarak ekonomik büyümeye istikrar kazandırdığı ve enflasyonun merkez bankasının enflasyon hedefleri doğrultusunda kontrol edilmesini sağladığı şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla merkez bankası kredibilitesindeki artışlara çıktı ve enflasyon boşluklarının azalarak tepki vermeleri, kredibilite artışlarının merkez bankasının optimal politika uygulamalarını desteklediğini ve enflasyonist olmayan bir ekonomik büyüme süreci için merkez bankası kredibilitesinin geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları Cecchetti ve Krause (2002), Montes (2013), Papadamou vd. (2014), Chansrinoyom vd. (2020) ve Bicchil (2022)'in bulguları ile örtüşmektedir.

Elde edilen bulgular bir arada değerlendirildiğinde, TCMB'nin kredibilitesinin geliştirilmesinin Türkiye'nin makroekonomik performansını olumlu yönde etkilediği, makroekonomik istikrara katkı sağladığı ve TCMB'nin optimal politika uygulamalarını desteklediği sonucuna ulaşılmaktadır. Buradan hareketle merkez bankası kredibilitesini geliştirmek için alternatif politikalar ve / veya politika tasarımları önerilebilir. Örneğin Varlık ve Öbekcan (2023) merkez bankası kredibilitesini geliştirmek için, merkez bankası başkanlarının ve para politikası kurulu üyelerinin görev süreleri tamamlanmadan görevden alınmalarını zorlaştıran hukuksal çerçevenin oluşturulmasını, enflasyon hedeflerinin beklentileri çıpalama işlevi sağlayacak şekilde belirlenmesini, yani inandırıcılığı olan gerçekçi bir oranın hedeflenmesini ve merkez bankasının sözlü yönlendirme politikalarının merkez bankası kredibilitesini artıracak şekilde uygulanmasını, yani iletişim politikasının tutarsız olmayacak bir şekilde yapılmasını önermektedirler.

Kaynakça

- Adler, G., Lama, R., & Medina, J. P. (2019). Foreign exchange intervention and inflation targeting: The role of credibility. *Journal of Economic Dynamics & Control*, 106, 103716, 1-20. <https://doi.org/10.1016/j.jedc.2019.07.002>
- Agénor, P., & Taylor, M. P. (1992). Testing for credibility effects. *Staff Papers - International Monetary Fund*, 39(3), 545-571. <https://doi.org/10.2307/3867473>
- Agénor, P.R. (2001). Monetary policy under flexible exchange rates: An introduction to inflation targeting. *Central Bank of Chile Working Papers*, No.124.
- Aguir, A. (2018). Central bank credibility, independence, and monetary policy. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 7(3), 91-110. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2018-0025>
- Akosah, N.K., Acquaye, I., & Loloh, F. W. (2017). Monetary policy credibility and macro-dynamics: Evidence from Ghana. *Applied Economic Letters*, 24(21), 1567-1574. <https://doi.org/10.1080/13504851.2017.1332739>
- Ball, L. (1995). Disinflation with imperfect credibility. *Journal of Monetary Economics*, 35(1), 5-23. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(94\)01166-8](https://doi.org/10.1016/0304-3932(94)01166-8)

- Bañbura, M., Giannone, D., & Reichlin, L. (2010). Large Bayesian vector auto regressions. *Journal of Applied Econometrics (Chichester, England)*, 25(1), 71-92. <https://doi.org/10.1002/jae.1137>
- Başkaya, S., Kara, H., & Mutluer, D. (2008). Expectations, communication and monetary policy in Turkey. *CBRT Working Paper*, 08/01.
- Başkaya, Y. S., Gülşen, E., & Kara, A. H. (2012). Inflation expectations and central bank communication in turkey. *Central Bank Review*, 12(2), 1-10.
- Başkaya, Y. S., Gülşen, E., & Orak, M. (2008). Hedef revizyonu öncesi ve sonrasında enflasyon beklentileri. *TCMB Ekonomi Notları*, 10(01).
- Bernanke, B. (1999). *Inflation targeting: Lessons from the international experience*. Princeton University Press.
- Bernanke, B. S. (2005). What have we learned since October 1979? *Review - Federal Reserve Bank of St. Louis*, 87(2), 277-282.
- Bessler, D. A., & Kling, J. L. (1986). Forecasting vector autoregressions with Bayesian priors. *American Journal of Agricultural Economics*, 60(1), 144-151.
- Bicchal, M. (2022). Central bank credibility and its effect on stabilization. *Economic Analysis and Policy*, 76, 73-94. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2022.07.006>
- Blinder, A. S. (2000). Central-bank credibility: Why do we care? how do we build it? *The American Economic Review*, 90(5), 1421-1431. <https://doi.org/10.1257/aer.90.5.1421>
- Bofinger, P. (2001). *Monetary policy: Goals, institutions, strategies, and instruments*. Oxford University Press.
- Bomfim, A. N., & Rudebusch, G. D. (2000). Opportunistic and deliberate disinflation under imperfect credibility. *Journal of Money, Credit and Banking*, 32(4), 707-721. <https://doi.org/10.2307/2601179>
- Bordo, M. D., & Siklos, P. L. (2015). *Central bank credibility: An historical and quantitative exploration*. Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w20824>
- Bordo, M. D., & Siklos, P. L. (2017). Central bank credibility before and after the crisis. *Open Economies Review*, 28(1), 19-45. <https://doi.org/10.1007/s11079-016-9411-2>
- Bordo, M., & Siklos, P. (2014). *Central bank credibility, reputation and inflation targeting in historical perspective*. Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w20693>
- Borio, C., & White, W. (2004). Whither monetary and financial Stability? The implications of evolving policy regimes. *BIS Working Papers*, 147.
- Brunner, K. (1983). Has monetarism failed? *The Cato Journal*, 3(1), 23-23.
- Bulut, U. (2018). Inflation expectations in turkey: Determinants and roles in missing inflation targets. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 7(3), 73-90. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2018-0024>
- Bulut, U. (2020). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Kredibilite Problemi: Ampirik Bir İnceleme. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 5(2), 1-15.
- Çakmaklı, C., & Demiralp, S. (2020). A dynamic evaluation of central bank credibility. *Koç University-TÜSİAD Economic Research Forum, Working Paper*, No: 2015 October 2020.
- Calderón, C., Duncan, R., & Schmidt-Hebbel, K. (2004). Institutions and cyclical properties of macroeconomic policies. *Banco Central de Chile*. Vol. 285.
- Carriere-Swallow, M. Y., Gruss, B., Magud, M. N. E., & Valencia, M. F. (2016). Monetary policy credibility and exchange rate pass-through. *International Monetary Fund Working Paper*, No. 240.
- Cecchetti, S. G., & Krause, S. (2002). Central bank structure, policy efficiency, and macroeconomic performance: exploring empirical relationships. *Review-Federal Reserve Bank of Saint Louis*, 84(4), 47-60.
- Chansrinoyom, T., Epstein, M. N. P., & Nalban, V. (2020). The Monetary Policy Credibility Channel and the Amplification Effects in a Semi-structural Model, *International Monetary Fund Working Paper*, No. 201.
- Çiçek, S., & Akar, C. (2014). Do inflation expectations converge toward inflation target or actual inflation? evidence from expectation gap persistence. *Central Bank Review*, 14(1), 15-21.
- Çiçek, S., Akar, C., & Yücel, E. (2011). Türkiye'de enflasyon beklentilerinin çapalanması ve güvenilirlik. *İktisat İşletme ve Finans*, 26(304), 37-55. <https://doi.org/10.3848/iif.2011.304.3044>
- Cooley, T. F., & LeRoy, S. F. (1985). Atheoretical macroeconometrics: A critique. *Journal of Monetary Economics*, 16(3), 283-308.

- Cukierman, A. (1986). Central bank behavior and credibility: some recent theoretical developments. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 68(5), 5-17.
- De Mendonça, H. (2007). Towards credibility from inflation targeting: The Brazilian experience. *Applied Economics*, 39(20), 2599-2615. <https://doi.org/10.1080/00036840600707324>
- De Mendonça, H. F. (2018). Credibility and inflation expectations: What we can tell from seven emerging economies? *Journal of Policy Modeling*, 40(6), 1165-1181. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2018.06.001>
- De Mendonça, H. F., & da Silva, R. T. (2009). Fiscal effect from inflation targeting: The Brazilian experience. *Applied Economics*, 41(7), 885-897. <https://doi.org/10.1080/00036840701721398>
- De Mendonça, H. F., & e Souza, Gustavo José de Guimarães. (2009). Inflation targeting credibility and reputation: The consequences for the interest rate. *Economic Modelling*, 26(6), 1228-1238. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2009.05.010>
- De Mendonça, H. F., & Lima, Thiago Ramalho Vasco da Silva. (2011). Macroeconomic determinants of investment under inflation targeting: Empirical evidence from the Brazilian economy. *Latin American Business Review*, 12(1), 25-38. <https://doi.org/10.1080/10978526.2011.565697>
- De Mendonça, H. F., & Lima, Thiago Ramalho Vasco da Silva. (2011). Macroeconomic determinants of investment under inflation targeting: Empirical evidence from the Brazilian economy. *Latin American Business Review*, 12(1), 25-38. <https://doi.org/10.1080/10978526.2011.565697>
- De Mendonça, H. F., & Souza, Gustavo Jose De Guimaraes E. (2012). Is inflation targeting a good remedy to control inflation? *Journal of Development Economics*, 98(2), 178-191. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2011.06.011>
- De Mendonça, H. F., & Tiberto, B. P. (2017). Effect of credibility and exchange rate pass-through on inflation: An assessment for developing countries. *International Review of Economics & Finance*, 50, 196-244. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2017.03.027>
- De Mendonça, H. F., & Tostes, F. S. (2015). The effect of monetary and fiscal credibility on exchange rate pass-through in an emerging economy. *Open Economies Review*, 26(4), 787-816. <https://doi.org/10.1007/s11079-014-9339-3>
- DeBelle, G., & Fischer, S. (1994). How independent should a central bank be? In *Conference Series* (Vol. 38, pp. 195-225). Federal Reserve Bank of Boston.
- Del Negro, M., & Schorfheide, F. (2004). Priors from general equilibrium models for VARs. *International Economic Review*, 45(2), 643-673.
- Demertzis M., Marcellino, M., & Viegli, N. (2010). Anchors for Inflation Expectations. *Economics Working Papers* ECO2010/10, European University Institute
- Demertzis, M., Marcellino, M., & Viegli, N. (2012). A credibility proxy: Tracking US monetary developments. *The B.E. Journal of Macroeconomics*, 12(1), 1-36. <https://doi.org/10.1515/1935-1690.2442>
- Demertzis, M., Marcellino, M., Arcellino, M., & Viegli, N. (2009). Anchors for inflation expectations. *De Nederlandsche Bank Working Paper*, No.229.
- Doan, T. (1992). RATS User's Manual III. Evanston, Estima
- Doan, T. A. (2010). Practical issues with state-space models with mixed stationary and non-stationary dynamics. Technical Paper, 1, 0-23. <https://www.estima.com/articles/TP2010-1 State Space Mixed Dynamics.pdf>
- Doan, T., Litterman, R. B., & Sims, C. A. (1983). Forecasting and conditional projection using realistic prior distributions. Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w1202>
- Doğan, M. K., & Bozdemir, G. (2014). The effects of credibility on interest rates in Turkey. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 7(14), 71-90.
- Drazen, A., & Masson P.R. (1994). Credibility of policies versus credibility of policy makers. *Quarterly Journal of Economics*, 109, 735-754.
- Ferreira, R. T., Goes, C. R. C., & Arruda, E. F. (2018). Central bank credibility and inflation dynamics in Brazil. *The Empirical Economics Letters*, 17(2), 235-242.
- Fuhrer, J. C. (1994). Goals, guidelines, and constraints facing monetary policymakers: an overview. *New England Economic Review*, 3-16.
- Fuhrer, J., & Moore, G. (1995). Inflation persistence. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(1), 127-159. <https://doi.org/10.2307/2118513>
- Galvis Ciro, J. C., & de Mendonça, H. F. (2016). Inflation targeting credibility and sovereign risk: Evidence from Colombia. *Applied Economics Letters*, 23(14), 984-990. <https://doi.org/10.1080/13504851.2015.1125425>

- Gayaker, S., Ağaslan, E., Alkan, B., & Çiçek, S. (2021). The deterioration in credibility, destabilization of exchange rate and the rise in exchange rate pass-through in Turkey. *International Review of Economics & Finance*, 76, 571-587. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2021.07.004>
- Giannone, D., Lenza, M., & Primiceri, G. E. (2015). Prior selection for vector autoregressions. *The Review of Economics and Statistics*, 97(2), 436-451. https://doi.org/10.1162/REST_a_00483
- Güler, A. (2021). Does monetary policy credibility help in anchoring inflation expectations? Evidence from six inflation targeting emerging economies. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 10(1), 93-111. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2021-0005>
- Gürkaynak, R. S., Sack, B. P., & Swanson, E. T. (2007). Market-based measures of monetary policy expectations. *Journal of Business & Economic Statistics*, 25(2), 201-212. <https://doi.org/10.1198/073500106000000387>
- Kabundi, A., & Mlachila, M. (2019). The role of monetary policy credibility in explaining the decline in exchange rate pass-through in south Africa. *Economic Modelling*, 79, 173-185. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.10.010>
- Koop, G. M. (2013). Forecasting with medium and large Bayesian VARS. *Journal of Applied Econometrics*, 28(2), 177-203. <https://doi.org/10.1002/jae.1270>
- Krušković, B. D. (2022). Central bank intervention in the inflation targeting. *Journal of Central Banking Theory and Practice (Podgorica)*, 11(1), 67-85. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2022-0003>
- Kurihara, Y. (2019). Does central bank credibility effectively influence the economy? A recent Japanese case. *Journal of International Business and Economics*, 7(1), 11-17.
- Lee, S., & Kim, Y. M. (2019). Inflation expectation, monetary policy credibility, and exchange rates. *Finance Research Letters*, 31. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2018.12.006>
- Levieuge, G., Lucotte, Y., & Ringuedé, S. (2018). Central bank credibility and the expectations channel: Evidence based on a new credibility index. *Review of World Economics*, 154(3), 493-535. <https://doi.org/10.1007/s10290-018-0308-6>
- Litterman, R. B. (1980). A Bayesian procedure for forecasting with vector autoregressions. *MIT Working Paper*.
- Litterman, R. B. (1986a). A statistical approach to economic forecasting. *Journal of Business & Economic Statistics*, 4(1), 1-4 <https://doi.org/10.2307/1391378>
- Litterman, R. B. (1986b). Forecasting with Bayesian vector autoregressions-five years of experience. *Journal of Business & Economic Statistics*, 4(1), 25-38. <https://doi.org/10.1080/07350015.1986.10509491>
- Łyziak, T., Mackiewicz, J., & Stanisławska, E. (2007). Central bank transparency and credibility: The case of Poland, 1998–2004. *European Journal of Political Economy*, 23(1), 67-87. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2006.05.004>
- Migliardo, C. (2010). Monetary policy transmission in Italy: A BVAR analysis with sign restriction. *Czech Economic Review*, 4(02), 139-167.
- Minella, A., de Freitas, P. S., Goldfajn, I., & Muinhos, M. K. (2003). Inflation targeting in Brazil: Constructing credibility under exchange rate volatility. *Journal of International Money and Finance*, 22(7), 1015-1040. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2003.09.008>
- Montes, G. C. (2009). Reputation, credibility and monetary policy effectiveness. *Estudos Econômicos (São Paulo)*, 39, 673-698.
- Montes, G. C. (2013). Credibility and monetary transmission channels under inflation targeting: An econometric analysis from a developing country. *Economic Modelling*, 30, 670-684. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.09.035>
- Montes, G. C., & Cesar Albuquerque Bastos, J. (2014). Effects of reputation and credibility on monetary policy: Theory and evidence for Brazil. *Journal of Economic Studies (Bradford)*, 41(3), 387-404. <https://doi.org/10.1108/JES-11-2012-0158>
- Montes, G. C., & Curi, A. (2015). The importance of credibility for the conduct of monetary policy and inflation control: theoretical model and empirical analysis for Brazil under inflation targeting. *Planejamento e Políticas Públicas*, (46).
- Montes, G. C., & Ferreira, C. F. (2020). Does monetary policy credibility mitigate the fear of floating? *Economic Modelling*, 84, 76-87. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2019.03.010>
- Montes, G. C., Oliveira, L. V., Curi, A., & Nicolay, R. T. F. (2016). Effects of transparency, monetary policy signaling and clarity of central bank communication on disagreement about inflation expectations. *Applied Economics*, 48(7), 590-607. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1083091>
- Montes, G., Oliveira, A. J. D., & Nicolay, R. (2019). Empirical evidence on the relation between fiscal credibility and central bank credibility: The Brazilian case. *Estudos Econômicos (São Paulo)*, 49, 105-129.
- Ötker, I., & Freedman, C. (2009). Country experiences with the introduction and implementation of inflation targeting, *IMF Working Papers*, 2009(161). <https://doi.org/10.5089/9781451873085.001.A001>

- Park, K. (2022). The excess sensitivity of long-term interest rates and central bank credibility. *Economic Modelling*, 106, 105708. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2021.105708>
- Perrier, P., & Amano, R. (2000). Credibility and monetary policy. *Bank of Canada Review*, 11.
- Posen, A. (1998). Central bank independence and disinflationary credibility: A missing link? *Oxford Economic Papers*, 50(3), 335-359. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a028650>
- Potter, S. M. & Smets, F. (2019). Unconventional monetary policy tools: A cross-country analysis. *BIS CGFS Papers*, No.63.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica*, 48(1), 1-48. <https://doi.org/10.2307/1912017>
- Sims, C. A. (1993). A nine-variable probabilistic macroeconomic forecasting model. In *Business cycles, indicators, and forecasting* (pp. 179-212). University of Chicago Press.
- Sims, C. A., & Zha, T. (1998). Bayesian methods for dynamic multivariate models. *International Economic Review (Philadelphia)*, 39(4), 949-968. <https://doi.org/10.2307/2527347>
- Siscú, J. (2002). Inflation expectations in an inflation-targeting regime: A preliminary analysis of the Brazilian case. *Applied Economics*, 6(4), 703-711.
- Spencer, D. E. (1993). Developing a Bayesian vector autoregression forecasting model. *International Journal of Forecasting*, 9(3), 407-421.
- Spyromitros, E., & Tuysuz, S. (2008). Do monetary policy transparency, independence and credibility enhance macro-financial stability?. Available at SSRN 1309737.
- Stephanos, P., Sidiropoulos, M., & Spyromitros, E. (2014). Determinants of central bank credibility and macroeconomic performance: Evidence from eastern European and Latin American countries. *Eastern European Economics*, 52(4), 5-31. <https://doi.org/10.2753/EEE0012-8775520401>
- Svensson, L. E. (2000). *How should monetary policy be conducted in an era of price stability?* Cambridge: National Bureau of Economic Research, Inc. <https://doi.org/10.3386/w7516>
- Svensson, L. E. (2010). Inflation targeting. In *Handbook of monetary economics* (Vol. 3, pp. 1237-1302). Elsevier.
- Tanuwidjaja, E., & Choy, K. M. (2006). Central bank credibility and monetary policy in Indonesia. *Journal of Policy Modeling*, 28(9), 1011-1022. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2006.05.003>
- Tiao, G. C., & Box, G. E. (1981). Modeling multiple time series with applications. *Journal of the American Statistical Association*, 76(376), 802-816.
- Tiao, G. C., & Tsay, R. S. (1983). Multiple time series modeling and extended sample cross-correlations. *Journal of Business & Economic Statistics*, 1(1), 43-56. <https://doi.org/10.1080/07350015.1983.10509323>
- Todd, R. M. (1990). Improving economic forecasting with Bayesian vector autoregression. *Modelling Economic Series*, 214-34.
- Tronzano, M. (2005). Inflation targeting and credibility: A note on the recent empirical literature. *Economia Internazionale/International Economics*, 58(4), 489-506.
- Uhlig, H. (2005). What are the effects of monetary policy on output? Results from an agnostic identification procedure. *Journal of Monetary Economics*, 52(2), 381-419.
- Varlık, N., & Varlık, S. (2021). Merkez bankası kredibilitesinin enflasyon oranı üzerindeki asimetric etkisi-Türkiye örneği. *Journal of Management and Economics Research*, 19(2), 299-319.
- Varlık, S., & Berument, H. (2019). *Küresel Finansal Çevrimler Ülke Risk Primi ve Merkez Bankası Kredibilitesi – Türkiye Örneği*, Edt. Hasan Türe ve Erkan Ağaslan, Türkiye'nin Güncel İktisadi Sorunları, Gazi Kitabevi. Ankara.
- Varlık, S., & Daglaroglu, T. (2021). Merkez bankası kredibilitesinin ölçümüne alternatif bir yöntem arayışı-Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Örneği. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 21(2), 256-270.
- Varlık, S., & Öbekcan, M. (2023). Ülke risk priminin belirleyicisi olarak merkez bankası kredibilitesi: Türkiye'den kanıtlar. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 8(2), 128-155.
- Villani, M. (2009). Steady-state priors for vector autoregressions. *Journal of Applied Econometrics (Chichester, England)*, 24(4), 630-650. <https://doi.org/10.1002/jae.1065>
- Woodford, M. (2004). Inflation targeting and optimal monetary policy. *Review - Federal Reserve Bank of St. Louis*, 86(4), 15-50.
- Yellen, J. L. (2006). Enhancing fed credibility. *Business Economics (Cleveland, Ohio)*, 41(2), 7-13. <https://doi.org/10.2145/20060201>

Yuxiang, K., & Chen, Z. (2010). Monetary policy credibility and inflationary expectation. *Journal of Economic Psychology*, 31(4), 487-497. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2010.03.012>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Mehmet ÖBEKCAN (%50), Serdar VARLIK (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mehmet ÖBEKCAN (%50), Serdar VARLIK (%50)

Vergi Uyuşmazlıklarının Çözümünde Spesifik Bir İnceleme: Edirne Vergi Mahkemesi

Fatih ÇAVDAR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, fatihcavdar@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4915-4599

Öz: Verginin tarafları arasında ortaya çıkan uyuşmazlıkların temel nedeni, genel anlamda idare ile mükelleflerin/sorumluların farklı tutum, düşünce ve davranışlara sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Vergi alacaklısı konumunda bulunan devlet, daha fazla vergi geliri elde ederek, daha fazla ve kaliteli kamu hizmeti sunma amacını taşırken, verginin borçlusu konumunda bulunan mükellefler/sorumlular daha az veya hiç vergi ödememe isteğine sahiptirler. Verginin tarafları arasındaki bu farklılıklar, vergi uyuşmazlıklarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ülkemizde, ortaya çıkan vergi uyuşmazlıkları, ya idari aşamada ya da yargı aşamasında çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Çalışma kapsamında, vergi uyuşmazlıklarının idari ve yargı aşamasında ki çözüm yollarına kısaca değinildikten sonra vergi uyuşmazlıklarının Vergi Mahkemelerindeki durumu, Türkiye geneli ve Edirne ili özelinde incelenmiştir. Bu bağlamda, ülke genelinde, yargı organları üzerindeki iş yükünün fazla olduğu ve ortaya çıkan vergi uyuşmazlıklarının öncelikli olarak idari aşamadaki çözüm yolları ile ortadan kaldırılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi Uyuşmazlıkları, Edirne, Vergi Mahkemeleri

Jel Kodları: H20, H29, K34

A Specific Review In Resolution Of Tax Disputes: Edirne Tax Court

Atıf: Çavdar, F. (2024). Vergi Uyuşmazlıklarının Çözümünde Spesifik Bir İnceleme: Edirne Vergi Mahkemesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 96-108. <https://doi.org/10.30586/1405723>

Geliş Tarihi: 16.12.2024

Kabul Tarihi: 09.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The main reason for the disputes that arise between the parties to the tax is that the administration and the taxpayers/responsible people have different attitudes, thoughts and behaviors in general. While the state, which is a tax creditor, aims to provide more and higher quality public services by obtaining more tax revenue, taxpayers/responsible people, who are tax debtors, aim to minimize or avoid paying taxes. These differences between the parties of the tax lead to tax disputes. In our country, tax disputes are tried to be resolved either at the administrative stage or the judicial stage. Within the scope of this study, the resolutions of tax disputes at the administrative and judicial stages are briefly mentioned and the situation of tax disputes in the Tax Courts is examined in Turkey in general and in Edirne province specifically. In this context, it has been concluded that the workload on the judicial bodies throughout the country is high and that the tax disputes should be resolved primarily through resolutions at the administrative stage.

Keywords: Tax Disputes, Edirne, Tax Court

Jel Codes: H20, H29, K34

1. Giriş

Devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birisi vergilerdir. Vergiyi, devletin kamu gereksinimlerini karşılamak amacıyla egemenlik gücünü kullanarak, gerçek ve tüzel kişilerden karşılıksız ve kanunlara dayalı olarak aldığı ekonomik değerler şeklinde tanımlayabiliriz. Bu bağlamda, verginin alacaklısı konumunda bulunan devlet, daha fazla

hizmet sunabilmek amacıyla toplayabileceği vergileri artırmaya çalışırken, verginin borçlusu konumunda bulunan averti mükellefleri/sorumluları ise adaha az vergi ödeyerek harcanabilir gelirlerini artırmak amacındadırlar. Vergilendirme sürecinde idare ile mükellefler arasında fikir ayrılıkları yaşanması ise kaçınılmazdır. İşte bu noktada, taraflar arasında ortaya çıkan çatışmalar, vergi uyuşmazlıklarına sebep olabilmektedir.

Vergi uyuşmazlıkları, verginin tarafları olan idare ile mükellefler/sorumlular arasında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlıklar şeklinde tanımlanabilir. Söz konusu uyuşmazlıklar, bazen vergi aslı veya cezalarıyla ilgili olabilirken, bazen de farklı vergilendirme konularından kaynaklanabilmektedir. Verginin tarafları arasındaki bu uyuşmazlıkları ortadan kaldırmak için iki seçenek bulunmaktadır. Bu seçeneklerden birincisi, vergi hatalarının düzeltilmesi, cezalarda indirim, uzlaşma ve Kamu Denetçiliği Kurumuna başvuru gibi idari aşamadaki çözüm yollarıdır. İkinci seçenek ise uyuşmazlıkların yargı aşamasında çözüme kavuşturulmasıdır.

Bu çalışmada, öncelikle vergi uyuşmazlıkları konusunda genel bilgilere değinilerek, vergi uyuşmazlıklarının idari ve yargı aşamasındaki çözüm yolları ele alınmıştır. Ardından ise T.C. Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan Adli İstatistikler dikkate alınarak Edirne Vergi Mahkemesinde 2014-2021 yılları arasındaki dosya sayıları, vergisel uyuşmazlık türleri, mahkeme tarafından verilen kararlar vb. kriterler incelenerek vergi uyuşmazlıklarının çözümünde yargı aşamasına başvurulmasının neden ve sonuçları değerlendirilmiştir. Ayrıca ülke genelinde 2021 yılında, açılan ve karar bağlanan en yüksek dava sayılarına sahip sekiz ildeki Vergi Mahkemelerinin durumu incelenmiştir.

2. Vergi Uyuşmazlığı Kavramı

Günlük konuşma ve yazı dilinde anlaşmazlığı ifade eden uyuşmazlık sözcüğünün hukuk dilindeki karşılığı da farklı değildir. Genel tanımlama ile uyuşmazlık, karşılıklı bir konu üzerinde farklı görüşlere sahip olunması nedeniyle düşülen anlaşmazlığı ifade etmektedir (Yarımcıoğlu ve Kütükçü, 2014, s.3). Diğer bir ifadeyle, uyuşmazlık, herhangi bir konu üzerinde, tarafların sahip oldukları farklı düşünce ve görüşler sebebiyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar olarak da ifade edilebilir.

Vergi uyuşmazlığı ise vergi idaresi ile mükellef, sorumlu, iştirakçi veya ceza muhatabı gibi taraflar arasında vergilendirme ilişkisi dolayısıyla ortaya çıkan anlaşmazlıklardır. Bu anlaşmazlık, kimi zaman mükellefin kişisel vergi borcunun varlığı ve tutarı üzerinde kimi zaman ise mükellefin maddi ya da şekli yükümlülüklerini getirmemesinden ya da eksik bir şekilde yerine getirmesinden dolayı uygulanan idari müeyyidenin türü ve miktarı üzerinde olmaktadır. Vergi uyuşmazlığının temelinde mükellef ile vergi idaresi arasındaki "anlayış farkı" ya da "görüş ayrılığı" yatmaktadır (Yüce, 2019, s.81). Kısacası, vergi uyuşmazlıkları mükellef ile vergi idaresi arasında ortaya çıkan ve vergilendirme süreci ile ilgili olan anlaşmazlıklardır.

Vergilendirme süreci; tarh, tebliğ, tahakkukave tahsil aşamalarından oluşmaktadır. Bu süreçte, mükelleflerine de yükümlülükleri bulunmasına karşılık, vergilendirme ve buna bağlı takip işlemleri esasen vergi idaresi tarafından yürütülmektedir. Vergi idaresi, kamu gücüne dayanan tek taraflı işlemlerle vergi kanunlarını re'sen uygulamaktadır. Vergi idaresi ile kişiler arasında, vergi kanunlarının uygulanması nedeniyle uyuşmazlıklar çıkabilmektedir. Vergi Usul Kanunu (VUK)'un 3. maddesinde yer aldığı üzere, vergilendirmenin gerçek mahiyeti esas olduğundan vergi idaresi tarafından ikmalen, re'sen ve idarece tarhiyatlar yapılabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu tarhiyatlara karşı idari ya da yargısal yollara başvurmak suretiyle uyuşmazlık çıkaran taraf, genellikle vergi mükellefleri veya sorumluları olmaktadır (Batur, 2020, s.204-205).

3. Vergi Uyuşmazlıklarının Çözüm Yolları

Vergi uyuşmazlıklarında idare ile mükellef/sorumlu/ceza muhatabı olmak üzere iki taraf bulunmaktadır. Söz konusu taraflar arasında ortaya çıkan vergi uyuşmazlıklarının çözümlenmesi ya idari aşamada gerçekleşir ya da yargı aşamasında uyuşmazlık konusu

ortadan kalkar. Uyuşmazlık çıkararak taraf, doğrudan uyuşmazlığı yargı aşamasına taşıyabilir ya da idari yollardan çözüm arayışını seçebilir.

Vergi hukukumuzda, vergilendirmeye ilişkin ortaya çıkan uyuşmazlıkların verginin tarafları arasında barışçıl yollarla çözümüne büyük önem verilmektedir. İşte vergi uyuşmazlıklarını hukuki uyuşmazlık haline getirip yargı yoluna gidilmeden taraflar arasında çözüme kavuşturulmasına vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yolları denir. Vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözümlenememesi ya da bu yollara başvurulmadan doğrudan dava açma yoluna gidilmesi haline ise vergi uyuşmazlıklarının yargı aşamasında çözümlenememesi adı verilmektedir (Yüce, 2019, s.82).

3.1 İdari Aşamada (Barışçıl) Çözüm Yolları

Ekonomide yaşanan gelişmeler, vergi mevzuatının sık sık değişmesi, vergi çeşitliliğinin artması vb. sebepler, gerek vergi mükellefleri gerekse de vergi idaresi tarafından gerçekleştirilen işlemlerde hataların artmasına ve dolayısıyla uyuşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. VUK'a göre, idari aşamada uygulanan çözüm yolları genelde bütçeye giren vergi, resim ve harçlar ile il özel idarelerine ve belediyelere ait vergi, resim, harç ve bunlara ait cezaları kapsamaktadır.

Vergi uyuşmazlıklarının yargı önüne getirilmeksizin idare ile mükellefa arasında çözüme kavuşturulması idari aşamada çözüm yolları veya diğer bir ifadeyle, barışçıl çözüm yolları olarak adlandırılmaktadır. Konuyla ilgili olarak VUK'ta kullanılan çözüm yollarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Vergi Hatalarının Düzeltilmesi (VUK, md. 116-126),
- Vergi Cezalarında Yapılan Hatalar (VUK, md. 375),
- Cezalarda İndirim (VUK, md. 376),
- Pişmanlık ve Islah (VUK, md. 371),
- Uzlaşma (VUK, Ek md. 1-12),
- İzaha Davet (VUK, md. 370),
- Kanun Yolundan Vazgeçme (VUK, md. 379).

Taraflar arasında vergi uyuşmazlık konuları, çoğunlukla varlığı iddia edilen vergi hatalarından kaynaklanmakla birlikte herhangi bir vergi hatası gerekçe gösterilmeksizin vergi mükelleflerinin vergi aslına veya vergi cezalarına karşı itirazları şeklinde de oluşabilmektedir (Yoruldu, 2020, s.9). VUK'un 116. maddesinde Vergi Hatası, "Vergiye müteallik hesaplarda veya vergilendirmede yapılan hatalar yüzünden haksız yere fazla veya eksik vergi istenmesi veya alınmasıdır." şeklinde tanımlanmıştır. Vergi hataları, VUK'un 117. maddesinde hesap hataları ve VUK'un 118. maddesinde vergilendirme hataları olmak üzere iki grup halinde düzenlenmiştir. Hesap hataları; matrah hataları, vergi miktarında hatalar ve verginin mükerrer olması şeklinde üç türdür. Vergilendirme hataları ise; mükellefin şahsında hata, mükellefiyette hata, mevzuda hata ve vergilendirme veya muafiyet döneminde hata olmak üzere dörde ayrılmaktadır (Çavdar, 2021, s.178-179). Ayrıca vergi cezalarında yapılan hatalarda VUK'un 375. maddesi gereği vergi hataları için belirlenen usul ve şartlara göre düzeltilmektedir.

Vergi uyuşmazlıklarının idari aşamadaki çözüm yolları arasında yer alan Cezalarda İndirim Müessesesi, VUK'nun 376. maddesinde düzenlenmiştir. Söz konusu maddede; "Mükellef veya vergi sorumlusu; 1. İkmalen, re'sen veya idarece tarh edilen vergiyi veya vergi farkını ve vergi ziyayı, usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezalarının yarısını ihbarnamelerin tebliğ tarihinden itibaren otuz gün içinde ilgili vergi dairesine başvurarak vadesinde veya 6183 sayılı Kanunda belirtilen türden teminat göstererek vadenin bitmesinden itibaren üç ay içinde ödeyeceğini bildirirse kesilen cezanın yarısı,

2. Uzlaşmanın vaki olması durumunda, üzerinde uzlaşılacak vergiyi veya vergi farkını ve vergi ziyayı cezasının %75'ini, bu Kanunun ek 8 inci maddesinin birinci fıkrasının (1) numaralı bendinde yer alan ödeme süreleri içinde öderse üzerinde uzlaşılacak cezanın %25'i, indirilir. " ifadesine yer verilerek, bu yola başvuran mükelleflerin belirli şartların yerine getirilmesi halinde ödeyecekleri cezalarda büyük ölçüde indirimine gidildiği belirtilmektedir.

İdari aşamadaki çözüm yollarından bir diğeri de Pişmanlık ve Islah Müessesesi'dir. VUK'un 371. maddesine göre, Emlak Vergisi hariç olmak üzere beyana dayanan vergilerde; vergi ziyayı cezasını gerektiren fiilleri işleyen mükelleflerle, bunların işlenişine iştirak eden diğerk kişilerin kanuna aykırı hareketlerini ilgili makamlara kendiliğinden dilekçe ile haber vermesi hâlinde, haklarında, kanunda belirtilen şartların varlığı halinde, vergi ziyayı cezası kesilmeyeceği hüküm altına alınmıştır.

Uzlaşma müessesesi, vergi idaresi ile mükellef arasında ortaya çıkan uyuşmazlığı yargı yoluna başvurmadan karşılıklı görüşmelerle anlaşarak bir sonuca bağlamayı ifade etmektedir (Öz ve Bozdoğan, 2019, s.332). VUK'un Ek 1 ile Ek 12. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Tarhiyat öncesi uzlaşma ve tarhiyat sonrası uzlaşma olmak üzere iki farklı uzlaşma türüne yer verilmiştir.

İzaha Davet, VUK'un 370. maddesinde, *"vergi incelemesine başlanılmadan veya takdir komisyonuna sevk edilmeden önce verginin ziyaya uğradığına dalalet eden emareler bulunduğu dair yetkili merciler tarafından yapılmış ön tespitler hakkında tespit tarihine kadar ihbarda bulunulmamış olması kaydıyla mükellefler izaha davet edilebilir."* şeklinde ifade edilmiştir. Bu bağlamda, izaha daveti, vergi ziyasına sebep olan mükelleflerin belirli konular dahilinde haklarında cezai müeyyideler uygulanmadan önce kendilerini açıklama fırsatı verilmesi şeklinde tanımlanabilir.

Vergi uyuşmazlıklarının idari aşamadaki çözüm yollarından bir diğeri ise Kanun Yolundan Vazgeçme (KYV)'dir. VUK'un 379. maddesine göre, vergi/ceza ihbarnamesine karşı süresinde açılan davalarda, vergi mahkemesince verilen istinaf yolu açık kararlara ile bölge idare mahkemesince verilen temyiz yolu açık kararlar (Danıştayınabozma kararı üzerine verilen kararlar hariç) KVY kapsamındadır. Kısacası, 517 Sıra No'lu VUK Genel Tebliğine göre, KVY, vergi/ceza ihbarnamesine karşı süresinde açılan davalarda mükelleflerin, istinaf veya temyiz başvuru süresi içerisinde kanun yolundan vazgeçmeleri hâlinde, İdarece de ihtilaflar sürdürülmeyecek, verilen yargı kararının niteliğine göre vergi ve/veya cezalar indirimli olarak tahakkuk edecektir. Bu şekilde tahakkuk eden vergilerin ve/veya cezaların vergiye ilişkin gecikme faiziyle süresinde ödenmesi hâlinde ayrıca indirim uygulanacaktır.

KVY'yi öncelikle idari veya yargısal çözüm yolları bakımında değerlendirmekte yarar vardır. KVY, kanun yoluna (istinaf ve temyiz) başvurusu aşamasında olup henüz kesinleşmemiş bir mahkeme kararı sonrasında idari başvuruya ihtiyaç gösterir şekilde düzenlenmiştir. Yargı kararının süreçte yer alması zorunluluğu nedeniyle müessese yargısal yola yakın görülebilir. Ne var ki yargı kararı kesin olmadığından uyuşmazlığı sonlandırmaktan uzaktır. Fakat KVY ile yargının kesin olmayan kararı üzerine idari başvuruda bulunarak uyuşmazlığı sonlandırmak mümkün hale getirilmiştir (Şenyüz, 2020, s.1168).

Ayrıca 6328 Sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu kapsamında Kamu Denetçiliği (Ombudsman) Kurumu (KDK) ile 2577 Sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu (İYUK) kapsamında Üst Makama Başvuru vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yolları arasında yer almaktadır.

KDK, şikâyet üzerine veya re'sen harekete geçerek, idarenin eylemleri, işlemleri ve davranışları üzerinde hukuka aykırılık ve yerindelik denetimi yapmaya ve hukuka aykırı bulduğu veya yerinde bulmadığı işlemlerin geri alınması, kaldırılması veya bu işlemlerden veya eylemlerden doğan zararın giderilmesi ve yurttaşlara yönelik uygunsuz davranışların düzeltilmesi için idare nezdinde girişimlerde bulunmaya ve hukuken bağlayıcı nitelikte olmayan kararlar almaya yetkili olan bağımsız bir devlet organıdır (Erhürman, 2020, s.160).

Vergilendirme işlemi idari bir işlem olduğundan genel anlamda uyuşmazlık konusu yapılan ikmalen, re'sen ve idarece verginin tarh edilmesi ve usulsüzlük, özel usulsüzlük ve vergi ziyasının kesilmesi de idari bir işlemdir. Anayasa'nın 74. Maddesi hükmü gereğince, "Kamu Denetçiliği Kurumu idarenin işleyişiyle ilgili şikayetleri inceler". İdarenin işleyişi, idari işlem ve eylem şeklinde gerçekleşeceğinden KDK, esasen idari işlem ve eylemler sonucu haksız uygulamalara maruz kalan kişilerin şikâyetlerini

inceleyecektir. Bu durumda, vergi uyuşmazlıkları da kural olarak KDK'nın görev kapsamına girmektedir (Yüce, 2019, s.106).

Vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yollarından bir diğeri de İYUK 11. maddesinde düzenlenen Üst Makama Başvuru'dur. Madde hükmüne göre, *“İlgililer tarafından idari dava açılmadan önce, idari işlemin kaldırılması, geri alınması, değiştirilmesi veya yeni bir işlem yapılması üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdan, idari dava açma süresi içinde istenebilir. Bu başvurma, işlemeye başlamış olan idari dava açma süresini durdurur. Otuz gün içinde bir cevap verilmezse istek reddedilmiş sayılır. İsteğin reddedilmesi veya reddedilmiş sayılması halinde dava açma süresi yeniden işlemeye başlar ve başvurma tarihine kadar geçmiş süre de hesaba katılır.”* denilerek, üst makama başvuru yolu usul ve işleyişi düzenlenmiştir.

Sonuç itibarıyla, uyuşmazlıkların yargı yoluna gidilmeden idari aşamada çözülmesi, hem mükellefler/sorumlular hem de vergi idaresi tarafından bazı avantajlara sahiptir. Mükellefler/Sorumlular açısından; yargı yolunda harcanacak zaman kaybı, yargılama giderleri, dava süresince artacak olan gecikme faizi gibi durumlar idari çözüm yolları aşamasında ortadan kalkmaktadır. Ayrıca uzlaşma, vergi hatalarının düzeltilmesi, pişmanlık ve ıslah, cezalarda indirim müessesesi gibi idari çözüm yollarını kullanarak ödeyecekleri vergi/cezalardan indirim imkanı sağlamaktadırlar. Vergi idaresi açısından ise vergi/cezaların dava konusu edilmeden idari aşamada çözülmesinin, kamu alacağının hızlı bir şekilde tahsil edilmesi, idarenin yargılama giderlerinin, avukatlık ücretlerinin ve iş yükünün azalması ile zaman ve işgücü kaybına uğramaması gibi olumlu yanları bulunmaktadır.

3.2. Yargı Aşamasında Çözüm Yolları

Mükellefler ile vergi idaresi arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların idari yollarla çözümlenmesi her zaman mümkün olamadığından, anlaşmazlığın taraflar dışında bir mercii tarafından çözümlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu anlamda, hukuk devletinin unsurlarından olan *“idarenin her türlü eylem ve işlemlerinin yargı denetimine tabi olması”* şeklinde ifade edilen anayasal ilke gereği yargı mekanizması öngörülmüştür (Batur, 2020: 205).

Genel olarak, genel bütçeye, il özel idareleri, belediye ve köylere ait vergi, resim ve harçlarla benzeri mali yükümlülükler ve bunlara ilişkin zam ve cezalar ile tarifeler dolayısıyla ortaya çıkan uyuşmazlıklar vergi davasının kapsamını oluşturmaktadır. Bunun yanında, kamu alacağının tahsiline ilişkin uygulamalar da vergi davalarının konusunu oluşturabilir (Yardımcıoğlu ve Kütükçü, 2014, s.12-13).

Vergi yargısı organları, bakmakla sorumlu oldukları dava türleri ve inceleme konuları gibi sebeplerle birbirlerinden farklı görevlere ve özelliklere sahiptirler (Özdemir ve Arslaner, 2017, s.321). Fakat bazı durumlarda vergi uyuşmazlıklarında yargısal çözüm yolu olan dava açma yolu uyuşmazlığa konu olan unsurun çeşidine göre farklı mercilerde görülmektedir. Şöyle ki genel olarak vergi uyuşmazlığına neden olan unsur neticesinde idari yargı mahkemelerine dava açılabilmesi gibi hürriyeti bağlayıcı cezaların hükmolunduğu bazı durumlarda adli yargı mahkemelerine dava açılabilir. Ayrıca ülkemizde bazı özellikli durumlarda doğrudan Anayasa Mahkemesi'ne ve Danıştay'a dava açılabilmesi gibi bazı vergi davaları da Uyuşmazlık Mahkemesi'nin görev alanine girmektedir (Yeğen, 2019, s.133). Ülkemizde, vergi yargısı organları; ilk derece mahkemesi olarak Vergi Mahkemeleri, ikinci derece mahkemesi olarak Bölge İdare Mahkemeleri ve üst derece mahkemesi olarak da Danıştay olarak görevlendirilmiştir.

3.2.1. Vergi Yargısı Sistemindeki Yargı Organları

Vergi yargısı organları kavramı, yargı sürecinde görev alan ilk, ikinci ve üst derece mahkemelerini belirtmektedir (Özdemir ve Arslaner, 2017: 327). Türkiye'de vergi yargısı organlarının örgütlenmesi, 1982 yılında kabul edilen 2575 Sayılı Danıştay aKanunu (DK), 2576 Sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun ve 2577 Sayılı İdari Yargılama UsulüaKanunu (İYUK) çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Kısacası, bu üç mahkeme vergi yargısı görevini yerine getirmektedir.

3.2.1.1. Vergi Mahkemeleri

Vergi Mahkemeleri; Danıştay tarafından ilk derece mahkemesi olarak bakılan davalar dışında ki tüm vergi uyuşmazlıklarında ilk derece mahkemesi olarak görev yapmaktadır. 2576 Sayılı Kanun'un 6. maddesine göre, Vergi Mahkemeleri: genel bütçeye, il özel idareleri, belediye ve köylere ait vergi, resim ve harçlar ile benzeri mali yükümlülükler ve bunların zam ve cezaları ile tarifelere ilişkin davalar, bu konularda 6183 Sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanunun uygulanmasına ilişkin davalar ile diğer kanunlarla verilen işleri çözüme kavuşturmakla görevlidir.

3.2.1.2. Bölge İdare Mahkemeleri

Vergi yargısında itiraz merci olarak görev yapan Bölge İdare Mahkemelerinin ilk derece mahkemesi olarak herhangi bir yargılama görevi bulunmamaktadır. Bu nedenle, doğrudan Bölge İdare Mahkemelerine dava açılması mümkün değildir.

2576 Sayılı Kanun'un 3/A maddesine göre; Bölge İdare Mahkemeleri; İstinaf başvurularına incelemek, yargı çevresindeki idare ve vergi mahkemeleri arasında ortaya çıkan görev ve yetki uyuşmazlıklarını kesin karara bağlamak ve diğer kanunlarla verilen işleri yerine getirmekle görevlidir.

3.2.1.3. Danıştay

Danıştay, 2575 Sayılı Kanun'un 1. maddesine göre, "*Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile görevlendirilmiş Yüksek İdare Mahkemesi, danışma ve inceleme merciidir.*" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, Danıştay'ın vergi yargısı alanında en üst düzey yargı organı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Anayasa'nın 155. maddesinde "*Danıştay, idari mahkemelerce verilen ve kanunun başka bir idari yargı merciine bırakmadığı karar ve hükümlerin son inceleme merciidir. Kanunla gösterilen belli davalara da ilk ve son derece mahkemesi olarak bakar.*" hükmüne yer verilmiştir.

DK'nın 1., 23. ve 24. maddelerini göz önünde bulundurduğumuzda, Danıştay'ın dokuzu dava, biri idari daire olmak üzere on daireden oluştuğunu söyleyebiliriz (DK. md: 13). Ayrıca Danıştay'ın (DK. md:23-24);

- İdare Mahkemeleri ile vergi mahkemelerinden verilen kararlar ve ilk derece mahkemesi olarak Danıştay'da görülen davalarla ilgili kararlara karşı temyiz istemlerini inceler ve karara bağlamak,
- Temyiz mercii olarak hukuka aykırılıkların denetimini gerçekleştirmek,
- Bu kanunda yazılı idari davaları ilk ve son derece mahkemesi olarak karara bağlamak,
- Kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında görüş bildirmek,
- Bu Kanunla ve diğer kanunlarla verilen görevleri yapmak.
- İlk derece mahkemesi olarak bazı davalarda görev yapmak şeklinde görevleri bulunmaktadır.

4. Edirne İli Örneği

Vergi kanunlarının uygulanması aşamasında ortaya çıkan bazı uyuşmazlıklar, idari aşamada çözüme kavuşturulabilirken, bazıları da kesin olarak çözüme kavuşturulan yargı aşamasına taşınabilmektedir. Türkiye'de vergi uyuşmazlıklarının yargı aşamasında çözüme ulaştırılması; Vergi Mahkemeleri, Bölge İdare Mahkemeleri ile Danıştay tarafından gerçekleştirilmektedir. Konumuz itibarıyla Vergi Mahkemeleri, ilk derece mahkemesi olarak genel görevli yargı mercii şeklinde görev yapmaktadır.

Ülkemizde, Bölge İdare Mahkemeleri; Adana, Ankara, Bursa, Erzurum, Gaziantep, İstanbul, İzmir, Konya ve Samsun olmak üzere dokuz bölgeye ayrılarak faaliyetlerini yürütmektedir. Edirne İdare ve Vergi Mahkemesi ise İstanbul Bölge İdare Mahkemesi mühlakati olarak görev yapmaktadır. Ayrıca İstanbul Bölge İdare Mahkemesi kapsamında Edirne haricinde, Tekirdağ ve Kocaeli illeri de yer almaktadır. Tablo 1'de Edirne İdare ve Vergi Mahkemeleri ile ilgili genel bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 1. Edirne İdare ve Vergi Mahkemeleri

MAHKEMELER	BİLGİ İŞLEM BÜROSU
1 Adet İdare Mahkemesi	Bilgi İşlem Bürosu Yoktur
1 Adet Vergi Mahkemesi	Faaliyetler İdare Mahkemesi Tarafından Yürütülmektedir
YAZI İŞLERİ MÜDÜRLÜĞÜ	
1 İdare Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü	
1 Vergi Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü	
1 İdari İşler Müdürlüğü	
ÖN BÜRO	
Vezne ve Ön Büro	

Kaynak: İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s.7.

Tablo 1'e göre, Edirne'de faaliyet gösteren bir adet İdare Mahkemesi ile bir adet Vergi Mahkemesi bulunmaktadır. Yine benzer şekilde, bir adet İdare Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü, bir adet Vergi Mahkemesi Yazı İşleri Müdürlüğü ile bir adet İdari İşler Müdürlüğü görev yapmaktadır. Ayrıca Edirne İdare ve Vergi Mahkemeleri'nde Bilgi İşlem Bürosu bulunmayıp, bu işler İdare Mahkemesi tarafından yürütülmektedir.

Tablo 2. Türkiye Geneli Vergi Mahkemeleri Dava Sayıları (2014-2021 Yılları)

Gelen											
Yıllar	Geçen Yııldan Devreden	Yıl İçinde Açılan	Bozularak Gelen	Toplam	D (*)	Yıl İçinde Çıkan	D (*)	Bir Sonraki Yıla Devreden	Temizleme Oranı (**)	Çıkan Dosyaların Gelen Dosyalara Oranı (%)	Ortalama Görülme Süresi, Gün
2014	47.382	96.036	5.240	148.658	100	102.128	100	46.530	100,8	68,7	166
2015	46.531	98.667	5.476	150.674	101	108.242	106	42.432	103,9	71,8	151
2016	42.432	104.410	5.729	152.571	103	110.519	108	42.052	100,3	72,4	138
2017	42.053	95.749	5.345	143.147	96	94.112	92	49.035	93,1	65,7	168
2018	49.034	90.973	7.483	147.490	99	116.042	114	31.448	117,9	78,7	132
2019	31.447	101.804	7.698	140.949	95	101.411	99	39.538	92,6	71,9	121
2020	39.542	128.063	5.927	173.532	117	117.809	115	55.723	87,9	67,9	136
2021	55.723	130.482	5.961	192.166	129	136.249	133	55.917	99,9	70,9	147

(*): Dosya sayısı değişimi (Baz yılı 2014=100).

(**): Temizleme oranı= (Referans yıl içinde çıkan dosya sayısı/(Referans yıl içinde açılan dosya sayısı + Referans yıl içinde bozularak gelen dosya sayısı))*100.

Not: Devirlerde oluşan tutarsızlıklar, UYAPa sistemindeki veria güncellemelerinden ve kapatılan birimlerdeki tüm dosyalarına aktarıldıkları birimlerde yıl içinde yeni açılan dosya olarak işlem görmesinden kaynaklanmaktadır

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2021 Yılı Adli İstatistikler, 2022, s.267.

Tablo 2’de, 2014-2021 yılları arasında Türkiye genelinde Vergi Mahkemelerinde görülen dava sayılarına yer verilmiştir. Dava sayılarına baktığımızda, dalgalı bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, en fazla dava dosyası, 192.166 adet ile 2021 yılında gelmişken, yıl içinde çıkan, diğer bir ifadeyle, karara bağlanan en fazla dava dosyası 136.249 adet ile yine 2021 yılında gerçekleşmiştir. 2014 yılında gelen dosyaların % 68,7’si karara bağlanırken, bu oran, 2021 yılında % 70,9 olarak gerçekleşmiştir. Karara bağlanan dava sayısı ise en fazla % 78,7 ile 2018 yılında gerçekleşmiştir. 2014-2021 yılları aralığında, karara bağlanma oranları düzenli bir artış göstermeyip, dalgalı bir seyir izlemiştir.

Türkiye genelinde, Vergi Mahkemelerine gelen davaların ortalama görülme süresi açısından net bir zaman vermek mümkün olmamakla beraber, ortalama görülme süresi en az dört ay ile 2019 yılında gerçekleşmiştir. Davaların ortalama görülme süresi genel olarak dalgalı bir seyir izlemiştir. 2018 ve sonrası yıllara baktığımızda, ortalama görülme sürelerinde artışlar yaşanmıştır. Bu ise bu yıllar açısından gelen dosya sayısının artışından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, vergi mahkemelerinin iş yükünün arttığını söylemek mümkündür.

Tablo 3. Edirne Vergi Mahkemesi Dava Sayıları (2014-2021 Yılları)

Yıllar	Gelen Dosya	Yıl İçinde Çıkan	Bir Sonraki Yıla Devreden	Ortalama Görülme Süresi, Gün
2014	1.017	772	245	142
2015	1.099	828	271	110
2016	1.282	860	422	133
2017	2.641	2.092	549	101
2018	687	566	121	124
2019	921	637	284	101
2020	1.112	898	214	104
2021	898	718	180	101

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2014-2021 Yılı Adli İstatistiklerinden tarafımızca hazırlanmıştır.

Tabloda, 2014-2021 yılları arasında Edirne Vergi Mahkemesine gelen ve çıkan dosya sayılarına yer verilmiştir. Bu bağlamda, 2014-2017 yılları arasında dava sayılarında artış göstermiş, 2018 yılında ise dava sayılarında gözle görülür bir düşüş yaşandığı, 2014-2021 yılları arasında dava sayılarında dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2018 yılında dava sayılarında yaşanan ani düşüşün sebebi ise halk arasında vergi affı olarak adlandırılan 7143 Sayılı Vergi ve Diğer Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun’un 11.05.2018 tarihinde yürürlüğe girmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, dava sayılarında ki dalgalı seyir Türkiye geneli ile benzer olduğu görülmektedir.

Tablo 4. İl Bazında Vergi Mahkemeleri Dosya Sayısı (2021)

İller	Geçen Yılda Devreden	Yıl İçinde Açılan	Bozularak Gelen	Toplam	Yıl İçinde Çıkan	Bir Sonraki Yıla Devreden	Temizleme Oranı (*)	Çıkan Dosyaların Gelen Dosyalara Oranı (%)	Ortalama Görülme Süresi, Gün	Türkiye Ortalaması (%)
Adana	1.599	3.567	265	5.431	4.382	1.049	114,4	80,7	116	2,83
Ankara	6.954	18.532	956	26.442	16.188	10.254	83,1	61,2	174	13,76
Antalya	1.596	2.326	209	4.131	3.402	729	134,2	82,4	141	2,15
Bursa	2.498	4.998	112	7.608	5.779	1.829	113,1	76	143	3,96
Edirne	214	655	29	898	718	180	105	80	101	0,47
İstanbul	21.931	49.302	2.431	73.664	49.003	24.661	94,7	66,5	167	38,33
İzmir	2.747	6.609	328	9.684	7.009	2.675	101	72,4	140	5,04
Mersin	2.314	3.730	151	6.195	4.517	1.678	116,4	72,9	171	3,22
Türkiye	55.723	130.482	5.961	192.166	136.249	55.917	99,9	70,9	147	
Edirne Ortalaması (%)	0,38	0,50	0,49	0,47	0,53	0,32				

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2021 Yılı Adli İstatistikler, 2022, s.270.

İş yoğunluğu ve en fazla gelen dava dosyası sayılarına göre sekiz il ile Edirne'nin karşılaştırıldığı Tablo 4'e baktığımızda, Türkiye'de Vergi Mahkemelerine gelen davaların % 38, 33'ü İstanbul Vergi Mahkemelerinde, % 13,76'sının ise Ankara Vergi Mahkemelerinde bakıldığı görülmektedir. Edirne'ye baktığımızda ise % 0,47 ile ortalamanın çok altında olduğunu söylemek mümkündür. Bu oranın, Edirne'nin sosyo-ekonomik yapısını göz önünde bulundurduğumuzda normal olduğunu söylemek mümkündür. Durumu temizlenme oranı açısından değerlendirdiğimizde, Edirne % 105 ile Türkiye ortalamasının üzerinde yer almaktadır.

Tablo 5. Türkiye Geneli ile Edirne'ye Gelen Vergi Mahkemeleri Dosya Sayısı (2022)

	Edirne	Türkiye	Ortalama (%)
2021 Yılından Devreden	180	55.573	0,32
2022 Yılı Gelen	663	130.482	0,51
Toplam Gelen	869	186.055	0,47
2022 Yılı Toplam Çıkan (Karara Bağlanan)	692	136.209	0,51
Temizleme Oranı (%)	79,63	73,21	

Kaynak: İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s.77.

Tablo 5'te 2022 yılı Edirne ve Türkiye genelinde Vergi Mahkemelerinde açılan ve karara bağlanan dava sayılarına yer verilmiştir. 2022 yılı itibarıyla, Edirne'de toplam 869 dava açılırken, Türkiye genelinde 186.055 adet dava açılmıştır. Diğer bir ifadeyle, Edirne'de Vergi Mahkemelerine açılan dava sayısı Türkiye ortalamasının % 0,47'sine denk gelmektedir. Buna karşılık, Edirne'de 692, Türkiye genelinde ise 136.209 adet karara bağlanan dosya bulunmaktadır. Bu ise Türkiye ortalamasının % 0,51'ine isabet etmektedir. Tabloyu temizleme oranı açısından değerlendirdiğimizde, Edirne'de 2022 yılında görülen davaların % 79,63'ü, Türkiye genelinde ise % 73,21'nin sonuçlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Edirne'de temizleme oranının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 6. Türkiye Geneli ile Edirne Vergi Mahkemelerine Açılan Dava Türleri (2021)

Dava Türü	Türkiye	%	Edirne	%
Katma Değer Vergisi	22.887	11,9	172	19,15
Düzeltilme İşlemlerinin Reddinden Doğan İşler	15.576	8,1	5	0,56
Vergi Cezaları	13.714	7,1	124	13,81
Gelir Vergisi	11.274	5,9	345	38,42
Arsaa ve Arazilerin m² Birime Değerlerine İlişkin İşlemler	5.972	3,1	4	0,45
Kurumlar Vergisi	4.505	2,3	118	13,14
Harçlar	3.354	1,7	21	2,34
Damga Vergisi	2.948	1,5	43	4,79
Özel Tüketim Vergisi	2.851	1,5	31	3,45
Motorlu Taşıtlar Vergisi	310	0,2	7	0,78
Tam Yargı Davaları	226	0,1	4	0,45
Veraset ve İntikal Vergisi	162	0,1	3	0,33
Vergi Barışı ya da Affına İlişkine İşler	132	0,1	21	2,34
Diğer	108.255	56,3	-	-
Toplam	192.166	-	898	-

Kaynak: Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2021 Yılı Adli İstatistikler, 2022, s.270 ile UYAP ortamında elde edilen verilerden faydalanarak tarafımıza hazırlanmıştır

Tablo 6'da, Türkiye geneli ile Edirne'de Vergi Mahkemelerine türlerine göre açılan dava sayılarına yer verilmiştir. 2021 yılı itibarıyla, Türkiye geneli açısından açılan dava sayıları göz önünde bulundurulduğunda, % 11,9 ile ilk sırada Katma Değer Vergisi, % 8,1 ile ikinci sırada düzeltme işlemlerinin reddinden doğan işler ve % 7,1 ile vergi cezalarına karşı açılan davaların yer aldığı görülmektedir. Durumu, Edirne açısından değerlendirdiğimizde ise % 38,42 ile birinci sırada Gelir Vergisi, % 19,15 ile ikinci sırada Katma Değer Vergisi ve üçüncü sırada ise % 1,81 ile vergi cezalarına karşı açılan davalar gelmektedir.

Yine Tablo 6'ya göre, Türkiye genelinde, Vergi Mahkemelerine açılan davalar % 11,9 ile en fazla Katma Değer Vergisine yöneliktir. Edirne'de ise % 38,42 ile Gelir Vergisine yönelik davalar açılmıştır. Edirne'nin sosyo-ekonomik yapısını göz önünde bulundurduğumuzda, Gelir Vergisine yönelik olarak açılan dava sayısının diğer dava türlerine göre yüksek olması normaldir.

Tablo 7. Edirne Vergi Mahkemesi Dava Türlerine Göre Davaların Bitirilme Süreleri Ortalaması (2021)

Dava Türü	Ortalama Bitirilme Süresi (Gün)
Damga Vergisi	70
Haciz	80
Ödeme Emri	90
Katma Değer Vergisi	105
Kod Listesi (Özel Esaslar)	105
Vergi Ziyası Cezası	111
Gelir Vergisi	113
Gümrük Vergisi	128
Özel Tüketim Vergisi	136
Özel Usulsüzlük	140

Kaynak: İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s.44.

Tablo 7'de, Edirne Vergi Mahkemelerine gelen dava türlerine göre ortalama davaların bitirilme sürelerine yer verilmiştir. Dava türleri itibarıyla, Edirne'de ortalama

olarak, 2,5 aydan başlayıp, 5 aya kadar süren davalar bulunmaktadır. Tablo 4 ile birlikte değerlendirdiğimizde, Türkiye geneli davaların ortalama bitirilme süresi 147 gün iken, Edirne’de en fazla ortalama 140 günde davaların sonuçlandırıldığı görülmektedir. Bu açıdan, Edirne’de davaların ortalama bitirilme süresinin, Türkiye geneli davaların ortalama bitirilme süresinin altında olduğunu söyleyebiliriz. Ancak 2021 yılı itibarıyla, Edirne’de toplam 898 dava açılırken, Türkiye genelinde 192.166 adet dava dosyası bulunmaktadır. Bu anlamda, Edirne’nin sosyo-ekonomik yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükünün ortalamasının oldukça altında olduğu görülmektedir. Kısacası, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükünün azlığı, doğal olarak, davaların ortalama bitirilme süresine yansımaktadır.

5. Sonuç

Vergi mükellefleri/sorumluları ile vergi idaresi arasında vergilendirme ilişkisi ile ilgili olarak zaman zaman bazı sorunların yaşanması kaçınılmazdır. İşte, verginin tarafları arasında vergi kanunlarının uygulanmasından kaynaklanan çatışma veya anlaşmazlık haline vergi uyuşmazlığı adı verilmektedir. Vergi uyuşmazlığı, vergi idaresi ile mükelleflerin/sorumluların sergiledikleri farklı görüş, tutum ve davranışlar sebebiyle ortaya çıkmaktadır.

Vergilendirme sürecinde ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözüme kavuşturulmasında mükelleflerin/sorumluların başvurabileceği; vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yolları ve yargı aşamasında çözüm yolları olmak üzere iki yöntem bulunmaktadır. Mükellefler/sorumlular bu iki yöntemden birisini seçme konusunda serbesttirler. Mükelleflerin/sorumluların, vergi uyuşmazlıklarını idari aşamada değil de, yargı aşamasında çözüme ulaştırmayı istemesi halinde, öncelikle başvurulacak olan vergi yargısı organı Vergi Mahkemeleridir.

Türkiye’de genel anlamda, vergi uyuşmazlıklarının artmasına sebep olan çeşitli nedenler bulunmaktadır. Bu bağlamda, emsal kararların dikkate alınmaması, vergi idaresine karşı olan güvensizlik ve idari aşamadaki çözüm yollarının etkin olarak kullanılmaması gibi vergi idaresinden kaynaklanan nedenler; vergi bilincinin yeterince gelişmemesi ve mükellef sayısında yaşanan artışlar gibi vergi mükelleflerinden kaynaklanan nedenler ile davaların uzun sürmesi, sık aralıklarla vergi aflarının çıkarılması ve vergi mevzuatın karışık olması gibi farklı nedenleri olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışma kapsamında; Edirne Vergi Mahkemesinde 2014-2015 yılları arasında açılan ve karara bağlanan dava sayıları, dava türleri ve ortalama bitirilme süresi gibi verilerden hareketle, Türkiye geneli ile Edirne ili özelinde değerlendirmeler yapılarak, vergi uyuşmazlıklarının çözümüne yönelik öneriler sunulmaya çalışılmıştır. Durumu, dava sayıları açısından değerlendirdiğimizde, Edirne Vergi Mahkemesine açılan dava sayılarının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Türkiye geneline baktığımızda ise yine benzer bir durumun olduğunu söylemek mümkündür. Dava sayılarında ki dalgalı seyrin, Edirne ve Türkiye geneli açısından farklı sebepleri olmakla birlikte, genel anlamda sık aralıklarla çıkan vergi afları, her yıl artış gösteren mükellef sayıları ve idari çözüm yollarının etkin olarak kullanılmaması gibi ortak sebepleri de bulunmaktadır.

Edirne Vergi Mahkemelerine yönelik olarak tespit edilen diğer bir husus ise en fazla davanın Gelir Vergisi ve Katma Değer Vergisine yönelik olarak açılmış olmasıdır. Türkiye geneli açısından baktığımızda, ilk sırada Katma Değer Vergisi’nin, ikinci sırada da düzeltme işlemlerinin reddinden doğan işlemlere karşı dava açıldığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye geneli ile Edirne ili özelinde açılan dava sayılarına baktığımızda, Edirne’nin ortalamanın çok altında olduğunu söyleyebiliriz. Benzer şekilde, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükü de Türkiye ortalamasının altındadır. Bu anlamda, Edirne’nin sosyo-ekonomik yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, çıkan bu sonuçların normal olduğunu söylemek mümkündür.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Edirne ilinde açılan dava sayısı Türkiye’de açılan dava sayısının % 0,47’sine karşılık gelmektedir. Karara bağlanan, diğer bir ifadeyle, sonuçlanan dava sayısı ise Edirne’de % 79,63 iken, Türkiye genelinde % 73,21 olarak

gerçekleşmektedir. Bu oranın, Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Buna karşılık, Edirne’de açılan dava sayılarını göz önünde bulundurduğumuzda, Edirne Vergi Mahkemesinin iş yükünün ortalamasının altında olduğunu ve bu bağlamda, ortalama bitirilme oranlarının seçilen iller ile Türkiye genelinin altında gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Kısacası, Edirne Vergi Mahkemesine, 2014-2021 yılları arasında açılan dava türlerine göre gelen dosyalara baktığımızda, ağırlıklı olarak Gelir Vergisi ile Katma Değer Vergisine yönelik açılan dava sayısının yüksek olduğu görülmektedir.

Sonuç itibarıyla, her yıl dava sayılarının ve vergi mahkemelerinin iş yükünün artış göstermesi gibi sebeplerle ortaya çıkan vergi uyuşmazlıklarının; ilk olarak idare ve mükelleften kaynaklanan sorunların önlenerek vergi uyuşmazlıklarının ortaya çıkmaması, ardından ise alınan önlemlere rağmen ortaya çıkan uyuşmazlıkların idari aşamada çözüm yolları ile çözüme kavuşturulması ve son aşamada yargı yoluna gidilmesine yönelik düzenlemeler yapılması gerektiğini söyleyebiliriz. Uyuşmazlıkların idari aşamada çözüme kavuşturulması, vergi mahkemelerinin iş yükünün azalmasını sağlayarak, mahkemelerin diğer davalara daha fazla zaman ayırabilmesine imkan verecektir. Bu ise idare ile mükellefler/sorumlular arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkileyecektir. Bununla birlikte, vergi uyuşmazlıklarının türüne göre, hangi işlemlerin dava konusu yapılıp yapılmayacağı belirlenerek, vergi mahkemelerinin iş yükü hafifletilebilir.

Ayrıca ülkemizdeki mevcut durum itibarıyla, çok sayıda vergi kanunu olması ve bu mevzuatın karışık, detaylı ve okuyanlar tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi söz konusu uyuşmazlıkların artmasına sebep olmaktadır. Uyuşmazlıkların azaltılması için vergi kanunlarının anlaşılır ve sade bir dil ile yazılması gerekmektedir. Benzer şekilde, vergilendirme işlemlerini etkileyen yönetmelik, tebliğ gibi alt mevzuatın da ele alınarak, vergi kanunlarının uygulanmasında alt mevzuattan kaynaklı sorunların ortadan kaldırılması uyuşmazlıkların azalmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü (2022). 2021 Yılı Adli İstatistikler, Erişim adresi: <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/310520221416422021H%C4%B0ZMETE%C3%96ZELK%C4%B0TAP.pdf>.
- Batur, Ö. (2020). Vergi Uyuşmazlıklarında Kanun Yolundan Vazgeçme Müessesesi. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 43, 203-217.
- Çavdar, F. (2021). *Vergi İncelemelerinde Mükelleflerin Hak ve Ödevleri*, Gazi Kitabevi: Ankara.
- Erhürman, T. (2020). Türkiye İçin Nasıl Bir Ombudsman Formülü ?. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 49(4), 155-180.
- İstanbul Bölge İdare Mahkemesi ile Bağlı İdare ve Vergi Mahkemeleri (2023). 2022 Yılı Faaliyet Raporu, Erişim adresi: <https://rayp.adalet.gov.tr/resimler/26/dosya/2022-istanbul-bolge-idare-mahkemesi-baskanligi-faaliyet-raporu30-03-20234-32-pm.pdf>.
- Öz, E. ve Bozdoğan, K. (2019). Ülke Örneklerinden Karşılaştırmalarla Türk Uzlaşma Müessesesine Öneriler. *Maliye Dergisi*, 177, 330-353.
- Özdemir, T. ve Arslaner, H. (2017). Vergi Uyuşmazlıklarının Yargı Aşamasında Çözüm Sürecinde Etkinlik Sorunu; Aydın İli Özelinde Bir Çalışma. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 322-334.
- Şenyüz, D. (2020). Uyuşmazlık Çözüm Yolu Olarak Kanun Yolundan Vazgeçme ve Benzer Müesseselerle Karşılaştırılması. *16(185)*, 1165 - 1198.
- Yardımcıoğlu, M. ve Kütükçü, M. (2014). Vergi Uyuşmazlıklarında İdari Ve Adli Çözüm Yolları, Kahramanmaraş Vergi Dairesi Başkanlığında Örnek Çalışma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11, 2-26.
- Yeğen, B. (2019). Vergi Uyuşmazlıklarının İdari ve Adli Yargı Kapsamında Çözüm Süreçleri ve Önerileri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 131-141.
- Yoruldu, M. (2020). Vergi Uyuşmazlıklarının Çözümünde Vergi Mahkemelerinin Rolünün Değerlendirilmesi. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, 5(5), 7-13.
- Yüce, M. (2019). *Vergi Yargılama Hukuku*, Ekin Yayınevi: Bursa.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Fatih ÇAVDAR (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Fatih ÇAVDAR (100%)

Contribution of Corporate Profits to Inflation in Türkiye after Covid-19

Osman Berke DUVAN¹

¹ Ph.D., Başkent University, obduvan@baskent.edu.tr, bduvan@gmail.com ORCID: 0000-0002-3711-8454

Abstract: In the wake of the Covid-19 pandemic, there was a major cost of living crisis in the world while corporate profits reached historical records. Terms such as “sellers’ inflation”, “greedflation” have become increasingly popular all over the world. The debates were not limited to academic circles, but international organizations and political decision-makers also participated in the discussions on “corporate profits and inflation”. While Türkiye is experiencing the highest inflation in 2022 in her late history, she remained disconnected with those discussions until very recently. This study sheds light on the developments in inflation and unit profits during the pandemic period in Türkiye by using the GDP deflator decomposition method. This study will be the first attempt in Türkiye in terms of the methodology used. The findings show that the highest contribution to inflation in Türkiye during the pandemic period arose from the increase in unit profits. In this framework, it is seen that the sectors that contribute the most to inflation are the manufacturing industry, transportation, and the trade sectors. Although the GDP deflator decomposition method does not provide information on the causality between inflation and unit profits, the findings suggest that the corporate sector in Türkiye cannot be labeled as a victim of the inflation wave during the pandemic, but rather the gaining from the process. The share of income received by the corporate sector in the pandemic reached an all-time high, while the percentage share received by the employee fell to historic lows.

Keywords: Covid-19, Sellers’ Inflation, Corporate Profits, Unit Profit, Unit Labor Cost

Jel Codes: D3, E3, E6

Covid-19 Sonrası Türkiye’de Şirket Kârlarının Enflasyona Katkısı

Öz: Covid-19 pandemisinin ardından dünyada büyük bir yaşam maliyeti krizi yaşanırken, şirket kârları da rekorlar kırmıştır. Tüm dünyada “satıcıların enflasyonu”, “fırsatçıflasyon” gibi kelimeler giderek popüler hale gelmiştir. Tartışmalar sadece akademik çevrelerle sınırlı kalmamış, uluslararası kuruluşlar ve politik karar alıcılar da “şirket kârları ve enflasyon” tartışmalarına katılmıştır. Türkiye, 2022’de yakın tarihinin en yüksek enflasyonunu yaşarken, çok yakın zamana kadar, söz konusu tartışmalara uzak kalmıştır. Bu çalışma GSYH deflatör ayrıştırma yöntemini kullanarak, Türkiye’de pandemi döneminde yaşanan enflasyonla birim kârdaki gelişmelere ışık tutmaya çalışmıştır. Çalışma kullandığı yöntem itibarıyla Türkiye’de ilk deneme olacaktır. Elde edilen bulgular pandemi döneminde Türkiye’de gerçekleşen enflasyona en yüksek katkının birim kâr artışından geldiğini göstermektedir. Yine bu çerçevede yurtiçi enflasyona en çok katkı veren sektörlerin, imalat sanayi, ulaştırma ve ticaret sektörleri olduğu tespit edilmiştir. GSYH deflatör ayrıştırma yöntemi enflasyonla birim kâr arasında nedensellik ilişkisi hakkında bilgi vermemekle beraber, bulgular Türkiye’de şirketler kesiminin pandemide yaşanan enflasyon dalgasının mağduru olmadığını, aksine süreçten kârlı çıktığını göstermektedir. Şirketler kesiminin pandemide gelirden aldığı pay tüm zamanların en yüksek seviyesine çıkarken, çalışanların aldığı pay tarihi düşük seviyelere gerilemiştir.

Atf: Duvan O. B. (2024). Contribution of Corporate Profits to Inflation in Türkiye after Covid-19, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 109-125. <https://doi.org/10.30586/1418545>

Geliş Tarihi: 12.01.2024

Kabul Tarihi: 16.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Satıcıların Enflasyonu, Şirket Kârları, Birim Kâr, Birim İşgücü Maliyeti

Jel Kodları: D3, E3, E6

1. Introduction

Following the Covid-19 pandemic and Russian-Ukraine war, the whole world suffered an immense wave of inflation. Global inflation, which averaged 3.5 percent before the pandemic (2017-2019), jumped to 11.6 percent in mid-2022, that is the highest inflation the world has recorded during the second millennium (IMF, 2023, pp.4-5). After the pandemic spike in inflation to historically high levels have attracted the attention of both researchers and policy-makers, and efforts to understand the dynamics behind the rise in global inflation have increased.

Covid-19 drove all economies to uncharted waters. The world's first reaction to the pandemic was naturally the lockdown. The lockdown measures primarily affected global trade in goods and services; while supply chains were disrupted, global transport and logistics costs increased rapidly (Carrière-Swallow et al., 2023, p.1).

Although world manufacturing industry production and trade in goods started to recover in the second half of 2020, Russia's invasion of Ukraine in the first months of 2021 triggered new shocks in global energy and food markets. Demand-stimulating loose fiscal and monetary policies implemented since the first days of the pandemic, combined with supply bottlenecks, the whole world faced a major cost of living crisis (IMF, 2022).

In the aftermath of the pandemic, fluctuations in demand, supply bottlenecks, volatility in commodity prices and movements in interest rates were intertwined, while demand-pull and cost-push price developments were experienced together in the global economy. These intricate simultaneous shocks have also influenced analyses aimed at understanding all these processes. While some of the analyses emphasize demand-pull factors (Furman, 2022; Freund, 2022), others focus on cost-push factors (Carrière-Swallow et al., 2023; Di Giovanni et al., 2022). Some studies have decomposed those different dynamics and attempted to grasp the major determinants of the rise in inflation which dynamic is more determining factor in the rise of inflation (Ha et al., 2023, Firat and Hao, 2023, Binici et al., 2022).

In addition to the macroeconomic dynamics behind the global inflation, efforts to understand the role of microeconomic dynamics have also recently increased. Did the corporate sector try to increase its market power by changing the pricing behavior in response to the pandemic? If there has been such an endeavor, which sectors have taken the lead to this end in particular?

In fact, the increase in the market power of companies is not a newly learned issue. Since the 1980s, it is known that market concentration has increased in developed economies, especially in the USA, and the profit margins of companies have also increased (Loecker et al., 2020, p. 562; Akcigit et al., 2021, p. 5; Eeckhout, 2022, p. 4).

The spike in corporate profits during the pandemic period has made this issue more visible, drawing the attention of not only the researchers but also of the policymakers. As a matter of fact, in early 2022, the Financial Services Committee of the US House of Representatives held a special session titled "The Inflation Equation: Corporate Profiteering, Supply Chain Bottlenecks, COVID-19" and questioned the issue.¹ Again, European Central Bank (ECB) President Lagarde (2023) did not hold back from criticism, pointing out that *"two-thirds of the inflation in the euro area in 2022 is due to the increase in the unit profitability of companies, while the contribution of unit profitability to inflation in the previous 20 years was around one-third"*. The International Monetary Fund (IMF) conducted a study confirming Lagarde and found that the contribution of profits to inflation in the Euro Area in 2022 was 45 percent (Hansen et al., 2023, p. 12). The issue gained popularity all over the world, as the public perception regarding that companies in the developed economies have turned the pandemic into an opportunity came forefront and create terms such as sellers' inflation, greedflation in the economics jargon.²

¹ <https://www.congress.gov/event/117th-congress/house-event/114484/text> Accessed: 23.12.2023

² "Graaiflatie", the Dutch equivalent of "greedflation", was chosen as the word of the year 2023 in a vote held in the Netherlands. <https://www.dutchnews.nl/2023/12/graaiflatie-is-overwhelming-winner-of-word-of-the-year-contest/> Accessed: 22.12.2023

The increase in corporate profits is important not only from the perspective of inflation but also from the point of view of the functional income distribution. One of the indirect indicators of the increase in corporate profits is the increase in the share of gross operating surplus in national income. Following the pandemic, the share of the operating surplus increased in many economies (OECD, 2023, p. 29). In a sense, whether market forces increase or not, this points out that the corporate sector has weathered the difficulties of the pandemic more easily than the employee (Hansen et al. 2023, p. 5).

Inflation in Türkiye, on similar grounds, started to increase with the initial shock of the pandemic. Consumer inflation, which was around 12 percent at the end of 2019, rose to 17.5 percent in mid-2021. Towards the last months of 2021, the monetary policy stance changed in Türkiye: As the policy rate gradually eased, the Turkish Lira started depreciating rapidly. While inflation expectations deteriorated, the upward trend in inflation accelerated. As a matter of fact, consumer inflation reached 36 percent at the end of 2021 and peaked at 85.5 percent in October 2022. As was pointed out before the year 2022 was marked as a year of record-breaking inflation in the world. By the end of 2022, inflation increased by 2.6 percentage points globally and by 3 percentage points in developing and emerging economies, reaching 8.9 and 10.1 percent, respectively. By the end of 2022, consumer inflation in Türkiye had increased by 28 percentage points to 64 percent, a marked divergence from the world and the peer group economies.³

In the aftermath of the pandemic, when the Turkish economy experienced a succession of demand-pull and cost-push shocks from domestic and international sources, a number of questions arise: Did the corporate sector absorb these shocks, or did it pass them on to other economic units? How much have profits and labor costs contributed to inflation in Türkiye? How has the profitability of the corporate sector in Türkiye changed compared to the pre-pandemic period?

The number of studies seeking answers to these and similar questions in Türkiye is still limited. This study aims to support the efforts to find answers to those questions and attempts to expand the discussion ground for further studies.

The sections of the study are as follows: First, the developments in the economic literature and the findings of the studies in the aftermath of the pandemic will be summarized. Then, the data set and the methodology used in the study will be introduced. After sharing the findings, the study will be concluded with a general assessment and conclusion section.

2. Literature Review

In the aftermath of the pandemic, discussions on the possibility that the extraordinary increase in corporate profits could be one of the causes of inflation started with a short op-ed published in a newspaper in the UK, in which the author shared her observations and thoughts (Weber, 2021). Weber (2021) has pointed out that the inflation in the U.S. economy could be caused by increases in the profit margins of real sector companies and proposed "strategic price controls" to control inflation, just like in World War II. The debates have largely been started and stemmed from this proposal.⁴

Predictions that the market concentration already observed in advanced economies may increase further with the pandemic have started to enter the IMF's discussion notes in the first months of 2021 (Akcigit et al., 2021). However, increasing corporate profits and

³ Türkiye's inflation data are taken from TURKSTAT Consumer Price Indices Newsletter. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Kasim-2023-49661> Accessed: 21.12.2023

World inflation data are taken from IMF World Economic Outlook Database October 2023 Version. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/October/weo-report?a=1&c=001,110,163,119,123,200,903,&s=PCPIEPCH,&sy=2019&ey=2023&ssm=0&scsm=1&sc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=,&br=1> Accessed: 21.12.2023

⁴ For an overview of how the debate on this issue developed, see: <https://www.newyorker.com/news/persons-of-interest/what-if-were-thinking-about-inflation-all-wrong> Accessed: 23.12.2023

their possible links to the inflation did not attract attention until 2022, within the economics literature.

In 2022, as corporate profits in advanced economies set new records, efforts to understand the issue accelerated (Menezes and Quiggin, 2022; Hayes and Jung, 2022, Bivens, 2022). In late 2022, the relationship between corporate profits and inflation attracted the attention of international organizations as well (IMF, 2022, p. 30).

By 2023 the number of studies has increased even further (Glover et al., 2023; Hansen et al., 2023; Arce et al., 2023; Jung and Hayes, 2023; Weber and Wasner, 2023) and the issue made its appearance on the agenda of nearly all the international organizations (OECD, 2023; BIS, 2023; European Commission, 2023).

While market concentration and the market power in the corporate sector have recorded gradual increase since 1980, no major problems had been faced in ensuring price stability. The simultaneous jumps in corporate profits and inflation in the aftermath of the pandemic have brought with them the need to understand the dynamics behind. In this framework, the literature seems to have adopted two different narratives in explaining the relationship between increasing corporate profits and spiking inflation.

First narrative advocated, despite increased production costs due to the supply bottlenecks, disintegrating supply chains following the pandemic, the rapid global recovery and the rapid activation of the pent-up demand in the pandemic with the effect of financial support packages allowed the corporate sector to maintain, and in some cases even increase, profit margins, leading to a jump in inflation (Jung and Hayes, 2023; Arce et al., 2023).

The swift post-pandemic economic recovery and the subsequent high inflation have been surprised both to international organizations and to the whole world (IMF, 2022, p.5). The rapid recovery in demand in this period and the possibility of a change in consumers' demand elasticity due to the fiscal support packages announced in the pandemic may have allowed the corporate sector to maintain or even increase their profit margins. Another explanation it could be the rising inflationary expectations due to the combination of post-pandemic supply bottlenecks and buoyant demand masking the efforts of the corporate sector to increase profit margins (Jung and Hayes, 2023, p. 13).

In advanced economies, already increasing market concentration in the corporate sector combined with strong demand is likely to hike the power of corporations to set prices. As a matter of fact, theoretical findings after the pandemic suggest that firms with high price influencing power may have the ability to increase the price impact of demand shocks (Menezes and Quiggin, 2022, p. 7).

Although attempts to connecting corporate profitability to buoyant demand and changing consumer behavior in the explanation of inflation seem plausible, there are also other views in the literature. Glover et al. (2023, pp.29-33) find that the profit margins of real sector companies in the US economy increased as of 2021, but the profit margins declined in the first half of 2022, despite the increase in inflation. In the same study, it was concluded that although the prices of durable consumer goods increased significantly due to changing consumer preferences and increasing demand after the pandemic, there was no significant increase in the profit margins of the manufacturing industry, which includes durable goods sector, compared to other sectors. Glover et al. (2023, p. 30) therefore conclude that it would not be correct to attribute the increase in firms' profit margins solely to strong demand and that firms may have adopted such a pricing strategy in 2021, to smooth price increases they expect in the future.

An alternative narrative for explaining the simultaneous jump in corporate profits and inflation was developed by Weber and Wasner (2023). The narrative rested on the question of is it possible that the supply bottlenecks in the pandemic have led firms in certain sectors of systemic importance to adopt a common understanding of price increases, with normally competitive companies behaving like monopolists? Weber and Wasner (2023) have been thinking that this is possible, but some certain steps are needed for spreading price increases to whole economy. In this framework, in the first stage, due

to a supply shock in sectors of systemic importance (e.g. energy), price increases start with the emergence of an impulse to increase prices in all companies. As the increase in costs spreads to other sectors (propagation -amplification), price increases accelerate and then the conflict phase begins. That is, the struggle of the labor force to compensate for real wage losses and consequently return of firms to the first and second stages (Weber and Wasner, 2023, p. 187).

During the pandemic, with Russia's invasion of Ukraine, the companies whose profit margins and profitability increased the most were largely those operating in the energy and mining sectors. In this context, another possibility that cannot be disregarded, in the face of an unexpected supply shock, the inability of companies to increase their production capacity at the same pace may lead to higher prices and windfall profits in these sectors (Hayes and Jung, 2022).

In the literature, it is possible to summarize the general narrative and conceptual framework to explain the increase in corporate profits after the pandemic and its relationship with inflation in this way. The data and methods used in empirical studies on the relationship between corporate profits and inflation can also be categorized in two different groups.

In this framework, the first group of studies consists of analyses that attempt to measure the contribution of unit profits and unit labor costs to domestic inflation by using the income method of GDP and the GDP deflator decomposition method (Arce et al., 2023; OECD, 2023; BIS, 2023; European Commission, 2023).

The second group includes analyses that try to estimate the change in firms' profit margins pre and post the pandemic period using firm-level data (Hayes and Jung, 2022; IMF, 2022; Glover et al., 2023).

According to the findings of the first group of studies, for many economies in the post pandemic period, the contribution of unit profits to domestic inflation was higher than the contribution of unit labor costs (OECD, 2023, p.28, ONS, 2023, p.15). The results also indicate that this is an important distinction from the oil crises of the 1970s and the wave of inflation following. While the contribution of unit labor costs to domestic inflation was higher during the inflation wave of the 1970s, the contribution of unit profits to inflation increased during the pandemic (OECD, 2023, p.27, Hansen et al., 2023, p.9).

Most of the studies in the second group indicate that profit margins in real sector companies increased during the pandemic (Weber and Wasner, 2023, p.184; Hayes and Jung, 2022, pp.5-7). A different assessment on this issue belongs to the IMF. In its analysis for advanced economies, IMF (2022, pp.30-31) concluded that although there was a historical upward trend in corporate profit margins before the pandemic, there was no widespread increase in profit margins and even decline in some economies in the 2020-2021 period. The IMF attributed this to the possibility that the corporate sector, which has already entered the pandemic with high profit margins, would absorb some of the increase in costs.

Efforts to analyze the relationship between corporate profits and inflation in the wake of the pandemic have revealed two major challenges, one practical and the other one theoretical, that researchers are to overcome.

The practical problem that researchers face with is related to data constraints and how to measure corporate profitability most accurately. Indeed, ECB President Lagarde underlined this problem and acknowledged that *"we don't have as much and as good data on profit as we do on wages"* (cited in Weber, 2023).

Another problem that researchers had to face with after the pandemic was the lack of knowledge in the economics discipline itself. It was revealed that a possible "profit-price spiral" and the mechanisms of its formation had not been studied much in the economic literature before the pandemic. The literature has mostly analyzed the cost-push inflation dynamics within the framework of the "wage-price spiral". In this framework, it is a well-known and well-studied mechanism in the literature that the desire of employees to increase their real wages in the face of a supply shock can trigger a cost-push inflation

by initiating a wage-price spiral (Blanchard, 1986, p.543). Indeed, in the early stages of the recovery from the pandemic, the rapid activation of pent-up demand, labor market bottlenecks, and the resulting wage increases were a matter of concern that could lead to a wage-price spiral (Boissay et al, 2022).

Developments up to 2023 did not justify this concern. After the pandemic, labor's share of national income declined, while corporate profitability and share of income increased. However, this does not mean that the wage-price spiral will not come into play in the period ahead. Indeed, while Weber and Wasner (2023, p.187) consider the triggering of a wage-price spiral unlikely for the US economy, given the weakened position of labor organizations, Arce et al. (2023) do not exclude this possibility for Europe.

In conclusion, the discussions and preliminary findings following the pandemic provide evidence that firms may pass on cost increases to consumers and even contribute to inflation by increasing profit margins due to extraordinary supply and demand shocks. However, in the aftermath of the pandemic, it has become clear that there is a significant knowledge gap in this regard. As a matter of fact, it is observed that efforts to fill the gaps in the literature by creating a new research agenda are accelerating (Jung and Hayes, 2023).

In Türkiye, the number of analyses investigating the relationship between corporate profits and inflation in the aftermath of the pandemic is extremely limited as of the time of this study. An exceptional study in this framework was conducted by Yeldan et al. (2023). According to the study analyzing the development of sectoral profit margins and producer prices, the profit margins for the Turkish economy increased from 14 percent in 2015 to 21 percent in 2021. In the same period, the profit margins in the industrial sector increased from 12 percent to 19 percent. According to the findings of the analysis, sectoral profit margins increase over time and move in tandem with producer inflation. The same study also analyzed the course of sectoral profits in the value added. It was concluded that the share of profits in the value added in all non-agricultural sectors in Türkiye increased from 47 percent to 62 percent in the 2015-2021 period (Yeldan et al., 2023, pp.21-22). This study, which covers the first two years of the pandemic period, could not make an assessment for 2022 due to data limitations.

Preliminary findings indicate that sectoral profit margins increased in Türkiye in the first two years of the pandemic. However, more studies are needed on this issue. This study is one of the limited number of attempts to understand the relationship between corporate profits and inflation in Türkiye with different data and methods. This will be a first attempt in terms of the method it uses.

3. Methodology and Data

The "GDP deflator decomposition method", which is frequently preferred by the economics literature and international organizations, is used in this study. GDP is the sum of the value of all goods and services created by the productive units in an economy because of their economic activities in a given period, minus the sum of inputs used in the production of these goods and services. From an income perspective, it consists of wage and salary income earned by the productive units in the economy during the production process, business profits and various tax burdens collected by the state (TURKSTAT, 2022, pp.4-5).

Knowing the incomes of employees and enterprises involved in production allows researchers to examine changes in "unit labor cost" and "unit profit" indicators. In this framework, GDP in terms of income can be expressed as follows:

$$GDP = \text{Gross Value Added} + \text{Net Taxes on Product and Production (NT)} \quad (1)$$

$$GDP = \text{Compensation of Employees (W)} + \text{Gross Operating Surplus (P)} + \text{NT} \quad (2)$$

Using equation (2), the GDP deflator can be expressed as the sum of "unit labor cost", "unit profit" and "unit net taxes" as follows:

$$GDP/GDP^{Real} = \text{GDP deflator} = W/GDP^{Real} + P/GDP^{Real} + NT/GDP^{Real} \quad (3)$$

$$\text{GDP deflator} = \text{Unit Labor Cost} + \text{Unit Profit} + \text{Unit Net Taxes} \quad (4)$$

In equation (1), “net taxes on products and production” are the sum of taxes paid on the production, delivery and transfer of goods and services and import duties payable when goods and services are delivered by non-resident units to resident units, subtracted subsidies.

In equation (2), “compensation of employees” comprise wages and salaries paid to employees in cash or in kind and social security contributions paid by employers on behalf of employees. In the same equation, the size of “gross operating surplus” is calculated by deducting payments to labor force and taxes on production from gross value added and adding subsidies. It refers to the share of capital in the value added (TURKSTAT, 2022, p.9). The reason why the operating surplus taken in gross terms is that consumption of fixed capital is not deducted.

As can be seen from equation (3), the implied price deflator used in GDP calculations is GDP at current prices divided by real GDP. Consequently, based on equation (4), the GDP deflator is the sum of the incomes received by factors of production for one unit of real GDP.

In this case:

“Unit labor cost” is the wage and salary received by employees for one unit of real GDP,

“Unit profit” refers to the profits received by enterprises for one unit of real GDP,

“Unit net tax” represents the net tax revenues received by the government for one unit of real GDP.

The GDP price deflator, by definition, shows changes in the prices of domestically produced goods and services and reflects “domestic inflation” in its broadest form.⁵ In this respect, it differs from the consumer price index, which only measures the change in the prices of goods and services subject to consumption in the market.

The deflator decomposition method is an accounting exercise using GDP data, which is the most important data in the national accounts system of countries. However, this method does not provide information on the causality between corporate profits and inflation (Hansen et al. 2023, p. 7). In other words, based on the deflator decomposition method, it is not possible to say that “inflation increased due to the increases in labor costs and/or profits”. Indeed, contributions to domestic inflation do not necessarily imply that inflation is high because labor costs and/or profits have increased, as any change in labor and capital income might be reflecting a response to higher inflation, especially in cases of external shocks (ONS, 2023, pp. 2- 4). Again, an increase in the contribution of firms’ unit profitability to inflation does not necessarily imply an increase in firms’ profit margins (Colonna et al., 2023, p.10; Hansen et al., 2023, p. 13).⁶

Nevertheless, the deflator decomposition method provides very important information for understanding the change in the contribution of factor income to domestic inflation or for interpreting the effects of inflation on these factor incomes. Moreover, as a result of these exercises, it is extremely important to know who bears the burden of inflation in a pandemic in order to guide future policies.

In this study, TURKSTAT’s “independent annual GDP data” are used. There are two separate reasons behind this. Unlike quarterly estimates, independent annual GDP is calculated based on finalized data. The second and more important reason is that factor incomes, disaggregated by economic activity, are presented only in annual independent GDP data. This sectoral disaggregation is important for the analysis of this study. Thus, only after identifying the factor that contributes the most to domestic inflation, it was possible to analyze the developments in its sectoral breakdown. For the independent annual

⁵ Therefore, for ease of expression, the increase in the GDP deflator will be referred to as “domestic inflation” in the following sections of the study.

⁶ The usual approach to profitability in economics is to add a certain profit margin to marginal cost (MC). Assuming that firms set a fixed profit margin (μ), the price faced by the consumer, $P = (1 + \mu)MC$. “Unit profit (Δ)” can also be expressed as the difference between the price of the product and MC. $\Delta = P - MC \Rightarrow \Delta = (1 + \mu)MC - MC$ and $\Delta = \mu \cdot MC$. In this case, even if the firm’s profit margin does not change, “unit profit” may increase due to the increase in MC. For a more detailed analysis on this issue (Colonna et al., 2023)

GDP, the first observation year is 1998 and the last observation year is 2022. 2022 is a period of significant increase in corporate profitability in Türkiye as in the rest of the world.⁷

4. Results of the Study

Viewing the relative developments in unit profit and labor cost in Türkiye since 1998, it seems likely to divide the current series into three sub-periods. The first one is the 1998-2008 period when unit profit and unit labor cost moved largely in line. The second sub-period is the 2009-2016 period, during which the unit labor cost increased relatively faster. The third sub-period is 2017-2022, when the relative position of unit profit advanced compared to that of the unit labor cost (see Figure 1). When the analysis focuses on the more recent period, the following the year 2017, the breakout moments in unit profit and unit labor cost series with the Covid-19 pandemic is much more easily detected (See Figure 2).

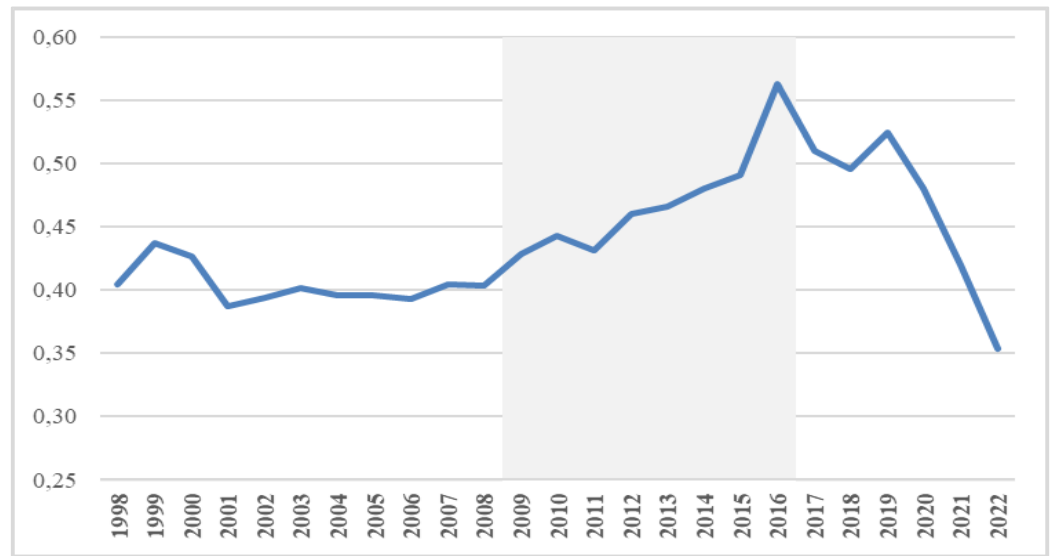

Figure 1. Ratio of Unit Labor Cost to Unit Profit

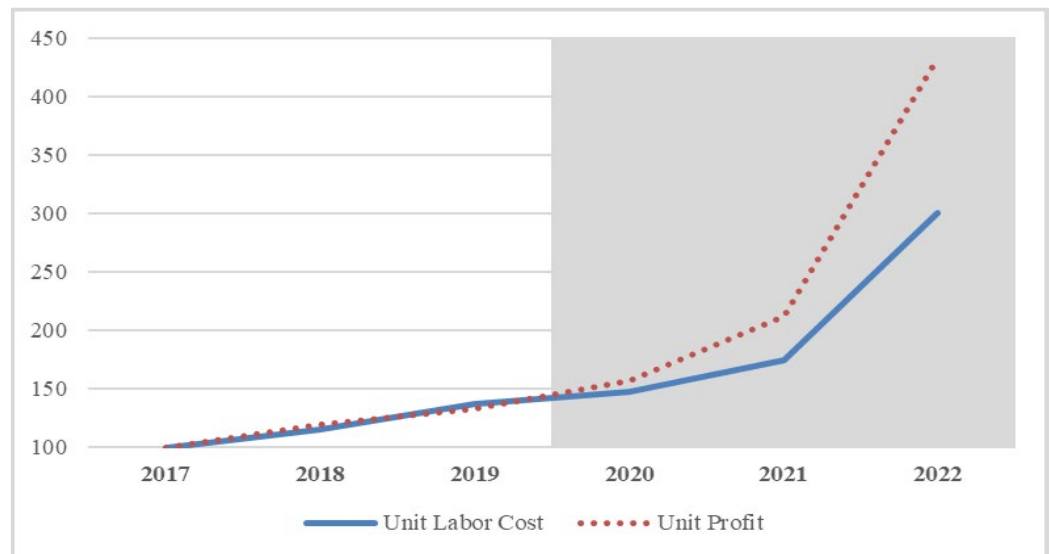

Figure 2. Unit Labor Cost and Unit Profit (2017=100)

⁷ For example, the number of profit-generating manufacturing institutions in the ISO 500 according to "profit and loss before tax" increased from 405 to 442 in 2022. This is the highest number of profit-generating institutions after 2007 (ISO-500, 2023, p.78)

During the Covid-19 pandemic and the period that followed (2020-2022), “domestic inflation” in Türkiye averaged 47 percent. The contribution to this inflation rate from the unit profits increase is estimated to be around 33 percentage points. In other words, 70 percent of the average domestic inflation during the pandemic period was constituted by the increase in unit profits. In the 1999-2009 and 2010-2019 periods, the contribution of unit profits to average domestic inflation were 62 percent and 56 percent, respectively (See Figure 3).

The record for domestic inflation was set in 2022 by 96 percent. The 67 percentage points (or 69 percent) of the record inflation rate set in 2022 could be again attributed to the increase in unit profits. The findings show that the largest contribution to inflation during the pandemic period stemmed from the increase in unit profits. This is broadly consistent with the results obtained for the other economies (OECD, 2023; European Commission, 2023).

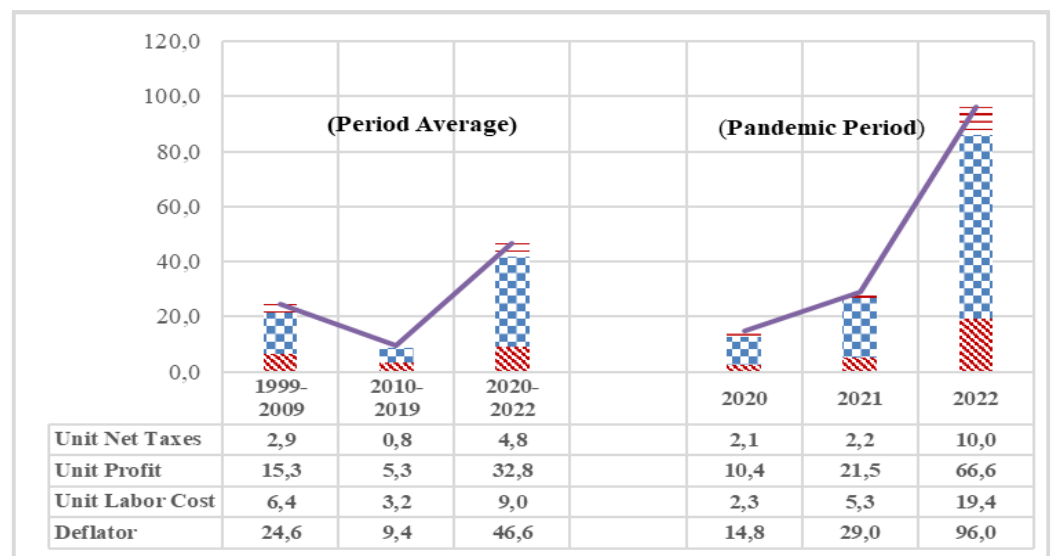

Figure 3. Contributions to Domestic Inflation (% points)

The rise in unit labor costs contributed 26 percent and 34 percent to average domestic inflation in the 1999-2009 and 2010-2019 periods, respectively. In the 2020-2022 period, its contribution to inflation declined to 20 percent. In 2022, the contribution from unit labor costs to domestic inflation increased relatively but remained low compared to the contribution of unit profits to inflation.

During the pandemic period, the contribution to inflation from unit net taxes was not changed significantly compared to past performances. The contribution of this component to domestic inflation in the 2020-2022 period hovering around 10 percent level.

The results of the analysis show that the largest contribution to domestic price formation during the pandemic period came from the increase in firms’ unit profits. In this case, it is important to learn which sector or sectors stand out in the contribution to domestic inflation.

In order to shed light on this issue, the contribution of unit profit increases in economic activity branches to domestic inflation is also analyzed. In this framework, the contribution of sectors’ unit profits to domestic inflation in the past period (2010-2019) is compared with their contribution during the pandemic. In the pandemic period, the sectors that contributed the most to domestic inflation with the increase in unit profitability were “manufacturing industry”, “transportation-storage” and “wholesale-retail trade” (See Table 1 and Figure 4). Unit profit increases in these three sectors contributed over 40 percent to domestic inflation during the pandemic.

Table 1. Contribution of Sectoral Unit Profits to Inflation (% points) (*)

	2010- 2019	2020-2022	2020	2021	2022
Domestic inflation	9.4	46.6	14.8	29.0	96.0
Total	5.3	32.8	10.4	21.5	66.6
A_ Agriculture, forestry and fishing	0.4	2.9	1.2	0.5	7.1
B_ Mining and quarrying	0.1	0.6	0.2	0.5	1.1
C_ Manufacturing	1.3	9.4	3.2	8.3	16.7
D_ Electricity, gas, steam and air conditioning supply	0.1	1.0	0.3	0.3	2.4
E_ Water supply, sewerage, waste management and remediation act.	0.1	0.3	0.0	0.3	0.6
F_ Construction	0.5	1.7	0.6	0.9	3.5
G_ Wholesale and retail trade	0.8	5.3	1.5	3.6	10.8
H_ Transport, storage	0.5	4.5	0.9	3.3	9.3
I_ Accommodation and food service activities	0.2	1.0	-0.6	1.0	2.5
J_ Information and communication	0.2	0.8	0.5	0.6	1.3
K_ Financial and insurance activities	0.1	1.3	1.0	-0.2	2.9
L_ Real estate activities	0.3	1.0	0.6	0.1	2.2
M_ Professional, scientific and technical activities	0.1	0.6	0.2	0.4	1.2
N_ Administrative and support service activities	0.2	0.7	-0.2	0.5	1.7
O_ Public administration and defense; compulsory social security	0.1	0.4	0.2	0.2	0.9
P_ Education	0.1	0.3	0.2	0.1	0.6
Q_ Human health and social work activities	0.0	0.4	0.2	0.3	0.6
R_ Arts, entertainment and recreation	0.1	0.6	0.4	0.5	0.9
S_ Other service activities	0.0	0.2	0.0	0.2	0.3

Note: The sum of sectoral contributions may differ due to rounding of figures.

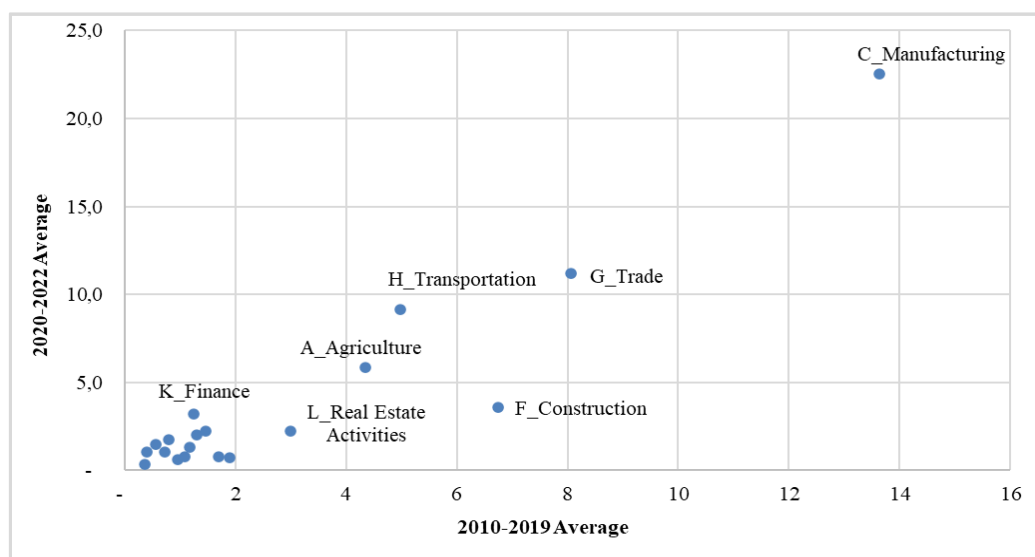

Figure 4. Contribution of Sectoral Unit Profits to Domestic Inflation (As Percentage Contribution)

The results of the study show that the highest increase in unit profits during the pandemic turned out to be in the “electricity, gas, steam and air conditioning” sector (see Table 2). Compared to the 2010-2019 period, although the contribution of this sector to domestic inflation increased, its impact on inflation remained limited compared to other sectors due to its low weight in gross operating surplus. The same is true for the “mining and quarrying” sector. The unit profit of these two sectors contributed 3.4 percent to domestic inflation during the pandemic. On the other hand, the contribution of the unit profit of the finance and insurance sector to inflation during the pandemic was 3.2 percent.

Unit profits of all sectors increased by 222 percent during the pandemic period. In the same period, “cumulative domestic inflation” amounted to 190 percent (See Table 2). In this period, the increase in unit profitability of 10 sectors exceeded domestic inflation. As indicated, the sector with the highest increase in unit profits between 2019-2022 was “electricity, gas, steam and air conditioning supply.” This sector was followed by “manufacturing industry”, “mining and quarrying” and “arts, entertainment and

recreation.” In Türkiye, the sectors whose profits increased the most during the pandemic period were largely in line with other economies (Hansen et al., 2023, p.8; European Commission, 2023, p.30).

Table 2. Unit Profits in Economic Activities (2019=100) (*)

	2020	2021	2022
Total	119	158	322
A_ Agriculture, forestry and fishing	121	129	294
B_ Mining and quarrying	126	192	393
C_ Manufacturing	127	202	398
D_ Electricity, gas, steam and air conditioning supply	124	152	406
E_ Water supply, sewerage, waste management and remediation act.	105	151	278
F_ Construction	117	144	288
G_ Wholesale and retail trade	119	168	362
H_ Transport, storage	115	169	368
I_ Accommodation and food service activities	70	128	322
J_ Information and communication	126	162	260
K_ Financial and insurance activities	153	142	348
L_ Real estate activities	111	111	161
M_ Professional, scientific and technical activities	116	144	276
N_ Administrative and support service activities	89	123	259
O_ Public administration and defense; compulsory social security	118	140	268
P_ Education	116	128	206
Q_ Human health and social work activities	128	183	308
R_ Arts, entertainment and recreation	145	220	376
S_ Other service activities	101	140	245
For info:			
GDP Deflator (2019=100)	115	148	290

Note: Indices for "unit profits" calculated by dividing sectoral profits by real gross value added

In Türkiye, it is noteworthy that in the first years of the pandemic, the economic activities with higher unit profitability were to be found predominantly in the service sector. As a matter of fact, in 2020, when the pandemic started, “financial and insurance activities” was the sector reflecting the fastest increase in unit profits. While domestic inflation was 15 percent in 2020, the unit profit of the finance sector increased by 53 percent. This sector was followed by “arts, entertainment and recreation” and “human health and social work activities” in terms of unit profitability.

In 2021, the second year of the pandemic, the highest unit profitability increase was in the “accommodation and food services” sector due to the easing of restrictions and the low base effect. Other sectors that increased their unit profits the most in 2021 were “manufacturing industry”, “mining and quarrying” and “arts, entertainment and recreation.”

2022 is an extraordinary year in terms of company profitability in Türkiye, as in the rest of the world. The increase in unit profits exceeded 100 percent in 9 out of 19 sectors reported in the GDP. In 2022, the sector with the highest increase in unit profit was the “electricity, gas, steam and air conditioning” sector with 168 percent. This sector was

followed by “accommodation and food services”, “financial and insurance activities” and “agriculture, forestry and fishing.” In 2022, the increase in the unit profitability of the “manufacturing industry” was 97 percent, just above domestic inflation.

Considering those findings, it is observed that different sectors stand out in the increase in unit profitability in different phases of the pandemic. Another noteworthy finding is that the sectoral spread in unit profitability declined throughout the pandemic period. In other words, the number of sectors that were able to beat domestic inflation by increasing unit profitability gradually decreased throughout the pandemic. As a matter of fact, while the number of sectors whose unit profit growth lagged inflation was 5 in 2020; 8 sectors in 2021 and 9 sectors in 2022 could not make it to beat domestic inflation rate.

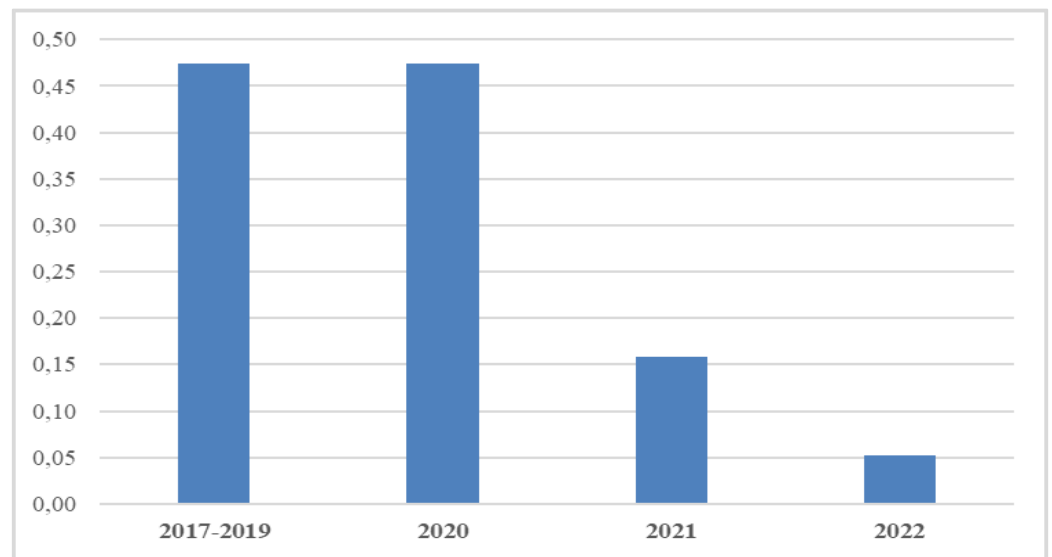

Figure 5. Unit Profit Propagation Index⁸

Another way to understand the evolution of corporate profitability is to examine the corporate profits as a share of GDP. During the pandemic period, the income share of corporates was 64 percent, exceeding past averages, while the share of income received by employees was 27 percent (See Figure 6).

In 2022, the last observation year, gross operating surplus which represents corporate profits, was 67 percent of GDP, the highest share recorded in the current series since 1998. Again, the share of the employee in GDP declined to 24 percent in 2022. This is also the lowest share recorded for the employee in the current series.

A similar picture was observed in the ISO-500 companies, which constitute as Türkiye’s largest industrial enterprises. While the share of large industrial enterprises in net value added marked a record achievement in 2022, the share of the employee fell to the lowest in the series (Duvan, 2023, p.412).

⁸ Unit profit propagation index: (Number of Sectors Beating Inflation - Number of Sectors Not Beating Inflation) / Number of All Sectors

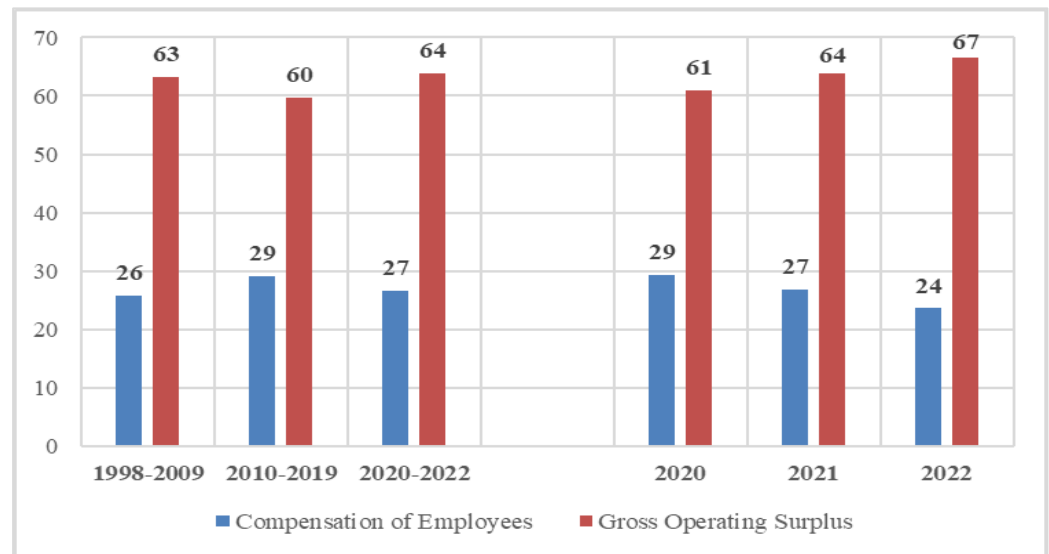

Figure 6. Compensation of Employees and Gross Operating Surplus (% of GDP)

In this framework, GDP, and ISO-500 data show that the corporate sector in Türkiye survived the pandemic more easily than the working class. Thus, the corporate sector increased its share of income during the pandemic. This is also another finding of the study that is in line revealed in the results of other countries.

As mentioned earlier, Türkiye changed its monetary policy stance in late 2021, as advanced economies were preparing for monetary tightening. As the policy rate was gradually cut, the Turkish lira began to depreciate, and inflation expectations deteriorated rapidly. As inflation dynamics had already been disrupted by the pandemic and the Russia-Ukraine crisis, interest rate cuts and the depreciation of the Turkish lira delivered a new series of demand-pull and cost-push shocks to the economy. Indeed, the inflation in 2022 was the highest inflation Türkiye has experienced so far in the new millennium.

All the while, the contribution from unit profits to inflation increased during the pandemic period, compared to the pre-pandemic period. As a matter of fact, while the contribution from unit profits to domestic inflation was 62 percent and 56 percent in the 1999-2009 and 2010-2019 periods, respectively, the effect of this component increased to 70 percent during the pandemic period.

Has the corporate sector in Türkiye sought to increase its market power by hiding behind the cloud of fog created by external and domestic shocks during the pandemic?

As mentioned earlier, the GDP decomposition method does not provide information on the causality between unit profit and inflation. Therefore, based on the findings of this study alone, an interpretation such as “related to the increase in the unit profits of firms, domestic inflation also increased during the pandemic” would not be correct. However, these preliminary findings from GDP data provide encouraging evidence to more detailed studies to understand the changes in the margins of profit for both firm and sector level.

Moreover, based on the available evidence, it seems quite possible to say the following: Even if during the pandemic the corporate sector was not the cause of the inflation, it was certainly not the losing party of the inflationary developments in Türkiye. As it is in the other countries, the corporate sector in Türkiye is the beneficiary part during the pandemic. The preliminary results indicate that the working class constitute the main party feeling the pressure of inflation genuinely in the pandemic.

During the pandemic and the wave of inflation following, the corporate sector’s share of income rose to historic levels, while unit profits increased significantly. However, unit profit growth is not homogeneous across sectors. It was observed that at different stages of the pandemic, different sectors stood out in terms of unit profit growth. In this framework while in the first period of the pandemic, the service sector branches stood out

in the increase in unit profits, energy and mining sectors came to the fore in the last period of the pandemic. During the pandemic period, “manufacturing industry”, “transportation-storage”, “wholesale and retail trade” sectors contributed the most to domestic inflation through unit profit increases. The contribution to domestic inflation from the increase in unit profits of these three sectors exceeded 40 percent.

5. Conclusion

Kindelberger (2007, p.314) described economics as “a toolbox from which the economist must choose the appropriate model or tool for a particular problem”. The Covid-19 pandemic and Russia’s invasion of Ukraine have tested the global economy with new problems and soon exposed the shortcomings in economists’ toolbox. With intertwined supply and demand shocks, corporate profits exploded, and inflation jumped to levels not seen for a long time.

Economists, familiar with the “wage-price” spiral from previous experience, have had difficulty identifying the inflation dynamics while employees’ share of national income declines, real wages fall. Initially it did not come to the minds a “profit-price” spiral. However, the increase in the market power of corporations, which has long been observed in developed economies, together with the surge in corporate profits during the pandemic, has made this possibility visible. Soon economists, politicians, and international organizations placed the issue on their agenda.

The pandemic has been one of the most extraordinary situations, humanity has faced in recent history. As is well known, extraordinary situations call for extraordinary solutions. The pandemic, followed by Russia’s invasion of Ukraine, has forced many advanced economies at the center of the global system to intervene directly in certain strategic sectors. In this period, concepts such as sellers’ inflation and greedflation were at the top of the discussion agenda.

While Türkiye experienced the highest inflation in her recent past in 2022, she remained behind the ongoing global debate related with the issue. It is believed that there are country specific conditions behind the lack of interest in pursuing those discussions in Türkiye. While the monetary policy stance was changed in the last months of 2021, very high inflation rates were experienced in a short period of time in Türkiye. Inflationary expectations deteriorated rapidly, and relative prices shuffled immensely in the economy.

In the aftermath of the pandemic, when the Turkish economy experienced a succession of demand-pull and cost-push shocks from domestic and international sources, did the corporate sector absorb these shocks or did it pass them on to other economic units? How much have profits and labor costs contributed to inflation in Türkiye? How has the profitability of the corporate sector in Türkiye changed compared to the pre-pandemic period?

Answers to these questions have not been sought in the literature until recently. Efforts to find answers have started very recently (Yeldan et al., 2023). Preliminary findings point out to an increase in the profit margins of the corporate sector in Türkiye during the pandemic. However, these findings do not cover the extraordinary developments in 2022.

This study, on the other hand, analyzes the trends in corporate profits and inflation in Türkiye by including 2022, using a method preferred by the literature and international organizations. In this respect, to the best of our knowledge, this is the first attempt in Türkiye. The findings of the study are largely consistent with the results of other countries in the literature.

During the pandemic, the highest contribution to domestic inflation in Türkiye, as in many other economies, came from the increase in unit profits. However, unit profit growth is not homogeneously distributed across all sectors. In certain phases of the pandemic, certain sectors stood out in terms of profit growth. Again, the number of sectors that beat domestic inflation with unit profit growth has gradually decreased over time, and in this context, it has been found that the diffusion of unit profit growth has been low.

The variability in the sectors that stand out in unit profit growth during the pandemic in Türkiye has been attributed to the diversity of shocks experienced in the economy. Again, as in other economies, it was also thought as a possibility that windfall profits that emerged at different stages of the pandemic could be utilized by certain economic sectors.

The weak relative weight of the sectors with the fastest increase in unit profit growth in gross operating surplus limited the contribution of these sectors to domestic inflation. In this framework, sectors such as manufacturing industry, transportation, wholesale and retail trade, which have a significant weight in gross operating surplus, made the highest contribution to domestic inflation during the pandemic period.

According to the evidence, the corporate sector survived the pandemic more easily than the employee and increased its share in the national income. During the pandemic, the income shares of companies broke records, while the income shares of the employee fell to historic lows.

To draw conclusions and pave the way for further analysis following points might be enlisted:

The increase in the market power of companies is crucial not only for sectoral or competition policies but also for macroeconomic stability. It is now accepted by the economic literature and international organizations that in economies with high market concentration, where imperfect competition exists, investment weakens, innovation is disrupted, labor's share of income declines, and the effectiveness of monetary and fiscal policies weakens. (IMF, 2019, p.55; Akcigit et al., 2021, pp.29-31).

Therefore, it is important to have more information on this issue and to intensify the studies on this subject. The pandemic and its aftermath have shown that when it comes to corporate profits, there is not as much and high-quality data as there is on wages. This is a problem not only for Türkiye but for the whole world. Hence, it is important to accelerate domestic and international steps to address this problem.

Although the impact of the pandemic has weakened, the world is going through a conjuncture of increasing climate crises, geostrategic risks, polarization and signs of regional conflict. In the face of possible new supply shocks due to all those risks, it is of utmost importance to clarify the role of the corporate sector in inflation dynamics and to expand and diversify policy options. At this point, the task of the economist should be to learn from experience and quickly fill the gaps in the toolbox. This study on Türkiye is a step that aims to contribute to these debates. However, it pioneers the further studies to explore the matter in-depth.

References

- Akcigit, U., Chen, W., Diez, F.J., Duval, R., Engler, P., Fan, J., Maggi, C., Tavares, M.M., Schwarz, D. Shibata, I. and Villegas-Sanchez, C. (2021). Rising Corporate Market Power: Emerging Policy Issues. *IMF Staff Discussion Note, 01*, 1-34
- Arce, O., Hahn, E. and Koester, G. (2023). How Tit-for-Tat Inflation Can Make Everyone Poorer? *European Central Bank, The ECB Blog*, Access Adress: <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog.230330-00e522ecb5.en.html>
- BIS (2023). Annual Economic Report-June. Basel: Bank of International Settlement, pp.1-118
- Binici, M., Centorrino, S., Cevik, S. and Gwon, G. (2022). Here Comes the Change the Role of Global and Domestic Factors in Post-Pandemic Inflation in Europe. *IMF Working Paper, 241*, 1-42
- Bivens, J. (2022). Corporate Profits Have Contributed Disproportionately to Inflation. How Should Policymakers Respond? *Economic Policy Institute*, Access Adress: Corporate profits have contributed disproportionately to inflation. How should policymakers respond? | Economic Policy Institute (epi.org)
- Blanchard, O.J. (1986). The Wage Price Spiral. *The Quarterly Journal of Economics, 101*(3), 543-566
- Boissay, F., De Fiore, F., Igan, D., Pierres Tejada, A. and Rees, D. (2022). Are Major Advanced Economies on the Verge of a Wage-Price Spiral? *Bank for International Settlements. BIS Bulletin 53*, 1-6

- Carrière-Swallow, Y., Deb, P., Furceri, D., Jiménez, D. and Ostry, J.D. (2023). Shipping Costs and Inflation. *Journal of International Money and Finance*, 130(2023), 102771, 1-36
- Colonna, F., Torrini, R. and Viviano, E. (2023). The profit share and firm mark-up: How to interpret them? *Banca D'Italia, Occasional Papers*, 770, 1-15
- Di Giovanni, J., Kalemli-Özcan, Ş., Silva, A. and Yildirim, M.A. (2022). Global Supply Chain Pressures, International Trade, And Inflation. *NBER Working Paper Series*, 30240, 1-65
- Duvan, O.B. (2023). 1980'lerden Günümüze: Neoliberal Politikalar Altında Türkiye'nin En Büyük 500 Sanayi Kuruluşunda İstihdam, Verimlilik ve Bölüşümün Seyri. *Emek Araştırma Dergisi*, 14(24), 391-422
- Eeckhout, J. (2022). Dominant Firms in the Digital Age. *UBS Center Public Paper*, 12, 1-30
- European Commission (2023). European Economic Forecast. *Institutional Paper*, 200, Luxembourg: Publications Office of the European Union, pp.1-194
- Firat, M. and Hao, O. (2023). Demand vs. Supply Decomposition of Inflation: Cross-Country Evidence with Applications. *IMF Working Paper*, 205, 1-41
- Freund, C. (2022). Soaring Demand Is Driving Double-Digit Import Price Inflation in the United States. *Peterson Institute for International Economics, Policy Brief*, 12, 1-11
- Furman, J. (2022). This Inflation Is Demand-Driven and Persistent, *Project Syndicate*, Access Adress: <https://www.project-syndicate.org/commentary/inflation-demand-driven-persistent-by-jason-furman-2022-04>
- Glover, A., Mustre-del-Río, J. and von Ende-Becker, A. (2023). How Much Have Record Corporate Profits Contributed to Recent Inflation? *The Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Review*, 108(1), 23-35
- Ha, J., Kose, M.A., Ohnsorge F. and Yılmazkuday, H. (2023). What Explains Global Inflation. *World Bank Group Policy Research Working Paper*, 10648, 1-54
- Hansen, N.J., Toscani, F. and Zhou, J. (2023). Euro Area Inflation after the Pandemic and Energy Shock: Import Prices, Profits and Wages. *IMF Working Paper*, 131, 1-21
- Hayes, C. and Jung, C. (2022). Prices and Profits After the Pandemic. *IPPR and Common Wealth*, 1-22 Access Adress: Prices and profits after the pandemic | IPPR
- IMF (2023). Navigating Global Divergences. *World Economic Outlook, October*. Washington: International Monetary Fund, pp.1-182
- IMF (2022). Countering the Cost-of-Living Crisis. *World Economic Outlook, October*. Washington: International Monetary Fund, pp.1-166
- İSO-500 (2023). Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2022, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, pp.1-215
- Jung, C. and Hayes, C. (2023). Inflation Profits and Market Power: Towards A New Research and Policy Agenda. *IPPR and Common Wealth*, 1-29 Access Adress: <https://www.ippr.org/publications/inflation-profits-and-market-power>
- Kindleberger, C.P. (2007). Cınnet, Panik ve Çöküş Mali Krizler Tarihi, 1. Basım; *İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları*
- Lagarde, C. (2023). Breaking the Persistence of Inflation. *Speech at the ECB Forum on Central Banking 2023 on "Macroeconomic stabilization in a volatile inflation environment"* in Sintra, Portugal, Access Adress: <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2023/html/ecb.sp230627~b8694e47c8.en.html>
- Loecker, J., Eeckhout, J. and Unger, G. (2020). The Rise of Market Power and the Macroeconomic Implications. *The Quarterly Journal of Economics*, 135 (2), 561-644
- Menezes, F.M. and Quiggin, J. (2022). Market Power Amplifies the Price Effects of Demand Shocks, *UQ School of Economics, Discussion Paper*, 653, 1-8
- OECD (2023). Economic Outlook. Volume 2023 Issue 1, 113, Paris: OECD Publishing, pp.1-250
- ONS (2023). The Role of Labour Costs and Profits in UK Inflation: 2010 to 2023. Office for National Statistics, Access Adress: <https://www.ons.gov.uk/economy/grossdomesticproductgdp/articles/theroleoflabourcostsandprofitsinukinflation/2010to2023>
- TURKSTAT (2022). Ulusal Hesaplar Sistemi, Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-12. Yayın no: 4673, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu
- Weber, I.M. (2021). Could strategic price controls help fight inflation? *The Guardian*, Access Adress: https://www.theguardian.com/business/commentisfree/2021/dec/29/inflation-price-controls-time-we-use-it?utm_term=Autofeed&CMP=tw_t_gu&utm_medium&utm_source=Twitter#Echobox=1640776964

Weber, I.M., Wasner, E. (2023). Sellers' Inflation, Profits and Conflict: Why can Large Firms Hike Prices in Emergency? *Review of Keynesian Economics*, 11(2), 183-213

Weber, I.M. (2023). Taking Aim at Sellers' Inflation, *Project Syndicate*. Access Adress: <https://www.project-syndicate.org/commentary/sellers-inflation-diagnosis-accepted-but-old-interest-rate-policies-remain-by-isabella-m-weber-2023-07>

Yeldan, E., Köse, A.H. and Boratav, K. (2023). Türkiye'de Derinleşen Yapısal Kriz Eğilimi ve Kâr İtilimli Enflasyonun Dinamikleri. *İktisat ve Toplum*, 158, 8-30

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Osman Berke DUVAN (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Osman Berke DUVAN (100%)

AB'ye Üyelik Müzakerelerinde Tarımda Küçük Üreticiliğin Tasfiyesi

Akif DİNCER¹, Bahadır AYDIN²

¹ Dr; dncrakf@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8541-3351

² Prof. Dr; Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, baha.1961@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1572-3925

Öz: AB'nin gıda yetersizliği yaşadığı bir dönemde oluşturduğu Ortak Tarım Politikası (OTP), üye ülkelerin kendine yeterli bir tarımsal yapı oluşturmasını sağlayarak önemli bir başarı sağlamıştır. Küçük üreticiliğe dayalı bu başarı hikayesi, neoliberal paradigma doğrultusunda yeniden şekillendirilmiş ve tarımda kapitalist temeller üzerine oturtulmuştur. Tarım politikasını küçük üreticiden şirketlere doğru yeniden şekillendiren Topluluk, yeni koşullarda kırsal kalkınma başta olmak üzere çevre, kalite, hayvan ve bitki sağlığı, gıda güvenliği konularında reformlara yönelerek şirketlerin çıkarlarını ön plana almıştır. Topluluğun tarım politikalarındaki bu değişimler, Türkiye'nin tarım politikalarının şekillenmesinde etkili olmuş ve tarımsal yapı büyük ölçüde OTP'ye uyum adı altında dönüştürülmüştür. Ulusal tarım politikalarının terk edilmesiyle benimsenen yeni politikalar, tarımda küçük üreticiliği hedef alarak tarımın şirketleşmesi yönünde baskı oluşturmuştur. 1980'lerde başlayan tarım sektörüne yönelik dayatmacı politikalar, 2005 yılından sonra yasal süreçlerin daha hızlanmasıyla sağlam temellere oturtulmuştur. AB'ye tam üyelik müzakereleri sürecinde tarım ve tohumculuk kanunları ile sözleşmeli üretim mekanizmaları küçük üreticileri tarımdan uzaklaştırmış ve kırsal alanları şirketlerin denetime sokmuştur. Kalan üreticilerin çoğu ise, 2023 yılında yürürlüğe konulan yönetmeliklerle (sözleşmeli üretim, tarımsal üretim planlaması) şirketlerle sözleşmeli üretim yapmaları için zorlanılmakta ya da şirketlere bağımlı hale getirilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışma, AB ile Türkiye tarımındaki dönüşümü ele alarak tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusuna yönelik dayatılan bu mekanizmaların tarımsal yapılar üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikası, Ortak Tarım Politikası, Küçük Üreticilik, Tarımsal Yapılar

Jel Kodları: Q18, N54, Q12, Q19

The Liquidation of Small Producers in Agriculture in EU Accession Negotiations

Abstract: The Common Agricultural Policy, which was established at a time when the EU was experiencing food insufficiency, achieved a significant success by enabling member states to create a self-sufficient agricultural structure. This success story based on small producers has been reshaped in line with the neoliberal paradigm and agriculture has been placed on capitalist foundations. The Community, which reshaped its agricultural policy from small producers to corporations, has prioritized the needs of society by reforming the environment, quality, animal and plant health, food safety and food safety issues by prioritizing rural development in the new conditions. These changes in the agricultural policies of the Community were influential in shaping Turkey's agricultural policies and the agricultural structure was largely transformed under the name of harmonization with the CAP. The new policies adopted with the abandonment of national agricultural policies targeted small producers in agriculture and created pressure for the corporatization of agriculture. The imposing policies towards the agricultural sector, which started in the 1980s, were put on solid foundations with the acceleration of legal processes after 2005. In the process of EU accession negotiations, agricultural and seed laws and contracted production mechanisms have driven small producers away from agriculture and put rural areas under the control of corporations. Most of the remaining producers are forced to engage in contracted production with companies through regulations (contracted production, agricultural production) put into force

Atıf: Dincer A., Aydın B. (2024). AB'ye Üyelik Müzakerelerinde Tarımda Küçük Üreticiliğin Tasfiyesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 126-148. <https://doi.org/10.30586/1381620>

Geliş Tarihi: 26.10.2023

Kabul Tarihi: 20.02.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

in 2023 or are forced to become dependent on companies. This study examines the transformation in Turkish agriculture with the EU and examines the effects of these mechanisms imposed towards capitalism/corporatization in agriculture on agricultural structures.

Keywords: Agricultural Policy, Common Agricultural Policy, Small Producers, Agricultural Structures.

Jel Codes : Q18, N54, Q12, Q19

1. Giriş

1950'lerden itibaren çiftçilerini destekleyerek kendine yeterli bir tarımsal yapı oluşturan AB, üye ülkelerin ulusal tarım politikasını ortak bir çatı altında toplamıştır. Bu politikanın merkezine oturtulan Ortak Tarım Politikası (OTP), çiftçilere yönelik belirlediği temel mekanizmalarla (tarımsal destekler, sübvansiyonlar, yardımlar) büyük başarı kaydetmiştir. OTP kapsamında küçük üreticiliğin desteklenerek on yıllık kısa bir sürede elde edilen üretim artışları, krize yol açmış ve yeni reform arayışına girilmiştir. AB, yoğun desteklerle elde ettiği ürün fazlalıklarının önüne geçmek için küçük üreticiliği tasfiye edecek yeni bir politika arayışı içine girmiştir. Bir taraftan 1980'lerde başlayan DTÖ kapsamındaki tarım müzakereleri öte yandan ürün fazlalıkları, OTP için yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir. Başka bir deyişle, OTP'de gündeme gelen reform arayışı, iç ve dış dinamiklerin baskıları sonucunda gündeme gelmiş ve tarımda daha liberal bir yapının oluşturulmasına neden olmuştur. Yeni dönemde bu baskılarla hareket eden AB, tarımda küçük üreticileri tasfiye ederek yerine büyük ölçekli "modern" işletmeleri oluşturmaya yönelik yeni bir politika benimsemiştir. Bu politika, Topluluğa üye ve toplulukla adaylık müzakereleri yürüten bütün ülkelere transfer edilmiştir.

Toplulukla tam adaylık müzakereleri yürüten Türkiye, tarım sektörünü 1980'lerde dünya konjonktürüne paralel bir biçimde IMF, DB, DTÖ gibi uluslararası kurumlar ve AB gibi dinamiklerin dayattığı neoliberal politikalarla dönüştürmeye çalışmaktadır. 1980'lerden sonra az gelişmişlere dayatılan politikaların çoğu, gelişmiş ülkelerin/ ulus-ötesi şirketlerin çıkarlarıyla doğrudan örtüşmekteydi. Bu bağlamda AB, Türkiye tarımının dönüşümünde hem OTP'ye uyum sağlanması konusunda bir politika dayatmış hem uluslararası kurumlara taahhüt edilen çerçevenin dışına çıkmaması önerisinde bulunmuştur. Bu çalışma, AB'ye üyelik müzakere sürecinde küçük üreticiliğin hangi mekanizmalarla tasfiye edildiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunun için, AB tarafından oluşturulan OTP'nin Topluluğunun tarımsal yapısına etkileri incelenecektir. İkinci bölümde Türkiye'nin AB ile ilişkileri tarihsel bir bağlamda ele alınarak iki dönemde incelenecektir. Üçüncü bölümde hem AB hem Türkiye'nin tarım sayım verileri ele alınarak incelenecektir. Başka bir deyişle, tarımda kapitalizm /şirketleşme olgusunun küçük üreticiler üzerindeki etkilerine değinilecektir.

2. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Çerçevesinde Tarımsal Yapıların Dönüşümü

İkinci Dünya Savaşı süreci ve sonrasında büyük bir problem haline gelen gıda yetersizlikleri, gelişmiş ülkeleri gıda güvencesini sağlamaya yönelik yeni politikalar üretmeye zorlamıştır. Savaş sürecinde gıda yetersizliklerinin neden olduğu açlığın izlerini bir daha yaşamak istemeyen Almanya, Fransa ve İtalya ile Benelüks ülkeleri (Belçika, Hollanda, Lüksemburg), gıda alanında dışa bağımlılıktan kurtulmak ve gıda güvencesini sağlamak için 1958'de Roma Anlaşmasını imzalayarak Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kurmuştur. Bu ülkeler, tarımda çalışan çoğunluklu nüfusun hayat standartlarını yükseltmek, gelir düzeylerini korumak, çiftçileri piyasa dalgalanmalarından korumak ve üye devletlerin tarım politikalarındaki farklılıkları gidermeyi amaçlamıştır. Pazara yönelik farklılıklar ortak ve tek bir politikayı şart koşmuştur. Örneğin, Almanya gibi, net ithalatçı olan ülkeler, pazarlarını ithalat vergileri ve kotalarla, Fransa gibi tarımda net ihracatçı ülkeler ise, ihracat vergi ve kotaları ile destekleme fiyatları ve ihracat

teşvikleriyle korumaktaydılar (Hekimoğlu ve Altındeğer, 2006, ss. 17- 18; İnan ve diğerleri, 2003, s. 44).

Roma görüşmelerinde oluşturulan Gümrük Birliği (GB), tarım ürünlerinin serbest dolaşımını kapsam dışı bırakmış ve sadece sanayi mallarının serbest dolaşımını kapsamıştır. Bu politika, sanayide üstün olan ülkelerin (Almanya) işine gelirken, nüfusun %25'i tarım sektöründe çalışan Fransa'yı rahatsız ediyordu. Bundan dolayı Fransa tarım ürünlerini serbest dolaşıma almak için oldukça yoğun bir çaba göstermiştir. Uzun süren tartışmaların sonucunda Almanya sanayi ürünlerini, Fransa'da tarım ürünleri serbest dolaşıma dahil etmiştir. Böylece bu iki ülke arasındaki çıkar çatışması, OTP'yi gündeme getirmiştir (İKV, 2004, s. 4). Tarım sektörünün OTP bünyesine alınması için hazırlanan Spaak Raporu, tarım sektörünün yer almadığı bir bütünleşmede ortak pazarın kurulamayacağını vurgulamış ve tarım ürünlerinde ortak bir pazar için üç koşul öne sürmüştür. Birincisi, üye ülkeler arasında kotalar, gümrük vergileri, mevsimlik kısıtlamalar, fiyat belirlemeleri ve ihracat sübvansiyonları gibi ticaret üzerinde etkili mekanizmalar kaldırılmalıdır. İkincisi, üye ülkeler ulusal tarım politikalarından vazgeçmeli ve ortak bir tarım politikası izlemelidir. Üçüncüsü, teknik alanlarda, fiyat düzeylerinde ve tarımsal girdi sanayilerinde maliyet farklılıklarına neden olan uygulamalarda uyum için geçiş dönemi gereklidir (Eraktan ve Ören, 2008, s.1). Roma Anlaşmasında aralarındaki anlaşmazlıkları çözen üye ülkeler, OTP'nin amaçlarını şu şekilde belirlemişlerdir (Bradley ve diğerleri, 2022, s. 6):

- Teknik ilerlemeyi geliştirerek, tarımsal üretimi rasyonel biçimde artırarak ve üretim faktörlerini, özellikle işgücünü, en iyi biçimde kullanarak tarımda verimliliği yükseltmek;
- Tarım kesiminde çalışan çiftçilerin daha iyi bir yaşam düzeyine kavuşmasını sağlamak;
- Tarım piyasasında istikrar sağlamak;
- Tarım ürünlerin arzını güvenceye almak;
- Ürünlerin tüketiciye uygun fiyatla ulaşmasını sağlamak,

Üye ülkeler, kendi aralarındaki vergileri kaldırarak ürünlerin serbest dolaşımı, fiyatların bütün ülkelerde aynı düzeyde tutulması ve üretime dönük destekleri faaliyete geçirerek ortak amaca yönelmişlerdir (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s. 110). Bu ortak amacın gerçekleştirilmesi için OTP, üç temel ilkeye dayandırılmıştır. Bunlardan ilki olan tek pazar ilkesi ile tarım ürünlerinin üye ülkelerde serbest dolaşımı amaçlanmıştır. Ortak bir pazar için ülkeler arasındaki ticaretin gümrük vergileri, kota ve benzeri engellerle kısıtlanamayacağı ve bu engellerin ortadan kaldırılarak aynı tarım ürünlerinde aynı fiyatların uygulanması hedeflenmiştir. İkinci ilke olan topluluk tercihi, ulusal pazarlarda üretilen ürünlere, alış ve satışlarda öncelik verilmesi esasına dayanmaktadır. Yani, tek pazar kurmaya yönelik olan bu ilke, üye ülkelerdeki tarımı, topluluk dışı rekabete karşı korumak ve buna bağlı olarak ihracatı kolaylaştırmak için önlem almaya dayanır. Üçüncüsü ise, ortak mali sorumluluk ilkesidir. Bu ilke, iki şekilde yürütülmektedir. İlki, OTP kapsamında uygulanacak olan tek pazar ve topluluk tercihi ilkeleri çerçevesinde uygulanacak politikaların ortak bir bütçeden ve bütün üyelerden karşılanmasını amaçlamaktadır. İkincisi de OTP kapsamında elde edilen bütün vergi gelirleri Topluluğun ortak geliri olarak kabul edilmektedir (Folmer ve diğerleri, 1995, s. 13). AET, OTP'nin amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik olarak öncelikli olarak ortak piyasa düzenleri (OPD) adı altında temel bir politika oluşturmuştur. Topluluk, tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi ve üreticilerin gelir düzeylerinin azalmasını engellemek için OPD kapsamında yer alan ürünler için her yıl ortak fiyatlar saptamıştır. Fiyatların düşmesi halinde pazara müdahale edilmesi ve ürünün müdahale fiyatından piyasadan çekilmesi, OTP'nin pazar ve fiyat politikasının temelini oluşturmaktadır. Sistem, iç piyasada destek dış rekabete karşı koruma mekanizmalarıyla (ithalatta gümrük vergisi, ihracatta ihracat iadesi yolu) sürdürülmekte; fakat kullanılan koruma mekanizmaları üründen ürüne

farklılık göstermektedir. Pazara müdahale sonrasında oluşan fiyat farkları desteklerle topluluğun bütçesinden karşılanmaktadır (Varol, 2003, s. 110; Bayraç ve Yenilmez, 2005, ss. 111-112). Bu destek mekanizmalarının karşılanması için Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu (FEOGA) oluşturularak çok kapsamlı bir finansman aracı geliştirilmiştir. Topluluğun tarım politikası hedeflerini gerçekleştirmek, uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülükleri yerine getirmek, tarım sektöründe yeniden yapılanmayı sağlama, kurumsal düzenlemeleri organize etmek ile tarım politikalarını tek elden yönetmek ve geri kalmış bölgeleri geliştirme amacı taşıyan FEOGA¹, ülkeler arasındaki tarımsal yapı farklılıklarının giderilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Uzunoğlu ve diğerleri, 2000, s. 74).

Bu dönemde tarımsal destekler "optimum" ölçekli işletmelere ve işletme süreçlerine kaydırılmış ve "yeşil devrim" olarak adlandırılan tarım enstrümanları (makineleşme, tohum, gübre kimyasal girdiler) ile biyo-teknoloji yöntemleri yoğun kullanılmış ve tarımsal arz fiyat destekleme mekanizmaları (arz açığı olan ürünlere yönelik noksanlık ödemeleri) devreye alınmıştır. Topluluk, bu mekanizmalarla hububat, şeker, sığır eti, tereyağı gibi ürünlerde verim ve üretim artışı sağlayarak kendine yeterli bir konuma gelmiştir. Tarım sektörünün piyasa ekonomisiyle bütünleştirilmesinin amaçlandığı bu koşullarda büyük ölçekli işletmelerin (50 hektarın üzerindeki) işlediği alan %20'den %43'e yükselmiştir. Yine 1960-1980 döneminde tarımda çalışan nüfusun toplam çalışanlara oranı %21'den %7,4'e kadar gerilemiştir. Bu dönemde toprak toplulaştırma faaliyetleri, büyük işletmelerin toprakta yoğunlaşmasını sağlamış ve işletme ölçeğini artırmıştır. 1960'da 6 üyeli toplulukta 12 hektar olan işletme ölçeği, 1980'de 9 üyeli toplulukta 17,5'e yükselmiştir (Günaydın, 2010, s.101). Bu politikalarla tarımsal üretim, toplam talebin üzerinde gerçekleşmiş ve bazı ürünlerde tereyağı dağları veya şarap gölleri gibi ifadelerle kullanılan üretim fazlalıkları ortaya çıkmıştır. OTP kapsamındaki desteklerin çoğunu alan büyük ölçekli işletmeler, (OTP yardımlarının %80'i üreticilerin %20'lik kesimine gitmiştir) hem ürün fazlalıklarının oluşmasına hem üretimde yoğun kimyasal girdi kullanımı hem de kırdan kente göçü tetikleyerek çevre sorunlarının artmasına neden olmuştur (Rehber, 2013, s.291). Topluluk, ilk dönemlerinde küçük üreticiliğe yönelik belirlediği politikalarla üretim artışları sağlamıştır. Üretimin desteklerle doğru orantılı artışı, üretim kapasitesinin ve stokların artışı tetikleyerek üretici gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Küçük üreticiliğe yönelik belirlenen bu politikalar, on yıl gibi kısa bir süre sonra kapitalist gelişmenin önündeki en büyük engel olarak görülmeye başlanmış ve hatta tarımdaki küçük üreticilik yapısal bir sorun olarak tanımlanmaya başlanmıştır (Günaydın, 2006, s. 86). Bu yapısal soruna yönelik ilk reform girişimi, 1968 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan "Ortak Tarım Politikası Üzerine Memorandum" yani diğer adıyla Mansholt Planı'dır. Bu plan, tarım sektöründe verimliliğin ve kendine yeterliliğin sağlanması için tarımsal yapıların "modernize" edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır². Avrupa tarımında "yapısal iyileştirme" hareketi olarak yürürlüğe giren Mansholt Planı, OTP kapsamında sağlanan destekleme politikaları ve yüksek fiyatların üretim fazlasına neden olduğunu iddia ederek, beş milyon kadar küçük üreticinin tasfiye edilerek yerine 80-120 hektarlık işletme ölçeğine sahip "modern" tarım işletmelerinin kurulmasını önermekteydi. Küçük üreticilerin güçlü politik dirençleri, planın revize edilmesini sağlamış; fakat küçük üreticiliğin tasfiyesinin önüne geçememiştir (Akder, 2018, s.275). 1972'den itibaren Mansholt Planı kapsamında tarımsal işletmelerin modernizasyonu, çiftçilerin eğitimi, verimli olmayan çiftçilerin erken emekli edilmesi ve kırsal kalkınma gibi konulara öncelik verilmiştir (Bradley ve diğerleri, 2022, ss. 9-10).

1 Bu kuruluş, Garanti ve Yön Verme Bölümü şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Garanti bölümü, ortak piyasa düzenlemeleri içindeki harcamaları finanse etmekte ve asgari fiyat garantilerini ve ihracat sübvansiyonlarını desteklemektedir. Destekleme giderleri, üretici yardımları, belirli ürünlerin piyasadan çekilmesi ve üretimlerinin azaltılması için yapılan yardımları, depolama yardımlarını karşılar. Yön Verme Bölümü, tarım işletmelerinin yapılarını geliştirme, tarımsal alt yapıyı iyileştirme, tarımsal ürünlerin dönüşümünü ve pazarlama koşullarını iyileştirmeyi amaçlamaktadır (Uzunoğlu vd, 2000, s.74).

2 https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/eu-pioneers/sicco-mansholt_en, 17/09/2023 tarihinde erişim sağlandı.

1973 yılında ilk genişleme dalgası (İngiltere, İrlanda ve Danimarka topluluğa dahil olur) sonrasında sosyo-ekonomik koşullar bakımından görece daha az gelişen İrlanda'ya önemli oranda yapılan destek aktarımı yapılmıştır. Bununla birlikte 1974 yılında ortaya çıkan petrol krizi, ülkelerin ödemeler dengesini ve satın alma gücünü etkilemiş ve topluluğun tarımsal ürün ihracatını azaltarak stoklarını da artmıştır (Günaydın, 2005, s. 156). Topluluk, ilk dönemlerinde uyguladığı politikalar sayesinde 1980'lerde uluslararası tarım piyasalarında ABD ve diğer tarım ihracatçısı ülkelerin rakibi konumuna yükselmiştir. Yüksek fiyatlar sonucu artan üretim ve ihracat sübvansiyonlarının AB bütçesini zorlamaya başlaması ve GATT-Uruguay Görüşmelerinde OTP'ye yöneltilen eleştiriler, OTP'de reform yapılması yönünde baskıya neden olmuştur. GATT görüşmeleri, OTP'nin tarıma yönelik koruyucu mekanizmalar (tarım ürünleri ithalatında koruyucu, ihracatta destekleyici) ile tarımsal üretim ve dış ticaret gibi konular üzerinde şekillenmiştir. Özellikle ABD ve CAİRNS gurubu ülkeler, AB'nin uyguladığı bu politikaların dünya ticareti, fiyatlar üzerinde olumsuz etki yaptığını ve AB'nin ana amacının dünya pazarlarını ele geçirmek olduğunu ısrarla dile getirmişlerdir. Bu sorunun çözümünün ancak OTP'nin kaldırılmasıyla mümkün olacağı vurgulanmıştır. Başka bir deyişle, Uruguay görüşmelerinin ana gündemi OTP olmuş ve bu görüşmelerde AB, ABD ve CAİRNS ülkeleri etkili olmuştur (Eraktan ve Ören, 2008, s. 2; Şahinöz, 2014, s. 421). Bu baskıların hafifletilmesi için FEOGA kapsamında süt ürünlerine kota uygulaması ve süt ürünlerine ortak sorumluluk vergisi konularak üretim fazlalığının mali yükü, üreticiye yüklenilmiştir. Ayrıca üretim fazlası ürünlere maksimum üretim eşikleri getirilerek üretim artışları baskılanmıştır (Baş, 2004, s.10). Bu baskılara yönelik atılan en önemli düzenleme ise, 1988 reformudur. Üretim ve stok artışlarının önüne geçmeyi amaçlayan bu reform paketi, tarımsal harcamaların azaltmaya yönelik üç temel politika belirlemiştir. Birincisi, en az beş yıl içinde ekilen arazilerin %20'sini ekmeyen üreticilere hektar başına ödeme yapılması, ikincisi, üretim açığı olan ürünleri üreten üreticilerin desteklenmesi ve üçüncüsü de 55 yaş ve üzerindeki çiftçilere yönelik emeklilik imkânının sağlanmasıdır (Folmer, ve diğerleri, 1995, s. 25).

1990'lı yıllarda dıştaki gelişmelerin yanı sıra çevre bilincinin gelişmesi ve giderek baskı unsuru haline gelmesi, OTP'de yeni bir reformu gündeme getirerek AB'nin tüm politikalarının çevre koruma ile bütünleştirilmesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda 1992 yılında uygulamaya konulan Mac Sharry reformları, OTP'nin işleyişinden kaynaklı problemler, dünya ticaretindeki gelişmeler ve çevre sorununa yönelik kaygıları da dikkate alarak, piyasa ve fiyat mekanizmalarında önemli değişiklikler yapmayı öngörmüştür (Baş, 2004, s. 12). Mac Sharry reformu, OTP'nin, yerine kırsal kalkınmayı da içeren daha geniş bir tarım politikasına (CARPE-Common Agricultural and Rural Policy for Europe) ihtiyaç olduğunun altını çizer. Bu reform, toplulukta üretim fazlalığı bulunan ve temel ürün niteliğindeki sektörlerde müdahale fiyatlarının düşürülmesi ve ürüne yönelik desteklemelerden doğrudan gelir desteğine geçişi (Övgün, 2010, ss. 94-95) ve tarımın bütçedeki payını azaltmayı amaçlamıştır. Üç yıllık bir dönem içinde Birlik içinde müdahale fiyatlarını %29 oranında indirilmesi öngörülmüş; çiftçilerin fiyat indirimlerinden doğan kayıpları hektar başına doğrudan yardımlarla karşılanmıştır (Gürlük ve Turan, 2013, s. 69). Topluluk, zorunlu koruma alanları olarak ayrılan ve boş bırakılan araziler için hektar başına ödeme yapmıştır. Bu kapsamda başvuran çiftçilere ekilebilir alanın %10'u üzerinden "zorunlu alan koruması" (set aside) uygulamasına gitmiştir. Paralı-nadas olarak adlandırılan bu yöntem, üretimi belli bir sınırı aşan (92 ton) işletmelere uygulandı. Aslında MacSharry Reformu ve GATT Uruguay Turları sonunda imzalanan DTÖ'nün Tarım Anlaşması, yeni reformlara gereksinim yaratmış, yeni anlayıştaki reform süreci devam etmiştir. AB, bu reformlarla GATT Uruguay Turu görüşmelerine hazırlık yapmış ve elini güçlendirmiştir (Akder, 2018, s. 281). 2000'lerde OTP'ye yönelik yeni bir reform çabasına gidilmiştir. 1995 ve 2004 yılında adaylık statüsü kazanan Merkezi Doğu Avrupa Ülkelerinin ekonomilerinde tarımın payının yüksek olması ve tarımsal yapılarındaki farklılıklar, deli dana ve şap gibi hayvan hastalıklarının yol açtığı krizler, reformun yapılmasının en önemli nedenleri arasındadır. Bu dönemde

özellikle hayvan hastalıklarının gündemde olması, gıda güvenliği ve tüketici hakları gibi konuları ön plana çıkarmıştır (Baş, 2004, s. 14). Bu koşullarda gündeme gelen ve tarım politikalarındaki dönüşümü simgeleyen Gündem 2000 reformu, topluluğa katılacak yeni ülkeler ile AB'ye üye ülkeler arasında merkez-çevre ilişkisini yansıtacak bir çerçevede ele alınır. Yeni dönemdeki OTP reformu, merkeze yeni üye ülkelere katkı sağlamak işlevinden sıyrılıp birliğe katılacak ülkelere daha fazla politika daha az para ödeme yapılmasını öngörmüştür. Bu doğrultuda Topluk içi ve dışı piyasalarda rekabet gücünün artırılması amaçlanırken tarımsal fiyatlar düşürülmüş, ortaya çıkan üretici gelirlerindeki kayıplar, daha çok üretimden bağımsız doğrudan yardımlarla telafi edilmesi amaçlanmıştır. Piyasa düzeninin temel taşları tarım sektörüne hâkim olmuş ve devlet destekleriyle ayakta duran işletmeler, bu desteklerin kaldırılmasıyla tasfiye sürecine girmiştir (Günaydın, 2010, ss. 115-116). Bu bağlamda uygulanmaya başlanan Gündem 2000 reformu, Kırsal Kalkınma Politikasının oluşturulmasıyla kabul edilmiştir. Reform kapsamında oluşturulan OTP iki sütuna ayrılmıştır. Birinci sütun, çiftçilere yapılan doğrudan ödemeler ve piyasaya yönelik tedbirleri içerirken; ikinci sütun, kırsal kalkınma politikasına ilişkindir. Kırsal kalkınma harcamaları da giderek artış göstermiştir. Bu reform başta kırsal alanı teşvik eden ve çevreyi daha fazla ön plana alan bir anlayışa sahiptir (Lefebvre, ve diğerleri, 2015, s. 2099). Görüldüğü üzere yeni tarım politikaları, tarımdan çok sosyal denge ve çevre konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çünkü AB'de dünyaca tanınmış şehirlerin nüfusunun yarısı kırsalda yaşamakta ve bu da kırsalın önemini daha da öne çıkarmaktadır (Eraktan, 2006, s. 56).

OTP'de yapılan en önemli reformlardan biri de AB tarım Bakanları Konseyi önerisiyle gündeme gelen 2003 reformudur. Bu reform uygulaması, tek çiftlik ödemesi, çapraz uyum ve modülasyon gibi yeni mekanizmaları devreye koyarak önlem almaya çalışmaktadır (Grant, 2009, s. 28). Reform, üreticilere tek ödeme planı doğrultusunda ödeme yapmayı, çevre, gıda güvenliği, genç çiftçilerin desteklenmesi, orman önlemleri, Natura 2000 uygulamaları, hayvan sağlığı ve refahında bir dizi standartlara uyma zorunluluğu getirmiştir. Başka bir deyişle, çapraz uyum artık bir zorunluluk olarak ele alınmakta ve ödemelerden faydalanmanın koşulu haline getirilmektedir (Günaydın, 2005, ss. 161-162). 2003 Reformun temelini oluşturan bir diğer önlem ise, OTP'nin ikinci ayağı olan kırsal kalkınmanın güçlendirilmesidir. Kırsal kalkınmanın güçlendirilmesi için dinamik modülasyon mekanizması yöntemi benimsenmiştir. Bu yöntemle piyasa desteklerinden (OTP'nin birinci ayağı) kırsal kalkınmaya (ikinci ayağa) para aktararak, daha fazla fon elde edilmesi amaçlanmıştır. Kırsal kalkınma kapsamında bu fonların kullanılacağı önlemler genişletilmiştir. Gıda güvenliği, gıda kalitesi, çevresel amaçlar ve hayvan refahı konularına çapraz uyumun yanı sıra, çiftçilerin gönüllü programlara katılmalarının teşvik edilmesi gibi önemli konularda önlemler alınmıştır (Varol, 2003, s. 116). Bu reformla destekleme sisteminde değişikliğe giderek, üreticileri piyasa mekanizmasına iten AB, tek ödeme planı ile büyük toprak sahiplerine fazla, küçük üreticilere daha az kaynak aktarmaktadır. OTP, bu mekanizmalarla büyük üreticilerin daha irileşmesini küçük üreticilerin de üretimden kopuşunu Mansholt Planından beridir sürdürmektedir (Aysu, 2006, s. 76).

1992 ve 2003 reformları ile tarım ürünlerinin desteklendiği bir sistemden tarım üreticilerinin desteklendiği bir sisteme geçiş, tarıma verilen desteklerin azaltılmaya çalışılması, tarım ürün fiyatlarının piyasaya duyarlılığının artırılması, bu duyarlılığı azaltan destek araçlarından vazgeçmek gibi uygulamaları yürürlüğe koyarak reformların sorgulanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda 2010 yılından itibaren yapılan müzakereler sonucunda 2013 yılı yeni bir reform yapılmıştır. 2014-2020 reformu olarak da bilinen 2013 reformu, bugünün Ortak Tarım Politikası olarak nitelendirilebilir. Bugünkü Ortak Tarım Politikasındaki desteklenme politikaları, aşağıdaki sorunlara çözüm bulmayı amaçlamaktadır (Akder, 2018, ss. 284-285):

- Ekonomik boyut: gıda güvenliği hatta “küreselleşme”, düşen verimlilik, fiyat dalgalanması, yüksek girdi maliyetlerinin yarattığı baskı ve gıda zincirinde durumu zayıflayan tarım üreticisi desteklemesi.
- Çevre boyutu: kaynak verimliliği toprak ve su kalitesi, doğal yaşam üzerindeki tehdit, biyolojik çeşitlilik gibi sorunlar.
- Bölgesel (territorial) sorunlar: kırsal alanların işgücü ve işyeri kaybı. Bütün bu sorunlar üç uzun dönemli hedef olarak da ifade edilebilir. Gıda üretimi, doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi ve iklim değişikliğine uyum ve dengeli bölgesel gelişme.

2013 Reformu, tarımda rekabetçiliğin teşvik edilmesi, sürdürülebilir çiftçiliği ve inovasyonu teşvik etmek, mali yardımları tarım arazilerinin verimli kullanımına yönlendirmek, iklim değişikliği, istihdam yaratmak gibi hedefleri sıralayarak, çiftçileri piyasa ile bütünleştirmeyi amaçlamıştır (<https://agriculture.ec.europa.eu/>, 10/08/2023 tarihinde erişim sağlandı). Ortak Tarım Politikasının değişim yönü, üreticileri mümkün olduğunca piyasanın yönlendiriciliğinde tutmak, üreticilerin bir güvenlik bandı içinde çalışmalarını sağlamak, çiftlikleri daha “modernize etmek” kamu yararı odaklı çalışmak, iklim değişikliği gibi birçok soruna hazırlı olmak, uluslararası düzlemdeki değişimlerle rekabete hazırlamaktır (Günaydın, 2010, s. 130).

3. Ortak Tarım Politikasının Türkiye Tarımının Yapılandırılmasına Yönelik Etkileri

Türkiye tarımındaki değişimin yönünü tayin eden faktörler, dışsal çevreyle doğrudan bağlantılı bir şekilde ilerlemiştir. Dışsal çevre olarak ifade edilen IMF, DB, DTÖ uluslararası kurumlar ile AB gibi ekonomik entegrasyonlar, Türkiye’deki tarım politikalarının temel belirleyicisi konumundadır. Bu kurumlar tarafından Türkiye’ye dayatılan destek ve politika seçenekleri, tarımı ulusal politikalarından sıyrıp bütünüyle uluslararası kurumların ve şirketlerin çıkarlarına yönelik yeniden yapılandırmıştır. Başka bir deyişle, tarım politikaları içsel nedenlerden ziyade dışsal nedenlerle dönüşüme uğramıştır. Gökmen ve Ateş’in (2005, s. 176) vurguladığı gibi, Türkiye’de tarımsal alanda yaşanan çoğu dönüşüm, ulusal politika önceliklerinden çok, ağırlıklı olarak dünya politikalarını yönlendiren ulus-ötesi şirketler ve onların politika araçlarını oluşturan DB, IMF, DTÖ gibi uluslararası kurumlar ve AB gibi ekonomik entegrasyonların yönlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye tarımının dönüşümde etkili olan AB ile ilişkilerin tarımın nasıl bir dönüşüme uğrattığı da önem kazanmaktadır.

3.1. Türkiye Tarımının Dönüşümde AB’ye Üyelik Sürecinin Etkileri: 1963-2000 Dönemi

Türkiye tarım politikalarının en önemli belirleyicisi olan AB ile ilişkilerin ve ortaklığın temeli, 12 Eylül 1963’te imzalanan ve 1 Ocak 1964’te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile atılmıştır. Bu ilişkiler, Katma Protokol ve değişik tarihlerde kabul edilen Ortaklık Konseyi Kararlarına dayandırılarak sürdürülmüştür. Tarıma ilişkin en önemli Ortaklık Konseyi Kararları 1/80, 1/90 ve 1/98 kararlardır. AB ile müzakere süreci, taraflar arasında tavizler koparan belirli bir al-ver süreci değildir. AB’nin uzun yıllar boyunca kendi içerisinde değişim geçirerek bugüne gelmiş bir OTP’si vardır. Bunun da kendi kurumları ve kuralları vardır. Türkiye’den istenen de OTP’ye uyumdur. Bu uyumun sağlanması da belirli bir sürece yayılmış durumdadır (Acar ve Aytüre, 2014: ss. 171, 200). 1964 yılında yürürlüğe giren Ankara anlaşması esas olarak Topluluk ile Türkiye arasında tam bütünleşmeyi sağlayacak gümrük birliğinin hazırlık, geçiş ve nihai dönem olmak üzere üç aşamada tam üyeliğin gerçekleşmesini öngörmüştür (Rehber, 2013, s. 296). Anlaşma, tarım sektörünü de kapsama alan bir gümrük birliğinin ve Türkiye’nin OTP’ye uyumu konusunda iki tarafa da ilişkin bazı yükümlülükler getirmiştir. Anlaşmanın 10. maddesinde Gümrük Birliği, mal alışverişlerinin tümünü kapsayan ifadesi ve 11. maddesinde ortaklık rejimi, OTP’yi göz önünde bulunduran özel usullere göre tarım ve

tarım ürünleri alışverişini kapsadığı hükmüyle ortaklık ana çerçevesine göndermede bulunmuştur (Günaydın, 2010, s. 47). Türkiye, Anlaşma öncesinde çeşitli ülkelere karşı çetin bir mücadele yürütür. Örneğin, İtalya, gümrük indirimine karşı çıkar ve Türkiye'nin kendi piyasalarını elinden alacağından endişelidir. Fransa ile fındık konusunda anlaşamaz. Bütün bu konularda uzlaşma sağlanırken bir de Topluluğun Türkiye'ye sağlayacağı tütün kontenjanı ABD'yi rahatsız eder. Amerika, 1962 yılının başında anlaşmanın sağlanmasına kadar tek taraflı bir anlaşma yapıldığını, Türk tütününe sağlanan avantajın Amerikan tütünü etkileyeceğini ileri sürer (Aysu, 2006, ss. 116-117). 1963-1973 hazırlık döneminde AB, Türkiye tarımında önemli ihracat paylarına sahip dört ürün (tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık) ithalatı için Türkiye'ye kota dâhilinde gümrük vergisi indirimini şeklinde tercihli bir rejim sağlamıştır. 1967 yılından itibaren bazı narenciye ürünleri, deniz ve iç su ürünleri ile şarap için belirli kontenjanlar sağlanarak gümrüksüz veya düşük gümrük vergisi tavizleri tanınmıştır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, s.21). Türkiye, hazırlık döneminde herhangi bir yükümlülüğe katlanmamış hatta topluluk tarafından kredi desteği verilmiştir (Gürlük ve Turan, 2013, s. 43)³. Türkiye, hazırlık döneminde kendisine tanınan kontenjanların hiçbirini (fındık hariç) dolduramamıştır. Tütün ve kuru üzümde tarife kontenjanlarının doldurulamamasının nedeni, Fransa ve İtalya'nın Yunanistan lehine tanıdığı tercihler olmuştur. Hazırlık döneminde ihracatının neredeyse yarısını Almanya ile yapan Türkiye, önemli bir pazar payı elde etmiştir. Bu ihracatın büyük bir bölümünün tütün, pamuk ve kuru meyveyi kapsıyor olması, Türkiye ile topluluk arasında bağımlı bir ilişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Uygulanan tarife kontenjanı sistemi, Türkiye'nin topluluk içindeki ihracatında ürün ihtisaslaşma derecesini geliştirmiştir. Buna karşın topluluk içinde Batı Almanya ile ihracat payının yüksekliği de kendi içerisinde riskleri barındırmıştır. Örneğin, bu dönemde Batı Almanya'da ihraç edilen üründe beslenme alışkanlıklarının değişmesi ya da ufak bir değişimi, Türkiye'nin ihracat gelirlerinde büyük bir değişime neden olabilirdi (Kazgan, 1970, ss. 83-85).

Hazırlık döneminin sonlanmasıyla 1973-1995 arasında Geçiş dönemine geçilmiştir. Bu dönemdeki düzenlemeler, 23 Kasım 1970'te imzalanan 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren Katma Protokol ile belirlenmiştir. Bu protokol ile tarım sektörü, Gümrük Birliği dışında bırakılmış; fakat tercihli rejim uygulamasına devam kararı alınmıştır ve Türkiye'nin geçiş döneminin sonuna kadar Türk tarımının, OTP'ye uyumun sağlanmasına yönelik önlemleri alması öngörülmüştür (Acar ve Aytüre, 2014, ss. 199-200). Protokol'ün 4. Bölümde yer alan 32-35. maddesinde tarım sektörüne yer verilmiştir. 22 yıllık dönemde Türkiye, Topluluk ile arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımı için gerekli tedbirleri almak ve tarım politikalarını OTP uyumlu hale getirmekle yükümlüdür. Bu dönemin sonunda Türkiye'den beklenen tarım politikalarını OTP göre düzenlemek ve tarım ürünlerinin serbest dolaşımına yönelik gerekli düzenlemeleri gerçekleştirmektir (AB Başkanlığı, 2023). Ayrıca protokolün 6 sayılı ekinde tarım ürünlerine yönelik gümrük vergilerinde indirim ve tarife kontenjanı belirlenmiştir. Bazı yaş sebze ve meyve ile hazır gıda maddelerinde %50, kuru üzüm ve ham tütünde %100, portakalda %60 gümrük vergisi indirim yapılmış, incir ve diğer bazı ürünlerde gümrük vergilerinin üç yıl içinde tümüyle kaldırılması kararlaştırılmıştır (Günaydın, 2010, s. 49). Türkiye'ye getirilen yükümlülükler, 30 Haziran 1980 tarihindeki Ortaklık Konseyinde tekrar edilmiş, Türkiye'nin tarımı ve tarım politikasını topluluk tarımına ve tarım politikasına uydurması ve bunun için gerekli çalışmalara hemen başlanması kararına varılmıştır (Eraktan, 2005, s.48). Ortaklık Konseyi'nin 1 Temmuz 1980'de yaptığı toplantıda uygulanan tercihli rejimin genişletilmesi ve Türkiye'den ithal edilecek tarım ürünlerine uygulanan sabit gümrük vergilerinin 1987'den itibaren kaldırılmasını kararlaştırılmıştır. Buna göre, %2'nin altında gümrük vergisi uygulanan ürünlerde 1981'den itibaren vergilerin kaldırılması diğer ürünlerde, gümrük vergilerinin dört aşamada ve 1987

³ Alt yapı ve sanayi projelerinin finansmanını sağlamak amacıyla toplam 175 Milyon ECU yardım yapılmıştır. Türkiye bu yardımı Keban ve Boğaz Köprüsü projelerinde kullanmıştır (Gürlük ve Turan, 2013, s. 44).

yılında tamamen sıfırlanması istenmiştir (Aysu, 2006, s.126). Topluluk gümrük vergilerinde gerekli indirimlere gitmiş; fakat bunların yerine koyduğu anti-damping vergiler ve miktar sınırları gibi kısıtlamalar getirmiştir. Böylece Türkiye'nin Katma Protokol çerçevesinde AB'den elde ettiği tavizler zamanla aşınmaya neden olmuştur (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, ss. 21-22).

1980'lere kadar Türkiye tarım sektörünü OTP'ye uyumu konusunda sınırlı bir şekilde şekillendirmiş ve tarımdaki alt yapı sorunlarını halen çözememiştir. 1980'lerden sonra Türkiye ekonomisinin şekillenmesinde yeni dinamiklerin ve farklı koşulların hâkim olduğu yeni bir dönem başlamıştır. 1980 darbesi sonrasında uluslararası kurumlar (IMF, DB) tarafından dayatılan iş bölümü çerçevesinde kalkınma stratejini değiştiren Türkiye, 24 Ocak Kararlarıyla neoliberal politikaları uygulamaya başlamıştır. Yeni süreç, özelleştirme, işçi ücretlerinin baskılanması, sosyal devlet desteklerinin azaltılması, sermaye dolaşımının önündeki bütün engellerin kaldırılması gibi tarımda kapitalist mekanizmalar üzerinden şekillenmiştir (Arı, 2006, s. 64). Başka bir deyişle, uluslararası kurumlar tarafından "istikrar paketi" olarak dayatılan 24 Ocak Kararları, içerdiği yapısal dönüşüm programı nedeniyle kapitalist sisteminin globalleşme sürecine eklenme modelidir (Minibaş, 2006, s. 113). Türkiye, bu dönemden sonra uluslararası kurumların direktifleri doğrultusunda kapitalist sistemle bütünleşecek ve tarımda kapitalizm/şirketleşmenin sağlanmasına yönelik kararlar almaya başlayacaktır. Dincer ve Aydın'ın (2023)'de ifade ettiği gibi, Türkiye'nin tarımda kapitalizm/şirketleşmenin sağlanmasına yönelik benimsediği politika, tarımda küçük üreticiliğin tasfiye edilerek, "modern" büyük ölçekli tarım işletmelerinin kurulması olmuştur.

1980 darbesiyle Türkiye ile ilişkilerini donduran Topluluk, 1986 yılından sonra yeniden normalleşme sürecini başlatmış; fakat Türkiye'nin gündeme getirdiği tam üyelik müzakerelerini reddetmiştir. Topluluk gerek siyasal gerek ekonomik gerekçelerle Türkiye'nin tam üyeliğe halen hazır olmadığını ifade etmişse de 1995 yılındaki toplantısında, 1996 yılından itibaren 1/95 Sayılı Karar ile Katma Protokol'ün geçiş dönemini sonlandırarak Türkiye ile gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi kararı almıştır. Katma Protokol süresinde Türkiye tarımı, OTP'ye uyum sağlayamadığından tarım ürünleri gümrük birliğinin dışında bırakılmış sadece işlenmiş tarım ürünleri gümrük birliğine dahil edilmiştir. Ortaklık Konseyi, tarafların tarım alanında birbirlerine tanıdıkları tavizleri genişletmiş ve bazı ürünler için (domates salçası, fındık vs) yeni düzenlemeler getirmiştir (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, s. 22). 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, Gümrük Birliğinin tarım ürünlerine yaygınlaştırılmasının Türkiye'nin tarım politikalarını OTP'ye uydurulduğunun belirlenmesinden sonra gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Başka bir deyişle, Gümrük Birliğinin tarım ürünlerine yaygınlaştırılmasının temeli, Türkiye'nin AB ile aynı tarım politikaları uygulaması koşuluna bağlanmıştır. Bunun nedeni ise, tarım ürünlerinin serbest dolaşımının neden olacağı ticaret sapmalarında korunmak ve ciddi önlemlerle korunan AB tarımında tavizlere yer verilmeme kaygısıdır (Eraktan, 2005, s. 48). Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkiler, 1/95 sayılı karar sonrası yeni bir ivme kazanmıştır. 1999 yılındaki Helsinki toplantısında diğer aday ülkelerle aynı kriterleri baz alarak Türkiye'nin Birliğe adaylık başvurusunu kabul etmiştir. Topluluk, bu süreçten sonra Türkiye'ye izlemesi gereken yol haritasını Katılım Ortaklığı Belgesi ve ilerleme raporları ile ortaya koymuş ve Türkiye'de bu belgelere cevap olarak kendi üzerine düşen görev ve sorumluluğunu taahhüt ettiği iki ayrı Ulusal Program yayınlamıştır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2009, s.23). AB tarafından hazırlanan 1998 tarihindeki ilerleme raporu, tarımsal verimliliğin düşük olmasının tarımsal mekanizasyon düzeyinin düşüklüğü ve geçimlik üretim yapan küçük üreticiliğin yaygınlığına bağlayarak tarımsal yapıdaki uyum problemini ön plana çıkarmış ve çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Rapora göre, Türkiye'deki mevcut tarımsal yapı, topluluk tarımının rekabeti karşısında dayanamaz. Tarımda teknolojik düzey artsa bile tasfiye edilen küçük üreticileri/işgücünü massedecek bir sanayi sektörü bulunmadığından, bu durum ekonomi için büyük bir sorun haline gelecektir (Avrupa Birliği Komisyonu, 1998, s. 18). 1999 yılı ilerleme raporunda ise, Türkiye'deki enflasyonist

baskıların temel nedenleri, tarımsal destek amaçlı kamu harcamalarının ve kamu sektöründe ücretlerin hızlı büyümesi ve enflasyonist beklentiler olduğu vurgulanmıştır. Türkiye’de tarım sektöründe yüksek destek ve koruma politikası devam etmekte ve bazı sektörlerde (alkollü içecekler, tütün, tahıllar, çay, şeker, kırmızı et) devlet faaliyetleri yoğunluktadır (Avrupa Birliği Komisyonu, 1999, s. 32). Komisyon raporları, ekonomik verimliliğin sağlanabilmesi ve enflasyonist baskıların önüne geçebilmek için, tarımsal KİT özelleştirilmelerini, tarımsal sübvansiyonların azaltılması, tarıma yönelik fiyat desteğinden vazgeçilmesi, fiyatların serbest piyasada belirleyici olması ve tarımsal ürünlerde serbest dolaşımın sağlanabilmesi için Türkiye’nin OTP’yi benimsemesi gerektiğini tavsiye etmektedir (Övgün, 2010, s. 97). AB tarafından yayınlanan raporların çoğunda IMF, DB, DTÖ tarafından dayatılan politikaların devamlılığını ısrarla vurgulamaktadır. Tarımda verimliliğin düşük olması, küçük üreticiliğe ve ekonomik durgunluk, sosyal devlet uygulamalarının (destekleme, sübvansiyon, koruma önlemleri) yaygınlığına bağlanarak Türkiye ekonomisindeki kapitalist dönüşümün devamlılığı üzerinde durulmaktadır. Bu görüşler, 1980’lerin başında 24 Ocak Kararları ile 5 Nisan Kararlarının devamlılığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Türkiye tarımında kapitalizm/şirketleşme olgusu, 24 Ocak Kararlarıyla gündeme gelmiş ve 5 Nisan Kararlarıyla yeni aşamaya geçmiştir. 24 Ocak Kararları, IMF, DB tarafından dayatılan programlarla ekonomiyi/tarımı bir bütün şekilde liberalleştirmenin ana çerçevesini şekillendirirken, 5 Nisan Kararları, IMF, DB, DTÖ tarafından eksik bırakılan tarımsal KİT özelleştirmelerinin yapılmasını sağlayarak sosyal devlet uygulamalarını tasfiye etmeyi başarmıştır. Hükümet, uluslararası kurumların dayattığı bu politikalarla tarımdaki dönüşümü, politika metinlerine yansıtarak sınıfsal tercihini de göstermiştir. Örneğin VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, destekleme politikalarının üretici gelirlerinde istikrar yaratmadığını, dünya fiyatları üzerinde oluşan fiyatlamaların bazı ekim alanlarının genişlemesine ve üretim fazlası yarattığını dile getirerek tarım politikalarındaki ilk değişikliği de gündeme getirmiştir. VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı ise, tarım politikalarının DTÖ Tarım Anlaşmasının öngördüğü yükümlülükler ile OTP’ye uyumlaştırma ve uluslararası ticaretteki gelişmeler doğrultusunda belirleneceğinin altını çizmiştir (DPT, 1995, s. 57; DPT, 2000, s. 133). Ulusal tarım politikalarından taviz vererek uluslararası kurumların dayattığı ve ulusal/ulus-ötesi şirketlerin çıkarlarını yansıtan politikaları uygulayacağını beyan eden hükümet, kendi çiftçisinin yerine şirketleri tercih etmiştir. Bu belgeler, 1980’lerden sonra Türkiye tarımında dönüşümün sınıfsal tercihini yansıtan önemli politika metinleridir.

1990’ların sonlarında başlayan IMF serüveni, Yakın İzleme Anlaşması ve Stand-by Anlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Hükümetler, bu politikaların devamında 2001 yılında Dünya Bankası ile imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) kapsamında verilen Niyet Mektupları ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) ile uluslararası kurumların dayattığı politikaları kabul ederek, Türkiye tarımında kapitalistleşme/şirketleşme olgusunu daha da sağlam temeller üzerinde oturtmuşlardır (Dincer, 2023, ss. 1564-1565). 1994’te Uruguay Turunda tarım anlaşmasını imzalayarak tarımda desteklerin kaldırılacağını taahhüt eden Türkiye, bu tavrını IMF ile ilişkilerinde sürdürmüş ve IMF’ye taahhüt edilen çerçevede DB ile imzalanan Tarımda Reform Programı ile üretime yönelik destekleme sisteminden vazgeçmiş ve üretimden bağımsız doğrudan gelir desteği (DGD) sistemine geçmiş ve arz fazlası ürünler için Alternatif Ürün Projesi başlatmıştır. Hükümet, bu proje kapsamında arz fazlası olarak ifade edilen çay, fındık, şeker pancarı, tütün gibi stratejik ürünlerin stoklarını eritmek için alım yapmayacağını beyan etmiş ve bu ürünlerin ekim alanlarını daraltmak için çiftçileri üretim açığı bulunan ürünlere yönlendirmiştir (TRUP, 2001; Maliye ve Hazine Bakanlığı, 1999). Hükümet, rekabet edilebilir sektörlerde üretim yapılması, tarımda istihdam edilen nüfusun azaltılması, doğrudan gelir desteği politikalarına geçilmesi ve küçük üreticiler tasfiye edilerek yerine modern büyük ölçekli tarım işletmeleri ya da sözleşmeli çiftçilik modeli uygulamaya koyarak tarım politikalarında köklü yapısal değişimi amaçlamıştır (Minibaş, 2006, s. 13). 2000’li yıllarda piyasaya açılma süreci, Güçlü Ekonomiye Geçiş

Programı sürdürülmüştür. Bu program doğrultusunda politika yürüten hükümet, Tütün ve Şeker Kanunlarını yürürlüğe koyarak, ulusal/ulus-ötesi şirketlerin çıkarlarını ön plana atmıştır. Bu kanunlarla ihtiyaç fazlası üretimin sonlandırılacağını, fiyatların piyasa koşullarında belirleneceğini ve son olarak da tütün üretiminin sözleşmeyle yapılacağını vurgulamıştır. Bu kanunlar sonrasında küçük üreticilik piyasa koşullarına maruz bırakılmış ve çoğu tütün ve şeker küçük üreticisi tasfiye olmuştur (Dincer, 2023, s. 1566). 2000'lerden itibaren yayınlanan AB ilerleme raporları, IMF, DB ve DTÖ dayattığı politikaların sürdürülmesi gerektiğini ısrarla vurgulamış ve 2001 yılında yayınlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nde (KOB) AB'nin beklentilerini içeren kısa vadeli hedeflerini şu şekilde sıralamıştır (Avrupa Komisyonu, 2001):

- Toprak kayıt sistemi, hayvan belirleme sistemi, bitki sertifikası sistemi geliştirilmesi ve tarım piyasalarının izlenmesi için, idari yapıların iyileştirilmesi ya da tarım istatistiklerinin geliştirilmesi ve çevresel, yapısal ve kırsal gelişme önlemlerinin uygulanması gibi tarım ve kırsal politikadaki müktesebatın tamamlaması.
- Hayvan ve bitki hastalıkları ile mücadele için mevzuatın uyumlaştırılması birinci önceliği oluşturacak şekilde, Topluluğun hayvan ve bitki sağlığı mevzuatı için uygun bir uyum stratejisinin kurulması ve laboratuvar testleri, teftiş düzenlemeleri ve kurumları başta olmak üzere uygulama kapasitesinin yükseltilmesi hususu üzerinde durulmaktadır.

Orta vadeli hedef ve beklentiler kısmında, özelleştirme sürecinin tamamlanması ve tarım reformunun sürdürülmesi, tarım ve kırsal kalkınma politikalarında müktesebat hazırlıklarının tamamlanması ve gıda işleme kurumlarının (et, süt ürünleri işleme tesisleri) AB hijyen ve kamu sağlığı standartlarına ulaşmak için modernize edilmesi ve daha ileri test ve teşhis ünitelerinin teşkil edilmesi gibi konular ön plana çıkmaktadır. 2003 yılında yayınlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nde (KOB), 2001 yılı KOB'daki genel belirtilen hususlara ek olarak, IMF, DB gibi uluslararası kurumların yapısal reform olarak dayattığı politikaların ve tütün ve şeker sektöründe piyasanın serbestleştirilmesine devam edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca tarım sektöründe yapılması istenen temel başlıklar şunlardır:

- Entegre İdare Kontrol Sisteminin kilit unsurlarından olan hayvan kimlik sisteminin oluşturulmasının tamamlanması, arazi-parcel tanımlama sistemleri gibi diğer unsurlar için hazırlık çalışmalarının başlatılması,
- AT kırsal kalkınma politikasının ve ormancılık stratejisine giriş için bir stratejinin belirlenmesi,
- Hayvan sağlığına ilişkin çerçeve bir kanun ve müktesebat ile uyumlu ikincil mevzuatın çıkartılması gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Türkiye KOB kapsamında talep edilen konularla ilgili 2001 ve 2003 yılında Ulusal Program hazırlayarak bu taleplere karşılık vermeye çalışmıştır. 2001 yılında Ulusal Programda Çiftçi Kayıt Sistemi ve Tapu Kadastro Sistemi, Çiftlik Muhasebe Veri Ağının geliştirilmesi ve tarımsal veri tabanını kullanan Tarım Bilgi Sisteminin kurulmasına yönelik olarak çalışmaları hızlandırılacağını taahhüt etmiştir. Hayvan sağlığı alanında mücadeleye ilişkin AB uygulamalarının üstlenilmesi ve Topluluğun veterinerlik mevzuatına uyum sağlanması ve salgın hayvan hastalıklarıyla mücadelede AB uygulamalarının üstlenilmesi gerektiği vurgulanmıştır. 2003 Ulusal Programında, Avrupa Birliği mevzuatına uyum sağlamak için 4631 sayılı Hayvan Islahı Kanunu, 4634 sayılı Şeker Kanunu ile pancar üretiminde sözleşmeli sisteme, şeker üretiminde de kota sistemine geçilmiştir. 2003 yılı katılım öncesi ekonomik programda, tarım alanında başlatılan reformlar ve ekonomik istikrarın sağlanması ile birlikte, OTP'ye uyumu mümkün kılacak diğer tarımsal programlar belirlenerek uygulanacağı vurgulanmaktadır. Övgün'e göre (2010, s.100), ulusal programda vurgulanan önemli başlıklardan biri de

kırsal kalkınmaya ilişkindir. Programda, Türkiye'nin kırsal kalkınmada herhangi somut bir politikasının bulunmadığı, OTP'nin kırsal kalkınmayı önemsemesi nedeniyle izlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Yani, kırsal kalkınma değişen tarım politikasına uygun olarak AB kriterlerine göre tanımlanmakta ve politika da AB'den adeta kopya edilmektedir. 2003 yılı katılım öncesi program, AB ve uluslararası sistemler de dikkate alınarak yeni bir Tarım Kanununun çıkarılacağını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra ürün türlerinin korunması adı altında Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunması Hakkında Kanun Tasarısı Taslağı'nın da meclise sunulduğu belirtilmektedir.

3.2. Türkiye'nin Tam Üyelik Müzakere Sürecinde (2005 ve sonrası) Tarımda Dönüşümün Mekanizmaları

Türkiye tarımındaki dönüşüm iki dönem itibariyle oldukça yoğun bir şekilde ilerlemiştir. İlk dönem (1980-2000) IMF, DB DTÖ gibi uluslararası kurumlar, ikinci dönem (2005 ve sonrası) AB'nin OTP kapsamında dayatılan politikalar neticesinde kapitalizm/şirketleşme olgusu hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Özellikle 3 Ekim 2005 yılında resmi başlatılan AB tam üyelik müzakere süreciyle gündeme gelen politikalar/meکانizmaların çoğunluğu tarımı dönüştürmeye yönelik olmuştur. 2005 yılında tam üyelik müzakere sürecinde Türkiye tarımındaki kapitalistleşme, teknik bir söylem görünümünde "AB müktesebatına uyum" üzerinden yeni politik mekanizmalarla ilerlemiştir. Tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusuna yönelik dayatılan ve kırsal alanın dönüşümünü hızlandıran yeni mekanizmalar şu şekilde sıralanabilir:

- Tarımda istihdam düzeyinin AB standartlarına göre azaltılması,
- Tarımda şirketleşme yönünde atılan adımlar,
- Yabancı sermaye yatırımlarının kuralsız bir çerçeveye oturtulması,
- Kamusal alanının ve doğal kaynakların piyasalaştırılması ve özel mülkiyete konu edilmesi (Günaydın, 2005, s. 171),
- Destekleme politikalarının IMF ve DB isteklerine göre AB müktesebatıyla uyumlu bir biçimde yeniden revize edilmesi,
- Tarımsal üretim alanlarının kapitalistleşme doğrultusunda toplulaştırılması,
- Tarım sigortaları, lisanslı depoculuk ve sözleşmeli tarım,
- Ulus-ötesi şirketlerin tarımsal verileri izlemesine olanak veren bilgi ağı,
- Tohum ve tarım kanunları.

Hükümet 2005 yılından sonra üyelik müzakereleri kapsamında tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusunu sağlamlaştırmak ya da ulusal/ulus-ötesi şirketlerin tarımda yerleşmesinin alt yapısını ardı ardına yürürlüğe koyduğu çeşitli kanunlarla sağlamaya çalışmıştır. Aşağıdaki Tablo1'de hükümetin AB müktesebatını göz önünde bulundurarak yürürlüğe koyduğu kanunları göstermektedir.

Tablo 1. AB üyelik müzakereleri kapsamında tarımda şirketleşmenin yasal çerçevesi

Kanun	Kanunun Kabul Tarihi
5042 Sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahatçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun	08/01/2004
5184 Sayılı Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği Kanununda Değişiklik Yapılması İlişkin Tasarı	07/04/2004
5200 Sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu	29/06/2004
5216 Sayılı Büyükşehir Belediyeleri Kanunu	10/07/2004
5262 Sayılı Organik Tarım Kanunu	01/12/2004
5530 Sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu	10/02/2005
5403 Sayılı Toprak Koruma ve Arazi Koruma Kanunu	03/03/2005
5363 Sayılı Tarım Sigortaları Kanunu	14/06/2005
5488 Sayılı Tarım Kanunu	18/04/2006
5553 Sayılı Tohumculuk Kanunu	31/10/2006
5977 Sayılı Biyogüvenlik Kanunu	18/03/2010
5957 Sayılı Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun	26/03/2010
6769 Sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu	10/01/2017
7442 Orman Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapmasına Dair Kanunu	23/3/2023
Tarımsal Üretimin Planlaması Hakkında Yönetmelik	14/09/2023
Sözleşmeli Üretimin Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmelik	15/09/2023

Türkiye tarımında kapitalizm/şirketleşme olgusu, “verimlilik ve ölçek fetişizmi” üzerinden dile getirilmiş ve çoğu politika metinlerine yansıtılmıştır. Bu dönemde tarım politikaları, üretimde verimliliğin sağlanması, tarım-sanayi sektörlerinin entegrasyonu, tarımsal üretim ve arz güvenliği, tarım-sanayi entegrasyonunu gerçekleştirmek için tarımsal işletmelerin ölçek büyüklüklerinde yeniden yapılanma, tarımsal desteklemelerinin verimlilik esasına göre yeniden şekillendirilmesi gibi yeni mekanizmalarla tanımlanmıştır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2013, s. 88). Tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusunun sağlanması için ısrarla dayatılan “verimlilik ve ölçek fetişizmi”ne yönelik politikalar için tarım mevzuatı hızla değiştirilmiştir. Çoğu AB sürecinin zorlamasıyla gündeme gelen değişiklikler, küçük üreticiliği tasfiye eden, girdi ve çıktı piyasalarının kontrolünü piyasaya bırakarak kamuyu devreden çıkaran, tarıma yönelik kamu harcamalarını kısan neoliberal bir içerik barındırmaktadır (Günaydın, 2010, s. 194). Bu doğrultuda hareket eden Hükümet, 2006 yılında Tarım Strateji Belgesini (2006-2010) hazırlayarak, 5488 sayılı Tarım Kanununun hazırlıklarını yapmış ve AB’ye taahhüt ettiği çerçeveye bağlı kaldığını göstermiştir. Tarım Strateji Belgesinde piyasa mekanizmasını bozmayacak destekleme sistemi araçlarını uygulayacağını dile getirmiş yeni destekleme araçlarını AB mevzuatına göre yeniden tanımlamıştır.⁴

AB üyelik müzakereleri sonrasında belirlenen yeni politikalar, sermayenin taleplerini içerecek şekilde uygulanmaya konulmuş ve devletin tarım sektörüne yönelik müdahaleci rolü neredeyse hiç kalmamıştır. Tarım sektörüne yönelik kaynak aktarım mekanizmaları (girdi, sübvansiyon, kredi) ortadan kalmış yerine sermayenin istediği biçimde tarım-gıda sanayi bütünleşmesini sağlayan alanlara kaydırılmıştır. Bu doğrultuda kırsal alanlar, tarım-gıda sektörlerinin sanayile entegrasyonu sağlayacak biçimde metalaşma süreçlerine dahil edilmiştir. Metalaşma süreçlerinin derinleşmesi için sermayenin isteği doğrultusunda yürütülen toplulaştırma faaliyetleri, tarım sigortacılığı, lisanslı depoculuk, verimliliğin sağlanması için sulama alanları, iyi tarım uygulamaları, organik tarım gibi faaliyet alanlarına kaynaklar aktarılmış ve sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması için de havza bazlı destekleme sistemine geçilerek sanayinin ihtiyaç duyduğu tarımsal ürünlerin üretimi teşvik edilmiştir (Değirmenci, 2021). Tarımda verimliliğin sağlanması, büyük ölçekli işletmelerin kurulması ve dağınık arazilerin toplulaştırılması hedeflenmiştir. Örneğin; Dokuzuncu kalkınma planında, üretimde rekabet gücünü ve yüksek üretim değeri bulunan ürünlerin üretimini artırmak için sulama yatırımları ön plana çıkarılmış ve arazi parçalılığı sorunu ise, arazi toplulaştırması ile çözüleceği ifade edilmiştir. 2002 yılından sonra arazi toplulaştırma faaliyetleri sermayenin ve AB uyum kriterlerinin sağlanması açısından hızlanmıştır. Toplulaştırma faaliyetlerinin hızlandırılması için de 2005 yılında 5403 sayılı “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu”⁵ yürürlüğe girmiştir. Bu doğrultuda toplulaştırma yapılacak alan 14 milyon hektar olarak tespit edilmiş ve 2019 yılına kadar 3,6 milyon hektar arazi toplulaştırması yapılmıştır. 2023 yılının sonuna kadar toplulaştırılacak arazi büyüklüğü 8,5 milyon hektarlık alana çıkarılması hedeflenmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019b, s. 21; Tarım Orman Bakanlığı 2019a, s. 13).

Tarım Kanunundan önce 2004 yılında 5042 sayılı “İslahatçı Haklarının Korunması” kanunu⁶ çıkarılmış ve tohumda fikri mülkiyetlerin yerleştirilmesi bakımından önemli bir adım atılmıştır (Özkaya, 2015, s.357). 2006 yılında 5488 sayılı Tarım Kanunu’nu yürürlüğe koyan hükümet, AB’ye üyelik müzakerelerindeki taahhüt ettiği politikalara uygun bir biçimde hareket ettiğini göstermiştir. Bu kanunla, tarım politikalarının konuları ve amaçları, tarımsal destekleme politikalarının ilke ve öncelikleri, desteklemelerin hangi programlar ile yapılacağı belirlenmiştir. Hükümet, AB’nin taleplerini de dikkate alarak hazırladığı bu kanunla, tarım sektörünü bütünlüklü bir yapı içerisinde ele aldığını ifade etmiştir (YPK, 2006, ss. 81-82). Kanun, tarımsal üretimin iç ve dış talebe uygun bir biçimde

⁴ Doğrudan Gelir Desteği Ödemeleri, Fark Ödemeleri, Telafi Edici Ödemeler, Hayvancılık Ödemeleri, Tarım Sigortası Ödemeleri, Kırsal kalkınma destekleri, Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri (ÇATAK), Diğer destekleme ödemeleridir.

⁵ 03/05/2005 tarih 5403 sayılı “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu”. Resmî Gazete (sayı: 25880).

⁶ Resmî Gazete 15.01.2004 yılı 25347 sayı.

bir biçimde geliştirilmesi, verimliliğin artırılması, gıda güvencesi ve güvenliği güçlendirilmesi, üretici örgütlerinin geliştirilmesi, tarımsal piyasaların güçlendirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması suretiyle tarım sektöründeki refah düzeyinin yükseltmek gibi tarım sektöründeki faaliyetleri belirli bir kapsam dâhilinde yürütmeyi amaçlamıştır. Bu amaçların gerçekleşmesine yönelik Kanun'un 21. maddesinde "tarımsal destekler için ayrılacak kaynağın Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) %1'inden az olamayacağı" belirtilmiş; fakat ödemeler GSYH'nin %1'ine hiçbir zaman eşit olmamıştır. Kanun kapsamında çiftçiye ödenen destekler, 2006 yılında GSYH'nin %0,6'dan 2021 yılında %0,3'e düşmüştür (SBB, 2022, s. 8). Özden'e göre kanunun yürürlükte olduğu 2006-2022 döneminde çiftçiye 52 milyar dolar daha az bir ödeme yapılmıştır (Özden, 2023). Yine Kanunun 13. maddesi, tarım-gıda sanayi sektörlerinin entegrasyonunu sağlayacak şekilde desteklemelerin havza bazlı modele göre ve sermayenin isteğine uygun sözleşmeli üretim yapılan ürünlere verileceğini örtülü bir biçimde ifade etmektedir. Keyder'e ve Yenal'a göre (2018, s. 203) Hükümet, bu kanunla mali dengeleri gözeterek destek harcamasından tasarruf etmeyi değil, tarımı ve kırsal nüfusu kendi isteği doğrultusunda yönetmeyi arzu ediyordu. Kanundaki yeni politikalar, tarımsal üretimde verimlilik, ürün çeşitliliği, kalite ve rekabet gücünün artırılması amacıyla yönelik olarak belirlenmiştir. Hükümet, bu kanunla çiftçiye gelir aktarma niyetinde olmadığını göstermiş ve hatta çiftçiyi piyasa mekanizmasına uyum sağladığı için ödüllendirmiştir. Başka bir deyişle, yeni politikalar piyasayı merkeze alan amaçlara hizmet etmektedir.

Tarım Kanunu yürürlüğe koyarak tarımsal üretim alanını piyasada rekabete açmayı amaçlayan hükümet, 2006 yılında 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu⁷ da yürürlüğe koyarak tarımda şirketleşmenin alt yapısını sağlam zeminler üzerine oturtmaya çalışmıştır. 2006 yılında 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu ile tohum alanında şirketlerin ülke pazarında hakim olmasının koşulları sağlanmıştır. Kanun, kırsal alanda biyolojik çeşitliliği ve genetik kaynakların fikri mülkiyet kapsamına alınmasını sağlamış ve şirketlerin kırsal alanı daha da metalaştırmasının önünü açmıştır. Kanun, tohum sektöründe şirketlerin isteği doğrultusunda küçük üreticilerin kendi tohumlarını kullanmasının önüne geçmeyi amaç edinmektedir. Bu sektördeki desteklerin çoğu AB kriterlerini sağlayan şirkete verilmektedir. Yine bu kanunda kayıt altına alınacak tohumların yurt içi satışına onay verilmektedir. Küçük üreticiler bu mekanizmalarla şirketlere bağımlı hale getirilmeye çalışılmıştır. AB tam üyelik müzakereleri bağlamında gündeme gelen bu kanun, küçük üreticileri şirketlere bağımlı hale getirmiştir. Kanun ile tohum üretimi izni, sertifikasyonu, ticaret izni, piyasa denetimi gibi devletin üstlenmesi gereken yetkileri şirketlerin egemen olduğu Tohumcular Birliği'ne devredilmiştir. Başka bir deyişle, köylülerin üretiminde en önemli girdilerden biri olan tohum alanı, kamudan alınıp özel sektöre devredilmiştir. Bu bağlamda yasa, tohumun metalaşmasının önünü açarak köylüyü kendi tohumundan uzaklaştırmıştır. Tohum alanında şirketlere tanınan yetkiler bunlarla sınırlı kalmamış ve 2012 yılında çıkarılan Tohumculuk Sertifikasyon İşlemlerinde Yetki Devri Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" ile tohumculuk alanındaki bütün yetkiler şirketlere devredilmiştir. 2019'da "Yerel Çeşitlerin Kayıt Altına Alınması, Üretilmesi ve Pazarlanmasına Dair Yönetmelik" yürürlüğe konulmuş ve köylülerin kendi tohumlarını kullanımı ve tohumlarına erişimi engellenmiştir. Küçük üreticiler, tohumlarını kayıt altına alma masraflarını karşılayamadığından, şirketler tarafından kayıt altına alınmış tohumlara yönlendirilmiştir.

Sermayenin tarımı dönüştürmesinde ve küçük üreticiler üzerinde denetim kurmasını sağlayan en önemli mekanizmalardan biri de sözleşmeli üretim modelidir. Sözleşmeli üretim, 1990'larda yaygın olarak şeker pancarı üretiminde devletin dahil olduğu bir çerçeveden hiçbir yasal dayanağı olmayan tek taraflı, koşullarını hükümetin belirlediği bir modele dönüşmüştür. Şirketlerin tercih ettiği sözleşmeli üretim, kamu kesiminin dışarıda bırakılarak küçük üreticilerle şirketlerin karşı karşıya geldiği bir

7 Resmi Gazete, 08.11.2006 yılı 26340 sayı.

modele evrilmiş durumdadır (Aydın, 2007, s. 91). Türkiye’de sözleşmeli üretim, tarım gıda sektörünün uluslararası nitelik kazanması ve yabancı gıda şirketlerinin piyasaya girmesiyle daha yaygın hale gelmiştir. Özellikle taze sebze-meyve, tohum, organik ürünler, hayvancılık gibi sektörlerde faaliyet gösteren ulusal/ulus-ötesi şirketler ürün kalitesini yükseltme, standardizasyon ve üretim riskini büyük ölçüde üreticiye devretme gibi kaygılarla sözleşmeli üretimi tercih etmektedir (Keyder ve Yenal, 2018, s. 177). Şirketler tarafından bu modelin tercih edilmesinin en önemli nedenlerinden biri de yasal mevzuattın küçük üreticilerin aleyhine tanımlanmasıdır. 1998 yılında 23420 sayılı Resmî Gazete yayımlanan “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ” ile şirketler ile küçük üreticiler arasında başlayan eşitsiz ilişki, 2008 yılında yürürlüğe konulan “Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik” ile devam etmiştir. Tarım Kanununun 13. maddesine dayanılarak hazırlanan bu iki yönetmelik, şirketlere ürünü almama biçiminde tam bir serbesti tanımakta ve üretimin her aşamasını denetleme hakkı vermektedir.

Sözleşmeli üretim, tarım-sanayi entegrasyonu sağlamaya yönelik bir argüman olarak ön plana çıkarılmış ve tarıma dayalı sanayinin hammadde ihtiyacının kesintisiz karşılanması amaçlanmıştır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2016, ss. 148-189). Sözleşmeli üretimin teşviki için tarımsal üretim bölgelerinde havza bazlı model kapsamında sözleşmeli üretim yapan üreticilerin destekleneceği ön plana çıkarılmaktadır. Başka bir deyişle, çiftçilere şirketlerin talep ettiği ürünleri üretmeleri dayatılmaktadır. Şirketler, üretimdeki hiçbir riski üstlenmeksizin, üretimin koşullarını, hangi ürünün hangi nitelik ve miktarda üretilmesi gerektiği gibi üretim süreçlerine dair bütün kararları küçük üreticilere dayatmaktadırlar (Aydın, 2018, s. 276; Ulukan, 2009, s. 260). Görüleceği gibi, tarımda şirketler tarafından yoğun bir şekilde tercih edilen sözleşmeli üretim modeli, tarımsal üretim süreçlerindeki kontrolün şirketlerin lehine düzenlenmesidir. Küçük üreticiler, mülkiyet hakkına sahipken, bu mülkiyetin tasarruf hakkını bu sözleşmelerle kaybetmiştir. Bu sözleşmelerle tarımsal üretimi ilgilendiren bütün kararlar, şirketlerin çıkarlarını maksimize edecek şekilde düzenlenir (Edelman, 2006’ dan aktaran; Bor, 2014, s. 117).

Bu mekanizmalarla tarımı şirketlerin lehine yeniden tanımlayan hükümet, 2023 yılında “Orman Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapmasına Dair Kanunu” hazırlayarak, sermaye lehine yeni düzenlemelere gitmiştir. Kanun, üst üste iki yıl boyunca boş bırakılan arazilerin bakanlıkça kiralanacağı, bakanlığın belirlediği ürünlerde sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılacağı ve desteklerin bu ürünlere verileceğini ifade etmektedir (Madde 3). Kanun, çiftçilerin üreteceği ürünler için izin alma şartı getirmekte ve izin alamayan için de yaptırım uygulamayı amaçlamaktadır. Böylece tarımsal üretim tamamen sözleşmeye bağlanmakta ve üreticinin kendi üretimi hakkındaki tasarruflarını engellemeye çalışmaktadır. Bu kanun, şirketlerin küçük üreticiler üzerindeki denetimini daha da sağlamlaştırmaktadır. Bu yasanın üzerinden çok geçmeden ve bu yasayla bağlantılı iki yönetmelik daha hazırlanarak sözleşmeli üretimin ülke geneline yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Hükümet, 14 Eylül 2023’de “Tarımsal Üretimin Planlaması Hakkında Yönetmelik” ve 15 Eylül 2023’de “Sözleşmeli üretimin Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmeliği” yayımlayarak Tarımsal Üretim Planlaması kapsamında küçük üreticiliği sözleşmeli üretimle şirketlere mahkûm etmenin yeni koşullarını yaratmıştır.

14 Eylül’de yayınlanan yönetmeliğe göre, “Cumhurbaşkanı kararı ile ilan edilen tarım havzaları ve bu havzalardaki ürün desenleri de göz önüne alınarak, tarım havzası veya işletme bazında üretim izinleri verilir” ifadesi ile çiftçinin ekeceği ürün üzerindeki, tasarruf hakkı elinden alınmaktadır. Tarımsal üretim süreçlerindeki öncelikler, AB üyelik müzakere sürecinde sıkça dillendirilen sözleşmeli üretim, organik tarım ve iyi tarım uygulamaları yapılan alanlara verilecektir (madde 13). Yönetmeliğe göre, kurul üyelerinin tamamının bakanlık bürokratlarının temsil ettiği Tarımsal Üretim Planlaması Kurulu oluşturulacaktır. 1990’larda Bakanlığın kırsal kesim ile ilgili bütün birimleri tasfiye edilerek kırsal kesimle bağlantısı neredeyse koparılmıştır. Kırsal kesimden

soyutlanan bu birimler ve üst düzey bürokratlar, yeni yönetmelikle kırsal kesimde üretim yapan çiftçilerin ürettiği ürünler hakkında önemli bir karar alma mercii durumuna getirilmiştir. Tarımsal üretim kararlarını sadece bakanlık bürokratlarına bırakan bu yönetmelik, çiftçileri üretim ile ilgili karar mekanizmalarından tamamen soyutlamıştır. Yönetmelikte en dikkat çeken maddesinde “ormandan tahsis edilen ağaçlandırma alanları ile 5403 sayılı Kanunda belirtilen dikili tarım arazilerinde asgari tarımsal arazi büyüklüğü altında kalan alanlar hariç olmak üzere eğimi yüzde altının altında olan arazilerde yeni meyve bahçesi tesisine izin verilmeyeceği” vurgulanmıştır. Özellikle deprem bölgesinde zeytinlik alanları amaç dışı kullanıma açmak için yasal gerekçeler de oluşturulmuş görünmektedir. Gürsucu’ya göre (2023), bu yönetmelikle, tarım arazilerinde asgari tarımsal arazi büyüklüğü altında kalan alanlarda yapılan üretimler için izin almak dışında arazilerin toplulaştırılması zorunluluk haline getirilecektir. Bu yönetmelikle, Türkiye’de Mansholt Planına benzer bir uygulamayı akla getirmektedir. Avrupa’da 1960’larda gündeme gelen Mansholt Planı’yla tarım topraklarının büyük şirketlerin ellerinde toplanmasına neden olmuş ve küçük üreticiliği neredeyse tamamen tasfiye etmiştir. Aynı süreç bu yönetmelikle uygulamaya alındığı görülmektedir.

15 Eylül 2023’te “Sözleşmeli Üretimin Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmelik”, sözleşmeli üretimde irade serbestisine vurgu yapmakla birlikte salgın hastalıklar, tarım ürünleri ticaretinde yaşanan gelişmeler karşısında arz güvenliğinin sağlanması, tarımsal üretimin iç veya dış talebe uygun olarak ayarlanması veya bitki ve hayvan sağlığının korunması amacıyla, ihtiyaç halinde Bakanlıkça belirlenen ürün veya ürün gruplarının sözleşmeli olarak üretileceğini ifade etmektedir. Yönetmelik, tarımsal üretim sözleşmesine tabi ürünlere veya üretim varlıklarına sigorta yaptırılması zorunluluğu getirerek, sermayenin hâkim konumda olduğu tarım sigortacılığının alanını genişletmektedir. Küçük üreticiler, sürekli artan girdi maliyetlerini karşılayamaz durumdayken ürünlerin sigorta bedellerini nasıl karşılayacakları konusunda netlik bulunmamaktadır. Yönetmelikte göze çarpan diğer bir gelişme, taraflar arasındaki uyumsuzlukların çözümü için arabulucu sistemi devreye girmesidir. Başka bir deyişle Yönetmelik halen şirketlerle küçük üreticiler arasındaki eşitsiz ilişki sürecini ya da bağımlılık ilişkisini tam anlamıyla çözmemiştir. Kamu kesimini dışlayan bu yasal süreçler, sorunlara çözüm getirmeyecektir.

İzleyen bölümde Ortak Tarım Politikası ile AB’ye üyelik müzakereleri kapsamında dayatılan politikaların çiftçiler üzerindeki etkileri tarım sayımları çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır.

4. Tarımsal Göstergeler Üzerinde AB ve Türkiye Tarımsal Yapısının Karşılaştırılması

2000’li yıllardan sonra tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusu, tarım arazilerinin verimliliği ve tarımsal yapıların ölçek küçüklüğü gibi konular üzerinden şekillenmiş ve kapitalist dönüşümün sağlanması hedeflenmiştir. Hükümetin politika metinlerde de ön plana çıkan bu hedefler, tarımsal yapıların ölçek büyüklüğünün AB ortalamasına uygun bir yapıya kavuşturulması için yoğun bir çaba gösterilmiştir. Bu hedefe atıf yapan VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Tarım Özel İhtisas Komisyon Raporuna göre, ülkemizde tarımsal yapının iyileştirilmesinin temel unsuru olarak optimal işletme sayısı tespiti yapılmıştır. Buna göre, işletmelerin asgari geçimlerini sağlayabilmek için belirli büyüklüklere getirilmesi gerekmektedir. İşletme büyüklüğü kuru yapılan alanda 20, sulu tarım alanlarında 10 hektar olmasına vurgu yapılmıştır (DPT, 2000a, s. 7). 2019 Çiftçi kayıt sistemine kayıtlı 14,8 milyon hektarda üretim yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda sulu tarım alanında 397 bin işletme, kuru tarım alanında 527 bin işletme olmak üzere toplam 925 bin tarım işletmesinin olması gerekmektedir. Başka bir deyişle, 14,8 milyon hektar 15-16 hektar ölçekte faaliyet gösteren 925 bin tarım işletmesi, olması gereken optimal tarım işletmesi sayısıdır. Bu tespit, ülkemizdeki koşullarda geçimini sağlayamayan 2,2 milyon çiftçinin yerini 925 bin AB standartlarında olan “modern” büyük tarım işletmesi alacaktır. Bunun anlamı, 2,2 milyon işletmeden 1,3

milyonun tasfiye edilmesi gerektiğidir. Aydın'a göre (2005, s. 11), optimal işletme sayısını gerçekleştirme hedefi, nasıl ve ne uğruna gerçekleştirilecektir.

Bu hedef doğrultusunda Türkiye'de siyasi hükümetin sınıfsal tercihini doğrudan küçük ölçekte çalışan aile işletmelerini tasfiye edip yerine uluslararası kurumların (IMF, DB, DTÖ) ve AB'nin istediği tarımda kapitalizm/şirketleşmenin yerleştirilmesi olduğu görülmektedir. Bu bölümde hem AB hem Türkiye'de tarımsal yapılarındaki değişim ve kapitalist üretim ilişkilerinin dönüşümünü gösteren arazi tasarrufu verileri ele alınarak, tarımdaki dönüşümün küçük üreticiler üzerindeki etkileri gösterilecektir.

Tablo 2. 1960-2020 Döneminde Topluluğun Tarımsal Yapısındaki Değişim

İşletme Ölçeği *1000	EUR6 1960	EUR9 1975	EUR15 1995	EUR27 2020
1-5 ha	3.119,5	2.128,7	4.155	5.785,4
5-10 ha	1.407,4	885,3	960,3	1.121,5
10-20 ha	1.159,5	892,6	782,0	789,0
20-50 ha	659	854,8	848,4	703,1
50 ha ve üzeri	164,1	322,0	585,7	676,1
Toplam	6.509,5	5.083,5	7.370,0	9.067,3
Kullanılan Tarım Alanı (1000 ha)	78.417	87.264	128.497	157.415
İşletme Ölçeği ha	12,04	17,6	17,4	17,36

Kaynak: Communauté Economique Européenne Commission, 1958, European Communities, Report, 1980; 2001; Eurostat; 2023.

OTP'deki değişim yönünü ifade eden en önemli göstergeler tarımsal yapılardaki değişimdir. OTP'nin başlangıcında gıdada yeterlilik için önem arz eden küçük üreticilik yapılan reformlarla yapısal sorun olarak algılanmış ve yapılan reformlar sonucunda tasfiye edilmiştir. Aşağıdaki tablo2'de OTP'nin başlangıcından günümüze yapılan reformların tarımsal yapılar üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Tablo 2'ye göre, 1960-1975 döneminde AET'nin ilk kurucu 6 üyesinde toplam işletme sayısı, 6.508 bin iken 9 üyeli toplulukta işletme sayısı 5.083 bine düşmüştür. İlk genişlemenin ardından yaklaşık 1,5 milyon küçük ölçekteki işletme (10 hektar altında) tasfiye olmuştur. Buna karşın, 50 hektar ve üzerinde çalışan işletmelerin sayısı, 500 bin artmıştır. 1960 yılında Toplulukta ortalama işletme ölçeği 12 hektar iken, 2020 yılında 17,36'a çıkmıştır (Tablo2). Ülkeler bazında ortalama işletme ölçeği örneğin Fransa'da 62 hektar, Danimarka'da 76 hektar, Almanya'da 61 hektardır. Tarımsal yapıları Türkiye'ye benzer olan Yunanistan'da 7, Polonya'da 10 hektar ve İtalya'da 11 hektardır (Eurostat, 2023). Avrupa'daki büyük ölçekli işletmelerin toprakta yoğunlaşmasının en önemli nedenlerinden biri de toprak toplulaştırılmasıdır. Topluluğun ilk kurucu üyesi Fransa, 1945-1980 döneminde, Kırsal Yerleşim ve Arazi Düzenleme Kurumları (SAFER) aracılığıyla toplam 11 milyon hektarlık araziye toplulaştırmıştır. Bu alan toplam işlenen alanın %64'üne eşittir (Tekelioğlu, 1994, s. 103). Fransa toplulaştırma faaliyetleri sonucunda 1955'te 22 hektar olan işletme ölçeğini 1985'te 70 hektara çıkarmıştır. Başka bir deyişle, bu faaliyetler sonucunda küçük ve orta ölçekli işletmeler tasfiye edilerek tarımsal yapı radikal bir dönüşüme uğramıştır (Aksoy, 1970, s. 291).

Tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişiminde kullanılan en önemli göstergelerden biri de arazi tasarruf biçimleridir. AB'de 1994-2016 döneminde kendi arazilerini işleten işletmelerin oranı %58,2 iken %48,8'ye düşmüş, kira ve ortakçılık ve diğer biçimlerde tutulan arazinin oranı %41,7'den %51,2'e yükselmiştir (Tablo3). AB'de toprağın miras yoluyla parçalanmasına izin verilmediği gibi, miras kalan topraklar kiraya verilmektedir (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s. 100). Örneğin Fransa'da miras kanunu toprağın mirasçılara zorunlu devrini öngörmekle birlikte, genellikle mirasçılar, tarımsal üretim ile ilgilenmediklerinde paylarını çiftlikle uğraşan mirasçıya ya satarlar ya da kiralamayı tercih ederler. Diğer mirasçılarının payını satın alan çiftçi devlet tarafından desteklenir. Eğer mirasçılar paylarını satma niyetinde değilse, o zaman mirasçılar arasında Tarım Arazileri Grubu (Groupement Foncier Agricole) şeklinde bir aile şirketi

kurulur ve araziler çiftçilik yapan mirasçıya uzun süreli kiralanır (Latruffe and Mouel, 2006, s.10). Danimarka ve Almanya’da tarım arazileri bir varise bırakılmak (kira ya da satış) şeklinde işletilir (Kalkınma Bakanlığı, 2014, s. 34).

Tablo 3. AB 12, AB 15 ve AB 27’ye göre Arazi Tasarruf Biçimleri (% dağılımı)

Arazi Tasarruf Biçimi	AB12 (1994)	AB15 (2004)	AB27 (2016)
Mülk Arazi	58,2	58,9	%48,8
Kira ile işletilen Arazi	40,1	39,4	%44,3
Ortakçılık ve Diğer Biçimde İşletilen Arazi	1,6	1,7	%6,9
Toplam	100	100	100

Kaynak: (Eurostat, 2023).

Türkiye, AB’ye üyelik müzakereleri sürecinde AB’nin “optimal” işletme sayısını yakalamaya yönelik birçok mekanizmayı devreye sokarak bu hedefini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Türkiye’nin 1980’lerden itibaren tarımda kapitalizm/şirketleşme olgusunun gerçekleştirilmesi için temel hedef olarak belirlediği strateji, küçük üreticiliği tasfiye etmek üzerine kurgulanmıştır. Aşağıda Türkiye tarımında kapitalizm/şirketleşme olgusunun tespitine yönelik Tablo 4’e bakıldığında küçük üreticiliğin tasfiye edildiği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4. Genel Tarım Sayımları (1991-2001) ile 2019 Çiftçi Kayıt Sistemine Göre Toplam Çiftçi Sayısı ve Kullanılan Arazi Büyüklüğü

İşletme Ölçeği (ha)*1000	1991		2001		2019	
	İşletme sayısı	Kullanılan Arazi	İşletme sayısı	Kullanılan Arazi	İşletme sayısı	Kullanılan Arazi
5'den	2.660	51.890	1.959	39.344	1.464	28.137
5-10	713	46.751	560	38.127	411	29.164
10-20	383	49.217	327	43.884	245	34.001
20-50	174	46.487	154	42.076	122	35.979
50 +	37	40.167	22	20.917	22	20.747
Toplam	3.967	234.511	3.022	184.348	2.265	148.029
Ortalama İşletme Büyüklüğü	5,9		6,1		6,5	

Kaynak: DPT, 1991, 2001; ÇKS, 2019

Tablo 4’te 1991-2019 dönemi işletme sayısı ve kullanılan arazi büyüklüğü verileri ele alınarak, 1990’lardan sonra uluslararası kurumlar ve 2000’lerden sonra da AB’ye üyelik müzakere sürecinde dayatılan politikaların tarımsal yapılar üzerindeki etkilerini işletme sayısı ve kullanılan arazi büyüklüğü değişimlerine göre incelenmektedir. 1991-2001 döneminde toplam işletme sayısı, %24 azalarak 3.967 binden 3.022’bine düşmüştür. Aynı dönemde kullanılan arazi büyüklüğü de, %21 azalarak 234.511 bin dekaradan 184.348 bin dekara düşmüştür. 1991-2001 döneminde tasfiye olan işletmelerin %90’ı küçük üreticilere (10 hektar ve altında çalışan) aittir. Toplam tasfiye olan 945 bin işletmenin 854 bini 10 hektar ve altında çalışan işletmelerdir. AB ile üyelik müzakerelerin oldukça sıkı yürütüldüğü 2001-2019 döneminde toplam işletme sayısı %25 azalarak 3.022 binden 2.265 bine; kullanılan arazi büyüklüğü de %20 azalarak 184.348 bin hektardan 148.029 bin hektara inmiştir. Bu dönemde toplam tasfiye olan işletmelerin %85’i 10 hektarın altında çalışan küçük üreticilerdir. Başka bir deyişle, bu dönemde 757 bin tasfiye olan işletmenin 644 bini küçük üreticilerdir (Tablo4). 1991-2019 döneminde işletme sayısındaki oransal düşüşün arazi büyüklüğündeki düşüşten fazla olması ortalama işletme ölçeğini 5,9 hektardan 6,5 hektara çıkmasını sağlamıştır. Ortalama işletme ölçeğindeki bu artış küçük üreticilerin kullandığı arazilerin faaliyet dışına itildiğini göstermektedir.

Tarımında kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimini göstermesi açısından önemli bir ipucu veren arazi tasarruf biçimi verisine göre, Türkiye’de tarımda kiracılık ilişkilerinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu durum tarımda kapitalizmin geliştiğine dair önemli bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Tablo 5. Tarım Sayımları (1991-2001) ile 2019 ÇKS'ye Göre Arazi Tasarruf Şekline Göre İşletme Sayısı ve Ekilen Arazi Büyüklüğünün Oransal Dağılımı.

Tasarruf Şekli (%)	1991		2001		2016	
	A	B (dekar)	A	B (dekar)	A	B (dekar)
Yalnız Kendi Arazisini İşletenler	92,6	89,3	85,1	71,4	79,5	59,9
Kendi Arazisi Yanında Dışarıdan Arazi Tutanlar+ Kirayla Tutulan Arazi	7,0	10,4	14,3	27,9	20,1	39,6
Ortakçılık ve Diğer Biçimde İşletilen Arazi	00,4	0,3	00,6	0,7	0,4	0,5
Toplam	100	100	100	100	100	100

Kaynak: DPT; 1991, 2001, TÜİK, 2016

Tablo 5'e göre, 1991-2016 döneminde kendi arazisini işleten işletmelerin oranı %92,6'dan %79,5'e kullandıkları arazi büyüklüğünün oranı, %89,3'ten %59,9'a düşmüştür. Buna karşılık, kiracılık ilişkilerine giren işletmelerin oranı ve kullandıkları arazi büyüklüğü de giderek artmıştır. 1991-2016 döneminde kiracılık ilişkilerine giren işletmelerin oranı %7'den %20,1'e kullandıkları arazi büyüklüğü %10,4'ten %39,6'a yükselmiştir (Tablo5). Kiracılık ilişkilerinde yaşanan bu gelişmeler, Türkiye'nin uluslararası iş bölümüne emek yoğun ürün üretiminde eklenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Büyük ölçekli işletmeler, daha ucuz iş gücüyle sebze ve meyve gibi talebi artan ve daha fazla gelir getiren ürünlere yönelmeleri kiracılık ilişkilerinin artmasında önemli rol oynamaktadır (Teoman ve Tartıcı, 2012, ss. 167-168). Bütün bu veriler AB ile karşılaştırıldığında Türkiye tarımında dönüşüm, AB'deki dönüşüme paralel bir şekilde ilerlemektedir. AB tarım sektörünü kapitalist bir doğrultuda dönüştürürken içsel değişimlerini dikkate alarak gerekli önlemler almaya çalışmıştır. AB tarımında tasfiye ettiği çiftçilerine emeklilik koşullarını oluşturarak daha genç çiftçiler için gerekli bir alt yapı sunarken, Türkiye tarımında tasfiye olan çiftçiler için herhangi bir önlem alınmamıştır. Dışsal dinamiklerce belirlenen tarım politikaları, küçük üreticiler tarımdan koparmış ve tarım sektöründe devam etmeleri için de herhangi bir destek programı da sunmamıştır.

5. Sonuç

AB'nin ilk genişleme sonrasındaki tarım sayımlarına bakıldığında küçük üreticiliğin tasfiye edildiği görülmektedir. 1960-1975 döneminde 100 dekarın küçük ölçekte çalışan toplam 1,5 milyon küçük üretici tasfiye edilirken, 200 dekarın fazla çalışan üretici sayısı, 354 bin artmıştır. 6 üyeli topluluğun ortalama işletme ölçüğü 1960'larda 12 hektar iken 2020'de 17 hektara yükselmiştir. OTP bağlamında tarımsal yapı genel olarak değerlendirildiğinde AB'de küçük üreticiliğin tasfiye edildiği ve büyük işletmelerin toprakta yoğunlaştığı bir yapı görünümünü ortaya çıkmıştır.

1963 yılında başlayan AB'ye üyelik müzakere süreçlerinin tarihi serüveninde Türkiye'nin en önemli taahhüdü tarım sektörünün OTP'ye uyumu konusunda olmuştur. Bu uyumun sağlanması için çeşitli yasal mekanizmaları devreye koyan hükümet, tarımsal yapıları büyük ölçüde dönüştürmüştür. Bu mekanizmaların küçük üreticiler üzerindeki etkilerine bakıldığında 1991-2019 döneminde 8,6 milyon azalan üretim alanının 4,1 milyonu 100 dekarın altında üretim yapan küçük üreticilere aittir. Aynı şekilde toplam tasfiye olan 1,7 milyon üreticinin 1,5 milyonu yine 100 dekarın altında çalışan küçük üreticilere aittir.

AB'ye üyeliği göz önünde bulundurarak yürürlüğe konulan Tarım Kanunu, Tohumculuk Kanunu, sözleşmeli üretim gibi çeşitli mekanizmalar, çoğu küçük üreticiliği tasfiye etmiş, kalan üreticiler de şirketlere bağımlı hale getirmiştir. Özellikle 2023 yılında çıkarılan Kanun ve yönetmelikler (Orman Kanunu'nda Değişiklik, sözleşmeli üretim, tarımsal üretim planlaması) kalan çoğu küçük üreticiliği şirketlere bağımlı hale getirmenin yeni dayanaklarını oluşturmuştur.

Türkiye tarımında bu politikaların uygulanmaya devam edilmesi halinde küçük üreticiliğin giderek daha da tasfiye olacağı görülmektedir. Bunun durdurulması için,

hükümet, küçük üreticilerin üretimde devamlılığını sağlayacak tarımsal üretim planlamasını bir an önce devreye koymalıdır. Bu doğrultuda, küçük üreticiliğin tasfiye edilmesi yerine kooperatif örgütlenmelerinin önü açılarak ortalama ölçek büyüklüğüne gidilmesi ya da aynı kooperatifler öncülüğünde toprak toplulaştırması yapması gerekmektedir. Mevcut sözleşmeli üretim yönetmeliğinden vazgeçip, kamunun da dahil olduğu ve küçük üreticilerin lehine tanımlanan yeni bir sözleşme modeline geçmelidir. Tarımsal üretim planlarını uluslararası kurumlara taahhüt ettiği ölçüde değil, küçük üreticilerin birlikte hareket edeceği toplulaştırma faaliyeti ve üretim planlamasıyla birlikte ele alacağı yeni bir paradigmaya ihtiyacı vardır. Başka bir deyişle tarımsal üretim planlarını küçük üreticiler başta olmak üzere bütün çiftçilerin yararına belirlemeli ve uluslararası kurumların dayattığı politikalardan vazgeçmelidir. AB tarımıyla rekabet edebilmek için küçük üreticiliğe yönelik üretimi teşvik edici çeşitli destekleri (kredi, girdi, sübvansiyon, alım garantili ödemeler) sağlayarak küçük üreticiliği tarımsal yapının temeline oturtmalıdır.

Kaynakça

- AB Başkanlığı. (2023). Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi. (https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html. 20/09/2023 tarihinde erişim sağlandı).
- Acar, M.; Aytüre, S. (2014). *Dünyada ve Türkiye’de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği*. Bursa: Ekin Yayınevi
- Acar, M.; Bulut, E. (2011). AB Ortak Tarım Politikası Reformları Işığında Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları: Eleştirel Bir Yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 1-23. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/25901/273021>
- Aksoy, S. (1970). *Tarım Hukuku*. Ankara: Ankara Basım ve cilt evi.
- Arı, F.A. (2006). Türkiye’de Tarımın Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunlar, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 9, 61-81,
- Avrupa Komisyonu. (1998). Türkiye’nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyonun 1998 Düzenli Raporu.
- Avrupa Komisyonu. (1999). Türkiye’nin Katılım Yönünde İlerlemesine İlişkin Komisyonun 1999 Düzenli Raporu.
- Aydın, B. (2005). *Ölçek Büyüklüğü, Toprak Parçalılığı ve Arazinin Tasarruf Şekline Göre Tarımsal İşletmelerin Analizi*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Aydın, B. (2007). Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli. *Ekonomik Yaklaşım*, 18(65), 91- 105.
- Aydın, Z. (2018). *Çağdaş Tarım Sorunu*. İmge Kitabevi Yayınları. Ankara
- Aysu, A. (2006). *Avrupa Birliği ve Tarım*. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Baş E. (2004). *Avrupa Birliğinde Ortak Tarım Politikası Alanında 2003 ve 2004 Yıllarında Gerçekleştirilen Reformların Genişleme Süreci ve Türkiye’nin Adaylığı Göz Önüne Alınarak İncelenmesi*. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. Uzmanlık Tezi. Ankara
- Bayraç, N, Yenilmez F. (2005). Tarım Sektörünün Yapısal Analizi ve Avrupa Ortak Tarım Politikası. AB’ye Uyum Sürecinde Türkiye Tarımı İçinde. İ. Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir- Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, 91-130.
- Bor, Ö. (2014). Yeni Tarım Düzeni. Aysu A, Kayaoğlu S (der) . *Köylülükten sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme* içinde s: 82-122 Epos Yayınları. Ankara.
- Bredly, D., Christodoulou M.; Nganga, J.; Russ, A.; Bracken, J. (2022). The common agricultural policy at 60: A growing role and influence for the European Parliament. Brussel- European Union 2022. <http://www.europarl.europa.eu/thinktank> (DOI: 10.2861/004146).
- Commission European (2001). The Agricultural Situation in the European Union 1999 Report. Brussel- Lüksemburg. 2001
- Commission of the European Communities. (1979). The Agricultural Situation in the Community 1979 Repor Brussel- Lüksemburg. 1980.
- Communaute Economique Européenne Commission. (1958). La situation de l'agriculture dans la Communauté. établi à l'intention des membres de l'Assemblée Parlementaire Européenne
- Değirmenci, S. (2019). *Türkiye’de Tarım Kapitalistleşirken Talepler ve Yasalar*. İstanbul. SAV

- DİE. (1980). *Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hane Halkı) Araştırması Sonuçları*. Ankara: DPT Matbaası
- DİE. (1991). *Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hane Halkı) Araştırma Sonuçları*. Ankara: DİE
- DİE. (2001). *Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hane Halkı) Araştırma Sonuçları*. Ankara
- Dincer, A. (2023). Tarım Sayımları Çerçevesinde Tarım İşletmeleri ve Kullanılan Arazi Büyüklüğündeki Değişim ve Bu Değişimin Bölgesel Yansımaları. *Fiscaeconomia*, 7(2), 1557-1590. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1251809>
- Dincer, A, & Aydın, B. (2023). Cumhuriyetin 100. Yılında Tarımda Kapitalist Üretim İlişkilerinin Dönüşümü. *Fiscaeconomia*, 7(Özel Sayı), 65-93. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1342634>.
- DPT (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*. Ankara: DPT Yayınları
- DPT (2000a). *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı. Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: DPT Yayınları.
- DPT. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. Ankara: DPT.
- Eraktan, G. (2005). "Avrupa Birliği'ne Uyum sürecinde Türk Tarımı". AB'ye Uyum Sürecinde Türkiye Tarımı İçinde. İ. Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir-Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, (3), 43-60.
- Eraktan, G. (2006). Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasında Değişim Doğrultuları Ve Türkiye İçin Önemi. *Ankara Avrupa Çal ışmaları Dergisi*, 5(2) , 47-67.
- Eraktan G ve Ören N. (2008). AB Ortak Tarım Politikası, Reform Süreci ve Türkiye'ye Etkileri. https://archive.org/stream/AvrupaBirlii/AbleOrtakTarim_djvu.txt adresinden 08/09/2023 tarihinde erişim sağlandı.
- EuroStat. (2023). 1990, 2000 ve 2016 dönemlerine göre, AB Ülkelerinde İşletme Sayıları, Ekilen Arazi Büyüklüğü. (<https://https://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/databaseec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/databas> 25/09/2023 tarihinde erişim sağlandı.
- EuroStat (2023). AB 12 ve AB 15'e göre Arazi Tasarruf Biçimleri. (https://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_ff6jID0oti4U&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view; 27. 09 2023 tarihinde erişim sağlandı.
- EuroStat (2023). AB 27'ye göre Arazi Tasarruf Biçimleri. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EF_MP_TENURE__custom_7697140/default/table?lang=en 27. 09 2023 tarihinde erişim sağlandı.)
- Folmer, C, Keyzer, M,A, Merbis, M,D, Stolwijk, H,J,J, Veenendaal, P,J,J. (1995). *The Common Agriculture Policy Beyond The Macsharry Reform*. Elsevier Science B.V.
- Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (2016). *2015 Faaliyet Raporu*. Ankara: T.C Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Gökmen S ve Ateş Ö. (2005). AB Sürecinde Türkiye'de Tahıl Üretimi ve Politikaları. AB'ye Uyum Sürecinde Türkiye Tarımı İçinde. . Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir- Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, 3, 175-198.
- Grant, W. (2009). Policy Instruments in the Common Agricultural Policy. *West European Politics*, Vol. 33, Iss. 1, pp. 22-38 which is available online at: <http://dx.doi.org/10.1080/01402380903354049>
- Günaydın, G. (2010). *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm, Politika Transferleri Süreci/ AB ve Türkiye*. Ankara: Tan Yayınevi.
- Günaydın, G. (2006). *Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye Kırsal ve Tarımsal Politikalar*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara, 2006.
- Günaydın G. (2005). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarım Sektörü: Belgelerin İzinde Bir Analiz. İ. Ülger, Kaya, (Der.) *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir-Kültür- Sanat ve Araştırma Dergisi*, 147-174.
- Gürlük S, Turan, Ö. (2013). *Avrupa Birliği Ve Türkiye (Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası)*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.Bursa.
- Gürsucu, Y. (2023). Tarımda kölelik düzeninin yönetmeliği yayımlandı. (<https://yeniyasamgazetesi5.com/tarimda-kolelik-duzeninin-yonetmeliği-yayinlandi/> 10.10.2023 tarihinde erişim sağlandı)
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (1999). IMF-Niyet Mektubu-Türkiye. (<https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/11/IMF--yap%C4%B1lan-Stand-By-D%C3%BCzenlemesine-%C4%B0li%C5%9Fkin-09.12.1999-Tarihli-Niyet-Mektubu.pdf>, 27.04.2023 tarihinde erişim sağlandı.
- Hekimoğlu, B. ve Altındeğer, M. (2006). AB Ortak Tarım Politikaları ve DTÖ Kararları Bunların Ülke ve Bölge Tarımına Etkileri. Samsun Valiliği İl Tarım Müdürlüğü Raporu. Samsun.

- İnan, H.; Gaytancıoğlu, O.; Erbay, R.; Yılmaz F. (2003). *Gelişmiş Ülkelerde Tarım Piyasalarının Organizasyonu*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası. Yayın no: 2003-53.
- Özden F. (2023). Deprem sonrası kır ve tarımın ekonomi politiği. <https://www.youtube.com/watch?v=BCA-R-p830U> 05.09.2023 tarihinde erişim sağlandı.)
- Özkaya, T. (2015). Tohumda Tekelleşme ve Etkileri. N. Oral(der). içinde, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politigi 1923-2013* (s. 351-368). Ankara: Notabene & ZMO.
- Övgün B. (2010). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika Transferi Açısından Tarım Sorunu. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9(1), 91-109
- İKV. (2004) Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası, İst.: İktisadi Kalkınma Vakfı.
- Kalkınma Bakanlığı. (2007). *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- Kalkınma Bakanlığı .(2014). *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)*. *Tarım Arazilerinin Sürdürülebilir Kullanımı Çalışma Grubu Raporu*. Ankara. T.C Kalkınma Bakanlığı.
- Kazgan G. (1970). *100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye*. Gerçek Yayın evi. İstanbul
- Keyder, Ç, Yenal Z. (2018). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar Ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Latruffe,L, Mouël C. (2006). Review of policies affecting farmland mobility in France. [Research Report] JADE#38191, Organisation for Economic Cooperation and Development. 2006, 22 p. fihal02283460f.
- Lefebvre, M, Espinosa, M, Paloma, S. G. Paracchini, M, Piorr, A, Zasada I. (2015). Agricultural landscapes as multi-scale public good and the role of the Common Agricultural Policy. *Journal of Environmental Planning and Management*, 58(12), 2088-2112. ff10.1080/09640568.2014.891975ff. fihal-01416131v2
- Minibaş T. (2006). Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye Tarımı. *İnönü Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 107-117,
- Rehber E. (2013). *Tarım ekonomisi*.Ekin Basım ve Dağıtım. Bursa
- Şahinöz, Ahmet. (2014), Küresel Ekonomiden Küresel Tarım Politikalarına Uluslararası Aktörler: IMF, DB, DTÖ. Aysu A, Kayaoğlu S (der). *Köylülüğten sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme* içinde s: 411-454. Ankara. Epos Yayınları.
- Tekelioğlu, Y. (1994). Türkiye ve Avrupa Topluluğunda Tarımsal Yapılar, Dönüşüm Eğilimleri ve Politikalar. *Tarımsal Yapı "Dönüşüm ve Strateji Arayışları (98-105)*. Ankara: Ziraat Bankası Kültür Yayınları.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) Verileri.
- T.C Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı. (2009). Türkiye-AB Tarım İlişkilerinde Dönüm Noktaları (1964–2009). Ankara.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2003). T.C. 2003 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı, Ankara, 2003
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). T.C. 2001 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı, Ankara, 2001
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). 2001 Yılı AB Müktesebatının Üstlenmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2003).2003 Yılı AB Müktesebatının Üstlenmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı.
- TCMB .(2001). *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*. Ankara: Merkez Bankası.
- Teoman, Ö. ve Tartıcı, N.B. (2012). Türkiye Tarımında Sözleşmeli Üreticilik Kapitalist Dönüşümde Bir Halka Olabilir mi? *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, 2012, s. 163-184.
- Ulukan, U. (2009). *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Uzunoğlu, S.; Alkin. K.; Gürlesel, F.; Civelek, U. (2000). *Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma. Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası. Yayın no: 2000-52
- Resmi Gazete. (Sayı: 24461). 12/07/2001 tarih ve 2001/2707 karar sayılı "Tarım Reformu Uygulama Projesi Faaliyetlerinin Finansmanı için Dünya Bankasından sağlanan 600 Milyon ABD Doları Tutarındaki Krediyeye İlişkin İkraza anlaşması ile Ek Mektupların Onaylanması Hakkında Karar"
- Resmi Gazete.(sayı: 32309). 14/09/2023 "Tarımsal Üretim Planlaması Hakkında Yönetmelik".
- Resmi Gazete. (sayı: 32310). 15/09/2023 "Sözleşmeli Üretim Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmelik".
- Resmi Gazete. (sayı: 26858). 28/04/2008 "Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik".
- Varol, S. (2003). Düünden Bugüne Ortak Tarım Politikası ve AB Tarımının Yönetim Yapısı. TMMOB Ziraat Odası (der). AB Genişleme Sürecinde Türkiye, "Tarımsal ve Kırsal Politikalar" Sempozyumu. Ankara: Kozan Ofset.

5488 sayılı Tarım Kanunu.(18/04/2006). Resmi Gazete (sayı: 26149).

5553 sayılı Tohumculuk Kanunu. (31/10/2006). Resmi Gazete(sayı: 26340).

7442 sayılı Orman Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapmasına Dair Kanun. (23/03/2023). Resmî Gazete (sayı:32154)

5403 sayılı "Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu" (03/05/2005). Resmi Gazete (sayı: 25880).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Akif DİNCER (%70), Bahadır AYDIN (%30)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Akif DİNCER (70%), Bahadır AYDIN (30%)

Participatory Budgeting in Public Sphere, Governance, Transparency and Participation

Birsen NACAR¹, Nihat FALAY²

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, nacarbirsen@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9019-9372

² Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü (Emekli Öğretim Üyesi), ORCID: 0000-0001-7981-8857

Abstract: Today's modern cities have many vital problems. Participatory budgeting (PB) plays an important role in solving these problems by ensuring the effective development of democracy. Participatory budgeting, which incorporates democratic elements such as ensuring citizen participation in budget decision-making, increasing accountability and transparency, attempts to solve the problems of the city by increasing communication between citizens and representatives at the local level and creating an organized society. In this way, it can be used as a tool to promote different types of sustainability in the political, economic and social spheres, from creating an organized society that will enable segments of the city with limited opportunities to become effective in the budget process, to social justice, from environmental problems to providing basic health services, clean water and wastewater systems, schools and kindergartens and living spaces for the poor, from the provision of better quality public services to the efficient use of resources due to accurately identified public services, and from corruption, bribery and nepotism to the solution of administrative failures. This study aims to present the concept, emergence, functioning and outcomes of participatory budgeting.

Keywords: Participatory Budgeting, Transparency, Governance, Local Government

Jel Codes : H61, H72, H83

Kamu Alanında Katılımcı Bütçeleme, Yönetişim, Şeffaflık ve Katılım

Öz: Günümüzün modern kentlerinin pek çok yaşamsal sorunu bulunmaktadır. Katılımcı bütçeleme, demokrasinin etkin bir şekilde gelişmesini sağlayarak bu sorunların çözümünde önemli bir rol oynamaktadır. Bütçe kararlarına vatandaş katılımının sağlanması, hesap verebilirliğin ve şeffaflığın artırılması gibi demokratik unsurları bünyesinde barındıran katılımcı bütçeleme, vatandaşlar ve yerel düzeydeki temsilciler arasındaki iletişimi artırarak ve örgütlü bir toplum yaratarak kentin sorunlarını çözmeye çalışır. Bu sayede kentin kısıtlı imkânlarla sahip kesimlerinin bütçe sürecinde etkin olmasını sağlayacak örgütlü bir toplum yaratılmasından sosyal adalete, çevre sorunlarından temel sağlık hizmetlerinin, temiz su ve atık su sistemlerinin, okul ve kreşlerin ve yoksullar için yaşam alanlarının sağlanmasına, daha kaliteli kamu hizmetlerinin sunulmasından doğru tespit edilmiş kamu hizmetleri sayesinde kaynakların verimli kullanılmasına, yolsuzluk, rüşvet ve kayırmacılıktan idari başarısızlıkların çözümüne kadar siyasi, ekonomik ve sosyal alanda farklı sürdürülebilirlik türlerini teşvik etmek için bir araç olarak kullanılabilir. Bu çalışma, katılımcı bütçeleme kavramını, ortaya çıkışını, işleyişini ve sonuçlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Atıf: Nacar B., Falay, N. (2024). Participatory Budgeting in Public Sphere, Governance, Transparency and Participation, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 149-159.

<https://doi.org/10.30586/1431542>

Geliş Tarihi: 04.02.2024

Kabul Tarihi: 07.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Katılımcı Bütçeleme, Şeffaflık, Yönetişim, Yerel Yönetimler

Jel Kodları: H61, H72, H83

1. Relationship Between State and Civil Society

Democratization has been discussed as a process of creating a relationship between the state and civil society. In this respect theoretical approaches have been outlining for described in this relationship:

1. "The first approach is related to liberal theory. In this approach "civil society is referred to as a self-regulated sphere, autonomous from the state. The state is viewed as to secure private autonomy" (Diamond, 1994, s.5)" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024).

2. "The second approach is associated with the republican tradition. Based on the citizens gather in a public space to discuss common problems and collectively find solutions. Civil society is viewed as constructing the state via the results of collective discussions by its citizens (Arendt, 1998). Therefore, in this approach citizenship is central concept focusing on social innovation in the sense of lessons in democracy" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024).

3. "The third approach is the model of public sphere by Habermas. Referring to the bourgeois public sphere which counterbalanced the public sphere controlled by the royal court. It elaborates on the importance of the consensus created through political action within non-state spaces (Habermas, 1990) and in this model, civil society is formed by actors who gain influence in the public sphere" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024).

4. "The fourth approach is related to critical state theory in a Gramscian way of looking at the problem. Gramsci was aware that domination is not only based on consensus, but on coercion as well. His concept of society transformation as a power strategy to overcome capitalist domination. For him, the state and civil society together form an expanded state. Civil society is the political realm encompassing the state apparatus, and different interests struggle for their goals and proposes to counter the hegemony of the existing ruling powers (Gramsci, 1971, s.129)" (Novy and Leuboult, 2005, s.2024). In these rivalries and clashes, social movements play a decisive role in these conflicts.

2. History of Participatory Budgeting

"Participatory budgeting programs are parts of a larger effort in Brazil to extend existing democracy. Brazil continued to be dominated by traditional patronage practices, social exclusion, and corruption, but numerous governments, NGO's social movements and political parties have turned these ideas and rules associated with participatory budgeting to improve and enrich Brazil's democracy" (Wampler, 2000, s.2). One of the reasons why participatory budgeting is transferable to other local units is that clientelism and social exclusion are everyday realities in many parts of the developing countries.

In fact, in Porto Alegre neighborhood movements emerged in the 1970s. "Residents of poorer districts rebelled against the government's lack of interest in acting for their benefit. Their primary demand was for urban infrastructure and services as well as for the autonomy of habitants" (Novy and Leubolt, 2005, s.2026). They organized their demands using actions such as roadblocks. By these roadblocks, they linked their material demands to the question of civic rights, in this way they embedded their problems in a larger context. These initiatives were mobilized in the course of the protests of the military dictatorship. Demanded democratization called in the distribution priorities of public budgets do favour socially marginalized groups (Abers, 2000).

"Participatory budgeting began in 1989 in the municipality of Porto Alegre. This city has more than 1 million inhabitants and is wealthy by Brazilian standards. In 1988 the Workers' Party won the mayoral election" (Wampler, 2007, ss.23-24). This party's companied was based on "democratic participation" and "the inversion of spending priorities" in which public resources were spent in middle-and upper-class. Participatory budgeting was intended to help poorer citizens and neighborhoods, on the contrary. So, the aim was intended to help these poorer citizens receive larger shares of public spending: During the first years the administration experimented with different

mechanisms to tackle financial constraints and provide citizens with a direct role in the government's activities, and they invert to social spending priorities of previous administrations.

In 1989 and 1990 fewer than one thousand citizens participated in the participatory budgeting process. In 1992 the number of participants had jumped to nearly eight thousand citizens. After the Workers' Party was selected in 1992, with participation increased to more than twenty thousand people a year, then participation grew as citizens realized that participatory budgeting was an important decision-making process (Wampler, 2007, ss.23-24).

"When the Workers' Party assumed to office of the mayor in Porto Alegre in 1989, they encountered a bankrupt municipality and a disorganized bureaucracy. During the first two years of their administration, the government experimented with different mechanisms to tackle the financial constraints, to provide citizens with a direct role in the activities of government and to invert the social spending priorities of previous administration. Participatory budgeting was born through this experimental process" (Wampler, 2007, ss.23-24). After winning the 1992 election the program took on a life of its own with participation increasing per year. Participation grew as citizens realized that participatory budgeting was now an important decision-making venue. There is wide variation in success while other administrations are financially constrained, so they are made to implement new public works.

In Porto Alegre the mayor's office is responsible for initiating participatory budgeting bill, for this reason the municipal government organizes a series of public meetings by local unit. Additional information is distributed to the public in the form of a "quality of life index" which provides measures of basic indicators of well-being. The meetings include broad representation. In these meeting city executives, administrators, representatives of community entities such as youth and health clubs and interested inhabitant of the local units (Fung and Wright, 2001, s.13).

"The first meeting included a discussion of how previous budget was spent and this Meeting was attended by citizen-delegates. A second set of local meetings, citizen-delegates reported their findings from neighborhood meetings. The mayor's office also incorporated the proposals in its proposed budget. Throughout the process the municipal government worked as a partner with the Budgeting Council" (Fung and Wright, 2001, s.13).

Before the implementation of participatory budgeting, Porto Alegre's Union of Neighborhood Association produced a report demanding participation in formulating the budget. That report described eight municipalities in which participatory budgeting had been attempted in the past Workers' Party published discussions of various forms of participatory governance. At least two other political parties on the left implemented very similar participation programs at roughly the same time as the Workers' Party.

"Local governments throughout Latin America began using participatory budgeting thereafter especially after 1996. When the United Nations Habitat II Conference in Istanbul recognized Porto Alegre's participatory budgeting as one of the 42 best practices in urban governance. All the early experiences were implemented by parties which opposed the party in power at the national level. Experiments first occurred in Brazil, because this country gave significant spending responsibilities to municipalities and mayoral elections. The twin waves of decentralization and democratizing in the 1980 and 1990s encouraged similar experimentation in Brazil" (Goldfrank, 2007, s.93).

"In Brazil, the budgeting process is initiated generally by the executive branch. But even at the local level the communication channels between citizens and their representatives are weak (Heimans, 2002). In this process the population has limited opportunities to express themselves about the way public money is used" (Zamboni, 2007, s.7). Essentially only a limited number of organized civil society effectively manage to influence the budgeting process.

"Experiences of public participator in local government decisions, the first participatory budgeting experiences did not have a well conceived and structured model based on a solid theoretical background (Navarro, 2001). It was more likely a learning-by-doing process than the implementation of a solid strategy" (Zamboni, 2007, ss.7-8). "Participatory budgeting has been introduced in several different forms. Consequently, participatory budgeting would be unfounded to give a hard-and-fast definition of the term participatory budgeting, since the sociological essence of a procedure can hardly be unambiguously demarcated and differences between Latin America and Europe are enormous" (Brezovar and Stanimirovic, 2022, s.570).

"Participatory budgeting generally refers to an inclusive, deliberative process of incorporating citizen priorities into local government decision making on public investment. Participatory budgeting has been classified as innovation models in urban areas. Lately some positive examples can be found in rural areas. It encompasses environmental protection economic performance and societal welfare simultaneously" (Brezover and Stanimirovic, 2022, s.570). On the other hand, participatory budgeting practices can therefore be used as a tool promoting different types of sustainability.

"The constitutionally guaranteed in some countries democratic institutions do not operate as intended, because politics and the administration are characterized by corruption and clientelism. Specifically at the municipal level, it is common that leading politicians are dependent on the economy and that they purchase votes with money and follow promises. In the Porto Alegre the living standard is above the average of other Brazilian cities. It has provided for a reversal of priorities: Primary health care was set up in the living areas of the poor, the number of schools and nursery schools was extended and in most of the local citizens have access to water supplies and wastewater systems" (Sintomer, et al., 2008, s.166). International scholars and World Bank have Porto Alegre participatory budgeting as an example of best practice regarding local administration.

"A historical analysis of participatory budgeting results in the identification of three basic stages: The first stage, dating from 1989 to 1997 was worked by experimentation. New forms of managing public resources were invented. This first occurred in Porto Alegre and in other few cities. The second stage corresponds to the period from 1997 to 2000. When more than 130 Brazilian municipalities adopted the model with marked variations. The third stage, from 2000 to the current and nowadays, is a stage of expansion outside Brazil, and diversification; numerous Latin American and European cities have adopted existing models" (Cabannes, 2004, s.29). Today, the practice of participatory budgeting is rapidly expanding and taking different models and forms according to each country's own culture of democracy (Sakinç and Bursalioğlu, 2014, s.1).

The examples considered on cities from all three periods (Cabannes, 2004, s.30):

Brazil- Porto Alegre since 1997, and Recife, Belem, Belo Horizonte, Santo Andre, Campinas, Alvarado, Juiz de Fora, Caxias do Sul, Icapui, Mundo Novo

- Mexico- District of Cuauhtemoc
- Argentino- Buenos Aires, Posario
- Uruguay- Montevideo
- Peru- Villa el Salvador, Ilo
- Ecuador- Cuenca, Cotacachi
- Colombia- Puerto Asis
- Spain- Cordoba
- France- Saint Denis, Bobigny
- Germany- Baden, Wurttemberg

3. Administration and Participation in Participatory Budgeting

In the world participatory budgeting is a citizen-oriented administration and it refers to issues and matters as increasing quality of administration, reinforcing accountability mechanisms and ensuring transparency and participation in the provision of public

services quality better. The proving needs to the people for food governance and participation and change of the traditional government style. The demands are for change of management and improvement of the services provision process (Karataş, 2007, s. 84). Citizen participation in government and local budgeting process is a main topic that has received attention. Citizen participation in budgeting is a novel model of governance that brings multiple stakeholders to engage and participate in budgetary decision-making mechanisms (Hong, 2015, s.2).

One reason of participatory budgeting process is the assumption that dialogue between central and local administrators and citizen is a useful mechanism for increasing accountability. Participatory budgeting aligns budgetary decisions with actual citizen priorities and values, and it can feel useful information into budgeting. As a result, citizens in cities with more supportive of local government (Kim and Schachter, 2013, ss.456-457).

As a result, there are many beneficial outcomes of citizen participation in participatory budgeting: 1) Informing decision-making, 2) Educating participants about the budgeting process, 3) Giving support for budget proposals, 4) Influencing decision-making, 5) Enhancing trust and creating a sense of community (Ebdon and Franklin, 2006, s.441; Bilge, 2015, ss.3-4).

4. Key Features of Participatory Budgeting

It is possible to identify the key features of participatory budgeting in two-way planning and two-way design process in requirement questions (Manes-Rossi, et al., 2023, ss.216-17):

First, the introduction of participatory budgeting appears to be partly shining by a political will to increase citizen participation. The second feature is the creation of a separate body to take charge and faster co-production. The third feature is the flow of information, both for soliciting proposals and selecting the ones to be put to a vote. The fourth feature is presented in the organizational arrangements for presentation of proposals. The fifth feature is seen in the deliberation procedure which means all residents of the local citizens take part in the deliberation process. The sixth feature relates to final decisions is in the hands of citizens, thus placing "ideal type of" community funds at local level.

Different experiences of the local units and development of participatory budgeting, three main characteristics of contemporary thinking mobilized (Brun-Martos and Lapsley, 2017, ss.1007-1009):

1. Managerialism versus Democracy: The setting of local units has been at the center of reform of their structures and processes as a part of the worldwide phenomenon of "new public management". Local units are political organizations with elected representatives having responsibility for shaping the policies and direction of these entities while working with city managers to deliver programs for elected members. It has been observed that transparency by a group of scholars advocates greater "participative" democracy rather than "representative" democracy (Young, 1997; Haikio, 2010).

2. Distinguish between programs of Governmentally: Government and technologies of government are how government bodies seek to shape and influence life. In the daily cases, such as city directives education, social care, housing, transport, and infrastructure provide the elements of the local unit. The technologies of government are a disparate set of techniques and practices that are mobilized to deliver on the local governments.

3. Transparency: New public management approach influences can be seen as an antecedent of the present universal preoccupation with transparency in public and local finances. Furthermore, the process of participatory budgeting strikes a chord with a fundamental principle of both democratic accountabilities. Transparency can be used widely via participation in public finance, but without clear meaning and it is hard to assess its impact (Brun-Martos, 2017, s.1009; Zamboni, 2007, s.4-6). The co-management in budgeting and especially based on participatory budgeting is characterized by variability

depending on the relations between the local self-government units and society in every connected country (Filiplak and Dylewski, 2018, s.20).

Participatory budgeting programs were implemented by progressive municipal governments. These governments enjoyed strong bases of support from local inhabitants, social movements, and local unions and NGOs. In this process, a progressive sector of civil society and includes two important demands that emerged from civil society: 1) Transparency and openness through the decentralized and democratization of the state 2) Increased citizen participation in policy-making areas. Participatory budgeting programs are the outgrowth of the 'citizen's demands.

Achieve participation of citizens not only to select new local policies but also to legitimize the government's reform efforts. Higher rates of participation of government and local citizens will help to legitimize a government's policies. On the other hand, participatory budgeting programs have been most successful in municipalities in which their civil society has been organized (Wampler, 2000, s.2). Participatory budgeting programs were initiated by progressive municipal governments via actors, governments, and broader political environment.

In local units available discretionary funding is important a participatory budgeting as it increases the likelihood that citizens can directly select policy outcomes, because governments must have the resources to initiate public works selected by the local participants, while participatory budgeting programs address the overall financial health of the municipality, the basic focus remains discretionary spending. Thus, through appropriate communication models to be established between public administrators and citizens, it will be ensured that local people decide how to use a certain budget size in the distribution of public resources and that the opinions of the public are considered in decision-making processes (Sakinç and Bursalioglu, 2014, s.2; Özen and Dikici, 2016, s.14).

Participatory budgeting programs also focus on taxes and the financial health of local units must be discussed at great length, and the meeting focuses on the types and amounts of taxes collected by the central and local governments. This leads to more generalized discussions of who pays taxes, and this also generated discussion about how central and local governments must work together to develop creative solutions to increase the number of resources. This also emerges are one key objective for governments to implement participatory budgeting fiscal and financial strapped municipalities (Wampler, 2000, ss.6-7). Of course, basically participatory budget is a system that will enable citizens to have a say at least in the cities they live in, at least with the taxes they pay. Contrary to the old understanding of public administration, which has become cumbersome, citizens are no longer excluded from the administration, but are involved in the administration both individually and collectively (Zarph, 2022, s.1070).

5. Participants in Participatory Budgeting Process

"Participation" is the key factor and the keyword in the participatory budgeting process. The literature on participation includes citizen participation occurs when citizens and their representative interact to provide feedback to central and especially local governments. At the policy formulation as the implementation stage of governance there are four interrelated arguments that support the rise of the public participation on fiscal decision (Moynihan, 2007, ss.55-58):

The first one is the postmodern argument that includes an understanding of the dynamics of individuals about their government makes it likely that citizens will seek to involves themselves in public incomes and expenditures decisions through discussion (Fox and Miller, 1996). Second, checks the disillusionment with bureaucracy which checks administrative power has spurred interest in participatory process, because the hierarchical-bureaucratic model has been attacked by various riches as lacking responsiveness and this power and organizations have proved unable to create and inclusive relationship with citizens (Zajac and Bruhn, 1999). In place of "representative bureaucracy" it advocates of participation support the development of "strong

democracy" by interested citizen participation (Barber, 1986). The search for democratic ideal thirdly is a more achieved approach that shows greater concern for participation which produces benefits for citizens and offers them to fulfil the "democratic wishes" to influence on the governing process (Morone, 1998). This ideal is closely associated with the fulfilment of citizens rights. Fourthly, in developing countries the need for participation is very real object that participation fosters good governance, promotes governance, increases social justice helps individuals become better citizens (Putnam, 1993).

In focusing on budgeting process, citizen input is generally viewed to reduce the level of citizen distrust in government and to educate people about government activities. Citizens in cities with more participation are less cynical about local government (Berman, 1997). However, participation is made difficult by barriers such as lack of knowledge, public perception that their opinions are unwanted, and citizen apathy and lack of time. Overall scholars have concluded that participation is beneficial when it occurs early in the budgeting process and when it is two-way communication rather than simply one-way information sharing (Frisby and Bowman, 1996).

Different kinds of participatory processes have been used in government budgeting are available. Each method has strengths as well as weaknesses. Research may be representative, and consistent usage over time reveals trends in opinions. Public meetings have been used in a deliberative may provide two-way communication on budgeting problems, but attendance is often low and may not represent the local community, and participants may have insufficient knowledge for effective input (Ebdon, 2003, ss.173-176; Roberts, 1997, ss.124-132). On the other hand, studies have found a "discontinuity" between citizen demand and willingness to pay taxes. In addition, willingness to pay is related to an individual's perception of government performance (Glaser and Hildreth, 1999, s.48-67).

As a result participation efforts to be elective if they include the these characteristics: Participants are representative of the broader community, participation is open to a large number of participants, input on citizen incomes and expenditures are early in the budgeting process, participation includes two-way communication between citizens and officials, citizen output is considered by decision-makers, and input reveals preferences of citizens (Ebdon, 2003; Ebdon and Franklin, 2004, ss.34-36).

6. Correlations and Stages of Conducive to Participatory Budgeting

Four factors are a combination of participatory budgeting. These are strong mayors' support, civil society's willing and able to contribute to ongoing local policy debates, a generally supportive political environment, and the financial resources to fund the projects selected by citizens (Wampler, 2007, 24). It means there are several dimensions of participatory budgeting process, like a financial budgetary dimension, considering both contribution of popular and local government, physical or territorial dimension and regulatory that is legal dimension (Cabannes, 2004, ss.33-34).

In a normative and analytical approach to participatory budgeting, most of the scholars agree that political will, sufficient resources, and political decentralization are necessary for successful participatory budgeting. Other conditions cited can be helpful such as political will, sufficient resources, political decentralization, social capital, bureaucratic competence, small size to courage collective action, legal foundation. All these normative and analytical approaches include the following factors: deliberation, accessible rules and information, centralized supervision, focus on immediate versus long-term planning, informal versus formal structure (Goldfrank, 2007, ss.98-99).

The stages of the participatory budgeting procedure are preparation of the financial factors, the "zero stage" development of the procedure rules, the education and information campaign, the development phase, the proposal submission phase, the verification phase which includes expenditures and incomes, the discussion phase, the selection of them, the supervision of implementation phase and evaluation of the process.

Firstly, the next step in "stage zero" was to decide whether the resources of the civic budget should be divided into smaller portions of expenditures and incomes distributed among different areas of local unit. It must be decided to set an upper limit for the projects submitted for implementation or not (Binda and Niedziela, 2021, ss.289-291). According to the procedure, the stages that come after "stage zero" include submission of proposals by residents. The next stage of is the verification of the submitted proposals. The execution of this phase must be similar on all communes. The next stage also, is the selections of projects for funding execution.

The final stage of the procedure is the execution and implementation of the winning projects. The projects must be chosen by vote had to be included in budget resolution for a given year in all examined communities. The list of selected projects transferred to the mayor as a recommendation of implementation in the budget year (Binda and Niedziela, 2021, ss.291-292).

7. The Results of Participatory Budgeting and Policy Implications

The results of participatory budgeting programs vary widely: To examine the significant policy implications, it is necessary to take into consideration the three central tenets of participatory budgeting such as public learning and promoting active citizenship, social justice and administrative reform: Participation appears to rise more quickly when the government commits support and resources to participatory budgeting, because citizens realize that there is a direct connection between the time they dedicate to participatory budgeting and changes in policy outcomes. In classical and traditionally excluded citizens the opportunity of voice their demands in a formal sphere. The legitimation of their demands and rights in participatory budgeting to raise issues in public areas are important steps forward in breaking and down existing / presence of social hierarchies.

The public resources allocated through the participatory budgeting programs tend to be implemented in low-income areas and citizens. It guarantees that poorer regions receive more resources than better-off neighbors via "the quality-of-life index". Participatory budgeting helps distribute wealth to poorer areas of municipalities, and it allows the poorest members of local unit to decide how to spend resources in their community. Another way in which participatory budgeting programs promote social justice is through the development of "thematic decision-making" bodies. Governments that are dedicated to spending more resources in poorer citizens implement participatory budgeting expanded to include projects that would attract the middle class. It means that traditional policy organizers can no longer rely on clientelism but to mobilize and deliberate in new ways and resources. Participatory budgeting programs act as "citizenship school" and citizenship education. Meetings provide governments and well-informed activists the opportunity to discuss matters to the budget, government authority and responsibilities, taxation, expenditure, and social, political, and civil rights. Social justice is also can be achieved using more efficient and community-oriented policies. Less corruption fostered by transparent processes helps ensure that public will be used effectively, and takes process affects poor and low-income citizens. These decisions and votes result in specter change in their communities via the opportunity to make decisions that shape their lives of fellow citizens and empower process for low-income and previously excluded citizens.

In participatory budgeting implementing new decision-making process also requires changes to the bureaucracy that implementation confirms to the new criteria. In successful participatory budgeting officials are personals appointed by the administration of each district. These officials act as intermediaries between local citizens and technical staff. In this approach technical information becomes part of the public discussions. So clear, rational, and systematic rules for the implementation of projects can be established. In establishment of clear rules, provided all interested citizens, government officials, bureaucrats and businesspeople, public forms will be translated into actual works and

expenditure outputs. Governments that are invented in participatory budgeting will also reform their administrative units (Wampler, 2007, ss.49-53).

8. Conclusion

The topic of participatory budgeting has its antecedents in South America (Porto Alegre) as part of a political challenge to the establishment (Zamboni, 2007; Goldfrank, 2007). This challenge to established practice which had the intention of enhancing transparency, participation and democratic accountability is spreading internationally with different interpretations and practices shaped by different institutions, social and political consequences (Ebdon. and Franklin, 2004; Binda and Niedziela, 2021; Filiplak and Dylewski, 2018; Brun-Martos and Lapsley, 2017; Patsias, Latendresse and Bherer, 2013; Ahmad and Weiser, 2006; Fölscher, 2007)

In some cases, the official position on participatory budgeting has been rather limited, being restricted to the recommendation of pilot studies. However, there was also evidence of citizen path, but where citizens connected with the idea, these initiatives enhanced both democratic accountability and transparency in public finance. The expectation that citizen would act on the funds, allocated to them was realized in pilot studies via social programs, expenditures, and services in pilot studies. There is evidence of local citizens achieving high level of transparency, not only giving access to budgetary information but also understanding it.

Participatory budgeting has the potential to become a mediating instrument between city managers and the electorate and representatives, by forging a bridge across the worlds of management and democratic accountability. This may also lead to a development, especially in the context of contemporary governance, which produces a "horizontality" in the relations between the central government and local governments/units.

References

- Abers, R. N. (2000). *Inventing Local Democracy: Grassroots Politics in Brazil*, Lynne Rienner Publication: Colorado.
- Ahmad, R.; Weiser, E. T. (2006). *Fostering Public Participation in Budget Making (Case Studies from Indonesia, the Marshall Islands and Pakistan)*, Philippines Asian Development Bank and The Asian Foundation.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*, The University of Chicago Press: Chicago and London.
- Barber, B. (1986). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, University of California Press: Berkeley.
- Berman, E. M. (1997). Dealing With Cynical Citizens, *Public Administration Review*, 57(2), 105-112.
- Bilge, S. (2015). A New Approach in Public Budgeting: Citizens' Budget, *Journal of International Education and Leadership*, 5(1), 1-17.
- Binda, J.; Niedziela, S. (2021). The Participatory Budgets Implementation on The Example of Selected Municipalities. *Ekonomika Regiona (Economy of Region)*, 17(1), 288-300.
- Brezovar, N.; Stanimirovic, T. (2022). Sustainability Aspects of Participatory Budgeting at Municipal Level in Slovenia, *Public Sector Economics*, Institute of Public Finance, 46(4), 569-589.
- Brun-Martos, M. I.; Lapsley, I. (2017). Democracy, Governmentality, and Transparency: Participatory Budgeting in Action, *Public Management Review*, 19(7), 1000-1021.
- Cabannes, Y. (2004). Participatory budgeting: A Significant Contribution to Participatory Democracy, *Environment and Urbanization*, 16(1), 27-46.
- Diamond, L. (1994). Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation, *Journal of Democracy*, 5(3), 4-17.
- Ebdon, C.; Franklin, A. L. (2003). Citizen Participation in The Budget Process: Exit, Voice and Loyalty, *Encyclopaedia of Public Administration and Public Policy*, 173-176.
- Ebdon, C.; Franklin, A. L. (2004). Searching For a Role for Citizens in The Budget Process, *Public Budgeting and Finance*, 32-49.
- Ebdon, C.; Franklin, A. L. (2006). Citizen Participation in Budgeting Theory, *Public Administration Review*, 66(3), 437-447.

- Filiplak, B. Z.; Dylewski, M. (2018). A Real or A Marginal Trend in Participatory Budgets in Local Governments, *Financial Internet Quarterly*, 14(4), 12-21.
- Fox, C. J.; Miller, H. T. (1996). *Postmodern Public Administration: Toward Discourse*, Sage Publications: New York.
- Fölscher, A. (2007). Participatory budgeting in Central and Eastern Europe, *Participatory Budgeting*, in, Ed., Anwar Shah, The World Bank, Washington, D. C., ss. 127-157.
- Frisby M.; Bowman, M. (1996). What We Have Here Is a Failure to Communicate, *Public Management*, 78(2), February.
- Fung, A.; Wright, E. O. (2001). Deepening Democracy: Innovation in Empowered Participatory Governance, *Politics and Society*, 29(1), 5 - 41.
- Glaser M. A.; Hildreth, W. B. (1999). Service Delivery Satisfaction and Willingness to Pay Taxes, Citizen Recognition of Local Government Performance. *Republic Productivity and Management Review*, 23(1), 48-67.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*, Ed. H. Quentin, and G. Nowell Smith, London, Lawrence, and Wishart. <https://ia600506.us.archive.org/19/items/AntonioGramsciSelectionsFromThePrisonNotebooks/Antonio-Gramsci-Selections-from-the-Prison-Notebooks.pdf>
- Goldfrank, B. (2007). Lessons from Latin America's Experience with Participatory Budgeting, *Participatory Budgeting*, in, Ed., Anwar Shah, The World Bank, Washington, D. C., ss. 91-126.
- Habermas, J. (1990). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, The MIT Press: Cambridge.
- Haikio, L. (2010). The Diversity of Citizenship and Democracy in Local Public Management Reform, *Public Management Review*, 12(3), 363-364.
- Heimans, J. (2002). Strengthening Participation in Public Expenditure Management: Policy Recommendations for Key Stakeholders, Paris, OECD Development Centre Policy Briefs 22, OECD Publishing.
- Hong, S. (2015). Citizen Participation in Budgeting: A Trade-off Between Knowledge and Inclusiveness? *Public Administration Review*, 75(4), 572-582.
- Karataş, H. (2007). Kamu Yönetiminde Yeni Bir Anlayış, *Bütçe Dünyası*, 24, 83-94.
- Kim, S.; Schachter, H. L. (2013). Citizen Participation in The Budget Process and Local Government Accountability: Case Studies of Organizational Learning from The United States and South Korea, *Public Performance and Management Review*, 36(3), 456-471.
- Manes-Rossi, Brusca, I.; Orelli, R. L.; Lorson, P. C.; Hausteine, E. (2023). Features And Drivers of Citizen Participation: Insights from Participatory Budgeting in Three European Cities, *Public Management Review*, 25(2), 201-223.
- Morone, J. A. (1998). *The Democratic Wish*, Yale University Press: New Haven.
- Moynihan, D. P. (2007). Citizen Participation in Budgeting: Prospects for Developing Countries, The world Bank: Washington, D. C. ss. 55-90.
- Navarro, Z. (2001). Decentralization, Participation and Social Control of Public Resources: 'Participatory Budgeting' in Porto Alegre (Brazil), *Development*, 41(3), 68-71.
- Novy A.; Leubolt, B. (2005). Participatory Budgeting in Porto Alegre: Social Innovation and The Dialectical Relationship of State and Civil Society, *Urban Studies*, 42(11), 2023-2036.
- Özen, A; Dikici, U. (2016). Katılımcı Bütçeleme ve Çeşitli Ülke Uygulamaları, *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 1(1), 11-31.
- Patsias, C.; Latendresse, A.; Bherer, L. (2013). Participatory Democracy, Decentralization, and Local Governance: The Montreal Participatory Budget in The Light Of 'Empowered Participatory Governance', *International Journal of Urban Regional Research*, 37(6), 2214-30.
- Putnam, R. D.; Leonardi, R.; Nonetti, R. Y. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press: Princeton NJ.
- Roberts, N. (1997). Public Deliberation: An Alternative Approach to Crafting Policy and Setting Direction, *Public Administration Review*, 57(2), 124-132.
- Sakıncı, S.; Bursalioğlu, S. A. (2014). Bütçelemede Demokratik Bir Değişim: Katılımcı Bütçeleme, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, May/Mayıs, 1-10.
- Sintomer, Y.; Röcke, A.; Herzberg, C. (2008). Participatory Budgeting in Europe: Potentials and Limitations of Participatory Budgeting, *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(1), 164-178.

Wampler, B. (2000). A Guide to Participatory Budgeting, <https://internationalbudget.org/wp-content/uploads/A-Guide-to-Participatory-Budgeting.pdf>, 02.03. 2024.

Wampler, B. (2007). A Guide to Participatory Budgeting, *Participatory Budgeting* in, Ed., Anwar Shah, The World Bank, Washington, D. C., ss. 21-54.

Young, S. C. (1997). Local Agenda 21: The Renewal of Local Democracy, *Political Quarterly*, 68, 138-147.

Zajac, G.; Bruhn, G. (1999). The Moral Context of Participation in Planned Organizational Change and Learning, *Administration and Society*, 30(6), 706-733.

Zamboni, Y. (2007). Participatory Budgeting and Local Governance: An Evidence-Based Evaluation of Participatory Budgeting Experiences in Brazil, *Participatory Budgeting and Local Governance*, Working Papers, May 28.

Zarplı, S. A. (2022). Kamu Bütçelemesinde Yeni Bir Yaklaşım Olarak Katılımcı Bütçeleme: Türkiye’de Belediyelere Yönelik Bir Araştırma, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(43), 1069-1088.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Birsen NACAR (%50), Nihat FALAY (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Birsen NACAR (50%), Nihat FALAY (50%)

Time Series Analysis of Long-Term Stock Performance of Airlines: The Case of Turkish Airlines

Ahmet AKUSTA¹

¹ Öğretim Görevlisi, Konya Teknik Üniversitesi; ahmetakusta@hotmail.com, ORCID:0000-0002-5160-3210

Abstract: This study presents a time series analysis of the long-term stock performance of airlines, with a focus on Turkish Airlines (THY). Stock-related variables were obtained from the Istanbul Stock Exchange, and other variables were obtained from the Turkish Statistical Institute. The research investigates various economic factors that may influence THY's stock prices over an extended period. Specifically, the study examines the relationship between global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, exchange rates, and THY stock prices. The analysis employs the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, a versatile technique capable of estimating both short-term and long-term relationships between variables. The findings of this research reveal significant and statistically meaningful connections between these economic variables and THY's stock prices. Notably, the study highlights the impact of global energy prices and other economic factors on the long-term stock performance of Turkish Airlines. These results provide valuable insights for investors and analysts seeking to understand and forecast THY's stock price movements.

Keywords: Long-Term Stock Performance, Time Series Analysis, Turkish Airlines, ARDL Approach

Jel Codes: C32, C51, F21

Havayolu Sektöründe Uzun Dönem Hisse Senedi Performansının Zaman Serisi Analizi: Türk Hava Yolları Örneği

Öz: Bu çalışma, Türkiye'de havacılık sektöründe öncü olan Türk Hava Yolları (THY)'nin uzun vadeli borsa performansına ilişkin bir zaman serisi analizi sunmaktadır. Hisse ile ilgili değişkenler İstanbul Borsası'ndan alınmış ve diğer değişkenler Türkiye İstatistik Kurumu'ndan elde edilmiştir. Araştırma, uzun bir dönem boyunca THY'nin hisse senedi fiyatlarını etkileyebilecek çeşitli ekonomik faktörleri incelemektedir. Özellikle, çalışma global enerji fiyatları, enflasyon, BIST100 endeksi, altın fiyatları, döviz kurları ve THY hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi inceler. Analiz, değişkenler arasındaki hem kısa vadeli hem de uzun vadeli ilişkileri tahmin edebilen çok yönlü bir teknik olan Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) yaklaşımını kullanmaktadır. Bu araştırmanın bulguları, bu ekonomik değişkenler ve THY'nin hisse senedi fiyatları arasında anlamlı ve istatistiksel olarak önemli bağlantılar ortaya koymaktadır. Özellikle, çalışma, global enerji fiyatlarının ve diğer ekonomik faktörlerin Türk Hava Yolları'nın uzun vadeli borsa performansı üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Bu sonuçlar, THY'nin hisse senedi fiyat hareketlerini anlamak ve tahmin etmek isteyen yatırımcılar ve analistler için değerli bilgiler sağlamaktadır.

Atıf: Akusta, A. (2024). Time Series Analysis of Long-Term Stock Performance of Airlines: The Case of Turkish Airlines. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 160-173.
<https://doi.org/10.30586/1419904>

Geliş Tarihi: 15.01.2024
Kabul Tarihi: 10.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Uzun Vadeli Hisse Senedi Performansı, Zaman Serisi Analizi, Türk Hava Yolları, ARDL Yaklaşımı

Jel Kodları: C32, C51, F21

1. Introduction

The aviation industry is pivotal in the global economy, serving as a cornerstone for economic development, international trade, and tourism. Aviation companies' financial performance and investment attractiveness significantly impact the financial markets,

highlighting the necessity of detailed analyses of airline stock performances. This study focuses on the long-term stock performance of Turkish Airlines (THY), a leading player in the aviation sector, drawing data from the Istanbul Stock Exchange and the Turkish Statistical Institute. The objective is to examine the relationship between economic factors, such as global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates, and their influence on THY's stock prices over an extended period.

Despite the considerable amount of research conducted in the field of aviation finance, there exists a notable gap in comprehensively understanding how specific economic variables impact the stock performance of airlines, particularly over an extended period. This study seeks to bridge this gap by employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, a robust method capable of elucidating short-term and long-term relationships between these variables (Pesaran et al., 2001). By focusing on Turkish Airlines, this research aims to contribute to the existing literature on aviation finance and offer practical insights for investors and market analysts.

The aviation sector's contribution to economic growth and its influence on the financial markets underscore the importance of understanding the factors that drive the stock prices of aviation companies. The survival and growth of aviation businesses are contingent upon their ability to attract investments and manage operational costs effectively, making analyzing their stock performance a subject of considerable interest (Sadvakasova et al., 2022). The problem addressed in this study is the identification and quantification of the impact of selected economic factors on THY's stock performance. This analysis is particularly pertinent given the current market volatility and changing economic conditions, which have significant implications for the performance of aviation stocks.

The aviation industry's strategic importance and susceptibility to various internal and external factors necessitate a comprehensive understanding of the elements influencing stock values. This understanding aids investors in making informed decisions (Tse, 2001) and enables companies to enhance their market value and attractiveness to investors (Branch, 1983). Moreover, accurate predictions of stock prices are essential for managing investment risks (Tokmak, 2022) and effective portfolio management (Ekawarti, 2018). Additionally, insights into the factors affecting stock prices offer a deeper understanding of market behavior and momentum (Safdar, 2020). Therefore, this study contributes significantly to the knowledge of how the aviation industry is influenced by general economic conditions, energy prices, regulatory changes, and other relevant factors, providing valuable information for investors, analysts, and the business community.

The research employs a time series analysis to evaluate the impact of critical factors such as oil prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates on the stock performance of THY. The expected outcomes of this analysis are to provide statistically reliable and significant insights into how these economic variables interact with and influence THY's stock prices. These results are anticipated to assist investors and analysts in better understanding the price movements of THY stocks and in forming more accurate predictions for future trends.

2. Literature Review

In this section, various studies examining the stock performance of the airline industry are summarized based on previous research. Below, the main findings and methods of each study are provided:

Eyüboğlu & Eyüboğlu (2016) examined the influence of oil prices on airline stocks from 2009 to 2014. Using the Engle-Granger cointegration method, they addressed a long-term relation between oil prices and the share prices of major airlines, highlighting the significant monthly adjustment rates in response to deviations.

Wood & Gokhale (2017) investigated the stock performance of U.S. airline companies during the 2008 Great Recession. The study found that airline stocks exhibited similar movements to the overall stock market during this period, indicating a correlation.

Yashodha et al. (2017) examined the financial risk exposures of airline companies such as Cathay Pacific Airways and China Airlines. Using cointegration techniques and vector error correction models, the study analyzed dynamic and long-term connections between share prices and financial risks. The findings provide insights into interest rates, exchange rates' impact, and fuel price risks.

Özcan (2019) studied the impact of regulatory events related to emission trading in the European airline industry on stock markets. The research analyzed the financial market responses to official announcements. The results demonstrate the impact of rules on how the stock market performs.

Kızıl (2019) compared the financial performance of cement companies listed on the Taş and Toprak indices of Borsa Istanbul (BIST) with their corresponding stock market performance during the years 2015-2017. The financial performance metrics were converted into a single score using the TOPSIS method, which was then compared with the market performance indicator PD/DD value across the years. The analysis revealed a significant relationship between financial and market performance in 2015 and 2017, whereas no such relationship was observed in 2016.

Barrows (2019) evaluated the stock performance of the low-cost aviation sector in the European Union. The study examined the stock performance of seven low-cost airlines over four years and compared their performance to the European stock market. The findings identified airlines like Jet2, WizzAir, and Ryanair as having superior stock performance.

Şener & Şener (2019) explored financial market fluctuations using Monte Carlo Simulations, comparing Turkish and American stock markets. Their study provided insights into the impacts of USD exchange rate fluctuations on the Turkish stock market, offering a unique perspective for investors.

Alici and Sevil (2020) analyzed internal financial factors affecting airline companies' stocks. Using panel data analysis, they discovered that overall assets positively impacted share prices, whereas the system's leverage had adverse effects. The study also discovered a bidirectional causal relationship between total assets and stock prices and a one-way relationship between beta values and stock prices.

Çınaroğlu & Avci (2020) predicted Turkish Airlines' stock values using various Artificial Neural Network (ANN) models. They identified the most successful ANN model by comparing predicted values with actual stock prices, emphasizing the close match between the fundamental and predicted values.

Atems & Yimng (2021) quantified the response of U.S. airline stocks to COVID-19 shocks. The authors analyzed the relationship between COVID-19 shocks, variable costs, air travel, revenues, profitability, and U.S. airline stock prices. The findings suggested that the decline in air travel, which resulted in lower revenues and profitability, caused airline stocks to react negatively to COVID-19 shocks.

Yürük (2021) utilized artificial neural networks to predict Turkish Airlines' stock prices, employing time series analysis and considering five influential variables. The study achieved a Mean Absolute Percentage Error (MAPE) of 2.18, 2.28, and 2.46 for training, testing, and validation sets, respectively, and a high Correlation Coefficient (CORR) of 0.99, indicating the model's robustness.

Deb (2021) analyzed the volatility of stocks of three major airline companies during the COVID-19 pandemic and used internet search data. The study aimed to understand the impact of lockdown policies and internet search data on stock price movements in the aviation industry.

Huang (2021) evaluated the airlines' financial results in the Asia-Pacific area. The study found that airline companies consistently outperform stock returns when efficiently

utilizing financial resources. This underscores the importance of managing capital structure and enhancing financial stability in the aviation industry.

Jashan (2022) aimed to assess the importance of technical analysis in rationalizing investment decisions in shares on the Abu Dhabi Stock Exchange. Using a descriptive analytical approach, 90 investors were surveyed through a questionnaire, and data analysis was conducted using SPSS. The findings showed unanimous agreement among participants regarding the significance of technical analysis and the role of technical analysts in guiding investment decisions. Additionally, the study identified the primary economic sectors favored by investors based on technical indicators. Based on these results, the research provided recommendations and proposals for investors and stakeholders in the financial market.

Horobet et al. (2022) looked into the impact of oil price volatility on airline stock returns. The study used panel ARDL models and PMG estimators to examine the risks associated with oil prices and aviation stock prices having a long-term equilibrium relationship, financial market volatility, exchange rates, inflation, and maturity risk from 2007 to 2020. The research found that oil price risk significantly negatively impacted airline stock prices and indicated exposure to U.S. dollar exchange rate risk.

Nguyen et al. (2022) examined the effects of the COVID-19 pandemic on airline firms from Asia, Australia, Germany, and the United States. The results indicated a significant negative effect of the COVID-19 outbreak on aviation sector firm stock returns, highlighting the industry's sensitivity to global crises.

Cao (2022) studied the COVID-19 pandemic's effects on the share prices of the Chinese aviation industry. The author focused on small and medium-sized airline companies and found that the stock market of the Chinese aviation industry was adversely affected by the COVID-19 outbreak.

Li & Ling (2023) examined the factors influencing the airline stock market. The authors analyzed the impact of internal financial aspects, exchange rate depreciation, and international oil price changes on the airline stock market. The results suggest that these factors negatively affect the short-term performance of the airline stock market.

İlkçar (2023) applied machine learning for Turkish Airlines' stock prediction, using methods like FNN, LSTM, and GRU. Despite market volatility, the models showed a high success rate of 97% for FNN and 99% for LSTM and GRU, demonstrating machine learning's efficacy in sequential data prediction.

Elma (2023) performance of wholesale firms listed on Borsa Istanbul during periods of heightened uncertainty caused by the pandemic. By employing multi-criteria decision-making analysis (MCDA) methods such as TOPSIS and ELECTRE III, the research evaluated the companies based on six different criteria, weighted using the CRITIC method. Over the course of eight intense pandemic periods, the study found that both TOPSIS and ELECTRE III consistently identified the same top-performing firms for six of the periods examined. This suggests that these MCDA methods can serve as reliable decision support systems for financial stakeholders navigating uncertain market conditions.

Asadi et al. (2023) investigated the link between aviation stock returns and oil prices at various intervals. Using an autoregressive moving average model, the study analyzed the relationship between petroleum and airline stock produced daily, weekly, and monthly. Findings indicated a negative relationship between daily oil and airline share prices, supporting an economy-based channel. In contrast, a positive relationship was observed weekly, consistent with the market inertia channel. The research highlighted the dominance of the economy-based channel from short to long term and the greater sensitivity of low-cost airlines to petroleum price changes.

Ismayil & Demir (2023) aimed to analyze the correlation between Twitter activity and the share prices of two airline companies listed on the Istanbul Stock Exchange (BIST). The study categorized Twitter posts and examined the relationships between stock performance and these categories. The results indicated a positive relationship between

posts and stock performance, especially for relevant posts. The study also suggested that business intelligence solutions developed to monitor Twitter activity could enhance efficiency.

Felix et al. (2023) investigated the impact of various futures hedging instruments on the stock returns of Asia-Pacific airline companies concerning oil price risk. The study found that gold futures contracts were more effective hedging instruments than oil and VIX futures contracts and that oil price risk negatively impacted airline stock returns.

Choi & Choi (2023) aimed to present a model using LSTM (Long Short-Term Memory) for forecasting airline stock prices by incorporating economic and technical information. The study developed a model using oil price data to predict airline stock prices and evaluated its success rate. The primary focus of the presented study is a comprehensive analysis of the long-term stock performance of Turkish Airlines (THY), emphasizing its relationship with various economic factors such as global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates. In contrast, the literature showcases a myriad of studies investigating the impact of various factors on airline stock performance, with several of them touching upon the influence of oil prices and other economic determinants. Despite these overlaps, no prior research in the literature encapsulates all the variables that the current study of THY considers.

In terms of methodology, the study stands out by employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, which estimates both short-term and long-term relationships between variables. The literature presents various methodologies, from the Engle-Granger cointegration method to machine learning methods like LSTM and GRU. Notably, only one study by Horobet et al. (2022) mentioned using a panel ARDL model, suggesting that while the ARDL approach is common, it is less frequently applied to airline stock performance.

The geographical and company-specific focus is another distinguishing factor. The study zeroes in on Turkish Airlines, offering a concentrated perspective compared to many literature studies that either address multiple airlines or provide a broader view of airline stocks in general. While a few studies in the literature also spotlight Turkish Airlines, their focal areas, and methodologies diverge from the current research.

The presented study significantly broadens the understanding of THY's stock performance by examining various economic factors. This comprehensive approach provides deeper insights compared to most individual studies from the literature, addressing a clear knowledge gap. Furthermore, the study's emphasis on Turkish Airlines, its methodological choices, and the application of the ARDL approach contribute uniquely to the existing body of knowledge. The study's particular stress on global energy prices concerning THY's stock performance also offers fresh insights, setting it apart in the broader context of airline stock research, especially concerning the Turkish market.

3. Methodology of Research

3.1 Model and Data Set

In this study, the long-term effects on the stock prices of Turkish Airlines Inc., operating in the aviation sector on Borsa Istanbul (BIST), are investigated. The basic model created for the 11/2011-07/2023 period is outlined below.

$$\text{THY}(M-D) = f(\text{BrentCrudeOil}, \text{BIST100Index}, \text{GoldPrice}, \text{USDEXchangeRate}, \text{Inflation})$$

In the study, the Turkish Airlines Inc. stock price is related to the variables of Brent Crude Oil Price, BIST100 Index, Ounce of Gold Price, USD Exchange Rate, and Inflation. Descriptive statistics for these variables are presented in the table below.

Table 1. Descriptive statistics

Variable	Abbr.	#of Observ.	Mean.	Med.	Max.	Min.	Std.D.	Source
Turkish Airlines Share Price (\$)	THY	121	2,94	2,62	8,73	1,09	1,52	investing.com
Brent Petrol Price (\$)	BRENT	121	69,95	66,03	122,84	22,74	22,86	investing.com
Brent Oil Price (\$)	BIST100	121	23860	24253	38949	13406	7351	investing.com
Gold ONS Price (\$)	ONS	121	1461	1322	1990	1061	280	investing.com
U.S. Dollar / Turkish Lira exchange rate	USDTRY	121	6,80	4,88	26,84	1,92	5,66	investing.com
Inflation	INF	121	3,15	2,60	15,08	0,99	2,1	TÜİK

Note: The natural logarithm of all variables used in the study.

$$THY(M-D)=\beta_0+\beta_1BrentPetrol+\beta_2BIST100+\beta_3ONSGold+\beta_4USDTRYExchangeRate+\beta_5Inflation+\varepsilon$$

THY(M-D) is the dependent variable we want to analyze in this equation. We are examining the relationship between THY's stock value and economic factors.

β_0 is the constant term of the model or represents the intercept. In other words, it represents the expected value of THY when all other independent variables are zero.

β_1 , β_2 , β_3 , β_4 , β_5 are the estimated coefficients during regression analysis. Each represents the effect of the respective independent variable (Brent Crude Oil, BIST100, Ounce of Gold, USD Exchange Rate, Inflation) on the THY stock value. The positive or negative signs indicate the direction of this effect.

BrentPetrol, BIST100, ONSAltin, USDTRY Exchange Rate, and Inflation are independent variables representing economic factors that could influence the THY stock value in our analysis.

ε is the error term of the model. It represents the difference between the actual THY stock value and the value predicted by the model. Ideally, this error term should be close to zero, indicating how well the model explains the data.

This equation represents a multiple regression model used to explain the dependence of THY's stock value on specific economic variables. This model can be used to analyze THY's stock value changes and understand the economic factors behind these changes.

3.2 Econometric Method

A unit root analysis is a fundamental tool in time series analysis to determine the stationarity of a time series. The Dickey-Fuller and Phillips-Perron tests are commonly used unit root tests (Kagalwala, 2022; Ozigbo & Ewubare, 2019). These tests are determined to see if a series contains a unit root and provide information about the stationarity of a series.

The Phillips-Perron test is an enhanced version of the Dickey-Fuller test (Ozigbo & Ewubare, 2019). Some Dickey-Fuller test drawbacks, like serial correlation and heteroskedasticity in mistakes, are addressed by the Phillips-Perron test. The test statistic is comparable to the Dickey-Fuller test but uses a different covariance matrix estimator. Non-parametric tests like the Phillips-Perron test can handle data with diverse distributions.

The series of variables in the study models were subjected to unit root tests using ADF and P.P. to ascertain their stationarity levels early in the investigation. The table below displays the estimated unit root models with constant terms and constant terms with trends. Considering the findings of the ADF and P.P. Unit Root tests, all variables except for INF had unit roots at the level, which indicated non-stationarity, and they all became stationary when the first difference was calculated. I(0) was discovered to be the INF variable.

Table 2. ADF unit root test results

Variable	Level		First Difference	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
THY	-0.154	0.236	-5.259***	-5.633***
BRENT	-2.406	-2.406	-8.8869***	-8.995***
BIST100	-2.265	-2.044	-9.7989***	-9.811***
ONS	-0.547	-2.645	-11.781***	-11.781***
USDTRY	4.642	2.358	-8.339***	-9.213***
INF	-4.527***	-5.719***	-11.4959***	-11.451***

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

Monte Carlo experiments have demonstrated that the Phillips-Perron test is more sensitive to model misspecification than the Dickey-Fuller test (Schwert, 1989). This suggests that the Phillips-Perron test may be more suitable in cases where the underlying model does not specify well.

Table 3. P.P. Unit Root Test Results

Variable	Level		First Difference	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
THY	0.506	0.152	-10.765***	-11.198***
BRENT	-2.063	-2.036	-8.896***	-8.927***
BIST100	-2.210	-2.107	-10.167***	-10.599***
ONS	-0.409	-2.645	-11.772***	-11.901***
USDTRY	5.211	2.812	-8.323***	-9.183***
INF	-4.248***	-5.719***	-18.581***	-19.206***

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

An Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds test analysis was performed after the unit root tests to see whether there was cointegration among the time series data. The relationship between stationary series with various lags can be examined using the ARDL bounds test. This approach makes it possible to examine interactions and long-term connections between the motions of the series across time. The tables below present the findings of this analysis.

Economic time series data often exhibit non-stationary processes (Johansen & Juselius, 1990). Consequently, the issue of false regression can arise when there are non-stationary time series. n (Granger & Newbold, 1974). Whether the variables utilized in the analysis are I(0) or I(1), the ARDL limits test approach is still applicable. (Pesaran et al., 2001; cited by Pamuk & Bektaş, 2014)

The ARDL Bounds Test, also known as the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Bounds Test, is used to determine the presence of a long-term relationship between economic variables (Doğaner, 2022). This method is popular in econometrics and analyzes cointegration, representing a relationship between non-stationary variables over the long term (Swaray, 2022).

Unlike other tests, such as the Engle-Granger and Johansen cointegration techniques, the ARDL Bounds Test does not require variables to be stationary, which is one of its advantages (Tanrıverdi & Öztürk, 2023). The ARDL model can be applied even when variables are integrated at different levels (Yılmaz et al., 2017). The ARDL approach is also suitable for small sample sizes and provides unbiased estimates (Tala & Hlongwane, 2023).

In the ARDL Bounds Test, cointegration is detected by estimating a distributed lag autoregressive model and doing a bounds test. In order to ascertain whether there is a long-term link between the variables, the limits test compares the estimated coefficients of lagged variables with particular critical values (Doğaner, 2022). Depending on whether

the calculated coefficients are statistically significant and within the bounds, it indicates the presence of cointegration and a long-term relationship (Alemu, 2020).

The ARDL Bounds Test has been widely applied in various research areas. For instance, it has been used to analyze the link between employment and R&D spending in Turkey (Doğaner, 2022), to investigate the impact of climate change on maize production in Mali (Maïga et al., 2021), to test the J-Curve hypothesis for the Turkish economy (Yılmaz et al., 2017), to analyze the link between the use of renewable energy and economic expansion (Can & Korkmaz, 2019), to explore the relationship between Turkey's financial sector expansion, external debt, and use of renewable energy (Jabari et al., 2022), to examine the direct effects of changes in oil prices on foreign direct investment flows in South Africa (Tala & Hlongwane, 2023), to investigate Economic Growth, Financial Development and Trade Openness in Türkiye (Karataş & Ergül, 2023).

Before proceeding to the boundary test, specific specification tests for the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model were conducted. Serial correlation L.M. test, Histogram-normality test, Heteroskedasticity test, and Ramsey RESET test were employed to determine the presence of autocorrelation, changing variances, specification errors, and normality distribution issues within the model. Additionally, CUSUM and CUSUM of Squares Tests were conducted to examine structural breaks. Furthermore, structural breaks were considered while conducting the analysis, and relevant dummy variables were added for the respective periods. The results of these tests confirmed the absence of specification errors in the model, and the outcomes of these tests are presented in Table 5.

Table 4. ARDL Boundary Test Results

Model	Optimum Lag Length	F-Stat.	Critical Value %5		Critical Value %1	
			I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
F(THY _(M-D) BRENT, BIST100, ONS, USDTRY, INF)	(9, 4, 8, 5, 2, 0)	4.308***	2.39	3.38	3.06	4.15

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

The above table provides the calculated F-statistic and the critical values at the 5% and 1% levels of statistical significance to test the fundamental hypothesis that there is no cointegration. According to the results, the calculated F-test statistic is above the critical values for all three models, leading to the rejection of the null hypothesis of no cointegration. As the ARDL bounds test results prove that the dependent variable and the variables have a long-term relationship, the long-term coefficients were estimated in the third and final stages of the analysis. The long-term forecast results are presented in the table below.

ARDL (Autoregressive Distributed Lag) model is widely used in analyzing the long-term relationship between variables. It is advantageous to integrate the essential variables into the first row (I(1)) (Pesaran & Shin, 1999). The ARDL model incorporates both short-run dynamics and long-run equilibrium relationships, making it suitable for studying the impact of various factors on economic events over time.

Table 5. ARDL Long-Term Forecast Results

Dependent Variable: THY (M-D)	Long-Term Coefficients
Explanatory Variables	
BRENT	0.320***
BIST100	0.817***
ONS	-1.337***
USDTRY	0.401***
INF	0.373***
C	0.097***
ECT(-1)	0.11***
Diagnostic tests	P value
χ^2 (No autocorrelation)	0,71
χ^2 (Constant Variance)	0,46
χ^2 (Normality)	0,55
χ^2 (Functional form)	0,40
CUSUM	Stable
CUSUMSQ	Stable

Note: ***, **, and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

According to the results presented in Table 5, the error correction coefficient of the ARDL model is found to be negative and statistically significant. This implies that the effects of any shocks that may occur will dissipate in the long run. The findings of this study also indicate the presence of a long-term relationship among the variables and that in the event of any disequilibrium, this equilibrium will be restored. Furthermore, the error correction coefficients in the table suggest that approximately 11% of the deviations occurring between the short and long terms will be corrected in the subsequent period.

Furthermore, the diagnostic tests conducted on the model's results reveal that the estimated F-statistics and slope coefficients are concordant. This suggests that the models can generate statistically precise and reliable forecasts. The error terms exhibit normal distribution, no autocorrelation, and constant variance. The functional form of the models is correctly specified, and the estimated parameters remain stable. These findings affirm the model's appropriateness in terms of reliability and practical usability.

3.3 Analysis Results

The analysis results of this study have identified the effects of critical factors affecting stock performance in the aviation sector, including oil prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates.

Unit root tests, Bounds Tests, and ARDL long-term forecast results concretely demonstrate the effects of these factors on aviation stock prices. Oil prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates play a significant role in the stock prices of the aviation sector.

When focusing on the long-term coefficients, the effects of various economic variables on THY stock prices become apparent. A 1% increase in Brent crude oil prices is found to increase THY stock prices by 0.32%, indicating that oil prices positively and significantly impact THY stock prices.

Similarly, a 1% increase in the BIST100 index increases THY stock prices by 0.817%, indicating that the BIST100 index has a positive and statistically significant effect on THY stocks. On the other hand, a 1% increase in gold prices decreases THY stock prices by 1.337%, indicating that gold prices have a negative and statistically significant impact on THY stocks.

A 1% increase in the USD/TRY exchange rate is found to increase THY stock prices by 0.401%, indicating that exchange rate changes positively affect THY stocks, and this effect is statistically significant.

Finally, a 1% increase in the inflation rate is found to increase THY stock prices by 0.373%, indicating that inflation positively affects THY stocks, which is statistically significant.

All these results demonstrate that the effects of economic variables on THY stock prices are statistically reliable and significant. This analysis can assist investors and analysts in better understanding changes in THY stock prices and provide an important reference point for predicting future price movements.

4. Discussion

In the literature, many studies support the relationship between oil prices and airline stock prices. Some argue that oil prices have a negative impact on airline stock prices. Kathiravan et al. (2019) suggest that fluctuations in crude oil prices could affect airline costs and consequently influence stock prices. The depreciation of the local currency or an increase in international oil prices will negatively affect the airline stock market in the short term (Li & Ling, 2023).

The Cash Flow Hypothesis anticipates an unfavorable correlation between oil prices and stock performance when applied to the airline sector. This theory is supported by the fundamental idea that oil functions as a crucial input for various industries. Consequently, any upsurge in oil prices is projected to elevate operational expenses, leading to a decrease in forthcoming cash flows, profits, and dividends, affecting stock prices and returns (Horobet et al., 2022).

As opposed to that, Kristjanpoller & Concha (2016) examined the effect of fuel prices associated with 56 airlines on stock returns. The results show a positive relationship, meaning that an increase follows an increase in fuel prices in airline stock prices. The evidence supports that this increase is due to market inertia.

Market inertia fundamentally represents the tendency of organizations to maintain their existing structures and practices, making it difficult for them to quickly adapt to new conditions, even when faced with evolving market dynamics (Dooley, 2017).

During a bull market, most asset prices (especially stocks) rise, and the theory that rising oil costs will be a better economic growth signal is supported (Kristjanpoller & Concha, 2016).

Similarly, a study by Arouri & Rault (2012) suggested that oil prices positively affected stock prices in countries other than Saudi Arabia. Sarwar & Hussan (2016) addressed that there is a positive and significant relationship between oil and stocks. Chen & Lv (2015) also claim a positive and excessive dependence relationship between stock returns and crude oil prices.

This study confirmed a positive relationship between oil prices and THY stock prices. This positive relationship is due to increased and increasingly sticky inflation in recent years, as rising oil prices tend to drive up production costs for companies like THY, leading to higher prices for their goods and services, ultimately boosting their revenue and stock prices.

The analysis results indicate that THY stock prices positively correlate with foreign exchange, inflation, and BIST100. Similar studies in the literature also confirm this relationship. Rao & Maguluri (2022) examined the causal correlation between macroeconomic indicators and stock prices in the Indian stock market. Like previous studies in India and China, they found that inflation positively affected stock prices. Mumo (2017) investigated the effects of macroeconomic fluctuations on stock prices and found that exchange rates and interest rates had a positive relationship. It concluded that the impact of inflation exceeded potential gains from money supply in the long run. Wood & Gokhale (2017) confirmed a positive relationship between general stock market returns and airline stock returns.

5. Conclusion

In the realm of stock market research, particularly within the context of long-term stock performance in the airline industry, with a specific focus on Turkish Airlines (THY), this study has made significant contributions. By employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach, which can estimate both short-term and long-term relationships between variables, this research underscores the versatility and effectiveness of this methodology in comprehending the intricate dynamics of stock performance. While the ARDL approach is not entirely novel, its application in the context of airline stock performance is relatively infrequent (Horobet et al., 2022).

This research has addressed a notable gap in the existing literature on long-term stock performance. Prior studies have indeed examined various factors influencing airline stock performance, including the impact of oil prices and other economic determinants. However, none of these studies seem to encompass all the variables considered in the current investigation of Turkish Airlines (THY). This research bridges this gap by offering a comprehensive analysis of THY's stock performance, considering multiple economic variables such as global energy prices, inflation, the BIST100 index, gold prices, and exchange rates. This holistic approach provides deeper insights into the determinants of stock performance and significantly enriches the broader knowledge base in the field of aviation finance.

Furthermore, the practical implications of these findings in the analysis of airline stock markets are substantial. The results of this study reveal statistically meaningful connections between crucial economic variables and THY's stock prices. These insights hold paramount importance for investors and analysts looking to understand and predict THY's stock price movements. In a volatile market and evolving economic conditions, accurate stock price predictions are essential for effective investment risk management (Tokmak, 2022) and portfolio management (Ekawarti, 2018). Additionally, these findings provide actionable guidance for market participants, enabling them to make informed decisions in the dynamic aviation sector.

Moreover, this research highlights the applications of time series analysis in the airline industry. Concentrating on Turkish Airlines as a specific case study offers a more focused perspective than broader studies encompassing multiple airlines or providing a more generalized view of airline stocks. The unique emphasis on THY, the methodological choices, and the ARDL approach application add a distinct dimension to the existing body of knowledge. This research is particularly relevant in the Turkish market and the specific dynamics of the aviation industry, setting it apart within the broader landscape of airline stock research.

In conclusion, the implications of the analysis of Turkish Airlines' stock performance extend beyond the boundaries of this specific case study. The findings indicate that oil prices positively influence THY stock prices, while gold prices exert a negative impact. Additionally, the BIST100 index and exchange rate changes positively affect THY stocks, and inflation is positively related to THY stock prices. These findings underscore the importance of considering economic factors such as global energy prices when analyzing airline stock performance, aligning with previous research suggesting a link between oil prices and airline stock prices (Kathiravan et al., 2019) and providing valuable insights for investors and analysts interested in the aviation sector.

For future research endeavors, expanding the geographical and company-specific focus is recommended. While this research concentrated on Turkish Airlines, exploring multiple airlines or different regional contexts could offer a more comprehensive understanding of the factors influencing stock prices in the airline industry.

Given the dynamic nature of financial markets and economic conditions, longitudinal studies tracking the evolution of relationships between economic variables and airline stock performance over time could provide valuable insights. This would enable researchers to assess the stability and consistency of these relationships under varying market conditions.

References

- Alemu, K. (2020). The Relationship Between Population Growth and Economic Growth in Ethiopia. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 11(15).
- Alici, A., & Sevil, G. (2020). Analysis of Internal Financial Factors Affecting Stock Price in Airline Businesses. *The Journal of International Scientific Researches*.
- Arouri, M. E. H., & Rault, C. (2012). Oil Prices And Stock Markets In Gcc Countries: Empirical Evidence From Panel Analysis. *International Journal of Finance & Economics*, 17(3).
- Asadi, M., Pham, S. D., Nguyen, T. T. T., Do, H. X., & Brooks, R. (2023). The nexus between oil and airline stock returns: Does time frequency matter? *Energy Economics*, 117, 106444.
- Atems, B., & Yimga, J. (2021). Quantifying the Impact of the COVID-19 Pandemic on U.S. Airline Stock Prices. *Journal of Air Transport Management*.
- Barrows, S. J. (2019). Assessing the Stock Market Performances of Eu Low-Cost Airlines. *International Journal of Economics and Financial Issues*.
- Branch, B. S. (1983). Linking Corporate Stock Price Performance to Strategy Formulation. *Journal of Business Strategy*.
- Can, H., & Korkmaz, Ö. (2019). The Relationship Between Renewable Energy Consumption and Economic Growth. *International Journal of Energy Sector Management*.
- Cao, H. (2022). *The Impact of COVID-19 on Chinese Airlines' Stock Market*. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-052-7_88
- Chawla, V., & Shweta. (2017). Nexus Between Stock Market Returns and Economic Variables: Evidence. *Mudra Journal of Finance and Accounting*.
- Chen, Q., & Lv, X. (2015). The extreme-value dependence between the crude oil price and Chinese stock markets. *International Review of Economics & Finance*, 39, 121–132.
- Choi, J. W., & Choi, Y. (n.d.). A Study of Prediction of Airline Stock Price through Oil Price with Long Short-Term Memory Model. *IJACSA International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 14(5).
- Çinaroğlu, E., & Avci, T. (2020). THY Hisse Senedi Değerinin Yapay Sinir Ağları İle Tahmini. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 1–19.
- Deb, S. (2021). Analyzing Airlines Stock Price Volatility During COVID-19 Pandemic Through Internet Search Data. *International Journal of Finance & Economics*.
- Doğaner, A. (2022). The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation With the ARDL Analysis. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*.
- Dooley, K. (2017). Routines, Rigidity and Real Estate: Organisational Innovations in the Workplace. *Sustainability*.
- Ekawarti, Y. (2018). Analisis Pengaruh Beta Saham Perbankanterhadap Harga Saham Perbankan (Studi Pada Perusahaan Sektor Perbankan Di Bursa Efek Indonesia Periode 2010-2013). *Jurnal Ilmiah Ekonomi Global Masa Kini*.
- Elma, O. E. (2023). Prioritizing wholesale companies based on their financial performance: A multi-criteria decision analysis (MCDA) approach. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 1-14.
- Eyüboğlu, K., & Eyüboğlu, S. (2016). Brent Petrol Fiyatının Havayolu Şirketlerinin Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi. *Journal*, 20(1), 39–53.
- Felix, S. B., Tuyon, J., Matahir, H., & Ghazali, M. F. (2023). Hedging the Oil Price Risk Factor on Airline Stock Returns in the Asia-Pacific: A Test of Effective Hedging Instruments. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 17(2),
- Ghorbel, A., Frikha, W., & Manzli, Y. S. (2022). Testing for Asymmetric Non-Linear Short- And Long-Run Relationships Between Crypto-Currencies and Stock Markets. *Eurasian Economic Review*.
- Granger, C. W. J., & Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111–120.
- Hamzah, H., Valeriani, D., & Yusufany, A. (2021). Pengaruh Variabel Makro Ekonomi Terhadap Indeks Harga Saham LQ-45 Di Bursa Efek Indonesia. *Sorot*.
- Horobet, A., Zlatea, M. L. E., Belascu, L., & Dumitrescu, D. (2022). Oil Price Volatility and Airlines' Stock Returns: Evidence From the Global Aviation Industry. *Journal of Business Economics and Management*.

- Huang, C. (2021). Assessing the Financial Performance of Airlines in the Asia-Pacific Region. *Investment Management and Financial Innovations*.
- İlkçar, M. (2023). Prediction Turkish Airlines BIST Stock Price Through Deep Artificial Neural Network Considering Transaction Volume and Seasonal Values. *Journal of Information Technologies*, 16(1), 43–53.
- Ismayil, J., & Demir, O. (2023). Relationship between Twitter activity and stock performance: evidence from Turkish airline industry. *Foresight*, 25(5), 701–715.
- Jabari, M. S., Aga, M., & Samour, A. (2022). Financial Sector Development, External Debt, and Turkey's Renewable Energy Consumption. *Plos One*.
- Jashan, A. A. A. (2022). Technical analysis as a tool to rationalize investment decision in equities: an application study on the Abu Dhabi Stock Exchange. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 22-33.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation And Inference On Cointegration — With Applications To The Demand For Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169–210.
- Kagalwala, A. (2022). Kpsstest: A Command That Implements the Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, and Shin Test With Sample-Specific Critical Values and Reports P-Values. *The Stata Journal Promoting Communications on Statistics and Stata*.
- Karataş, A. R., & Ergül, M. (2023). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme ve Ticari Açıklık: Genişletilmiş ARDL ile Kanıtlar. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 222-236.
- Kızıllı, E. (2019). Borsada İşlem Gören Şirketlerin Finansal Performansları İle Borsa Performansları Arasındaki İlişki: BİST Taş, Toprak Endeksindeki Çimento Firmaları Üzerine Bir Uygulama. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 51-67.
- Li, S., & Ling, J. (2023). Process of the Study on the Influencing Factors of Airlines Stock Market. *BCP Business & Management*.
- Maïga, A., Bathily, M., Bamba, A., Mouleye, I. S., & Nimaga, M. S. (2021). Analysis of the Effects of Climate Change on Maize Production in Mali. *Asian Research Journal of Agriculture*.
- Mumo, M. P. (2017). Effects of Macroeconomic Volatility on Stock Prices in Kenya: A Cointegration Evidence From the Nairobi Securities Exchange (NSE). *International Journal of Economics and Finance*. <https://doi.org/10.5539/ijef.v9n2p1>
- Nguyen, H. X., Phan, T. T. N., & Ngo, V. N. (2022). The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Performance and Risk Profile of Airline Stocks. *Contemporary Economics*.
- Özcan, İ. Ç. (2019). Stock Market Reactions to Regulatory Events on Emission Trading: Evidence From the European Airline Industry. *Business and Management Studies an International Journal*.
- Ozigbo, J., & Ewubare, D. (2019). Exploring the Nexus Between Foreign Aid and Human Capital Development in Nigeria. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 10(7), 39–51.
- Pamuk, M., & Bektaş, H. (2014). Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Journal*, 2(2), 77–90.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An Autoregressive Distributed-Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century*, 371–413.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Rao, K. P. V., & Maguluri, K. J. (2022). Causal Analysis of Stock Prices and Macroeconomic Variables: Evidence From Indian Stock Market. *Asian Economic and Financial Review*.
- Sadvakasova, K. G., Nurgazina, A. M., Nurmagambetova, A. Z., & Kassenova, G. E. (2022). Core Principles of Financing and Investment Attractiveness of Aviation Companies. *Bulletin of Turan University*.
- Safdar, I. (2020). Decoupling Stock Price Momentum From Accounting Fundamentals. *Pacific Accounting Review*.
- Sarwar, S., & Hussan, W. (2016). Oil Prices and Asian Emerging Stock Markets: Pakistan and Bangladesh. *European Journal of Economic Studies*, 16(2).
- Schwert, G. W. (1989). Tests for Unit Roots: A Monte Carlo Investigation. *Journal of Business and Economic Statistics*.
- Şener, C., & Şener, U. (2019). Monte Carlo Simülasyonu İle Hisse Senedi Fiyat Tahminleri. *Journal*, 7(2), 294–306.
- Swaray, S. (2022). Stability of the Money Demand Function Revisited: Evidence From Sierra Leone. *International Journal of Economics Finance and Management Sciences*.

- Tala, L., & Hlongwane, T. M. (2023). How Oil Price Changes Affect Foreign Direct Investment Inflows in South Africa? An ARDL Approach. *International Journal of Economics and Financial Issues*.
- Tanriverdi, H., & Öztürk, S. (2023). ARDL Analysis for the Effects of R&D Expenditures on Economic Growth: The Case of Turkey Between 2001-2016. *Fiscaoeconomia*.
- Tokmak, M. (2022). Uzun-Kısa Süreli Bellek Ağı Kullanarak Hisse Senedi Fiyatı Tahmini. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*.
- Tse, R. (2001). Impact of Property Prices on Stock Prices in Hong Kong. *Review of Pacific Basin Financial Markets and Policies*.
- Wood, R. L., & Gokhale, J. (2017). U.S. Airline Stock Market Performance and Change in Investor Behaviour Over the Great Recession of 2008. *International Journal of Economics and Accounting*.
- Yashodha, Y., Hamid, B. A., & Habibullah, M. S. (2017). Financial Risk Exposures of the Airlines Industry: Evidence From Cathay Pacific Airways and China Airlines. *International Journal of Business and Society*.
- Yılmaz, S., Özaytürk, İ., & Oransay, G. (2017). Testing the Hypothesis of J Curve for Turkish Economy. *Chinese Business Review*.
- Yürük, M. F. (2021). Yapay Sinir Ağları ile Hisse Senedi Fiyat Tahmin Modeli: Türk Hava Yolları Uygulaması. *Journal of Aviation*, 5(2), 282–289.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ahmet AKUSTA (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ahmet AKUSTA (100%)

İşletmelerin Finansal Başarısızlık Riskine Sermaye Yapısının Etkisi: KOBİ Sanayi Endeksi

Pınar AVCI¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Marmara Ereğlisi Meslek Yüksekokulu, ORCID ID: 0000-0001-9480-8016, pavci@nku.edu.tr

Öz: Günümüzde bir firma sağlıklı finansal yapıya sahip ise o firma faaliyetlerinin başarılı olduğu, zayıf bir finansal yapıya sahip ise de o firmanın hayatta kalmasında tehdit olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada amaç, 2013-2021 dönemindeki işletmelerin finansal başarısızlıklarını tahmin ederek işletmelerin sermaye yapısına ilişkin kararların finansal başarısızlığa olan etkisini incelemektir. Çalışma örnekleminde, Borsa İstanbul (BIST) KOBİ Sanayi endeksinde yer alan 29 firmanın verileri kullanılmakta ve bu başarısızlık riski Altman-Z skoru ve Springate-S Skoru yöntemi ile ölçülmektedir. Sonrasında verilere panel veri analiz yöntemi uygulanmaktadır. Ampirik bulgulara göre, değişkenlerin I(0) düzeyinde durağan olduğu saptanmaktadır. Modellerde otokorelasyon ve değişen varyans sorunları giderilerek sabit etkiler yöntemiyle bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişki tahmin edilmektedir. Tahmin bulgularına göre, firmaların düzeyi, borç oranı, borç vadesi ve öz kaynak oranı arttıkça firmaların finansal başarısızlık düzeyi arttığı görülmektedir. İşletme büyüdükçe ve performansı iyileştikçe bu firmaların finansal başarısızlıktan uzaklaştığı görülmektedir. Sonuç olarak, bu bulgular yatırımcılar ve yöneticiler için önemli tavsiyeler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal başarısızlık, sermaye yapısı, borç oranı, Altman-Z skoru, Springate-S

Jel Kodları: G32, G33, L25

The Effect of Capital Structure on Financial Failure Risk of Businesses: SME Industry Index

Abstract: Today, if a company has a strong financial structure, it is seen that the activities of that company are successful, and if it has a weak financial structure, there is a threat to the survival of the company. Therefore, the aim of study is to predict the financial failures of businesses over the period of 2013-2021 and to examine the effect of the capital structure decisions on financial failure of businesses. The sampling of the study includes the data of 29 listed companies in the BIST SME Industry index and this financial failure risk is measured with the Altman-Z score and Springate-S score method. Afterwards, panel data analysis is performed. According to the empirical findings, it is determined that the variables are stationary at the I(0) level. The models are estimated with the fixed effects by eliminating autocorrelation and heteroscedasticity problem. According to the findings, as the debt ratio, debt maturity and equity ratio of firm increase, the level of financial failure of these firms increases. As the business grows and its performance improves, it appears to move away from financial failure. In conclusion, these findings offer important advice for investors and managers.

Keywords: Financial failure, capital structure, debt ratio, Altman-Z score, Springate-S Score

Jel Codes: G32,G33, L25

Atıf: Avci, P. (2024). İşletmelerin Finansal Başarısızlık Riskine Sermaye Yapısının Etkisi: KOBİ Sanayi Endeksi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 174-188. <https://doi.org/10.30586/1422016>

Geliş Tarihi: 18.01.2024
Kabul Tarihi: 10.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Birçok araştırmacı ve uzman firmaların finansal başarısızlık veya sıkıntı risklerinin değerlendirilmesi ile endişelenmektedir. Başarısızlık durumları bir firmanın varlığını etkilemekte, kredilerin kısmen veya tamamen kaybedilmesi durumunda bankacılık

kurumlarına çok yüksek bir maliyet yüklemekte ve diğer alacaklılar için büyük bir risk oluşturmaktadır. Yaygın bir şekilde belirtilen başarısızlık terimi, iflasa yol açan finansal sorunlar nedeniyle firmanın çökmesine neden olan durumlar olarak ifade edilmektedir (Jabeur, 2017, s. 197). Aynı zamanda, finansal başarısızlık şirketteki yükümlülüklerin varlıkları aştığı bir durumdur ve genellikle yetersiz sermaye kullanımı, yeterli nakit bulundurmama, kaynakların uygun şekilde kullanılmaması, tüm faaliyetlerde verimsiz yönetim uygulanması, satışların düşmesi ve olumsuz piyasa durumunun oluşmasıdır. Aktif değerindeki azalmayla birlikte yükümlülüklerde orantısız bir artışa neden olan kronik kayıpların oluşması ve şirketin üçüncü kişilere karşı olan yükümlülüklerini yerine getirememesi durumu da firmalarda finansal başarısızlık olarak belirtilmektedir. Böylece bir firma sağlıklı bir finansal yapıya sahip ise o firma faaliyetlerinin başarılı olduğunu, firmanın zayıf bir finansal yapıya sahip olması da o firmanın hayatta kalmasının tehdit altında olduğunu göstermekte ve bu da ticari başarısızlık olarak tanımlanmaktadır. Firmaların borç yükü artarken kurumsal kârlılıkları azaldığı ve gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomilerin ortak sorunu olan kurumsal başarısızlık olduğu tespit edilmektedir (Panigrahi, 2019, s. 65).

Bu bağlamda, firmaların finansal başarısızlığını tahmin etmek birçok ilgili kuruluş olan alacaklılar, hissedarlar ve çalışanlar için önemli bir görevdir (Liang ve diğerleri, 2016, s. 561). İşletme içi ve işletme dışı çeşitli unsurlardan oluşan bu tahmin modelleri 1930'lu yıllara dayanmakta ve bu tahmin modelleri firmaların finansal yapılarının ne kadar güçlü ve ne kadar riskli olduğunu tespit etmede fayda sağlamaktadır (Güçlü, 2021, s. 3670).

Diğer taraftan, 1960'ların sonlarında Altman (1968) tarafından geliştirilen çok değişkenli finansal başarısızlık tahmin etme model teknikleri finans, bankacılık ve kredi riski araştırmacıları arasında dünya çapında yayılmakta ve bu modelleri bankacılar, yatırımcılar, varlık yöneticileri, derecelendirme kuruluşları ve sıkıntılı firmalar uygulamaktadır. Bu tahmin model teknikleri varlık yöneticileri ve yatırımcıların, portföyleri için uygun şirketleri seçmelerine yardımcı olmakta ve derecelendirme kuruluşları, kurumların ve menkul kıymet ihraçlarının riskini değerlendirmekte ve temerrüdü tahmin etmede önemli bir araçtır. En popüler finansal başarısızlık sıkıntı ve iflas tahmin model teknikleri; (1) çoklu diskriminant analizi, (2) logit modelleri, (3) sınır ağları, (4) koşullu iddialar ve (5) tek değişkenli analiz'dir (Altman ve diğerleri, 2017, s. 2). Diskriminant analiz yöntemleri ise Altman Z-Skor modeli, Springate S-Skor modeli, Fulmer H-Skor modeli, Zmijewski J-Skor modeli ve Canada Skoru modeli gibi tekniklerinden oluşmaktadır (Ege ve diğerleri, 2017, s. 120). Bu çalışmada, firmaların finansal başarısızlık riski olasılığı Altman Z-Skor modeli ve Springate S-Skor modeli aracılığıyla tahmin edilmektedir.

Dünyada ve Türkiye' deki literatürde sadece firmaların finansal başarısızlık riskini tahmin etme modelleri ve bu modellerin karşılaştırılması üzerinde durulmamıştır. Aynı zamanda, firma başarısızlık riskinin hangi değişkenler tarafından etkilendiği Opler ve Titman (1995), Pompe ve Bilderbeek (2005), Terzi (2011), Elitaş ve diğerleri (2017), Ninh ve diğerleri (2018) ve Ji ve diğerleri (2022) tarafından araştırılmaktadır. Örneğin; dünyada Opler ve Titman (1995), finansal başarısızlığın firmanın sahip olduğu borçtan kaynaklı olduğunu saptamaktadır. Pompe ve Bilderbeek (2005) tarafından da finansal başarısızlık, kredi kuruluşlarının ve tedarikçilerin belirli bir firmaya uygulanan esnekliğe bağlı olduğu belirtilmektedir. Çünkü araştırmacılar ekonominin zayıf dönemlerinde birçok sorun yaşayan firmalara uygulanan katı kredi kurallarının, firmanın iflasına neden olduğunu saptamaktadır. Türkiye' de yapılan çalışmalarda; Terzi (2011), ülke ekonomisinin yanı sıra firma yönetiminin de finansal başarısızlığa yol açan en önemli unsur olduğunu işaret etmektedir. Akpınar ve Akpınar (2017), imalat işletmelerin entelektüel sermayesinin ve İslamoğlu ve Çankaya (2018), elektrik endeksindeki firmaların Tobin's Q ve fiyat-kazanç oranı ve satışların logaritmasının firmaların finansal başarısızlık riskini etkilediğini tespit etmektedir. Çöllü ve diğerleri (2020), dokuma, giyim eşyası ve deri sektöründeki firmaların finansal başarısızlığının öz sermaye kârlılığı, likidite oranları, duran varlıkların öz sermayeye oranı ve ticari alacakların aktiflere oranı tarafından etkilendiğini elde

etmektedir. Sayın (2022), BİST imalat sektörü firmalarının finansal başarısızlığını sermaye yapısının etkilediğini saptamaktadır. Böylece dünyada ve Türkiye’de yapılan bazı çalışmalardan yola çıkarak, bir firmanın finansal başarısızlığını varlık verimliliği, kârlılık ve piyasa değerleri gibi performans göstergeler ve makroekonomik göstergeler tarafından etkilediğini görmekteyiz. Ayrıca bu göstergeler arasında sermaye yapısı ile ilgili verdiği kararların da firmanın iflasına neden olabileceği de Nishihara ve Shibata (2021) tarafından belirtilmektedir. Bir işletmedeki en önemli kararlardan biri sermaye yapısının nasıl tasarlanacağıdır. Bu anahtar soruyu açıklamak için, Modigliani ve Miller (1958) tarafından sermaye yapısı kararlarını açıklayan takas teorisi, hiyerarşi teorisi ve vekâlet teorisi gibi alternatif teoriler geliştirilmiştir. Modigliani ve Miller’in (1958) teorisine göre, optimal sermaye yapısı yani borcun öz sermayeye oranı firmanın değerini ve yönetimin ve hissedarların çıkarlarını etkilemediği ama etkin yatırım kararlarının hissedar değerini etkilediği belirtilmektedir. Aynı zamanda, finansal kararlar için kaynak bağımlılığı teorisi ve yönetim teorisi ileri sürülmektedir. Bu nedenle, iflas olasılığı vekâlet teorisi merceğinden incelenmekte ve vekalet teorisine göre sermaye yapısı, yöneticiler ve hissedarlar arasındaki çıkar çatışmalarından kaynaklanan vekalet maliyetleri tarafından belirlenmektedir. Borç, yöneticilerin serbest nakit akışının ihtiyari kullanımını azaltarak, yöneticilerin fırsatçı davranışlarının kontrol edilmesini sağlamaktadır. Ancak, daha yüksek borç seviyelerinin daha büyük bir iflas riski anlamına geldiği García and Herrero (2021) tarafından belirtilmektedir. Diğer taraftan, işletmeler borcu yani kaldıracı artırdıkça, belirli bir nakit girişi dağılımı için sabit faiz ve anapara ödemelerini karşılayamama olasılığı artmakta ve temerrüt meydana gelirse, firma belirli maliyetlere (iflas maliyetleri) katlanmaktadır. Artan borç finansmanı ile birlikte beklenen iflas maliyetleri de arttığı için işletmeler borçlardan kaynaklanan artan vergi kalkanını dengeleyebilecek borç kullanması gereği ödünleşme teorisi ile anlatılmaktadır (Scherr, 1988, s. 147-148). Coşkun ve Sayılğan (2008), işletmelerin sıkıntı/başarısızlık maliyetlerinin tahmin edilmesi için ödünleşme teorisinin de önem kazandığını vurgulamaktadır.

Dolayısıyla yukarıda yapılan değerlendirmeler ışığında, bu çalışmanın amacı, işletmelerin finansal başarısızlığını tahmin ederek bu işletmelerin sahip olduğu sermaye yapısının finansal başarısızlık riskini etkileyip etkilemediğini araştırmaktır. Çalışmada, 2013-2021 döneminde KOBİ sanayi endeksinde faaliyet gösteren 29 firmanın yıllık verileri toplanmakta ve analiz edilmektedir. KOBİ (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler) sanayi endeksindeki firmalar pek çalışılmadığından ve bu durumun çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayırdığı görülmektedir. Bu durum, çalışmadaki örneklemi belirlemede önemli bir unsurdur. Aynı zamanda, Adalessossi (2015) çalışmasında da belirtildiği üzere; KOBİ’nin basit yapılı olmasından dolayı değişen ekonomik koşullara hızlı bir şekilde yanıt verebilmekte, yerel müşterilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmekte, bazı durumlarda büyük ve güçlü şirketlere dönüşebilmektedir. Ayrıca KOBİ’lerin büyük şirketlerden farklı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, 2022 yılı verilerine göre, KOBİ’ler Türkiye’deki tüm işletmelerin %99,7’sini, toplam istihdamın %70,6’sını, toplam cironun %42,5’ini, toplam ihracatın %31,6’sını ve toplam ithalatın da %15,4’ünü elde etmektedir (Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri, 2022). Sayılan tüm bu nedenler, çalışmada KOBİ sanayi endeksinde işlem göre firmaların temel alınması gerektiğini işaret etmektedir. Ayrıca Turaboğlu ve diğerleri (2017) Türkiye BIST 100 endeksi için, Citterio ve King (2023) İngiltere ve Avrupa Birliği 28 üyesinin ticari bankaları için ve Sadaa ve diğerlerinin (2023) Irak bankaları için yaptıkları çalışmalar göz önünde bulundurularak, bu çalışmanın modelleri oluşturulmakta ve panel veri analiz yöntemi ile test edilmektedir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölüm, konuyla ilgili dünyada ve Türkiye’deki literatürü inceleyerek özetlemektedir. Üçüncü bölüm, çalışmanın modelini, verileri ve analiz yönteminden bahsetmektedir. Dördüncü bölümde, çalışmanın ampirik bulguları yorumlanmakta, literatürdeki önceki çalışma bulguları ile karşılaştırılmakta ve tartışılmaktadır. Son bölümde ise çalışma sonuçlarını özetlenmektedir.

2. Literatür Taraması

Geçmişten günümüze birçok araştırmacı, firmanın finansal başarısızlık ve iflas risk olasılığının tahmin edilmesi konusu ile finansal başarısızlık ve iflas riski olasılığının belirleyicilerini tespit etmeye ilgi duymakta ve bu konuda birçok çalışma yapmaktadır. Adalessossi (2015), 2013 yılında Batı Afrika Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören 34 firmanın kredi riskini değerlendirmek veya iflasını tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada, 8 işletmenin iflastan korunduğu, 15 işletmenin iflas etme olasılığının yüksek olduğu ve 11 işletmenin ise iflas tehlikesi ile güvenli bölge arasında kaldığı tespit edilmektedir. Güçlü (2021), Altman-Z ve Springate modellerini kullanarak Katılım 50 endeksindeki 14 firmanın finansal sıkıntı olasılığını tahmin etmektedir. 2016-2020 döneminde Teknosa İç ve Dış Ticaret A.Ş. firmasının finansal sıkıntı riski taşıdığını ve Ford Otomotiv Sanayi A.Ş. firmasının da finansal sıkıntıda olmadığını göstermektedir. Benzer bir şekilde, Altman-Z skor modeli uygulayan Erol Fidan (2021), 2017-2019 döneminde tekstil sektöründe faaliyet gösteren 22 firmanın finansal açıdan sıkıntılı olup olmadığını incelemektedir. Bulgular 2017 yılında 22 firmadan ikisinin, 2018 ve 2019 yılında beşinin riskli olmadığını işaret etmektedir.

Tinoco ve Wilson (2013), 1980-2011 döneminde borsada işlem gören şirketlerin finansal riskini ve iflas riskini açıklamak için muhasebe, piyasa bazlı ve makroekonomik verileri incelemektedir. Sinir ağı kullanılarak ve Altman'ın (1968) orijinal Z-puanı hesaplayarak muhasebe verilerinin, borsa bilgilerinin ve makroekonomik ortamdaki değişikliklerin şirketlerin finansal sıkıntısını ve iflas riskini etkilediğini ortaya çıkarmaktadır. Şirketlerin finansal kaldıraç oranı arttıkça finansal sıkıntısı artarken, likiditesi ve performansı arttıkça firmaların finansal sıkıntısının azalabileceği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, Bauer ve Agarwal (2014), 1979-2009 döneminde İngiltere'de borsada işlem gören firmaların düşük kârlılık, daha düşük geçmiş yıl hisse senedi getirileri, daha yüksek oynaklık ve daha küçük piyasa değeri ile yüksek iflas riskine girdiğini elde etmektedir. Amendola ve diğerleri (2015), 2004-2009 döneminde İtalya inşaat sektöründeki firmaların finansal sıkıntı durumları üzerine mikro ekonomik faktörlerin ve firma özel faktörlerin etkisini araştırmaktadır. Firmaların yaşı, yasal şekli ve büyüklüğü gibi bazı firmalara özgü özelliklerin tasfiye edilme, aktif olmama ve iflas etme olasılığı üzerinde etkili olduğunu ve kârlılık oranlarının da iflas etme olasılığı üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

BİST Sanayi Endeksi'nde faaliyet gösteren 112 firmanın finansal sıkıntı riski ile sahiplik yapısı arasındaki ilişkiyi inceleyen Elitaş ve diğerleri (2017), firmaların 2009-2015 dönem arasındaki verilerini kullanmaktadır. Sermaye yapısı yoğunlaşmasının, kurumsal yatırımcı sahipliğinin, halka açıklık oranının ve borç düzeyinin artması firmaların finansal sıkıntı yaşamasını arttırmaktadır. Aynı zamanda, firmaların büyümesi, onları finansal sıkıntıdan veya başarısızlıktan uzaklaştırmakta olduğu görülmektedir. 2003-2016 döneminde Vietnam'daki borsada işlem göre firmaların başarısızlık ve finansal sıkıntı olasılığını, Ninh ve diğerleri (2018) tahmin ederek bu başarısızlık ve finansal sıkıntı olasılığını etkileyen faktörleri araştırmaktadır. Bulgular muhasebe, piyasa ve makroekonomik değişkenlerin örneklem dönemindeki Vietnam firmalarının finansal sıkıntı olasılığını etkilediğini göstermektedir. Ayrıca Fredrick ve Osazemen (2018), 2010-2016 döneminde Nijerya'da borsada işlem göre 58 imalat firmasının finansal sıkıntısı üzerine sermaye yapısının etkisini incelemektedir. Araştırmacılar PCSE tahmincisini kullanarak sermaye yapısının kurumsal finansal sıkıntıyı negatif bir şekilde etkileyeceğini elde ederken firmanın yaşı, kârlılığı ve sabit varlıklarının da pozitif yönde etkileyeceğini elde etmektedir.

2014-2018 döneminde BIST taş ve toprak sektöründe faaliyet gösteren firmaların finansal başarısızlık risk olasılığını irdelemek için, Akyüz (2020) Altman-Z Skoru, Springate ve Fulmer modellerini kullanmaktadır. Ampirik bulgular, bu firmaların enflasyon ortamlarından daha fazla etkilendiğini ve kriz sonuçları da bu firmaları riskli

hale getirdiğini göstermektedir. Diğer taraftan, Nishihara ve Shibata (2021) firmaların stratejik sermaye yapısı seçimlerinin firmaların eş zamanlı iflasına neden olduğunu elde etmekte ve bu mekanizmanın kurumsal ağlardaki kurumsal mali politikalar için iflas zincirlerine neden olacağını ampirik bulgular ile açıklamaktadır.

Geleneksel havayolu işletmelerin finansal başarısızlığını etkileyen faktörleri araştıran Alıcı (2021), 2009-2019 döneminde havayolu işletmelerin yakıt ve işçilik maliyetlerini azaltırsa finansal sıkıntıdan veya başarısızlıktan uzaklaşacağını ortaya çıkarmaktadır. García ve Herrero (2021), 2002-2019 döneminde Avrupa firmalarının yönetim kurulundaki cinsiyet çeşitliliğinin firmaların sermaye yapısını (kaldıraç, borç maliyeti ve borç vadesi) ve iflas olasılığını nasıl etkilediğini incelemektedir. Araştırmacılar, yönetim kurulu cinsiyet çeşitliliğinin, firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı tarafından iflas olasılığı azalttığını gösterirken firmanın borç düzeyinin iflas olasılığını arttırdığını saptamaktadır. 2012-2018 döneminde Çin'deki borsada işlem gören firmaların iflas riski üzerine dijital finansmanın etkisi olup olmadığını araştıran Ji ve diğerleri (2022), dijital finansmanı gelişmiş olan firmaların iflas olasılığından uzaklaştığını bulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, araştırmada dijital finans, firmalar hakkında ek bilgi sağlayarak ve borç veren kurumlar ile firmalar arasındaki bilgi asimetrisini azaltarak firmaların bilgi şeffaflığını iyileştirebileceği, finansal kaldıraçların ve temerrüt riskinin azaltılabileceği savunulmaktadır. Benzer bir şekilde, Uğur ve diğerleri (2022), 1992-2014 döneminde 13.896 firmanın disiplin etkisi vekâlet maliyeti etkisine ağır bastığında kaldıraç veya rekabetin finansal sıkıntı olasılığını azaltıcı bir etkiye sahip olduğunu ve vekâlet maliyeti etkisi disiplin etkisine üstün geldiğinde arttırıcı etkiye sahip olduğunu elde etmektedir. 2015-2020 döneminde, BİST imalat sanayi firmasının sermaye yapısı ile finansal başarısızlığı arasındaki bağlantıyı araştıran Sayın (2022), çoklu regresyon yöntemini kullanmaktadır. Firmaların kısa vadeli, uzun vadeli ve toplam borç düzeyinin artması finansal başarısızlık düzeyini arttırmaktadır.

2016-2020 döneminde ABD'de NASDAQ borsasında işlem göre 394 firmanın çevresel, sosyal ve yönetsel (ÇSY) performansı ve iflas olasılığı arasındaki bağlantıyı Habib (2023) araştırmaktadır. En küçük kareler yapısal eşitlik modelleme (Partial Least Squares Structural Equation Modeling-PLS-SEM) algoritmasıyla ve ek analizler yaparak firmaların riskini azaltan ve piyasa imajı yapan ÇSY performansının, finansal sıkıntı yaşama olasılığını olumsuz yönde etkilemekte olduğu elde edilmektedir. Ding ve diğerleri de (2023) Çin'de kazanç finansal göstergelerin COVID-19 öncesi dönemde ve toplam finansal kaldıraçın da COVID-19 sonrası dönemde finansal sıkıntıda en önemli faktör olduğunu elde etmektedir. Aynı zamanda, Cui ve Wang (2023), 2012- 2021 döneminde A grubu borsada işlem gören şirketlerin dijital dönüşümü ile finansal sıkıntısı arasındaki ilişkiyi inceleyerek dijital dönüşümün finansal sıkıntıyı hafifletmede yararlı olduğunu ve ekonomik politika belirsizliğinin artmasının da finansal sıkıntıyı hafifletmek için işletmelerin dijital dönüşümü teşvik ettiğini ortaya çıkarmaktadır.

İşletmelerin finansal başarısızlığını etkileyen birçok faktörden borç oranı işletmenin iflasına neden olabilir. Dolayısıyla, firmaların sermaye yapısı ile ilgili verdiği kararların firmaların finansal başarısızlığını etkilediği görülmektedir. Bu çalışmanın amacı da, BİST KOBİ Sanayi endeksinde işlem gören firmaların finansal sıkıntı veya başarısızlık riski olasılığı tahmin edilerek, sermaye yapısı ile ilgili vereceği kararların, firmaların finansal sıkıntı veya başarısızlık riski olasılığına etkisini incelemektir. Literatürde, Türkiye'deki KOBİ sanayi işletmelerinin pek incelenmediği saptanmaktadır. Bu durum literatürde eksiklik oluşturmakta ve bu eksiklik çalışmanın amacını ve örneklemini belirlemede önemli motivasyon kaynağı oluşturmaktadır.

3. Metodoloji

3.1 Veri ve model

Çalışmanın amacı işletmelerin sermaye yapısına ilişkin kararlarının finansal başarısızlığa olan etkisini incelemektir. Çalışmada, BIST KOBİ Sanayi endeksinde yer alan 29 firmanın 2013-2021 dönemindeki verileri kullanılarak panel veri analizi yapılmaktadır.

Çalışmada öncelikle, firmaların finansal başarısızlık risk olasılığı Altman-Z skoru ve Springate-S Skoru ile ölçülmektedir. Altman (1968) tarafından önerilen Altman-Z skoru çalışmada seçilen firmaların başarısızlık veya iflas riskini ölçmek için kullanılmaktadır. Bir firma 2,99 veya daha yüksek bir Altman-Z skoru değerine sahip ise bu durum firmanın hem güvende olduğunu hem de finansal sıkıntı ve iflas olasılığının çok düşük olduğunu ifade etmektedir. Eğer bir firmanın Altman-Z skoru değeri 1,81'den düşük ise finansal sıkıntı ve iflas olasılığının yüksek olduğunu belirtmektedir. Eğer bir firmanın Altman-Z skoru değeri 1,81 ve 2,99 arasında ise o firmanın hayatta kalması için önlem almadığı surette iflas etme riski altına gireceğini işaret etmektedir. Altman-Z skoru formülü ve modeldeki değişkenler, aşağıdaki gibi gösterilmekte ve açıklanmaktadır (Altman, 1968, s. 594, 605);

$$Z \text{ Skoru} = 1.2 * X1 + 1.4 * X2 + 3.3 * X3 + 0.6 * X4 + 1.0 * X5$$

X1 = Net Çalışma Sermayesi/Toplam Varlıklar,

X2 = Geçmiş Yıllar Karları/Toplam Varlıklar,

X3 = Faiz ve Vergi Öncesi Karlar/Toplam Varlıklar,

X4 = Hisse senetlerin Piyasa Değeri/Toplam Borcun Defter Değeri,

X5= Net Satışlar/ Toplam Varlıklar

Bu çalışmada, finansal başarısızlık riskinin ölçülmesinde kullanılan diğer bir yöntem ise Springate-S Skoru modelidir ve Altman modeli ile benzer olan bu yöntem 1978 yılında Gordon L.V Springate tarafından ileri sürülmektedir. Springate-S skoru formülü ve modeldeki değişkenler aşağıdaki gibi gösterilmekte ve açıklanmaktadır (Dizgil, 2018, s. 257; Akyüz, 2020, s. 44);

$$S \text{ Skoru} = 1,03 * X1 + 3,07 * X2 + 0,66 * X3 + 0,4 * X4$$

X1 = Çalışma Sermayesi/ Toplam Varlıklar

X2 = Faiz Vergi Öncesi Kar/ Toplam Varlıklar

X3 = Faiz Vergi Öncesi Kar/ Kısa Vadeli Borçlar

X4 = Satışlar/ Toplam Varlıklar

Bir firmanın Springate-S değeri 0,862'den küçük ise o firmanın başarısız olduğu, Boritz ve diğerleri (2007), Dizgil (2018) ve Akyüz (2020) tarafından ifade edilmektedir.

Çalışmada firmaların başarısızlık olasılıkları hesaplandıktan sonra, Turaboğlu ve diğerlerinin (2017) Türkiye BIST 100 endeksi, Citterio ve King'in (2023) İngiltere ve Avrupa Birliği 28 üyesindeki ticari bankalar ve Sadaa ve diğerlerinin (2023) Irak bankaları için yaptıkları çalışma modelleri temel alınarak analiz edilecek regresyon modelleri aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır.

$$Zscore_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 STLTA_{it} + \gamma_2 TDTA_{it} + \gamma_3 \ln TA_{it} + \gamma_4 \ln TA_{it} + \gamma_5 ROA_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$Sscore_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 STLTA_{it} + \gamma_2 TDTA_{it} + \gamma_3 \ln TA_{it} + \gamma_4 \ln TA_{it} + \gamma_5 ROA_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modellerdeki değişkenlerin sembolleri, formülleri, açıklamaları ve referansları Tablo 1'de yer almaktadır. Kamu Aydınlatma Platformunda yayınlanan mali tablolardan firmaların yıllık verileri toplanmakta ve analiz edilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlerin sembolleri, formülleri, açıklamaları ve referansları

Değişken	Semboller	Formüller ve Açıklamalar	Referans
Bağımlı Değişken	Zscore	Altman-Z skoru= $1.2 \cdot X1 + 1.4 \cdot X2 + 3.3 \cdot X3 + 0.6 \cdot X4 + 1.0 \cdot X5$	Boritz ve diğerleri, 2007, s. 143; Panigrahi, 2019, s. 68
	Sscore	Springate-S Skoru = $1,03 \cdot X1 + 3,07 \cdot X2 + 0,66 \cdot X3 + 0,4 \cdot X4$	Boritz ve diğerleri, 2007, s. 146; Turaboğlu ve diğerleri, 2017, s. 250;
Bağımsız Değişken	STLTD	Borç Vadesi: Kısa vadeli yükümlülüklerin toplam varlıklara oranı	Muigai, 2016, s. 55; Turaboğlu ve diğerleri, 2017, s. 250; Barakalı & Öndeş, 2021, s. 303
	TDTA	Borç oranı/Finansal kaldıraç: Borcun toplam defter değeri/Toplam varlıklar	García & Herrero, 2021, s. 595; Citterio & King, 2023, s. 3
Açıklayıcı Değişken	EQTA	Öz kaynak oranı: Öz kaynakların toplam defter değeri/ Toplam varlıklar	Muigai, 2016, s. 55; Şeker, 2022, s. 75
	lnTA	Firma büyüklüğü: Toplam varlıkların logaritması	Sadaa ve diğerleri, 2023, s. 6; García & Herrero, 2021, s. 595
	ROA	Varlık getiri oranı: Net kar/ Toplam varlıklar	Sadaa ve diğerleri, 2023, s. 6; García & Herrero, 2021, s. 595

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

3.2 Yöntem

Öncelikle, çalışmadaki değişkenlerin durağanlık özelliklerini sınamak için panel birim kök testleri uygulanmaktadır. Çünkü durağan olmayan bir serinin bir veya daha fazla durağan olmayan zaman serisi üzerinde doğabilecek sahte regresyon probleminden kaçınmak için, durağan olmayan zaman serilerini durağan hale getirmek gerekmektedir (Gujarati, 2004, s. 820). Panel birim kök testlerinden en yaygın kullanılan ve ortak panel birim kök testi olan Levin, Lin, Chu (2002) tarafından geliştirilen Levin, Lin, Chu (LLC) testi ve tekil panel birim kök testleri olan Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) tarafından geliştirilen Fisher tabanlı Phillips-Perron (PP) testi uygulanmaktadır. Bu birim kök testlerin hipotezleri; H0: Seri durağan değildir (Birim kök içerir) ve alternatif hipotezi olan H1: Seri durağandır (Birim kök içermez) şeklindedir.

Panel veri setleri için sabit etkiler modeli, tesadüfi etkiler modeli ve havuzlanmış model arasından hangisinin daha uygun olduğunu belirleyebilmek için Chow (1984) F, Breuch-Pagan LM (1980), Honda (1985) ve Hausman (1978) testleri uygulanmakta ve bu testlere göre karar verilmektedir. F-testi ile havuzlanmış mı yoksa sabit etkiler modeli mi uygun olup olmadığı saptanmakta, Breuch-Pagan LM ve Honda test istatistikleri ile havuzlanmış model mi yoksa tesadüfi etkiler mi uygun olup olmadığı belirlenmektedir. Hausman testi ise, tesadüfi etkiler model mi yoksa sabit etkiler modeli mi uygun olup olmadığını belirlemek için uygulanmaktadır.

Uygun modeller belirlendikten sonra, modelde değişen varyans ve otokorelasyon varsayımları sınanmaktadır. Otokorelasyon, hata terimleri arasında ilişki olup olmadığını yani zaman serisi verilerinde veya yatay verilerde sıralanmış gözlem serilerinin üyeleri arasındaki korelasyon olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, klasik model, herhangi bir gözleme ilişkin bozulma teriminin, başka herhangi bir gözleme ilişkin bozulma teriminden etkilenmediğini varsaymaktadır. Sıfır hipotezi otokorelasyon olmadığını ifade etmektedir. Modeldeki otokorelasyon sorununu çözmek için AR(1) birinci dereceden otoregresif şeması olarak bilinen AR(1) süreci işletilmekte ve bu otoregresif, hata teriminin kendi üzerine bir periyod gecikmeli değeri olarak yorumlanmaktadır (Gujarati, 2004, s. 450-451; Reed & Ye, 2011, s. 989). Çalışmadaki modellerde otokorelasyon varlığının sınanmasında Baltagi ve Li (1991) LM testi ve Bhargava ve diğerleri (1982)

tarafından önerilen Durbin-Watson testi uygulanmaktadır (Topaloğlu, 2018, s. 28). Durbin Watson değeri 2'ye yakın olmalıdır. Aynı zamanda, değişen varyans da, sabit varyans olarak ifade edilmekte ve sabit varyansın bozulma varsayımı ise değişen varyans sorununu işaret etmektedir. Sıfır hipotezi değişen varyans yoktur. Değişen varyans sorununu çözmek için White Period panel standart hataları düzelten tahminci kullanılmaktadır (Gujarati, 2004, s. 414-420; Reed & Ye, 2011, s. 989). Değişen varyansı sınamak için Breusch-Pagan-Godfrey Heteroscedasticity LM testi uygulanmaktadır (Topaloğlu, 2018, s. 28).

Çalışmanın son sürecinde, Beck-Katz (1995) tarafından geliştirilen dirençli tahminci, değişen varyans ve otokorelasyon varlığına karşı ve $T < N$ durumunda uygulanmaktadır (Elitaş ve diğerleri, 2017, s. 796). Modellerdeki otokorelasyon ve değişen varyans sorunları giderilerek (Gujarati, 2004, s. 414-450) finansal başarısızlık ile bağımsız değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığı irdelenmektedir. Eğer bu değişkenler arasında ilişki varsa, bu ilişkinin yönü tahmin edilmektedir.

4. Bulgular ve Tartışma

Değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ve korelasyon matrisinin bulguları Tablo 2'de yer almaktadır. Finansal başarısızlık göstergeleri olan Altman-Z skoru ve Springate-S skoru değişkenlerinin tanımlayıcı istatistiklerini incelediğimizde ortalama değerleri sırasıyla 5,662 ve 0,976'dır. Altman-Z skoru değerine göre 1,81'den ve Springate-S skoru değerine göre de 0,862'den küçük olan değerler firmaların finansal başarısız olduğunu ifade etmekte ama çalışma bulgularına göre, örneklem kapsamında seçilen firmaların ortalama olarak finansal başarısızlıktan uzak olduğunu işaret etmektedir. Aynı zamanda, Altman-Z skorunun minimum değeri -3,705 ve maksimum değeri ise 156,461 olduğu elde edilmektedir. Springate-S skoru değişkeninin maksimum ve minimum değerleri sırasıyla 20,331 ve -5,566 olduğu görülmektedir. Diğer taraftan firmaların sermaye yapısı ile ilgili borç vadesi, borç oranı ve öz kaynak oranı değişkenlerinin ortalama değerleri sırasıyla 0,324, 0,456 ve 0,546'dır. Maksimum değerleri de sırasıyla 1,168, 1,228 ve 0,982 iken minimum değerleri de 0,010, 0,017 ve 0,112'dir.

Değişkenlerin korelasyon matrisini incelediğimizde; firmaların Altman-Z skoru ve Springate-S skoru değerleri ile borç vadesi ve borç oranı arasında negatif bir korelasyon bulunurken öz kaynak oranı ile de pozitif bir korelasyon olduğu elde edilmektedir. Ayrıca firmaların Altman-Z skoru ile öz kaynak oranı arasında ve Springate-S skoru ile öz kaynak kârlılığı arasında en yüksek korelasyon tespit edilirken Altman-Z skoru ve Springate-S skoru ile firma büyüklüğü arasında ise en düşük korelasyon tespit edilmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon

Değişkenler	Z skoru	S skoru	STLTA	TDTA	EQTA	LnTA	ROA
Ortalama	5,662	0,976	0,324	0,456	0,546	17,903	0,030
Medyan	2,017	0,737	0,317	0,467	0,532	17,901	0,014
Mak.	156,461	20,311	1,168	1,228	0,982	20,823	0,995
Min.	-3,705	-5,566	0,010	0,017	0,112	15,095	-0,931
Standart Sap.	13,339	1,790	0,181	0,226	0,216	0,982	0,147
Çarpıklık	7,152	5,544	0,577	0,196	0,065	-0,063	0,473
Basıklık	70,189	57,597	4,286	2,700	1,963	3,582	17,179
Gözlem	261	261	261	261	261	261	261
	Z skoru	S skoru	STLTA	TDTA	EQTA	LnTA	ROA
Z skoru	1,000						
S skoru	0,178	1,000					
STLTA	-0,273	-0,233	1,000				
TDTA	-0,336	-0,259	0,855	1,000			
EQTA	0,339	0,255	-0,839	-0,987	1,000		
LnTA	-0,052	0,107	0,019	-0,039	0,057	1,000	
ROA	0,115	0,612	-0,263	-0,360	0,354	0,347	1,000

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Panel veri analizini gerçekleştirebilmek için öncelikle, Levin, Lin, Chu (LLC) ve Phillips-Perron (PP) testleri uygulanarak serilerin durağan olup olmadığı ya da birim kök içerip içermediği belirlenmekte ve bulgular Tablo 3'te özetlenmektedir. LLC testi sonuçları incelendiğinde Altman-Z skoru, Springate-S skoru, STLTA, TDTA, EQTA, lnTA ve ROA değişkenlerin sabitli ve trend'li modellerde olasılık değerleri %5'ten küçük olduğu için sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu da bize, Altman-Z skoru, Springate-S skoru, borç vadesi, borçluluk oranı, öz kaynak oranı, firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı değişkenlerinin I(0) düzeyinde yani düzey değerinde durağan olduğunu işaret etmektedir. Aynı zamanda, bu bulgular PP birim kök testi sonuçları tarafından da desteklenmektedir.

Tablo 3. Birim kök Testi sonuçları

Değişkenler	Levin, Lin & Chu	Philips-Perron Fisher	Sonuç
	Sabit ve Trend	Sabit ve Trend	
Z score	-25,371***	187,133***	I(0)
S score	-26,772***	163,593***	I(0)
STLTA	-37,143***	228,054***	I(0)
TDTA	-11,859***	164,588***	I(0)
EQTA	-11,015***	164,560***	I(0)
lnTA	-66,263***	90,378***	I(0)
ROA	-12,900***	190,564***	I(0)

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Modellerden sabit etkiler modeli mi, tesadüfi etkiler modeli mi yoksa havuzlanmış model mi uygun olduğunu yani bu modeller arasından hangisinin daha uygun olduğunu belirleyebilmek için Chow (1984) F, Breuch-Pagan LM (1980), Honda (1985) ve Hausman (1978) testleri uygulanmaktadır. Panel modellerin seçim bulguları Tablo 4'te özetlenmektedir. F testi bulgularına göre, Model 1 ve Model 2 için sıfır hipotezi reddedilerek sabit etkiler modeli uygundur. Breuch-Pagan LM ve Honda testi bulgularına göre, Model 1 için sıfır hipotezi reddedilerek tesadüfi etkiler modeli uygun olduğu belirlenirken Model 2 için sıfır hipotezi kabul edilerek havuzlanmış modelin uygun olduğunu işaret etmektedir. Aynı zamanda, Hausman testi bulgularını incelediğimizde, Model 1 için sıfır hipotezi reddedilerek sabit etkiler modeli uygundur ve Model 2 için sıfır hipotezi kabul edilerek tesadüfi etkiler modeli uygun olduğu görülmektedir. Dolayısıyla elde edilen bu bulgular doğrultusunda, bu çalışmadaki hem Model 1 için hem de Model 2 için sabit etkiler modelinin uygun olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. Panel model seçimi

Test	Model	Model 1		Model 2	
		Hipotezler	istatistik	p-değeri	istatistik
F-sabit grup	Ho: Kesit etkisi var iken zaman etkisi yoktur.	4,204***	0,000	1,620**	0,030
F-sabit zaman	Ho: Zaman etkisi var iken kesit etkisi yoktur.	3,089***	0,002	1,075	0,381
F-sabit iki yönlü	Ho: Kesit ve zaman etkileri yoktur.	4,655***	0,000	1,548**	0,031
LM-tesadüfi grup	Ho: Kesit etkisi varken zaman etkileri yoktur.	33,112***	0,000	1,609	0,204
LM- tesadüfi zaman	Ho: Zaman etkisi var iken kesit etkisi yoktur.	23,913***	0,000	0,001	0,978
LM- tesadüfi iki yönlü	Ho: Kesit ve zaman etkileri yoktur.	57,026***	0,000	1,610	0,204
Honda-tesadüfi grup	Ho: Kesit etkisi var iken zaman etkisi yoktur.	5,754***	0,000	1,268	0,102
Honda-tesadüfi zaman	Ho: Zaman etkisi var iken kesit etkisi yoktur.	4,890***	0,000	0,026	0,489
Honda-tesadüfi iki yönlü	Ho: Kesit ve zaman etkileri yoktur.	5,322***	0,000	0,647	0,258
	Hausman	35,167***	0,000	11,953**	0,035
	Belirlenen Model	Sabit Etkiler Modeli		Sabit Etkiler Modeli	

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Panel veride otokorelasyon ve/ veya değişen varyans sorunlarının olması durumunda yapılan analiz de, sapmalara ve tutarsızlıklara yol açmaktadır (Özaydın & Yeşilkaya, 2020, s. 175). Dolayısıyla, panel modellerin seçim testinden sonra, iki model için esas alınan sabit etkiler modelinin değişen varyans ve otokorelasyon varsayımları Breusch-Pagan-Godfrey Heteroscedasticity LM testi, Baltagi ve Li (1991) LM testi ve Durbin-Watson testi ile sınanmakta ve değişen varyans ve otokorelasyon varsayımlarının bulguları Tablo 5'te sunulmaktadır. Sabit etkiler modeli temel alınarak hesaplanan değişen varyans ve otokorelasyon test olasılık değerleri incelendiğinde; bu değerlerin anlamlılık düzeyinde olduğu saptanmakta ve değişen varyans ve otokorelasyon için sıfır hipotezleri reddedildiği görülmektedir. Bu da bize, modellerde değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Durbin-Watson değerinin 2 civarında olmaması da modellerde otokorelasyon sorunlarının varlığını işaret etmektedir.

Tablo 5. Değişen Varyans ve otokorelasyon testi sonuçları

Modeller	Model 1		Model 2	
Değişen Varyans	istatistik	p-değeri	istatistik	p-değeri
Breusch-Pagan-Godfrey LMh_fixed	1006,626***	0,000	2230,609***	0,000
H0: Değişen Varyans yoktur H1: Değişen Varyans vardır				
Otokorelasyon				
Baltagi ve Li (1991) LMP-stat	12,946***	0,000	3,638*	0,056
H0: Otokorelasyon yoktur H1: Otokorelasyon vardır				
Durbin-Watson	0,994		1,107	
H0: Otokorelasyon yoktur H1: Otokorelasyon vardır				

Not: *** %1 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Bu bağlamda, sabit etkiler modellerinde otokorelasyon sorunlarını çözebilmek için AR(1) süreci işletilmekte (Gujarati, 2004, s. 450-451) ve değişen varyans sorunlarını da çözüm üretmek için White Period panel standart hataları düzelten tahminci uygulanmaktadır (Özaydın & Yeşilkaya, 2020, s. 176). Böylece Model 1 ve Model 2'deki bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı ve ilişki varsa da bu ilişkinin yönü tahmin edilmektedir. Tahmin sonuçları Tablo 6'da özetlenmektedir.

Model 1'in tahmin sonuçlarını incelediğimizde, F istatistiğinin olasılık değeri modelin bir bütün olarak anlamlılığını ifade etmekte ve olasılık değeri % 1 istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu da bize, kurulan modelin bütün olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Altman-Z skorundaki değişimin yaklaşık % 84 (R-kare)'ünü modeldeki bağımsız ve kontrol değişkenlerin açıkladığı görülmektedir. Bulgulara göre, borç vadesinin katsayı negatif ve % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Borç vadesinde %1'lik artış firmanın Altman-Z skoru değerini 2,134 azaltmaktadır. Böylece, firmaların Altman-Z skoru değeri 1,81'den düşük olduğunda finansal sıkıntı ve iflas olasılığını gösterdiği için borç vadeleri arttıkça finansal başarısızlığı da arttıracığı görülmektedir. Bu da bize, artan borç finansmanı ile birlikte beklenen finansal başarısızlık maliyetlerinin arttırdığını ve işletmelerin borç oranı artan vergi kalkanını dengeleyemediğini ifade etmektedir. Aynı zamanda Ding ve diğerleri (2023) çalışmasında da belirttiği üzere, yüksek faiz ödemesi, bir şirketin borç yükünü arttırabilir ve dolayısıyla iflas riskini arttırabilir, borç oranındaki artış, yüksek nakit akışı oynaklığına neden olabilir ve kârlılık üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir. Çalışmanın bu bulgusu, 2010-2015 döneminde BİST 100 endeksi için inceleme yapan Turaboğlu ve diğerlerinin (2017)

bulguları ile paralellik göstermektedir. Aynı zamanda, literatürdeki önceki çalışmalardan Opler ve Titman (1994) tarafından da bu bulgular onaylanmaktadır.

Borç oranı katsayısı negatif ve % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bulgulara göre, borç oranı % 1'lik arttığında Altman-Z skoru da 7,026 azalmaktadır. Bu da bize firmanın borçluluk düzeyi arttıkça finansal başarısızlık olasılığının da artacağını göstermektedir. Ninh ve diğerlerinin (2018), 2003-2016 döneminde Vietnam firmaları için ve García ve Herrero'nun (2021), 2002-2019 döneminde Avrupa firmaları için elde ettiği bulgular, çalışmanın bu bulgusunu desteklemektedir. Diğer taraftan, bulgular %1 anlamlılık düzeyinde öz kaynak oranı ile Altman-Z skoru negatif korelasyon içinde olduğunu göstermektedir. Öz kaynak oranında % 1'lik artış Altman-Z skorunu 6,249 azaltmaktadır. Çalışmanın bu bulgusu, Muigai (2016) tarafından elde edilen bulgular ile paralellik göstermektedir.

Diğer taraftan, firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı değişkenlerinin katsayısı pozitif ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Firma büyüklüğünde ve varlık getiri oranında % 1'lik artış firmanın Altman-Z skorunu arttırmaktadır. Bu da bize firma büyüdükçe ve getiri oranı arttıkça finansal başarısızlık riskinden uzaklaştığını göstermektedir. Çalışmanın bu bulguları, Sadaa ve diğerlerinin (2023) Irak bankaları için elde ettiği bulgular ile benzerlik göstermektedir.

Ayrıca Tablo 6'da yer alan Model 2'nin bulgularını incelediğimizde; Model 2'nin F istatistiğinin olasılık değeri % 1 istatistiksel olarak anlamlı ve bu modelin bütün olarak anlamlı olduğu saptanmaktadır. Springate-S skorundaki değişimin yaklaşık % 95 (R-kare)'ünü modeldeki bağımsız ve kontrol değişkenleri açıkladığı görülmektedir. Aynı zamanda, Model 2'nin bulguları Model 1'in bulguları ile paralellik gösterdiğini de söyleyebiliriz. Bulgulara göre, Springate-S skoru ile borç vadesi, borçluluk oranı ve öz kaynak oranı arasında % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir negatif ilişki bulunmaktadır. Firma büyüklüğü ve varlık getiri oranı da Springate-S skorunu pozitif yönde etkilemektedir. Bu da bize, firmaların borç vadesi, borçluluk oranı ve öz kaynak oranı arttıkça firmanın başarısızlığa yaklaştığını ama firma büyüdükçe ve iyi bir performansa sahip oldukça başarısızlıktan uzaklaştığını işaret etmektedir. Çalışmanın bu bulguları, Turaboğlu ve diğerleri (2017) tarafından desteklenmektedir.

Tablo 6. Tahmin sonuçları

Modeller	Enküçük Kareler Yöntemi			
	White period standard errors & covariance (d.f. corrected)			
	Model 1(Altman-Z skoru)		Model 2(Springate-S skoru)	
	Katsayı	p-değeri	Katsayı	p-değeri
STLTA	-2,134**	0,000	-0,943**	0,000
TDTA	-7,029**	0,000	-1,013**	0,010
EQTA	-6,249**	0,000	-1,400**	0,001
lnTA	0,779**	0,000	0,087**	0,030
ROA	2,304**	0,000	5,333**	0,000
C	-0,169	0,934	0,802	0,364
AR(1)	0,408**	0,000	0,127**	0,050
R-kare	0,837		0,946	
Düzeltilmiş R-kare	0,809		0,937	
Regresyon S.E.	11,125		1,421	
F-istatistik	29,188		103,119	
Olasılık (F-istatistik)	0,000**		0,000**	
Durbin-Watson İstatistik	2,031		1,874	

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini sırasıyla göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

5. Sonuç

Günümüzde birçok araştırmacının ve uzmanın temel endişesi firmanın finansal başarısızlık riskinin değerlendirilmesi ve riski etkileyen faktörlerin tespit edilmesidir. Firmalarda başarısızlık durumları, bir firmanın varlığını etkilemekte ve bankalara yüksek maliyetler yüklemektedir. Bu çalışmada amaç, işletmelerin finansal başarısızlıklarını tahmin ederek işletmelerin sermaye yapısına ilişkin kararların finansal başarısızlığa olan etkisini incelemektir. BIST KOBİ Sanayi endeksinde yer alan 29 firmanın 2013-2021 dönemindeki verileri kullanılarak öncelikle firmaların başarısızlık riski, Altman (1968) tarafından geliştirilen Altman-Z skoru ve 1978 yılında Gordon L.V Springate tarafından önerilen Springate-S Skoru ile ölçülmektedir. Sonraki aşamada, panel veri analiz kapsamında değişkenlerin durağanlık özellikleri sınanmakta ve finansal başarısızlık skorları ile bağımsız değişkenler arasında ilişkinin anlamlılığı, yönü ve derecesi tahminciler tarafından tahmin edilmektedir.

Ampirik bulgulara göre, bulguların I(0) düzeyinde durağan olduğu elde edilmektedir. Modeller, sabit etkiler modeli ile tahmin edilmekte ve otokorelasyon ve değişen varyans sorunları giderilmektedir. Aynı zamanda firmaların başarısızlık düzeyi, borç oranı vadesi ve öz kaynak oranı arttıkça firmaların başarısızlık düzeyi artmaktadır. İşletme büyüdükçe ve performansı iyileştikçe başarısızlıktan uzaklaştığı görülmektedir.

Elde edilen çalışma bulguları, yatırımcılar ve yöneticiler için önemli tavsiyeler sunmaktadır. Çalışmanın bulguları Boritz ve diğerlerinin (2007) çalışmasında da belirttiği üzere, iş dünyasındaki kullanıcılar için önemli olan finansal başarısızlık ve iflas riski tahmini yapmasına yardım olarak finansal kurumlar için kredi temerrüt riskini değerlendirmede; yatırımcılar için potansiyel veya mevcut yatırım kararlarını değerlendirmede; alacaklılar için bir şirketle işlem yapıp yapmayacağını belirlemede; ve denetçiler için müşteri riskini ve süreklilik varsayımının uygunluğunun belirlemede rehberlik etmektedir. Aynı zamanda, bulgular firma yöneticilerinin mali sıkıntı ve iflas durumlarını hafifletmesi için şirketlerin sermaye yapılarını nasıl yapılandıracakları konusunda rehberlik etmekte ve yatırımcıların zorlukla kazandıkları servetlerini kaybetmelerini önleyecek ve sermaye piyasalarına olan güveni yeniden tesis edecek uygun düzenleyici mekanizmaların kurulmasını da tavsiye etmektedir (Muigai, 2016).

Aynı zamanda, çalışmanın bazı kısıtları bulunmakta ve bu kısıtlar gelecek çalışmalar için bazı öneriler sunmaktadır. Birincisi, bu çalışmada KOBİ sanayi endeksindeki firmalar ve bu firmaların 2013-2021 dönemi incelenmektedir. Gelecek çalışmalarda, hem daha fazla sektör (teknoloji, bilişim, gıda gibi sektörler) ele alınabilir hem de dönem aralığı genişletilebilir. İkincisi, bu çalışmada White Period panel standart hataları düzelten tahminci ile tahmin yapılmakta ama gelecek çalışmalarda farklı dirençli tahminciler kullanılabilir. Üçüncüsü, bu çalışmada Altman-Z skoru ve Springate-S skoru ile finansal başarısızlık ölçülmekte ama gelecek çalışmalarda Fulmer ve Ohlson O-Skor gibi farklı finansal başarısızlık tahmin yöntemleri uygulanarak başarısızlık ölçülebilir. Son olarak, bu çalışmada, sermaye yapısı ve borçluluk oranları gibi bağımsız değişkenler ele alınarak başarısızlık olasılığını etkileyen faktörler test edilmekte ama gelecek çalışmalarda kârlılık oranları, piyasa oranları, makroekonomik unsurlar (enflasyon oranı, faiz oranı gibi) ele alınarak da başarısızlık olasılığını etkileyen unsurlar tahmin edilebilir.

Kaynakça

- Adalessossi, K. (2015). Prediction of corporate bankruptcy: evidence from west African's SMEs. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 2(3), 331-352.
- Akpınar, O.; Akpınar, G. (2017). Finansal başarısızlık riskinin belirleyicileri: Borsa İstanbul'da bir uygulama. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9 (4), 932-951.
- Akyüz, F. (2020). Taş ve Toprağa dayalı sektörde faaliyet gösteren şirketlerin finansal başarısızlık risklerinin tahmin edilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 40-51.

- Alıcı, A. (2021). Havayolu işletmelerinde finansal başarısızlık riskinin belirleyicileri. *International Journal of Aeronautics and Astronautics*, 2(2), 28-40.
- Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609.
- Altman, E. I.; Iwanicz-Drozdowska, M.; Laitinen, E. K.; Suvas, A. (2017). Financial distress prediction in an international context: A review and empirical analysis of Altman's Z-score model. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 28(2), 131-171.
- Amendola, A.; Restaino, M.; Sensini, L. (2015). An analysis of the determinants of financial distress in Italy: A competing risks approach. *International Review of Economics & Finance*, 37, 33-41.
- Baltagi, B.; Li, Q. (1991). A joint test for serial correlation and random individual effects. *Statistics and Probability Letters*, 11, 277-280.
- Barakalı, O. C.; Öndeş, T. (2021). İşletmelerin borç yapılarının aktif kârlılıkları üzerine etkisi: Borsa İstanbul'da bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 295-312.
- Bauer, J.; Agarwal, V. (2014). Are hazard models superior to traditional bankruptcy prediction approaches? A comprehensive test. *Journal of Banking & Finance*, 40, 432-442.
- Beck, N.; Katz, J. (1995). What to do (and not do) with time-series cross-section data. *Am Polit Sci Rev*, 89, 634-647.
- Bhargava, A.; Franzini, L.; Narendranathan, W. (1982). Serial Correlation and the Fixed Effects Model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549.
- Boritz, J. E.; Kennedy, D. B.; Sun, J. (2007). Predicting Business Failures in Canada. *Accounting Perspectives/Perspectives Comptables*, 141-165.
- Breusch, T.; Pagan, A. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics, *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Choi, I. (2001). Unit Root Tests for Panel Data. *J. Int. Money and Finance*, 20, 249-272.
- Chow, G. C. (1984). Random and changing coefficient models. *Handbook of Econometrics*, 2(21), 1213-1245.
- Citterio, A.; King, T. (2023). The role of Environmental, Social, and Governance (ESG) in predicting bank financial distress. *Finance Research Letters*, 51, 1-7.
- Cui, L.; Wang, Y. (2023). Can corporate digital transformation alleviate financial distress?. *Finance Research Letters*, 55, 1-7.
- Coşkun, E.; Sayılğan, G. (2008). Finansal sıkıntının dolaylı maliyetleri: İMKB'de işlem gören şirketlerde bir uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 45-66.
- Çöllü, D. A.; Akgün, L.; Eydurhan, E. (2020). Karar ağacı algoritmalarıyla finansal başarısızlık tahmini: Dokuma, giyim eşyası ve deri sektörü uygulaması. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 225-246.
- Ding, S.; Cui, T.; Bellotti, A. G.; Abedin, M. Z.; Lucey, B. (2023). The role of feature importance in predicting corporate financial distress in pre and post COVID periods: Evidence from China. *International Review of Financial Analysis*, 90, 1-9.
- Dizgil, E. (2018). BIST Ticaret Endeksinde yer alan şirketlerin Springate finansal başarısızlık modeli ile incelenmesi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 248-267.
- Ege, I.; Topaloglu, E. E.; Erkol, A. Y. (2017). Fulmer modeline dayalı finansal başarısızlık ile finansal performans ilişkisi: İmalat sanayi üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 74, 119-132.
- Elitaş, B. L.; Doğan, M.; Kevser, M. (2017). Finansal sıkıntı ve sahiplik yapısı arasındaki ilişki: Borsa İstanbul üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 787-804.
- Erol Fidan, M. (2021). BİST'te işlem gören tekstil, giyim eşyası ve deri sektörü işletmelerinin Altman-Z Skor yöntemi ile finansal başarısızlık tahmini. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 1945-1969.
- Fredrick, I.; Osazemen, E. C. (2018). Capital structure and corporate financial distress of manufacturing firms in Nigeria. *Journal of Accounting and Taxation*, 10(7), 78-84.
- García, C. J.; Herrero, B. (2021). Female directors, capital structure, and financial distress. *Journal of Business Research*, 136, 592-601.
- Gujarati, D.N. (2004). *Basic Econometrics*. McGraw-Hill.
- Güçlü, F. (2021). İslami hisse senedi piyasalarında finansal sıkıntı riskinin Altman-Z ve Springate modelleri ile incelenmesi: Katılım 50 endeksi örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 3667-3684. <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/66167/1002058>

- Habib, A. M. (2023). Do business strategies and environmental, social, and governance (ESG) performance mitigate the likelihood of financial distress? A multiple mediation model. *Heliyon*, 9(7), 1-14.
- Hausman, J. (1978). Specification Tests in Econometrics. *Econometrica*, 46, 1251-1271
- Honda, Y. (1985). Testing the Error Components Model with Non-Normal Disturbances, *Review of Economic Studies*, 52, 681-690.
- İslamoğlu, M.; Çankaya, S. (2018). Finansal başarının tahmininde finansal başarısızlık modellerinin kullanılması: BİST XELKT endeksine dahil firmalar üzerine bir uygulama. *Maliye ve Finans Yazıları*, 110, 111-134.
- Jabeur, S. B. (2017). Bankruptcy prediction using partial least squares logistic regression. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 36, 197-202.
- Ji, Y., Shi, L.; Zhang, S. (2022). Digital finance and corporate bankruptcy risk: Evidence from China. *Pacific-Basin Finance Journal*, 72, 1-21.
- Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri (2022). Erişim Tarihi <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/9057/kucuk-ve-orta-buyuklukteki-girisim-istatistikleri-2022>
- Levin, A., Lin, C.; Chu, C. S. J. (2002). Unit Root Tests In Panel Data: Asymptotic And Finite-Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.
- Liang, D.; Lu, C. C.; Tsai, C. F.; Shih, G. A. (2016). Financial ratios and corporate governance indicators in bankruptcy prediction: A comprehensive study. *European Journal of Operational Research*, 252(2), 561-572.
- Maddala, G.S.; Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 631-652.
- Modigliani, F.; Miller, M. (1958). The Cost of Capital, Corporation Finance and Theory of Investment. *The American Economic Review*, 3(53), 261-297.
- Muigai, R. G. (2016). Effect of capital structure on financial distress of non-financial companies listed in Nairobi securities Exchange. (Dissertation of Doctor of Philosophy). Finance Science of Jomo Kenyatta University of Agriculture and Technology.
- Ninh, B. P. V.; Do Thanh, T.; Hong, D. V. (2018). Financial distress and bankruptcy prediction: An appropriate model for listed firms in Vietnam. *Economic Systems*, 42(4), 616-624.
- Nishihara, M.; Shibata, T. (2021). Optimal capital structure and simultaneous bankruptcy of firms in corporate networks. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 133, 104264.
- Opler, T. I. M. C.; Titman, S. (1994). Financial distress and corporate performance. *J. Financ.* XLIX, 1015-1040. <http://dx.doi.org/10.2307/2329214>.
- Özaydın, M. M.; Yeşilkaya, F. (2020). Sosyal yardım istihdam ilişkisinin belirlenmesi: refah rejimleri için bir panel veri analizi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(46), 161-196.
- Panigrahi, C. M. A. (2019). Validity of Altman's 'z' score model in predicting financial distress of pharmaceutical companies. *NMIMS Journal of Economics and Public Policy*, 4(1), 65-73.
- Pompe, P. P.; Bilderbeek, J. (2005). Bankruptcy prediction: The influence of the year prior to failure selected for model building and the effects in a period of economic decline. *Intelligent Systems in Accounting, Finance & Management: International Journal*, 13(2), 95-112.
- Reed, W. R.; Ye, H. (2011) Which panel data estimator should use?, *Applied Economics*, 43(8), 985-1000. <https://doi.org/10.1080/00036840802600087>
- Sadaa, A. M.; Ganesan, Y.; Yet, C. E.; Alkhezaleh, Q.; Alnoor, A. (2023). Corporate governance as antecedents and financial distress as a consequence of credit risk. Evidence from Iraqi banks. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 9(2), 100051.
- Sayın, H. C. (2022). Sermaye yapısı kararları ve finansal başarısızlık ilişkisi: BİST imalat sektörü firmaları üzerine ampirik bir inceleme. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 134-161.
- Scherr, F. C. (1988). The Bankruptcy Cost Puzzle. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 147-179.
- Şeker, K. (2022). Banka dışı mali kuruluşlarda sermaye yapısı ile kârlılık arasındaki ilişkinin panel veri yöntemi ile analizi. *Turkish Business Journal*, 3(6), 65-86.
- Terzi, S. (2011). Finansal rasyolar yardımıyla finansal başarısızlık tahmini: Gıda sektöründe ampirik bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 1-18.
- Tinoco, M. H.; Wilson, N. (2013). Financial distress and bankruptcy prediction among listed companies using accounting, market and macroeconomic variables. *International Review of Financial analysis*, 30, 394-419.

Topaloğlu, E. E. (2018). Bankalarda finansal kırılganlığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1), 15-38.

Turaboglu, T. T.; Erkol, A. Y.; Topaloglu, E. E. (2017). Finansal Başarısızlık ve Sermaye Yapısı Kararları: BIST 100 Endeksindeki Firmalar Üzerine Bir Uygulama. *Business & Economics Research Journal*, 8(2).

Ugur, M.; Solomon, E.; Zeynalov, A. (2022). Leverage, competition and financial distress hazard: Implications for capital structure in the presence of agency costs. *Economic Modelling*, 108, 1-18.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Pinar AVCI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Pinar AVCI (100%)

Smith ve Hume: Klasik Ekolde İki Köşe Taşı-Betimsel Bir Karşılaştırma Denemesi

Hülya ÖZİZER¹

¹ Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, hulyaderya11@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1953-2459

Öz: Klasik iktisat ekolünde Smith ve Hume temel yapı taşları niteliğindedir. Eserleri ve eserlerinin izdüşümlerinden türetilen iktisadi ve sosyal düzen modelleri günümüze kadar ulaşmakta; üzerine hala çalışmalar üretilmektedir. Her ne kadar aynı ekole mensup olsalar dahi tarihsel-felsefik referansları, sosyal-antropolojik dayanakları, birey-toplum ve piyasa-devlet ilişkilerine ilişkin bakış açıları önemli farklar içerebildiği gibi modellerinin merkezine insanı yerleştirme ve bireysel faydaya atfettikleri önem açısından da önemli benzerlikler içermektedir. Bu çalışmada, Smith'in Stoacı ve Hume'nin sofist-epikürist doğası; antropolojik dayanakları, model tasarımlarına ilişkin ön koşullar, birey toplum ve piyasa devlet ilişkilerine bakış açıları ve düzen konumlandırmasına ilişkin farklılıkları betimlenmiştir. İktisat yazınında Smith'e haksız yere "bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler" mottosunun merkezinde yer verildiği görülmektedir. 1776 yılında yayımlanan "Wohlstand der Nationen" (WON) adlı eserinde, devletin görünmez eline yüklediği bir dizi görev de Smith'e ilişkin hatalı nitelemenin açık göstergesi niteliğindedir. Hume'un politik yönelimine ilişkin genel tutum onun, klasik liberalizmin temsilcilerinden biri olduğu yönündedir. Bununla birlikte Hume'u muhafazakâr, liberal-muhafazakâr, muhafazakâr-rasyonalist ve faydacı bir düşünür olarak nitelendirenler veya bu nitelendirmelerin tamamının Hume'da kısmen karşılık bulduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Bu çalışma betimsel olarak bu ayrıştırmaya katkı sağlama amacı taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Smith, Hume, Görünmez el, Sosyal kurum.

Jel Kodları: B10, B12, B15.

Smith And Hume: Two Cornerstones Of The Classical School: A Descriptive Comparison

Abstract: Smith and Hume are the pillars of the classical school of economics. The economic and social order models derived from their works and projections of these works have survived to the present day, and studies are still being carried out on them. Even though they belong to the same school, their historical-philosophical references, their social-anthropological grounds, and their perspectives on individual-society and market-state relations may contain significant differences. Still, they also have important similarities in terms of placing the individual at the center of their models and the importance they attribute to individual benefit. In this study, Smith's Stoic and Hume's sophist-epicurean nature, their anthropological grounds, the preconditions related to their model designs, their perspectives on individual-society and market-state relations, and their differences regarding the positioning of the order are described. In the economic literature, Smith is unfairly placed at the center of the "let them do and let them pass" motto. In his 1776 work "The Wealth of Nations" (WON), the series of duties he attributed to the invisible hand of the state is clear evidence of the inaccurate characterization of Smith. The general attitude towards Hume's political approach is that he was one of the representatives of classical liberalism. However, some characterize Hume as a conservative, liberal-conservative, conservative-rationalist, and utilitarian thinker or argue that all of these characterizations partially coincide with Hume. This study aims to contribute to this distinction descriptively.

Keywords: Smith, Hume, Invisible hand, Social institution.

Jel Codes: B10, B12, B15.

Atıf: Özizer H. (2024). Smith ve Hume: Klasik Ekolde İki Köşe Taşı-Betimsel Bir Karşılaştırma Denemesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 189-200. <https://doi.org/10.30586/1437737>

Geliş Tarihi: 15.02.2024

Kabul Tarihi: 13.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Adam Smith (1723-1790) klasik ekolün kurucusu olarak kabul edilmektedir. Klasik ekol, esas itibarla piyasa ekonomisinin kendiliğinden dengeleyiciliğini, rekabet ekonomisindeki fiyat mekanizmasını ve arz – talep arasındaki uyumu keşfetmiştir. Bireysel çıkar ve toplumsal yarar arasındaki bu görülmez otomasyon, piyasa ekonomisi tarafından kurulmakta ve sürdürülmektedir. Klasik okul özelinde Smith ve Hume'nin yeri ve katkıları yadsınamaz. Bu iki iktisatçının çağlar ötesine uzanan bir etkinlik alanı söz konusudur.

Bu çalışma klasik iktisadın temel taşı niteliğindeki iki büyük iktisatçının; temel referansları, tarihsel başlangıç durakları, sosyal-antropolojik yaklaşım farklılıkları, birey ve toplum temelinde referans değerleri ile birey-toplum ve devlet-ekonomi ilişkilerinin düzenlenmesi bağlamında benzeşme ve ayrışmalarına panoramik bir bakış hedeflemekte ve odağın sapmaması için Smith ve Hume'nin temel eserlerinin çerçevesi ile sınırlı kalınmaktadır.

İktisat yazınında Smith'in "*bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler*" mottosunun takipçisi olarak haksız yere nitelendirildiği görülmektedir. Smith dönemi itibariyle bir Manchester liberali değildi; sonradan da bu kategoriye istemsiz dâhil edilmesi de mümkün olmamaktadır. 1776 yılında yayımlanan "*Whlstand der Nationen*" (Ulusların Zenginliği) adlı eserinde, devletin görünmez eline yüklediği bir dizi görev de Smith'e ilişkin hatalı nitelemenin açık göstergesi niteliğindedir.

Haksız itham ve yanlış konumlandırmalardan Smith gibi Hume da payını almıştır. "*Son Britanyalı ampirikçi olan*" Hume'nin çoğu zaman sadece bilgilenme teorisiyle özdeşleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda her iki yazarın temel eserini anlamak için, öncelikle felsefik-tarihsel ve dogma-tarihsel bir sınıflandırmaya gitmek gerekmektedir. Smith ve Hume'nin eserlerini 18 yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan sanayileşme olgusu bağlamında ele almak gerekmektedir. Klasik ekonomi olarak adlandırılan ekonomik liberal fikirlerin ortaya çıkmasını, doğal olarak bu dönüşüm çağı sağlamış olmaktadır. Endüstriyel devrim ve teknolojinin zaferi, sadece ekonomi öğretisinin içeriğini bütünüyle değiştirmemektedir. Aynı zamanda çok farklı çağın doğmasına neden olmaktadır. Bu dönüşüm tam olarak anlaşılmadığı için, ekonominin Adam Smith'le başladığı düşünülmektedir.

2. Felsefik Referansları: Stoacı Smith&Yeni Epikürist Hume

İktisadi ekoller her ne kadar sosyo-ekonomik koşullar tarafından belirlense de temel referans-esin kaynakları çağlar öncesine dayanabilmektedir. Nasıl son kırk yıla kadar iki kutuplu dünyanın geçmişteki izlerini Aristo ve Platon'da bulabiliyorsak, Smith ile Hume'nin de referanslarını Eski Yunan ve Roma'da bulmamız şaşırtıcı olmayacaktır.

Batı düşünsel tarihinde düzen fikri, ilk defa Pythagoras ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Politik ve toplumsal somut bir uyarlamayı ise, ilk defa İyonyalı felsefeci Heraklitos'da görmekteyiz. Heraklitos bu anlamda, dünyayı yöneten bir tanrısal düşünceden bahsetmektedir. Heraklit'in bu kozmopolit öğretisi Stoa tarafından devralınarak ve felsefik sistemin temeli yapılmıştır. Stoacılar özellikle politik alan için ilk "*bırakınız yapsınlar –bırakınız geçsinler*" talebini ortaya koyan felsefe okulu olarak nitelendirilebilir. Stoacı öğretisi eski helenistik- Roma öğretisi üzerinde çok etkili olmakta ve bu şekilde doğrudan Hristiyanlık kültürüne eklenmektedir. Bunda kuşkusuz Hristiyanlık ve Roma'nın evrensellik iddiası da etkili olmuştur. Rönesans'ta Justus Lipsius (1547-1606) stoacı öğretiyi ve Pierre Gassendi (1592-1655) Epikür felsefesini yeniden keşfetmiştir. Stoacılık bundan sonra da pek çok kez Hristiyan teolojisine tesir etmiştir. Bunun en güzel örneği herhalde Leibnitz'in "*önceden belirlenmiş düzenidir.*" Tanrısal düzen en son olarak fizyokratların görünmez doğal dolaşımında kendine yer bulmaktadır. Aynı şekilde Adam Smith de "*Etik Duygular Teorisi*" (Theorie der ethischen

Gefühle) adlı eserinde, stoacılar tarafından çok şey devraldığını göstermektedir.¹ A. Rüstow Smith'teki stoacılık izleri ile ilgili olarak; "Esasında uzun zamandır aynı yönde hareket ettiği için, fizyokratlarla olan teması onun üzerinde çok etkili olmaktadır. Her ne kadar özellikle ekonomi teorilerinde önemli bir farklılık olsa bile ve Smith tarafından benimsenmiş fizyokrat düşüncesi her yerde uygulamaya alınmamış olsa bile, yine de metafizik ve teoloji alanında Smith'in neo-stoacı düşünceleri, fizyokratlar tarafından güçlendirilmektedir." (Rüstow,1960:15) ifadesine yer vermektedir. Stoacılar dünyayı; bir bütün olarak yapılandırılmış, vazgeçilmez kanunlarla düzenlenmiş ve insanın dâhil olduğu büyük bir plan olarak görmektedirler. Bu bağlamda her insan strüktüre uygun davranma imkânına sahiptir.

Epiküros (M.Ö. 341-271) öğretisi, İyonya tabiat felsefesine dayanmaktadır ve batıl inanç, irrasyonelizm, şüpheli inkârcılıktan kurtulmayı hedeflemektedir. Bu noktada özellikle tanrısal eylemlerle gerçekleştirilmeye çalışılan aydınlatma faaliyetleri reddedilmektedir. Epikür'e göre tüm algılamalar gerçektir, çünkü aksi durumda geriye sadece şüphelilik kalır ki, bu da bereketli değildir. Epikürlerin ampirizmini, özellikle algılamaları akliselinden ayırmak istemelerinden anlamakta; bununla birlikte en geç Kant'la birlikte teoriden arınmış gözlemin olmadığını bilebilmekteyiz. Epiküristler, tıpkı Aristo ve Plato gibi, nasıl ahlaklı davranılacağıyla ilgilenmemekte, onlar için sadece mutluluk önemli ve insan sadece mutluluk peşinde koşmaktadır. Bu çok ahlaklı olmayan ve dine düşman bakış açısı, o dönemde epiküristleri oldukça dezavantajlı konuma düşürmektedir ki, radikal yeni epikürist olan Mandeville de aynı sorunları yaşamaktadır.² Sonuçta stoacıların, henüz Hristiyanlık dogmalarından tam arınmamış bir dünyada daha etkin olmaları, şaşırtıcı olmamalıdır.

Hume'un politik yönelimine ilişkin genel tutum onun, klasik liberalizmin temsilcilerinden biri olduğu yönündedir. Bununla birlikte Hume'u muhafazakâr, liberal-muhafazakâr, muhafazakâr-rasyonalist ve faydacı bir düşünür olarak nitelendirenler veya bu nitelendirmelerin tamamının Hume'da kısmen karşılık bulduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır (Yayla, 2002). On sekizinci yüzyılda aydınlanmayı temsil eden iki ana akım, rasyonalistler ve sentimentalistlerdir. Adaletin kökenine ilişkin tartışmalarda rasyonalist ve sözleşmeci yaklaşımlar ile olan ayrımında Hume adalet kuramının temelini empirist bir yönelimle duyguları yerleştirmişti (Türkan ve Aşkın, 2013, s. 26).

Hume'dan çok önce Antik Grek dünyasında ilk defa Sofistler, bilgi edinme etkinliğinde duyularımızın merkezi bir öneme sahip olduğunu söyleyerek deneyim karşısında aklın gücünü değerden düşürmüşlerdir. Söz konusu aktarım kanalı, antik dünyada Epiküros ve Orta çağ'da nominalistler üzerinden geçerek; başını Hobbes, Locke ve Hume'un çektiği aydınlanmanın empirist düşünürlerinin "gerçek bilginin duyum ve deneyim aracılığıyla elde edilebileceği" argümanında gerçek anlam ve ifadesini bulmuştur (Türkan ve Aşkın, 2013: 26). Bilgi edinme etkinliğinde akıl yerine duyuları önceleyen Hume, kendisinden önce gelen Sofist-Epikürist argümanların izinden yürüyerek akıl karşısında duygulara öncelik vermiştir.

Tüm bu harmonik sistemlerin amacı, insanı kaderiyle barışmaya zorlamak ve kaçınılmaz olanı rahatça kabul etmeyi sağlamaktır. Stoacıların temel ilkesi, herkesin doğal davranması ve düzenin bunun sonunda tesis edilmesine dayanmaktadır. Ama bu düşünce dini teizm veya deizm düzlemine yansıtıldığı zaman, ortaya problemler çıkmaktadır. Heraklit bile dünya planında var olan sapmaların, salt sübjektif insani yorum hatalarına dayandırmaya meyillidir. Sonuçta insan, tanrısal ve bu yüzden kompleks olan düzeni anlamaya muktedir değildir. Fakat burada esas soru, tabiat kelimesinden kimin ne anladığı olmaktadır. Heraklit, Stoa ve daha sonra Comte, St. Simon bu normu tabiat kanunlarında görmektedir. Hume ve Smith ise bu normun

¹ Eski stoacılar, bizim her olayı, yaratanın planlamış olduğu zorunlu bir planın parçası olarak görmemiz gerektiğini düşünüyordu, çünkü sonuçta her şey yaratan tarafından belirleniyor ve gerçekleştirilen her eylem düzenin tesisi ve insanın mutluluğuna yönelikti.

² Mandeville'i yorumlayanlar tek taraflı olarak onun eserinin sadece "arı fabeli" bölümüyle ilgilenmiştir ve bunun ardından gelen açıklamaları görmezden gelmişlerdir. Oysa berrak bir araştırma, Mandeville'in kurumların gerekliliğine inandığını gösterir.

insan tabiatında gizli olduğunu düşünür ki, bu şekilde bireysel ve dinamik hale gelmektedir.³

3. Teorilerinin Ön Koşulları

Bir düşün insanının, insana bakışına ve toplumsal yaşama ilişkin tezlerini analiz edebilmek için, yaşadığı, şekillendiği ve/veya şekillendirdiği sosyal yapıyı iyi okumak gerekmektedir.

3.1. Hume'nin Antropolojisi

Hume dindar ve Kalvinci yetiştirilmiş olmasına rağmen, kendisini bunu benimsememekte ve stoacı ideali benimsemektedir. Hume dine düşmandır; bilgilenme teorisi ve ampirik motifli şüpheciliğine baktığımızda, bu çok da şaşırtıcı olmamaktadır. Bu tutumu ona büyük zararlar vermektedir.⁴ Fakat Hume tıpkı Popper gibi "istenmeyen neticeleri beraberinde getirir de hakiki rasyonalitenin bütünselliğini" benimsemektedir (Popper,1958:203).Hume antropolojisinde ve toplum teorisinde özellikle kilisenin doğal olmayan öğretilerine karşı çıkmakta ve aynı zamanda rasyonalist tandansları da eleştirmektedir. Buna rağmen Hobbes ve Hutcheson ile Shaftesbury'nin teorilerini sentezlemeyi başarabilmektedir.⁵

Hume'nin *eudämonistische* manevi teorisi, sübjektif temellere dayandığı için meşruluk problemi yaşamamaktadır. Burada değerlendirme kriteri nihayetinde insanın içindedir. Hume'nin teorisi mono-kozal olduğu için, dini temelli bir teoriden daha ilginçtir: "Eğer hoşunuza giden şey ahlakiyse, o zaman bunun etik değerlendirmesi yapıldığında, dini kökenli bir teoriye göre avantajlı olduğu görülür, çünkü sonuçta maneviyatı ve ahlaki aynı motiflerle açıklar. Hume'ye göre, insan ahlaki davranır, çünkü bu şekilde hoşlandığı işleri yapmaktadır."⁶ (Streminger, 1995: 87).

Hume'nin eserinde antropolojiyle toplum teorisi kesin bir şekilde birbirinden ayrılmamaktadır. Çünkü toplum teorisi bir insan resmine dayanmak zorundadır, aksi takdirde metafiziksel temellere kaymaktadır. Hume için "insan tabiatı" fikri ön plandadır, fakat bugünkü gibi bireysel etik ve sosyal etik ayrımı yoktur. Hume ahlakçılığın merkezi önemine dikkat çekmekle birlikte bunu dini akliselime dayandırmayı kabul etmemektedir.

Hume'nin bilgilenme teorisine göre böylesi bir akliselim çıkarımı, ancak kesin değişmez bir maneviyatın varlığı altında olabilmektedir. Hume'ye göre akliselim yerine, manevi hükümlerde bulunmak için ahlaki bir hisse ihtiyaç vardır (Hume,2004: 212). Sonuçta "ahlak, bir değerlendirmenin ötesinde, daha ziyade hissedilen bir olgudur."⁷ Nereden sorusunaysa, başka bir soruyla karşılık vermektedir: "Bu izlenimler hangi türdendir ve bizim üzerimizde hangi şekilde etkili olurlar?" (Hume, 2004, s. 212). Hume bu soruyu tam epikürcü bir edayla yanıtlamaktadır: "Bizim ahlaki ve ahlaksızlık olarak ayırt ettiklerimiz, esasında arzu ve arzusuzluktan başka bir şey değildir" (Hume, 2004, s. 212). Hume, manevi kavramları sekülerleştirerek teolog ve rasyonalistlerin önsel ve statik olan kavramının yerine, zamana dayalı bir kavram kullanmakta ve bunun meşrulaştırılmasını daima toplum içinde yaşayan bireylere bırakmaktadır. Bu şekilde köken aynı zamanda meşruiyet zemini oluşturmaktadır. Hume'nin insan tasvirini üç temel seküler ilkeden hareket ederek tespit etmek mümkündür:

- Doğal erdemler
- Yapay erdemler
- Manevi dil kullanımı

³ Bu sorunun yanıtlanması, toplumsal teori ve bunun sosyoloji içerisindeki yeri için belirleyici niteliktedir. Burada kolektivist-rasyonalist ile bireysel-evrimsel toplumsal teori arasındaki fark billurlaşmıştır.

⁴ Arkadaşı A. Smith sadece o kilise tarafından kabul görmediği için Glasgow'da öğretim üyesi olabildi.

⁵ Hobbeci "doğal ortamda" insanın egoist tabiatı nedeniyle, herkes birbiriyle çatışma halindedir. İnsan rasyonel bir varlık olduğu için, düzeni tesis etme işi devlete kalır. Devletin sanal düzeniyse nihayetinde insanın vahşi tabiatını dizginler.

⁶ (Streminger, 1995:87). Burada "hoşlanma" kelimesi günümüz anlamıyla değerlendirilmemelidir, metnin orijinali yoktur.

⁷ Burada *sentiment* kelimesi İngilizceden his olarak çevrilmiştir, ama daha çok bazı davranışlarda bulunma eğilimine işaret eder. (Kullenkamp 1985).

Doğal erdemler antropolojiye; yapay erdemler toplum teorisine yönelik iken manevi dil kullanımı her ikisinde karşılık bulmaktadır. Aynı zamanda doğal erdemler ve manevi dil kullanımı, insan doğası ile ilgiliyken yapay erdemler bireylerin karşılıklı iletişimlerinin “doğal sonucu” olarak karşımıza çıkmaktadır ve açıkça toplumsallaşma derecesine bağlı olmaktadır.⁸

3.1.1. Doğal Erdemler

Bu erdemler Hume için doğaldır, çünkü belirli bir kökene dayanmamaktadırlar. Hume sadakat, rahatlık, anlayış ve özellikle “sempati”yi bu erdemler arasında saymaktadır.⁹ Sempati burada, diğerlerinin içinde buldukları duruma-konuma katılmak istencidir. Bununla birlikte bu dilek ve diğer erdemler duygusal alanla sınırlı kalmaktadır. Sonuçta ahlaklı varlık olan insan ve onun erdemleri, sadece aile ve arkadaş çevresiyle sınırlı kalmakta ve Shaftesbury ile Hutcheson’un iddia ettiği gibi ilerisine geçmemektedir.

3.1.2. Yapay Erdemler

Hume’nin toplum teorisinde yapay erdemler ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Hume şu sözleri sarf etmektedir: “Burada iki sorunun yanıtını inceleyeceğiz. İlk olarak hukuk düzeninin normlarının insan sanatıyla nasıl tespit edildiğini araştıracağız. Diğeriyse bizi yöneten nedenler araştırılacak, yani bu normların oluşumunda etkili olan ahlakı sıfatlar ele alınacaktır” (Hume, 2004, s.227). İlk soru motife, ikincisiyse meşruluğa yöneliktir. Ama önce ilk soruya bakalım: “Tabiat dünya üzerinde yaşayan hiçbir hayvana zalim davranmamakta, sadece insana zalimlik yapmaktadır. İnsanın sayısız ihtiyacına karşın, bunları tatmin edecek çok az sayıda vasita sunulmaktadır. İnsan sadece toplumsallaşarak bu noksanlıklarını giderebilmekte, hatta üstün duruma geçebilmektedir.” (Hume, 2004, s. 227). Sonuçta motif olarak, ancak toplumsallaşma sonucu noksanlıkların giderilebildiğini görebilmekteyiz. Hobbes ve onun egemenlik antlaşmasında belirgin bir analogi görülmektedir ki, sebeplerin negatif yerine pozitif olması bu durumu değiştirmemektedir. Hume için rasyonalist bakış açısı yeterince net değildir.

3.1.3. Manevi Dil Kullanımı

Kapsamlı olarak düşünüldüğünde, sadece ahlaklı dil kullanan bir kişi, ahlaklı düşünebilmektedir. Yapay erdemler bir faydanın tasavvuru doğrultusunda oluşurken, manevi dil kullanımı bunun hükmünü vermektedir.

“Eğer kişi düşmanını veya karşıtını, rakip olarak tanımlıyorsa, o zaman kendi özel durumu itibarıyla duygularını ve kendi saygınlığını dillendiren bir ifade kullanmakta; nefret veya çürümüşlük gibi ifadeler kullanıyorsa, o zaman başka bir dil kullanmakta ve kendisini dinleyen kişilerin onun bu ifadesine katılmasını beklemektedir. Dolayısıyla bu noktada kendi özel durumu, diğerlerinin durumuyla örtüşmelidir. Ayrıca insan tabiatının genel bir prensibini betimlemeli ve herkes için uygun görünen bir tutum belirlemelidir. Eğer bu insanın toplum için zararlı nitelikler taşıdığı belirtilirse, o zaman insanlık prensibine değinmiş olur ve herkesin kısmen de olsa ilgili olduğu bir bahsi açmış olmaktadır” (Hume, 2003, s. 200). Genelden özele indikçe her sedülde Hume’nin betimlemesi kristalize olmaktadır. “Düşmanımızın iyi nitelikleri bizi üzmemekte, ama yine de bizim saygımızı kazanabilmektedirler. Bir karakter sadece ve sadece bizim çıkarlarımız ve ilgi alanımıza temas etmediği takdirde, bizim onu ahlaklı ve ahlaksız olarak tanımlama yetimiz doğmaktadır. Tabi ki duygular ve çıkarlar kolaylıkla karıştırılabilir ve birbirinin devamı olarak görülebilmektedir. Ama bununla birlikte bir düşmanı kötü olarak tanımlamadığımız durumlar çok nadirdir. Sonuçta karakter sahibi ve hüküm kabiliyeti olan bir kişi bu tür yanlışlara düşmemektedir” (Hume,2004:214). Ancak manevi dil kullanımının oluşturduğu bu mesafe sayesinde, inter-sübjektif geçerli etik hükümler vermek mümkün olmaktadır. Manevi dil kullanımı sayesinde, söz konusu durum kendi çıkarımız çerçevesinde değerlendirilmektedir. Sübjektif hükümler vardır, ama manevi dil

⁸ Hume için “doğal sonuç” bir otomatiklik içermez. Hume için bir toplum her an ilerleyebilir veya gerileyebilir.

⁹ Burada sempati kelimesi, günümüzdeki empati kelimesi anlamındadır.

kullanımıyla inter-sübjektif hükümler verilebilmektedir. Gerçi bu hükümler objektif değildir, ama zamana ve mekâna bağlıdır. Sonuçta Hume için tanrısal bir hukuk yoktur.

3.2. Smith'in Antropolojisi

Smith'in temel duruşu, özellikle Kant'ın manevi değerler tanımıyla karşılaştırıldığında belirginleşmektedir. Kant'a göre bir davranış manevi anlamda, eğer görev bilinci doğrultusunda iyiliğe işaret ediyorsa iyidir, eğilimler doğrultusunda değildir. Smith'in bundan daha yüksek ve metafiziksel niteliği olan bir ahlak kavramı yoktur. Smith'e göre, bir kişi olabildiğince içsel güdülerini takip ediyorsa ve bu konuda kendi kendine sadıksa, manevi anlamda iyidir.

Smith, ahlakı doğal dürtülerden ayırmayarak hem Hobbes'in antropolojik "*homo homini lupus*" anlayışına hem de Kalvinist Hristiyanlığa¹⁰ karşıt doğal ahlaki dürtüler dayanan bir insan resmi çizmektedir. Bu dürtüler esas itibarla şunlardır:

- Sempati
- Aç alma hissi
- Sevilme isteği ve bu sevgiyi hak etme duygusu

3.2.1. Sempati

Smith sempati olarak bizim her türlü eyleme yönelik anlayışımızı tanımlamaktadır. Bunun bir tezatlık veya rahatsızlık oluşturmadığı açıkça görülmektedir. "*İnsan ne kadar egoist olursa olsun, yine de tabiatında başkalarının kaderine dâhil olma isteği, bunlardan mutlu olma isteği vardır, üstelik bunu hiçbir çıkar sağlamadan sadece buna tanık olmanın keyfiliğiyle yapmaktadır*" (Smith, 2010, s.1).

İnsanlar, kendilerini diğer insanların yerine koyma konusunda doğal bir ihtiyaç içindedir. Sempati sonuçta, varsayma dayalı bir rol oyununda, koşullara uygun bir katılımdır. Olumsuz hislere karşı sempati daha düşüktür, örneğin nefret gibi. Buna karşın cesaret, insanlık, yardım severlik gibi olumlu hislere yönelik sempati daha yüksektir. "*Asla kendi doğal konumumuzdan uzaklaşmadıkça ve kendimize belirli bir mesafeden bakmadıkça, kendi algımızı ve davranış nedenlerimizi göremeyiz. Ama bunu sadece ve sadece, kendimizi başkalarının gözüyle görmeye çalışmaktan başka bir yolla yapamayız. Hükümde bulunurken, mutlaka diğerlerinin vermiş olduğu hükümleri gözetmekteyiz. Sonuçta biz davranışımızı, yabancı birinin yapacağı gibi kontrol etmeye çalışmaktayız*" (Smith, 2010, s.167). Doğal dürtüler bu süreç üzerinden denetlenmektedir. Smith burada kişinin çıkarını ön plana çıkartmak istememektedir. Sempati isteği, bu bağlamda insani davranışın önemli bir temel taşı oluşturmaktadır.

3.2.2. Aç Alma Hissi

Smith, benzer şekilde insanları birbirinden uzaklaştıran ve toplumun dağılmasına yol açan duygular olarak "*kızgınlık*", "*nefret*" ve "*aç alma*"dan bahsetmektedir. Bu duygular, yalnızca insanın ruh halini nitelenemekte aynı zamanda insanın tutum ve davranışlarını da betimlemektedir.

Aç alma isteği, insan davranışının ikinci önemli temel taşıdır. Sempati her ne kadar inter-sübjektif anlayışı güçlendirse de egoist dürtüleri baskılayamamaktadır. *Vergeltungsgefühl* (misilleme hissi) her insanda olan bir güdüdür ve insanı kötülüğe kötülükle karşılık vermeye zorlamaktadır. Ama bu güdü, eğer kişinin kendisi haksızlık yaptıysa, diğer insanlara yönelik olamaz. Çünkü bu şekilde ortaya vicdan meselesi çıkmaktadır. Sonuç itibarıyla "*aç alma hissi*", adalet ve erdem üzerine kurulmaktadır.

Bu bakımdan "*duygu*"lar kişinin yalnızca iç dünyasında oluşan bir duygusal deneyim olarak değil, fakat aynı zamanda "*gözlemci*" tarafından izlenebilen bir davranış ya da tutum olarak da düşünülmelidir. Smith'in ahlak kuramında "*davranış*", "*duygu*"yu izlemektedir. Bu bakımdan düşünürün ahlak kuramında ahlaki yargılamaya konu olan

¹⁰ Kalvinist Hristiyanlık insan tabiatının bozulmuş ve çürümüş olduğunu varsayar ve bunun sadece tanrının merhametiyle kurtulabileceğini düşünür.

unsurlar yalnızca duygular değil, fakat aynı zamanda bunların sonucu olan “davranış”lardır (Büyük, 2007, s.7).

3.2.3. Sevilme İsteği

Son doğal dürtü, sevilen kişi olma isteğidir. Smith’e göre bu hedefe sadece kendimize tarafsız gözle bakabildiğimiz ölçüde ulaşabilmekteyiz. Tarafsızlık ise, kendimizi bağımsız bir üçüncü kişinin konumunda gördüğümüz zaman gerçekleşmektedir.

Smith, Ahlaki Duygular Kuramı’nda, insanın kendi duygu ve davranışları hakkında vardığı ahlaki yargıların kaynağını analiz etmekte ve diğer insanları yargılamak için tutumların kişinin kendi kendini yargılama sürecinde de geçerli olduğunu ifade etmekte ve kendi duygu ve davranışlarının ahlaki açıdan uygunluğuna onay verebilmek için, kendisini diğer insanların yerine koymaktadır (Smith, 2010, s.186).

Smith, insanın kendi davranışlarını diğer insanların gözünden izleme yeteneğinden bahsederken, gerçek gözlemci dışında farklı nitelikte bir başka gözlemcinin varlığını da ortaya koymuş olmaktadır. Smith’in ideal ya da tarafsız olarak nitelendirdiği bu gözlemci: “Akıl, prensip, bilinç, kalbin sakini, içerideki adam, davranışımızın büyük yargıç ve hakemidir. Ne zaman başkalarının mutluluğunu etkileyecek şekilde davranacak olsak, en cüretkâr tutkularımızı şaşkına çevirebilen bir sesle, bize kalabalığın [içinde] yalnızca birisi olduğumuzu (...) hatırlatır.” (Büyük, 2007, s. 22).

Smith’e göre “iyi kabul edilen”, tarafsız üçüncü kişi tarafından tanımlanmaktadır. Dolayısıyla burada söz konusu olan ne Kant’ın “saf akliselimi” ne de tanrısal bir kanundur. İyi olan burada bir ölçüde bir değişime tabi ve sadece bireysel bir temele sahiptir. Smith’in tarafsız gözlemcisi, aynı zamanda kendi çıkarına uygun olmadığı halde olayları “iyi” olarak değerlendirebilmektedir.

4. Birey ve Toplum

Felsefik ve sosyal-antropolojik olarak farklı temellerden beslenen iki düşünürün birey-toplum ve piyasa-devlet ilişkilerine ilişkin tasarımlarının da farklılaşması kaçınılmaz olmaktadır.

4.1. Bir Görev Olarak “Uyum”

Sosyal teorik bilgilenmeye göre, büyük gruplardaki davranış niyetleri ve davranış sonuçları birbirleriyle uyumlu olmak zorunda değildir. Burada Smith’in eseri önem kazanmaktadır, çünkü Smith, bireysel davranışların spesifik toplumsal izdüşümlerini, piyasa ekonomisi içinde analiz etmektedir (Schumpeter, 1954, s. 142). Bununla birlikte Hume’nin duygusal yakın alan – uzak alan ayrışımı unutulmamalıdır. Hume bu noktada tamamlayıcı bir fonksiyon üstlenmekte ve toplumsal önem addeden fenomenleri tanımlamaktadır.

Smith “*Wohlstand der Nationen*” adlı eserinde özellikle merkantilistlerin dogmalarını ayrıntılı şekilde incelemektedir. Çünkü tanrı tarafından koyulmuş olan düzen, burada bir tezatlık içerir ve çözülemez niteliktedir ki, bu yüzden ortaya pek çok yorum çıkmaktadır. Zira eğer bu düzen tanrının isteğiye ve tabiata uygunsaydı, o zaman sapmalar nasıl açıklanacaktır? Doğal düzeni savunan fizyokratlar, burada Smith’in tam karşısında yer almaktadır. Fizyokratlar için “pozitif düzen” zamana bağlı ve geçici olan düzendir, “doğal düzene” giden yolda ara bir istasyon niteliğindedir. Ama bu ara istasyonlar, ancak devletin “doğum desteğiyle” aşılabilir niteliktedir. Uyum bu şekilde verilmiş durumdadır ve burada sadece ortaya çıkarılmalıdır (Smith, 2009, s.312).

Yeni stoacı olan Smith için durum farklı görünmektedir. Uyum ancak doğal davranışla oluşabilir ve bunun için büyük devlet müdahalelerine ihtiyaç duymamaktadır. Her küçük doğal davranış, bütünün oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu stoacı formül Smith’de “görünmez el”e dönüşmektedir. Smith epikürist olmadığı için, eserinde din ve tanrısal uyum bir rol oynamaktadır.

4.2. Hume'de Yapay Erdemler

Hume etkin bir hukuk düzenini toplumsal birliktelik için zorunlu görmektedir. Bu kurallar olmadan, toplum içinde düzen olamamaktadır. Bu noktada özellikle bu hukuk kurallarının oluşması ve uygulanması önemlidir. Ona göre bu sadece *"insanın doğasından"* ve insanların birlikte yaşaması için gerekli olan ortam düşüncesinden elde edilebilmektedir (Vanberg, 1975, s. 17). İşte bu noktada Hume'nin yapay erdemlerinin ele alınması gerekmektedir. Doğal erdemlerden farklı olarak, yapay erdemler doğuştan gelmemekte ve süreç içinde oluşmaktadır. Yapay erdemlerin oluşması için normlar ve kurumlar duygusal uzak alan olmak üzere iki neden vardır.

1. Kaynakların kıtlığı (Ekonominin temel sorunsalı)
2. Doğal erdemlerin sınırlı etkinlik alanı. Bundan dolayı duygusal uzak alan kurallarla düzenlenmek zorunda kalınmıştır.

Hume, kıt kaynaklar ve bunun sonucu olan özel mülkiyet çıkarımına büyük önem addetmektedir: *"Eğer tabiat tüm ihtiyaç ve dileklerimiz karşılayabiliyor olsaydı, hukuk oluşumuna gerek kalmazdı. Ayrıca bu durumda şu anda insanlar arasında süregelen mülkiyet zorunluluğu da olmazdı"* (Hume,2004:238). Hume bu bölümün hemen ardından duygusal yakın ve uzak alan arasındaki farkı vurgulamaktadır. Yakın alan karı-koca ve arkadaşlar arasındadır. Uzak alandaysa aktörlerin bireysel çıkarları ağır basmaktadır. Dolayısıyla insanlar öncelikli olarak çıkarları doğrultusunda davranmaktadır. Bununla birlikte bu çıkarlar, sonuçta hukuk kuralları uygulamalarıyla sınırlandırılır. Bununla birlikte insan var olan normlara karşı çıkmak için doğal bir eğilim içindedir. Üstelik bu eğilim, kötü örneklerin oluşmasıyla birlikte güçlenmektedir. Fakat insan sonuçta bu psikolojik oluşumları anlayabilme yetisine sahiptir ki, Hume'yi anti-rasyonalist ve hisçi olarak göstermenin absürtlüğü de burada yatmaktadır. İnsan bu sorunları aşabilmek için, özgür iradesiyle kurallara uyma basiretini göstermektedir. Peki ama bu *"zorunluluk"* nasıl oluşmakta ve söz konusu *"zaman önceliği"* bağlamında nasıl formüle edilebilmektedir? *"tabiatımızda belirgin bir değişiklik yapmak mümkün olmadığı için, o zaman var olan durumumuzu, hukuk normları içinde çıkarımıza uygun hale getirmeye çalışmalı, buna uyulmadığı takdirdeyse, çıkarımızın zedelendiğini bilmeliyiz"* (Hume,2004: 286). Sonuçta kurallar çerçevesi duygusal uzak alan için belirleyicidir ve Hume'ye göre yurttaşlık esasının temeli, söz konusu kurallara uymaya çalışan ve olabildiğince nötr olan kişilerde yatmaktadır. Bu kişiler özellikle *"şu anki konumları itibarıyla toplum içinde mutlu olan kişilerdir"*. Hume, liberalizm içindeki hukuk – devlet felsefesinin kurucusudur ve bunu özellikle kişisel özgürlüğe dayandırmaktadır. Bu yüzden erklerin ayrılması düşüncesi Hume'de çok ön planda değildir.¹¹

Buchanan ise Hume'de *"koruyucu devlet"* fikrinin yanında *"prodüktif devlet"* ifadesinin de bulunduğunu belirtmektedir. *"Hukuk düzeninin korunması bir hükümet için sadece var oluş meselesi değildir"* (Hume, 2004: 287). Devlet sonuçta genel refah konusunda aktif bir rol üstlenmelidir. Hume bu noktada *"kamusal yarar"* için kurallar çerçevesinin önemine vurgu yapmaktadır. Hume, belirgin bir şekilde yakın alan ve uzak alan arasında bir ayrıma gitmektedir. Yakın alanda, kişisel yaptırım potansiyeli yeterlidir. Anonim toplumdaki yaptırım potansiyeli ise normlar ve hukuk düzeni üzerinden tesis edilmektedir. Bu ikinci basamak özellikle Smith'de ayrıntı bir şekilde işlenmiştir. Burada küçük gruplar ve iş bölümüne dayalı bir toplum arasındaki kökensel fark ortaya konmaktadır.

Kurumların oluşmasının nedeni kıt kaynaklar ve doğal erdemlerin yeterince etkin olmamalarıdır. Bireyler için birlikte yaşam kurumlar üzerinden daha uygundur. Hume sosyal kurumların oluşumunu fonksiyonel olmaktan ziyade, aktöre dayalı olduğunu açıklarken, esasında metodolojik bireysellik mantığında hareket etmektedir. Hayek (Hayek,1994:237) bu noktada Hume'un gerçekte Darwin'den önce evrim kavramını

¹¹ Montesquieu eseri olan "De l'esprit des lois", Hume'nin eserinden 8 yıl sonra yayımlanmıştır.

oluşturduğunu ileri sürmektedir. Çünkü bu kurumlar zaman içinde büyümüş ve gelişmiştir.

4.3. Smith'in Optimal Devlet Faaliyeti Üzerine Düşünceleri

Smith'e göre, ahlaklı ve bilge bir insan, her zaman toplumsal çıkarı kendi çıkarının önünde görmektedir. Smith bu insanların azınlıkta olduğunun; endüstrileşmeyle birlikte toplum içinde büyük dönüşümler olduğunun ve artan işgücüyle birlikte, yakın alan ilişkilerinin dışında bir dizi anonim ilişkilerin ortaya çıktığının farkındadır (Rosenberg,1981:1). Smith, küçük gruplarda (örneğin göçebe çobanlarda) devletin kurumsallığına ihtiyaç olmadığını belirtmektedir. Ayrıca ona göre aile birlikteliği, ancak devlet yeterince güvence sunduğu zaman gevsemeye başlamaktadır. Duygusal yakın alanda, yukarıda Hume'ye özgülünen erdemler Smith için de geçerlidir. Uzak alandaysa devlet kanun yaptırımıyla uyumlu bir birlikte yaşamı oluşturmaktadır. Her ne kadar manevi davranışları vurgulamış ve bireysel çıkar üzerinden yapılan mono-kozal davranış yorumlarını reddetse de toplumun altürüstlük dışında var olması mümkün değildir (Fabel,1950: 319).

"Hukuk devletinin" en önemli görevi güvenlik ve adalettir. Smith bununla birlikte devletin görünen eline daha fazla görev yüklemektedir. Fakat buna geçmeden önce Smith'in "*istasyon (evre) teorisine*" değinmeliyiz.¹² Bizim bugün avcı ve toplayıcı olarak tarif ettiğimiz toplumlarda, insanlar yabani hayvan ve meyveleri yiyerek hayatta kalmaktadır. Ama artan nüfus yüzünden bundan vazgeçmek zorundadırlar ve gıda maddeleri depolanmaya başlamaktadırlar. Smith'e göre bu maddelerin fazla dayanıklı olmaması, çoban-toplulukların doğmasına neden olmaktadır. Ama bu da beslenmek için yeterli olmayınca, toprak işlenmeye başlamaktadır. Artık tarım evresi başlamıştır. Bu üçüncü evrede iş bölümü gelişmekte ve takas ekonomisinin daha kompleks formları ortaya çıkmaktadır. Burada tüccar sınıfı ortaya çıkıyor ki, iş bölümü olmayan bir toplumda bu mümkün olamazdı. İş bölümü geliştikçe ortaya yeni üretim teknikleri çıkmaktadır. Piyasa süreçleri üzerinden ki, bunlar merkezi olmasa da fiyatlar üzerinden idare edilmekte ve yoğun bir ticaret hacmi oluşmaktadır. Bu durum özel mülkiyetten ziyade, iş bölümünün getirdiği bir kazançtır. Makinelerin kullanımıyla birlikte endüstri toplumu doğmaktadır. Smith'e göre iş bölümü derecesi, bütünüyle piyasanın büyüklüğüne bağlıdır.

Smith için bu (dört) evre teorisi oldukça inandırıcıdır, çünkü en doğal ve bu yüzden en iyi gelişim olanağını sağlamaktadır¹³ Öncelikle temel ihtiyaçlar karşılanmaktadır, daha az önemli olan ihtiyaçlar ancak bundan sonra gelmektedir (Smith,2009, s.314). Smith "*Das natürliche Wachstum des Wohlstandes*" (Zenginliğin Doğal Büyümesi) isimli üçüncü kitabının ilk bölümünde, bu tezinin neden ampirik olarak ispatlanamadığını irdelemekte ve bunu eski miras hukuku gibi konulara bağlamaktadır. Piyasa mekanizmaları, her ne kadar insan müdahalesi olsa da uzun vadede doğal ve pozitif bir ekonomik gelişim sürecini beraberinde getirmektedir. Ama Keynes'le birlikte "*In the long run we are all dead*" mantığını krizler ile içselleştirdiğimiz için, Smith'in bu noktada ortaya sürdüğü somut devlet görevlerine değinmemiz gerekmektedir.

Smith'de piyasa sürecinin görünmez el tarafından koordine edildiği ve bunun devlet tarafından düzenlenmediği bilinmekte ve bu "*spontane süreçlerin*" çerçeve kurallarının önemi ortaya çıkmaktadır (Rosenberg, 1981, s.23). Smith'in devlete yüklediği kurallar, iş bölümüne dayalı piyasa ekonomisinin merkezi kurumlarının oluşturdukları negatif etkiler göz önüne tutularak şekillenmiştir. Smith piyasanın başarısızlığının, yani piyasa süreçlerinin negatif sonuçlarının bilincindedir ve bunları devlet müdahalesi veya kurallar aracılığıyla önlemek istemektedir.

¹² (Streminger , 1995, s. 164) bu noktada Fransız aydınlanmacı Turgot'un çok benzer düşüncelere sahip olduğunu belirtiyor. Bununla birlikte Smith bunlara dayanmıyor ve Mandeville'in düşüncelerini benimliyor.

¹³ Tabiat kavramının iki anlamı kullanımının uzun bir geleneği vardır: tabiat 18. Yüzyılın pek çok bilim adamında olduğu gibi Smith içinde var olan bir bilgilenme seviyesi ve gerçekleştirilmesi gereken bir idealdir. Tabiat kavramının bu ikili kullanımı Plato, Aristo, stoacılar, Romalılar ve ortaçağ hukukunda da görülür. – (Streminger 1995, s.166).

İskoç manevi felsefesinde “*spontane düzen*” kavramı önemli bir yer tutmaktadır, ama bu spontane düzen içinde oldukça “*belirleyici bir sınırnın*” çizilmiş olduğu unutulmamalıdır. Başlangıç seviyesinde “*kişisel çıkar*” toplum için yeterli iken, belirli bir kompleks yapıya ulaştıktan sonra toplum farklı bir düzlemde manevi değerler üretmelidir ki, bu artık kişisel çıkarlarla mümkün olamamaktadır. Sosyal etik sonuçta, oyun kuralları ve oyun hamleleri vasıtasıyla ortaya çıkan sonuçlardan sorumludur. Smith Wohlstand der Nationen’de devlete geniş yer ayırmaktadır, ama bunlar daha ziyade uygun vergi ve kontrol mekanizmalarına değinmek içindir. Smith’e göre devletin görevleri, artan ekonomik gelişimle beraber artmaktadır. Ama bunun devletin ekonomi içindeki payının da arttığı anlamına mı geldiği, bilinmemektedir.¹⁴

Smith’te Devlet bunun dışında iki noktada daha incelenir: *piyasa ekonomisini destekleyici fonksiyon üstlenmesi ve negatif sonuçları bir sistem üzerinden kanalize etmesi*. Smith aslında burada asimetrik enformasyon sonucu ortaya çıkan “*moral-hazard*” problemine değinir. Smith burada negatif teşviklerin yerine pozitif teşvik ikame etmeyi önermektedir. Devletin ilk görevinin piyasa ekonomisini desteklemek olduğunu, kamusal mallar problemine dayandırmaktadır. Henüz net kavramlar kullanmamış olsa da alt yapı tedbirleri konusundaki açıklamaları oldukça berraktır. Smith kamusal mallar ifadesiyle (adalet ve güvenliğin yanında) “*yollar, köprüler, kanallar ve limanları gibi*” altyapıyı kastetmektedir (Smith, 2009, s.646). Smith’e göre bu yatırımlar “*devletin kaynaklarını kullanmadan*” oluşturulabilir. Bir diğer önemli noktaysa, merkantilizmde sıkça rastlana “*ayrıcılıkların*” kaldırılmasıdır. Devlet toplumsal amaçları takip etmekle yükümlüdür ve Devletin aksiyom çerçevesi önce bilimsel yolla tespit edildikten sonra yürürlüğe girecektir.

“*Smith için en korkunç öngörülerden biri, nefret uyandırmış olan tüccar ve fabrikatörlerin, tüketicilerin zararına olabilecek şekilde politikacılarla anlaşmaları olasılığıdır*”. (Smith,2009:660) Bu bahtsız birliktelik, genel görevlerle vazifelendirilmemiş devletin varlığında, tekrardan bir merkantilist durumun ortaya çıkmasına yol açardı.

Büyüyen pazarlar ve iş bölümü bununla birlikte negatif etki de yaratır ve bu devlet için ikinci bir sorun anlamına gelir. “*Devletin görünen eli, görünmeyen elini desteklemelidir, çünkü bu durumda piyasa mekanizmaları farklı bireysel çıkarlar doğrultusunda pozitif bir bütün oluşturmazlar*” (Streminger 1995, s.178). Bu durum Smith’de özellikle işçiler bağlamında hissedilir. Her ne kadar Smith maaş pazarlıklarına devletin karışmaması gerektiğini savunurken, devletin yine de fakir ve zayıfların lehine tavır alması gerektiğini düşünüyor. (Streminger, 1995, s.179). O dönemde endüstrileşmeyle birlikte ortaya paradoksal olarak eğitim sorununu ortaya çıkarmıştır. Halkın büyük bölümü sadece yaptığı işle ilgileniyordu. Smith’in tespitleri bu noktada Marks’ı hatırlatmaktadır: “*Artan iş bölümüyle birlikte halkın büyük bölümü yaptığı işle geçinmeye başladı ve bu insanların akliselimini de şekillendirdi. Bütün gün basit el işi yapan biri, zihinsel faaliyete ihtiyaç duymamaktadır ve zaman içinde bunu kullanmayı unutmaktadır. Sonuçta bir varlığın olabildiği ölçüde dar kafalı ve tek düze biri olup çıkıyor*” (Smith, 2009, s.662).

İş bölümü ve uzmanlaşma, bu şekilde eğitim sorununu ortaya çıkarmış ve Smith bunu kesin olarak devletin vazifesi olarak tanımlamıştır. Smith burada basit insanların asla varlıklı insanlar kadar eğitilemeyeceğini belirtir, ama “*yazma-okuma-hesaplama gibi temel eğitimi*” almaları gerektiğini vurgular. Ona göre “*devlet küçük bir harcamayla bu eğitimi verebilir, hatta halkı bunu zorlayabilir*” (Smith, 2009, s. 665). Smith devletin bunun için fakir çocuklar için ücretsiz okul açması gerektiğini savunmaktadır.

Smith, genel ekonomik düsturlardan kaçınır ve sosyal bilimlerde her daim gerçek olan ifadelerden uzak durur. Smith’e göre devlet harcamaları, ödeme gücüne ulaşabilmek amacıyla artan oranlı vergilendirmeye karşılmalıdır. Ona göre zenginlerin özel mülkiyet, kamusal güvenlik ve adalet gibi kurumların yaşamasında daha fazla çıkarları bulunmaktadır.

¹⁴ Streminger ve Müller bu noktada “devlet oranı” kelimesini okudukları iddia eder, ama esasında böyle bir ifade yoktur. Devlet harcamaları bu durumda mantıklı olarak zaten yükselir.

5. Sonuç Yerine

Görünmez elin özgülendiği Smith ticaret düzeni ile ticaret boyutunu birbirinden ayırmıştır ki, görünmez el burada aracı (mediator) olarak işlev görmektedir. Bununla birlikte görünmez el hatasız değildir, çünkü bir toplumun resmi ve gayri resmi kurallarıyla idare edilir. Yakın duygusal alanda gayri resmi kurallar (doğal erdemler) etkindir. “Devletsiz toplumlardaysa” gayri resmi özel yaptırım ve gayri resmi kolektif yaptırım mevcuttur. Burada devletin zorlayıcı aparatıyla uygulanan resmi kurallar yoktur. Kompleks ve iş bölümü olan toplumlarda resmi kurallar önemli bir rol oynar. Hume ve Smith kurallarla toplumu koordine edebileceklerini keşfetmişlerdir. Bu ise resmi ve gayri resmi kural olarak ikiye ayırmışlardır. Hayek için hak, yasal düzenlemeden eskidir. Smith için hak, en önemli devlet fonksiyonudur.

Çerçeve kurallar merkezi önemdedir, ama olabildiğince oyun alanı bırakmalıdır. Burada söz konusu olan koşullu özgürleştirmedir.

Merkezi olmayan bireysel davranış – ve oluşum alanlarının zorunluluğu anlaşılmıştır. Sosyal etik değerler ve bununla bağlantılı olan enformasyon, motivasyon ve kontrol avantajları, devlet faaliyetlerinin teorik olarak meşrulaştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Hume ve Smith’de özel olarak ele alınmayan metodoloji daha sonra *metodolojik bireysellik* ve *homo economicus* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte homo oeconomicus’un tek boyutluluğu göz önünde tutulduğunda, Hume ve Smith’in şaşkırtıcı bir şekilde insanı çok daha kapsamlı araştırdıkları ve özellikle bireysel faydaya fazlasıyla yer verdikleri görülmektedir.

Herhangi bir toplumsal teorinin temeli, esas itibarla sadece muadil bir insan resmi sunabilir. Özellikle kendi anti-bireysel insan resminde başarısızlığa uğrayan Marksist öğretide bunu görmek mümkündür.

Kaynakça

- Büyük, T. (2007). *Ahlak ve Hukuk Felsefesi Temelinde Adam Smith’in Ekonomi Kuramı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Eren, A. A. (2010). Adam Smith’in Ticarete ve Merkantilist Politikalara Yaklaşımı: Yeni Bir Adam Smith Sorunu Mu?. *Politik İktisat ve Adam Smith* (Ed. H. Kapucu, M. Aydın, İ. Şiriner, F. Morady, Ü. Çetin). Yön Yayıncılık
- Farbel, K. (1950). Einiges über Schachaufgaben Eine Einführung in der Problemschach. De Gruyter.
- Hayek, A. F. (1994). *Der Weg zur Knechtschaft*. Olzog ein Imprint der Lau.
- Hume, D. (2003). *Eine Untersuchung über die Prinzipien der Moral*, Übersetzer Manfred.
- Hume, D. (2004). *Ein Traktat über die menschliche Natur* (Buch 1-3): Band 1: Über den Verstand. Band 2: Über die Affekte. Band 3: Über die Moral, Theodor Lipps, Wolfgang Sohst, Xenomoi Verlag.
- Kulenkampffs, H. J. (1985). *Höchstvergnügliche Anekdotensammlung*. Verlag: Bertelsmann, Gütersloh, Waddewarden Wangerland, NDS, Deutschland.
- Popper, K. (1958). *Logik der Forschung* Herausgegeben: Keuth. Herbert, Akademie Verlag.
- Rosenberg, A. (1981). *Verborgene Worte Jesu*, Verlag: Herde.
- Rostow, W. W. (1960). *Stadien wirtsch. Wachstums*, Göttingen.
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of Economic Analysis*, Routledge.
- Smith, A. (2009). *Der Wohlstand der Nationen: Untersuchung über das Wesen und des Volkswohlstandes* Übersetzer Max Stirner. Anaconda Verlag.
- Smith, A. (2010). *Theorie der ethischen Gefühle: Mit e. Bibliographie v. Günter Gawlick* (Philosophische Bibliothek).
- Streminger, G. (1995). *David Hume: Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand*, Ferdinand Schöningh.

Türkan, M. ve Aşkın, Z. (2013). David Hume'un Siyaset Felsefesinin Epistemolojik ve Etik İçerimleri. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 3(2), 25-51.

Vanberg, V. (1975). *Die Zwei Soziologien: Individualismus Und Kollektivismus in Der Sozialtheorie (Die Einheit Der Gesellschaftswissenschaften)*, Mohr.

Yayla, A. (2002). *Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hülya ÖZİZER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Hülya ÖZİZER (100%)

Devlet, Toplum ve Aydınlar: 100. Yılda Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik Üzerine Bir Değerlendirme

Deniz YILDIRIM¹, Evren HASPOLAT²

¹ Doç. Dr., Siyaset Bilimci, Bağımsız Araştırmacı; yildirimdeniz1979@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2576-3170

² Doç. Dr., Siyaset Bilimci, Bağımsız Araştırmacı; evrenhaspolat@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4999-7457

Öz: Türkiye’de son yıllarda Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik olgusunun teorik ve pratik açıdan irdelenmesine odaklanan geniş bir literatür oluşmaya başlamıştır. Uluslararası teorinin ve deneyimlerin de etkisiyle genişleyen bu literatür, Türkiye’nin tarihsel Cumhuriyet atılımının özgünlüğü, eleştirisi ya da eleştirel sahiplenilmesi çerçevesi içinde yeniden anlamlandırılarak somut siyasal yaşama ve buradaki tartışmalara da etki etmeye başlamıştır. Bu tartışmaların yakın tarih içindeki siyasal gelişmeler doğrultusunda topluma, devlete ve aydınlara nasıl yansıdığını anlamak için, önemli dönüm noktalarındaki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına karşılaştırmalı olarak bakmak faydalı bir yöntem olabilir. Bu yaklaşım çerçevesinde makale, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. yılı olan 2023’te devlet, toplum ve aydınlar katında Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik olgularının güncel durumunu Gramsci’nin “bütüncül devlet” yaklaşımı çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu doğrultuda çalışma öncelikle, Cumhuriyet’in 75. Yıl kutlamaları ile 100. Yıl kutlamaları arasındaki farklar üzerinden politik toplum, sivil toplum ve aydınlar düzeyindeki değişimin izlerini sürmekte ve devamında da hem devlet hem de toplum katında yaşanan bu değişmelerin olası siyasal ve düşünsel gelişmelere etkisini yine Cumhuriyetçilik olgusunun geleceği bakımından tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Cumhuriyetçilik, Bütüncül Devlet, Aydınlar, Hegemonya.

Jel Kodları: D72, D74, N40

State, Society and Intellectuals: An Evaluation of the Republic and Republicanism in its 100th Anniversary

Abstract: In recent years in Turkey, a large literature has started to emerge focusing on the theoretical and practical analyses of the Republic and Republicanism. This literature, which has also expanded with the influence of international theory and experiences, has begun to have an impact on concrete political life and the debates therein by being reinterpreted within the framework of the originality, criticism or critical appropriation of Turkey's historical Republican breakthrough. In order to understand how these debates are reflected on society, the state and intellectuals in line with the political developments in recent history, it may be a useful method to look comparatively at the Republic Day celebrations at important turning points. Within this approach, the article evaluates the current state of the Republic and Republicanism at the level of the state, society and intellectuals in 2023, the centennial of the founding of the Republic of Turkey, from the perspective of Gramsci's "integral state" approach. In this respect, the study first traces the changes at the level of political society, civil society and intellectuals by focusing on the differences between the celebrations of the 75th anniversary of the Republic and the celebrations of the 100th anniversary, and then discusses the impact of these changes at both the state and society levels on possible political and intellectual developments in terms of the future of the phenomenon of Republicanism.

Keywords: Republic, Republicanism, Internal State, Intellectuals, Hegemony.

Jel Codes: D72, D74, N40

Atıf: Yıldırım D., Haspolat E. (2024). Devlet, Toplum ve Aydınlar: 100. Yılda Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik Üzerine Bir Değerlendirme, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 201-225. <https://doi.org/10.30586/1424427>

Geliş Tarihi: 23.01.2024

Kabul Tarihi: 13.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

29 Ekim 1923'te kuruluşu ilan edilen Cumhuriyet'in 2023 yılında 100. yaşını tamamlamasına tanıklık ediyoruz. Cumhuriyeti Türkiye'nin tarihsel çağdaşlaşma sürecinin içinde devrimsel bir kopuş olarak görüp değerlendirmenin, hakkını bu haliyle teslim ederken bugün gelinen noktada, 100. Yılda genel tablonun özelliklerini ve yaşanan değişimi de devlet, toplum ve aydınlar katındaki kutlama/algılanma pratiklerine bakarak kavramaya çalışmanın mümkün olduğunu düşünüyoruz.

Kuşkusuz ki burada öncelikle iki temel teorik ve pratik olguya hem evrensel hem de yerel dinamiklerin eklemlenişi bağlamında açıklık gerektirmek gerekmektedir. Bu anlamda Cumhuriyet, 29 Ekim 1923'te ilan edilmiş olsa da özellikle egemenliğin İstanbul'dan ve saraydan Anadolu'ya ve halkın kendi olanaklarıyla kurtuluşu vurgusu eşliğinde adım adım halka doğru aktarılması süreci, Kurtuluş Savaşı'nın askeri örgütlenme süreciyle birleşmiştir (Gawrych, 1988; 2016). Bu anlamda zor ile rıza, askeri ile politik momentler kurucu dinamikler içinde kaynaşmış ve bu çerçevede de işgalden Kurtuluş ile yeni devletin halk egemenliği ekseninde örgütlenişine işaret eden Kuruluş momentleri iç içe geçmiştir (Tanör, 1999; 2007). Böyle bir durum bize, ister istemez, Cumhuriyet'in kuruluş sürecini ve ilerleyen yıllardaki gelişmeleri İtalyan Marksist düşünür ve siyasetçi Antonio Gramsci'nin "bütüncül devlet" yaklaşımı aracılığıyla okumak gerektiğini söylemektedir.¹

Tablo böyle olunca, 29 Ekim 1923'ün, Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde yürütülen Kurtuluş Savaşı'nda egemenliğin halka geçişinin kritik dönemeçlerinde içkin olduğunu, önce yerel ve sonra ulusal kongrelerde ve ardından da Meclis Hükümeti sistemi eşliğinde Ankara'da açılan Meclis'te alınan kararların buna dönük adımlar olduğunu, 1921 Anayasası'nda egemenliğin halka ait olduğunun vurgulanmasının ve yine 1922'de saltanatın kaldırılmasının, yeni devletin bir cumhuriyet şeklinde örgütlenişine dair göstergeler olarak görülebileceğini söylemek mümkündür (benzer bir açıklama için bkz. Tanör, 1999). Bu durumda 29 Ekim 1923, aslında Kurtuluş Savaşı boyunca halk egemenliği ilkesine dayanarak, işgale ve İstanbul merkezli rejime karşı meşruluğunu bu ilkedен ve buna dayalı inşa edilen kurumlardan alarak ilerleyen Milli Kurtuluşçu iradenin savaş boyunca gerçekleştirdiği büyük siyasal dönüşüme bütünsel olarak adını verme ihtiyacının sonucudur, ürünüdür. Bu bakış doğrultusunda, Cumhuriyet'in devrimsel dönüşümünün ilk aşamalarının siyasal açıdan egemenliğin saray ve saltanat merkezlerinden halka doğru aktarılmasıyla ilişkili ve bu çerçevede de yürütme/tek kişi rejimi karşısında yasama/meclis ağırlıklı bir siyasal dizilişle bağlantılı olduğunu saptamak gereklidir. Bu durum, Cumhuriyet'in 100. Yılı bağlamında genel tabloyu ve dönüşümü anlamak adına da akılda tutulmalıdır.

Diğer yandan bu geriye dönük aşamalı gelişmelerin bütünlüğü içinde, Cumhuriyet'i sadece Kurtuluş Savaşı'nın olağanüstü koşullarında adım adım ilerleyen siyasal kuruluş/yeni devletin örgütlenmesi süreci olarak okumak da Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik adını verdiğimiz pratiğin Türkiye özgül koşullarında anlaşılması adına yeterli değildir. Türkiye'de Cumhuriyet Devrimi süreci, salt ilan edilmesinden önceki gelişmelerle, kurucu momentlerdeki değişimlerle sınırlı olmadığı gibi; sadece siyasal bir iktidar kaynağı/kullanımı değişikliği ile de sınırlı değildir. Bu anlamıyla Cumhuriyet'i devlet başkanının bu göreve veraset dışındaki bir başka yöntemle gelmesi, dolayısıyla monarşinin tam tersi olması üzerinden tanımlayan "dar anlamda cumhuriyet" sınıflandırmasının², Türkiye'deki pratiği anlamaya yetmeyeceğini, meselenin salt bu ölçütle sınırlandırılmasının, 100. Yılda, devlet başkanının seçimle işbaşına geldiği koşullarda, cumhuriyetin yaşadığı büyük dönüşümü kavrama yolunda yöntemsel olarak eksik bir zemin yaratacağını belirtmek isteriz. Cumhuriyet'in devrimsel sürecinin salt ilanından önce egemenliği aşama aşama halka ve ağırlık merkezini de Meclis'e kaydıran kurucu siyasal gelişmelerle sınırlı olmadığı, Cumhuriyet'in siyasal devrimlerinin

¹ Gramsci'nin bu yaklaşımının ayrıntısına ilerleyen sayfalarda değineceğiz.

² "Dar anlamda cumhuriyet" olgusunu açıklayan ve tartışan metinler için bkz. Gözler, 1999; 2017: 92.

kuruluşun ilanının ardından devam eden “çağdaşlaşma” devrimleriyle toplumsal ve kültürel alanda da bütünlükle sürdürüldüğü açıktır. Bu doğrultuda, “Cumhuriyet birbirinin ayrılmaz parçaları olan üç aşamadaki devrimlerle inşa edilir” saptamasını yapan Metinsoy (2023: 20), birbirini izleyen ilk iki aşama olarak “Anayasal Cumhuriyet” ve “Toplumsal ve Kültürel Cumhuriyet”i saymaktadır. Biz de bu çalışmada Türkiye’nin özgül koşulları içinde Cumhuriyet Devrimi pratiğinin aynı zamanda gerçekleşmeye ve zamana yayılsa da, ağırlıkla bu iki kritik siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçlerinin bütünlüğü içinde kavranması gerektiğini düşünmekteyiz. Özellikle 1924 yılı ile hız kazanıp eğitim, kültür, bilimsel ve laik eğitim, kadınların toplumsal ve siyasal yaşama katılmasının önünü açan laiklik ve çağdaşlaşma devrimlerinin de Cumhuriyet’i Türkiye tarihselliğinde Cumhuriyet yapan toplam devrimler olarak görülmesi gerektiği açıktır.³ Durum böyle olunca Cumhuriyet’i, Gramsci’nin zor ile rıza, politik toplum ile sivil toplum momentlerinin birlikteliği üzerinden tarif ettiği şekilde bir “bütüncül devlet” dönüşümü olarak okumak ve 100. Yıldaki tabloyu da yine bu “bütüncül devlet”in unsurları aracılığıyla, kutlamalar üzerinden değerlendirmek mümkündür.

Bu çerçevede, buraya kadar ifade ettiğimiz tezler üzerinden, 100. Yıl kutlamalarına devlet, toplum ve ideolojik hegemonya mücadele ve üretim sürecinin belirgin unsuru olan aydınlar katındaki yaklaşımlara bakarak bir 100. Yıl tablosu çıkarmak arayışında olduğumuzu ifade etmek isteriz. Bu değerlendirme için, özetle, Cumhuriyet’i salt 29 Ekim 1923 tarihiyle sınırlı bir ilan etme pratiği olarak ele almak yerine, öncesindeki Kurtuluş Savaşı boyunca adım adım egemenliği halka aktaran dönüşümlerde kendisini açığa vuran bir inşa etme pratiği olarak gördüğümüzü, 29 Ekim 1923’te koşulların uygun hale gelişiyle bu dönüşümün anayasal olarak adının konulduğunu belirttik. Bunun dışında, özellikle son 200 yıldır çağdaşlaşma ile değişime direnme zıtlığının çağdaşlaşma tarafının bu hedefi Cumhuriyet’in ilanından sonraki radikal program aracılığıyla toplumsal ve kültürel yaşama yansıtmaya çalıştığını, dolayısıyla “Cumhuriyet kuşakları” yaratmaya yöneldiğini ifade ettik. Bu nedenle de Cumhuriyet’i, “dar anlamda”, monarşinin karşıtı, devlet başkanının göreve gelme biçimi üzerinden ele alıp ölçen yaklaşımlar yerine, 1923’te sembolleşen Cumhuriyet kavramlaştırmasını, öncesi ve sonrasıyla gerçekleşen siyasal ve toplumsal/kültürel alandaki devrimlerin toplamı olarak ele aldığımızı tekrar belirtmek isteriz. Buna ilave olarak da Kurtuluş Savaşı’nda başlayan askeri kurtuluş ile siyasi kuruluş diyalektiğinin, bugünü de Gramsciyen bir yaklaşımla “bütüncül devlet” kuramlaştırması ile ele almamız açısından önemli bir olanak yarattığını ifade ediyoruz. Tekrarlamak pahasına da olsa bu teorik ve yöntemsel formülasyonların, 100. Yıl kutlamalarına nasıl ve niye anlam atfettiğimizi görünür kılacağını, bu kutlamalardaki devlet, toplum ve aydınlar katında beliren reflekslerin tarihsel olarak, gelinen noktada, nasıl bir dönüşüm sürecinin yaşandığını anlamaya da katkı sunacağını düşünüyoruz.

Kutlamalar konusunda devletle toplum pratiklerinin ve yine politik toplum ile sivil toplum arasındaki dolayımı sağlayan, hegemonya ve karşı hegemonya üretimi süreçlerinde büyük bir rol üstlenen aydınlar katında beliren pratiklerin ve teorik üretimlerin çözümlenmesine geçmeden önce, kısaca Gramsci’nin “bütüncül devlet” yaklaşımını açmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

2. Gramsci’de “Bütüncül Devlet”

İtalyan komünist hareketinin önderlerinden Gramsci, Mussolini faşizmi tarafından hapsedildiği dönemde Marksist teori açısından birçok açılıma ve tartışmaya kapı aralayan fikirlerini geliştirmiş ve defterleri ölümünden yıllar sonra basılabilmıştır.⁴ Bir bölümü *Hapishane Defterleri* adıyla yayımlanan bu defterlerde Gramsci, sınıf egemenliğinin inşa

³ Biz burada 1923’ün ya da geniş anlamıyla Cumhuriyet Devrimi’nin eksiklerinin, yanlışlarının eleştirel değerlendirmesinden çok; bugün, yani 100. Yılda, farklı toplumsal kesimlerin yeni yeni ya da yeniden önemini keşfettiği “kazanımlar” bağlamında bir tarihsel hat/hatırlatma çizgisi oluşturuyoruz. Yöntemsel açıdan eksiklerin veya yanlışların eleştirel değerlendirmesinin yapılmasının gerektiği ise açıktır; zira Cumhuriyetçilik çizgisi tarihsel olarak bu eksik ve yanlışları büyütmeseydi ya da keşfedip çözme yolunu seçseydi, 100. Yılda siyasal ve toplumsal güç dengeleri bugünkü gibi olmazdı. Ölçümüz büyük oranda pratiğin kendisidir.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Fiori, 1989.

edilişi bağlamında iki tarza işaret etmektedir: İlki, baskının/zor gücünün öne çıktığı tahakküm iken, diğeri de rıza unsurunun ön planda olduğu hegemonya momentidir. Jessop'un da belirttiği gibi tahakküm momenti, "halk kitlelerini belirli bir üretim tarzının talepleri ile uyumlu ve itaatkâr hale getirmek için baskıcı bir aygıtın kullanımını gerektirir" (Jessop, 2008, s. 77).

Hegemonya momenti ise, ikna ve onay mekanizmalarının daha belirleyici hâle geldiği koşullara işaret etmektedir. Yine de önemle vurgulamak gerekir ki hegemonya momenti, tek başına rıza unsuruna dayalı olmaktan çok, 'zorla donatılmış rıza' ya 'zorun gölgesinde rıza' olarak belirmektedir. Gramsci'nin ifadesiyle, "hegemonyanın 'normal' tatbiki, 'zor'un 'rıza'nın önüne geçmediği, 'zor' ile 'rıza'nın birbirini karşılıklı olarak dengeleyip birleştiği koşullarla tanımlanır" (Gramsci, 1971, s. 80).⁵

Defterler'de farklı dönemlerde ve çözümlemelerde devlet olgusunu yer yer politik zor ile, yer yer hegemonya ve rıza momentinin önceliği etrafında açıklayan Gramsci'nin, devleti bu ikisinin bütünlüğü, zor ve rıza momentlerinin ve bunların örgütlenip yaygınlaştırıldığı politik toplum ile sivil toplumun birlikteliği içinde çözümlediği ve bu genişletilmiş devlet tanımı çerçevesinde de "bütüncül devlet" adlandırmasını geliştirdiği bilinmektedir.

Belirttiğimiz üzere Gramsci'nin hegemonya kuramı, sivil toplumda rızanın inşasına vurgu yaptığı kadar, onun devlete ilişkin kavrayışını anlamak için de önemli bir uğraktır. Gramsci'nin politik toplumla sivil toplum arasındaki birliğe vurgu yapacak biçimde geliştirdiği integral (bütüncül) devlet anlayışı, klasik burjuva kamu-özel ayrımını sınıfsal işlevlerin birliği üzerinden aşma yolunu izler. Öyle ki Gramsci'de 'bütüncül devlet' kavramlaştırması siyasetin liberal yorumlarına içkin kuvvetler ayrılığı yaklaşımını aşmak adına geliştirilmiştir (Morton, 2007, s. 89). Dolayısıyla Gramsci bütüncül devlet anlayışı sayesinde, "biçimsel nitelikteki 'kamu' ile 'özel' arasındaki gerçek ilişkiyi göstermektedir. Bu, O'nu, soyut siyaset ve hukuk anlayışını yıkmaya götürür" (Hall vd., 1985, s. 8).

Yetiş'in de belirttiği üzere Gramsci, "Devleti, son derece çarpıcı bir biçimde, üstyapının iki temel bileşeni arasında bir 'denge' olarak kuramsallaştırmayı önerirken, kendi sorunsalındaki etik ya da entegral devlet kavramını geliştirmeye başlar" ve daha önce ayırttığı politik toplum ile sivil toplum uğraklarını yeniden birleştirerek, "entegral devleti, zorlama ve rızanın eşzamanlı bir sentezi olarak anlamlandırır"; böylece Gramsci, "entegral devlet kavramını kullanarak, devleti sadece hükümet aygıtıyla sınırlandıran yaklaşımların ötesine geçmeyi hedefler" (Yetiş, 2009, s. 142).

Yukarıda da değindiğimiz üzere Gramsci'nin bütüncül devlet kavramlaştırması, diktatörlük ve hegemonya ya da zor ile rıza momentlerinin birleşimi anlamına gelmekte ve hegemonyanın zor aygıtına yaslanmadan ayakta durabileceği yönündeki yanılısımayı da aşmayı hedeflemektedir. Bu bakımdan Gramsci'de bütüncül devletin "baskıcı iktidarla silahlanmış hegemonya" (Bocock, 1986, s. 28) durumuna işaret ettiği görülmektedir.⁶ Belki de tam bu nedenle, Gramsci'ye göre hegemonya kavramı, sadece bu gücü kullanan sınıfla değil, aynı zamanda bu gücün kullanımında izlenen yöntemle de tanımlanmaktadır (Fontana, 2001, s. 32).

3. 75. Yıl Kutlamaları: 'Bütüncül Devlet'te Aktörler ve Dengeler

Devrimle kurulmuş ya da olağanüstü koşullarda ortaya çıkmış hemen her devlet, öncelikle kendisini yakın geçmişten kopuş olarak sunar, tarihi kendisiyle ve kendi pratikleriyle başlatarak ilerletir. Milli bayramlar bunun en açık örnekleri arasında yer alır, bu çerçevede işlevselleşir. Diğer yandan, yeni devletler kendilerini yeni bir tarih anlatısı eşliğinde, Hobsbawm'in ifadesiyle "geleneğin icadı" yoluyla, seçici şekilde bir tarihsel devamlılık içine yerleştirmek, kökleştirmek de isterler (Hobsbawm, 2005). Bu bakımdan

⁵ Benzer bir tartışmanın bir edebiyat eseri aracılığıyla yürütüldüğü örnek için Bkz. Yıldırım ve Haspolat, 2023.

⁶ Bununla birlikte Gramsci'nin *Defterler*'de devlete ilişkin üç farklı yaklaşım geliştirdiği de görülmektedir. Bunun için bkz. Bocock, 1986, s. 28-30. Buna göre *Defterler*'de devlet, ilk yaklaşımda sivil toplumun zıddıdır, ikincisinde sivil toplumu da kapsamaktadır, üçüncüsünde ise sivil toplumla aynıdır (Bkz., Anderson, 1988, s. 28).

her köklenme arayışı, aynı zamanda seçici bir biçimde tarihin belirli bir döneminin dışarıda bırakılmasını, belirli dönemlerinin ise "icat" edilerek günün koşullarına, günün hizmetine uyarlanmasını getirir. Cumhuriyet Devrimi bu açıdan bakıldığında, Osmanlı'nın saltanat, hilafet ve dinselleşmiş toplumsal örgütlenmelerinden bir kopuş olarak kendisini sunmuş; bu kopuş, beraberinde, özellikle Türk Tarih Kurumu'nun öncülüğünde, Osmanlı ve yer yer İslam öncesi Türk tarihine dönük tezleri, bu tarihsellik içinde icat edilen geleneği sahiplenip yaygınlaştırma amacına yönelmiştir (Bkz. Copeaux, 2006).

Daha önce de belirttiğimiz üzere milli bayramlar, özellikle Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan cumhuriyetler ve milli devletler açısından bir "sıfır noktası" yaratma, buradan başlayan değişimi hatırlatma, yurttaşları bunun etrafında düzenli olarak kutlamalarla seferber etme ve bir bakıma bir "millet inşa etme" arayışında önemli bir yere sahiptir (Bkz. B. Anderson, 1993). Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından gerçekleştirilen 10. Yıl kutlamaları da bu önem doğrultusunda gerçekleştirilmiş, bu sayede hem genç Cumhuriyet'in başardıkları ilan edilmiş hem de yurttaşlar yeni hedefler için milli bayram aracılığıyla seferber edilmeye çalışılmıştır.⁷

Özellikle belirli dönemeçlerin ilerleyen yıllarda daha da önem kazandığı görülmektedir. Bu anlamda 50. Yıl Kutlamaları özel bir dönüm noktası olmuş; ardından, 1998 yılındaki 75. Yıl kutlamaları da "politik toplum" ve "sivil toplum" denkleminde, bütüncül devletin öncelikler dizilişinde yeni bir aşamayı temsil etmiştir. Burada, AKP iktidarının ilerleyen bölümlerde ele alacağımız 4 taktik etrafında ördüğü tarih ve gelenek anlatısını 100. Yıl kutlamaları aracılığıyla sınamadan önce, karşılaştırmalı bir bakışı bize sağlayacağını düşündüğümüz için, 75. Yıl kutlamalarından özel olarak söz etmek gerekmektedir.

4. 75. Yıl Kutlamaları: 'Bütüncül Devlet'te Yeni Diziliş

Bilindiği üzere 1990'lı yıllar, Gramsciyen anlamda geleneksel aktörlerin yönetme krizine girdiği, yerleşik siyasal partilerle yurttaşlar arasındaki temsil krizinin derinleşip pekiştiği; ekonomik krizlerle siyasal istikrarsızlıkların iç içe geçtiği, terörün/şiddetin yükselişte olduğu, mafya-derin devlet ilişkileri çerçevesinde gücün yasal kullanımının sınırlarının yurttaşın demokratik katılım alanını daraltacak şekilde meşru zeminin dışına kaymaya başladığı (Susurluk Skandalı) bir dönemdir.⁸

Söz konusu dönem aynı zamanda özellikle ilerici toplumsal ve siyasal aktörlerin 12 Eylül darbesinin yasakları, baskılarının da etkisiyle ve 12 Eylül öncesinden taşınan kendi öznel bölünmelerinin/dağınıklıklarının da katkısıyla, bu kriz ortamında, halkın giderek yoksullaşan kentli emekçi tabakalarıyla ilişkilene kanallarının iyiden iyiye kapandığı ve bu boşlukta, Siyasal İslamcı hareketin bu boşluğa hamle yaptığı, bu hamleyi de, bölünmüş siyasal atmosferden yararlanarak, İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde, 1994 yılında gerçekleştirilen yerel seçimlerde belediyeleri kazanarak taçlandığı dönemdir. İlerleyen süreçte ise, Siyasal İslamcılık bir koalisyon hükümeti aracılığıyla başbakanlık konumuna erişmiş (Necmettin Erbakan) ve ardından da 28 Şubat 1997'de MGK'da alınan kararlarla, iktidar değişikliğinin önü "postmodern" olarak adlandırılan bir askeri müdahale ile açılmıştır. İşte tam da bu konjonktürde, 1998 yılında gerçekleştirilen 75. Yıl kutlamalarındaki özgünlük, 28 Şubat sonrasında devletin politik zor gücünün yeniden öne çıktığı momentte, sivil toplum içinde ve aracılığıyla, günün Cumhuriyetçilik anlayışını halk arasında popüler kılmaya dönük arayışlarla da bağlantılı değerlendirilmelidir. Bu bakımdan 1998 kutlamaları, "Cumhuriyet'in sonbaharı" diye adlandırabileceğimiz bir aşamada, politik toplum ile sivil toplum bütünlüğünü Cumhuriyetçi bir zeminde, ağırlıklı olarak da dönemin ruhuna uygun olarak laiklik ekseninde inşa etmeye çalışan, fakat bu girişim ekseninde de toplumun farklı

⁷ 10. Yıl kutlamaları için bkz. Sınmaz-Sönmez, 2004; Bolat, 2023; Tozoğlu vd., 2022; Öztürkmen, 2001.

⁸ Dönemin özellikleri ve AKP öncesindeki 1991-2002 sürecini Gramsciyen organik kriz kuramlaştırması üzerinden ele alan bir çalışma için bkz. Yıldırım, 2010.

kesimlerindeki heyecan kaybını devlet iktidarının temsilcileri eliyle ilan eden bir niteliğe bürünmüştür.

Nitekim bu dönemde, 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in inisiyatifiyle, 75. Yıl kutlamaları sivil toplum alanının öncülüğünde bir organizasyon planlamasına devredilmiş ve Tarih Vakfı aracılığıyla, Yiğit Gülöksüz'ün koordinasyonunda 75. Yıl etkinlikleri farklı alanlarda, sivil toplum aracılığıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Dönemin gazetelerini taradığımızda da görülmektedir ki bu durum, politik toplumun farklı aktörleri ve temsilcileri arasında tartışmalara da yol açmıştır. Örneğin, Milliyet gazetesinde yer alan "75. Yıl Savaşları" başlıklı habere göre, "Bakanlar Kurulu'nda özel olarak dinlenen Yiğit Gülöksüz'ün başkanı olduğu vakfa, komitenin genel bütçesi olan 10 milyon dolar kadar" para verilmiş; "bakanlar arasında da 'Devlet dinlenmiyor, devlete cimrilik ediliyor' tartışmalarına neden olan hatta Devlet Bakanı Güneş Taner'in, 'Bir kutlama için bu kadar para harcamaya ne gerek var. Onun yerine hastane yaparım,' şeklindeki açıklamasının ardından, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in talimatı ile Gülöksüz'ün vakfına İş Bankası'ndan 8 milyon dolar, Başbakanlık Tanıtma Fonu'ndan da 2 milyon dolar para aktarıldığı öğrenilmiştir" (Milliyet, 15.04.1998).

Nitekim ilgili haberin ertesi günü, kutlamaların sivil toplum aracılığıyla organize edilmesinden sorumlu Proje Koordinatörü Yiğit Gülöksüz basına yaptığı açıklamayla, iktidar bloğu içinde kutlamaların yönü ve öncüsü (politik toplum mu sivil toplum mu) bakımından beliren çatlak ve tartışmaları görünür kılacak şekilde şunları söylemiştir: "Toplam bütçesi 8 milyon dolar olan yedi proje geçtiğimiz sene içinde önce Sayın Cumhurbaşkanı'nın başkanlık ettiği 75. Yıl Eşgüdüm ve Danışma Kurulu'na sunuldu. Bakanlar Kurulu tarafından komitenin 75. Yıl bütçesinde tasarruf yapılması kararı ile Tarih Vakfı'na projeler için sağlanması beklenen 6 milyon dolarlık destek de 2 milyon dolara düşürüldü" (Milliyet, 16.04.1998).

Yürütme içinde özellikle Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu'nun bir bölümü arasında beliren bu taktik ayrılıkta, devlet başkanı sıfatıyla, diğer bir ifadeyle politik toplumun başı olarak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, sivil toplumla birleşen, bu birliği yeniden inşa eden bir "bütüncül devlet" programını temsil ettiğini ve bu çerçevede de sözkonusu programın Cumhuriyet'in 75. Yıl kutlamalarını organik krizden çıkmaya dönük bir meşrulaştırma ve soğurma hedefiyle taktik olarak araçsallaştırdığını ifade etmek mümkün. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Demirel'in kutlamaların sivil toplum tarafından gerçekleştirilmesi konusunda niye ısrar ettiğiyse ilgili kendisine yönelen eleştiri ve sorulara verdiği, basına da yansıyan açıklamalarının bu noktada önemli olduğunu düşünüyoruz.⁹ Kutlamaların bir görev gibi gerçekleştirip "yapalım bitsin" anlayışıyla, deyim yerindeyse ruhsuz bir atmosferde geçmesini istemediğini ima eden Demirel, "... keşke bitmeseydi dedirtmek lazım" dedikten sonra, eklemektedir: "Türkiye'nin sıkıntısı heyecandır. Biz heyecandan uzaklaştık. Hiçbir şeyden heyecan duymazsak müşteriğimiz kaybolur. Halk kutlamalara katılmadıkça, yavaş yavaş rejimle arasındaki mesafeyi açıyor gibi intibalar var. 3-4 yıldır bizdeki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına bakıyorum. Resmî geçit geçiyor ama yanında halk yok. Asker, polis gurur verici ama onlar her an hazır. Ben halk istiyorum" (Hürriyet, 10.07.1998).

Açıklamadan da görüleceği ve Gramsci'nin bütüncül devlet kavramlaştırmasından hatırlanacağı üzere, siyasal toplumla sivil toplumu eklemleyerek, genişletilmiş anlamda "devlet" haline gelmek, bu temsili ve gerçek iktidarın "organik krizi" halkla/sivil toplumla bütünlüşerek ve bu arada daralan hegemonya koşullarında aşağıdan meşruiyet üretmek aşmak arayışının işaretleri bu açıklamaya içkindir.

Diğer yandan 75. Yıl kutlamalarına damga vuran bu yeni durum aynı zamanda resmî Cumhuriyet Bayramı etkinliklerinin dışında bir sivil alanın, yurttaşın kamusal alanı genişleten bir katılımçılıkla içinde daha fazla yer almaya başladığı bir "aşağıdan"

⁹ Çalışmamızın Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını Gramsci'nin politik toplum ile sivil toplumun birlikteliği üzerinden, devlete dair algıları genişleten teorik perspektifine uygun şekilde, Türkiye'de son 25 yıldaki devlet-toplum ilişkilerindeki dönüşümü anlamak adına merkeze alan değerlendirme yöntemi açısından da bu açıklamanın bir karşılaştırma unsuru olarak önemli olduğunu düşünüyoruz.

Cumhuriyetçilik ve bayram kutlaması dinamiğinin oluşum sürecine de etki etmiştir. Kuşkusuz ki bu kamusal alan henüz yukarıdan aşağıya sınırlandırılmış ve sembolleri yine politik toplumun zoru ile belirlenen bir içerikte; dolayısıyla politik toplum ile uyumlu bir “bütüncül devlet” pratiği içindedir. Ancak bu denklemin 100. Yılda ciddi ölçüde değişmiş olduğunu yine kutlamalar ve “bütüncül devlet” teorisi aracılığıyla görünür kılmaya çalışacağımızdan, bu kısmı biraz daha açmakta fayda görüyoruz. Belirttiğimiz üzere 75. Yıl kutlamaları aracılığıyla politik toplum olarak devletin siyasal aygıtlarının, yükselen Siyasal İslamcılık karşısında Cumhuriyet’in kitle temelini, kitleliliğini görünür kılmak gibi somut bir amacı bulunmaktadır. Demirel’de temsil olunan “bütüncül devlet” aklının, yukarıda aktardığımız üzere, kutlamaların zayıf olmasının “halkın rejimle arasının açıldığı” yönünde bir izlenim yaratmasından, dolayısıyla da 28 Şubat 1997 kararları sonrası oluşan yeni siyasal tablonun kitle tabanından yoksun olduğu izleniminin belirmesinden endişe duyduğu açıktır. Nitekim Özyürek’in de aktardığı üzere (2007, s. 176-177), “Orduyla yakın işbirliği içinde çalışan laik gruplar ve hükümet, 75. Yıl kutlamalarının halkın cumhuriyet yurttaşlığı bilincini yükselteceğini, halkı cumhuriyetin ideallerine bağlayacağını ve İslamcılara halkın laik ideolojiyi özgür iradeleriyle desteklediklerini göstereceğini umut ediyorlardı”.

75. yıl kutlamalarını ertesi yıl gerçekleştirilen Osmanlı Devleti’nin 700. Kuruluş yılı etkinlikleriyle karşılaştırmalı olarak ele alan Fransız araştırmacı Monceau’nun da belirttiği gibi (2002, s. 509), özellikle Tarih Vakfı, Kültür Girişimi gibi önemli aktörlerin yanında, “aralarında Atatürkçü Düşünce Derneği ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği’nin de bulunduğu önde gelen Kemalist STK’lar” da bir platform çatısı altında bir araya gelmiş ve birçok ortak etkinlik düzenlemiştir. Yine Monceau’nun aktarımına göre, 1998’de 75. Yıl kutlamaları çerçevesinde yaklaşık 4500 etkinlik organize edilmiştir (2002, s. 510). Kaldı ki bu 75. Yılda hızla gerçekleşmiş bir örgütlenme sonucu değildi. 1990’lı yıllarda, özellikle krizli ve bu kriz derinleştikçe de Siyasal İslamcı hareketin bu organik krizlerin (siyasal yönetme krizlerinin, geleneksel partilerin temsil krizlerinin, istikrarsız koalisyonların, terör ve şiddet dalgasının, mafya-derin devlet ittifakına dayalı olarak meşruluk krizinin, alternatifsizlik krizinin ve ekonomik krizlerin birbirini beslediği) yarattığı çatlaklarda kendisine alan açması sonucunda, özellikle Cumhuriyet’i koruma görevini kiteselleştirme adına sivil toplum alanında açılan ve çeşitlenen örgütlenmelerin artışına tanıklık edilmekteydi. Bu ortamda 1990’lı yıllar çok sayıda Kemalist sivil toplum kuruluşunun kurulmasına, yayılmasına ve gelişmesine tanık oldu ve yine Necmi Erdoğan’ın yerinde ifadesiyle (2002a, s. 235), “resmi otoriter Kemalizme sivil Kemalist bir ‘sağduyu’ eşlik etti”. Başını Atatürkçü Düşünce Derneği ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği’nin çektiği bu oluşumlar geniş bir liste oluşturmaktaydı. Fakat önemli olan nokta; kitlesel Cumhuriyetçi tabanın özellikle siyasal partilerde yaşadığı temsil krizinin ya da memnuniyetsizliğin neticesi olarak bu sivil toplum kuruluşları, yeni bir örgütlenme kültürü ve yukarıdan aşağıya rejimin korunacağı düşüncesine de kısmi bir mesafe yaratarak, kitleleri yeniden kazanmak için halkçı kampanyalar örgütlenme/düzenleme kapısını da açmaktaydı.¹⁰

Bu tablo, sivil toplumda beliren Kemalist örgütlenmelerin politik toplumdaki Siyasal İslam karşıtı aygıtlarla yine bir “bütüncül devlet” pratiği içinde birleşerek hareket ettiği gerçeğini değiştirmese de rejimin sadece politik toplum eliyle ve zor yoluyla korunmasının olanaksız olduğunu, ilgili kurumların da bunu yapmakta başarısız kaldığını saptayan önsel bir pratik olarak da okunabilir ve bu anlamda önemli bir dönüşümün işareti olarak görülmelidir. Bu durum, siyasal partilere ve sivil-askeri bürokrasiye aktarılan/devredilen Cumhuriyet’i koruma ve kollama göreviyle ilgili ilksel hayal kırıklıklarının ve bu anlamda kendisi hareketsiz bırakılan Cumhuriyetçi kitleler açısından da Cumhuriyet için halkçı bir örgütlenme, dayanışma, yardım ve eğitim seferberliği vermek gerektiği yönündeki okumaların ürünüdür bir yandan da. Bu nedenle bu sivil toplum kuruluşlarını değerlendirir/dikkate alırken, sadece kurumsal varlıklarını

¹⁰ Bütün bu “halka doğru” yönelen dayanışma, eğitim kampanyalarının dökümü için bkz. Erdoğan, 2002a, s. 238.

değil, sahip oldukları şube ve üye sayılarındaki hızlı artışı, etkinliklerinin yayılımını da birlikte düşünmek; salt tabela hareketleri olarak kalmadıklarının altını yine de çizmek gerekir. Kaldı ki, özellikle Susurluk olayı ve insan hakları ihlalleri gibi temaları işleyerek demokratik talepleri kendine eklemeye çalışan çok daha geniş bir neo-Kemalizm örgütlenmesi de yine bu dönemde söz konusudur (Erdoğan, 2002b, s. 588).

Bütün bu nedenler birlikte düşünüldüğünde, kutlamaların sivil toplum aracılığıyla/öncülüğünde ve politik toplumun desteğiyle gerçekleştirildiği bu tablo, tek başına politik toplumun sivil toplum aracılığıyla 28 Şubat 1997 sonrasında ortaya çıkan yeni iktidar dizilişini popülerleştirme arayışı olarak belirse de, somut durum böylesine tek taraflı bir pratik ve sonuç üretmemiştir. Zira politik toplumun bu meşruiyet üretme arayışı doğrultusunda sivil topluma ihtiyacının farkında olan Siyasal İslam karşıtı, laik yurttaş örgütlenmelerinin bu sayede kamusal alanda görünürlüklerini arttırma ve kitle tabanlarını genişletme yoluna yöneldiklerini, faaliyet alanlarını genişletmek için politik toplumun kendilerine duyduğu ihtiyaç itirafı oranında da bu zemini bir fırsat olarak değerlendirdiklerini söylemek mümkündür.

Monceau'nun da belirttiği üzere, bu kutlamalardaki yeni durum vesilesiyle, "sivil toplum bir yandan devletin bazı kusurlarını ifşa ederken, diğer yandan, stratejik sebeplerden ve derin inançlardan dolayı, devletle aynı hedefleri güdüyor"du (2002, s. 543). Gerçekten de devletle sivil toplum arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olarak görülmesi gereken 75. Yıl kutlamaları aracılığıyla, bütüncül devletin her iki kanadının da kendi alanını genişletmek adına bu birlikteliğe yöneldiğini söylemek de olasıdır. Zira bu işbirliğinde, "herkes kendisi için bir yarar, hatta avantaj bulmaktadır" (Monceau, 2002, s. 542). Nitekim, özellikle temel aktör olarak belirlenen Tarih Vakfı ve onun etrafında toplanmış aydınlar açısından bakıldığında da, bu işbirliği sayesinde aydın hareketi, "artık daha az sayıda olan bir entelektüel elite değil, 65 milyon Türk 'vatandaşına' hitap etmesinden dolayı, alışık olduğundan çok daha geniş bir kamusal topluluk önünde yeni bir görünürlük kazanıyor. Entelektüel ve politika, elit tabaka ve halk gibi, daha önce uzlaşabilir görünmeyen alanları, hayranlık uyandırıcı bir şekilde birleştirerek meşruiyetini pekiştiriyor"du (Monceau, 2002, s. 543).

Ancak bu saptama, Cumhuriyetçi aydınların halkla ilişki kanallarını genişletme, görünürlüklerini ve seslerinin/sözlerinin daha geniş bir alana yayılmasını sağlama adına kutlamaların sağladığı olanağı "kamusal aydın sorumluluğu" olgusundan bağımsız ve özel/özel beklentiye indirgenmiş şekilde kullandığı yönünde bir bakış açısına indirgenmeye müsait olduğu için kısmen eksiktir, tarihsel olarak Türkiye'nin modernleşme sürecinde aydınların üstlendikleri öncü işlevleri de önemsizleştiren bir zemindedir. Zira kutlamaların Siyasal İslamcı yükseliş karşısında sivil toplum, aydınlar ve halk katılımıyla gerçekleştirilmesi yolundaki proje, dönemin Tarih Vakfı Başkanı İlhan Tekeli tarafından 1996 yılında geliştirilmiş ve devlet yöneticilerine sunulmuştur. Etkinliklerin gerçekleştirilmesinden bir yıl sonra, Tekeli'nin Özyürek'e verdiği mülakatta söylediği sözler, aydın inisiyatifinin hem 28 Şubat 1997 öncesinde geliştiğini hem de sivil alandan bir yurttaş Cumhuriyetçiliği eliyle Siyasal İslamcı yükselişe karşı ses vermeyi amaçladığını kanıtlar niteliktedir. Özyürek bu görüşmeyi şöyle aktarır (2007, s. 182): "Tarih Vakfı'nın yenilikçi bir kutlama önermesinin nedenlerini sorduğumda, vakfın üyelerinin bu planı 1996'da İslamcı Refah Partisi ile muhafazakar Doğru Yol Partisi'nin koalisyon hükümeti sırasında düşündüklerini söylemişti. 'Türk aydınları olarak cumhuriyete karşı bir sorumluluğumuz olduğuna hissettik ve dini yükseliş karşısında bir şeyler yapmak istedik.' Cumhuriyet kutlamalarının halkın katılımıyla yapılmasının insanları İslamcılara karşı görüşlerini dile getirmeye cesaretlendireceğini umuyorlardı".

Dolayısıyla bu tabloda, politik toplum ile sivil toplum arasında Cumhuriyetçilik ekseninde gelişen "bütüncül devlet" pratiği, düşünüldüğü ya da görüldüğü kadar iç çelişkilerden bağımsız ya da birinin doğrudan diğerine tahakkümüne dayanan nitelikte değildir. Burada daha çok, karşılıklı bir işbölümü kadar, birbirlerine duydukları ihtiyaç temelinde, kısmi tavizlerle kazanımlar elde etmeye çalışan Cumhuriyetçilik bloğu içinde bir otoriterlik-demokrasi mücadelesi de tüm sınırlarına ve sınırlılıklarına rağmen

yürümektedir. Tam da bu nedenle, 90'larda "Kemalist otoritarizm ile demokratik katılım, tahakküm ile hegemonya, resmi dünya ile sivil toplum arasındaki kararsızlık neo-Kemalist tahayyüle damgasını vurur" (Erdoğan, 2002b, s. 588).

Bütün bu genel resme bakıldığında, 75. Yılda Cumhuriyet kutlamalarının politik toplum ile sivil toplumun, zorlama gücü ile rıza/ikna momentinin kaynaşması doğrultusunda, "bütüncül devlet" in daha önceki salt politik topluma ya da yukarıdan aşağıya resmi kutlamalara dayanan çerçevesinde dengenin, yeni bir meşruiyet kanalı açmak adına politik toplumun sivil toplum ile kutlamaların organizasyonu sürecinin önderliğini paylaşması sonucunda (elbette bütün sivil toplumla değil, laik örgütlenmelerle) önemli bir değişiklik geçirdiğini saptamak önemlidir. Bu noktada hem sivil toplumun hem de aydınların bu süreci "resmi" Cumhuriyetçilik dışında yeni, daha kamusal bir Cumhuriyetçilik damarını keşfetme, buraya seslenme, buradan görünürleşme yolunda görüp değerlendirdikleri de elbette söylenebilir. Fakat henüz bu damar emekleme aşamasında olduğu gibi, Cumhuriyetçilik karşıtı yeni bir hegemonya projesinin gelişeceği ilerleyen yıllarda, toplumun farklı kesimlerinin bu kamusal damardan dışlanmasının ve aşağıdan gelişen bu yeni Cumhuriyetçi kitle hareketinin daha kapsayıcı ve yeni bir toplumsal sözleşme ile Cumhuriyet'e nefes aldırma yolları aramamasının, yine bu kapsamda da, Cumhuriyet'in laik, aydınlanmacı birikiminin işçi sınıfı/emeğiyle geçinen halk kesimleriyle buluşmasını sağlayacak yeni bir ekonomik, sosyal program etrafında politik alternatif yaratamamasının 100. Yıldaki tabloyu yaratacağından habersiz olduğu ya da böyle bir politik dönüşüm okumasından yoksun olduğu ifade edilebilir. Kuşkusuz bu biraz da, her ne kadar sivil toplum, yurttaş inisiyatifleri yavaş yavaş Cumhuriyetçi bir kamusal kutlama kampanyasına dahil edilse bile, rejimin korunmasıyla ilgili olarak Cumhuriyetçi kitlelerin ve aydınların rejimin korunmasında genelde politik topluma, özelde de onun 75. Yıldaki ayrıcalıklı zorlama aygıtı olarak Ordu'ya ve yüksek yargıya atfettikleri anlam ve işlevin devam etmesiyle de ilişkili görünebilir.¹¹

Görüldüğü üzere 1990'ların ikinci yarısında gerçekleştirilen 75. Yıl kutlamaları, Siyasal İslam'ın iktidara yürüdüğü koşullarda, politik toplum ile sivil toplumun Cumhuriyetçilik temelinde kaynaştığı ve yer yer ayrıştığı, aydınların ise taban inisiyatifleri geliştirerek bu bütüncül devlet formasyonu içinde "rıza" momentini öne çıkarmaya çalıştıkları bir yeni dönemin işaretidir. Aşağıdan, sivil toplum örgütlenmeleri ve aydınlar aracılığıyla gelişen bu Cumhuriyetçi damar için bu dönemde rejimin ağırlıklı muhafaza ve tarif ilkesinin laiklik merkezli olduğu, Cumhuriyet'in daha çok laiklik ilkesi temelinde anlamlandırıldığı görülmektedir.¹² Özetle 75. Yıl kutlama organizasyonunun da gösterdiği üzere, politik toplum içinde çatlak ve çelişkiler belirse de politik toplumun bir kanadı ile sivil toplumun bir kanadı, aydınlar, siyasetçiler ve bürokrasi aracılığıyla Cumhuriyetçi bir "iktidar bloğu" ve "bütüncül devlet için birlikte tutum almayı sürdürmüştür.

Bütün bu genel arka plan ve tarihsel değerlendirmeyi dikkate alarak 1998 yılında gerçekleştirilen 75. Yıl kutlamalarından 2023'e, yani 100. Yıl kutlamalarına uzanmak, bu kutlamalar arasındaki farklara bakarak, aktörlerin ve iktidarın ağırlık merkezlerinin,

¹¹ Bu noktada, Cumhuriyetçi kitlelerin politik toplum ile sivil toplum arasındaki bütünlüğün ayrılmaya geçtiğini, iktidarın gerçek anlamda el değiştirdiğini anlamalarını sağlayan olayın 2012'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül dönemindeki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında kitlenin Ulus'tan Anıtkabir'e yürüyüşünün zor gücüyle, barikat ve biber gazı marifetiyle engellenmeye çalışılması ve kitlelerin barikatları kaldırıp Anıtkabir'e ulaşması olduğunu düşünüyoruz. Bu barikat yıkma birikiminin 2013'te Gezi Direnişi sırasında Cumhuriyetçi kitlelere devrettiği bir irade olduğu gibi, Gezi'nin de daha kapsayıcı, aşağıdan, sivil ve demokratik bir Cumhuriyetçi yenilenme adına biriktirdiği ve kendisinden sonraki kuşaklara devrettiği mirasla da bütünleşip geliştiğini düşünüyoruz. Bu açıdan, Cumhuriyetçilere dönük zor gücünün, Silivri mahkemeleri eliyle yürütülen tasfiye operasyonlarının ve bunun yarattığı geri çekilme/korku dalgasının 2012-2013 sürecinde kırıldığını, bu nedenle bu iki yılın da Cumhuriyetçi kitlelerin sivil, taban hareketleriyle buluşmasında bir başka önemli devreyi temsil ettiğini söyleyebiliriz. 2007 yılında gerçekleşen Cumhuriyet Mitingleri bu kitlesel tabanı görünür kılsa da, hem sosyolojik ve siyasal olarak daha homojen bir kitleye seslenerek hem de hala kısmen de olsa politik toplum ile sivil toplumun "bütüncül devlet" yaklaşımı içinde gelişmeye yönelmiş ve ardından da politik toplumun bu kanadının operasyonel davalarla tasfiye edilmesi süreci gelmişti. Bu anlamda 2007'den 2012-2013 sürecine Cumhuriyetçi hareketin dönüşümü ayrı bir inceleme konusu olmalıdır.

¹² 90'lı yıllarda birçok laik aydına yönelen suikastler ve katliamlar da dikkate alındığında bu oldukça normaldir.

baskıcı aygıtlarla ideolojik aygıtların geçirdiği dönüşümün, sivil toplum ve aydınlar katında yaşanan değişimlerin etkisini de dikkate alarak, bu faktörler üzerinden, “bütüncül devlet”in 25 yıllık dönüşümünü tartışmak sanıyoruz ki artık mümkündür.

5. 100. Yıl Kutlamaları: AKP ve Cumhuriyetçilik Karşısındaki 4 Taktiği

100. yıl pratiği içinden bakıldığında, 2002 yılından bu yana ülkeyi yöneten ve 2017’de gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleriyle birlikte, 1909’da Meclis’i saray ve yürütme karşısında ağırlıklı hale getiren yasama merkezli geleneği yürütme, yürütmede de tek kişi (Cumhurbaşkanı) lehine köklü şekilde değiştiren Adalet ve Kalkınma Partisi’nin¹³ (bundan sonra AKP) yeni bir rejim ve devlet örgütlenmesini aşama aşama gerçekleştirirken tarihe daha önceki inşa faaliyeti örneklerinde de görüleceği üzere bir “dışlama” ve “geleneğin icadı” pratiği/diyalektiği ile işlevsel bir anlam yüklediğini, bu anlamda siyasal sembolizm konusunda da epey gelişkin bir stratejik akılla hareket ettiğini belirterek başlamalıyız. Bu durumu, özellikle 2023 yılına atfedilen anlamda (iktidarın yıllardır sembolik bir anlam yükleyerek öne çıkardığı 2023 Hedefleri vurgusu), yine iktidarın 2023 seçim kampanyası sürecinde popüler siyasal alanda görünür kılmaya çalıştığı “Türkiye Yüzyılı” propaganda adlandırmasında ya da daha önce Cumhuriyet’le başlayan sürecin bir “parantez”, tarihsel olarak bir kesinti dönemi olarak kodlanması örneğinde de görüldüğü üzere¹⁴ öncelikle Cumhuriyet tarihinin dışlanmasında farklı şekillerde görmek mümkündür.

Buradan bakıldığında, AKP iktidarının taktiksel ilk dönemlerini dışarıda bırakırsak ve bu iktidarı yeni bir rejimi siyasal/toplumsal düzeyde inşa faaliyetine giriştiği 2010’lu yılların özellikle ikinci kısmından itibaren ele alırsak, Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik olgusuna reel politik düzeyde 4 taktik aracılığıyla yanıt üretildiğini görmekteyiz. Özellikle 2023’te gerçekleşen Cumhuriyet’in 100. Yılı kutlamalarında, genelde yürütmede, özelde ise Saray merkezli olarak kümelenen yeni politik toplumun reflekslerinin bu genel tavırla uyumlu ve somut bir örnek olarak değerlendirilebileceğini ve yine 75. Yıl kutlamalarından 100. Yıl kutlamalarına gelindiğinde, devlet-toplum ve aydınlar bakımından yaşanan 25 yıllık dönüşümün bu sayede daha iyi kavranabileceğini düşünmekteyiz.

AKP döneminde genel olarak Cumhuriyet Devrimi’ne ve tarihine yaklaşım söz konusu olduğunda, ilk olarak Cumhuriyet’in siyasal ve toplumsal anlamda getirdiği devrimlerin “restorasyon”cu bir biçimde dışlanması/unutturulması ve etkisiz kılınması taktiği öne çıkmaktadır.¹⁵ Bundan geriye kalan boşlukta, içeriğinden ve anlamından soyutlanmış bir Cumhuriyetçilik söyleminin iktidarın güncel ihtiyaçları içine soğurulması; üçüncü olarak, tarihin/tarihsel atılımların çoğu zaman Cumhuriyet tarihini dışlayacak bir milat yaratma, “kurucu iktidar” tezini temellendirme adına AKP iktidarı ile başlatılması ve son olarak da geleneğin özellikle Osmanlı İmparatorluğu üzerinden bir devamlılık ilişkisi içinde yeniden icadı taktiği devreye sokulmaktadır.¹⁶ Burada da son derece uzun ve inişli çıkışlı bir tarihe sahip olan Osmanlı İmparatorluğu’nun bütününe ya da örneğin tüm sultanların sahiplenilmediğini; ağırlıklı olarak, imparatorluğun çözülme devrinde bu çözülmeyi gücü yeniden tek başına kendinde/sarayda toplayarak (İstibdat) ve dağılmanın önüne İslamcılık siyasetiyle geçmeye çalışarak hükmeden Sultan İkinci Abdülhamit ile ve giderek de son padişah Vahdettin’le bir devamlılık içinde tarihsel

¹³ Bu değişim sürecinin toplam değerlendirmesi için ve inşa edilen yeni rejimle ilgili olarak bkz. Yıldırım, Saray Rejimi.

¹⁴ “Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, yeni bir kırılma dönemi yaşandığını belirterek, ‘Son yüz yıl kapatılması gereken bir parantezdir. Osmanlı’dan sonra başlayan ayrışma bir parantezdir. Tarih coğrafi sınırlara isyan ediyordu ve biz bu parantezi mevcut sınırlara saygı göstererek kapatacağız’ dedi” (Karagül, 2013).

¹⁵ Cumhuriyet karşıtı, imparatorlukları yeniden canlanma düşlerine sığınan restorasyoncu eğilimlerle faşizm arasındaki ilişkinin tarihsel değerlendirmesi ve örnekleri için bkz. Neocleous, 2014.

¹⁶ Belirtmek gerekir ki bu taktikler sırayla/ardışık ilerlemeye de, diğer üç taktik açısından ilk taktik baş zemin olarak işlevselleşmektedir. Bunun dışındaki üç taktik, güncel siyasal tabloya ve güç ilişkilerinin yönüne göre ya eşzamanlı ya da birinin diğeri karşısında daha fazla öne çıkışıyla belirmektedir. Yine de, geçmişte Dışişleri Bakanı olarak Ahmet Davutoğlu’nun yaptığı “parantez” açıklamasında beliren tekil taktiğe yeni dönemin iktidar tasarımının sıkışmadığının, bu 4 taktik aracılığıyla ve özellikle de soğurma yöntemiyle, yenilenmiş ittifaklar arasında çatlaklar yaratmadan ilerlemeye çalışıldığının altını ayrıca çizmek gerekir.

politik anlatı icat ve inşa edildiğini görmekteyiz.¹⁷ Bu devamlılık anlatısının sadece siyasal alanda ve siyasal aktörler/politik toplum eliyle inşa edilmediğini, popüler ideolojik aygıtlar aracılığıyla da kitleselleştirilmeye çalışıldığını belirtmekte yarar var.¹⁸ Bu açıdan AKP iktidarının siyasal, toplumsal ve ideolojik dönüştürme hedefinin de “bütüncül devlet” anlayışı çerçevesinde, politik toplum içindeki güç konumlanması ve politik toplumun içindeki bütünlüğün sivil topluma nüfuz etme arayışı bağlamında anlaşılması gerektiği açıktır.

Bu genel değerlendirmenin ardından, 100. Yıl kutlamalarını merkeze alarak hem iktidarın “tarih tezi”ni Cumhuriyet’le ilişkisi üzerinden sınavabilir hem de Gramsci’nin bütüncül devlet yaklaşımı çerçevesinde, politik toplumdaki bu değişimin sivil toplum ve aydınlar katında nasıl yansıdığını tartışabiliriz. Bu aşamada önce, “politik toplum” olarak devlet iktidarı, özellikle zorlama gücü etrafında inşa edilen pratiklerle rıza/ikna süreçleri için inşa edilen mekanizmaların iktidarın yeni tarih anlatısı etrafında nasıl seferber edildiğini 29 Ekim 2023 üzerinden, yukarıdaki 4 taktiği alt başlık ve ölçü kabul ederek tartışmak gerektiğini düşünüyoruz.

5. 1. Taktik 1: Politik Toplum Eliyle Önemsizleştirme ve Etkisizleştirme

Bu taktikler arasında ilk öne çıkan ve diğer taktikler için olmazsa olmaz bir zemin olarak işleyen, Cumhuriyet’i ve Cumhuriyet Devrimi’ni özü/gerçek anlamı bakımından önemsizleştirmek ve kutlamaları devletin yenilenmiş siyasal yapısına ve iktidarın/aygıtların hiyerarşik dizilişine uygun olarak “politik toplum” katına sıkıştırıp sivil toplumla buluşmaktan uzak tutarak bir resmiyet ve sembolizm içinde öncelikle etkisizleştirmektir. İdeolojik aygıtlar eliyle soğurma taktiği, ancak bu zemin sağlandıktan sonra devreye girmektedir. Belirttiğimiz üzere bu yöntem, diğer üç taktiğin uygulanması sürecinin hem zeminini oluşturur hem de bu taktiklerle yer yer bütünlüştür.

Bilindiği gibi dünyanın farklı ülkelerinde Cumhuriyet’in ilanının 100. Yılıyla ilgili olarak etkinlikler çok geniş bir zeminde planlanmakta ve örgütlenmektedir.¹⁹ Buna karşın, Demirel’in de kutlama sürecinde gözlemleyip köşesinde ifade ettiği üzere (2023a); “Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. yıl kutlamaları, başka ülkelerdeki benzerlerinden farklı bir içerik ve coşku düzeyinde gerçekleştiriliyor. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın imzasıyla 2020 yılında yayımlanan genelgeye dayanarak 26 Ağustos 2022’de başlatılan ve ‘en kapsamlı organizasyon’ olacağı üç yıl önce ilan edilen cumhuriyetin 100. yıl kutlamaları, beklenenden sönük ve farklı bir içerikle sürdürülüyordu”.

Bu noktada, özellikle belirtilmesi gereken nokta, kutlama etkinliklerinin yeni hiyerarşik güç dizilişinde ayrıcalıklı merkezi yürütme, yürütmede de tek kişi olan politik toplum tarafından resmileştirilmesinin ve yeniden askeri bir sembolizmle güvenlikleştirilmesinin yanında (Boğaz’da donanma geçit töreni vb.), politik toplumun sivil toplum ya da kitle seferberliği konusunda Cumhuriyetçi kitle seferberliğinin karşısına önsel bir alternatif koymayı tercih etmesidir. Nitekim “halk egemenliği” açısından sembolik bir gün olarak Cumhuriyet Bayramı’nda İstanbul’da, Vahdettin Köşkü’nde, Boğaz’daki askeri geçit aracılığıyla görünürleşen Cumhurbaşkanı Erdoğan, kitle seferberliği açısından Cumhuriyet’in 100. Yıldönümünün bir gün öncesinde,

¹⁷ İktidarın bu geçmiş referanslı güncel siyasal sembolizmini özellikle İkinci Abdülhamit dönemiyle karşılaştırmak için, Osmanlı döneminde siyasal sembolizmin ve meşruluk kanallarının inşası konusunda son derece yararlı çalışmaları olan Deringil’e (2007a ve 2007b) başvurulabilir. Özellikle gücün yürütme/saray merkezli olarak toplandığı mutlakiyetçi dönemlerde, merasimlerin de bu teklif çerçevesinde hükümdarın şahsında tekelleştiği görülmektedir. Karateke’nin (2004) Osmanlı Devleti’nin anayasal monarşi ile mutlak monarşi mücadelesi arasında salındığı son yüz yılında merasimleri merkeze alarak yaptığı şu değerlendirmenin bu nedenle güncel ve önemli olduğunu düşünüyoruz: “Hükümdar mutlaklığı oranında merasimlerin odak noktasındadır, rolü haşmetli görünmektir. Hükümdarın gücü kısıtlandığı zaman, yani meşruti bir yönetim biçiminde, iktidarın diğer ortakları tarafından merasimlerde tek odak noktası olmaktan çıkarılır...”

¹⁸ Sözkonusu popüler ideolojik aygıtlar ve özellikle diziler aracılığıyla yaygınlaştırılan bu propaganda, Cumhuriyetçi etik-politik anlam dünyasının karşısına bir başka ve büyük tarih anlatısı koyar ve “mağdur” edilmiş, geriletmiş, “hançerlenmiş” Türkiye’nin yeniden ayağa kalkması için geçmişindeki görkemli, emperyal günleri hatırlaması gerektiği mesajı da genel olarak politik toplumun zor gücü/savaş kapasitesi etrafında sunulur. Bu popüler ideolojik aygıtlar eliyle, dizilerle yaygınlaştırılan Osmanlıcı ideolojiyi detaylı tartışan çalışmalar için bkz. Çevik, 2019, 2020; Uzer, 2020; Karakaya, 2020.

¹⁹ Böyle bir döküm için bkz. Demirel, 2023a.

kapatılan Atatürk Havalimanı'nda "Büyük Filistin Mitingi" düzenlemiş ve ertesi gün iktidarın ideolojik aygıtları olarak işleyen gazeteler de elbette ağırlıklı bu gündemi ağırlıklı kapsayarak manşetlerini inşa etmiştir.²⁰ Kuşkusuz ki Filistin'le ve Gazze halkıyla dayanışma gösterilmesi önemlidir ve bunun toplumun farklı siyasal kesimleri açısından da büyük oranda birleştirici bir yanının olduğu açıktır. Fakat burada kritik olan ölçü, 75. Yıl kutlamalarıyla aradaki sembolik farkı da görünür kılacak şekilde, kitle seferberliğinin, sivil toplumla politik toplumun yeni rejimdeki "bütüncül devlet" kaynaşmasının artık Siyasal İslamcı bir dayanışma temelinde inşa edilmesidir. 25 yıllık dönüşümün anlaşılması açısından bu örneğin oldukça önemli olduğunu düşünüyoruz. Aynı "bütüncül devlet" kaynaşmasının bir gün sonraki 100. Yıl kutlamalarına yansımaması, kutlamaların iktidardan ve devletten bağımsızlaşarak yurttaş inisiyatifleriyle gelişmesi, bu 25 yıllık dönüşümün önemli yarı taşları arasındadır.

Kuşkusuz ki önemsizleştirme ve etkisizleştirme taktiği bu örneklerle sınırlı değildir. 100. Yılda "politik toplum"un ayrıcalıklı merkezinin yürütmede, yürütmede de saray etrafında toplandığı yeni güç dizilişi dikkate alındığında, burada ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı tarafından üstlenilip yürütülecek faaliyetlerle ilgili de bir sönümlenmenin söz konusu olduğunu görmek mümkündür. Yine Demirel'in yerinde saptamasıyla ifade edersek, "Üç yıl öncesine dayanan iddialı bir genelgeye ve çok sayıda resmi hazırlık haberine rağmen benzerlerinden ve beklenenden farklı bir biçimde yapılan kutlamalara "Yüzyılın işini 20 yıla sığdırdık" sloganı damgasını vurdu. "Türkiye Yüzyılı" vurgusu ve parti seçim programını andıran detaylar bakanlıkların ve diğer kurumların bir örnek kutlama mesajlarına yansdı. 28 Ekim'e denk getirilen 'Büyük Filistin Mitingi' ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 100 gemiyle resmigeçit yapan donanmayı Vahdettin Köşkü'nden selamlaması bu fotoğrafı daha da netleştirdi" (Demirel, 2023b).

Böyle bir ortamda dikkat çekici gelişme, 100. Yıl kutlamalarının uluslararası bir protokolden ve törensellikten de uzak tutulmasıydı. Gazeteci Murat Yetkin'in aktardığı üzere, "Erdoğan, 28 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı seçildiğinde iki-üç gün içinde dünya liderlerine davet çıkararak Beştepe'de yaptığı uluslararası kutlamayı Cumhuriyetimizin 100. Yılı için yapmadı. Gazze'de Filistin halkına İsrail hükümetince reva görülen zulmün davetin iptal gerekçesi olmadığını açıkladı Cumhurbaşkanlığı. Doğruydum, çünkü Hamas'ın İsrail'e saldırısı öncesinde yapılmış bir planlama yoktu ki iptal edilmiş olsun (Yetkin, 2023a).²¹

İdeolojik aygıtlar ve propaganda süreçleri açısından bakıldığında da, politik toplumun resmi yaklaşımının bu önemsizleştirme ve etkisizleştirme süreçlerine katkı verdiklerini söylemek mümkün. Örneğin TRT'nin 100. Yıl özel etkinliklerinin "Gazze'deki insanlık dramı" nedeniyle ileri bir tarihe ertelenmesi (Şani, 2023) ya da Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından hazırlanan yüzüncü yıl temalı internet sitesinde Mustafa Kemal Atatürk'ün izlerinin geri plana alınmasını da bu çerçevede değerlendirebileceğimizi düşünüyoruz.²²

Kuşkusuz bu noktada, özellikle siyasal iktidarın yeni devlet tasarımı içinde rıza ve ikna süreçlerinin merkezileştirilerek yürütülmesi açısından iktidar dizilişinin merkezine yerleştirdiği ideolojik aygıtların başında gelen İletişim Başkanlığı'nun,

²⁰ 29 Ekim 2023'te yayınlanan gazetelerin manşetleri arasında bir karşılaştırma yapmak için bkz. <https://www.gazeteoku.com/gazeteler?date=2023-10-29>

²¹ Gazeteci Barçın Yinanç da Cumhuriyet'in 100. Yılı kutlamalarıyla ilgili olarak yabancı elçiliklere de bir davet gitmediğini ve bunun şaşkınlık yarattığı bilgisini şu satırlarla aktarıyordu: "İktidar unutmak istese de 29 Ekim'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılının kutlanacağını yabancılar bile idrakinde. İhtimal bu aralar, çok da özel bir coşkuyla kutlanmayacağını ayırdına varmışlardır. Aylar öncesinden, ola ki, devlet başkanı düzeyinde bir davet olur diye yoklamaya başlamışlardı. Cumhurbaşkanlığı yemin töreni için davet edilen dünya liderlerinin, Cumhuriyet'in 100. yıldönümü için davet edilmemesi "eloğlunu" bile şaşırttı... Ama sanırım bizim kadar onlar da mevcut iktidarın 1923 ile 2003 arasını neden basit bir parantez olarak gördüklerini, sırf Cumhuriyetin İkinci Yüzyılı ifadesini kullanmamak için niye Türkiye yüzyılı diye bir slogan çıkarttıklarını, Cumhuriyet'in 100 yıllık birikimini neden bu kadar hiçe saydıklarını anlamakta, algılamakta zorlanıyorlar" (Yinanç, 2023).

²² Gazeteci Murat Yetkin "Şimdi de Atatürk'süz Cumhuriyet mi?" sorusu altında şu bilgiyi veriyor örneğin: "İletişim Başkanlığının hazırladığı ve kaçınılmaz olarak haberdar olduğunu bilmediğim yuzuncuyil.gov.tr internet sitesinde yer alan video ve posterlerle kutlamaktan çok adeta anıyor hükümetimiz Cumhuriyet'in 100. Yıldönümünü. Poster ve videoların ortak teması "100 yılın işini 20 yıla sığdırdık" sloganı; AK Parti iktidarı dönemi propagandası saymak da mümkün. Başkanlıkça hazırlanan 9 posterden yalnızca 1 tanesinde Atatürk'ü görebilirsiniz. O da "mazide" kalmış bir mesaj eşliğinde; Atatürk mazi, yeni geçmiş iken Erdoğan âti, yani gelecek" (Yetkin, 2023b).

Cumhurbaşkanı'nın görevlendirmesiyle "bütün devlet kurum ve kuruluşlarının 100. Yılla ilgili çalışmalarının koordinasyonu" görevini üstlendiğini de belirtmekte yarar bulunmaktadır.²³ Durum böyle olunca, ikinci taktiği ele almak mümkündür; yani ideolojik ve politik rıza örgütlenme süreçleri marifetiyle, propaganda aygıtlarının genelleşmiş/birleşik kampanyaları eliyle Cumhuriyet'i ve Cumhuriyetçiliği günün koşullarına, iktidarın söylem ve ihtiyaçlarına göre soğurma taktiğini.

5. 2. Taktik 2: Doğrudan Zıtlasma Yerine Soğurma

Belirttiğimiz üzere iktidarın Cumhuriyet tarihi ve mirasıyla ilişkilendirirken devreye aldığı ikinci taktik soğurma taktiğidir ve bu hem bir sahiplenme görüntüsü/yanılsaması oluşmasına rıza üretmekte hem de politik toplum içinde gerek zor aygıtlarıyla ve gerekse partileriyle kurulan ittifak ilişkilerinin çatlamasının da önüne geçmektedir. Soğurma taktiğini bu çerçevede, geniş anlamda Cumhuriyet'le doğrudan karşıtlasma yerine, ilk aşamada giderek önemsizleştirilen içeriğin, iktidarın kendi siyasal program ve projesi, tarih anlatısı temelinde yeniden inşa edilmesi ve bu yolla yeniden sunulması olarak özetleyebiliriz. Bu durum hemen her konuda karşımıza çıksa da, 100. Yıl kutlamaları aracılığıyla karşılaştırmalı bir bakış geliştirmeye çalıştığımız bu makale özelinde, örnekleri yine bu bağlamda seçerek daraltmayı tercih ettiğimizi belirtmek isteriz.

Kutlamalarla ilgili olarak, iktidarın kendi hedef ve söylemi etrafında yeni bir resmi anlatı inşa ettiğinin en büyük kanıtlarından birisi, kuşkusuz ki 100. Yıla damga vuran "Türkiye Yüzyılı" propaganda sloganıdır. Bu açıdan iktidar, özellikle 2015 sonrasında hızlanarak inşa ettiği ve yürütme merkezli olarak tekleştirdiği yeni siyasal güç dizilişinde etrafında toplayıp dönüştürdüğü aygıtlar ve siyasal aktörlerle "milliyetçilik" temelinde bir ittifak ilişkisi geliştirmiş ve bunu da seçmen kitleleriyle kendisi arasındaki ilişkide giderek daha önemli bir ideolojik çizgi olarak öne çıkarmıştır. Bu bir yandan, iktidarın siyasal projesinin karşıtlarının "yerli ve milli" olmamakla, "gayrimilli" olmakla, "terörle yan yana durmakla", "dış güçlerin uzantısı" olmakla itham edilerek karalanması ve muhalifliğin kriminalleştirilmesi/şeytanlaştırılması hedefine hizmet ettiği gibi²⁴, diğer yandan bu milliyetçi ittifakın aygıt ve aktörlerinin doğrudan çatlamasına izin vermeyecek şekilde, Cumhuriyet tarihiyle ilgili sembolik momentlerin doğrudan karşıya alınmamasını, sembolik olarak bu momentlerin iktidarın siyasal hedefleri ve propagandası içinde soğurulmasını da dayatmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında hem Türkiye Yüzyılı vurgularının hem de 21 yıllık AKP iktidarının icraatlarının merkeze alındığı bir 100. Yıl kutlama kampanyasının, doğrudan bir "iptal ya da yok sayma" yerine bir tür "kendine mal etme (temellük)" olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Demirel'in saptamasına katılıyoruz (bkz. Demirel, 2023a).

Öte yandan bu soğurmanın, özellikle 2023 yılı boyunca askeri-endüstriyel kompleksin gelişimi temelinde ilerlediğini, buna uygun olarak da kutlamaların Donanma'ya ait 100 geminin ve yine savaş uçaklarının geçişiyle birlikte inşa edildiğini de hatırlatmakta yarar var. Böyle bir tablo, iktidarının ilk dönemlerindeki "liberal hegemonya" stratejisi temelinde başat siyasal zıtlığı "askeri-bürokratik vesayet" ile "demokrasi güçleri" arasında göstererek hem etrafında buna uygun ittifak aktörleri toparlayan hem de buna dayanarak "sivilleşme" adımları atmayı hedefleyen AKP'nin²⁵

²³ "Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığının, Cumhuriyet'in 100. yılına özel 2 yıldır gerçekleştirdiği bir dizi çalışmanın mimarının Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan olduğunu belirten İletişim Başkanı Altun, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bütün devlet kurum ve kuruluşlarının 100. yılla ilgili çalışmalarının koordinasyonunu İletişim Başkanlığına verdiğini, bunların yuzuncuyil.gov.tr adresinden incelenebileceğini söyledi. İletişim Başkanı Altun, İletişim Başkanlığı bünyesindeki proje takip sistemiyle 56 kurumun katkısını alarak yurt sathında ve bütün yurt dışı temsilciliklerde toplamda 100. yılla ilgili 24 binin üzerinde proje gerçekleştirildiğini aktardı (Bkz. İletişim Başkanlığı, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/iletisim-baskani-altun-televizyon-programinda-sorulari-yanitladi>).

²⁴ AKP'nin İslami milliyetçiliği, iktidar stratejisi çerçevesinde Kemalizm'le dış politika üzerinden/aracılığıyla ve daha çok Osmanlı geçmişe gönderme temelinde bir zıtlık içine girer ve dolayısıyla dış politikayı iç politika açısından da araçlaştırır. Fakat dış politikanın iç politikaya dönük olarak araçlaştırılmasını tamamlayan bir diğer faktör, iktidarın siyasal projesine dönük eleştiri ya da itirazların "Büyük Türkiye" anlatısının karşısında duran "Üst Akıl" ile ilişkilendirilmesi, özetle ya dış kaynaklı olmakla ya da "dış güçler"e hizmet etmekle suçlanmasıdır. Bu meselenin farklı boyutlarını ele alan bir çalışma için bkz. Karaosmanoğlu, 2021.

²⁵ Bu stratejiyi AKP'nin "neoliberal popülist" yaklaşımı içinde anlamlandıran bir çalışma için bkz. Yıldırım, 2009.

özellikle 2017 Anayasa değişiklikleri sonrasında belirgin biçimde milliyetçi hegemonya stratejisine dayanarak güvenlikleştirilmiş bir devlet biçimini ve savunma endüstrisinin gelişimi üzerinden de buna uygun kitle seferberliği/meşruiyeti üretme arayışlarına yöneldiğini düşündüğümüzde, güncel siyasal koşullarla devamlılık içinde ve uyumlu görünüyor. Bu durum modernizmi teknolojiyle, teknolojik gelişimle, özellikle askeri-endüstriyel alan aracılığıyla eklemeyerek yorumlayan ve sınırlayan karakteri nedeniyle “reaksiyoner modernizm”in güncel bir versiyonu olarak da görülebilir.²⁶

Gerek 2022 yılındaki 29 Ekim kutlamalarında politik toplumun hükümet aygıtı katına “yerli otomobil” TOGG’un sembolizminin damga vurmasını ve ilk üretimin banttan indirilmesinin 99. Yıl kutlamalarına yetiştirilmesi çabalarını²⁷ ve gerekse 100. Yıl geneline yayılan ve birçok şehirde gerçekleştirilen Teknofest etkinliklerini²⁸ kitleselleştirme ve 100. Yılla sembolik bir etkileşimi/sahiplenmeyi bu temelde gerçekleştirme arayışını yukarıda andığımız çerçevede değerlendirebileceğimiz gibi²⁹, özellikle savunma endüstrisinin gelişimini sergileyecek bir resmi kutlama kampanyasının Boğaz’da gerçekleştirilmesi gibi örnekler de bu tabloyu tamamlıyor.³⁰

28 Şubat 1997 sonrasında askeri zor aygıtının belirleyiciliğinin yeniden arttığı bir ortamda, politik toplumun sivil toplumu 75. Yıl kutlamalarına katma, sivil toplum öncülüğünde bu kutlamaları örgütleme arayışının bu bakımdan bir “bütüncül devlet” teorisi aracılığıyla birlikte düşünülmesi gerektiğini önceki bölümlerde ifade etmiştik. Burada ise, politik toplumun iktidar/hükümet kanadının öncülüğünde, ağırlıklı olarak da Yürütme/Cumhurbaşkanlığı etrafında yeni bir güçler dizilişine tabi olduğunu, Ordu başta olmak üzere zor aygıtlarının nihai belirleyiciliğinin yerini olumlu bir gelişme olarak sivil siyasi iktidar kanadının aldığını, ancak bu yer değiştirmenin, ideolojik ve siyasal rıza üretimi bakımından, 75. Yılın sivil-kamusal alanı kutlamalara katma arayışına göre, güvenlikleştirilmiş/zor aygıtlarının gücü etrafında bir rıza üretimini Cumhuriyet’in 100. Yılıyla ilgili resmi kutlamaların merkezine koyması bakımından bir ölçüde devamlılık ilişkisi geliştirdiğini not etmek gerekiyor. Tam da bu nedenle, Güvenç’in yeni yayınlanan bir derleme çalışmaya atıfla geliştirdiği şu saptamasına katılmak mümkün (Güvenç, 2023): “...sivil-asker ilişkilerinde demokratikleşme ve milli güvenlik devletinin zayıflamasını beklerken, karşımızda baştan aşağı yenilenmiş, sivilleşmiş ama demokratikleşmemiş bir milli güvenlik devleti bulduk”.³¹

Bu tablonun bütüncül devlet teorisi açısından politik toplum içindeki güç dizilişindeki yer değiştirmeleri görünür kılmak yanında bir de Cumhuriyet’in getirdiği siyasal ve toplumsal devrimlerin toplamıyla doğrudan irtibat kurmayan, daha ziyade Kurtuluş Savaşı ve bağımsızlık mücadelesiyle bir “soğurma” ilişkisi içinde anlam irtibatı arayan bir ideolojik rıza üretimi içerdiğini, Cumhuriyetçilik olgusunun içeriğini bu eksenle daraltıp yeniden tanımlayarak iktidarın “Türkiye Yüzyılı” söylemi içinde bu daraltılmış tanımdan yararlanan propaganda işleyişinin yine “soğurma” taktiği temelinde sürdürüldüğünü ifade etmek mümkün. Dolayısıyla, 100. Yıl kutlamaları vesilesiyle de “lider” ile “ordu/donanma” arasında/üzerinden bir sembolik siyasetin inşa edilmesi, Yabancı’nın Türkiye’de giderek lider

²⁶ “Reaksiyoner Modernizm” kavramı ve bu kavramın özellikle faşizmin yükselişindeki etkisi için bkz. Herf, 1981, Neocleous, 2014. Teknolojiyle muhafazakar/İslamcı sosyal/siyasal taban/aktörler arasındaki ilişkiyi daha somut tartışan bir başka çalışma için bkz. Mollaer, 2016.

²⁷ “Türkiye’nin ilk yerli otomobili olan Togg, bugün banttan indi. Togg’un üretim tesisi bugün Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından açıldı. “60 yıllık hayal gerçek oldu” ifadelerine yer veren Cumhurbaşkanı Erdoğan, “Türkiye Yüzyılı’nın ilk eseri Togg’dur. TOGG Avrupa’nın yollarına düştüğü zaman Avrupa tutuşacak, ‘Çılgın Türklere geliyor’ diyecekler ifadelerini kullandı” (Yenişafak, 29.10.2023).

²⁸ “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye’nin en büyük teknoloji festivali TEKNOFEST’te yaptığı konuşmada, bu yıl TEKNOFEST’in Cumhuriyet’in 100. Yılı anısına üç şehirde yapıldığını belirtti” (AK Bülten, 2023, s. 46).

²⁹ Özellikle savunma endüstrisinin gelişimi ve buna dayalı olarak yeni iktidar blokunun şekillenme sürecini ele alan bir çalışma için bkz, Madra & Yılmaz, 2019. Bu gelişimin Türkiye’nin özellikle bölgesel güç ilişkilerindeki rolüne etkisini tartışan daha güncel bir çalışma için ayrıca bkz. Soyaltın-Colella & Demiryol, 2023.

³⁰ “Cumhuriyet’in 100. yılı dolayısıyla Milli Savunma Bakanlığına bağlı 100 gemi, İstanbul Boğazı’nda geçiş törenine saat 17.00’da başladı. TCG Anadolu’nun da içinde olduğu firkateynler, ada sınıfı korvetler, mayın avlama gemileri, karakol gemileri, amfibi gemiler, hücumbotları, denizaltılar ve yardımcı sınıf gemiler olmak üzere 100 gemi Boğaz’dan geçiş yaptı. Geçiş sırasında TCG Anadolu olmak üzere tüm mürettebat, Vahdettin Köşkü’nde bulunan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ı selamladı” (TRT Haber, 29.10.2023).

³¹ AKP iktidarı döneminde Milli Güvenlik Devleti anlayışının geçirdiği dönüşümü geçmiş dönemlerle karşılaştırmalı olarak ele alan yeni bir çalışma için bkz. Kaygusuz ve Özkan, 2023.

merkezli siyasetin ortaya çıkışına ve siyasetin kutsallaştırılması eğilimine vurgu yaptığı bir çalışmada da vurguladığı şekilde, demokratik katılımın yerini performans siyasetinin, gösterilmiş bir siyasal sahnenin aldığı saptamasıyla da uyumlu görülebilir (Bkz, Yabancı, 2020). Bu açıdan halk egemenliğinin 100. Yıldönümü kutlamalarına halkın aktif bir özne olmaktan öte, politik toplumun sivil ve askeri aygıtları arasında gerçekleşen bir performansın seyircisi olarak katılmalarının kurgulanmasının da, son yıllarda demokratik katılım kanallarının giderek daraltılmasına dair genel tablodan bağımsız olmadığını ifade etmek gerekir.

Yine de politik toplumun bu resmileşmiş soğurma taktiğinin özellikle milliyetçi siyasal hissiyatlara seslenerek, Siyasal İslamcı tabanı aşacak şekilde bir rıza üretme kapasitesine sahip olduğunu belirtmekte yarar var. Bu bir yandan da, özellikle askeri-endüstriyel kompleksin gelişimine yapılan atıflarda/vurgulardaki sıklık bakımından da bir başka devamlılık çizgisini, yani tarihsel olarak Türk Sağ'ının "ağır sanayi" ile "kalkınma" arasında kurduğu bağın biçim değiştirerek ve kendisini bu devamlılık çizgisi içinde gerçekleştirdiğini görünür kılarak ilerlediğini belirginleştiriyor. Bu açıdan resmi kutlamaların sembolizminin geleneksel Türk sağının referanslarıyla bütünleşen yanını da belirtmek gerekiyor.³²

Tam da bu noktada, iktidarın Cumhuriyet tarihiyle ilgili zemini Mustafa Kemal Atatürk'ün görünürlüğünden/merkeziliğinden ve tarihsel rolünü devrimci eserinin yapıtaşlarından soyutlayarak, kendi tarih anlatısı içinde soğurmasının ve yeniden anlamlandırmasının uzantısı olarak üçüncü taktiğin devreye girdiği saptamasını yapabiliriz. 100. Yıl kutlamalarında iktidar kanadının propaganda ve organizasyon yaklaşımı dikkate alındığında, bir yandan 21 yıllık AKP iktidarının "icraat"ini (Cumhuriyet'in 100 yıllık tarihi içinde olumlulukları neredeyse AKP dönemi ile sınırlayan bir geçmiş anlatısı) ve diğer yandan "Türkiye Yüzyılı" perspektifiyle geleceği temsil etme iddiasını, tarihsel olarak Cumhuriyet Devrimi'yle bir devamlılık ilişkisinden ziyade, yeni bir tarih anlatısı oluşturma, iktidarın kurucu momentini bir "milat" olarak yeniden inşa etme ve buna dayalı olarak da geçmişte, AKP öncesinde başarılı şeyleri yok sayma ya da önemsizleştirme, tarihi neredeyse AKP ile başlatma arayışında öne çıkarmasıyla tamamlıyor. Bu nedenle şimdi kısaca bu üçüncü taktiğin değerlendirmesini yine 100. Yıl kutlamalarını merkeze alarak yapabiliriz.

5. 3. Taktik 3: Yeni "Kurucu" Vasfı Görünür Kılma (Yeni Bir Milat İnşası)

Her yeni devlet ve düzen inşası sırasında iktidarların kendi tarih anlatılarını inşa ettiklerini başta da belirtmiştik. Özellikle AKP'nin önce "Yeni Türkiye" ve ardından da 100. Yıl kapsamında, seçim süreciyle birlikte devreye soktuğu "Türkiye Yüzyılı" sloganlarının da bu anlamda yeni bir başlangıç çizgisi çekmeyi hedeflediğini, tarihi ve geleneği bir yandan yeniden inşa ve icat ederken, diğer yandan da tarihin belirli dönemlerini unutturma ve hafızasızlaştırma yoluyla kendisini bir başlangıç noktası olarak belirginleştirmeyi arzuladığını söyleyebiliriz. Bu üçüncü taktik, ikinci taktikte ifade ettiğimiz soğurmanın yerine, örtülü ya da yer yer açık şekilde, Cumhuriyet tarihini neredeyse görünmezleştirir, yapılan işleri yok sayar ya da geçmişte yapılmış işleri de kendi icraat listesi içine ekleyip neredeyse her olumlu gelişmenin AKP iktidarıyla gerçekleştirildiği yönünde bir mesajı işler.

AKP iktidarından önce yapılmış kimi havalimanlarının ya da üniversitelerin AKP ile açıldığını vurgulamaya/bunun üzerinden propaganda yapmaya ya da güncel bir örnekte görüleceği üzere, AKP'den önce Türkiye'de traktör üretilmediğini iddia etmeye kadar varan³³ bu yaklaşımın uç verisi, büyük oranda AKP öncesi tarihi "eski Türkiye" ve AKP ile başlayan yeni, kurucu dönemi de "Yeni Türkiye" olarak ayırıp sınıflandırmanın/tanımlamanın uzantısıdır. Bu söylemsel taktik, bir yandan eğitim, medya ve diğer ideolojik aygıtlar aracılığıyla geniş anlamda Cumhuriyet Devrimi sahnesine tarihsizleştirme ve hafızasızlaştırma perdesi germe, bu perde üzerinde yeni bir tarih/gelenek anlatısı icat etme ve diğer yandan da bu yeni tarih anlatısının bugünün ve

³² Türk sağının ağır sanayi ve kalkınma arayışını tarihsel olarak tartışan bu yönde bir çalışma için bkz. Turan, 2012.

³³ "AKP'li Usta: 2002'den önce Türkiye'de Traktör Üretimi Yoktu" (Kısa Dalga, 2023).

yarının siyasal ihtiyaçlarına göre yeniden inşası sayesinde, “eski Türkiye” olarak kodlanan toplam Cumhuriyet birikimi karşısında, maddi/somut icraatler söylemi aracılığıyla geniş bir toplumsal destek/rıza bloğu inşa etme yolunda hegemonik de bir işleve sahip görünmektedir.

Nitekim 100. Yıl kutlamaları kapsamında oluşturulan resmi internet sitesinin ağırlık noktasının AKP'nin 21 yıllık icraat listesi olması, sloganların AKP'nin seçim sloganı olarak geliştirdiği “Türkiye Yüzyılı” eksenli seçilmesi de, Cumhuriyetçiliğin soğurulmasıyla her şeyin ağırlıklı başlangıç noktası olarak AKP'nin iktidara gelişinin görülmesi taktiği arasında çok daha iç içe bir ilişki olduğu kanaatini pekiştirmektedir.³⁴

5. 4. Taktik 4: Cumhuriyet Öncesiyle Seçmecî Bir Devamlılık İlişkisi Geliştirme

AKP'nin kendi etrafında hegemonik bir blok inşa etmek için geliştirdiği stratejileri tarihsel olarak iki döneme ayırabiliriz. İlk dönemde, “askeri-bürokratik vesayet”in geriletilmesi, Cumhuriyet'in antidemokratik yanlarından/yönlerinden dolayı mağdur olmuş sosyal ve siyasal kesimlerin özgürlük/adalet beklentilerinin giderilmesi gibi bir taktik etrafında genişletici, “liberal” bir hegemonya stratejisi izlenmiş ve karşıt unsurların etkisizleştirilmesi ya da bir bölümünün rızasının kazanılması da bu stratejinin açtığı zeminde gerçekleştirilmişti. İkinci dönemde ise, yerleşme/kurumlaşma ve buna uygun bir siyasal sistem aracılığıyla ilerlemek adına bu kez ağırlıklı olarak 7 Haziran 2015 seçimleri sonrasında başlayarak ve giderek pekişerek, “milliyetçi” bir hegemonya stratejisi izlendi ve bu sürüyor. Dolayısıyla hem siyasal aktörlerin hem devlet aygıtlarının hem de toplumun milliyetçi duygularını harekete geçiren, oraya seslenen ve giderek yürütmede tekelleşen hiyerarşik diziliş etrafında rıza üreten bir stratejinin devam ettiğini gözlemlemek mümkündür.

Diğer yandan bu güncel strateji içinde, tarihle ilişkilendirilen ve tarihi yeniden icat edip siyasal olarak günün ihtiyaçları doğrultusunda işlevselleştirirken öne çıkarılan taktikler arasında şimdi ele alacağımız 4. Taktik, belki de bu milliyetçi hegemonya stratejisinin en çelişkili unsuru olarak belirdi. Zira milli devletin kuruluş süreciyle iç içe geçmiş, bu süreci hızlandırmış Cumhuriyet Devrimi'yle başlayan sürecin bir “parantez”, bir tür tarihsel kesinti olarak kodlanmasının, yer yer popüler anlatılar aracılığıyla yaygınlaştırılmasının önü açıldığı ölçüde “Lozan Anlaşması'nda Türkiye'nin bağımsızlığını, büyümesini engelleyen gizli maddelerin olduğu, bunların 2023'te sona ereceği” yönündeki mitleştirilmelerin de etkisiyle³⁵, saltanatın/hilafetin kaldırılmasını ve Cumhuriyet'in ilan edilmesini dış kaynaklı, “Büyük Türkiye”nin önünü kesmek için giydirilmiş dar elbise, dayatma olarak gören komplocu bakış açısı, resmi olarak çok ifade edilmese bile, popüler ideolojik aygıtlar ve aktörler aracılığıyla kitleselleştirilmeye çalışıldı, çalışılıyor.

Böyle olunca, AKP'nin özellikle son yıllarda “2023”ü simgeleştirip “Yeni Türkiye” söylemiyle iç içe geçmiş bir milat olarak kurgulama eğilimi³⁶, milliyetçi hegemonya stratejisinin salt Siyasal İslamcı bir içerikle Cumhuriyet dönemiyle karşıtlaşmasını da olanaksız kılıyor. Bu durum ise, milliyetçiliği emperyal bir devrin restorasyonu yönündeki özelemlerle yeniden yapılandırıp ideolojik aygıtlar aracılığıyla topluma yeniden sunulmasını da beraberinde getiriyor.³⁷ Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun,

³⁴ Bu yönde benzer bir gözlem için bkz. Demirer, 2023a. “Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın imzasıyla 2020 yılında yayımlanan genelgeye dayanarak 26 Ağustos 2022'de başlatılan ve ‘en kapsamlı organizasyon’ olacağı üç yıl önce ilan edilen cumhuriyetin 100. yıl kutlamaları, beklenenden sönük ve farklı bir içerikle sürdürülüyor. İletişim Başkanlığı tarafından hazırlanan ve yuzuncuyil.gov.tr sayfasında yer alan videonun başlığı sürecin özeti gibi: “Yüzyılın İşini 20 Yıla Sığdırdık.”

³⁵ KONDA Araştırma Şirketi'nin sonuçlarını Kasım 2018'de “Popülist Tutum, Negatif Kimliklenme ve Komploculuk” başlıklı raporla paylaştığı araştırmanın sonuçları bu açıdan önemli bir göstere. Araştırmaya göre, Türkiye'de her 100 kişiden 48'i “Lozan'ın 2023'te biteceğine inanıyor.” Bu oran, AKP seçmenleri arasında yüzde 62, MHP seçmenlerindeyse yüzde 57 (KONDA, 2018, s. 49). Kuşkusuz ki bu algının yaygınlaştırılmasında İslamcı ideolojik aygıtların rolü de büyük. İslamcı basından bu yönde örnekler aktaran bir çalışma için bkz. Palabiyik, 2017.

³⁶ “Yeni Türkiye” kavramının Kemalist tarih ve siyaset tezi karşısındaki konumunu tartışan bir makale için bkz. Christofis, 2018.

³⁷ AKP'nin ulus inşası ve milliyetçilik olgularında Kemalizm'e alternatif bir anlatı geliştirmesinde bu Osmanlıcı göndermelerin ve buna dayalı dış politika stratejisinin belirleyici bir rolü var. Bu yönde bir saptamayı derinleştiren önemli bir çalışma için bkz. Saraçoğlu & Demirkol, 2015. Ayrıca AKP'nin Kemalizm ile mücadelesinde dış politikayı Osmanlıcı temelde araçsallaştırmasına dair daha güncel bir tartışma için, Ege, 2022.

imparatorluk devrinin bir referans noktası olarak öne çıkarıldığı, popüler kılınmaya çalışıldığı uzun süredir bilinen bir gerçek. Kuşkusuz ki bu noktada, tarihsel olarak özellikle Batı Avrupa’da 19. ve 20. Yüzyılda cumhuriyetlere karşı gelişen restorasyoncu eğilimin seçmeci bir yanının olduğunu da belirtmek gerek.³⁸ Bu seçmecilik neticesinde, özellikle siyasal sembolizmin mimariden siyasal örgütlenmeye, popüler dizilerden eğitim alanına kadar uzanan ve kendisini bu kez bir “milat” olarak değil, bir “devamlılık” ilişkisi içinde Osmanlı’nın belirli bir dönemiyle, padişahıyla ya da ideolojik hegemonya stratejisiyle bütünlük içinde gösterirken, Cumhuriyet tarihini de bu vesileyle, araya girmiş bir kesinti olarak kodlayan bakış açısı hem politik toplum hem de bununla ilişki içindeki ideolojik aygıtlar eliyle uzun süredir işleniyor.³⁹ Bu seçici tavrın, ağırlıklı olarak Sultan II. Abdülhamit ile ve onun sarayda merkezleşmiş baskıcı yönetim modeliyle ve devleti bir arada tutmak için geliştirdiği İslamcı siyasetiyle kendisini daha fazla ilişkili gördüğü⁴⁰, son zamanlarda bu listeye son padişah Vahdettin’in de eklendiği söylenebilir.

Bu noktada 100. Yıl kutlamalarında da bu devamlılığı seçici bir şekilde sunmaya dönük bir siyasal sembolizmin iktidar tarafından geliştirildiğini ifade etmek mümkün. Özellikle 1990’lı yıllardan bu yana, Siyasal İslamcı belediyeler eliyle, İstanbul’un fethini kutlamaya dönük etkinliklerin bir alternatif olarak daha fazla sahiplenilmesi örneğinde de olduğu üzere⁴¹, İstanbul, Ankara merkezli Cumhuriyet’in mekânsal örgütlenmesi karşısında, Siyasal İslamcı belediyelerin öne çıkardığı, İmparatorluk geçmişi etrafında bir sembolik anlam atfederek simgeleştirdiği bir şehir olarak siyasal sembolizm haritasında giderek merkezleşmeye başlamıştı. Bu noktada, Cumhuriyet’in 100. Yıl kutlamasıyla ilgili resmi etkinlik programının merkezini İstanbul olarak seçilmesinin siyasal sembolizm ve “tarihsel devamlılık” ilişkisi açısından anlamlı olduğu düşünülebilir.

Diğer yandan, geçmiş yıllardaki kutlamalarda zaman zaman tercih edilen Dolmabahçe Sarayı yerine, Cumhurbaşkanı’nın geçit törenini selamlamak için Vahdettin Köşkü’nde oluşturulan çalışma ofisini seçmesinin de yine 100. Yıl kutlamaları çerçevesinde siyasal sembolizm yüklü bir tercih olarak görüldüğünü ifade etmek mümkündür.⁴²

6. Yeni “Bütüncül Devlet”in Kapsadıkları ve Dışladıkları

Bütün bu seçici sahiplenme ve siyasal sembolizm sahnesi üzerinden bakıldığında, AKP’nin Cumhuriyet’in 100. Yıl kutlama etkinlikleriyle ilgili tercihlerinin, diğer zamanlarda tarihle ilişkili olarak geliştirdiği ve siyasal sürecin ihtiyaçlarına göre birini öne çıkardığı ya da aynı anda devreye soktuğu 4 taktiksel tercihle bir uyum içinde olduğu söylenebilir. Geride kalan bölümde, bu taktikleri, 100. Yıl kutlamaları aracılığıyla daha berrak ve görünür duruma getirmeye çalıştık. Diğer yandan burada, “bütüncül devlet” kavramlaştırması çerçevesinde, özellikle politik toplum kanadında gerçekleşen değişimleri, hiyerarşik dizilişte meydana gelen dönüşümleri ve bunun ideolojik rıza üretme süreçleriyle nasıl eklenildiğini ele aldık. Bu sayede, 75. Yıl kutlamaları vesilesiyle geliştirdiğimiz çözümleme çerçevesiyle 100. Yıl kutlamalarına gelindiğinde “bütüncül devlet” yapısı içinde gerçekleşen değişimlerin karşılaştırmalı olarak daha iyi anlaşılabilirliği açıktır.

Osmanlıcı bir nostalji ve restorasyon ideolojisiyle günün koşulları ve ihtiyaçlarına göre seçmeci temelde ilişkilenen siyasal iktidarın, İslamcılık ile milliyetçilik arasında inşa ettiği hegemonik bütüncül çerçevesinde bir 100. Yıl kutlama stratejisi geliştirdiği, yok saymak yerine soğurmak üzerine kurulu bir taktikle, süreci doğrudan zıtlık ya da 2012’de

³⁸ Özellikle faşizmin yükselişi sürecinde cumhuriyet karşıtı emperyal restorasyoncu ideolojilerin rolüyle ilgili olarak bkz. Neocleous, 2014.

³⁹ Bu yönde epey gelişkin bir literatür oluştu. Bkz. Tokdoğan, 2020; Wastnidge, 2019; Uzer, 2018.

⁴⁰ II. Abdülhamit devrinde simgesel siyasetin nasıl icat ve inşa edildiğini anlamak ve bu çerçevede günümüzdeki simgesel siyasetin ideolojik ve törensel/performansa dayalı yönleri arasındaki benzerlik ve farkları kavramak için özellikle bkz. Deringil, 2007a; Deringil, 2007b. Deringil’in (2007b) İktidarın Sembolleri ve İdeoloji –II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) başlıklı çalışmasında yer alan “Padişahım Çok Yaşal! Abdülhamid Döneminde Sembolizm ve İktidar” adlı makalesini özellikle öneriyoruz.

⁴¹ Bora, 1995; Çınar, 2001; Çolak, 2006.

⁴² Bkz. Demirel, 2023b, Yetkin, 2023a.

olduğu gibi sivil yurttaş inisiyatiflerini zor yoluyla engelleme/kutuplaştırma hattına doğru daraltmadan, kendi söylemi ve eylemi içinde anlamlandırarak ilerlediği açıktır. Kuşkusuz bu taktiksel tercihte, geride kalan 11 yılda, siyasal iktidarın etki alanını genişletip kendi etrafında bir hiyerarşik siyasal diziliş yaratmasının ve dolayısıyla karşıt unsurları pasifleştirmesinin payı ve yine bugün etrafındaki ittifak aktörleriyle uyumlu, çatlak yaratmayacak bir yönetme stratejisini sürdürme arayışının etkisi de yadsınamaz.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, 2023'te 100. Yıl kutlamalarında politik toplum bu durumdayken, özellikle iktidarın giderek kendi projesi etrafında şekillendirmeyi ve kendi denetimine almayı/tekelleştirmeyi başardığı ideolojik aygıtlar, rıza aygıtlarının örgütlendiği sivil toplum alanı da bu tabloyu bütünleştirmiş görünmektedir. Özellikle 90'lı yıllardan, 75. Yıl kutlamalarından farklı olarak, Atatürkçü, Kemalist, Cumhuriyetçi sivil toplum kuruluşlarının etki alanlarının giderek daraldığı bu ortamda, bu boşlukta iktidar eliyle inşa edilen yeni, İslamlaştırma siyasetiyle uyumlu bir sivil toplumun serpilmeye başladığı açıktır.⁴³ Kaldı ki bağımsız sivil toplumun, sokağın ve kamusal alanın özellikle önce Gezi'den ve ardından da 2016'dan sonra OHAL ilanı ile birlikte kriminalize edilmesinin ve çoğunlukla barışçıl/anayasal toplantı ve gösterilerin yasaklanmasının/bastırılmasının da etkisiyle, toplumsal örgütlenmelerin, hak talep eden sendikaların ya da emekçi örgütlenmelerinin, sivil toplum kuruluşlarının büyük oranda geri çekildiklerini de unutmamak gerekir.⁴⁴ Bu anlamda, bu geri çekilme ve sokağın baskılanması sürecinde yurttaşların gönüllü, kendiliğinden örgütlenme temelinde, anma/kutlama gibi önemli günlerin sağladığı meşru çatlaklardan yararlanarak kutlamalara katılması, Anıtkabir'e akın etmesi, yine de geri çekilmeyen Cumhuriyetçi damara dair not edilmesi gereken önemli bir göstergedir.⁴⁵

Bu önemli dönüşüm, politik toplum alanından giderek dışlanan, sivil toplum alanında da örgütsüz kalan geniş, dağınık Cumhuriyetçi kitlelerin yine de bu rıza mekanizmasının ideolojik taarruzu karşısında, unutulan/unutturulan Cumhuriyet Devrimi'nin sembolü ve öncüsü olarak Atatürk'e, Ankara'da Anıtkabir'e koşmasının ve Cumhuriyet'in 100. Yılında Anıtkabir'e, kalabalık nedeniyle içeriye giremeyen topluluklara rağmen ziyaretçi rekorunun kırılması, bu anlamda "bütüncül devlet" çerçevesinde tablonun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayabilecek bir veridir.⁴⁶ Bu olguyu tamamlayacak şekilde, özellikle sivil, aşağıdan, gönüllü yurttaş katılımına dayanan 100. Yıl kutlama inisiyatiflerinin ülke genelinde, yer yer belediyelerin de katkısıyla açığa çıkması, daha önceki yıllardaki resmi, soğuk kutlama törenlerine göre Cumhuriyetçi damarın ve simgelerin kamusal alandaki varlığının farklı toplum kesimleri eliyle daha fazla görünürleştirilmesi ve sahiplenilmesi de, 100. Yıl kutlamalarıyla başlamayan ama 100. Yılda doruğuna çıkan bir gelişme eğilimi olarak not edilmelidir.

Diğer yandan, kendisini yeni "bütüncül devlet" mimarisinden dışlanmış hisseden Cumhuriyetçi kitle birikiminin bu dışlanmışlığı aynı zamanda eseri, ismi ve devrimleriyle birlikte bugün doğrudan yaşayan Mustafa Kemal Atatürk'ün kabrini ziyaret ederek mekânsal ve simgesel olarak görünürleştirilmesi, 100. Yılda Cumhuriyetçiler açısından daha da belirginleşen bir özdeşleşmenin sonucu olarak da değerlendirilebilir. Yeni "bütüncül devlet" in dışına düşen kitleler açısından, 75. Yıla göre bir diğer farklılaşma siyasal temsil ilişkilerindeki değişimle de bağlantılı görülebilir. Zira özellikle milli bayramlarda ya da 10 Kasım'larda kendiliğinden, gönüllü akan, aşağıdan ve kamusal kanallardan görünür hale gelen bu Cumhuriyetçi damarın "muhalif" siyasal aktörler

⁴³ AKP döneminde siyasal iktidar/politik toplum eliyle sivil toplumun iktidarın siyasal ve ideolojik gündemiyle uyumlu olarak nasıl dönüştürüldüğünü tartışan makaleler için bkz. Yabancı, 2019, 2021 ve 2022.

⁴⁴ Bu konuda bkz. Kahvecioğlu ve Patan, 2021; Arslanalp ve Erkmen 2020, 2022.

⁴⁵ Buradaki güçlü damarın, Metin Özüğurlu'nun Gezi'den sonra altını çizdiği "folk Kemalizm" saptamasıyla uyumlu ve devamı niteliğinde olduğunu düşünüyoruz: "Bu topraklarda seküler hakikat rejimine ve halk egemenliğine ait kod ve sembollerin tamamına yakınında, Atatürk ve Ulusal Bayrak imgelemi vardır. Toplum indindeki bu yaygın dünya görüşünü "folk-Kemalizm" terimi ile adlandırabiliriz. Folk Kemalizm; Aydınlanmacı ve modernleşmeci akımların bu topraklardaki yaygın gerçekleşme biçimidir" (Göztepe, 2013).

⁴⁶ 100. Yıl kapsamında Anıtkabir'de ziyaretçi rekoru kırıldı. Milli Savunma Bakanlığı'nın açıklaması şöyleydi: "29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Anıtkabir'e akın eden ve yeni ziyaretçi rekorunu kıran 1 milyon 182 bin 425 ziyaretçimiz ile yoğun kalabalıktan dolayı ziyaret gerçekleştiremeyen tüm halkımıza şükranlarımızı sunuyoruz" (Milliyet, 30.10.2023).

tarafından da aynı oranda sahiplenildiğini düşünmek için vakit elbette erkendir. Özellikle ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi'nin 100. Yıl kutlamaları sürecinde kendi alternatif siyasal ve sosyal söylemini görünür kılmak ve kurucu parti olarak daha etkin bir rol üstlenmek yerine 4-5 Kasım 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Kurultay gündemine hapsolarak geçirmesi⁴⁷, bunun dışında, her ne kadar Cumhuriyetçi birikimle utangaç bir biçimde de olsa ilişkilenemeye başlamış sol, sosyalist hareketlerin de⁴⁸ bu temsil krizini giderecek, yeni bir toplumsal sözleşme, dışlanmış emekçi kesimlerin ve kimliklerin de kendilerini içinde güçlü bir aidiyetle bulabilecekleri yeni bir Cumhuriyetçi siyaset hattı önermekte emekleme aşamasında olmaları, 75. Yıla göre not edilmesi gereken önemli değişimler arasındadır.

100. yıl kutlamalarının devlet ve toplum katında açığa vurduğu değişimlerden bir başkası ise, genişleyen ve çeşitlenen Cumhuriyetçi tabanda, Türkiye'nin son 20 yılında yaşanan gelişmelerin de etkisiyle, ana zıtlık eksenini 75. Yıl konjonktüründen farklı olarak laik-dindar kutuplaşmasının ötesine geçip "toplam kazanımlar"ın keşfine doğru genişlemiş; kendisini dışlanmış hisseden kesimlerin Atatürk'e duydukları saygı/özlem, özellikle gençlik içinde daha da yaygınlaşma eğilimi göstermiştir. Kuşkusuz bütün bu gelişmelerde, az önce de altını çizdiğimiz üzere, tartışmaların ekseninin laiklik-dindarlık zıtlığının ötesine geçmesi, yeni sosyal ve siyasal barışma dinamikleri içinde büyüyen genç kuşaklar için bu zıtlığın, eski kuşaklar için taşıdığı anlamı aynı oranda taşıması da etkilidir. Bu nedenle yeni dönem, Cumhuriyetçiliğin yönetsel iktidar bloğundan dışlanması, devletin otoriter temelde ve yeniden saray sembolizmi etrafında yürütme gücünün ağırlığı altında örgütlenmesi ve buna karşı farklı siyasi partilerin, sosyolojik tabanların demokratik bir gelecek özlemi içinde yüzlerini birbirlerine daha fazla dönmek zorunda olmaları gibi olgulardan bağımsız okunamaz. Dolayısıyla 100. Yılda cumhuriyetçi hat, artık yeni düzeni koruma ve karşıtlarını dışlama eğilimlerinin bizzat iktidar tarafından uygulandığı koşullarda, kurma ve kapsayıcı olma vasıflarıyla birlikte politikleşmek adına önemli bir avantaja da sahiptir.

Ancak bu çizginin yukarıda sözünü ettiğimiz bir ilerici siyasal alternatif hattının demokratik ve cumhuriyetçi temelde inşa edilememesi durumunda, İslamcı milliyetçilik yerine yer yer yine aşırı sağ unsurları da içinde barındıracak şekilde seküler bir milliyetçilik ve onun siyasal biçimleri tarafından soğurulması/buraya sıkışması gibi bir risk bulunduğu da açıktır.⁴⁹

7. Genel Değerlendirme

Makalenin başında da ifade ettiğimiz üzere, 100. Yıl kutlamalarını, 75. Yıl kutlamalarıyla da karşılaştırmalı biçimde ele alarak, özellikle devlet, toplum ve aydınlar katında Cumhuriyet ile Cumhuriyet karşıtı dinamiklerin rolünü, değişimini tartışmayı amaçladık. Bu noktada politik toplum ile sivil toplum arasındaki bağlantıda önemli bir rol üstlenen ve tarihsel çağdaşlaşma dinamikleri açısından da Türkiye özelinde öncü bir konumda olan aydınların üretimlerine ve perspektiflerine de kısaca odaklanmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Gramsciye "bütüncül devlet" ve hegemonya tasarımı içinde, bu bütünlüğü organik düzeyde sağlayan; hegemonya ve karşı hegemonya örgütlenmesinde, sınıfların/kitlelerin dar ekonomik-korporatif çıkarlarının ötesinde,

⁴⁷ Sanıyoruz CHP'nin genel ve merkezi yönde böyle bir hamle yapmamasından doğan boşluğu, daha ziyade CHP'nin yıllar sonra Siyasal İslamcı yerel iktidarlardan devraldığı büyükşehir belediyeleri tarafından organize edilen kutlamalar doldurmuştur. Her ne kadar 100. Yıl ve günün koşullarına göre politik anlam ve dönüştürücülük vasfı zayıf olsa da bu etkinlikler aracılığıyla kitlelerin kutlamalara katılması ve kutlamaların popülerleşmesi mümkün olmuştur. 75. Yıl kutlamalarına göre bir önemli fark da buradadır. 1994'te İstanbul, Ankara gibi büyükşehir belediyelerini kazanan Refah Partisi/Siyasal İslam geleneğinin 75. Yıl kutlamaları karşısında daha geride davrandığı açıktır. Bugün, yani 100. Yıl kutlamalarında ise merkezi iktidar düzeyinde kutlamaların yönü, dozu ve içeriği değişip gerilerken, yerel iktidarlardan bakımdan gelişmeler tersi istikamette, olumlu seyretmiştir denilebilir.

⁴⁸ Sosyalist parti ve hareketlerin Cumhuriyet'in ilanının 100. Yılı vesilesiyle yaptıkları açıklamaların tümü için bkz. "Sosyalistlerden Cumhuriyet'in 100. Yılı Açıklamaları", (Sendikaorg, 29.10.2023).

⁴⁹ "Seküler milliyetçilik" ve siyasal temsiliyle ilgili benzer bir tartışma için bkz. Yaşlı, 2023.

genelleşmiş bir etik-politik çerçeve önerip geliştiren aydınların⁵⁰ 100. Yıl kutlamaları ya da 100. Yıl siyasal konjonktürü karşısındaki eğilimini nasıl yorumlayabiliriz?

Kuşkusuz ki geleneksel aydınlar açısından büyük bir nitel değişimden söz etmek olası değildir. Özellikle geleneksel Kemalist aydınlar açısından 100. Yıl, günün orijinal koşul ve dengelerine dayalı bir siyaset hattını geçmişin dersleri, artıları ve eksileri aracılığıyla toplumsallaştırma ve bugünün hizmetine sunmaktan yine uzaktır. Ağırlıkla “nostaljik” bir Kemalizm anlatısı içine hapsolan bu yaklaşımın eksikliği, rejimin yeni niteliğine ve “bütüncül devlet” içindeki büyük altüst oluşa göre güncellenmiş bir Cumhuriyetçi politika ve strateji önerisi geliştirmekten uzak şekilde “geleneğin icadı” içine sıkışmasıdır. Fakat yine de, Cumhuriyet’in tarihsel çağdaşlaşma kazanımlarının hedefte olduğu, gün gün aşındırıldığı ya da iktidarın tarih tezi temelinde ideolojik aygıtlarca sürekli yıpratıldığı günün koşullarında, hakikatin bilgisinde ısrar etmenin ve bu bilgiyle yalanı/yanlışı göğüslemek adına gösterdikleri direncin kendisinin de son derece önemli olduğunu, bunun da karşıt politik bir tavır olarak ve ideolojik hegemonya mücadelesi içinde görülmesi gerektiğini ifade etmemiz zorunludur. Ancak bunu yaparken, 75. Yılda sorumluluk alarak, Cumhuriyet için aydınların bir cesaret ve öncülük göstererek kutlamaları örgütlemek adına Tarih Vakfı ve diğer örgütlenmeler eliyle öne çıkışlarında gördüğümüz kamusal ve pratiğe dönük/somut örgütleyicilik niteliklerinin geride kalan 25 yılın sonunda oldukça gerilediğinin de altını çizmek gereklidir.

Diğer yandan, son 20 yılda yetişen veya dönüşen ya da yeni ulusal ve küresel koşullar içinde bilinci şekillenen “organik aydın” tabakası için de benzer saptamaları yapabiliriz. Yine de, özellikle iktidarın düşünsel ve siyasal hegemonya sahasının dışında görebileceğimiz popüler yayınevlerinin bastığı Cumhuriyet’in 100. Yılı’nı merkeze alan kitaplar, bağımsız düşünce merkezlerinde gerçekleştirilen etkinlikler, yazarları ya da konuşmacıları çerçevesinde ele alındığında, gerek 50. ve gerekse 75. Yıl kutlamalarındaki tabloya göre yeni bir durumla karşı karşıya olduğumuzu söylemek mümkündür. Cumhuriyet’in 50. Yılı vesilesiyle yapılan tüm yayın ve etkinlikleri derleyen bir çalışma vesilesiyle de gördüğümüz üzere, 50. Yılda Cumhuriyet üzerine düşünsel üretimin merkezinde Kemalizm fikriyatı, bu düşünce dairesi içinden gelip yüzünü solun ve sağın farklı konumlarına doğru genişletmiş aydınların çalışmaları vardır (Bkz. Şenalp, 1975). 75. Yılda da bunu, çalışmada Necmi Erdoğan’a atıfla ifade ettiğimiz üzere, demokrasiyle otoritarizm arasındaki talepler ve gerilimler zemininde salınan bir Neo-Kemalizm düşüncesinin tamamladığı görülür. Her ne kadar 1990’lı yıllar, Cumhuriyet’in kurucu siyasal sözleşmesinden kendisini dışlanmış hisseden muhafazakar, Kürt, sosyalist, liberal farklı kesimlerin Demokratik Cumhuriyet ya da İkinci Cumhuriyet tasarım ve adlandırmalarının da görünürleştiği, bu anlamda Cumhuriyetçilik tartışmasının hem teorik hem de politik pratik açısından çeşitlendiği yıllar olsa da, tartışmaların eleştirel ve özeleştirel bir derinlik içinde, Cumhuriyetçi geçmişin mirasını eleştirel bir süzgeç eşliğinde sahiplenerek kurucu bir içerikle genişletmeye yönelme bağlamında henüz oldukça geridedir. Dolayısıyla Cumhuriyetçilik üzerine sahiplenici teorik ya da politik pratik üretim doğal olarak ağırlıkla Kemalizm ve neo-Kemalizm dairesi içindedir.

Ancak bu eğilimin korumacı, var olan haliyle Cumhuriyet’i muhafaza etme hedefinin ötesine geçen; sözünü ettiğimiz türde, geçmişin mirasını eleştirel/özeleştirel temelde sahiplenip Cumhuriyet Devrimi mirasıyla, kazanımlarıyla bütünleşerek genişleme yollarını arayan bir üçüncü hattın yokluğunda, İkinci Cumhuriyetçilik adı verilen diğer eğilimin “değişim” vurgusunun bugün ne denli demokratik bir değişimin önünü açtığı da, Fazilet Partisi kapatıldıktan sonra “gelenekçiler”e karşı “değişimciler/yenilikçiler” olarak AKP’yi örgütleyen kadroların ilk dönemlerinde izledikleri “liberal hegemonya” stratejisi içinde bu söylemden ve liberal aydınlarından Siyasal İslamcı etki alanlarını bugünkü güce ulaşacak şekilde pekiştirmek adına nasıl

⁵⁰ Gramsci’de aydınların rolü için bkz. Yetiş, 2002; ayrıca Türkiye’de Osmanlı’nın son döneminden bu yana aydınların değişim süreçlerinin örgütlenmesindeki öncül rolünün açıklaması ve tanıklığı için bkz. Troçki, 2017: 3-7.

yararlandıkları da ortadadır.⁵¹ Dolayısıyla, 2000'li yıllarda AKP'nin hegemonik söylem alanı içinde yer bulan ve bu alanın genişletilmesinde ideolojik bir işlev üstlenmiş olan İkinci Cumhuriyetçi/liberal konumun, 1923 Cumhuriyeti'nin politik toplum üstyapısını değiştirmekle ülkenin demokratikleşeceğini iddia eden, bu politik toplum yapısındaki "vesayetçi" hiyerarşik dizilişin ortadan kaldırılmasını isteyen, dolayısıyla iktidar bloğundan dışlanan her kesimin Cumhuriyetin demokratikleşmesine katkı sunacağına odaklanan düşüncesi, 2023, yani 100. Yıl tablosu üzerinden okunduğunda, hayatın ve pratiğin gerçekleri tarafından çürütülmüştür. Bu anlamıyla 90'ların İkinci Cumhuriyetçilik pratiğinin, "merkez-çevre", "ceberrut devlet" ve "dışında kalanlar" üzerinden Osmanlı ve Türkiye çözümlemesi yapan dikotomisinin aşındığı, ancak bugünkü tablo içinde, devlet katında geriletilen Cumhuriyet ve 100. Yılda, kuruluş koşullarına göre, toplum katında daha da genişlemiş fakat politik ve sivil açıdan örgütsüz, dağınık Cumhuriyetçilik denkleminde, dikotomiye toplumsal sınıflar arasında ve aracılığıyla inşa edecek yeni bir hat eksikliğinin de, eski pratiklerin boşalttığı alanda açıkça görünür olduğu yeniden ve ısrarla belirtilmelidir. "Kimsesizlerin kimsesi" olarak Cumhuriyet'in bugünkü "politik" kimsesizliği sorunu, bu açıdan üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir.

Aydınlar katında çözümlemeye devam ettiğimizde ise, bugün, yani 100. Yılda, geride kalan AKP'li yılların ve yeni "bütüncül devlet" tasarımının gerçekliğinin ya da bu tasarımdan dışlanmanın etkisiyle, Kemalist geleneksel aydınların düşünsel üretimlerinin/eser sayılarının nicel olarak daha zayıfladığı; yine de 50. ve 75. Yıldaki Kemalist ya da Neo-Kemalist Cumhuriyetçi düşünsel ve pratik üretimlerin bugüne de yansıdığı; buna karşın, özellikle Cumhuriyet'in muhasebesini, eleştirel tartışmasını yapan ve çoğunlukla derleme kitap ya da dergi olarak yayınlanan eserlerde, doğrudan Kemalist düşünce dairesi içinden gelmeyen, liberal ya da sol/sosyalist kesimlerin de yeni bir Cumhuriyetçilik teorisi ve tartışmasıyla ilişkilenebileceği ifade edilebilir.⁵² Bunun artık İkinci Cumhuriyetçilik ve onun dikotomik okumasıyla da ilişkili olmaması elbette önemlidir. Kuşkusuz bu arayışların programatik ve politik doğrultu kazanarak somut bir pratiğe dönüşmesinin önünde engeller mevcut olmakla birlikte, kazanımların önemini kısmen keşfeden eleştirel sahiplenici yeni eğilimi de 100. Yıl vesilesiyle pozitif biçimde not etmek gerektiğini düşünüyoruz. Fakat yeni organik aydınlar katında Cumhuriyet'e ve Cumhuriyetçiliğe yönelik bu sahiplenici okuma hamlelerinin, tıpkı sosyalist parti ve hareketlerde gözlemlediğimiz gibi yavaş ve çekingen kaldığını ya da müdahalelerin gönüllü, örgütsüz, dağınık ve kitlesel Cumhuriyetçi taban ile buluşmayı sağlayacak ve emekçi toplumsal katmanlarla birleşecek bir siyaset, strateji, program önermekte henüz yetersiz seyrettiğini, bu emekleme aşamasında kitle ile aydınlar arasındaki ilişkide Cumhuriyetçi öncülüğün hangi kesimde olduğuyla ilgili bir tartışmaya net yanıt üretmenin zor olduğunu da ifade etmek isteriz.

Bu makalede, 100. Yıl kutlamaları üzerinden hem "bütüncül devlet"e hem de bu alandan dışlanmış toplumsal kesimlere bakarak Cumhuriyet'in ve Cumhuriyetçi tutumun genel/güncel durumunu çözümlemeye çalıştık. Sonuç olarak, 100. Yılda politik toplumun/devlet aygıtlarının ve yürütme (saray) merkezli iktidarın⁵³ Cumhuriyetçilik ile negatif ilişkisinin yanında (4 taktik ve bir ana strateji), yine 100. Yıl kutlamaları bağlamında, yukarıda ifade ettiğimiz nüve halindeki kimi yenilik ve olumluluklara rağmen, iktidar bloğundan dışlanmış siyasal partilerin, sivil toplum (Gramsciyen anlamda) ve aydın katmanlarının yenilenmiş bir Cumhuriyetçi hegemonya projesi örgütlenme aşamasında henüz yetersiz olduğunu düşünüyor, bu boşlukta bağımsız yurttaş inisiyatiflerinin, örneğin Anıtkabir ziyaretleriyle belirginleşen kitlesel/gönüllü ve sosyolojik olarak da geçmiş yıllara göre giderek çeşitlenen bir Cumhuriyetçi tabanın ise genişlemeye ve gençlik içinde de kökleşmeye devam ettiği izlenimini taşıyoruz. Sivil ve

⁵¹ İkinci Cumhuriyetçiliğin özellikle AKP döneminde Siyasal İslamcı hegemonya alanının genişlemesine "liberal" tezlerle katkı sunuşunun geri planı için bkz. Yıldırım ve Haspolat, 2016.

⁵² Bir örnek olarak bkz. Saç, 2023.

⁵³ Cumhuriyet Devrimi'nin toplam programından Saray Rejimi'ne geçişin analizi için bkz, Yıldırım, 2017.

politik açıdan örgütsüz ve çoğunlukla organik bir hegemonya projesinin örgütlenmesinde öncüleştirecek aydınlardan mahrum kalan Cumhuriyetçi milyonların tüm bu değişen koşullara rağmen aşağıdan yukarıya direnci, Mustafa Kemal Atatürk'te simgeleşen Cumhuriyet Devrimi'ni sahiplenen gönüllü iradesi ise, karşımızda büyük bir somut gerçeklik ve genişletilmeye başlanacak taban çekirdeği olarak durmayı sürdürüyor. Bütün mesele, 100. Yılda Cumhuriyetçiliğin günün yeni koşullarına göre kendisini nasıl bir siyaset, strateji ve program ile güncelleyeceği; hangi tarihsel ders ve miraslar üzerinde özeleştiril bir şekillenme içine gireceği; genişletici bir yeni toplumsal sözleşme ile kapsayıcılığının nasıl belirleneceği ve iktisadi/sosyal dinamikler bakımından hangi toplumsal sınıflarla ilişkilenecek yoluyla ikinci yüzyılın koşulları içinde etkin bir politik güç haline dönüşeceği sorularında düşümleniyor.

Kaynakça

- AK Bülten (2023). AK Parti İstanbul İl Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı Teşkilat İçi Haftalık Bülteni, 4-11 Eylül 2023, 696.
- AKP'li Usta: 2002'den önce Türkiye'de Traktör Üretimi Yoktu, *Kısa Dalga*, 16.12.2023, https://kisadalga.net/haber/detay/akpli-usta-2002den-once-turkiyede-traktor-uretimi-yoktu_88883
- Arslanalp, M.; Erkmen, T. D. (2020). Repression without Exception: A Study of Protest Bans during Turkey's State of Emergency (2016-2018), *South European Society and Politics*, 25(1), 99-125.
- Arslanalp, M.; Erkmen, T. D. (2022). Yurttaşlar Protesto Hakkını ve Yasaklarını 372 Nasıl Değerlendiriyor? İstanbul'da Yurttaş Tavırları Üzerine Bir Anket Çalışmasının Söyledikleri, *Mülkiye Dergisi*, 46(2), 372-406.
- Anderson, B. (1993). *Hayali Cemaatler -Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması-*. İstanbul: Metis Yayınları. Çev. İskender Savaşır.
- Anderson, P. (1988). *Gramsci Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*. İstanbul: Alan Yayınları. Çev. Tarık Günersel.
- Bocock, R. (1986). *Hegemony*. London: Tavistock Publications.
- Bolat, İ. B. (2023). 1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 284-206.
- Bora, T. (1995). Fatih'in İstanbul'u, *Birikim*, 76, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-76-agustos-1995/2274/fatih-in-istanbul-u/2765>
- Christofis, N. (2018). The AKP's "Yeni Türkiye": Challenging the Kemalist Narrative?. *Mediterranean Quarterly*, 29(3), 11-32.
- Copeaux, E. (2006). *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. İstanbul: İletişim Yayınları. Çev. Ali Berktaş.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kullandığı Seri Üretim İlk TOGG Banattan İndi: 'Çılgın Türkler Geliyor' Diycekler, *Yeni Şafak Gazetesi*, 29.10.2022, <https://www.yenisafak.com/gundem/cumhurbaskani-recep-tayyip-erdoganin-yerli-otomobil-toggun-gemlik-fabrikasi-resmi-acilis-toreni-konusmasi-29-ekim-2022-son-dakika-canli-3867209>
- Cumhuriyetin 75. Yılına Tantanalı Tören İstiyorum, *Hürriyet Gazetesi*, 10.08.1998, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhuriyetin-75-yilina-tantanali-toren-istiyorum-39028096>
- Çevik, S. B. (2019). Turkish Historical Television Series: Public Broadcasting of Neo-Ottoman Illusions, *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(2), 227-242.
- Çevik, S. B. (2020). The Empire Strikes Back: Propagating AKP's Ottoman Empire Narrative on Turkish Television, *Middle East Critique*, 29(2), 177-197.
- Çınar, A. (2001). National History as a Contested Site: The Conquest of Istanbul and Islamist Negotiations of the Nation, *Comparative Studies in Society and History*, 43(2), 364-391.
- Çolak, Y. (2006). Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey, *Middle Eastern Studies*, 42(4), 587-602.
- Demirer, Y. (2023a). 100. Yıl Kutlamaları ya da Dönüştürerek Sahiplenmek, *Evrensel Gazetesi*, 28.10.2023, <https://www.evrensel.net/yazi/93808/100-yil-kutlamalari-ya-da-donusturerek-sahiplenmek>
- Demirer, Y. (2023b). Kıran Kırana Bir Mücadelenin Eşiğinde, *Evrensel Gazetesi*, 04.11.2023, <https://www.evrensel.net/yazi/93845/kiran-kirana-bir-mucadelenin-esiginde>
- Deringil, S. (2007a). *Simgeden Millete -II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Deringil, S. (2007b). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji -II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: YKY. Çev. Gül Çağalı Güven.
- Ege, A. (2022). Foreign Policy as A Means of The AKP's Struggle with Kemalism in Relation to Domestic Variables. *Turkish Studies*, 23(4), 554-575.
- Erdoğan, N. (2002a). Kalpaksız Kuvvacılar: Kemalist Sivil Toplum Kuruluşları. *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 235-263.
- Erdoğan, N. (2002b). Neo-Kemalizm, Organik Bunalım ve Hegemonya, *Kemalizm* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 584-591.
- Fiori, G. (1989). *Bir Devrimcinin Yaşamı: A. Gramsci*. İstanbul: V Yayınları. Çev. Kudret Emiroğlu.
- Fontana, B. (2001). The Concept of Caesarism in Gramsci. *From Bonapartism to Fascism: Studies in the History and Theory of Dictatorship* içinde Ed. Peter Baehr. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gawrych, G. W. (1988). Kemal Atatürk's Politico-Military Strategy in the Turkish War of Independence, 1919-1922: From Guerrilla Warfare to the Decisive Battle. *Journal of Strategic Studies*, 11(3), 318-341.
- Gawrych, G. W. (2016). *Genç Atatürk*. İstanbul: Doğan Kitap. Çev. G. Çağalı Güven.
- Gazete Manşetleri. *Gazete Oku İnternet Sitesi*, 29.10.2023, <https://www.gazeteoku.com/gazeteler?date=2023-10-29>
- Gramsci, A. (1971). *Prison Notebooks*. New York: International Press. Trans. and Ed. Q. Hoare ve G. Nowell Smith.
- Gözler, K. (2017). *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş*. Bursa: Ekin Nasım Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (1999). Hukuk Açısından Monarşi ve Cumhuriyet Kavramlarının Tanımı Sorunu, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 54(1), 51-62.
- Güvenç, S. (2023). Yeni Milli Güvenlik Devletinin Denizaşırı Boyutu, *Medyascope İnternet Sitesi*, 10.12.2023, <https://medyascope.tv/2023/12/10/serhat-guven-yazdi-yeni-milli-guvenlik-devletinin-denizasiri-boyutu/>
- Hall, S.; Lumley, B; McLennan, G. (1985). *Siyaset ve İdeoloji 'Gramsci'*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları. Çev. Sadun Emrealp.
- Herf, J. (1981). Reactionary Modernism: Some Ideological Origins of the Primacy of Politics in the Third Reich. *Theory and Society*, 10(6), 805-832.
- Hobsbawm, E. (2006). Geleneği İcat Etmek. *Geleneğin İcadı* içinde. Der. Eric Hobsbawm ve Terence Ranger. İstanbul: Agora, 1-18.
- İletişim Başkanı Altun, TRT 1'de Yayınlanan 'Enine Boyuna' Programına Katıldı, *İletişim Başkanlığı*, 29.10.2023, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/iletisim-baskani-altun-televizyon-programinda-sorulari-yanitladi>
- Jessop, B. (2008). *Devlet Teorisi -Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak-*. Ankara: Epos Yayınları. Çev. Ahmet Özcan.
- Kahvecioğlu, A.; Patan, S. (2021). Embattled Ballots, Quiet Streets: Competitive Authoritarianism and Dampening Anti-Government Protests in Turkey. *South European Society and Politics*, 26(4), 489-515.
- Karagül, İ. (2013). Yüzyıllık Parantezi Kapatacağız. *Yeni Şafak Gazetesi*, 28.02.2013, <https://www.yenisafak.com/yazidizileri/yuzyillik-parantezi-kapatacagiz-494795>
- Karakaya, Y. (2020). The Conquest of Hearts: The Central Role of Ottoman Nostalgia within Contemporary Turkish Populism. *American Journal of Cultural Sociology*, 8, 125-157.
- Karaosmanoğlu, K. (2021). The Discourse of *Üst Akıl*: A Search For Hegemony In The Turkish Media. *Southeast European and Black Sea Studies*, 21(1), 77-99.
- Karateke, H. T. (2004). Padişahım Çok Yaşa! -Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler-. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kaygusuz, Ö.; Özkan, B. (2023). Devletin Güvenliği Adına -Türkiye'de Milli Güvenlik. İstanbul: İletişim.
- KONDA, KONDA Barometresi: Popülist Tutum, Negatif Kimliklenme ve Komploculuk Kasım 2018. <https://konda.com.tr/uploads/tr1811-barometre92-populist-tutum-ve-komploculuk-fd42c35926ed872aadd055b0bc73accad73b2946c169b16af129b4b874660d9c.pdf>
- Madra, Y. M.; Yılmaz, S. (2019). Turkey's Decline into (Civil) War Economy: From Neoliberal Populism to Corporate Nationalism. *The South Atlantic Quarterly*, 118(1), 41-59.
- Metinsoy, M. (2023). İlanından İnşasına 100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti. *Toplumsal Tarih*, 358, 12-22.
- Mollaer, F. (2016). *Tekno Muhafazakarlığın Eleştirisi -Politik Denemeler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Monceau, N. (2002). Cumhuriyet'in 75. Yıldönümü ve Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü: Geçmişin ve Bugünün Modernliğini Kutlamak. Çev. Seda Serdar. *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 505-547.

- Morton, A. D. (2007). *Unravelling Gramsci -Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*. London: Pluto Press.
- Neocleous, M. (2014). *Faşizm*. Ankara: NotaBene Yayınları. Çev. Doğan Barış Kılıç.
- Öztürkmen, A. (2001). Celebrating National Holidays in Turkey: History and Memory. *New Perspectives on Turkey*, 25, 47-75.
- Özüğurlu, M. (2013). Metin Özüğurlu, Gezi Direnişi'ni Değerlendirdi: Devrime Hasret Kalmış İnsanlık ve Siyasetini Arayan Halk Sınıfları..., *Sendikaorg Sitesi*, 28.06.2013, <https://sendika.org/2013/06/metin-ozugurlu-gezi-direnisini-degerlendirdi-devrime-hasret-halkmis-insanlik-ve-siyasetini-arayan-halk-siniflari-124470>
- Özyürek, E. (2007). *Modernlik Nostaljisi -Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Palabıyık, M. S. (2017). Politicization of Recent Turkish History: (Ab)Use of History as a Political Discourse in Turkey. *Turkish Studies*, 19(2), 240-263.
- Saç, S. (2023). *Cumhuriyetçilik ve Cumhuriyetler -Düşünceyi Derinleştirmek, Pratiği Sorgulamak*. Der. Selman Saç. Ankara: Nika Yayınevi.
- Saraçoğlu, C.; Demirkol, Ö. (2015). Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey Under the AKP Rule: Geography, History and National Identity, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42 (3), 301-319.
- Sınmaz Sönmez, C. (2004). Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları ve 26 Ekim 1933 Tarihli Genel Af Yasası. *Atatürk Yolu*, 9 (33), 89-101.
- Sosyalistlerden Cumhuriyet'in 100. Yılı Açıklamaları, *Sendikaorg Sitesi*, 29.10.2023, <https://sendika.org/2023/10/sosyalistlerden-cumhuriyetin-100-yili-aciklamalari-695373>
- Soyaltın Colella, D; Demiryol, T. (2023). Unusual Middle Power Activism And Regime Survival: Turkey's Drone Warfare And Its Regime-Boosting Effects. *Third World Quarterly*, 44(4), 724-743.
- Şani, A. E. (2023). TRT'nin 100. Yıl Etkinlikleri İleri Bir Tarihe Ertelendi. *Anadolu Ajansı*, 16.10.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/trtnin-100-yil-ozel-etkinlikleri-ileri-bir-tarihe-ertelendi/3021355>
- Şenalp, L. (1975). *Cumhuriyetimizin 50. Yılı Bibliyografyası ve Ellinci Ellinci Yılla İlgili Çalışmalar*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Tanör, B. (1999). *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: YKY.
- Tanör, B. (2007). *Kurtuluş Kuruluş*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Tokdoğan, N. (2020). *Yeni Osmanlılık -Hınc, Nostalji, Narsizm-*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tozoğlu, A.E.; Kaymaz, E; Sezen, Ö. S. (2022). Ankara'da Millî Bayram Kutlamaları: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kamusalığın Performatif Biçimleri. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 203-228.
- Troçki, L. (2007). *Balkan Savaşları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Çev. Tansel Güney.
- Turan, Ö. (2014). Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayii: Türk Sağı ve Kalkınma. *Türk Sağı -Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*. Der. Kerestecioğlu, İ. Ö.; Öztan, G. G. İstanbul: İletişim Yayınları, 459-505.
- Türk Donanmasının 100 Gemisi Erdoğan'ı Selamladı, *TRT Haber*, 29.10.2023, <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turk-donanmasinin-100-gemisi-cumhurbaskani-erdogani-selamladi-808028.html>
- Uzer, U. (2018). Glorification of the Past as a Political Tool: Ottoman History in Contemporary Turkish Politics. *The Journal of the Middle East and Africa*, 9(4), 339-357.
- Uzer, U. (2020). Conservative Narrative: Contemporary Neo-Ottomanist Approaches in Turkish Politics. *Middle East Critique*, 29(3), 275-290.
- Vatandaşlar Ata'sına Koştı! Anıtkabir'de Ziyaretçi Rekoru Kıırıldı. *Milliyet Gazetesi*, 30.10.2023, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/vatandaslar-atasina-kostu-anitkabirde-ziyaretci-rekoru-kirildi-7027434>
- Wastnidge, E. (2019). Imperial Grandeur and Selective Memory: Reassessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics. *Middle East Critique*, 28(1), 7-28.
- Yabancı, B. (2019). Turkey's Tamed Civil Society: Containment and Appropriation Under a Competitive Authoritarian Regime. *Journal of Civil Society*, 15(4), 285-306.
- Yabancı, B. (2020). Fuzzy Borders Between Populism and Sacralized Politics: Mission, Leader, Community and Performance in 'New' Turkey. *Politics, Religion & Ideology*, 21(1), 92-112.
- Yabancı, B. (2021). Work for the Nation, Obey the State, Praise the Ummah: Turkey's Government-oriented Youth Organizations in Cultivating a New Nation. *Ethnopolitics*, 20(4), 467-499.

- Yabancı, B. (2022). Civil Society and Latent Mobilisation Under Authoritarian Neoliberal Governance. *Authoritarian Neoliberalism and Resistance in Turkey* içinde. Der. Borsuk, İ.; Dinç, P.; Kavak, S.; Sayan, P. Singapore: Palgrave Macmillan, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-16-4213-5_10.
- Yaşlı, F. (2023). 'Hudut Namustur': Seküler-Popülist Milliyetçiliğin İzinde. *Fiscaoeconomia*, 7(3), 2636-2671.
- Yetiş, M. (2002). Gramsci ve Aydınlar. *Mülkiye Dergisi*, 26(236), 217-245.
- Yetiş, M. (2009). Gramsci ve Devletin İki Görünümü. *Mülkiye*, XXXIII, 264, 129-153.
- Yetkin, M. (2023a). Parmağını Kaldıran Bir Kız Çocuğudur Cumhuriyet: 100. Yaşı Kutlu Olsun. *Yetkin Report*, 29.10.2023, <https://yetkinreport.com/2023/10/29/parmagini-kaldiran-bir-kiz-cocugudur-cumhuriyet-100-yasi-kutlu-olsun/>
- Yetkin, M. (2023b). Cumhurbaşkanı Cumhuriyetin 100. Yaşını Bir Kuru Mesajla Mı Anacak?. *Yetkin Report*, 22.10.2023, <https://yetkinreport.com/2023/10/22/cumhurbaskani-cumhuriyetin-100-yilini-bir-kuru-mesajla-mi-anacak/>
75. Yıl Savaşları. *Milliyet Gazetesi*, 15.04.1998, <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/75-yil-savaslari-5359402>
75. Yıl İçin Önemli Adımlar. *Milliyet Gazetesi*, 16.04.1998, <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/75-yil-icin-onemli-adimlar-5359317>
- Yıldırım, D. (2009). AKP ve Neoliberal Popülizm. *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde. Der. Uzgel, İ.; Duru, B. Ankara: Phoenix Yayınevi, 66-107.
- Yıldırım, D. (2010). *2001 Krizi Sonrasında Bir Hegemonya Projesi Olarak AKP'nin Doğuşu*, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, D. (2017). *Saray Rejimi*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Yıldırım, D.; Haspolat, E. (2016). İkinci Cumhuriyetçilik: 'Sol' Özalizm'in Türkiye Tahayyülü. *Türkiye'de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)*. Der. Haspolat, E.; Yıldırım, D. Ankara: Siyasal Kitabevi, 143-170.
- Yıldırım, D.; Haspolat, E. (2023). Deli İbrahim Divanı Işığında Hegemonyanın Kuruluşu ve Karşı Hegemonya Olanakları. *MSY Dergi*, 18(39), 124-165.
- Yinanç, B. (2023). Yabancı Büyükelçilerde Cumhuriyet'in 100. Yılı Şaşkınlığı. *T24 Haber Sitesi*, 17.10.2023, <https://t24.com.tr/yazarlar/barcin-yinanc/yabanci-buyukelcilerde-cumhuriyet-in-100-yili-saskinligi,41882>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Deniz YILDIRIM (%50), Evren HASPOLAT (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Deniz YILDIRIM (50%), Evren HASPOLAT (50%)

Mobil Uygulamalardan Gelen Reklam Bildirimlerine Yönelik Tutumlarının Çevrimiçi Anlık Satın Alma Eğilimine Etkisi*

Süleyman ÇELİK¹, Oya ERU², Ruziye COP³

¹Dr. Öğr. Üyesi., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerede UBFA, Pazarlama Bölümü, suleymancelik@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2064-5872

²Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerede UBFA, Pazarlama Bölümü, oyaeru@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6678-0156

³Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ruziyecop@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2053-2157

Öz: Günümüzde akıllı telefonlar günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Özellikle dijital yerliler olarak nitelendirilen Z kuşağına mensup bireyler akıllı telefonlarıyla diğer kuşaklara göre çok daha fazla vakit geçirmektedirler. Bu nedenle akıllı telefonlar, işletmelerin Z kuşağı tüketicilere ulaşması ve onlarla etkileşim kurması için cazip bir araç haline gelmiştir. Bu noktada akıllı telefonlarda kullanılabilen mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimlerine yönelik tutumların çevrimiçi anlık satın alma eğilimleri üzerindeki etkisinin ortaya çıkarılması önemlidir. Çünkü, akıllı telefonlar üzerinden gönderilen reklam bildirimlerine yönelik tutumların tüketicileri anlık satın almaya teşvik edip etmediğinin incelenmesi, işletmeler açısından akıllı telefonların doğru bir tutundurma aracı olarak hizmet etmesine olanak sağlayacaktır. Bu çalışmanın amacı, Z kuşağı tüketicilerinin mobil alışveriş uygulamalarının reklam bildirimlerine yönelik tutumlarının çevrimiçi anlık satın alma eğilimine etkisini incelemektir. Bu çalışma, akıllı telefonlarında en az bir mobil alışveriş uygulaması bulunan tüketicilerden toplanan Z kuşağına mensup 269 anket verisine dayanmaktadır. Elde edilen bu veriler SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici, eğlendirici, güvenilir, teşvik edici ve kişiselleştirilmiş olması durumunda tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimleri üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Öte yandan mobil uygulama reklam bildirimleri rahatsız edici olduğunda tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini de negatif yönde etkilemektedir. Araştırmanın bulguları, pazarlamacılara Z kuşağını hedef alan mobil uygulama reklamcılığının önemini anlama konusunda rehberlik sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mobil uygulama, uygulama içi reklam bildirimleri, anlık satın alma

Jel Kodları: M30, M31, M37

The Effect Of Attitudes Towards Advertising Notifications Of Mobile Applications On Online Impulse Buying Tendency

Abstract: Today, smartphones have become an indispensable part of daily life. Especially, individuals belonging to Generation Z, described as digital natives, spend much more time on their smartphones than other generations. Therefore, smartphones have become an attractive tool for businesses to reach and engage with Generation Z consumers. At this point, it is important to research the effect of these attitudes on online impulse buying tendencies. Because, examining whether attitudes towards advertising notifications sent via smartphones encourage consumers to make impulse purchases will enable smartphones to serve as an accurate promotion tool for businesses. The purpose of this research is to examine the effect of Turkish consumers' among Z generations attitudes towards advertising notifications of mobile shopping applications on online impulse buying tendency. This study is based on survey data collected from 269 Generation Z consumers who

Atf: Çelik S., Eru O., Cop, R. (2024). Mobil Uygulamalardan Gelen Reklam Bildirimlerine Yönelik Tutumlarının Çevrimiçi Anlık Satın Alma Eğilimine Etkisi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 226-242. <https://doi.org/10.30586/1438206>

Geliş Tarihi: 16.02.2024
Kabul Tarihi: 13.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma için etik onay, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 30.12.2021 tarih ve 2021/12 sayılı olarak alınmıştır.

have at least one mobile shopping app on their smartphones. These obtained data were analyzed using SPSS program. The findings indicate that when mobile application advertising notifications are informative, entertaining, credible, incentivised, personalised, they have a positive effect on consumers' online impulse buying tendencies. On the other hand, when mobile application advertising notifications are disruptive, they have a negative effect on consumers' online impulse buying tendencies. Findings of the study provides guidance for marketers to understand the importance of mobile app advertising targeted on Z generation.

Keywords: Mobile applications, in-app advertising notifications, impulse buying

Jel Codes: M30, M31, M37

1. Giriş

İletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte internet günlük yaşamımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Akıllı telefonlar aracılığıyla internetin sürekli kullanımı, tüketicilere erişmek arzusunda olan işletmeler için interneti cazip bir tutundurma aracı yapmıştır. İşletmeler internet ortamında tüketiciler ile etkileşimli bir iletişim kurmaktadır. İnternetin mobil hale gelmesi ve akıllı telefon kullanım oranlarının gün geçtikçe artması, mobil uygulama kavramını gündeme getirmektedir. Mobil uygulamaların genellikle ücretsiz ve kolay bir biçimde indirilebilmesi, mobil uygulamaları kullanıcılar için işletmelere ulaşmada kullanımı hızlı ve interaktif araçlara dönüştürmüştür. Mobil uygulamalar ile tüketicilere ulaşmak isteyen işletmeler tüketicilere mobil uygulamalar aracılığı ile gönderilen reklam bildirimlerini kullanmaktadır. Günümüzde işletmeler, mobil uygulamaları sayesinde, kullanıcılara çok daha reklam bildirimini iletebilmekte ve daha kuvvetli bir bağ kurabilme imkanına kavuşabilmektedir. Bu nedenle, mobil uygulamalar üzerinden işletmelerin reklam faaliyetlerinde bulunması işletmelerin başarısı için oldukça kritik bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle doğrudan internet çağına ortasında doğmuş Z kuşağı tüketicilerinin akıllı telefonları oldukça aşına olması ve geleneksel TV'ye ise daha az önem vermesi nedeniyle, mobil uygulama reklam bildirimleri konusu Z kuşağı açısından daha da kritik bir hale gelmektedir.

Diğer taraftan, tüketiciler her zaman planlı hareket ederek alışveriş yapmamaktadır. Kimi zaman düşünmeden anlık olarak satın alma eğilimi de gerçekleştirmektedirler. İnternet, kullanıcıların anlık satın alma davranışında bulunmalarını etkileyen bir faktördür. Özellikle işletmeler tarafından hazırlanan "son bir adet ürün", "sınırlı saatler" gibi kampanya mesajları, tüketicilerin anlık satın alma faaliyetini gerçekleştirme olasılığını artırmaktadır. İnternetin mobil hale gelmesi, mobil cihazların giderek günlük hayatın vazgeçilmezi haline gelmesi ve tüketicilerin mobil cihazlarını günün her anında yanlarında taşımaları, işletmelerin mobil telefonlara gönderdiği uygulama içi reklamlarla bu anlık satın alma durumunun gerçekleşmesini daha olanaklı hale getirebilmektedir. Bu noktada, mobil uygulama reklam bildirimleri ya da diğer adıyla uygulama içi reklamlar (in-app advertisement)'a yönelik tutumları araştırmak, bu tutumların çevrimiçi anlık satın alma niyeti üzerindeki etkisini ortaya koymak önem arz etmektedir. Şöyle ki, mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimlerinin etkinliğinin ölçülmesi, dijital pazarlama iletişimi çabaları açısından işletmelere fayda sağlayacaktır (Ünal ve diğerleri, 2011). Literatürde, SMS/MMS şeklinde mobil reklamların ve internet reklamlarının tüketiciler üzerinde etkisine bakılmış olsa da (Ünal ve diğerleri, 2011; Almosaw, 2014; Huq ve diğerleri, 2015) mobil uygulama içi reklamların etkisi üzerinde araştırmalar sınırlıdır. Nitekim, Jebarajakirthy ve diğerleri (2021) mobil uygulama içi reklamcılığın birçok avantajının olmasına rağmen bu alandaki literatürün sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Bu çalışma da Z kuşağı tüketicileri açısından hem mobil uygulama reklam bildirimlerinin etkisinin incelenmesi, hem de bu etkinin anlık satın alma eğilimine açısından incelenmesi çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Buradan yola çıkıldığında bu çalışmanın

amacı, mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutumların Z kuşağı tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerine olan etkisini araştırmaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Mobil Uygulama Reklam Bildirimleri

İnternetin mobil hale gelmesi ve mobil telefon kullanıcılarının çok büyük bir kısmının akıllı telefonlara sahip olması, işletmelerin mobil web siteleri dışında yeni bir iletişim aracını kullanmasını tetiklemiştir. Bu araç, mobil uygulamalardır. Hemen hemen her konuda geliştirilen mobil uygulamalar, işletmelerin tüketiciler ile olan ilişkisini daha da interaktif hale getirmiştir. İşletmelerin mobil uygulamalar aracılığı ile gönderdiği reklam bildirimleri bir çeşit internet reklamı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu çalışmada, literatürde internet reklamlarına yönelik tutumları ölçmek için belirlenen değişkenler, mobil uygulama bildirimleri ile tüketicilerin akıllı telefonlarına gelen reklamlara yönelik tutumları ölçmeye uyarlanacaktır.

Mobil uygulamalar, iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve internetin mobil hale gelmesi ile birlikte, üreticilerin, perakendecilerin ve tüketicilerin çevrimiçi pazarda bir araya gelmesini destekleyen araçlardır. Bu durum aşağıda belirtilen istatistikler ile de desteklenmektedir.

We Are Social (2023) tarafından hazırlanan global internet verileri raporuna göre, dünya genelinde internet kullanıcısı sayısı 5,16 milyar kişiye ulaşmıştır. Bu sayı neredeyse dünya nüfusunun %64,4'ünü ifade etmektedir. Dünya çapında internette geçirilen süre yaklaşık 7 saate ulaşmıştır. Yine Dünya nüfusunun (8,01 milyar), %68'i, mobil cihaz sahibidir. Bu kişilerin %92,3'ü internete mobil cihazlar aracılığı ile ulaşmaktadır. İnternete mobil cihazları aracılığı ile ulaşan kişiler, mobil cihazları başında günde 4 saatten fazla zaman geçirmektedir. Geçen yıllara oranla, web trafiğinin mobil cihazlar aracılığı ile gerçekleşmesi de artarak büyümektedir.

Yukarıda da açıklandığı gibi, mobil uygulamaların sıklıkla kullanılmaya başlanması, mobil uygulamalar aracılığı ile gönderilecek reklam bildirimlerini işletmeler için son derece cazip bir tutundurma aracı haline getirmiştir. Çeşitli kaynaklarda mobil uygulama reklam bildirimleri, uygulama içi reklamlar olarak da (in-app advertisement) adlandırılmaktadır. Bu çalışmada, uygulama içi reklamlar, mobil uygulama reklam bildirimleri olarak ifade edilecektir.

Tutundurma faaliyetleri, işletmelerin pazarlama faaliyetlerinde önemli bir kısmı oluşturmaktadır. Bu durum, dijital ortamda faaliyet gösteren işletme ve markalar için de geçerliliğini korumaktadır. İşletmelerin internet üzerinden gerçekleştirdiği tutundurma çabalarının bir kısmı, mobil uygulamalar aracılığı ile gerçekleşmektedir. Mobil uygulamaları akıllı cihazlarına yükleyen tüketiciler, bu uygulamalardan gelen bildirimler aracılığı ile indirimlerden, kampanyalardan ya da çeşitli fırsatlardan yararlanma imkanına kavuşmaktadır. Mobil uygulamalar temelde, internetin mobil hale gelmesi ile ortaya çıkan, pazarlama faaliyetlerinin internet aracılığı ile dijital olarak ve mobil cihazlar aracılığı ile gerçekleştirilmesi ile ifade edilen mobil pazarlamaya dayanmaktadır ve mobil pazarlama uygulamalarının önemli bir kısmı ise mobil reklamlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, mobil uygulama bildirimleri ile tüketicilere ulaşmanın temeli, mobil reklamlar olarak düşünülebilir. Mobil reklamlar, işletmelerin/markaların göndermek istedikleri reklam mesajlarını mobil cihazlar aracılığı ile tüketicilere iletmesidir.

Mobil uygulamalar akıllı telefonların en önemli unsurlarından birisi haline gelmiştir ve çok geniş bir kullanıcı kitlesine sahiptir. Dolayısıyla, mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimlerinin tüketiciler açısından değerlendirilmesi, farklı beklenti ve istekleri olan tüketicilerin bu istek ve beklentileri dikkate alınarak geliştirilecek pazarlama iletişimi çabalarının geleceği açısından oldukça önemlidir. Mobil uygulamalardan gelen

reklam bildirimlerinin etkinliğinin ölçülmesi, dijital pazarlama iletişimi çabaları açısından işletmelere fayda sağlayacaktır (Ünal ve diğerleri, 2011).

İşletmeler, yeni ürünleri tanıtmak için, kampanyalar hakkında bilgi vermek için ve reklam bildirimlerini iletmek için mobil uygulamaları kullanırken, tüketiciler ise ürünleri incelemek, araştırmak, diğer kullanıcıların yorumlarını okumak, ürünleri satın almak ve sipariş takibi yapmak gibi faaliyetler için mobil uygulamaları kullanmaktadır (Barnes ve Scornavacca, 2004; Scharl ve diğerleri, 2005; Godin, 2001; Bauer ve diğerleri, 2005; Yang, 2010; Magrath ve McCormick, 2013; Pantano ve Priporas, 2016: 548; Natarajan ve diğerleri, 2018). Mobil uygulamalar aracılığı ile tüketicilere ulaşmayı hedefleyen işletmeler/markalar iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde iletmek istedikleri reklam bildirimleri için 360 derece sanal turlar, zenginleştirilmiş gerçeklik teknolojileri, kişiye özel kampanya ve ödüller, markayı hatırlatan sesli bildirimler gibi araçlardan yararlanmaktadır (Morgan, 2019). Mobil uygulama reklam bildirimlerinin kişiselleştirilebilir olması, her an her yerde ulaşılabilir olması, işletmeler ile tüketicilerin interaktif bir iletişim kurabilmesi, esnek olması, çevrimdışı da kullanılabilmesi ve hedef kitleye uygun reklam mesajları gönderebilir olması nedeniyle işletmeler ve tüketiciler tarafından giderek daha fazla tercih edilmeye başlanmıştır.

Pazarlama yöneticileri, reklam verenler ve reklamcılar için kişilerin reklamlara maruz kaldıklarında sergileyecekleri davranış ve tutumlar son derece önemlidir. Literatürde bu konu ile ilgili yapılan çalışmalarda, kişilerin reklamlara yönelik tutumlarının reklama maruz kalma, reklama dikkat etme ve reklama tepki vermeyi etkilediği belirtilmektedir. Dolayısıyla, mobil reklam uygulamalarında kullanılan reklam bildirimlerinin de etkili olabilmesi için kişilerin mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutumları da son derece önemli olacaktır. Literatürde bu konu ile ilgili çok fazla bir çalışma bulunmasa da yapılan çalışmaların bir kısmında mobil uygulama reklam bildirimleri kullanışlı, kişiselleştirilmiş, ilgi çekici olmaları nedeniyle kişileri rahatsız etmezken (Bhave ve diğerleri, 2013), Raines (2013) tarafından yapılan araştırmanın sonuçlarına göre mobil uygulama reklam bildirimleri rahatsız edici bulunmuştur.

Sigurdson ve diğerleri (2018), mobil uygulama reklam bildirimleri ile ilgili yaptığı çalışmada kavramsal bir model geliştirmiş ve tüketicilerin mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutum, niyet ve davranışları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Modelde katılımcıların mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik inançları faktörü eğlence, bilgi verici olma, güvenilirlik, kişiselleştirme ve rahatsız etme boyutlarından oluşturulmuştur (Saadeghvaziri ve Hosseini, 2011; Xu, 2006; Liu ve diğerleri, 2012; Sundar ve Limperos, 2013; Tsang ve diğerleri, 2004). Çalışma sonuçlarına göre, mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik olumlu tutumların, reklam bildirimlerinin tıklanmasına, reklamlara ilgi göstermeye ve reklamların tıklanması üzerinde pozitif bir etkiye yol açtığı ifade edilmiştir. Reklam verenler eğlenceli içerikler ürettiğinde, kişilerin mobil uygulama reklam bildirimlerine yönelik tutumları pozitif yönde etkilenmektedir. Bellman ve diğerleri (2011), de mobil uygulama reklam bildirimlerinin diğer dijital reklam türlerine göre, tüketicileri daha çok etkilediğini ve ilginlik yarattığını ifade etmiştir. Kişiler, mobil uygulamaları kendi istekleri ile mobil cihazlarına indirdiği için, bu uygulamalardan gelen reklam bildirimlerini ilgi çekici ve faydalı bulmaktadır. Tüketiciler, mobil uygulamalardan gelen reklam bildirimleri ile daha fazla deneyim elde etmekte ve mobil cihazlarına önem verdikleri için, dikkat düzeyleri de en üst seviyede olmaktadır. Dolayısıyla, mobil uygulamalar, günümüzde işletmeler/markalar tarafından bütünleşik pazarlama çabalarının bir aracı olarak görülmektedir ve bu uygulamalar aracılığı ile gönderilecek reklam bildirimleri ile tüketicilerin ilginliği artırılmaya çalışılmaktadır. Tüketiciler, hangi mobil uygulamadan gelen reklam bildirimini daha fazla kişiselleştirilmiş ile ve tüketiciler hangi mobil uygulama reklam bildirimine daha fazla ilgi gösterirse, o uygulamanın sahibi işletmenin/markanın sunduğu ürünleri düzenli satın alma olasılıkları artmaktadır (Hutton ve Rodnick, 2009; Kim ve diğerleri, 2013; Ström ve diğerleri, 2014; Wang ve diğerleri, 2015; Viswanathan ve diğerleri, 2017).

2.2. Çevrimiçi Anlık Satın Alma

Anlık satın alma ile ilgili kapsamlı araştırmalar 1950'li yılların başında başlamış ve araştırmacılar tüketicilerin mağazaya girdikten sonra yaptıkları satın alma davranışlarını incelemiştir. Anlık satın alma ile ilgili çalışmalar, DuPont Consumer Buying Habits ve Point-of-Purchase Advertising Institute tarafından desteklenen çalışmalar ile 50'li yıllarda ivme kazanmıştır (Rook, 1987, s. 190). "Anlık satın alma" kavramının pazarlama literatüründe ilk olarak 1950 yılında Clover tarafından ortaya konulduğu bilinmektedir. Clover, çalışmasında anlık satın alma ile mağaza ortamı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu dönemde DuPont, Point-of-Purchase Advertising Institute ve Clover tarafından yapılan çalışmalarda anlık satın alma, plansız satın alma davranışı olarak tanımlanmıştır (Ünsalan, 2016, s. 575). Stern (1962) de anlık satın almanın plansız satın alma ile eş anlamlı olduğunu belirtmiş ve anlık satın almayı bir kişinin önceden planlamadan yapmış olduğu satın alma işlemi olarak tanımlamıştır. Rook'a (1987) göre anlık satın alma tüketicinin, aniden, sık sık güçlü olan ve kalıcı bir dürtü ile hemen bir şeyler alma isteği duymasıdır. Beatty ve Ferrell (1998) ise anlık satın almayı, belirli bir ürün ya da ihtiyacı gidermek için önceden planlanmış, bir alışveriş amacı olmaksızın yapılan ani ve acil satın alma işlemleri olarak tanımlamaktadır. Rook ve Gardner (1993) ise, anlık satın almayı ani karar verme ve ürünün acil edinimi eğilimini içeren plansız satın alma davranışı olarak tanımlamaktadır.

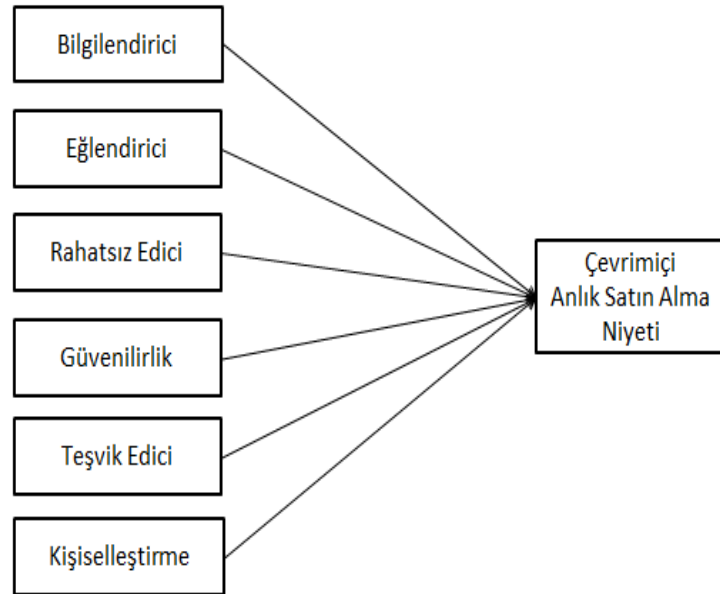
Anlık satın alma ile ilgili yapılan çalışmalarda farklı unsurların anlık satın alma eğilimini etkilediği yönünde sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bu unsurlar; düşük fiyat, ürünün marjinal faydası, kitlesel dağıtım, self servis, kitlesel reklam, dikkat çeken mağaza görüntüsü, kısa ürün yaşam eğrisi, küçük ebatlar, hafiflik, tüketicinin kişilik özellikleri mağaza düzeni, iç dekorasyon, kredi kartına sahip olma, gelir ve indirimler, yaş, ruh hali, cinsiyet, kültür ve alışveriş keyfi olarak sıralanabilir (Stern, 1962; Dittmar ve diğerleri, 1995; Wood, 1998; Beatty ve Ferrell, 1998; Cinjarevic, 2010, s. 172; Beatty ve Ferrell, 1998; Bong, 2010; Samarin ve Moniri, 2012; Kacen ve Lee, 2002).

Son yıllarda internetin ticari faaliyetlere dahil olması ile yaşanan dijital dönüşüm ile birlikte, anlık satın alma faaliyetlerinin dijital olarak da gerçekleşmeye başladığı görülmektedir. Madhavaram ve Laverie (2004), internet ortamındaki resimlerin, banner reklamların, internet reklamlarındaki ekstra indirimlerin ve özel tekliflerin anlık satın almayı tetikleyen faktörler olarak belirlemişlerdir. Phau ve Lo (2004) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarına göre, moda öncüleri yüksek seviyelerde online anlık satın alma davranışı göstermektedir. Sun ve Wu (2011) ise, bireylerin internette geçirdikleri vakit ile anlık satın alma arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Davis ve Sajtos (2009), ise tüketicilerin telefonuna gelen kısa mesajlar (sms) ile anlık satın alma arasındaki ilişkiyi incelemiş ve mobil hizmetlerin satın almayı tetiklediği sonucuna ulaşmıştır. Burgess ve diğerleri (2014) eğlence amaçlı alışverişin anlık satın almayı etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Bir websitenin kullanışlı ve eğlenceli olduğunu düşünen tüketicilerin anlık satın alma eğilimi daha fazladır (Verhagen ve Dolen, 2011; Parboteeah ve diğerleri, 2009; Ling ve Yazdanifard, 2015, s. 27). Arslan (2016) yapmış olduğu çalışmada sanal mağaza atmosferi unsurlarının anlık satın almaya olan etkisini incelemiştir. Sanal mağaza atmosferi unsurlarından sırasıyla ürünlerin sunumu, sanal mağaza çalışanlarına ulaşım kolaylığı, sanal mağazanın düzeni ve giriş sayfası, sanal mağazada kullanılan renkler ve çalan müzikler anlık satın almayı önemli derecede etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Chih ve diğerleri (2012) bireysel iç faktörlerin online anlık satın almaya olan etkisini incelemiş, hedonik tüketim ihtiyaçları, anlık satın alma eğilimi, pozitif duyguların online anlık satın almayı önemli derecede pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Batı ve Atıcı (2010) internetin anlık satın almayı kolaylaştırdığını, ruh hali, duygular ve hedonik tüketimin online anlık satın almayı etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Floh ve Madlberger (2013) ise yaptığı çalışmasında online anlık satın alma davranışı ile sanal atmosferik işaretlerden ikisi olan tasarım ve gezinti arasında önemli derecede pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Lin ve Chuan (2013) işletmelerin web sitelerinde yer alan bilgilerin kalitesinin, tüketici ile

etkileşimli olmanın tüketicilerin algılanan güvenini artırdığını ve anlık satın almayı pozitif bir şekilde etkilediğini ifade etmektedir.

3. Araştırma Modeli ve Hipotezleri

Literatürde mobil uygulama reklam bildirimleri ile ilgili sınırlı sayıda çalışma olması, mobil uygulama reklam bildirimlerinin etkisini araştırmayı önemli hale getirmektedir. Mobil uygulama reklam bildirimleri teorik olarak mobil reklamlara dolayısıyla internet reklamlarına dayanmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın teorik temeli, Tsang ve diğerleri'nin (2004) mobil reklamlara yönelik yaptığı çalışmaya dayanmaktadır. Tsang ve diğerleri'ne (2004) göre, mobil reklamlara yönelik tutumu etkileyen değişkenler; bilgilendiricilik, eğlendiricilik, rahatsız edicilik ve güvenilirlik olarak sıralanmış ve bu değişkenler Ducoffe (1996) ile Bracket ve Carr (2001) çalışmalarından yola çıkılarak önerdikleri modele dahil edilmiştir. Tsang ve diğerleri (2004) ayrıca izin ve teşvik etme değişkenlerini de modele dahil ederek, tüketicilerin mobil reklamlara yönelik tutumları modelini ortaya koymuşlardır. Literatürde, kişiselleştirmenin de özellikle mobil reklamlarda tüketicilerin satın alma kararını pozitif yönde etkilediği ile ilgili sonuçlara ulaşılmıştır (Milne ve Gordon, 1993; Robins, 2003; Xu, 2006). Buradan yola çıkılarak araştırma modeline kişiselleştirme faktörü de dahil edilmiştir. Araştırmanın grafiksel modeli ve modelde yer alan değişkenlere bağlı hipotezler aşağıdaki gibidir. Modelde yer alan değişkenler mobil reklama yönelik tutum değişkenleri olup, bu çalışmada mobil uygulama içi reklam bildirimlerine uyarlanmıştır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

3.1. Bilgilendirici

Bilgilendirici olma, reklamların en önemli özelliklerinden birisini temsil etmektedir ve reklam mesajının içerdiği bilgi düzeyini temsil etmektedir (Nelson, 1974; Aaker ve Norris, 1982; Rotzoll ve diğerleri, 1989; Shaheen ve diğerleri, 2017; Aydın ve Karamahmet, 2017; Atar ve İspir, 2019). Mobil uygulamalardan gelecek olan reklamların bilgi içeriği, bu bilginin kalitesi, kolay erişilebilir olması, iletildiği zaman, ilgililiği, güncelliği ve doğruluğu, tüketicilerin anlık satın alma niyetini etkilemektedir. Tüketiciler, ilgi alanlarına giren mobil uygulamalardan gelen bilgilendirici reklam bildirimlerini faydalı bulmakta ve bu durum da satın alma niyetlerini etkilemektedir. Mobil uygulamalardan bilgilendirici gelen reklam bildirimleri, kullanıcı tarafından teyit edilebilir, dolayısıyla, tüketicinin satın alma niyetini olumlu yönde etkiler (Ducoffe, 1995;

Nasco ve Bruner 2008; Chowdhury ve diğerleri, 2006; Lee ve Hsieh, 2009; Scharl ve diğerleri, 2005; Park ve Salvendy, 2012; Almosawi, 2014; Sharif, 2017; Hasim ve diğerleri, 2018; Bhutto ve Talib, 2018). Literatürde yapılan yukarıdaki çalışmalardan yola çıkıldığında, çalışmanın ilk hipotezi aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

H1: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.2. Eğlendirici

Reklam mesajı ile ilgili içeriklerin eğlenceli olması, tüketicilerin eğlenme, zevk, hayal kurma ve duygusal salverme hislerini harekete geçirmektedir. Reklamın mobil cihaz ve uygulamalar aracılığı ile bildirilmesi, tüketiciler açısından eğlendirici bir unsur olarak kabul edilmektedir. Eğlence içerikli reklamlar, tüketicilerin tutumları açısından son derece önemli unsurlardan birisidir buradan yola çıkıldığında, tüketicilerin mobil uygulama reklam bildirimlerini eğlenceli bulmalarının satın alma niyetlerini olumlu etkilediği ifade edilebilir (Atar ve İspir, 2019; Shavitt ve diğerleri, 1998; Bauer ve diğerleri, 2006; Ducoffe, 1995; McQuail, 2005; Xu, 2006; Okazaki, 2004; Raines, 2013; Al Khasawneh ve Shuhaiber, 2013; Okoe ve Boateng, 2015; Gao ve Zang, 2016; Sigurdsson ve diğerleri, 2018; Liu ve diğerleri, 2012). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın ikinci hipotezi aşağıdaki gibidir:

H2: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin eğlendirici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.3. Rahatsız Edici

Tüketicilere iletilen reklam mesajlarının içeriği, tüketiciler tarafından rahatsız edici olarak algılanabilmektedir. Kimi zaman, tüketiciler, talep etmedikleri ya da takip etmedikleri işletmeler/markalar tarafından gönderilen alakasız reklam mesajlarına aşırı maruz kaldıklarında da reklamları rahatsız edici olarak algılayabilmektedir. Reklamlar iletilirken kullanılan kimi teknik de tüketiciler tarafından rahatsız edici bulunabilmektedir. Tüketiciler, reklam mesajından rahatsız olduklarında ise, reklama karşı negatif bir tutum geliştirmekte ve bu durum da satın alma kararlarını olumsuz yönde etkilemektedir (Sigurdsson ve diğerleri, 2018, s. 699; Gao ve diğerleri, 2009; Ducoffe, 1995; Liu ve diğerleri, 2012; Xu, 2006; Altuna ve Konuk, 2009; Raines, 2013). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın üçüncü hipotezi, aşağıdaki gibi belirtilmiştir:

H3: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin rahatsız edici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini negatif yönde etkilemektedir.

3.4. Güvenilirlik

Güvenilirlik, tüketicilerin maruz kaldıkları reklam içeriğinin doğruluğuna ve inandırıcılığına yönelik algıları olarak ifade edilebilir. Tüketicilerin, satın alma niyetlerini etkileyen unsurlardan birisi olarak tanımlanır. Tüketiciler, inanmadıkları reklam mesajlarını dikkate almamaktadır (MacKenzie ve Lutz, 1989; Sigurdsson ve diğerleri, 2018; Moore ve Rodgers, 2005; Tsang ve diğerleri, 2004; Gao ve Zang, 2016; Yang ve diğerleri, 2013; Chowdhury ve diğerleri, 2006; Ünal ve diğerleri, 2011; Geçti ve Gümüş, 2013). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın dördüncü hipotezi, aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

H4: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin güvenilir olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.5. Kişiselleştirme

Reklam mesajlarının kişiselleştirilmiş olması, daha odaklı ve az sayıda reklam mesajı gönderilmesini sağladığı için, hem tüketicilerin maruz kaldıkları reklam mesajından rahatsız olmalarını azaltmakta hem de reklamın bilgilendirici, güvenilir ve eğlenceli algılanmasını artırmaktadır. Reklam mesajının kişiselleştirilmesi ayrıca doğru hedef kitleye (demografik özelliklerine göre, lokasyona göre, satın alma alışkanlıklarına göre vb.) doğru mesajın iletilmesini de sağlamaktadır. Ayrıca günümüzde tüketiciler, mobil uygulama içeriklerini kendi ilgi alanlarına göre tasarlanmasını talep etmektedir.

Dolayısıyla, reklamların kişiselleştirilmesi, reklam içeriğinde yer alan ürünlerin satın alınma olasılıklarını da artırmaktadır. Bu durum, iletilecek reklam mesajını mobil uygulamalar aracılığı ile bildirildiğinde de geçerliliğini korumaktadır. Bu durumun en önemli nedeni, mobil uygulamaların tamamen kişisel tercihler doğrultusunda mobil cihazlara indirilmesinden ileri gelmektedir. Tüketicilere sunulan kişiselleştirilmiş reklam içerikleri, tüketicilerin ilgi düzeyini artırmakta ve reklama yönelik olumlu tutumlar sergilemelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla, kişiselleştirmenin, tüketicilerin satın alma niyetini etkilediği ifade edilebilir (DeZoysa, 2002; Kim ve Han, 2014; Tsang ve diğerleri, 2004; Robins, 2003; Milne ve Gordon 1993; De Keyzer ve diğerleri, 2015: 126; Aydın, 2018; Kim ve Huh 2017, s. 101 Ünal ve diğerleri, 2011). Buradan yola çıkıldığında, çalışmanın beşinci hipotezi aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

H5: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin kişiselleştirilmiş olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

3.6. Teşvik Edici Olma

Tüketiciler, kendilerine sunulan çeşitli teşviklerden etkilenme eğilimindedir. Dolayısıyla reklamlar aracılığı ile tüketicilere iletilen teşvikler, tüketicilerin satın alma niyetlerini etkilemektedir. Reklamlar ile iletilen mesajların içeriği, tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerini karşılıyorsa, tüketiciler reklam ile kendilerine sunulan tekliflerin faydalı olduğuna inanıyorsa, bu durumdan olumlu bir biçimde etkilenmektedir. Dolayısıyla, reklamlar aracılığı ile tüketicilere sunulan indirimler, kuponlar, hediyeler, ödüller, öncelik, statü gibi teşvikler, tüketicilerin satın alma niyetini etkilemektedir (Kim ve Han, 2014; Hoffman ve Novak, 1996; Varnalı ve diğerleri, 2012). Özellikle, halihazırda kendi tercihleri doğrultusunda kullandıkları mobil cihazlara indirdikleri işletmelerin/markaların mobil uygulamalarından gelen teşvik içerikli reklam bildirimlerinin de tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini etkilemesi beklenmektedir. Dolayısıyla, çalışmanın altıncı hipotezi aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

H6: Mobil uygulama reklam bildirimlerinin teşvik edici olması, tüketicilerin çevrimiçi anlık satın alma eğilimlerini pozitif yönde etkilemektedir.

4. Yöntem

Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden tanımlayıcı araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırma modeli ve modele bağlı olarak oluşturulan hipotezlerin testi için katılımcılara mobil reklamlara yönelik tutumları standardize edilmiş ve yapılandırılmış bir şekilde sorulmuştur (Kavak, 2017). Bu doğrultuda veri toplama tekniği olarak anket yöntemi kullanılmıştır.

4.1. Anket Tasarımı

Bu çalışmada anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırma kapsamında incelenen değişkenlere ilişkin ifadeler yer verilmiştir. Bu doğrultuda, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, eğlendirici olması, rahatsız edici olmasına ilişkin ifadeler Ducoffe'nin (1995) çalışmasından; güvenilirliğine ilişkin ifadeler Liu ve diğerleri'nin (2012) çalışmasından, teşvik edici olmasına ilişkin ifadeler Martins ve diğerleri'nin (2019) çalışmasından ve kişiselleştirilmiş olmasına ilişkin ifadeler ise Xu'nun (2006) çalışmasından alınmıştır. Çevrimiçi anlık satın alma eğilimine ilişkin ifadeler ise Rook ve Fisher'ın (1995) çalışmasından alınmıştır. Toplamda 5'li Likert Tipi'nde 27 soruya yer verilmiştir. Anketin ikinci kısmında ise, cinsiyet, günlük mobil uygulamada vakit geçirme süresi, en sık kullanılan mobil alışveriş uygulaması soruları sorulmuştur. Ayrıca, katılımcılara anket öncesinde akıllı telefona ve telefonunda en az bir mobil alışveriş uygulaması sahip olup olmadığı kontrol soruları sorulmuştur.

4.2. Örneklem

Çalışmanın evreni, Bolu ilinde yaşayan, akıllı telefon sahibi ve akıllı telefonlarında en az bir tane mobil alışveriş uygulaması bulunan Z kuşağı tüketicilerden oluşturmaktadır. Çalışmada Z kuşağının seçilmesinin sebebi, Z kuşağının üyelerinin (genel anlamda 1995'ten 2010'a kadar doğanlar) gerçek anlamda dijital yerliler olarak nitelendirilmesidir (Karabulut, 2015). Bu kuşağın üyeleri yaşamları boyunca internete, sosyal ağlara ve mobil sistemlere maruz kalmışlardır (Francis ve Hoefel, 2018). Z kuşağı mensupları, teknolojiyi ve dijital cihazları yoğun bir şekilde kullanmakta, sosyal medya ve mobil uygulamalar aracılığıyla güçlü bir etkileşim kurmaktadır (Mehra ve diğerleri, 2021). Araştırmada tesadüfi olmayan örnekleme yönteminden kolayda örnekleme yöntemiyle Bolu'da yaşayan Z kuşağı mensubu kişilere toplam yüzüze 350 anket formu dağıtılmış, eksik cevaplama ve manipülasyon kontrolleri neticesinde nihai 269 kullanışlı anket formu değerlendirmeye alınmıştır. Anket çalışmasının yürütülebilmesi amacıyla Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 30.12.2021 tarihinde (Protokol No: 2021/494) izin alınmıştır.

5. Bulgular

5.1. Katılımcılara İlişkin Bulgular

Ankete katılan Z kuşağı 269 kişiden 135'i kadın, 134'ü ise erkektir. Katılımcıların büyük çoğunluğu akıllı telefonlarını günde 1-3 saat arasında kullanmaktadır. Ankete katılanların akıllı telefonlarında yer alan ve en sık kullandıkları mobil uygulamalar ise sırasıyla Trendyol, Hepsiburada ve Amazon'dur. Katılımcılara ait ilişkin bu bilgiler Tablo 1'de detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyet, Akıllı Telefon ve Mobil Uygulama Kullanımı

Cinsiyet	n	%
Kadın	135	50,2
Erkek	134	49,8
Günlük Akıllı Telefon Kullanım Sıklığı	n	%
1 saatten az	37	13,8
1-3 saat	114	42,4
4-6 saat	73	27,1
7 saat ve üzeri	45	16,7
En Sık Kullandığınız Mobil Alışveriş Uygulaması	n	%
Trendyol	82	30,5
Hepsiburada	75	27,9
Amazon	60	22,3
Diğer (n11, Yemek Sepeti, Getir, Dolap, Boyner, Morhipo, Migros Sanal Market)	52	19,3

5.2. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenirlilik ve Geçerlilik Sonuçları

Çalışmada ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliklerini test etmeden önce verilerin normal dağılıma uygun olup olmadığı incelenmiştir. Normal dağılım için çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmıştır. Değerlerin -2 ile +2 arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu değerler normal dağılım için kabul edilebilir sınırlar içinde yer almaktadır (Garson, 2008: 18-19). Bu nedenle, verilerin normal dağılım gösterdiği varsayılmıştır. Çalışmada

kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliklerini kontrol etmek amacıyla keşfedici faktör analizi ve Cronbach's Alfa güvenilirlik analizi yapılmıştır. Tablo 2'de ölçeklerin faktör yükleri, açıklanan varyansları ve Cronbach's Alfa güvenilirlik katsayıları verilmiştir. Tablo 2'de yer alan güvenilirlik katsayılarına bakıldığında tüm faktörlerin Cronbach's Alfa katsayılarının 0,70'in üzerinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle, ölçeklerin yüksek düzeyde bir güvenilirliğe sahip olduğu ifade edilebilir. Ölçeklerin faktör yükleri incelendiğinde, anlık satın alma ölçeğinde yer alan AN7 kodlu ifadenin faktör yükünün 0,38 olduğu görülmektedir. İfadeye ilişkin yükün 0,50'nin altında olmasından dolayı bu ifade ileriki analizlerden çıkarılmıştır. Diğer faktörlere ilişkin ifadelerin ise 0,50'nin üzerinde yük aldığı ve uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Ölçekteki İfadelere Ait Faktör Yükleri, Açıklanan Varyansları ve Güvenilirlik Katsayısı Sonuçları

FAKTÖRLER VE İFADELER	Faktör Yükü	Açıklanan Varyans	Cronbach's Alfa
Bilgilendirici		0,653	0,73
BİL1- Mobil uygulama reklam bildirimleri, gerçek zamanlı/zamanında bilgi sağlar.	0,84		
BİL2- Mobil uygulama reklam bildirimleri, ürünler ile alakalı bilgi sağlar.	0,68		
BİL3- Mobil uygulama reklam bildirimleri, insanlara ihtiyaç duyduklarında ürün hakkında bilgi verir.	0,87		
Eğlendirici		0,904	0,94
EGL1- Mobil uygulama reklam bildirimleri eğlendiricidir.	0,93		
EGL2- Mobil uygulama reklam bildirimleri zevklidir.	0,97		
EGL3- Mobil uygulama reklam bildirimleri memnuniyet vericidir.	0,93		
Rahatsız Edici		0,558	
RAH1- Mobil uygulama reklam bildirimleri rahatsız edicidir.	0,80		
RAH2- Mobil uygulama reklam bildirimleri, insanların zekasıyla alay eder.	0,69		
RAH3- Çok fazla mobil uygulama reklam bildirimi vardır.	0,73		
Güvenilirlik		0,775	0,84
GÜV1- Mobil uygulama reklam bildirimleri ikna edicidir.	0,93		
GÜV2- Mobil uygulama reklam bildirimleri inandırıcıdır.	0,94		
GÜV3- Mobil uygulama reklam bildirimleri güvenilirdir.	0,74		
Teşvik Edici		0,798	0,87
TE1- Ödüller (Fırsatlar) sunan mobil uygulama reklam bildirimleri almaktan memnunum.	0,94		
TE2- Ödüller (Fırsatlar) sunan mobil uygulama reklam bildirimleri almak için harekete geçerim.	0,89		
TE3- Teşvik (mükafat) almak için mobil uygulama reklam bildirimlerine yanıt veriyorum.	0,84		
Kişiselleştirme		0,759	0,84
KİS1- Mobil uygulama bildirimlerinin bana kişiselleştirilmiş mesaj gönderdiğini hissediyorum.	0,87		
KİS2- Mobil uygulama bildirimlerinin benim kullanımına göre kişiselleştirildiğini hissediyorum.	0,86		
KİS3- Mobil uygulama bildirimlerinde içerikler kişiselleştirilir.	0,84		
Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti		0,585	0,89
AN1- Sık sık anlık olarak bir şeyler satın alırım.	0,83		
AN2- "Harekete geç " ifadesi, bir şeyleri satın alma tarzımı tanımlar.	0,80		
AN3- Sık sık düşünmeksizin bir şeyler satın alırım.	0,89		
AN4- "Gördüğünü satın al" ifadesi, beni tanımlar.	0,91		
AN5- "Şimdi satın al, sonra düşün" ifadesi, beni tanımlar.	0,72		
AN6- Bazen durup dururken bir şeyler satın almaktan hoşlanırım.	0,61		
AN7- O an kendimi nasıl hissediyorsam ona göre bir şeyler satın alırım.	0,38		
AN8- Satın alımlarımın büyük bir kısmını dikkatle planlarım.	0,52		
AN9- Bazen satın aldıklarım konusunda bir parça umursamaz olurum.	0,72		

5.3. Regresyon Analizi ve Hipotezlerin Testi

Araştırma kapsamında oluşturulan hipotezleri test etmek amacıyla çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Bu doğrultuda, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, eğlendirici olması, rahatsız edici olması, güvenilir olması, teşvik edici olması ve kişiselleştirilmiş olmasının çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik regresyon modeli kurulmuştur. Regresyon analizi sonucunda, altı bağımsız değişkenin bağımlı değişken olan çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerindeki varyansın %66,7'sini ($R^2=0,66,7$) açıkladığı görülmektedir. Anova analizinin bulgularına göre de regresyon modeli ($F=87,422$; $p<0,01$) anlamlıdır.

Araştırmanın regresyon analizi sonuçlarına göre, mobil reklam bildirimlerinin bilgilendirici olmasının ($\beta=0,123$; $p=0,003$), eğlendirici olmasının ($\beta=0,160$; $p=0,005$), güvenilir olmasının ($\beta=0,329$; $p=0,000$), teşvik edici olmasının ($\beta=0,195$; $p=0,000$) ve kişiselleştirilmiş olmasının ($\beta=0,120$; $p=0,008$) çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır. Diğer taraftan, mobil reklam bildirimlerinin rahatsız edici olmasının ($\beta= -0,138$; $p=0,001$) çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, hipotezleri test etmek için kurulan çoklu regresyon modeli bulgularına göre araştırmanın tüm hipotezleri kabul edilmiştir. Regresyon analizi ve hipotez sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Regresyon Analizi ve Hipotez Testi Sonuçları

Değişkenler	β Katsayısı	t değeri	p değeri	Hipotez testi
H1: Bilgilendirici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	0,123	3,024	0,003	Desteklendi
H2: Eğlendirici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	0,160	2,809	0,005	Desteklendi
H3: Rahatsız Edici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	- 0,138	- 3,275	0,001	Desteklendi
H5: Güvenilirlik → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Niyeti	0,329	5,978	0,000	Desteklendi
H6: Teşvik Edici → Çevrimiçi Anlık Satın Alma	0, 216	3,864	0,000	Desteklendi
H7: Kişiselleştirme → Çevrimiçi Anlık Satın Alma	0,113	2,665	0,008	Desteklendi

6. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, mobil uygulama reklam bildirimlerinin bilgilendirici olması, eğlendirici olması, rahatsız edici olması, güvenilir olması, teşvik edici olması ve kişiselleştirilmiş olmasının çevrimiçi anlık satın alma eğilimi üzerindeki etkisi Z kuşağına mensup bireyler üzerinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar, Mobil alışveriş uygulamalarından gelen reklam bildirimlerinin bilgilendirici, eğlendirici, güvenilir, teşvik edici (ödül/mükafat vermesi) ve kişiselleştirilmiş olması Z kuşağına mensup tüketicilerde çevrimiçi anlık satın alma niyetlerini tetiklemektedir. Diğer taraftan, reklam bildirimlerinin rahatsız edici olarak algılanması bu niyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sonuçlar literatürde mobil reklamlar ile ilgili yapılmış çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir. Xu (2006) mobil reklamların eğlenceli, güvenilir ve kişiselleştirilmiş olmasının tüketicilerin mobil reklamlara yönelik tutumlarını pozitif olarak etkilediğini ortaya koymuştur. Huq ve diğerleri (2015) mobile reklamların eğlenceli, bilgilendirici, güvenilir ve teşvik edici olmasının tüketici reklamlara yönelik tutumu üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Boon ve diğerleri (2018) ise mobil reklamların güvenilir ve bilgilendirici olması ile birlikte, bu reklamların kişiselleştirilmiş olmasının tüketicilerin mobil reklamcılığa yönelik tutumunu önemli ölçüde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Raines (2013) mobil uygulama içi reklamlara yönelik yaptığı çalışmada, reklam bildirimlerinin eğlenceli, güvenilir olmasının reklamlara yönelik tutumlarda pozitif etkiye, rahatsız edici olmasının ise negatif etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre çevrimiçi anlık satın almaya en kuvvetli katkıda bulunan ilk iki bağımsız değişkenler sırasıyla güvenilirlik ve teşvik

ediciliktir. Martins ve diğerleri (2019) benzer şekilde çalışmalarında akıllı telefon reklamlarının güvenilir olmasının en güçlü etkiye sahip olduğu ortaya koymuşlardır. Le ve Nguyen (2014) ise çalışmasında mobile reklamlara yönelik olumlu tutumların oluşmasında mobil reklamların güvenilirliğinin en kuvvetli katkısı sağladığını bulgulamıştır. Hem mobil uygulama içi reklam bildirimleri hem de anlık satın alma eğilimi açısından literatürde sınırlı sayıda çalışma mevcuttur. Bu kapsam içerisinde değerlendirilebilecek çalışmalara bakıldığında, Aslam ve diğerleri, (2021) anlık satın alma eğilimine olan etkisini incelediği çalışmasında, kişiselleştirilmiş sosyal medya reklamlarının anlık satın almayı pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Lee ve diğerleri (2022) ise, mobil uygulama reklam bildirimlerinin eğlenceli olmasının çevrimiçi anlık satın alma eğilimini etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Bu çalışmada elde edilen bulgular Z kuşağı tüketicileri açısından mobil uygulama reklam bildirimlerinin çevrimiçi anlık satın alma niyeti oluşturmadaki önemini ortaya koymaktadır. Dijital yerliler olarak hayatlarının büyük bölümünde internete ve akıllı telefonlara maruz kalan ve geleneksel TV servislerini kullanmayan Z kuşağı tüketicilerini yönelik reklam faaliyetlerinde mobil uygulamalar üzerinden ağırlık verilmesi gerektiği görülmüştür. Özellikle markalar tarafından anlık satın almayı tetikleyebilecek şekilde mobil uygulama bildirimlerinin gönderilmesinde oluşturulan içeriğin güvenilir olmasına dikkat edilmelidir. Doğru bilgiler içermeyen ve güvenilirliği düşük olarak algılanan bildirimlerin tüketicilerde satın alma niyeti oluşmasını sağlamamakta ve işletmeler açısından gönderilen bildirimleri boşa gitmesine neden olmaktadır. Diğer taraftan, çalışma bulgularına göre, gönderilen bildirimlerin ödülleri ve mükafatlar sunarak teşvikler sağlaması tüketicilerin anlık satın alma eğilimlerini pozitif olarak katkı sunmaktadır. İşletmeler bildirimlerinde eğer tüketicilerin satın alması durumunda indirim olacağı, kuponlar tanımlanacağı şeklinde fırsatlar sunuyorsa bunları gönderecekleri bildirimlerde belirtmeleri yarar sağlayabilir. Bir diğer husus ise, rahatsız ediciliğin tüketicilerin anlık satın almalarını negatif yönde etkilediğidir. İşletmeler sürekli olarak aynı tüketiciye gün içerisinde bildirimler göndermekten kaçınmalıdırlar. Bunun yerine daha düzenli aralıklarla onları rahatsız etmeden bildirimler göndermesi daha yerinde bir uygulama olacaktır. İşletmeler gönderecekleri bildirimlerin eğlendirici ve bilgilendirici olmasına da dikkat etmelidirler. Son olarak dijitalleşme sayesinde tüketicilerin nelerden hoşlandığı neleri tercih ettiği ya da hangi ürüne ihtiyacı olduğu tespit edilebilmektedir. Bu durum tüketicilere yönelik kişiselleştirilmiş mobil reklam bildirimlerinin gönderilmesi olarak vermektedir. İşletmeler gerçek zaman optimizasyon ile kişiselleştirilmiş reklamlar bildirimleri ile Z kuşağı tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik doğru mal ve hizmet teklifleri sunabilirler.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmada da birtakım kısıtlar söz konusudur. Öncelikle çalışmanın bulguları ankette sorulan sorular ve katılımcıların cevapları ile kısıtlıdır. Bir diğer kısıt ise örneklem kısıtlıdır. Gelecek araştırmalarda daha geniş örneklemlemler ile çalışmalar gerçekleştirilebilir. Ayrıca çalışma Bolu ilinde Z kuşağı tüketici üzerinde yapılmıştır. Gelecek araştırmalara yol göstermesi açısından farklı illerde veya Türkiye genelinde çalışmalar yapılabileceği gibi, bu çalışmanın aksine X, Y ve Z kuşakları da çalışmaları dahil edilerek kuşaklar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya koyulabilir. Bu farklılıkların ve benzerliklerini ortaya koyulması ile işletmelerin mobil uygulamaya falan bildirim stratejileri oluşturması sağlanabilir.

Kaynakça

- Aaker, D. A.; Norris, D. (1982). Characteristics of TV commercials perceived as informative. *Journal of Advertising Research*.
- Almossawi, M. (2014). Effectiveness of SMS advertising (A Study of Young Customers in Bahrain). *Global Journal of Management and Business Research*, 14(4), 57-71.

- Al Khasawneh, M.; Shuhaiber, A. (2013). A comprehensive model of factors influencing consumer attitude towards and acceptance of SMS advertising: an empirical investigation in Jordan. *International Journal of Sales & Marketing Management Research and Development*, 3(2), 1-22.
- Altuna, O. K.; Konuk, F. A. (2009). Understanding consumer attitudes toward mobile advertising and its impact on consumers behavioral intentions: a crossmarket comparison of united states and Turkish consumers. *International Journal of Mobile Marketing*, 4(2).
- Arslan, B. (2016). Sanal mağaza atmosferi unsurlarının anlık satın almaya etkisi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 117-136.
- Aslam, H., Rashid, M.; Chaudhary, N. (2021). Impact of personalized social media advertising on online impulse buying behavior. *SEISENSE Business Review*, 1(3), 12-25.
- Atar, G. M.; İspir, N. B. (2019). Geleneksel ve sosyal medyada reklama yönelik tutum ve reklam değeri arasındaki ilişkinin karşılaştırılması. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 31, 305-322.
- Aydın, G. (2018). Role of personalization in shaping attitudes towards social media ads. *International Journal of E-Business Research*, 14(3), 54-76.
- Aydin, G.; Karamehmet, B. (2017). A comparative study on attitudes towards SMS advertising and mobile application advertising. *International Journal of Mobile Communications*, 15(5), 514-536.
- Barnes, S. J.; Scornavacca, E. (2004). Mobile marketing: the role of permission and acceptance. *International Journal of Mobile Communications*, 2(2), 128-139.
- Barutçu, S.; Göl, M. Ö. (2009). Mobil reklamlar ve mobil reklam araçlarına yönelik tutumlar. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2, 24-41.
- Batı, U.; Atici, B. (2010). Impulse purchasing behaviors of the Turkish consumers in websites as a dynamic consumer model: technology products example. *International Journal of Advanced Corporate Learning* 3(4) 6-12.
- Bauer, H. H., Falk, T.; Hammerschmidt, M. (2006). eTransQual: a transaction process-based approach for capturing service quality in online shopping. *Journal of Business Research*, 59, 866-875.
- Beatty, S. E.; Ferrell, M. E. (1998). Impulse buying: modeling its precursors. *Journal of Retailing*, 74(2), 169-191.
- Becan, C. (2021). Covid-19 pandemi döneminde dijital tüketim alanı olarak yeni nesil alışveriş platformlarına yönelik motivasyon faktörleri üzerine bir saha araştırması. *İNİF E- Dergi*, 6(1), 53-78.
- Bellman, S.; Potter, R. F.; Treleaven-Hassard, S.; Robinson, J. A.; Varan, D. (2011). The Effectiveness of Branded Mobile Phone Apps. *Journal of interactive Marketing*, 25(4), 191-200.
- Bhave, K.; Jain, V.; Roy, S. (2013). Understanding the orientation of gen Y toward mobile applications and in-app advertising in India. *International Journal of Mobile Marketing*, 8(1), 62-74.
- Bhutto, S.; Talib, N. (2018). Antecedents and consequences of consumer's attitude towards mobile advertising in Pakistan. *UW Journal of Management Sciences*, 2(1), 45-61.
- Bong, S. (2010). The influence of impulse buying toward consumer store loyalty at hypermarket in Jakarta. *Business and Entrepreneurial Review*, 10(1), 25-44.
- Boon, L. K.; Fern, Y. S.; Lee, C. L. (2018). Mobile advertising: An insight of consumers' attitude. MAG Conference in Business Marketing and Tourism at Citadines Uplands Kuching (22-25 June)
- Burgess, B.; Yaoyuneyong, G.; Gibbs, S. (2014). Gender, self-construal and impulse buying behaviour of young Thai consumers. *Asian Journal of Business Research*, 4(1), 1-15.
- Cheung, R. C. T. (2006). Case study of a successful internet advertising strategy in hong kong: a portal for teenagers. *Marketing Intelligence & Planning*, 24(4), 393-405.
- Chih, W.; Wu, C.; Li, H. (2012). The Antecedents of consumer online buying impulsiveness on a travel website: individual internal factor perspectives. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 29(5), 430-443.
- Chowdhury, H. K.; Parvin, N.; Weitenberner, C.; Becker, M. (2006). Consumer attitude toward mobile advertising in an emerging market: an empirical study. *International Journal of Mobile Marketing*, 1(2), 33-41.
- Chopdar, P. K.; Korfiatis, N.; Sivakumar, V. J.; Lytras, M. D. (2018). Mobile shopping apps adoption and perceived risks: A cross-country perspective utilizing the unified theory of acceptance and use of technology. *Computers in Human Behavior*, 86, 109-128.

- Copeland, P. E. (2016). An investigation about the small business adoption of mobile commerce (Doctoral dissertation, Capella University).
- Davis, R.; Sajtos, L. (2009). Anytime, anywhere: measuring the ubiquitous consumer's impulse purchase behavior. *International Journal of Mobile Marketing*, 4(1), 15-22.
- De Keyzer, F.; Dens, N.; De Pelsmacker, P. (2015). Is this for me? how consumers respond to personalized advertising on social network sites. *Journal of Interactive Advertising*, 15(2), 124-134.
- DeZoysa, S. (2002). Mobile advertising needs to get personal. *Telecommunications International*, 36(2), 8.
- Dittmar, H.; Beattie, J.; Friese, S. (1995). Gender identity and material symbols: objects and decision considerations in impulse purchases. *Journal of Economic Psychology*, 16, 491-511.
- Ducoffe, R. H. (1995). How consumers assess the value of advertising. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 17(1), 1-18.
- Ducoffe, R.H. (1996). Advertising value and advertising on the web. *Journal of Advertising Research*, 36, 21-35.
- Floh, A.; Madlberger, M. (2013). The role of atmospheric cues in online impulse-buying behavior. *Electronic Commerce Research and Application*, 12(6), 425-439.
- Francis, T.; Hoefel, F. (2018). The influence of Gen Z—the first generation of true digital natives—is expanding, Erişim Adresi: <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/true-gen-generation-z-and-its-implications-for-companies#>
- Gao, Q.; Rau, P. L. P.; Salvendy, G. (2009). Perception of interactivity: affects of four key variables in mobile advertising. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 25(6), 479-505.
- Gao, S.; Zang, Z. (2016). An empirical examination of users' adoption of mobile advertising in China. *Information Development*, 32(2), 203-215.
- Garson, D.G. (2008). *Testing statistical assumptions*. North Carolina State University, Statistical Associates Publishing, Blue Book Series.
- Geçti, F.; Gümüş, N. (2013). Examining the attitudes towards mobile advertising messages: a field research on Turkish consumers. *China-USA Business Review*, 12(2), 204-210.
- Godin, S. (2001). *Permission marketing*. FinanzBuch-Verlag, Munich.
- Hasim, M. A.; Shamsudin, M. F.; Ali, A. M.; Shabi, S. (2018). The relationship between sales promotions and online impulse buying in Malaysia. *Opcion*, 34(16), 295-308.
- Hoffman, D. L.; Novak, T. P. (1996). Marketing in hypermedia computer-mediated environments: conceptual foundations. *Journal of Marketing*, 60(3), 50-68.
- Huq, S. M.; Alam, S. S.; Nekomahmud, M.; Aktar, M. S.; Alam, S. S. (2015). Customer's attitude towards mobile advertising in Bangladesh. *International Journal of Business and Economics Research*, 4(6), 281-292.
- Hutton, G.; Rodnick, S. (2009). Smartphone opens up new opportunities for smart marketing. *Admap*, 44(11), 22-24.
- Jebarajakirthy, C.; Maseeh, H. I.; Morshed, Z.; Shankar, A.; Arli, D.; Pentecost, R. (2021). Mobile advertising: a systematic literature review and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(6), 1258-1291.
- Kacen, J. J.; Lee, J. A. (2002). The Influence of culture on consumer impulsive buying behavior. *Journal of Consumer Psychology*, 12(2), 163-176.
- Kavak, B. (2017). *Pazarlama ve Pazar Araştırması*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Karabulut, B. (2015). Bilgi toplumu çağında dijital yerliler, göçmenler ve melezler. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 11-23.
- Kemp S. (2023). The Digital 2023 Global Overview Report. Erişim Adresi: <https://wearesocial.com/wp-content/uploads/2023/03/Digital-2023-Global-Overview-Report.pdf>
- Kim, E.; Lin, J. S.; Sung, Y. (2013). To app or not to app: engaging consumers via branded mobile apps. *Journal of Interactive Advertising*, 13(1), 53-65.
- Kim, H.; Huh, J. (2017). Perceived relevance and privacy concern regarding online behavioral advertising (oba) and their role in consumer responses. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 38(1), 92-105.
- Kim, Y. J.; Han, J. (2014). Why smartphone advertising attracts customers: a model of web advertising, flow, and personalization. *Computers in Human Behavior*, 33, 256-269.

- Le, T. D.; Nguyen, B. T. H. (2014). Attitudes toward mobile advertising: A study of mobile web display and mobile app display advertising. *Asian Academy of Management Journal*, 19(2), 87.
- Lee, C. C.; Hsieh, M. C. (2009). The influence of mobile self-efficacy on attitude towards mobile advertising. International Conference on New Trends in Information and Service Science. Beijing, China, 30June-2July, 2009.
- Lee, Y. Y.; Gan, C. L.; Liew, T. W. (2022). The impacts of mobile wallet app characteristics on online impulse buying: a moderated mediation model. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1-15.
- Lin, J.; Chuan, C. H. (2013). A study on youth online impulsive purchase: the relationship between individual difference, shopping environment, emotion response and purchase. *Journal of Creative Communications*, 8(2-3), 209-229.
- Ling, L. P.; Yazdanifard, R. (2015). What internal and external factors influence impulsive buying behavior in online shopping?. *Global Journal of Management and Business Research: E-marketing*, 15(5), 24-32.
- Liu, C. L. E.; Sinkovics, R. R.; Pezderka, N.; Haghirian, P. (2012). Determinants of consumer perceptions toward mobile advertising—a comparison between Japan and Austria. *Journal of Interactive Marketing*, 26(1), 21-32.
- MacKenzie, S. B.; Lutz, R. J. (1989). An Empirical examination of the structural antecedents of attitude toward the ad in an advertising pretesting context. *Journal of Marketing*, 53(2), 48-65.
- Madhavaram, S. R.; Laverie, D. A. (2004). Exploring impulse purchasing on the internet. in NA - Advances in Consumer Research 31, eds. Barbara E. Kahn and Mary Frances Luce, Valdosta, GA: Association for Consumer Research, 59-66.
- Magrath, V.; McCormick, H. (2013). Marketing design elements of mobile fashion retail apps. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 17(1), 115-134.
- Martins, J.; Costa, C.; Oliveira, T.; Gonçalves, R.; Branco, F. (2019). How smartphone advertising influences consumers' purchase intention. *Journal of Business Research*, 94, 378-387.
- McQuail, D. (2005). *McQuail's Mass Communication Theory*. 5th Edition. London: Sage Publications.
- Mehra, A.; Paul, J.; Kaurav, R. P. S. (2021). Determinants of mobile apps adoption among young adults: theoretical extension and analysis. *Journal of Marketing Communications*, 27(5), 481-509.
- Milne, G. R.; Gordon, M. E. (1993). Direct mail privacy-efficiency trade-offs within an implied social contract framework. *Journal of Public Policy & Marketing*, 12(2), 206-215.
- Morgan, B. (2019). 20 Fresh examples of customer experience innovation. Forbes, Erişim Adresi: <https://www.forbes.com/sites/blakemorgan/2019/10/21/20-fresh-examplesofcustomerexperience-innovation/#5e332057c41c>.
- Moore, J. J.; Rodgers, S. L. (2005). An examination of advertising credibility and skepticism in five different media using the persuasion knowledge model. In American Academy of Advertising Conference Proceedings, American Academy of Advertising, Houston, TX.
- Nasco, S. A.; Bruner, G. C. (2008). Comparing consumer responses to advertising and non-advertising mobile communications. *Psychology & Marketing*, 25(8), 821-837.
- Natarajan, T.; Balasubramanian, S. A.; Kasilingam, D. L. (2018). The moderating role of device type and age of users on the intention to use mobile shopping applications. *Technology in Society*, 53, 79-90.
- Nelson, P. (1974). Advertising as information. *Journal of political economy*, 82(4), 729-754.
- Okoe, A.; Boateng, H. (2015). Consumer attitudes toward and intentions to accept mobile advertising. *Management Science Letters*, 5(9), 833-842.
- Okazaki, S. (2004). How do Japanese consumers perceive wireless ads? a multivariate analysis. *International Journal of Advertising*, 23(4), 429-454.
- Pantano, E.; Priporas, C. V. (2016). The Effect of mobile retailing on consumers' purchasing experiences: a dynamic perspective. *Computers in Human Behaviour*, 61, 548-555.
- Parboteeah, D. V.; Valacich, J. S.; Wells, J. D. (2009). The influence of website characteristics on a consumer's urge to buy impulsively. *Information systems research*, 20(1), 60-78.
- Park, T.; Salvendy, G. (2012). Emotional factors in advertising via mobile phones. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 28(9), 597-612.
- Păvăloaia, V. D. (2013). Methodology approaches regarding classic versus mobile enterprise application development. *Informatica Economica*, 17(2).

- Phau, I.; Lo, C. (2004). Profiling fashion innovators: a study of self-concept, impulse buying and internet purchase intent. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 8(4), 399-411.
- Raines, C. (2013). In-app mobile advertising: investigating consumer attitudes towards pull-based mobile advertising amongst young adults in the UK. *Journal of Promotional Communications*, 1(1), 215-148.
- Robins, F. (2003). The marketing of 3G. *Marketing Intelligence & Planning*, 21(6), 370-378.
- Rook, D. W. (1987). The buying impulse. *The Journal of Consumer Research*, 14(2), 189-199.
- Rook, D. W.; Fisher, R. J. (1995). Normative influences on impulsive buying behavior. *Journal of Consumer Research*, 22(3), 305-313.
- Rook, D. W.; Gardner, M. P. (1993). In the mood: impulse buying's affective antecedents. *Research in Consumer Behavior*, 6(7), 1-28.
- Rotzoll, K. B.; Haefner, J. E.; Hall, S. R. (1996). *Advertising in contemporary society: perspectives toward understanding*. University of Illinois Press, USA.
- Saadeghvaziri, F.; Hosseini, H. K. (2011). Mobile advertising: an investigation of factors creating positive attitude in Iranian customers. *African Journal of Business Management*, 5(2), 394.
- Samarin, T. H.; Moniri, M. (2012). Investigating factors influencing impulsive buying: consumer and nondurable goods case. *International Journal of Management Perspective*, 1(3), 91-105.
- Scharl, A.; Dickinger, A.; Murphy, J. (2005). Diffusion and success factors of mobile marketing. *Electronic Commerce Research and Applications*, 4(2), 159-173.
- Sharif, K. (2017). Determinants of young consumers' attitude towards mobile advertising in a technologically and a socially dynamic market. *International Journal of Electronic Marketing and Retailing*, 8(1), 21-44.
- Shaheen, M.; Lodhi, R. N.; Mahmood, Z.; Abid, H. (2017). Factors influencing consumers' attitude, intention and behavior towards short message service-based mobile advertising in Pakistan. *IJUP Journal of Brand Management*, 14(1), 24.
- Shavitt, S.; Lowrey, P.; Haefner, J. (1998). Public attitudes toward advertising: more favorable than you might think. *Journal of Advertising Research*, 38(4), 7-22.
- Sigurdsson, V.; Menon, R. V.; Hallgrímsson, A. G.; Larsen, N. M.; Fagerstrøm, A. (2018). Factors affecting attitudes and behavioral intentions toward in-app mobile advertisements. *Journal of Promotion Management*, 24(5), 694-714.
- Stern, H. (1962). The Significance of impulse buying today. *Journal of Marketing*, 26(2), 59-62.
- Ström, R.; Vendel, M.; Bredican, J. (2014). Mobile marketing: a literature review on its value for consumers and retailers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(6), 1001-1012.
- Sun, T.; Wu, G. (2011). Trait predictors of online impulsive buying tendency: a hierarchical approach. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(3), 337-346.
- Sundar, S. S.; Limperos, A. M. (2013). Uses and gratifications 2.0: new gratifications for new media. *Journal Of Broadcasting & Electronic Media*, 57(4), 504-525.
- Tsang, M. M.; Ho, S. C.; Liang, T. P. (2004). Consumer attitudes toward mobile advertising: an empirical study. *International Journal of Electronic Commerce*, 8(3), 65-78.
- Turp Gölbaşı, B. (2019). Mobil uygulamaların alışveriş amacıyla kullanılması sürecinde müşteri tatmini, bireysel yenilikçilik, algılanan kullanım kolaylığı ve fiyat duyarlılığı arasındaki ilişkilerin incelenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul.
- Ünal, S.; Erciş, A.; Keser, E. (2011). Attitudes towards mobile advertising—a research to determine the differences between the attitudes of youth and adults. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 24, 361-377.
- Ünsalan, M. (2016). Stimulating factors of impulse buying behavior: a literature review. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 572-593.
- Varnalı, K.; Yılmaz, C.; Toker, A. (2012). Predictors of attitudinal and behavioral outcomes in mobile advertising: a field experiment. *Electronic Commerce Research and Applications*, 11(6), 570-581.
- Verhagen, T.; Dolen, W. van (2011). The Influence of online store beliefs on consumer online impulse buying: a model and empirical application. *Information & Management*, 48(8), 320 – 327.
- Viswanathan, V.; Hollebeek, L. D.; Malthouse, E. C.; Maslowska, E.; Jung Kim, S.; Xie, W. (2017). The dynamics of consumer engagement with mobile technologies. *Service Science*, 9(1), 36-49.

- Wang, R. J. H.; Malthouse, E. C.; Krishnamurthi, L. (2015). On the go: how mobile shopping affects customer purchase behavior. *Journal of Retailing*, 91(2), 217-234.
- Wood, M. (1998). Socio-economic status, delay of gratification, and impulse buying. *Journal of Economic Psychology*, 19, 295-320.
- Xu, D. J. (2006). The influence of personalization in affecting consumer attitudes toward mobile advertising in China. *Journal of Computer Information Systems*, 47(2), 9-19.
- Yang, B.; Kim, Y.; Yoo, C. (2013). The integrated mobile advertising model: the effects of technology-and emotion-based evaluations. *Journal of Business Research*, 66(9), 1345-1352.
- Yang, K. (2010). Determinants of US consumer mobile shopping services adoption: implications for designing mobile shopping services. *Journal of Consumer Marketing*, 27(3), 262-270.
- Yeşildağ, G. (2016). Mobil pazarlama uygulamalarının pazarlama performansı ve müşteri memnuniyetine etkisi: Seyahat acentaları üzerine bir araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yu, C. S. (2012). Factors Affecting Individuals to Adopt Mobile Banking: Empirical Evidence from The UTAUT Model. *Journal of Electronic Commerce Research*, 13(2), 104-121.
- Yun, N. R. (2013). *Early adopters' perception of iPhone mobile commerce applications*. Doctoral dissertation, Purdue University, Indiana.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur .

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 30.12.2021 tarih ve 2021/12 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Süleyman Çelik (%33), Oya Eru (%33), Ruziye Cop (%33),

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Bolu Abant İzzet Baysal University Human Research Ethical Committee no 2021/12 dated 31.12.2021 was obtained for this study.

Author Contributions: Süleyman Çelik (33%), Oya Eru (33%), Ruziye Cop (33%)

Comparison Of G-7 Countries' Macroeconomic Performance with SD and MABAC Methods

Yasemin TELLİ ÜÇLER¹

¹ Dr.Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, yetliucler@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7695-2003

Abstract: Countries determine their economic policies according to macroeconomic performance criteria. Macroeconomic performance criteria provide basic information on the level of development of countries. A reduction in unemployment, price stability and a balanced budget are important for achieving economic growth and competitiveness. The aim of this study is to analyse the macroeconomic performance of the G7 (Germany, the United States, the United Kingdom, Italy, France, Japan and Canada), a union of the seven countries with the highest level of development in the world, between 2018 and 2022. In the study, macroeconomic criteria (unemployment, inflation, external balance, and growth), which are called "magic diamonds" by OECD (Organization for Economic Cooperation and Development), were applied using SD (Standard Deviation) and MABAC (Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison) methods. According to the results of the SD method, the inflation criterion has the greatest impact on macroeconomic performance in 2018 and 2019, the unemployment criterion in 2020 and 2022, and the growth criterion in 2021. According to the results of the MABAC method, Germany had the highest macroeconomic performance in 2020, and Japan had the highest macroeconomic performance in the other analyzed years.

Keywords: Macroeconomic Performance, MCDM, SD, MABAC, G7

Jel Codes: O11, C52, 057

G-7 Ülkelerinin Makroekonomik Performanslarının SD ve MABAC Yöntemleri ile Karşılaştırılması

Öz: Ülkeler ekonomi politikalarını makroekonomik performans kriterlerine göre belirlemektedirler. Makroekonomik performans kriterleri ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile ilgili temel bilgiler sunmaktadır. İşsizliğin azalması, fiyat istikrarının ve bütçe dengesinin oluşturulması ekonomik büyümenin ve rekabetin gerçekleşmesi açısından önem ifade etmektedir. Bu çalışmanın amacı, dünyada gelişmişlik seviyesi en yüksek olan yedi ülkenin oluşturduğu bir birlik olan G7 (Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, İtalya, Fransa, Japonya ve Kanada) 'nin 2018-2022 yılları arasındaki makroekonomik performanslarını incelemektir. Çalışmada OECD (Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü) tarafından "sihirli elmas" olarak adlandırılan (işsizlik, enflasyon, dış denge ve büyüme) makroekonomik kriterler ÇKKV (Çok kriterli karar verme) yöntemlerinden olan SD (Standart Sapma) ve MABAC (Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison) yöntemleri kullanılarak uygulanmıştır. SD yönteminin sonuçlarına göre; enflasyon kriterinin 2018 ve 2019 yıllarında, işsizlik kriterinin 2020 ve 2022 yıllarında, büyüme kriterinin ise 2021 yılında makroekonomik performans üzerinde en büyük etkiye sahip olduğu görülmüştür. İlgili ülkeler arasında 2020 yılında en yüksek makroekonomik performansa sahip olan ülkenin Almanya, diğer incelenen yıllar arasında ise Japonya olduğu MABAC yönteminin sonuçlarına göre tespit edilmiştir.

Atf: Telli Üçler Y. (2024). Comparison Of G-7 Countries' Macroeconomic Performance with SD and MABAC Methods. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 243-255. <https://doi.org/10.30586/1411404>

Geliş Tarihi: 28.12.2023
Kabul Tarihi: 14.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Makroekonomik Performans, ÇKKV, SD, MABAC, G7
Jel Kodları: O11, C52, 057

1. Introduction

A stable macroeconomic performance is not only important for the overall balance of a country but also an opportunity to increase its productivity and competitiveness (Veličković and Stanojević, 2022, p.587). Economies that lack productivity and competitiveness may experience both socio-economic and socio-cultural problems. Within the economic policies implemented by countries to realize economic development, there are many basic objectives, especially to increase production, minimize unemployment by expanding employment, observe the budget balance with public expenditures, and ensure the current balance (Arsić, 202, p.676). The indicator that countries use their financial, human, and physical capital efficiently and sustainably is determined by macroeconomic performance measurements (Belke, 2020, p.121).

Countries that demonstrate that they have successfully carried out their economic development aim to come to the forefront against their competitors. In order to improve their economic performance, countries need to have information about their past and current economic situation as well as the past and current economic situation of the countries they compete with. On the other hand, the macroeconomic performance of countries provides information to investors. The ability of countries to attract foreign investors and have a say in financial markets may vary according to their macroeconomic performance, as well as their level of development, underground and aboveground natural resources, technology, qualified workforce, foreign trade volumes, and growth capacity (Belhoula et al., 2023, p.2; Eyüboğlu, 2017, p.332; Apan and Tiyek, 2023, p.46). In this context, macroeconomic performance is related to the extent to which countries achieve their goals. The development of a country is mostly measured by real GDP (Gross Domestic Product). Therefore, national economies aim to achieve a high real GDP rate (Veličković and Stanojević, 2022, p.587). A single variable is insufficient to measure a country's macroeconomic performance as a whole. Therefore, several different criteria are used to evaluate the macroeconomic performance of countries. These criteria should be explained by units that are completely independent of each other and should not have any interrelationship with each other on the variables (Al and Demirel, 2022, s.205). To comprehensively understand macroeconomic performance, countries may need to assess their economic welfare on four criteria. The criteria of "unemployment, inflation, external balance, and growth," which OECD (1987) calls the "magic diamond," are used to compare the macroeconomic performance of a country among different countries over a certain period (Yazgan, 2022, p.79). In this context, when evaluating the economic growth rate and the inflation rate, it is observed that economic efficiency decreases in the case of high inflation and its volatility. It is observed that investing in low inflation leads to economic growth and increased economic productivity in economies. According to inflation rates, countries tend towards technology transfer, competitive advantage, and economies of scale in trade through economic growth. The volume of trade is analysed in terms of tariff and non-tariff barriers. It also shows the pattern of trade, which reflects both non-tariff barriers and economic growth. It is known that economic growth can be realised at low levels in an environment with high unemployment. The existence of an inverse relationship between economic growth and unemployment is supported by Okun's law (Veličković and Stanojević, 2022, p.592). The current account deficit is caused by the increase in demand resulting from economic growth. Therefore, the increase in economic growth together with the increase in GDP leads to an increase in demand, and the increase in demand leads to an increase in imports, thus causing current account deficits. Another perspective is that capital accumulation and technological progress in developing countries are associated with higher development potential. The existence of economic integration can lead to high current account deficits (Duman, 2017; p.13).

The economic performance of countries can be compared using a number of methods. According to the findings of these comparative studies, their economic levels in certain periods are evaluated; mathematical methods can be made according to many criteria depending on the economic performance of countries (Zlaugotne, 2020, p.454).

Multi-criteria decision-making (MCDM) methods are frequently used in such comparisons and have the ability to rank, select, and rank alternatives using the results. They are widely used in economic benchmarking and decision making where many alternatives and criteria are involved (Karahan et al., 2021, p.585; Gupta et al., 2021, p.274).

This study aims to evaluate the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022. SD and MABAC methods, which are among the MCDM methods, were used. The study determines the macroeconomic performance criteria as "unemployment, inflation, external balance, and growth" criteria, which the OECD characterizes as the "magic diamond." Although many studies are in the literature to measure the macroeconomic performance of G7 countries, SD and MABAC methods are not available. Therefore, it aims to make a significant contribution to the literature with the model created to analyze the macroeconomic performance of G7 countries. The study consists of five sections: introduction, literature review, methodology, application and conclusion.

2. Literature Review

Şekiller eklendikten sonra stiller bölümünden PEK_5.2 stili seçilmelidir. Şekillerin başlıkları şekillerin altında yer almalıdır ve PEK_5.1 stili seçilmelidir.

In the literature, there are many studies in which different models are applied to evaluate the macroeconomic performance of countries. A summary of the methodology and results of some recent studies is presented below:

Dovern and Weisser (2011) conducted a survey to analyze the accuracy, objectivity, and efficiency of macroeconomic forecasts for the period covering 1991-2005. The survey results for G7 countries and four different macroeconomic variables show large differences between countries and macroeconomic variables. While respondents were more positive about the GDP values, the same was not true for the other variables.

Neanidis and Savva (2013) evaluate the causal relationships between real and nominal macroeconomic uncertainty on inflation and output growth. Strong non-linear relationships were identified with the help of the bivariate EGARCH-M (Exponential GARCH-in-Mean) model for G7 countries between 1957 and 2009. Uncertainty in production and growth rates supported the destruction theory. It is found that growth rates decrease with the effect of high inflation. It is observed that real uncertainties have different effects on average inflation during inflationary periods, while the effect of nominal uncertainty is positive.

The relationship between macroeconomic performance and institutional change in OECD countries is analysed by Welsch and Kühling (2016). First, they analysed the impact of national income, unemployment and inflation on SWB (subjective well-being) in thirty OECD countries. The values found were used to construct a macroeconomic performance index for SWB. This index was applied between 1990 and 2009. Macroeconomic performance improved across the OECD and in most countries. OECD performance is positively associated with institutional change towards greater trade openness and better institutional quality. Both increased trade openness and improved institutional quality are associated with economic and political integration. International integration is found to enhance SWB by improving the national macroeconomic performance of OECD countries.

Giannellis and Koukouritakis (2019) investigated whether the gold price is affected by domestic and external macroeconomic performance, as reflected in exchange rate movements, using annual data for G7 countries between 1980 and 2016. They used cointegration techniques to analyse the impact of the effective exchange rate and interest rates on the gold price. To capture the non-linear dependence between the gold price and macroeconomic variables, a two-regime panel smooth transition regression model with a monotonic transition function was applied. The results show that investors tend to invest in gold as the misalignment rate of the real effective exchange rate increases. When the

interest rate increase is high, investors are less willing to sell gold for higher-yielding assets. Gold is the only way to hedge financial risk.

Belke (2020) analyzed the macroeconomic performance of G7 countries between 2010-2018. Real GDP per capita, foreign trade, current account balance, economic growth, budget balance, inflation rate public debt, unemployment rate, investment rate, and were used as performance evaluation criteria. In the study, the CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) method was first used to determine which criteria have the highest importance weights by years. Then, the MAIRCA (Multi Atributive Ideal-Real Comparative Analysis) method was applied to rank the macroeconomic performance of the countries. The results show that Germany has the highest macroeconomic performance among the countries analyzed, while Italy has the lowest.

Predicting the long-run relationship between G7 stock prices and macroeconomic variables over the last 40 years, Humpe and McMillan (2020) conducted a panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) analysis. While a positive long-run relationship was found between stock prices, industrial production and consumer prices, a negative relationship was found with the 10-year real interest rate.

In the study conducted by Uludağ and Ümit (2020), the macroeconomic performances and value-added production performances of Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Turkey between 2008 and 2016 were analyzed using DEMATEL (Decision Making Trial and Evaluation Laboratory Model) and COPRAS (Complex Proportional Assessment) methods. It is concluded that Kazakhstan, Azerbaijan, and Uzbekistan cannot use their income efficiently, while Turkmenistan and Turkey use their income from non-production activities more efficiently.

Karahan et al. (2021) used the Prometheus method, one of the MCDM methods, to analyse 10 EU countries, including Turkey, using five basic economic criteria. The data used in the study was obtained from the OECD database of 2018. Luxembourg has a more dominant and partial priority compared to other countries according to the partial results of Prometheus I. In the Prometheus II ranking, Luxembourg's weight is positive while Slovakia's is negative. Luxembourg is in the first place among the countries with the highest net value of Phi.

Koşaroğlu (2021) analyzed the macroeconomic performance of E7 countries for the years 2010-2019. The study using ENTROPI and ARAS (Additive Ratio Assessment) methods determined that the current account deficit is the most effective criterion for macroeconomic performance. The country with the best economic performance is China.

Tekinay (2021) analyzed the economic performance of G7 countries and Turkey in the second quarter of 2019 and the second quarter of 2020 regarding the COVID-19 pandemic based on selected economic indicators. The study used the TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solutions) method. In the study analyzed according to the current account balance/GDP ratio, inflation rate, unemployment rate, and GDP economic indicators, Japan exhibited the highest performance in the 2nd quarter of 2019 and Germany in the 2nd quarter of 2020. It is concluded that Turkey is the worst-performing country in terms of inflation and unemployment rates in both quarters.

Arsic (2022) analysed the macroeconomic performance of European and Central Asian economies as a function of the adoption of inflation targeting. The study was applied to 26 countries and covered the periods 1997-2019 and 2008-2019. Dynamic panel modelling and propensity score matching analysis was carried out. The results show that the adoption of the target was efficient at reducing the rate, the volatility and the volatility of GDP. It is concluded that inflation targeting has an impact on the macroeconomic performance of developing countries.

In the study by Bai et al. (2022), it is observed that three different criteria are examined by considering a hierarchical downsizing approach for multi-country VAR models. In the study, real GDP growth, CPI inflation, and short-term interest rate variables between 1973 and 2019 for G7 countries are considered. It analyzes how GDP growth affects CPI (Consumer Price Index inflation) and short-term interest rate forecasting performance.

Hierarchical contraction is found to be much more useful in forecasting CPI inflation, especially when applied with the Horseshoe prior. As a production outcome, GDP growth and interest rates achieve the best density forecasting performance. The forecasting accuracy of multi-country models is generally higher than that of single-country models.

Veličković and Stanojević (2022) analyzed the countries in the process of transition from the productivity-oriented development phase of the EU to the innovation-oriented development phase between 1995 and 2016. The analysis of the macroeconomic performance of EU countries based on "magic diamond" indicators concluded that the relationship between the individual indicators of Greece, Portugal, Spain, Cyprus, Malta, and Slovenia contributed to economic growth.

In the study conducted by Yazgan (2022) for the BRICS-T countries, an analysis was conducted for the period 2017-2021, taking into account the macroeconomic performance criteria described by the OECD as the "magic diamond". In the study using the SD and MABAC methods, the criterion with the greatest impact on macroeconomic performance is growth. It was observed that India is the highest country in terms of macroeconomic performance in 2017-2018 and 2021. On the other hand, it has been observed that Turkey's macroeconomic performance between 2017, 2020 and 2021 is at a medium level.

Apan and Tiyek (2023) aimed to evaluate Turkey's macroeconomic performance for the 2008-2021 period using the CRITIC and MABAC approaches. The study was conducted by considering Turkey's macroeconomic performance, economic growth, investment rate, export rate, import rate, current account balance rate, unemployment rate, inflation rate, and interest rate. The export rate criterion was found to be the most important criterion. With the increase in exports, a balanced exchange rate policy is expected to be established, and the foreign trade deficit will be closed.

In the study conducted by Arsu et al. (2023) with CRITIC and COPRAS methods, the economic advantages between BRICS (Brazil, Russia, India, China and South Africa) and MINT (Mexico, Indonesia, Nigeria, and Turkey) countries were measured using their macroeconomic indicators. The study was conducted according to three different scenarios using macroeconomic performance and human development level data. Then, macroeconomic performance and human development level data were evaluated separately. According to the results of the CRITIC method, the most important factors in the first and third scenarios are defined as economic growth, unemployment rate, and inflation rate, respectively. In scenario 2, the most important factors were found to be years of schooling, life expectancy at birth, and GNP per capita. When the results of the COPRAS method are analyzed, China, Russia, and Indonesia are found to be the most important factors in scenarios 1 and 3, respectively. According to Scenario 2, Russia, Turkey, and Mexico are the most successful countries.

Belhoula et al. (2023) examine the effect of macroeconomic indicators, microstructural factors, uncertainty indices, investor sentiment and global shocks on the dynamic efficiency of G7 stock markets by considering data from G7 countries between 2005 and 2022. A non-Bayesian generalised least squares time-varying model and a time-varying adjusted market efficiency method are applied. We find a strong relationship between stock market efficiency and oil prices. A heterogeneous panel causality test shows unidirectional evidence for all stock market efficiency factors except the consumer confidence index variable. Between time-varying market efficiency and interest rates, exchange rates, market volatility and economic growth, significant bidirectional causality was found.

The CRITIC and MABAC methodologies were analysed using data on macroeconomic variables of OECD countries between 2015 and 2021 in the study by Kahreman (2023). In the study, a performance comparison was made using GDP per capita, the total share of exports and imports in the volume of foreign trade and GDP, net exports, the unemployment rate, inflation and the exchange rate as the criteria for assessing performance. According to the results of the CRITIC method, it can be seen that the GDP is the most effective criterion for the evaluation of economic performance. The

three countries with the best economic performance are Luxembourg, Ireland and Germany according to the results of the MABAC method.

3. Methodology

This study aims to determine the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022 using SD and MABAC methods. For this purpose, in this section of the study, the SD and MABAC methods used among the MCDM methods are explained in detail.

3.1. SD (Standard Deviation) Method

The method developed by Diakoulaki et al. in 1995 is an objective weighting method that considers how much the series deviates from their mean (Diakoulaki, 1995, p. 764). In this method, which is similar to the entropy method, low importance weight is given to criteria with similar values, and high importance weight is given to criteria with distant values. In addition, the disadvantage of the method is eliminated by performing normalization for criteria belonging to different units. The application steps of the method are summarized as follows (Diakoulaki, 1995, p. 764-765; Uludağ and Doğan, 2021, p. 409-411).

Step 1: In this step, the decision matrix consisting of the criteria and alternatives related to the decision problem is obtained from Equation (1).

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Step 2: Normalization is performed to standardize the criteria for different units in the decision matrix. Here, Equation (2) is used for benefit-oriented criteria, and Equation (3) for cost-oriented criteria.

$$X_{ij}^* = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

$$X_{ij}^* = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

Step 3: In the last step of the method, the standard deviation (σ_j) of each criterion is calculated using Equation (4), and the weight values (w_j) of these criteria are calculated using Equation (5).

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}{m}}; j = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

$$W_j = \frac{\sigma_j}{\sum_{j=1}^n \sigma_j}; j = 1, 2, \dots, m \quad (5)$$

3.2. MABAC (Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison) Method

The MABAC method developed by Pamučar and Čirović in 2015 is a method that evaluates the alternatives with the distances of the criteria functions of the alternatives to

the boundary proximity area. The application steps of this method are as follows (Pamučar and Ćirović, 2015, pp.3016-3028; Ayçin and Çakın, 2019, pp.9-12):

Step 1: The decision matrix, which consists of the criteria and alternatives in the decision problem, is created with the help of Equation (6).

$$X = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \dots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (6)$$

Step 2: Based on Equation (7), normalization is performed to standardize the criteria for different units in the matrix. In this process, Equation (8) is used for benefit-oriented criteria and Equation (9) for cost-oriented criteria.

$$N = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \dots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} n_{11} & n_{12} & \dots & n_{1n} \\ n_{21} & n_{22} & \dots & n_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ n_{m1} & n_{m2} & \dots & n_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (7)$$

$$n_{ij} = \frac{x_{ij} - x_i^-}{x_i^+ - x_i^-} \quad (8)$$

$$n_{ij} = \frac{x_i^- - x_{ij}}{x_i^- - x_i^+} \quad (9)$$

Step 3: In this step, the weight values of the criteria are included in the calculation using Equation (10).

$$v_{ij} = w_i \cdot (n_{ij} + 1) \quad (10)$$

Step 4: Based on Equation (11), boundary proximity area values (g_i) for the criteria are determined. Calculating this value for each criterion, the boundary proximity area matrix (G) is obtained with the help of Equation (12).

$$g_i = \left(\prod_{j=1}^m v_{ij} \right)^{\frac{1}{m}} \quad (11)$$

$$G = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ [g_1 & g_2 & \dots & g_n] \end{matrix} \quad (12)$$

Step 5: In this step, the Q matrix is obtained by calculating the distances of the values in the decision matrix from the boundary proximity area based on Equation (13). The values in the matrix (q_{ji}) are obtained as illustrated in Equation (14).

$$Q = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \dots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} q_{11} & q_{12} & \dots & q_{1n} \\ q_{21} & q_{22} & \dots & q_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ q_{m1} & q_{m2} & \dots & q_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (13)$$

$$Q = V - G = \begin{bmatrix} v_{11} - g_1 & v_{12} - g_2 & \dots & v_{1n} - g_n \\ v_{21} - g_1 & v_{22} - g_2 & \dots & v_{2n} - g_n \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ v_{m1} - g_1 & v_{m1} - g_2 & \dots & v_{mn} - g_n \end{bmatrix} \tag{14}$$

Step 6: In this step, the status of each decision alternative is determined based on Equation (15) according to the values of (q_{ij}).

$$A_i \in \begin{cases} G^+ \text{ eğer } q_{ij} > 0 \\ G \text{ eğer } q_{ij} = 0 \\ G^- \text{ eğer } q_{ij} < 0 \end{cases} \tag{15}$$

For each of the decision alternatives to be the best alternative, a large proportion of the values of the criteria must be in the upper proximity range (G^+).

- $q_{ij} > 0$ indicates the closeness of alternative A_i to the ideal alternative;
- $q_{ij} < 0$ indicates the closeness of A_i to the negative-ideal alternative.

Step 7: In the last step of the method, the criterion functions of each of the alternatives are calculated based on Equation (16). After the calculation, it is concluded that the alternative with the highest value is the best.

$$S_i = \sum_{j=1}^n q_{ij}, \quad j = 1, 2, \dots, n, \quad i = 1, 2, \dots, m \tag{16}$$

4. Application

In this study, the macroeconomic performances of G7 countries between 2018 and 2022 are evaluated by using SD and MABAC methods in an integrated manner. First, the weights of the criteria that the OECD characterizes as "magic diamonds" are calculated using the SD method; then, the macroeconomic performances of the seven countries are ranked using the MABAC method. Information on the criteria used in the study is given in Table 1.

Table 1. Information on the criteria used in the study

Criterion	Criterion Code	Criterion Focus
Unemployment	C ₁	Cost
Inflation	C ₂	Cost
Growth	C ₃	Benefit
External Balance	C ₄	Benefit

In the first part of the application, a decision matrix containing data on the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022 was constructed using the SD method, and this information is presented in Table 2. Since the study covers multiple periods, only the findings for 2018 are presented as an example in the tables in this section.

Table 2. Decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	3.208	1.730	0.981	8.010
USA	3.900	2.440	2.945	-2.130
United Kingdom	4.100	2.300	1.705	-3.930
Italy	10.600	1.140	0.926	2.590
France	9.025	1.850	1.865	-0.720
Japan	2.442	0.990	0.643	3.510
Canada	5.842	2.270	2.777	-2.380

In the second step of the method, the benefit-oriented criteria based on Equation (2) and the cost-oriented criteria based on Equation (3) were normalized, and the new matrix is presented in table 3.

Table 3. Normalized decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.906	0.490	0.147	1.000
USA	0.821	0.000	1.000	0.151
United Kingdom	0.797	0.097	0.461	0.000
Italy	0.000	0.897	0.123	0.546
France	0.193	0.407	0.531	0.269
Japan	1.000	1.000	0.000	0.623
Canada	0.583	0.117	0.927	0.130

In the last step of the method, the standard deviation (σ_j) for each criterion and the weight values (w_j) of these criteria were calculated based on Equation (4) and Equation (5), and the values obtained are shown in the table below.

Table 4. σ_j and w_j values of criteria (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
σ_j	0.380	0.396	0.395	0.352
w_j	0.249	0.260	0.260	0.231

As seen in Table 4, for 2018, according to the results of the SD method, the two criteria that have the highest impact on macroeconomic performance are inflation and growth.

According to the results of the SD method, the weight values (w_j) of the criteria on the basis of the years analyzed are summarized in Table 5.

Table 5. w_j values of the criteria

	2018	2019	2020	2021	2022
C ₁	0.249	0.256	0.263	0.263	0.267
C ₂	0.260	0.266	0.244	0.225	0.244
C ₃	0.260	0.234	0.238	0.282	0.247
C ₄	0.231	0.244	0.255	0.230	0.241

Based on the table above, when the weights of the criteria considered in terms of the analyzed years are analyzed, the inflation criterion has the highest impact on macroeconomic performance in 2018 and 2019, the unemployment criterion in 2020 and 2022, and finally, in 2021.

In the second part of the application, the macroeconomic performance of G7 countries is evaluated using the MABAC method. In the first step of the method, based on the decision matrix, benefit-side criteria are normalized using Equation (8), and cost-side criteria are normalized using Equation (9) and presented in the table below.

Table 6. Normalized decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.906	0.490	0.147	1.000
USA	0.821	0.000	1.000	0.151
United Kingdom	0.797	0.097	0.461	0.000
Italy	0.000	0.897	0.123	0.546
France	0.193	0.407	0.531	0.269
Japan	1.000	1.000	0.000	0.623
Canada	0.583	0.117	0.927	0.130

In the second step, the weighted normalized decision matrix was obtained by including the criteria weights shown in Table 3 in the calculation with the SD method with the help of Equation (10), and the values are summarized in the table below.

Table 7. Weighted normalized decision matrix (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.475	0.387	-0.321	0.658
USA	0.454	0.260	-0.559	0.379
United Kingdom	0.448	0.285	-0.408	0.329
Italy	0.249	0.493	-0.314	0.509
France	0.298	0.366	-0.428	0.418
Japan	0.499	0.520	-0.279	0.534
Canada	0.395	0.290	-0.539	0.372

Then, based on the weighted normalized decision matrix, the border proximity area values (g_i) were calculated with the help of Equation (11), and the border proximity area matrix developed with these values and the distance matrix (q_{ij}) of each country to the border proximity area are presented in Tables 8 and 9.

Table 8. g_i Values of the criteria (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
g_i	0.392	0.360	-0.394	0.445

Table 9. q_{ij} Values of the countries (2018)

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Germany	0.084	0.027	0.074	0.213
USA	0.063	-0.100	-0.165	-0.066
United Kingdom	0.056	-0.075	-0.014	-0.116
Italy	-0.142	0.133	0.080	0.064
France	-0.094	0.006	-0.034	-0.028
Japan	0.107	0.160	0.115	0.089
Canada	0.003	-0.069	-0.144	-0.073

In the final stage of the MABAC method, using the values in Table 8, the criterion functions of the countries are calculated using Equation (16), and these values and the ranking of the countries based on their macroeconomic performance are summarized in the table below.

Table 10. Ranking of countries based on MABAC method results (2018)

	S_i	Ranking
Germany	0.398	2
USA	-0.269	6
United Kingdom	-0.149	4
Italy	0.135	3
France	-0.149	5
Japan	0.471	1
Canada	-0.284	7

As seen in Table 10, the three countries with the highest macroeconomic performance in 2018 are Japan, Germany, and Italy, respectively.

Based on the results of the MABAC method, the ranking of countries based on the years analyzed is summarized in Table 11.

Table 11. Ranking of countries by macroeconomic performance

	2018	2019	2020	2021	2022
Germany	2	2	1	2	2
USA	6	5	3	7	4
United Kingdom	4	6	7	4	6
Italy	3	3	5	6	7
France	5	4	6	5	5
Japan	1	1	2	1	1
Canada	7	7	4	3	3

5. Conclusion

In this study, SD and MABAC methods are integrated to evaluate the macroeconomic performance of G7 countries between 2018 and 2022. In the study, the criteria affecting macroeconomic performance are determined as "unemployment, inflation, external balance, and growth" criteria, which the OECD characterizes as the "magic diamond."

In the study, the SD method, which is one of the objective criteria weighting methods, was used to determine the criterion weights of each criterion. The results of this method indicate that the inflation criterion has the highest impact on macroeconomic performance in 2018 and 2019, the unemployment criterion in 2020 and 2022, and finally, the growth criterion in 2021. In 2018 and 2019, G7 countries also struggled with inflation. The significant increase in food and energy prices, the change in consumer behavior worldwide, the economic crisis in 2018, the effects of which are still felt today, and the delays in the global supply chain are reflected as the effects of inflation. In 2020 and 2022, unemployment affected the G7 countries as it did the whole world. The COVID-19 pandemic, which spread worldwide from Wuhan, China, forced countries to take a series of measures to control the disease. Measures such as social isolation, curfews, closure of workplaces, and travel barriers have affected all interrelated sectors and caused an increase in unemployment. In 2021, it was observed that economic growth in G7 countries was at the highest level compared to the relevant years. After 2018, the rise in stimulus policies in the economies of G7 countries, the rapid and effective implementation of vaccination in the fight against the pandemic, the lifting of bans, and the resumption of the recovery in demand led to an increase in economic growth.

After weighing the criteria considered in the study, the MABAC method was used to rank the countries according to their macroeconomic performance. Based on the analysis results of this method, it was observed that Japan had the highest macroeconomic performance in 2018, 2019, 2021, and 2022. It was determined that the same country ranked 2nd in 2020 in terms of macroeconomic performance. Japan, especially after the Second World War, has sought to develop its manufacturing industry. It tried to revitalize the economy with reforms aimed at making it competitive. Production in the steel sector has accelerated the economy by increasing automotive, automotive parts, and electronics production. In particular, Honda, Nissan, and Denso companies in the automotive sector and Hitachi, Sony, and Panasonic brands in the electronics sector have gained an important place on the world platform. Over the years, Japan has become one of the fastest-growing economies in the world with its cheap labor force and low-cost mass production. By focusing on heavy industry, it has become one of the developed countries. The reason why Japan's macroeconomic performance has been the highest among the related countries in almost all years is the country's current account surplus for years. Although imports have slightly outpaced exports in recent years, Japan's economic success has led to a large accumulation of foreign reserves and foreign assets, making it one of the largest creditor countries. Strong in areas such as electronics and advanced engineering, Japan also has well-developed high-tech manufacturing and service sectors.

Following Japan, Germany has shown the highest macroeconomic performance. Germany is among the countries with the highest R&D expenditures in the world. The amount the country spends on R&D reaches 3 percent of GDP. High savings in the public and private sectors, efficient domestic investments in terms of periods, and long-term

industrial strategy are known as the reasons for the current account surplus of the German economy. Germany's most important sector is advanced engineering. Robotics, automation, machine vision software, and artificial intelligence are prominent sub-sectors in this sector, which aims for full automation. Germany is the world's leading steel, machinery, automobiles, electronics, and chemicals producer. Public finance in Germany is highly disciplined and has a strong stance. Even during the COVID-19 crisis, this provided ample financial space to deal with the economic devastation in the country. Germany continued to maintain its position in the world in macroeconomic performance criteria.

Since there is no literature review on the integrated use of SD and MABAC methods in evaluating the macroeconomic performance of G7 countries, this study is expected to contribute to the literature in this respect. The selection of four criteria in the application and the inclusion of only G7 countries constitute the limitations of this study. In future studies, different MCDM methods, criteria, and countries and cities can be used to evaluate macroeconomic performances, and the issue can be investigated in depth.

References

- Al, İ.; Demirel, S. K. (2022). Türkiye'nin Makroekonomik Performansının TOPSIS Yöntemiyle Değerlendirilmesi: 2002-2019 Dönemi, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 202-222.
- Apan, M.; Tiyek, R. (2023). Makroekonomik Performans ve Entegre CRITIC Tabanlı MABAC Karar Verme Yaklaşımı: Türkiye Ekonomisinin 2008-2021 Dönem Verisinden Kanıtlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(100. Yıl Özel Sayısı), 44-65.
- Arsić, M.; Mladenović, Z.; Nojković, A. (2022). Macroeconomic Performance of Inflation Targeting in European and Asian Emerging Economies, *Journal of Policy Modeling*, 44(3), 675-700.
- Arsu, T. (2022). Assessment of Macroeconomic Performances and Human Development Levels of BRICS and MINT Countries Using CRITIC and COPRAS Methods, *Pacific Business Review (International)*, 14(10), 1-19.
- Ayçin, E.; Çakın, E. (2019). Ülkelerin İnovasyon Performanslarının Ölçümünde Entropi ve MABAC Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Bütünleşik Olarak Kullanılması, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 19 (2), 326-351.
- Bai, Y., Carriero, A.; Clark, T. E.; Marcellino, M. (2022). Macroeconomic Forecasting in A Multi-Country Context, *Journal of Applied Econometrics*, 37(6), 1230-1255.
- Belhoula, M. M.; Mensi, W.; Naoui, K. (2023). Impacts of Investor's Sentiment, Uncertainty Indexes, and Macroeconomic Factors on The Dynamic Efficiency of G7 Stock Markets, *Quality & Quantity*, 1-32.
- Belke, M. (2020). CRITIC ve MAIRCA Yöntemleriyle G7 Ülkelerinin Makroekonomik Performansının Değerlendirilmesi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Özel ek), 120-139.
- Diakoulaki, D.; Mavrotas, G.; Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method, *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Dovern, J.; Weisser, J. (2011). Accuracy, unbiasedness, and efficiency of professional macroeconomic forecasts: An empirical comparison for the G7, *International Journal of Forecasting*, 27(2), 452-465.
- Duman, Y. K. (2017). Türkiye'de Cari İşlemler Dengesi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, *Sakarya İktisat Dergisi*, 6(4), 12-28.
- Eyüboğlu, K. (2017). Türk Dünyasında Yer Alan Ülkelerin Makro Performanslarının Karşılaştırılması, *Bilgi*, 83, 331-350.
- Giannellis, N.; Koukouritakis, M. (2019). Gold Price and Exchange Rates: A Panel Smooth Transition Regression Model for the G7 Countries, *The North American Journal of Economics and Finance*, 49, 27-46.
- Gupta, D.; Parikh, A.; Datta, T. K. (2021). A Multi-Criteria Decision-Making Approach to Rank the Sectoral Stock Indices of National Stock Exchange of India Based on their Performances, *National Accounting Review*, 3(3), 272-292.
- Humpe, A.; McMillan, D. G. (2020). Macroeconomic Variables and Long-Term Stock Market Performance: A Panel ARDL Cointegration Approach for G7 Countries, *Cogent Economics & Finance*, 8(1), 1816257.
- Kahreman, Y. (2023). OECD Ülkelerinin Ekonomik Performanslarının CRITIC-MABAC Yöntemi ile Ölçülmesi, *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 96-122.

Karahan, M.; Çetintaş, F., Karahan, M. S. (2021). Turkey and Some EU Countries' Economic Performance Analysis with Multi-Criteria Decision-Making Methods: Promethee GAIA Application in, *Digital Conversion on the Way to Industry 4.0* içinde, Ed., Durakbasa N. M. and Gençyılmaz M. G., Springer, Newyork, pp. 584-597.

Koşaroğlu, Ş. M. (2021). E7 Ülkelerinin Makroekonomik Performanslarının ENTROPİ ve ARAS Yöntemleriyle Karşılaştırılması, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 68, 203-221.

Neanidis, K. C.; Savva, C. S. (2013). Macroeconomic Uncertainty, Inflation, and Growth: Regime-Dependent Effects in The G7, *Journal of Macroeconomics*, 35, 81-92.

Pamučar, D.; Ćirović, G. (2015). The Selection of Transport and Handling Resources in Logistics Centers Using Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison (MABAC), *Expert Systems with Applications*, 42(6), 3016-3028.

Tekinay, O. N. (2022). Covid-19 Salgın Dönemi G7 Ülkeleri ve Türkiye'nin Ekonomik Performans Sıralaması ve Karşılaştırılması, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 1-25.

Uludağ, A. S.; Ümit, A. Ö. (2020). Türk Dünyası Ülkelerinin Katma Değerli Üretim ve Makroekonomik Performanslarının DEMATEL ve COPRAS Yöntemleriyle Analizi, *Sosyoekonomi*, 28(45), 139-164.

Uludağ, A.S.; Doğan, H. (2021). *Üretim Yönetiminde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri: Literatür, Teori ve Uygulama*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Veličković, G.; Stanojević, J. (2022). "Magic Diamond" in a Macroeconomic Performance: An Empirical Assessment of Selected EU Countries. *Economic Alternatives*, 4, 587-605.

Welsch, H.; Kühling, J. (2016). Macroeconomic Performance and Institutional Change: Evidence from Subjective Well-Being Data, *Journal of Applied Economics*, 19(2), 193-217.

Yazgan, A. E. (2022). Bütünleşik SD ve MABAC Yöntemleri ile BRICS-T Ülkelerinin Makro Ekonomik Performanslarının İncelenmesi. *Ekonomik Büyüme Alanında Güncel Çalışmalar* içinde. Ed. Üçler Telli, Y., Eğitim Yayınevi: Konya, pp.79-91.

Zlaugotne, B.; Zihare, L.; Balode, L.; Kalnbalkite, A.; Khabdullin, A.; Blumberga, D. (2020). Multi-criteria Decision Analysis Methods Comparison., *Environmental and Climate Technologies*, 24(1), 454-471.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yasemin Telli Üçler(%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yasemin Telli Üçler (100%)

Yenilenebilir Enerjinin Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği

Elif KOÇAK¹

¹ Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF, esevimlioglu@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-2662-6565

Öz: Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme hedeflerini gerçekleştirebilmek adına özellikle maliyet ve ulaşılabilirlik açısından daha avantajlı olan yenilenemeyen enerji kaynaklarını tercih ettiği bilinmektedir. Ekonomik büyümenin itici güçleri arasında yer alan söz konusu bu enerji kaynakları bir yandan ülkeleri büyüme hedeflerine ulaştırırken; diğer yandan çevresel bozulmaya neden olarak ekolojik ayak izini artırmakta ve gezegenin biyolojik taşıma kapasitesinin azalmasına neden olarak küresel ısınmanın tetikleyicisi konumunda yer almaktadır. Dolayısıyla bu tip kirletici kaynaklar yerine karbon nötr olan yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması çevre kalitesinin artırılabilmesi ve ekolojik ayak izinin azaltılarak küresel ısınmanın önüne geçilebilmesi adına hayati önem arz etmektedir. Aynı zamanda yenilenemeyen enerji kaynaklarının belirli bir ömrünün olması, buna karşın yenilenebilir enerji kaynaklarının tükenme ihtimalinin bulunmaması enerji sürdürülebilirliği açısından da son derece önemlidir. Bu çalışmanın amacı, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu doğrultuda gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye için 2000-2020 gözlem aralığı baz alınmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki ise ARDL sınır testi ve Toda Yamamoto nedensellik testi ile araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı ekolojik ayak izini azaltırken; gezegenin biyolojik taşıma kapasitesini artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Ayak İzi, Çevresel Teknoloji, Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme, Yenilenebilir Enerji

Jel Kodları: B23, C1, C22

The Impact of Renewable Energy On Ecological Footprint: The Case Of Turkey

Abstract: It is known that developing countries prefer non-renewable energy sources, which are more advantageous, especially in terms of cost and accessibility, in order to achieve their economic growth targets. While these energy resources, which are among the driving forces of economic growth, enable countries to achieve their growth targets, on the other hand, they increase the ecological footprint by causing environmental degradation and are the trigger of global warming by reducing the biological carrying capacity of the planet. Therefore, the use of carbon-neutral renewable energy sources instead of such polluting sources is of vital importance in order to increase environmental quality and prevent global warming by reducing the ecological footprint. At the same time, it is extremely important for energy sustainability that non-renewable energy resources have a certain lifespan, but there is no possibility of exhaustion of renewable energy resources. The aim of this study is to investigate the effect of using renewable energy resources on the ecological footprint. In this regard, the 2000-2020 observation interval was taken as a basis for Turkey, which is among the developing countries. The relationship between the variables was investigated with the ARDL bounds test and the Toda Yamamoto causality test. According to the results obtained, the use of renewable energy sources reduces the ecological footprint and increases the biological capacity of the planet.

Keywords: Ecological Footprint, Environmental Technology, Economic Growth, Financial Development, Renewable Energy

Jel Codes: B23, C1, C22

Atf: Koçak, E. (2024).
Yenilenebilir Enerjinin Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 256-265.
<https://doi.org/10.30586/1411258>

Geliş Tarihi: 28.12.2023
Kabul Tarihi: 18.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Son yıllarda gelişmekte olan ekonomiler olağanüstü bir büyüme yaşayarak küresel ekonominin adeta güç merkezi haline gelmiştir. Ekonomik büyüme yoksulluğun azaltılmasında ve refah seviyesinin artırılmasında büyük önem arz etmektedir. Ancak söz konusu ekonomik büyüme doğal çevrenin korunması hususunda bazı sorunlara yol açabilmektedir (Raza vd., 2023.) Özellikle gelişmekte olan ülkeler büyümenin zararlı çevresel etkilerinden ziyade, esas olarak yüksek büyüme oranlarıyla ilgilenmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu ülkelerde fosil yakıt kullanımı yaygın olarak görülebilmektedir. Sanayileşme hızının artmasıyla birlikte fosil yakıt tüketiminde de artış meydana gelmiştir. Fosil yakıt kullanımı çevresel bozulmaya neden olarak toprak, su ve havanın çevresel atıkları absorbe etme yeteneğini azaltmaktadır. Dolayısıyla söz konusu enerji kaynaklarının gezegenin biyolojik taşıma kapasitesi üzerinde doğrudan olumsuz etkilerinin mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Dünyanın bu taşıma kapasitesine "ekolojik ayak izi" adı verilmektedir.

Genel olarak ekolojik ayak izi, "bir ekonomideki katılımcıların tükettikleri tüm kaynakları üretmek ve ürettikleri tüm atıklarını sürekli olarak mevcut teknolojiyi kullanarak absorbe etmek için talep ettikleri toplam arazi ve su alanı" şeklinde tanımlanmaktadır (Sharif vd., 2020). 2018 yılı itibariyle kişi başına düşen dünya ortalama ekolojik ayak izi 2.75 küresel hektara ulaşmıştır. Dünyanın ortalama biyolojik taşıma kapasitesi ise 1.63 küresel hektardır. Dolayısıyla dünyada 1.1 küresel hektar (kha) oranında ekolojik açık bulunmaktadır. Gezegenin biyolojik taşıma kapasitesinden daha küçük bir ayak izi, insanlığın uzun vadede hayatta kalabilmesi için kritik bir eşiktir. Ayrıca eğer bir ülke kendi ekolojik ayak izini absorbe edemiyorsa bu ülke ekolojik açığı olduğu için ekolojik borçlu olarak nitelendirilmektedir (Sahoo ve Sethi, 2021).

Gelişmekte olan ülkelerin 2040 yılına kadar dünya enerji tüketiminin %65'ini oluşturması beklenmektedir (EIA, 2013). Dolayısıyla söz konusu bu enerji tüketimi kirlitici fosil yakıtlarla gerçekleştirildiği takdirde, zaten açık olan biyolojik taşıma kapasitesi daha da yüksek hektarlara ulaşarak geri döndürülemez boyutlara ulaşacaktır. Dolayısıyla yenilenemeyen enerji kaynaklarından (NRES) ziyade çevre dostu yenilenebilir enerji kaynaklarına (RES) geçilmesi hayati önem arz etmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, hidroelektrik enerji, biyokütle enerjisi ve jeotermal enerji gibi insan zaman ölçeğinde doğal olarak yenilenen karbon nötr doğal kaynaklardır (Ellabban vd., 2014). RES'ler tükenme ihtimali olmamasından ötürü enerji sürdürülebilirliği açısından da son derece avantajlı konumda yer almaktadır (Khatami ve Goharian, 2022).

Bir ülkenin ekolojik ayak izini azaltmak çeşitli yollarla gerçekleştirilebilir ancak etkili yollardan biri yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş yapmaktır. Dolayısıyla politika oluşturma açısından yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izinin bir belirleyicisi olarak dikkate alınması ve böylece çevresel sürdürülebilirliğinin test edilmesi önem arz etmektedir. Çevre kirliliğinin ekolojik sistem üzerinde çok boyutlu etkilerinin olmasından ötürü çevresel bozulma için kullanılan temsili değişkenler de aynı ölçüde farklılık göstermektedir. Söz konusu temsili değişkenlerden en sık kullanılanı ise karbon emisyonudur. Ancak bu çalışmada karbon emisyonunun yanı sıra hava, ekili arazi, balıkçılık, orman, toprak, otlak alanları gibi daha kapsamlı göstergeleri barındıran ve ekosistemin taşıma kapasitesi kavramına dayanan ekolojik ayak izi göstergesi tercih edilmiştir. Ülke olarak Türkiye'nin seçilmesinin nedeni ise Türkiye'de 2000 yılında kişi başına düşen ekolojik ayak izi 2.97 kha iken, 2020 yılında %8.75 oranında artarak 3.23 kha'ya yükselmesidir. Bu veriler ışığında Türkiye'nin ekolojik ayak izi oranının dünya ortalamasının üzerinde seyrettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Türkiye için RES'lerin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerinin araştırılması ve ilgili literatürün genişletilmesi adına önem taşımaktadır.

Çalışmanın literatüre sağlaması beklenen muhtemel katkılar şu şekildedir: i) Çevresel bozulma göstergesi olarak sadece hava kirliliğini baz alan CO₂ emisyonu kullanmak yerine; içerisinde hava, ekili arazi, balıkçılık, orman, toprak ve otlak alanları

gibi ölçütleri barındıran ekolojik ayak izi göstergesi kullanılmıştır. Böylece çevre kirliliğinin etkileri çok boyutlu ele alınarak çok daha kapsamlı araştırma sonuçları elde edilebilmektedir. ii) Finansallaşma göstergesi olarak çalışmalarda genellikle özel krediler ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise özel krediler yerine bir çok alt endeksi bünyesinde barındıran finansal gelişme kullanılmıştır. iii) Çalışmada iki değişkenli model kullanmak yerine ampirik modelin sağlamlığını artırabilmek için reel gelir, çevresel teknoloji ve finansal gelişme gibi önemli kontrol değişkenleri de modele dahil edilerek söz konusu bu değişkenlerin de ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. iv) Teknoloji değişkeni genel teknoloji olmayıp çevre ile ilgili teknolojileri kapsamaktadır. Böylece çevresel teknolojilerin ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri doğrudan araştırılabilmektedir. v) Bu çalışma sonucunda RES'lerin yaygınlaştırılmasına yönelik politika kılavuzu sunularak çalışmanın ekolojik ayak izinin azaltılmasına yardımcı olması beklenmektedir.

Çalışmanın bir sonraki aşaması olan ikinci bölümünde literatür özetine değinilmiştir. Üçüncü bölümde model, veri seti ve yöntem tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde ampirik analiz gerçekleştirilerek analiz sonuçları yorumlanmıştır. Son olarak ise elde edilen bulgular değerlendirilerek politika önerilerinde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Yenilenebilir enerji ile çevresel bozulma arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmalar incelendiğinde ağırlıklı olarak RES'lerin çevresel bozulmayı azalttığına dair sonuçların elde edildiği görülsede, heterojen sonuçların mevcut olduğu görülmektedir. Aşağıda bu çalışmalara yer verilecektir.

Chiu ve Chang (2009), 30 OECD ülkesi için 1996-2005 dönem aralığında PTR modelini kullanarak gerçekleştirmiş oldukları araştırmaya göre, 30 OECD ülkesinin yenilenebilir enerji arzının, kullanılan toplam enerji arzının %8,39'unu oluşturması gerekmektedir. Söz konusu bu çalışmada yenilenebilir enerji arzı ancak bu seviyeye ulaştığında çevresel bozulmaya yönelik bir etki gözlemlenebileceği ifade edilmiştir.

Apergis vd. (2010), 19 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeden oluşan bir grup için 1984-2007 gözlem aralığında panel hata düzeltme modeli ve Panel Granger nedensellik testi kullanarak ampirik bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen sonuçlar nükleer enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu ve yenilenebilir enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Panel Granger nedensellik testi sonuçları kısa vadede nükleer enerji tüketiminin çevresel bozulmanın azaltılmasında etkili olduğunu; yenilenebilir enerji tüketiminin ise çevresel bozulmanın azaltılmasında etkili olmadığını göstermektedir. Bunun nedeninin ise aralıklı arz sorunları ile baş edebilmek için yeterli depolama teknolojisinin bulunmaması ve bunun sonucunda elektrik üreticilerinin pik yük talebini karşılamak amacıyla kirlitici enerji kaynaklarını kullanmak zorunda kalmaları olabileceği ifade edilmiştir.

Al-Mulali vd. (2015), Vietnam için 1981-2011 aralığını kapsayan dönemde ARDL metodunu kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kalitesi üzerinde hiçbir etkisi olmadığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte belli bir eşğin altındaki yenilenebilir enerjinin çevresel bozulmaya yol açtığı ifade edilmiştir.

Al-Mulali vd. (2016), Kenya için 1980-2012 aralığını kapsayan dönemde ARDL metodu kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında RES'lerin çevresel kaliteyi artırdığı; NRES'lerin ve kentleşmenin ise çevresel bozulmayı artırdığını bildirmişlerdir.

Souza vd. (2018), 5 MERCOSUR ülkesi için 1990-2014 periyodunu baz alarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında OLS regresyon yöntemi kullanılmış olup; yenilenebilir enerji, yenilenemeyen enerji, reel gelir ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre çevresel bozulmanın azaltılmasında yenilenebilir enerjinin etkili olduğu saptanmıştır.

Cai vd. (2018), G7 ekonomilerinde 1965-2015 periyodu için Bootstrap ARDL yaklaşımını kullanarak yenilenebilir enerji kullanımı ile çevresel bozulma arasındaki

ilişkiyi incelemişlerdir. Almanya için temiz enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Bekhet ve Othman (2018), Malezya için 1971-2015 periyodunda FMOLS-DOLS tahminlerini kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında sürdürülebilir kalkınmaya yönelik RES'in çevre kalitesi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Sonuçlar RES ile çevresel bozulma arasında ters N şeklinde bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Bu bulgu, yenilenebilir enerjinin Malezya'daki çevresel bozulmayı azalttığı anlamına gelmektedir.

Jin ve Kim (2018), 30 ülke için 1990'dan 2014'e kadar olan dönemde FMOLS-DOLS tahminlerini kullanarak RES ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştıran bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Söz konusu çalışmanın sonuçlarına göre RES'lerin çevresel bozulmayı azaltıcı etkisi saptanırken; nükleer enerjinin çevresel bozulmaya neden olduğunu tespit etmişlerdir.

Bekun vd., (2019), 16 AB ülkesi için 1996-2014 gözlem aralığını baz alan dönemde MG-ARDL yöntemini kullanarak yenilenebilir enerji kaynakları (RES) ve yenilenemeyen enerji kaynakları (NRES) ile çevresel bozulma arasındaki bağlantıyı araştırmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre NRES'lerin çevresel bozulmayı artırdığını, RES'lerin ise azalttığını ifade etmişlerdir.

Acheampong vd. (2019), 46 Sahra Altı Afrika ülkesi örneğinde 1980-2015 aralığını kapsayan dönem için Fixed ve Random Effect tahminlerini kullanarak RES'lerin çevre üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre RES'ler ve doğrudan yabancı yatırımlar çevresel bozulmayı azaltmaya yardımcı olurken; nüfus artışı ve finansallaşma çevresel bozulmanın artmasına neden olmaktadır.

Cheng vd. (2019), OECD ülkeleri için 2000'den 2013'e kadar olan dönemde OLS metodunu kullanarak ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ampirik sonuçlar, EKC hipotezinin yenilenebilir enerji tüketimi ve çevresel bozulma ile doğrulandığını ortaya koymuştur.

Charfeddine ve Kahia (2019), MENA bölgesindeki 1980'den 2015'e kadar olan dönem için VAR tekniğini kullanarak yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel bozulma üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bulgular yenilenebilir enerjinin çevre kalitesi üzerindeki etkisinin oldukça düşük seviyede kaldığını ortaya koymuştur.

Chandio vd. (2020), Pakistan örneğinde 1997'den 2017'ye kadar olan dönem aralığı için FMOLS-DOLS ve ARDL metodlarını kullanarak elektrik tüketimi, doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bulgular yenilenebilir enerjinin çevre kirliliğini azaltmada ve de doğrudan yabancı yatırım çekmede daha başarılı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Destek ve Sinha (2020), OECD ekonomileri için 1980'den 2014'e kadar olan dönemde Mean Group (MG), FMOLS-MG ve DOLS-MG tekniklerini kullanarak ticaret, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sonuçlara göre yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel kaliteyi artırdığı ve ekolojik ayak izini azalttığı saptanmıştır. Ayrıca yenilenemeyen enerji kullanımının çevre kalitesinin bozulmasında etkili olduğu vurgulanmıştır.

Wolde-rufael ve Weldemeskel (2020), BRICTS ülkeleri için 1993-2014 gözlem aralığında PMG-ARDL metodlarını kullanarak RES ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştıran bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre RES çevresel bozulmayı azaltmaktadır.

Başka bir incelemede Koengkan ve Fuinhas (2020), MERCOSUR ülkeleri açısından 1980'den 2014'e kadar olan dönemde panel vektör otoregresyonu kullanarak yenilenebilir enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Sonuçlar, yenilenebilir enerji ve fosil yakıtların tüketimi arasında bir ikame edilebilirlik etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla çalışmada bu ülkelerdeki çevresel hasarın hafifletilmesinde yenilenebilir enerji reformlarının etkili olduğu ifade edilmiştir.

3. Model, Veri ve Yöntem

Yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada Türkiye için 2000-2020 dönem aralığı baz alınmıştır. Ampirik modele küresel hektar cinsinden kişi başına düşen ekolojik ayak izi, yenilenebilir enerji tüketiminin toplam enerji tüketimi içerisindeki yüzdelik payı, finansal gelişme endeksi, kişi başına düşen GSYİH ve çevre ile ilgili teknolojiler (toplam değeri) değişkenleri dahil edilmiştir. Çevre ile ilgili teknolojiler "stats.OECD" veri tabanından, ekolojik ayak izi "Global Footprint Network" veri tabanından, finansal gelişme endeksi "IMF" veri tabanından, GSYİH ve yenilenebilir enerji "World Development Indicators" veri tabanından elde edilmiş olup; oluşturulan ampirik model aşağıdaki gibidir:

$$EF_t = \beta_0 + \beta_1 \ln RE_t + \beta_2 \ln GDP_t + \beta_3 \ln FD_t + \beta_4 \ln TEC_t + \mu_t \quad (1)$$

1 numaralı denklemde yer alan EF, global hektar cinsinden ekolojik ayak izini; GDP, 2015 sabit fiyatları ile dolar cinsinden kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılayı; RE, yenilenebilir enerji kaynakları tüketimini; FD, finansal gelişme endeksini; TEC çevre ile ilgili teknolojileri ve μ_t hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca tüm değişkenler logaritmik formda kullanılmıştır. Çalışmada serilerin durağanlık durumu ADF birim kök testi ile araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisinin araştırılması için ARDL sınır testi kullanılmıştır. Kısa ve uzun dönem katsayı tahmini ARDL katsayı tahmincisi ile yapılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise Toda-Yamamoto nedensellik testi ile araştırılmıştır.

4. Ampirik Analiz

Yenilenebilir enerji kaynaklarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada ilk olarak serilerin durağanlık durumu araştırılmıştır. Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen ADF birim kök testi sonuçları, Tablo 1'de gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları ancak birinci fark değerlerinde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 1. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit		Sabit ve Trend	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
lnEF	-0.9427	0.7525	-2.9995	0.1564
lnRE	-1.9991	0.2847	-2.1366	0.4961
lnGDP	-0.3992	0.8916	-3.0049	0.1562
lnFD	-2.4155	0.1508	-2.3254	0.8358
lnTEC	-1.4263	0.5488	-1.4236	0.8213
dlnEF	-8.1186	0.0000***	-3.7044	0.0505*
dlnRE	-4.6300	0.0021***	-5.3908	0.0022***
dlnGDP	-4.5004	0.0025***	-4.5063	0.0105**
dlnFD	-7.9642	0.0000***	-8.6860	0.0000***
dlnTEC	-3.7853	0.0110***	-3.8756	0.0346**

Not: (***),(**),(*) sırasıyla %1,%5,%10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Serilerin durağanlık durumları tespit edildikten sonraki aşamada seriler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisinin varlığının araştırılması gerekmektedir. Ancak bunun öncesinde ARDL modeli için uygun gecikme uzunluğunun seçilmesi gerekmektedir. Tablo 2'de yer alan LR (sequential modified LR test statistic), FPE (final prediction error) ardışık modifiye edilmiş LR test istatistiği ve SC (Schwarz information criterion) bilgi kriterlerine göre gecikme uzunluğunun 1 olarak seçilmesine karar verilmiştir.

Tablo 2. ARDL Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	66.93119	NA	1.02e-09	-6.519073	-6.270537	-6.477011
1	133.7180	91.39240*	1.40e-1*	-10.91768	-9.426460*	-10.66531
2	161.3837	23.29750	2.14e-11	-11.19829*	-8.464386	-10.73560*

Not: (*) optimal gecikme değerlerini ifade etmektedir.

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığının araştırılması için ARDL sınır testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 3'te aktarılmıştır. Sonuçlar incelendiğinde f-istatistiğinin tüm kritik değerlerin üzerinde olduğu ve dolayısıyla seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu saptanmıştır.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi Sonuçları

Model	Gecikme Uzunlukları	f-istatistiği
$EF_t = f(RE_t, GDP_t, FD_t, TEC_t)$	(1, 1, 1, 0, 0)	8.79
Kritik Değerler	(I0)	(II)
%10	2.27	3.08
%5	2.57	3.49
%1	3.59	4.48

Not: (***) , (**), (*) sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin geçerliliği bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerinin araştırılmasına olanak tanımaktadır. Ancak söz konusu bu etkilerin araştırılmadan önce kurulan modelin teşhis testleri ile güvenilirliğinin test edilmesi gerekmektedir. Tablo 4'te yer alan teşhis testlerine göre; ARCH testi ile değişen varyans sorununun olmadığı, JB testi ile hata teriminin normal dağılım koşulunu sağladığı, Breusch-Godfrey (LM) testi otokorelasyon sorunun olmadığı, Ramsey-Reset testi modelde doğru fonksiyonel formun kullanıldığı, CUSUM ve CUSUMQ testleri parametrelerin istikrarlı olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. ARDL Kısa ve Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: EF	Katsayı	Olasılık
Kısa Dönem		
GDP	0.9086	0.0000***
FD	0.3999	0.0005***
RE	-0.1505	0.0054***
TEC	-0.0010	0.6809
CointEq(-1)	-0.9255	0.0000***
Uzun Dönem		
GDP	0.3456	0.0005***
FD	0.4231	0.0194**
RE	-0.3107	0.0050***
TEC	-0.0038	0.1976
Varsayım Testleri		
ARCH	0.0577	0.9441
JB	3.9114	0.1414
LM	1.9296	0.1956
RAMSEY	0.0669	0.8006
CUSUM	İstikrarlı	İstikrarlı
CUSUMQ	İstikrarlı	İstikrarlı

Not: (***) , (**), (*) sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Kısa ve uzun dönem katsayı tahmin sonuçları birbirinden farklı olabilmektedir. Ancak asıl etkileşimin uzun dönemde gerçekleşmesinden ötürü en doğru bulguları uzun

dönem katsayı tahmin sonuçları vermektedir. Tablo 4'te yer alan ARDL kısa ve uzun dönem katsayı tahmin sonuçlarına göre reel gelir artışının her iki dönemde de ekolojik ayak izini artırdığı saptanmıştır. Buna göre, reel gelirden meydana gelen %1'lik bir artış ekolojik ayak izini kısa vadede %0.90 oranında artırmaktadır. Uzun vadede ise reel gelirdeki %1'lik bir artış ekolojik ayak izini %0.34 oranında artırmaktadır. Bu bulgu, yeni sanayileşen ülkelerden biri olan Türkiye'de gerçekleşen ekonomik büyüme faaliyetlerinin doğal kaynak kullanımını hızlandırmakta olduğunu işaret etmektedir. Bu durum ise ekolojik ayak izini artırırken; gezegenin biyolojik taşıma kapasitesini azaltmaktadır. Finansal gelişmenin de benzer şekilde hem kısa vadede hem de uzun vadede ekolojik ayak izini artırdığı tespit edilmiştir. Finansal genişlemedeki %1'lik bir artış kısa vadede ekolojik ayak izini %0.39 oranında artırmaktadır. Uzun vadede ise finansallaşmadaki %1'lik bir artış ekolojik ayak izini %0.42 artırmaktadır. Bu sonuç hane halklarının krediye erişimlerinin kolaylaştığını ve enerji yoğun ürünleri satın aldıklarını işaret etmektedir. Fosil yakıtların tüketilme nedenlerinden biri de enerji üretimi için kullanılmasıdır. Dolayısıyla enerji yoğun ürünlerin kullanılması karbon ayak izini artırdığı gibi ekolojik ayak izini de artırmaktadır. Çalışmanın ana odağını oluşturan RES'lerin ise hem kısa dönem hem de uzun dönem de beklenildiği üzere ekolojik ayak izini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Kısa vadede RES'lerde meydana gelen %1'lik bir artışın ekolojik ayak izini %0.15 oranında azalttığı saptanmıştır. Uzun vadede ise RES'lerdeki %1'lik bir artış ekolojik ayak izini %0.31 oranında azaltmaktadır. Analiz sonucunda sürdürülebilir enerji kaynakları kullanımının çevresel bozulmaya yol açmadığını hatta çevresel bozulmayı azalttığı anlaşılmaktadır. Böylece söz konusu temiz enerji kaynakları bir yandan ekolojik ayak izini azaltırken; diğer yandan gezegenin biyolojik taşıma kapasitesini de artırmaktadır. Söz konusu bu bulgu, Destek ve Sinha (2020); Sahoo ve Sethi (2021); Ansari vd., (2021); Sharma vd.,(2021) çalışmalarıyla tutarlıdır. Çevresel teknolojilerin ise her iki dönemde de ekolojik ayak izine anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Çevre teknolojilerinin katsayısının negatif ancak istatistiksel olarak anlamsız olması, söz konusu bu teknolojilerin henüz yeterli seviyeye ulaşmadığı anlamına gelmektedir. Bu sonuç çevresel teknolojilerin çevresel bozulmayı azaltmasının ancak belirli bir eşik üzerinde olmasıyla mümkün olabileceğini göstermektedir. Son olarak, beklenildiği üzere hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Tablo 5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi	Wald İstatistiği	Olasılık	Nedensellik
FD→EF	4.692786	0.0303**	VAR
GDP→EF	4.330596	0.0374**	VAR
RE→EF	0.515850	0.4726	YOK
TEC→EF	0.295770	0.5865	YOK
EF→FD	0.128143	0.7204	YOK
GDP→FD	0.313354	0.5756	YOK
RE→FD	0.719080	0.3964	YOK
TEC→FD	0.831489	0.3618	YOK
EF→GDP	0.284522	0.5938	YOK
FD→GDP	0.921958	0.3370	YOK
RE→GDP	1.431057	0.2316	YOK
TEC→GDP	0.309137	0.5782	YOK
EF→RE	0.435801	0.5092	YOK
FD→RE	3.140362	0.0764*	VAR
GDP→RE	0.153837	0.6949	YOK
TEC→RE	0.814410	0.3668	YOK
EF→TEC	0.850182	0.3565	YOK
FD→TEC	0.315985	0.5740	YOK
GDP→TEC	3.869732	0.0492**	VAR
RE→TEC	0.238755	0.6251	YOK

Not: (**),(**),(*) sırasıyla %1,%5,%10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Toda Yamamoto nedensellik testi serilerin hangi düzeyde entegre olduklarına bakılmaksızın daima düzey değerleri kullanılarak standart vektör otoregresif (VAR) modeli üzerinden kurulmaktadır. VAR modelinin gecikme uzunluğuna (k) maximum entegrasyon derecesi (d_{max}) eklenmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995). LR (sequential modified LR test statistic), FPE (final prediction error) ardışık modifiye edilmiş LR test istatistiği ve SC (Schwarz information criterion) kriterlerine göre gecikme uzunluğunun 1 olarak seçilmesine karar verilmiştir. Serilerin tamamı I(1) oldukları için maximum entegrasyon derecesi ($d_{max}=1$) olarak belirlenmiştir. Daha sonra VAR modelindeki uygun gecikme uzunluklarına (Lag (k)=1) maximum bütünleşme derecesi (Lag (k+ d_{max})=1+1) eklenerek ilgili sonuçlar elde edilmiştir. Söz konusu testin hipotezleri aşağıdaki gibidir (Yılancı ve Özcan, 2010):

$$y_t = y_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{1i} y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} x_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

$$X_t = X_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{2i} y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} x_{t-1} + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

Denklem (2) için; $H_0 : \beta_{1i} = 0$ hipotezi, X değişkeni Y değişkeninin granger nedeni değildir.

Denklem (3) için; $H_1 : \beta_{1i} \neq 0$ hipotezi, X değişkeni Y değişkeninin granger nedenidir.

Nedensellik testleri katsayı tahmin sonuçlarını güçlendirmek için uygulanmaktadır. Tablo 5'te yer alan Toda Yamamoto nedensellik test sonuçlarına göre finansal gelişmeden ekolojik ayak izine tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır. Reel gelir artışından ekolojik ayak izine tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu iki bulgu da kısa ve uzun dönem katsayı tahmin sonuçları ile tutarlıdır. Finansal genişlemeden RES'lere tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu raporlanmıştır. Reel gelirden çevresel teknolojilere nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. RES'ten ekolojik ayak izine herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Söz konusu bu bulgu çalışmanın kısa ve uzun dönem bulgularını desteklemektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada gelişmekte olan ve yeni sanayileşen ülkeler arasında yer alan Türkiye için 2000-2020 yılları arası baz alınarak yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre, GDP'deki artış ekolojik ayak izini artırmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler enerji yoğun sektörlerle ekonomik büyüme faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Ekonomik büyüme faaliyetlerinin fosil yakıtlarla gerçekleştirilmesi ise çevresel bozulmaya yol açmaktadır. Özellikle yeni sanayileşen ülkelerde RES'lere yeterli yatırım yapılmadığı takdirde hem maliyet avantajından dolayı hem de erişilebilirliğinin görece daha kolay olmasından dolayı, bünyesinde yüksek karbon barındıran NRES kullanımının artmasına yol açtığı bilinmektedir.

Finansal genişlemenin de hem kısa vadede hem de uzun vadede ekolojik ayak izini artırdığı saptanmıştır. Bu bulgu, hem hane halklarının hem de sermaye sahiplerinin enerji yoğun ürünlere yöneldiği anlamını taşımaktadır.

Çalışmanın ana odak noktasını oluşturan RES'lerin ise ekolojik ayak izini azalttığı tespit edilmiştir. RES'lerin hem üretimi hem de tüketimi esnasında karbon emisyonu salınımına neden olmaması sayesinde gezegenin biyolojik taşıma kapasitesinin artmasına yardımcı olmaktadır. Bu bulgu, Destek ve Sinha (2020); Sahoo ve Sethi (2021); Ansari vd., (2021); Sharma vd., (2021) çalışmalarıyla uyum göstermektedir.

Çevresel teknolojilerin ise katsayısı negatif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu bulgu, çevresel teknolojilerin ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda söz konusu bulgu çevresel teknolojilerin ekolojik ayak izini azaltabilmesi için belirli bir eşiğe ulaşması gerektiği anlamını taşımaktadır.

Elde edilen tüm bulgular genel olarak değerlendirildiğinde ekonomik büyüme faaliyetlerinin NRES yerine RES ile yapılması önerilmektedir. Bunun için RES'lere yeterli yatırımlar yapılarak NRES kullanımının önüne geçilmesi sağlanmalıdır. Kirlenici faaliyetlerde bulunanlar için gerekli cezai tedbirler uygulanmalıdır. Çevresel teknolojilerin belirli bir eşiğin üzerine çıkabilmesi için hem Ar-Ge çalışmaları hem de söz konusu teknolojilerin yaygınlaştırılması gerekli finansal desteklerle sağlanmalıdır. Sürdürülebilir enerjiler üretim ve tüketim faaliyetlerine entegre edilerek doğal kaynakların tüketilme hızı yavaşlatılmalıdır. Ayrıca hane halklarının enerji tasarruflu ürünlere yönelmeleri için gerekli teşviklerin sağlanması önerilmektedir.

Kaynakça

- Acheampong, A. O., Adams, S., & Boateng, E. (2019). Do globalization and renewable energy contribute to carbon emissions mitigation in Sub-Saharan Africa?. *Science of the Total Environment*, 677, 436-446.
- Al-Mulali, U., Saboori, B., & Ozturk, I. (2015). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis in Vietnam. *Energy policy*, 76, 123-131.
- Al-Mulali, U., Solarin, S. A., & Ozturk, I. (2016). Investigating the presence of the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis in Kenya: an autoregressive distributed lag (ARDL) approach. *Natural Hazards*, 80, 1729-1747.
- Ansari, M. A., Haider, S., & Masood, T. (2021). Do renewable energy and globalization enhance ecological footprint: an analysis of top renewable energy countries?. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 6719-6732.
- Apergis, N., Payne, J. E., Menyah, K., & Wolde-Rufael, Y. (2010). On the causal dynamics between emissions, nuclear energy, renewable energy, and economic growth. *Ecological Economics*, 69(11), 2255-2260.
- Bekhet, H. A., & Othman, N. S. (2018). The role of renewable energy to validate dynamic interaction between CO2 emissions and GDP toward sustainable development in Malaysia. *Energy economics*, 72, 47-61.
- Bekun, F. V., Alola, A. A., & Sarkodie, S. A. (2019). Toward a sustainable environment: Nexus between CO2 emissions, resource rent, renewable and nonrenewable energy in 16-EU countries. *Science of the total Environment*, 657, 1023-1029.
- Cai, Y., Sam, C. Y., & Chang, T. (2018). Nexus between clean energy consumption, economic growth and CO2 emissions. *Journal of cleaner production*, 182, 1001-1011.
- Chandio, A. A., Jiang, Y., Ahmad, F., Akram, W., Ali, S., & Rauf, A. (2020). Investigating the long-run interaction between electricity consumption, foreign investment, and economic progress in Pakistan: evidence from VECM approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 25664-25674.
- Charfeddine, L., & Kahia, M. (2019). Impact of renewable energy consumption and financial development on CO2 emissions and economic growth in the MENA region: a panel vector autoregressive (PVAR) analysis. *Renewable energy*, 139, 198-213.
- Cheng, C., Ren, X., & Wang, Z. (2019). The impact of renewable energy and innovation on carbon emission: An empirical analysis for OECD countries. *Energy Procedia*, 158, 3506-3512.
- Chiu, C. L., & Chang, T. H. (2009). What proportion of renewable energy supplies is needed to initially mitigate CO2 emissions in OECD member countries?. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 13(6-7), 1669-1674.
- de Souza, E. S., Freire, F. D. S., & Pires, J. (2018). Determinants of CO 2 emissions in the MERCOSUR: the role of economic growth, and renewable and non-renewable energy. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 20769-20781.
- Destek, M. A., & Sinha, A. (2020). Renewable, non-renewable energy consumption, economic growth, trade openness and ecological footprint: Evidence from organisation for economic Co-operation and development countries. *Journal of cleaner production*, 242, 118537.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.

Ellabban, O., Abu-Rub, H., & Blaabjerg, F. (2014). Renewable energy resources: Current status, future prospects and their enabling technology. *Renewable and sustainable energy reviews*, 39, 748-764.

Energy information Administration (2013) future world energy demand driven by trends in developing countries. Retrieved from <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=14011>

Jin, T., & Kim, J. (2018). What is better for mitigating carbon emissions–Renewable energy or nuclear energy? A panel data analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 91, 464-471.

Khatami, F., & Goharian, E. (2022). Beyond Profitable Shifts to Green Energies, towards Energy Sustainability. *Sustainability*, 14(8), 4506.

Koengkan, M., & Fuinhas, J. A. (2020). Exploring the effect of the renewable energy transition on CO2 emissions of Latin American & Caribbean countries. *International Journal of Sustainable Energy*, 39(6), 515-538.

Raza, A., Habib, Y., & Hashmi, S. H. (2023). Impact of technological innovation and renewable energy on ecological footprint in G20 countries: The moderating role of institutional quality. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(42), 95376-95393.

Sahoo, M., & Sethi, N. (2021). The intermittent effects of renewable energy on ecological footprint: evidence from developing countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(40), 56401-56417.

Sharif, A., Baris-Tuzemen, O., Uzuner, G., Ozturk, I., & Sinha, A. (2020). Revisiting the role of renewable and non-renewable energy consumption on Turkey's ecological footprint: Evidence from Quantile ARDL approach. *Sustainable cities and society*, 57, 102138.

Sharma, R., Sinha, A., & Kautish, P. (2021). Does renewable energy consumption reduce ecological footprint? Evidence from eight developing countries of Asia. *Journal of Cleaner Production*, 285, 124867.

Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.

Wolde-Rufael, Y., & Weldemeskel, E. M. (2020). Environmental policy stringency, renewable energy consumption and CO2 emissions: Panel cointegration analysis for BRIICTS countries. *International Journal of Green Energy*, 17(10), 568-582.

Yılançı, V., & Özcan, B. (2010). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için savunma harcamaları ile GSMH arasındaki ilişkinin analizi. *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 21-33.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Elif KOÇAK (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Elif KOÇAK (100%)

Çorum Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin E-Muhasebe Uygulamaları ile İlgili Tutumları*

Ela HİÇYORULMAZ¹, Habib AKDOĞAN²

¹ Doç. Dr. Hitit Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü; elahicyorulmaz@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7442-4138

² Prof. Dr. Ufuk Üniversitesi, İİBF, habibakdogan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3639-5310

Öz: Hayatımıza teknolojinin girmesiyle birlikte yepyeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Özellikle de teknolojinin hızlı ve sürekli değişimi birçok alanda değişikliklere gidilmesine neden olmaktadır. Muhasebe meslek mensuplarının token taşı kullanarak yaptığı hesaplamalardan elektronik işlemlerin gerçekleştiği bir döneme gelinmiştir. Artık tüm işlemler elektronik olarak yapılabilmektedir. Hatta muhasebe alanında e-muhasebe uygulamalarının kullanımı yasa ile zorunlu kılınmıştır. İşlemlerin elektronik olarak gerçekleşmesi; zaman, maliyet, kullanım kolaylığı, bilgiye hızlı erişim, denetim gibi noktalarda avantaj sağlamaktadır. Ancak muhasebe meslek mensuplarının bu teknolojik yenilikleri yakından takip ederek uygulaması bir zorunluluk haline gelmiştir. E-fatura, e-defter, e-imza, e-beyanname, e-dönüşüm gibi uygulamaların kurulumu ve kullanımı konusunda yaşanan sorunların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Yeni muhasebe yazılımları ve uygulamaları hakkında muhasebe meslek mensuplarının görüşlerinin alınması programları kullanan kişiler olmaları nedeniyle önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmada serbest muhasebeci mali müşavirlerin e-muhasebe uygulamaları konusundaki tutumları araştırılmıştır. Çalışma Çorum il merkezinde bulunan muhasebe meslek mensuplarına anket tekniği ile uygulanmıştır. Anketler Temmuz 2023- Aralık 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Anket formundan elde edilen veriler SPSS-21 programı ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre serbest muhasebeci mali müşavirlerin yaş ve mükellef sayıları ile e-uygulama alt boyutlarında anlamlı ilişki tespit edilmemiştir. Yaş ve mesleki deneyimlerinde ise sadece e-uygulamaların takibi ve görüşler boyutunda anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Bu anlamlı farklılıklar Tukey analizi test edilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise serbest muhasebeci mali müşavirlerin demografik özellikleri ile e-muhasebe uygulamalarına karşı tutumları arasında ilişki bulunmamaktadır sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: E-Muhasebe, E-Uygulamalar, E-dönüşüm, Elektronik işlemler, Muhasebe Meslek Mensubu
Jel Kodları: M41, M40, O14

Atıf: Hiçyorulmaz E., Akdoğan H. (2024). Çorum Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin E-Muhasebe Uygulamaları ile İlgili Tutumları, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 266-276.
<https://doi.org/10.30586/1433908>

Geliş Tarihi: 08.02.2024
Kabul Tarihi: 22.03.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Attitudes of Çorum Accounting Professionals Regarding E-Accounting Practices

Abstract: It can be said that a brand-new era has begun with the introduction of technology into our lives. In particular, the rapid and continuous change of technology causes changes in many areas. We have come to a period in which electronic transactions are made from calculations made by accounting professionals using token stones. All transactions can now be performed electronically. In fact, the use of e-accounting applications in the field of accounting has been made mandatory. Transactions are carried out electronically. It provides advantages in terms of time, cost, ease of use, quick access to information, and control. However, accounting professionals must closely follow and apply these technological innovations. Problems encountered in the installation and use of applications such as e-invoice, e-ledger, e-signature, e-declaration and e-transformation need to be eliminated. Obtaining the perspectives of accounting professionals about new accounting software and applications is important because they are the people who use the programs. In this study, the attitudes of accountants' professionals toward e-accounting applications were investigated in the study. The research was

* Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Etik Kurulu'ndan 03.07.2023 tarih ve 2023/214 sayılı olarak alınmıştır.

applied to accounting professionals in Çorum city center using the survey technique. The surveys were conducted between July 2023 and December 2023. The data obtained from the survey form were analyzed using the SPSS-21 program. According to the analysis results, no significant relationship was detected between the age and number of taxpayers of independent accountants and financial advisors and e-application sub-dimensions. A significant relationship was found between age and professional experience only in terms of following e-applications and opinions. These significant differences were tested by Tukey analysis. When evaluated in general, it was concluded that there is no relationship between the demographic characteristics of independent accountants and financial advisors and their attitudes towards e-accounting applications.

Keywords: E-Accounting, E-Applications, E-Transformation, Electronic Transactions, Accounting Professionals.

Jel Codes: M41, M40, O14

1. Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojileri sürekli gelişmeye devam etmektedir. Bu gelişim sırasında ortaya birçok değişiklik çıkmaktadır. Bu teknolojileri kullananlar açısından kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz etkiler yaşanmaktadır. Ancak olumsuz etkileri en az düzeye indirgeyerek bu teknolojileri her geçen gün daha fazla kullanmaya çalışmaktayız. Elektronik işlemler olarak adlandırılan e-işlemler işletmelerin ve bireylerin gündelik hayatlarında yer almaktadır. Örneğin e-Devlet ile bireyler devlet tarafından verilen tüm hizmetlere kolaylıkla ulaşırken, e-uygulamalar ile işletmeler faturalama, arşiv, tahsilat, dekont, sigorta, muhasebe gibi işlemleri elektronik olarak gerçekleştirmektedir. İşletmelerin elektronik işlemlere dönüşümünde en çok muhasebe departmanlarının etkilendiği söylenebilir (Bayraktar ve Yıldırım, 2017, s.96).

Muhasebe departmanlarının kullanmış oldukları elektronik muhasebe işlemleri sayesinde zaman ve maliyet avantajı elde edilmekte, muhasebe meslek mensuplarının verimliliği artmaktadır. Temel görevlerinden birisi olarak kabul edilen kayıt tutma tekniği yerine analiz ve yorum yapma yönleri gelişmiştir (Deniz ve Güngör Taç, 2020, s.623). Elektronik uygulamaların kullanıcıları olan muhasebe meslek mensuplarının görüşleri işlemlerin sorunsuz bir şekilde ilerlemesi için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada öncelikle elektronik muhasebe işlemleri konusuna değinilmiştir. Daha sonra muhasebe meslek mensuplarının elektronik muhasebe işlemleri konusundaki görüşlerini veya tutumlarını ele alan çalışmalar literatür taraması olarak sunulmuştur. Çalışmanın araştırma bölümünde ise Çorum il merkezinde faaliyetlerine devam eden serbest muhasebeci mali müşavirlerin (SMMM) elektronik muhasebe işlemleri (e-muhasebe) konusundaki tutumları araştırılmıştır. Ankete bir yeminli mali müşavir katıldığı için çalışmada SMMM olarak genelleme yapılmıştır. Araştırmada anket tekniği uygulanmış ve anketten elde edilen bulgularda SMMM'lerin elektronik muhasebe uygulamaları konusundaki görüşleri ile demografik özellikleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde yapılan araştırma hakkında bilgilerle yer verilmiş ve konu ile ilgili öneriler sunulmuştur.

2. Elektronik Muhasebe İşlemleri

Çok sayıda kayıt işlemleri yapan, birçok defter ve belgeyi düzenleyerek arşivleyen muhasebe meslek mensuplarının kâğıt tüketimi yerine elektronik işlemleri tercih etmesi verimlilik, maliyet ve zaman avantajı sağlamaktadır. Bu gelişen teknolojinin de usul ve esaslar ile desteklenmesi gerekmektedir. 19 Ekim 2019 tarihinde yayımlanan ve 01.01.2020 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği (VUK) 509'da elektronik kayıt kavramı tanımlanmıştır. Bu tanıma göre elektronik kayıt "elektronik ortamda tutulan ve elektronik defter ve belgeleri oluşturan, elektronik yöntemlerle erişimi ve işlenmesi mümkün olan en küçük bilgi ögesidir". Ayrıca aynı tebliğde muhasebe işlemlerinde kullanılan elektronik araçlar; e-fatura, e-arşiv fatura, e-irsaliye, e-serbest

melek makbuzu, e-müstahsil makbuz, e-gider pusulası, e-bilet uygulaması, e-sigorta komisyon gider belgesi, e-sigorta poliçe, e-döviz alım satım belgesi, e-dekont uygulaması şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB, 2024) internet sayfasında yer alan e-işlemler; e-beyanname, e-fatura, e-defter, e-tebligat, defter beyan sistemi, dijital vergi dairesidir (VUK GT 509).

Muhasebe meslek mensupları teknolojik gelişmelerden ve dijital işlemlerden en çok etkilenen meslekler içerisinde ilk sıralarda yer almaktadır (Onan, 2023, s.1). Bu nedenle muhasebe meslek mensuplarının yeni elektronik işlemlere uyum sağlaması için farklı yetenekler geliştirmesi gerekmektedir (Akdoğan ve Akdoğan, 2018, s.5). Muhasebe meslek mensuplarının elektronik işlemleri kullanma sürecinde ortaya çıkan sorunların ya da bu uygulamalar hakkındaki görüşlerin araştırılarak daha etkin kullanımının sağlanması gerekmektedir.

3. Literatür Taraması

Türkiye’de 2003-2004 yılı eylem planında yer alarak uygulanmaya başlanan e-dönüşüm süreci ile literatürde e-muhasebe uygulamaları konusunda muhasebe meslek mensuplarının görüşlerine yönelik araştırmalar yer almıştır. Farklı illerde çeşitli yöntemlerle (anket, mülakat gibi) yapılan araştırmalardan önemli olanlardan bazıları tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 1. E-Muhasebe Uygulamasına Yönelik Literatür Taraması

Yazarlar	
Kavcı ve Ercan (2022)	Yapılan çalışmada Gaziantep’te faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-uygulama konusundaki görüşleri araştırılmıştır. Araştırmada anket tekniği uygulanmış olup, araştırma sonucunda e-uygulama konusundaki görüşlerin pozitif yönde olduğu belirlenmiştir.
Tuğay ve Güler (2021)	Isparta il merkezinde çalışmalarına devam eden muhasebe meslek mensuplarının elektronik uygulamalar hakkındaki görüşleri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda e- muhasebe uygulamalarının Türkiye’de uygulanması gerektiği ancak alt yapı yetersizliği ve uygulamalar ile ilgili bilgi eksikliği nedeniyle hazır olunmadığı belirtilmiştir.
Uluslan ve Bozkurt (2021)	Çalışmalarında Yozgat’ta faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-fatura ve e-defter uygulamaları konusundaki görüşlerini mesleki unvan ve mesleki deneyimleri açısından araştırmışlardır. Muhasebe meslek mensuplarının e-uygulamaları bazen yararlı buldukları, Hazine ve Maliye Bakanlığı’nun uygulamaları konusunda kararsız kaldıkları ancak e-uygulamaları güncel bir şekilde takip ettikleri ve çeşitli önerilerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Pusmaz ve Özulucan (2021)	Kayseri ve Niğde’de faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okur yazarlık düzeylerinin araştırıldığı çalışmada tarama modeli kullanılmıştır. Araştırma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe konusunda okuryazarlık ve bilinç düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Deniz ve Güngör Tanç (2020)	Hatay ilinde faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşüm süreci ile ilgili görüşleri çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada anket yöntemi uygulanmış olup, muhasebe meslek mensuplarının alt yapıyı yetersiz buldukları ve mükelleflerin dijital muhasebe ile ilgili bilgi düzeylerinin yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Apalı (2020)	Bursa’da faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşümden memnuniyet düzeylerinin araştırıldığı çalışmada anket tekniği uygulanmıştır. Araştırma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının demografik özellikleri ile e-dönüşüm süreci hakkındaki memnuniyet düzeyleri arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir.
Karasioğlu ve Garip (2019)	Karaman’da faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşüm sürecindeki sorunlarını araştırmışlardır. Araştırmada anket tekniği uygulanmıştır. Analiz sonucunda ise en büyük sorunun nitelikli eleman sayısının az olması olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle konu ile ilgili eğitimlerin sürekli olarak verilmesi önerilmiştir.
Elçin vd. (2018)	Çalışmada, Türkiye’deki muhasebe meslek mensuplarının e-uygulamalara geçiş sürecindeki görüşleri araştırılmıştır. Araştırmada anket ve mülakat yöntemleri uygulanmıştır. Yapılan araştırma sonucunda alt yapı eksikliğinin giderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca uzun vadede bu uygulamalara geçiş yapılması ve konu ile ilgili eğitimlerin verilmesi sonucuna ulaşılmıştır.
Gönen ve Solak (2017)	Muhasebe meslek mensuplarının e-dönüşüm sürecindeki sorunlarını çalışmalarında ele almıştır. Çalışma İzmir’de faaliyetlerine devam eden muhasebe meslek mensuplarına anket tekniği uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, alt yapı sorunlarının bulunduğu, hizmet maliyetlerinde ve iş yükünde bir artışın olacağı ifade edilmiştir.
Bayraktar ve Yıldırım (2017)	Muhasebe meslek mensuplarının e-belge uygulamalarını kullanma ve kabullenme düzeylerinin araştırıldığı çalışma Karabük’te yapılmıştır. Çalışma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının e- belge uygulamalarını orta düzeyde kabullendikleri ve %54,10 oranında e-fatura ve e-belge kullandıkları tespit edilmiştir.

4. Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin E-Muhasebe Uygulamalarına Yönelik Tutumunun Araştırılması

Çalışmanın bu bölümünde; araştırmanın amacı, yöntemi ve kapsamı, hipotezleri ile araştırmada elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

4.1 Araştırmanın Amacı Yöntemi ve Kapsamı

Bu çalışmanın amacı, Çorum serbest muhasebeci mali müşavirlerin E-Muhasebe uygulamalarına yönelik tutumlarının ölçülmesidir.

Araştırmada birincil veri toplama tekniklerinden anket yöntemi kullanılmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, mesleki unvan, mesleki deneyim, mükellef sayısı olmak üzere toplam 6 ifade bulunmaktadır. İkinci bölümde kullanılan ölçek Bozkurt'un (2020) çalışmasında kullandığı 24 ifadeden oluşan ve 5'li likert tipi soru formatı ile hazırlanan ifadeleri içermektedir. Ölçekte 3 alt boyut bulunmaktadır. Bunlar; e-muhasebe uygulamalarının faydalılığı (1-12. Sorular), Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın e- muhasebe uygulamalarının değerlendirilmesi (13-20. Sorular) ve muhasebe meslek mensuplarının e-muhasebe uygulamalarını takip durumları (21. Soru) ile bu konudaki görüşleridir (22-24. Sorular). Anketler; anket çalışmaları, dosya ve görüntü kayıtları gibi retrospektif arşiv taramaları kapsamındaki online anket (Google Forms) çalışması yöntemi ile elde edilmiştir ve 1 Temmuz – 31 Aralık 2023 tarihleri arasında Çorum SMMM Odasına kayıtlı il merkezinde bulunan ve aktif çalışan muhasebe mensuplarına uygulanmıştır. Uygulanan anket için gerekli etik kurul izni Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 2023-214 başvuru numarası ile 03/07/2023 tarihinde alınmıştır.

Çorum SMMM Odasına kayıtlı ve il merkezinde çalışan 209 kişi bulunmaktadır. Tolerans gösterilebilecek örnekleme hacmine göre 209 kişilik bir evrenden %95 güven düzeyinde 135,487 kişilik örneklem alınması yeterli görülmektedir (Bayram, 2012, s.17). Araştırma örneklemini minimum 135 kişi olarak belirlenmiş ve 135 anket ile analizler tamamlanmıştır. Araştırmada veri analizleri SPSS 21 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. İstatistiki anlamlılık düzeyi için % 95 güven düzeyi ($p < 0.05$) kabul edilmiştir.

4.2 Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmada 3 ana hipotez ve her bir ana hipoteze ait 4 alt hipotez bulunmaktadır. Bu hipotezler aşağıda yer almaktadır.

H₁. SMMM'lerin demografik özellikleri ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1a}. SMMM'lerin cinsiyetleri ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1b}. SMMM'lerin yaşları ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1c}. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1d}. SMMM'lerin mükellef sayıları ile e-muhasebe uygulamalarının faydalı bulunması konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₂. SMMM'lerin demografik özellikleri ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{2a}. SMMM'lerin cinsiyetleri ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{2b}. SMMM'lerin yaşları ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{2c}. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{2d}. SMMM'lerin mükellef sayıları ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulamalarını değerlendirmeleri konusundaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₃. SMMM'lerin demografik özellikleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3a}. SMMM'lerin cinsiyetleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3b}. SMMM'lerin yaşları ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3c}. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{3d}. SMMM'lerin mükellef sayıları ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

4.3 Araştırmanın Güvenilirliği

Cronbach Alfa testi uygulanarak araştırmanın güvenilirliği test edilmiştir. Analiz sonucu aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. Araştırmanın Güvenilirlik Sonuçları

Boyutlar	Alfa Katsayısı	Madde Sayısı
Genel	0,955	24
Uygulamaların Faydalılığı	0,922	12
Uygulamaların Değerlendirilmesi	0,880	8
Uygulamaların Takibi ve Görüşler	0,933	4

Ölçeğin genel içsel tutarlılığını gösteren güvenilirlik katsayısı 0,955'tir. Uygulamaların faydalılığı alt boyutunda bu katsayı 0,922, uygulamaların değerlendirilmesi alt boyutunda 0,880 ve uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda 0,933 olarak bulunmuştur. Cronbach Alfa değerlerinin 0,70'ten büyük olması nedeniyle ölçeğin güvenilir olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle analizlere devam edilmiştir.

4.4 Araştırmada Elde Edilen Bulgular

Bu bölümde öncelikle muhasebe meslek mensuplarının demografik özelliklerine yer verilmiştir. Tablo 3'te bu bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3. Muhasebe Meslek Mensuplarının Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		N	%
Cinsiyet	Kadın	29	21,5
	Erkek	106	78,5
Yaş	20-29	6	4,4
	30-39	25	18,5
	40-49	42	31,1
	50-59	40	29,6
	60 ve üzeri	22	16,3
Eğitim Düzeyi	Lise	0	0
	Ön Lisans	0	0
	Lisans	131	97,0
Mesleki Unvan	Lisansüstü	4	3,0
	SM	1	0,7
	SMMM	134	99,3
Mesleki Deneyim	YM	0	0
	1-5 yıl	22	16,3
	6-10 yıl	14	10,4
	11-15 yıl	23	17,0
	16-20 yıl	20	14,8
Mükellef Sayısı	21 yıl ve üzeri	56	41,5
	1-25	48	35,6
	26-50	33	24,4
	51-100	45	33,3
	101 ve üzeri	9	6,7

Tablo 3'te yer alan bilgilere göre; ankete katılan SMMM'lerin %21,5'i kadın, %78,5'i erkektir. Yaş dağılımlarına bakıldığında; %29,6 ile 50-59 yaş aralığı ile %31,1 ile 40-49 yaş

aralığında yoğunluğun olduğu görülmektedir. SMMM'lerin % 97,0'si lisans mezunu olup, % 99,3'ü SMMM unvanına sahiptir. Mesleki deneyimleri incelendiğinde en yüksek oranın %41,5 ile 21 yıl ve üzerinde, en düşük oran ise %10,4 ile 6-10 yıl aralığında ortaya çıkmıştır. Mükellef sayıları açısından ise, 101 ve üzerinde mükellefi olan SMMM'lerin oranı %6,7 ile en düşük, 1 ile 25 arasında mükellefi olan SMMM'lerin oranı %35,6 ile en yüksek olarak tespit edilmiştir.

SMMM'lerin ankette yer alan ifadelere vermiş oldukları yanıtların sayıları, yüzdeleri, ortalamaları ve standart sapmaları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. İfadelere Verilen Yanıtların Yüzdeleri ve Ortalamaları

İfadeler ve Katılım Dereceleri	1		2		3		4		5		X	SS
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
1.E-Uygulamalar kullanılması ile kırtasiye kullanım maliyeti azalmaktadır.	25	18,5	33	24,4	9	6,7	45	33,3	23	17,0	3,06	1,418
2.E-Uygulamalar ile arşivleme ve saklama maliyeti azalmaktadır.	28	20,7	24	17,8	13	9,6	46	34,1	24	17,8	3,10	1,437
3.E-Uygulamalar ile daha fazla işi kısa sürede gerçekleştirerek zaman tasarrufu sağlanmakta ve dolayısıyla daha az personel ile çalışma imkânı sunulmaktadır.	22	16,3	28	20,7	22	16,3	38	28,1	25	18,5	3,12	1,372
4.E-Uygulamalar ile istenilen bilgiye kolay ve hızlı erişim sağlanmaktadır.	12	8,9	12	8,9	7	5,2	60	44,4	44	32,6	3,83	1,231
5.E-Uygulamaların kullanımı ile borç tahsilat süresi kısalmaktadır.	19	14,1	41	30,4	37	27,4	29	21,5	9	6,7	2,76	1,141
6.E-Uygulamalar aracılığı ile yapılan işlemler minimum hata ile gerçekleştirilmektedir.	9	6,7	24	17,8	19	14,1	63	46,7	20	14,8	3,45	1,144
7.E-Uygulamaların kullanımı ile muhasebe hileleri en aza indirgenmektedir.	7	5,2	22	16,3	31	23,0	56	41,5	19	14,1	3,43	1,083
8.E-Uygulamalar sayesinde daha güvenilir veriler elde edilmektedir.	8	5,9	10	7,4	19	14,1	64	47,4	34	25,2	3,79	1,089
9.E-Uygulamalar ile ispatlama gücü artmaktadır.	6	4,4	18	13,3	19	14,1	59	43,7	33	24,4	3,70	1,114
10.E-Uygulamalar ile daha kolay ve hızlı bir şekilde vergi denetimi gerçekleştirilmektedir.	11	8,1	7	5,2	15	11,1	70	51,9	32	23,7	3,78	1,117
11.E-Uygulamalar ile vergi kaçakçılığında azalma olmaktadır.	11	8,1	21	15,6	27	20,0	54	40,0	22	16,3	3,41	1,174
12. E-Uygulamalar GİB gözetiminde olduğu için kullanıcılar, ticari ve kişisel bilgilerin güvende olduğunu düşünmektedir.	12	8,9	16	11,9	27	20,0	64	47,4	16	11,9	3,41	1,122
13.E-Uygulama sistemlerinin öğrenilmesi kolaydır.	12	8,9	19	14,1	16	11,9	65	48,1	23	17,0	3,50	1,190
14.E-Uygulama sistemlerinin kullanılması kolaydır.	12	8,9	19	14,1	18	13,3	65	48,1	21	15,6	3,47	1,177
15.E-Uygulamaların kullanımı sırasında sıklıkla sistemden kaynaklanansorunlarla karşılaşmaktadır.	21	15,6	11	8,1	10	7,4	48	35,6	45	33,3	3,63	1,148
16. E-Uygulamaların kullanımı konusunda GİB tarafından yapılan bilgilendirmeler yeterlidir.	26	19,3	36	26,7	32	23,7	32	23,7	9	6,7	2,72	1,213
17.E-Uygulamalar, şimdiye kadarki süreçte başarı ile uygulanmaktadır.	22	16,3	20	14,8	36	26,7	52	38,5	5	3,7	2,99	1,159
18.E-Uygulamalara geçilmesi yerinde bir uygulamadır.	9	6,7	9	6,7	15	11,1	58	43,0	44	32,6	3,88	1,140
19.E-Uygulamalar genel olarak memnuniyet vericidir.	16	11,9	15	11,1	18	13,3	65	48,1	21	15,6	3,44	1,226
20.E-Uygulamaların kullanımı zorunlu olmasa dahi kullanmak isterim.	11	8,1	10	7,4	11	8,1	66	48,9	37	27,4	3,80	1,164
21.E-Uygulamalarla ilgili gelişmeleri yakından takip ediyorum.	9	6,7	11	8,1	5	3,7	63	46,7	47	34,8	3,95	1,148
22.E-Uygulamalarla ilgili gelişmelerin devam etmesi ve bunun muhasebe uygulamalarının tamamına yansıtılması gerekir.	13	9,6	6	4,4	9	6,7	54	40,0	53	39,3	3,95	1,230
23.E-Uygulamaların kullanılması için eğitim alınması gereklidir.	11	8,1	10	7,4	13	9,6	68	50,4	33	24,4	3,76	1,149
24.E-Uygulamalardan faydalanan kişi sayısının artması için devlet tarafından teşvik projelerinin düzenlenmesi gereklidir.	10	7,4	12	8,9	10	7,4	52	38,5	51	37,8	3,90	1,215
Toplam	135	100	135	100	135	100	135	100	135	100		

1= Kesinlikle Katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3= Kararsızım, 4= Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum

Tablo 4'te yer alan sonuçlar incelendiğinde; e-muhasebe uygulamaları hakkında GİB'in yapmış olduğu bilgilendirmelerin yetersiz olduğu (2,72), bu uygulamaların şu ana kadar başarılı bir şekilde uygulanmadığı (2,76) ve borç tahsilat süresini kısaltmadığı (2,99) yönünde görüş bildirmişlerdir. Diğer ifadelerde ise kararsız kalmışlardır (3-4).

Çok sayıda değişkenin birbiriyle olan ilişkiyi ve madde boyutlarını ortaya koymak amacıyla yapılan açımlayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır (Tuğay ve Kılıç, 2017, s.769).

Tablo 5. Faktör Analizi Sonuçları

İfadeler	Faktörler		
	1	2	3
1	0,640		
2	0,499		
3	0,527		
4	0,638		
5	0,417		
6	0,769		
7	0,883		
8	0,922		
9	0,884		
10	0,880		
11		0,631	
12		0,585	
13		0,736	
14		0,659	
15		0,578	
16		0,644	
17		0,782	
18		0,690	
19		0,744	
20		0,724	
21			0,698
22			0,675
23			0,608
24			0,455
Açıklanan Varyans Yüzdesi	50,936	8,766	7,425
N=135; KMO= 0,879			
Bartlett's Sph. Ki Kare= 3256,813; p=0,000			
Toplam açıklanan varyans= 67,128			

Ölçekte 3 faktör belirlenmiştir. Birinci faktör açıklanan toplam varyansın %50,936'sını oluşturmaktadır. İkinci faktör açıklanan toplam varyansın %8,766'sını oluşturmaktadır. Üçüncü faktör ise toplam varyansın %7,425'ini açıklamaktadır. Toplamda açıklanan varyans %67,128'dir.

Tablo 6'da veri setinin normal dağılım, basıklık ve çarpıklık test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Normal Dağılım, Basıklık, Çarpıklık Test Sonuçları

Boyutlar	Kurtosis	Skewness
E-Uygulamaların Faydalılığı	0,629	-0,800
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	0,200	-0,835
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	1,480	-1,446

Kurtosis ve Skewness değerlerinin -1,5 ile +1,5 arasında olması sosyal bilimler alanında grupların normal dağılım gösterdiğini ifade eder (Tabachnick ve Fidell, 2013). Bu nedenle veri setinin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir.

Cinsiyet değişkeni dikkate alınarak yapılan bağımsız örneklem T testi sonucu Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Örneklem T-Testi

	Cinsiyet	N	X	SS	t	p
E-Uygulamaların Faydalılığı	Kadın	29	3,4684	0,84116	0,443	0,476
	Erkek	106	3,3860	0,89873		
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Kadın	29	3,5819	0,90341	1,017	0,667
	Erkek	106	3,3880	0,91139		
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Kadın	29	3,9741	0,98049	0,476	0,220
	Erkek	106	3,8656	1,11653		

Yapılan analiz sonucuna göre cinsiyet değişkeni ile alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($>0,05$). Kadın ve erkek SMMM'lerin e-uygulamaların faydalılığı, değerlendirilmesi, takibi ve görüşleri arasında bir fark tespit edilmemiştir. Bu sonuçlar kapsamında araştırmamızın hipotezlerinden H_{1a}, H_{2a} ve H_{3a} desteklenmemiştir.

Tablo 8’de yaş değişkenine göre Anova testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 8. Yaş Değişkenine Göre Anova Testi Sonuçları

		N	X̄	SS	F	p	Post-Hoc	
E-Uygulamaların Faydalılığı	Yaş	20-29	6	3,9444	1,02289	1,134	0,344	-
		30-39	25	3,1933	1,07360			
		40-49	42	3,4663	0,71190			
		50-59	40	3,4604	0,87053			
		60 ve üzeri	22	3,2727	0,92624			
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Yaş	20-29	6	3,8542	0,98240	1,329	0,263	-
		30-39	25	3,2000	1,06311			
		40-49	42	3,3958	0,75553			
		50-59	40	3,6219	0,80736			
		60 ve üzeri	22	3,2898	1,10827			
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Yaş	20-29	6	4,2500	1,11803	2,800	0,029	50-59 ve 60 üzeri
		30-39	25	3,7700	1,38617			
		40-49	42	3,8810	0,97098			
		50-59	40	4,2250	0,74636			
		60 ve üzeri	22	3,3295	1,24973			

Tablo 8’de yer alan bilgilere göre yaş ile e- uygulamaların faydalılığı ve e- uygulamaların değerlendirilmesi alt boyutlarında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu nedenle H_{1b} ile H_{2b} hipotezleri desteklenmemiştir. E-uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda ise anlamlı ilişki tespit edilmiştir. H_{3b} hipotezi desteklenmektedir. E-uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda gruplar arasındaki ilişkinin tespit edilebilmesi için Post-Hoc çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey analizi uygulanmıştır. Bu analiz sonucunda 50-59 yaş aralığı ($\bar{x}=4,2250$, $ss=0,74636$) ile 60 yaş ve üzeri ($\bar{x}=3,3295$, $ss=1,24973$) SMMM’ler arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. 50-59 yaş aralığındaki SMMM’lerin 60 yaş ve üzerindeki SMMM’lere göre e-uygulamaların takibini daha fazla yaptığı ve konu ile ilgili daha fazla görüşünün olduğu söylenebilir.

Tablo 9’da mesleki deneyim değişkenine göre Anova testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 9. Mesleki Deneyim Değişkenine Göre Anova Testi Sonuçları

		N	X̄	SS	F	p	Post-Hoc	
E-Uygulamaların Faydalılığı	Mesleki Deneyim	1-5	22	3,4886	0,98275	0,459	0,766	-
		6-10	14	3,5536	0,64018			
		11-15	23	3,2065	1,05675			
		16-20	20	3,3542	1,08245			
		21 ve üzeri	56	3,4315	0,74926			
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Mesleki Deneyim	1-5	22	3,5341	1,0265	1,482	0,211	-
		6-10	14	3,1964	0,90765			
		11-15	23	3,1467	0,94196			
		16-20	20	3,3125	1,05483			
		21 ve üzeri	56	3,6049	0,76973			
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Mesleki Deneyim	1-5	22	4,0227	1,10170	3,255	0,014	11-15 ve 21 yıl üzeri
		6-10	14	4,2321	1,14968			
		11-15	23	3,2500	1,22474			
		16-20	20	3,6875	1,26926			
		21 ve üzeri	56	4,0848	0,82473			

Yukarıda yer alan sonuçlar incelendiğinde e-uygulamaların faydalılığı ve e-uygulamaların değerlendirilmesi alt boyutlarında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bu sonuçlar kapsamında araştırmanın hipotezlerinden H_{1c} ve H_{2c} desteklenmemektedir. Ancak e-uygulamaların takibi ve görüşler alt boyutunda anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

ve H_{3c} hipotezi desteklenmektedir. Gruplar arası ilişkinin tespit edilmesi için yine Tukey analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonucuna göre 11-15 yıl arasında ($\bar{x}=3,2500$, $ss=1,22474$) mesleki deneyime sahip SMMM'ler ile 21 yıl ve 21 yıldan uzun süre ($\bar{x}=4,0848$, $ss=0,82473$) mesleki deneyime sahip SMMM'ler arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. 21 yıl ve üzerinde mesleki deneyime sahip olan SMMM'lerin 11-15 yıl aralığında mesleki deneyime sahip olan SMMM'lere göre daha fazla e-uygulamalar konusunda görüşünün olduğu ve konu takibi yaptığı söylenebilir.

Tablo 10'da mükellef sayısı değişkenine göre Anova testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 10. Mükellef Sayısı Değişkenine Göre Anova Testi Sonuçları

			N	X	SS	F	p	Post-Hoc
E-Uygulamaların Faydalılığı	Mükellef Sayısı	1-25	48	3,4358	0,91420	0,702	0,553	-
		26-50	33	3,5556	0,77886			
		51-100	45	3,2963	0,95157			
		101 ve üzeri	9	3,2130	0,75704			
E-Uygulamaların Değerlendirilmesi	Mükellef Sayısı	1-25	48	3,3906	0,91480	0,298	0,827	-
		26-50	33	3,5076	0,73616			
		51-100	45	3,4583	1,03043			
		101 ve üzeri	9	3,2083	0,92068			
E-Uygulamaların Takibi ve Görüşler	Mükellef Sayısı	1-25	48	3,9063	1,14463	0,203	0,894	-
		26-50	33	3,9545	0,90669			
		51-100	45	3,7944	1,18620			
		101 ve üzeri	9	4,0278	0,97183			

Tabloda yer alan sonuçlara göre mükellef sayısı ile alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Bu nedenle H_{1d} , H_{2a} ve H_{3a} hipotezleri desteklenmemektedir. SMMM'lerin mükellef sayıları e-uygulamaların faydalılığı, değerlendirilmesi, takibi ve konu ile ilgili görüş sunmalarında bir etken değildir.

Hipotezler genel olarak değerlendirildiğinde ana hipotezler H_1 , H_2 ve H_3 desteklenmemektedir.

5. Sonuç

Dünyada muhasebe mesleğinin yaklaşık beş bin yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Ancak o tarihlerde muhasebe mesleğinin daha çok kaydetme fonksiyonu ön plana çıkmıştır. Kayıt işlemleri ise kil tabletlere ya da deri üzerine yazılarak yapılmıştır. Son yüzyıla girdiğimizde muhasebe alanında çok hızlı değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bunun somut örneğini 1929 dünya ekonomik krizinden sonra daha çok görmeye başladık. Artık muhasebenin bir kayıtlama fonksiyonundan çok analiz ve yoruma doğru evrildiğini görmekteyiz. Türkiye'de muhasebe mesleği 1989 yılında yasal bir statüye kavuşmuştur. 1992 yılında çıkartılıp, 1994 yılında yürürlüğe giren Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği ile tek düzen hesap planı uygulanmaya başlanmıştır. Ancak yine de meslek mensupları muhasebe işlemlerini elle yapmak durumunda kalmışlardır. Yani mürekkepli kalem ve noter onaylı defterler kullanılmıştır. İki binli yıllara geldiğimizde küreselleşmenin dünya genelinde her şeyi değiştirmeye başladığı bir dönemi, daha hızlı bir şekilde yaşamaya başlarken muhasebe bilgi sisteminin bunun dışında kalması beklenemezdi ve öyle de oldu. Artık meslek mensupları işlemlerini bilgisayar ortamında ve muhasebe yazılımlarını da kullanarak yapmaya başladı.

Serbest muhasebeci mali müşavirler, yeminli mali müşavirler ve denetçiler bilişim teknolojilerinde kullanılan gelişmeleri yakından takip ederek iş yaşamlarına entegre etmektedir. Elektronik işlemlerin hızlı bir şekilde iş hayatına girmesi nedeniyle ortaya çıkan sorunlar eğitim, uygulama ve gerekli usul ve esasların yayınlanması ile giderilmeye çalışılmaktadır. Ancak kullanıcıların elektronik işlemler ile ilgili tutum ve görüşleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olunması gerekmektedir.

Bu çalışma serbest muhasebeci mali müşavirlerin e-muhasebe uygulamaları konusundaki tutumlarını ölçmek amacıyla yapılmıştır. SMMM'lere uygulanan anketten

elde edilen veriler SPSS 21 programında analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda e-uygulamaların faydalılığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı'nun e-uygulamalarının değerlendirilmesi, muhasebe meslek mensuplarının e-uygulamalar ile görüşleri ve e-uygulamalara ilişkin önerileri bağımsız örneklem t testi ve ANOVA testi uygulanarak test edilmiştir. Böylece ölçekte yer alan boyutlar dikkate alınarak oluşturulan hipotezler araştırılmıştır. "H_{3b}. Muhasebe meslek mensuplarının yaşları ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır" hipotezi anlamlı bulunarak kabul edilmiştir. Bu sonucun Elçin vd.'nin çalışmasındaki sistemdeki eksiklikler ve yaş değişkeni arasında anlamlı ilişki bulması ile örtüştüğü söylenebilir. Çünkü çalışmamızın üçüncü boyutunda yer alan ifadelerden, "e-uygulamalarla ilgili gelişmelerin devam etmesi ve bunun muhasebe uygulamalarının tamamına yansıtılması gerekir" ifadesine verilen yanıtların ortalaması 3,95, "e-uygulamaların kullanılması için eğitim alınması gereklidir" ifadesinde 3,76 ve "e-uygulamalardan faydalanan kişi sayısının artması için devlet tarafından teşvik projelerinin düzenlenmesi gereklidir" ifadesinde 3,90'dır. Bu sonuçlar SMMM'lerin sistemde bazı eksikliklerin olduğunu düşündüklerini destekler niteliktedir. Ayrıca "H_{3c}. SMMM'lerin mesleki deneyimleri ile e-muhasebe konusundaki gelişmeleri takip durumları ve bu konudaki görüşleri arasında anlamlı bir ilişki vardır" hipotezi de anlamlı bulunarak kabul edilmiştir. Bu sonuç ise Ulusan ve Bozkurt (2021) tarafından yapılan çalışma ile uyumlu değildir. Araştırmanın diğer hipotezleri anlamlı bulunmadığı için desteklenmemiştir. Benzer sonuçlar Kavcı ve Ercan'ın 2022 yılında yapmış olduğu çalışmada da görülmektedir. Akdoğan ve Süklüm (2019) tarafından yapılan Çorum il merkezinde SMMM'lerin yaratıcı muhasebe algılarına yönelik araştırmalarında da demografik özellikler ile algılarının değişmediği sonucuna ulaşılmıştır. Genel olarak çalışma değerlendirildiğinde SMMM'lerin e-muhasebe uygulaması konusundaki ifadelerde kararsızlık yaşadıkları söylenebilir. Bu nedenle SMMM'lerin görüşlerini dikkate alarak eğitim programlarının hazırlanması ve karşılaştıkları sorunların çözümlenerek daha verimli çalışma ortamının oluşturulması önerilmektedir. Bu çalışma sadece Çorum ilinde gerçekleşmiştir gelecek çalışmalarda farklı iller örnekleme dahil edilebilir.

Kaynakça

- Akdoğan, H., Süklüm, N. (2019). Muhasebe meslek mensuplarının yaratıcı muhasebe algı düzeylerinin tespiti: Çorum ili uygulaması, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 3(2), 219-238. <https://doi.org/10.29216/ueip.582955>
- Akdoğan N., Akdoğan M.U. (2018). Büyük veri bilişim teknolojisindeki gelişmelerin muhasebe uygulamalarına ve muhasebe mesleğine etkisi, *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, (55), 1-14.
- Apalı, A. (2020). E-dönüşümün muhasebe meslek mensuplarında memnuniyet düzeyi: Bursa ili örneği. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 579-596.
- Bayraktar, C., Yıldırım, M. (2017). E- belge sistemleri üzerine davranışsal tutum ve kullanım niyetlerinin incelenmesi: Karabük ili muhasebe meslek mensupları örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (75), 95-114. <https://doi.org/10.25095/mufad.399884>
- Bayram N. (2012). *Veri analizi*, Ankara, Siyasal Kitabevi.
- Bozkurt, E. (2020). Muhasebede e-fatura, e-defter: yozgat'ta faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının e-fatura ve e-defter uygulamalarına karşı tutumları. Yüksek lisans tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi.
- Deniz, F., Güngör Tanç, Ş. (2020). Muhasebe meslek mensuplarının muhasebe uygulamalarındaki e-dönüşüm sürecine ilişkin görüş ve beklentileri: Hatay ili örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(2), 622-636. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.804296>
- Elçin, R., Gerekan, B., Usta, M. (2018). E-fatura, e-defter ve e-arşiv uygulamalarına geçiş sürecinde yaşanan sorunlar: serbest muhasebeci mali müşavirler üzerine bir araştırma, *Mali Çözüm Dergisi*, Mart-Nisan(146), 13-43.
- Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB). (2024). E-işlemler. <https://www.gib.gov.tr/> Erişim Tarihi: 31.01.2024.

- Gönen, S., Solak, B. (2017) Maliye Bakanlığı e-dönüşüm sürecinin muhasebe meslek mensupları açısından değerlendirilmesine ilişkin bir alan araştırması, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ekim, (76), 63-80. <https://doi.org/10.25095/mufad.400219>
- Karasioğlu, F., Garip, O. (2019). E-muhasebe uygulamaları kapsamında güncel sorunlar ve çözüm önerileri: Karaman'da bir araştırma, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 433-446. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.540741>
- Kavcı, T., Ercan, C. (2022). Muhasebe meslek mensuplarının e-muhasebe uygulamalarına ilişkin tutumlarına yönelik bir araştırma. *G.Ü. İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 6(6), 1-16.
- Onan, F. (2023). Muhasebe Mesleğinde yaşanan teknolojik gelişmelerin meslek mensupları ekseninde değerlendirilmesi. Tezsiz Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi.
- Pusmaz, T., Özulucan, A. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin tespiti üzerine Kayseri ve Niğde illerinde bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1431-1452. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.894020>
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.), Boston: Allyn and Bacon.
- Tuğay, O., Güler, A. (2021). Elektronik muhasebe uygulamaları konusunda muhasebe meslek mensuplarının görüşleri: Isparta ilinde bir araştırma, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 14(2), 695-726. <https://doi.org/10.29067/muvu.705569>
- Tuğay, O., M. B. Kılıç. (2017). "Muhasebe meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik tutum ölçeğinin geliştirilmesi: geçerlilik ve güvenilirlik çalışması", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(3), 760-780.
- Uluslan, H., Bozkurt, E. (2021). Yozgat'ta faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının e-fatura ve e-defter uygulamalarına karşı tutumları. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 14(1), 1-44. <https://doi.org/10.29067/muvu.699708>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Etik Kurulu'ndan 03.07.2023 tarih ve 2023/214 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Ela HIÇYORULMAZ (%60), Habib AKDOĞAN (%40)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Hitit University Non-Interventional Research Ethics Board no 2023/214 dated 03.07.2023 was obtained for this study.

Author Contributions: Ela HIÇYORULMAZ (60%), Habib AKDOĞAN (40%).
